

Dr. Gilly Gyula

A tisztességes,
tehát igazságos társadalom,
és az elsődleges társadalmi javak

társadalmi biztonság, egészség,
egészségügy, oktatás
és a politika morális legitimációja

Dr. Gilly Gyula

A tisztességes,
tehát igazságos társadalom,
és az elsődleges társadalmi javak

társadalmi biztonság, egészség,
egészségügy, oktatás
és a politika morális legitimációja

© Dr. Gilly Gyula, 2017
© MOK Lapkiadó Kft., 2017

ISBN 978-615-5846-00-7

Felelős kiadó MOK Lapkiadó Kft.

Készült 2017-ben a Reálszisztéma Dabasi Nyomda Zrt.-ben
Felelős vezető Vágó Magdolna vezérigazgató

TARTALOMJEGYZÉK

Lecturi Salutem	9
Előszó	13
1.§ Bevezető gondolatok	25
1.1.§ Miért kell új alapokra helyezni a közpolitikát?	25
1.2.§ A társadalmi igazságosság alapintézményei	27
1.3.§ Az egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők	29
1.4.§ A GDP átlagos értéke versus a GDP társadalmon belüli megoszlása és az egészségi állapot	35
1.5.§ Elsődleges prioritású társadalmi javak, az egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők, és a különböző megszorító intézkedések egészségromboló hatásai	37
1.6.§ Miért nem keverhetők össze az elvi stratégiai szintek és a technikai szintek a társadalmi igazságossági alapintézmények esetében?	40
1.7.§ Néhány példa a társadalmi igazságossági szinten tisztázandó kérdésekre az egészség ügye kapcsán	43
1.8.§ Az elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű intézmények stabilizálásához a társadalmi igazságosság kérdéseit kell tisztázni	45
1.9.§ Alapvető fogalmak és koncepciók a társadalmi igazságosság politikai koncepciójához: John Rawls, Amartya Sen és Martha C. Nussbaum alapján	48
1.10.§ Főbb tartalmi elemek és ezek összefüggései	55
1.11.§ Néhány általános megjegyzés	60
2.§ A társadalmi igazságosság nyilvános politikai koncepciója mint közös morális viszonyítási rendszer	65
2.1.§ A morális viszonyítási rendszer hiánya, és a félresiklott rendszerváltás	66
2.2.§ A „nincs alternatíva” és a félelem politikája mint a rossz okok miatti status quo stabilizátora	71
2.3.§ A társadalmi igazságosság néhány alapkérdése Rawls igazságosság elméletében	73
2.4.§ A politikai filozófia gyakorlati, orientációs, összeegyeztető és realisztikus utópia szerepei	77
3.§ Az igazságosság politikai koncepciójáról	85
3.1.§ Normatív, morális koncepció, mely a társadalom alapvető strukturáját határozza meg	85
3.2.§ Önálló és független politikai szintű koncepció	89
3.3.§ A demokráciák politikai kultúrájában régóta jelenlévő, ismerős és elfogadott eszmékből építkezik	94
4.§ A társadalom mint a társadalmi együttműködés tisztességes rendszere	97
4.1.§ A társadalmi együttműködés eszméje mint a politikai kultúra része	99

4.2.§ A társadalmi együttműködés lényegi jellegzetességei	100
4.3.§ A reciprocitás	105
4.4.§ A jó mint helyes és a jó mint racionális	112
4.5.§ A van-kell tévedés: a „most mi a helyzet” és a „mi lenne a helyes” kérdéseinek összekeveredése a gondolkodásban	120
4.6.§ Hogyan rehabilitálódott át önérdékké a hét halálos bűn egyike: a bűrvágy, a mohóság és a kapzsiság?	123
4.7.§ A tisztességes, az altruista, az egoista, az igazságtalan, a rossz és a gonosz	130
5.§ A polgárok mint szabad és egyenlő személyek	135
5.1.§ A polgárok mint a társadalmi együttműködésben egész életükön át teljes körű normál funkcionálóképességgel résztvevő személyek	140
5.2.§ Az együttműködés generációról generációra fennálló tisztességes rendszere	144
5.3.§ A két erkölcsi képesség	155
5.4.§ A személy koncepciója: normatív és politikai nem metafizikai vagy pszichológiai	157
5.5.§ A polgárok mint egyenlő személyek	159
5.6.§ A polgárok mint szabad személyek	163
5.7.§ A szabad és egyenlő polgár mint »érvényes követelések önmagát hitelesítő forrása«	167
5.8.§ A jótekonkodás és a segítyezés versus a társadalmi igazságossági alapintézményei	172
6.§ A jól elrendezett társadalom	177
6.1.§ A jól elrendezett társadalom jellemzői	180
6.2.§ A jól elrendezett társadalom, mint realizisztikus utópia	182
6.3.§ A nyilvánossági kritériumok és az átfogó doktrínák	184
6.4.§ A társadalmi igazságosság politikai koncepciója szerint jól elrendezett társadalom az egyik legfontosabb közjó	187
7.§ Példák a politika és gazdaság területéről a nyilvánossági kritérium teljesülésére	194
7.1.§ A GDP-növekedésre fókuszáló politikák és a nyilvánossági kritériumok	195
7.2.§ Az emberi fejlődésre káros gazdasági növekedési modellek	199
7.3.§ A költséghaszon elemzések és a nyilvánossági kritérium	204
7.4.§ A leszívargási elmélet, az adócsökkentési, kiadáscsökkentési és költségvetési egyensúly fenntartási (austerit)-programok és a nyilvánossági kritériumok	209
7.5.§ Járadékvadászat, 1% probléma és egy képzeletbeli példa az abszurd mértékű egyenlőtlenségek valódi mértékére	222
8.§ A társadalom alapvető struktúrája és a háttér igazságosság	241
8.1.§ Az »igazságosság mint tisztességesség« koncepciója elsődlegesen a »társadalom alapvető struktúrájára« vonatkozik	242
8.2.§ Az igazságosság szintjei: lokális, társadalmi és globális	244
8.3.§ A »társadalom alapvető struktúrájának« leírása szándékosan elnagyolt	257

8.4.§ A politikai igazságossági koncepció értelmezésének négy nézőpontja: alkotmányozás feletti, alkotmányozó, törvényhozási és jogalkalmazási, bírói	259
8.5.§ A társadalom alapvető struktúrája mint a politikai igazságosság elsődleges tárgya	281
8.6.§ A háttérigazságosság és a szabadságjogok, jogok, társadalmi esélyek és lehetőségek valós értékének megőrzése	293
8.7.§ Piaci kudarcok és a háttérigazságosság rendszere	306
9.§ A véletlenek, a szerencse és háttérigazságosság összjátékának jelentősége az emberek egész élete, életútja szempontjából	327
9.1.§ A természeti csapások, a háttérigazságosság és a társadalmi, emberi katasztrófák mérete közötti összefüggések	330
9.2.§ Az egészségi állapotot eleve meghatározó tényezők, az egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségei és a háttérigazságosság	331
9.3.§ A születés szerinti társadalmi-jövedelmi csoport, a velünk született képességek, a szerencse és a balszerencse	339
9.4.§ A véletlenek, a szerencse, a balszerencse és a háttérigazságosság összjátékának együttes hatása az emberek életére	344
9.5.§ Megszolgált jogosultságok, jogos követelések és elvárások, morális érdemek és az eltérési elv	355
9.6.§ Az érdemek és a disztributív igazságosság	371
9.7.§ Társadalmi egészségbiztosítás versus üzleti egészségbiztosítás: miért nem keverhető össze a közcélú társadalmi kockázatkezelés, és a magáncélú üzleti kockázatkezelés?	375
9.8.§ Mi történik, ha üzleti egészségbiztosítókra bízunk az egészségügy finanszírozását?	384
10.§ A nyilvános indokolás, a reflektív equilibrium és az átfedő konszenzus ...	405
10.1.§ A nyilvános indokolás	407
10.2.§ Reflektív equilibrium, a belső meggyőződés és az igazságossági elvek összhangba hozása	419
10.3.§ Az átfedő konszenzus	429
10.4.§ A méltánylandó pluralizmus ténye, az elnyomás ténye, a széles körű elfogadottság ténye és a közös morális viszonyítási rendszer ténye	434
10.5.§ Az ítélőképesség és véleményalkotás korlátozottsága	438
10.6.§ A méltánylandó véleménykülönbség ténye, valamint a lelkiismeret szabadsága	441
10.7.§ Az átfedő konszenzus kialakításának a megfelelő megközelítése	447
11.§ Az igazságosság politikai koncepciója és a megválaszolandó alapkérdések	452
11.1.§ A társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszere, az elfogadható és a nem elfogadható egyenlőtlenségek	457
11.2.§ A polgárok kollektív hatalma és a politika morális legitimációja	460
11.3.§ A szabad emberhez méltó demokrácia politikai koncepciója, a civilitás, az indokolás kötelezettsége, valamint a politika morális legitimációja ...	464
11.4.§ A polgár eszménye, a polgári értékek és erények versus a politikai kormányzás	475

11.5.§	Az emberek egész életútjára kiható társadalmi egyenlőtlenségek és szabályozásuk	483
11.6.§	Az igazságosság elvei és rendszerű összefüggései	488
11.7.§	Az igazságosság két elve – áttekintés	493
11.8.§	Roosevelt „Four Freedoms” és „Second Bill of Rights” beszédei, és az igazságosság két elve közti tartalmi összefüggések	502
11.9.§	A társadalom alapvető struktúrájának két különböző egyenrangú szerepe és az igazságosság két elve	507
11.10.§	A lényegi alkotmányos kérdések, a nép lényegi, felhatalmazó, alkotmányozó hatalma versus a rezsim közönséges hatalma	521
12.§	Közügyekben folytatott közcélú nyilvános érvelés	528
12.1.§	A közügyekben folytatott nyilvános érvelés az eredeti kiindulási állapot nézőpontjából	528
12.2.§	A politika morális legitimációja és a civilitás kötelessége	532
12.3.§	Politikai szintű értékek és a közügyekben folytatott közcélú nyilvános érvelés	542
12.4.§	A közügyekben folytatott közcélú nyilvános érvelés versus a nem közügyekben folytatott érvelés	545
13.§	Ki a legkevésbé kedvezőbb helyzetű? Elsődleges prioritású társadalmi javak és a disztributív igazságosság	556
13.1.§	A disztributív igazságosság és az allokatív igazságosság közti lényegi különbségek	563
13.2.§	Ki a legkevésbé kedvező helyzetű?	571
13.3.§	Az elsődleges prioritású társadalmi javak	575
13.4.§	Az elsődleges prioritású társadalmi javak objektív jellege	586
13.5.§	A javakra vonatkozó hatféle eszme az igazságosság mint tisztességesség koncepciójában	598
13.6. §	Az elsődleges prioritású társadalmi javak és a capability megközelítés kompatibilitása és komplementaritása	622
13.7.§	A két morális képesség kibontakoztatásának és gyakorlásának egyéni különbségei mint az egyéni szükségletek normál tartományon belüli eltérésének első típusa	630
13.8.§	Az eltérő egészségi szükségletek mint az egyéni szükségletek normál tartományon belüli eltérésének második típusa	637
13.9.§	Az elsődleges prioritású társadalmi javak flexibilitása	667
14.§	A »capability megközelítés« és a »tíz központi humán capability«	675
14.1.§	A capability megközelítés és a human development néhány általános jellemzője	676
14.2.§	A tíz központi humán capability	682
14.3.§	Az igazságosságra törekvő aspiráló társadalom és politikai értékei	696
15.§	Utószó	726
Irodalomjegyzék		737
Név- és tárgymutató		769

LECTURI SALUTEM!

Hogy kerül a csizma az asztalra? – teheti fel a kérdést az olvasó e könyvet kézbe véve. Mi dolga a Magyar Orvosi Kamarának a művel, ami társadalmi igazságosságot, tisztességet és egyéb, első olvasatban kimondottan fennköltnek imponáló kérdéseket boncolgat. Nincs talán elég feladat, gond a gyakorlatban, amire fókuszálni kellene? A kérdés nyilván költői. Ám éppen az ügyek sokasága és sokfélesége az, ami különösen biztos alapokat igényel. Olyan háttérrel, amely a múltban gyökerező tapasztalatokat a szebb jövőért való, egyelőre permanensnek tűnő küzdelem szolgálatába állítja.

A kamara fennállásának alig egy negyedszázados történelmét végigkíséri a „létért való küzdelem”. Mindig és mindenkor a legfontosabb teendő a gyógyítók megélhetéséért, körülményeiknek javításáért folytatott küzdelem volt, és az a mai napig is, nem kisebb célért, mint ellátottaik jobbulása végett. Ugyanakkor épp ez a permanens küszködés vezetett arra a következtetésre, hogy új megközelítésre, új módszerekre van szükség. Nem feledve a kisebb-nagyobb részeredményeket, és nem feledve azt sem, hogy a küzdelem során – annak „eredményeképp” – köztestületünk a végső megsemmisítés alapos kísérletének alanya is volt, épp e viharok edzette képességeink vezettek a felismeréshez: gondolati és politikai paradigmaváltásra van szükség. Éppen napjainkban, amikor egyébként a rendszerváltást követő időszak legnagyobb volumenű és legeredményesebb bértárgyalását tudhatjuk magunk mögött, látható igazán, mennyire más megközelítésre, gondolatviszályra van égető szükség, ha az egészségügy szekerét valóban ki akarjuk szabadítani az előbbieket dacára egyre makacsabbul rabul ejtő kátyúból.

A Magyar Orvosi Kamara mint az orvosok köztestülete, demokratikusan, testületek által determináltan és vezetetten működik. Ebben rejlik ereje, amely mindaddig marad meg, sőt növekszik, amíg a Kamara ezt a jól bevált utat követi. Idestova 15 éve annak, hogy a szervezet vezetését rám bízta, s az akkori Képviselő Testület – a mai napig jogérvényesen – meghatározta azokat a stratégiai alapelveket, amelyek megvalósítása érdekében valamennyi, azóta többször is választott vezető társammal közösen, kitartóan munkálkodnunk első számú kötelesség. E kamarai alapidokumentum többek között kimondja, hogy: „Olyan **egészségközpontú**, új stratégiát meghirdető politikával **értünk egyet**, amely az **egészségmegőrzést**, a **betegségmegelőzést**, a **gyógyítást** és a **rehabilitációt **egységes rendszerként**** kezeli, s azt a gyakorlatban **egészségközpontú rendszerként szándékozik működtetni.**” Végső gondolatként pedig kijelenti: „Az alkotmányos alapjogokból eredeztethető **állami kötelezettségvállalás**, az egészségügy sürgős konszolidálása, **megfelelő prioritás biztosításával** a jelen gazdasági keretek között is, **megkerülhetetlen.**”

Próbáljuk most egy pillanatra feledni a nem feledhetőt, s tekintsünk el a hatályos Alaptörvény azóta született hiányosságaitól. Fókuszáljunk elsősorban a prioritás hangsúlyozására. (Egyébként a mű szükségszerűen és bőséggel tér ki az alapvetések nélkülözhetetlen alkotmányos garanciájának kérdéseire is.) Meggyőződésem, hogy egyetlen kamarai vezető, de politikus sem hagyhatja figyelmen kívül e gondolatokat. Bár számtalan alkalommal hangoztattuk mindezt szóban és írásban, vajmi kevés érdemi meghallgatásra leltünk az idők során. Ugyan – mint említettem – egyre sikeresebben tudtunk érdeket érvényesíteni, ám épp e sikerek során kellett rádöbennünk a módszer korlátosságára. Arra, hogy a változó társadalmi közgondolkodás, az egyre fokozódó és kiteljesedő bizalmi válság közepette nem lehetünk érdemben eredményesek semmiféle „utánfutó”, a döntéshozók érvrendszerét akár diplomáciai udvariasságból, akár egyéb kényszerből akceptáló metodikával. Mindehhez a végső lökést annak a tudományos evidenciának a megjelenése adta, amely kimondja: *„Bizonyított, hogy az olyan, nagyjából évi 10 ezer dollár egy főre jutó GDP feletti nemzeti össztermékkel rendelkező fejlettebb országokban, mint amilyen Magyarország is, a társadalom jólétének a további növelése egyáltalán nem a GDP további növelésétől függ.”* Ez gyakorlatban annyit jelent, hogy szakítanunk kell azzal a téves paradigmával, amely szerint az egészségügyi ráfordítások növelése a nemzeti össztermék növekedésének kitettje. A 2017 tavaszán közzétett Deklaráció legfontosabb alapvetése ez, s a belőle levonható következtetés az állam költségvetésének, mint morális dokumentumnak létezéséről, az azt alkotó politikusok, mint potenciális egészségügyi kockázatok néven nevezésével egyetemben.

Szükséges azonban az efféle, nem kis meghökkentést okozó sommás megállapítások kellően gondos, tudományos alátámasztása is. Ezért ez a könyv. Szerzője nemcsak a taglalt kérdések széles látókörű, nemzetközileg elismert szakértője, aki egyébként szerteágazó tapasztalatokkal bír a hazai kormányzati munkában is, de hosszú ideje együttműködő partnerünk a 2004-ben alapított Nemzeti Egységügyi Kerekasztal munkája során. A NEK létrehozásának célja épp az volt, hogy egy asztalhoz ültesse a politikai szereplőket – potenciális döntéshozókat – a szakma letéteményeseivel. Utóbb ez hiú ábrándnak bizonyult. Bebizonyosodott az is, hogy egy köztestület sohasem lehet a politika barátja, legfeljebb bizonyos, ritka együttállás esetén együttműködő partnere, leginkább azonban kritikusa, sok esetben pedig óhatatlanul ellenzéke. Ellenzéke, mivel a szakpolitika tudoraként erkölcsi kötelessége szembesíteni a mindenkori döntéshozót döntéshozói felelősségével, melynek moralitása éppen abban rejlik, vajon mennyire hajlik a szakma szavára, avagy azt figyelmen kívül hagyva cselekszik „magasabb szempontok szerint”, akár a rábizottak hátrányára.

Márpedig számunkra, orvosok számára nem lehet más a hajtóerő, mint a „Salus aegroti suprema lex esto”, azaz a ránk bízottak üdve, mint legfőbb törvény. Legyen tehát ez a mű tudományos háttér egy korszakos Deklarációhoz. De legyen tükör is egyben, amibe bárki beletekinthet, aki érintve érzi magát, szembesülve a múlt értékes tapasztalataival. Legyen továbbá szemüveg. Olyan szemüveg, amelyen keresztül tekintve a jövőbe egy igazságosabb, emberközpontú világ kibontakoztatásához kap bőséges muníciót az olvasó. Ha mindez

legalább részben sikerül, úgy nem volt hiába a Magyar Orvosi Kamara erőfeszítése és anyagi áldozata a mű létrehozása érdekében, szolgálva azokat a stratégiai alapelveket, amelyeket – máig érvényes és követendő módon – lefektetett közel 15 esztendeje.

Végezetül illő módon kell köszönetet mondanunk mindazoknak, akik e mű létrejöttében közreműködtek. A Magyar Orvosi Kamara Területi Szervezetek Tanácsának, mint megrendelőnek, amely egyhangú határozatával adta tanubizonyosságát korrekt helyzETFelismerésének. A szerzőnek, aki a maga számára is komoly kihívást jelentő vállalkozásba fogva első szóra megindult és konok következetességgel tette a dolgát mindaddig, míg legkegyetlenebb kritikusa – saját maga – is feladta az örökös „még jobb legyen” önkínzó üzenetét. Külön köszönet illeti a csendes háttérmunkásokat, akik önzetlen barátsággal, hosszú hetek álmatlan éjjelein át faragták, csiszolták a művet, korrigálva a nyomda könyörtelen kíváncsiságai szerint. Köszönet ezért örök barátainknak, Jankó Andrásnak és dr. Szepesi Andrásnak. S végül köszönet mindenkinek, aki a megrendelő állandó kínzása, sürgető noszogatása közepette képes volt fennkölt feladatának higgadt türelemmel eleget tenni. A mű elkészült. Szolgáljon okulásul azoknak, akiket érint, és adja meg alkotójának a jól végzett munka felett érzett örömet és megelégedést.

2017. november havában

Dr. Éger István

ELŐSZÓ



Az igazságosság a társadalmi intézmények első számú erénye, pontosan úgy, ahogyan a gondolkodás rendszereiben az igazság. Bármilyen elegáns legyen is egy tudományos elmélet, el kell azt vetni, vagy felül kell vizsgálni akkor, ha nem igaz. Ehhez hasonlatosan: bármilyen hatékonyak, jól megtervezettek és jól felépítettek is legyenek a társadalmi intézmények vagy a törvények, el kell törölni őket, vagy meg kell változtatni őket akkor, ha azok igazságtalanok. Minden egyes személy olyan, az igazságosságon alapuló, személyétől elidegeníthetetlen sérthetlenséggel rendelkezik, amelyen még a társadalom egészének a jóléte érdekében sem lehet átgázolni. Ebből az okból az »igazságosság« tagadja azt, hogy néhányak szabadságának az elvesztése igazolható és megindokolható azzal, hogy mások jóléte ettől növekszik. Az »igazságosság« nem engedi meg, hogy a néhányakra rákényszerített áldozathozatalnál és lemondásnál többet nyomjon a latban, és fontosabb legyen az, hogy ennek árán a mások által élvezett előnyök összességében nagyobbak lesznek [mint az áldozathozatalra kényszerítetteket ért veszteségek]. Ezért egy igazságos társadalomban az egyenlő polgárok egyenlő szabadságjogait rögzítettnek kell venni; az igazságosság által garantált [alapvető] szabadságjogok és jogok nem válhatnak sem a politikai alkufolyamatok, sem pedig a társadalmi hasznosságra és érdekekre vonatkozó képletek függvényévé. A tudományos elméletek esetében a jobb elmélet hiánya jelenti az egyetlen olyan dolgot, amitől megengedhetővé válhat, hogy hallgatólagosan tudomásul vegyünk egy téves és hibás elméletet; ennek analógiájára bármilyen igazságtalanság csakis akkor tolerálható, ha ez feltétlenül szükséges egy még nagyobb igazságtalanság elkerülésére. Miután minden emberi működés és tevékenység első számú erénye az igazság és az igazságosság, e két első számú erény dolgában nincs megalkuvás, rendíthetetlennek és hajthatatlannak kell lenni.

John Rawls: *Theory of Justice* (Ch. I./1. 3–4. o.) (1971)



Miert kell a »társadalmi igazságosság« nézőpontjából és szintjén foglalkozni az egészség és az egészségügy ügyeivel? A rendszerváltás kezdete óta elmúlt több mint egy negyed évszázad számos úgynevezett egészségügyi reformjának, átszervezési kísérletének következményei mára világosan mutatják, hogy az a valami, ami a szó valódi szakmai értelmében vett *egészségpolitika helyett* történt, például kórházügyi politika, betegségiügyi politika és hangos politikai botrányokkal kísért *matatások és mutyik* az egészségügyi intézmények és legfőképp a pénzke környezetben, a lehető legenyhébben fogalmazva is sehonnan sehova sem vezettek. Ennek ma már jól láthatóak a súlyos következményei, melyek emberi életekben, *elkerülhető* idő előtti halálozásban, *elkerülhető* megbetegedésekben és *elkerülhető*, tehát *indokolatlan* szenvedésben is mérhetők.

Megengedhetetlenül nagyok az *egészségi állapot és az indokolatlan idő előtti halálozás elkerülhető egyenlőtlenségei*. Például: Az érettségizett férfiak várható élettartama 76 év, a nem érettségizetteké 66 év. A legszegényebb kistérségekben 13,5 évvel élnek rövidebb ideig a férfiak a leggazdagabb kistérségekhez képest. A magyar férfiak csak 1,4 évvel hosszabb élettartamra számíthatnak, mint 50 évvel ezelőtt. Az elkerülhető, megelőzhető, kezelhető halálozásnál különösen rossz a helyzet. Kiugróan magasabb a halálozás azokban a halálokokban, amelyekre jelentős hatást gyakorol az egészségügy működése! Az egészségügyi ellátórendszerhez való hozzáférés a teljes népességre vetítve csak úgy tudott javulni, hogy közben még mélyebbé váltak a hozzáférési egyenlőtlenségek. Az átlagos hozzáférés és egyes csoportok hozzáférése annak árán javult, hogy sokak hozzáférése romlott. Míg 1992-ben a GDP 6%-át, addig 2015-ben a GDP 4,7%-át költi a kormányzat az egészségügyre (OROSZ és mtsai, 2016).

Megállapítható, hogy a magyar egészségügyből történt *forráskivonás és a valódi egészségpolitika nélkül eltelt több mint negyedszázad* reformoknak nevezett, elhibázott egészségügyi átalakítgatási, átszervezési kísérletei katasztrofális következményekkel jártak. E következmények – mint már mondtuk – emberi életekben, elkerülhető korai halálozásban, azaz az emberek életének elkerülhető meg rövidülésében, a betegségben töltött évek elkerülhető növekedésében, elkerülhető megbetegedésekben mérhetők. A magyar lakosság életének várható átlagos hossza akár 6-8 évvel is rövidebb, mint más európai uniós országok lakosságáé. Ebből viszont akár 4-6 évvel többet is tölthetünk betegségben, mint más EU országok lakossága. Teljességgel elfogadhatatlan, hogy azért haljunk meg 6-8 évvel hamarabb, és a rövidebb életünkéből azért töltsünk sok évvel többet betegségben, mert ide születtünk, és itt élünk.

A várható élettartam néhány éves különbségeit és az ezzel kapcsolatos *probléma valós méretét* általában nem érzékeljük teljes súlyosságában. Hisz 4-5 év különbség elsőre nem is tűnik olyan soknak. De mekkora probléma is húzódik meg a várható élettartam pár évnyi különbsége mögött? Egy brit tanulmány szerint, ha egy adott populációból eltűnne az összes szívkoszorúér-betegség, az a várható élettartam 4,5 évvel való növekedését eredményezné. Azaz a várható élettartam 4,5 évnyi különbsége mögött meghúzódó *társadalmi igazságszá- gossági probléma valós mérete* akkora, mint amekkora problémát okoz az összes szívkoszorúér-betegség – amely az egyik leggyakoribb halálozási okot jelentő, népegészségügyi jelentőségű betegség (MARMOT, 2005).

Miert *kell* kilépni a szakpolitikai keretek közül? Miben áll a politika »*morális legitimáció*« felelőssége? Az egészség ügye, és az egészségügy ügye alapvetően és elsődlegesen erkölcsi kérdés, mely messze túlmutat az egészségügy szakpolitikai kérdésein. Az egészség ügye önmagában az egészségügyön belül vagy az egészségügy révén nem oldható meg, ugyanakkor mindenkit életbevágóan érint. Nincs olyan ember, aki élete folyamán valamikor ne szorulna rá az egészségügy ellátásaira. Ugyanakkor, mind a magyar emberek katasztrofális egészségi állapotmutatói, mind a magyar egészségügy és társadalmi egészségbiztosítás mára tarthatatlanná és tűrhetetlenné vált állapota azon-

nali és mélyreható változtatásokat követel. Ezt azonban az egészségügy maga nem tudja megoldani. Ez nem meglepő. Ez a probléma ugyanis nem is oldható meg az egészségi és egészségügyi szakpolitika szakmai és technikai szintjein. Az egészségügy, a szakma és a szakpolitika csak fontos szereplő, közreműködő tud lenni a szükséges és mára elodázhatatlan változtatásokban.

Az emberek életminőségét, életútját, egészségét, elkerülhető megbetegedéseit és elkerülhető idő előtti halálozását – azaz azt, hogy mennyivel rosszabb egészségben élnek, mennyivel többet élnek betegségben és mennyivel korábban halnak meg ahhoz képest, mint ahogyan és amennyit élhetnének egy jobban, igazságosabban és tisztességesebben működő társadalomban – olyan *társadalmi tényezők* együttes összjátéka határozza meg, mint: (a) az iskolázottság, a képzettség, az ember képességei kibontakoztatásának és gyakorlásának a lehetőségei; (b) az ember képességeinek megfelelő, értelmes, biztos és tisztességes jövedelmet biztosító munka lehetősége vagy hiánya; (c) a tisztességes, szégyenmentes életvitelhez szükséges jövedelem, és az egzisztenciális biztonság vagy ezek hiánya; (d) a társadalmi, jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek elfogadható vagy extrém mértéke; (e) az önbecsülés és a szégyenmentes élet társadalmi feltételei; (f) a jól működő és az emberi élet eshetőségei által okozott egzisztenciális veszélyeztetettséget kivédő társadalmi biztosítási rendszerek, s köztük a társadalmi egészségbiztosítás és az egészségügyi ellátórendszer állapota. (CSDH, 2008; MARMOT, 2015; WILKINSON és mtsai, 2009).

Ezeknek, az *egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezőknek* a minőségétől és a társadalmon belüli megoszlásától függ az emberek egészségi állapota (MARMOT, 2015). E tényezők minősége és megoszlása viszont egyáltalán nem természetfeletti erők összjátékától függ; hanem attól, hogy a társadalom hogyan biztosít *minden egyes* polgára számára bizonyos *elsődleges prioritású társadalmi javakat*, megfelelő minőségben, s legalább egy tisztességesen elegendő küszöbszint felett. Ezeket az *»elsődleges prioritású társadalmi javakat«* az olyan *»alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű intézmények«* biztosítják, mint például az oktatás, az egészségügy, a társadalmi egészségbiztosítás, illetőleg a társadalombiztosítás többi ága és a szociális ellátórendszer. Ezen intézmények állapota, *működésfinanszírozási szintje*, stabilitása, általános állapota ezért meghatározó jelentőségű a társadalom *minden egyes* tagjának az élete, életminősége, életlehetőségei, egészsége, elkerülhető betegsége és elkerülhető korai halála, azaz élete indokolatlan megrövidülése szempontjából. Ezek mind a társadalmi működés *igazságos, tehát tisztességes*, vagy épp ellenkezőleg, *igazságtalan, tehát tisztességtelen* működésétől függenek. A sokat emlegetett egészségi, megbetegedési és halálozási mutatók így a *»társadalmi igazságosság, tehát tisztességesség«* állapotjelzői is egyben.

Az egészségi statisztikák mögött az *»egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők«* társadalmon belüli megoszlása, az ezekkel szorosan összefüggő *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* társadalmi szintű biztosítása, és az e javakat biztosító *»alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű intézmények«* állapota húzódik meg. A „lakosság egészségi állapotmutatói” ezeknek a dolgoknak is mind az állapotmutatói.

A társadalom *igazságos, tehát tisztességes* működése és a „*lakosság egészségi állapotmutatói*” semmiképp sem *afféle* általunk befolyásolhatatlan *természetfeletti erők* sorscsapásszerű összjátékától függően alakulnak; s egyáltalán nem tőlünk függetlenül alakulnak. Egy földrengésre, egy cunamira vagy egy vulkánkitörésre nincs hatásunk. Viszont az »*egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők*« társadalmon belüli *igazságos, tehát tisztességes megoszlására*, vagy a szükséges »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« alkalmas és tisztességes küszöbszint feletti biztosítására, és az ezeket biztosító »*társadalmi igazságossági intézmények*« működésére viszont másnak sincs hatása, csak nekünk, a társadalom tagjainak. Ezek ugyanis – ellentétben a természeti katasztrófákkal – mind-mind társadalmi konstrukciók.

Ezek a dolgok mind az általunk választott és fenntartott politikusok, és az általunk létrehozott és fenntartott állam *igazságos, tehát tisztességes*, vagy ellenkezőleg, *igazságtalan, tehát tisztességtelen* politikai döntéseitől, cselekvéseitől vagy nem cselekvéseitől függenek, s mint ilyenek a mindenkori politika szuverén, másra át nem hárítható felelősségét képezik. E politikai *döntések, cselekvések és nem cselekvések* téje viszont – épp az emberek egészségében, elkerülhető megbetegedésében és elkerülhető idő előtti halálozásában kifejezhető morális probléma természete és társadalmi mérete miatt – nem más, mint a politika és a politikusok »*morális legitimációja*«. Azért a választott politikusok és a politika megkerülhetetlen, másra át nem hárítható szuverén *morális legitimációs kérdései* ezek a dolgok, mert a »*lakosság egészségi állapotmutatói*« mint steril, absztrakt (és a felelősség kérdéseit jölfésült módon elhomályosító), leíró jellegű fogalom mögött valójában a politikusokat a *köz ügyeinek* tisztességes intézésére *megválasztó és fenntartó „lakosság”* egyáltalán nem absztrakt tagjainak – azaz konkrét, két lábon járó, hús-vér élő embereknek – az élete, egészsége, elkerülhető megbetegedése, szenvedése és elkerülhető, indokolatlan korai halála húzódik meg, mégpedig a társadalmi léptékű népegészségügyi statisztikákban is szabad szemmel jól látható – azaz tömeges – méretekben. Szó sincs semmilyen *deus ex machina*-szerű, természetfeletti vagy sorscsapásszerű, természeti csapásszerű dologról. (SCHRECKER és mtsai, 2015).

Nem ad senkinek sem felmentést az a tény, hogy az egészségi állapotot nemcsak társadalmi tényezők, hanem más, például biológiai, genetikai tényezők is meghatározzák. Az egészségi állapot országok közötti és országon belüli *elkerülhető* egyenlőtlenségeire vonatkozó ismert tények azt mutatják, hogy igen nagy és pozitív változás érhető el azzal, ha egy adott társadalom által a köz ügyeinek intézésére megbízottak azokra az *egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezőkre* fókuszálnak, amiket módjukban áll jó irányban megváltoztatni, s nem pedig az olyan genetikai, biológiai és hasonló tényezőkre mutogatnak, amiket nem áll módjukban megváltoztatni.

Az *egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségei* és a „*tényleges*” állapotok közti különbségeit, azaz precízen, pontosan a politika cselekvési lehetőségeinek és így a felelősségének a méreteit mutatják meg. Ha egy társadalom egészségi, megbetegedési, életminőségi és halálozási mutatói kirívóan rosszabbak, mint a hozzá hasonlítható országoké, ha túl nagyok az orszá-

gon belül az *egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségei*, akkor biztosak lehetünk abban, hogy az egészségi állapot ezen elkerülhető egyenlőtlenségeit nem egyes *speciális*, az *államhatárokat* szigorúan tiszteletben tartó – eddig még fel nem fedezett – genetikai tényezők, és nem olyan rejtélyes, ismeretlen kórokozó okozza, amely – útlevel hiányában – kizárólag csak az *államhatáron belül* fertőz; s nem is természetfeletti és megmagyarázhatatlan jelenséggel állunk szemben. Senkinek ne legyen kétsége afelől, hogy az emberek rossz egészségi állapota, idő előtti halála és egészségi állapotuk elkerülhető egyenlőtlenségei az *egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők* alkalmatlan, rossz kezelésén és *igazságtalan, tehát tisztességtelen* kezelésén keresztül maga a politika és a politikát csináló politikusok cselekvéseinek vagy nem cselekvéseinek a következménye.

Mi is a politika és a politikusok felelőssége? Miért kell erről beszélni? Az elmúlt több mint negyedszázadban a magyar politika és a politikusok – számos, ámde nem elegendő számú kivételtől eltekintve – vagy nem értették meg, vagy nem voltak hajlandók megérteni, vagy képtelenek voltak felfogni a politika és saját maguk alapvető felelősségét, kötelességeit és feladatát a magyar emberek egészségével, elkerülhető korai halálózásával és elkerülhető megbetegedéseivel kapcsolatosan.

Ezért itt az ideje ezt tisztázni. Ugyanis az emberek *»egészségi állapotát eleve meghatározó társadalmi tényezők«*, a kapcsolódó *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* és az ezeket biztosító *»elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű intézmények«*, szakpolitikai területek és ágazatok¹ a maguk ágazati és szakpolitikai szintjén egyedül, egymagukban nem képesek megváltoztatni a működésüket eleve meghatározó politikai szintű keretfeltételeket; s így alkalmatlan működési feltételek közé kényszerítve, nem képesek megoldani azokat a feladataikat sem, amelyek révén pedig jelentős lehetne a szakpolitikai szintű részesedésük az emberek egészségének ügyében. E szakpolitikai területek és ágazatok megfelelő összehangolása és a feladataik alkalmas szinten való ellátásához szükséges finanszírozási, szabályozási és egyéb keretfeltételek biztosítása kizárólag a felettük lévő politikai szinteken oldható meg.

E rendszerek jó minőségű, összehangolt, *alkalmas szinten* finanszírozott, *alkalmasan szabályozott és stabil, kiszámítható* működése egy modern társadalomban az első számú *egészségvédő faktor*. E rendszerek *szakszerűtlenül, alkalmatlanul szabályozott, összehangolatlan, alulfinanszírozott és kiszámíthatatlan, instabil működése*, s ennek révén az *egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők* alkalmatlan kezelése vagy *igazságtalan, tisztességtelen* társadalmi elosztása és megoszlása pedig az első számú társadalmi szintű *megbetegítő és indokolatlan korai halálózást okozó veszélyeztető tényező*. E rendszerek mű-

¹ Oktatás, társadalmi egészségbiztosítás és egészségügy; társadalmi baleset biztosítás, társadalmi rokkantsági biztosítás, társadalmi munkanélküliségi biztosítás és alkalmas, értelmes és az önbecsülés társadalmi feltételeit biztosító közmunkaprogramok, társadalmi nyugdíjbiztosítás, lakhatási programok és a hasonlóak.

ködési feltételeit, cselekvési lehetőségeit a politikát csináló politikusok határozzák meg. Napjaink modern társadalmában a politika és a politikusok működése, cselekvései vagy nem cselekvései jelentik az elsődleges társadalmi és népegészségügyi egészségvédő faktort, vagy megbetegedési és halálozási kockázatot (BASU és mtsai, 2013; SCHRECKER és mtsai, 2015). *A politikusok alapvető erkölcsi felelőssége és kötelessége* abban rejlik, hogy *felfogják és tiszteletben tartják azt a tényt, hogy az »egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők«* alkalmas vagy alkalmatlan kezelésének feltételei elsődlegesen az *ő cselekvéseik* vagy *nem cselekvéseik* által meghatározott politikán múlik; s ebben *minden egyes politikusnak személyes és át nem hárítható a felelőssége*. Az érintett szakpolitikai területek és ágazatok csak akkor képesek elvégezni a szükséges szakmai, szakpolitikai feladataikat az *ő* technikai szintjeiken, ha a politika és a politikusok alkalmas és tisztességes szabályozással, finanszírozással és egyéb cselekvéseikkel (és bizonyos alkalmatlan cselekvéseik megszüntetésével) megnyitják a cselekvés tereit és lehetőségeit e szakpolitikai és szakmai területek szakemberei és az alkalmas szakpolitikai cselekvések előtt.

Miert nem szakpolitikai kérdésekkel, és miért a társadalmi igazságosság kérdéseivel foglalkozik ez az írás? Ahogyan az emberek egészségének az ügye és az egészségügy ügye pusztán csak az egészségügyből és az egészségüggyel kapcsolatos szakpolitikából kiindulva nem oldható meg, úgy az egészség és az egészségügy fontossága sem a szakpolitikai és technikai szinteken alapozható meg. Az *»egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezőkről«* ismert tények arra is rávilágítanak, hogy egyáltalán nem elegendő az egészségről és a betegségről pusztán csak az egészségügy nézőpontjából gondolkodni és érvelni. Foglalkozni kell az összes olyan szakpolitikai területtel és ágazattal is, amelyeknek kulcsfontosságú a szerepük az egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők társadalmon belüli helyzetével és megoszlásával kapcsolatosan (MARMOT, 2015; CSDH, 2008; WILKINSON és mtsai, 2009). A közös nevezőt az *»egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők«* és a *»társadalmi javak«*, és e javak *össze nem mérhetősége, át nem válthatósága, nem helyettesíthetősége, össze nem vonhatósága*² adják meg az érintett társadalmi igazságossági ágazatok, intézmények és ágazatok számára – a közös *társadalmi igazságossági, tehát tisztességességi* elvek és normák azonossága mellett.

Ez az írás éppen ezért egyáltalán nem az elmúlt több mint negyedszázadban megszokott szakpolitikai, technikai és úgynevezett „politikamentes” és „szakmai” érvekkel foglalkozik, hanem azokkal az alapvető kérdésekkel, amelyek alapján világossá válik az egészséggel és az egészségüggyel kapcsolatos össz-társadalmi szinten teljesítendő morális kötelesség.

² Például, ha valakinek hasi műtétre van szüksége, akkor azt hiába íratjuk be egy egyetemi képzésre. Az egyetemi képzés soha nem fogja helyettesíteni a hasi műtétet, mint ahogy a hasi műtét sem helyettesíti az egyetemi képzést.

Akkor és csakis akkor nyílhat meg a cselekvés lehetősége az – »egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők« szempontjából kulcsfontosságú »elsődleges prioritású társadalmi javakat« biztosító – »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szakpolitikai területek és ágazatok« előtt, ha egyszer s mindenkorra sikerül tisztázni, hogy: (a) márpedig igenis létezik össz-társadalmi szinten teljesítendő morális kötelességünk egymás egészségével és megbetegedéseivel kapcsolatosan; és ebből eredően (b) márpedig az általunk megválasztott, megbízott és fenntartott politikusoknak és az általunk fenntartott állami és politikai intézményrendszernek igenis megkerülhetetlen és senki másra át nem ruházható morális felelőssége és kötelességei vannak egészségünk, betegségeink, elkerülhető korai halálozásunk és a megfelelő egészségügyi ellátásunk kapcsán.

Mit is jelent az »emberközpontú politika«? Az emberközpontú politika elsődlegesen azt jelenti, hogy nem az ember van a gazdaságért és a gazdasági mutatókért, hanem a gazdaság van azért, hogy az általános emberi fejlődés céljait elősegítse. A gazdaság úgynevezett szempontjainak és a gazdasági érdekeknek a létjogosultságát és mozgásterének a kereteit az határozza meg, hogy mennyiben képes a gazdaság szolgálni az emberek és a társadalom egészének a jólétét és az emberi fejlődést. Elfogadhatatlan, hogy a gazdaság, azaz a pénz szempontjainak legyen alárendelve az ember. (FERENC PÁPA, 2013; UNDP, 1996; UNDP, 2015; SEN, 1999; RAWLS, 1999a; NUSSBAUM, 2011).

Emellett – az emberi gondolkodás és kultúra sok évszázados haladó hagyományait követve – ki kell jelenteni, hogy minden ember az emberi mivoltából eredően a személyéhez kötődően is, de a társadalmi együttműködés résztvevő tagjaként is rendelkezik bizonyos, a személyétől elidegeníthetetlen és elvitathatatlan jogosultságokkal (PAINE, 1791). Ennek fontos következménye, hogy erkölcsi értelemben senkinek, egyetlen személynek, személyek csoportjának, szervezetnek vagy gazdasági entitásnak sincs morális jogosultsága ahhoz, hogy bárkit a saját gazdasági és egyéb céljai elérésének *eszközeként kezeljen*, és így saját céljainak rendeljen alá (KANT, 1797). Hasonlóképp nem rendelhető alá az ember a GDP, a GDP- növekedés, azaz szintén a pénz szempontjainak (UNDP, 1996).

Gyakran halljuk, hogy az ország *gazdasági teherviselőképessége*, vagy a *költségvetés helyzete* mit enged meg, vagy mit nem tesz lehetővé. Azt is gyakran halljuk, hogy a *GDP növekedése*, vagy a legkülönbözőbb GDP- alapú makrogazdasági mutatók *ilyen vagy olyan* alakulása éppen milyen megkorlátozásokat tesz szükségessé, azaz éppen miért nincs elegendő forrás az oktatásra, az egészségügyre, a tisztességes lakhatási politikára, a rokkantellátásra, a munkanélküliség problémájára, vagy a nyugdíjakra és a hasonló, az egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezőket meghatározó ágazatokra.

Ezért ebben az írásban ki kell térjünk a GDP kérdésre, a GDP és a GDP-ben mért növekedés abszolutizálásának a problémáira, s arra, hogy nem is egy, hanem mindjárt ötféle társadalmilag káros gazdasági növekedési modell létezik (UNDP, 1996; UNDP, 2015). Ki kell térjünk a szokványos költségvetési egyen-

súlyt stabilizáló, takarékosági és megszorító intézkedések alapvető hátulütőire és hiányosságaira, és arra is, hogy mi a fundamentális tévedés vagy megtévesztés az úgynevezett leszivárgási elméletekben és gazdaságpolitikákban (BLYTH, 2015; SCHUI, 2014; SCHRECKER és mtsai, 2015; WEEKS, 2014). E kérdések tisztázása elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy ki tudjunk szakadni a szokványos gazdaságpolitikai és szakpolitikai mantrák, jelszavak és „buzzwordök” világából, átlássuk ezek fundamentális elvi hibáit, és teljesen új alapon tudjunk gondolkodni arról a kérdésről, hogy hogyan is lehet egy olyan igazságos, tehát tisztességes társadalmi működés irányába elmenni, ahol az állam minden egyes polgár jólétének az elmozdítása érdekében működik, és amelyben a megfelelő GDP, növekedés és költségvetési egyensúly nem csak a társadalom polgárainak a tömeges megbetegedése, megrövidülő élete, lerombolt egészsége és életminősége árán érhető el (SCHRECKER és mtsai, 2015; WILKINSON és mtsai, 2009).

Bebizonyosodott, hogy – különösen egy fejlett vagy közepesen fejlett országban, mint amilyen Magyarország is – az aggregát vagy átlagos GDP nagy értéke, vagy további növekedése egyáltalán nem jár együtt automatikusan a társadalomban élő emberek jólétének, életminőségének, egészségi állapotának, halálózási mutatóinak a javulásával, mert ezt az ilyen társadalmakban alapvetően a GDP társadalmon belüli megosztása, azaz a társadalmi egyenlőtlenségek elfogadható vagy elfogadhatatlanul nagy mértéke határozza meg (WILKINSON és mtsai, 2009). Sok esetben legfeljebb emberek egy szűk csoportjának a jóléte növekszik a GDP növekedésével. Egy olyan ország, amelyben az állam nem egy szűk érdekcsoport jólétének előmozdításán dolgozik, hanem a társadalom minden egyes tagjának a jóléte érdekében működik, a társadalom polgárainak közössége által előállított GDP társadalmon belüli megosztásának az igazságosságára, tehát tisztességességére fókuszál. Teljességgel elfogadhatatlan a társadalom általános jólétének és a társadalomban élő emberek jólétének, életének és egészségének a GDP és a GDP-növekedés szempontjainak való egyoldalú, túlzott és abszolutizáló alárendelése (RAWLS, 1999a; SEN, 1999; STIGLITZ és mtsai, 2010).

Az emberközpontú politika lényege az ember felszabadítása a GDP, azaz a pénz uralma és terrorja alól (FERENC PÁPA, 2013; TORNIELLI és mtsai, 2015). Az emberközpontú politika abszolút elfogadhatatlannak tartja, hogy bárki a céljai, érdekei megvalósítása érdekében eszközként kezeljen bárki mást, vagy hogy a társadalom bármely tagjának vagy csoportjának a nagyobb jóléte érdekében bárki a társadalom más tagját vagy csoportját feláldozhatónak tartsa, vagy netán fel is áldozza. Márpedig precízen pontosan ez történik a GDP és a növekedés abszolutizálásakor, fetisizálásakor, és akkor, amikor egyesek minden mást, így minden fontos társadalmi és emberi célt alárendelnek a GDP-vel és a növekedéssel, netán a költségvetés egyensúlyával kapcsolatos gazdasági céloknak (RAWLS, 1999a). Ahol a GDP és annak növekedése a mindenek felett álló abszolút szempont, ott azért kirívóan rosszak az egészségi, megbetegedési és halálózási mutatók, és azért burjánzik számos más súlyos társadalmi probléma, mert épp azokra az »elsődleges prioritású társadalmi javakra« és elsőd-

leges fontosságú társadalmi és emberi célokra nem jut elég forrás az erőszakolt maradékelv alapján, ami elsődleges prioritást kellene jelentsen (SCHRECKER és mtsai, 2015; SCHUI, 2014; MENDOZA, 2015).

Miért nem függhet az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* biztosítása a gazdaság és a költségvetés helyzetétől? És miért kell, hogy az *»egyáltalán nem elsődleges prioritású társadalmi javak«* a költségvetéstől függenek? Az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* azok a javak, amelyekre a társadalom minden egyes tagjának elengedhetetlenül szüksége van ahhoz, hogy egész életén át a társadalomnak, a társadalmi együttműködésben teljes körű normál funkcionáló képességgel részt vevő tagja lehessen és születéskori erkölcsi és természetes képességeit teljeskörűen kibontakoztassa és gyakorolja (RAWLS, 2001). Az oktatás, a képességek teljes körű kibontakoztatása kapcsán, a társadalmi egészségbiztosítás és az egészségügy pedig a teljes körű normál funkcionáló képesség egész életén át történő megőrzése, fejlesztése és megbe- tegedések, sérülések, balesetek esetén helyreállítása kapcsán abszolút nélkülözhetetlen módon az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* közé tartozik.

Az emberközpontú politika lényege, hogy az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* tisztességes, küszöbszint feletti biztosítását úgy lehet és kell a gazdaság és a költségvetés állítólagos teherviselőkéességétől és helyzetétől függetlenül alkotmányos garanciák alapján biztosítani (RAWLS, 2001), hogy morális prioritások alapján 180 fokkal megfordítjuk, mert teljesen meg kell fordítsuk a szokványos maradékelvet. Nem azt követően kell a források mara- dékát az egészségügyre, oktatásra és a hasonló *elsődleges prioritású társadalmi javakra* fordítani, hogy már az összes egyéb, *egyáltalán nem elsődleges prio- ritású* és semmiféle morálisan legitim közérdeket meg nem valósító *»nem el- sődleges javakra«* és egyebekre már „jól” elkötöttünk egy csomó forrást. Ehe- lyett az ilyen, *»egyáltalán nem elsődleges javakra«* kell alkalmazni a szokásos maradékelvet. Az ilyen, *»egyáltalán nem elsődleges prioritású társadalmi ja- vakra«* csak azt követően szabad és lehetséges forrásokat allokálni egy ember- központú, azaz igazságos, tehát tisztességes rendszerben, ha az ember szem- pontjából fontos *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* tisztességesen elegendő küszöbszintje már biztosítva van minden egyes polgár számára (RAWLS, 2001). Miért? Azért, mert a társadalom összes tagjának az életét alap- vetően meghatározó, *»teljes körű normál funkcionálókéességét«, »önbecsü- lésének, méltóságának, szegyenmentes életének a társadalmi alapfeltételeit«* jelentő *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* minden egyes polgár számára történő, és megfelelő *küszöbszint* feletti mértékben történő biztosítása olyan alapvető összetársadalmi szintű erkölcsi kötelesség, amelyet semmilyen körül- mények között nem lehet a gazdaság állítólagos teherviselőkéességétől, a költ- ségvetés helyzetétől, a költségvetési egyensúlytól és a GDP és a GDP-alapú ilyen-olyan mutatók aktuális helyzetétől függővé tenni, pláne nem év per év alapon. Az egyéb, *»egyáltalán nem elsődleges prioritású javak«* pedig egyál- talán nem ilyenek, legfeljebb rétegérdekek vagy magánérdekek fűződnek hoz-

zájuk; ez viszont nem veszélyeztetheti az abszolút elsődleges közérdeket jelentő *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* biztosítását. A gazdaság aktuális teherviselőkéességétől függhet az, hogy milyen, *»egyáltalán nem elsődleges prioritású társadalmi javakra«* szeretne a társadalom költeni, függhet az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* biztosításának bizonyos luxusszintje, de a gazdaság állítólagos teherviselőkéességétől semmilyen körülmények között nem függhet ezen *»elsődleges prioritású társadalmi javaknak«* megfelelő szakmai színvonalú biztosítása, főként akkor nem, ha ezekre úgy nem jut a polgárok adóiból, hogy más, *»egyáltalán nem elsődleges prioritású«* dologra viszont sok forrás jut. (RAWLS, 2001; NUSSBAUM, 2011, 2013; SEN, 1999, 2017).

Az ország éves költségvetése elsődlegesen és alapvetően egy morális dokumentum (BEGALA, 2011). Pontosan, számszerűsítve megmutatja, hogy a polgárok által a köz ügyeinek az intézésére megbízott politikusok és a polgárok által fenntartott állam egészen pontosan milyen értéket rendel a polgárok élete szempontjából fontos *»elsődleges prioritású javakhoz«*, így a társadalmi egészségbiztosításhoz és az egészségügyi rendszer tisztességesen elegendő mértékű finanszírozásához, miközben mennyire értékeli más dolgokat, köztük számos, egyáltalán nem az elsődleges morális kötelességet és prioritást jelentő társadalmi javakat és célokat (SANDERS, 2015).

Ebben az írásban ezekre az alapvető kérdésekre fókuszálunk. Meggyőződésünk, hogy az egészség ügye és az egészségügy ügye csak akkor változtatható meg érdemben, ha az eddigi szakpolitikai és mélytechnikai szintekről a kérdést és az ügyet áthelyezzük oda, ahova való: az elvi, morális és társadalmi igazságossági szintekre. Elsőként is azért, mert ez a kérdés elsődlegesen és alapvetően egy morális és társadalmi igazságossági kérdés, amely a mindenkori választott politikai hatalom morális legitimációját közvetlenül érinti. Másodsor pedig azért, mert az egészség ügye az *»egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők«* összetettsége és az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* egymással való *behelyettesíthetetlensége, redukálhatatlansága, összevonhatatlansága és összemérhetetlensége* miatt egy-egy szakpolitikai területen vagy ágazat szintjén izoláltan soha, sehol, semmilyen pozitív változás és eredmény nem érhető el. Ezen az alapon kell új irányokat szabni az egészség és az egészségügy ügyének előmozdítására irányuló egészségpolitikai törekvéseknek. Nem odázható el tovább, hogy az ország több mint negyedszázadnyi tévutakon való bolyongás után meginduljon egy *igazságos, tehát tisztességes társadalmi működés* felé vezető úton. Egy olyan irányba, ahol az állam minden egyes polgárért dolgozik és működik, nem csak egy szűk kiváltságos réteg tagjaiért.

Az „ügy” az *igazságos, mint tisztességes társadalom* irányába való elmozdulás, és az eddigi téves *pénz és gazdaság központú politikák emberközpontú politikává alakítása*. Hosszú távon egy olyan társadalmi, politikai és gazdasági működésre van szükség, amely az embert nem eszközként kezeli a gazdasági célok érdekében, s amelyben az ember és a polgár jóléte maga a cél, s nem pedig a gazdaság felvirágoztatásának, a GDP növelésének, a költségvetés

egyensúlyának és a hasonló célok elérésének alárendelt eszköz. Ez az alapvető előfeltétele, hogy az egészség, az egészségügy, társadalmi egészség, baleset, rokkantság, munkanélküliség és nyugdíjbiztosítások, az oktatás és az egyéb szociális ellátások ügyei a társadalmi igazságosság, a tisztességesség morális követelményeinek megfelelően hosszú távra, kiszámíthatóan és stabilan rendezhetők legyenek. Egy olyan *igazságos, tehát tisztességes* társadalmi, gazdasági és politikai működésre van szükség, amelyben a gazdaság a társadalmi jólét és az emberi fejlődés céljainak az eszköze, és amelyben az ember mint legfőbb cél jólétének növelése az abszolút elsődleges prioritás, amely nem rendelhető alá semminek és senkinek. A gazdaság kell, hogy az emberért legyen, nem pedig az ember a gazdaságért.

Budapest, 2017. március

Dr. Gilly Gyula

1.§ BEVEZETŐ GONDOLATOK

Egy gazdaság és társadalom sikere nem választható el attól, hogy milyen életet tudnak a benne élő emberek élni ... nemcsak megfelelő körülmények között akarunk élni, nemcsak jól akarunk élni, de az is nagyon fontos számunkra, hogy közben tudjuk tartani saját életünk irányítását...

Amartya Sen: *Development as Freedom* (1999)

1.1.§ MIÉRT KELL ÚJ ALAPOKRA HELYEZNI A KÖZPOLITIKÁT?

Több mint egy negyed évszázad telt el a rendszerváltás kezdete óta. Az elmúlt több mint egy negyed évszázadban még mindig nem értünk el oda, ahova el szerettünk volna jutni. Sőt! Mára megengedhetetlenül sokan kerültek elfogadhatatlanul nehéz, sok esetben kilátástalan helyzetbe. Reális veszéllyé vált a társadalom kettészakadása. Túl sokan vannak,¹ akik egyre kevesebb pénzért, egyre többet kénytelenek dolgozni. Túl sokan vannak, akik nem találnak tisztességes megélhetést biztosító, tisztességes munkalehetőséget. Túl sokan élnek egzisztenciális bizonytalanságban és túl sokan vannak, akik félnek a jelenben, és félnek a kiszámíthatatlan jövőtől. Túl sokan élnek a hivatalos létminimum és a tényleges szegénységi küszöb alatt. Túl sokan vannak, akik annak ellenére kényszerülnek szegény sorba, hogy van teljes munkaidejű állásuk. Túl sokan vannak, akiknek csak a közmunka jut, amely jelen formájában túl alacsony jövedelmet biztosít, és elfogadhatatlanul megalázott helyzetbe hozza a közmunkásokat, rombolja emberi méltóságukat. Túl sok rokkant került kilátástalan helyzetbe. Túl sok az olyan fogyatékkal élő társunk, akinek szerzett vagy veszélyeztetett fogyatékosága nem állapota, hanem társadalmi okok és az inadekvát esélykiegyenlítő rendszerek miatt válik súlyos hátránnyá. A fogyatékoság ugyanis csak egy állapot; társadalmi hátránnyá a társadalom teszi. Túl sokan érzik kilátástalannak a helyzetüket. Túl sokan vannak, akik gyermekeik, unokáik jövőjéért aggodnak. Túl sok a hajléktalan. Túl sok gyermek éhezik. Túl

¹ Nem hivatkozunk statisztikai adatokra. Azokról a jelenségekről beszélünk, amelyekkel évek óta tele vannak a híradások, s amivel sokan szembesülünk a mindennapokban. E jelenségekről mint *társadalmi igazságossági, tehát tisztességeségi* problémákról írunk itt. Ezek *nem mennyiségi, hanem minőségi*, társadalmi igazságossági és morális problémák. Az adatok – nem véletlen – ellentmondásosak. De a legkedvezőbb képet *rajzoló számok* is riasztók, elfogadhatatlanok. Morálisan az is elfogadhatatlan, ha az itt említett problémákból akár csak egy is előfordulna. Mondanivalóink lényege nem attól függ, hogy például „csak 5 ezer” vagy már 500 ezer gyermek éhezik-e. A gyermekéhezés például nem akkor morális probléma, ha már „elegendően sok” gyerek éhezik. Számos elemzés és statisztika érhető el az interneten. Azok a számok, amelyeket mi itt szándékosan nem közlünk, könnyen, gyorsan megtalálhatók az interneten.

sok gyermek éheznek olyan családban, ahol a szülőknek van rendes munkájuk, csak nem kapnak tisztességes bért érte. Túl sokan betegszenek meg idő előtt. Túl sokan halnak meg idő előtt. Túl sokan vannak, akik egy jobb élet reményében az ország elhagyására készülnek. A rendszerváltás alapvető *ígérete és reménye* az volt, hogy a változásokkal a teljesítmények és képességek eltérései miatt ugyan *nőni fognak az egyenlőtlenségek*, de cserébe a lehetőségek is nőni fognak, és még a legrosszabb helyzetű csoportok *helyzete is majd jobb lesz*, mint korábban volt. A társadalmi problémákat szemlélve úgy tűnik, hogy *az elhitt ígéretekkel és a várakozásokkal ellentétben* a „*dagály mégsem emelt meg minden csónakot*”, és a „*jólét és a gazdagság mégsem csorgott le*”² sokakhoz.

Vannak persze olyanok is, akiknek egészen jól megy és olyanok, akiknek nagyon jól megy a soruk. Egy ország fejlődésének azonban nem az a helyes mércéje, hogy mennyivel gazdagodtak tovább a gazdagok, és hogy mennyire megy jól a társadalom felső rétegeihez tartozó *keveseknek*, hanem az, hogy hogyan alakul a sorsa azoknak a *sokaknak*, akik nehéz helyzetben vannak. A rendszerváltás óta eltelt negyedszázad legnagyobb kudarca az, hogy túl keveseknek túl sok jutott, miközben megengedhetetlenül sokaknak elfogadhatatlan kevés jut a közösből; s mindazokból a *valós értékkel* bíró jogokból, a *ténylegesen realizálható* esélyekből és életlehetőségekből és az *önbecsülés társadalmi feltételeit* jelentő *javakból*, amelyek megléte alapvető fontosságú az emberek élete, egészsége, biztonsága, önbecsülése és életminősége szempontjából.

Sok szó esik a szimbolikus családi értékekről. A szimbolikus beszédeknel azonban sokkal fontosabbak a valódi emberekből álló magyar családok – itt és most. Sok szó esik a szimbolikus nemzetről és nemzeti értékekről. Nemcsak a szimbolikus nemzet és nemzeti értékek és az azokról való beszédek a fontosak, hanem a nemzetet alkotó valódi, itt élő emberek tényleges sorsa is – itt és most. Sok szó esik a demográfiai helyzetről is. Nemcsak az absztrakt demográfiai és élveszületési statisztikákról, és a még meg sem fogant gyermekekről kell spekulálni és elmélkedni, hanem a már megszületett és felnövekvő, valódi, köztünk élő hús-vér gyermekek és fiatalok sorsáért és lehetőségeiért kellene érdemben és hathatósan cselekedni – itt és most. Bizarrr, hogy hányan komolykodnak a demográfiai helyzet problémáin és a meg sem született gyermekeken, miközben nem érzékelhető, hogy érdemben foglalkoznának a már megszületettekkel, a gyermekszegénység és a gyermekéhezés felszámolásával, a már megszületett gyermekek életlehetőségeivel és társadalmi felemelkedési lehetőségeivel, vagy azzal, hogy a már megszületett és épp csak felnőtt gyermekek, a mai fiatalok ne kényszerüljenek arra, hogy tömegesen más országokban próbáljanak szerencsét vonzó itthoni lehetőségek hiányában. A családok, a nemzet és a társadalom *összes* tagja érdekében ki kell hozni az országot és a társadalmat abból

² Ezek a neoliberális *leszivárgási elmélet* (»trickle-down theory«) és a »supply-side economics« (7.§) alap ígéretei, amit sokan el is hittek, és ami sokak problémapercepcióját, gondolkodását és hiedelmeit meghatározza; s pontosan ez az, amit felül kell vizsgálni, újra kell értékelni ahhoz, hogy rendezhessük közös ügyeinket. Nagyrészt ez az írás egyik fő témája is.

a zsákutcából, ahova az elmúlt több mint negyedszázad alatt jutott. Ehhez egy olyan közpolitikára, gazdaságpolitikára, olyan államra, olyan *igazságos, tehát tisztességes* kormányzati, társadalmi működésre van szükség, amely a társadalom *összes* tagját szolgálja, nem csak a felső rétegeknek a többiek kárára történő gazdagodását, akár a többség elszegényítése révén is.

Sem erkölcsileg, sem gazdaságilag nem tud fennmaradni egy nemzet, amikor oly keveseknek oly sok, és oly sokaknak oly kevés jut.

Bernie Sanders (2015–2016)

Egy, a magyar társadalom *összes* tagjának jólétét, gyarapodását és érdekeit szolgáló társadalmi, gazdasági, és politikai működés kialakításának és stabil fenntartásának előfeltétele a *társadalmi igazságossági* kérdések tisztázása, rögzítése egy *új közmegegyezés*, vagy – ha úgy tetszik – egy *új társadalmi szerződés* keretében. Ez az, ami stabil, kiszámítható és biztonságos jövőképet ad a társadalom *minden egyes* tagjának; s ami egyben a társadalom jövőképe vagy annak központi jelentőségű alkotórésze lehet. Egy *új közmegegyezés* kialakítása során nem szabad elkövetni a máig tisztességgel be nem fejezett rendszerváltás kezdetekor már egyszer elkövetett hibákat. Meg kell ismerni bizonyos – sok esetben inkább csak kiüresített jelszóként használt – kulcsfogalmak mélyebb jelentését, összefüggéseit. Ez óhatatlanul bizonyos *politikai filozófiai területekre* vezet minket.

1.2.§ A TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁG ALAPINTÉZMÉNYEI

A képzettség és az oktatás; az egészség és az egészségügy; a biztos és tisztességes megélhetést biztosító munka; a biztonságos és tisztességes munkakörülmények; a szegény nélküli életvitelhez szükséges jövedelem, vagy keresőképtelenség esetén annak pótlása; a megfelelő lakhatási körülmények; a megfelelő táplálkozás; az egzisztenciális biztonság; a társadalmi, jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek mértéke; az önbecsülés és az emberi méltóság társadalmi feltételeinek megléte – és általában az emberi létet és jólétet alapvetően érintő, társadalmilag kalkulálható, de az egyén szintjén kiszámíthatatlan kockázatokra vonatkozó, az emberek *biztonságát és minimális jólétét garantáló társadalmi biztosítási* intézmények, azaz az emberek biztonságát garantáló intézmények³ – alapvetően határozzák meg egy

³ Itt elsősorban a *társadalmi egészségbiztosításra*, a *baleset, rokkantság, munkanélküliség, keresőképtelenség* esetére szóló *jövedelempótló* társadalombiztosításokra, valamint a *társadalmi nyugdíjbiztosításra* kell gondolni. Megjegyzendő, hogy ide tartozhat a *garantált minimum jövedelem intézménye* is. Sok olyan problémára ad elegáns megoldást, amelyet jelenleg bonyolult, inadekvát, inkomplett és számos esetben a *rászorulókat megalázó és emberi méltóságukat aláásó „szociális segélyezési”* rendszerek próbálnak kezelni.

társadalom *minden* tagjának *jólétét, életfeltételeit*, ténylegesen *realizálható élet-lehetőségeit*, testi és lelki *egészségi állapotát*.

Bármelyik ember egész élete során *bármikor* kerülhet olyan helyzetbe, amelyen egyedül nem tud úrrá lenni, és amely egzisztenciálisan vagy akár egész létében veszélyezteti. Egy súlyosabb betegség, baleset, rokkantság, munkaképesség és keresőképesség elvesztése, munkahely elvesztése, illetve a tartós *nem önkéntes* munkanélküliség (pl. gazdasági válságok esetén), vagy egy bizonyos életkor elérése utáni keresőképtelenség, mind-mind olyan helyzetek, amelyeket *társadalmi kockázatként* össztársadalmi szinten lehet kezelni, de az egyén szintjén ezek bekövetkezése teljességgel kiszámíthatatlan. Bekövetkezésük *egyéni-leg kezelhetetlen egzisztenciális katasztrófa helyzetet* okozhat. Ha az ilyen helyzetekben az egyéni katasztrófahelyzetek kivédésére szolgáló, az emberek számára biztonságot garantáló *társadalmi biztosítási rendszerek* hiányoznak, vagy elégtelenül működnek, akkor a társadalom ilyen helyzetbe került tagjainak egyéni biztonsága, egzisztenciális helyzete, emberi méltósága, *önbecsülése oly mértékben megrendülhet*, hogy az illető *már nem* képes élni a számára formálisan biztosított jogokkal és lehetőségekkel, számára ezek valós értékkel már nem bírnak, és valójában már nem tud részt venni teljeskörűen a társadalmi kooperációban. Ez az eshetőség nem csak a ténylegesen bajbajutottak jólétét érinti. Az a tudat, hogy – a biztonságot garantáló társadalmi intézmények hiánya vagy nem megfelelő működése miatt – baj esetén nincs megfelelő segítség a társadalom összes tagjának biztonságérzetét csökkenti, a kiszámíthatatlan eshetőségekkel kapcsolatos szorongását, félelemérzetét növeli, összességében általános jólétét lerontja.

Ebben rejlik az érintett társadalmi intézmények *társadalmi igazságossági, tehát tisztességességi*, azaz *morális* jelentősége. Ezen intézmények nemcsak a *szociális érzékenység* és a *társadalmi szolidaritás* szempontjából fontosak, hanem a demokrácia, az egyéni szabadság- és politikai jogok *valós értéke* megőrzésének garanciái is egyben. Mint egyazon társadalom tagjai *kölcsönösen tartozunk egymásnak* azzal, hogy a releváns *társadalmi igazságossági jelentőségű intézményeken* keresztül biztosítsuk egymás és saját magunk számára a *teljes körű normál funkcionálóképességhez* és a tisztas emberi élethez szükséges társadalmi lehetőségteremtő és társadalmi biztonságot és valós értékkel bíró egyéni szabadságot alkotmányosan is garantáló feltételeket (RAWLS, 2001). Ezek határozzák meg azt, hogy *ki mit tud elérni az életében*, mennyire tudja kibontakoztatni velészületett képességeit és tehetségét, *kivé tud válni* (14–14. §§), mennyire tud élni a számára formálisan biztosított jogokkal és lehetőségekkel, mennyire tud teljes értékű módon részt venni a társadalmi kooperációban, mennyire egészségesen, jó életminőségben és boldogan él, és milyen hosszú ideig él (SEN, 1999). Ezek a megfontolások, anélkül hogy minden alkalommal külön kitérnénk rá, a fogyasztékkal élők társadalmi esélyeinek a kiegyenlítésére és a társadalmi kooperációban való részvételéhez szükséges működőképességükre is vonatkoznak. A fogyatékoság csak egy adottság. Társadalmi hátránnyá a társadalmi környezet által válik, ha válik. Egy tisztességes és igazságos társadalom ezért megfelelő esély-

kiegyenlítő és támogató rendszereket tart fenn arra, hogy a fogyatékos mint adottság a lehető legkevesebbé váljék társadalmi hátránnyá.

Az emberek életét, életlehetőségeit, egészségét és életminőségét *eleve* meghatározó társadalmi intézmények *alkalmas* működése nemcsak bonyolult technikai szintű szakpolitikai kérdéseket vet fel, hanem alapvető *társadalmi igazságossági* és *morális* kérdéseket is. E kérdések tisztázása az alapvető feltétele annak, hogy a társadalom minden egyes tagjának *ténylegesen realizálható* életlehetősége, életminősége egész életútjára vonatkozóan *biztonságos* és *kiszámítható* legyen. Az alapvető igazságossági és morális kérdések tisztázása és rögzítése által kerülhetnek ugyanis maguk a legfontosabb társadalmi intézmények is biztonságos és hosszú távon kiszámítható, stabil és fenntartható fejlődési pályára. Röviden: az emberek biztonsága érdekében az azt garantáló intézményrendszerek biztonságának megteremtésére van szükség, aminek előfeltétele a társadalmi igazságossági kérdések tisztázása. E kérdések rögzítése egyben egységes értelmezési keretbe is foglalja az alapvető fontosságú társadalmi lehetőségeteremtő és biztonságot garantáló intézmények alapvető értékeit, célrendszerét és működési kereteit. Ez az ország és a társadalom *jövőképének* alapvető fontosságú alkotóeleme is egyben.

Magyarországon a rendszerváltás óta eltelt több mint két és fél évtizedben ezeknek az alapvető fontosságú *társadalmi igazságossági, tehát tisztességeségi kérdéseknek* a tisztázása nem történt meg. Ez meg is látszik mind a társadalom állapotán, mind az alapvető fontosságú intézmények állapotán. Meglát-szik az intézményeket érintő diskurzus és az úgynevezett reformok általános szakmai és morális színvonalán is.

Ezzel az írással hozzá szeretnénk járulni a jelenleg sokszor fel sem tett vagy rosszul feltett, illetve megoldatlan társadalmi igazságossági és morális kérdések tisztázásához. A probléma természete olyan, hogy „*egyetlen igaz megoldást*” nem lehet találni a tisztázandó kérdésekre és problémákra. Sőt, számos kérdésben vélhetően nem tartalmi, hanem *procedurális igazságossági* megoldásra lehet csak jutni. Ugyanakkor fontos bizonyos *alapkérdések, alapelvek, célok és értékek* azonosítása, s ezek *rendszereszerű összefüggéseinek* a tisztázása.

Azt reálisan nem várjuk el, és nem várhatjuk el, hogy ezekben a kérdésekben mindenki, mindig, mindenben egyet értsen. Az azonban kölcsönösen elvárható, hogy a társadalom *minden egyes* tagjának életét, életminőségét, egészségét, biztonságát, *ténylegesen realizálható* életlehetőségeit érintő kérdéseket minél többen alaposan végiggondolják, és megpróbáljanak tisztességes válaszokat találni ezekre.

1.3.§ AZ EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTOT ELEVE MEGHATÁROZÓ TÁRSADALMI TÉNYEZŐK

A társadalom igazságos, tehát tisztességes működése szorosan összefügg a lakosság egészségi állapotával. Az igazságtalan, tehát tisztességtelen társadalmi működés *végkövetkezménye* az emberek *elkerülhető* megbetegedései-

nek és *elkerülhető és idő előtti* halálózásának a növekedése. A társadalom tagjainak egészségi állapotmutatói a társadalom igazságtalan és tisztességtelen működésének az emberek életében, megbetegedéseiben és elkerülhető halálában megnyilvánuló *végkövetkezményeket* mutatják – s így magának a társadalmi igazságosságnak az állapotmutatói is. Ebben az írásban emiatt és ebben az összefüggésben kerülnek elő számos helyen ezek a népegészségügyi összefüggések és egészségi állapotmutatók. Ezért ebben a részben összefoglaljuk az ezzel kapcsolatos és a társadalmi igazságosság szempontjából fontos tényeket. E „*végkövetkezmény-mutatókkal*” a társadalom igazságos vagy igazságtalan működésének a következményeit és a probléma természetét és súlyosságát szeretnénk érzékeltetni.

A *társadalmi igazságosság* javítja az egészségi állapotot, és növeli a jó életminőségben megélt életevek számát. A *túlzott* egyenlőtlenségek és a társadalmi igazságtalanságok megbetegítenek, rontják az életminőséget, és lerövidítik az élettartamot, de azon belül megnövelik a betegségben töltött évek számát is (WILKINSON és mtsai, 2009). Ez a társadalom összes rétegére vonatkozik, nem csak a szegényeket érinti (MARMOT, 2005). Mára a politika, annak tisztessége és a következményes társadalmi igazságosság az első számú egészségvédő tényezővé vált. Ennek másik oldala, hogy az *elkerülhető és idő előtti* halálózás, a várható betegségben töltött évek és a tömegeket érintő, súlyos kései szövődményekkel járó krónikus népegészségügyi megbetegedések elsődleges és legnagyobb hatású egészségkárosodási kockázati tényezője maga a politika, annak *igazságtalansága, tehát tisztességtelensége* és az ennek következtében súlyosbodó társadalmi igazságtalanságok (SCHRECKER és mtsai, 2015).

Ma már bizonyított, hogy egy társadalom tagjainak az egészségi állapota nem csak az *egyéni* magatartástól, életviteltől vagy az öröklött genetikai tényezőktől függ. A megbetegedések kialakulása nem csak egyéni balszerencsére, afféle „*gyártási hibára*” vagy az egyén „*rossz magatartására*” vezethető vissza (MARMOT, 2015). Egyes társadalmi tényezők (például: képzettség, foglalkoztatottság, lakhatási körülmények, jövedelmi helyzet, az egészségügyi rendszer állapota, az egyén sorsát meghatározó külső körülmények befolyásolásának, kontrollálásának lehetőségei vagy annak hiánya, az *önbecsülés és a szégyenmentes élet társadalmi alapfeltételeinek* megléte vagy hiánya), mintegy az „*okok okaiként*” alapvetően határozzák meg azokat az egyéni életstratégiákat, amelyek azokhoz az egyéni életviteli szokásokhoz, magatartásokhoz vezetnek, amelyek közvetlen okként játszanak szerepet az egyéni megbetegedések kialakulásában, illetőleg az egészség megmaradásában (CSDH, 2008).⁴ A megbetegedések *közvetlen okait* jelentik az olyan közismerten egészségkárosító magatartások, mint például a dohányzás, a túlzott alkoholfogyasztás, a különféle szenvedélybetegségek, az elhízást okozó táplálkozási szokások, a mozgásszegény életmód. Csakhogy mindezek a megbetegedések közvetlen okait jelentő életvitelbeli és magatartásbeli problémák a

⁴ Commission on Social Determinants of Health (CSDH): *Closing the Gap in a Generation: Health Equity through Action on the Social Determinants of Health*; World Health Organization, Geneva, 2008.

társadalmi, jövedelmi és vagyoni helyzet egyenlőtlenségeivel *szisztematikus összefüggésben* alakulnak. Ezeken túlmenően lényegében az összes súlyos társadalmi probléma (például: kábítószer, erőszakos bűncselekmények, bebörtönzési ráta, depresszió és lelki egészség problémái, öngyilkosság, tinédzserkori terhesség, csecsemőhalandóság, terhességgel összefüggő anyai halandóság, elhízás stb.) előfordulása ugyanígy szociális gradiens szerint alakul (WILKINSON, 2005). Előfordulásuk az egyes társadalmi jövedelmi csoportokban más és más. Ez az eltérés nem véletlenszerű, hanem szisztematikus. Minél alacsonyabb státuszú egy csoport, annál gyakoribb a problémák előfordulása. Ugyanakkor a problémák a társadalom összes rétegét, társadalmi és jövedelmi csoportját érintik. A képzeletbeli társadalmi ranglétra bármelyik fokán lévő csoport állapota, életminősége és egészségi állapota rosszabb, mint az eggyel felette lévő csoporté, és jobb, mint az eggyel alatta lévő csoporté⁵ (MARMOT, 2005).

Az egészségi állapot, a várható élettartam, az egészségben és betegségben töltött évek várható száma, azaz az, hogy *ennyivel hamarabb halunk meg, és rövidebb életünkől mennyivel több időt töltünk betegségben*, mint a hozzánk hasonló fejlettségű országok lakói, továbbá az összes súlyos társadalmi probléma előfordulásának gyakorisága a fejlettebb és közepesen fejlett országok között alapvetően nem a GDP egy főre jutó átlagos értékétől függnék. Ezek a GDP országokon belüli megoszlása, azaz a társadalmi jövedelmi csoportok közötti *egyenlőtlenség*, így a társadalom *igazságos, tehát tisztességes* vagy épp ellenkezőleg, *igazságtalan, tehát tisztességtelen* működésének függvényében alakulnak. Minél nagyobb egy társadalmon belül a *jövedelem- és vagyoneloszlás egyenlőtlensége*, annál rövidebb a várható élettartam, annál rosszabb a várható egészségben és a várható betegségben töltött évek aránya, annál betegebb a társadalom, és annál nagyobb az összes súlyos társadalmi probléma előfordulása⁶ (WILKINSON és mtsai, 2009). Lényeges, hogy az egészségi és társadalmi problémák – a közhiattal ellentétben – egyáltalán nem csak a szegényebb csoportokat érintik, a társadalom összes csoportján áthúzódnak (MARMOT, 2005). Így egy súlyos egyenlőtlenségekkel terhelt, *igazságtalanul, tehát tisztességtelenül* működő társadalomban a gazdagabb csoportokban is rövidebb a várható élettartam, több a betegségben töltött évek várható száma, és gyakoribb az összes jelentősebb társadalmi probléma előfordulása. Ráadásul az is előfordulhat, hogy az egyenlőtlenebb társadalmakban (országokban) ezek a mutatók a legfelsőbb társadalmi, jövedelmi csoportoknál rosszabbak, mint az egyenlőbb és igazságosabb társadalmak legalacsonyabb társadalmi csoportjainál⁷ (WILKINSON, 1996).

⁵ Sir Michael Marmot: *The Status Syndrome: How Your Social Standing Directly Affects Your Health*; Bloomsbury Publishing, London, 2005.

⁶ Richard Wilkinson & Kate Pickett: *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*; Allen Lane, London, 2009.

⁷ Például, a munkaképes korban lévő férfiak halálozási aránya a kisebb társadalmi egyenlőtlenségekkel terhelt Svédországban alacsonyabb, mint Angliában és Walesben. Ráadásul a legalacsonyabb társadalmi csoport halálozási aránya Svédországban kisebb, mint a legfelsőbb társadalmi csoporté Angliában! (*Health Inequalities in Britain and Sweden*, 1989.)

A gazdaságilag fejletlenebb országokban a hátrányos helyzet, illetve a *szegénység abszolút mértéke* a meghatározó az egészség szempontjából. Az egészség legalapvetőbb feltételeit jelentő tiszta ivóvíz, a megfelelő táplálkozás, a megfelelő higiéniai körülmények megléte vagy hiánya alapvetően határozza meg az egészséget, illetve az egészségi állapot egyenlőtlenségeit. A *szegénység abszolút mértéke* mindig azonnal megoldandó súlyos problémát jelent. A fejlettebb országokban, így Magyarországon is azonban a szegénység *abszolút mértéke mellett a hátrányos helyzet relatív mértéke, a relatív szegénység és a munkavégzés mellett fennálló szegénység* és az ezzel szükségképpen párosuló *gyermekkori szegénység* azok a társadalmi igazságossági és tisztességeségi problémák, amelyek – az önbecsülés, az emberi méltóság aláásása és a formálisan biztosított jogok és lehetőségek valós értékének szinte nullára csökkentése miatt – különösen súlyos társadalmi és egészségi problémákat okoznak. Ezekben az országokban nem lehet elégedetten hátradőlni, ha a statisztikai számainkból azt látjuk, hogy sikerült felszámolni vagy papíron sikerült eltüntetni az *abszolút szegénységet*.⁸ A *relatív szegénység* nem elsősorban a túléléshez szükséges alapvető javak hiányát jelenti. Sokkal inkább azoknak a javaknak és forrásoknak a hiányára utal, amelyek alapvető fontosságúak az önbecsülés és a társadalom életében való teljes értékű részvétel és a szegyenmentes élet lehetőségei szempontjából⁹ (DANIELS, 2008).

A *relatív szegénység* különösen kirívó és káros formája a *munkavállalói szegénység*. Ez az az állapot, amikor az emberek *teljes idejű foglalkozásából származó munkajövedelme* nem elegendő ahhoz, hogy a foglalkozásuknak megfelelő, *társadalmilag elvárt életvitelnek* megfelelő életet folytathassanak, és ezáltal valójában folyamatos *szégyenkezésre* kényszerülnek. Egyszerűbben: a *munkavállalói szegénység* az, amikor az emberek a főállású munkahelyükön nem tudják megkeresni tisztességes munkavégzéssel azt a tisztességes bért, amellyel maguk és családjuk tisztességes – és a pozíciójukhoz fűződő társadalmi elvárásoknak megfelelő – megélhetését biztosítani tudják. Ez az állapot, ha hosszabb távon fennáll, fundamentálisan ássa alá az emberek *önbecsülését*,

Az ilyen összefüggések számos más egészségi vagy társadalmi probléma esetén fennállnak és igazoltak. Ezekre a későbbiekben még visszatérünk. Itt csak a probléma természetének és lényegének az érzékeltetése céljából hozunk fel egy-egy konkrét példát.

⁸ Ugyanakkor az utóbbi 1-2 évtizedben a fejlett országokban is rendkívül megnöttek a *társadalmi egyenlőtlenségek*, és egyidejűleg a *mélyszegénységben* élők száma. A *gyermekszegénység*, a *gyermekéhezés*, a *hajléktalanság*, a *lakhatási szegénység* és a *mélyszegénység* a fejlett országokban olyan riasztó jelenségek, amelyek ezen országok tényleges gazdasági helyzete, gazdagsága mellett nem gazdasági, hanem elsősorban társadalmi igazságossági és morális problémákra hívják fel a figyelmet. Nemcsak a szegénység *relatív*, hanem az *abszolút* mértéke is fontos tényező az egészségi állapot, a várható élettartam és általában a *ténylegesen realizálható életlehetőségek* szempontjából.

⁹ Megjegyzendő, hogy a magyar népnyelv számos mély bölcsességet rögzít; csak általában nem veszünk róla tudomást. A „*belebetegedett a szegyenbe*” vagy „*a belehalt a szegyenbe*”, és a hasonló kifejezések, ki tudja, milyen régóta, de valójában pontosan rögzítik a *szegyen és a megbetegedések közötti kapcsolatról* nem is olyan régen igazolt összefüggést.

emberi méltóságát, rombolja életminőségét, és szűkíti be életlehetőségeit, és számolja fel a formálisan biztosított jogok és lehetőségek *valós értékét*. Emellett sokan másod-, harmadállásokkal, azaz végső soron végzetes *önkizsákmányolással* próbálják meg ellensúlyozni ezt a helyzetet. *Egyre többen egyre többet dolgoznak egyre kevesebbért*. Ez a pont azért különösen releváns, mert például az egészségügyben, az oktatásban, a szociális szférában dolgozók és számos más társadalmilag fontos szektorban dolgozók esetében ez a fajta – morálisan elfogadhatatlan – *munkavállalói szegénység tömegesen* áll fenn. Fontos megérteni, hogy ezekben a szektorokban a tiltakozások, követelések valójában nem pusztán bérkövetelésekről, hanem sokkal inkább egy morálisan elfogadhatatlan *igazságtalan, tehát tisztességtelen állapot* megszüntetéséről, az *önbecsülésről* és a *szégyenmentes élethez való jog megtagadása* elleni tiltakozásról szólnak.¹⁰

Miután a *munkavállalói szegénységbe* kényszerített dolgozóknak általában gyermekeik is vannak, a *munkavállalói szegénység* szükségképpen együtt jár rengeteg kisgyermek *gyermekkori szegénységbe* kényszerítésével. Mindezek a *legsúlyosabb igazságossági, tehát tisztességeségi problémák* közé tartoznak egy társadalom életében. Az a társadalom, ahol ez ilyen tömegesen előfordul, nem nevezheti magát *igazságosnak, tehát tisztességesnek* mindaddig, amíg az eddigi rossz döntéseit olyan jó döntésekkel nem korrigálja, amelyek révén a *munkavállalói szegénységet*, és ezen keresztül a *gyermekek gyermekkori szegénysorba kényszerítését* meg nem szünteti. Nem papíron. A valóságban és ténylegesen.

Az egészségi állapotban megfigyelhető esetenként drámai különbségek mint probléma *nem egyszerűsíthető le gazdag – szegény problémára*. Csak a hátrányos helyzetűekre fókuszáló programokkal nem lehet eredményt elérni. *Univerzális*, a társadalom egészét érintő programokra van szükség.¹¹ Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a közgondolkodásban – számos ok miatt – széles körben él az a téves hiedelem, hogy az egészségi problémák, az egészségi állapot egyenlőtlenségei *nem a mi problémánk*, hanem a legszegényebb csoportok, azaz *az ő problémájuk*. Rendkívül káros tendenciánk, hogy téves hiedelmeket és eszméket fejlesztgetünk magunkban az önmagunk különlegességéről és sebezhetetlenségéről, ráadásul a *média* és a *reklámok* ezeket a *téves hiedel-*

¹⁰ Ezt az állítást nem cáfolja az a tény, hogy a *munkavállalói relatív szegénység* felszámolásának alapvető eszköze a *tisztességtelenül alacsony bérek* tisztességes szintre való emelése.

¹¹ Például ilyen okok miatt inadekvát a szegények ellátására létrehozott *USA Medicaid* rendszer, és emiatt magasabb rendűek az európai országok *egységes, monopolhelyezett finanszírozóval* működő *univerzális és kötelező részvétellel* működő *társadalmi egészségbiztosítási rendszerei* közül azok, amelyekről a politika *nem tagadja meg* a tisztességes működéshez szükséges tisztességes finanszírozási szint biztosítását. Vagy ezért is sokkal magasabb rendű a lényegében *alanyi jogon* rendelkezésre álló *garantált minimumjövedelem* intézménye az úgynevezett *rászorulókra* fókuszáló, *töredezett*, sokszor *inadekvát és stigmatizáló* és az emberi méltóságot és az önbecsülést aláásó szociális *segélyezési* programok, vagy az inadekvát jövedelmet biztosító *közmunka* programok helyett.

meinket még fel is erősítik. Pedig minden temető olyanokkal van tele, *aki hitt abban*, hogy baja, betegsége és egyéb problémája csak a szomszédjának vagy távoli ismerősének lehet.

A *relatív társadalmi hátrányban* lévők, azaz a többiekhez képest társadalmilag hátrányosabb helyzetűek *egészségi hátrányt is szenvednek*: nagyobb arányban betegszenek meg, rövidebb ideig élnek és ebből arányaiban több évet töltenek betegségben. Számos betegség, így például a szívbetegségek, a stroke, a krónikus tüdőbetegségek, a cukorbetegség, az elhízás valamint a súlyosabb balesetek, a depresszió és az öngyilkosság esetén is igazolt ez az összefüggés (MARMOT, 2005). Az *egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségei* a társadalmi egyenlőtlenségek következményeként alakulnak ki. Az *egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségeinek* mérsékléséhez az egészséget eleve meghatározó *összes* társadalmi tényezőt kell javítani – egyszerre, és stratégiaileg egy-egy rendszerként kezelve a releváns ágazatokat és intézményeket.

A *státusz-szindróma*¹² lényege, hogy minél magasabb az adott ember társadalmi pozíciója, annál hosszabb ideig él jó egészségben és jó életminőségben. Egy társadalomban a várható élettartamban akár 15-20 éves különbségek is előfordulhatnak a leggazdagabbak és a legrosszabb helyzetű társadalmi csoportok között (MARMOT, 2005). Lefordítva: *a szegényebbek várhatóan ennnyivel rövidebb életet élnek, pusztán csak azért, mert szegényebbek*. A társadalmi pozíció és a várható élettartam, egészség és életminőség összefüggései a társadalom minden egyes társadalmi, jövedelmi csoportja esetében fennállnak. A *társadalmi ranglétra bármely fokán* lévő csoport *egészségi állapota rosszabb, mint az eggyel felette lévő csoporté, és jobb, mint az eggyel alatta lévő csoporté*.

A megbetegedésekhez vezető egészségkárosító magatartások és életmódbeli tényezőknek, azaz a megbetegedések *közvetlen* egyéni okainak előfordulása szintén a „*státusz-szindróma*” szerint alakul, azaz szisztematikusan a *szociális gradiens* szerint. Ráadásul nem csak az egyes egészségkárosító magatartásformák előfordulásának gyakorisága nő a társadalmi ranglétrán lefelé haladva. Egységnyi károsító hatás (pl. alkohol, dohányzás) tényleges megbetegítő hatása is egyre nagyobb a társadalmi ranglétrán lefelé haladva. Ha például az alacsonyabb társadalmi státuszú és a magasabb státuszú csoport tagjai mondjuk mindannyian azonos mennyiségű cigarettát szívnak el, vagy alkoholt fogyasztanak el, akkor ennek hatására az alacsonyabb státuszú csoport tagjai közül többen és súlyosabban betegszenek meg (MARMOT, 2005).

Ezek, az *egészségi állapot elkerülhető, tehát indokolatlan egyenlőtlenségek*re vonatkozó összefüggések minden országban, minden társadalomban fennállnak. A különbség „*a görbe meredekségében*”, azaz a »*szociális gradiens*« mértékében van. Mit is jelent ez? Ez azt jelenti, hogy az egyes társadalmak között az *egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségeit* illetően a különbség abban áll, hogy a társadalmi ranglétra egy adott fokán álló csoport egészsége *ennyivel jobb, mint az eggyel alatta lévő csoporté, és mennyivel rosszabb,*

¹² A kifejezés Michael Marmot egyik könyvének a címéből származik.

mint az eggyel felette lévő csoporté.¹³ Ez a társadalmi egyenlőtlenségek mértékétől függ (MARMOT, 2015). Ennek fontos következménye, hogy a szokványos, csak a hátrányos helyzetűekre fókuszáló programokkal nem lehet érdemben csökkenteni az egészségi állapot egyenlőtlenségeit, és javítani a lakosság egészségi állapotát. Ez csakis a társadalom egészét érintő *univerzális és rendszerszerű* programokkal érhető el, amelyek a hátrányos helyzettel arányosan nagyobb intenzitással fókuszálnak a hátrányosabb helyzetű csoportokra (ALLEN és mtsai, 2010).

Az egészségi állapot és a társadalmi problémák, valamint a társadalmi ranglétrán való elhelyezkedés közötti összefüggés nem egy egyenes, hanem egy *el-lapuló görbe* szerint alakul. Ez a *konkavitás* azt jelenti, hogy a gazdagabb rétegek felé haladva a társadalmi ranglétra egy adott fokán lévő csoport egészsége ugyan rosszabb, mint az eggyel felette lévőé, de nem annyival rosszabb, mint az ő alatta eggyel lévő csoporté. Azaz az egyes csoportok között a ranglétrán felfelé haladva egyre csökken az egészségi állapot különbsége (DEATON, 2003). Ennek további fontos következménye az, hogy ha a társadalmi igazságtalanságokat és a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségeket csökkentjük – például tisztességesebb *progresszív adórendszerrel* és megfelelő színvonalon működő *egészségüggyel, oktatási rendszerrel* és az *egyéni életutak biztonságát garantáló társadalmi biztosítási rendszerekkel* –, akkor túl azon, hogy a fenti „*egészséggradiens*” jelenség miatt minden réteg egészségi állapotmutatói javulnak, valójában a gazdagok terheinek relative kismértékű növelése a szegényebb rétegek igen nagymértékű egészségi és általános jólléti javulását eredményezi (DANIELS, 2008). Ezért is fontos az *igazságos, tehát tisztességes progresszív adórendszer* és a jól működő, társadalmi szinten szervezett *társadalmi esélyteremtő (oktatás) és társadalmi biztosítási rendszerek (társadalmi egészség-, nyugdíj-, rokkantsági, keresőképtelenségi és munkanélküli biztosítás, családtámogatás, alapjövedelem)* stb. kiépítése, fenntartása, és az adekvát működéshez elegendően magas szintű finanszírozása.

1.4.§ A GDP ÁTLAGOS ÉRTÉKE VERSUS A GDP TÁRSADALMON BELÜLI MEGOSZLÁSA ÉS AZ EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT

A közel azonos egy főre jutó GDP-vel rendelkező országok társadalmának egészségi állapotában és várható élettartamában, valamint az egészségben és betegségben töltött évek várható számában jelentős különbségek figyelhetők

¹³ Ha egy olyan grafikonon ábrázolnánk ezt, amelynek *függőleges y-tengelyére* az adott *egészségi állapotjelző* kerülne, a *vízszintes x-tengelyre* pedig az egyes *társadalmi jövedelmi csoportok* mondjuk a legszegényebektől a leggazdagabb csoport felé haladva, akkor egy *valamilyen dőlésszögű* vonallal lehetne összekötni az egyes csoportokhoz tartozó egészségi állapotra vonatkozó értékeket. *A vonal annál meredekebb minél nagyobb az egymást követő jövedelmi csoportok között az egészségi állapot különbsége.* Ha nem lenne különbség az egészségi állapotban az egyes jövedelmi csoportok között a vonal vízszintes lenne. Minél nagyobb ez a különbség annál meredekebb a görbe.

meg. Sőt, számos példa van arra, hogy alacsonyabb egy főre jutó GDP-vel rendelkező országban a várható élettartam és a lakosság egészségi állapota jobb, mint más, magasabb egy főre jutó GDP-vel jellemezhető országban (WILKINSON és mtsai, 2009). Ez azt mutatja, hogy az *egészségi állapot egyenlőtlenségei elkerülhetők*. Az ilyen elkerülhető egyenlőtlenség minden esetben társadalmi igazságossági és morális probléma. A fejlettebb, közepesen fejlett országok lakosainak várható élettartama, egészségi állapota és számos fontos társadalmi probléma (pl. mentális betegségek, öngyilkosságok, alkohol- és drogfogyasztás, erőszakos bűncselekmények, nem várt tinédzserkori terhesség, anyai és csecsemőhalandóság, bebörtönzési ráta – azaz a társadalom büntető hajlama –, a PISA-felmérésekkel¹⁴ mért matematika, természettudományi és szövegértési képességek stb.) országok közötti különbségei *semmilyen összefüggést* nem mutatnak az egyes országok egy főre jutó (átlagos) GDP mértékének a különbségeivel. Ugyanakkor ezek az egészségi és egyéb társadalmi problémák minden egyes országban *erőteljes összefüggést mutatnak a GDP társadalmon belüli megoszlásával*, illetve az ily módon mért *jövedelmi, vagyoni egyenlőtlenség* mértékével (WILKINSON és mtsai, 2009). Ebből eredően ezekben az országokban nem a további gazdasági növekedéstől, hanem a társadalmi igazságtalanságok és egyenlőtlenségek mérséklésétől várható jelentős javulás e problémákat illetően. Az *egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségeit* okozó *társadalmi egyenlőtlenségeket* és *társadalmi igazságossági* problémákat az különbözteti meg a természeti csapásoktól vagy a természeti törvényektől, hogy ezen egyenlőtlenségek és igazságtalanságok léte, mértéke, mérséklése, netán megszüntetése teljes mértékben mirajtunk múlik.

Az egészségi állapot – társadalmi helyzettel és *relatív társadalmi hátrányokkal* összefüggő – *elkerülhető egyenlőtlenségei* rációfolnak számos korábbi, hagyományos, az egyéni életvitelen, egészségmagatartáson, vagy genetikai adottságokon, azaz a szinte kizárólagosan az egyéni felelősségi körbe tartozó tényezőkön alapuló magyarázatra és ezen alapuló egészségpolitikai megközelítésre. E magyarázatok alapján az egészségi állapot javítására irányuló hagyományos módszerek az *egyéni magatartás megváltoztatására* (pl. egészséges táplálkozás, egészséges életmód, rendszeres testmozgás, fogyás, dohányzás, túlzott alkoholfogyasztás abbahagyása stb.), vagy a még modernebb, még korszerűbb orvosi technológiákhoz, eljárásokhoz, gyógyszerekhez való hozzáférés növelésére irányultak.¹⁵ Természetesen – attól, hogy kiderült, hogy a megbetegedésekért nem

¹⁴ A PISA egy betűszó: *Programme for International Student Assessment*, azaz a „*tanulói teljesítménymérés nemzetközi programja*”. A programot a kilencvenes évek végén hívta életre a legfejlettebb országokat tömörítő *Gazdasági és Együttműködési Szervezet (OECD)*, amelynek 1996 óta Magyarország is tagja. A PISA monitorozó felmérésorozat. Három területen vizsgálja a 15 éves tanulók képességeit: *alkalmazott matematikai műveltség, alkalmazott természettudományi műveltség* és *szövegértés*.

¹⁵ Például az olyan – elsőre „*ötletesnek*” tűnő – *betegségmegelőző vagy egészségnevelő programok*, amelyek különböző *egyéni ösztönzőkkel*, (vagy büntetésekkel) az *egyéni felelősség meghatározó szerepét feltételezik*, és az *egyéni egészségmagatartás megváltoztatását* célozzák – nem megfelelő módon – csak nagyon korlátozott eredményt képesek elérni. Sőt, számos esetben

kizárólag az *egyéni balszerencse* (genetikai örökség) és nem kizárólagosan az *egyén rossz magatartása* a felelős, hanem az *egyén hatókörén kívül álló társadalmi tényezők* –, ezeknek a módszereknek a szerepe nem fog eltűnni. Azonban egyre világosabb, hogy egy társadalom, illetve a benne élő emberek egészsége szempontjából igazán komoly hatása annak van, ha az adott társadalom megteremti a feltételeket ahhoz, hogy a társadalom minden tagja minél teljesebb emberi életet élhessen. Az *egészségi állapot egyenlőtlenségei* csökkentésének, az emberek egészségi állapotának a jelentős javításának a kulcsa az emberek *képessége* arra, hogy minél teljesebb emberi életet élhessenek (MARMOT, 2015). Ennek kulcsa a társadalom *igazságos, tehát tisztességes* működésének a megteremtése, azaz az alapvető *társadalmi igazságossági* kérdések tisztázása és rendezése.

...mindaz a probléma, amivel szembe kell nézzünk, nem a mennyekből szakadt le ránk. Ezek a problémák emberek rossz döntéseinek következményei. Ezért az emberek jó döntésekkel helyre tudják ezeket hozni...

Bernie Sanders, szenátor (2015)

A jó hír az, hogy azokat a társadalmi egyenlőtlenségeket, amelyek alapvetően határozzák meg a társadalom egészségi állapotát, a várható élettartamot, a várható egészségesben és betegségben töltött évek számát és a legfontosabb társadalmi problémákat, olyan *társadalmi egyenlőtlenségek* és igazságtalanságok határozzák meg, amelyek megváltoztatása kizárólag rajtunk múlik. Az egyenlőtlenség nem csak egyszerűen kialakul. Létrehozzák. A piaci működésnek van szerepe ebben, de világosan látni kell, hogy a növekvő egyenlőtlenségekben a politikának és a politikai döntéseknek lényegesen nagyobb szerepe van, mint a gazdasági törvényszerűségeknek (STIGLITZ, 2013).

1.5.§ ELSŐDLEGES PRIORITÁSÚ TÁRSADALMI JAVAK, AZ EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTOT ELEVE MEGHATÁROZÓ TÁRSADALMI TÉNYEZŐK, ÉS A KÜLÖNBÖZŐ MEGSZORÍTÓ INTÉZKEDÉSEK EGÉSZSÉGROMBOLÓ HATÁSAI

H a összehasonlítjuk az *egészséget eleve meghatározó társadalmi tényezőket* és ezek összefüggéseit az emberi lét – társadalmi igazságossági

afféle „áldozathibáztató”, „üldözéssel megelőzés” programokká fajulhatnak. Ilyen lehet az az ötlet, hogy bizonyos laborparaméterek alapján (pl. a tartósan magas vércukorszint fennállását jelző *Hemoglobin A1C*) „jól együttműködő beteg” olcsóbban kapja a létfontosságú gyógyszereit (inzulin), vagy hogy kevesebb járulékot fizessen a rendszeres szűrővizsgálatokon részt vevő (azaz „jól viselkedő”) állampolgár. Valójában pontosan lehet tudni, és előre meg lehet jósolni, hogy *szociális gradiens* szerint, a *társadalmi státusszal* szoros összefüggésben levő *szisztematikus eltérés* lesz tapasztalható az egyes társadalmi csoportok „jó magaviseletében”. Egy-egy ilyen *illet a gazdagok terheit fogja csökkenteni, és az egészségi állapot egyenlőtlenségeit fogja növelni. Azaz az erkölcsileg felvállalható célokkal épp ellentétes hatást fog kiváltani.*

koncepciók által meghatározott – alapvető fontosságú *szükségleteivel*,¹⁶ továbbá a társadalom igazságos és tisztességes működése szempontjából alapvető fontosságú intézményekkel,¹⁷ akkor két alapvető felismerésre lehet jutni:

- (i) A társadalmi igazságosság szempontjából fontos ún. *elsődleges prioritású társadalmi javak és az alapintézmények*, valamint az *egészséget meghatározó társadalmi tényezők*¹⁸ között meglepő viszony áll fenn: a különböző társadalmi igazságossági koncepciók szerinti *elsődleges prioritású társadalmi javak és alapintézmények* magukba foglalják az *egészséget eleve meghatározó társadalmi tényezőket*!
- (ii) Akár e *társadalmi igazságossági koncepciók*, akár az *egészséget eleve meghatározó társadalmi tényezők* alapján – a lényegi és stratégiai irányokat tekintve – *pontosan a fordítottját kell tenni* mindannak, ami jelenleg válságkezelés és a költségvetési egyensúly javítását, bizonyos GDP-alapú makrogazdasági mutatók célértékeinek elérését célzó politikák címén történik.

Azt kell észrevennyük, hogy a 2008-as pénzügyi gazdasági válság kezelésére, de leginkább az annak ürügyén alkalmazott *megszorító intézkedések*, homlok-egyenest annak az ellenkezőjét teszik, amit tenni kellene a társadalmi jólét és az emberek egészsége, valamint várható élettartamának növelése érdekében. A megtakarítási intézkedések keretében ugyanis

- (i) az alapvető *társadalmi biztonsági és lehetőségteremtő rendszerek leépítése* (forráskivonás az egészségügy, az oktatás, a felsőoktatás, az ún. szociális ellátás, a rokkant- és munkanélküli ellátás rendszeréből, nyugdíjrendszerrel kapcsolatos problémák);
- (ii) párosulva a *gazdagok adóterheinek a csökkentése* (pl. *progresszív adózás lineárisra tétele, fogyasztási adók* részarányának növelése, a *vállalati járuléktérhek csökkentése* és a kiegészítő források általános adókból történő pótlása, a *spekulatív tevékenységekből* származó *tőkejövedelmek* nem megfelelő adóztatása);
- (iii) és párosulva az *alacsonyabb jövedelműek relatív adóterhelésének növelésével* (például *fogyasztási adó* növelése), összehatásában a *szegényektől a gazdagok felé történő masszív jövedelem-átcsoportosításon* keresztül súlyos társadalmi károkat okoz, és alapvető igazságossági és erkölcsi problémákat vet fel.

Ezek az intézkedések pontosan akkor erősítik fel *groteszk* mértékben a társadalmi egyenlőtlenségeket, és akkor gyengítik meg a kifejezetten ilyen válságos helyzetekben a társadalmi biztonságot garantálni hivatott intézményrendszereket, és súlyosbítják mindezeket keresztül az összes társadalmi és népegész-

¹⁶ Például: *önbecsülés és társadalmi feltételei, önrendelkezés, biztonság, normál funkcionálóképesség, egészség*, az egyéni képességek kiteljesítése.

¹⁷ Például: egyéni szabadság és jogok *tisztességes értéke, tisztességesen egyenlő és ténylegesen realizálható lehetőségek*, igazságosság és a túlzott egyenlőtlenségek kialakulásának elkerülésére irányuló elvek és elosztási szabályok.

¹⁸ Social Determinants of Health.

ségügyi problémát, amikor a válság és az emberek szociális biztonságának a megrendülése miatt épp ezek mérséklésére, kiegyenlítésére lenne szükség.

A 2008 óta Európa-szerte és így Magyarországon is alkalmazott, a költségvetési egyensúly helyreállítását és a gazdasági növekedést célzó megszorítási intézkedések („austerity”¹⁹-programok”) alapvető tévedése az, hogy a széles tömegek vásárlóerejét (és életerejét és egészségét) rombolják le. Egy ilyen *austerity-program* elgyengíti, inadekváttá teszi vagy egyenest felszámolja a társadalmi biztonság és igazságosság legalapvetőbb intézményeit.²⁰ Ezzel szemben a válságból való kilábaláshoz a gazdasági termelés beindulása lenne szükséges, amely azonban – amint azt az elmúlt kilenc év is, és az 1929-es gazdasági világválság hasonló intézkedései is bizonyították – fizetőképes kereslet hiányában soha nem fog bekövetkezni.

A széles tömegek vásárlóerejének megőrzése, visszaállítása helyett a sokak elszegényítését és a nagyon kevesek meggazdagítását szolgáló és a társadalmi egyenlőtlenségek extrém felerősítését eredményező úgynevezett „Austerity”, azaz „megtakarítási” programok ideológiája az, hogy „a takarékosági intézkedések „helyreállítják a befektetők bizalmát”²¹ (mármint azokét a pénzügyi spekulánsokét, akik a válságot okozták), és ha helyreállt a befektetők bizalma, és a gazdagok

¹⁹ Az „austerity” megtakarítást jelent. A „megtakarítási program” mellett a „megszorító intézkedések” vagy a „költségvetési egyensúly helyreállítását” célzó intézkedések, „csomagok” kifejezések használatosak.

²⁰ Az *austerity-programok* elhibázottságával kapcsolatosan számos könyv látott napvilágot az elmúlt években. Ezeknek már a címe is sokatmondó. A jelen gondolatmenet aláhúzása, illusztrálása érdekében érdemes néhány könyv címet átfutni: (i) Mark Blyth: *Austerity: The History of a Dangerous Idea*; Oxford University Press, 2015; (ii) David Stuckler & Sanjay Basu: *The Body Economic: Why Austerity Kills? Recessions, Budget Battles and the Politics of Life and Death*; Basic Books, 2013; (iii) John Quiggin: *Zombie Economics: How Dead Ideas Still Walk Among Us*; Princeton University Press, 2010; (iv) Ted Schrecker & Clare Bamba: *How Politics Makes Us Sick: Neoliberal Epidemics*; Palgrave Macmillan, 2015; (v) Kerry-Anne Mendoza: *Austerity: The Demolition of the Welfare State and the Rise of the Zombie Economics*; New Internationalist, 2015; (vi) John F. Weeks: *Economics of the 1%: How Mainstream Economics Serves the Rich, Obscures Reality and Distorts Policy*; Anthem Press, 2014.

²¹ Itt nem tudunk kitérni részletesen arra, hogy miért is nem az államok állítólagos pazarlása, állítólagos felelőtlen viselkedése okozta a 2008-as válságot. E kérdéskörnek az írás későbbi részében egy külön részt szentelünk. Fontos érteni, hogy a pénzügyi szektor magáncsődei a bankmentő csomagokon keresztül az USA-ban a „too big to fail” (azaz túl nagy a bank, hogy csődbe engedjük menni) érveken keresztül, a európai országokban pedig sokkal inkább a „too big to bail” (túl nagy a csőd, hogy ki lehessen menteni a bankokat) kényszerpályái miatt hogyan konvertálódtak át államadóssággá és államháztartási hiányokká, majd ebből később hogyan született meg a pazarló és felelőtlen állam mítosza (lásd például: Írország, Spanyolország, Olaszország esetét), majd ebből hogyan indultak el az *austerity-programok* és ezeken keresztül hogyan lettek ráterítve szinte minden fejlettebb ország lakosságára a pénzügyi szektor felelőtlen kockázatvállalásai és egyéb ügyletei miatt magáncsődők (BLYTH, 2015; WEEKS, 2014).

még gazdagabbak lettek, akkor majd megindulnak a befektetések, a gazdaság kievickél a válságból, és „*a jólét mintegy lecsorog, leszivárog az alsóbb rétegekhez is*”.²² Az alapvető tévedés itt az, hogy nem a befektetői bizalom vagy képesség az, ami miatt immár nyolc-kilenc éve nem kifele evickélnek a gazdaságok a válságból, hanem egyre mélyebbre ássák bele magukat. A széles tömegek elszegényedése, elszegényítése és a vásárlóerejük lerombolása az, ami miatt nincs meg az a fizetőképes kereslet, aminek a megléte esetén érdemes lenne a termelésbe befektetni. A probléma ennél természetesen összetettebb, több más súlyos probléma és hiba húzódik meg az *austerity-programok* és *ideológiájuk* mögött. Ezeket a későbbi részekben a maguk helyén fogjuk megfelelő mélységben tárgyalni.

... ebben az erkölcstelen rendszerben a középpontban egy bálvány van, és a világ bálványként imádja ezt a »pénzistent«. A pénz parancsol! Hogy megvédjék ezt a bálványt, mindenki ösztömörül a középpontban, s elhullanak a végek, elhullanak az idősök, mert ebben a világban nincs hely számukra. Egyesek rejtett eutanáziának nevezik ezt a magatartást ... És elhullanak a fiatalok, akik nem találnak munkát, nem találják meg a méltóságukat... Hogy megvédjék ezt a bálványimádó rendszert, megalkotják a »szemeteskosár kultúráját«: leselejtezik a nagyszülőket, és leselejtezik a fiatalokat. És nekünk nemet kell mondanunk a szemeteskosár kultúrájára. Azt kell mondanunk: Igazságos rendszert akarunk! Olyan rendszert, amelyben mindannyian előre jutunk. ... Nem akarjuk ezt a rendszert, amely a pénzt s nem az embert helyezi a középpontba...

A.Tornielli & G. Galeozzi: *Ferenc pápa: Ez a gazdaság öl* (2015)

1.6.§ MIÉRT NEM KEVERHETŐK ÖSSZE AZ ELVI STRATÉGIAI SZINTEK ÉS A TECHNIKAI SZINTEK A TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁGI ALAPINTÉZMÉNYEK ESETÉBEN?

Ha az egészség, az egészségügy, az oktatás és számos más, az emberek életét, életlehetőségeit nagymértékben meghatározó, alapvető fontosságú társadalmi alrendszer problémáiról és helyzetének javításáról gondolkodunk, akkor azt kétféle szinten tehetjük meg:

- (i) *Technikai szintek*: szakmai, szakpolitikai, gazdasági, menedzsment, rendszerszervezési szinteken ezek a társadalmi alrendszerek mind egyenként, mind egyes részeit tekintve (pl. alapellátás–szakellátás, vagy közoktatás–felsőoktatás), mind egymással való szakpolitikai összefüggéseikben igen részletesen és igen sok és mély technikai, szakmai tartalommal elemezhetők, kezelhetők;
- (ii) *Elvi, stratégiai szinten* e rendszerek az alapvető társadalmi igazságossági alapértékek, alapelvek, alapvető célrendszer szerint elemzendők és kezelendők.

²² Ez az ún. „trickle-down economy” ideológiája, amit magyarul talán a „leszivárgási elmélet” (de inkább *ideológia*) kifejezésre fordíthatunk.

Az egyes rendszerek egyenként is rendkívül összetettek. Ebből eredően működésük fenti értelemben vett technikai, szakpolitikai, gazdasági elemzése egyenként is rendkívül komplex, összetett, és számos bonyolult technikai kérdést foglal magába. Ezek rendkívül fontosak e rendszerek megfelelő működése szempontjából. E technikai, szakpolitikai szinten rengeteg elemzés, szakirodalom, ismeret áll rendelkezésre – értelemszerűen, már mennyiségi okok miatt is, vegyes színvonalon. Ebben az írásban ezekre a technikai szakpolitikai kérdésekre emiatt sem térünk ki, a súlyos társadalmi bajokat okozó hiányosságok elsősorban nem a technikai anyagok és tudások terén állnak fenn.

A komplexitás, a technikai összetettség miatt a szakpolitikai, technikai érvanyag az érdeklődő, megfelelő általános műveltségű, de nem szakember polgárok számára alapvetően nehezen értelmezhető, intellektuálisan nehezen hozzáférhető. Ennek két fontos következménye van. Egyrészt az átlagember, de még az átlagnál jobban érdeklődő és jobban felkészült nem szakember is, lényegében *kiszorul* a szakpolitikai szinten zajló vitából, diskurzusból. A kívülről álló nem feltétlenül érti azt a *belterjes speciális nyelvet*, amit a szakértők, szakpolitikuskok és menedzserek beszélnek, s nem ismeri azokat a bonyolult *technikai* összefüggéseket, amik alapján kellő mélységben érthetné, hogy miről beszélnek. Ez azt a veszélyt is hordozza magában, hogy az egyes alapvető fontosságú társadalmi intézmények mindenkit érintő kérdéseiben egy viszonylag szűk *belterjes* szakértői, szakpolitikusi kör mintegy *kisajátítja* az adott területet érintő vitát. Ez egy sajátos *belterjességhez*, sőt akár *szakmai provincializmushoz* is vezethet. Ehhez kapcsolódó súlyos társadalmi igazságossági és morális probléma az, amikor *technikai szinteken, technikai döntések* mentén *lopakodó módon, szinte észrevétlenül dőlnek el* a társadalom egészét alapvetően érintő kérdések e rendszerek kapcsán.²³

Másrészt, ha ezekről az alapvető fontosságú társadalmi alrendszerekről túlnyomórészt a *technikai, szakpolitikai* szinten folyik a diskurzus, és az még a kifejezetten érdeklődő és az átlagosnál jobban felkészült laikusok számára is nehezen értelmezhető, akkor szinte kizárt, hogy a társadalom tagjainak az *értő és informált támogatását* meg lehessen szerezni a *minimálisan szükséges kritikus tömegben*. Az emberek többsége ugyanis *nem érti* a technikai és szakpo-

²³ Lehet, hogy *technikai, hatékonysági szinten* értelmezhető az ún. *bürokrácia-csökkentés*, és esetleg pozitív eredményekkel járhat ez a nem kellően specifikált célú és tartalmú intézkedés. Bármit is jelentsen a technikai szintet jelentő ún. *bürokrácia-csökkentés*, az teljesen biztos, hogy a *társadalmi egészségbiztosítás alapintézményének a bürokrácia-csökkentés címén történő megszüntetése* – a társadalom egészséggel, megbetegedéssel kapcsolatos ellátási biztonságát, anyagi és egzisztenciális biztonságát és egész életútjára vetített életlehetőségeit alapvetően érintő – fundamentális jelentőségű *társadalmi igazságossági, morális, stratégiai és politikai kérdés*. Ennek az eldöntése szempontjából inadékvát az a technikai szint, amelyen az ún. *bürokrácia-csökkentés* egyáltalán értelmezhető lehet, továbbá maga az ún. *bürokrácia-csökkentés a társadalmi egészségbiztosítás alapintézményének a felszámolásával összefüggésben egyáltalán nem is értelmezhető*.

litikai érveket,²⁴ nem érti vagy nem tudja értelmezni a *belterjes* technikai és szakpolitikai nyelven előadott problémákat. Ezért nem is érti azok jelentőségét, értelmét, kihatását, *következményeit* a saját sorsára nézve sem. Így az átlagpolgár egy-egy kifejezetten káros intézkedés esetén nem vagy igen nehezen mobilizálható a biztonságát, életlehetőségeit garantáló rendszer, azaz *saját* ehhez fűződő alapvető érdekeinek a megvédésére.²⁵ E rendszerek megfelelő hosszú távú működése, stabilitása, fenntarthatósága nem képzelhető el a társadalom stabil támogatása nélkül. Ez a *társadalmi támogatottság* nem építhető fel, és nem tartható fenn a minimálisan szükséges *kritikus tömegben* akkor, ha az e rendszerekkel kapcsolatos diskurzus kizárólag egy – a „*kívülálló*”, „*nem szakmabeliek*” számára lényegében intellektuálisan hozzáférhetetlen – *belterjes* szakpolitikai és technikai szinten és e szinteknek megfelelő *szakzsargonban* történik. Igaz persze, hogy a szóban forgó rendszerek összetettsége, működésének és egyes fontos összefüggéseknek a technikai bonyolultsága miatt a technikai, szakpolitikai szinteken nem eliminálható a szakértelem, illetőleg bizonyos bonyolultság. Ugyanakkor a *közérthetőségre* és a *köz bevonására* való törekvés, a problémák közérthető nyelven történő megfogalmazása némiképp javíthat a helyzeten. Harmadrészt, az igazán lényeges társadalmi igazságossági kérdések a demokratikus kultúrában gyökerező fogalmi apparátussal és mindenki által ismert nyelvezetben tisztázhatók. A megfelelő felkészültség, a szakértelem és a szakmai tisztesség alapvető fontosságú, és nem helyettesíthető abban, hogy amint a társadalmi igazságossági kérdések tisztázódtak, akkor biztosítva legyen az, hogy az érintett intézmények működése megfelelően az ebből eredő követelményeknek.

Fontos leszögezni, hogy ennek a szakmabeliek és laikusok közötti problémának semmi köze az úgynevezett politikai kormányzáshoz, ami valójában a formálisan felelős – de még a formális felelősségnek megfelelő minimális felkészültség megszerzésére is lusta és hanyag – politikusok hatalmi arroganciájának a sajátosan eufemisztikus megnevezése, a tudás és a szakértelem szükségességének és megbecsülésének a tagadása, és rendkívül súlyos, emberéletekben is kifejezhető társadalmi károkat okozó megnyilvánulás. A szakértelem az úgynevezett politikai kormányzással nem helyettesíthető.

²⁴ Megjegyzendő, hogy nem csak a laikusok nem értik ezeket a kérdéseket. Például egy oktatási szakpolitikai kérdésekben járatos szakember sem feltétlenül érti az egészségpolitikai vagy más szektor specifikus szakpolitikai gondolatmeneteket és összefüggéseket, vagy egy egészségpolitikai szakértő sem biztos, hogy érti az oktatáspolitikai érveket, stb.

²⁵ Nemcsak az átlagpolgárok, de még az egészségügy szereplői sem fogták fel az *Országos Egészségbiztosítási Pénztárnak* mint a *társadalmi egészségbiztosítás alapintézményének* felszámolásával kapcsolatos ún. „*bürokrácia-csökkentő*” intézkedés valódi veszélyeit.

1.7.§ NÉHÁNY PÉLDA A TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁGI SZINTEN TISZTÁZANDÓ KÉRDÉSEKRE AZ EGÉSZSÉG ÜGYE KAPCSÁN

Az egészségügy, az oktatás (és az emberek ténylegesen realizálható élet- esélyeit és életét alapvetően érintő többi társadalmi alrendszer) fenntar- tása, hosszútávon *stabil, kiszámítható és alkalmas szinten finanszírozott műkö- désének* biztosítása, garantálása és ennek fontossága önmagában *csak* a technikai, szakmapolitikai szintű érvekkel, a *technikai szakpolitikai szintről* ki- indulva, nem támasztható alá és nem védhető meg a szükséges és elégséges mértékben. Ehhez a *társadalmi igazságosság* és az ahhoz kapcsolódó *morális kérdések* feltevése és megválaszolása szükséges. Miért? Azért, mert az érintett rendszerek össztársadalmi fenntartása és stabil működésének a biztosítása alap- vető morális és társadalmi igazságossági kérdés. A legalapvetőbb elvi igazsá- gossági kérdésekre az egészség ügye kapcsán mutatunk be néhány példát:

- (i) *Mint ugyanazon társadalom tagjai tartozunk-e egymásnak*, és ha igen *mivel tartozunk kölcsönösen egymásnak* egymás egészségének előmozdí- tása, védelme, illetőleg a megbetegedettek ellátása, vagy tartós állapotká- rosodásban szenvedők funkcionáló képességének helyreállítása, megőrzése tekintetében? Ez a kérdés, figyelembe véve *az egészséget eleve meghatá- rozó társadalmi tényezőkre* vonatkozó *tényeket*, lényegesen összetettebb, mint a *hagyományos népegészségügyi* intézkedések, és az *orvosi és egész- ségügyi* ellátás kérdése.
- (ii) Az egészség, az egészségügy, továbbá az *»egészséget eleve meghatározó társadalmi tényezők«* (*»social determinants of health«*) bírnak-e valami- lyen *speciális morális jelentőséggel* – vagy csak ugyanolyan szolgáltatás és áru, mint a *mosópor*, a *színes televízió*, vagy bármilyen más *közönséges piaci cikk*? Ha igen, *miben áll ez a speciális morális jelentőség*? E kérdés megválaszolásához fontos, hogy értsük, hogy az egészséggel kapcsolatos *szükségletek* hogyan viszonyulnak más társadalmi igazságossági célokhoz. Ha sikerül tisztázni, hogy a társadalmi igazságosság szempontjából miben áll *az egészség speciális morális jelentősége* és miért, akkor tisztázhatjuk azt is, hogy milyen társadalmi szintű erkölcsi kötelességünk áll fenn az egészséggel kapcsolatosan.
- (iii) *Az egészségi állapot egyenlőtlenségei* mikor, milyen esetekben jelentenek *tár- sadalmi igazságossági problémát* is egyben? Melyek az *elfogadható egyen- lőtlenségek*, és melyek az *el nem fogadható egyenlőtlenségek*? Mely társadalmi tényezők, illetve szakpolitikák azok, amelyek kihatással vannak a társadalom egészségi állapotára? Ezek azonosítása és hatásuk megértése fontos az egész- séggel kapcsolatos társadalmi kötelezettségek behatárolásához, másrészt az ezzel kapcsolatos intézmények és beavatkozások meghatározásához.
- (iv) Hogyan tudjuk *az egészségi szükségleteket igazságosan, tehát tisztessége- sen* kielégíteni a rendelkezésre álló *véges erőforrások* korlátai között? Ho- gyan tudjuk *igazságosan, tehát tisztességesen rangsorolni* az *egészségi szükségleteket*, illetve azok ellátását, olyankor, amikor nem tudunk minden

szükségletet kielégíteni? Mik a *tisztességes prioritizálás* és a *procedurális igazságosság* szabályai? A *tisztességes prioritizálás* és a *procedurális igazságosság* mentén a *döntések morális legitimációjának* a kérdése jelenik meg. Vannak olyan problémák, kérdések, amikor nem lehet *tartalmilag igazságos* megoldásra jutni; több jogos, legitim és alapvetően tisztességes, de egymással nem egyező igazság is létezhet. Ilyen döntési helyzetekben a kérdés nem a *tartalmilag igazságos egyetlen megoldás* megtalálása (mert ilyen nincs, vagy reálisan nem található meg). Ezekben az esetekben a *döntések morális legitimációja* és a probléma tisztességes és igazságos megoldása az eljárási szabályok átláthatóságán, nyilvánosságának és közérthetőségének biztosításán, az érintettek érdemi bevonásán, az erőfölénnyel visszaélő, illetve önző és nem a közjót szolgáló szempontok kizárásán, azaz összességében az *eljárás tisztességességén, igazságosságán* keresztül biztosítható. Az alapfeltevés az, hogy ilyen esetekben, ha maga az eljárás (azaz a procedura) tisztességes és igazságos, akkor az annak eredményeképpen a felek között kialakuló eredmény is tisztességesnek és igazságosnak tekinthető. A *procedurális igazságossággal* kapcsolatos megfontolásokat, alapelveket, alapvető szabályokat és követelményeket az írás későbbi részében fogjuk ismertetni (12–12.§§).

- (v) A *procedurális igazságosság* szabályait is figyelembe véve, mikor nevezhető igazságosnak, tehát tisztességesnek egy egészségügyi reform (vagy bármely fontos társadalmi alrendszerrel kapcsolatos reform)? Bármely egészségügyi reform *tömegeket érint*; számos olyan *igazságossági, tehát tisztességességi és morális felelősségi, elszámoltathatósági* kérdést vet fel, amelyet fel sem vetnek, ámde mégis fel kell tenni.

Ezekhez hasonló kérdéseket minden *társadalmi igazságossági jelentőségű intézmény* (pl. oktatás) kapcsán fel kell tenni, az egyes intézményrendszerek speciális szerepétől függően *eltérő tartalommal, de ugyanazon morális és elvi jelentőséggel*. Ebben az írásban elsősorban az egészség ügyére és az oktatásra fókuszálunk. E két területnek a társadalmi igazságosság szempontjából kiemelt morális és politikai jelentősége van. Miért? Egyrészt az ember *veleszületett erkölcsi és természetes képességeinek kibontakoztatása* alapvető fontosságú a lehető legteljesebb emberi *életterv* megvalósítása és a *társadalmi együttműködésben való lehető leghasznosabb részvétel* érdekében. Ehhez alapvető fontosságú egy olyan *oktatási rendszer*, amely adekvát módon ezt módítja elő. Másrészt ahhoz, hogy az ember teljes életet élhessen, elengedhetetlenül fontos a *»teljes körű normál funkcionálóképességének«* megőrzése, fejlesztése, vagy annak helyreállítása. Ehhez alapvető fontosságú az egészség megőrzése, előmozdítása, védelme, a betegségek megelőzése, a megbetegedettek meggyógyítása, illetőleg a tartós egészségkárosodást szenvedettek *minél teljesebb körű funkcionálóképességének* a helyreállítása. Ugyanakkor az *»egészséget eleve meghatározó társadalmi tényezőkre«* vonatkozó tények ismeretében az egészséggel kapcsolatos társadalmi igazságossági és morális kérdések e tényezőkre, illetve e tényezők igazságos és *morálisan elfogadható megoszlására* is vonatkoznak. Az *egészséggel és az egészséget eleve meghatározó társadalmi tényezőkel* kapcsolatos *társadalmi igazságossági* megfontolások minden fontos társadalmi alrendszert érintenek.

Mint korábban említettük, az *egészség* és ezzel kapcsolatban az *egészségügy*, továbbá az *egészséget eleve meghatározó társadalmi tényezők speciális morális jelentőségével* kapcsolatos kérdés megválaszolásához fontos, hogy értsük azt, hogy az egészséggel kapcsolatos szükségletek kielégítése hogyan viszonyul más társadalmi igazságossági célokhoz. Az egészségüggyel kapcsolatos (de számos más alapvető jelentőségű társadalmi alrendszerrel is kapcsolatos) súlyos problémák hátterében az áll, hogy a mögöttes, alapvető társadalmi igazságossági koncepciót (ami egyben egy ország, illetve társadalom jövőképe is alapvető fontosságú része) soha nem sikerült explicit módon tisztázni. A túl gyakori és túl sokszor változó irányú rendszer átalakítások eltérő, egymással sokszor ellentétes és inkonzisztens mögöttes célrendszerek alapján történtek. Ezeket a mögöttes célrendszereket vagy eleve nem is tették nyílttá, vagy eleve nem is tisztázták kellőképp. Összességében szükséges *erkölcsi és politikai legitimitációt* és a *kritikus tömegű társadalmi támogatottságot* egyetlen úgynevezett reform kapcsán sem sikerült megteremteni. Nem a szakmai, szakpolitikai, technikai szintű koncepciók hiánya volt a fő probléma (noha sokszor e szinten is sok hiányosság érhető tetten). A fő probléma a mögöttes társadalmi igazságossági célrendszer és a társadalom megfelelő, e kérdésekre is kiterjedő, *széleskörűen ismert és elfogadott, morálisan és politikailag legitim jövőképe*nek a hiánya (vagy zavarossága vagy inkorrektisége, tisztességtelensége), és ebből eredően társadalmi támogatottságának a hiánya.²⁶

1.8.§ AZ ELSŐDLEGES TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁGI JELENTŐSÉGŰ INTÉZMÉNYEK STABILIZÁLÁSÁHOZ A TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁG KÉRDÉSEIT KELL TISZTÁZNI

Ahhoz, hogy a rendszerváltás óta eltelt *több mint negyed évszázadnyi*, sok esetben téves bolyongás után az ország a társadalmi igazságosság legalapvetőbb esélyteremtő és társadalmi biztonságot garantáló intézményei kapcsán rátaláljon egy helyes útra, nem elég a felszínt kapargatva az éppen aktuális politikai és szakpolitikai ügyekkel, illetve egyes bulvársajtó szintű – bár kétségkívül súlyos és aggasztó – egyedi politikai botrányokkal foglalkozni. Eggyel hátrébb lépve, az *igazságos, tehát tisztességes társadalmi működés*, a *társadalmi kooperáció* és az abban résztvevők *tisztességes együttműködési alapelveinek* a tisztázása, és ezek alapján egy alapvető megegyezés – ha úgy tetszik –, *új társadalmi szerződés* kialakítása szükséges, legalább a legalapvetőbb alapelveket és az alapintézményeket illetően.

Ha ezeket sikerül tisztázni, akkor válik világossá, hogy olyan alapvető fontosságú társadalmi alrendszereknek, mint az oktatás vagy egészségügy, illetve a *társadalmi biztonság* és a *társadalmi kockázatok kezelését szolgáló* (munka-

²⁶ A magyar egészségügy például az elmúlt több mint negyedszázadban egy-egy irányba történő konzisztens fejlődés helyett 1-3 évente változó tartalmú és irányú, és egyenként legalább 10-15 évnyi stabil építkezést igénylő ún. reformok áldozatává vált.

nélküliség, rokkantság, időskori nyugdíj stb.) egyéb intézményeinek mi is a valós szerepe és fontossága egy *igazságos, tehát tisztességes társadalmi együttműködés* szempontjából. Milyen morális kötelessége áll fenn a társadalomnak ezek kapcsán? Milyen alapon? Ezek tisztázása *után* nyílik meg először a lehetőség ezen alapvető fontosságú és az emberek számára a teljes életútjukon át – a mindenkori élethelyzetüknek megfelelően – esélyeket és biztonságot garantáló intézményeknek a *biztonságba helyezésére*, megerősítésére, *stabilizálására*; s ezt követően az egyes intézmények *szakpolitikai szintű* fejlesztésére, működtetésére.

Mint azt korábban részleteztük, e társadalmi igazságossági intézményrendszerek megfelelő működése számos fontos, de alapvetően technikai szintű szakmai, szakpolitikai ismeretet igényel. Egy megfelelő egészségpolitika, oktatáspolitikai, felsőoktatás-politika, tudománypolitika, stb. kialakításakor komplex *elosztási hatékonysági, technikai hatékonysági, minőségi, minőségfejlesztési és szektorspecifikus hozzáférési kérdéseket* és problémákat szükséges igen részletesen tisztázni, megoldani. A mára kialakult helyzetben a probléma fontos része és oka az is, hogy a társadalom fejlődése és biztonsága szempontjából alapvető fontosságú alapintézmények kapcsán az elmúlt több mint negyedszázadban rendkívül heterogén szakmai színvonalon, esetenként több, más esetben kevesebb e tekintetben releváns tudás alapján leginkább szakpolitikai szintű viták folytak csak. *Az igazságos, tehát tisztességes társadalmi működés* szempontjából alapvető fontosságú alapelvek, s ezek egymáshoz való viszonyának tisztázása nélkül azonban az a veszély fenyeget bármely társadalmat, hogy – a dolog lényegét tekintve *egyáltalán nem technikai és nem szakpolitikai szintű* –értékválasztások, morális és társadalmi igazságossági kérdések szinte észrevétlenül technikai szinteken dőlnek el. Márpedig a technikai szintek soha nem keverhetők össze stratégiai szintekkel.

Ez súlyos morális és alkotmányos veszélyeket hordoz magában, hiszen sokak számára átláthatatlanul komplex szakpolitikai és technikai szinteken az alapvető értékek, elvek és morális kérdések felvetése, vagy érdemi tisztázása nélkül egy-egy *szűkebb belterjes szakpolitikai kör* észrevétlenül (sokszor talán anélkül hogy ő maga észrevenné vagy tudna róla) kormányzati ciklusonként, vagy a szakminiszter „*életciklusának*” megfelelő még rövidebb időszakonként újra meg újra átírja az alkotmányos alapelvek szintjén a tulajdonképpeni „*társadalmi szerződést*”. Ez nem csak elmélet. Precízen pontosan ez történt Magyarországon például az egészségügy és a társadalmi egészségbiztosítás alapvető kérdéseit illetően az egymást 4 évente váltogató kormányok, és az átlagosan 2 évente változó egészségügyi miniszterek regnálása, működése és *úgynevezett egészségügyi reformjai* során. Az eredmény? Ma már bárki számára szabad szemmel jól látható, ha akár betegként, akár látogatóként bemegy szinte bármelyik hazai egészségügyi intézménybe, vagy futó pillantást vet a lakosság egészségi, megbetegedési és halálozási mutatóira.

Az egészségügy és a társadalmi egészségbiztosítás, a társadalom tagjainak *egymással szembeni kölcsönös morális felelőssége* alapján, *minden egyes polgár számára* a születésétől a haláláig terjedő időszakra egyfajta – a teljes körű *normál emberi funkcionálóképesség* megőrzésével, fejlesztésével és helyreál-

lításával kapcsolatos – biztonságot garantál a *társadalmi szerződésnek* megfelelő hozzájárulás fejében. Belátható, hogy csak akkor tud élethossziglan ilyen biztonságot garantálni, ha ő maga, mint a társadalmi egészségbiztosítás intézménye is, biztonságban van. Ebben a műfajban a rövid táv 4-5 év, a középtáv 20-30 év (a generációváltásnak megfelelő időtáv), a hosszú táv 70-80 év (ami az átlagos emberi élettartamnak megfelelő időtáv). És ez nem véletlen! Az egyes polgár és a társadalom közötti *kölcsönös kötelezettségek egy teljes élet-útra vonatkoznak*, és a *generációk közötti szolidaritást* is magukba kell foglalják. Az a negyvenéves polgár, aki immár 20 éve járulékot fizet, azt tudja (vagy tudhatja meg, ha utánajár), hogy ő *most* azért fizet, noha még egyszer sem szorult rá kórházi kezelésre, hogy *majd* az igénybevétel pillanatában térítésmentesen ellássák a korábban *már megfizetett* hozzájárulásai alapján, ha 50 vagy 60 éves korában mégis ellátásra szorulna, és ezzel elkerülje azt, hogy egy esetleges súlyos betegség kezelési költségei miatt ő maga és családja anyagi csődbe jusson. Vagy hogy elkerülje azt, hogy a *betegsége kezeltetése vagy a család teljes anyagi csődbemenetele* között kelljen választania.

Az igazságos és tisztességes társadalom tagjai egészségének és *teljes körű normál funkcionálóképességének* biztonságát garantáló alapintézmény, a *társadalmi egészségbiztosítás saját biztonsága* csak akkor biztosítható, ha nincs kitéve annak, hogy az egymást négyévente váltogató kormányok és egymást 1-4 évente (átlag 1,8-2 évente) váltogató miniszterek bármely okból (pl. politikai indíttatásból, „*reformdühből*”, *szavazatmaximalizálási motivációkból*, vagy csak azért, mert nekik is van egy *újabb „jó” ötletük*) 1-2-3-4 évente többségi szavazati alapon, lényegében a „*többség diktatúráját*” megvalósítva újra, meg újra lebontsák azt, amit elődjük elkezdett, és valami *új ötlet* alapján egy teljesen új rendszert kezdjenek építeni.

A magyar egészségügy nem utolsósorban a *társadalmi szerződést* érintő *alkotmányos*, sőt az *alkotmányt meghatározó felettes alapelvek és alapértékek* szintjén tisztázandó alapvető morális és értékválasztási kérdések tisztázatlansága, illetve lezáratlansága miatt immár több mint negyedszázada minden miniszterrel (vagy kormányval) átláthatatlan mélytechnikai és *belterjes* szakmapolitikai *műhelymitoszok* és *műhelykoncepciók* mentén a következő ciklusokon esik át: (i) az előd által megkezdett *rendszerépítés leállítása*, fundamentálisan *eltérő irányokba* terelése, a *félkész eredmények lerombolása*, (ii) *új ötletek* és *műhelymitoszok* alapján a saját *ötletalmaz* kidolgozása (minimum 6-9 hónap), (iii) ezen *ötletalmaznak* az „*egyetlen igaz*” „*nagy reformként*” a rendszerre való *erőszakos* rávezetési kísérlete (újabb 6-9 hónap), (iv) gyors *bukás*, majd az utód megérkezésével *ugyanazon ciklus újraindulása*.

Azok az alapvető kérdések, amelyek a *társadalom minden egyes tagjának* a biztonságát igen nagy mértékben érintik (például: *társadalmi egészségbiztosítás* kérdése, orvosi, egészségi *ellátáshoz jutás feltételei*, de számos ennél alacsonyabb szintű egészségpolitikai döntések), természetüknél fogva olyanok, hogy bizonyosan kijelenthető, hogy sokukra nem létezik egyetlen „helyes” válasz. Miért? Azért, mert mindenki életét és biztonságát nagymértékben és alapvetően érintő, komplex, sokszor egymással valamilyen prioritizálási kényszer-

ben álló kérdésekről van szó. Egy nagyjából demokratikus normák szerint működő társadalomban viszont a különböző érintettek teljesen természetesen (érdekek, tisztességtelen szempontok nélkül is) különböző módon *súlyozhatják* egy-egy szempont jelentőségét, fontosságát. Ezért eltérő eredményre juthatnak. A kölcsönösség, a kölcsönös tisztelet és bizonyos udvariassági és viszonyossági követelmények betartása nélkül nem biztosítható a *döntések valódi erkölcsi legitimitása*. Az ilyen esetekben a *transzparencia*, a *publicitás* mellett a *döntések legitimitációja* érdekében, ha már tudható, hogy a probléma komplexitása és természete miatt *nincs „egyetlen igaz” megoldás* és döntés, valamiféle *procedurális igazságosságra* kell és lehet reálisan törekedni. Itt az alapfeltevés az, hogy ha maga a problémamegoldási és döntéshozatali folyamat tisztességes és igazságos, akkor a végeredmény is elfogadható lesz. Az ilyen esetekben az egyoldalú döntéshozatal, az érintettek kizárása, az érintettek feje felett és kizárásával meghozott, majd a döntés kijelentő módon történő bejelentése esetén sem *civilizáltságról*, sem a választópolgárral szembeni *kölcsönös tiszteletről*, sem pedig a *döntések erkölcsi legitimitásáról*, de demokráciáról sem beszélhetünk. Az ilyen *egyoldalú diktátumok* demokráciában *erkölcsi legitimitációs* szempontból értelmezhetetlenek, az *önkényuralmakra* jellemzőek.

1.9.§ ALAPVETŐ FOGALMAK ÉS KONCEPCIÓK A TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁG POLITIKAI KONCEPCIÓJÁHOZ: JOHN RAWLS, AMARTYA SEN ÉS MARTHA C. NUSSBAUM ALAPJÁN

Az emberi jogokat nemcsak a terrorizmus, az elnyomás, a gyilkosságok sértik meg, hanem a szélsőséges szegénység élethelyzeteinek és az igazságtalan gazdasági struktúráknak a fennállása is, amelyek hatalmas egyenlőtlenségeket okoznak.

Tornielli & G. Galeazzi: *Ferenc pápa: Ez a gazdaság öl* (2015)

Magyarországon a mára kialakult, összességében súlyos helyzetből a kiutat a társadalmi igazságossággal kapcsolatos *politikai szintű*²⁷ alapkérdések tisztázásával kell kezdeni. Több mint negyedszázada, a rendszerváltás kezdetekor is ezzel kellett volna kezdeni, illetve ezen alapkérdésekben kellett volna azóta dűlőre jutni. Ez a mai napig nem történt meg. Az egyenlőtlenségek mára *extrém mértékben* felerősödtek. Optimistán fogalmazva *a társadalom kétfelé (vagy többfelé) szakadása* reális veszély, kevésbé optimistán nézve ez a

²⁷ John Rawls által alkalmazott kifejezés. Értelme, lényege, hogy a kívánatos társadalmi igazságossági normák, értékek, követelmények nem az emberi lét minden aspektusára vonatkoznak, nem egy *átfogó filozófiai doktrínát* jelentenek, hanem csak a *politika fel-ségterületére* vonatkozóan fogalmazzák meg a *társadalmi kooperáció alapvető reciprocitási (viszonyossági), tisztességességi és igazságossági normáit*, abban a reményben, hogy a társadalom különböző nézeteket valló tagjai legalább ebben egyet tudnak érteni.

súlyos társadalmi kár már talán be is következett. A helyzet sokak számára nehezen elviselhető, noha kevesek számára kifejezetten jó. A kialakult *szellemi polgárháborús* helyzet, a megosztottság, a bizalomhiány kifejezetten rossz és káros az ország egészének a jelene és a jövőbeli lehetőségei szempontjából. Ezt fel kell számolni.

Ezen a ponton explicit módon, az írás egészére vonatkozóan, a lehető legkevésbé félreérthető módon tisztázni *akarunk* egy alapvető fontosságú kérdéskört a forrásul választott munkák és referenciák kapcsán. A súlyos társadalmi problémákból való kilábaláshoz az alapokig kell visszamenni, és az alapokat kell tisztázni. Ez alapelvek, alapvető célok, megoldandó problémák és ezekkel kapcsolatos elvek, értékek és morális normák tisztázását igényli. Csakhogy ehhez fontos szavaink, fogalmaink hiányoznak. Nem önmagában a *szavak, fogalmak hiánya* a probléma, hanem a mögöttük lévő, sokszor fél könyvtárat is betöltő *koncepciók és eszmék – kritikus tömegben történő – megfelelő ismeretének a hiánya*, ami egy rendkívül súlyos, az egész közpolitikai gondolkodást fundamentálisan érintő probléma. Ennek a létezéséről azonban vélhetően csak kevesen tudnak, mert leginkább csak azok érzékelik, akik egyáltalán tudják, hogy mi mindent nem tudunk. Mit jelent ez a gyakorlatban? Mért probléma ez, hisz oly gazdag a magyar nyelv?

- Bárki, aki egy valamirevaló külföldi egyetemen elvégzett valamilyen olyan képzési programot, amely hangsúlyosan érintett közpolitikai, politikai, politikai gazdaságtani kérdéseket, megtapasztalta, hogy odakint azzal kell szembesülni, hogy (i) nem is azok a központi jelentőségű problémák, mint amiről mi azt hisszük, hogy azok, illetve a koncepcionális szerkezetük nem az, aminek mi hisszük; (ii) hiába bújjuk a szótárakat egy-egy fontos fogalom esetén, a fontos szavak jelentését csak bizonyos mögöttes szakirodalmak jelentős mennyiségben történő átolvasása után értjük meg.
- Hazatérve pedig azzal kell szembesülni, hogy (i) amikor az ember a társadalmi problémákról vagy azok megoldásáról beszél, akkor pontosan a legfontosabb kulcsfogalmak kapcsán kiderül, hogy *nincs is olyan megfelelő magyar kifejezésünk*, amely a használt fogalom valódi jelentését fejezné ki; (ii) az egyébként jól képzett beszélgetőtársak pont a legfontosabb *kulcsfogalmakat* sokszor még fogalmilag sem ismerik. Ezek a *közpolitikai diskurzusból hiányzó kulcsfontosságú fogalmak* a társadalmi igazságossággal kapcsolatosak, ezért sem meglepő, hogy ez a dimenzió rendre kimarad, vagy nagyon torz módon jelenik meg.

Ha kulcsfontosságú fogalmak hiányoznak a gondolkodásunkból, akkor még csak nem is tudjuk helyesen *konceptualizálni* és definiálni a valódi problémákat. Szavak és fogalmak nélkül nem lehet sem megfelelő módon gondolkodni a problémákról, sem megfelelő módon kialakítani azok koncepcionális megoldását.

Ha egy adott problémáról úgy gondolkodunk, hogy a releváns 5-10 kulcsfontosságú koncepcióból mondjuk 2-3 létezéséről nem is tudunk, vagy pontos és valódi jelentését nem ismerjük, akkor a legnagyobb jóakarattal is *fals* végeredményre jutunk. Ahhoz, hogy több mint negyedszázaddal a rendszerváltás kezdete után végre megfelelően tudjunk gondolkodni a legalapvetőbb és min-

den polgár életét rendkívül mélyrehatóan érintő társadalmi igazságossági kérdésekről, be kell hozni a közgondolkodásba a politikai filozófia, a politikai gazdaságtan és egyes közpolitikai területek bizonyos fontos szavait, fogalmait, de legfőképpen a mögöttük lévő koncepciókat. Ezért alapvetően a releváns külföldi irodalom mentén építjük fel mondanivalóinkat. A jelenleg hiányzó szavak, fogalmak és a mögöttes koncepciók nélkül nem fogjuk tudni még koncepcionálisan se körvonalazni a bajból való kilábalás irányait.

Azokat a hiányzó fontos szavakat, fogalmakat, társadalomszervező erejű vezérelveket, politikai értékeket és koncepciókat akarjuk megismertetni, amelyek alapján az alapvető társadalmi igazságossági kérdések tisztázhatók. Ezek nyilvános tisztázása az *előzetes feltétele* annak, hogy egy *rákövetkező fázisban* az ország kialakíthassa a saját specifikus problémái és adottságai szempontjából releváns *igazságos és tisztességes saját működési modelljét*. Azért saját modellt kell kialakítani, mert másolható országmodell nincs. Az írásban – ha nem is kizárólagosan, de meglehetősen nagy arányban – az angolszász kultúra egyes meghatározó gondolkodói és azok eszméi és koncepciói mentén építkezünk. Ismertetni fogunk néhány – a jelen helyzetben gyakorlati értelemben felhasználható –, általunk fontosnak tartott társadalmi igazságossági *politikai szintű* (nem metafizikai) filozófiai koncepciót, gondolatmenetet, John Rawls „*Justice as Fairness*”²⁸ koncepciója²⁹ (RAWLS, 1999a, 2001, 2005), valamint az Amartya Sen és Martha

²⁸ Noha a „*fairness*” jelentését sokan *méltányosságnak* fordítják le, és így a „*Justice as Fairness*” előfordul az „*igazságosság mint méltányosság*”, vagy az „*igazságosság méltányossági koncepciója*” fordításban, mi kifejezetten és tudatosan a „*fairness*” szót a „*tisztességesség*” jelentésében fordítjuk és használjuk. Maga a koncepció ugyanis nem a – bizonyos *aszimmetrikus* viszonyra utaló konnotációt is hordozó – méltányosságról szól. A „*justice as fairness*” mint igazságossági koncepció kifejezetten a *kölcsönösség* és a *viszonosság*, valamint egymás iránti *kötelező kölcsönös tisztelet* alapján morális kötelezettségként fennálló tisztességességről és az ezzel kapcsolatos „*játékszabályokról*” szól. Figyeljünk fel az »*igazságosság mint tisztességesség*« kifejezés jelentésére: tehát ami igazságos, az tisztességes, vagy valami igazságos, tehát tisztességes, azaz nem tisztességes az, ami nem igazságos.

²⁹ John Rawls alapműve a 1971-ben megjelent „*Theory of Justice*”, amelynek átdolgozott és kiegészített verziója 1999-ben jelent meg. Ez a műve a modern politikai filozófiai (és alkotmányjogi, jogi, gazdasági, politikai gazdasági) gondolkodásra alapvető befolyást gyakorolt. Ez a műve az igazságosság tartalmi kérdéseire koncentrált. Az elsőként 1993-ban megjelent, több kiadást megélt *Political Liberalism* című műve alapvetően az *igazságos, tehát tisztességes társadalom* kialakításának és hosszú távú stabilitásainak a lehetőségeivel foglalkozik. Azzal, hogy *egyáltalán lehetséges-e* demokratikus körülmények között, az egymást sok esetben kölcsönösen kizáró és az élet minden területére kiterjedő előírásokat tartalmazó – egyébként önmagában méltányolható és elfogadható – *doktrínák pluralizmusának a tényét* figyelembe véve, társadalmi békét és nem elnyomáson alapuló társadalmi egységet létrehozni, és stabilan fenntartani. (A válasz az, hogy lehet.) Ehhez kapcsolódik a *Justice as Fairness: a Restatement* című mű. Ez a „*Theory of Justice*” „*politikai*” szintre történő újrafogalmazását tartalmazza. Erre azért volt szükség, mert maga a „*Theory of Justice*” végső soron egy olyan komprehenzív (azaz szinte minden területre kiterjedő) nor-

C. Nussbaum által fémjelzett „*Capabilities Approach*”³⁰ alapján (SEN, 1980, 1999, 2009; NUSSBAUM, 2006, 2011, 2013). Azért e koncepciók alapján tárgyaljuk a társadalmi igazságossággal összefüggő legfontosabb gondolatokat, mert ezeket a koncepciókat tartjuk politikai és praktikus értelemben is a legalkalmasabbnak a társadalmi igazságosság alapkérdéseinek és alapintézményeinek a politikai (és nem metafizikai) dimenzióban történő tisztázására.

E politikai koncepciók fontos lényegi eleme, hogy az alapvető kérdések tekintetében tényszerű adottságként kell kezelni azt, hogy egy nagyjából demokratikus társadalomban sok különböző, egymással esetenként ellentétes, vagy egymást kölcsönösen kizáró logikai viszonyban álló »átfogó liberális, vallási és egyéb doktrína« van jelen. Ráadásul e filozófiai koncepciók többsége értelmes, tisztességes és egy pártatlan külső szemlélődő számára érthető, hogy értelmes és

matív doktrína volt, amelynek a stabilitása – a késői Rawls szerint – nem biztosítható. Megjegyzendő, hogy a „*Justice as Fairness*” mint az igazságossági elmélet megnevezése a *Theory of Justice* című munkában is szerepel. Ugyanakkor a „*Theory of Justice*” egy komprehenzív doktrínát vázol fel, a „*Justice as Fairness: a Restatement*” pedig ezen átfogó koncepciónak a politikai szintű igazságossági koncepcióvá alakított változatát. A két könyvben szereplő „*Justice as Fairness*” tehát nem ugyanazt a koncepciót jelöli. Mi mindvégig az igazságosság politikai koncepcióját ismertetjük, és ebben az értelemben használjuk az „*Igazságosság mint Tisztességesség*” kifejezéseket. A „*Justice as Fairness: a Restatement*” Rawls életének utolsó (jelentős) munkája volt, az igazságossági koncepció politikai szintű megfogalmazásával egy olyan koncepciót igyekezett megfogalmazni, amely a legjobb tudása és belátása szerint a legalkalmasabb lehet az „*overlapping consensus*” (átfedő konszenzus, lásd később) tartalmi kialakítására. Ez az egyik fontos és alapvető oka annak, hogy a társadalmi igazságossági alapkérdéseket mi is ezen koncepciók mentén fogjuk végig tárgyalni, azzal, hogy ahol az indokolt, röviden utalunk más igazságossági koncepciókra is. Mindazonáltal Rawls maga is hangsúlyozza, hogy „*overlapping consensus*” más értelmes igazságossági elmélet alapján is kialakítható – csak ő maga legjobb tudása szerint az itt leírtakat tartja a legalkalmasabbnak.

³⁰ A „*capability*” képességet, adottságot jelent valami megtételére, illetőleg lehetőséget, adottságot a valamivé/valakivé válásra. Az egyén képességeit is jelenti, de a külső környezet által biztosított lehetőségeket, adottságokat is. A „*capability*” Sen és Nussbaum koncepciójában mindkét jelentésre vonatkozik: „*capability to be and to do*”. Azokra a társadalom által biztosított feltételekre, lehetőségekre, adottságokra utalnak, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyén a tehetségének, képességeinek és egyéni fejlődésének megfelelően kibontakoztathassa képességeit, és mindazt meg tudja valósítani életterveiből, amit meg szeretne valósítani, és azzá tudjon válni, akivé szeretne válni. Számtalan cikk, könyv és könyvfejezet foglalkozik ezen kifejezés értelmezésével, illetve a mögöttes koncepciók ismertetésével, elemzésével. Némileg rendhagyó módon – de következetesen – az eredeti angol „*capability*”, a „*capability approach*”, illetve ahol az szükséges, a „*capability to be and to do*” vagy a „*capability to be and capability to do*” kifejezéseket fogjuk használni a szövegben. Egy olyan szójáték húzódik meg a kifejezés mögött, amelyre nincs megfelelő magyar fordítás. Magyarul sem a „*képesség*”, sem az „*adottság*”, sem a „*lehetőség*”, sem a „*tehetség*”, sem a *képessé tevés*, sem ezek kombinációja nem adja vissza a kifejezés és a mögöttes koncepció értelmét, lényegét. Ezért az eredeti megnevezést afféle kvázi tulajdonnévként kezeljük a szövegben.

tisztességes emberek miért hisznek az adott *»átfogó doktrínában«*. Ennek megfelelően szerves része e koncepcióknak az a lehetőség is, hogy más valaki egy másik koncepciót tart hasznosabbnak. Rawls egyik alapvető célja – az *»igazságos mint tisztességes társadalom«* koncepciójának a létrehozása mellett –, hogy kidolgozza azt, hogy egy társadalomban lehetséges-e és hogyan lehetséges az, hogy több egymással ellentétes, átfogó, az élet szinte minden fontos kérdésére kiterjedő vallási és nem vallási filozófiai doktrína egyidejű jelenléte mellett (i) egyáltalán béke legyen, és (ii) létezzen egy olyan, a társadalom egésze által elfogadhatónak tartott, a *»politika felségterületére korlátozott«*, *»politikai szintű«*, tehát nem az emberi élet minden fontos kérdésére kiterjedő normatív társadalmi igazságossági koncepció, amelyet minden értelmes és tisztességes *»átfogó doktrína«* a saját tételei alapján el tud fogadni. Ez a feltétele egy társadalom békés fejlődésének. Ezt a fajta stabilitást Rawls a „jó okokból fennálló stabilitásnak” nevezi. A „jó ok” itt arra utal, hogy létezik „nem jó ok” miatt fennálló stabilitása egy adott politikai rendszernek, például: önkényuralom, diktatúra, ellenkezők elnémítása, kizorítása, háttérbe szorítása, a nép megfélemlítése vagy a nép folyamatos hatalmi manipulálása révén. A „politikai” mint szűkítő jelző pontos és részletes jelentését a későbbiekben ismertetjük. Előljáróban itt annyit fontos megjegyezni, hogy a „politikai” jelző nem a közbeszédben elterjedt és szokványossá vált pártpolitikai vagy hasonló jelentésekre utal. A „politikai” jelző alapvetően a polgárok közös ügyeiben a polgárok és az állam egymás közötti politikai viszonyaira, illetőleg az e viszonyokat szabályozó és a *»politika felségterületére korlátozott«* igazságossági elvekre és szabályokra utal. A *»politika felségterületén belül«* a *»politikai szinten«* az is szabályozandó, hogy a társadalom polgárai, akik azonos részességgel bírnak a hatalomból, a társadalom kollektív hatalmát, illetőleg az ezt megjelenítő állam mint erőszakszervezet hatalmát milyen mindenkire egyaránt vonatkozó és kölcsönösen érvényes játékszabályok szerint kell felhasználniuk a társadalom közös ügyeit illetően; továbbá egyáltalán melyek azok a közös ügyek – az alkotmányossági elveket, háttérigazságosságot és a legalapvetőbb igazságossági elveket és értékeket tekintve –, amelyekre egyáltalán vonatkoztathatók e szabályok. Emellett melyek azok az egyének és a társadalom életében fontos és a *»politika felségterületén«* kívül eső területek (pl. egyesületek, vallási közösségek, baráti körök), amelyekre ezek a szabályok nem vonatkoznak, még pontosabban ezek a „public” és „non public” szférák hogyan kapcsolódnak össze egyetlen *»igazságos, tehát tisztességes«* társadalmi működési rendszerre.

Meggyőződésünk, hogy Rawls igazságossági és politikai stabilitási koncepciói alapvető fontosságúak, és a mai helyzetben kifejezett gyakorlati felhasználhatósággal is bírnak. Rawls koncepciója az egymással ellentétes *»átfogó és mérsékelt doktrínák«* között *»átfedő konszenzusról«* (*»overlapping consensus«*) szól. Az *»átfedő konszenzus«* célja, hogy a legalapvetőbb alkotmányos és igazságossági kérdésekben létezzen egy minden tisztességes fél által saját belső meggyőződéséből eredően elfogadható *»politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció«*, ami a társadalom és a benne élő emberek békéje és békés fejlődése érdekében rendkívül fontos. Véleményünk szerint benne rejlik a mai magyar helyzet *megoldókulcsa*: a társadalmi igazságossággal kapcsolatos alap-

vető kérdésekben, és a társadalmi igazságosság legalapvetőbb intézményeivel kapcsolatosan, és legalább a *stabilitás* szempontjából fontos *lényegi alkotmányos alapelvek* (11.§), »*háttérigazságosság*« (8.6.§) szintjén a jelenleg sokszor egymást logikailag kölcsönösen kizáró viszonyban lévő politikai és egyéb irányzatok között elengedhetetlen fontosságú lenne a Rawls féle »*átfedő konszenzus*« (*»overlapping consensus«*) kialakítása, az ország megfelelő jövőképe, a társadalmi béke és a társadalmi igazságosság alapvető feltételeinek a megteremtése, valamint az emberek »*ténylegesen realizálható életesélyeit*«, »*valós értékkel bíró jogait*« és az egész életútjára kiterjedő biztonságát garantáló társadalmi igazságossági intézmények stabil és az embereket szolgáló fejlődési pályára állítása érdekében.

Amartya Sen számos kritikát fogalmazott meg Rawls »*politikai igazságossági koncepciója*« alapján (SEN, 1980, 2017, 1982, 1999). Ennek hatására, illetőleg évtizedes vitájuk hatására, mind Rawls nézetei, mind Sen »*capabilities approach*« koncepciója sokat fejlődtek. A gyakorlati felhasználás szempontjából alapvetően egymást kölcsönösen kiegészítő viszonyban, és nem egymást tagadó, vagy kizáró viszonyban áll a két irányzat (KELLY, 2010). Sokak szerint az „el-lentét” inkább szóhasználati, retorikai, mintsem lényegi (DANIELS, 2010). Martha C. Nussbaum nevéhez fűződik a »*Capabilities Approach*« kifejezetten gyakorlati politikai felhasználási célú és politikai filozófiai fejlesztése, továbbá a Rawls-féle koncepciónak a „capability” koncepcióval történő kiegészítésére, továbbfejlesztésére vonatkozó javaslatok kidolgozása³¹ (NUSSBAUM, 2011). Ennek a mi szempontunkból fontos részleteit a későbbiekben részletezzük. Rawls társadalmi igazságosságra vonatkozó politikai (és nem metafizikai és nem átfogó) koncepciója, a Martha C. Nussbaum által kidolgozott »*tíz központi jelentőségű capabilityvel*« és az azokhoz kapcsolódó megfontolásokkal kiegészítve, a társadalmi igazságosság magyarországi politikai koncepciójának kialakítása és egy új „társadalmi szerződés” kiérlelése szempontjából alapvető jelentőségű.

F ontos kiegészítő gondolatkört jelentenek a politikailag, morálisan, illetőleg az igazságosság szempontjából releváns *érzelme*k. A politikafilozófiai, politikai gazdasági és egyéb elméletek megértése, azaz pusztán a kognitív (értelmi) struktúráink által történő feldolgozása szükséges, de nem elégséges feltétele egy *igazságos, tehát tisztességes társadalom* kialakulásának és fennmaradásának. Léteznek olyan érzések, érzelmek, amelyek egy *igazságos, tehát tisztességes társadalom* egészséges működése és stabilitása szempontjából kiemelt jelentőséggel bírnak, és így ebben az értelemben morális és politikai jelentőségük fontos³² (NUSSBAUM, 2013). Például: az *együttérzés, empátia, rész-*

³¹ Megjegyzendő, hogy a UNDP Human Development Index, illetve a Human Development Program fontos elvi és elméleti alapját is a „capability approach” jelenti.

³² Martha Craven Nussbaum: »*Political Emotions: Why Love Matters in Justice*”; Harvard University Press, 2013. A politikai, igazságossági és morális értelemben fontos (és valamilyen morális többletet is hordozó) érzelmek jelentősége természetesen számos más

vét, amelyek rendkívül fontos pozitív érzelmek a társadalmi *szolidaritás*, a közösség és általában a társadalmi igazságosság szempontjából. Ezzel szemben például a *közöny*, a *kapzsiság*, az *egoizmus* alapvetően áthatja alá a szolidaritást és az igazságosságot. A stabilitást veszélyeztető fontos negatív érzés az *undor* és a *lenézés* (ami a *primitív szégyenérzet* sajátos rögzüléséből és másokra való *kivetítéséből* ered). Ez húzódik meg például a hátrányos megkülönböztetések, a kirekesztés, a stigmatizáció és általában minden olyan, az emberek *morális egyenlőségét* és ezzel a *reciprocitás (viszonosság) elvét* is alapvetően tagadó, és *aszimmetrikus viszonyokra törő* (s ezért *szélsőséges*) koncepció mögött, amelynek lényege, hogy „*Mi*” érdemesebbek, felsőbbrendűek, „*egyenlőbbek*” vagyunk (érdemeink, „*kiválasztottságunk*” stb.) alapján, mint „*Ők*”, akik alacsonyabb rendűek, netán fertőznek, beszennyeznek vagy más miatt veszélyesek. Ez az érzés alapjaiban áthatja alá a *társadalmi szolidaritást* és a demokráciát. Ezzel szemben például a *szégyen érzése* az, amelynek lehet pozitív, de lehet negatív szerepe is. Például kifejezetten hasznos a társadalom egészséges működése szempontjából, ha valaki képes *szégyenérzetre* akkor, amikor megszegi az alapvető igazságossági elveket, például azzal, hogy egy közügyben felelős pozícióban nem a közjó érdekében, hanem valamilyen magánérdekből cselekszik a köz kárára.

Az oktatás, a művészetek (minden ága), a kultúra, a színház, a versek, a zene, a tánc, az irodalom, stb. rendkívül fontos szerepet töltenek be az egyének (és a társadalom) érzelmi fejlődésében és a demokrácia és az igazságos és tisztességes társadalom működésében, fejlődésében és hosszú távú stabilitásában. De nem akármilyen oktatás hasznos a társadalom fejlődése szempontjából. Az az oktatás, képzés hasznos és fontos, amelyik a fenti értelemben vett érzelmi és értelmi fejlődést segíti elő, és a demokrácia és az igazságos és tisztességes társadalmi működés és ennek hosszú távú stabilitását szolgálja. Ebben a kontextusban az „*Education for Democracy*” ellentéte az „*Education for Profit*” (NUSSBAUM, 2010). Azaz amikor az oktatás tartalmát, módszertanát, célját az üzleti, vállalati érdekeknek veti alá egy hatalom, és ezzel egyben alárendeli a gyerekek képességeinek, tudásának a fejlesztését, kiteljesítését – azaz egész jövőbeli életútját és életlehetőségeit – a „*gazdaság*” és az ún. „*munkaerőpiac*” *igényeinek* – azaz valamilyen „*for profit*”, magán üzleti érdekeknek. Ez egyben a gyerekektől a képességeik, lehetőségeik, egyéni ambícióik, elképzeléseik szerinti teljes körű kibontakoztatásához való alapvető jogának megtagadását, illetve súlyos korlátozását is jelenti.

szerző művében is előfordul. Ezekre az írás egészében mindenhol, ahol az releváns, kitérünk. Megjegyzendő, hogy szinte minden jelentős gondolkodó, így például Adam Smith is – akinek *Wealth of the Nations* című művét (1776) összehasonlíthatatlanul többen idézik a szabadversenyes kapitalizmus, a piaci verseny és a „*láthatatlan kéz*” kapcsán, mint ahányan ténylegesen el is olvasták – mind ebben a munkájában, mind egy másik, kevésbé ismert, de igen jelentős művében, a *Theory of Moral Sentiments* című könyvében (1759) is sokat foglalkozott a morális szempontból fontos érzelmek kérdésével (SMITH, 2009).

1.10.§ FŐBB TARTALMI ELEMÉK ÉS EZEK ÖSSZEFÜGGÉSEI

Egy ilyen írás értelemszerűen nem „*az egyetlen általános érvényű igazságot*” tartalmazza, és szükségképpen szubjektív. Néhány olyan alapvető kérdésre próbáltunk lehetséges válaszokat keresni, mint például: az emberek életét alapvetően meghatározó társadalmi rendszerek bármelyike kapcsán megfogalmazható-e bármiféle össztársadalmi kötelezettség, amely alapján e rendszerek megfelelő alkotmányos védelmét és megfelelő szintű működtetését biztosítani lehet? Vagy tényleg arról szólna egy ország és egy társadalom, hogy szimbolikus ügyekben ugyan egy nemzet vagyunk, de betegség, baleset, bal szerencse, kényszerű munkanélküliség, időskori keresőképtelenség és egyéb helyzetekben ki-ki legyen a maga szerencséjének a kovácsa, és oldja meg úgy a „kizárólagos egyéni felelősségi körébe utalt” baját, ahogyan tudja? Tényleg nincs társadalmi kötelezettségünk a szegényekkel, az elesettekkel, a hátrányos helyzetűekkel, betegekkel, a rokkantakkal, a hajléktalanokkal, a nyomorban élőkkel, a megbetegedettekkel, a felnövekvő nemzedékkel és az egyéni képességeik kibontakoztatásával kapcsolatosan? Vagy tényleg elég velük csak úgy immel-ámmal, abból a maradékból foglalkozni, ami a hatalom által fontosnak tartott költségek után még megmaradt? Tényleg az ő sorsukat és általában a társadalom minden tagjának a sorsát alá lehet rendelni gazdasági, költségvetési, produktivitási, üzleti értelemben vett versenyképességi szempontoknak? Tényleg csak úgy össze lehet keverni a vállalati-üzleti szféra szóhasználata szerinti „versenyképesség” – redukált és az üzleti haszonra fókuszáló – fogalmát az ország és a társadalom egészének versenyképességével? Tényleg mindenki annyit ér, amennyije van? Tényleg szükségszerű az alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű nagy intézményrendszerekben dolgozó szakembereket relatív szegénységben tartani? Valóban csak úgy kijelenthető, hogy a jóléti államnak, de leginkább a jóléti rendszereknek vége, mert az államnak más fontos prioritásai akadtak? Ha igen, mely rendszerek lennének ezek a fontosabb területek, és mégis milyen elvi alapon? Van-e bármilyen elvi korlátja, illetve szabályai a prioritások meghatározásának, vagy egy választáson hatalomra került politikai erő olyan prioritásokat határoz meg, amilyent csak akar, és úgy, ahogyan csak akarja? Milyen elvi alapokon lehet meghatározni azt, hogy egy társadalom tagjai mivel tartoznak egymásnak? Melyek az alkotmányos védelemben részesítendő területek? Milyen *társadalmi kötelezettségeket* (és *morális követeléseket*) lehet e területek megfelelő szintű működtetésére, finanszírozására vonatkozóan megfogalmazni, és ezzel e rendszereket az emberek biztonsága érdekében biztonságba helyezni és stabilizálni?

A jó hír az, hogy sok különböző szakterületen, sok válasz, sok érv és tényanyag és sok elmélet létezik. Lényegében minden nyíl egy irányba mutat: persze, hogy beazonosíthatók az emberek teljes életútjára vonatkozóan azok a területek, amelyek az emberek élete és életlehetőségei szempontjából alapvető fontosságúak, és amelyek ennél fogva a társadalmi igazságosság szempontjából morális jelentőséggel bírnak.

A rosszabb hír az, hogy a sok válasz, érv és tényanyag diszciplinárisan elkülönült szakterületen lehető fel, külön nyelvezettel, módszertannal, tárgyalási móddal, eltérő absztrakciós szintekkel és a szükségesnél kevesebb interdisziplináris megközelítéssel. Ebből eredően, ha az ember kitartóan keres, és szorgalmasan olvas (elsősorban angolul), akkor pár év alatt a végére is tud érni azoknak a fontos irodalmaknak, amelyek együttes értelmezése és szintetizálása esetén komplex összefüggéseiben rajzolódik ki egy meglehetősen összetett kép. Egy-egy szakterület releváns irodalma alapján e képet csak részlegesen látjuk. Ezen írás fő célja, hogy a *közügyek* és a *közjó* iránt érdeklődők számára lerövidítse ezt az utat, és gondolatébresztő céllal egy áttekintő képet adjon arról, hogy egy új társadalmi szerződés kialakításához véleményünk szerint milyen gondolatok és összefüggések mentén érdemes elindulni. Ebben az írásban ezeket a „szanaszét heverő”, diszciplinárisan széttagolt ismereteket próbáljuk meg összehozni egy rendszerbe. Az eddigiekből talán érzékelhető az, hogy a sok különböző szakterületnek a maga szakmai nyelvén és eszköztárával előadott, egy irányba mutató mondanivalója hogyan erősíti egymást, és milyen kép rajzolódik ki ebből. Ezért itt csak röviden, áttekintés céljával soroljuk fel a főbb szakterületeket és témákat:

- A. Rawls politikai igazságosság-elmélete és az »elsődleges prioritású társadalmi javak«, valamint Amartya Sen és Martha C. Nussbaum »capability-elmélete« alapján a társadalmi igazságosság tárgyalása.
- B. Az általános társadalmi igazságossági elvek egészségre, egészségügyre és oktatásra való alkalmazási, kiterjesztési lehetőségei, kitekintéssel a többi fontos területre, elsődlegesen Norman Daniels és Sridhar Venkatapuram (és sok más szerző) alapján.
- C. Az előzőek kiegészítése az emberi jogi megközelítéssel, ennek kapcsán F. D. Roosevelttel »Four Freedom Speech« és a »Second Bill of Rights« beszédeinek jelentősége, relevanciája. A »félelemtől való szabadság« (Freedom from Fear) és a »nélkülözéstől való szabadság« (Freedom of Want) összefüggései³³ (SUNSTEIN, 2004).
- D. Az egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők, a társadalmi-jövedelmi egyenlőtlenségek, az egészségi állapot egyenlőtlenségei és a társadalmi problémák közötti összefüggések, tények, háttérkonceptiók, elsősorban Michael Marmot, Richard Wilkinson alapvető jelentőségű munkái alapján.
- E. Az egyenlőtlenségek szélesebb társadalmi, gazdasági hatásai (és okai) néhány fontos politikai gazdaságtani munka alapján. Az 1% versus 99% probléma.
- F. Egyes specifikus politikai gazdaságtani problémák és ezek összefüggései a társadalmi igazságossággal és az egészséget meghatározó társadalmi tényezőkkel. Megszorítási, megtakarítási programok. »leszivárgási elmélet« (»trickle-down theory«), »supply-side economics« versus »demand side economics«.

³³ Cass R. Sunstein: *The Second Bill of Right: FDR's Unfinished Revolution and Why We Need It More than Ever* (2004).

G. Problémák a GDP, GDP-alapú mutatókra alapozott gazdaságpolitika kapcsán. Az ötféle káros GDP növekedési modell. A Sárközy-jelentés. Néhány egyéb mutatóval kapcsolatos probléma. Költséghaszon elemzésekkel kapcsolatos problémák.

Az egész írás a következő fontos összefüggés mentén szerveződik:

- Ha megismerjük és megértjük az alapvető társadalmi igazságossági elméleteket, és az ezek által meghatározott – morális és igazságossági jelentőséggel bíró – *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* (13.§), *»capabilities«* (14.§) koncepcióit, valamint ezek rendszerszerű összefüggéseit az *»alapvető szabadságokkal és jogokkal«* és azok *»tisztességesen egyenlő értékének a megőrzésére«* vonatkozó kötelezettségekkel (11.§), akkor azt látjuk, hogy ezek mind kivétel nélkül magukban foglalják az *»egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezőket«*. Magyarán az igazságosság az elsődleges népegészségügyi jelentőségű egészségvédő faktor, az igazságtalanság az elsődleges népegészségügyi jelentőségű megbetegedési, halálozási kockázat.
- Az *»egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezőket«* az különbözteti meg a természeti csapásoktól, hogy teljes mértékben a társadalmon múlik ezek igazságos, tehát tisztességes társadalmon belüli megosztásának a biztosítása. A gyakorlatban az *»egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezőket«* kivétel nélkül politikai döntéseken múlnak. A jó politika egészségessé tesz egy nemzetet, a rossz politika megbetegíti az embereket.
- A GDP a végfogyasztásra előállított javak és szolgáltatások *piaci értékét méri* (ideértve az állami ráfordításokat is). Ez messze nem egyenlő az általános gazdasági, társadalmi fejlődéssel és jóllétel. Mi az, amit nem mér a GDP? Semmit nem mér, ami minőség és nem mennyiség. Az emberi tőke, környezet, természeti kincsek változása – zéró értékkel szerepelnek. Nem méri a nem piaci tranzakciókat, illetve mindazt a minőséget és értéket, amihez nem lehet *piaci árat* hozzárendelni. Így például: az egészségi szolgáltatások révén meggyógyult emberek vagy az oktatás révén a gyerekek kibontakozása, fejlődése és általában minden, ami minőség, szépség, szenvedés vagy öröm zéró értékkel szerepelnek). A GDP-alapú mutatók szisztematikusan felülértékelnek egyes szektorokat (pénzügyi spekuláció, piaci termelés), és szisztematikusan alulértékelnek nagy társadalmi hasznosságú szektorokat (pl. egészségügy, oktatás, kultúra) (STIGLITZ és mtsai, 2010).
- A különböző gazdaságpolitikái, költségvetési és fiskális politikák elsősorban GDP-alapú mutatókon alapulnak. A költségvetési hiánycélok, az államadósság GDP-hez viszonyított aránya, a költségvetési egyensúly fenntartása minden más szempontot felülír. Ezek mind a GDP-n, GDP-alapú mutatókon alapulnak. Az absztrakt GDP illetően abszolutizálásával és fetisizálásával egyidejűleg az embert cél helyett eszközként kezelik, és alárendelik az embert a pénznek.
- Ebből eredően a költségvetési egyensúly, a hiánycélok, az államadósság kapcsán megfogalmazott megszorítási, megtakarítási intézkedések jellegzetes és integráns része a különböző jóléti rendszerekkel kapcsolatos kiadások visszafogása, és a társadalmilag rendkívül kártékony *»maradék«* alkalmazása

- pontosan azokon a területeken, amelyek az »elsődleges prioritású társadalmi javak« biztosítása szempontjából kulcsfontosságúak. Ez az egészségügyi, oktatási, a legkülönbözőbb szociális biztonságot garantáló rendszerekből történő források kivonását, de legalábbis a kiadások visszafogását jelenti. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy a GDP-alapú mutatók *karbantartására* irányuló fő áramú költségvetési politikák szisztematikusan pontosan azokat a társadalmi esélyteremtő és biztonságot garantáló rendszereket roncsolják, amelyek jó állapota, megfelelő működése és finanszírozása alapvető jelentőségű a társadalom összes tagjának ténylegesen realizálható életesélyei, élete, és egész életére szóló életminősége és egészsége szempontjából. Még egyszerűbben: a mindent felülíró költségvetési szempontok alapján pontosan a fordítottját tesszük annak, amit tenni kellene a társadalmi igazságosság és az emberek élete, életminősége és egészsége előmozdítása érdekében.
- Mindeközben mára temérdek írás látott napvilágot arról, hogy ezek a fő áramú makrogazdasági politikák téves premisszákon alapulnak, és egyáltalán nem objektívek és értéksemlegesek abban az értelemben, ahogyan mondjuk például egy matematikai összefüggés, vagy fizikai vagy más természettudományos törvény. Ráadásul érdekes módon a társadalmi egyenlőtlenségeket erősítik fel. Lefordítva: a gazdagok gazdagabbak, a szegények szegényebbek lesznek (BLYTH, 2015; BASU és mtsai, 2013; WEEKS, 2014; STIGLITZ, 2015).
 - A fejlett országokban – így Magyarországon is – az életminőség érdemi javulása a GDP további növelésétől már jó ideje nem várható. A tények azt bizonyítják, hogy a gazdag, de egyenlőtlen országokban a társadalom minden csoportjának, beleértve a gazdagokat is, rendre rosszabbak a mutatói, mint az azonos fejlettségű, de sokkal kevésbé egyenlőtlen társadalmakban. A GDP növelését priorizáló politikák helyett – a társadalmi elosztás igazságossága és az egyenlőtlenségek mérséklése a kulcskérdés (WILKINSON és mtsai, 2009). Mindezek fényében az emberek életminősége, egészsége, jóléte, képességeik kiteljesítése, boldogulása és boldogsága nem rendelhető alá a gazdasági növekedési céloknak, gazdasági érdekeknek. Nem az emberek a gazdasági érdekek érvényesítésének az eszközei, hanem a gazdaság az, ami az emberek jólétét kell szolgálnia (UNDP, 1996; SEN, 1999).
 - Az állam az adó- és járulékfizetőktől beszedett pénzből azt költi közvetlenül az emberekre, amit az egészségükre, oktatásukra, biztonságukra és az emberi méltóság megőrzéséhez és emberhez méltó élet folytatásához szükséges pénzbeli és természetbeni juttatásokra költ. Az egészség és oktatás ügyének megfelelő színvonalú finanszírozása az ország jelenlegi gazdasági teljesítőképessége mellett elsődlegesen a politikai és költségvetési prioritások megfelelő erkölcsi alapokon történő átrendezésének a kérdése. A kérdés lényege, hogy az állam a polgáraitól beszedett pénzből mennyit hajlandó polgáira költeni. Ez ma elsősorban tisztességes és igazságos prioritások kérdése.
 - Egy olyan gazdaságpolitikára, olyan államra, olyan gazdasági és kormányzati működésre van szükség, amely a társadalom összes tagját szolgálja, nem csak a felső rétegek többiek kárára történő gazdagodását, akár a többség elszegényítése révén is.

Egyes *politikai filozófiai* gondolatokat, koncepciókat még ha olykor meglehetősen absztraktak is – nagyon is *gyakorlati céllal* veszünk elő. Meggyőződésünk, hogy az ország fejlődése nem csúszott volna ilyen *szégyenletesen* félre, és ma nem lennének olyan sokan annyira kilátástalan helyzetben, mint amilyenbe kerültek, ha az általunk itt – több különböző diszciplináris területről – összeszedett ismeretek, koncepciók és tények az elmúlt több mint negyedszázadban kritikus tömegben jelen lettek volna a hazai közgondolkodásban. Ez sajnos nem így volt, bár izoláltan, mozaikosan, szétszórta, egyének, kisebb csoportok, esetleg egyes műhelyek birtokában voltak a társadalmi igazságosság szempontjából fontos koncepcióknak és elméleteknek. Ez azonban nem a minimálisan szükséges kritikus tömeg. Ezen írás célja, hogy a társadalmi igazságosság és egy igazságos, tehát tisztességes társadalmi működés eléréséhez megfelelő, magyar nyelven hozzáférhető, municiót nyújtson, és sok különböző szakterületről összehozza azokat a diszciplinárisan is elkülönült ismereteket, koncepciókat, amelyek összességében mind egy irányba mutatnak: az eddigi szokásos gazdaságpolitikák groteszk módon felerősítik a társadalmi egyenlőtlenségeket, és ez a társadalom többségének az elkerülhető, indokolatlan megbetegedését, az elkerülhető, indokolatlan korai halálózását okozza. Ez morálisan elfogadhatatlan, és hosszabb távon fenntarthatatlan.

Ma ki kell jelentenünk: »Nemet mondunk a kirekesztésen és az egyenlőtlenségen alapuló gazdaságra.« Ez a gazdaság öl. Miként lehetséges, hogy nem hír, ha egy hajléktalan öregember megfagy az utcán; ellenben hírértékű, ha két pontot esik a tőzsde... Egyesek még mindig védelmezik a »leszivárgás elméleteit«,³⁴ amelyek azt feltételezik, hogy minden, a szabadpiac által támogatott gazdasági fejlődés önmagában nagyobb kiegyensúlyozottságot és társadalmi befogadást hoz létre a világban. Ez a tények által meg nem erősített vélemény elnagyolt és naiv bizalmat fejez ki a gazdasági hatalom birtokosainak jósága, továbbá az uralkodó gazdasági rendszer által szentesített mechanizmusok iránt. Közben a kirekesztettek továbbra is várakoznak.”

Ferenc pápa: *Evangelii Gaudium*³⁵ (2013)

Azt, hogy „*ez a gazdaság öl*” (TORNIELLI és mtsai, 2015), ma már evidenciák tömegével is alátámasztották. A mai világunkban a politikai döntések és a közpolitikák minősége váltak az elsődleges népegészségügyi léptékű megbetegedési és halálózási kockázattá. Az egyes esetekben kifejezetten riasztó magyarországi megbetegedési, halálózási adatok hátterében is ezek az igazolt és minden országra érvényes összefüggések érvényesek. *A társadalom igazságtalan, egyenlőtlen és alapvetően rossz működése okozza a riasztóan rossz megbetegedési és halálózási mutatókat* (azaz tíz- és százezrek indokolatlan, elkerülhető és morálisan elfogadhatatlan halálát). Ez „*izmusoktól*” függetlenül elfogadhatatlan, és nehéz elhinni, hogy létezne olyan tisztességes „*izmus*”,

³⁴ *Trickle-down theories.*

³⁵ *Evangelii Gaudium* (53–54. o.) (FERENC PÁPA, 2013).

amelynek fő tételei alapján ne kellene ezen változtatni. Mi ezzel az írással sem a politikai jobb, sem a politikai bal táborába sem akarunk feliratkozni.

Amint az ember fellép valamelyik izmus mellett vagy ellen, azonnal előáll az a veszély, hogy csatlakozik egy klánhoz, és véget ér az elemző gondolkodás ... Jobban tesszük, hogyha ahelyett, hogy „izmus” zászlókat lengetve elfoglaljuk a barikádokat, inkább azokat a tudományos bizonyítékokat vizsgáljuk, amelyek segítenek megérteni, hogy az individuális szabadságok és az állampolgári kötelezettségek hogyan hozhatók összhangba és egyensúlyba...

Sir Michael Marmot: *The Health Gap* (2015)

Amikor enni adok egy szegénynek, mindenki szentnek nevez. Amikor azonban megkérdezem, miért nem jut étel a szegényeknek, akkor mindenki kommunistának nevez.

Hélder Camara, Recife püspöke

1.11.§ NÉHÁNY ÁLTALÁNOS MEGJEGYZÉS

Ebben az írásban, azokat a gondolatokat hozzuk össze, amelyek végiggondolásával eljuthatunk azokhoz az alapvetésekhez, amelyek alapján egy új társadalmi közmegegyezés központi jelentőségű alapelvei, alapértékei, célrendszere és morális normarendszere körvonalazható. Alapvetően *John Rawls* társadalmi igazságosságra vonatkozó politikai koncepciója mentén megyünk végig számos olyan kérdésen, amelyeket az új közmegegyezés létrehozása szempontjából elvi és gyakorlati jelentőségűnek tartunk. Rawls *politikai filozófiai* gondolatmenetét a *politika*, a *politikai gazdaságtan* és az *egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők* szakterületeiről vett gyakorlatias példákkal illusztráljuk. Tesszük ezt azzal a céllal is, hogy ezen, egymástól diszciplínárisan elkülönült, ámde a maguk szaknyelvén ugyanarról a problémáról beszélő területek közötti összefüggésekre is felhívjuk a figyelmet. Rawls igazságosságelméletét sok szempontból hasznos módon egészíti ki *Martha C. Nussbaum* és *Amartya Sen* »capabilities«-koncepciója, különösen Rawls »elsődleges prioritású társadalmi javakra« vonatkozó koncepciójának kiszélesítésével, kiegészítésével. A szöveg releváns részeibe beépítjük ezeket a kiegészítő koncepciókat is.

Az a megfogalmazás, hogy e koncepciók mentén haladunk, és nem ezeket a koncepciókat ismertetjük, tudatos döntéseket tükröz. Ez az írás nem az itt előtérbe kerülő szerzők munkáit minden részletében bemutató filozófiai elemzés. Ez az írás kifejezetten gyakorlati célokkal készült: a gyakorlati cél annak az új társadalmi szerződésnek, pontosabban az új társadalmi közmegegyezéshez vezető folyamatnak a katalizálása, amelynek révén *Magyarország minden magyar országa lesz*, és nem csak a kiváltságosok fogják jól érezni magukat benne. Ebből eredően ebben az írásban nem egy-egy specifikus politikai filozófiai doktrínát akarunk propagálni. A releváns koncepciók mentén szeretnénk

végigmenni az új *társadalmi szerződéshez* szükséges alapvető fontosságú *társadalmi igazságossági, tehát tisztességességi* kérdéseken. A problémákra a válasz nem szakácskönyvi receptszerűen az írásban lesz leírva, hanem az olvasó fejében, kellő gondolkodás után fog körvonalazódni kinek-kinek a saját válasza. Megítélésünk szerint azonban a kellő reflexió és gondolkodás alapján körvonalazódó egyéni gondolatok között jelentős lesz az átfedés. Az egyes szerzőktől azt citáljuk ide – az eredeti mondanivalóik torzítása nélkül –, ami e gyakorlati cél szempontjából véleményünk szerint releváns. Másodlagos célunk a téma iránti érdeklődés felkeltése és az, hogy minél többen minél alaposabban ismerjék meg a témával kapcsolatos irodalmat, az itt szereplő vagy citált szerzők eredeti műveit.

Általános módszertani megfontolásunk, hogy nem mindig és nem mindent fogunk teljes mélységében vagy teljes összefüggés-rendszerében részletezni. Nem szeretnénk bizonyos összefüggéseket, alapvetéseket és következtetéseket túlmagyarázni. Az a cél, hogy a leírtak az olvasó személyes tapasztalatai és reflexió alapján álljanak össze egy teljes képpé. Előre szeretnénk bocsátani azt is, hogy elsősorban az írás absztrakciós szintje és fókusza miatt számos rendkívül fontos, de specifikus részterületet (például a környezettel, természeti kincsekkel, fenntartható fejlődéssel vagy akár a nemek közti egyenlőséggel kapcsolatos igazságossági kérdést) általában nem emelünk ki, és nem részletezünk külön-külön. A *társadalmi igazságosság politikai koncepciója* azonban a maga absztrakciós szintjén ezekre a külön-külön specifikusan nem kiemelt részterületekre is vonatkozik. Ebben az írásban elsősorban nem az egyes részterületek specifikus igazságossági kérdéseinek a részleteire fókuszálunk, hanem arra az alapvető társadalmi igazságossági *rendszerre*, amelybe ezek a specifikus részletek beilleszthetők. A leg súlyosabb problémát ugyanis megítélésünk szerint a legalapvetőbb társadalmi igazságossági kérdések tisztázatlansága, és így annak a *zsinórmértéknek és morális viszonyítási rendszernek* a teljes hiánya jelenti, amely például az igazságosság egyes részterületei számára is egy olyan keretet tud biztosítani, amelybe azok beilleszthetők, és amely segít azokat egy egymással is konzisztens rendszerbe szervezni.

Egy másik módszertani megfontolást is szeretnénk előre tisztázni a szövegben található esetleges gondolati ismétlődésekkel kapcsolatosan. A »*társadalmi igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« néhány központi jelentőségű – és az emberi gondolkodásban és kultúrában régóta széles körben ismert és nagyjából elfogadott – fogalom és alapkoncepció mentén épül fel egy gondolati *rendszerre*. A kulcsszó itt az, hogy „rendszer”. Az alapvető kihívást az jelenti, hogy egy többdimenziós rendszert kellene átlátni és érteni, de a fontos alapfogalmakat és alapkoncepciókat csak – egyenként előre haladva – egy lineáris előrehaladási logika mentén lehetséges bemutatni. A rendszerűség miatt természetesen nem lehet az egyik fogalomról úgy beszélni, hogy közben több másik központi fogalomra és az ezek közti összefüggésekre ne kelljen kitérni. Ezért aztán egy olyan gondolati rendszer leírásakor, mint a *tár-*

sadalmi igazságosság, tehát tisztességesség politikai koncepciója, az alapfogalmak és alapkonceptiók bevezetése, és ezek jelentőségének és rendszerszerű összefüggéseinek a bemutatása közben bizonyos gondolatok – újabb összefüggésekben – elkerülhetetlenül újra és újra előkerülnek. Ez a felületes szemlélődő számára olyan, mintha ismétlések lennének a szövegben. És valóban. Gondolatok ismétlődését is fogjuk látni. Azért mert ezt itt elkerülhetetlennek tartjuk. Azt a problémát, hogy az újabb és újabb alapfogalmakat és koncepciókat csak egymás után, kvázi lineárisan haladva tudjuk papírra vetni, miközben egy többdimenziós rendszert a maga lényegi összefüggéseivel akarunk bemutatni, csak úgy lehet feloldani, ha –spirálszerűen – körbe-körbe haladunk. Az újabban előkerülő fogalmakat a már bemutatott fogalmak és összefüggések közé építjük be, miközben egyre több fogalom, koncepció, és azok közti összefüggés kerül elő és válik érthetővé. A problémát az jelenti, hogy – az emberi agy működése alapján – nem valószínűsíthető, és nem is várható el reálisan az, hogy bárki, aki egy gondolati rendszer alapfogalmai, koncepciói megismerése és *egyidejűleg* annak többdimenziós rendszerszerű összefüggéseinek a megismerése mentén lineárisan halad előre egy leírt szövegben, az mondjuk a 100. oldalon levő fogalom kapcsán egyből átlátja, hogy az, amit most próbál megérteni, ahhoz hogyan kapcsolódik mindaz, amit korábban mondjuk például az 5., a 23., a 62. és a 81. oldalon olvasott (és egyáltalán mi is volt az). Lehet, hogy van olyan kivételes zseni, akinek ez nem okoz problémát. Mi azonban minden, a közügyek iránt érdeklődő, értelmes és gondolkodó ember számára szeretnénk bemutatni a tárgyalt politikai igazságossági koncepciókat. Ez azt is jelenti, hogy bizonyos ismétlődéseket nem lehet elkerülni, nem is kívánatos elkerülni, és ezért nem is áll szándékunkban elkerülni.

Sokszor kitérünk, mert sokszor ki kell térjünk ebben az írásban a lakosság egészségi állapotával kapcsolatos kérdésekre. Ez esetleg szokatlan lehet, és bizonyos félreértésekre adhat okot, különösen azok körében, akik az egészségi, népegészségügyi területek szempontjából laikusnak számítanak. Ezért tisztázni szeretnénk, hogy miért tartjuk megkerülhetetlennek az – ilyen társadalmi igazságossági témájú írásokban elsőre szokatlannak tűnő – egészségi, népegészségügyi mutatók gyakori felemlítését ebben az írásban. Az egészségi állapot és az egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők itt ugyanis nem egyszerűen a „szokványos” népegészségügyi vagy egészségpolitikai szakpolitikai szinten kerülnek elő, hanem e mutatóknak a társadalmi igazságossággal kapcsolatos közvetlen, de nem kellőképp tudatosuló összefüggései miatt.

Mint fentebb bemutattuk, a társadalom *igazságos, tehát tisztességes*, vagy épp ellenkezőleg *igazságtalan, tehát tisztességtelen* működésének az emberek életére, egészségére, elkerülhető megbetegedéseire és elkerülhető halálózására meghatározó hatása van (»az egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők« összjátékán keresztül). Ha a társadalom *működése igazságtalan, tehát tisztességtelen*, sokkal többen és sokkal hamarabb betegszenek meg, és sokkal többen és sokkal hamarabb halnak meg, mint betegednének vagy hal-

nának meg akkor, ha a társadalom működése *igazságosabb, tehát tisztességesebb* lenne. Ezért a lakosság egészségi, megbetegedési és halálozási mutatói a társadalom működésének letagadhatatlan *végkövetkezményeit* mutatják. Mint ilyen sajátos „*végkövetkezmény mutatók*”, tulajdonképp a társadalom igazságos vagy igazságtalan működésének az indikátorai is egyben.

Ezért ebben az írásban az egészségi állapottal kapcsolatos mutatók és összefüggések messze túlmutatnak a szűkebb szakmai értelemben vett népegészségügyi, egészségügyi és szakpolitikai kérdéseken, s magának a társadalmi igazságossági kérdéskör tárgyalásának az integráns részét alkotják. Az elemzések általában vagy a különböző népegészségügyi mutatók deskriptív bemutatásáról szólnak, és csak óvatosan érintik a társadalmi igazságossági összefüggéseket, vagy a társadalmi igazságosság elméleti, filozófiai kérdéseiről, anélkül, hogy kellően be lenne mutatva, hogy ezek az elvi megfontolások valójában szó szerint életbe vágó módon érintik a társadalom minden egyes tagját, polgárát. Ez részben bizonyos diszciplináris elkülönültségek miatt van így, hisz azok, akik az epidemiológiai, népegészségügyi elemzésekhez értenek, nem feltétlenül vannak otthon a politikai filozófia világában, azok viszont, akik politikai és politikai filozófiai szinten beszélnek a társadalmi igazságosság kérdéseiről, nem feltétlenül ismerik azokat a népegészségügyi tényeket, amelyek a normatív igazságossági koncepciók érvényességét nagyon súlyos és komoly, az *igazságtalan, tehát tisztességtelen társadalmi működés elkerülhető* megbetegedésekben és *elkerülhető* korai halálozásban, azaz *elkerülhető* emberi szenvedésben és emberéletekben mérhető végső állapotait és végső következményeit leíró mutatókkal, tényekkel támasztják alá.

Márpedig azt kell látni mindenkinek, aki a »politika felségterületére« „*merészkedik*”, hogy a politikai szintű véleményei, javaslatai, álláspontjai befolyásolják a tényleges *politikai cselekvéseket és nem cselekvéseket*. Ezekről a *politikai cselekvésektől és nem cselekvésektől* függ az »egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők« minősége és a társadalom tagjai közötti megoszlása, valamint az ezzel összefüggő »elsődleges prioritású társadalmi javak« alkalmas és tisztességes biztosítása. Ezekről pedig nem más, mint a társadalom minden egyes tagjának az egészsége, életminősége, elkerülhető megbetegedése és elkerülhető idő előtti halálozása és ezek kockázata függ. Az egészségi, megbetegedési, halálozási mutatók pedig azt mutatják be, hogy pontosan *mennyire* függnek ezek dolgok a politikai cselekvésektől és nem cselekvésektől; s arra világítanak rá, hogy a *politikai szinten* a szavaknak, véleményeknek, javaslatoknak, cselekvéseknek és nem cselekvéseknek igenis súlya van, és igenis súlyos *végkövetkezményei* vannak; s ezek a súlyos *végkövetkezmények* társadalmi léptékekben mérhető elkerülhető emberi szenvedésekben és emberi életekben mérhetőek. Ez arra kell intsen általában is mindenkit, a politikusokat pedig különösen, hogy ha a »politika felségterületén« a *társadalmi igazságosságot, tehát tisztességességet* érintő *politikai szintű* kérdésekben megnyilvánul, akkor köteles felkészülten és felelősen viselkedni. A társadalmi igazságosság kérdéseit érintő politikai szintű diskurzus, azaz a *közügyekben folytatott nyilvános érvelés* (12.§) ugyanis lényegileg különbözik például egy

kocsmai asztaltársaság csevejétől, ahol is bárkinek, bármikor, bármilyen, véleménye lehet bármilyen témában –mások életét, egészségét érintő következmények nélkül. Ebben az írásban bármikor, amikor az egészségi állapotra vonatkozó tényeket előhozzuk, azt azért hozzuk elő, hogy bemutassuk, hogy egy-egy kérdés hogyan érinti a társadalom minden egyes tagjának az életét, bemutassuk a tisztességtelen társadalmi működés és a felelőtlen ötletelés emberéletekben mérhető végső következményeit, és tudatosítsuk, nyomatékosítsuk az ezzel kapcsolatos felelősségeket. Ezt általában nem szokás bemutatni, mondván, hogy *„mert mi nem politizálunk, csak a szakmát képviseljük”*. Ezért ezek a közvetlen és súlyos összefüggések kevesekben tudatosulnak. Ezért sokan nincsenek kellően tisztában politikai szinten elhangzó szavaik, tetteik és nem cselekedeteik valódi súlyával és következményeivel. Ennek az összes súlyos következménye manifesztálódott is, és ez meg is látszik mind a közpolitikai folyamatok, diskurzusok és cselekvések színvonalán, mint pedig az emberek egészségi állapotán mint végkövetkezményen. Ez az oka, hogy minduntalan vissza-visszatérünk a társadalmi igazságossági kérdések és az egészségi, népégszégügyi állapotmutatók összefüggéseire. Itt ezek a társadalmi igazságosság állapotmutatóiként és nem szakpolitikai szintű mutatókként jelennek meg.

A társadalmi igazságosság politikai koncepciója a háttérben a társadalom minden egyes tagjának az életét és életlehetőségeit alapvetően meghatározza. Az is egy sajátos igazságossági koncepció, hogy *„nekünk keveseknek minden jár, a többieknek meg semmi”*, vagy hogy *„ami a tied, az az enyém is, de ami az enyém, ahhoz neked semmi közöd”*. Az is egy sajátos igazságossági koncepció, hogy *„a mi érdekeink, szempontjaink prioritást élveznek, a többiek pedig elégedjenek meg azzal, ami jut nekik azt követően, hogy mi már az összes mőhőségunkat, kapzsiságunkat, vágyunkat, hobbinkat és urizálási hőbortunkat ki-elégítettük”*. Csakhogy ezt tisztázni kell a nyilvánossággal. A társadalmi igazságosság politikai koncepciója, miután mindenkinek alapvetően határozza meg az életét és az életlehetőségeit, a *legfontosabb és szó szerint életbevágó közügy*, ami egyben minden egyes polgár legfontosabb élet-halál kérdést jelentő személyes ügye is (még akkor is, ha erről van, aki nem vesz tudomást). Ezért senkinek sincs joga és erkölcsi felhatalmazása arra, hogy ezt *„privatizálja”, kisa-játítsa és monopolizálja*. Viszont mindenkinek morális felhatalmazása és *jogos morális követelése és igénye* van arra, hogy érdemben köze lehessen hozzá. Ez nem az elit vagy a gazdasági érdekcsoportok, nem belterjes szakmai, szakértői érdekcsoportok vagy a kivételes zsenik magánügye. Ezért, amennyire az csak lehetséges, igyekszünk közérthető és hétköznapi nyelven fogalmazni, és elkerülni a *„kötelező” szakszargont* és szaknyelvi fordulatokat.

2.§ A TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁG NYILVÁNOS POLITIKAI KONCEPCIÓJA MINT KÖZÖS MORÁLIS VISZONYÍTÁSI RENDSZER

Vajon létezhet-e igazságos, jól elrendezett alkotmányos demokratikus társadalom? A világ egészével kapcsolatos gondolkodásunkat, attitűdünket meghatározza az, hogy mi a válaszuk erre [...] Inspirálja vagy épp ellenkezőleg, gátolja a politikához és a közügyekhez való viszonyulásunkat e kérdésre adott válaszuk. Ha lehetetlennek tartjuk egy jól működő, igazságos és demokratikus társadalom létezését, akkor ez a közélettel és a politikával kapcsolatos attitűdjeink, hozzáállásunk és gondolkodásunk minőségében és alaphangulatában is tükröződni fog...

E század háborúinak extrém erőszakossága és pusztítása, amely a holokausztt örült gonoszágaiban érte el csúcspontját, élesen vetik fel a kérdést: tényleg egyedül csak erőszakkal és hatalommal lehet uralni a politikai viszonyokat? Ha nem lehetséges egy olyan észszerűen igazságos társadalom létezése, amely a hatalmat alárendeli az alapvető társadalmi céloknak, és az emberek nagy többségükben amorálisak, győgyíthatatlanul cinikusak, énközpontúak és önzők, akkor Kanttal együtt kérdezhetjük: vajon van-e értéke az ember földi életének?

John Rawls: *Political Liberalism* (1995)

Ebben a fejezetben a későbbi fejezetek háttérét, kontextusát körvonalazzuk. Az előző részek mintegy folytatásaként elsősorban a *társadalmi igazságossági kérdések nyilvános tisztázásának* a hiányára, a *morális viszonyítási pontok és a közös és nyilvános viszonyítási rendszer* ebből eredő hiányára, valamint mindezek és a félresiklott rendszerváltási folyamat közötti közvetlen összefüggésre akarjuk felhívni a figyelmet. A súlyos problémák mélyén ugyanis *e közös és nyilvánosan ismert és elismert kiindulási pontok hiánya*, és a *közös és nyilvános morális viszonyítási rendszer hiánya* húzódik meg. Mindaddig, amíg nem sikerül tisztázni és rögzíteni a legalapvetőbb társadalmi igazságossági elveket, normákat és értékeket, hiányozni fog az a közös és nyilvános morális viszonyítási rendszer, amely megadná a *közügyekben folytatott nyilvános diskurzusok* (*»public reason«*) (12.§) közös és nyilvános kiindulási pontjait és azt a morális zsinórmértéket, amelyhez az egyes közügyeket érintő javaslatokat, intézkedéseket és cselekvéseket hozzámérhetjük, és megítélhetjük. Enélkül lehetetlen egyről a kettőre jutni a közös ügyeinkben.

Azt is látni kell, hogy azok az *extrém egyenlőtlenségek* és azok a rendkívül visszás és társadalmilag igen veszélyes jelenségek, amelyek az immár több mint negyedszázada zajló, félresiklott rendszerváltási folyamatok során kialakultak, nem egyedi és nem specifikus magyarországi jelenségek. Az elmúlt évtizedek gazdaságpolitikai folyamatai, a jóléti állam szétverésére irányuló folyamatok támadások, és a 2008-ban megkezdődött válság félrekezelése más fejlett országokban is az egyenlőtlenségek *extrém* növekedéséhez és rendkívül súlyos társadalmi problémák elburjánzásához vezettek (BLYTH, 2015; WEEKS, 2014).

A félresiklott magyar rendszerváltás súlyos következményeihez nagymértékben hasonló erkölcsi, társadalmi, politikai és gazdasági válságjelenségek jellemzik a világ fejlettebb részének számos országát, társadalmát. Ez nem véletlen. Ha megfogadjuk az amerikai szólásmondásban rejlő tanácsot, és nem az alapján ítéljük meg a magyar politikát, hogy éppen mit mond, hanem az alapján, amit ténylegesen csinál, akkor rájöhethetünk, hogy pontosan ugyanazt a pénz- és gazdaságközpontú, és az embereket és sorsukat a gazdaság érdekeinek alárendelő politikát folytatta, mint amit a Ronald Reagan és kicsit később Margaret Thatcher nevéhez kötődő, 1979-ben megkezdődött gazdaságpolitikai és társadalompolitikai fordulat óta a világ azon fejlett országai folytattak, amelyekben mára hozzánk hasonlóan szintén extrém mértékben felerősödtek az egyenlőtlenségek, lecsúszófélben van a középosztály és elharapóztak a súlyos társadalmi problémák, miközben a gazdagok sokszorosan gazdagabbak lettek, a társadalom alsó és középrétegei pedig egyre jobban elszegényedtek. Ez az a politika, amit ellenfelei *neoliberális* politikának hívnak; képviselői pedig – tanulva Charles Baudelaire (1821–1867) mondásából, miszerint „*a gonosz legnagyobb trükkje az, hogy elhiteti magáról, hogy nem létezik*” –, pár évtizede tagadják a neoliberalizmusnak mint olyannak még a létezését is (MIROWSKI, 2014). Nyomait viszont, a fejlettebb világ számos országának szétvert jóléti és társadalmi igazságossági rendszereit szemlélve, felismerhetjük, míg káros következményeivel a tömegessé vált és súlyos társadalmi problémákban minden nap szembesülni kényszerülünk (MENDOZA, 2015).

Minden híreszteléssel ellentétben egyáltalán nem a társadalmi igazságosságot előmozdítani szándékozó jóléti állam válsága az, amit látunk. Sokkal inkább a korábbi jóléti államok szétverésére irányuló pénz-, profit- és gazdaságcentrikus politikák erkölcsi, társadalmi és gazdasági csődjével, és az ezáltal okozott súlyos emberi és társadalmi károkkal vagyunk kénytelenek szembesülni. Ezek a politikák, amelyek *az embert és az emberi fejlődés céljait* rendre alárendelték a pénz, a profit és a gazdaság érdekeinek, erkölcsi és szakmai értelemben megbuktak. Mára szerte a fejlettebb világban egyre nyilvánvalóbb ezen politikák tarthatatlansága, erkölcsi bukása és legitimációs válsága, függetlenül attól, hogy a *status quo* jelenleg (még) nem omlott össze. A történelem azonban azt mutatja, hogy az erkölcsi válság és bukás soha nem marad következmények nélkül.

2.1.§ A MORÁLIS VISZONYÍTÁSI RENDSZER HIÁNYA, ÉS A FÉLRESIKLOTT RENDSZERVÁLTÁS

Magyarországon a rendszerváltás és az azóta eltelt több mint negyed évszázad folyamatai az ország és a társadalom egészének emelkedése helyett csak néhány kiváltságos extrém jólétét, és csak egy szűk réteg viszonylagos, bizonytalan jólétét hozta el. Eközben túl sokan vannak, akiknek a helyzete és az életlehetőségei megengedhetetlenül rosszak. Elfogadhatatlanul sok a szegénységi küszöb alatt élő, illetve a létminimum alatt élő magyarok és magyar családok száma. Egyáltalán nem igaz az, hogy az egyenlőtlenségek ugyan nőttek, de közben mindenkinek, így az alsóbb társadalmi csoportoknak is, jobb lett a helyzete.

A leszivárgási elmélet ígéretei és sugalmazásai szerinti „*dagály*” egyáltalán „nem emelte meg a kikötőben lévő összes csónakot”, s a „*gazdagság és a jólét nem szivárgott le sehova*”. Ez – több mint negyedszázaddal a rendszerváltás után – szégyen. A valódi törésvonal az elmúlt több mint negyedszázad rendszerének kevés haszonélvezője és a társadalom maradék része között húzódik. Ez az, ami a fejlett országokban az 1% versus 99% problémaként ismert. A bal–jobb törésvonal nagyrészt hamis. Egy vetített film beállításait nézegethetjük. A valódi törésvonalak egyáltalán nem ott vannak, ahova vetítik őket. Valójában súlyos *morális legitimációs* és *politikai legitimációs* kérdéseket vet fel az a tény, hogy ma a legnagyobb tömeget a pártot nem választók és a nem szavazók teszik ki. Ezek szerint ugyanis a választók egy jelentős tömege nem adta a szavazatát senkire sem azok közül, akik ma a társadalom és a köz ügyeit intézik.

Mint korábban mondtuk, egy ország fejlődését nem abból kell megítélni, hogy a gazdagabbak mennyivel lettek még gazdagabbak. A helyes mérce az, hogy hogyan alakul a sorsa azoknak a sokaknak, akik nehéz helyzetben vannak. Az elkerülhető megbetegedések, az elkerülhető halálozások riasztó mutatói az igazságtalan, tehát tisztességtelen társadalmi, politikai működés végkövetkezményeit mutatják; ezért is kell előhozzuk időről időre az egészségi állapotmutatók kérdéseit. Ebben az értelemben a magyar társadalom jelenlegi állapota a rendszerváltási folyamat csődjének a biztos jele és szomorú végkövetkezménye. Ez egyben a rendszerváltó elitek kudarca és szégyene. Még akkor is, ha ők – szégyentelenül – ezt a felelősséget és szégyent nem éreznék át. Ez még akkor is a rendszerváltó elitek kudarca és szégyene, ha ez a megállapítás nem vonatkoztatható a rendszerváltó elitek minden egyes tagjára. Nem mindenki volt hitvány. Minden baloldali és jobboldali kormányzatban voltak olyanok, akik próbáltak volna tisztességes rendszert kialakítani és tisztességesen működni – csak ezt nem hagyták nekik. Sokan voltak ilyenek, de soha nem elegendő. Az alapvető morális és igazságossági kérdések nyilvános tisztázatlansága miatt hiányzott az a közös és nyilvános morális igazságossági viszonyítási rendszer és zsinórmérték, amely alapján „*a jót*” és „*a rosszat*”, „*a hitványt*” és „*a nagyszerűt*”, a közügyekért elkötelezett kiváló politikust és a magánügyeit intéző politikusi pályán lévő gazembert a társadalom széles nyilvánossága – legalább az esetek többségében – világosan meg tudta volna különböztetni. Így sem a tényleges *hitványságnak*, sem a tényleges *nagyszerűségnek* nem volt és ma sincs következménye. Ez egy olyan *kontrasztelekciós nyomást* hoz létre, amelyben az elit *nem hitvány* tagjait – megfelelő társadalmi és választói éberség és támogatottság hiányában – a *hitványok* rendre sikeresen háttérbe tudták szorítani.

Az a mondás, hogy „*minden népnek olyan kormánya van, amilyent megérdemel*”,¹ csak részben igaz. Lehetséges, hogy a következmények nélküliségnek a „*nép*” közönye az egyik fontos *közvetlen oka*. Ennek a *közvetlen* oknak azonban az az egyik alapvető fontosságú *mögöttes oka*, hogy a rendszerváltás kezdete

¹ Ezt a mondást Széchenyi István idézetként szokás közölni. A mondás eredete azonban vitatott, számos ország, számos politikai különböző időszakokban mondott hasonlókat.

óta elmúlt több mint negyedszázadban nem történt meg a *társadalmi igazságosság, tehát tisztességesség* alapvető kérdéseinek a nyilvános tisztázása és leegyzítése. Így valójában nincsenek olyan nyilvános, mindenki által ismert, értett és nagyjából elfogadott *morális normák*, amelyeket a mindenkori hatalommal szemben *elvárásként* meg lehetne fogalmazni, és amelyhez a politikai cselekvéseket egyöntetűen hozzá lehetne mérni, és meg lehetne ítélni. Olyan helyzet állt elő, amelyben lehet felháborodni, lehet morgolódni, de valójában – »közös morális zsinórmérték« és »közös morális viszonyítási pontok« hiányában – nincs mit elvárni, és nincs mit számon kérni. A közvetlen okoknak ez a *mögöttes oka* nem általában „a nép” felelőssége; és elsősorban nem „a nép” felelőssége. Ez az *írástudók felelőssége*. Az *írástudók* – tisztelet a kivételnek – elmulasztották a népet olyan helyzetbe hozni, hogy a népnek lehessen nyilvános, ismert és elfogadott »*társadalmi igazságossági koncepciója*«, és számon kérhető morális elvárása a mindenkori hatalommal szemben. Sokan voltak, akik ezt megpróbálták, de nem voltak elegenden; vagy magukra lettek hagyva; vagy nem voltak eléggé ügyesek; vagy nem voltak elég kitarók ebben.

Ez a második fölfedezés abból áll, hogy a Kor problémája: az írástudók problémája. Ahol a gondolkodás, ott lakik a lelkiismeret is [...] A nagy tömeg télen és vak, mint a test volna fej nélkül; megy, amerre viszik; neki nincsenek problémái a fizikai megélhetés problémáján kívül. A Kor lelkét az írástudókban kell keresni [...] A modern újságírás mindjobban fölmenti a tömeget a gondolkozástól, kész gondolatokat szállítva neki [...] Ami a gondolkodásra, ugyanaz vonatkozik az érzésre is, és a tömegek lelki életének minden más „kollektív funkciójára”: mindezekért egyre kizárólagosabban az írástudók felelősek [...] Mit csinálhat a magánember – vagy akár a politikus – ebben a tömkelegben? Nyilván aligha mást, mint amit a szegény vándor az őserdőben: bukdácsol, kerülgeti a fákat és bozótokat, óvja életét – vagy nemzete életét –, ahogy tudja, megy hol jobbra, hol balra, merre lehet, s nem az elérhetetlen Csillag után, mely a távolban előtte ég: mert, ha azt követné, betörné homlokát. Az írástudó is ily szegény vándor, magánéletében: de ő egyszersmind kalauz. Neki is bukdácsolnia kell, s kerülgetni az akadályokat jobbra és balra: de ő egyszersmind vállalta azt a tisztelet, hogy folyton szem előtt tartja a Csillagot. Ő is tudja, hogy a Csillag elérhetetlen. De mégiscsak a Csillag az, ami e földi utakon irányt jelez. Aki egyenesen feléje megy, betöri homlokát, és elpusztul. De aki végképp elveszti szem elől, az eltéved, és céltalan tömkelegbe fullad [...] Az „áruló” írástudó tehát nem avval lesz árulóvá, ha lába nem megy egyenesen a Csillag felé, melyre ujjja mutat. Az árulást akkor követi el, ha nem is mutat többé a csillagra. Léptei magánügyek; de szavaikért és útjelzéséért felelős a világnak, melynek kalauzává szegődött.

Babits Mihály: *Az írástudók árulása*² (1928)

² Julien Benda 1927-ben publikálta *Az írástudók árulása* című írását (*La Trahison des Clercs*), aminek a címe mára szállóigévé vált (BENDA, 2006). Ennek a könyvnek az ismertetése kapcsán írta meg Babits Mihály a hasonló című tanulmányát 1928-ban (BABITS, 2003).

A társadalom *szinte összes* tagjának létfontosságú érdeke, hogy az ország és a társadalom kijusson abból a zsákutcából, ahova az elmúlt több mint negyedszázad alatt jutott. Egy »szabad emberhez méltó demokrácia« felépítéséhez egy olyan kormányzati, társadalmi és gazdasági működésre van szükség, amely nem csak egy *szűk elit* érdekében működik. A magyar állam, a magyar kormány és a magyar gazdaság a társadalom *összes* tagja érdekében kell működjön, a társadalom *minden egyes tagját* kell, hogy *szolgálja*. Egy ilyen gazdasági, állami és kormányzati működés kialakításának és stabil fenntarthatóságának mindennél fontosabb előfeltétele a társadalmi igazságossági kérdéseknek a tisztázása és rögzítése egy új társadalmi közmegegyezés keretében. Ez az, ami a társadalom minden egyes tagjának egyénenként is és az ország egészének is stabilitást, biztonságot és kiszámíthatóságot biztosító jövőképet ad.

Egy *új társadalmi szerződés* és *közmegegyezés* kialakítása során nem szabad elkövetni a rendszerváltáskor és az azóta eltelt több mint negyedszázadban már (legalább) egyszer elkövetett hibákat. Mindenekelőtt az alapvető *társadalmi igazságossági* kérdéseket kell tisztázni. Ezeket a kérdéseket az elmúlt több mint negyedszázadban nagyrészt vagy fel sem tették, vagy rosszul, vagy félrevezetően tették fel, vagy sanda szándékú, hamis, megtévesztő és valamilyen önérdéket szolgáló válaszokat adtak azokra a kérdésekre, amelyek egyáltalán felmerültek. Mind a tisztázási folyamat, mind a végeredmény ki kell, hogy állja a *nyilvánosság* próbáját. Azt már mindannyian megtapasztaltuk, hogy hova vezet az, ha nem a társadalomnak, hanem csak néhány egymással rivalizáló elitcsoportnak van *valamilyen* tartalmú, *valamilyen* színvonalú, *valamilyen* érdeket szolgáló saját különbejáratú igazságossági koncepciója, amely koncepciónak az emberek életére, életkörülményeire vonatkozó következményeit „*elfelejtették*” nyilvánosan tisztázni a társadalom tagjaival. Nyilvánvalóan soha nem feledékenységéről volt szó. Pontosan tudták, hogy a közérdeknek beállított és valamilyen zavaros *ideologizáló* álruhába bújtatott önérdék nem állná ki a nyilvánosság próbáját akkor, ha megtisztelnék a társadalom tagjait azzal, hogy őszintén beszélnek a „jónak” és „közérdeknek” mondott koncepciók valós hatásairól. Úgy gondoljuk, bárki, aki végigélte az elmúlt negyedszázadot, a saját ismeretei és tapasztalatai alapján számos példát tud magának találni erre.

A *társadalmi igazságosság, tehát tisztességesség* kérdései szó szerint életbevágó fontosságú kérdések. A társadalom *minden egyes* tagjának az életét, életlehetőségeit határozzák meg. Még akkor is, ha ez esetleg sokakban nem tudatosul kellőképpen. A társadalmi igazságosság alapelvei, értékei, morális normái alapvetően határozzák meg a legfontosabb politikai, társadalmi és gazdasági intézményeknek az *igazságos és tisztességes* működését, azaz a társadalmi együttműködés terheinek és eredményeinek a megoszlását. Ettől függ az, hogy a társadalom minden egyes tagjának milyenek lesznek a *ténylegesen realizálható* életesélyei, életlehetőségei, életminősége, egészsége, várható élettartama, egzisztenciális biztonsága; mi lesz a *valós értéke* a formálisan biztosított jogaiknak, és hogyan tudnak ténylegesen élni is ezekkel. Ezért a társadalom működését nem lehet egyes rivalizáló elitcsoportok »nem nyilvános« igazságosság-koncepciói alapján, vagy az ad hoc érdekeiknek éppen megfelelő összefüggérendszerükből ad hoc módon

előrángatott „elvek”, „értékek” alapján berendezni. Nem tisztességes, és súlyos károkat okoz az, ha bárkik a társadalom működését meghatározó elveket, értékeket és célokat egyszerűhasználatos politikai terméként, az aktuális érdekek változása szerint, vagy négyéves választási ciklusonként, tetszőlegesen változtatják. Az sem tisztességes, ha sem maga a tényleges igazságossági koncepció, sem pedig annak az egyes emberekre vonatkozó következményei nincsenek kellőképp tisztázva a nyilvánosság előtt. Több mint kétséges, hogy az emberek nagy többsége – ha a hatalomért versengő elitcsoportok megtisztelték volna őket azzal, hogy az egyes jelszavak mögöttes tartalmait és a saját sorsukra vonatkozó következményeit is őszintén feltárják előttük – valaha is a szavazatát adta volna olyan politikákra, amelyek előre bejósolható módon a társadalom nagy részének az elszegényedéséhez és egy szűk réteg extrém meggazdagodásához vezetnek.

Nehogy azt higgyük, hogy a leírt visszas jelenségek és társadalmi problémák, valamint azok a mélyen fekvő problémák, amelyek ezek háttérben meghúzódnak, csak nálunk fordulnak elő. A 2008-ban kezdődött pénzügyi, gazdasági világválság és az azóta zajló történések alapvetően rengették meg, és rengetik meg a fennálló *status quo*-t a világ számos fejlett országában. A mai magyarországi problémahalmaz nem egyedi és nem izolált jelenség, illeszkedik a status quo megrendülésének a kontextusába. A 2008-as válság kezelésére alkalmazott „*régi recept szerinti*” takarékosági, megszorítási intézkedések (*austerity-programok* a „*Zombie Economics*” alapján), amelyek az alapvető fontosságú társadalmi intézmények (oktatás, egészségügy, szociális ellátások, munkanélküli biztosítás és hasonló) forrásainak az elvonásában és esetenként bankmentő csomagokban látták, látják a válságkezelés irányait, csak fokozták a fejlett országokban is a válságot (QUIGGIN, 2010; BLYTH, 2015). Felerősítették a társadalmi igazságossági problémákat, extrém módon növelték a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket. Annak illusztrálására, hogy mennyire nem csak izolált magyarországi problémákról van szó az alábbiakban, bővebben bemutatjuk az egyik progresszív jelölt, Bernie Sanders szenátor egyik jellegzetes, és az előválasztási kampányban nagy hatást kiváltott gondolatmenetét.³ Mindenki döntse el magának, hogy mennyire hasonlóak a specifikus problémák mélyen fekvő igazságossági problémák más országokban is.

Mit is jelent az, hogy erkölcsös életet élünk? Amikor mi moralitásról beszélünk; amikor mi igazságosságról beszélünk, akkor meg kell értsük: ott nincs igazságosság, ahol oly keveseknek oly sok, és oly sokaknak oly kevés jut. Ott nincs igazságosság, ahol a társadalom legfelső egy százalékának a legfelső egytizede közel akkora vagyont birtokol, mint a társadalom alsó 90%-a. Emberek milliói egyre hosszabb ideig dolgoznak, egyre mérhetetlenebbül alacsony bérékért. Keményen dolgoznak. De mégsem képesek elegető pénzt hazavinni ahhoz, hogy megfelelően tudják etetni, öltöztetni a gyermekeiket. Eközben ma minden általunk újonnan előállított jövedelem 58 százaléka a legfelső

³ Ez a szövegverzió egy a számtalan, az interneten 1 perc alatt megtalálható tipikus gondolatmenet és beszéd közül.

1 százaléknál köt ki. Nincs igazságosság akkor, és nincs erkölcs akkor, amikor az országunkban a gyermekkori szegénység ma nagyobb, mint a föld bármely jelentősebb országában. Hogyan tudhatunk mi egyáltalán erkölcsről, igazságosságról beszélni akkor, amikor a hátunkat fordítjuk országunk éhező gyermekei felé. Ebben az országban elegendő a pénzünk arra, hogy több embert rakjunk börtönbe, mint a föld bármelyik országa. De jól láthatóan nincs elég pénzünk arra, hogy a fiataljainknak megfelelő oktatást, képzést és megfelelő állásokat biztosítsunk. A föld jelentősebb országai közül egyedül mi vagyunk az egyetlen olyan ország, amelyik nem garantálja minden polgárának a jogot ahhoz, hogy egészségügyi ellátáshoz jusson. Isten minden gyermekének, a szegénynek is és a nyomorultnak is, joga van arra, hogy orvoshoz mehessen akkor, amikor megbetegszik. [...] És most azt szeretném, hogy gondoljátok végig: mi is lehetne ebből a nagyszerű országból? Mi egy olyan nemzet lehetnénk, amely a világ más nemzeteihez hasonlóan minden polgára számára jogként garantálja az egészségügyi ellátást. Mi egy olyan ország lehetnénk, amelyben a dolgozó szülők hozzá tudnak jutni ahhoz, hogy gyermekük napközben jó minőségű és megfizethető óvodai, bölcsődei ellátásban részesüljön. Mi egy olyan ország lehetnénk, amelyben jövedelemtől függetlenül mindenki hozzá tud jutni a felsőfokú továbbtanuláshoz. Mi egy olyan ország lehetnénk, amelyben minden idős ember méltóságban és biztonságban éli le hátralévő életét. Mi egy olyan ország lehetnénk, amelyben mindenki, függetlenül bőrszínétől, etnikai hovatartozásától, vallásától, fogyatékosságától, szexuális orientációjától realizálni tudja az igazságosság és az egyenlőség teljes ígérését, amely minden polgárnak a vele született joga. Nővéreim és testvéreim! Ez az a nemzet, amivé mi válni tudnánk akkor, ha összefognánk, és nem hagyánk, hogy a világ Trumpjai megosszanak bennünket.

Bernie Sanders, szenátor (2015–2016)

2.2.§ A „NINCS ALTERNATÍVA” ÉS A FÉLELEM POLITIKÁJA, MINT A ROSSZ OKOK MIATTI STATUS QUO STABILIZÁTORA

Először 1978 október 22-én, a Vatikáni Szent Péter téren bemutatott székfoglaló szentmiséjén hangzott el II. János Pál pápa híres felszólítása: „*Ne féljétek!*” Az üzenet rendkívüli fontossága abban rejlik, hogy kimondja: a tisztességtelen és igazságtalan rendszerek lényegi eleme és legfőbb szövetségese a félelem és a félelemre építő hatalomtechnikai. Ennek sok kísérőjelensége és velejárója van. Ilyen a kilátástalanság, a reménytelenség és a tehetetlenségérzés, a közöny, a részvétlenség és a megosztottság. A hamis mítosz, hogy „*nincs alternatíva*”.⁴ Ezek

⁴ TINA, azaz „*There Is No Alternative*” volt Margaret Thatcher egyik végső és jól bevált érve, számos népszerűtlen intézkedés bevezetésekor az ellenállás legyőzésére. Ez azóta bevonult a félelemre építő és azzal manipuláló hatalomtechnikai eszköztárba. Pedig egészen biztosra vehető minden „*nincs alternatíva*”-érvelés esetén, hogy *szinte más sincs, mint alternatíva!* Minden olyan érvelésnél, amikor végső érvként előjön a TINA, azaz a nincs alternatíva, fogjunk gyanút. A TINA a biztos tünete annak, hogy manipulálni akarnak minket, vagy hogy manipulálva van az is, aki ezt hangoztatja.

a mítoszok, cselekvést és gondolkodást blokkoló érzések általában nem a »szabad emberhez méltó demokráciák« jellegzetes hiedelmei és érzései. Nem véletlen terjednek el járványszerűen a »szabad emberhez nem méltó demokráciákban«. Miért? Azért, mert gerjesztik és terjesztik ezeket. Ez a *status quo* fenntartásához szükséges hatalomtechnikai eszköztár része. Precízen, pontosan azt szeretnék elérni és fenntartani, hogy minél többen higgyenek abban, hogy nincs alternatíva; minél többen éljék át ezt a mindennapjaikban. Minél többek politikai jellegű gondolkodását blokkolja le, közügyekről folytatott diskurzusait siklassa ki, terelje tévútra.

Ebben az országban mindenhol értelmes, tisztességes és jó emberekkel találkozom, akik azt mondják: 'Ez a helyzet reménytelen. Az ember nem tudja legyőzni a Koch-testvéreket,⁵ nem tudja legyőzni a milliárdosokat. Nem lehet győzni. Inkább feladom... ' És ők pontosan azt akarják elérni, hogy mi ezt higgyük. És én arra kérlek titeket: ne lépjetek be az elkeseredettség világába. Mi meg tudjuk nyerni ezt a harcot, ha összefogunk és kitartunk egymás mellett, és nem hagyjuk, hogy a világ Trumpjai megosszanak bennünket...

Bernie Sanders, szenátor (2015)

Minden félelemre építő hatalomtechnika lényege, hogy a polgárok ne *valamire* vagy *valakire*, hanem *valami ellen* vagy *valaki ellen* szavazzanak. A félelemre épülő politikai manipuláció az elnyomásra és a zsarolásra irányul. Hogyan történik ez? Például úgy, hogy a hatalom bemutatja, hogy mi az „a nagy rossz”, amitől most épp félni kell. Elhiteti a többséggel, hogy valós fenyegetésről van szó, ami ellen össze kell fogni. Ezzel morálisan zsarolt helyzetbe hoz mindenkit, aki egyrészt elhiszi, hogy valós nagy rosszról és valós fenyegetésről van szó, másrészt kritikus a rendszerrel. A „nagy rossz” elleni összefogásban „*mégiscsak félre kellene tenni a kritikai észrevételeket*”, és „*mégiscsak el kell ismerni, hogy noha sok mindent rosszul csinál a hatalom, de az általa bemutatott fenyegető nagy rosszal szemben legalább ügyesen és határozottan lép fel*”. Ha sikerül bemutatni a fenyegető nagy rosszat, akkor ezzel eleve képes elkerülni bármilyen érdemi társadalmi párbeszédet bármilyen valós, megoldandó problémáról, sikerül elkerülni a kellemetlen kérdéseket a korábbi ígérekkel kapcsolatosan, és lefojtani, elnyomni számos rendszerkritikát és rendszerkritikust (ROBIN, 2004).

A „*nincs alternatíva*” hamis mítosz részben a *félelem politikája* is. Ebben a speciális esetben a *bizonytalan jövőtől* kellene félni; attól, hogy *ami van*, az talán nem jó, de ezt legalább ismerjük, és ennél minden csak rosszabb lehet. Ha sikeres a félelem politikája, és a polgárok nem *valamire* szavaznak, hanem

⁵ Multimilliárdos amerikai testvérpár. Nevük a kampányfinanszírozásban vállalt jelentős és sokak által megkérdőjelezett háttérszerepük miatt kerül itt említésre. A kapcsolódó politikai mondas az, hogy ha az „*egy ember egy szavazat*” elv helyére az „*egy dollár egy szavazat*” elv lép [a multimilliárdosok kampányfinanszírozásban játszott szerepe miatt], akkor megszűnik a demokrácia. A *választás* helyett legfeljebb a *választás illúziója* marad. A Koch testvérekről az interneten bőséges információ található.

a „nagy rossz” ellen, akkor az sem szükséges, hogy a hatalom pozitív és számon kérhető programmal, ígérekkel álljon elő. Így változatlanul folytathatja, s azt csinálhat, amit csak akar. Nem véletlen az, hogy ilyenkor sokszor nincs is számon kérhető program. Az alternatíva nélküliség hamis mítoszában *hívó* polgárok – a jövőtől való félelem miatt – nem programra, hanem a félelem és a bizonytalanság ellen szavaznak. Félelemből a félelem ellen szavaztak, és ezzel megerősítették a félelem és a bizonytalanság politikáját. Precízen pontosan arra szavaztak, amit a leginkább szerettek volna elkerülni.

Emlékezzünk vissza: a '80-as években, nem sokkal Kádár János leváltása, majd a szocialista rendszer pár évvel későbbi összeomlása előtt, „*mindenki tudta*”, hogy „*addig jó, míg Kádár él*”. Azt is sokan kérdezték egymástól, hogy „*igen, de ha leváltanák Kádárt, mégis kit lehetne a helyére rakni?*”. Ez a kérdés valójában sok állítást fogalmazott meg afféle, a vitát eldöntő és lezáró „*objektív igazságként*” a korabeli politikai vitákban. Például e kérdésnek ilyen valós jelentései voltak: „na, ugye, hogy nincs alternatívája a Kádárnak”; „na, ugye, hogy senkit nem tudnánk a helyére elképzelni”; „na, ugye, hogy felesleges szidni a rendszert, mert úgysem tudsz jobb alternatívát mondani.” Ilyen „*mindenki tudja*” típusú össznépi bölcsességekre a jól működő demokráciákban nincs példa. Az 1980-as évek második felének és a rendszerváltásnak az eseményei azt is bebizonyították, hogy alternatíva mindig van. Soha nincs olyan, hogy nincs alternatíva. Sőt! Sokszor más sincs, csak jobb alternatíva. A társadalmi igazságosság alapvető kérdéseinek a rendezése nem baloldali és nem jobboldali ügy. A legalapvetőbb összetársadalmi és össznemzeti érdek. E kérdések rendezetlenül hagyása a demokrácia egészét, a társadalom egészét és a magyar államiséget veszélyezteti. A létében.

Azok, akik lényeges szabadságjogaikat feladnák azért, hogy ebből időlegesen egy kis biztonságot vásároljanak maguknak, sem a szabadságot, sem a biztonságot nem érdemlik meg [...] Mint nemzet büszkéik lehetünk arra a tényre, hogy lágyszívűek vagyunk; azt viszont nem engedhetjük meg magunknak, hogy a fejünk is lágy legyen. [...] Különösen óvakodnunk kell az önérdékvényesítő egoisták azon kis csoportjától, akik képesek lennének egyenként kitépkedni az amerikai sas tollait, hogy abból bélelhessék ki saját fészkeiket.

Franklin Delano Roosevelt: *The Four Freedoms* (1941. január 6.)

2.3.§ A TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁG NÉHÁNY ALAPKÉRDÉSE RAWLS IGAZSÁGOSSÁG ELMÉLETÉBEN

John Rawls a »*Justice as Fairness*« elnevezést használta a társadalmi igazságosságról szóló igazságossági elmélete specifikus megjelölésére. Fontos tudni, hogy az eredeti koncepciót a »*Theory of Justice*« (TJ), azaz *Az igazságosság elmélete* című könyvében (1971) publikálta. Ebben Rawls az igazságosság elméletét – a szűkebb értelemben vett politikai dimenziót meghaladó –

átfogó filozófiai doktrínaként és nem politikai koncepcióként (3.§) fogalmazta meg (RAWLS, 1999 a). A mű alapvető célja az volt, hogy egy olyan, az alkotmányos demokráciákban alkalmazható társadalmi igazságossági koncepciót dolgozzon ki, amely reális alternatíváját jelentheti a fennálló rendszerekben domináns módon jelenlévő haszonelvű (*utilitáriánus*) igazságossági doktrínának. Így értelemszerűen a haszonelvű igazságosság-koncepciók kritikája is meglehetősen átfogó ebben a művében. Mind hívei, mind kritikái szerint a »*Theory of Justice*« (1971) a modern politikai filozófiai gondolkodás egyik legjelentősebb és legnagyobb hatású műve, amely nagy kihatással volt a modern jogi, alkotmányjogi, gazdaságtudományi, politikai gazdasági, társadalomtudományi és politikai gondolkodásra.

A későbbiekben Rawls igazságosságelméletét kiegészítette, továbbfejlesztette. Az első alkalommal 1993-ban megjelent *Political Liberalism* című művében az igazságos és tisztességes társadalom alapvető kérdéseire (RAWLS, 2005) kereste a választ:

- (i) Milyen igazságossági elmélet a legalkalmasabb arra, hogy – egy alkotmányos demokrácia keretei között – a társadalmi együttműködésben részt vevő szabad és egyenlő polgárok egész életén át tartó együttműködésének a tisztességes feltételeit egyik generációról a másikra meghatározza? Ez a kérdés nemcsak az igazságosságelmélet tartalmára, hanem a politikai megvalósíthatóság és hosszú távú fenntarthatóság, azaz a »*stabilitás*« problémakörére is vonatkozik.
- (ii) A demokráciák politikai kultúrájának kikerülhetetlen velejárója az, hogy egymással sok tekintetben ellentétes, illetve egyes tételeket tekintve összehágható vallási, filozófiai és erkölcsi doktrínák vannak jelen a társadalom életében. E doktrínák legtöbbje önmagában teljes mértékben elfogadható és méltánylandó. Az elfogadható, méltánylandó, de egymással sok tekintetben ellentétes »*mérsékelt doktrínák pluralizmusának a ténye*« a szabadság és az emberi értelem szükségszerű hosszú távú következménye. Milyen alapon tudnak az egymással ellentétes, de önmagukban elfogadható *mérsékelt* doktrínák és képviselőik egymás mellett meglegni? Mik az egymás nézeteivel szembeni türelem és a tolerancia alapjai?
- (iii) Hogyan lehetséges egyáltalán a szabad és egyenlő polgárok igazságos és stabil társadalmi berendezkedésének létezése és fennmaradása hosszabb időn keresztül, ha ezek a polgárok – a szabadság és a demokrácia kikerülhetetlen velejárójaként – mélyen megosztottak az egyenként elfogadható, de egymással ellentétes vallási, filozófiai és morális doktrínák tekintetében.

A »*Political Liberalism*« (1993), majd a – nem sokkal Rawls halála előtt megjelent – *Justice as Fairness: A Restatement* (2001) című művek e kérdésekre próbálnak feleletet adni. A *Justice as Fairness* lényegében a *Theory of Justice* átfogó társadalmi igazságossági doktrínájának a Rawls-i értelemben vett politikai koncepcióvá történő átírata, és ennek a *Political Liberalism* című művében kifejtett társadalmi stabilitási koncepcióhoz való igazítása (RAWLS,

2001). A következő részekben fejtjük ki alaposan ezek értelmét, jelentését és jelentőségét. Itt csak a három fő mű⁶ egymáshoz való viszonyát akarjuk bemutatni.

Zavart okozhat, hogy a »Justice as Fairness« mint kifejezés valójában háromféleképpen fordulhat elő Rawls művei és elmélete kapcsán: (i) A »Theory of Justice« a társadalmi igazságosság *átfogó doktrínájának* a megnevezéseként; (ii) A »Justice as Fairness: A Restatement« a társadalmi igazságosság *politikai koncepciójának* a megnevezéseként; (iii) A *Justice as Fairness: A Restatement* című könyv címe. Mi alapvetően a (ii) jelentésben – azaz a *társadalmi igazság politikai koncepciójának megnevezéseként* – fogjuk használni a kifejezést ebben az írásban. Az ettől eltérő értelmű használatát külön fogjuk jelezni.

A mi gyakorlati problémáink szempontjából a »Justice as Fairness: A Restatement« és a »Political Liberalism« a két kiemelten fontos és egymást kiegészítő mű. Megemlítenéd az eredetileg külön publikált *The Idea of Public Reason, Revisited* (Chicago Law Review; Summer 1997) című írás, amely a későbbiekben a »Political Liberalism« ezzel kibővített kiadásaiba beépítésre került. A következő részekben erre is külön kitérünk. Röviden: ez a koncepció a *procedurális igazságosság*, a »közügyekben folytatott nyilvános érvelés«, a »civilitás kötelessége«, és a »politikai és morális legitimáció« normatív koncepcióival egészíti ki az igazságosság politikai koncepciójának gondolati rendszerét. (12.§)

A nagy kérdés az, hogy *lehetséges-e egyáltalán* igazságos, tehát tisztességes társadalmi együttműködés és társadalmi stabilitás az egyenként elfogadható, de egymással ellentétes, mély társadalmi megosztottságot okozó doktrínák tényszerű és kikerülhetetlen egymásmellettisége mellett elnyomás nélkül, a szabadság körülményei között. Rawls válasza erre az, hogy igen, lehetséges.

Három szükséges és elégséges feltétele van, hogy az egyenként elfogadható, de egymással ellentétes doktrínák által mélyen megosztott, szabad és egyenlő polgárok közötti társadalmi együttműködés igazságos és tisztességes, továbbá stabil legyen:

– Először is: a »társadalom alapvető struktúráját« egy, a »politika felségterületére korlátozott« »politikai szintű igazságossági koncepció« szerint kell szabályozni. A »Justice as Fairness: A Restatement« egy ilyen politikai igazságossági koncepciót mutat be. A »mérésékelt átfogó doktrínák közti átfedő konszenzus« kialakítása, a fennmaradó vitás kérdések minimalizálása és a hosszú távú stabilitás szempontjából Rawls az általa kidolgozott »igazságosság mint tisztességesség« politikai szintű igazságossági koncepciót tartja a legalkalmasabbnak. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy más – az alkotmányos demokráciák hagyományaiban és kultúrájában jelen lévő – igazságossági

⁶ Valójában létezik Rawls-nak egy negyedik alapműve is: »The Law of People« (*A népek joga*), ami nem egy adott társadalmon belül a társadalom szabad és egyenlő polgárai közötti tisztességes és igazságos viszonyokról és egymással szembeni kölcsönösségen és viszonyoságon alapuló morális kötelezettségeiről szól, hanem a különböző társadalmak (a népeknek) egymás közötti viszonyait és igazságos és tisztességes együttélésének a normáit fejtí ki.

doktrínák alapján is⁷ kialakítható a szükséges politikai szintű igazságossági koncepció; ez esetben szűkebb konszenzussal, a vitás kérdések szélesebb körével, bizonyos reziduális igazságossági problémákkal és kisebb stabilitással kell számoljunk (RAWLS, 2001).

- Másodsor: az elfogadható és méltánylandó doktrínák között az *»átfedő konszenzus«* fókuszpontjában a *»politika felségterületére«* korlátozott és a *»társadalom alapvető struktúráját«* szabályozó igazságossági politikai koncepció kell, hogy legyen (RAWLS, 2005).
- Harmadsor: legalább azokban az esetekben, amikor lényegi alkotmányos kérdések és az alapvető igazságossági kérdések (11.§) forognak kockán, a *»közügyekről folytatott nyilvános vitákat, érveléseket«* (*»public reason«*) (12.§) az igazságosság politikai koncepciójának a tartalmi és eljárási feltételei, szabályrendszere alapján kell lefolytatni. Miért? Azért, mert az összes ilyen esetben a társadalom összes tagját érintő kérdésről van szó. Emellett minden ilyen esetben a társadalom egészének kollektív hatalmát gyakorló állam mint erőszakszervezet hatalmának a felhasználásáról, azaz az erőszak, a kényszerítés valamilyen formájának az alkalmazásáról folyik a diskurzus, noha sokakban ez nem mindig tudatosul. Így bárki, aki közügyekben valami mellett érvel, az arról is beszél, hogy az ő véleménye szerint mindenkivel szemben, milyen ügy érdekében és hogyan kell alkalmazni a társadalom kollektív hatalmát gyakorló állam mint erőszakszervezet kényszerítő eszközeit. Ennek a hatalomnak egyenlő részben a birtokosa az alkotmányos demokrácia minden egyes szabad és egyenlő polgára. Ezért bárki, aki a társadalom egésze hatalmának a felhasználása mellett (vagy ellen) érvel, a kölcsönösség, a viszonyosság és a kölcsönös tisztelet követelményeinek megfelelően köteles az ilyen javaslatait az alapvető igazságossági elvekre, értékekre visszahivatkozni, és bemutatni, hogy javaslata

⁷ Például olyan módosított haszonelvű (utilitáriánus) igazságossági koncepciók, amelyek a fontos emberi szükségletek és igazságossági kérdések tekintetében valamilyen elégséges minimumot, illetve küszöbértéket határoznak meg, és garantálnak. Ilyenek például az ún. jóléti államok (*welfare state*) mögöttes igazságossági koncepciói. Megjegyzendő: ez egy meglehetősen nagy „engedmény”, illetve *kompromisszum* Rawls részéről, lévén, hogy a *Theory of Justice* egyik fő célja a *haszonelvű (utilitáriánus) igazságosságelméletek* meghaladása volt, azok egyes súlyos igazságossági hiányosságai miatt (pl. átláthatatlanság, nyilvánossági problémák (6.§; 7.§)). A haszonelvű filozófiák „*legtöbb embernek a legtöbb jót*” elve – a „*utility*” aggregálással vagy átlagolással történő meghatározásával – egyes emberek vagy embercsoportok szélsőségesen rossz helyzete mellett is teljesíthető. (A *szociális minimumot* vagy küszöbértéket garantáló módosított haszonelvű doktrínák ezt a problémát próbálják meg korrigálni a szociális minimum meghatározásával.) Másik probléma, hogy a klasszikus haszonelvű filozófiai doktrínák átfogó doktrínák, messze túlterjeszkednek a politikai szinten. Az *»átfogó doktrínák pluralizmusának a tényével«*, és e tény következményeivel kapcsolatos kérdéseket (10.4.§) és azt, hogy miért nem lehet – súlyos elnyomás nélkül – egyetlen átfogó doktrínát sem, így a liberális doktrínákat sem, egyeduralkodóvá tenni, a későbbiekben részletesen elemezzük. Akit bővebben érdekel, hogy Rawls milyen hiányosságok és súlyos problémák miatt tartotta szükségesnek és fontosnak a haszonelvű filozófiákat meghaladó igazságosságelmélet kidolgozását, annak javasoljuk a *Theory of Justice* tanulmányozását.

hogyan mozdíttja elő a közjót és hogyan felel meg az alapvető igazságossági feltételeknek. Ezekben a kérdésekben nincs helye a közjóra és az igazságossági elvekre nem visszavezethető szempontoknak (egyéni érdek és más szubjektív nem közügyet jelentő szempontok).

Mindez azonban hosszabb kifejtést igényel. A soron következő részek ezt próbálják meg összefoglalni. Ennek a részletesebb megismerése azért is nagyon fontos, mert ebben rejlik a mai magyarországi problémáknak, a kialakult kvázi szellemi polgárháborús helyzetnek a megoldókulcsa is. Ezt a megoldókulcsot nem fogjuk részleteiben specifikálni. E koncepciók végiggondolása alapján reméljük, hogy sokakban elindul egy olyan gondolkodási és keresési folyamat, amelynek során meg fogják találni a maguk megoldókulcs-verzióját. Reméljük, hogy ezek az egyedi elképzelések nem fognak túl távol állni egymástól, és így alapját jelenthetik egy a különböző nézetek közötti átfedő konszenzusnak.

2.4.§ A POLITIKAI FILOZÓFIA GYAKORLATI, ORIENTÁCIÓS, ÖSSZEEGYEZTETŐ ÉS REALISZTIKUS UTÓPIA SZEREPEI

A társadalmak életében mindig is voltak és vannak olyan problémák, amelyek feloldásához a politikai filozófiai szintig kell elmenni. A *magas absztrakciós szint*, az elvont fogalmak sokakat zavarhatnak. Léteznek azonban olyan helyzetek, amikor kifejezetten erre van szükség a továbblépéshez. A magas absztrakciós szintet a politikai konfliktusok magas szintje hívja életre. A politikai értékek közötti, valamint a politikai és nem politikai értékek között igen mély konfliktusok lehetnek. Ezekből időről időre hosszan tartó viták, elhúzódó küzdelmek és feszültségek alakulhatnak ki. Az absztrakciós szinteken egyre feljebb lépve azt az elvonatkoztatási szintet próbáljuk megtalálni, ahol még léteznek közös kiindulási pontok, amelyekre építve van esélye az alacsonyabb absztrakciós szinteken kialakult konfliktusok feloldásának (RAWLS, 2001).

Amikor eltűnik a társadalom működőképességéhez minimálisan szükséges egyetértés, amikor összeomlik a politikával kapcsolatos közös értelmezés, vagy amikor akár saját magunk politikai értékrendje is darabokra hullik, olyankor hirtelen fontossá válik a politikai filozófia a maga elvont fogalmaival és magas absztrakciós szintjével. (WALZER, 1983). Az elvonatkoztatás esetenként magas szintje nem jelenti azt, hogy a politikai filozófia elszakad a valóságtól, vagy elrugaszkodik a valós világtól, vagy hogy a kialakult politikai gyakorlatlótól és gondolkodástól függetlenül felfedezi az egyetlen valós igazságot. Egyetlen politikai filozófiai gondolatnak sem lenne semmilyen hatása sem, ha nem tudna abban segíteni, hogy az igazságossággal kapcsolatos meggyőződéseinket a legkülönbözőbb általánosítási szinteken, a legáltalánosabbtól a legkonkrétabb szintig rendezni tudjuk magunkban. Ebben a feladatban a politikai filozófia gondolatoknak a kényszerítő ereje nem több, mint például a logika szabályainak a kényszerítő ereje. A különböző fontos elveket, értékeket, szempontokat hajlamosak vagyunk egymástól függetlenül kezelni, használni. Ugyanakkor, ha

ezeket egyetlen konzisztens rendszerbe rendezzük, kiderül, hogy ezek összefüggenek, és egyáltalán nem kezelhetők annyira függetlenül és szabadon, mint azt gondolnánk. Konzisztens rendszerbe szervezve egyfajta kényszerítő erővel rendelkező normarendszert alkotnak. Éppen ez a cél. Fontos azzal szembesülni, hogy mik is az egyes – egymástól túl sokszor függetlennek gondolt – értékek és szempontok egymással való összefüggései, az ebből eredő korlátok és ezek gyakorlati politikai következményei. Bármelyik fontos alapelv és alapérték a legsúlyosabb társadalmi problémák és konfliktusok forrásává válik, ha a saját összefüggésrendszeréből kiragadjuk, és abszolutizáljuk.

Mindezekből eredően a politikai filozófia esetenkénti elvontsága nem indokoltan és nem öncélú. Nem az elvontság kedvéért kell elvontnak lenni. Amikor az általánosítás alacsonyabb szintjein összeomlik a dolgok közös értelmezése és egymás megértése, akkor a közügyekkel kapcsolatos párbeszéd fenntartásának sokszor az egyetlen lehetősége az, ha magasabb általánosítási és absztrakciós szintekre emeljük a vitát. Minél súlyosabb a konfliktus, annál magasabb általánosítási és elvonatkoztatási szintre kell felemelkedni, hogy a konfliktus forrásáról minél kevésbé zavaros és minél világosabb képet tudjunk alkotni a kilábalás érdekében.

A demokratikus rendszerek történelmében, politikai, kulturális hagyományaiban kisebb nagyobb intenzitással, de folyamatosan végigkövethetők a konfliktusok a társadalmi együttműködés, a társadalmi egyenlőtlenségek vagy az eltérő nézeteket vallók egymás nézetei iránti kölcsönös türelmesség természetével, elvi alapjaival és gyakorlati következményeivel kapcsolatosan. Ezért ezek a konfliktusok minden bizonnyal mélyek és súlyosak. Az ilyen és hasonló konfliktusok feloldása a politikai filozófia eszközeivel kísérelhető meg a legeredményesebben. Az absztrakt szint a demokratikus társadalmak politikai, közpolitikai kultúrájában implicit és explicit módon jelenlévő és ezért mindenki számára ismerős gondolataiból, koncepcióiból építkezik. Így próbál értelmezhető választ találni arra, hogy melyek a társadalmi együttműködés tisztességes és igazságos feltételei, és így próbálja kialakítani az igazságosság elfogadható politikai koncepcióját. A politikai filozófia a társadalom közös politikai kultúrájában különféle szerepeket kaphat, jelentősége (i) a gyakorlati szerepében, (ii) az orientációs szerepében, (iii) az összeegyeztető szerepében és (iv) a realisztikusan utópisztikus szerepében⁸ rejlik (RAWLS, 2001).

Sokszor tűnik úgy, mintha a politikai filozófia el lenne távolodva a való világtól. 'Egy dolog, hogy mi van az elvekkkel, más dolog a politika'. Még a legjobb erőfeszítéseink ellenére sem tudunk teljes mértékben megfelelni az ideáljainknak. A filozófia szabad folyást engedhet a morális elvárásainknak, de eközben a politika a kemény tényekkel kell foglalkozzon. [...] Lehet, hogy bizonyos értelemben nem realizálható minden politikai filozófiai elv, más szempontból mégis kikerülhetetlenek ezek az elvek. A filozófia a kez-

⁸ Természetesen számtalan más módon is fel lehet osztani ezt a négy szerepet. Itt Rawls felosztását követjük.

detektől fogva jelen van a világban; az eljárásaink, a cselekvéseink és az intézményeink mind valamilyen eszmék gyakorlati megtestesülései. Nehezen tudnánk leírni a politikai életünket anélkül, hogy ne bonyolódnánk bele egy olyan nyelvezetbe, amelyet végső soron ne a jogokra és kötelezettségekre, az állampolgárságra és a szabadságra, vagy a demokráciára és a jogra vonatkozó teóriák határoznának meg. A politikai intézmények nem egyszerűen bizonyos, tőlük függetlenül keletkezett eszmék végrehajtásának az eszközei; ők maguk az eszmék megtestesítői. Összességében: megpróbálhatunk ellenállni annak, hogy olyan végső kérdésekkel foglalkozzunk, mint például az, hogy mi az igazságosság értelme és jelentése, vagy mi a „jó élet” lényege, de nem tudunk megszökni ezek elől a kérdések elől, ugyanis minden időben az az élet, amit élünk, valamilyen elméletnek a megvalósulása.

Michael. J. Sandel: Democracy's Discontent:
America in Search of a Public Philosophy (1996)

A politikai filozófia gyakorlati szerepe – a súlyosan megosztó politikai küzdelmek és konfliktusok, a társadalom súlyos megosztottsága esetén – a társadalmi rend helyreállításának, illetve kialakításának a szükségességéből ered. Bármelyik társadalom történelmében és életében fellelhetünk olyan időszakokat, amikor bizonyos alapkérdések megoldatlansága súlyos, mély és elhúzódó konfliktushoz vezet. Ezt Rawls a 16–17. század vallásháborúinak a korával illusztrálja. A reformációval az Európa nyugati részén addig egyeduralkodó és az élet minden területére kiterjedő előírásokat megfogalmazó római katolikus vallási doktrína mellett megjelent egy hasonló hegemoniára törekvő és szintén az élet minden területére kiterjedő vallási doktrína. Az ebből eredő mély és megosztó ellentétek nem csak véres és elhúzódó háborúkhöz, polgárháborúkhöz és öldöklésekhez vezettek. E konfliktusok hatására jelentek meg és fejlődtek ki bizonyos, a mai modern alkotmányos demokráciák életében és politikai kultúrájában mára már mélyen gyökerező és alapvető fontosságú politikai filozófiai gondolatok is. Ilyenek például az ellenállás joga, a lelkiismereti szabadság elve, az eltérő nézetekkel szembeni türelmesség (tolerancia) elve. A vallási türelem elvének a fejlődése, „felfedezése” segítette elő, hogy a vallásháborúk öldöklésében kifáradt felek valahogyan abba tudják hagyni a háborúskodást, és az élet nagy nehezen vissza tudjon térni a normál kerékvágásba. Az elv kezdetben csak mint igen labilis, kényszerű kompromisszumot jelentő *modus vivendi* tudott gyökeret verni. A későbbiek során egyre szélesebb elfogadottságot nyert; s mára az alkotmányos demokráciák politikai kultúrájának szerves részévé vált. Ez a folyamat a *stabilitás* feltételét jelentő »átfedő konszenzus« és a »jó okok miatti stabilitás«⁹ kialakulásának a lehetőségére is egy jó példa. Erre a példára a későbbiekben is visszavisszatérünk.

A vallási tolerancia elvét sokan a modern nyugati politikai filozófiák innovációjának tartják. Megjegyzendő azonban, hogy más társadalmakban, más

⁹ A „jó okokból létrejövő stabilitás” arra utal, hogy nem kényszer vagy kényszerű kompromisszumok miatt alakul ki a stabil társadalmi rend.

időszakokban, de hasonló helyzetekben a vallási türelem, illetve a tolerancia koncepciója szintén megjelent és működött a társadalmi béke érdekében. Így például az időszámítás előtti 2–3. században *Ashoka indiai király*, amikor a brahmanizmusról áttért a buddhista hitre, nem üldözte, a brahmanizmus híveit, nem bonyolódott véres polgárháborúba, hanem törvényeket alkotott a vallási türelemről (NUSSBAUM, 2011). A 16. században Indiában uralkodó *Akhbar nagymogul* akkortájt alkotott törvényt az állam vallási ügyekben való semlegességéről, és akkor vezetett be számos vallási, kulturális és faji toleranciával kapcsolatos intézkedést, amikor Giordano Bruno eretnekség miatt máglyahalált halt (1600), és amikor Európában az *inkvizíció* virágkorát élte (SEN, 2009).

Ezek a történelmi tények azért figyelemre méltóak, mert azt is illusztrálják, hogy az olyan koncepciók, mint például a lelkiismereti szabadság, az állam és az egyház ügyeinek a szétválasztása vagy a vallási türelem egyáltalán nem a felvilágosodás és a modern nyugati politikai filozófiai gondolkodás specifikus sajátosságai. Nem köthetők egy-egy specifikus ideológiához. Emellett azt is jól illusztrálják, hogy – más népeknél, más kultúrákban, más történelmi időszakokban is – ha a társadalmi rendet érintő politikai problémák hasonlóak, akkor az arra kialakított megoldások is hasonlóak lesznek. Arra is rávilágít ez a példa, hogy mekkora ostobaság egy-egy lényegi koncepciót a politikai címkézések szintjén, a megoldandó probléma és a megoldás saját lényegi tartalma nélkül kezelni.

A politikai filozófia gyakorlati szerepe abban rejlik, hogy súlyosan vitatott kérdésekben megvizsgálja, hogy a látszat ellenére létezik-e valamilyen *közös filozófiai és morális alap* a konfliktus feloldásához. Azt is vizsgálja, hogy ha ilyen nincs, akkor legalább mérsékelhetők-e annyira a megosztó konfliktusok, hogy lehetővé váljon a polgárok között az *egymás kölcsönös tiszteletén és a viszonyosságon alapuló társadalmi együttműködés* fenntartása vagy helyreállítása a társadalmi béke érdekében. Láthatjuk, hogy a *kölcsönösség*, a *viszonyosság* és a *kölcsönös tisztelet* szintén fontos építőelemei az *igazságossági politika koncepciójának*.

A politikai filozófia orientációs szerepe. Bármilyen civilizált társadalom tagjainak szüksége van egy olyan koncepcióra, amelynek segítségével saját maguk társadalmon belüli szerepét és helyzetét tudják értelmezni. Ez határozza meg a társadalmi környezetükhöz és az őket körülvevő világhoz való viszonyukat is. Demokráciák esetében ilyen például az egyenlő állampolgári státusz, vagy feudális viszonyok között ilyen a születési előjogok (vagy épp hátrányok) rendszere. Az emberek valahogyan össze kell egyeztessék saját egyéni céljaikat, érdekeiket azzal, hogy hogyan gondolkodnak az országukról, társadalmukról, társadalmi és politikai intézményeiről és ezek alapvető céljairól. Ebben rejlik a politikai filozófia orientációs szerepe.

A politikai filozófia összeegyeztető szerepe. Valamilyen módon meg kell értsük annak a társadalmi közegnek a működését, amelybe beleszülettünk. Az egyik legfontosabb annak a ténynek a megértése, hogy egy demokratikus társadalomban szükségeszerű és kikerülhetetlen az egyenként elfogadható, de egymással sok tekintetben ellentétes *»átfogó doktrínák pluralizmusa«*, egyidejű,

egymás melletti létezése. Az »*átfogó doktrínák pluralizmusának a ténye*« (»*the fact of reasonable pluralism*«) azzal jár, hogy a különböző embereknek teljesen eltérő világnézete és életfelfogása lehet olyan kérdésekről, hogy mi a jó, mi a helyes, mi az erényes, mi a szép, mik az élet helyes céljai. Ezért aztán további fontos következmény, hogy egy demokratikus társadalomban a társadalmi egység, abban az értelemben, hogy minden egyes tagja ugyanazon átfogó célrendszer vagy átfogó értékrend követője lenne, sohasem lehetséges – ellentétben például egy vallási, sport, civil, tudományos vagy hasonló, társadalmon belüli egyesülettel, szervezettel. Ezért a társadalmi egységet, „*az összefogást*” rossz helyen keressük, ha azt az összes átfogó jellegű értékkel, életcéllal, egyéb célrendszerrel, világlátással, világnézettel kapcsolatosan akarjuk megteremteni.

A legalapvetőbb különbség a *politikai társadalom egésze*, és bármilyen más azon *belüli szervezet, társulás*, egyesület (vallási, sport, hobbi, civil, tudományos és a hasonló) között az, hogy a *politikai társadalomba beleszületünk, tagságunk nem önkéntes*. A társadalmon belüli nem politikai társulásokhoz, egyesületekhez viszont *önkéntesen* csatlakozunk. Ezért a politikai társadalomban az együttműködés normarendszere minőségileg más, és máshogyan is kell kialakítani, mint egy társadalmon belüli bármilyen szervezet esetén!

Egy önkéntes tagságon alapuló szervezetnek elvben bármilyen céljai, belső normarendszere lehet. Amíg a tagjai vagyunk, betartjuk ezeket a szabályokat. Ha pedig ez nem tetszik, távozzunk a társulásból. Egy politikai társadalomban a tagság nem önkéntes. Figyelembe véve az egymással ellentétes *átfogó doktrínák pluralizmusának a tényét* – és azt a következményét, hogy a társadalom tagjainak az értékrendje, világnézete is ebből eredően igen eltérő lehet –, egy *politikai társadalom* értékrendje, célrendszere, normarendszere nem lehet olyan, mint bármely önkéntes tagságon alapuló társadalmon belüli szervezeté. A politikai társadalomban nemcsak *a tagság nem önkéntes, de csak úgy távozni sem tudunk belőle*. Pontosabban az *emigráció*, azaz az ország elhagyása jogának a biztosítása nem egyenértékű az önkéntes egyesületből, társulásból való kilépés, távozás jogával. Az ország elhagyásával ugyanis *túl nagy személyes árat* kell fizetni: itt kell hagyjuk családunkat, barátainkat, szakmai kapcsolatainkat, a társadalom szokásaival, működésével kapcsolatosan felhalmozott háttér tapasztalatainkat. Ezért addig, amíg a lelkiismeret szabadsága, a vallás és a gondolkodás szabadsága, valamint az önkéntes távozás lehetősége legitimé teszi például az egyházi előírásokat és hatalmat, az emigráció joga és lehetősége nem teszi legitimé az igazságtalan politikai hatalmat (3.3.§; 4.3.§).

Ebből eredően a *politikai társadalomban* demokratikus körülmények között és *elnyomás nélkül*, azaz *moralisan legitim* módon csak úgy lehet *egységet* létrehozni, hogyha nem egyetlen konkrét *átfogó doktrína értékrendjét*, világlátását akarjuk ráerőltetni a társadalom összes tagjára. Nem tisztességes az, ha egy többségi hatalom az általa vallott értékrendre hivatkozva akar egy-egy olyan intézkedést rákényszeríteni a társadalom minden tagjára, amelyről pontosan lehet tudni, hogy az *átfogó doktrínák pluralizmusának a ténye* miatt a társadalomnak sok tagja, teljesen elfogadható és *méltánylandó* módon, a saját értékrendje alapján az adott intézkedést nem tudja elfogadni, mert például ellentétes az ő hitével,

belső meggyőződéseivel, vagy lelkiismeretével. Az ilyen – *tisztességtelen és morálisan illegitim* – *erőszakoskodások* csak arra jók, hogy a *társadalom megosztottságát*, a benne élők diszkomfort érzetét és a »közrosszat« növeljék.

Ha az *átfogó doktrínák* értékrendje, célrendszere, világnézete terén nem lehet megteremteni a társadalmi egységet, akkor hogyan és mely területeken lehet megteremteni azt? A válasz az, hogy a politika lényegesen szűkebb felségterületén, a »*politikai szinten*«. Elsődlegesen a mindenkit érintő közös ügyek, a lényegi alkotmányossági kérdéseket és az alapvető fontosságú jogokat és intézményeket érintő kérdések mentén. A *társadalmi együttműködéshez szükséges társadalmi egységet* – az *átfogó doktrínák és nézetek pluralizmusának a ténye* miatt, demokratikus körülmények között és elnyomás nélkül – a szabad és egyenlő polgárok tisztességes társadalmi együttműködésének igazságossági szabályai, azaz a *társadalmi igazságosság politikai koncepciója szintjén* lehet és kell megteremteni. Ez a politikai filozófia összeegyeztető szerepének a lényege.

Rawls alapkérdése itt az, hogy „mi az az igazságossági koncepció, amely a legalkalmasabban határozza meg a társadalmi együttműködés tisztességes feltételeit és szabályait – egy alkotmányos demokrácia, szabad és egyenlő, valamint a társadalmi kooperációban egész életútjukon teljesen együttműködő polgárai számára – generációkon átívelően” (RAWLS, 2001).

Akkor és csakis akkor jelenthetjük ki politikai csalás és álságos színlelés nélkül azt, hogy a társadalom minden egyes tagja politikai és morális értelemben szabad és egyenlő, ha sikerül úgy kialakítani a *társadalmi igazságosság politikai koncepcióját* – nem az élet minden területére, hanem csak – az alapvető társadalmi és politikai intézményekre és ezek koherens és egységes társadalmi együttműködési rendszerbe illesztésére vonatkozóan, amely valóban megteremti a szabad és egyenlő polgárok társadalmi együttműködésének a tisztességes és igazságos feltételrendszerét (RAWLS, 2005).

Végezetül: a politikai filozófia összeegyeztető szerepe bizonyos óvatosságra int. Egy tisztességes társadalmi igazságossági politikai koncepció kialakítása és az »*átfogó doktrínák átfedő konszenzusával*« (10.7.§) megvalósuló »*jó okok miatti stabilitás*« nem keverhető össze azzal, amikor egy igazságtalan, érdemtelen és tisztességtelen *status quo* védelme és legitimálása érdekében manipulatív és korrupt módon próbálják meg felhasználni a politikai filozófia összeegyeztető funkcióját, amely a csak ideig óráig tartó »*rossz okok miatt létrejövő stabilitás*« egyik formája (10.§).

A politikai filozófia »*realisztikus utópia*« szerepének a lényege a gyakorlatban megvalósítható politikai lehetőségek határainak a vizsgálata. A társadalom jövőjével kapcsolatos *reményeink* azon a *híten* alapulnak, hogy ha tökéletesen igazságos demokratikus társadalmi működést nem is, de legalább valamilyen elfogadhatóan igazságos demokratikus társadalmi rendet ki lehet alakítani. A kérdés itt az, hogy *hogyan kellene kinézzen* egy igazságos és demokratikus társadalom *elfogadhatóan kedvező és realisan lehetséges* körülmények között? Egy ilyen társadalom milyen ideálokat és elveket próbáljon meg realizálni?

Az egyenként elfogadható, de egymással ellentétes »*átfogó doktrínák pluralizmusának a ténye*« alapvetően behatárolja a lehetőségeket és feltételeket a

mai demokratikus társadalmakban. Volt idő – legalábbis a hiedelmek szerint –, amikor a társadalom úgymond egységes volt, mert minden ember egyetlen hegemon doktrína alapján élt. Ez a *társadalmi egység* és stabilitás azonban csak súlyos *elnyomás* árán volt elérhető. Az *inkvizíció* például nem történelmi véletlen folytán jött létre; nagyon is törvényszerű és logikus velejárója volt a *ki-erőszakolt társadalmi egység* korszakának. Az elfogadható *átfogó doktrínák pluralizmusának a tényét*, és ennek a következményeit épp ezért nem szabad negatívként értékelni. Az *átfogó doktrínák pluralizmusa* a *»szabad emberhez méltó demokrácia«* és a *szabadság* velejárója és biztos jele. A kihívást az ebből eredő nehézségek leküzdése és bizonyos feladatok megoldása jelenti.

Amikor a politikailag lehetséges és megvalósítható határait keressük, szem előtt kell tartásuk, hogy a lehetséges határait nem a jelenleg ténylegesen létezők jelentik (RAWLS, 2001). A *»realisztikus utópia«* azért *realisztikus*, mert reálisan elhárítható akadályok és reálisan elérhető – a jelenleg aktuálisnál ideálisabb, de még reálisan lehetséges – feltételrendszerben gondolkodik. *Utópisztikus*, abban az értelemben, hogy nem a jelenlegi *status quo* alapján lehetséges rendszerben gondolkodik. Ehelyett *az elvben reálisan megteremthető*, a jelenleginél jobb körülményekre vonatkozó működést próbálja koncepcionálisan megtervezni. Alapvetően a *„hogyan kellene történnie a dolgoknak”* típusú kérdésekre keresi a választ. Azért fontos érteni a realisztikus utópia nézőpontját, mert ha jobban belegondolunk, belátható, hogy valójában a társadalmi igazságosságról, de akár egy értelmes politikai programról eleve nem is lehetne gondolkodni akkor, ha állandóan az éppen aktuális *status quo* kényszereit kellene figyelembe venni. Másrészt a *»realisztikus utópia«* attól *realisztikus*, hogy nem egy léüres térben, egy minden valós körülménytől elszakított ideáltipikus fikció szerint próbálja meghatározni a kívánatos, elérendő és a jelenleginél jobb állapotot, hanem egy reálisan elérhető (kiharcolható) feltételrendszerben.

A társadalmi működés igazságosabbá, tisztességesebbé tétele érdekében folytatott küzdelmekben időnként nem árt a teljesen ideáltipikus körülmények közötti *ideális célképzetet* figyelembe venni. Ez az az eszmény, amely mint jövőkép felé törekedni kell, még akkor is, ha nem biztos, hogy valaha is sikerül megvalósítani. Az elérendő célok, a követelések és a programok meghatározásakor azonban alapvetően a *»realisztikus utópia«* pozíció és nézőpont felvétele a praktikus. Ilyenkor persze mindig nagy kérdés, hogy hogyan ismerjük fel a megvalósíthatóság határait, és hogyan ismerjük fel, hogy mik is valójában a tényleges és az elérhető feltételek. Nagyon sokan, nagyon sokszor, nagyon könnyen lesznek a kishitűség, illetve optikai csalódás vagy a *»van-kell tévedés«*, (4.5.§) azaz a *leíró „kell értékek”* és a *normatív „van értékek”* összekeverését jelentő *gondolkodási hiba* áldozatai.

A történelem számos példát produkált arra, hogy ami adott pillanatban teljes mértékben irreálisnak, megvalósíthatatlannak, radikálisnak és soha el nem érhető célnak, ha úgy tetszik, utópiának tűnik, az esetenként sokkal hamarabb, sokkal teljesebb körűen, netán sokkal radikálisabban valósul meg és válik a széles körben elfogadott társadalmi politikai kultúra, és az *»átfogó doktrínák közti átfedő konszenzus«* integráns részévé. Nem volt annyira régen az, amikor

harcolni kellett a nők szavazati és egyéb politikai jogaiért, a kislányok iskoláztatási lehetőségeiért, a nemek közötti egyenjogúságért és az esélyek egyenlőségéért. Itt és most nem akarjuk megnyitni azt a kérdést, hogy ez mennyiben valósult meg, vagy nem valósult meg. Az biztos, hogy 100-120 éve még „mindenki biztosan tudta”, hogy ezek a női egyenjogúsággal kapcsolatos felvetések felforgató, radikális, veszélyes, irreális, utópisztikus, nem kívánatos, a társadalmi rendet felborító, politikailag se nem megvalósítható, se nem kívánatos követelések. A nemek közti egyenjogúság és az esélyek egyenlősége persze még sok kívánni valót hagy maga után a legfejlettebb demokráciákban is. Az azonban biztos, hogy a 100 éve még veszélyesnek, felforgatónak és utópisztikusnak gondolt követelések mára a széles körű társadalmi konszenzus részét képezik. Az ilyen és hasonló példákra érdemes gondolni akkor, amikor egy tisztességes, jogos, elvileg és morálisan megalapozott igazságossági követelést egy éppen fennálló hatalom tisztességtelen hatalomgyakorlása által fenntartott tisztességtelen status quo kapcsán irreálisnak, megvalósíthatatlannak, utópisztikusnak ítélnénk.

A történelmi példákon túl egy pszichológiai jelenséget, az »adaptív preferencia« jelenségét (SEN, 2009) is figyelembe kell venni. Reális elvárásainkat és terveinket szinte automatikusan és észrevétlenül a fennálló lehetőségekhez, feltételekhez igazítjuk. Ez egyrészt normális. A túlélési stratégia része. Másrészt torzítja a percepcióinkat az elérhető lehetőségekről. A példa kedvéért: így fordulhat elő az, amikor a bántalmazott áldozat hálás a bántalmazónak, mert ma csak két pofont kapott, pedig húsz pofont is kaphatott volna, mert annyit szokott kapni. Látni kell: a társadalom tagjai hajlamosak arra, hogy a tisztességtelen hatalomhoz úgy viszonyuljanak, mint az áldozat a bántalmazóhoz. A tisztességtelen hatalom pedig erre rá is játszik sok esetben.

Ezt a jelenséget nevezzük Stockholm-szindrómának, mely nem csak bűnözők és áldozataik közt alakulhat ki [...] amerikai adatok szerint az áldozatok 27%-a érez a szindrómához hasonló tüneteket [...] Elsőként 1973-ban írták le, amikor Stockholmban 2 rabló egy bankrablás során 4 alkalmazottat túszul ejtett. A 131 órás fogva tartás alatt olyan erős kötődés alakult ki közöttük, hogy az áldozatok megpróbálták megakadályozni a kiszabadításukra tett kísérletet, [...] a későbbiekben gyűjtést rendeztek a fogvatartóik jogi védelmének megszervezésére, és megtagadták a tanúskodást a büntetőperben. [...] Ha a rettegésben tartott áldozat egy kis figyelmet, felületes kedvességet kap fogvatartójától, akkor elkezd reménykedni [...] megpróbál mindenben megfelelni [...] belehelyezkedik a támadó szerepébe, az ő nézőpontjából vizsgálja a helyzetet. [...] megpróbálja felmenteni a felelősség alól [...], megpróbálja meggyőzni magát arról, hogy tulajdonképpen ő egy jó emberrel áll szemben [...] Gyűlöli az őt megmenteni szándékozó rendőrséget vagy családtagokat, és megpróbál megakadályozni minden olyan kísérletet, amely a kimentésére irányul. [...] Jobban ragaszkodik a rossz, de biztos helyzethez, mint az utána következő bizonytalansághoz. [...] Engedelmeskedik mindenben, támogatja az erőszaktevőt, keresi benne a jót, a szerethetőséget.

3.§ AZ IGAZSÁGOSSÁG POLITIKAI KONCEPCIÓJÁRÓL

Az igazságosság politikai koncepciójának három jellegzetessége van.

- (i) *A tárgya szerint*: egy specifikus területre, a »politika felségterületére«, azaz a társadalom politikai, társadalmi és gazdasági intézményeire¹ kidolgozott morális koncepció (3.1.§).
- (ii) *A prezentálása szerint*: az igazságosság politikai koncepciója egy önmagában álló független koncepció, nem pedig valamely átfogó doktrína politikai, társadalmi, gazdasági intézményekre alkalmazott változata (3.2.§).
- (iii) *A tartalma szerint*: az igazságosság politikai koncepciója számos olyan ismerős és alapvető eszméből építkezik, amely implicit módon jelen van minden demokratikus társadalom politikai és közpolitikai kultúrájában (3.3.§).

3.1.§ NORMATÍV, MORÁLIS KONCEPCIÓ, MELY A TÁRSADALOM ALAPVETŐ STRUKTÚRÁJÁT HATÁROZZA MEG

Morális koncepció alatt ebben a kontextusban azt kell érteni, hogy tartalmaz bizonyos eszmékből, elvekből és szabályokból áll, ezek mint normák kifejeznek bizonyos értékeket. A morális politikai koncepció esetében ezek az értékek *politikai értékek* (RAWLS, 2005). A morális koncepció *mindig normatív*, azaz *előíró* és *nem leíró* jellegű. A leíró, deskriptív módban a kijelentő mód kijelentő módot jelent. A normatív, azaz előíró módban az a kijelentő módban leírt állítás, hogy „ez van”, általában nem csak azt jelenti, hogy „ez kell/kellene, hogy legyen”. Fontos szem előtt tartani, hogy az írás ezen részében egyszerű kijelentő módban leírtak nagy része *normatív*, *deskriptív* kijelentés. Ez azt jelenti, hogy a kijelentő módban leírtakat valójában felszólító módban (is) kell értelmezni. Az a normatív kijelentés például, hogy »a társadalom mint a társadalmi együttműködés tisztességes rendszere« azt is jelenti, hogy a társadalom a társadalmi együttműködés tisztességes rendszere „kell, hogy legyen”.

A »társadalom alapvető struktúrája« alatt (i) a társadalom alapvető politikai, társadalmi és gazdasági intézményeit, (ii) ezek igazságos és tisztességes működését értjük és azt, hogy (ii) ezek hogyan alkotják meg együttesen a társadalmi együttműködés – egymást követő generációkon át működő – egyésséges rendszerét (RAWLS, 2005).

¹ Mint korábban is utaltunk rá: az „intézmény” ebben a kontextusban nemcsak konkrét *intézményeket* és *társadalmi alrendszereket* jelent (mint például oktatás, egészségügy), hanem *jogokat, törvényeket, jogrendet, eljárási szabályokat*, illetve az állam különböző részeit is (pl. parlament, kormány, bíróságok, alkotmánybíróság).

A »*társadalom alapvető struktúrája*« – azaz az alapvető társadalmi igazságossági és politikai intézmények együttes rendszere – nem más, mint maga az a mód, ahogyan a társadalom főbb intézményei meghatározzák, hogy a társadalom tagjai között (i) hogyan oszlanak meg az alapvető jogok és köteleességek, és (ii) hogyan történik meg a társadalmi együttműködés *közös* terheinek és a társadalmi együttműködés során *közösen* létrehozott előnyöknek, hasznoknak a résztvevők *közötti* megosztása. Ez határozza meg a társadalom összes tagjának az életét és életlehetőségeit. Ezért központi jelentőségű a »*társadalom alapvető struktúrájának*« az igazságos, tehát tisztességes működése.

A »*társadalom alapvető struktúrájába*« tartozó főbb intézmények közé tartozik a *politikai alkotmány* és a legfontosabb társadalmi és politikai intézmények. Így például a lelkiismeret, a vallás, a gondolatok, a gondolatok kifejezése szabadságának, a szólás szabadságának, a jog előtti egyenlőségnek és más alapvető *szabadságjognak és jognak* (11.7.§) az alkotmányos szintű védelme, vagy a piaci működés szabályai, vagy a magántulajdon kérdésének a szabályozása, vagy a monogámia intézménye és az elfogadott család-modell, vagy a fontosabb társadalmi alrendszer (oktatás, egészségügy, nyugdíjrendszer, szociális biztonság intézményei) mindmind példák a »*társadalom alapvető struktúrájához*« tartozó főbb intézményekre. Ha ezeket mind egyetlen egységes rendszerként együtt nézzük, akkor láthatjuk, hogy végső soron e főbb intézmények együttes rendszere, azaz a »*társadalom alapvető struktúrája*« az, ami (i) meghatározza az emberek jogait és kötelességeit, (ii) alapvető befolyással van az emberek életcéljaira, életlehetőségeire, életútjára és életére, valamint (iii) ezen múlik, hogy az emberek mivé tudnak válni az életükben, és (iv) mit tudnak elérni, megvalósítani életcéljaikból.

A »*társadalom alapvető struktúrája*« az emberek életét mélyrehatóan határozza meg – születésüktől fogva egész életükön át. Ez az alapvető oka, hogy (i) világnézettől függetlenül, a *kölcsönösség*, a *viszonosság* (*reciprocitás*), és a tisztességesség követelményeinek megfelelő, és (ii) a társadalom összes morális értelemben szabad és egyenlő tagjának a méltánylandó érdekeit azonos módon figyelembe vevő olyan *politikai-szintre leszűkített igazságossági koncepció* szerint kell működjön a társadalom, (iii) amely »*politikai szintű igazságossági koncepció*« a »*politika felségterületén belülre*« korlátozódik, csak a *társadalom alapvető struktúrájára* vonatkozik, (iv) viszont egységesen a társadalom – legkülönbözőbb nézeteket valló – összes tagjára érvényes. A »*politikai szintű igazságossági koncepció*« egységes érvényessége és az »*átfogó doktrínák pluralizmusának a ténye*« közötti ellentmondás és feszültség csak azáltal oldható fel, ha a politikai koncepció csak a »*politika felségterületeire*«, azaz a »*társadalom alapvető struktúrájára*«, azaz a társadalom összes tagjának egész életét alapvetően meghatározó és behatároló »*alapvető politikai, társadalmi igazságossági intézményekre*« vonatkozik. A politikai koncepció hatókörének ez a fajta leszűkítése teremti meg a lehetőséget arra, hogy minden (értelmes és tisztességes) polgár – aki nem tartja magát felsőbbrendűnek a társadalmi kooperációban részt vevő többi polgárhoz, vagy azok speciális csoportjához képest, s nem a *reciprocitás elvével* ellentétes *aszimmetrikus* viszonyokra tör – a saját *átfogó doktrínája*, világnézete alapján el tudja fogadni a politikai koncepciót.

Már a születéskor is fennállnak társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségek. A társadalom összes tagjának egész életét alapvetően meghatározó és behatároló főbb politikai, társadalmi, társadalmi igazságossági és gazdasági intézmények rendszere – azaz a »társadalom alapvető struktúrája« – eleve magában foglal különböző társadalmi helyzeteket, azaz eleve definiál egyfajta társadalmi hierarchiát és ranglétrát is. A társadalom tagjai e társadalmi hierarchia szerinti pozíciók valamelyikébe születnek. Ez a kiindulási pozíciójuk eleve nagy mértékben befolyással van arra, hogy milyen reális életcélokat tudnak kitűzni maguk elé, milyen életpályára számíthatnak, azaz mit tudnak ebből megvalósítani, kivé tudnak válni, mit tudnak elérni, megtenni az életükben (*»capability to do & capability to be«*).² Ezáltal a társadalom alapvető politikai, társadalmi és gazdasági intézményei, azaz a »társadalom alapvető struktúrája« bizonyos *kiindulási pozíciókat* eleve kedvezőbbé tesz más kiindulási pozíciókhoz képest. Ez eleve egy nagyfokú egyenlőtlenséget határoz meg. Mindent áthat, mindenre kihat. Nemcsak az emberek kiindulási helyzetére, de későbbi lehetőségeire, életútjára is kihatással van. A hátrányok az életút során összeadódnak, összességében az emberek életpályája eltérő lesz attól a pályától, mint amit a született képességei alapján – ideáltipikus helyzetben – elvileg várhatnánk. Ez tisztességesen nem igazolható érdemekre, érdemességre való hivatkozással jár, és az érdemekre való hivatkozás nem tisztességes.

Egy leegyszerűsítő példával élve a helyzet olyan, mintha egy 400 méteres futóversenyen egyesek pontosan a rajtvonalról, mások 100-200-300-400-500-X00 méterre a rajtvonal mögötti pozícióból, míg megint mások 10-20-50-100-200-300 méterre a célvonal előtti pozícióból rajtolnának. Furcsa lenne, ha a cél előtt mondjuk 20 méterről indult és elsőként befutott győztes az érdemeire hivatkozna a többieknek.

Michael Marmot, a *The Health Gap* című, 2015-ben megjelent könyvében ismerteti egy brit utánkövetéses vizsgálat eredményeit. A sokéves utánkövetéses vizsgálatban (*1970 British Cohort Study*) a különböző társadalmi-jövedelmi csoportba született csecsemők megfelelő tesztekkel mért kognitív képességeinek a későbbi alakulását követték hosszú éveken keresztül.

Négy születéskori, csecsemőkori *kiindulási pozíciót* kell kiemelni.

- A: *felső jövedelmi csoport + kiváló kognitív teszt* (88 pont a 100-as skálán), (*gazdag & okos*)
- B: *felső jövedelmi csoport + rossz kognitív teszt* (12 pont a 100-as skálán), (*gazdag & buta*)
- C: *alsó jövedelmi csoport + kiváló kognitív teszt* (86 pont a 100-as skálán), (*szegény & okos*)
- D: *alsó jövedelmi csoport + rossz kognitív teszt* (13 pont a 100-as skálán), (*szegény & buta*)

Kiinduláskor a kiváló kognitív teszt eredmények lényegében azonosak voltak mind a „*gazdag és okos*” (A), mind a „*szegény és okos*” (C) csoportban. A rossz kognitív teszt eredmények is lényegében azonosak voltak a „*gazdag és buta*”

² A mondat utolsó részének a megfogalmazása az Amartya Sen és Martha C. Nussbaum nevével fémjelzett »capabilities megközelítés« szerinti megfogalmazás. Rawls igazságosságelmélete és a *capabilities megközelítés* kompatibilitását akarjuk itt érzékeltetni. Erre a későbbiekben még részleteiben visszatérünk (14.§).

(B) és a „szegény és buta” (D) csoportban. Az utánkövetés 80-85. hónapja körül (6-7 éves korban) a legrosszabb kiindulási kognitív teszt eredményt produkáló „gazdag és buta” csoport (B), kognitív teszt eredményeit leíró görbe keresztezte a legjobb kognitív eredményt produkáló „szegény és okos” csoport (C) eredményeit leíró görbét. Azaz a kiváló kezdeti kognitív képességű, de szegény családba született gyerekek (C) kognitív képességei 6-7 éves korig folyamatosan csökkentek (a kiindulási 86 pontról 50 pontra a 100-as skálán), a rossz kognitív képességű, de gazdag családba született gyerekek (B) kognitív teszt eredményei folyamatosan javultak (a kiindulási 12 pontról 50 pontra a 100-as skálán), és 6-7 éves korban már egyformák voltak (50 pont a százaskálán).

A későbbiekben, a 120 hónap (10 éves kor) körül, az eredetileg „buta és gazdag” gyerekek (B) teszt eredményei (a kiindulási 12 pontról 58 pont) már jelentősen meghaladták az eredetileg „okos és szegény” (C) gyerekekét (a kiindulási 87 pontról 37 pont). (Az A és D csoport lényegében az eredeti pozíciójának megfelelően fejlődött: a „gazdag és okos” csoport (A) eredményei jól alakultak, a „szegény és buta” csoport (D) eredményei mindvégig rosszul alakultak). (MARMOT, 2015, 122–123. o., fig. 4.1.)

Ezek az eredmények rávilágítanak arra, hogy a születéskori társadalmi helyzet egy igazságtalan társadalomban mennyire meghatározó, és a későbbi élet során is egymással összeadódó és felhalmozódó hátrányokat tud jelenteni. Fontos ilyenkor abba is belegondolni, hogy az iskolai eredmények, a képzettség és a végzettség alapvetően határozza meg az elhelyezkedési és munkalehetőségeket, az életútra vetített jövedelmet, ezen keresztül az általános életminőséget, az egészségi állapotot meghatározó egyéni magatartási, életvezetési életmódbeli szokásokat, az egészségi állapotot, az elkerülhető megbetegedéseket, az elkerülhető idő előtti halálozást, az élettartamot. Másképp: itt nem csak az oktatási rendszer problémáiról van szó, és nem izolált oktatáspolitikai és szakpolitikai szintű problémára derült fény. Ez az oktatási rendszer kapcsán feltárt probléma az alacsonyabb társadalmi rétegekbe született gyermekek egész életét, összes életlehetőségét, életének az összes várható problémáját, életének a hosszát és a minőségét érinti. Nem képességeik alapján, hanem születési pozícióik alapján.

Az a tény, hogy *eltérő társadalmi pozíciók* léteznek, és az a tény, hogy ennélfogva az *eltérő társadalmi helyzetekben* született gyermekek *kiindulási pozíciója eltérő*, azaz *valamilyen szintű* egyenlőtlenség fennáll már a születéskor is,³ valószínűleg szükségszerű és kikerülhetetlen velejárója minden társadalmi együttműködésnek, bármilyen igazságossági politikai koncepció által meghatározott »társadalmi alapstruktúra« esetén. Nem mindegy azonban az, hogy mekkora is pontosan ez a *valamilyen szintű egyenlőtlenség*. Az sem mindegy,

³ Valójában már a születés előtt fennáll az egyenlőtlenség, hiszen ma már ismert, hogy a terhesség és a magzat kihordásának a körülményei (például az anya táplálkozása, életmódja, életkörülményei, pszichés és szociális helyzete, stb.) alapvető kihatással vannak a magzat és a magzat agyának a fejlődésére (KOMLOS, *You Can't Justify Inequality That Begins in the Womb*; 2016). (Lásd később.)

hogy ennek *milyen a hatása* az egyes emberek életére, lehetőségeire teljes életútjuk során. Míg *valamilyen szintű* egyenlőtlenség fennállása kikerülhetetlennek tűnik, az egyenlőtlenség és hatásának mértéke egyáltalán nem „*természeti törvények által*” meghatározott. Kizárólag a társadalmi igazságosság politikai koncepcióján, azaz mirajtunk, a társadalom tagjain múlik az is, hogy a születéskori kiindulási pozíció mennyire határozza meg az egyes egyének *ténylegesen realizálható* életesélyeit, életútját és életét.

Jelentős az eltérés a társadalmak között – *a kiindulási pozíciók közötti eltérés* és ennek az ember egész életútjára, életére kiható hatásai tekintetében – attól függően, hogy milyen az *a politika szintű igazságossági koncepció*, amelyik meghatározza a »*társadalmi alapstruktúrát*«, azaz (i) a politikai alkotmányt és az alapvető jogokat, kötelezettségeket és azok megoszlását, (ii) a kölcsönös társadalmi együttműködésből származó, közösen elért előnyök, az alapvető életlehetőségek, a gazdasági lehetőségek, a szociális körülmények társadalmon belüli, a társadalom különböző rétegei közötti eloszlását, és (iii) a társadalmi, gazdasági rendszer és intézmények igazságosságát és tisztességességét. Miért? Mit és hogyan befolyásol az »*igazságosság politikai koncepciója*« *a születéskori kiindulási pozíciók egyenlőtlenségei* tekintetében? Röviden: a társadalmi ranglétra meredeksége és a társadalmi mobilitás (és a hierarchia szintek közötti átjárhatóság) az, ami társadalmanként jelentősen eltérhet. Egyrészt igen nagy különbségek vannak a társadalmak között abban, hogy mekkorák a kiindulási pozíciók közötti különbségek. Másképp: hogy mennyire meredek a társadalmi ranglétra. Másrészt igen nagy különbség van abban, hogy mennyire határozza meg az egyéni életlehetőségeket és életutat az, hogy az ember milyen családba született. Másképp: milyenek a társadalmi fel-emelkedés, a társadalmi mobilitás lehetőségei? Milyen az esélye annak, hogy egy gyermek többre viszi, mint a szülei? Milyen az esélye annak, hogy a társadalom alsóbb rétegeiben született gyermekek a társadalmi hierarchia bármelyik szintjére eljuthassanak életük során, ha képességeik ezt lehetővé teszik? Egyáltalán ki tud-e alakulni a képességeinek megfelelő ambíciója? Ez utóbbi kapcsán utalunk a korábban említett »*adaptív preferencia*« problémájára is. Egy eleve *igazságtalan, tehát tisztességtelen* rendszerben az emberek életcéljaikat, reálisnak gondolt életterveiket az eleve igazságtalan körülményekhez igazítják; s nem valós képességeikből, tehetségükből indulnak ki. Ebből eredően egy igazságtalan rendszerben a tehetséges, de hátrányos helyzetű gyermekek jelentős részének eleve nincs is meg az az ambíciója, amely tényleges képességei, tehetsége alapján egy igazságosabb és jobb rendszerben meglenne és meg kellene, hogy legyen.

3.2.§ ÖNÁLLÓ ÉS FÜGGETLEN POLITIKAI SZINTŰ KONCEPCIÓ

Az igazságosság politikai koncepciója egy *önmagában álló független* koncepció, nem pedig valamely *átfogó doktrína* politikai, társadalmi, gazdasági intézményekre alkalmazott változata. Így nem része egyetlen *átfogó* filozófiai vagy vallási doktrínának sem. Annak érdekében, hogy ezt és ennek jelentőségét teljes

mélységében megértsük, fontos tisztázni néhány olyan fogalmat, amelyet már több helyen említettünk. Mint korábban említettük (3.1.§) az igazságosság politikai koncepciója egy *morális koncepció*, abban az értelemben, hogy bizonyos eszmékből, elvekből és normatív szabályokból áll, és ezek mint normák kifejeznek bizonyos értékeket. A *morális politikai koncepció* esetében ezek az értékek *politikai értékek*. Más morális koncepciók a tartalmi kiterjedési területükben különböznek, azaz például: mi a tárgyuk, mire terjednek ki és tartalmilag mennyivel bővebbek. Egy morális koncepció akkor »egyetemes«, (»generális«), ha minden vagy szinte minden témára kiterjed, és minden érintett témára *univerzálisan* kiterjed.

Akkor mondjuk, hogy egy morális koncepció »*átfogó, minden részletre kiterjedő*« (»*comprehensive*«), ha nemcsak általában terjed ki az élet szinte minden területére, de koncepciókat, morális normákat, ideálokat, szabályokat is megfogalmaz számos *nem politikai szintű értékre* és *erényre* vonatkozóan is. Így a személyünkkel, életünkkel, életvezetésünkkel, a helyes magatartásunkkal, családi, baráti, társasági életünkkel, továbbá az emberi élet értelmével, *helyes* céljával, a fontos emberi értékekkel, a személyes jellemvonásokkal, erényekkel kapcsolatosan is megfogalmaz normákat.

Az *átfogó*, minden részletre kiterjedő morális koncepció (i) *teljeskörűen át-fogó*, ha minden elfogadott értékre és erényre kiterjedően egy meglehetősen jól tagolt, kellően és precízen részletezett, konzisztens és koherens eszmerendszert alkotó koncepciót fogalmaz meg. Ezzel szemben (ii) *részlegesen át-fogó*, ha számos fent részletezett nem politikai értékre és erényre kiterjed, de messze nem az összes ilyen értékre és erényre terjed ki; illetve ha nem kellően rendszerszerűen, strukturáltan vagy pontatlanul, zavarosan, homályosan fogalmaz. Megjegyzendő, hogy a részlegesen át-fogó doktrínáknak épp »*lazaságuk*» és *részlegességük* miatt igen fontos szerepük van az »*igazságossági politikai koncepciójára*« vonatkozó »*átfedő konszenzus*« kialakulásában; ugyanis az ilyen mozaikos, laza át-fogó nézetek közé jobban be tudják illeszteni a polgárok a politikai szintű igazságosság elveit. A legtöbb filozófiai irányzat és a legtöbb vallás alapvető törekvése, hogy mind egyetemes, mind át-fogó, minden részletre kiterjedő doktrínát fogalmazzon meg. Maguknak az egyes polgároknak azonban általában csak laza, mozaikos, részlegesen át-fogó nézeteik vannak.

Az egyes doktrínák között különbséget kell tenni aszerint is, hogy *mérsékelt és elfogadható* tanokat fogalmaznak-e meg (ilyen az összes nagy világvallás és a legtöbb jelentős filozófiai irányzat), vagy *szélsőséges, túlzó és elfogadhatatlan*, netán egyenes örült vagy gonosz doktrínák.⁴ A *mérsékelt* és a *szélsőséges* doktrínák közti különbségtétel alapja, hogy az egyes doktrína mennyiben hajlandó figyelembe venni azt aényt, hogy rajta kívül más, vele sok tételben esetleg ellentétes, de egyébként teljesen elfogadható nézetek is léteznek. Mennyire tartja tiszteletben a »*reciprocitás (viszonosság) elvét*« (4.3.§), és ebből eredően a *szim-*

⁴ A »*reasonable*« (mérsékelt, elfogadható; helyes mint tisztességes) és az »*unreasonable*« (túlzó, szélsőséges, elfogadhatatlan) mind a doktrínák, nézetek, mind személyek, mind magatartások kapcsán előjön az igazságossági koncepcióban. Mérsékelt doktrínáknak is lehetnek szélsőséges képviselőik. Ezekre a későbbiekben még visszatérünk.

metrikus viszonyokat kötelezően előíró igazságossági elveket. Mennyire hajlandó figyelembe venni – a *kölcsönös tisztelet* és a *viszonosság* alapján – mások jogos és méltánylandó érdekeit és *lelkiismereti szabadságát*. Ebből eredően mennyire hajlandó tiszteletben tartani, hogy mások – méltánylandó módon – más doktrínákban, értékekben és igazságokban hisznek. Mennyire erőszakosan próbálják másokra vagy mindenkire ráerőltetni, és így *egyeduralkodóvá* tenni nézeteiket, meggyőződésüket és vélt vagy valós igazságukat. A doktrínák elfogadhatósága vagy szélsőségesége nem csak a *lelkiismereti és vallásszabadság*, és a mások nézetei iránti *türelem* elfogadásán vagy nem elfogadásán alapul. A *kölcsönösség*, a *viszonosság*, mások (vagy más csoportok) azonos jogainak, lehetőségeinek a megtagadása, vagy egyes alapvető jogok *abszolutizálása*⁵ és így az alapvető jogok, lehetőségek és igazságossági szempontok rendszerének a „felborulása” miatt minősül egy doktrína *elfogadhatatlannak* és *szélsőségesnek*. Az a *szélsőséges személy* vagy az a *szélsőséges doktrína*, amely tagadja a »*reciprocitás* (viszonosság) *elvét*« és ennek kötelező *következményét*, a *viszonyok szimmetriáját*; s ehelyett a legkülönbözőbb elvi alapokon és a legkülönbözőbb (akár erőszakos) módszerekkel *aszimmetrikus viszonyokra* tör.

Fo ntos mélyen belegondolni abba, hogy mi is lenne a következménye annak, ha a »*társadalom alapvető struktúráját*«, azaz az emberek életét, életlehetőségét és alapvető viszonyait meghatározó főbb politikai, társadalmi és gazdasági intézményeket és az állami hatalom felhasználását és működését szabályozó igazságossági koncepció egy olyan, mindenre kiterjedő, átfogó filozófiai vagy vallási doktrína alapján kerülne meghatározásra, amely többek között az élet értelmével, az ember helyes életcéljával, az emberi lét érdemes és érdemtelen dolgaival, a magánszféra legkülönbözőbb területein tanúsítandó helyes értékekkel, erényekkel és viselkedéssel kapcsolatosan fogalmaz meg morális előírásokat. Mint korábban is említettük, volt már ilyenre példa, például a középkorban. Az *inkvizíció* nem egy történelmi baleset következményeként jött létre, hanem az uralkodó, monopolhelyzetű, átfogó vallási doktrína hegemóniájának és a társadalmi egység kikényszerítésének, valamint az ellenkező (veszélyesnek és eretneknek nyilvánított) nézeteket vallók elnémításának és eliminálásának a logikailag szükségszerű eszközeként lett életre hívva.

E történelmi példa a római katolikus egyház egy bizonyos korszakát érinti. Fontos azonban megérteni, hogy egyáltalán nem csak a vallási doktrínákkal kapcsolatos a probléma. Bármelyik átfogó, az élet minden részletére kiterjedő doktrína súlyos és elhúzódó társadalmi feszültségeket és konfliktusokat okoz, ha annak a politikai dimenzió n túlterjeszkedő előírásait a társadalom összes tagjára rá akarja valaki erőltetni. Ez az átfogó doktrínák pluralizmusa tényének az egyik egyenes és kikerülhetetlen következménye. Ha például egy politikai érdekcsoport a liberalizmus számos átfogó, mindenre kiterjedő doktrínája közül valamelyiket vagy valamilyen mixét doktriner módon a »társadalom alapstruk-

⁵ Ilyen okok miatt Rawls a *libertarianizmust* a *szélsőséges doktrínák* közé sorolja. (Lásd *Political Liberalism extended edition*, 262–265. o.)

túrájának» és a társadalom életének a meghatározójává akarja tenni, azzal csak azt tudja elérni, hogy előbb vagy utóbb a társadalom széles többsége számára a liberalizmus mint olyan (függetlenül annak számtalan irányzatától, valós értékeitől) szitokszóvá válik, mégpedig differenciálatlanul. Tétélezzünk fel egy világboldogító, csodás eszméket és értékeket felvonultató liberális (vagy bármilyen) doktrínát. Ha a társadalom összes tagjára akarja valaki erőltetni, akkor tényleges erényeitől függetlenül vagy szitokszóvá válik a doktrína megnevezése, vagy polgárháború alakul ki (a vallásháborúk példája alapján), vagy totális elnyomást, gondolatrendőrséget, vagy az Inkvizíció 2.0.-t kell bevezetni, hogy mindenki úgy csináljon, mintha elfogadná az élete minden részletére kiterjedő, világboldogító célú hatalmi előírásokat. Ha a liberalizmus magyarországi szitokszóvá válásának a mélyen fekvő okait keresné valaki, akkor a számos lehetséges ok és magyarázat között feltétlenül javasoljuk Rawls *politikai* koncepcióval és az átfogó doktrínákkal kapcsolatos gondolatait is megfontolni. (Lásd pl. »*Political Liberalism*« [RAWLS, 2005].)

Bármely társadalom bármely súlyos és elhúzódó belső megosztottsága, konfliktusa mögött, ha keresünk, akkor előbb vagy utóbb találunk valamilyen olyan értéket, normát, amely az *igazságosság politikai dimenzióján* messze túl eső, valamilyen *átfogó doktrínához* tartozik, és amelyet a hatalom vagy valamilyen érdekcsoport mindenféleképp a társadalom összes tagjának az életét szabályozó előírássá akar tenni. Ezekben az esetekben *soha nem az a fő kérdés, hogy mi az adott szabálynak a tényleges tartalma!* A vallásháborúk sem azért alakultak ki elsődlegesen, mert akár a *római katolikus anyaszentegyház*, akár a reformáció során alakult *protestáns egyházak* tanításai tartalmilag elfogadhatatlanok lettek volna. A *liberalizmus* sem azért vált *szitokszóvá* Magyarországon, mert a *liberalizmus* mint olyan vagy a számos – egymástól is sok lényegi pontban különböző – *liberális irányzat* értékei, elvei tartalmilag annyira elfogadhatatlanok lennének.

A fő probléma mindig az, ha társadalom tagjainak egy kisebb vagy nagyobb csoportja *doktriner* módon erőszakkal rá akar erőltetni mindenkire egy olyan előírást, amely az ő »*átfogó doktrínájának*« része, vagy abból következik, miközben mások *átfogó doktrínájával, értékrendjével és belső meggyőződésével, lelkiismeretével* ez lehet, hogy épp ellentétes. A *mély megosztottságot* ilyenkor általában a *doktrinerség* és az erőszakoskodás okozza elsősorban. Miért? Egyrészt azért, mert a bármely *átfogó doktrínát* erőltető csoport nem vesz tudomást az »*átfogó doktrínák pluralizmusának*« a megkerülhetetlen tényéről. Másrészt nem vesz tudomást ennek *kötelező* következményeiről. Harmadrészt ebből eredően *megtagadja a kölcsönös tisztelet és a viszonyosság elveit*, megtagadja a többi polgártól a *lelkiismeret szabadságához* való jogát, és erőszakkal rá akarja erőltetni másokra a saját értékrendjét. Miért vált ez ki ellenállást, és okoz súlyos megosztottságot? Azért, mert ez egy *erőszaktevé*s. Miért? A politikai szint mindig *törvénykezést* is érint. A *törvénykezés* mindig involválja az *államhatalmat*. Az állam pedig mindig involválja a *kényszert* és az *erőszakot* (pl. a *törvények betartatása* miatt). Képzeljük el, mi lenne, ha például törvényileg tennénk kötelezővé a *paleo étrendet* vagy a *vegetarianizmus* egy specifikus előírásrendszerét. Mit csinálnak ilyenkor azok, akik más étrendben *hisznek* vagy más az *ízlésük*? A „*boltok kötelező va-*

sárnapi zárva tartása”, és annak indoklása hasonló okok miatt okozott jelentős feszültséget. Sok különböző pro és kontra érv felhozható egy ilyen intézkedés kapcsán. Az a *társadalmi konfliktus*, amely végül is az intézkedés eltörléséhez vezetett, azt mutatja, hogy ez az intézkedés és különösen annak – bizonyos családi, vallási értékekre és a „helyes viselkedésre” kiterjedő – *doktriner indoklása* messze túlterjeszkedett a »politika felségterületén«.

Az »igazságosság politikai koncepciója« kapcsán Rawls alapvető fontosságú gondolata az, hogy az igazságosság politikai koncepcióját (i) le kell szűkíteni a »politika felségterületére«, azaz a »társadalom alapvető struktúrájára« (azaz az összes polgár életét alapvetően meghatározó főbb politikai, társadalmi és gazdasági intézményekre); (ii) önálló koncepcióként – azaz nem valamely átfogó doktrína e specifikus politikai területre való adaptálásaként, kiterjesztéseként – kell megfogalmazni, tiszteletben tartva az »átfogó doktrínák pluralizmusának a tényét«, valamint a viszonyosság és kölcsönösség elveit, továbbá a lelkiismeret szabadságát; (iii) úgy kell megfogalmazni, hogy ne valamely átfogó doktrínából legyen levezetve, és ne az átfogó doktrínákra hivatkozzon egy-egy tétele esetén; (iv) ugyanakkor lehetőség szerint a mérsékelt és elfogadható vallási és filozófiai doktrínák hívei saját átfogó doktrínáik alapján el tudják fogadni, illetve afféle *kompatibilis „politikai modulként”* be tudják illeszteni a saját eszmerendszerükbe. Ha ezt sikerül elérni, akkor tud létrejönni az az »átfedő konszenzus«, ami a »jó okokból létrejövő társadalmi stabilitás« alapja. A »jó okokból létrejövő stabilitás« arra utal, hogy a társadalmi egység és stabilitás nem elnyomás, erőszak vagy megfélemlítés és manipuláció hatására, hanem a polgárok szabad akaratából jön létre. Az »átfedő konszenzus« kapcsán fontos érteni, hogy itt nem egy kényszerű kompromisszumon alapuló »modus vivendi« létrehozása a cél. Az »átfedő konszenzus« nem egy ilyen kényszerű kompromisszum. A »modus vivendi« kényszer hatására, valamilyen éppen aktuálisan fennálló (vagy vélt) *erőegyensúly* hatására jön létre, és mint ilyen *instabil*. Abban a pillanatban felborul, amint valamelyik fél úgy érzi, hogy többé nem kényszerül arra, hogy fenntartsa a kényszerű egyezséget.

Az »átfedő konszenzus« létrejöttének, megvalósíthatóságának klasszikus példája a vallásháborúk korának a lezárulása, a béke kialakulása a lelkiismereti és vallásszabadság, valamint a vallási türelem elveinek a »feltalálásával« és azzal, hogy ezen elveken keresztül sikerült megtalálni a módját annak, hogy az uralkodóknak ne kelljen mindenáron valamelyik vallás mellett kiállni, és ebből eredően a többit üldözni és kiirtani. Nyilvánvaló, hogy a hosszú éveken át tartó öldöklésben kimerült országok és népek a kezdet kezdetén kizárólag *kényszerű kompromisszumként* fogadták el a véres háborúk és az öldöklés lezárását lehetővé tevő elveket. Ugyanakkor a vallási békét lehetővé tevő elvek igencsak sokat fejlődtek, csiszolódtak az idők folyamán. A politikai helyzet egyre stabilizálódott. Idővel az olyan elvek, mint a *lelkiismeret szabadsága* és a *vallási türelem elve* már nem kényszerű kompromisszumként, hanem széles körű társadalmi konszenzusként és a társadalom politikai kultúrájának a szerves részeként vannak jelen a társadalmak életében. Miért? Azért mert a – korábban háborúban álló – fontosabb vallási doktrínák, valamint az azóta meghatározóvá vált átfogó filozófiai doktrínák az idők folyamán vagy beépítették a saját dokt-

rínáik nézetrendszerébe ezeket az elveket, vagy megtalálták a módját, hogy saját doktrínájuk alapján, saját meggyőződésükből és szabad és kényszer mentes akaratukból, hogyan tudják üdvözölni és elfogadni ezeket az elveket. Az *igazságosság mint önálló politikai koncepció* kapcsán a mérsékelt és elfogadható doktrínák »átfedő konszenzusának« a létrejöttét és az *igazságosság politikai koncepciójának* az elfogadását ennek az analógiájára lehet elképzelni. Kévsébé távoli példa lehet például az *általános és titkos választójog* kiterjesztése, ami ma már természetes, de nem olyan régen, a 20. század első felében, ez Magyarországon még alapvető parasztmozgalmi és munkásmozgalmi követelés volt. Az sem volt túl régen, hogy a *szüfrazsett mozgalmak* hosszú harcok után végül is kivívták a *nők jog előtti egyenlőségét és általános választójogát*. Ma már például Európában vagy az észak-amerikai földrészen fel sem merülhetne a női választójog vagy a nők jog előtti egyenlőségének a megkérdőjelezése. Ez utóbbi példák is jól illusztrálják a *fennálló erőegyensúlyt* megkérdőjelező politikai harctól a »modus vivendin« át az »átfedő konszenzusig« és az azon alapuló társadalmi közmegegyezésig, valamint a kivívott demokratikus alapelvek és értékek politikai kultúrába történő beépülésig tartó politikai folyamatokat.

Rawls életműve arra irányult, hogy egy olyan, az átfogó doktrínák átfedő konszenzusára alkalmas politikai igazságossági koncepciót (*»Justice as Fairness«*) alkosson meg, amely alkalmas »a jó okokból történő stabilitás« és a társadalmi béke kialakítására és fenntartására. Ezért ezek a fenti gondolatok még sokszor és sokféle kontextusban elő fognak jönni a továbbiakban is. Itt az »átfedő konszenzus« és a stabilitás kérdéseit elsősorban a »politikai koncepció« önállóságának, mibenlétének, jelentőségének és működésének az érzékeltetése érdekében érintettük. Az »átfedő konszenzusról« és a stabilitási kritériumokról külön fejezetekben lesz szó. Az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusával« kialakítandó politikai igazságossági koncepcióval kapcsolatos fejtegetések a mai magyarországi helyzetben különösen fontos gyakorlati jelentőséggel is bírnak.

Végezetül: az »átfedő konszenzus« kialakulása szempontjából különösen kedvező az a két tény, hogy (i) számos átfogó doktrína csak részlegesen átfogó, (ii) vagy maga a doktrína ugyan teljeskörűen átfogó, de a doktrína „hívei” többségének ezzel kapcsolatos nézetei nem teljeskörűen átfogók. Ez megkönnyíti a politikai igazságossági koncepció átfedő konszenzussal történő elfogadását, illetve beépülését a közpolitikai kultúrába.

3.3.§ A DEMOKRÁCIÁK POLITIKAI KULTÚRÁJÁBAN RÉGÓTA JELENLÉVŐ, ISMERŐS ÉS ELFOGADOTT ESZMÉKBŐL ÉPÍTKEZIK

Az »igazságosság politikai koncepciójának« a harmadik jellemző vonása, hogy miután a létező átfogó doktrínák egyikének az adaptációját sem jelentheti – például azért, mert tiszteletben kell tartani az átfogó doktrínák pluralizmusának a tényét –, ezért számos olyan ismerős és alapvető eszméből építkezik, amely implicit módon jelen van minden demokratikus társadalom politikai és közpolitikai kultúrájában. A »szabad emberhez méltó alkotmányos demokrá-

ciák» politikai intézményei, az alkotmányos kérdések interpretációi, különböző fontos politikai szövegek és írások (pl. alkotmányok, emberi jogok egyetemes nyilatkozata, híres politikusi beszédek, stb.), történelmi hagyományok, politikai filozófiai írások számos olyan gondolatot, eszmét, értéket, koncepciót fogalmaznak meg, amelyek jelen vannak a demokratikus társadalom kultúrájában. Az *»igazságosság politikai koncepciójával«* kapcsolatosan eleve elvárás, hogy *közérthető, nyilvánosan ismert, elismert és közös* koncepció legyen. Ebből a szempontból is kifejezetten előnyös, ha fogalomrendszere közvetlen kapcsolatban van a társadalom implicit politikai kultúrájával, és alapvetően olyan fogalmakkal operál, amelyek viszonylag kis erőfeszítéssel érthetők mindazok számára, akik veszik a fáradságot ahhoz, hogy megismerjék és megértsék.

A *»társadalom alapvető struktúrája«* jelenti a társadalom *közös és nyilvános politikai felségterületét és dimenzióját*. Ez az, ami a *társadalom minden egyes tagjának* az életlehetőségeit és az életét mélyrehatóan és sokrétűen érinti a társadalmi együttműködés terheinek és hasznainak a megosztása révén. Ez az, amit az *»igazságosság politikai koncepciója«* kell, hogy szabályozzon. Itt különböző szinteket különböztethetünk meg: (a) *alapelvek, alapértékek szintje*, (b) *alkotmányozó, felhatalmazó szint*, (c) *törvényhozási és* (d) *interpretációs* (alkotmánybíró-sági-bíró-sági), *végrehajtási, alkalmazási* (pl. kormányzati) szintek (11.10.§). Minden más kérdés – azaz minden, ami nem az alkotmányos alapelveket, értékeket és alapjogokat, nem a lényegbeli alkotmányos kérdéseket és nem a társadalom fő politikai, társadalmi és gazdasági intézményeit érinti – a civil (azaz nem politikai) szférához, a *»társadalom háttérkultúrájába«* tartozik. Érdekes és sokszor bonyolult kérdések vetődnek fel a politikai szint és a *»háttérkultúra«* érintkezési felületein keletkező problémák kapcsán. Ezekre a későbbiekben térünk vissza.

Összegezve: a *»társadalmi háttérkultúra«* és a *»társadalom alapvető struktúrája«* ebben a gondolati rendszerben úgy viszonyul egymáshoz, hogy a *»háttérkultúra«* társadalmi és nem politikai, azaz kívül esik a *»politika felségterületén«*, és nem is keverhető össze az odatartozó dolgokkal. Míg a *»társadalom alapvető struktúrája«* politikai és nem társadalmi. Ehhez a politikai szinthez egyedül az igazságosság politikai koncepciója tartozik. A társadalmi *»háttérkultúrához«* pedig minden más, így az átfogó doktrínák is. A *»háttérkultúra«* a társadalom mindennapi életének és a társadalom összes társulásának, egyesületének, szerveződésének a kultúrája. Az egyházak, a vallási szervezetek, az egyetemek, a tudományos társulatok, az akadémia, a kulturális társulások, a sportegyesületek, a legkülönbözőbb célú egyéb civilszervezések, egyletek mind-mind idetartoznak. Idetartozik az összes átfogó vallási, filozófiai és erkölcsi doktrína, illetve az ezek mentén szerveződő társulások, egyesületek és egyéb szervezetek.

Miért fontos a *nem politikai, társadalmi szint* versus a *politikai szint* éles megkülönböztetése és *szétválasztása*? Korábban már részleteztük, itt csak röviden utalunk rá. Azért, mert a *»társadalmi háttérkultúra«* bármelyik szervezetéhez, társuláshoz a *társulás önkéntes*, és a távozás is az (több más mellett a lelkiismereti szabadság, a társulási szabadság alapján). Ezzel szemben a társadalomban a tagság és a *»társadalom alapvető struktúrájához«* való „csatlakozás” *nem önkéntes, beleszületünk* – s a *»politika felségterületéhez«* tartozó igazságossági elvek és normák hatálya alá kerülünk, akár akarjuk, akár nem. Távozni csak *emigráció* árán lehet.

Az ország elhagyása súlyos személyes terhekkel jár. Ezért az *emigráció joga* nem mentesíti a tisztességtelen és igazságtalan hatalmat a morális felelőssége, és a tisztességesség és igazságosság helyreállításának kötelezettsége alól (3.3. §; 4.3. §). Ezzel szemben, ha egy a »háttérkulturához« tartozó *nem politikai szervezet* belső előírásai nem tetszenek, akkor a *lelkiismereti szabadság* és a *társulási szabadság* esetén *szabadon távozhatunk*. Ezek miatt a megfontolások miatt a »*társadalmi háttérkultúra*« önkéntes csatlakozáson, tagságon és távozáson alapuló »*nem politikai*« szerveződései, társulásai esetében viszonylag széles keretek között határozhatók meg a belső szabályok, eljárások, értékek, erények, normák, feltéve, hogy a *szabad távozás lehetősége* biztosított. Ezzel szemben a »*társadalom alapvető struktúrájára*« a kifejezetten erre a területre kifejlesztett és szigorúan a »*politika felségterületére*« leszűkített *politikai igazságossági koncepció* vonatkozhat csak.

Megjegyzendő, hogy a »*társadalmi háttérkultúra*« számos szerveződése esetében is a *politikai igazságossági koncepció* által meghatározott *elsődleges prioritású szabadságjogok* kell, hogy érvényesüljenek a szerveződés és a tag viszonylatában. (pl. a szabad távozás, kilépés joga). Ugyanakkor a szerveződés belső életében, a tagok egymás közti viszonyában kifejezetten kívánatos és célszerű, hogy a szervezet céljától, értékrendjétől függően *saját belső normarendszer* működjön. Az »*igazságosság politikai koncepcióját*« a »*háttérkultúra*« szervezeteinek belső életére alkalmazni se nem kívánatos, se nem lehetséges. Gondoljunk például egy egyetem, egy tudományos társaság vagy egy egyházi szervezet, egyházi rend belső életére, értékrendjére, normarendszerére. Ezekre a politikai koncepció nem alkalmazható. De e szervezetek belső normái sem alkalmazhatóak a »*társadalom alapvető struktúrájára*«. Továbbá az, hogy ami »*bűn*« a *háttérkultúra* adott szervezetének normarendszere szerint, de *nem bűn* az *igazságosság politikai koncepciója* szerint, az a polgár szervezeti tagságát érintheti, de az állampolgári jogait nem! Extrém példa ennek illusztrálására: egy *szekta* normái szerint *eretnekséget* elkövető szekta tag a szektából kizárható, de például máglyán nem égethető el.

Fontos tisztázni, hogy ez a fejezet a legáltalánosabb koncepciót ismertette: az »*igazságosság politikai koncepciójának*« három alapvető jellegzetessége mentén mutattuk be, hogy általában egy ilyen politikai koncepció hogyan illeszkedik be egy demokratikus társadalom rendszerébe, mi az »*átfogó doktrínákhoz*« való viszonya. Tehát ez a rész nem specifikusan Rawls »*igazságosság mint tisztességesség*« politikai koncepciójáról szólt. Azt határozta meg, hogy általában egy *politikai igazságossági koncepció* mitől és miért *politikai* koncepció; milyen jellegzetességei kell legyenek ahhoz, hogy a »*társadalom alapvető struktúrájának*« a szabályozására, meghatározására alkalmas legyen. Magyarán elméletileg sokféle *politikai igazságossági koncepció* létezhet, amely valamilyen rendszerzerű, koherens és tisztességes választ próbál adni az igazságosság, azaz (i) jogok és kötelezettségek, (ii) a tisztességes esélyek és lehetőségek és (iii) az igazságos elosztás és az elfogadható és nem elfogadható egyenlőtlenségek kérdéseire. A következő fejezetekben viszont alapvetően már Rawls »*igazságosság mint tisztességesség*« koncepciójára fókuszálunk, annak fő eszméi mentén vázoljuk fel Rawls politikai igazságossági koncepcióját.

4.§ A TÁRSADALOM MINT A TÁRSADALMI EGYÜTTMŰKÖDÉS TISZTESSÉGES RENDSZERE

Jókor szokjál e gondolathoz: a társaságban született ember nem önmagáé. Számítlanok a jótétemények, mik a társas életben naponként reánk háramlanak; lehet-e kívánnunk, hogy e jótéteményekkel ingyen élhessünk, mint zsarnok a más izzadása bérével? Használni akarod a társaságot? Úgy mindent kell tenned annak fenntartására, mi saját erődtől kitelik. [...].

Az ember egyedül gondolva nem több a magányos vadállatnál, mely élte fenntartásáért zsákmányt keresve bolyong. Emberi ész és erő csak társaságban fejlődik ki; s amint valamely embertársaság szerencsésb, szebb, dicsőbb hazává alkotta magát: polgárai minden szépből és jóban aszerént haladhatnak. Ezért kell minden művelt embernek a hazát legfőbb gondjává tennie; s ez mindenekfelett oly hazákról értetik, hol az egyes polgárnak a közdolgok folyásába tekinteni joga s kötelessége van. Mert jog és kötelesség egymástól soha el nem választhatók.

Kölcsey Ferenc: *Parainesis* Kölcsey Kálmánhoz (1837)

Az »igazságosság mint tisztességesség« koncepció egyik legalapvetőbb eszméjének »a társadalom mint a társadalmi együttműködés tisztességes rendszerének« a részletezése előtt áttekintjük, melyek azok a demokratikus társadalmak politikai kultúrájában *implicit módon jelenlévő* ismerős fogalmak, amikből az »igazságosság mint tisztességesség« politikai igazságossági koncepciója építkezik.

Mit is jelent az, hogy *implicit módon vannak jelen* a demokratikus társadalmak politikai kultúrájában bizonyos alapvető eszmék? Léteznek olyan alapvető fontosságú és *intuitív politikai eszmék*, amelyek gyakran nincsenek pontosan és világosan definiálva. Ezek nincsenek részletesen és tételesen kifejtve, mégis alapvető fontosságú szerepet játszanak egy társadalom politikai gondolkodásában, politikai véleményformálásában, a különböző politikai és társadalmi intézményekről való gondolkodásban vagy az ezekkel kapcsolatos elvárások megfogalmazásában. Sőt, a történelmi hagyományokat szemlélve, vagy régebbi politikai tárgyú beszédek, írások olvasva, de akár egy-egy alkotmánybírósi indoklás is tanulmányozva azt láthatjuk, hogy ezek a *nem minden részletében kifejtett*, nem feltétlenül pontosan definiált *intuitív politikai eszmék* az idők folyamán is meglepően tartósan jelen voltak, és jelen vannak a politikai gondolkodásban.

Ennek az a jelentősége, hogy az »igazságosság politikai koncepciójának« mint önálló, független, azaz nem valamely »átfogó doktrínából« levezetett »politikai szintű igazságossági koncepciónak« a kidolgozásakor tudunk találni bizonyos, a politikai kultúrában és az emberi gondolkodásban jelen lévő és a »politikai szintű igazságossági koncepció« szempontjából releváns eszméket, fogalmakat, ame-

lyekből ki tudunk indulni. Lehet, hogy egy adott országban a demokrácia minősége éppen nem a legjobb. Lehet, hogy nemcsak demokratikus, de sötét diktatórikus, autoriter és feudális hagyományok és képviselőik is jelen vannak. De ez nem jelenti azt, hogy ne léteznének az adott országban a demokratikus hagyományokban és a politikai kultúrában implicit módon jelen lévő, sokak számára fontos és ismert eszmék, amelyekből ki lehet indulni, és fel lehet építeni egy viszonylag közérthető politikai koncepciót, amely kapcsán esélyünk lehet az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusának« létrejöttére, és ezáltal a társadalmi igazságosság, a »jó okból létrejövő« társadalmi béke és a stabilitás kialakulására, a mindent leromboló súlyos megosztottság jelentős mérséklésére.

Az »igazságosság mint tisztességesség« politikai koncepciója is néhány ilyen, a társadalmak demokratikus politikai kultúrájában viszonylag régóta jelen lévő, ismerős politikai eszméből építkezik.

- Először is maga az »igazságosság politikai koncepciója«, pontosabban az, hogy mit is jelent ebben a kontextusban az, hogy »politikai koncepció«. (3.§);
- Másodszor a három egymással szorosan összefüggő alapvető fontosságú eszme: (i) a társadalom mint »a társadalmi együttműködés tisztességes és igazságos rendszere egyik generációról a másikra«¹ (4.§); (ii) a személyekre mint a társadalom »szabad és egyenlő polgáira«² vonatkozó politikai koncepció, vagy másképp: a társadalmi együttműködésben részt vevő szabad és egyenlő polgárookra vonatkozó politikai koncepció (5.§); (iii) a »helyesen elrendezett társadalom«³ eszméje, azaz a széles társadalmi támogatottságú igazságossági koncepció szerint szabályozott és működő társadalom eszméje (6.§);
- Harmadszor a »társadalom alapvető struktúrája« és a »háttérigazságosság« (8.§), valamint a »társadalmi szerződés« eszméje, amely ebben a konkrét specifikus politikai koncepcióban alapvetően gondolatkísérletként jön elő az »eredeti pozíció« és a »tudatlanság fátyla«⁴ (8.§) kapcsán. Igen röviden: ezek a pártatlan döntéshozatali helyzet modellezésének az eszközei, és az igazságossági koncepció mélyebb összefüggéseinek a megértéséhez szükséges gondolatkísérlet elvégzését, a lehetséges más igazságossági alternatívák összehasonlító elemzését segítik. (lásd később)
- Végül: az (i) »átfedő konszenzus«⁵ és (ii) a mérsékelt és elfogadható átfogó doktrínák és a szélsőséges és nem elfogadható doktrínák⁶ (5.§) fontos kiegészítő koncepciók a »jól elrendezett társadalom« megvalósíthatóságának bemutatásakor. A társadalmi egység természetét a mérsékelt és elfogadható átfogó dokt-

¹ »Society as a fair system of social cooperation over time from one generation to the next«

² »Citizens as Free and Equal Persons«.

³ »Well Ordered Society«.

⁴ »Original Position« (»eredeti pozíció«); »Veil of Ignorance« (»a tudatlanság fátyla«) – e két fogalmat csak a teljesség kedvéért és központi fontosságuk miatt soroltuk itt fel. Ehelyütt nem lehet röviden lényegileg ismertetni e koncepciókat. Erre a későbbiekben a maga kontextusában, a megértésükhöz szükséges többi fogalom felvezetését követően kerül sor.

⁵ »Overlapping Consensus«.

⁶ »Reasonable Comprehensive Doctrines« & »Unreasonable Comprehensive Doctrines« & »The Fact of Reasonable Pluralism« & »The Fact of Oppression«.

rínak stabil »átfedő konszenzusán« keresztül értelmezhetjük (3.§). A politikai dimenzió, a »nyilvános indokolás« (10.§) és a »közügyekkel kapcsolatos nyilvános érvelésre«⁷ (12.§) vonatkozó koncepciók révén válik teljessé a rendszer. A fenti, a társadalom politikai kultúrájában implicit módon jelen lévő gondolatok alapvetően az »igazságosság politikai koncepciójának« a rendszerét, illetve ennek a társadalom rendszerébe való illesztését írják le. Ennek ismertetése után tudunk rátérni az »igazságosság mint tisztességesség« politikai koncepciójának tényleges tartalmára (11.§): azaz (i) a két alapvető igazságossági elvre, (ii) az alapvető szabadságjogokra és jogokra, (iii) a tisztességes esélyekre és lehetőségekre és (iv) az ún. »eltérési elvre«⁸ és a (v) jogok, lehetőségek és a disztributív igazságossági szabályok belső összefüggéseire és (vi) a prioritási szabályokra.

4.1.§ A TÁRSADALMI EGYÜTTMŰKÖDÉS ESZMÉJE MINT A POLITIKAI KULTÚRA RÉSZE

Az az intuitív gondolat, hogy a társadalom a társadalmi együttműködés rendszere, vagy hogy mint ilyennek, tisztességes feltételei kell legyenek, mélyen gyökereznek a demokráciák politikai kultúrájában. Ehhez kapcsolódóan a társadalmi szerződés eszméje is, amellyel mint intuitív gondolattal kapcsolatosan szinte mindenkinek van valamilyen elképzelése, függetlenül attól, hogy a tételeken kifejtett „társadalmi szerződéses elméletek” Thomas Hobbes (1588–1679), John Locke (1632–1704), Jean Jacques Rousseau (1712–1778) hagyományait követve meglehetősen sokfélék, különbözőek. A tételeken kifejtett szerződéselméleteket, ezek különbségeit, a szerződéselméletek kritikáit és alternatíváit valószínűleg kevesen ismerik minden fontos részletében. Mégis a társadalmi szerződés és a társadalmi együttműködés intuitív eszméi és ennek a politika morális és politikai legitimitációját alapvetően érintő kérdései meglehetősen kitarthatóan jelen vannak a társadalmak kultúrájában és politikai gondolkodásában. Milyen feltételek mellett tekinthető egy hatalom legitimnek? Mi a politika erkölcsi kötelessége? Milyen jogokat gyakorolhat és nem gyakorolhat a hatalom a polgárai fölött? Milyen jogosítványai és kötelességei vannak a polgároknak egymással szemben, és milyenek a társadalom egészével szemben? Az az intuitív gondolat is része a politikai kultúrának, hogy egy államhatalom csak az állampolgárok megbízása révén tekinthető legitimnek, és csak addig, amíg igazolni tudja, hogy a közügyek érdekében, megbízásának megfelelően cselekszik. E megbízás kölcsönös feltételeit, azaz a »társadalmi együttműködés tisztességes feltételeit« rögzíti a »társadalmi szerződés«.

⁷ »Public Reason«.

⁸ »Difference Principle«. Az »eltérési elv« az egyenlő elosztástól való eltérés szabályaként azt mondja ki, hogy az egyenlőtlenség elfogadható egy adott társadalomban a nagyobb közös érdekében, de csak akkor és csakis akkor, ha az egyenlőtlenség növekedése (azaz a gazdagok gazdagodása) a legrosszabb helyzetű társadalmi csoport helyzetét javítja a legnagyobb mértékben (lásd később).

A *társadalmi együttműködés* eszméjének a társadalom politikai kultúrájában való jelenlétére és beágyazottságára sajátos „*empirikus bizonyítékokat*” is találunk. Érdeemes megfigyelni a társadalom polgárainak az érvelését és viselkedését olyan esetekben, amikor egy-egy, az alkotmányosságot, az egyéni vagy politikai jogokat vagy akár valamilyen fontosabb társadalmi alrendszerrel érintő kérdésben politikai, társadalmi vita bontakozik ki. Jól látszik, hogy a polgárok egyáltalán nem úgy gondolnak a saját társadalmi berendezkedésükre, mintha a társadalmi rend valamiféle arisztokratikus értékeket és előjogokat kifejező merev hierarchia lenne. Nem is úgy tekintenek a társadalmi rendre, mint egy vallási doktrína által legitimált és elrendezett merev intézményrendszerre, és nem is úgy tekintenek rá, mintha az aktuális berendezkedés a természet rendjéből következne, és mint ilyen, fix lenne. A polgárok ebből eredően azt sem gondolják, hogy bármelyik politikai párt vagy kormány, akár a deklarált politikai programjában, akár a tényleges cselekedeteiben a társadalom egészétől vagy annak egy-egy csoportjától megtagadhatna bizonyos alapvető jogokat és szolgáltatásokat. Az ilyen ügyek kapcsán kirobbanó politikai vitákban rendre előkerül a *társadalmi együttműködés* és a *társadalmi szerződés* eszméje és a *népfelség elve*, és ezen keresztül az *igazságtalanul, tehát tisztességtelenül* működő kormány, illetve *hatalom morális legitimitásának* a megkérdőjelezése.

4.2.§ A TÁRSADALMI EGYÜTTMŰKÖDÉS LÉNYEGI JELLEGZETESSÉGEI

A »*társadalmi együttműködés*« az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának*« centrális szervező eszméje. Legalább három lényegi jellegzetességét ki kell emelni: (i) egyrészt nem minden *társadalmi koordinációban* végzett tevékenység nevezhető *társadalmi együttműködésnek*. (ii) Másrészt a *társadalmi együttműködés feltételei tisztességesek* kell legyenek. Ez magában kell foglalja a *kölcsönösség* és a *viszonosság (reciprocitás)* elveit. (iii) Harmadrészt az együttműködés magában kell foglalja az *ésszerű előny* elvét, azaz az együttműködésben mindenki meg kell találja a saját számítását. Az olyan *társadalmi koordinációban* megvalósuló tevékenység, amely nem rendelkezik ezekkel a lényegi jellegzetességekkel nem nevezhető *társadalmi együttműködésnek*. Például: egy kényszermunkatáborban lévő rabok *valamilyen társadalmi koordinációban* végzik a kényszermunkát, de ez közelebb sem nevezhető »*társadalmi együttműködésnek*«, pláne nem nevezhető »*tisztességes feltételekkel*« megvalósuló »*társadalmi együttműködésnek*«, hisz sem az *ésszerű előny*, sem a *kölcsönösség*, sem a *reciprocitás* nem lelhető fel a rabok és az örök viszonylatában. A továbbiakban a »*társadalmi együttműködésnek*« ehhez a három fő lényegi jellemzőjéhez fűzünk néhány kiegészítő gondolatot.

- (i) Nem minden társadalmi koordinációban végzett tevékenység társadalmi együttműködés. Társadalmi együttműködés az, ami a társadalmi együttműködésben részt vevők által az egymás közötti viszonyok szabályozására alkalmasnak és hasznosnak elismert és *közösen* elfogadott nyilvános sza-

bályok alapján történik. Létezik számos *társadalmilag koordinált tevékenység*, amely nem nevezhető társadalmi együttműködésnek, noha a társadalom tagjai egymással együttműködve végzik. Általában azok a tevékenységek, amelyeket valamilyen *kényszer* (központi hatalom parancsa, egzisztenciális vagy egyéb kényszer) hatására végeznek – ugyan igénylik a résztvevők együttműködését és így *társadalmilag koordinált tevékenységet* jelentenek –, nem jelentenek társadalmi együttműködést. A résztvevők ugyanis egyáltalán nem ismerik el, és nem fogadják el az egymás közötti viszonyokra és a feltételekre vonatkozó utasítások és parancsok *morális legitimitását, alkalmasságát, igazságosságát, tehát tisztességségét*, illetve ilyen morális legitimáció nyilvánvalóan nem áll fenn. (lásd pl. rabszolgamunka, kényszerszolgálat). Egy *igazságtalan, tehát tisztességtelen* társadalomban a *kiszolgáltatott helyzetben lévők* tisztességtelen kihasználásával végeztetett munka nem társadalmi együttműködés, hanem valami egészen más. A *kényszer* lehet nyers *fizikai kényszer* (kényszerszolgálat). Lehet *egzisztenciális kényszer* és kiszolgáltatott helyzetből eredő kényszer (tisztességtelen feltételek mellett végeztetett közmunka vagy egyéb munka). Lehet *belső kényszer*, például hivatástudatból vagy kötelességtudatból. Például az *egészségügyben*, a *szociális szférában*, az *oktatásban* vagy a *rendvédelemben* dolgozók hivatástudatával vagy kötelességtudatával való *visszaélést* jelent az, ha a bérek hosszú időn át olyan alacsonyak, hogy az a hivatástudatból a feladatukat ellátó dolgozókat *főállású munkavégzés melletti munkavállalói szegénységbe* kényszeríti, mert nem biztosítja az *»önbecsülés és a szégyenmentes élet társadalmi alapfeltételeihez«* minimálisan szükséges tisztességes jövedelmet.

- (ii) Az együttműködés tisztességes feltételeinek az eszméje integráns része az együttműködés koncepciójának. Mik ezek? Ezek olyan feltételek, amelyeket észszerűen *elvárható* módon *minden* együttműködő fél elfogad, vagy esetenként el kell, hogy fogadjon, feltéve, hogy mindenki más is ugyanúgy elfogadja és betartja ezeket a feltételeket.

Az együttműködés tisztességes feltételeinek az eszméje előhívja és specifikálja a *»reciprocitás«* (*viszonosság*) elvét és a *»kölcsonosság«* (*»mutuality«*) elvét is: mindenkinek, aki az elfogadott feltételeknek megfelelően részt vesz az együttműködésben, részesednie kell az együttműködés hasznából a közösen elfogadott és mindenki számára ismert szabályok szerint.

- (iii) Észszerű előny. Az együttműködés koncepciója magában foglalja minden egyes résztvevő esetén az *»észszerű előny«* (*»rational advantage«*) és az *»egyéni javak«* (*»own good«*), azaz az egyén számára fontos dolgok (*javak*)⁹ koncepcióit. Az *»észszerű előny«* azt specifikálja, hogy mi is az, amit mind-

⁹ Itt valójában a „good/goods” kifejezésről van szó. A „goods” ebben a kontextusban azokat a dolgokat jelenti, amelyek az ember a maga számára hasznosnak, jónak ítél. A probléma, hogy az a szó, amellyel általában erre szoktak utalni, a „javak” vagy a „jó” nem minden esetben alkalmazható, esetenként *stilisztikus problémákat* okozhat, vagy *értelemzavaró lehet*. Ezért, ahol értelemzavarás vagy stilisztikus problémák nélkül tudjuk használni, használjuk,

azok a személyek, akik az együttműködésben részt vesznek, a saját egyéni javuk szempontjából el akarnak érni. Kissé konkrétabban: kinek mi a saját egyéni érdeke, haszna az együttműködésben. Továbbá az együttműködés olyan legyen, hogy ki-ki meg tudja találni benne a saját számítását.

E három lényegi jellegzetesség együttesen azt jelenti, hogy ahol (i) az „*együttműködés*” kényszer vagy megfélemlítés (erőszak, egzisztenciális kényszer, kiszolgáltatott helyzet, belső kényszer (pl. hivatástudat) hatására jön létre, azaz *nincs tényleges önkéntesség*; és/vagy (ii) *nincs kölcsönösség*, vagy *nincs reciprocitás a közös terhek és előnyök* egymás közötti megosztásában; és/vagy (iii) nem lelhető fel a résztvevők mindegyikénél, hogy *miért jó neki* az, hogy részt vesz az „*együttműködésben*”, ott nem állnak fenn az együttműködés lényegi jellemzői, azaz nem lehet együttműködésről beszélni.

Fontos megérteni, hogy a társadalmi együttműködés gondolata nem egy „*szabadon választható*” ötlet, hanem az emberiség létének és az emberi létnek *kikerülhetetlen* velejárója. A társadalmi együttműködés alternatívája az, hogy nincs társadalmi együttműködés. Azaz ki-ki boldogul egyedül, ahogyan tud. Legfeljebb alkalmilag bonyolódik egy-egy csere tranzakcióba a szomszédos, egyedül boldogulni próbáló individuumokkal. Az emberek hordái, majd társadalmi azért alakultak ki már sok tízezer évvel ezelőtt, mert vélhetően már az ősemberek is rájöttek arra, hogy valamilyen csoportba szerveződve és egymással együttműködve mindenki – a legrosszabb helyzetben lévők is – lényegesen jobban járnak, mintha *raciónalis egoistaként* és *atomizált individuumként* külön-külön próbálkoznának, esetleg „*csereberélnének a piacon*”. Ráadásul csak akkor tudtak volna *raciónalis egoista* módon pusztán „*piaci tranzakciók*” révén csereberélni, ha biztosak lehettek volna afelől, hogy kapnak is valamit cserébe azért, amit el szeretnének cserélni. Ugyanis az erősebb, *ha raciónalis egoistaként, atomizált individuumként* gondolkodik, egyszerűbb és racionálisabb, ha erőszakkal elveszi a gyengébbtől, amire szüksége van, mintha adna érte valamit cserébe. Nem csak a „*tulajdon*” *biztonságát* és a *személy biztonságát és integritását* nehéz individuális alapon megoldani. Ha jól belegondolunk, a különböző embercsoportok között az ősidőktől fogva zajló konfliktusok, harcok során az adott embercsoport tagjainak *kooperálni* kellett egymással ahhoz, hogy magukat, szeretteiket és társaikat, valamint zsákmányukat, területüket, jóságaikat meg tudják védeni az idegen embercsoportok támadásaitól. Vélhetően jelentős „*versenyelőnyt jelentett*” az *együttműködés képessége* a csoport biztonsága, túlélése szempontjából. Az együttműködés és az együttműködéshez kapcsolódó morális, igazságossági alapelvek, a reciprocitás és a kölcsönösség elve és a morális érzelmek (pl. együttérzés, a beleérzés, empátia képessége, a másik segítése és a hasonló) az egyes embercsoportok túlélésének fontos feltételei voltak, így ezek az evolúció során együtt fejlődtek az em-

egyebekben »*egyéni javak*« vagy „*az azok a dolgok, amelyeket az ember a maga számára hasznosnak ítél meg*” definícióval (vagy ehhez hasonlóval) körbeírjuk. A „*dolgok*” itt széles értelemben értendők, nemcsak valamiféle tárgyra, hanem bármire vonatkozhatnak, *amit az ember a maga szempontjából hasznosnak, jónak, elérendőnek gondol*.

beriséggel (BOWLES és mtsai, 2013). A mamutot sem lehetett egyedül elejteni. Ráadásul valakinek a tüzet is kellett őriznie addig, amíg a többiek vadásztak. Világos volt a kooperáció kikerülhetetlensége. A kooperáció azonnal felveti azt a kérdést, hogy kinek mit kell tennie, és mit kap érte cserébe. Mi a feladatok, kötelességek célszerű és tisztességes megosztása? Melyek az együttműködés hasznain való osztozkodás tisztességes szabályai? Például milyen alapon és mekkora adagot kap az elejtett mamutból az, aki nem vett részt a vadászatban, mert a tüzet őrizte, vagy a gyerekekre vigyázott, vagy mert a legutóbbi vadászon súlyosan megsérült és még nem tud vadászni, vagy mert már öreg vagy még fiatal a vadászathoz. Ebben az értelemben a *társadalmi igazságosság* kérdése egyidős a »társadalmi együttműködéssel«, a »társadalmi együttműködés« viszont vélhetően egyidős az emberiséggel (BOWLES és mtsai, 2013).

A különféle mesterségek termékeinek a munkamegosztás következményeként jelentkező megsokszorozódása valamely jól kormányzott társadalomban a legsós néprétegekig terjedő jóléttel jár. [...] Tekintsük át egy egészen közönséges mesterember vagy napszámos holmiját [...] Látni fogjuk, hogy azoknak az embereknek a száma, kik nagyobb vagy kisebb részben hozzájárultak szorgalmukkal ezeknek a holmiknak a megszerzéséhez, minden számításunknál nagyobb. A napszámos hordta gyapjúkubát, bármilyen durvának és nyersnek látszik is, igen nagyszámú dolgozó ember egymásba kapcsolódó munkájának a terméke. [...] Ha ugyanilyen módon megvizsgálhánk a juhász ruhájának és házi berendezésének minden darabját, a durva vászoninget [...], a lábát fedő cipőt, ágylát [...] annak alkatrészeivel együtt, a konyha tűzhelyét [...] a szemet [...] a konyhának egész felszerelését, az asztali holmikát, a kést és a villát, cserép és cintányérokát [...] kenyérének és sörének előállításával foglalkozó sok kéznek a munkáját, a meleget, fényt beengedő, a szelet meg az esőt távol tartó ablaküveget és mindazt a tudást és ügyességet, amelyet ennek [...] az elkészítése igényelt [...] végül az összes szerszámokat [...] Ha mindezeket a dolgokat és azt vizsgáljuk, mennyi mindenféle munkát fordítanak mindegyiknek az elkészítésére, tudatában leszünk annak, hogy sok ezer kéz részvétele és összműködése nélkül egy polgáriasult ország egészen alacsonyrendű lakosát sem lehetne az igen tévesen könnyűnek és egyszerűnek képzelt módon ellátni úgy, ahogy ő azt megszokta. A nagyoknak szertelen fényűzésével összehasonlítva az ő ellátása végtelenül egyszerűen tűnhet, a valóság mégis az, hogy egy európai herceg kényelmi szükségletei talán nem mindig haladták meg annyira egy szorgalmas és takarékos paraszt szükségleteit, mint amennyire ez utóbbi meghaladja sok afrikai király ilyen szükségletét [...] A munkamegosztás, oly sok előny forrása, nem valami előrelátó és általános jólétet szervező emberi bölcsességnak a következménye, hanem szükségszerű, bár lassan és fokozatosan kifejlődött eredménye bizonyos emberi hajlamnak: a cserélgetés és adásvétel hajlamának, amely azonban ilyen óriási hasznót nem szándékozott elérni.”

Adam Smith: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* (1776)

Minden ember számtalan veleszületett képességgel és tehetséggel rendelkezik. Eredetileg Wilhelm von Humboldtól (1767–1835) származik az a gondolat, hogy minden ember sok képességgel és tehetséggel születik, de ebből

csak keveset tud tőkélyre vinni. Ezért *kooperálnia kell*, hogy saját hiányosságait kiegészíthesse mások képességeivel (és fordítva). Továbbá, hogy e *kooperáció* révén nemcsak mennyiségileg, de *minőségileg* is olyan *többlet* keletkezik, amely kooperáció nélkül nem jött volna létre soha. Az ember a *veleszületett képességei, tehetségei bármelyikét* tőkélyre tudja fejleszteni, *de soha nem az összeset*. Sőt, mindenki csak kevés számút tud tőkélyre fejleszteni. A nagynak tűnő egyéni különbségek abban rejlenek, hogy a kevés számú kifejlesztett és kihasznált egyéni képességek száma *az eleve kevésen belül* mennyire kevés, vagy mennyire sok. Az emberek azért működtek együtt, azért hoztak létre társadalmi jellegű szerveződések (nagy család, törzs, törzsszövetség) a kezdetek kezdetétől fogva, mert hamar fel kellett ismerjék, hogy azok a képességek, amelyeket egy-egy individuum a számtalan veleszületett potenciális képességéből tőkélyre tud vinni és aktívan alkalmazni tud, sokkal kevesebb annál, mint amennyire a sikeres túléléshez szükség van. Az együttműködéssel viszont egymás képességeinek az előnyeiből is tudnak részesedni (HUMBOLDT, 1792). E tekintetben a *társadalmi (jellegű) együttműködés* (például a mamut közös elejtése, vagy a tűz őrzése terén) vélhetően *az egyik legősibb jelenség* az emberiség történetében. A *nagyszámú veleszületett képesség és az erősen korlátozott számú kifejleszthető képességből* eredő *együttműködési kényszer* és az együttműködés révén realizálható *többlet* hasznok természete egy nagyzenekar példáján keresztül is illusztrálható. Egy kifejezetten nagyzenekarra írt darabot talán le lehet játszani egy-két hangszeren. Az igazi hatást azonban csak akkor érzékeljük, ha egy teljes nagyzenekar játssza el a darabot. A zenekar minden tagja a saját hangszerén magas szinten kell tudjon játszani, különben az egész zenekar produkcióját elronthatja. Lehet, hogy vannak, akik egynél több hangszeren is tudnak játszani, de az összes hangszeren senki sem tud játszani. A konkrét darabban pedig egyszerre mindenki csak egy hangszeren tud játszani. A darab a maga tökéletességében csak akkor elevenedik meg, ha mindenki magas szinten a legjobb tudása szerint teszi a dolgát, és a karmester által koordinált módon kooperál a többiekkel. Enélkül soha nem derül ki, soha nem hallja meg senki, hogy hogyan is szól a darab. A résztvevők nem csak kooperálnak. Miután épp magas szintre fejlesztett képességeiket gyakorolják, és ezáltal kel életre a darab, ők maguk is élvezik a darabot, a többiek játékát, az együttműködést magát és a saját képességeik kifejezésre juttatását. A közönség pedig szintén élvezi a mások játékát és együttműködését. E nélkül a koordinált együttműködés nélkül soha nem is tudta volna meg senki, hogyan hangzik az, ami a kottában le van írva. Ez a példa arra is rávilágít, hogy a társadalmi együttműködés révén nemcsak mennyiségileg, de minőségileg is olyan *többlet* keletkezik, amely kooperáció nélkül nem jött volna létre soha. Hasonló példákak lehetne hozni csapatjátékok kapcsán is. Mindkét csapat azért élvezi a mérkőzést, mert nemcsak a csapaton belül kooperálnak, de valójában a képességeik kifejtéséhez a másik csapat koordinált együttműködése is szükséges. Minden csapat és a közönség azért élvezi a mérkőzést, mert minden csapat minden tagja magas szinten teszi a dolgát a többiekkel együttműködésben.

A cserélgetés, az adásvétel hajlama nélkül azonban mindenkinek magának kellene előállítania mindazt, ami életének fenntartásához és kényelméhez szükséges. Mindenkinnek ugyanazokat a feladatokat kellene teljesítenie, ugyanazt a munkát kellene végeznie, és nem lenne meg a foglalkozásokban az az elkülönülés, ami nélkül a tehetségek különbözőségeinek a kibontakoztatására sem kerülhetett volna sor.

A szabadon élő állatoknak még önmaguknak kell magukat fenntartaniuk és megvédeniük, egymástól elkülönülve, függetlenül, és nem származik rájuk nézve semmilyen előny a tehetségeknek abból a sokféleségből, melyekkel a természet társaikat ellátta. Ezzel ellentétben az embereknél az egymással eltérő tehetségek egymás hasznára vannak, sajátos képességeiknek különféle termékei [...] közös készletet alkotnak.¹⁰

Adam Smith: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* (1776)

A társadalmi együttműködés jellegzetességei kapcsán megjelent néhány olyan fogalom, amely az igazságosság lehetséges politikai koncepciói, így az »igazságosság mint tisztességesség« gondolati rendszerében számos összefüggésben előfordul. Lényegi szerepük miatt fontosnak tartjuk röviden tisztázni a »reciprocitás elvét«, és »a racionális« és »a helyes« (»reasonable«) fogalmait.

4.3.§ A RECIPROCITÁS

Messze nem vagyok tökéletes [...], de van egy vízió, ami motivál. Ez a vízió az összes nagy vallásban megtalálható, a kereszténységben, a zsidó vallásban, az iszlámban, a buddhizmusban és sok más vallásban. És ez a vízió gyönyörűen és világosan megtalálható Máté evangéliuma 7:12-ben. Ez így szól: 'Amit tehát szeretnétek, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is ugyanazt cselekedjétek velük, mert ez a törvény, és ezt tanítják a próféták.' Ez az aranyszabály. Azt cselekedjétek másokkal, amit szeretnétek, hogy ők is cselekedjenek veletek. Ez az aranyszabály, és ez nem túl komplikált...

Bernie Sanders szenátor (I–VT): *The Golden Rule in Speech at the Liberty University*, (2015)

A társadalmi együttműködés egyik fontos lényegi jellemzője a »reciprocitás«, azaz »a viszonzosság elve«. Ha nincs »reciprocitás«, nem beszélhetünk együttműködésről. Helyette *valami másról* lehet csak beszélni. Mi ez a *más*? Például az érintett résztvevők kihasználása, elnyomása. Jogos és méltánylandó érdekeik semmibevétele. Egyenlő morális státuszuk, jogaik és a tisztelet megtagadása. Önbecsüléshez fűződő jogaik semmibevétele.

A »reciprocitás elve« nem köthető egyetlen nagy valláshoz vagy filozófiai irányzathoz. Valamilyen formában jelen van minden olyan filozófiai, erkölcsi

¹⁰ Smith, 2011, 28–29. o.

és vallási doktrína tanításában ez az „*arany szabály*”, amely sok más normát is meghatároz. Az »*arany szabály*«, illetve a »*reciprocitás elvének*« lényege, hogy „*mindannyian úgy kell kezeljünk a többi embert, ahogy szeretnénk, hogy a többiek kezeljenek minket*”, s „*ne cselekedjünk másokkal olyat, amit mi sem szeretnénk, hogy mások velünk cselekedjenek*”.

Az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« és annak igazságossági elvei ezt az arany szabályt adaptálják a »*politika felségterületére*«, és »*fordítják le*« a »*társadalom alapvető struktúráját*« meghatározó és szabályozó »*igazságossági elvekre*«. Az igazságosság elvei által megfogalmazott összes »*alapvető szabadságjog, jog és lehetőség*« és a »*disztributív igazságosságot*« szabályozó »*eltérési elv*« a »*reciprocitás (viszonosság) elvének*« a politikai szintre történő lefordításaként és adaptálásaként is értelmezhető; de mindenesetre az összes igazságossági elv mögött „*tetten érhető*” a »*reciprocitás elvének*« az adott kontextusban releváns verziója, adaptációja (11.§).

Vannak, akik sajátos *konkretizáló tendenciákat* mutatva, félreértik és kritizálják az »*arany szabályt*«, pontosabban annak az általuk konkretizáló módon értelmezett és általuk elképzelt verzióját. E konkretizáló tendenciákon alapuló kritika lényege, hogy egyáltalán nem biztos, hogy mindenkinek azonos az „*ízlése*”, a „*szükségei*” és az *igényei*, ezért aztán „*nem biztos, hogy mindenki tényleg szeretné azt, hogy úgy bánjunk vele is, ahogyan magunkkal bánnánk*”. Az egyébként teljesen biztos, hogy senki sem szeretné, hogy a konkretizált részletek szintjén *uniformizált* és „*one-size-fits-all*” módon mindenki, mindenkivel egyféleképpen bánjon, cselekedjen, hiszen világos, hogy ahány ember, annyi féle módon változhat az, hogy pontosan kinek mi a „*jó*”, és kinek mi a „*nem jó*”. Csakhogy az »*arany szabály*« ezzel a nyilvánvaló igazsággal nem ellentétes. Abba az általános erkölcsi irányelvbe, hogy „*úgy cselekedjünk másokkal, ahogyan szeretnénk, hogy mások is cselekedjenek velünk*”, bőven belefér az, hogy mindeközben vegyük figyelembe mások eltérő igényeit is. Mert például mi sem azt szeretnénk, hogy mások *pontosan*, „*stück-stück*” alapon azt cselekedjék velünk, amit magukkal cselekszenek; ehelyett azt szeretnénk, mint mindenki, hogy olyat ne cselekedjenek velünk, ami nekünk nem felel meg, noha az a dolog talán másnak valamilyen jó dolgot jelent. Az *arany szabály* mint általános erkölcsi irányelv eleve magában foglalja azt, hogy a különböző embereknek különböző dolgok jelentik a *jó dolgokat*, és különböző dolgok azok, amiket leginkább szeretnének, hogy mások cselekedjenek velük.

Szinte az összes jelentősebb, a történelmi emlékezetben fennmaradt kultúra, társadalom életében valamilyen formában jelen volt az *arany szabály*, azaz a »*reciprocitás elve*« mint a társadalom és a közösség működését szabályozó egyik legfontosabb *parancsolat*. Az *arany szabály*, azaz a »*reciprocitás elvének*« az érdekessége, hogy valójában végigvonul az emberiség egész történelmében, megjelenik szinte minden vallás tanításában és számos filozófiai doktrínában (MACLACHLAN, 2007). Annak érdekében, hogy át is érezzük ennek az egyszerű kijelentő mondatnak a jelentőségét, továbbá, hogy lássuk, milyen sokféle negatív és pozitív megfogalmazásban jelenik meg az *arany szabály*, azaz a

»*reciprocitás elve*« az ősi tanításokban, a nagy vallásokban és a különböző filozófiai tanokban, a teljesség igénye nélkül felsorolunk néhányat ezek közül. Fontos, hogy szembesüljünk ezzel a ténnyel. Az a tény, hogy valamilyen formában minden nagy vallásban, minden ősi tanításban megjelenik a »*reciprocitás elve*«, azt mutatja, hogy ez az egyik legősibb *etikai arany szabály*, ami a legősibb kultúráktól kezdve végigvonul az emberiség történelmében. Meglepő az is, hogy mennyire hasonló formában fogalmazódik meg ez az elv a legkülönbözőbb történelmi korszakok egymástól földrajzilag is távol lévő kultúráiban. Úgy tűnik, ez egy olyan alapvető elv, amely nélkülözhetetlen sarokpontja kell legyen minden társadalmi együttműködési rendszernek.

(A) A »*reciprocitás elvének*« megjelenése a különböző vallásokban

Confucius (i. e. 500): „Ne cselekedj olyat mással, amit nem szeretnél, hogy mások cselekedjenek veled.” (ANALECT 15:24)

Mo Tzu (i. e. 470–391): „Ha az emberek a többi ember családját is úgy kezelnék, mint a maguk családját, ugyan ki indítana háborút a saját családtagja ellen? Az ember azt kell tegye másokért, amit magáért tenne.”

Lao Ce (i. e. 500): „Úgy tekintsd felebarátod gyarapodására, mint a magadéra tekintenél, és úgy tekints veszteségére, mintha az a Te veszteséged is lenne.” (TAO TE CHING)

Buddha (i. e. 6–5. sz.): „Ne bánts másokat. Ne cselekedj úgy másokkal, ami rossz lenne neked, ha veled cselekednék azt.” (UDANA-VARGA 5:18)

Mahábhárata (i. e. 9–8. sz.): „Íme minden kötelességed summája: Ne tégy olyan gonosz dolgot másokkal, ami neked is fájdalmat okozna, ha veled tenné meg más.” (MAHÁBHÁRATA,¹¹ 5:1517)

Mahábhárata (i. e. 9–8. sz.): „[...] így önuralommal és helyes magatartással úgy kezelj másokat, ahogyan magadat is kezelnéd.” (MAHÁBHÁRATA, *Shanti-parva*, 167:9)

Tirukkural (i. e. 3–i. sz. 4. sz.): „Miért okoz az ember másoknak olyan szenvedést, amely tapasztalatai alapján neki magának is szenvedést okozna? [...] Ne engeddd, hogy az emberek olyan dolgokat csináljanak másokkal, amelyről tudják, hogy fájdalmat vagy bánatot fog okozni.” (TIRUKKURAL,¹² *Tamil Sangam*)

Zoroaszter: „Önmagában jó az a természet, amely tartózkodik attól, hogy bárkivel olyat cselekedjék, ami neki magának sem lenne jó.” (ZOROASZTER, *Dadisten-I-Dinik* 94:5. (cca. i. e. 300–i. u.1000))¹³

¹¹ Mahabharata: ősi szanszkrit eposz, eredete az i. e. 8–9. századra tehető, valószínűsíthetően az i. e. 3–4. században jegyezték le először írásban (SMITH, 2009).

¹² Tirukkural: Pálmalevélre írt ősi Tamil etikai témájú költemény (*Tamil Sangam*) az i. e. 3–1. század körüli időkből (GANDHI, 2015).

¹³ Az ősi perzsa Zoroasztrianizmus Pahlavi nyelven lejegyzett szövege (FIRMINGER, *Forgotten Books*; i. e. 3. sz.–i. sz. 1000).

Zoroaszter: „Ne tégy semmi olyat másokkal, amibe Te magad se egyeznél bele.” (ZOROASTER, *Shayast-na-Shayast* 13:29. (cc. i. e. 300–i. u. 1000))

Hillel Rabbi (i. e. 50): „Ne tégy embertársaddal olyat, ami a te számodra is gyűlöletes lenne. Ez maga a törvény. A többi rész csak kommentár.” (HILLEL RABBI, *Babilóniai Talmud*, i. e. 50)

Ószövetség (i. e. 1400): „Úgy szeresd felebarátodat, mint tenmagadat.” (*Biblia*, Leviták könyve 19:18, i. e. 1400)

Jézus: „Amit tehát szeretnétek, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is ugyanazt cselekedjétek velük, mert ez a törvény, és ezt tanítják a próféták.”¹⁴ (MÁTÉ 7:12; JÉZUS, i. u. 30 körül)

Jézus: „És amint szeretnétek, hogy az emberek veletek bánjanak, ti is úgy bánjatok velük.” (LUKÁCS 6:31; JÉZUS, i. sz. 30 körül)

Jézus: „A második [nagy parancsolat] pedig ez: Szeresd felebarátodat, mint magadat. Nincsen más ezeknél nagyobb parancsolat” (MÁRK 12:31) „[...] és ha szeretjük őt teljes szívünkkel, teljes elménkkel, és teljes erőnkkel, és ha szeretjük felebarátunkat, mint magunkat, sokkal több az minden véres áldozatnál.” (MÁRK 12:34; JÉZUS, i. u. 30 körül)

Jézus: „Mester mit tegyek, hogy elnyerjem az örök életet? Ő pedig ezt mondta neki: Mi van megírva a Törvényben? Hogyan olvasod? Ő pedig így válaszolt: Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, teljes erődből és teljes elmédből, és felebarátodat, mint magadat.” (LUKÁCS 10:25–28; JÉZUS i. u. 30 körül)

Mohammed (i. sz. 570–632): „Egy alkalommal egy beduin járul a Próféta elé. [...] Taníts nekem valamit, amivel a Paradicsomba juthatok. A Próféta így szólt: „ahogy szeretnéd, hogy mások veled cselekedjenek, úgy cselekedj te is másokkal; és amit nem szeretnél, hogy veled cselekedjenek, azt te se cselekedd másokkal. Ezzel elmehetsz. Ez az elv elég lesz neked; menj és cselekedj eszerint...” (MOHAMMED; *Kitab al-Kafi*,¹⁵ i. u. 7. sz.)

(B) A reciprocitás elv megjelenése az ókori filozófiai gondolkodókánál

Pittacus (i. e. 640–568): „Ne tégy olyat felebarátoddal, amit te rossz néven vennél tőle, ha ő tenne veled!”

Thales (i. e. 624–546): „Kerüld el, hogy olyat tegyél, amit, ha mások tennének, akkor hibáztatnál őket.” (LAERTIUS, i. u. 3. sz.)

Sextus a Pitagoreus (i. e. 5. sz.): „Azt cselekedd te is a felebarátoddal, amit szeretnél, hogy ő cselekedjen veled.” (ORIGENES, i. sz. 3. sz.)

Arisztotelész (i. e. 384–322): „Mi is úgy kell bánjunk másokkal, ahogyan szeretnénk, hogy ők cselekedjenek velünk.” (ARISZTOTELÉSZ, i. e. 350)

¹⁴ Érdemes figyelni arra, hogy Jézus *többes számban* beszél a prófétákról, akik az *arany-szabályt* tanítják.

¹⁵ A *Hadith* Mohammed próféta írott és szóbeli tanításainak gyűjteménye. A *Kitab al-Kafi* (Az *elegendő könyv*) a *Hadith* egyik könyve.

Cyrenei Aristippus (i. e. 435–356): „Tartsd nagy becsben és ápold magadban a viszonzásagon alapuló jóindulatot, amelynek lényege, hogy mások jóléte miatt éppoly nagy aggodalmat érzel, mint a magad jóléte iránt”. (LAERTIUS, i. u. 3. sz.)

Isocrates (i. e. 436–338): „Úgy cselekedj másokkal, amint elvárod, hogy ők cselekedjenek veled.”

Seneca (i. e. 4–i. u. 65): „Úgy bánj az alárendeltjeiddel, mint ahogyan szeretnéd, hogy a Te feletted lévőök veled bánjanak.”

Egyiptomi papirusz (i. e. 664–323): „Ne tégy olyat mással, amit gyűlölnél, ha veled tennének.”

A *reciprocitás (viszonzosság) elve* az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában« (i) egyrészt a társadalmi együttműködésben részt vevő polgárok egymás közti viszonyára, (ii) másrészt a polgárok és az állam, a politika, a hatalom és a társadalom viszonyára vonatkozik. A »reciprocitás elve« nem tévesztendő össze a »kölcsonös előnyök elvével« (»mutual advantage«).

Mit kell érteni az alatt, hogy a »reciprocitás (viszonzosság) elve« az együttműködésben résztvevő *polgárok egymás közötti viszonyaira* vonatkozik? Az igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában a reciprocitás a társadalmi igazságossági alapelvekben fejeződik ki. A társadalmi igazságosság elvei a társadalmi együttműködés körülményeit, feltételeit határozzák meg. Ez a »háttérigazságosság« (»background justice«) (6.§; 8.6.§) biztosítja a társadalmi együttműködés terheinek, valamint a közösen létrehozott hasznok és előnyök tisztességes és igazságos megosztását. A közösen létrehozott hasznok és előnyök megosztása tekintetében az alapértelmezett igazságossági pozíció az egyenlőség. Ettől a közjó érdekében el lehet térni azért, hogy mindenkinek a helyzete jobb legyen. Ebből eredően az egyenlőtlenség növekedése akkor és csakis csak akkor engedhető meg, ha a legalsóbb rétegek helyzete is jobbá válik ezáltal. (lásd »eltérési elv«) A »reciprocitás elve« a társadalmi együttműködésben részt vevő *polgárok és a társadalom közötti viszonyra* is vonatkozik. A polgárok és a társadalom egészének a viszonyrendszerét a »társadalom alapvető struktúrájának« (azaz a fő politikai, társadalmi, gazdasági intézményeknek) a működését meghatározó politikai igazságossági koncepció szabályozza, »az igazságosság két elvén« keresztül. A reciprocitás elvét a polgárok és a társadalom viszonyában »az igazságosság két elve« fejezi ki.

Megjegyzések: a társadalmi igazságossági alapelvek itt specifikusan az *igazságosság mint tisztességesség* koncepció két alapvető igazságossági elvére, »az igazságosság két elvére« utalnak: (1.) alapvető szabadságok és politikai jogok; (2.1.) tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek, (2.2.) »eltérési elv« (*difference principle*). »Az igazságosság két elve« egyetlen, egymással összehangoltan működő rendszerbe foglalja (az ismerős) *alapvető szabadságjogokat és jogokat*, a *lehetőségeket* és a *disztributív igazságossági szabályokat* (11.6–11.10.§§). Ezek csak egységes rendszerben és a prioritási szabályoknak megfelelő rendben értelmezhetők, külön-külön nem! Például az első csoportba tartozó *alapvető szabadságjogok és jogok* csak egymás érdekében korlátozhatók,

de a második csoportba tartozó elvek, azaz a »*tisztességesen egyenlő esélyek*« és a »*disztributív igazságosság*« miatt nem. Tehát *szabadságjogok csak más szabadságjogok érdekében korlátozhatók*, de – ellentétben például az ismertté vált államszocialista rendszerekkel – az esélyek egyenlősége vagy az egyenlőtlenségek csökkentése érdekében már nem. »*Az igazságosság két elve*« érdemi ismertetésére csak később, a maga helyén tudunk kitérni. Az egyes *igazságossági elvek* tárgyalásakor fogjuk bemutatni, hogy melyikben hogyan jelenik meg a »*reciprocitás elve*«. Itt csak röviden rögzítjük, hogy a »*reciprocitás elve*« az »*igazságosság két elvének*« – egységes és prioritási szabályok szerint elrendezett – rendszerén keresztül is, és az ennek a részét képező »*eltérési elven*« (»*difference principle*«) (11.6–11.9.§§) keresztül is érvényesül az »*igazságosság mint tisztességesség*« politikai koncepciójában.

Az »*eltérési elv*« a *túlzott egyenlőtlenségek mérséklésére* fogalmazza meg a »*disztributív igazságosság*« normatív szabályait. Az »*eltérési elv*« nem konkrét, megnevezhető személyekre vonatkozik, hanem a társadalom alapvető struktúrájára. Miért *eltérési elv* az elnevezése? Mi az „*eltérés*”, és *mitől térünk el* az »*eltérési elv*« szerint? Az »*igazságosság mint tisztességesség*« politikai koncepciójában a *társadalmi kooperáció közösen létrehozott hasznaiból* való részesedés egymás közötti *megosztásának „alapértelmezett” igazságos megosztási helyzete* az egyenlőség. Mindenkinél mindenből ugyanannyit. Csakhogy – amint azt a megvalósult államszocializmussal és a kommunista rendszerekkel kapcsolatos történelmi tapasztalatokból tudjuk – előfordulhat, hogy a teljes egyenlőség mint elosztási elv súlyosan visszaveti a társadalom működését és a javak előállítását. Ekkor azok is sokkal rosszabbul járnak, akik egy egyenlőtlenebb rendszerben a társadalom legkedvezőtlenebb helyzetű csoportjához tartoznának. *Valamekkora társadalmi, gazdasági egyenlőtlenség a társadalom minden rétegének a jólétét növel(het)i.* Ha ez teljesül, a legrosszabb helyzetű társadalmi csoport helyzete is jobb lehet bizonyos fokú egyenlőtlenség esetében, mint az a teljes egyenlőség rendszerében lenne. Ezért bizonyos mértékű jövedelmi és vagyoni differenciálódás a valószínűsíthető ösztönző hatások érdekében megengedhető. Az egyenlőtlenség, azaz az *eltérés az alapértelmezett egyenlőségi helyzettől* tehát megengedett ebben a rendszerben. Innen jön az »*eltérési elv*« elnevezése.

Mi maga az »*eltérési elv*«? Az *eltérési elv az alapértelmezett egyenlőségi helyzettől való eltérés feltételeit és a megengedhető egyenlőtlenséget szabályozza.* Ez utóbbit azért kell, hogy szabályozza, mert az *alapértelmezett igazságossági helyzet az egyenlőség.* Viszont a társadalom *összes* tagjának a jóléte lényegesen jobb lehet, ha bizonyos fokú egyenlőtlenség megengedett. Ezért, de csakis ezért megengedhető egy bizonyos mértékű egyenlőtlenség létrejötte, de akkor, és csakis akkor, ha az egyenlőtlenség növekedése (azaz a legfelsőbb csoportok gyarapodása) minden esetben a társadalom legrosszabb helyzetű csoportjainak a helyzetét javítja a legnagyobb mértékben (11.6–11.9.§§; 13.1.§).

A »*reciprocitás elve*« nem ugyanaz, mint a »*kölcsönös előnyök elve*« (»*mutual advantage*«). A kölcsönös előnyök a saját egyéni érdekek és célok racionális követésén alapulnak. Ha a felek úgy gondolják, hogy *érdeükben áll*, akkor

együtműködésre lépnek a *kölcsönös előnyök* alapján. Ha nem áll érdekükben, akkor nem lépnek együttműködésre. Itt a *racionalitás*, az *egyéni érdekek* egyéni belátáson alapuló követése és az *önkéntesség* az, aminek szerepe van. Ilyen például egy *piaci tranzakció*, vagy egy társas vállalkozás alapítása, vagy számos, a nempolitikai szférába tartozó társuláshoz, egyesülethez való csatlakozás.

Az *igazságos, tehát tisztességes társadalmi együttműködés* esetén is az egyik alapvető kritérium az »*észszerű előny*« elve: a felek a társadalmi együttműködésben is meg kell tudják találni saját számításukat. (4.2.§). A társadalmi együttműködésben azonban *nem önkéntesen* veszünk részt. A társadalomba *beleszületünk*. Onnan legfeljebb aránytalanul nagy személyes veszteségek árán, emigrációval távozhatunk (3.3.§; 3.3.§). Így akkor is részt kell vegyünk a társadalmi koordinációval létrejövő tevékenységekben, ha azok történetesen egyáltalán nem egyeznek meg a saját jól felfogott racionális érdekeinkkel. A »*reciprocitás elve*« ezért a tisztán racionális és önkéntes önérdékkövetéshez képest az »*igazságosság két elvén*« keresztül kifejeződve egyfajta morális többletet hoz be a nem önkéntes társadalmi együttműködésbe. Ahhoz, hogy a *nem önkéntes társadalmi együttműködésben* is biztosíthatók legyenek az »*észszerű előnyök*« – azaz mindenki megtalálja a saját számítását –, nem elegendő az, hogy csak a racionális önérdéket nézzük. Az *igazságosság mint tisztességesség elvei* a lehetséges racionális önérdেকেink közül mintegy *beválogatják* azokat, amelyek érvényesítéskor a többiek racionális önérdেকেi is érvényesülni tudnak, és kizárják azokat, amelyek a mi szempontunkból racionálisak, de a többiekkel szemben tisztességtelenek. Ez annak a normatív (kanti) alapelvnek a megjelenése, hogy a »*jó mint helyes és tisztességes*« kivétel nélkül minden esetben *abszolút prioritást* kell kapjon a »*jó, mert az önérdেকেimnek megfelelő*« felett (RAWLS, 1999d). A *reciprocitás* ebben az értelemben a racionális és a tisztességes önérdেকেk érvényesülésére vonatkozik. Az *észszerű, de tisztességtelen* önérdék-érvényesítést kizárja, az *észszerű és tisztességest* beválogatja.

Hogy az elvont koncepciót lehozzuk a valóság talajára, képzeljük el a rendszerváltás kezdeti, zűrzavaros időszakának „*hőst*”, a zűrzavaros ügyeskedőt. Az ő szempontjából teljesen racionális az, hogy egy általa indított „*vállalkozásban*” minél alacsonyabb fizetségben állapodjon meg a dolgozókkal. Lehetőleg azt se fizesse meg, vagy csak nagy késedelmek árán. De lehetőleg azt is több részletben. Az ő önérdেকে szempontjából az is racionális, hogy társadalmi biztosítási járulékot végképp ne fizessen a dolgozók után. Adót minél kevesebbet fizessen, viszont minél több áfát igényeljen vissza. Az ő önérdেকে szempontjából az is racionális, ha az ilyen működés során megszerzett vagyonán üldögélve azon elmélkedik, hogy miért is kellene neki egyáltalán adót és járulékot fizetni. Mert ha neki kell valami, akkor kapcsolatai révén *elintézi, megszerzi* ingyen magának. Ha ez a számára racionálisan elsőként választandó *potyautas megoldás* nem működik? Akkor azt ő majd megveszi magának a piacon. Racionális gondolat az is, hogy amikor bármiért ki kell fizesse a törtrészét annak, amit korábban már réges-régen meg kellett volna fizetnie – azaz amikor a közterhekhez való tisztességes hozzájárulás kérdése előkerült –, azon kezd el elmélkedni, hogy „*a balekok tartják el a sok „potyautast*”, (mármint az éhbérért dolgozó, elszegényített és ellátásra szoruló embert), és „*ő nem akar balek*

lenni”. A probléma, hogy *korunk hősenek* a működésében és gondolataiban minden racionális az egyéni önérdék felől nézve, viszont semmi sem tisztességes a reciprocitás felől nézve.

A »reciprocitás elve« (és a racionálisnak ugyan racionális, ámde nem tisztességes érdekek kizárása) a társadalmi együttműködésben sokrétű kölcsönös kötelezettséget jelent a polgárok egymás közötti, valamint a polgárok és a társadalom viszonyaiban. Ami az egyik oldalról nézve *morális kötelezettség*, az a másik oldalról nézve *morális követelés*. A társadalmi együttműködés nem önkéntes. A »reciprocitás elve« biztosítja azt, hogy az valóban »*kölcsönösen előnyös*« is lehessen.

Minden olyan, az ember tulajdonában lévő dolog, amit nem maga állított elő a saját kezével a társadalomtól származik; és ezért ő az igazságosság, a hála és civilizáció összes elve szerint e felhalmozott tulajdon egy részével tartozik azok felé, akiktől mindez származik.

Thomas Paine: *Agrarian Justice* (1795)

4.4.§ A JÓ MINT HELYES ÉS A JÓ MINT RACIONÁLIS

A »reasonable«, azaz »a helyes« (azaz a »jó és helyes, mert tisztességes és erkölcsös«) és a »racionális«, (azaz »a jó, mert a racionális önérdেকেinknek megfelelő«) közötti különbségtétel az »igazságosság mint tisztességesség« koncepciónak is lényegi és alapvető fontosságú része. Nemcsak dologra, fogalomra, magatartásra, cselekedetre, de a személyre is vonatkozik a »reasonable«¹⁶ és a »rational«. A személy esetében »a helyes« és a »méltányos« jelző helyett a »tisztességes« jelzőt fogjuk alkalmazni. Más esetekben elsődlegesen »a helyes« jelzőt, a doktrínák esetében pedig elsődlegesen a »mérésékelt« jelzőt alkalmazzuk.¹⁷ Rawls a »rational« és a »reasonable« közötti különbséget a személyek döntései, cselekedetei vonatkozásában *Servatius és Kálvin* példáján (is) illusztrálta. *Servatius* értette, hogy *Kálvin* részéről miért racionális az, hogy őt máglyahalálra ítélte, noha szerinte ez a racionális döntés egyáltalán nem volt »reasonable«.

Ha az, ami racionális, az egyben helyes (tisztességes) is lenne, akkor a pusztán racionális önérdéket követő egyének (vö: *homo economicus*) racionális érdekei, preferenciái, döntései, megállapodásai nemcsak az önérdékek érvényesítése szempontjából lennének racionálisak, hanem egyben morális értelemben

¹⁶ A magyar szlengben a „korrekt” szót – főként amikor személyekre, cselekedetekre, döntésre, bizonyos helyzetekre alkalmazzák – alapvetően a »reasonable« jelentésének kifejezésére szokták használni.

¹⁷ Amikor az átfogó doktrínákra vonatkozik a »reasonable«, akkor a »mérésékelt« vagy az »elfogadható« jelzőt vagy ezek kombinációját alkalmazzuk. Ugyanakkor figyeljünk fel a »mérésékelt«, a »helyes«, az »elfogadható« és a »tisztességes« közötti jelentésbeli átfedésekre.

is *minden* esetben helyesek és tisztességesek lennének. Ha ez így igaz lenne, akkor „a *minden tisztességes, igazságos és helyes, ami racionális*” alapon is ki lehetne dolgozni egy politikai igazságossági koncepciót. Például a közgazdaságtan *racionális egoistája*, a »*homo economicus*« elképzelt magatartására és a *hasznossági (utility) funkcióira* vonatkozó *deskriptív*, azaz *leíró modellek* egyben mindjárt morális és *normatív*, azaz *előíró modellek* is lehetnének. Ez felmérhetetlenül súlyos károkat okozna.

Megjegyzendő, hogy a „*laissez-fair*”, illetve a *piaci fundamentalista ideológiák* valami hasonlóra tesznek kísérletet. Ezen ideológiák mögött az a mögöttes előfeltevés húzódik meg, ha nem is mindig ennyire explicit módon, hogy a piaci verseny tökéletes, és miután azt, hogy mi a helyes és mi az igazságos, úgysem tudhatjuk meg, a tökéletesen hatékonyan és tökéletesen helyesen működő piac a tökéletesen tisztességes és tökéletesen igazságos és tökéletesen igaz megoldást eredményezi. A *laissez-fair*, illetve a *piaci fundamentalista ideológiák* tulajdonképpeni fundamentalitása abban rejlik, hogy olyan, mintha a piaci elosztás tökéletességének a hitét helyezték volna az istenben való hit helyébe. Mint azt Harvey Cox a *The Market as God* című könyvében elemzi, ezek a *piaci fundamentalista ideológiák* olyan spirituális szintre helyezik a piaci elosztás bölcsességét, ahova a hívők helyezik az isteni bölcsességet (COX, 2016).

Ha a *leíró* közgazdasági modellek hirtelen *normatív*, *előíró morális modellekké* válnának, az nagy baj lenne. Pontosabban sok bajt okozott az, amikor a *leíró modellek* következtetéseit megpróbálták mindjárt *normatív erkölcsi előírás*sá is tenni. A *leíró* modellek egy-egy leegyszerűsítését vélhetően soha nem fogadta volna el senki sem, ha jó előre tisztázták volna, hogy egy ilyen reduktív emberképre épülő leíró modell alapján egyszer még az is előfordulhat, hogy valakik politikai filozófiai szintű morális normatívaként próbálnak meg felhasználni egyes tételeket, következtetéseket. Nem mindegy, hogy *leíró* modellként vagy *normatív erkölcsi előírásként* kezeljük-e a »*homo economicus*« leegyszerűsítő modelljét. Nem mindegy, hogy *deskriptív* vagy *preskriptív*, normatív értelemben kell-e érteni azt, hogy az embert kizárólag a »*racionális egoizmus*« és a vágyainak és szükségleteinek a kielégítéséből származó »*hasznossági funkciójának*« a maximálása vezérelje életében. Súlyos problémát jelent, ha morális szintű társadalmi igazságossági kérdések tisztázása helyett ilyen *reduktív emberképre* épülő modellek alapján születnek olyan döntések, amelyek implicit módon alapvető *igazságossági*, *tehát tisztességességi* kérdéseket is eldöntenek a *technikai szintek* és az *elvi stratégiai szintek* összekeverésével.

Mindennapi beszélgetéseink, szófordulataink azt bizonyítják, hogy intuitíven nagyon is értjük a helyes és a racionális közötti különbség lényegét. Ki ne értené elsőre azt, hogy mit is jelent az, hogy például „...figyelembe véve a helyzetét, a jó politikai kapcsolatait, illetve a tőke erejét, az ő szempontjából teljesen racionális a nekünk tett ajánlata, de ennek ellenére felháborító és tisztességtelen...”

Elvben, egy steril és tökéletesen *szimmetrikus* hatalmi, gazdasági, információs helyzetben lehetséges, hogy a »*racionális*« és a »*helyes*« minden esetben

egybevágnak.¹⁸ Amint azonban az egymás közötti viszonyok szimmetriája megbomlik, erre nincs remény. Az egymás közötti viszonyok még egy tökéletesen egyenlő elméleti helyzetből indulva is igen gyorsan aszimmetrikussá válnak az eltérő képességek, tehetségek, relatív szükségletek, eltérő tudás, eltérő ismeretek, eltérő informáltság és hasonlók miatt. Valós társadalmi helyzetekben pedig már a születéstől (sőt a fogantatástól) fogva teljesen aszimmetrikus pozíciókba születünk bele. Ezért reálisan nem lehet feltételezni »a racionális« és »a helyes« egybevághóságát.

Az »igazságosság mint tisztességesség« politikai koncepciója »a racionális« és »a helyes« között különbséget tesz. A társadalmi együttműködés tisztességes rendszerében »a racionális« és »a helyes« két egymásból nem levezethető, így egymástól független, de egymást kölcsönösen kiegészítő és egyformán fontos koncepció. Mind »a racionális«, mind »a helyes« koncepciója szükséges ahhoz, hogy meghatározhassuk (i) a társadalmi együttműködés tisztességes rendszerét, (ii) az együttműködés természetének a lényegét, (iii) az együttműködésben részt vevő polgárok koncepcióját és (iv) a polgárok egymás közti viszonyaira és együttműködésére vonatkozó igazságossági és tisztességességi szabályokat.

»A helyes« és »a racionális« egymást kölcsönösen kiegészítő viszonyának a lényege, hogy sem a helyes, sem a racionális nem áll meg a másik nélkül önállóan. Ha pusztán csak »a helyes és tisztességes« vezérelne valakit, akkor nem lennének meg azok az egyéni érdekei és céljai, amelyek¹⁹ értelmet adnak az együttműködésben való részvételének. Ha pusztán csak »a racionális« vezérelne valakit, akkor hiányozna belőle az igazságérzet és az erkölcsi érzék. Ennek hiányában nem venne tudomást az együttműködésben részt vevő többi polgár jogos és méltánylandó érdekeiről és igényeiről. Ugyanakkor a »jó mint helyes és tisztességes« mindig, minden esetben abszolút prioritást kell élvezzen a »jó mint racionális, mert az érdekeinknek megfelelő« felett. Azaz az elvben és gyakorlatban lehetséges és érdekeinknek megfelelő alternatívákat mindig, minden esetben le kell szűkíteni arra, amelyik *nemcsak racionális* és az *önérdekünknak megfelelő, de igazságos, tehát tisztességes is*.

¹⁸ Ezt a tökéletesen szimmetrikus helyzetet modellezi az »eredeti pozíció« (*»original position«*) és a »tudatlanság fátyla« (*»the veil of ignorance«*) (11.§), ami egy olyan gondolat kísérlethez szükséges modell és prezentációs eszköz, ami ahhoz szükséges, hogy megérthessük és lemodellezhessük, hogy egy hipotetikus és nem historikus elvi társadalmi szerződéskötési »eredeti pozícióban« az egymással tökéletesen szimmetrikus helyzetben lévő felek milyen igazságossági elvekben állapodnának meg akkor, ha racionálisan döntenének, és a részrehajlás, erőfölénnyel való visszaélés és általában bármilyen »unreasonable« viselkedés eleve eliminálva lenne a helyzetből. Ezek a felek még azt sem tudják, hogy melyik történelmi korban fognak élni, mi lesz a helyzetük, stb., és ahhoz képest kell az igazságosság elveiben megállapodniuk, hogy utána elvben bármilyen korszakba és bármilyen helyzetbe kerülhetnek.

¹⁹ Itt természetesen nem csak *materiális javakra* kell gondolni. Lehetséges, hogy érzelmi haszna van valakinek egy adott együttműködésből. A lényeg, hogy valamiért az illetőnek »jó« az, ha részt vesz az együttműködésben.

A »tiszteességes« személy (*»reasonable person«*) esetében nem valamiféle »átfogó filozófiai, vallási vagy erkölcsi doktrína« specifikus átfogó értékrendje szerinti tisztességességre utalunk. Az értelmezését és jelentésének a »politika felségterületére« való lehatárolását a »tiszteességes személyre« vonatkozó – e fejezetben és az írás más részein található – meghatározások adják meg. A személy tisztességessége itt *nem univerzálisan* és nem metafizikai szinten értendő. Az a személy, aki »az igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« szerint a »politikai dimenzióban« tisztesség, az a »nem politikai« szférába tartozó életében (család, baráti kör, civil szerveződések, tudományos egyletek, vallásos közösségek, stb.) a legkülönbözőbb átfogó doktrínák erre vonatkozó erkölcsi tanaitól függően sokféle lehet a tisztességesség szempontjából. Ugyanakkor a »tiszteességes személy« politikai szintű koncepciója szerinti meghatározás – mint látni fogjuk – reálisan elfogadható bármilyen »mértékelt átfogó doktrína« tanai alapján, és ezekkel a tanokkal nem ellentétes²⁰ (RAWLS, 2005).

»A helyes« és »a racionális« megkülönböztetésén és egymást kölcsönösen kiegészítő voltán alapul az igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának »a személyre vonatkozó politikai koncepciója«. Eszerint minden ember születésétől fogva »két alapvető morális erővel« bír: (i) az egyik »az igazságérzet képessége« (*»the capacity for a sense of justice«*); (ii) a másik »a saját érdek felismerésének a képessége« (*»the capacity for a conception of the good«*). Ez a két veleszületett »erkölcsi képesség«, az egyéni eltérések ellenére, lényegileg azonos normál tartományon belül van. Ez az alapja a »polgárok mint szabad és egyenlő személyek« eszmének. A személyre vonatkozó politikai koncepció részleteire külön fejezetben térünk vissza (3.3.§). Itt a politikai igazságossági koncepció egyes részei közötti összefüggések érzékeltetése érdekében bocsátottuk előre a helyes és a racionális, valamint a két erkölcsi képesség és a szabad és egyenlő polgárok eszméinek az összefüggéseit, egymásra épülését.

A »tiszteességes személyeket« nem feltétlenül az általános közjó, mint olyan, vagy nem a világ jobba tétele hajtja. Észszerű érdekeikkel tisztában vannak, és azokat akarják érvényesíteni, de tisztességesen. A tisztesség, mint személyes vágya, hogy egy olyan társadalmi közegben élhessenek, amelyben mint szabad és egyenlő polgárok olyan tisztesség, mint feltételekkel működhetnek együtt egymással, amely feltételek mindannyiuk számára elfogadhatók és tisztesség, mint Mindannyian ragaszkodnak ahhoz, hogy az együttműködés feltételrendszere olyan legyen, hogy az együttműködés terheiből is és hasznaiból is – a »reciprocitás elvének« megfelelően – mindenki részesedjen (RAWLS, 2005).

A »tiszteességes személyek« készek arra, hogy az együttműködés elveire, feltételeire vonatkozóan bármikor olyan javaslatot ajánljanak, vagy bármikor mások ilyen javaslatát elfogadják, amelyet minden résztvevő – feltéve, hogy jó szándékú és tisztesség – elfogadható és igazságos feltételrendszernek tart. A »reciprocitás

²⁰ Ezt itt terjedelmi okok miatt nem kívánjuk részletezni, csak közöljük Rawls négy évtizedes ezzel kapcsolatos elemzéseinek a végső következtetését. Akit ennek a részletei érdekelnek, az Rawls munkáiban megtalálja erre a választ.

elvének» megfelelően mások számára olyan ajánlatokat tesznek, amelyeket fordított helyzetben ők maguk is elvárnának és elfogadnának másoktól. Olyan ajánlatot pedig nem tesznek másoknak, amelyet ők maguk sem fogadnának el fordított helyzetben. Mások kiszolgáltatott helyzetével vagy saját erőfőrlényükkel nem élnek vissza. A tisztességes személyek azt is értik, hogy az együttműködés elveit és a megállapodott feltételrendszert minden körülmények között tiszteletben kell tartaniuk, akkor is, ha a körülmények úgy alakulnak, hogy ezzel rosszabbul járnak – feltéve, ha mindenki más – jó okkal feltételezhetően – ugyanígy tiszteletben tartja az együttműködés elveit és feltételrendszerét. Nem helyes és nem tisztességes annak a viselkedése, aki nem hajlandó ilyen, a reciprocitás elvének megfelelő, tisztességes együttműködési elveket javasolni a többieknek, vagy elfogadni a többiektől. Nem helyes és nem elfogadható az sem, ha valaki nem tartja be azokat az együttműködési elveket és feltételeket, amelyek elfogadását és betartását reálisan elvárhatjuk minden együttműködő féltől. Több mint helytelen, kifejezetten tisztességtelen az, aki pusztán csak úgy tesz, mintha elfogadná és betartaná az együttműködés elveit, de valójában bármikor kész azokat felrúgni, ha az érdekei úgy kívánják.

A *tisztességes személyre vonatkozó politikai koncepció* megfogalmazása elvben egy magánjogi szerződésre is érvényes lehetne. Itt azonban a társadalmi együttműködésről és a politikai igazságossági koncepcióról van szó, ami a társadalom fontosabb politikai, társadalmi és gazdasági intézményeit, azaz a »*társadalom alapvető struktúráját*« érinti. Az együttműködés elveinek a tiszteletben tartása vagy nem tiszteletben tartása kapcsán olyan kérdéseket kell elképzelni, mint például egy *társadalmi nyugdíjbiztosítási, rokkantbiztosítási, munkanélküli biztosítási rendszer* vagy a *társadalmi egészségbiztosítási rendszer* alapvető feltételeinek a megváltoztatása, vagy bizonyos alapvető jogok csorbitása. Ezeknek a politikai és társadalmi alapintézményeknek az olyan egyoldalú változtatása, amely a társadalom tagjai számára rosszabb helyzetbe hozza, vagy folytonos átszervezésekkel, forráskivonással ezen intézményeket oly mértékben ellehetetleníti, hogy nem tudnak megfelelni az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« biztosításával kapcsolatos alapfeladataiknak, nemcsak szakpolitikai, hanem alapvető tisztességességi és erkölcsi problémákat jelent. Mint ilyen, *alapvető morális legitimitási problémákat* vet fel. Pontosabban: *morálisan illegitim*.

A »*helyes*« és »*a racionális*« között további alapvető különbséget jelent, hogy »*a helyes*« a *közjó* és a társadalom közös ügyei miatt egy olyan nyilvánossági jelleggel bír, amivel »*a racionális*« nem. Az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« »*a helyes*« tekintetében mindenre vonatkozó normatív elveket, értékeket, szabályokat határoz meg – a *politikai szinten*. Eldöntése a »*közügyekről folytatott nyilvános viták és érvelések*« nyilvános keretei között történik. Ezzel szemben a »*racionális*«, azaz a saját érdekek felismerése, és az azoknak megfelelő egyéni célok meghatározása, felülvizsgálata, módosítása viszont alapvetően egyénileg történik, azaz nincs olyan nyilvános jellege, mint a »*helyes mint tisztességesnek*«.

Az »*igazságosság politikai koncepciója*« által szabályozott térben azok a »*társadalom alapvető struktúráit*« érintő legfontosabb »*közügyekkel kapcsol-*

latos nyilvános érvelési» és döntési folyamatok zajlanak, amelyek a társadalom minden egyes tagját is érintik. Ha a politikai folyamatok igazságosak, tehát tisztességesek, mert nyilvánosak, átláthatók, és biztosítják a polgárok bevonását a politikai folyamatokba, akkor alakul ki egy, a közös ügyek nyilvános megvitatására szolgáló közéleti tér. Ekkor minden érintett és érdeklődő polgár számára követhetőek a javaslatok és a döntések, továbbá azok nyilvános és a nyilvánosan elfogadott igazsági elvekre visszavezethető indoklása. Ez erősíti az együvé tartozás érzését és a társadalmi együttműködést; megszilárdítja a társadalmi bizalmat és a közbizalmat. A társadalmi bizalom nélkül a legfontosabb tőke fajta, a társadalmi tőke elporlad. Ha megvan a társadalmi bizalom, akkor mindenki jó okkal tudhatja, hogy mindenki más is tudja, hogy mindenki be fogja tartani a társadalmi együttműködés feltételeit és a törvényeket; s hogy azok mindenkire egyformán vonatkoznak.

Ha azonban ez nem így történik, ha a közügyek, a közügyekkel kapcsolatos döntési folyamatok nyilvánossága, nyilvános követhetősége és a politikai folyamatokban való részvétel lehetősége megszűnik; ha senki nem tudja követni, hogy egy-egy közügyben ki, mikor, milyen alapon és miért döntött úgy, ahogy döntött; ha a döntések nem vezethetők vissza a legalapvetőbb társadalmi igazságossági és tisztességi elvekre és értékekre, akkor lényegében megszűnik a társadalom alapvető politikai, társadalmi és gazdasági intézményeit érintő kérdésekben az igazságosság és a tisztességesség; »a helyes«, mint olyan, eltűnik a rendszerből. Ilyenkor eltűnik a hatalommal szembeni közbizalom, és súlyosan megrendül a társadalmi bizalom. A társadalom magára marad a »helyes és a tisztességes« nélküli »racionálissal«. Mindenki egyéni stratégiákat követve próbálja az egyéni érdekeit úgy érvényesíteni, ahogy tudja. Ha kell, bármikor, bárkin és bármin átgázolva, bármilyen megállapodást megszegve. Egy ilyen helyzetben a közügyekkel kapcsolatos folyamatok átláthatatlansága, a hatalom önkényes, nem nyilvános és nem tisztességes döntései, cselekvései és nem cselekvései súlyos erkölcsi rombolást okoznak a társadalomban. Ez az erkölcsi rombolás fokozatosan felszámolja a társadalomnak a társadalmi jellegét, megszünteti a társadalmi együttműködésnek az együttműködési jellegét, eltünteti az igazságosságot és a tisztességességet, és lényegében lerombolja a társadalom human mivoltát, emberiességét. Ennek következményeként az egyenlőtlenségek groteszk méreteket öltenek. Az összes jelentős társadalmi probléma megszorodik. A szociális biztonság szinte teljesen megszűnik. Az emberek lassan hozzászoknak a hajléktalanok látványához, hozzászoknak a gyermekéhezésről, a mélyszegénységről és hasonlókról szóló hírekhez. Az együttérzés, a beleérző képesség, a szánalom és a könyörület érzései helyére betelepszik a közöny, az elidegenedés és a súlyos helyzetbe kerülők sajtós dehumanizációja. Ez a fajta közöny és a bajba jutottak és segítségre szoruló dehumanizációja sajátos pszichológiai önvédelmi mechanizmus is egyben. De ne legyenek kételyeink: a tisztességtelen hatalom rá is játszik erre, és tudatosan generálja ezt. A tisztességtelen hatalom saját hatalmának fenntartása érdekében folyamatosan a társadalom legkülönbözőbb – de általa egyformán semmibe vett és kizsákmányolt – rétegeit próbálja meg egymásnak ugrasztani a bajba jutottak és segítségre szoruló dehumanizálásával.

A valós törésvonalat a tisztességtelen hatalom, annak kevés haszonélvezője és a társadalom maradék 98-99%-a közötti igazságossági, tehát tisztességességi és egyenlőtlenségi problémák jelentik. Ennek elfedésére a tisztességtelen hatalom a lehető legtöbb törésvonal mentén igyekszik minél több, és egyenként minél kisebb csoportra feldarabolni az általa semmibe vett és lényegében kifosztott többséget. Ezért folyamatosan generálja azokat a problémákat és álp problémákat,²¹ amelyeket – még ha egyáltalán léteznek is – esze ágában sincs megoldani. Ezek fő célja és funkciója a 98-99% megosztása, azaz a társadalom megosztottságának elmélyítése és súlyosbítása. Ezzel a tudatos hatalomtechnikai trükkel a tisztességtelen hatalom tovább rombolja a társadalom erkölceit, a társadalmi bizalmat és a társadalmi tőkét. A lakosság egészségi állapota drámaian leromlik. A várható élettartam lecsökken, a korai halálozás nő. Az egészségi állapot morálisan indokolhatatlan, elkerülhető egyenlőtlenségei drámaian felerősödnek. A mobilis jobban képzett, illetve fiatalabb polgárok kivándorlása tömegessé válik. A termelékenység és a gazdaság általános teljesítménye – a társadalmi tőke elolvadása, az általános társadalmi, politikai és erkölcsi válság és a közbizalom felszámolódása miatt – lecsökken. A gazdaság válságba zuhan és – mindaddig, amíg a társadalom egészének életét érintő politikai területen a tisztességesség és az igazságosság nem áll helyre – ott is marad. A tisztességtelen hatalom persze ilyenkor cinikusan és tisztességtelenül a polgárookra mutat, és a válság okaként nem saját erkölcsi alkalmatlanságát, hanem a polgárok „nem megfelelő termelékenységét” és nem megfelelő szakképzettségét jelöli meg, cinikusan összekeverve egy üzem vagy gazdasági ágazat termelékenységének, hatékonyságának a kérdéskörét az egyes személyek hatékonyságának a problémakörével. Vannak ugyanis közismerten alacsony és közismerten magas termelékenységsű ágazatok. Ebben a kontextusban a releváns problémát az ágazat vagy az üzem termelékenysége jelenti, nem pedig az individuális dolgozók termelékenysége. Eleve nem is értelmezhető az az állítás, hogy a magyar emberek en bloc, általánosságban alacsony termelékenységűek lennének.

Állítólag visszaveti a gazdaságot az, ha a dolgozók a tisztességes, szabad emberhez méltó életvitelt lehetővé tevő tisztességes bért kapnak. Eszerint a gazdaság virágzása a tisztességtelenül alacsony, a dolgozókat teljes idejű munkavégzés mellett munkavállalói szegénységbe kényszerítő éhbérektől függene. Ez a szakmainak mondott érvelés nem újkeletű. Válasz is van rá:

²¹ Konkrét példát nem mondunk. Úgy gondoljuk, bárki, aki végigélte az elmúlt több mint negyedszázadot, számtalan konkrét példára tud bukkanni saját emlékeiben. Vannak olyan „kedvenc témák”, amelyeket mindig elő lehet venni, és mindig alkalmasak a megosztottság generálására és arra, hogy a figyelmet eltereljék az 1-2%-nyi haszonélvező és a társadalom 98-99%-a közti valós feszültségekről és megoldatlan tisztességességi problémákról. Az a legfeljebb 10-20%, aki most még éppen a szerencsésebbek közé sorolhatja magát, a 98-99%-ba tartozik. Nekik ne legyenek kétségeik: a tisztességtelen hatalom elsődleges célpontjai mindvégig ők lesznek. Nekik sincs semmilyen garanciájuk arra, hogy a most éppen szerencsés helyzetük ilyen is marad. Ők a legalkalmasabbak arra, hogy a tisztességtelen hatalom saját maga helyett kire terelje rá a felgyülemelő társadalmi feszültségeket, kire próbálja meg ráfogni saját bűneit.

Ebben az országban egyetlen olyan vállalkozásnak sem lehet jogosultsága arra, hogy tovább folytassa a működését, amelynek a létezése azon múlik, hogy a dolgozóinak kevesebbet fizessen, mint amennyiből azok meg tudnának élni.

F. D. Roosevelt: *Statement on National Industrial Recovery Act* (1933)

Nem a polgárok a *lusták*, és nem a polgárok a *buták*, mint azt a tisztességtelen hatalom állítja. A hatalom a tisztességtelen és a vele összefonódott egyes gazdasági érdekcsoportok azok, akik tisztességtelenül *önzők, kapzsis, mohók* és *pénzsóvárok*. Tisztességtelenségükkel felszámolják a *társadalmi bizalmat*, tönkreteszik a *társadalmi tőkét*, és lényegében *felszámolják a gazdasági működés bizalmi alapjait* és feltételrendszerét. Ezért csak azon kell csodálkozni, ha valaki csodálkozik azon, hogy miért alakul ki súlyos és elhúzódó gazdasági válság is egy tisztességtelen hatalom erkölcstelen regnálása alatt, annak nyilvánvaló következményeként.

Különös, hogy azok, akik rendre *kioktatják* a társadalmat a gazdaság és a piac működésének a törvényszerűségeiről, általában nem szeretik tudomásul venni, hogy ha az általuk fennen hangoztatott piaci és kereslet kínálati törvényszerűségek érvényesek, akkor azok a munkaerőpiacra is érvényesek. Még akkor is, ha ez nekik nem tetszik, vagy sérti a kapzsiságukat, mohóságukat és egyoldalú önzésüket. Javasolni tudjuk nekik, hogy a saját legalapvetőbb tételeiket alkalmazzák a munkaerőpiacra is. Háttha sikerülni fog megfelelő munkaerőt találniuk akkor, ha tanulmányozzák Adam Smith klasszikus munkáját (1776) a nemzetek jólétéről (SMITH, 1776), vagy akkor, ha elgondolkodnak a keresleti és kínálati görbe *Marshall-keresztjének* rájuk vonatkozó következményein, és így nem éhbért, hanem tisztességes bért próbálnak meg kínálni a munkavállalóknak. Ha ugyanis 100 forintért nem tudunk bélszint venni a hentesnél, az nem azt jelenti, hogy nincs bélszín. Az azt jelenti, hogy 100 forintért nincs bélszín. Ha egy 10 éves Suzuki árért nem tudunk fullextrás BMW-t vásárolni, az nem azt jelenti, hogy nincs BMW. Az azt jelenti, hogy olyan új BMW nincs a piacon, amit ilyen kevés pénzért bárki nekünk adna. De ettől BMW még van a piacon. Hasonló a helyzet a szakképzett munkaerő hiányával és elvándorlásával is.

Adam Smith – akit sokan idéznek, de kevesen olvasnak, és akinek nevéhez fűzhető a *piac láthatatlan kezére* vonatkozó metafora – többet írt arról, hogy miféle módon van szükség az *állam látható kezére* ahhoz, hogy a *láthatatlan kéz* jól működjön, mint magáról a »*láthatatlan kéz*« metaforájáról. Adam Smith részletesen foglalkozott azzal a problémával is, hogy a *gazdasági erőfölényt* kihasználva a *munkaadók* hogyan *konspirálnak* a munkavállalók ellen azok béreinek az alacsonyan tartása érdekében. Ő, akit sokan tévesen a korlátozás nélküli *szabadversenyess kapitalizmus* szószólójaként emlegetnek, ezt írta ezzel kapcsolatosan (SMITH, 1776):

Nincs társadalom, mely virágzó és boldog lehetne, ha tagjainak nagyobb része szegény és nyomorult, s egyébként is méltányos, hogy azok, akik élelemmel, ruhával, lakással látják el az egész népet, olyan részt kapjanak munkájuk termékeiből, mely őket

magukat túrhetően látja el élelemmel, ruházattal és lakással [...] A munkabér alakulása mindenütt attól a szerződéstől szokott függeni, mely rendszerint a két fél között fennáll, s ezeknek érdeke egyáltalán nem azonos. A munkás a lehető legtöbbet akarja kapni, a munkaadó a lehető legkevesebbet akarja adni. Amazok hajlandók szövetkezni egymással azért, hogy emeljék a munkabért, emezek azért, hogy leszállítsák. Nem nehéz azonban előre látni, hogy rendes körülmények között a két fél között melyik lesz előnyben ennél a vetélkedésnél, és melyik kényszeríti a másikat feltételei elfogadására. A munkaadók, kisebb számban lévén, sokkal könnyebben szövetkezhetnek egymással [...] Ebben a viszályban a munkaadó sokkal inkább ki tud tartani, mint a munkás. [...] Sok munkás még egy hétig sem tudna megélni, kevés tudna egy hónapig [...] Mégis [...] ritkán hallunk a munkaadók szövetkezéséről, és gyakran a munkásokéről. De aki azt gondolja, hogy a munkaadók valóban ritkán szövetkeznek, az éppen olyan kevésbé ismeri ezt a világot, mint ezt a kérdést. A munkaadók mindenütt és mindig valami hallgatóságos, de állandó szövetkezésben vannak egymással, hogy a munkabérek ne emelkedjenek mindenkor természetes mértékük fölé. Ennek a szövetkezésnek a megsértése a legnépszerűtlenebb cselekedet [...] Néha munkaadók egyenesen arra szövetkeznek, hogy a munkabért a természetes mértéke alá szorítsák le. Mindig a legnagyobb csöndben és titokban végzik ezt, a végrehajtás pillanatáig [...] A munkáskéz hiánya a munkaadók között versenyt okoz, ezek ajánlataikkal felhajtják a béreket, s ezáltal maguk törik át a munkaadóknak azt a természetes megegyezését, mely a munkabérek emelése ellen irányul...

Adam Smith: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* (1776)

4.5.§ A VAN-KELL TÉVEDÉS: A „MOST MI A HELYZET” ÉS A „MI LENNE A HELYES” KÉRDÉSEINEK ÖSSZEKEVEREDÉSE A GONDOLKODÁSBAN

Súlyos társadalmi károkat okoz a „van” és a „kell” összekeverése. A dolgok és jelenségek egyszerű leírását, azt, hogy „*hogyan történnek a dolgok*” (a „*van érték*”), soha nem szabad összekeverni a „*hogyan kellene, hogy történjenek a dolgok*” típusú kérdésekkel („*kell értékek*”). David Hume (1711–1776) ezt »van-kell tévedésnek« nevezte az *Értekezés az emberi természetről* (1740) című művében (HUME, 2006). Számos író és gondolkodó tévesen abból következtet arra, hogy *hogyan kellene*, hogy történjenek a dolgok, hogy most *hogyan vannak* a dolgok. Másképp fogalmazva: az írók, gondolkodók leírják, *hogyan van* valami, majd közlik, hogy *azért*, mert ez most *így van*, a jövőben is *így kell lennie*. Képesnek kell maradjunk arra, hogy egyrészt őszintén leírjuk azt, hogy *hogyan vannak* a dolgok a jelenlegi összezavarodott állapotukban, és ettől meg tudjuk különböztetni azt, hogy *hogyan kellene*, hogy legyenek a dolgok (WALLIS, 2011).

Ez a »van-kell tévedés« és gondolkodási hiba például a »tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek« vagy az »azonos esélyű hozzáférés elvei« kapcsán is számtalanszor felszínre kerül. Sokan vannak, akik félrevezető módon egy-egy

különösen hátrányos helyzetű csoport vagy személy – társadalmi igazságossági szempontból elfogadhatatlan – tényleges helyzetére, azaz a „*van értékre*” rámutatva érvelnek az életesélyek, életlehetőségek és a közszolgáltatásokhoz való azonos esélyű hozzáférés mint elv és mint morális norma ellen. A logikai hiba anatómiája az ilyen megtévesztő érvelésben az, hogy a különösen hátrányos helyzetű csoportok vagy a különösen nagy bajban lévő emberek esetében *azért nem is kellene semmit tenni* életesélyeik, lehetőségeik javítása érdekében az esélyek és hozzáférés elve alapján, *mert* jól látható, hogy ténylegesen milyen reménytelenül rossz helyzetben *vannak*. Érvelésük szerint a hátrányos helyzet javítása szempontjából fontos normatív elv tagadásának, sőt, a „*nem kell tenni semmit*” normatív előírásá avatásának („*kell érték*”) az „*elvi*” alapja maga a hátrányos helyzet ténye („*van érték*”).

E *félrevezető és logikai hibás érvelés* szerint az *életesélyek és életlehetőségek egyenlőségének* normatív elvét nem csak tagadják. Egyenesen az *válik a normává*, hogy semmit se tegyünk a különösen hátrányos helyzetben lévők segítése érdekében. Azért, mert olyan hátrányos helyzetben *vannak*, hogy *nem is kellene és úgysem lehet* ezen érdemben változtatni. Még egyszerűbben és élesebben fogalmazva a »*van-kell tévedésben*« gyökerező téves és félrevezető „*norma*” lényegét: mi, a társadalom, a bajban lévő társainkat *elvi és normatív* alapon *azért kell*, hogy az útszélien hagyjuk a továbbiakban is, mert most az útszélien *vannak*. Számos példa sorolható: az *egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségei*, az *egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés*, az *oktatási rendszer társadalmi egyenlőtlenségeket kiegyenlítő szerepének az erősítése*, a *felsőoktatáshoz való azonos esélyű hozzáférés*, a *társadalmi mobilitás*, a *cigányság helyzete*, a *mélyszegénységben élők és a halmozottan hátrányos helyzetűek* és a hasonló problémák kapcsán. Annak érdekében, hogy ez a némileg absztrakt érvelés még érthetőbb legyen, néhány közpolitikai szinten rendezendő társadalmi igazságossági problémára is lefordítjuk ennek a hibás érvelésnek a lecsupaszított verzióját. Így jobban érthető a „*van-kell tévedésen*” alapuló logikai hibás érvelés anatómiája, abszurditása és a társadalmat romboló, pusztító hatása. Például a »*van-kell tévedés*« alapján érvelők szerint normatív értelemben az lenne a helyes:

- ha a *hajléktalanokat* az utcán hagyjuk, *mert* az utcán *vannak*;
- ha az *éhező gyerekek* problémáján nem segítünk, *mert* éheznek;
- ha nem teszünk semmit azért, hogy az *iskolarendszer* ne felerősítse, hanem mérsékelje a *társadalmi egyenlőtlenségeket* és egész életre kiható hatásukat, *mert* az iskolarendszer jelenleg nem mérsékeli, hanem felerősíti a társadalmi egyenlőtlenségeket és hatásukat;
- ha nem teszünk semmit azért, hogy az *iskolarendszer* elősegítse a *társadalmi mobilitást*, *mert* az iskolarendszer jelenleg nem javítja, hanem rontja a társadalmi mobilitást;
- ha egy tehetséges, de szegény családból származó gyerek *továbbtanulása* a család anyagi teherviselő-képességétől függ és emiatt nem jut be az egyetemre, *mert* a továbbtanulás nagymértékben a család anyagi teherviselő-képességétől függ, és a szegény családból származó tehetséges gyerekek nagy arányban nem jutnak be a felsőoktatásba;

- ha nem teszünk semmit érdemben a *mélyszegénységben* élők helyzetének a javítása érdekében, mert mélyszegénységben élnek;
- ha nem teszünk semmit a *cigányság* hátrányos helyzetének a javítása érdekében, mert sokan közülük halmozottan hátrányos helyzetben vannak;
- ha valaki (hálapénz) fizetőképesség és kapcsolatok hiányában nem jut hozzá időben a számára szükséges *egészségi ellátáshoz*, mert most fizetőképesség vagy kapcsolatok hiányában sokan nem jutnak hozzá kellő időben a számukra szükséges ellátáshoz;
- ha nem teszünk semmit az *egészségi állapot és az idő előtti halálozás elkerülhető egyenlőtlenségeinek* a csökkentése érdekében, mert az egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségei igen jelentősek;
- ha nem teszünk semmit az ellen, hogy az egészségügyben, a szociális és hasonló fontosságú közszolgáltatási ágazatokban dolgozók ne legyenek *munkavállalói szegénységbe kényszerítve* a megalázóan alacsony éhbérékkel, mert ezekben a szektorokban megalázóan alacsonyak a bérek, és az ott dolgozók jelentős része tartós munkavállalói szegénységbe van kényszerítve.

Sok más hasonló példa lenne sorolható a »van-kell tévedésen« alapuló *logikai hibás és félrevezető érvelés* társadalmat tisztító hatásaira.

Magyarországon az elmúlt több mint egy negyedszázadban a »van-kell tévedésben« gyökerező *logikai hibák és félrevezető álságos érvelések* felmérhetetlen társadalmi károkat okoztak. Számos, a hátrányos helyzetű csoportok életésélyeit, életlehetőségeit és életét javító program vagy el sem indult, vagy kisiklott az ilyen típusú *álságos és logikai hibás érvelések* miatt. Ahol nemcsak egyszerűen *logikai hibás és zavaros gondolkodásról* van szó, hanem netán rossz szándékról is, ott még valamilyen homályos, zavaros, semmilyen valós értékrendben nem gyökerező *ideologizáló, illetve hatékonysági okoskodással* is ki szokott egészülni a »van-kell tévedés« logikai hibája. Soha nem az a kérdés egy egyenlőtlen társadalomban, hogy mondjuk hétfőről keddre virradóra vagy egyik hónapról a másikra vajon elő fog-e állni az életésélyek és életlehetőségek egyenlősége mint tényleges állapot és „van érték”. A kérdés mindig az: *mi a vezérlő elvünk? Mi a zsinórmértékünk? Mi ennek az alternatívája?* Ha nem az életésélyek és életlehetőségek egyenlősége a »társadalom alapvető struktúrájának« és az alapvető intézmények működésének az egyik vezérlő elve, akkor mi legyen az? Az, hogy ne legyenek egyenlők az életésélyek, mert most nem azok? A kasztrendszer? A jobbágyság? A cselédek és urak világa?

Aki az életésélyek és életlehetőségek egyenlősége mint »*normatív elv*« ellen azon a »van-kell tévedés« alapján érvel, az ténylegesen valamilyen »*modernkori kasztrendszer*« vagy »*modern kori jobbágyság és cseléd világ*« mellett érvel. Még akkor is, ha ez nem tudatosul benne, mert például végig sem gondolta, hogy az életésélyek, életlehetőségek egyenlőségének mint *normatív vezérlő elvnek* az alternatívája az, hogy az életésélyek és életlehetőségek nem egyenlők, hanem egyenlőtlenek kell, hogy legyenek. Ezt azért nem mondja ki senki, mert nem is gondolta végig. Az is lehet, hogy más azért nem mondja ki, mert nagyon is végiggondolta, és nem meri kimondani. Az *életésélyek egyenlőtlensége* lehet a szomorú valóság hiteles és tényszerű leírása. De soha nem válhat normatív erkölcsi

előírassá, a társadalom alapvető intézményeinek működését meghatározó morális vezérlőelvvé és értékké. Az is fontos kérdés, hogy ha valaki ilyen mellett érvelne, akkor azt mégis milyen erkölcsi felhatalmazás alapján tenné? Felsőbbrendűség? Isteni kiválasztottság? Természeti törvények? Az ilyen *aszimmetrikus viszonyok* melletti érvelés teljes mértékben ellentétes a »*reciprocitás elvével*«, annak *tételes tagadását* jelenti, s mint ilyen *per definitionem* szélsőséges.

4.6.§ HOGYAN REHABILITÁLÓDOTT ÁT ÖNÉRDEKKÉ A HÉT HALÁLOS BŰN EGYIKE: A BÍRVÁGY, A MOHÓSÁG ÉS A KAPZSISÁG?

Mi is a helyzet a »*racionális egoista*«, a »*homo economicus*« bírvágyával? Érdemes áttekinteni, hogyan lényegült át az önzés, a bírvágy, a kapzsiság és a mohó pénzsóvárság a *hét halálos bűn* egyikéből a »*van-kell tévedéshez*« kapcsolódó gondolkodási hibák és bizonyos téves interpretációk révén *erénnyé*. Az, hogy a bírvágy, a mohóság hogyan rehabilitálta át magát önérdekké, és hogyan vált a *hét halálos főbűn* egyike a »*homo economicus*« modelljén keresztül napjaink gazdasági és üzleti folyamatait meghatározó *erénnyé*, sok szempontból a »*van-kell tévedés*« állatorvosi lova.

„*Greed is Good!*”, azaz „a bírvágy, a kapzsiság, a *profitéhség* jó!” – mondta Gordon Gekko, a könyörtelen spekuláns a *Tőzsdecápák* (1987) című filmben. Az 1987-es tőzsdei összeomlás utáni időkben a New York Times egyik számának címdala így kezdődött: „*Tiltsuk be a bírvágyat és kapzsiságot? Nem, ne tiltsuk be, kamatoztassuk!*”

Talán a legfontosabb gondolat ennek kapcsán az, hogy különbséget tegyünk a motiváció és a következmények között. A derivatív értékpapírok a kapzsi, mohó embereket úgy vonzzák, mint a nyers hús a piranhákat. És akkor mi van? A privát pénzsóvárság és mohóság a köz jó érdekeinek a szolgálatába állítható. Az értékpapír piac értelmes regulációjának a célja, hogy becsatornázza [a közjó szolgálatába] az önző magatartást, és nem az a cél, hogy ezt elfojtsuk.

New York Times: *Editorial, Ban Greed? No, Harness it!* (1987)

Ez azért nem volt mindig így! A bírvágy, mohóság, kapzsiság és pénzsóvárság (*greed*) a *hét halálos bűn* egyike. A középkorban a halálos bűnök egyik leghalálosabbikának tartották. Gazdasági, üzleti tevékenység akkor is volt. A kereskedelem szerteágazó módon működött már akkor is. Meglepő, hogy az önzés és az önérdek mára tiszteletreméltó motivációvá rehabilitálódott. A jelenségnek, mint olyannak leíró ismertetése pedig mintha normatív előírassá lényegült volna át, például a »*homo economicus*« modelljén keresztül is. A leíró jellegű »*van-érték*« és az előíró jellegű »*kell-érték*« összekeveredésére a legnyilvánvalóbb és a mai világban mindent átítató jelenség az, ahogy a *kapzsiság* a *hét halálos bűn* egyikéből mára *erénnyé* lényegült át. Samuel Bowles »*közgazdasági alkímiának*« nevezi – *The Moral Economy: Why Good Incentives are No*

Substitute for Good Citizens című könyvében – azt a XVI–XVII. századtól elterjedő gondolatot, miszerint „az aljas motivációk jók, mert kihasználhatók a közjó érdekében” (BOWLES, 2016), és amely végül a »homo economicus« modelljében, pontosabban a leíró modellek normatív, előíró modelleké váló átlényegülésében ölt testet. Ebben szerepe lehetett a »van-értékek« és a »kell-értékek« összekeverésének, de bizonyos gondolatok félreinterpretálásának is. Az a gondolat, hogy bizonyos esetekben célszerű abból kiindulni, hogy az emberek rosszak és önzők, eredetileg nem is a közgazdaságtanból, hanem bizonyos politikai problémák kapcsán politikai és filozófiai gondolkodók tollából jelent meg. David Hume (1711–1776) alábbi gondolata, amelyet nem a gazdaság, hanem az alkotmányos fékek és ellensúlyok rendszerének kialakítása kapcsán s a közügyek intézésében részt vevő politikai és egyéb szereplők kapcsán fogalmazott meg, egyáltalán nem biztos, hogy aggálymentesen kiterjeszthető minden emberre és az emberi élet minden területére. Ezt egyébként Hume maga is lezögezi írásában (HUME, 2000):

...Bizonyos politikai gondolkodók vezérelvé teszik [a bírvágyat], mint olyat, amit minden kormányzati rendszerben fel kellene használni [...] az alkotmányos fékek és ellensúlyok rendszerének kialakítása szempontjából [...] minden embert olyan aljas gazembernek kell kezelni, akinek semmilyen más célja és motivációja nincs egyetlen cselekedetét illetően sem, mint a saját önérdekeinek az előmozdítása. Ezen önérdeken keresztül tudnánk irányítani, és elérni azt, hogy kielégíthetetlen bírvágya, mohósága, kapzsisága és pénzsóvársága ellenére mégis együttműködjen a köz java érdekében [...] Ezért tulajdonképpen politikai vezérelvé válik, hogy minden embert gazembernek kell feltételezzünk. Kissé furcsának tűnhet, hogy egy olyan vezérelvet kellene alkalmazunk, amely a politika területén érvényes, de tényszerűen nem igaz az élet más területein. [...] Okkal feltételezhetjük, hogy az emberek a magánéletükben sokkal becsületesebbek, mint a közéletben. A becsületesség az emberiség működésének egyik komoly kontrollját jelenti. Csakhogy amikor az emberek nagy testületekben cselekszenek együtt, ez a kontroll nagymértékben eltávolításra kerül [...] Minden bíróság és szenátus a többségi szavazat alapján működik, és ha a többséget csak az önérdek vezérli (ami minden esetben így van), akkor az egész szenátus ennek a külön érdeknek a vonzásába kerül, és úgy cselekszik, mintha egyetlen egy tagja se törődne egyáltalán a köz érdekével és a szabadsággal...

David Hume: *Of the Independency of Parliament* (1742)

A gondolat már Niccolò di Bernardo dei Machiavellinél (1469–1527) is megjelenik, a *Discourses on the First Decades of Titus Livius*²² című művében (MACHIAVELLI, 2008):

²² Magyar fordításban: *Párbeszéd Titus Livius első tíz könyvéről* címmel jelent meg, különböző könyvekben (például: *Machiavelli művei*. Európa, Bp., 1989.; Franklin, Bp., 1875, 1906, 1917, 1918).

Bárki, aki köztársaságot alapítana és törvényeket alkotna, abból kell kiinduljon, hogy minden ember rossz [...] [és] soha nem cselekszik más miatt, mint szükségből [...] az éhség és a szegénység teszi őket dolgossá, a törvények pedig jóvá...

Niccolo di Bernardo dei Machiavelli: *Discourses* (cca. 1515)

Thomas Hobbes (1588–1679) az angol parlamentaristák és királpártiak közötti évtizedes polgárháború alatt (1642–1651) írt, *Leviatán* című művében (1651) arra a kérdésre (is) kereste a választ, hogy „mi lehet az a szenvedély, amely az embereket a békére bírná”, és ezt a „haláltól való félelemben” vélte megtalálni. Társadalmi béke szerint egy minden és mindenki felett álló abszolút hatalmú (és igazságos) „Sovereign”, abszolút hatalmat gyakorló uralkodó révén valósítható meg, aki a társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszerét abszolút hatalmánál és saját tisztességességénél fogva könyörtelenül betartatja²³ (HOBBS, 2008). Meg kell jegyezni, hogy amikor Rawls a »jó okok miatti stabilitás« feltételeit keresi és elemezi az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusa« kapcsán, akkor pontosan a Hobbes féle igazságos, de erőszakkal kikényszerített – azaz a „rossz okok miatti” – stabilitás alternatíváját szeretné megtalálni.

Adam Smith az áruk, szolgáltatások és javak piaci erők általi elosztási automatizmusait, a »láthatatlan kéz« metaforáján keresztül mutatja be. A sörfőző, a pék, a mészáros, önös érdekeit követve, sokszor sokkal hatékonyabban szolgálja a közjó érdekeit, mint ahogyan az valaha is szándékában állt volna. (SMITH, 1776).

A mészárosnak, a sörfőzőnek vagy a péknek nem a jóindulatától várjuk ebédünket, hanem attól, hogy azok saját érdekeikre vannak tekintettel. Nem emberiségükhöz, hanem önszeretetükhöz fordulunk, és sohasem emlegetjük előtűk saját szükségletünket, hanem az ő előnyüket.

Adam Smith: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* (1776)

Ha azonban valaki figyelmesen végigolvassa Adam Smith két alapvető fontoságú művét, a *Theory of Moral Sentiments* (Erkölcsei érzelmek elmélete) (SMITH, 1759) és a *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* (SMITH, 1776) szóló műveit, akkor láthatja, hogy ő maga nagyon is tudatában volt a korabeli szabadversenyes kapitalizmus visszásságainak, a munkások kiszolgáltatott

²³ Meg kell jegyezni, hogy Hobbes a stabil, tisztességes és igazságos és békésen virágzó demokrácia feltételeit kereste, elemezte (egy évtizedes, kegyetlen polgárháborút követően, egy harcban és öldöklésben kimerült nemzet tagjaként). Különösen veszélyes a szabadságra és a demokráciára, ha egyesek félműveltségből Hobbes abszolút hatalmú és igazságos, mindenki felett álló és a stabilitást erőszakkal kikényszerítő uralkodó koncepciójának csak az egyik felét, az abszolút hatalmú és kikényszerítő uralkodót fedezik fel. Az nem a Thomas Hobbes-féle igazságos társadalmi működés, hanem az elmeháborodott vagy tisztességtelen diktátor és diktatúra modellje. Ilyen modellt Hobbes soha nem proponált volna.

helyzetével való visszaéléseknek és annak, hogy nagyon is jól „látható kéz” által alkotott *keretfeltételekre* van szükség ahhoz, hogy a »láthatatlan kéz« jól és mindenki érdekében legyen képes működni, valóban a *közjó* előmozdításával járó módon végezze el a különböző javak és dolgok allokációját, elosztását. Ezt azért fontos rögzíteni, mert a *laissez-fair* kapitalizmus szószólói, azaz az államnak a piaci működéstől való szinte teljes távolmaradását hirdető *ideológia* korábbi hívei és mai utódaik, a piac és a verseny mindenhatóságát *ideologikus hitttel* hirdető *piaci fundamentalisták* egyik fontos hivatkozási pontja Adam Smith. Hogy Adam Smith egyoldalú félreinterpretálása a XX. század elejére hova vezetett, arról John Maynard Keynes (1883–1946) a következőket írta 1926-ban, a *The End of Laissez-fair* című pamfletjében (KEYNES, 2009):

A politikai filozófusok nyugalomba vonulhatnak, és átadhatják az üzletembereknek a helyüket – az utóbbiak megtalálták és elérték a filozófusok által keresett ‘summum bonum’-ot [legfőbb jót], mégpedig a saját privát profitjuk képében.

John Maynard Keynes: *The End of Laissez-fair* (1926)

Sem David Hume, sem Adam Smith soha nem gondolták, hogy *minden* ember önző, mohó, kapzsi, pénzsóvár és rossz lenne, vagy hogy ez lenne az egyetlen motivációjuk. A korlátozás nélküli önérdék tulajdonképp egy kéznél levő leegyszerűsítési lehetőség volt, amelynek a révén matematikai formában is jól ki lehetett fejezni a különböző közgazdaságtani tételeket. A problémát nem ez jelenti, hanem az, amikor erről megfeledkezünk, és részben szakmai és *tudományos igazságként*, részben *morális követelményként* jelennek meg olyan dolgok, amelyek mögött az eredeti kontextusukból kiragadott koncepciók és nagymértékű leegyszerűsítéseket alkalmazó leíró modellek vannak. Sok jel utal arra, hogy mostanában a »*homo economicus*« kellene, hogy nyugdíjba vonuljon, mert elég sok bajt okozott (BOWLES, 2016). Samuel Bowles amellet érvel, hogy fontos lenne, hogy a közgazdászok is elgondolkodjanak a »*homo economicus*« modelljén:

– Először is, a kísérleti közgazdaságtan maga szolgáltatja a bizonyítékokat a „közgazdasági alkímisták” „használjuk ki a közjó érdekében a gazembereket” megközelítése ellen. Kiderült, hogy az *önérdeken* kívül számos más fontos motiváció létezik: a *nagylelkűség*, a *reciprocitás*, az *erkölcsi kötelezettségek*, az *együttérzés*, a *szégyen* és hasonlóak mind nagyon fontos motivációk a gazdasági működés szempontjából is (BOWLES és mtsai, 2013). Ha csak abból indulunk ki, hogy minden ember önző és gonosz, és ebből kiindulva tervezünk meg és alkalmazunk gazdasági ösztönzőket, akkor könnyen *önbeteljesítő jóslattá válnak* a hibás előfeltételezésünk, *kontraproduktívvá* válhat a jól megtervezett ösztönző rendszerünk. Azért, mert ezek kiszorítják mindazokat a fontos tulajdonságainkat és motivációinkat, amit Abraham Lincoln „a természetünkben lakozó jobb angyaloknak” hívott első beiktatási beszédében (1861).²⁴

²⁴ Érdekességképp megjegyezzük, hogy a „*Better Angels Of Our Nature*” fordulatot Abraham Lincoln minden valószínűség szerint Charles Dickens húsz évvel korábban, 1841-ben írott *Barnaby Rudge* című regényéből idézte.

- Másodsor, az Adam Smith féle „láthatatlan kéz” mindig igényelte a közpolitika és a személyes erkölcsök segítő és jól látható kezeit. Az Adam Smith-féle gazdaságtan soha nem a szociopatáknak az az állam nélküli világa volt, amivel a legtöbb közgazdászhallgató kénytelen találkozni a bevezető kurzusain. Adam Smith mindig is ragaszkodott ahhoz, hogy az alapvető erkölcsi normák meghatározó módon korlátozzák az önérdékeket és az önérdékek érvényesítését. Ilyenkor nem über erkölcsös szentek társadalmára, hanem az alapvető tisztességességi és erkölcsi normák szerinti jól látható kézzel történő szabályozásra és egyéb adekvát beavatkozásokra gondolt (BOWLES, 2016). A mai világ súlyos problémáinak (extrém egyenlőtlenségek, klímaváltozás, szegénység és hasonlók) a felszámolásához is hasznos lehet az a XVIII. században még újnak számító alapgondolat, hogy megpróbáljuk a gazdasági önérdékeket mobilizálni és kihasználni társadalmi célokra és a világ súlyos problémáinak a megoldása érdekében (BOWLES, 2016). Akkor, amikor ez adekvát és releváns. Úgy, ahogyan ez adekvát és releváns. Valamint alkalmas szabályozási és egyéb feltételek között (BARR, 2001).

A piac, mint olyan, megmarad az emberi együttműködés egyik fontos terepének. De a diszkreditálódott közgazdasági alkimistáknak az a mostanra már többször tévesnek és károsnak bizonyult ideája, miszerint a kapzsi, mohó, pénzsovár és önző szociopaták csak arra várnak, hogy végre kihasználjuk őket a közös érdekében, a világ mai problémáinak és az elmúlt évszázadok tapasztalatainak a tükrében nem láthatók másnak, csak károsnak és kártékonyak.

Samuel Bowles: *The Moral Economy: Why Good Incentives are No Substitute for Good Citizens* (2016)

Az állam teljes távolmaradása és az állam mindenbe való belekotnyeleskedése, beletolakodása között igencsak széles sáv húzódik meg. Egyáltalán nem igaz, hogy a *minimális állam* és a *pöffeszkedő etatizmus* közötti választás lenne az egyetlen választási alternatíva. Nem csak a fekete és nem csak a fehér az a két szín, amelyek között egyetlen választási lehetőségként választani lehet. A fényt elnyelő feketén és a fényt visszaverő fehérén kívül a szivárvány összes többi színe közül lehet igazi színt vagy színkombinációkat választani. Nem a *piaci fundamentalizmus minimális, éjjeliőr állama*, és nem az *etatista fundamentalizmus túlterjeszkedő állama* a lehetséges és a kívánatos alternatíva. Az e két eleve szélsőséges, eleve nem kívánatos és eleve nem lehetséges alternatíván kívüli összes többi – ámde gyakran figyelmen kívül hagyott – lehetőség az, ami értelmes és választható alternatívákat jelent. A két szélső érték közötti vita valójában a két szélsőségesen elfogadhatatlan, nem megvalósítható és nem is kívánatos alternatíváról szóló felesleges diskurzus, ami csak a valós problémákról tereli el a figyelmet.

Egy *igazságos, tehát tisztességes* társadalomban az állam csak ott van jelen, ahol jelen kell lennie, és csak olyan módon, olyan eszközökkel és olyan mértékben avatkozik bele a piaci folyamatokba, ami az adott szektor vagy szegmens

sajátosságai szempontjából a legadekvátabb. Nincs univerzális, a gazdaság és a piac összes szegmensére általánosan érvényes előirat (BARR, 2001). Vannak, akik képtelenek differenciáltan gondolkodni ezekről a dolgokról, és a „*One Size Fits All*”, azaz „*egy méret mindenkire*” típusú „*unisex*” és sablon megoldást keresik kétségbeesetten, vagy tukmálják erőszakosan a társadalom összes szegmensének összes problémájára. Például a mosóporok piacának a törvényszerűségeit egyáltalán nem lehet az egészségügyre, az oktatásra vagy akár az értékpapírok piacára alkalmazni. Attól, hogy valaki jeleskedett a mosóporok piacán, attól még egyáltalán nem biztos, hogy meg tudná állni a helyét mondjuk egy atomerőmű vagy egy egyetem élén. Nagyon fontos lenne, hogy leszámoljunk az univerzális, egy kaptafára kialakított, „*One Size Fits All*”-típusú megoldások keresésével. Ilyeneket ugyanis hiába keresünk, soha nem fogunk találni. Attól például, hogy a közszektor egy-egy szegmensében megfelelően szabályozott körülmények között bizonyos versenymechanizmusok esetleg akár javíthatják is a minőséget és a hatékonyságot, szó sincs arról, hogy például a privatizáció vagy akár kvázi piaci mechanizmusok bevezetése bármilyen problémára (egyes érdekcsoportok pénzhűségének a kielégítésén kívül) univerzális és általánosan alkalmazható megoldást jelenthetne. A társadalom és gazdaság valóságának létezik olyan szegmense, ágazata, ahol minimális szabályozás is elegendő, és van, ahol sokkal masszívabb beavatkozásokra lehet szükség (BARR, 2012). Ennek részletei azonban meghaladják ennek az írásnak a kereteit.²⁵ Itt csak annyit szeretnénk rögzíteni, hogy rendkívül káros az, hogy a „*sehol semmit ne csináljon az állam*”, vagy a „*mindenhol, mindenbe avatkozzon be az állam*”-típusú, hamis és rosszul feltett kérdés körül folynak a viták (BARR, 2001). Az pedig különösen problematikus, ha az állam a *laissez-fair*-érvek (minimális állam, bürokrácia-csökkentés, egyéni felelősség túlhangsúlyozása, piaci működés erényei és hasonlók) mentén megtagadja a megfelelő súlyú jelenlétet, felelősségvállalást és adekvát, azaz alkalmas és arányos beavatkozást ott, ahol jelen kellene lennie, és be kellene, hogy avatkozzon, viszont egyidejűleg egy etatista érvelés alapján mindenbe beleavatkozik ott, ahol abszolút teljesen távol kellene tartania magát a gazdasági működéstől.

Groteszk, de társadalmilag káros is az, ha egy állam nem érti, hogy mi is a dolga az egészség, oktatás, szociális ellátás és hasonló szektorok ügyeivel, vi-

²⁵ Akit részletesebben is érdekel, hogy hogyan is kellene az egyes fontos szektorok, *ágazatok sajátosságainak legmegfelelőbb* állami beavatkozási formákat *szektoronként differenciált módon* kialakítani, és melyek ennek a közgazdasági alapjai, azoknak figyelmébe ajánljuk Nicholas Barr, a *London School of Economics* professzorának néhány alpművét. Az *Economics of the Welfare State* című műve (BARR, 2012) sok kiadást megélt, és a világ számos meghatározó egyetemén alaptankönyvként használták. Ezt egészíti ki a *The Welfare State as Piggy Bank: Information, Risk, Uncertainty and the Role of the State* című könyve (BARR, 2001). Az *Economics of the Welfare State*, a *Jóléti Állam Közgazdaságtana* címmel pár éve az Akadémiai Kiadó gondozásában megjelent magyar nyelven is (BARR, 2009). Bizonyos, hogy sok inadekvát állami beavatkozástól mentesültünk volna, ha a döntéshozók, szakértők és háttéremberek közül többen megismerkedtek volna azokkal az alapvetésekkel, amelyeket ezek a munkák ismertetnek.

szont bankot vásárol és működtet, vagy ő maga akar szereplőként belépni egyes termelési és szolgáltatási ágazatokba. Ez utóbbi területeken, adekvát szabályozási és ellenőrzési funkciókat leszámítva, semmi helye, szerepe, az előbbi területeken viszont sok dolga lenne. A jóléti állam ideje nem járt le, legfeljebb a mai kor problémáihoz kell igazítani a működését (BARR, 2001).

A társadalmi együttműködés örökös körforgásszerű folyamatként valósul meg évezredek óta. Ahol együttműködés van, ott az együttműködésnek a terheit, a hasznait valahogy meg kell osztani; azaz kell, hogy legyen valamilyen feltételrendszere az együttműködésnek. A feltétel kétféle lehet: tisztességes és igazságos vagy ellenkezőleg, tisztességtelen és igazságtalan. Ez utóbbi gyakran kialakul, de soha nem marad fenn tartósan, és eddig még soha nem is maradt fenn a történelem során. A tisztességes és igazságos együttműködés szükségessége és követelménye annak a »*mérsékelt szűkösségből*« eredő együttműködési *kényszernek* a természetes folyománya, hogy minden közösség meg kell oldjon olyan közös ügyeket, amelyeket egyénileg nem lehet kezelni, társadalmilag viszont lehet. Ez bizonyos, a társadalmi igazságossági szempontból alapvető fontosságú intézmények kiépítését és tisztességes működését is igényli. Az elmúlt évtizedekben ezt a jóléti állam rendszerein próbálták biztosítani a fejlettebb és tisztességességre, igazságosságra törekvő, »*aspiráló társadalmak*« (14.3.§). A *jóléti állam* megnevezés utal az adott konkrét specifikus megoldásokra, de utal a társadalmi együttműködés tisztességessége miatt megoldandó alapvető jelentőségű társadalmi igazságossági feladatokra. A *jóléti állam* megnevezéssel illetett specifikus doktrína (például tipikusan a *haszonelvű filozófiák* valamilyen kötelező *szociális minimumot* is garantáló változata) bizonyos elvein lehet vitatkozni. Azonban a társadalmi együttműködésből eredő morális társadalmi kötelezettségek teljesítésén nem. Lehet azon elmélkedni, hogy jóléti vagy nem jóléti államnak hívjuk e a tisztességes rendszert. De azon nem lehet elmélkedni, hogy például azt, aki súlyosan megbetegszik, súlyosan megsérül, azt hagyjuk-e indokolatlanul meghalni vagy megrokkanni, vagy netán nyújtunk neki segítséget. Ezért értelmetlen és értelmetlen azon elmélkedni, hogy a jóléti állam és az alapvető társadalmi igazságossági intézmények ideje lejárt-e vagy sem. Itt örkényű és alapvető tisztességességi és igazságossági morális kötelezettségek teljesítéséről vagy azok teljesítésének megtagadásáról van szó. A történelem arra tanít mindenkit, hogy az örökös körforgásban lévő társadalmi együttműködés, és az abból eredő örökös morális kötelezettségek teljesítésének az ideje soha nem jár le. De azoknak a hatalmasoknak az ideje meglepően hamar lejárt még eddig minden egyes esetben, akik azt gondolták, hogy ezen kötelezettségek teljesítését megtagadhatják a társadalom tagjaitól.

Nem győzzük hangsúlyozni, hogy *nem akármilyen* állami, társadalmi szerepvállalásra, beavatkozásra van szükség, *hanem adekvátra, alkalmasra, szakszerűre és igazságosra, tehát tisztességesre*. Amire szükség van, az az *adekvát beavatkozás* és a *szektor specifikusan adekvát beavatkozás*. Alapvető fontosságú, hogy minden egyes szektornak (pl. társadalmi egészségbiztosítás, egészségügyi szolgáltató intézményrendszer, közoktatás, felsőoktatás és hasonló) ugyanazon közgazdasági alapelvek és elemzési keretrendszer alapján egymás-

tól teljesen eltérő *specifikus ágazati sajátosságai* és *szektor specifikus problémái* vannak. A szabályozásból, finanszírozásból és esetleg működtetésből álló eszköztár, az alkalmazott eszközök specifikus részletei, ezek kombinációi nem ideológiákhoz, nem ötletekhez, nem a politikai akarathoz, hanem ezekhez a szektor-, illetve ágazatspecifikus sajátosságokhoz kell igazodjanak. Ellenkező esetben súlyos működési zavarok léphetnek fel.

4.7.§ A TISZTESSÉGES, AZ ALTRUISTA, AZ EGOISTA, AZ IGAZSÁGTALAN, A ROSSZ ÉS A GONOSZ

A »tiszteességes« megkülönböztetendő az »altruistától« is, és megkülönböztetendő az önmagával elfoglalt »egoistától« is. A »tiszteességes« tisztában van saját érdekeivel, de – összhangban a »reciprocitás« elvével – tisztában van azzal is, hogy ahogyan neki, úgy másoknak is vannak jogos, méltánylandó és tiszteletben tartandó érdekei. Ezért olyan együttműködésre törekszik, amelyben a többieknek olyan feltételeket ajánl, amelyet maga is elfogadna, ha neki ajánlanák azokat. Az »altruista« annyiban más, hogy saját érdekeivel nem törődik, csak a többiek érdekében cselekszik. Az »énközpontú egoista« kizárólag a saját érdekeivel, céljaival és érzéseivel van elfoglalva.

Az »egoista« a »két erkölcsi képesség«, azaz az »igazságérzet képessége« (erkölcsi érzék) és a »saját érdek felismerésének és érvényesítésének a képessége« közül csak az egyikkel rendelkezik. A saját érdekeivel tisztában van. Az önérdek érvényesítésével sincsenek problémái. Sőt! Csak a saját érdekeinek az érvényesítésével foglalkozik, csak az érdekli. Az egoistának az »igazságérzetre való képessége« nem egyszerűen csak gyenge: neki ilyen képessége nincs. Az igazságossági elveket, a reciprocitás és kölcsönösség koncepcióit ismerik, de nem fogadják el. Az elvek jelentését értik, mert nem értelmi, hanem erkölcsi képességek híján vannak. Azt azonban valószínűleg magukban már nem képesek felfogni, hogy „miért vannak olyan balekok, akik komolyan is veszik ezeket az igazságossági elveket”. A megállapodásokról és a kötelezettségek megszegésével kapcsolatos *szégyenérzetről, büntudatról* másoktól hallottak, olvastak, de magát az érzést nem ismerik. Az egoista nem ismeri a *megbántódás, a felháborodás, a szégyen, a büntudat* morális töltettel bíró érzéseit, mert »a helyes«, a »tiszteességes« és az »igazságos« morális elvein alapulnak. Ez nem jelenti azt, hogy a morális tartalommal bíró *megbántódás* érzése *helyett* ne tudna bosszankodni, vagy a *felháborodás* helyett ne tudna mérges lenni. Az igazságosságerzet (és erkölcsi érzék) nélküli egoista személy természetesen bosszankodni is tud, és mérges is tud lenni, ha valaki az érdekeit megsérti. Ilyenkor hivatkozik is arra, hogy „ez nem volt fair”. Két erkölcsi érzék nélküli egoista, amikor becsapja egymást, valódi megbántódásra, felháborodásra képtelen, de őszintén tud haragudni, és őszintén tud haragudni a másokra.

Az egoista törekedhet arra, hogy mások valamiféle baráti érzésekkel viseltessenek iránta, és baráti módon kezeljék. Ezek az énközpontú vágyak és a látószólagos barátság azonban nem tévesztendő össze azzal, amikor valaki elfo-

gadja a valódi barátság kötelmeit, és a *reciprocitás* és a *kölcsönösség* alapján kész akár áldozatot is hozni a barátjáért. Az *egoista* ezt a „*balekságot*” képtelen felfogni. A *látszólagos barátság* és a *valódi barátság* közti különbség elsöre nem mindig vehető észre. Hosszabb távon azonban – a cselekedetek alapján – általában világossá válik a különbség.

Az a személy, akiből hiányzik az *igazságérzetre való erkölcsi képesség*, és kizárólag csak akkor cselekszik az igazságossági és tisztességességi elveknek megfelelően, amikor az *aktuális érdekei* úgy diktálják, az nem csak a baráti kötelekeket, érzéseket és a *kölcsönös bizalmat* nem ismeri. Képtelen a felháborodásra, a megbántódásra, a szégyenre, a megbánásra, a bizalomra. Összességében egészen alapfokú *erkölcsi érzései* és *attitűdjei* hiányoznak. Akinek az *igazságérzetre való képessége* és *erkölcsi érzéke* tényleg hiányzik, annak olyan alapvető fontosságú *attitűdjei* és *képességei* hiányoznak, amelyek az emberi természet elválaszthatatlan részét képezik.

Az *erkölcsi töltettel rendelkező érzések* (megbántódás, szégyenkezés, felháborodás, sajnálat, megbánás, együttérzés, empátia) általában sokszor nem kellemesek. De nem tudunk szabadulni tőlük, legalábbis normálisan nem. Az erkölcsi érzések kellemetlensége az az ár, amit meg kell fizessünk a szeretetért, a barátságért és a kölcsönös bizalomért. Másrészt a *morális jelentőségű érzések* alapvető fontosságúak a *közjó* és a *társadalmi igazságosság* fenntartása szempontjából is. Ezek az érzések nélkülözhetetlenek az alapvető fontosságú politikai, társadalmi és gazdasági intézmények, hagyományok és értékek fenntartásához és megvédéséhez. Ezek az emberiség általános érdekei és a *közjó* szempontjából legfontosabb intézmények, hagyományok és értékek, amelyeknek mi magunk is haszonélvezői vagyunk (NUSSBAUM, 2013).

Teljesebbé válik a kép, ha a »helyes és tisztességes«, az »altruista« és az »egoista« mellett röviden megemlékezünk még az »igazságtalan«, a »rossz« és a »gonosz« főbb jellemzőiről. Gondoljuk végig azt a tényt, hogy néhány ember mennyire *sóvárog a hatalomért*. A problémát a mások feletti »*túlzott hatalom*« megszerzésére és megtartására irányuló *kóros hatalomvágy* jelenti. *Túlzott hatalom* alatt azt értjük, ha valakinek a mások feletti hatalma messze nagyobb, mint azt az igazságossági elvek korlátai megengednék, és ezért ezt a hatalmat önkényesen, kellő korlátozás nélkül tudja gyakorolni. Az »igazságtalan«, a »rossz« és a »gonosz« a mások feletti *túlzott hatalom* megszerzésére irányuló *hataloméhség fő motivációjában* különbözik. Azonban mindháromban eleve megvan az a hajlandóság, hogy egyéni céljaik és önértékeik elérése érdekében rosszat, igazságtalant és tisztességtelent tegyenek. Ennek vannak fokozatai.

- Az »igazságtalan, tehát tisztességtelen« *túlzott hatalom* iránti vágya a lehető legnagyobb vagyon és *egzisztenciális biztonság* megszerzésére, az *egzisztenciális veszélyeztetettség érzésből* adódó *szorongásai, félelmei* megszüntetése irányul. Bárkin és bármin átgázol ezért.
- A »rossz« azért vágyik az *önkényes hatalomra*, mert élvezi a hatalom gyakorlása által adott *főlény és uralkodás érzését* és a hatalmi pozíciónak szóló

társadalmi tetszésnyilvánítást. Emellett abnormálisan sóvárog néhány olyan dolog után, ami az igazságossági korlátok között kifejezetten fontosnak és jónak számítana. Ilyen például az *önbecsülés* és az *önuralom* érzése. Az teszi veszélyessé a közösségre nézve, *ahogyan* ezeket az ambícióit és vágyait ki akarja elégíteni. Megfelelő képességekkel, tudással és rátermettséggel mindazt, ami után a »rossz« sóvárog, persze az igazságosság és a tisztességesség keretei között is el lehetne érni. Ha azonban a *rendkívüli ambíciók rendkívül csekély képességekkel*, felkészültséggel és rátermettséggel párosulnak, akkor csak így érhető el mindaz, amire a rossz annyira vágyik.

- A »gonosz« ezzel szemben kifejezetten arra vágyik, hogy *igazságtalanul, tehát tisztességtelenül uralkodhasson* másokon. A gonosz hajlamánál, természeténél fogva okoz kárt, és árt másoknak. A hatalmat szándékosan tisztességtelenül gyakorolja. *Erőszaktevő*. Mások önérzetébe szándékosan gázol bele, és szándékosan megtámadja mások önbecsülését. Ezzel a hatalomgyakorlással *fölényét, felsőbbrendűségét és hatalmát* akarja mindenki számára érzékeltetni. A perverz és *abnormális hatalmi vágya* kielégítése szempontjából kifejezetten fontos számára, hogy *erőszakot tehessen másokon*. Ezért fontos a számára az, hogy *tudatosan, akarattal szegje meg* a legalapvetőbb tisztességességi szabályokat Precízen, pontosan azért, mert mindenki jól tudja, hogy ilyen körülményeket és szabályokat normális körülmények között a független, szabad és egyenlő polgárok soha nem fogadnának el. A nyilvánvaló erőszaktevés által tud kielégülni az abnormális uralkodási vágya.

Egy *igazságos, tehát tisztességes társadalom* se nem a *szentek* társadalma, se nem az *egocentrikus önzők* társadalma. Egy ilyen társadalomban mindenki tisztában van a saját érdekeivel, és meg is próbálja azokat érvényesíteni. De nem másokon átgázolva. Saját céljai elérése érdekében olyan együttműködési feltételekre törekszik, amelyről jó okkal feltételezheti, hogy a másik fél is elfogadja, mert az együttműködés minden fél jogos és méltánylandó érdekeit, szempontjait figyelembe veszi, előmozdítja. Ezenfelül az ilyen együttműködésben minden fél jobban jár, mintha nem jött volna létre együttműködés, és magában próbálkozna. Egy *ilyen igazságos, tehát tisztességes társadalom* nem az erények társadalma, sokkal közelebb áll a való világhoz, mint hinnénk. Az »*igazságtalan és a tisztességtelen*«, a »*rossz*« és a »*gonosz*« mindvégig jelen volt és jelen lesz a társadalmak életében. Az azonban nem feltétlenül lehetetlen, hogy a hatalmi pozíciókban kisebb arányban, mondjuk csak a társadalmon belüli előfordulási arányuknak megfelelően forduljanak elő. Edmund Burke (1729–1797) egyszer azt írta: „*a gonosz diadalmaskodásához csak annyi kell, hogy a jók tétlenek maradjanak.*”²⁶ A közös ügyek és a társadalmi igazságosság rendbetétele érdekében fontos lenne, hogy a jók ne maradjanak tétlenek, és ne adják át a terepet a gonoszoknak, a rossznak és az igazságtalannak. Mert mint Edmund Burke írta, „*amikor a rossz emberek összeállnak, a jóknak társulniuk kell, különben egyenként elbuknak, cseppet sem sajnált áldozatként egy hitvány küzdelemben.*”

²⁶ *All that's necessary for the forces of evil to win in the world is for enough good men to do nothing* (Edmund Burke).

Minden ember veleszületett tulajdonsága és lehetősége a két erkölcsi képesség (5.3.§): (i) a *képesség az igazságérzetre* (ii) és az *ember képessége a saját érdekének a felismerésére*, azaz az *önérdeke meghatározására* és életcélok kialakítására. Mindkettő „csak” *képesség*. *Lehetőség* arra, hogy megfelelő körülmények között akár ki is fejleszthető.²⁷ A két erkölcsi képesség lehetőséget teremt mindenki számára, hogy az együttműködés tisztességes feltételeire javaslatot tegyen, vagy ilyen javaslatot elfogadjon, és utána az együttműködés során mindvégig betartsa, a tisztességesség mint önmagában való érték fenntartásáért. Még akkor is, ha menet közben kiderül, hogy jobban járna, ha tisztességtelenül megszegné a megállapodást. Ez egy alapvető fontosságú társadalmi erény, a bizalom, közbizalom alapja. A társadalmi tőke fontos része, mert bizalom nélkül akár a legelemibb együttműködés végigvitele vagy a legegyszerűbb gazdasági ügylet lebonyolítása is ellehetetlenülhet.

...ahol a tradicionális közgazdaságtan az egyéni önzést erkölcsi piedesztálra emeli, ott a komplexitás közgazdasági azt mutatják be, hogy a mértéktelen önzés mint normatív előírás megöli azt az egyetlen dolgot, amitől az függ, hogy egy társadalom képes-e gazdaságot és lehetőségeket generálni (ezek tisztességes elosztásáról nem is beszélve): ez a dolog a bizalom. A bizalom teremti meg az együttműködést. Az együttműködés pedig létrehozza a nyer-nyer típusú eredményeket. A magas bizalmi szintű hálózatok virágoznak; az alacsony bizalmi szintű hálózatok elbuknak. Amikor a nyereségvágy, a mohóság és az önzés megdicsőül, a magas bizalmi szintű hálózatok alacsony bizalmi szintűekké válnak.

Eric Liu & Nick Hanauer: *The Gardens of Democracy* (2011)

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« szerint »jól elrendezett társadalomhoz« (6.§) valószínűleg a skandináv országok állnak a legközelebb. Ilyenkor sokan legyinteni szoktak azzal, hogy „persze, ők megengedhetik maguknak a társadalmi igazságossági rendszereiket, mert gazdagok”. A skandináv országok szerint²⁸ ennek a fordítottja igaz. Nem azért tudnak fejlett társadalmi igazságossági rendszereket működtetni, mert gazdagok, hanem azóta „gazdagok”, amióta fejlett társadalmi igazságossági rendszereket működtetnek, és nagy hangsúlyt fektetnek a szélsőséges egyenlőtlenségek kialakulásának a megakadályozására (LUNDBERG és mtsai. 2008). Ne felejtjük el, hogy Hans Christian Andersen (1805–1875) a meséit Dániában, egy skandináv országban írta, az

²⁷ Érdekesképpén megjegyezzük, hogy az a gondolat, hogy a velünk született képességek csak lehetőségek, már az Újszövetségben, például a magvető példázatában is megjelenik: az útféltre esett mag, a köves helyre esett mag, a tövisek közé esett mag és a jó földbe esett mag példázatai kapcsán (Mt. 13:20–22). Persze ott ennek a példázatnak lényegesen összetettebb és többértű jelentése van.

²⁸ Centre for Health Equity Studies (CHES): *NEWS: The Nordic Experience Welfare States and Public Health*; Karolinska Institute, Stockholm, Sweden, (2008). A NEWS report a WHO Commission on Social Determinants of Health munkája kapcsán jött létre a skandináv országok finanszírozásában.

olyan mesék, mint például *A kis gyufaárus lány* alaphelyzeteit azon időszak társadalmának igazságossági problémái, az akkori szegénység és nyomor adta.

Az, hogy egy fennálló rezsim alatt a »társadalom alapvető struktúráinak« működése mennyire tisztességes és igazságos, alapvetően határozza meg az emberek *szociális érzékenységét, egymáshoz való viszonyait, az együttérzést, a társadalmi szolidaritást* s a legfontosabb *társadalmi igazságossági alapintézményekhez való viszonyukat*. Ez meghatározza azt is, hogy mennyire készek a polgárok megvédeni ezeket a – saját biztonságukat garantáló – intézményeket. A fennálló társadalmi működés tisztességessége és igazságossága *a realitás érzékelését és az elvárások szintjét* is befolyásolja. Az »adaptív preferencia« mechanizmusa alapján (3.§; 14.§) normálisnak tűnhet az, ami elfogadhatatlan, és irreális utópiának tűnhet az, ami természetes és normális kellene, hogy legyen. Ezért egy tisztességtelen rezsim uralma alatt előfordulhat, hogy az *igazságtalanul, tehát tisztességtelenül* működő társadalom tagjai nem érzik reálisnak és megvalósíthatónak az egyébként normális és teljesen realisztikus társadalmi igazságossági követeléseket – jogos erkölcsi felháborodásuk ellenére sem. Történelmi tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a tisztességtelen rezsimnek soha nem tudnak tartósan berendezkedni. Előbb vagy utóbb, így vagy úgy – megbuknak. A bukásuk után számos, addig teljesen irreálisnak és elérhetetlennek tűnő cél magától értetődő természetességgel valósul meg.

5.§ A POLGÁROK MINT SZABAD ÉS EGYENLŐ SZEMÉLYEK

A problémák ott kezdődnek, ha valaki elhiszi, hogy fontosabb a másiknál.

Nick Vujicic: *A fiatalkori erőszakról* (Budapest, 2016. szeptember 21.)

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« a három alapvető fontosságú és a társadalom politikai kultúrájában mélyen gyökerező eszmére épül. A »polgárok mint szabad és egyenlő személyek« eszméje e három alapvető eszme egyike.¹ Ez az eszme »az igazságosság mint tisztességesség« politikai koncepciójának egyik alapvető kiindulási pontja. Ennek részletes tárgyalása előtt logikailag is szükséges kitérni arra, hogy mi a helyzet akkor, ha valaki szerint ez rossz kiindulási pont, mert vagy nem helyes, vagy nézetei szerint ténylegesen nem úgy van, hogy a *társadalmi kooperációban* részt vevők morális értelemben egyenlők és szabadok lennének – azaz indokolt lenne a társadalom tagjainak egy részétől valamilyen alapon megtagadni az egyenlőség és az egyenlő szabadság alapján járó jogokat, lehetőségeket és igazságossági elveket.

A történelem során mindig megjelentek, és a jelenkorban is megjelennek olyan eszmék, amelyek azt próbálják megindokolni, hogy az a helyes, ha valamilyen alapon egyesek *szabadabbak és egyenlőbbek* másoknál. Például *isteni jog* alapján, a *természet rendje* alapján, *születési előjog* alapján, valamilyen *kiválasztottság* alapján, valamilyen *érdem* alapján, az egyes fajok *felsőbbrendűsége* alapján vagy annak alapján, hogy a korábbi élete erényei vagy bűnei alapján megérdemelt módon jelen életében melyik *kasztba* került. Ezek a koncepciók tagadják a »*reciprocitás (viszonosság) elvét*«, a *szimmetrikus viszonyokat*, és kifejezetten egyoldalú, *aszimmetrikus viszonyokra* törnek. Ezért egy »*szabad emberhez méltó demokráciával*« összeegyeztethetetlenek, és szélsőségesnek számítanak.

- Egyrészt minden ezzel kapcsolatosan létező tudományos bizonyíték azt igazolja, hogy nincsenek felsőbb- és alsóbbrendű fajok és típusok, nincsenek kiválasztottak. Nincs érdemi különbség az emberek *potenciális* képességeiben, és azok egy nem túlzottan széles sávban mutatnak eltéréseket.
- Másrészt azért, mert ennek az ellenkezőjét – a *mások szabadságának, jogainak, lehetőségeinek és egyenlőségének megtagadását* – hirdetők valójában semmivel sem tudják igazolni.
- Harmadrészt ismert, hogy szinte bármilyen embercsoportban megvan az a tendencia, hogy bármilyen önkényes és akár abszurd alapon (pl. szeme

¹ Emlékeztetőül: a három alapvető fontosságú idea (i) a társadalom mint a társadalmi együttműködés tisztességes rendszere, (ii) a polgárok mint szabad és együttműködő személyek; (iii) a jól elrendezett társadalom.

színe)² megképezze a maga „kiválasztott” és „alacsonyabb rendű” csoportját (NUSSBAUM, 2004).

- Negyedszer: ismert az is, hogy ha az „alsóbbrendű” tudja, hogy mások tudják, hogy ő alsóbbrendű, akkor akként is viselkedik, és teljesítménye is leromlik. Míg ha ez az állítólagos „alsóbbrendűség” nem válik nyilvánosan ismertté, a teljesítmény teljesen normális marad³ (HOFF és mtsai, 2004).
- Végezetül: számos történelmi és jelenkori példa int arra, hogy milyen súlyos problémákat okoz, ha egy adott társadalom eltér a »szabad és egyenlő« eszmétől, és teret enged bármilyen autoriter politikai irányzatnak.

Minden olyan irányzat, amely bármire, akár hatékonyságra hivatkozva abban mesterkedik, hogy eltérjen a szabadság és az egyenlőség eszméjén alapuló alkotmányos és demokratikus működéstől – függetlenül attól, hogy minek címkezi magát –, alapvetően megtagadja másoktól azok egyenlő szabadságát, egyenlő méltóságát és lehetőségeit, sőt, meg is akar fosztani másokat ezektől

² Martha C. Nussbaum (is) beszámol egyik könyvében Jane Elliott (1933–) elhíresült „kék szem/barna szem kísérletéről”. Jane Elliott (1933–) amerikai tanítónő volt, aki elkötelezetten harcolt a kirekesztés, az előítéletesség és a rasszizmus ellen. Az előítéletesség, a kirekesztés, a kiválasztottság-érzés, az alsóbbrendűség-érzés, a szabadság és az egyenlőség másoktól való megtagadásának abszurditásait akarta megértetni a diákjaival. 1968-ban – Martin Luther King meggyilkolását követően – egy „kísérletet” végzett akkori osztályának diákjaival. Egyik órán előadta nekik, hogy a legújabb tudományos hír az, hogy a „tudósok felfedezték”, hogy aki kék szemű, mint például George Washington, az magasabb rendű, és az IQ-ja is magasabb. A barna szeműek viszont agresszívebbek, butábbak. A gyerekek viselkedése megváltozott. A kék szeműek elutasítók lettek a barna szeműekkel szemben, maguk alá gyűrték a barna szeműeket. Amint két részre szakadt az osztály, és kialakult a kék szeműek felsőbbrendűségén alapuló hierarchia, a tanítónő újra összehívta a gyerekeket. Bevallotta nekik, hogy sajnos összekevert néhány fontos információt: nem a kék szeműek, hanem a barna szeműek IQ-ja és képességei a magasabbak. A barna szeműek a felsőbbrendűek, és a kék szeműek azok, akik butábbak, agresszívebbek és általában alacsonyabb rendűek a tudományos felfedezés szerint. Ugyanaz a helyzet alakult ki, csak megfordítva: immár a barna szeműek uralkodtak a kék szeműeken. Még a legintelligensebb, az osztálytársaikkal leginkább együttműködő diákok is elutasítónak, esetenként kegyetlenné váltak az alacsonyabb rendűnek titulált csoportba tartozó társaikkal és addigi barátaikkal. (Lásd még Jane Elliott's *Blue Eyes Brown Eyes Exercise*, www.janelliott.com.)

³ A Világbank kutatói egy érdekes vizsgálatot végeztek Indiában a kasztrendszer és a gyermekek tanulmányi teljesítménye kapcsán. Különböző falvak különböző kasztokba tartozó gyerekeivel végeztettek koruknak megfelelő képességfelmérő tesztet. Egyik gyerek sem tudta, hogy a másik melyik kasztba tartozik. Az intellektuális képességfelmérő teszteken kasztoktól független eredmények születtek (az alsó kaszt eredményei kicsit jobbak lettek). Egy idő után megismételték a vizsgálatot. A gyerekeknek azt mondták, hogy a vizsgálat második fázisában fontos, hogy mindenki bemutakozzon, mondja el, honnan jött, kik a szülei és milyen kasztba tartozik. Ezt követően elvégezték az újabb képességfelmérő tesztet, ami pontosan ugyanolyan nehéz volt, mint az előző. Az alsó kasztba tartozó gyerekek intellektuális teljesítménye átlag 25%-kal esett vissza. Mitől? Attól, hogy tudták, hogy a többiek tudják róluk, hogy ők az alsó kasztba tartoznak (HOFF, K. & PANDEY, P., *Belief System and Durable Inequalities: An Experimental Investigation of Indian Caste*; World Bank (2004).

a szabadságoktól, jogoktól és lehetőségektől, esélyektől. Abraham Lincoln szavaival élve: „*Aki a szabadságot másoktól megtagadja, maga sem érdemeli azt meg, és Isten igazságossága miatt nem is fogja sokáig megtartani*”.⁴

Az emberek természetes tehetségei között a különbség a valóságban kisebb, mint amilyennek gondoljuk, és az igen nagy különbség, mely különféle foglalkozást űző felnőtt embereknel látszik, sok esetben nem annyira az oka, hanem inkább az eredménye a munkamegosztásnak. A legeltérőbb jellegzetességű emberek, a filozófus meg az utcai teherhordó közötti különbségnek eredete is, úgy látszik, nem annyira a természet, mint inkább az életmód, a szokás, a nevelés. Világra jöttükkor és életük első hat vagy nyolc évében talán igen hasonlítottak is egymáshoz, és sem szüleik, sem játszótársaik nem vettek észre köztük figyelemre méltó különbséget.

Adam Smith: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól* (1776)

Ebben az írásban nem kívánjuk egyenként megvitatni az emberek morális értelemben vett egyenlőségét és szabadságát tagadó, vagy aláásó szélsőséges nézetek és doktrínák elfogadhatatlanságát. Ez az írás nem azoknak szól, akik szerint az a helyes, ha embertársaink bármilyen szempont szerint körbehatárolható csoportjától, bármilyen *primitív*, zavaros vagy éppen körmönfont indoklás alapján megtagadjuk az egyenlő szabadságot és jogokat, az egyenlő lehetőségeket, esélyeket és így a teljes emberi élet, és a teljes körű normál társadalmi funkcionálóképesség lehetőségét és az emberi méltósághoz és az önbecsüléshez való, személyétől *elidegeníthetetlen* jogait.

Előfordul, hogy gazdasági, hatékonysági, versenyképességi, munkaerőpiaci szempontokra hivatkoznak azok, akik másoktól az egyenlő szabadságot és lehetőségeket akarják megtagadni, vagy akik szerint mások élete és szabadsága kevésbé fontos, mint az ő gazdasági érdekeik. A gazdasági szempontoknak azonban csak a közjó és az emberek jólétének a szolgálata alapján van morális legitimitása. Nem az emberek vannak a gazdaságért, hanem a gazdaság van az emberekért. Az emberek szabadsága és egyenlősége nem rendelhető alá senki, semmilyen gazdasági szempontjainak. Azért nem, mert senkinek sincs joga és erkölcsi felhatalmazása arra, hogy saját érdekei elérése érdekében másokat, embertársait eszközként kezelje. Ezért szélsőséges az az érvelés, amely az emberek szabadságának az egyenlőségének a gazdasági szempontok alapján történő hivatkozással akarja korlátozni vagy megtagadni. E kérdésben a gazdasági szempontokra való hivatkozás a dolgok természetes fontossági sorrendjét a feje tetejére állító, irreleváns, *abszurd* és *szélsőséges* gondolkodás biztos tünete. Ha ugyanis elfogadható lenne az emberek szabadságának és egyenlőségének (és az ebből eredő emberi szükségleteinek) a megtagadása gazdasági szempontok alapján, akkor gazdasági szempontok alapján akár a kényszemunkatáborok, a GULAG és a rabszolgamunka is elfogadható lehetne.

⁴ Abraham Lincoln levele H. L.Pierce-nek (1859. április 6.).

A kasztrendszer, a fajelméletek, a születési előjogok, a kiválasztottság, az autoriter rezsimnek állítólagos hatékonysága, a »szabad emberhez nem méltó rendszerek«, az illiberális rezsim, az urakból és cselédekből álló világ mind azon alapul, hogy valakik elhiszik maguknak és megpróbálják elhitetni másokkal, hogy ők valamiért különbek másoknál, és ennél fogva az a jó, ha nekik sok joguk, lehetőségük és kevés kötelezettségük van, míg másoknak sok kötelezettsége és minél kevesebb joga és lehetősége van. Ez *erkölcsileg elfogadhatatlan*. Ilyen, a lényegüket tekintve súlyosan *szélsőséges* eszmékkel és képviselőikkel egy ponton túl észérvekkel nem lehet vitatkozni. Akik *urak és cselédek országáról* álmodnak, azok a *többség jogfosztásával* akarnak *cselédet csinálni a többségből*. Remélhetően a többség ezt soha nem fogja hagyni. Az *igazságosság politikai koncepciója* a mérsékelt és elfogadható »*átfogó doktrínák átfedő konszenzusára*« törekszik. Az olyan doktrínákkal, amelyek az emberek egy részének a jogfosztásán alapulnak, nem tudunk, nem is akarunk és nem is szabad semmit sem kezdeni.

Lehetnek olyanok, akik elvben nem vitatják a »*polgárok mint szabad, egyenlő személyek*« eszméjét, csak a *való világ* egyik vagy másik visszás jelensége miatt kételkednek az eszme realitásában. Valóban létezik a társadalmi igazságtalanságnak az a szintje, amikor sokakat tartósan fennálló, *sokszorosan hátrányos helyzetbe és mélyszegénységbe* kényszerítenek az alapvetően *igazságtalan, tehát társadalmi körülmények* – pontosabban az azok megváltoztatásáért semmit nem tevő, vagy épp a kialakult helyzet konzerválásán ügyködő *politikai elit*. Ilyenkor az ember *méltósága és önbecsülése* oly mértékben sérülhet, hogy az ember *már nem képes* élni a számára formálisan biztosított jogokkal, lehetőségekkel, és *már nem képes a teljes értékű társadalmi részvételre*. Egy rendszer nem tisztességes, ha lemond azokról, akik ilyen szerencsétlen helyzetbe jutottak. Egy tisztességes rendszer pedig megpróbálja megteremteni és biztosítani számukra az »*önbecsülés társadalmi feltételeit*«.

Egy biztos: az a tény, hogy minél *igazságtalanabb, tehát tisztességtelenebb* egy fennálló *rezsim* alatt a társadalmi működés, annál többen válnak képtelenné a társadalmi együttműködésben való teljes értékű részvételre, az még önmagában nem a szabad és egyenlő polgárok eszménye vagy realitása elleni érv. Sokkal inkább azt támasztja alá, hogy addig kell helyreállítani a társadalmi igazságosságot, ameddig nem késő. John Fitzgerald Kennedy elnök szavaival élve: »*aki a békés változtatást lehetetlenné teszi, az az erőszakos forradalmat idézi elő, és teszi lehetővé ezzel*«. Másrészt az emberek tényleges helyzete, állapota egy adott aktuális és igazságtalan helyzetben semmiképpen sem keverendő össze a kíváncsatos, realizistikusan elérhető és elérendő helyzettel. A *ténylegesen realizálható lehetőségek* és elérendő igazságossági állapot zsinórmértékét nem az aktuálisan fennálló helyzet és aktuálpolitikai erőegyensúly adja.

Az a politikai rendszer [...] amely nem hajlandó a társadalom megszerveződő erőivel tárgyalni, az csak önmagának tehet szemrehányást később, mikor rálőnek. Csak

magát és nem a lövöldözőt kell, hogy terhelje a felelősség, és azokat, akik nem voltak hajlandók a békés szándékuakkal tárgyalni. Elismerni szándékukat és működni hagyni. Erről van itt szó. A felelősség őket terheli. Elzárkóznak a párbeszédétől. Lehetetlenné teszik azt, hogy azokat az indulatokat, amik felgyülemlenek ebben a társadalomban, normális, civil polgár módjára levezessük. Ezt teszik lehetetlenné. Amikor majd itt kergetik őket az utcákon, akkor meg majd azt fogják mondani, hogy akik kergetik őket, azokat terheli a felelősség. Egy nagy fenét! Őket terheli. Akik belekényszerítik az embereket, hogy csak elkergetni lehessen őket. Csináljátok csak, még fiatalok vagytok. De jó, ha tudjátok, hogy ezeket csak szuronyheggyel lehet kipiszkálni.

Orbán Viktor (1988)

Végezetül fontos azt is látni, hogy a »polgárok mint a társadalmi együttműködésben részt vevő szabad és egyenlő személyek eszménye« egy olyan eszme, amely az emberi természet számtalan vonásából azokat emeli ki, amelyek a »társadalom mint a társadalmi együttműködés tisztességes rendszere« koncepció szempontjából relevánsak. Ez nem egyedi. Minden jelenség vagy probléma »modell-vizsgálatának« ez a fő lényegi jellemzője. A vizsgált problémát akkor tudjuk jobban megérteni, ha kizárjuk a probléma szempontjából irreleváns részleteket, és kiemeljük a releváns részeket. Gondoljunk egy térképre. Minden térkép egy modell. Az adott célnak megfelelően mutat be egy adott földrajzi egységet. Ami a felhasználási cél szempontjából irreleváns, nem ábrázolja. Sőt már a térkép léptékét is a felhasználási cél alapján határozza meg, ami bizonyos dolgok feltüntetését eleve kizárhatja. Az autóstérkép az autótutakat ábrázolja, számos fontos, de az autózás szempontjából irreleváns dolgot – például turistautakat, sípályákat – eleve fel sem tüntet. Ugyanezen terület turistatérképe a felhasználási célnak megfelelően más léptékben, esetleg más tájolásban és más képi megjelenésben ábrázolja ugyanezt a területet.

A közgazdaságtan számos modellje például a *piaci működés* megértése érdekében az embert mint a *szükségleteinek kielégítése feletti örömet, azaz egyéni hasznossági funkcióit maximáló, racionális egoistát* kezeli. Azaz az emberi természet számtalan vonásából ezt emeli ki a *homo economicus* mint modell. Más területek a »*homo politicus*« modelljével dolgoznak, mert vizsgálatuk tárgya szerint az a releváns. Ezzel szemben a társadalmi igazságosság politikai koncepciója a társadalmi együttműködés igazságos és tisztességes feltételeinek meghatározására irányul. Ezért nem a *homo economicus*, nem a *homo politicus*, hanem a társadalom polgára mint »a társadalmi együttműködésben részt vevő szabad és egyenlő személy« az a modell, amelyet a társadalmi együttműködés tisztességes feltételeinek a vizsgálatára használunk.

5.1.§ A POLGÁROK MINT A TÁRSADALMI EGYÜTTMŰKÖDÉSBEN EGÉSZ ÉLETÜKÖN ÁT TELJES KÖRŰ NORMÁL FUNKCIONÁLÓKÉPESSÉGGEL RÉSZTVEVŐ SZEMÉLYEK

Személy az, aki részt tud venni a társadalom életében, vagy szerepet tud játszani abban. Az ókori görögök óta mind a jogi, mind a filozófiai gondolkodásban végigvonul ez a gondolat. *A személy* ennél fogva a legkülönbözőbb *kötelezettségeknek* kell eleget tennie, és a legkülönbözőbb *jogokkal rendelkezik*. *A társadalmi igazságosság, tehát tisztességesség* minősége, megléte vagy hiánya az olyan kérdésektől függ, mint például: mik ezek a kötelezettségek? Mik ezek a jogok? Egy-mással kiegyensúlyozott rendszert alkotnak-e? Hogyan oszlanak meg a társadalom tagjai között? Mindenre egyaránt és egyformán vonatkoznak-e? Vagy vannak, akiknek mindent szabad, míg másoknak csak kötelezettségeik vannak?

Az »*igazságosság mint tisztességesség*« politikai koncepciója abból indul ki, hogy a társadalom, mint olyan, »*a társadalmi együttműködés generációról generációra fennálló tisztességes rendszere*«. A »*társadalom polgára*« az a *személy*, aki ennek a társadalmi együttműködésnek »*a normál együttműködő tagja tud lenni teljes életén át*«.

A »*teljes életén át tartó funkcionálóképesség*« fontos eleme a meghatározásnak. A társadalom – amelybe mindenki *beleszületik*, azaz amelyet *nem önkéntesen választ* – az együttműködésnek egy nagyjából önellátó, önfenntartó rendszereként értelmezendő a gondolkodási modellünkben. E társadalmon belül kell a társadalmi igazságossági rendszereken keresztül *minden egyes személy számára biztosítani a születésétől a haláláig* a társadalmi kooperációban való részvételhez szükséges »*teljes körű normál funkcióképességet*«. Az, hogy a társadalom polgára egész életében a társadalom *teljes körű normál funkcionálóképességgel részt vevő tagja* nem csak a polgárral szembeni elvárás. A társadalom egészével szembeni normatív *társadalmi igazságossági, tehát tisztességességi* elvárás az, hogy mindvégig olyan *háttérigazságossági* rendszer működjön, amely révén ez a *normál funkcionálóképesség* és részvételi képesség *nem rendül meg* a társadalmi együttműködés során. A polgárnak a saját kötelezettségei teljesítése alapján *morális felhatalmazása* van az ilyen *igazságos, tehát tisztességes feltételek megkövetelésére*. A társadalom egészének pedig *morális kötelezettsége* e feltételek biztosítása.

A polgár »*teljes körű normál funkcionálóképessége*« (13.§) a társadalmi együttműködés rendszerében rendül meg, és számos ok miatt rendülhet meg (baleset, sérülés, megbetegedés, szisztémás és tömeges munkanélküliség, egyéb egzisztenciális katasztrófahelyzetek). Számos olyan ok is van, amely nem általában, hanem életkorhoz, életszakaszhoz kötődően jelenik meg. Így a különböző életszakaszokban az általános szükségletek (pl. egészségügyi ellátás) más és más releváns alapvető szükséglettel is kiegészülnek (pl. gyermekek oktatása,

terhesség és gyermekgondozás alatti biztonság, időskori ellátások). Az alapvető cél, hogy minden élethelyzetben az adott helyzet és probléma jellegzetességeinek megfelelő társadalmi igazságossági intézmények biztosítsák a polgárok teljes körű normál működőképességének fenntartását, helyreállítását.

A társadalmi együttműködés során előállított *társadalmi javak* közül azok az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* (13.§), amelyeket a polgárok *»teljes körű normál funkcionálóképességének«* minél magasabb szintre történő fejlesztéséhez, megőrzéséhez és helyreállításához kell, hogy a társadalom biztosítson ezen *»elsődleges jelentőségű társadalmi igazságossági intézményeken«* keresztül a társadalom *minden egyes polgára* számára, a polgár *egész életén át*. Ezen *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* tisztességesen elegendő küszöbszint feletti biztosítása elsődlegesen *igazságossági, tehát tisztességességi* kérdés, mert ezen múlik minden egyes polgár *»egész életútján át tartó, teljes körű normál funkcionálóképessége«* és *»önbecsülésének társadalmi alapfeltételei«* (DANIELS, 2008). Míg a *társadalmi javak* közé tartozó bármely más dolog társadalmi erőforrásokból történő biztosítása lehet a gazdaság teherviselő-képességének és pártpolitikai alkufolyamatok kiszámíthatatlan kimenetének a függvénye, az *»elsődleges prioritású társadalmi javaké«* és az e javakat biztosító *»elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű intézményeké«* nem. Épp ezért mindezeket alkotmányos szintre emelve kell garantálni (13.§).

Itt kapcsolódik össze az egészségügy, a társadalmi egészség-, baleset-, rokkant-, munkanélküliségi és nyugdíjbiztosítás kérdésköre a *társadalmi igazságosság politikai koncepciójával*.⁵ Ezt az *»egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők«* szerepére és kölcsönös összefüggéseire vonatkozó evidenciák is alátámasztják. Például a gyermekek esetében a cél nemcsak az adekvát táplálás, a megfelelő nevelés, a gondoskodás, a játék és a szeretet, nemcsak a kornak megfelelő normál funkcionálóképesség fenntartása, hanem a felnőttkorra jellemző teljes körű normál funkcionálóképesség kialakítása is. A cél az, hogy felnőttkorukra a lehető legteljesebb körűen és a lehető legmagasabb szinten bontakoztassák ki képességeiket. Ez adja meg az oktatási rendszer (és számos gyermekfejlesztési, gyermekjóléti rendszer) és a társadalmi igazságossági koncepció kapcsolódását.⁶ Ugyanakkor az oktatás, az iskolázottság és a

⁵ Rawls maga általános igazságossági koncepcióra fókuszált, ugyanakkor – különösen késői munkáiban – explicit módon jelzi, mely pontokból kiindulva lehet kiterjeszteni az általános koncepciót az egyes társadalmi igazságossági intézmények irányába. Rawls igazságosság-elméletének az egészség, egészségügy területére való kiterjesztését professzor társa, Norman Daniels végezte el a *Just Health Care* (1985) és a *Just Health* (2008) című műveiben. A *»Just Health«* a *»Just Health Care«* átdolgozott változata. Azért került sor az alapmű átdolgozására, mert az időközben az *egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezőkkel* kapcsolatos evidenciák alapján világossá vált, hogy az *egészség és a társadalmi igazságosság* kapcsán nem elegendő a társadalmi igazságossági koncepciót izoláltan csak a „klasszikus” egészségügyi szektorra kiterjeszteni.

⁶ Az oktatással kapcsolatos kiterjesztés lehetőségeire és magára az oktatás kiemelt jelentőségére egy másik részben térünk ki. Ezen a téren Martha C. Nussbaum munkái kiemelt jelentőségűek (13–14. §§).

képzettség a jobb elhelyezkedési lehetőségek, az értelmes munka, a biztosabb munkahely, a magasabb jövedelem és életjövedelem maguk is a legfontosabb »egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők«, azaz maguk is a »teljes körű, egész életen át tartó normál funkcionálóképességet« is eleve meghatározó társadalmi tényezők (13–14.§§).

Az emberek és polgárok *teljes körű normál funkcionálóképessége* és a *társadalmi kooperációban való részvétele* életkortól, élethelyzettől függően más és más okok miatt kerülhet veszélybe. A specifikus problémákat specifikus szakpolitikák és intézmények kezelik. Ezeknek azonban egymáshoz képest *egyensúlyárdságú* módon kell működni. A polgárok *társadalmi együttműködésben való részvétele* és az ehhez szükséges *teljes körű normál funkcionálóképessége* nem függhet attól, hogy melyik szakpolitikai területhez tartozik az a probléma, ami miatt a *teljes körű normál funkcionálóképességük* veszélybe került. Ez mind az egyes területek szakmai munkájának a minőségére, mind az egyes területek célrendszerének és működésének összehangoltságára vonatkozik. Világos, hogy az *oktatáspolitikának* vagy az *egészségpolitikának*, a *társadalmi egészségbiztosításnak*, a *nyugdíjrendszernek*, a *társadalmi baleset-, rokkant-, keresőképtelenségi és munkanélküli biztosításoknak* vagy a legkülönbözőbb *szociálpolitikáknak* a megoldandó feladatok szempontjából saját specifikus célrendszereik is vannak. Ezek azonban *nem kezelhetők egymástól izoláltan*. Nem fordulhat elő az, hogy ahány szakpolitikai szektor létezik, az annyiféle *mögöttes igazságossági koncepció* és előfeltevés-rendszer alapján működjön. A *mögöttes politikai igazságossági koncepció* – amely az alapelveket, célokat és értékeket foglalja magában – egy-séges kell legyen.

Az érintett intézményrendszerek *elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségét* a társadalmi együttműködésben való részvétel képességének a *biztosítása* adja. Az, hogy közvetlen a kapcsolódás a *teljes körű normál funkcionálóképességen* keresztül a társadalmi igazságossághoz, *morális dimenziót és normativitást* jelent. Ez azt jelenti, hogy a társadalom és a *társadalom által megbízott és elartott hatalom* csak akkor nevezhető igazságosnak, *tehát tisztességesnek* s így *morálisan legitimnek*, ha eleget tesz az ezzel kapcsolatos morális kötelezettségének. Ezen *erkölcsi köteletség* teljesítése alól a »nem politikai szinten« történő egyéb cselekvések (családi, rokoni, baráti összefogás, civil kezdeményezések, adakozás, jótékonykodás, stb.) semmiféle felmentést nem adnak sem a társadalomnak, sem a megbízásából működő és általa elartott hatalomnak s a választott politikusoknak. Természetesen minél több ilyen, a társadalom »nem politikai« dimenziójában lévő önkéntes kezdeményezés van jelen a társadalom életében, annál jobb. Ez is a szolidaritás és az *együvé tartozás* kifejeződése. Ugyanakkor az »igazságosság politikai koncepciójának« megfelelő »politikai dimenzió« és az ezen kívül eső, »nem politikai dimenzió« semmilyen módon nem keverhető össze. A »politikai szint« a saját szuverén és elidegeníthetetlen *morális kötelezéseit* és *morális felelősségét* nem háríthatja át a »nem politikai szintekre«. Ezzel ugyanis saját *morális legitimitását* ássa alá.

Így például a társadalmi nyugdíjbiztosítással kapcsolatosan a társadalom *erkölcsi köteleességét* semmilyen módon nem érinti és nem is érintheti az, hogy

az (egész életükön át járulékot fizető) idős szülőket a gyermekeik hogyan támogatják anyagilag, vagy ki hogyan „*öngondoskodott*” magáról. Ez utóbbi például elsősorban nem attól függ, hogy ki mennyire volt előrelátó. Ez egyáltalán nem az egyén szándékán, akaratán és döntésén múlik elsősorban. A szándék, az akarat, a döntés akkortól válik értelmezhetővé, ha egyáltalán megvan a *reális lehetőség* és a *képesség* az adott szándék és akarat végigvitelére. Az „*öngondoskodás*” attól is függ, hogy a társadalmi együttműködésben részt vevő polgár volt-e egyáltalán olyan helyzetben, volt-e rá lehetősége, anyagi képessége, hogy a mindennapi kiadásai mellett valamekkora összeget félretegyen. Sokaknak nincs és nem is volt ilyen öngondoskodási lehetősége és képessége, mert az alapvetően igazságtalan, tehát tisztességtelen társadalmi együttműködési feltételrendszerben élete nagy részében *főállású munkavégzés melletti munkavállalói szegénységbe kényszerítette* őt a rendszer – mint arra számos példát láthatunk az egészségügyben, szociális szférában, oktatásban és a hasonló területeken dolgozók körében. Az ilyen esetekben egyenest vérlázító *cinizmus* és álszentség bármiféle „*öngondoskodásról*” beszélni.

Nagy kérdés, hogy pontosan minek minősítsük azt, aki egy olyan társadalomban, ahol az emberek mintegy 40%-a a létminimum alatt él, úgy beszél az *idős szülők gyermekeik általi eltartásáról*, és úgy beszél *öngondoskodásról*, vagy úgy beszél *fizetős egészségügyi ellátásról*, mintha – korlátlan anyagi képességek birtokában – ez csak egyéni elhatározás, akarat és döntés kérdése lenne. Mintha bármiféle realitása lenne az ilyen irányú szándékok megvalósításának! Nagy kérdés, hogy pontosan miről beszél az, aki ilyenről beszél? A társadalom egy jelentős részének az útszélien hagyásáról? A leselejtezéséről? Mi alapján? Vagy valami másról? Miről? Milyen alapon? Megszámolta-e már valaki, hogy ha egy-egy ilyen „*okos*” mondás tényleges szakpolitikaként megvalósulna, akkor mekkora lenne egy-egy ilyen intézkedés következményeként a várható halálos áldozatok száma? Mondjuk mekkora az *elkerülhető többlethalálozás éves szinten*, és mekkora ugyanez tíz évre vetítve? Ha ezt valaki megsámolta, miért nem hozták nyilvánosságra? Akkor legalább megtudhatná a társadalom, hogy az általa eltartott hatalom szerint hány forintot ér egy ember élete. Ha nem számolta meg senki, akkor miért beszélnek olyanokról, aminek a hullahegyekben kifejezhető következményeivel nincsenek tisztában? Kérdés, hogy minek kell minősíteni azt, aki úgy beszél ilyenekről, hogy közben tisztában van a következményekkel? Kérdés, hogy minek kell minősíteni azt, aki úgy beszél ilyenekről, hogy nincs tisztában a következményekkel? Mindenkre rábízunk, hogy ezekre a kérdésekre találja meg a saját válaszát. Ezek a válaszok nagyon fontosak a társadalmi igazságosság kérdéseinek a tisztázásához. Egyben illusztrálják az igazságosság politikai koncepciójának a nagyon is gyakorlati jelentőségét.

5.2.§ AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS GENERÁCIÓRÓL GENERÁCIÓRA FENNÁLLÓ TISZTESSÉGES RENDSZERE

Ha a terved egy évre szól, akkor termessz rizst. Ha a terved néhány évtizedre szól, akkor ültess fákat. Ha a terved száz évre szól, akkor iskoláztasd és tanítsd a gyermekeket.

Régi kínai közmondás (i. e. 6. század körül)

Rezsimek megbukhatnak. Nagy birodalmak összeomolhatnak, akár politikai, hatalmi, akár kulturális vagy bármely egyéb értelemben. A társadalmat, mint olyat azonban nem lehet bezárni, mint egy boltot, nem lehet felszámolni, mint például egy céget, és nem lehet a működését és a létezését szüneteltetni átmenetileg. A társadalmi igazságosság politikai koncepciója a társadalom létezését, működését *folytonosnak* értelmezi. A társadalom folyamatosan újra és újra előállítja saját magát; megőrzi, fejleszti a fontos intézményeit; fejleszti és átörökíti a kultúráját és értékeit *generációkon keresztül*. Ráadásul minden év minden napján gyermekek születnek, gyermekek válnak felnőtté, míg a társadalom idős és kevésbé idős tagjai távoznak az élők sorából. Az egymást követő generációk folyamatosan lapolódnak egymásra. A generációváltást nem úgy kell elképzelni, hogy valaki mondjuk 30 évente egyszer lecseréli a lakosság mondjuk egyharmad részét „*egy kupacban*” újabbakra. Mindebből az következik, hogy a »*társadalmi együttműködés*« is folyamatos, az élet körforgásának a részét képezi, eltérően az egyes hatalmi rezsimekkel, amelyek csak időlegesen állnak fenn. Minden nap minden órájában és percében új személyek lépnek be a társadalmi együttműködés rendszerébe, mely *nem önkéntes*, hanem *beleszületünk*. Aznap, amikor beléptek az együttműködés rendszerébe, egész hátralévő életútjukra vonatkozóan *kölcsönös* köteleességeken és jogokon alapuló kötelezettségvállalás keletkezik köztük és a társadalom között. Ez az aktuálisan érvényes politikai igazságossági koncepciónak megfelelően jön létre. Például egy 18-25 éves pályakezdő, amikor élete első fizetéséből befizeti az adóit és a járulékait, akkor ezzel is teljesíti a – tárgydídszakra értelmezhető – kötelezettségeit. Ugyanakkor a társadalom megbízásából eljáró és a társadalom által *eltartott* államnak a járulékok és adók levonásával a fiatal egész életére vonatkozóan több, a társadalom egésze által teljesítendő és évtizedekre szóló kötelezettsége is keletkezett. Például: kötelezettségvállalás történt arra, hogy ha az illető bármikor az életében megbetegszik vagy baleset éri az elkövetkező mintegy 50-70 évben, akkor tisztességes egészségügyi ellátásban fog részesülni, mégpedig úgy, hogy az ellátáskor már fizetnie nem kell. Kötelezettséget vállalt arra, hogy az időskori nyugdíjkorhatár elérését követően (kb. 45-50 év múlva) haláláig egy tisztességes megélhetést biztosító jövedelmet folyósítanak a számára. Kötelezettségvállalás történt majdani gyermekei oktatásban és egészségügyi ellátásban való részesítéséről (mintegy 18-26 éven keresztül). Kötelezettségvállalás történt balesete, rokkantsága, munkanélkülisége esetére, szintén legalább 40-50 évre előre folyamatosan.

Mi következik mindebből? Egyrészt: fontos tény az, hogy a »teljes körű normál funkcionálóképesség« fejlesztéséhez, megőrzéséhez, helyreállításához szükséges »elsődleges prioritású társadalmi javakat« minden egyes polgár számára egész életútján át biztosító »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű társadalmi intézmények« és a társadalom érintett tagjai között nem alkalmanként, hanem minden egyes napon, minden órában és percben, folyamatosan és automatikusan keletkeznek a teljes emberi életútra vonatkozó kölcsönös kötelezettségvállalások. E kötelezettségek jelentős része természeténél fogva olyan, hogy a társadalom tagja most azért fizet, mert majd valamikor (az elkövetkező 50-70 év során) azonos hozzáférésű, elérésű és alkalmas szakmai tartalmú, minőségű, szükségleteinek megfelelő ellátásban részesül. Ezért egy ma újonnan létrejött kötelezettség teljesítése 50-70 évre való előre tervezést is igényel, mert lehet, hogy a teljesítésre akkor kell sort keríteni. E rendszerek esetében ezért a középtáv a generációváltásnak megfelelő mintegy 25-30 év, a hosszú táv a generációs élettartamnak megfelelő 60-70 év. Ezért ezeket a rendszereket nem lehet 4 éves kormányzati ciklusok szerint, rövid távú aktuálpolitikai érdekek mentén össze-vissza rángatni. E rendszerek tekintetében még a rövid táv (4-5 év) is hosszabb, mint egy-egy kormányzati ciklus időtartama. Ezzel tisztában van minden olyan politikus, aki tisztességes, aki átérzi a tényleges felelősségét, és mind erkölcsi, mind emberi, mind szakmai értelemben alkalmas arra a feladatra, amelyre vállalkozott, és amely feladat ellátásáért cserébe a társadalom eltartja, alkalmazza őt. A nagy kérdés minden társadalom esetében az, hogy az ilyen politikusok kerülnek-e a felelős pozíciókba.

Másrészt: ezek az intézmények a társadalom összes tagjának a teljes életútjára vonatkozóan az alapvető társadalmi és egzisztenciális biztonságot garantálják – a társadalmi együttműködés részeként, az össztársadalmi szintű morális kötelezettségnek eleget téve. E rendszerek alkalmas és biztonságos működésének ellehetetlenítése, aláásása vagy megrendítése – például rendszeres és gyakori öncélú átszervezésekkel vagy tartósan fenntartott, alkalmatlan szintű működési, működtetési alulfinanszírozással – a társadalom összes tagja felé tett generációs léptékű, 50-70 éves kötelezettségek teljesítését és a társadalom összes tagjának a mindennapi biztonságát veszélyezteti. Ezért ezeket a rendszereket fejleszteni, építeni szabad, de évente, kétevente az éppen aktuális politikai ötletek szerint rángatni tilos.

Harmadrészt: e rendszerek működésének, működésük biztonságának az aláásása, megrendítése vagy ellehetetlenítése a fenti összefüggések miatt azt jelenti, hogy az állam – pontosabban a társadalom megbízásából és a társadalom által eltartott hatalom – a folytonosan fennálló, generációs léptékű össztársadalmi kötelezettségek teljesítését lényegében megtagadja megbízóitól és eltar-tóitól, azaz a társadalom tagjaitól.⁷ Végezetül: mindebből az következik, hogy

⁷ Az időtartamot az határozza meg, hogy melyik a legrégebb óta fennálló kötelezettség. Például ki az, aki a legrégebb óta kezdett el nyugdíjjárulékot, egészségbiztosítási járulékot vagy adót fizetni.

ezeknek a rendszereknek a megfelelő *alkotmányos védelmét és stabilitását* biztosítani kell. Jól működő, *szabad emberhez méltó demokráciákban* a fékek és ellensúlyok rendszerein keresztül, az öntudatos és aktív polgárok részvétele és a demokratikus politikai kultúra érvényesülése miatt, ezeknek az életbevágóan fontos társadalmi alrendszereknek az éppen aktuálisan regnáló hatalom *szeszélyeinek* való kitettsége eleve nem jelentős.

Ha a társadalom által időlegesen megbízott és *eltartott* hatalom súlyosan megrendíti a fontos társadalmi alrendszerek stabilitását, akkor az előbb-utóbb a tisztességtelen hatalom bukásához vezet.⁸ A tisztességtelen hatalom elsőként erkölcsileg bukik meg. Az a rezsim, amely elveszti *morális legitimitációját* előbb-utóbb politikai és hatalmi értelemben is elbukik. Mindazonáltal az alapvető társadalmi igazságossági és társadalmi biztosítási intézmények aláásására irányuló folyamatos kísérletek tanulsága az, hogy elkerülhetetlenül szükséges és fontos az *alkotmányban* is rögzíteni ezen intézmények hosszú távú *stabilitásának, biztonságos és kiszámítható működésének* az egyértelmű garanciáit. A *társadalmi, gazdasági igazságosság* alapvető kérdéseinek alkotmányos rögzítésével kapcsolatosan hosszú évtizedek óta – aktuálpolitikai, költségvetési és hasonló okokból – általában sajátosan óvatosan és szégyenlősen fogalmaznak.⁹ Ennek következtében az alapvető igazságossági kérdések megfelelő alkotmányos védelme nagyon kevés társadalomban lett igazán megnyugtató módon megoldva. E kérdések „*elvarratlansága*” miatt az elmúlt évtizedekben – jellemzően gazdasági érdekcsoportok magánérdekei által inspirált vagy megbízott politikusok, lobbisták és „*praktikus gondolkodású háttéremberek*” részéről – számos fejlett országban brutálisabbnál brutálisabb támadások érik a legalapvetőbb társadalmi igazságossági és jóléti rendszereket.¹⁰ Ennek az a legújabbkori tanulsága, hogy szakítani kell az eddigi óvatossággal és a szégyenlősködéssel. Ki kell mondani, hogy a közügyeket márpedig tilos bármilyen magán- és üzleti érdeknek alárendelni, és ennek megfelelően *a társadalmi igazságosságot biztosító intézményeket megfelelő alkotmányos védelemben kell részesíteni*. Az oktatás, az egészség, a bajba jutottak ellátása, az egzisztenciális biztonság minimumának a garantálása, a munkanélküli és rokkantbiztosítás, a nyugdíjak ügyei és hasonló alapvető jelentőségű *társadalmi esélyeket és biztonságot garantáló intézményrendszerek* és az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« tisztességes *küszöbszint* feletti biztosításának ügyei (13.§) nem relativizálhatók, nem rendelhetők alá gazdasági érdekeknek; mégpedig azért

⁸ Ha jól belegondolunk, a korábban regnáló hatalmak Magyarországon is akkor buktak meg igazán alaposan, amikor az *egészségügy*, illetve az *oktatás* és a *felsőoktatás* rendszereinek hozzáférhetőségét, igazságosságát próbálták meg a reformok címén aláásni.

⁹ Ez Rawls írásaiban is megfigyelhető, de például F.D. Rooseveltnél sem tételek alkotmánymódosítást kezdeményezett „*a négy alapvető szabadságjog*” és a „*Second Bill of Right*” kapcsán sem.

¹⁰ Lásd a költségvetési egyensúly és néhány makrogazdasági mutató minden más fontos dolgot felülíró abszolutizálását, és a végigvitt és folyamatban lévő megszorítási, megta-
karítási (austerity)-programokat.

nem, mert az ember és az emberi fejlődési célok nem rendelhetők alá a pénz érdekeinek, és senkinek sincs joga eszközként kezelni és tekinteni másokat saját érdekei, céljai elérése érdekében.

Megjegyzendő, hogy még a *minimális állam* hívei is elvárják az államtól a magántulajdon és a szerződések védelmét. E ponton képzeljük el, hogy mi minden kell, hogy jól működjön még a legminimálisabb államban is ahhoz, hogy a magántulajdon, az ahhoz fűződő jogok, az ennek az átruházásával kapcsolatos jogok és a szerződések általában biztosítva legyenek. Szükség van például bíróságokra, ügyészségekre, ügyvédekre, jogalkotásra, jogrendre, a törvények és a jog betartatására, kikényszerítésére, a belbiztonság érdekében rendőrségre és elhárításra, a külső védelem érdekében honvédelemre és hírszerzésre, utakra, közlekedési és egyéb infrastruktúrára, felszerelésekre, térfigyelő kamerákra és sok más hasonló dologra. Belegondoltunk-e már abba, hogy milyen *hatalmas a „minimális állam” mérete?* Mekkora a költségei? Miért éppen csak ezekre az egyébként megkérdőjelezhetetlen fontosságú tételekre kellene egy társadalomnak költeni? (SUNSTEIN, 2004) Tudjuk-e, hogy egy-egy fejlett országban mik az arányai a minimális állammal kapcsolatos kiadásoknak és a társadalmi igazságossági intézmények kiadásainak? Mik az arányai a költségvetés összes kiadásának és a társadalmi igazságossági intézmények kiadásainak? Érdemes elgondolkodni ezeken a kérdéseken. Tűnjön fel, hogy azok, akik az *»elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű intézmények«* megnyirbálását propagálják, rendre úgy tematizálják a közbeszédet, hogy fel se merüljön mindazoknak az *egyéb hatalmas állami kiadásoknak* a felülvizsgálata, amelyek elsősorban nekik fontosak. Ha eddig magától értetődőnek vettük azt, hogy az alapján, hogy éppen ki mit mond a gazdaság éppen aktuális teherbíró-képességéről, mindig kizárólag csak az egészséggel, az oktatással, a szociális biztonsággal és a nyugdíjjal kapcsolatos társadalmi igazságossági rendszerek költségvetéseit lehet megnyirbálni – azaz a társadalom 98%-ának az életét és biztonságát fundamentálisan érintő rendszerekkel lehet csak játszani –, akkor a fenti kérdésekre adott válaszok alapján érdemes elgondolkodni ennek a belénk sulykolt *„igazságnak”* érvényességén és igazságtartalmán.

Ma már ismert, hogy a fejlett országokban a jólét növekedése és a gazdaság megfelelő működése már nem a GDP további növekedésétől, hanem a társadalmi igazságosság helyreállításától és az ezt garantáló intézményrendszerek stabil és kiszámítható működésétől várható. A fejlett országokban a társadalom felső 20%-ának és alsó 20%-ának a jövedelme és vagyona között országonként eltérően mintegy 4-12 szerez a különbség (WILKINSON és mtsai, 2009). Ez a tény azt bizonyítja, hogy a kapitalizmus körülményei között is lehetséges a rendszert igazságosabban és kevésbé igazságtalanul is működtetni. A fejlett országok között a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek mértékében megfigyelhető sokszoros különbség azt is igazolja, hogy a túlzott egyenlőtlenségek kialakulása nem a kapitalista rendszerek – természeti törvényszerű – elkerülhetetlen velejárója. Sőt, az is ismert, hogy azok az országok, amelyekben az egyenlőtlenségek kisebbek, rendre jobban teljesítenek, mind gazdasági, mind társadalmi értelemben. Az egyenlőtlenség mértéke az adott

társadalom döntéseitől függ (WILKINSON és mtsai, 2009). Az is ismert, hogy a skandináv országok jóléte ebből a felismerésből és az e felismerésen alapuló igazságos és tisztességes társadalmi működésből ered. Nem azért működnek jól a skandináv országokban a társadalmi igazságosság rendszerei, mert ők „gazdagok”. Ezek az országok azért „gazdagok”, mert tisztességesen és igazságosan működő társadalmat hoztak létre és tartanak fenn (LUNDBERG és mtsai, 2008; MARMOT, 2015). Ráadásul a skandináv országok gazdagságának az általános vélelme leginkább a viszonylag széles közép és az alsó középosztály átlagos életszínvonalának a láttán alakul ki a külső szemlélőkben. Egyébként vannak országok (pl. az USA), ahol az egy főre jutó GDP lényegesen magasabb, mint a skandináv országokban, viszont az ország sokkal rosszabban teljesít minden fontos társadalmi és gazdasági paraméter tekintetében, mert az egyenlőtlenségek lényegesen nagyobbak.

Generációk közötti együttműködés és szolidaritás. A társadalom örökös folytonosságának és az egymásra lapoló generációknak még egy alapvető fontosságú és morális jelentőségű következménye van: a *generációk közötti szolidaritás* kikerülhetetlensége és szükségszerűsége. A ma megszületett gyermek társadalmilag ellátandó szükségleteinek (óvoda, iskola, egyetem, egészségügy, stb.) költségeit a ma aktív keresői finanszírozzák. A ma aktív keresőinek gyerekkori szükségleteinek ellátását a mai nyugdíjasok finanszírozták aktív kereső korukban. Nyugdíjaskori ellátásukat a ma aktív keresők finanszírozzák. Mire a ma megszületett gyerekek aktív keresők lesznek (mondjuk 18-26 év múlva), a mai aktívak lesznek nyugdíjasok. Az ő akkori ellátásukat csak az akkor aktív keresők, azaz a mostani gyermekek tudják finanszírozni. Ha az ellátás valamilyen magánkonstrukcióban valósulna meg, akkor is az aktív korosztály által előállított nemzeti össztermék az alapja és a végső forrása bármely ilyen kiadásnak.

A *hosszmetsetszeti folyamatok* fontos összefüggéseiről, a folyamat egy-egy *keresztmetsetszeti képe* csak megtévesztő, félrevezető vagy egyenesen összefüggéstelen képet mutat. A társadalmi igazságossági rendszerekben a generációk közötti folyamatos szolidaritás longitudinális, *hosszmetsetszeti képen* értelmezhető, és *hosszmetsetszeti folyamatokban* nyilvánul meg. Ha azonban ezt a *longitudinális folyamatot* bármikor, bármelyik pontján áthatítjuk, és egy *keresztmetsetszeti képet* vetítünk fel, akkor a *keresztmetsetszeti kép* alapján számos megtévesztő és félrevezető kérdés tehető fel. *Keresztmetsetszeti képen* a lényegi kérdések nem vizsgálhatók az ilyen rendszerekben. Minden jelenbeli dolognak múltbeli előzménye és jövőbeli folyománya van. Ha egy *hosszmetsetszeti folyamatot* egy adott időpontban a *keresztmetsetszeti képe* alapján vizsgálunk, akkor könnyen abba a tévedésbe esünk, hogy sem a *fontos előzményekről*, sem a *fontos későbbi következményekről* nem veszünk tudomást. Azok nincsenek benne abban a *keresztmetsetszeti képen*, amit az adott időpontra vonatkozóan nézünk, mert vagy *ez előtt* voltak, vagy *ez után* következnek be. Ezért a *keresztmetsetszeti képen* olyan dolgokat látunk, amelyeknek az összefüggéseit csak az *időben előtte* vagy *időben utána* lévő dolgok alapján tudunk megérteni. Ha egy időpontban

egymás mellett nézzük a *kukacot*, a *bábot* és a *pillangót*, és nem tudunk arról, hogy a kukacból lesz a báb, a bábból pedig pillangó lesz, akkor azt fogjuk hinni, hogy három, egymástól teljesen független dolgot látunk. Csak hosszsmetszeti képből érthetjük meg, hogy nem három független dolgot, hanem *ugyanazon dolog három különböző időbeli állapotát* látjuk.

A hosszsmetszeti és keresztmetszeti nézőpontok összekeveréséből származó „*optikai csalódással*”, illetve *értelmezési és gondolkodási hibával* élnek vissza azok, akik – elsősorban üzleti vagy egyéni gazdasági érdekek miatt – a társadalom 98%-át arról akarják meggyőzni, ami azoknak a legalapvetőbb érdekeivel és a személyes biztonságával ellentétes. Ha megfelelkezünk a dolog lényegét adó *longitudinalitásról* és a *generációk közötti együttműködés* kikerülhetetlenségéről, akkor számos megtévesztő kérdés tehető fel. Például:

- Miért én fizessem az öregek nyugdíját és ellátását?
- Miért mi fizessük a fiatalok képzésének a költségeit?
- Miért az én adómból fizetik mások gyermekgondozási ellátását?
- Miért az én adómból fizetik más egészségügyi ellátását?

Ezek a jól hangzó kérdések – ráadásul a médiából ránk ömlő „*Mert én megérdemlem*” kultúrájával megspékelve – a társadalmi igazságosság és alapintézményeinek az aláásására alkalmasak csak. Válaszok persze léteznek. Különösen akkor, ha a *hosszsmetszeti folyamatokat* nézzük, és figyelembe vesszük az előzményeket és a későbbi következményeket is. Például:

- Az én adómból most a fiatalok képzését fizetik. Az én képzésemet régebben pedig azoknak a mostani nyugdíjasoknak a korábbi adóiból fizették, akikkel kapcsolatosan most nem értem, hogy mi közöm az ő mostani nyugdíjukhoz és egészségi ellátásukhoz.
- Most azért az én adómból fizetnek a gyermekvállalás és gyermeknevelés terheit felvállalók számára bizonyos juttatásokat, mert például a jövőben majd az ő általuk most felnevelt gyermekek fogják előteremteni mindazt, ami majd az én nyugdíjamhoz és ellátásomhoz szükséges lesz.

Ha csak egy adott időpontra vonatkozó *keresztmetszeti képet* nézünk, akkor látunk egy gyes/gyedrendszert, egy bölcsődei, óvodai, általános iskolai, középiskolai és felsőoktatási rendszert, egy egészségügyi ellátórendszert, egy szociális ellátórendszert, munkanélküli biztosítási rendszert, rokkantsági nyugdíjrendszert, baleseti biztosítási rendszert, fogyatékos ellátó és esélykiegyenlítő rendszert, egy nyugdíjrendszert. Miután szerencsénkre egyikre sem vagyunk *most éppen* rászorulva, ezért nem is pontosan értjük, hogy melyiknek mi is a fundamentális jelentősége annak az élete szempontjából, akinek *most éppen szüksége van* valamelyik ilyen rendszerre. A képzelőerőnk meg nem biztos, hogy elég jó ahhoz, hogy amit nem a bőrünkön és nem a saját sorsunkon tapasztalunk meg, azt el tudjuk képzelni. Nem biztos, hogy bele tudjuk magunkat képzelni mások helyzetébe. (E tekintetben egyébként annál rosszabb a helyzet, minél rosszabb az iskolarendszer, minél inkább a ténszerű tudások befűlázását és regurgitálását erőlteti, s minél kevésbé az önálló gondolkodásra, a képzelőerő és empátiás készségek és hasonló fejlesztésére fűkuszál.) Egyesével se pontosan értjük, minek mi a jelentősége, ezeket egymás mellett nézve meg végképp nem értjük, hogy 2 éves bölcsődés, a

10 éves kisiskolás, a 80 éves nyugdíjas, a kórházban fekvő 30, 45, 60 és 78 éves beteg, a 21 éves pályakezdő munkanélküli meg az 58 éves munkanélküli hogyan kerülnek egyáltalán egy csokorban említésre. Azt végképp nem értjük, hogy ugyan már hogyan lenne ezeknek az embereknek, a problémáiknak és az őket ellátó rendszereknek egymáshoz bármilyen köze, és hogyan jelentenek ezek egyetlen nagy, az összes egyénileg nem kezelhető élethelyzetre vonatkozó *emberközpontú társadalmi biztonsági, biztosítási, esélyteremtési és igazságossági rendszert*.

Nem értjük, mi közünk az óvodához, hisz a gyermekünk *most éppen nem oda*, hanem *már* gimnáziumba jár, óvodáskorú unokánk pedig *most épp* nincs. Nem értjük, mi közünk az egészségügyhöz, hisz mi *most éppen* nem vagyunk betegek. Szenvtelenül hallgatjuk a nyugdíjrendszerrel kapcsolatos vitákat, de nem érdekel, mert *most még éppen* nem vagyunk nyugdíjasok. A kórházak, a munkanélküli biztosítási rendszer, a rokkantnyugdíjasok helyzete, a létminimum alatt élők helyzete, a közmunkások helyzete mind nem érdekel, mert egyrészt nekünk *most* ilyen problémánk nincs, de ilyen probléma különben is csak a szomszédval, de leginkább a szomszéd területben vagy településen fordulhat elő. Másrészt mi sérthetetlenek, legyőzhetetlenek és pontosan olyan tökéletesek vagyunk, mint azok, akiket a minket megcélzó reklámklisékben látunk. Harmadrészt elképzelni nem tudjuk, tudni meg nem tudjuk, mi itt a probléma. Ha szerencsénk van? Soha nem fogjuk megtudni. Ha nincs szerencsénk? Akkor viszont nagyon nagy bajba kerülhetünk. Ha a mostani értetlenkedésünknek, csak a mára fókuszáló látásunknak, hamis sérthetlenségérzésünknek, képzeletű és empátia hiányunknak és közönyünknek az eredményeképpen sikerült szétverni ezen rendszerek rendszerszerű, biztonságos, igazságos, azonos hozzáférésű és elérésű, stabilan kiszámítható és megfelelő színvonalú működését, akkor igen komoly bajba kerülhetünk, amikor mi magunk szorulunk rá ezekre az intézményekre. Sokan a saját személyes problémájuk miatt ekkor ébrednek rá, de már későn, hogy mit is kellett volna még akkor megérteniük, amikor még nem volt késő.

Ha most félretesszük a társadalmi igazságossági rendszerek rendkívül komplex technikai bonyolultságát, és csak a lényegre fókuszálunk, akkor viszont könnyen érthető, hogy miről van szó. Az emberi élet összes olyan helyzetére amikor az ember olyan helyzetbe kerülhet, hogy egymaga vagy ő és a családja, barátai már nem elegendők ahhoz, hogy képesek legyenek úrrá lenni azon a katasztrófahelyzeten, amely egészségüket, életüket, testi épségüket, egzisztenciális biztonságukat, önbecsülésüket, emberi méltóságukat, a szégyenmentes élethez való jogukat és általában a társadalmi együttműködésben való teljes értékű részvételi képességüket fenyegeti, a társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszerének a részeként, és az ehhez kapcsolódó morális kötelesség okán, a társadalom olyan intézményrendszereket tart fenn, amelyek a társadalom minden tagja számára garantálják, hogy az ilyen egyéni katasztrófahelyzetben hozzájutnak az adott élethelyzet és probléma kezeléséhez és az egzisztenciális és személyes katasztrófahelyzet kivédéséhez szükséges adekvát támogatáshoz. Ezért aztán nem meglepő, ha egy ilyen, kizárólag *longitudinális (hosszmetszeti) folyamatban értelmezhető rendszer* elemeit kaotikusnak és ek-

lektikusnak látjuk egy adott időpontban felvett *keresztmetszeti képből*, és nem értjük ezeknek sem a lényegét, sem az összefüggéseit. Ez az általános és *több pillérből álló társadalmi biztosítási rendszer* kiegészül az *oktatási rendszerrel*. Itt nem a »teljes körű normál funkcionálóképesség« fenntartása vagy helyreállítása, hanem a felnövekvő generációk képességeinek a lehető legszélesebb körű és legmagasabb szintű kibontakoztatása, azaz a »teljes körű normál funkcionáló képesség« lehető legmagasabb szintjének az elérése az alapvető célja minden *igazságos, tehát tisztességes társadalomnak*.

Az egészség például egy olyan dolog, ami általában nem tűnik fel akkor, amikor megvan, de azonnal feltűnik, amikor megrendül. Mindenki, aki már szenvedett valaha kicsit komolyabb betegségben, pontosan tudja, hogy amikor csak kicsit is komolyabban elkezd megrendülni valakinek az egészsége, akkor azonnal feltűnik az egészség hiánya. Precízen pontosan ez a helyzet a társadalmi igazságosság, biztonság, kiszámíthatóság és társadalmi biztosítás, valamint a társadalmi esélyteremtés intézményrendszereivel. Amikor ezek stabilan, megfelelő színvonalon, jó elérhetőséggel működnek, akkor sokszor nem is tűnik fel, hogy léteznek. Ha éppen most szerencsénkre egyikre sem szorulunk rá, akkor végképp nem tűnik fel a létezésük. De ha előfordul, hogy szükségünk van rájuk, és akkor nem működik az azonnal, félreismerhetetlenül fel fog tűnni. A polgárok nem kell, hogy feltétlenül értsék minden egyes ágazat összes szakpolitikai és technikai részletét. Az viszont abszolút nélkülözhetetlen, hogy értsék ezen intézmények *igazságossági, tehát tisztességességi jelentőségét* és azt, hogy ezek a rendszerek az ő életüket és biztonságukat hivatottak garantálni. A saját életbevágó és legelemibb érdekük, hogy azt is értsék, hogy bárki, aki ezeknek a rendszereknek a *működésbiztonságával* játszadozik, az effektíve, konkrétan és a szó legszorosabb értelmében az emberek, a polgárok életével, biztonságával és egzisztenciális biztonságával játszadozik.

Azt sem árt észben tartani, hogy – bármely üzleti biztosításhoz hasonlóan – nem valamilyen elképzelt tényleges, fizikailag is feltétlenül materializálódó szolgáltatásért, hanem a *biztonságomért és a valós biztonság érzéséért* fizetek – az üzleti biztosítónak is és a társadalmi biztosításoknak is. E tekintetben nincs különbség. Az *üzleti biztosítónak* az adózott jövedelmemből fizetek, a *társadalmi biztosítónak* pedig a bruttó béreimből vonják le a fizetnivalókat. Mind a kettő azt a jövedelmemet csökkenti, amelyet akár másra is költöhetnék. A biztonságot az jelenti, hogy az adott szolgáltatást igénybe vehetem akkor, ha szükségem lesz rá. A társadalmi biztosítások esetén az életútra és az összes negatív életeseményre szóló biztonságomért fizetek. Nem azért fizetek, hogy ebből az én szívem átültetésére, az én csípőprotézisemre és az én munkanélküli biztosításomra és hasonlókra ténylegesen pénzeket is fordítson a társadalom. Ezért nem azon kell búszkodni vagy bosszankodni mondjuk 35-40 évesen, hogy »*még egy műtetet sem hajtottak végre rajtunk, még a szívünket sem ültették át, csípőprotézist sem ültettek belénk, pedig már mennyit fizettünk*«. Annak kell örülni, ha egész életünkben sokat fizetünk be, mert az annak a biztos jele, hogy magas volt a jövedelmünk. Annak is örülni kell, ha jó sokáig semmit sem kapunk érte cserébe. Ez ugyanis annak a biztos jele, hogy egészségünk kiváló,

van munkánk és jövedelmünk, és egyetlen olyan helyzetbe sem kerültünk, ami egzisztenciális biztonságunkat vagy jól létünket veszélyeztette volna.

De ne tévedjünk! Attól, hogy sebezhetetlennek és természetfelettinek érezzük magunkat, attól, hogy hatnak ránk az ilyen irányú és ezt a hamis biztonságérzetet és hamis sebezhetetlenségi érzést sulykoló marketing kampányok, egyáltalán nem vagyunk sem sebezhetetlenek, sem természetfeletti. A Marlboro Cowboy sem az. Közülük már legalább négyen haltak meg dohányzással összefüggő betegségben (PEARCE, 2014). Sőt, a reklámokból ránk mosolygó tökéletes háziasszonyok, tökéletes feleségek, tökéletes anyák, kismamák és barátnők sem tökéletesek a saját életükben. Csak azért vannak olyan tökéletesnek sminkelve és álcázva a reklámban, hogy a többi, a világon élő többmilliárd nő, aki messze nem érzi magát olyan tökéletesnek, mint a reklám szerinti Ms. Tökéletesség, frusztrálódjon és ezt a frusztrációját a Ms. Tökéletesség által reklámozott termék megvásárlásával csökkentse. Az önmagunk sebezhetetlenségének a hamis biztonságérzete csak egy illúzió. Az ember sebezhetősége, esendősége objektív tény (NUSSBAUM, 2004). Attól függetlenül létezik, hogy az emberek nagy része nem akar erről tudomást venni, és a hamis biztonságérzet illúziójába ringatja magát (NUSSBAUM, 2013).

Az élet nagy lottójában (RAWLS, 1999a) kizárólag mindig csak utólag lehet megtudni, hogy ki volt az a szerencsés, akinek nagyon sok adót és járulékot kellett fizetni, mert egész életében magas jövedelmei voltak. Azt is csak utólag tudhatjuk meg, hogy ki volt az, aki szerencséjére semmit sem kapott a befizetett járulékaikért cserébe, mert szerencsés volt, és soha nem került kétségbeejtő helyzetbe. Kockázatok populációs vagy csoportos szinten kalkulálhatók. Csakhogy egy káresemény adott csoportra kalkulált valahány százalékos bekövetkezési valószínűsége semmit nem mond arra vonatkozóan, hogy a kockázati csoport egy konkrét tagjának életében az a bizonyos esemény bekövetkezik-e vagy sem (BARR, 2001). Az onkológiai osztályok, a kardiológiai osztályok, általában a kórházak és a temetők csupa olyan emberrel vannak tele, akik úgy tudták, hogy a baj csak a szomszéddal és másokkal fordulhat elő. Miután tapasztalataink szerint az autós és az autós biztosítási hasonlatokat sokan szeretik használni társadalmi biztosítási problémák kapcsán is, a fentiek illusztrálására mi is egy autós biztosítási példát említünk. Mindenki örül, ha a biztosítója jó sok pénzt fizet. Mondjuk, ha a CASCO-biztosítása alapján a biztosítója kifizeti a roncsá tört autója árát. Ennél csak egy jobb dolog fordulhat elő: az, ha soha nem az én autóm törik rommá, és soha nem nekem fizet a CASCO. Ezt kellene egyszer jól megérteni a társadalmi igazságossági rendszerekkel kapcsolatosan is.

Gondoljuk végig azt, hogy mi is lenne a racionális döntésünk akkor, ha például nem léteznének társadalmilag megszervezett biztosítások. Például, ha nem lenne társadalmi nyugdíjbiztosítás, vagy nem lennének magán nyugdíjbiztosítások, akkor milyen lenne a racionális öngondoskodási döntés? Hány évre kellene felhalmozni a nyugdíjkorhatár utáni évekre a forrásokat? A nyugdíjkorhatár és a várható élettartam közti mondjuk 10-15 év időtartamra? Vagy figyelembe véve, hogy sokan élnek 85, 90, esetleg százéves korig, a várható maxi-

mális időtartamra? (BARR és mtsai, 2008) Ha egyénileg csak az átlagosan várható élettartamra halmozunk fel, akkor lényegesen kisebb összeget kell elvonni az aktuális életünk finanszírozására való forrásokból, de ilyenkor nincs válasz arra, hogy mi történik akkor, ha az a „balszerencse” ér minket, hogy tovább élünk, mint az átlag. Racionálisan arra a szcenárióra kell felkészülnünk, hogy „pechünkre” nagyon sokáig élünk. Ekkor kétszer, háromszor több időre kétszer háromszor több forrást kell kivonjunk a mindennapi életünk finanszírozásából (BARR, 2001). Ezt reálisan nagyon kevesen tudják megtenni, és a legvalószínűbb az, hogy ténylegesen senki nem fogja megtenni.

Az ilyen, statisztikai alapon kalkulálható kockázatok szétporlasztásának a problémáját *még* a magán nyugdíjbiztosítások is meg tudják *már* oldani. A hosszú élettartamot mint kockázatot *még ők is* szét tudják porlasztani a biztosítottak között. Az egzisztenciális biztonság egész életre szóló garatálása – egészen pontosan a tényleges, hiteles, mert reálisan hihető és ténylegesen megvalósuló, különböző trükkös apróbetűs részekkel nem kikerülhető garatálása – szempontjából azonban van néhány olyan elemi fontosságú dolog, amit az üzleti biztosító saját természetének a lényegéből eredően egyáltalán nem tud garatálni, nem tud teljesíteni. Az üzleti biztosítóba sok mindenki hajlamos olyan dolgokat, képességeket belelátni, amik *nem még egyelőre nincsenek* bennük, hanem *soha nem is lesznek, mert nem is tudnak meglenni* bennük.

Mi történik például egy olyan világválság esetén, mint a 2008-as válság, amikor is számos nyugdíjalap elolvadt, eltűnt és a válság egyik fő mögöttes problémáját épp a viszontbiztosítások mögötti biztosítékok „*toxikussága*” jelentette? Ilyenkor a bajba jutott tőkefedezeti magánnyugdíjat fizető biztosító nem tud nyugdíjat fizetni, mert az alapok eltűntek vagy elértéktelenedtek, a viszontbiztosítások és a mögöttes fedezeti rendszer pedig összeomlott. Ez történt 2008-ban. Nem csak a nyugdíjalapok elolvadása, eltűnése vagy eltözsdézése a probléma. Ha a gazdaság outputja egy-egy szisztémás válság következtében (vagy akár a társadalom előregedése miatt) jelentősen lecsökken, akkor a tőkefedezeti rendszerek teljesítőképessége is megrendül. A korábban felhalmozott tőkét ugyan fel lehet élni, de a korábban felhalmozott tőke jelenlegi hozama csak akkor megfelelő, ha a gazdaság megfelelően működik (BARR, 2001). Magas infláció esetén a korábban felhalmozott tőke felélése hamar bekövetkezik. A tőkefedezeti rendszerek egyáltalán nem jelentenek többletbiztonságot a felosztó-kirovó rendszerekhez képest (BARR és mtsai, 2008).

Mi történik gazdasági válság idején a felosztó-kirovó rendszerű társadalmi nyugdíjbiztosításokkal? Itt a nyugdíjasok nyugdíját a mindenkori aktív munkavállalók járulékaiból fizetik. Nincs tőkefedezeti alap, amely elolvadjon, vagy kézen-közön eltűnjön (BARR, 2012). Mi történik válság és tömeges munkanélküliség esetén? Ilyenkor nem az történik, mint a tőkefedezeti nyugdíjalapok és a viszontbiztosítások bedőlésekor. Azaz nem az történik, hogy eddig volt nyugdíj, mostantól pedig egyáltalán nincs nyugdíj. A legrosszabb, ami történik súlyos válság és tömeges munkanélküliség esetén, az nem az, hogy nem lesz nyugdíj, hanem az, hogy nyugdíj lesz, csak átmenetileg kevesebb lesz annak havi összege (BARR, 2001). Miért? Azért, mert a tömeges munkanélküliség ese-

tén, mondjuk 25-30-40%-os munkanélküliség esetén, nem csak a munkanélküliség a tömeges. A foglalkoztatottság is tömeges (60-70-75%). Azaz még mindig tömegek fizetik a járulékokat. Csak ez a tömeg kisebb, mint normális esetben (BARR és mtsai, 2008). A felosztó-kirovó rendszer nemcsak tömeges munkanélküliség, de a magas infláció esetére is szinte automatikus védelmet nyújt (BARR, 2001). Magas infláció esetén előbb-utóbb ugyanis a bérek is elkezdenek inflálódni. Csökkenő reálérték mellett egyre nagyobb a bérek névértéke. Ezért egyre nagyobb a járulékok névértéke is. A nyugdíjak reálértéke ugyan csökken, de az a helyzet nem áll elő, hogy nincs nyugdij, mert eltűnt, vagy elértéktelenedett a tőkefedezeti alap (BARR és mtsai, 2008).

Végül röviden ki kell térjünk a „*társadalom előregedésének*” a problémájára, mert több – üzleti érdekek által generált – fontos félreértés lengi körül ezt a kérdést. Öröndetes, hogy egyre többen élnek egyre hosszabb ideig a fejlett társadalmakban. Ennek következménye – változatlan nyugdíj korhatár mellett –, hogy egyre kevesebb aktív munkavállaló béréből egyre több idős ember nyugdíját és ellátását kellene fedezni. Ez akkor okoz problémát, ha semmilyen technológiai fejlődés nem történik, és az élők munkája és a fizikai tőke (eszközök, gépek, robotok, stb.) aránya és kibocsátása fix és stabil lenne. Ha azonban van technológiai fejlődés, akkor előfordulhat, hogy kevesebb ember, jobb technológiával legalább akkora outputot tud produkálni, mint régen több ember fejletlenebb technológiával. Márpedig a jelenkor egyik alapvető jellegzetessége a felgyorsult technológiai fejlődés (BARR, 2001). (A robottechnológia drámai fejlődésével kapcsolatos fő aggodalom éppen az, hogy feleslegessé válhat az élők munkája). Ha tehát a technológiai fejlődés eredményeképp egyre kevesebb ember is egyre többet tud termelni, akkor önmagában az az öröndetes tény, hogy egyre többen élnek egyre hosszabb ideig, nem okozhat problémát a járulékfedezeti nyugdíjrendszer stabilizálása szempontjából. Miért? Azért, mert nem ez a probléma (BARR, 2001). Ha stabilitási probléma lépne fel, az nem az előregedés, hanem más ok miatt lépne fel. Ilyen ok lehet az, amikor a megnövekedett kibocsátás növekményét egy szűk réteg magának fölözi le. Az előregedés ténye *önmagában* nem érv a tőkefedezeti nyugdíj mellett, és nem érv a járulékfedezeti rendszer ellen (BARR és mtsai, 2008). Ennek a további részleteibe azonban itt, ebben a részben nem tudunk belemenni.¹¹ Ebben a részben a társadalom örökös folytonosságának az összefüggéseit, következményeit és a generációk közötti szolidaritás jelentőségét akartuk érzékeltetni néhány példa mentén. Számos, a generációk közti szolidaritás témakörébe tartozó részletet itt nem tudunk megtárgyalni. Magára a generációk közötti szo-

¹¹ Akit e kérdés részletei bővebben is érdekelnek, azoknak Nicholas Barr (London School of Economics) és Peter Diamond (Massachusetts Institute of Technology) által a nyugdíjrendszerekről közösen írt könyvét ajánljuk elolvasásra. Barr & Diamond, 2009, *Reforming Pensions: Principles and Policy Choices*, Oxford University Press. Ezenkívül Nicholas Barr, *Economics of The Welfare State*, 5th ed, OUP, (2012), és a *The Welfare State as Piggy Bank*, OUP (2001) alapvető fontosságú fejezeteket tartalmaz a nyugdíjrendszerekről és az azokat körülvevő – üzleti érdek által vezérelt – hamis és félrevezető mítoszokról.

lidaritás problémakörére és bizonyos, itt nem tárgyalt részletekre a későbbi részekben, a társadalmi igazságossági koncepció kiterjesztési kérdéseinek tárgyalásakor vissza-visszatérünk.

5.3.§ A KÉT ERKÖLCSI KÉPESSÉG

Minden ember születésétől fogva két alapvető erkölcsi erővel, képességgel bír: (i) az egyik *»az igazságérzetre való képesség«* (*»the capacity for a sense of justice«*); (ii) a másik *»a saját érdek felismerésének a képessége«* (*»the capacity for a conception of the good«*). Ez a két veleszületett erkölcsi képesség az egyéni eltérések ellenére lényegileg azonos normál tartományon belül van. A *»két erkölcsi képesség«* és az *»ész«* és az *»értelem«* az alapja a *»polgárok mint szabad és egyenlő személyek«* eszményének. A polgárt szabadnak és egyenlőnek tekintjük, ha a társadalmi együttműködésben való részvételhez minimálisan szükséges mértékben jelen van ez a két erkölcsi képesség és az ész (ítélőképesség, gondolkodás és következtetés). Az *ítélőképesség*, a *gondolkodás* és a *következtetés* képessége a két erkölcsi képesség fontos és lényegi kiegészítői. A fontos *»erények«* kialakulásához és a napi életben való megnyilvánulásához, gyakorlásához mind a két erkölcsi erőre, mind az értelemre, *ítélőképességre*, *gondolkodásra* és *következtetésre* szükség van (RAWLS, 2001). Fontos felfigyelni arra, hogy a két erkölcsi képesség nem a ténylegesen realizált erkölcsi képességre, hanem az ezek realizálásához szükséges képességre vonatkozik. Így például gyermekek esetében, függetlenül attól, hogy igazságérzete (erkölcsi érzéke) és a saját érdek felismerése mennyire van kifejlődve, az ezek majdani realizálásához szükséges képesség miatt az igazságossági koncepció rájuk is teljes mértékben kiterjed.

Az *»igazságérzet képessége«* azt jelenti, hogy képesek vagyunk megérteni, alkalmazni a társadalmi együttműködés tisztességére vonatkozó politikai igazságossági elveket, továbbá nem egyszerűen betartjuk az ebből eredő szabályokat, hanem belső meggyőződésből eredően is általában eszerint cselekszünk.

A *»saját érdek felismerésének a képessége«* a másik fontos erkölcsi képességünk. Itt polgároknak a saját érdekeik felismerésére, céljaik és élettervük kialakítására és saját sorsuk irányítására vonatkozó erkölcsi képességéről van szó. Ez arra való képességünk, hogy legyenek saját *értékeink*, *érdekeink*, képesek legyünk ezeket felismerni, *céljainkat*, *életterveinket* meghatározni, szükség esetén *felülvizsgálni* és *korrigálni*, továbbá észszerűen meghatározni az ebből eredő céljaink eléréséhez szükséges teendőket. Itt nemcsak alkalmi érdekekre kell gondolni, hanem realisztikus *életcélokra*, *értékrendre* és ezekkel kapcsolatos *élettervekre*. Az *érdekek*, *célok* felülvizsgálatának, korrigálásának a képessége ebben az értelemben az *életcélok* és *élettervek* felülvizsgálatának és szükség szerinti korrigálásának a képességét, azaz egyfajta *racionális alkalmazkodási* képességet is jelent. Érdekeink, céljaink, értékrendünk és életcéljaink meghatározásáért mi vagyunk a felelősek. A saját érdekeinkre vonatkozó elképzeléseink az életcéljaink és egyéb céljainknak egy olyan rendszerét adják

meg, amelyek együttesen azt fejezik ki, mit tartunk fontosnak és értékesnek az életben, mit tartunk teljes értékű emberi életnek, mik a legfontosabb értékeink. Ezeknek a belső tartalmával, az értékrendünk és belső meggyőződéseink helyességével, érdemességével a »politikai szintű igazságossági koncepció« nem foglalkozik, feltéve, hogy ezek az érdekek, életcélok és kapcsolódó élettervek az igazságosság és a tisztességesség keretei között maradnak. Ha ezek az egyéni érdekek és életcélok mások jogos és méltánylandó érdekeinek, önértetének, önbecsülésének, méltóságának a megsértésével, megtagadásával vagy a »reciprocitás elvének« és a »szimmetrikus viszonyok elvének« a semmibevételével és »aszimmetrikus viszonyokra« való törekvésekkel járnak, akkor a politikai szintű igazságossági koncepció kereteibe ütköznek mint szélsőséges nézetek. Ha például valakinek az a célja, hogy minél több rabszolgája legyen, vagy például az a célja, hogy minél korlátlanabb hatalma legyen, hogy a közösből minél nagyobb vagyona tudjon – másokon átgázolva – szert tenni, vagy minél többeken uralkodhasson. Tehát a gátlástalan »egoista«, a »tisztességtelen«, a »rossz« és a »gonosz« (4.7.§) céljai ellentétesek a politikai igazságossági koncepcióval. Ezt a lényegében minden mérsékelt és elfogadható filozófiai, vallási és erkölcsi doktrína szempontjából neutrális korlátozó feltételt leszámítva a személy saját érdekeivel, életcéljaival, az élet értelmével és ebből eredő értékrendjével és életterveivel kapcsolatos saját nézeteinek a belső tartalmát azon átfogó doktrína alapján fogalmazza meg és alakítja ki magának, amelyiket legigazabbnak, legerényesebbnek hisz.

A két erkölcsi képességünk nem csak azt jelenti, hogy megvan a minimálisan szükséges képességünk arra, hogy egész életünkön át képesek legyünk »teljes körű normál funkcionálóképességgel« részt venni a mindenki számára »kölcsonösen előnyös« és a »reciprocitás (viszonosság) elvén« alapuló társadalmi együttműködésben. Emellett azt is jelenti, hogy az együttműködés igazságos, tehát tisztességes feltételeit nemcsak tudomásul vesszük és betartjuk, hanem ezeket az igazságos, tehát tisztességes feltételeket önmagukban való értéknek is tartjuk saját belső meggyőződésünk alapján (FREEMAN, 2003). Figyeljük meg, hogy ennek az az egyik érdekes következménye, hogy például az »egoista« nem felel meg ennek a követelménynek (4.7.§). Az önérték felismerése és érvényesítése terén jól áll, de az erkölcsi érzéke, az igazságérzetre való képessége hiányzik. Csak akkor tartja be a tisztességesség szabályait, ha érdekei úgy diktálják. Az emberi természet elválaszthatatlan részét képező alapfokú erkölcsi érzései és attitűdjei hiányoznak. Ebben az értelemben az »egoista«, a »tisztességtelen«, a »rossz« és a »gonosz« esetében hiányzik a személy egyenlőségének a feltételét jelentő két erkölcsi képesség egyike, azaz valójában ők nem tekinthetők »egyenlőnek« és »egyenlő polgárnak« a tisztességes társadalmi együttműködésben való részvételi képesség alapján. Külön elgondolkodtató, hogy a közgazdaságtan alapvető modelljei alapvetően a »homo economicus«, azaz a »hasznossági (utility) funkcióit« – a vágyainak és szükségleteinek kielégítése révén – maximalizáló »racionális egoista« modelljén alapulnak. De ezt a kérdéskört itt most nyitva hagyjuk.

5.4.§ A SZEMÉLY KONCEPCIÓJA: NORMATÍV ÉS POLITIKAI NEM METAFIZIKAI VAGY PSZICHOLÓGIAI

Korábban már részleteztük a »politika felségterületére« korlátozott »politikai szintű igazságossági koncepció« és az »átfogó filozófiai, vallási és erkölcsi doktrínák« közötti különbségeket és azt is, hogy ennek fényében mi a jelentősége, szerepe és funkciója a »politikai« szint elkülönítésének. Emlékeztetőül: a »politikai szintű igazságossági koncepció« szigorúan csak a társadalom összes tagját érintő főbb politikai, társadalmi és gazdasági intézményekre, azaz a »társadalom alapvető struktúrájára«, azaz a »politika felségterületére« leszűkítve fogalmaz meg normatív politikai igazságossági elveket és szabályokat. Ezzel szemben az »átfogó doktrínák« az élet egyéb területére is kiterjednek, ami az »átfogó doktrínák méltánylandó pluralizmusának a ténye« miatt társadalmi konfliktusok és megosztottság forrása lehet.

A cél az, hogy a politikai igazságossági elvek mentén a lehető legtöbb mérsékelt és elfogadható »átfogó doktrína átfedő konszenzusa« jöjjön létre azáltal, hogy egyrészt az átfogó doktrínák szempontjából a politikai elvek neutrálisak, másrészt viszont a saját átfogó doktrína szerinti elvekből kiindulva elfogadhatók. Ezt a személyre vonatkozó politikai igazságossági koncepcióban is le kell képezni. A személyre vonatkozó koncepció a politikai igazságossági koncepció része, és szigorúan a politikai szintre leszűkítve került megfogalmazásra. Ezért kerüli meg, hogy valamilyen átfogó vallási, filozófiai, metafizikai, erkölcsi vagy pszichológiai tanokból építkezzen. Így például e tanok személyre, énre, tudatra vonatkozó részletes elképzeléseivel ugyan nem ellentétes, nem inkompatibilis, de nem egyik vagy másik részletes és átfogó koncepcióra épül. Itt nem arról van szó, hogy az igazságossági politikai koncepció bármelyik átfogó nézetrendszer igazságát megkérdőjeleznél, vagy tagadná. Azért fontos, mert így kerülhető el az, hogy az átfogó doktrínák közötti – akár évszázadok óta fennálló – ellentétek »begyűrűzzenek« a politikai szintre. Így kerülhető el, hogy a társadalom összes tagját érintő politikai igazságossági kérdések helyét az átfogó doktrínák közötti, esetenként akár évszázados lezáratlan viták vegyék át (RAWLS, 1987, 2005).

Az »átfogó doktrínák közötti átfedő konszenzus« létrejöttének esélyei (10.§; 10.7.§) csak akkor teremthetők meg, ha (i) a politikai koncepció konzekvensen és szigorúan elkerüli, hogy állást foglaljon egyik vagy másik átfogó doktrína igazsága, érvényessége vagy helytelensége ügyében; (ii) ezért egyik átfogó doktrína tanait sem »veszi kölcsön«, nem azokra épít, (iii) ugyanakkor igyekszik elkerülni, hogy olyan tételeket fogalmazzon meg, amelyek bármely átfogó és mérsékelt doktrína által eleve elfogadhatatlanok lennének, és (iv) ezáltal igyekszik kompatibilissá tenni magát mindegyik mérsékelt átfogó doktrínával. Ez nem értékmertességet jelent, amint ez az eddigiekből is kiderült. Olyan igazságossági és tisztességességi elvek kerülnek megfogalmazásra a politikai koncepcióban, amelyek jó eséllyel minden jelentős átfogó és mérsékelt doktrína által a saját értékeik alapján elfogadhatók.

Így kell érteni azt a korábban már említett megfontolást is, hogy a saját érdekeink, céljaink, életterveink együttesen kifejezik, hogy mi a fontos számunkra az életben, és mit gondolunk az emberi élet értelméről és az értékekről. Ezt a saját értékrendünk és a saját magunk által igaznak és érvényesnek gondolt vallási, vagy filozófiai vagy erkölcsi nézetrendszer alapján alakítjuk ki. Mindenki a saját magáét a saját értékrendje, nézetrendszere alapján. A »politikai szintű igazságossági koncepció« nem tud és nem is akar erről a belső értéktartalomról értékítéletet mondani, és nem is akarja, és nem is akarhatja ezt a személy helyett meghatározni. A »politikai szintű igazságossági koncepció« azokat az alapvető (meglehetősen tág), de áthághatatlan kereteket, határokat adja meg, amelyekben belül az egyéni célok, értékek érdekek mérsékeltnek számítanak és elfogadhatók. Az ezen kívül eső egyéni célok, értékek, érdekek pedig *szélsőségesek*, netán tisztességtelenek és elfogadhatatlanok, mert a »reciprocitási elv« tagadása, és az *egyoldalú aszimmetrikus viszonyokra* való törekvés, azaz mások szabadságának, jogainak, lehetőségeinek, jogos és méltánylandó érdekeinek a *tagadása*, súlyosan sértik mások alapvető jogait és érdekeit. (pl. *fajelmélet, rabszolgaság, totális hatalomra törekvés* pénzért, vagyonért, az uralkodás érzéséért, vagy a másokkal való *önkényeskedés*, a másokon való *uralkodás öröme*ért).

A *polgár és a személy politikai koncepciója* nem csak az »átfogó filozófiai, vallási és erkölcsi doktrínák« eszméitől független. Az »emberi lény« (mint a *homo sapiens* fajhoz tartozó egyik egyed) biológiai vagy pszichológiai tudományok általi – normatív és morális többlettartalom nélküli, tudományos – meghatározásaival és leírásaival sem keverendő össze a »személy politikai koncepciója«. A biológia, pszichológia a saját tudományos szabályainak megfelelően nem használ fel olyan eszméket, mint például a *két erkölcsi képesség* vagy az *erkölcsi és politikai erények*, illetőleg ha ilyeneket érint, akkor azt *leíró* és nem normatív módon teszi. A *leíró mód* (a „mi van?” kérdése) és a *normatív mód* (a „mi kellene, hogy legyen” kérdése) soha nem keverhető össze.

Mindezek után felmerülhet a kérdés: ha nem a *mérsékelt átfogó vallási, filozófiai és erkölcsi doktrínákból* építkezik a politikai koncepció, akkor *mégis honnan veszi* a személyre vonatkozó értékeit, nézeteit? A válasz erre az, hogy a demokráciák és a demokratikus társadalmak több évszázados történelmi fejlődése során számos érték, nézet és gyakorlat kialakult, letisztult és beépült a demokratikus társadalmak kultúrájába. Ezek történelmi visszaemlékezésekben, politikai és politikatörténeti írásokban, politikusi beszédekben és visszaemlékezésekben, ezzel kapcsolatos szakirodalmakban, sikeresnek tartott demokráciák alkotmányaiban, alapjogi nyilatkozataiban, nemzetközi szervezetek releváns alapjogi, emberi jogi dokumentumaiban és sok más hasonló írásban elérhetőek. Ezek kiváló kiindulási alapot adnak arra, hogy az *átfogó mérsékelt doktrínáktól független*, a demokratikus társadalmak kultúrájában *implicit módon jelenlévő* és az átfogó doktrínák által is történelmileg régóta ismert (és általában nem ellenzett) szempontokat, értékeket, elveket leljünk fel a személyre vonatkozó politikai koncepció (és általában az egész politikai koncepció) – *átfogó doktrínáktól független* – kialakításához. És itt *nagy értékekről beszélünk!* Erdemes megfigyelni, hogy egy-egy sikeresebb demokratikus ország

polgárai milyen büszkék a »szabad emberhez méltó demokráciájukra«, a demokratikus értékeikre, gyakorlatukra és általában a demokratikusan működő társadalmukra és alap intézményeikre. Történelmi példák azt mutatják, hogy a jól működő demokráciák polgárai *nemcsak büszkék* a demokráciájukra, de szükség esetén fegyverrel is *készek azt megvédeni*.

A következő két alfejezetben végigvesszük, hogy (i) milyen értelemben tekinthetők a polgárok *egyenlőnek* (3.5.§), és (ii) milyen értelemben tekinthetők *szabadnak*. (3.6.§)

5.5.§ A POLGÁROK MINT EGYENLŐ SZEMÉLYEK

A polgárokat abban az értelemben tekintjük *egyenlőnek*, hogy – a társadalmi együttműködésben való részvételhez *minimálisan szükséges mértékben* – rendelkeznek azzal a »*két erkölcsi képességgel*«, amely egész életükön át lehetővé teszi az együttműködésben való részvételt, és így azt, hogy egyenlő személyként részt vegyenek a társadalom életében.

Mint korábban említettük, az »*egoista*« nem felel meg ennek a feltételnek, mert a *két erkölcsi képessége* közül az *igazságérzetre való képessége* hiányzik (4.7.§, 5.3.§). A hataloméhes »*igazságtalan*«, a »*rossz*« és a »*gonosz*« (4.7.§) pedig *antiszociális* motivációi és az *igazságossági elvek* gátlás nélküli áthágása miatt nem felel meg ennek a feltételnek, mert eleve nem társadalmi együttműködésben gondolkodik. Az hogy a polgárok egyenlőségének az alapja a »*két erkölcsi képesség*«, azaz az »*igazságérzet képessége*« és az »*önérdek felismerésének és érvényesítésének a képessége*« – és nem más –, több fontos következménnyel is jár.

1.

Először is az egyik fontos következmény, hogy a társadalom »*politikai*« szintjét ezzel is elválasztjuk a »*nem politikai*« szint számos szerveződésétől, egyesületétől, szervezetétől. Ezek egy része nemcsak »*szerveződés*«, hanem a *társadalmon belüli közösség* is. Így például az egyházak, az egyházi gyülekezetek, a tudományos társaságok, az egyetemek, a kulturális intézmények, a sportegyesületek és csapatok, a cserkészek, az ifjúsági kulturális és érdekképviseleti szervezetek és számos más hasonló szerveződés és *közösség* a legkülönbözőbb értékrend és célrendszer szerint szerveződhet. A belső életét úgy szervezi, irányítja, ahogyan akarja. A polgárok ahhoz csatlakozhatnak (feltéve, hogy megfelelnek a tagsági követelményeknek), amelyek a szívüknek a legkedvesebb. Olyan *exkluzivitási*, tagfelvételi, tagkizárási szabályokat és olyan belső hierarchiát működtethetnek, amilyent akarnak. Ezeknek a »*nem politikai szférába*« tartozó szerveződéseknek és a körük szerveződő közösségeknek alapvető fontosságú szerepe van a társadalom életében. Ezek szövényes rendszere adja meg együttesen a társadalomnak azt a *szövetét*, amelynek létezése a társadalom egésze és a *társadalmi kohézió* szempontjából oly fontos. Az ilyen nem politikai szerveződések akkor tudnak virágozni, és azért tudnak virágozni, mert a »*politikai szférán*« kívül vannak. A »*politikai szféra*« általános politikai igazságossági koncepciója legfeljebb alapkereteket ad a legfontosabb kér-

désekben, de semmilyen módon nem interferál a »nem politikai« szerveződések életével.

A »nem politikai szerveződések« oldaláról a legfontosabb követelmény, hogy ne próbálják meg saját speciális értékrendjüket, szabályrendszerüket a »politika felségterületére« bevenni, és a »politikai szintű igazságossági koncepció« részévé tenni. Miért? Azért, mert az azt jelentené, hogy az államhatalmat (amiben minden polgárnak azonos a részesedése) arra próbálnák meg eltéríteni, hogy más – velük egyenlő morális és alkotmányos státuszú – polgártársaikra az állami hatalom kényszerítő eszközeivel erőszakosan ráerőltessék speciális belső értékrendjüket, világnézetüket. Ugyanakkor az állam sem avatkozhat be e szervezetek belső életébe. (Lásd később.) Ez demokráciában nem valósítható meg. Az a rendszer, ahol ilyen történik, nem demokrácia, hanem egy elnyomó rendszer.

Vegyük észre: a »nem politikai szint« szerveződésénél a polgár részéről a tagság önkéntes, a szerveződés részéről exkluzív (tagsági követelményeken alapul). Ezzel szemben a »politikai« társadalomban a személy részéről a tagság nem önkéntes (beleszületünk), és ennek megfelelően a politikai társadalom nem lehet exkluzív. Ehelyett inkluzív, azaz befogadó és minden polgár számára alkalmas legyen. A polgár nem tud önkéntesen társadalmat választani. Az igazságos, tehát tisztességes társadalom vagy annak egyetlen csoportja sem állíthat fel exkluzív tagsági követelményeket.

2.

Másodszor. Annak, hogy a polgárok egyenlőségének a feltétele csak a két erkölcsi képesség, fontos következményekkel jár. Érdemes végiggondolni, hogy mi minden nem feltétele a polgárok egyenlőségének. Ilyen, az egyenlőség szempontjából irreleváns szempont például: (a) az arisztokratikus társadalmakra jellemző születési előjog, vagy (b) bármilyen perfekcionista vagy elitista nézetrendszer szerinti érdem és érdemesség, vagy (c) valamely egyedül üdvözítőnek tartott hit megvallása, vagy (d) vagyoni helyzet, vagy (e) kiemelkedő politikai, társadalmi, tudományos, művészeti, gazdasági és egyéb teljesítmény, vagy (f) faj, nem, szexuális orientáció, nemzetiség, etnikai hovatartozás, bármely többségi, vagy kisebbségi csoporthoz tartozás, bármely valláshoz tartozás, bármely nézetrendszer képviselőihez vagy politikai közösséghez tartozás, kaszt, vagy (g) az, hogy mennyire felel meg valaki annak, hogy az adott társadalom egy-egy (önjelölt) csoportjának (önérdekű, önigazoló és önmaga kiválasztottságának érdekében megfogalmazott) szempontrendszer szerint ki a legigazibb hazafi vagy ki a leghívőbb hívő, továbbá (g) bármi olyan egyéb, a társadalom egyik vagy másik csoportja által kreált szempont, ami alapján emberek egy-egy csoportját aszimmetrikusan és hátrányosan lehet megkülönböztetni. Az, hogy ezek a szempontok a »politika felségterületén« irrelevánsak a polgárok egyenlősége szempontjából, azaz a következménnyel is jár, hogy ilyen és hasonló irreleváns szempontok alapján nem lehet az egyenlő polgárok egy-egy csoportját megkülönböztetni és „még egyenlőbbé tenni”. Az »igazságos, tehát tisztességes« »szabad emberhez méltó alkotmányos demokráciában« a társadalom egyik tagja vagy csoportja sem jogosult arra, hogy önmagát különbnek, felsőbbrendűnek kiáltsa ki, másokat pedig alacsonyabb rendűnek kezeljen.

Például a liliputiak társadalmának minden liliputi a tagja. Egyetlen liliputi csoport sem határozhatja meg, hogy ki a „jó liliputi”, és ki a „rossz liliputi”; ki a hasznos, az érdemes és ki a haszontalan, érdemtelen liliputi; valamint ki a *legigazibb, legliliputibb liliputi*. A jobboldali meg a baloldali, a hívő és a nem hívő, a liberális és a konzervatív, a házasságban élő és az élettársi kapcsolatban élő, a nemzeti meg a nemzeti identitását nem egyfolytában hangoztató liliputi egyaránt Liliput teljes jogú polgára. Azért, mert beleszületett Liliput társadalmába. Nemétől, korától, etnikai hovatartozásától, bőrszínétől, vallásától, politikai nézeteitől, szexuális orientációjától és minden más hasonló megkülönböztető szemponttól függetlenül jogosult Liliput társadalmának az összes közös ügyében teljes értékű módon részt venni. Még akkor is, ha másképp gondolkodik egyes kérdésekről, mint az a politikai erő, amelyik éppen hatalmon van Liliputban, és magát az „*egyetlen igazi és legigazibb liliputinak*” hirdeti. Nincsenek *egyenlő* és *még egyenlőbb* liliputiak. Az éppen hatalmon lévő liliputiak pedig kötelesek mindezeket tiszteletben tartani. Ez hatalomgyakorlásuk egyik fundamentális fontosságú korlátja, és *erkölcsi legitimitációjuk* alapvető előfeltétele.

3.

A harmadik fontos következmény bizonyos értelemben az előző kettőből ered. Az »igazságosság politikai koncepciója« kizárólag a »politika felségterületére« korlátozva és specifikusan a társadalmi igazságossági kérdésekre vonatkozóan kerül kidolgozásra. A *nem politikai szféra* (egyházak, egyetemek, tudományos testületek, sportegyesületek, civil egyesületek, stb.) szervezeteinek a belső életének, értékrendjének, céljainak, működésének és a hasonlóknak a szabályozására nem. Ez nem csak a »politikai« és a »nem politikai szintek« szétválasztásának az általános elve miatt fontos. A »politikai szint« társadalmi igazságossági normarendszere ténylegesen nem alkalmas arra, hogy a »nem politikai szinten« működő szervezetek belső életét szabályozza. Hogy csak néhányat említsünk a legnyilvánvalóbb példák közül: a polgárok egyenlősége fontos politikai igazságossági szempont a »két erkölcsi erő« alapján. Egy egyházi hierarchiában vagy egy egyetemi, illetve tudományos hierarchiában, de akár egy sportegyesület életében többre és másra van szükség a „tagsághoz”, mint a »két erkölcsi erő« minimális szintje. E szervezetek hierarchiája valamilyen érdem (tudományos, oktatási, sportteljesítmény) vagy hittel kapcsolatos szempont szerint (is) szerveződik, stb. E »nem politikai« szerveződések teljes léte és működése lehetetlenülne el, ha a »politikai szintre« kidolgozott elveket akarná bárki rájuk erőltetni. Innen az állam és az egyház elválasztása, az egyetemi autonómia, a tudományos egyesületek, civil szerveződések és hasonlók autonómiája, pontosabban autonómiájának szükségessége.

4.

Negyedszer a »politikai« és a »nem politikai szint« mégis érintkezik egymással. Bizonyos szerepe mégis van a politikai igazságossági elveknek a »nem politikai« szféra szervezetei tekintetében is. Bármelyik polgár bármilyen hierarchikus, akár autokratikus, diktatórikus belső működésű szervezethez csatlakozhat. *Önkéntesen*. Ettől ő még nem szűnt meg szabad és egyenlő polgárnak lenni a politikai igazságosság szempontjából. Például, ha egy szekta szerint halállal kell lakoljon az, aki

elköveti azt a halálos bűnt, hogy kilép a szektából, akkor a kilépő tag mint a politikai szinten szabad és egyenlő polgár biztosan számíthat az állam beavatkozására és védelmére. Ilyenkor a szekta átlépi a *politika felségterületének* a határait: az önkéntes tagság megszüntetésének joga ugyanis olyan alapvető politikai igazságossági elvekből ered, mint például a *vallás és lelkiismeret szabadsága* vagy a *társuláshoz (és a nem társuláshoz) való jog*. A példával azt akarjuk illusztrálni, hogy az ilyen esetekben a *politikai szint igazságossági elvei* nem azért lépnek működésbe, mert a politikai szféra beavatkozik a szekta belügyeibe, hanem azért, mert a szekta a *lelkiismereti szabadság, a társuláshoz és az önkéntes kilépéshez való jog megtagadásával* és a személy biztonságának, életének a fenyegetésével behatolt a *politika felségterületére*. Ennek az illusztrációnak a mentén lehet elképzelni a *politikai* és a *nem politikai felségterületek* érintkezési felületeit, illetve azt, hogy mit jelent az, hogy a *politikai igazságosság elvei, normái* azokat a *kereteket* jelölik ki, amelyeken belül minden *nem politikai szervezet és közösség* úgy alakítja az életét, ahogy neki tetszik.

5.

Végül, a fentiek alapján talán az is érthető, hogy a *politika felségterületén* – az *átfogó doktrínák pluralizmusának a ténye* (10.4.§), valamint a *lelkiismeret szabadsága* alapján – súlyos hiba lenne abban az értelemben *közösségről* beszélni, ahogyan azt egy vallási, tudományos, egyetemi, sport vagy bármilyen nem politikai szintű közösség esetében értelmezzük. Természetesen a demokratikus társadalom helyet ad a legkülönbözőbb nézeteket valló polgárok közösségeinek. Sőt, kifejezetten fontosnak tartja, hogy ezek a közösségek virágozzanak. De a *társadalom maga* nem tud olyan értelemben egységes közösség lenni, mint egy *a társadalmon belüli, a nem politikai szinten működő közösség*. Sőt – az *átfogó doktrínák pluralizmusának a ténye* (10.4.§) miatt – ez *nemcsak megvalósíthatatlan*, de kifejezetten *nem is kívánatos*, hogy bárki ilyen közösségként akarja értelmezni, vagy ilyenre próbálja meg tenni.

Miért? Azért, mert csak súlyos elnyomással lehetne kieroszakolni azt, hogy a társadalmi egység úgy jöjjön létre, hogy a társadalom minden tagja *egyetlen közösséget* alkot, *egyetlen átfogó doktrína* alapján. Ez az *»elnyomás ténye«* (10.4.§) (RAWLS, 2005). Európa történetének egyes nevezetes történelmi epizódjai a legszebb eszmék mentén történő társadalomegyesítési kísérleteknek a véres és kegyetlen elnyomórendszerekbe torkollása miatt híresültek el, és váltak hírhedtté. A társadalom egyesítése a *krisztusi szeretet tanai* alapján szükségyszerűen az *inkvizíciót* hozta létre. A *szabadság–egyenlőség–testvériség eszméje* alapján történő társadalmi „közösségépítés” szükségyszerűen a *jakobinus diktatúrába* torkollott. A mindenkit szükségletei alapján ellátó, boldog és igazságos *osztály nélküli társadalom eszméje* pedig szükségyszerűen a *kommunista diktatúrába* torkollott. Nem csak azt látjuk a történelmi tapasztalatokból, hogy a *legszebb eszmék* a legkegyetlenebb *elnyomórendszerekbe* torkollottak szinte azonnal, amikor a társadalom egészét próbálták meg ezek alapján egyetlen közösségben egységesíteni. Azt is vegyük észre, hogy egyetlen példát sem lehet találni arra, hogy egyetlen *átfogó doktrína* alapján bármikor, bárkinek sikerült volna ilyen *társadalmi egységet* kialakítani véres és kegyetlen *elnyomás* nélkül.

Azt is észre kell vegyünk, hogy tartalmilag a legkülönbözőbb eszmék torkollottak elnyomásba. Ez arra is felhívja a figyelmet, hogy nem az eszmék szépsége, jósága, érvényessége vagy igazságtartalma az elsődleges probléma, hanem az *a téves hit*, hogy lehetséges egy társadalmat *egyetlen átfogó eszmerendszer* tanai alapján *egyetlen egységes közösségbe* kovácsolni.¹²

Ezért csak az *»igazságosság politikai koncepciója«* szintjén lehetséges egy lényegesen szűkebb területre, a *»politika felségterületére«* korlátozottan és a *»társadalom alapvető struktúráira«* vonatkozóan reménykedni abban, hogy az *»átfogó doktrínák átfedő konszenzusa«* megteremthető. A *»politikai szintre«* leszűkített igazságossági koncepciónál lényegesen átfogóbb és „értékgazdagabb” eszmék a *»nem politikai szinten«*, a legkülönbözőbb szerveződések, közösségek keretei között virágozhatnak. Az összes *»átfogó doktrína«*, bármely más eszmerendszer, továbbá a társadalom minden egyes tagja szabadságának és fejlődési lehetőségeinek a feltétele az, hogy létrejöjjön a politikai szinten az *»átfogó doktrínák átfedő konszenzusa«*, és az ilyen módon kialakított *»politikai szint«* és a *»nem politikai szint«* szétválasztása. Ez csak úgy érhető el, ha a *»társadalom alapvető struktúráira«* leszűkített *»politikai szinten«* a *»polgárokat mint szabad és egyenlő személyeket«* definiáljuk a *»két erkölcsi képességük«* alapján. Ez a *»politikai szinten«* teljesen megfelelő. A *»nem politikai szint«* egyes szerveződéseinek saját belső értékei, alapvető céljai, működési sajátosságai azonban ettől eltérőek lehetnek, de szigorúan csak – az adott, önkéntes tagságon és távozáson alapuló – *»nem politikai szintű«* szerveződés keretei között. Ugyanakkor a *politikai szinten* is van egyfajta közösség és egység. A polgárok társadalmi viszonyait a *politikai igazságosság értékei és elvei* egységesen szabályozzák. Az *»átfedő konszenzus«* az igazságossági, tisztességességi elvek és értékek tekintetében egy hangsúlyozottan *szűk közös politikai igazságossági értékrendet* jelent. Ezért messze nem arról van szó, hogy atomizált individuumokról szólna a politikai szint. Ezen a szinten a *nem politikai szerveződések* és a *szabad és egyenlő polgárok* egyfajta uniója jön létre az átfedő konszenzus alapján.¹³

5.6.§ A POLGÁROK MINT SZABAD SZEMÉLYEK

A polgárok szabadságának az értelmezésekor sem szabad szem elől tévesztetni azt, hogy *»a polgár mint szabad személy«* meghatározása a politikai igazságossági koncepció szintjén történik. Ez pontosan ugyanúgy a demokratikus hagyományok és demokratikus politikai kultúra és az ehhez tartozó releváns írások alapján alakítható ki, mint *»a polgár mint egyenlő személy«* kon-

¹² Ennek közvetlen oka az *»átfogó doktrínák pluralizmusának a ténye«*, ami nem a végső ok, hanem a *»megítélés és véleményalkotás terheltségének és korlátjainak«* (*burdens of judgement*) (10.5.§) a következménye. A dolgokról való véleményformálásunkat, ítélőképességünket több tényező is nehezíti. Ennek több következménye is van a politikai koncepcióra nézve.

¹³ Ez lenne a *»social union of social unions«*. Erre később térünk ki.

cepciója. Ez azt is jelenti, hogy »a polgár mint szabad személy« koncepciója sem valamely átfogó doktrínán alapul, vagy például nem a szabad akarattal kapcsolatos filozófiai elméletekből indul ki. A polgárok két szempontból tekinthetők *szabad személynek* a politikai szintű igazságossági koncepció szempontjából:

- (i) Egyrészt, mind magukról, mind mindenki másról úgy gondolkodnak mint akinek megvan a képessége a saját érdekeinek a felismerésére és érvényesítésére.
- (ii) Másrészt, a polgárok »*érvényes követelések önmagát hitelesítő forrásának*« tartják magukat. A *reciprocitás elvének* jegyében másokra pontosan így tekintenek, mert másoktól is azt várják el, hogy őket ilyennek ismerjék el.

Ebben az alfejezetben az »*polgárok mint szabad személyek*« első aspektusával foglalkozunk. A magukat »*érvényes követelések önmagát hitelesítő forrása-ként*« felfogó szabad polgárokkal kapcsolatos részleteket a következő alfejezetben ismertetjük.

A polgároknak a *saját érdekeik felismerésére, céljaik és élettervük kialakítására és saját sorsuk irányítására való erkölcsi képessége* nem jelenti azt, hogy egyfolytában valamilyen konkrét önérdéküket akarják érvényesíteni. Ehelyett arról van szó, hogy a polgároknak megvan az az *erkölcsi képességük*, hogy szabad emberként maguk határozzák meg érdekeiket, céljaikat, életcéljaikat és azt, hogy mi fontos az életben a számukra. Kifejezetten nincs szükségük arra, hogy mindezeket mások mondják meg, vagy határozzák meg nekik. Képesek továbbá ezeket az érdekeket, célokat és prioritásokat bármikor felülvizsgálni és módosítani. Maguk jogosultak dönteni a saját sorsukról, céljaikról, prioritásaikról, racionális élettervükről. A szabad polgárok jogot formálnak arra, és elvárják, hogy érdekeikről, életcéljaikról, prioritásaikról, összességében élettervükről és ezek megváltoztatásáról szóló döntésüket mindenki tartsa tiszteletben. A »*reciprocitás elvének*« jegyében ők is tiszteletben tartják mások ilyen irányú döntéseit. Ennek elválaszthatatlan része, hogy a szabad polgári *identitásukat*, morális és jogi helyzetüket, valamint lehetőségeiket – azon túlmenően, hogy a »*két morális képességük*« legalább a társadalmi együttműködésüket lehetővé tevő szinten megvan – semmilyen más körülmény nem befolyásolhatja. Így erre nem lehet hatással az, hogy például ki mennyire tartja értékesnek, érdemesnek a céljaikat, milyen vallási felekezethez tartoznak, ki szerint milyen érdemeik vannak, milyen társadalmi gazdasági csoporthoz tartoznak, milyen kisebbséghez vagy etnikumhoz tartoznak, mi a nemük, mi a nemi identitásuk, stb.

Az, hogy a szabad polgárok céljaikat, prioritásaikat, élettervüket maguk határozzák meg, azt is jelenti, hogy senki más nem rendelheti alá a szabad polgár saját egyéni céljait, életterveit, prioritásait más érdekeknek, céloknak. Senki nem kezelheti a polgárt *eszközként* más érdekek és célok elérése érdekében.

A társadalom egészét érintő »*politika felségterülete*« és a társadalmon belüli részeket érintő »*nem politikai felségterületek*« közötti összefüggésekre és viszonyára is fontos következményekkel jár az, hogy a »*polgárok mint sza-*

bad személyek» maguk határozzák meg értékrendjüket, érdekeiket, céljaikat, életcéljaikat és azt, hogy mi fontos az életben a számukra; továbbá ezt bármikor, amikor szükségesnek érzik, felülvizsgálják és módosítják; azaz maguk jogsultak dönteni és rendelkezni a saját sorsukról.

Ennek megvilágítására vegyük azt a példát, amikor a polgár áttér az egyik hitről egy másikra. Ezzel a polgár a »nem politikai szinten« megváltoztatta »identitását«. Ez a cselekedete az adott vallás vagy szekta »nem politikai szinthez« tartozó hittételeitől függően *valahogyan* és *valaminek* minősül. Lehet, hogy *bűn*, lehet, hogy nem. Ettől teljesen függetlenül a »politikai szinten« a polgár *identitása, jogi és morális státusza* nem változik, és nem változhat meg. Pontosan ugyanazokkal a jogokkal rendelkezik, mint azelőtt.

Lehet, hogy elsőre ez magától értetődőnek tűnik. Mégis azért kell erre kitérni, mert a történelem során számtalan példa volt arra, hogy a polgár identitása, alapvető jogai és lehetőségei attól függtek, és attól függően voltak eltérések, hogy milyen vallású volt, vagy milyen társadalmi osztályba tartozott, vagy milyen volt a vagyoni helyzete. Ilyenkor a társadalom egyes csoportjai *valamilyen alapon* megmondják, hogy *ki a „jó”* és teljes jogú személy, és ki az, aki nem ilyen. Az ilyen társadalomnak egészen más a »személyre vonatkozó politikai koncepciója«. Az is lehet, hogy egyáltalán nincs is a polgárra mint olyanra vonatkozó politikai igazságossági koncepciója. Miután a polgár az, aki a »reciprocitás« és a »kölcsonösség« jegyében »szabad és egyenlő személyként« teljes értékű módon és egész életútján át részt vesz a »társadalmi együttműködés tisztességes rendszerében« – akkor ebben az értelemben az ilyen társadalomnak nincs polgár-koncepciója.

A szabad polgárnak számos, a »nem politikai szinthez« tartozó célja, érdeke, elkötelezettsége van a politikai szinthez tartozó célok, elkötelezettségek mellett. Ebben az értelemben »morális identitásának« két aspektusa is van: »politikai identitása« és »nem politikai identitása«. Ezeket folyamatosan összhangba kell hoznia egymással. A morális és érzelmi elkötelezettségek, a normák, az értékek időről időre eltérhetnek egymástól a »politikai identitás« és a »nem politikai identitás« szintjén. Ez általában is így van, de például autoriter rezsimek, elnyomó rendszerek, diktatúrák alatt különösen felerősödhet az identitások közötti különbség.

A »politikai identitás« és a »nem politikai identitás« együttesen adják meg a polgár »morális identitását«. Ez meghatározza a személy életútját, életmódját és önmagáról alkotott képét, valamint azt, hogy énképe alapján mit szeretne tenni és elérni az életében. Ha identitásainkat hirtelen elveszítjük, az nagy zavart okozhat az életünkben, összeomolhatunk, hirtelen úgy érezhetjük, nem tudjuk tovább folytatni, vagy hogy nincs értelme folytatni.

Nagy és viszonylag hirtelen lezajló társadalmi átalakulásokkor, gazdasági válság idején, munkahelyek elvesztésekor sokan kerülhetnek ilyen helyzetbe. De akkor is, ha például maga a politika és a hatalom átláthatatlanná, kiszámíthatatlanná válik. A túl gyakori, túl nagy változásokat okozó és túl kiszámíthatatlan, önkényes döntések sorozatai kiszámíthatatlanná, instabillá és bizonytalaná te-

szik a folyamatokat és a pozíciókat. Egy ilyen helyzetben hirtelen szinte mindenkinek – a jó pozíciókban lévőknek is – kiszámíthatatlanná válik a helyzete. Bármikor olyan veszteségek érhetik, amelyekre nem tudnak felkészülni, amelyeket nem tudnak kontrollálni, és identitásukat is jelentősen érinthetik. Egy önkényeskedő és tisztességtelenül működő hatalomnak a maga öncélú hatalmi szempontjai alapján ez hasznos lehet, de mérhetetlen, hosszú távra kiható és nehezen reparálható károkat okoz az emberekben és a társadalom egészében.

A »*polgár mint szabad személy*« élete során bármikor újra értékelheti helyzetét, céljait, érdekeit, értékrendjét, és módosíthatja azokat. Ez az idők folyamán gyakran előfordul. Ez általában kis módosításokkal és lassan megy végbe. Időnként azonban hirtelen történik. Ilyenkor mélyreható, szinte mindenre kiható változáson megyünk keresztül, gyökeresen megváltoztatjuk életcéljainkat, elkötelezettségeinket, identitásunkat. Erre példa lehet az, amikor valaki megtér. A példa kedvéért Szent Pál vagy Assisi Szent Ferenc megtérésének történetére is gondolhatunk. Ugyanakkor a politikai igazságossági szinthez tartozó jogi helyzetünk, polgári státuszunk nem változik; függetlenül attól, hogy lassan vagy hirtelen, nagyot vagy kicsit változnak céljaink, elkötelezettségeink és identitásunk.

Megjegyzendő, hogy egy, az igazságosság és tisztességességi elvei alapján »*jól elrendezett társadalomban*« a polgárok identitásának két aspektusa jelentős átfedésbe kerülhet. *Minél tisztességesebb és igazságosabb egy társadalom működése, annál nagyobb az átfedés a politikai és a nem politikai identitások között; annál kisebb a folyamatos összeegyeztetési feladat a morális identitás szintjén.* Ezzel szemben egy önkényeskedő, igazságtalanul és tisztességtelenül működő rezsim uralma alatt szétválík a »*morális identitás*« két összetevője: a »*politikai identitás*« és a »*nem politikai identitás*«. A hatalom kiszámíthatatlan és önkényeskedő működése a morális identitás egyes összetevőit súlyosan érintheti.

Senkinek sincs joga a személyi identitás körébe tartozó ügyeket kisajátítani, afféle saját tulajdonaként kezelni. Ez a polgárok identitásával kapcsolatos szabadság kérdéskörének egy másik fontos aspektusa. Így például vannak olyan értékek, fogalmak, amelyeket egyetlen társadalmi csoport vagy politikai párt sem sajátíthat ki magának, nem tekintheti magát az adott érték kizárólagos letéteményesének, és nem tagadhat meg másoktól.

Így például a *nemzet*, a *haza*, a *hazafiság*, a *kereszténység* és a *keresztény értékek*, a *polgár* eszménye, a »*jó*« *családi értékek*, az *igazság*, *igazságosság*, a *közügyekért való elkötelezettség*, a *köz ügyeiben való részvétel*, az egyes vélemények *fontossága*, *értékessége* és hasonló, bárki által fontosnak gondolható *értékek* senkinek nem a tulajdonai. Senki nem tarthatja magát e dolgok kizárólagos letéteményesének. Ebből eredően nem tagadhatja meg másoktól azt a lehetőséget, hogy ezeket a maga számára szintén fontosnak tartsa, és ezek érdekében vagy ezek kapcsán eltérő szempontokat, véleményeket fogalmazzon meg. A nemzet, a hazafiság, a keresztény értékek és hasonlóak nem politikai pártok értékei. A *társadalom egészének* az értékei. A pártok pedig – mint nevük is mutatja – csak egy *parciális*, *partikuláris* részét jelentik a társadalom egészének. A társadalom egészének a *politikai szintjén* működnek, a politikai szint egy-egy szegmensét foglalják el, noha működésük minősége a társadalom egészére kihat.

5.7.§ A SZABAD ÉS EGYENLŐ POLGÁR MINT »ÉRVÉNYES KÖVETELÉSEK ÖNMAGÁT HITELESÍTŐ FORRÁSA«

Mit jelent ez? A szabad polgárnak nem csak kötelezettségei vannak a társadalom egésze és az állam felé. A társadalmi együttműködés tisztességességi elvei, azaz a »reciprocitás« és a »kölcsonösség« elvei alapján teljes joggal elvárásokat és követeléseket támaszt a »társadalom alapvető struktúrájának« intézményeivel szemben. Nem csak elvben van meg erre minden alapja. Szabad és öntudatos polgárként át is érzi ezt a feljogosultságot (9.5.§). A *szabad polgár* ettől nem *alattvaló*. Az alkotmányos demokrácia ettől »szabad emberhez méltó« demokrácia. Ez különbözteti meg más, *aszimmetrikus* és nem a »reciprocitás« elvén alapuló rendszerektől. Ezzel szemben a »szabad emberhez nem méltó« rendszerekben a társadalom – születési előjogok vagy valamely koncepció szerint érdemnek mondott dolgok alapján – a kevés számú *kiváltságosra* és a többiekre, az *alattvalókra* oszlik. Az *alattvaló* aláztatosan kér, mert a vele szemben megfogalmazott kötelezettségeket ismeri, de arról nem tud, hogy a »reciprocitás (viszonosság) elvének« jegyében ő is jogosult *elvárások* megfogalmazására. Jogaival és lehetőségeivel – ha ilyenek egyáltalán vannak – nincs tisztában. Azt sem tudja, hogy mit jogosult elvárni és követelni.

A *szabad és öntudatos polgár* jogos elvárásokat és követeléseket fogalmaz meg. Minden polgár tisztában van azzal, hogy végső soron a »társadalom alapvető struktúrájának« intézményeit (ideértve az államot, a kormányt, a politikusokat, de még a pártokat is) ő *tartja fenn*, ő *tartja el*, ő a *tulajdonos* és ő a *végső munkáltató*. A társadalom egészének a hatalma az egyes polgároknak a társadalmi együttműködés érdekében részben »*feladott*« szabadságából ered. Ezért e kollektív hatalomból *minden egyes polgár*¹⁴ részesedése egyenlő. Minden polgár azonos részt birtokol, mint a társadalom bármely más tagja. A *szabad és öntudatos polgár* helyesen úgy gondolja, hogy ami mindenkinek jár, az

¹⁴ Fontos: ebben az írásban folyamatosan és teljesen tudatosan a »*minden egyes polgár*« kifejezést használjuk, lakosság, polgár, polgárok, emberek és hasonló szavak helyett. E mögött egy mélyebb, koncepcionális és elvi ok húzódik meg. Az igazságosság mint tisztességesség *politikai koncepciójának* számos kitétele, *igazságossági elve* nem általában csak a »társadalomra«, a »populációra«, a »lakosságra« és a hasonló, az egyes embereket egy nagy csoportba *beolvasztó* dolgokra vonatkozik, hanem *minden egyes emberre, illetőleg polgárra*. Ellentétben például a *haszonelvű filozófiákkal*, nem az »*átlagos jólét*« és nem a társadalom/populáció/lakosság egészére vonatkozó »*aggregát jólét*« növelése az *érvényes igazságossági cél*; hanem az igazságosság mint tisztességesség *politikai értékeinek, elveinek és normáinak érvényesítése minden egyes polgár esetében*. Ez az egyik lényegi és mélyreható különbség az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« és például a »*haszonelvű (utilitárius) igazságossági koncepció*« között. Az »*igazságosság mint tisztességesség koncepció*« még tévedésből sem foglalkozik olyan *átlagos vagy aggregát jólét*ek növelésével, amelyben az *átlag vagy aggregát mutató* értéke (pl. GDP) úgy is javulhat, hogy egyes polgároknak elfogadhatatlanul rossz a sorsuk, míg másokénak extrém jó a helyzetük.

neki is jár, és sem ő, sem senki más nem vindikálhat magának több jogot, lehetőséget, mint bárki más; és sem ő, sem bárki más nem helyezheti magát a törvények fölé. *Az alattvaló* másképp gondolja: ami mindenkinek jár, az neki legfeljebb csak *adható*, valamely „felsőbb hatalmasság” egyéni mérlegelése, önkényes kegy-gyakorlása alapján. *A szabad és egyenlő polgár* tisztában van azzal, hogy a társadalmi intézményeket és az államot, valamint azok minden tisztségviselőjét végső soron *ő tartja fenn* az adóján keresztül. Tudja azt is, hogy *nem ő van az államért* és az intézményekért, hanem ezek az intézmények, az állam és az ő általa eltartott politikusok és tisztségviselők vannak őerte. *Az alattvaló* nem érzi magáénak ezeket az intézményeket és az államot. Alázatosan, kényszerűen és időnként bosszankodva vagy felháborodva tudomásul veszi, amikor a »*társadalom alapvető struktúrájához*« tartozó, de *elidegenedett intézmények* a velük szemben kötelező tiszteletet megtagadva, a létezésük alapvető indokát jelentő kötelezettségeiket megszegve működnek. Mintha nem ezek az intézmények lennének az emberekért, hanem az emberek lennének értük. »*Szabad emberhez méltó demokráciában*« nem nevezhető *igazságosnak, tehát tisztességesnek* az olyan rezsim, amelyben a szabad polgár *alattvalóként* érzi magát, mert az általa eltartott és megbízott politikusok, illetve az általa fenntartott intézmények *alattvalóként* bánnak vele.

Mit kell érteni a polgárok »*önmagát hitelesítő érvényes elvárásai*« alatt? Mint már kifejtettük, maga a társadalmi együttműködés azért alakult ki a »*relatív szűkösség ténye*« miatti *együtműködési kényszer* hatására, mert így mindenki több valósan elérhető célt tud kitűzni, és többet is tud ezekből megvalósítani, mint egyedül, izoláltan, együttműködés nélkül tudna. A polgárok saját érdekeik és céljaik megvalósulása érdekében vesznek részt az együttműködésben, de nem önkéntes alapon. Beleszületnek. Így evidens módon elvárásaikat is saját érdekeik, céljaik mentén a társadalmi intézményekkel és magával a társadalmi együttműködéssel szemben fogalmazzák meg. Ez részben a »*politikai szinthez*«, részben a »*nem politikai szinthez*« tartozó érdekeket, célokat és követeléseket, elvárásokat jelent. A polgár ugyanis mindenkor a »*morális identitásából*« eredő feladatainak és kötelezettségeinek akar megfelelni. Ez két részből, a »*politikai identitásból*« és a »*nem politikai identitásból*« áll össze. Alapkövetelmény, hogy ezek a célok a politikai igazságossági koncepció keretei közé eső, azaz méltánylandó és jogos követelések legyenek. Ami e keretek közé esik, az a társadalmi együttműködésben részt vevő polgár részéről jogos és méltánylandó elvárás és követelés.

A polgárok »*érvényes elvárásai*« egyrészt a »*társadalom alapvető struktúráját*« jelentő politikai, társadalmi, gazdasági intézményekkel szemben állnak fenn, az olyan alapvető szükségletek kapcsán, amelyhez társadalmi szintű megoldásra van szükség (például: jogrend, közbiztonság, az önbecsülés társadalmi feltételeinek biztosítása, egészségügy a normál funkcionálóképesség fenntartásához és visszaállításához, oktatás, baleset, munkanélküliség és időskor esetére szóló társadalmi biztosítás, stb.) Másrészt a polgárok azért is vesznek részt a társadalmi együttműködésben, hogy saját racionális élettervüknek megfelelő céljaikat, életcéljaikat el tudják érni. Számos olyan kötelességük van a nem politikai szinteken (magánélet, család, baráti kör, egyesületek, társadalmi szervezetek, vallási kö-

zösségek, stb.), amelyek és amelyeknek való megfelelés az egyéni célrendszerük és a morális identitásuk részét képezi. Számos, a társadalmi együttműködéssel kapcsolatos elvárásuk abból ered, hogy kötelezettségeiknek, feladataiknak meg akarnak felelni. Ezek az elvárásaik *»érvényes elvárások«* és követelések, pusztán azon az alapon, hogy a polgárok saját céljaikból, életcéljaikból erednek. Az ilyen *»érvényes elvárásaikat«* nem elsősorban a fő intézményekkel szemben, hanem magával a társadalmi együttműködéssel szemben fogalmazzák meg. Lefordítva: nem azt várják el a polgárok, hogy valamely társadalmi alapintézmény finanszírozzon vagy működtessen valamit, pusztán azért, mert nekik az egyéni céljaikból, értékrendjükből, hitükből ez következik. A társadalmi együttműködés kapcsán várják azt el, hogy a munkaidő–szabadidő, a tisztességes munkával elérhető jövedelem és hasonló feltételek olyanok legyenek, hogy a *»nem politikai szinteken«* keletkező és *»morális identitásukhoz«* tartozó kötelezettségeiknek is meg tudjanak felelni. Ezen egyéni célokból, életcélokból keletkező kötelezettségeknek, feladatoknak való megfelelés érdekében megfogalmazott elvárások és követelések azok, amelyek tekintetében a *»polgárokat érvényes követelések hiteles forrása-ként«* kell tekinteni; s e követelések az *»elsődleges prioritású társadalmi javakra«* és ennek részeként az *»önbecsülés és a szégyenmentes élet társadalmi alapfeltételeire«* vonatkoznak. Még egyszerűbben megfogalmazva: „nem azért élünk, hogy dolgozzunk, hanem azért dolgozunk, hogy éljünk”.

A *»reciprocitás«* és a *»kölcsonősség«* elvei nemcsak a társadalmi együttműködésben részt vevő polgárok egymás közötti viszonyaira, de leginkább a polgárok és a társadalom közötti viszonyra is vonatkoznak. A társadalmi együttműködésben részt vevő polgár felé a társadalom egésze a fő politikai, társadalmi és gazdasági intézményeken, azaz *»a társadalom alapvető struktúráján«* keresztül tudja teljesíteni a *»reciprocitás«* és *»kölcsonősség«* alapján fennálló kötelezettségét.

A társadalmi együttműködésben a polgárok és a társadalom egészének a megbízásából és nevében eljáró hatalom (állam) közötti *»kölcsonősség«* és *»reciprocitás«* evidens következménye és lényege, hogy nem csak a polgárnak vannak kötelességei és feladatai a társadalom egésze, illetve az állam felé. Az ebben a tekintetben a társadalom egészének hatalmát, feladatait és kötelezettségeit megtestesítő állam köteles teljesíteni a társadalmi együttműködés kapcsán rá eső kötelességeket. Ráadásul elsősorban és alapvetően ezekkel a feladatokkal kell foglalkozzon. Önmagában kétes és morálisan megkérdőjelezhető minden olyan dolog, amivel az állam úgy csinál, hogy az nem vezethető vissza az alapvető államtársadalmi érdekekre és feladatokra.

A *hatalom morális kötelezettségeiről* és ebből eredő *kötelező prioritásairól* van szó. Nem fordulhat az elő, hogy a hatalom a társadalmi együttműködésből eredő *morális kötelességeit*, elsőként is az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* (13.§) biztosításával és e javak biztosítását közvetlenül végző *»elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű intézmények«* fenntartásával, működésének biztosításával és tisztességesen alkalmas szintű működés finanszírozásával és egyéb közérdekekkel kapcsolatos (pl. külső és belső biztonság) *kötelező alapfeladatait* úgy hanyagolja el, hogy más, nem az alapfeladatokhoz tartozó dolgokra

vagy az »*egyáltalán nem elsődleges prioritású társadalmi javakra*« vagy netán egyes politikusok hobbijaira, magánérdekeire sok figyelmet fordít, és a társadalom jelentős erőforrásait használja fel. Egy *fáraó* a maga *istenkirályságában* megtehetette, hogy az alapvető társadalmi intézmények helyett saját dicsőségének megörökítésére piramisok építésére fordítsa a társadalom erőforrásainak egy részét. Egy »*szabad emberhez méltó demokratikus társadalom*« polgárok által választott, megbízott és eltartott vezetői ezt nem tehetik meg. A fáraó piramisával egyenértékű minden olyan dolog, ami nem tartozik az »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű alapintézmények*«, illetve az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« körébe, viszont – ezen intézmények működésének biztosítása helyett – jelentős társadalmi erőforrásokat fordít rá a hatalom. A fáraó rendszerében a fáraót magát is istennek tartották. *Abban* a rendszerben legitim volt az istenkirály parancsára piramist építeni az istenkirály dicsőségének a megörökítésére. Egy demokrácia megválasztott vezetőit senki nem tartja istennek. Ha pedig a demokrácia választott vezetői tartják istennek vagy királynak magukat, az a teljes körű alkalmatlanságuk legbiztosabb tünete. Az ő dicsőségüket, érdekeiket az utókor és a társadalom hivatott megítélni. Ha van ilyen, akkor azt az utókor majd megörökíti valahogy. Ők maguk azonban sem morális, sem alkotmányos felhatalmazással nem rendelkeznek arra, hogy a társadalom véges erőforrásait – a fontos társadalmi alapintézmények tisztességes működésének és az »*elsődleges prioritású társadalmi javaknak*« a biztosítása helyett – hobbijaik kiélésére, vágyaik megvalósítására vagy önmaguk dicsőségének megörökítésére pazarolják el. Sem piramis, sem más piramis-ekvivalens építésére vagy hobbijaik és vágymegvalósításuk közpénzekből történő finanszírozására soha senkitől semmilyen felhatalmazást nem kaptak.

A fentiek pontosítása érdekében tisztázni kell, hogy természetesen dönthet úgy egy társadalom, hogy a véges erőforrásaiból olyan dolgokra is áldoz, amelyek egyáltalán nem tartoznak az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« közé; feltevé, hogy az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« biztosítását és az e javakat biztosító »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű intézmények*« stabil, kiszámítható működtetését és *működésének tisztességesen alkalmas szintű finanszírozását* már megoldotta, és a társadalom gazdasági teherviselő-képessége lehetővé teszi erőforrások áldozását még az ilyen »*egyáltalán nem elsődleges prioritású dolgokra*« is. Ez azonban soha nem történhet az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« tisztességesen elegendő küszöbszintjének a biztosítása helyett.

Ha például az írott vagy íratlan »*társadalmi szerződés*« alapján a polgárok kötelesek adókat és járulékokat fizetni azért, hogy az állam abból iskolarendszert, egészségügyi rendszert, nyugdíjrendszert vagy az élet egyéb eshetőségeire a polgárok egzisztenciális biztonságát garantáló egyéb társadalmi biztosítási rendszereket tartson fenn,¹⁵ akkor az »*igazságosság és tisztességesség politikai koncepci-*

¹⁵ A társadalmi egészségbiztosítás, társadalmi nyugdíjbiztosítás mellett ilyen például a munkanélküliség, baleset, rokkantság, keresőképtelenség, vagy az egzisztenciális biztonság bármely okból történő súlyos, az emberi méltóságot és az önbecsülést már veszélyeztető megrendülése esetére szóló társadalmi biztosítás (és nem segély).

ója» alapján az állam ez alól nem bújhat ki költségvetési vagy egyéb okokra hivatkozva. Az pedig végképp súlyos morális probléma, ha az alapfeladatokra azért nem jut elég forrás, mert »*perverz prioritások*» mentén olyan dolgokra van pénz, ami a döntéshozók magánérdekeivel, magánügyeivel, hobbijával és szabadidős tevékenységével több összefüggést mutatnak, mint bármilyen közüggyel. A társadalom, a polgárok morális felhatalmazottsággal rendelkeznek arra, hogy megköveteljék, hogy választott vezetőik az ő érdekeik, azaz a közcélok, a közérdekek és a közügyek előmozdításáért dolgozzanak a néptől kapott felhatalmazás alapján, s ne saját maguk, családtagjaik és rokoni és baráti körük magánérdekeinek és magáncéljainak az előmozdítására használják fel a polgároktól kapott felhatalmazásukat, a társadalom erőforrásait és az adófizető polgároktól származó adóbevételeket. Ha így tesznek, morálisan is és minden egyéb szempontból is érdemtelenné válnak posztjukra, és morális legitimációjuk automatikusan megszűnik.

Az állam nem bújhat ki a *társadalmi szerződésből* eredő és az *alapvető fontosságú társadalmi igazságossági rendszerek* tisztességes működtetésével és finanszírozásával, valamint az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*» biztosításával kapcsolatos *elsődleges kötelezettségei* alól különböző, a *nem politikai szintre* tartozó morális érvelések előrángatásával sem. Például nem mondhatja az egész életükben járulékot fizető időseknek és a jelenleg is járulékot és adót fizető gyermekeiknek valamiféle »*nem politikai szintű*» és a családi értékekkel összefüggő szempontokra hivatkozva, hogy „*miután nem teljesítem a nyugdíjasokkal szembeni kötelezettségeimet, ezért a nyugdíjasok ellátásának költségeit fizessék meg a gyerekeik*”. Természetesen, ha a legkülönbözőbb, kifejezetten a »*nem politikai szinthez*» tartozó vallási, filozófiai és erkölcsi doktrínák és értékrendek szerinti erkölcsi kötelesség alapján a gyermekek támogatják idős szüleiket, az nagyon örömteli. Ebben a »*nem politikai*» szférában azonban a »*politikai szintnek*» nincs semmi keresnivalója. A »*politikai szintet*» és a hatalmat az nem mentesíti a politikai igazságossági koncepció alapján fennálló szuverén morális kötelezettsége alól, hogy a »*nem politikai szinthez*» tartozó családi és magánéleti szférában mi történik például az idős szülők és gyermekek között, és az milyen személyesen vallott átfogó értékrend alapján történik. Ezzel a »*politikai szint*» nem kalkulálhat. Pontosabban egy tisztességes hatalom nem spekulálhat, és nem hivatkozhat a »*nem politikai szinthez*» tartozó „*családi értékekre*”. Bizonyos, hogy léteznek „*családi értékek*”. Sőt, nem is egyféle. Az »*átfogó doktrínák pluralizmusának a ténye*» miatt sokféle „*családi értékrend*” létezik egy társadalomban. Ezek valamelyike minden család életében nagy jelentőséggel bír. A legtöbb család a maga családi értékeit, hagyományait nagyra tartja. Ennek az öröndetes ténynek a következtében nem is létezik olyan univerzális, generális és homogén „*családi érték*”, amelyre a hatalom spekulálni szeretne. A hatalom csak azért, hogy elidegeníthetetlen és másra át nem ruházható morális kötelességének terheit csökkentse, vagy azok alól kibújjon, megszabaduljon, nem hozhatja *morálisan zsarolt helyzetbe* a társadalmi együttműködésben résztvevő – és őt eltartó és megbízó – polgárokat. Ha így tesz, akkor nem tisztességes. Morális legitimitását ássa alá és veszíti el.

Ugyanígy egy tisztességes hatalom nem alapozhatja a polgárok egészségügyi ellátásának intézményrendszerét a benne *dolgozók hivatástudatára*. Nem spekulálhat arra például, hogy a rendszerben dolgozók a hivatástudatuktól vezérelve tartós *munkavállalói szegénységbe kényszerítő alacsony bérért* is a pályán maradnak. Azért sem, mert például az egészségügyben és más hasonlóan fontos szektorban dolgozók hivatástudata nem a »politika felségterületének« és nem az »igazságosság politikai koncepciójának« a része. Ennélfogva a *politikai szintnek* ehhez eleve semmi köze nem lehet. Az állam a társadalmi együttműködési kötelezettségének teljesítése alól – tisztességesen – nem bújhat ki *nem politikai értékekre* való spekulálással. Ha így tesz, tisztességtelenül jár el. Saját morális legitimitását ássa alá. Pontosabban saját morális legitimitását saját maga számolja fel, szünteti meg.

5.8.§ A JÓTÉKONYKODÁS ÉS A SEGÉLYEZÉS VERSUS A TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁGI ALAPINTÉZMÉNYEI

Fontos, hogy a »társadalmi igazságosság« és a »polgárok mint szabad és egyenlő személyek« szempontjából világosan lássuk és értsük a »jótékonykodás«, a »segélyezés« és a »társadalom alapvető struktúrájának« alapintézményei és »társadalmi biztosításai« és szolgáltatásai közötti fundamentális különbségeket. Az előbbi az »altruizmussal« és az »önkéntességgel« függ össze. Az utóbbi pedig a polgárok szabadságával, egyenlőségével és a polgárok és a társadalom közötti »reciprocitáson« és »kölcsonösségen« alapuló »morális kötelességekkel« függ össze. A két dolog és a két szint nem keverhető össze.

Minden országban léteznek magánszemélyek által létrehozott, nagyszerű és nemes jótékonyági szervezetek. Csakhogy a nyomor enyhítése érdekében egyénileg nagyon keveset tud tenni bárki. Az egyén a lelkiismeretét meg tudja nyugtatni, de a szívét nem. Mindenét odaadhatja, amije csak van, de a nyomor egészének az enyhítése tekintetében ez mind kevésnek bizonyulhat. A nyomor csak az egész civilizációnk megfelelő elvek szerinti megszervezésével és működésével számolható fel. Nem a jótékonyosság, hanem az igazságosság az, ami egy ilyen rendszer alapvető szervező elve kell legyen. A jótékonyagságnál lényegesen általánosabban érvényesülő elvekre van szükség a nagy problémák megoldásához. Az igazságosság kérdései nem függhetnek attól, hogy egyes magánszemélyek egyénileg hogyan döntenek arról, hogy tesznek-e valamit vagy sem az igazságosság érdekében. Az igazságosságon alapuló rendszer a forradalom elveiből mintegy spontán módon továbbfejlődve a társadalom egészének a cselekvésein kell, hogy alapuljon. Ennek elfogadottságát nem egyéni, hanem nemzeti szinten kell biztosítani.

Thomas Paine: *Agrarian Justice* (1795)

Rendkívül súlyos társadalmi károkhoz és egyéni tragédiákhoz vezet az, ha – a közpolitikai gondolkodásban, a »közügyekről folytatott nyilvános vitákban« (12.§), a közpolitikákban és a közpolitikai folyamatokban – összekeverjük az

»elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű alapintézmények« és az »elsődleges prioritású társadalmi javak« kérdésköreit a jótékonykodás, segélyezés és altruizmus kérdéseivel. Ez az elmúlt több mint negyedszázados magyarországi közpolitikai folyamatokban sajnos folyamatosan tetten érhető, következményei meg is látszanak a társadalom jelenlegi állapotán. Sokak számára világos a különbség. Az elmúlt több mint egy negyedszázad közpolitikai történései azonban azt igazolják, hogy nincsenek elegendően azok, akik számára ez a lényegi különbség világos.

A »jótékonykodás« és a »segélyezés« a »nem politikai szinten« működő civil, egyházi és egyéb szervezetek, valamint magánszemélyek tevékenysége. Saját értékrendjük, érdeklődésük, prioritásaik és egyéb szempontok alapján azonosítanak valamely problémát. Elgondolnak rá *valamilyen* általuk megfelelőnek tartott megoldást, például: gyűjtés, adakozás, segélyezés, ételosztás, ruhaosztás, bármely egyéb természetbeni szolgáltatás, figyelemfelhívó kampány és bármi elképzelhető, ami csak adekvát lehet. Így próbálnak meg segíteni a maguk által definiált probléma megoldásában vagy enyhítésében. Mindezt az általuk megfelelőnek tartott módszerekkel, eszközökkel, a számukra rendelkezésre álló lehetőségek keretei között, a saját probléma-definíciójuk és prioritásaik mentén, a saját maguk által kiválasztott segélyezett körben teszik. A motivációjuk, a probléma azonosítása, az eszközválasztás és a jótékonykodás saját világnézetükkel, az általuk hiteltelnek tartott átfogó vallási, erkölcsi, vagy filozófiai doktrína tanításaival, az abból eredő értékrenddel és prioritásokkal függ össze. A »jótékonykodás«, a »segélyezés« teljes egészében a »nem politikai szint« szféráihoz, szerveződéseikhez tartozik. Fontos része a társadalom életének. Gazdagítja, színesíti a társadalom működését. Erősíti a társadalmi összetartozást és a társadalmi szolidaritás érzését. Fontos a »jótékonykodásban« részt vevők fontosság-tudatának és önként vállalt morális kötelezettségeik teljesítésével kapcsolatos megelégedettségi és egyéb erősítő érzéseik megerősítésében is. A »jótékonykodás«, a »segélyezés« az »altruizmus« is sokféle módon összefügg, noha nem tekinthető teljes egészében altruista cselekvésnek.

Ezzel szemben, a társadalmi együttműködés részeként, a »reciprocitás« és a »kölcsonösség« elvei alapján működtetendő alapvető politikai, társadalmi és gazdasági intézményeknek, azaz a »társadalom alapvető struktúrájának« és a »háttérigazságosságnak« sem fogalmilag, sem a gyakorlatban sem a »jótékonykodáshoz«, sem a »segélyezéshez«, sem az »altruista cselekvésekhez« nincs semmi köze. Itt a társadalmi igazságosság politikai koncepciója alapján, a társadalmi együttműködés keretében az olyan, egyénileg egyedül nem kezelhető problémák esetén történő adekvát segítségnyújtásról van szó, amelyek a polgárok normál funkcionálóképességét érintik, illetve a polgárok szabadságának és egyenlőségének és önbecsülésüknek az alapjait áthatják alá. A »normál funkcionálóképességről«, »a jogok és lehetőségek valós értékének a megőrzéséről«, az »önbecsülés társadalmi alapfeltételeinek biztosításáról« és általában a demokrácia és a »társadalmi együttműködés tisztességes feltételeinek a generációról generációra történő megőrzéséről« van szó. Ez mindenkinek jár. A rendező elv »az azonos helyzetűek azonos kezelése«, az »azonos

szükségletek, azonos hozzáférése». Azon az alapon jár, hogy a polgár a társadalom tagja. Nem valamilyen koncepció szerinti *érdem, érdemesség* alapján *adható*, nem *egyéni mérlegelés* alapján *adható*, hanem a társadalmi együttműködés tisztességességének fenntartásával kapcsolatos *morális kötelezettség* teljesítésének a részeként jár. A kulcs koncepció itt az, hogy jár, nem pedig valaki mérlegelése alapján *adható*.

Az »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű alapintézmények*« nem *jótekonysági* intézmények, nem *segélyezési* intézmények, és nem *altruista* intézmények. Működésük nem »*jótekonyság*« és nem »*segélyezés*« és nem »*altruista tevékenység*«. Az »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű alapintézmények*« az *igazságos, tehát tisztességes* társadalmi együttműködés lényegi alkotórészei. Nélkülük nincs társadalmi igazságosság, nincs tisztességes társadalmi együttműködés, nincs társadalmi szolidaritás, nincs társadalmi bizalom és nincs társadalmi biztonság. Mindezeket ássa alá az, aki a társadalmi igazságosság alapintézményeit működésében ellehetetleníti. Az »*igazságosság politikai koncepciója*« alapján, a társadalom morális kötelezettségének teljesítéseként kell létrehozni és működtetni ezeket az alapintézményeket. Ha bárkit bármilyen károsodás vagy baj ér a társadalmi együttműködés során, akkor az ő ellátása nem »*jótekonyság*«, nem »*segélyezés*«, nem »*altruista cselekvés*«, hanem egy alapvető »*morális kötelezettség*« teljesítése, a társadalmi együttműködés igazságossági, tehát tisztességességi elvei, normái és feltételrendszere alapján. Ezért az »*igazságosság politikai koncepciója*« szintjén minden esetben olyan, az egymással szembeni »*morális kötelezettségek*« teljesítéséről van szó, amelyek teljesítését nem egyénileg, hanem össztársadalmi szinten lehet csak megoldani. Az idetartozó dolgok a társadalmi igazságosság és a »*reciprocitás elve*« alapján *járnak* a polgárok számára. Minden egyes polgár a társadalom egészével szemben legitim és érvényes »*morális követeléssel*« rendelkezik az ilyen ellátások iránt (9.5.§). Ezek az »*érvényes és hiteles morális követelések*« a »*viszonosság*« és a »*kölcsönösség*« alapján, a társadalmi együttműködés részeként mindenkinek *járnak*.

A »*jótekonysági*«, a »*segélyezési*« és az »*altruista*« tevékenységek társadalmilag rendkívül fontos és hasznos, fontos kiegészítői lehetnek a »*társadalmi igazságossági alapintézmények*« működésének. De ezek soha nem keverhetők össze egymással. A »*társadalmi igazságossági alapintézmények*« működése *kötelező* módon az összes polgárra irányul. A »*jótekonysági*«, »*segélyezési*« és »*altruista*« cselekvések pedig az ilyen tevékenységre *önkéntes* elhatározásból vállalkozó magánszemélyek és szervezetek által *kiválasztott célcsoportokra* és *kiválasztott problémákra* irányulnak. A jótekonyság és a segélyezés soha nem mentesíti a hatalmat a »*társadalmi igazságosság alapintézményei*« fenntartásának és megfelelő szintű működtetésének kötelezettségei alól. A »*jótekonyság*« és a »*segélyezés*« nem *helyettesítheti*, és nem válthatja ki a társadalmi alapintézményeket. Másik oldalról: az »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű alapintézmények*« működésének, szolgáltatásainak biztosítása *nem önkéntes, nem kegygyakorlás, nem jótekonyság és nem segélyezés*. Fontos megérteni azt, hogy a »*társadalom alapvető struktúrájának*« intézményei nem a jótétemé-

nyekkel és a segélyezéssel, hanem a társadalmi együttműködésben részt vevő polgárok szabadságával és egyenlőségével függenek össze.

Úgy alakult a modern társadalmakban a társadalmi együttműködés – a termelés technológiai fejlődése és bizonyos gazdasági és államszervezési megoldások miatt –, hogy az emberek nagy tömegei a munkájukért kapott bérből és jövedelemből kell, hogy megéljenek. Ráadásul egyénenként csekély a közvetlen és az ő hatalmukban álló hatásuk az őket foglalkoztató nagy szervezetek létrejöttére vagy megszűnésére. Ezért az ilyen modern társadalmakban nem csak az alapvető szabadságjogok és politikai jogok biztosítása az, amitől emberi méltóságuk, önbecsülésük, lehetőségeik és szabadságuk függ. A »*félelemtől való szabadság*« és a »*nélkülözéstől való szabadság*«¹⁶ nélkül a klasszikus egyéni és politikai szabadságjogok *formálissá* válnak, kiüresednek, és elvesztik valós értéküket. Az egyéni életesélyeket és életlehetőségeket és az egyéni képességek kibontakoztatását segítő *jó oktatási rendszer*, valamint a *társadalmi biztosítás* alapvető intézményei (egészség, nyugdíj, munkanélküliség, rokkantság, egyéb, az egzisztenciális minimumot veszélyeztető helyzetek), továbbá az »*önbecsülés és a szegyenmentes élet társadalmi feltételeinek a biztosítása*« ezért a »*társadalom alapvető struktúrájának*« alapintézményei közé tartoznak. A szabadság feltételeinek a biztosítása érdekében kötelező módon és nem humanitárius és emberbaráti segélyezésként és önkéntes jótékonykodásként kell társadalmi szinten megszervezni a félelemtől, egzisztenciális félelemtől és a nélkülözéstől való félelemtől való szabadságot biztosító rendszereket (ROOSEVELT, 1944; SUNSTEIN, 2004). Például az *egészség társadalmi biztosítása* a társadalmi együttműködést lehetővé tevő »*teljes körű normál funkcionálóképesség*« fejlesztése, fenntartása és helyreállítása miatt fontos (DANIELS, 2008), de azért is, hogy a polgárokat és a családokat mentesítse attól a teherrel, hogy egy-egy megbetegedés esetén teljes anyagi és egzisztenciális csődbe kerüljenek a megfelelő védelmet és biztosítást nyújtó *társadalmi egészségbiztosítás* hiányában (BARR, 2001).

Egyéni szintű, kiegészítő jellegű, a nem politikai szférába tartozó dolog az úgynevezett »*öngondoskodás*« is. Nem váltja ki és nem válthatja ki a társadalmi szinten megszervezendő igazságossági intézményeket. Az *öngondoskodáson* alapuló *magánbiztosítási* konstrukciók kiegészítő, járulékos hasznossággal rendelkezhetnek. A társadalom tagjainak – a tisztességes társadalmi együttműködés keretében – az egymással szembeni, »*viszonosságon*« és »*kölcsönösségen*« alapuló *társadalmi felelősségvállalását* nem pótolhatják, nem léphetnek annak a helyébe. Ezt *per definitionem* mindjárt maga a konstrukció lényegének az elnevezése – az *öngondoskodás* – is mutatja. Az *öngondoskodás kiegészítheti*, de *nem helyettesítheti* az egymással szembeni *össztársadalmi felelősségvállalást*. Ennek a helyébe soha nem léphet, mert – magán – üzleti jellegénél fogva – soha nem alkalmas arra, hogy a társadalom egésze és minden egyes tagja számára azt a biztonságot garantálja, valamint azt a »*félelemtől és nélkülözéstől való szabadságot*« és »*teljes körű normál funkcionálóképességet*« biztosítsa, amelyet csak a társadalom egészének

¹⁶ Lásd: Franklin Delano Roosevelt »*4 szabadság*« beszédét (ROOSEVELT, 1941), majd a. »*2nd Bill of Rights*« beszédét (ROOSEVELT, 1944).

a kölcsönösségen és viszonyosságon alapuló társadalmi biztosításai révén lehetséges garantálni. A magánbiztosító *kiegészítő* módon hozzá tud járulni a jólét növeléséhez. Ugyanakkor ne tévedjünk: egy magánbiztosító alapvető célja soha nem az, mert nem is lehet az, hogy fontos társadalmi célokat valósítson meg, hanem az, hogy növelje a részvényesek részvényeinek az értékét és a részvényesek osztalékát. Szimplán és egyszerűen: az a magánbiztosító, amelyik a »*shareholders value*« növelése helyett a társadalmi célokra fókuszál, rövid úton csődbe megy, és vezetőit felelősségre vonják (STOUT, 2012).¹⁷

Meg kell jegyezni, hogy minél igazságosabban, tehát tisztességesebben működik egy társadalom, annál jobban működnek a *társadalom alapvető struktúrájához tartozó esélyteremtő és társadalmi biztosítási intézményei*. Ennélfogva annál kevésbé van szükség akár a jótékonykodás, akár a segélyezés, akár a magánbiztosítási piac öngondoskodáson alapuló konstrukcióira. Minél rosszabb és igazságtalanabb a társadalom, annál nagyobb a percepciók szerinti igény ezekre. Azért csak a *vélt igényekről* beszélünk, mert az ilyen kiegészítő megoldások (önkéntes jótékonykodás, segélyezés, öngondoskodás) soha nem tudták korábban sem, és soha nem is tudják a jövőben sem megoldani a társadalmi szinten megoldandó kölcsönösségen és viszonyosságon alapuló társadalmi intézmények által kezelendő problémákat.

¹⁷ Lynn Stout, *The Shareholder Value Myth: How Putting Shareholders First Harms Investors, Corporations, and The Public* (2012).

6.§ A JÓL ELRENDEZETT TÁRSADALOM

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« a három alapvető fontosságú és a társadalom politikai kultúrájában mélyen gyökerező eszmé¹ épül. A »jól elrendezett társadalom« eszméje e három alapvető eszme egyike. Ha a »jól elrendezett társadalom« (*»well-ordered society«*) eszméjének részletes kifejtése előtt gyorsan fogalmat akarunk alkotni magunknak a »jól elrendezett társadalom« körülbelüli jelentéséről, gondoljunk az olyan, mindenki által ismert kifejezésekre, mint például „nem tetszik a rendszer”, „rossz a rendszer” vagy valaki „rendszerellenes”. A »jól elrendezett társadalom« egy olyan társadalom, amelyben (szinte) mindenkinek „tetszik a rendszer”, senki „nem rendszerellenes”, mert „a rendszer jó”. A »jól elrendezett társadalom« (*»well-ordered society«*) egy olyan társadalom, amely ténylegesen a társadalom tagjai által ismert, elfogadott és támogatott, azaz közmegegyezés tárgyát képező és nyilvános politikai igazságossági koncepció alapelvei és szabályai alapján működik. A »jól elrendezett társadalom« eszméje tulajdonképpen a »társadalom mint az együttműködés tisztességes rendszere« központi jelentőségű alapeszméjének kiegészítésére, további specifikálására és értelmezésére szolgál. A »jól elrendezett társadalom« két jelentéssel fordul elő a szövegben.

(i) A jól elrendezett társadalom bármilyen, a »mérsékelt átfogó doktrínák átfedő konszenzusával« létrehozott, a »politika felségterületére korlátozott« igazságossági koncepció szerint elrendezett társadalomra vonatkozhat. Elvben bármilyen, »az átfogó doktrínák átfedő konszenzusának« a kialakítására alkalmas »politikai igazságossági koncepció« megfelelhet a »szabad emberhez méltó demokratikus társadalmak« »politikai igazságossági koncepciójára« vonatkozó követelményeknek.

(ii) Másodszor egy olyan társadalomra vonatkozik a »jól elrendezett társadalom«, amelyet nem általában bármilyen, hanem specifikusan Rawls »igazságosság« »mint tisztességesség politikai koncepciója« rendez el egyetlen jól működő rendszerbe, mert az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusa« specifikusan erre a »politikai igazságossági koncepcióra« vonatkozóan jön létre.

Számos megfontolás mindvégig általában is vonatkozik minden, az »átfedő konszenzus« kialakítására alkalmas »politikai igazságossági koncepcióra«. Erre példa lehet a *haszonelvű (utilitarista) doktrínák* egyik-másik olyan továbbfejlesztett változata, amely valamilyen *kötelező szociális minimumra* vonatkozó *küszöbértéket* is meghatároz, és annak biztosítását is előírja. Például ilyenek a *»jóléti állam«* koncepciói vagy bizonyos *szociáldemokrata* koncepciók. Ugyanakkor magára az »igazságosság mint tisztességesség politikai igazságossági koncepciójára« is vonatkozik a szöveg. Rawls szerint *elvileg* egyrészt több igazságossági koncepció

¹ A három alapvető fontosságú idea (i) a *társadalom mint a társadalmi együttműködés tisztességes rendszere*, (ii) a *polgárok mint szabad és együttműködő személyek*; (iii) a *jól elrendezett társadalom (»well ordered society«)*.

is alkalmas az »*átfedő konszenzus*« kialakítására és a társadalom *jó elrendezésére*, de az »*igazságosság mint tisztességesség*« konkrét politikai koncepciója az, ami a legalkalmasabb. Nem azért, mert ő dolgozta ki, hanem azért, mert maga az »*igazságosság mint tisztességesség*«-koncepció kidolgozására azért kellett sort keríteni, mert szükség volt az egyéb igazságossági koncepciók (például haszonelvűségi koncepciók) bizonyos súlyos hibáinak² korrekciójára. A „*legalkalmasabb*” itt azt jelenti, hogy »*az átfogó doktrínák átfedő konszenzusa*« a lehető legszélesebb és legmélyebb és így legstabilabb tudjon lenni. Ez politikai megvalósíthatósági és fenntarthatósági feltétel is egyben.

Már most jelezzük, hogy e fejezet politikai filozófiai jellegű elméleti, elvi megfontolásainak gyakorlati jelentősége rendkívül szerteágazó, és mélyreható módon érinti mindannyiunk életlehetőségeit és életét. Ezért a 6.§ fejezetben részletezett *elvi megfontolások gyakorlati jelentőségének illusztrálására* egy külön fejezetet (7.§) szánunk. A 7.§ fejezet egy kis *diszciplináris kitérőt* jelent, mert az eddigieknél kissé részletesebben kell belemenjünk bizonyos, a *politikai gazdaságtan* és határterületeihez tartozó témákba ahhoz, hogy az ebben a fejezetben kifejtett, »*ártalmatlannak tűnő*» *elvi megfontolásainak* rendkívüli mélyreható *gyakorlati jelentőségét* a szükséges mélységekben érzékelhetővé tegyük. Természetesen nem arról van szó, hogy a 6.§ elméleti, elvi megfontolásai a »*jól elrendezett társadalomról*« leszűkíthetők, redukálhatók lennének a 7.§ gyakorlati politikai gazdaságtani, politikai példáira. A 6.§ és 7.§ fejezetek *együttesen* a politikai filozófia, elvi és elméleti szint és a mindennapi politikai gazdaságtani és politikai problémák közötti *kétirányú összefüggések* feltárását és megértését is szolgálják. A 7. fejezetben mindannyiunk életét oly szerteágazóan és mélyrehatóan érintő problémákról van szó, amelyeket azért a fő gondolatmenetbe, a 6.§ és a 8.§ fejezetek közé ékelten mutatunk be, hogy egymás mellett legyen az a morális szint és az a technikai, gyakorlati szint, amely összetartozik. Például a *GDP-ben a gazdasági növekedés és egyéb GDP-alapú mutatók* mindenek fölé helyezése; vagy a GDP-arányos államadósság, illetve hiány csökkentésének *abszolútizálása*; vagy a *GDP-növekedés összetévesztése a társadalmi jóléttel*; valamint a kapcsolódó költségvetéstervezési folyamatok és hasonlók; ezek mind olyan problémák, amelyek sokkal súlyosabban érintik életünket, mint azt általában hisszük, vagy mint azt elsőre képelnénk. Az *ország költségvetése, elsősorban és mindenekelőtt egy morális*

² Ilyen problémák például a következők: (i) akár az *átlagos*, akár az *aggregát hasznosságot maximálja* az adott specifikus *haszonelvű doktrína*, az egyes ember konkrét sorsa „*felolvad*”. Hasznosságot úgyis lehet maximálni össztársadalmi szinten, ha keveseknek nagyon jól megy a soruk, mindenki másnak pedig elfogadhatatlanul rossz a helyzetük. Még egy rabszolgatartó állam is tud hasznosságot maximálni. (pl. az USA déli államait a polgárháború előtt). (ii) kérdéses, hogy pontosan *ki, mit, milyen alapon, milyen súlyozással számít bele* a hasznosságba, és mit hagy ki belőle; (iii) *mérési, kvantifikálási* problémák; (iv) *átláthatatlan kalkulációk*; (v) a *nyilvánossági és átláthatósági* kritériumok nem teljesíthetők (vi) *morális legitimitáció* megkérdőjelezhető a *nyilvánossági és átláthatósági* problémák miatt.

dokumentum. Ezért e problémák egyáltalán nem tekinthetők az úgynevezett gazdasági szakemberek *belterjes* szakmai belügyének, mert e szakértők a mögöttes morális és igazságossági kérdésekben semmiféle többlet morális kompetenciával vagy többlet morális legitimitációval vagy többlet szavazattal nem rendelkeznek, mint bárki más.

Meggyőződésünk, hogy az a tény, hogy az írás vezérfonalát jelentő *politikai filozófiai* szintű és morális megfontolások, valamint a 7. § fejezetben felhozott, mindannyiunk életét súlyosan érintő *gyakorlati politikai gazdaságtan* területéhez tartozó problémák *diszciplinárisan is elkülönülten* jelennek meg a gondolkodásunkban – a probléma fontos részét jelentik. Miért? Azért, mert így a mindennapi politikai és gazdasági döntések súlyos morális összefüggései általában „*jótevény homályban*” maradnak. Ez teszi lehetővé a *technikai* és az *elvi szintek összekeveredését*. Fel sem tűnik, hogy *technikai*, költségvetési vagy hasonló szintű döntések mentén súlyos következményekkel járó erkölcsi és igazságossági kérdések dőlnek el *implicit* és *lopakodó módon*. Sokszor fel sem tűnik, hogy nem egy szűk, *belterjes* szakértői kör technikai szakfeladatairól van szó, hanem a társadalom minden egyes tagjának életét fundamentálisan érintő és behatároló erkölcsi, társadalmi igazságossági kérdések dőlnek éppen el. Márpedig jó, ha mindig szem előtt tartjuk, hogy az ország éves költségvetése elsősorban egy elsődleges fontosságú morális dokumentum (BEGALA, 2011). A költségvetés mint elsődleges fontosságú morális dokumentum számszerűsítve mutatja be, hogy mit mennyire tart a hatalom fontosnak, és egymáshoz képest mit mennyire tart fontosnak; s ezt nemcsak bemutatja, hanem alapvetően meg is határozza az »*egyensúlyos társadalmi igazságossági jelentőségű társadalmi esélyteremtési és társadalmi biztosítási intézmények mozgásterét, pénzügyi kereteit, s ezzel az »elsődleges prioritású társadalmi javak*« biztosításának a szintjét és a minőségét.

Ha az elvi, erkölcsi és a technikai szintek közötti szoros összefüggések a „*jótevény*” homályban maradnak, akkor nincs meg a folyamatok megfelelő nyilvánossági kontrollja, az „*econocracy*” és a *belterjes szakértői kör* egyéb tagjai azt tesznek, amit csak nem szégyellnek (EARLE és mtsai, 2017). A társadalom mintegy ráhagyja a „*szakértőkre*”, és átadja nekik a terepet. Így azok – jobb híján – saját értékítéleteik, hiedelmeik, előítéleteik, személyes céljaik, érdekeik, titkos „*társadalom-mérnökösködési*” *ambícióik* és a hasonlók alapján a nyilvánosság kizárásával, érdemi kontroll és számonkérhetőség nélkül döntenek a társadalom tagjainak életét rendkívül mélyrehatóan és mindent átitatóan meghatározó társadalmi igazságossági kérdésekről. Sok esetben nekik sem tűnik fel, hogy épp ilyenről döntöttek akkor, amikor például egy költségvetési táblázatban egy számot átírnak, hogy technikailag kijöjjön a kívánt eredmény.

Ismeretes, hogy általában minden »*erkölcsi kockázat*« (*moral hazard*)-probléma alapja az érintettek informáltságának aszimmetriájából eredően az *észrevehetőség, felismerhetőség, tettenérhetőség, számonkérhetőség* hiánya. Ilyenkor a „*jó*” és a „*rossz*” közötti különbség nem ismerhető fel első látásra; vagy felismerhető lenne, de nem látjuk, mert nem vehető észre az, amikor valaki titokban a rosszat csinálja a jó helyett. Az elvi és a technikai szintek összekeverése, az

alapvető erkölcsi és igazságossági kérdések technikai szinteken történő *implicit* (és sokszor fel sem ismert) eldöntése, a fontos döntések *zárt ajtók mögötti* meghozatala az *erkölcsi kockázatok melegágya* és tenyésztő közege. E probléma kivédése, mérséklése szempontjából az egyik első lépés, hogy egyáltalán felismerjük ezt a problémát és ennek gyakorlati megjelenési formáit. Ezért kell, hogy egymás mellé kerüljenek az elvi igazságossági és morális szintű fejtegetések és az ezek gyakorlati jelentőségét illusztráló egyes *politikai-gazdasági* témák. Ezért ékeljük be a fő gondolatmenetbe a 6.§ és a 8.§ fejezetek közé a *politikai gazdaságtan* körébe tartozó egyes problémákat röviden bemutató 7.§ fejezetet.

6.1.§ A JÓL ELRENDEZETT TÁRSADALOM JELLEMZŐI

Legalább három dolgot jelent az, hogy egy társadalom az igazságosság politikai koncepciója által *»jól elrendezett«*. Egyrészt *»a nyilvánossági feltevételekre«*, az átláthatóságra és a közmegegyezésre, másrészt a *»társadalom alapvető struktúrájára«*, harmadrészt a *»polgárok tényleges normál igazságérzetére«* vonatkozik.

Először. Az, hogy a politikai koncepció közmegegyezés tárgyát képezi és nyilvános, azt jelenti, hogy (a) a *»jól elrendezett társadalom«* egy olyan társadalom, amelynek minden tagja ugyanazt a politikai szintű igazságossági koncepciót és alapelveket fogadja el. (b) A társadalom minden tagja kölcsönösen tudja, és nap-mint-nap láthatja is, hogy mindenki más is ugyanezeket a politikai igazságossági alapelveket és normákat fogadja el. A politikai igazságossági koncepció ezáltal *nyilvános. Kölcsönösen ismert és elismert*, azaz *kellően informált közmegegyezés áll fenn* a politikai igazságosság koncepciójáról és alapelveiről. Ennek jelentősége egy egyszerű példa alapján illusztrálható. Gondoljunk a KRESZ bizalmi elvére. Az teszi lehetővé a balesetmentes közlekedést, sőt, magát a közlekedést, hogy tudjuk, hogy a forgalom többi szereplője is ismeri a közlekedési szabályokat és a különböző közlekedési jelzéseket, továbbá ugyanazt érti rajtuk, és (általában) e szabályok és jelzések alapján közlekedik.

Másodszor. Az, hogy a társadalom ténylegesen a *nyilvános és közmegegyezés* tárgyát képező politikai igazságossági koncepció szerint működik, azt jelenti *»a társadalom alapvető struktúrájára«* vonatkoztatva, hogy a társadalom nyilvánossága tudja, vagy jó okokból erősen úgy hiszi, hogy (a) az alapvető fontosságú politikai, társadalmi és gazdasági intézményeik működése tisztességes; (b) ezek egyetlen összehangolt társadalmi együttműködési rendszerbe szervezeten működnek; (c) működésük megfelel az igazságosság politikai koncepciójából eredő követelményeknek. Azaz ismerik az alapvető intézmények működését. Tudják, hogyan kapcsolódnak össze ezek egyetlen nagy összehangolt rendszerré, és mint rendszer mindez hogyan működik őértük. Bizalommal vannak a rendszer iránt. Meg vannak győződve arról, és jó okkal hisznek is abban, hogy ezek az intézmények egyenként is és egységes társadalmi együttműködési rendszerként is a közmegegyezés tárgyát képező nyilvános politikai igazságossági koncepció elveinek és szabályainak megfelelően őértük működnek, nem pedig rájuk hivat-

kozva, de más érdekből működnek. A rendszer maga nemcsak tisztességesen és igazságosan működik, hanem tisztességesnek is látszik.

Végül az, hogy a társadalom *ténylegesen* a nyilvános és közmegegyezés tárgyát képező politikai szintű igazságossági koncepció szerint működik, a polgárok tényleges normál igazságérzetére is vonatkozik. Eszerint a polgárok ténylegesen rendelkeznek egy olyan *normál igazságérzettel*, amely révén képesek megérteni és alkalmazni a »nyilvános« és »közmegegyezéssel elfogadott« igazságossági elveket, és ezek alapján járnak el a saját társadalmi pozíciójukkal összefüggésben fennálló feladataik és kötelezettségeik teljesítése közben is.

A jól elrendezett társadalomban az igazságosság *nyilvános és közmegegyezés tárgyát képező* politikai koncepciója egy, a társadalom tagjai által *ismert és kölcsönösen elfogadott* »közös nézőpontot« ad. A polgárok mind egymással szemben, mind a politikai intézményekkel szemben (pl. kormány, parlament, pártok, alkotmánybíróság és a jogokat és kötelezettségeket rögzítő szabályok) ebből a »közös nézőpontból« és »közös szempontrendszerből« és »közös morális viszonyítási rendszerből« kiindulva tudnak véleményt nyilvánítani, értékelni, követeléseket megfogalmazni és ítéletet alkotni az egyes társadalmi igazságosságot érintő ügyekben. Ez a »közös nézőpont« lényegében egy »közös morális viszonyítási rendszert«, viszonyítási pontokat és közös zsinórmértéket is jelent. Ha jól belegondolunk, beláthatjuk, hogy egy ilyen – a »politikai igazságossági szint« alapkérdéseire szorítkozó – »közös viszonyítási rendszer«, morális viszonyítási pontok és zsinórmérték nélkül nem tud működni a társadalom. A legalapvetőbb igazságossági kérdéseket illetően még az olyan alapvető kérdésekben sem tudunk egy ilyen közös viszonyítási rendszer nélkül megegyezni, hogy egyáltalán létezik-e probléma; ha igen, az miben áll; mennyire súlyos; mennyire súlyos más problémákhoz képest; kell-e valamit tenni; mit kell tenni; mikor kell tenni; kinek kell tenni; kinek a költségére kell tenni.

A »közügyekről folytatott nyilvános érvelések és viták« (»public reason«) (12.§) is ebből a »közös nézőpontból« történnek. Akkor tudjuk átérezni igazán a »közös nézőpont« jelentőségét, ha belegondolunk abba is, milyen *kakofónia* jönne létre a társadalmi igazságosságot és a közügyeket érintő kérdésekben történő viták során, ha nem létezne ilyen »közös nézőpont«. Valójában e nélkül senki, semmilyen közügyeket érintő témában nem tudna érdemi párbeszédet, egyeztetést folytatni, mert egyetlen érvényesnek elfogadott támpontja sem lenne a vitának. Ha jól belegondolunk, erre saját tapasztalatokkal, empirikus bizonyítékokkal is rendelkezünk: ez a süketek párbeszéde, és ez a *kakofónia* a hazai közpolitikai diskurzus meghatározó jellemzője. Pontosan ez a »közös nézőpont« és közös morális zsinórmérték és »közös morális viszonyítási rendszer« az, ami hiányzik, és aminek a hiánya számos súlyos társadalmi probléma és konfliktus forrása.

A »nyilvánosság kritériuma« sokkal keményebb feltételt jelent, mint azt elsőre gondolnánk. A »közös nézőpont«, a közös zsinórmérték és közös morális viszonyítási pontok rendszere alapvető »nyilvánossági kritérium«. Itt nem csak egy-egy elv vagy koncepció ismeretéről, hallgatólágos vagy kényszerű elfogadásáról van szó. Arról is szó van, hogy a polgárok tisztában vannak az adott elv vagy koncepció rájuk vonatkozó következményeivel is, és ennek a teljes ismeretében,

»informált módon« és minden fontos részét ismerve és megértve fogadják el azokat. Itt lényegében egy »informált, tájékozott beleegyezésnek« kell teljesülnie.

A „polgárok tisztában vannak” kitétel nem azt jelenti, hogy minden egyes polgár, minden egyes percben, minden egyes részlettel tisztában van, és például minden egyes jogszabályt fejből fúj. Azt jelenti, hogy bármelyik polgár, bármikor, ha akarja, ténylegesen és könnyen megismerheti ezeket. A „ténylegesen” és a „könnyen” nem csak azt jelenti, hogy *formálisan elérhető, hozzáférhető* valami. Azt jelenti, hogy ténylegesen *könnyen hozzá tud jutni a releváns információkhoz*. Azt is jelenti, hogy *nemcsak fizikailag tud hozzájutni*, de ezek az információk, elvek, normák, jogszabályok minden egyszerű földi halandó számára *még érthetők is*. Nem csak a vájtfülűek értik, és legkevesébe sem csak az érti ezeket, aki leírta. Ez például az összes jogszabállyal kapcsolatos *alkotmányos követelmény is* kellene legyen. Ha sok és részletes jogszabály létezik, de ezeket senki sem érti, senki sem látja át, az olyan, mintha nem lenne jogszabály. A jogállamiságot az érthetetlen, átláthatatlan és extrém mennyiségű jogszabállyal és ezek folyamatos ipari méretű módosításaival is el lehet lehetetleníteni, akár fel is lehet számolni! A nagytömegű, átláthatatlan, követhetetlen és érthetetlen *jogszabálytömeg* és folyamatos módosításaiak lényegében tömegeket zárnak ki az érdemi párbeszédéből, és ellehetetlenítik a jogszabályalkotás érdemi ellenőrzését. Még az is előfordulhat, hogy néhányan azt írják bele egy-egy jogszabályba, amit csak nem szégyellenek. Úgysem látja, úgysem érti senki.

Nem csak a jogszabályok *közérthetőségével* és a jogszabályalkotás *átláthatóságával* kapcsolatosan hozható fel számos példa annak az illusztrálására, hogy miért alapvető fontosságúak a »nyilvánosság kritériumai«, mi azok gyakorlati jelentősége, miért alkotmányos probléma ez, és miért veszélyezteti a demokráciát, ha ezek nem teljesülnek. Így például az, ha egy-egy elv vagy koncepció jól hangzik (például *versenyképesség, gazdasági növekedés, adócsökkentés, kiadáscsökkentés, bürokrácia-csökkentés* és hasonló), és azt úgy fogadják el, hogy nincs világossá téve, hogy mi ennek a következménye (például az egyenlőtlenségek *extrém* felerősödése, az alapvető társadalmi igazságossági és biztonságot garantáló intézményrendszer leépülése)³ (DAVIES, 2014), akkor jó kommunikációs trükkről ugyan lehet beszélni, de a »nyilvánossági kritériumok« szerinti *igazságossági és tisztességességi követelményeknek* való megfelelésről nem.

6.2.§ A JÓL ELRENDEZETT TÁRSADALOM MINT REALISZTIKUS UTÓPIA

A »jól elrendezett társadalom« egy idealizált állapotot ír le. Bármilyen »politikai igazságossági koncepciót« gondolunk is alkalmasnak egy »szabad emberhez méltó demokrácia« társadalmi körülményeinek és a »társadalom

³ William Davies: *How 'Competitiveness' Became One of the Great Unquestioned Virtues of Contemporary Culture: How Did Mounting Inequality Succeed in Proving Culturally and Politically Attractive for as long as it Did?*, Economics.com (2016)

alapvető struktúrájának» és a »háttérigazságosság« rendszerének a szabályozására, a »jól elrendezett társadalom« idealizált jellemzői azok, amelyek alapján megítélhetjük azt, hogy maga az *alkalmasnak gondolt* politikai koncepció *valóban alkalmas-e* arra, hogy egy demokratikus társadalomban az »igazságosság politikai koncepciója« lehessen.

Egy súlyos igazságtalanságokkal terhelt, tisztességtelenül működő társadalomban általában bármilyen változtatási javaslatra mindig lehet elegendő okot, magyarázatot vagy kifogást találni arra, hogy valami miért épp úgy van, ahogyan van; miért nem lehet rajta változtatni. Az *igazságtalan, tehát tisztességtelen* rendszerben a »közös morális viszonyítási rendszer« hiányában az *abnormális sokszor normálisnak tűnik, a normális pedig abnormálisnak*. A korábban leírt »van-kell tévedés« (4.5.§), azaz az a logikai és gondolkodási hiba, melynek lényege, hogy megállapítjuk, hogy *most mi a helyzet*, majd tévesen levonjuk a következtetést, hogy „*azért, mert ez és ez, így és így van, ennek így is kell lennie*”, normális rendszerben is sokszor előfordul. A súlyosan tisztességtelen rendszerekben halmozottan fordul elő. A gondolkodási hibára való *hajlamot* a tisztességtelen rendszerben élni kényszerülők *kilátástalanság* érzése, *alternatíva nélküliség* érzése és napi tapasztalatai felerősítik. Segít elkerülni, hogy a »van-kell tévedésbe« essünk (4.5.§), ha a rendszerről, a társadalomról való gondolkodásunkhoz tudatosan a »jól elrendezett társadalom« idealizált koncepcióját mint afféle »realisztikus utópiát« (2.4.§) vesszük elő. Így elkerülhetjük, hogy végzetesen összekeverjük a *létező rendszer* tényeinek a *leírását* jelentő „*van-értékeket*” és a „*hogyan kellene, hogy legyen*” típusú kérdés megválaszolását jelentő *előíró* jellegű, *normatív*, előíró „*kell értékeket*”. A »realisztikus utópia« idealizált modellje segít abban, hogy még egy súlyosan igazságtalan és tisztességtelen rendszer esetén is képesek legyünk elvonatkoztatva, érdemben és logikai hibáktól mentesen gondolkodni arról, hogy hogyan és mit kellene változtassunk a rendszeren ahhoz, hogy a »szabad emberhez nem méltó« rendszer elmozduljon egy »szabad emberhez méltó demokrácia« irányába.

A demokratikus gondolkodásban a nagyon is fontos gyakorlati jelentőséggel bíró elméleti, elvi viták szintjén a fő tisztázandó kérdés az, hogy ha az egyes konkrét fennálló rendszerek konkrét működési zavaraitól elvonatkoztatunk, akkor mik lennének egy igazságos és tisztességes társadalom legmegfelelőbb politikai igazságossági koncepciójának a fő tartalmi elemei. Ennek a tisztázása teszi lehetővé azt, hogy egyáltalán meg lehessen fogalmazni azt, hogy mégis *mit kellene elérni, min kellene változtatni és milyen irányba kellene változtatni*. A »jól elrendezett társadalom« idealizált, de realisztikusan megvalósítható modellje adhat támpontot a fennálló rendszerek »nem ideális körülményein« való változtatáshoz is. Egy demokratikus társadalom *politikai igazságossági koncepciója* alapján az egyik alapvető kérdés az, hogy maga a koncepció *alkalmas-e* arra, hogy a szabad és egyenlő polgárok generációkon át tartó tisztességes és igazságos társadalmi együttműködésének a *nyilvános*, mindenki által ismert, elismert és *kölcsönösen elfogadott* igazságossági koncepciója, »közös morális viszonyítási rendszere« lehessen. Bármilyen tetszetős is egy igazságossági koncepció, ha nem tud eleget tenni a *nyilvánossággal* és a *közmeg-*

egyezőssel kapcsolatos követelményeknek, azaz annak, hogy mindenki számára ismert, elismert és mindenki által kölcsönösen elfogadott koncepció legyen, akkor nem alkalmas arra, hogy egy »szabad emberhez méltó demokrácia« igazságos és tisztességes társadalmának politikai igazságossági koncepciója legyen.

Előfordulhat, hogy az *igazságosság politikai koncepciója* vagy azon alapuló intézkedéscsomag gyorsan megbukik, amint a jelszavak mögötti tartalom jelentése és annak következményei széles körben ismertté és nyilvánossá válnak. Ez fordítva is igaz: számos jelenleg magától értetődőnek tekintett – és a társadalmi igazságosságot alapvetően és mélyrehatóan érintő – közpolitikai gyakorlat vélhetően csak azért tudott gyökeret verni, és csak azért nem bukott még meg, mert senki nem gondol bele abba, mi is a valódi jelentése, illetve melyek a tényleges következményei az adott koncepciónak vagy a gyakorlatban megfigyelhető túldimenzionálásának, *félre-prioritizálásának*. Ennek a gyakorlati jelentősége sokkal mélyrehatóbban érinti életünket és mindennapjainkat, mint azt elsőre gondolnánk. Például az egyoldalúan vagy aránytévészto módon a GDP-ben mért gazdasági növekedésre, GDP-arányos államadósság-csökkentésre, adócsökkentésre és kiadáscsökkentésre fókuszáló politikák, a gazdasági növekedésnek – mint az emberi fejlődés és a fontos társadalmi célok elérése eszközének – önmagáért való céljá és önmagát hitelesítő értékke való átlényegülése mindennapi életünket olyan szerteágazóan, olyan mélyrehatóan és olyan mindent átítatóan érinti (BASU és mtsai, 2013), hogy egy külön fejezetet (7.§) szentelünk annak, hogy néhány, a politikai gazdaságtan területéhez tartozó példán keresztül illusztráljuk a »jól elrendezett társadalom« igazságossági, tisztességességi elveinek, és a »nyilvánosság kritériumainak«, és azok nem teljesülésének mélyreható gyakorlati jelentőségét.

6.3.§ A NYILVÁNOSSÁGI KRITÉRIUMOK ÉS AZ ÁTFOGÓ DOKTRÍNÁK

Egy politikai szintű igazságossági koncepció a »nyilvánossági kritérium« teljesülése miatt akkor is megbukhat, ha az igazságossági koncepció túl sok részletre terjed ki, és óhatatlanul túlterjeszkedik a politikai szféra határain. Amint túlterjed a »politika felségterületén«, könnyen konfliktusokat, megosztottságot és más hasonló problémákat generálhat, mert az »átfogó doktrínák és világnézetek pluralizmusának a ténye« következményeként szükségszerűen számos más »mérésékelt átfogó doktrína« különböző tételeivel, világnézetével és értékrendjével kerülhet összeütközésbe. Ezért nem tudja elnyerni számos, egyébként mérsékelt polgár támogatását. Másképp fogalmazva: egyetlen »mérésékelt átfogó doktrína« sem alkalmas a »mérésékelt átfogó doktrínák átfedő konszenzusának« a kialakítására, mert túl sok mindenre, túl részletesen és a politikai szinten túlterjeszkedve túl sok normát fogalmaz meg. Ez mind a különböző liberális, mind a különböző konzervatív, mind a különböző erkölcsi és vallási doktrínákra érvényes. Demokratikus körülmények között lehetetlen azt elérni, hogy a társadalom minden tagja ugyanazt az átfogó doktrínát fogadja el. Ez »az elnyomás ténye« (RAWLS, 2005).

Így ez egy »jól elrendezett társadalom« idealizált körülményei között is lehetetlen. Ami lehetséges az az, hogy a különböző átfogó doktrínákat elfogadó polgárok a saját »átfogó doktrínáik« alapján ugyanazt a – sokkal szűkebb és csak a politikai szintre szorítkozó – »politikai igazságossági koncepciót« fogadják el az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusa« alapján. Ez az »átfedő konszenzus« nemcsak lehetséges, de a »jól rendezett demokratikus társadalom« tisztességes és igazságos működéséhez szükséges »társadalmi stabilitásnak« ez már egy teljesen megfelelő és elégséges alapja. Továbbá: demokratikus körülmények között és *elnyomás nélkül* egy ilyen, az »igazságosság politikai koncepciója« kapcsán kialakított »átfedő konszenzus« a számunkra egyedül elérhető lehetőség az igazságos működéshez szükséges »társadalmi stabilitás« megteremtésére.

A »nyilvánossági kritériumok« és az »átfedő konszenzus« kapcsán fontos néhány kérdést tisztázni, hogy ne legyenek félreértéseken alapuló kételyeink az átfedő konszenzus és egy jól elrendezett társadalom *megvalósíthatóságával* kapcsolatosan. Amikor *közmegegyezésről* vagy *nyilvános* és mindenki által ismert és kölcsönösen elismert »politikai igazságossági koncepcióról« beszélünk, akkor „a mindenki” nem azt jelenti, hogy a társadalom minden egyes tagja, az utolsó polgárig bezárólag, feltétlenül mindenben egyet kell értsen. Ha ilyen elvárást és kritériumot támasztanánk a »jól elrendezett társadalom« politikai igazságossági koncepciójával szemben, akkor az egész társadalmat *túszul ejtethi* akár egyetlen szélsőséges nézeteket valló csoport is azzal, hogy ő „*márpedig csakazértis nem ért egyet*”. Megjegyzendő, hogy valójában bármilyen, egyébként *mérsékelt doktrínának* is lehetnek olyan *szélsőséges képviselői*, akik semmivel sem értenek egyet addig, amíg az őáltaluk igaznak tartott doktrína minden egyes részletét el nem tudják fogadtatni a többiekkel, rá nem tudják erőltetni a többiekre. Ez persze általában nem sikerül. Mi itt a probléma? Vegyük észre, hogy ilyenkor az adott »*mérsékelt doktrína szélsőséges képviselői*« valójában a »*lelkiismeret szabadsága*« és a mások eltérő nézeteivel szemben a lelkiismeret és a gondolat szabadsága jegyében *kötelező türelem elveit* tagadják meg. Magyarán nem feltétlenül a doktrína maga a szélsőséges, hanem az azt képviselő személy vagy csoport doktriner magatartása az. Bárki, aki az elmúlt két és fél évtizedben foglalkozott közügyekkel, számtalan példát tud találni olyanra, amikor egy alapvetően mérsékelt filozófiai vagy vallási doktrína hangos és erőszakos képviselői voltak a szélsőségesen doktrinernek, nem pedig az a »*mérsékelt átfogó doktrína*«, amit *szélsőséges képviselői* ügyesen lejárattak, hiteltelenítettek.

Vegyük észre azonban azt, hogy *bármely mérsékelt doktrínának lehetnek szélsőséges képviselői*. A felvilágosodáskori – a konkrét történelmi kontextusban értelmezendő – vallásellenességnek máig ható hatása az a téves nézet, hogy szélsőséges csak vallási doktrína, netán konzervatív doktrína lehet, a liberális doktrínák pedig definíció szerint csakis mérsékeltnek lehetnek. Ez súlyos tévedés! Míg a jelentős vallási, filozófiai és erkölcsi doktrínák mind mérsékeltnek, és tökéletesen alkalmasak az átfogó doktrínák átfedő konszenzusának a kialakítására (*számos liberális és a számos vallási doktrína is*) (RAWLS, 2005), bármelyiknek lehetnek szélsőséges képviselői, így a sok »*mérsékelt átfogó liberális doktrína*« bármelyikének is. A történelem számos példát produkált arra,

hogy a liberális értékek és elvek szélsőséges és a más nézeteket valókkal szemben intoleráns képvisellete pontosan ugyanolyan súlyos társadalmi, politikai megosztottsághoz tud vezetni, mint bármilyen más mérsékelt doktrína szélsőséges és intoleráns erőltetése. Akár a *tolerancia* elvének, vagy bizonyos *identitáspolitikáknak* az agresszív, inadekvát erőltetése is lehet *intoleráns, megbélyegző és kirekesztő*.

Ahogy „*a mindenki által ismert és elfogadott*” »politikai igazságossági koncepció« alatt nem azt értjük, hogy a társadalom minden egyes tagja, ideértve a legszélsőségebbeket is, mindig, mindenben egyet kell értsen, »*az átfogó doktrínák átfedő konszenzusa*« alatt sem azt értjük, hogy az összes doktrína között legyen *átfedő konszenzus*. Mint már korábban is említettük, az »*átfogó és részlegesen átfogó doktrínák*« és az egyéb nézetek, vélemények között számos *mérsékelt, méltánylandó és teljes mértékben elfogadható* létezik. Ugyanakkor minden társadalom életében, mindig jelen vannak *szélsőséges*, esetenként kifejezetten örült vagy gonosz doktrínák, illetve nézetek, amelyek teljesen elfogadhatatlanok. Egy »*jól elrendezett, igazságosan és tisztességesen működő társadalom*« kialakulásának az esélyét nem tehetjük sem a szélsőséges és esetenként örült doktrínák és nézetek, sem az ilyeneket valló személyek, sem a mérsékelt doktrínák szélsőséges képviselőinek a túszává. Ezért a „*mindenki által ismert és kölcsönösen elfogadott*”, illetve »*az átfogó doktrínák átfedő konszenzusa*« a mérsékelt nézeteket valló polgárookra és a mérsékelt átfogó doktrínákra vonatkozhat csak.

Ezen a ponton fel kell tegyünk a kérdést: *ki a „mérsékelt” és „az elfogadható” és ki a szélsőséges? Ki és milyen alapon határozza ezt meg?* Semmiképpen sem az a szélsőséges, akit egy adott szituációban a társadalom egy adott csoportja a saját aktuálpolitikai érdekei alapján ad hoc módon annak kiált ki. Egy demokratikus társadalom politikai igazságossági koncepciója szempontjából azt értjük mérsékelt alatt, (i) aki tisztában van az »*átfogó doktrínák pluralizmusának a tényével*«, (ii) aki tisztában van azzal, hogy ennek egyik következménye »*az elnyomás ténye*«, azaz az, hogy egyetlen átfogó doktrína alapján csak elnyomással lehet társadalmi egységet kierőszakolni (ideig óráig), (iii) aki tisztában van azzal, hogy a demokrácia és a társadalmi béke alapvető feltétele a *lelkiismereti szabadság* elve alapján egymás nézeteinek a *kölcsönös tiszteltetben tartása* és (iv) aki semmilyen módon nem kérdőjelezi meg a társadalom bármely tagjának vagy csoportjának *egyenlő státuszát és szabadságát*, (v) és összességében az, aki ismeri, érti, elfogadja és gyakorolja a »*reciprocitás (viszonosság) elvét*« és annak a »*szabad emberhez méltó társadalom*« működését meghatározó alapvető következményeit, és ebből nem törekszik *aszimmetrikus viszonyokra a politikai felségterületet érintő igazságossági kérdésekben*. Az a doktrína vagy személy számít szélsőségesnek, aki saját nézetrendszerének egyeduralkodóvá tételére törekszik, akár más nézetek elnyomása árán is, és/vagy nézetrendszerének fontos része a »*reciprocitás elvének*« megtagadása, a viszonyok *aszimmetriája*, azaz a társadalom bizonyos csoportjaitól az *egyenlő szabadság, jogok és lehetőségek megtagadása*. Végül: az is szélsőséges, aki másokat *ad hoc* módon, aktuális politikai érdekeinek meg-

felelően, szélsőségesnek bélyegez, csak azért, mert a másik „*nem írja alá*” emezek átfogó doktrínájának összes tételét, elvét és számos olyan normáját, amelyek nem is a *politikai szinthez* tartoznak.

6.4.§ A TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁG POLITIKAI KONCEPCIÓJA SZERINT JÖL ELRENDEZETT TÁRSADALOM AZ EGYIK LEGFONTOSABB KÖZJÓ

A »*társadalmi stabilitás*« és *társadalmi egység* soha nem volt megvalósítható, és a jövőben sem lesz megvalósítható az *átfogó doktrínák* szintjén vagy egyetlen »*átfogó doktrína*« mindenki által történő elfogadása révén. Ez a »*pluralizmus tényének*« és az »*elnyomás tényének*« a nyílegyenes és a társadalmi béke érdekében tiszteletben tartandó nyilvánvaló következménye. Ugyanakkor a társadalmi béke és a »*társadalmi bizalom*« szempontjából fontos *egységes társadalmi szintű politikai célrendszer* a sokkal szűkebb spektrumú »*politikai igazságossági koncepció*« szintjén kialakítható. Sőt, úgy tűnik egyedül ez alakítható ki. Ez nem kis érték. Sok szempontból ez az egyik legfontosabb *társadalmi közjó*, mind a polgárok egyéni szempontjából, mind a társadalom egésze szempontjából.

- (i) A »*két erkölcsi képesség*« kibontakoztatása, azaz az, hogy a polgárok saját céljaikat és életcéljaikat »*erkölcsi érzékükkel*« és »*igazságérzetükkel*« összhangban a tisztességesség és a társadalmi igazságosság követelményeinek megfelelően tudják megvalósítani, önmagában is a *fontos egyéni javak része* (RAWLS, 2001). Ma már ismert az is, hogy az emberek általában törekszenek a tisztességesség szabályainak is és a jogszabályoknak is a betartására; s kifejezetten életminőségük romlásaként, afféle fogyatékossággként élik meg azt, ha ez – például súlyos élethelyzetük, körülményeik miatt – esetenként nem sikerül. Külön »*társadalmi hátrálynak*« számít az, ha valaki nincs abban a helyzetben, hogy minden esetben betartsa a jogszabályi előírásokat, illetve megfeleljen a tisztességességi szabályoknak és a társadalmi elvárásoknak. Ez a fajta »*társadalmi hátrány*« a »*szégyennel*« és a »*szégyenmentes élet alapvető emberi szükségletével*«, valamint az »*önbecsüléssel*« és az »*önbecsülés társadalmi alapjaival*« függ össze (WOLFF és mtsai, 2007).
- (ii) Az *igazságos, tehát tisztességes társadalmi működés*, az »*önbecsülés*« és a »*szégyenmentes élet*« társadalmi feltételeinek a megléte, valamint egymás megbecsülése és tiszteletben tartása a polgárok alapvető emberi szükségleteinek kielégítését biztosítja. Az azonos *szabadság*, az azonos *jogok*, a *tisztesség életlehetőségei* és *életesélyek* biztosítása, a »*polgár mint szabad és egyenlő személy*« státuszának és ennek kölcsönös elismerésének a biztosítása, és az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« tisztességesen elegendő küszöbszintet meghaladó biztosítása minden polgár »*alapvető emberi szükséglete*«.
- (iii) Minden olyan *közös társadalmi cél*, amelyet a polgárok a »*társadalmi együttműködés*« során közösen érnek el és valósítanak meg, a »*társadalmi közjó*« részévé válik. Így az »*igazságosság politikai koncepciójának*« meg-

felelően létrehozott politikai, társadalmi és gazdasági intézmények, ezek tisztességes működése és ezeknek egyetlen – a társadalmi igazságosságot, a lehetőségeket és a biztonságot garantáló –, egymással összehangolt rendszerként való működése, továbbá e működés tartós és stabil fennmaradása a legfontosabb, nélkülözhetetlen *»elsődleges prioritású társadalmi javakat«* jelenti. Ezt bizonyítja az is, hogy a jól működő és igazságos társadalmak az ilyen politikai, társadalmi és gazdasági intézményeikre mennyire büszkék, és hogy ezeket történelmük legjelentősebb vívmányaiként tartják nyilván, sőt, szükség esetén készek fegyverrel is megvédeni ezeket a vívmányokat (RAWLS, 2005). E társadalmi igazságossági intézmények jó működése az egyik olyan fő jellegzetessége egy társadalomnak, amely alapján a *demokratikus társadalmak* tagjai megkülönböztetik magukat a *nem demokráciáktól* és a *»szabad emberhez nem méltó«* rezsimektől.

- (iv) *A társadalom igazságos és tisztességes működése és az ebből eredő »stabilitás« és a minden szinten jelenlévő bizalom és »társadalmi bizalom« az egyik legfontosabb »társadalmi tőke«.* Minél igazságosabban és tisztességesebben működik egy társadalom, a társadalom tagjai annál jobban és annál nagyobb biztonságban érzik magukat benne, és annál inkább *fenn akarják tartani e körülményeket s az ezeket garantáló intézményeket.*

Miután a *»túlzott egyenlőtlenségek«* kialakulása és az *»elfogadhatatlan egyenlőtlenségek«* felszaporodása ezt alapvetően áthatja alá, a *»társadalom alapvető struktúráin«* keresztül megfelelő mechanizmusokat kell működtetni a *túlzott egyenlőtlenség kialakulásának a megelőzésére.* Ez a *»háttérigazságosság«* részben az *extrém vagyonok felhalmozásának bizonyos korlátait* jelenti (például *progresszív adórendszeren* vagy bizonyos, a *nagyvagyonok örökösödési adóin* keresztül), másrészt az *»önbecsülés társadalmi alapjainak«* a konzekvens biztosítását jelenti (például az *esélyteremtő oktatási rendszeren* és a személy biztonságát és funkcionáló- képességét jelentő *társadalmi biztosítási rendszereken* keresztül). Nem egyszerűen csak a terhek közös és méltányos viseléséről van szó, és végképp nem pusztán az állami adóbevételek növelése vagy a költségvetés egyensúlya a cél. Ezen *»háttérigazságossági mechanizmusok«* működésének az alapvető célja a *»túlzott egyenlőtlenségek«* és a *»magánvagyonok és a hatalom túlzott koncentrációja«* kialakulásának a megelőzése, mégpedig a *»társadalmi együttműködés tisztességes és igazságos feltételrendszerének«* fenntartása és a *»jogok és lehetőségek valós értékének megőrzése«* érdekében. Még tömörebben fogalmazva: ezen *»háttérigazságossági mechanizmusok«* alapvető célja a *»szabad emberhez méltó demokrácia«* és a *»társadalmi együttműködés tisztességes feltételeinek«* a hosszú távra szóló megóvása, megvédése és fennmaradásának biztosítása az egymásra lapolódó *»generációkon keresztül«.*

Ezzel szemben minél kevésbé igazságos és tisztességes egy társadalom működése, és minél *extrémebbé* válnak az egyenlőtlenségek, annál erősebben jelenik meg az *irigység, a harag, a másokon való uralkodás vágya, a mások jogainak és lehetőségeinek a csorbítására, leszűkítésére irányuló kirekesztő törekvések, a közöny, a cinizmus, az egoizmus, a kapzsiság, a mohóság, a pénzsóvárság, valamint a szociális távolságok növekedésével az undor, a súlyos bajban levőkkel szembeni*

dehumanizációs tendenciák és a kirekesztő tendenciák. Mindezek, kiegészülve a *szánsalom*, a másik helyzetébe való beleérző és belegondoló *empátiás* képesség és az *együttérzés és részvétel* hiányával, a *szolidaritásérzés* és az *együvé tartozás* érzésének hiányával, a társadalmi és politikai *megosztottsággal*, a »*társadalmi bizalmat*« és a »*közbizalmat*«, valamint a »*társadalmi tőkét*« is aláássák, megrendítik. Vegyük észre azt is, hogy ezek a látszólag nem összefüggő, és »*a szabad emberhez méltó demokráciát*« alapvetően veszélyeztető, káros, negatív és a társadalom darabokra szakadásához vezető, megosztó érzések összefüggenek, együtt jelennek meg, és ez nem véletlen.

A »*társadalmi bizalom*« megrendülése a társadalom és gazdaság legalapvetőbb működési funkcióit is veszélybe sodorja. Mind a konzekvensen igazságos, mind a konzekvensen tisztességtelen működés egyfajta öngerősítő folyamatot, *circulus vitiosus*t indít el. Az *igazságtalanság és a tisztességtelenség* felerősíti a negatív és destruktív folyamatokat, és tovább erősítheti a tisztességtelenséget. Míg az *igazságosság és tisztességesség* helyreállítása és ennek a polgárok által a mindennapi életükben történő megtapasztalása felerősíti a pozitív folyamatokat, elkezd helyreállítani a társadalmi bizalmat, és felerősíti a társadalom mind igazságosabb és tisztességesebb működésének kialakulási folyamatát (STOUT, 2010). Mint már többször említettük, a jó hír az, hogy a társadalom tisztességes és igazságos működése vagy annak hiánya nem természeti törvények által meghatározott, nem afféle *eleve elrendeltetésen* alapul. Kizárólag rajtunk, a társadalom tagjain múlik, milyen döntéseket hozunk. Az egyenlőtlenségek *extrém* mértéke, a tisztességtelen és igazságtalan működés nem az égből pottyan a nyakunkba. Nem olyan, mint egy cunami, egy földrengés vagy más természeti katasztrófa. A tisztességtelen és igazságtalan társadalmi működés kizárólag »*rossz*« emberi döntések következménye. Ezért »*jó és helyes*« emberi döntések sorozatával a helyzet elvben bármikor korrigálható.

A fentiek alapján sejthető, hogy egy »*tisztességtelen hatalom*« viszonylag gyorsan, viszonylag nagy rombolást tud véghezvinni egy társadalom lelkében, erkölcsében és egészséges működésében; például az alapvető társadalmi igazságossági intézmények megszorító programokon keresztüli roncsolásával, vagy az olyan legalantasabb és legdestruktívabb érzületek felkorbácsolásával, mint például az *irigység*, az *önzés*, a *bűnbakképzés*, *ellenséggképzés*, *gyűlöletkeltés* a társadalom egyes csoportjai között, stb. A polgárok próbálnák megvédeni alapvető vívmányait, és próbálnának ellenállni az őket *elaljasító és lealacsonyító* törekvéseknek. Ez utóbbi, azaz a *polgárok elaljasítása* egyfajta beteges – hatalomtechnikai logika szerinti – *korruptió kísérlet* a tisztességtelen hatalom részéről. A tisztességtelen hatalom szántsándékkal számtalan módon le akarja alacsonyítani, el akarja aljasítani a polgárokat, a polgárok olyan *közös bűnbe* való becsalogatásával vagy bekényszerítésével, amely a polgárok alapvető erkölcsi értékeivel ellentétes. Ez a polgárok szabadságát, a tisztességtelen hatalommal szembeni erkölcsi fensőbbiségét pontosan az ő erkölcsi tartásuk, morális ellenállásuk megtörésén keresztül rombolja le. A tisztességtelen hatalom pontosan tudja, hogy amit tesz, az *rossz és morális legitimitása* megkérdőjelezhető. Kivéve, ha azokat, akik *morális legitimitását* megkérdőjelezhetik, sikeresen le-

alacsonyítja és lealjasítja a maga szintjére. A tisztességtelen hatalom által *a társadalom lelkében és erkölceiben okozott rombolás* és kár, valamint az egyéb rombolások kárai helyrehozhatók, de csak nagy elszántsággal és konzekvens építkezéssel. Egy, az erkölcsöket és a lelkeket leromboló tisztességtelen és igazságtalan, »szabad emberhez nem méltó« rezsim érája után, az ország *szellemi és erkölcsi újjáépítése* során a társadalom életében jelenlévő és nem korrumpálódott *átfogó vallási, erkölcsi nézetek és filozófiák* és képviselőik ilyenkor nagy segítséget jelentenek az erkölcs és az erkölcsi normák rehabilitálása során. A gonoszok látszólagos előnye abban a tényben rejlik, hogy rombolni mindig könnyebb és gyorsabb, mint építeni.

Ugyanakkor bizakodásra ad okot az az egyszerű tény, hogy általában mindenki szeretne jobban, tisztességesen és szabadabban élni, mint rosszabbul, tisztességtelenül és elnyomásban. Egy igazságtalanul és tisztességtelenül működő társadalomban mindenkor többen vannak azok, akiknek elemi érdeke a pozitív változás. Ez akkor is így van, ha ezt sokan közülük átmenetileg nem ismerik fel. Amint a többség felismeri, hogy az őt nyomorgató és kifosztó tisztességtelen, igazságtalan és *morálisan illegitimé vált hatalomtól* való megszabadulás kulcsa az, hogy ne engedjék, hogy a – tisztességtelen helyzet fenntartásában érdekelt – kisebbség *nem valódi törésvonalak* vagy messze nem elsődleges jelentőségű, *hamisított törésvonalak* mentén megossza őket, és összefognak, a helyzetükön gyorsan tudnak változtatni. Még a csak formálisan biztosított demokratikus keretek között is (pl. általános választójog) képesek megeremteni a feltételeket ahhoz, hogy elkezdhessenek felépíteni egy olyan rezsimet, amelyben az állam és a kormányzat a társadalom *összes* tagjáért működik, nem pedig egy szűk kisebbség gazdagodásáért és hatalmának biztosításáért. Fel kell ismerni, hogy a *hamisított törésvonalak* és a társadalom egyes csoportjai közötti *konfliktusok*, továbbá a *reménytelenség* és a *kilátástalanság* és *alternatíva nélküliség* érzése egy *szűk kisebbség által kreált*, és a fennálló hatalmi egyensúly és a domináns pozícióik megőrzése érdekében *mesterségesen generált* problémák. Azt is fel kell ismerni, hogy a *kilátástalanság, alternatíva nélküliség, reménytelenség* érzései *mesterségesen kreált és generált érzések*. Valójában nem a tényleges *objektív helyzet*, hanem a *helyzet szubjektív percepciója* és a *szubjektív érzések* azok, amik a cselekvést blokkolják, és a helyzet megváltoztatását reménytelennek *látszóvá* teszik. A változáshoz az szükséges, hogy ne csak a társadalmat *tudatosan manipuláló kisebbség*, hanem a *manipulált és folyamatosan fosztogatott többség* is ráébredjen arra, hogy ezek nélkül a *hamisított törésvonalak* és *mesterségesen generált érzések* és problémák nélkül ez a szűk kisebbség nem tudja fenntartani a saját érdekeit szolgáló, de egyébként elfogadhatatlanul igazságtalan és tisztességtelen állapotokat.

A változáshoz az is szükséges, hogy a változásban érdekelték az *összefogás* lehetőségét ne ott keresgéljék, ahol azt nem lehet megtalálni, hanem a »*politikai szinten*«, az »*igazságosság politikai koncepciója*« körül, azaz ott, ahol az *összefogást* meg lehet találni, és ki lehet alakítani. Ez az alapelvek, értékek és célok lényegesen szűkebb spektrumát jelenti, mint mondjuk az »*átfogó doktrínák*« vagy az önmagukat ilyen *átfogó doktrinális értékrendek mentén definiáló pár-*

tok érték-, cél- és normarendszere. Pontosan azért kell az összefogás alapjait a politikai szintre leszűkíteni, hogy kialakítható legyen az »átfogó doktrínák át-fedő konszenzusa«.

Miben kellene átfedő konszenzussal megegyezni egy jó okok miatt stabil és ezért hiteles összefogáshoz? A klasszikus első generációs, negatív »szabadság-jogokon« kívül az »átfedő konszenzus« magába kell foglalja a »ténylegesen realizálható és tisztességes esélyek és lehetőségek« megteremtésének, valamint a társadalom tagjainak létbiztonságát és funkcionálóképességének garantálását is jelentő (i) »elsőleges társadalmi igazságossági jelentőségű« oktatási és társadalmi biztosítási intézményrendszerek működésének, finanszírozásának alkotmányos garanciáit (ii) (iii) és az ezekhez szükséges »elsődleges prioritású társadalmi javak« alkalmasan elegendő, küszöbszint feletti biztosításának alkotmányos szintű garantálását is. A modern társadalmakban ugyanis ezek nélkül a társadalmi és gazdasági igazságossági intézmények nélkül a tulajdonképeni szabadságjogok és lehetőségek csak formálisan deklarált, de tényleges értékkel és jelentőséggel nem bíró jogokká üresednek ki (11–14.§§).

Az olyan mondások, hogy „a nép vagy az emberek nagy többsége, nem értékeli a demokráciát és a szabadságjogokat”, a helyesen megfigyelt tények teljes félreértésén alapulnak. A mondás a helyesen megfigyelt jelenségek nem kellő mélységű megértését, félreértését és téves interpretációját jelzi. Konkrétan: nem a »szabad emberhez méltó demokráciát« utasítja el az a nép, amelynek évszázados történelme szinte másból sem állt, mind szabadságharcokból. Ehelyett arról van szó, hogy azt a konkrét „demokráciát” és azt a konkrétan deklarált „szabadságot”, amit például a rendszerváltás utáni évtizedek Magyarországon az emberek túlnyomó többsége ténylegesen megtapasztalt, az emberek többsége, teljesen érthető okokból, nem értékeli túl nagyra. Van ezen csodálkozni való? Szerintünk nincs. Miért? Azért, mert a társadalmi és gazdasági igazságosság és tisztességesség és az ebbe vetett közbizalom alapvetően rendült meg, és a társadalom tagjainak túl nagy része került bizonytalanságba, és vált sok szempontból kiszolgáltatottá a formálisan deklarált jogok és szabadságok ellenére. Az »önbecsülés társadalmi alapjainak megrendülése«, az egyén biztonságérzetének és egzisztenciális biztonság veszélybe kerülése, a szegyenmentes élet lehetőségének a beszűkülése, a relatív szegénység, és a főállású munkavégzés melletti munkavállalói szegénység; a munkanélküliség, illetve az értelmes munkavégzés lehetőségeinek a beszűkülése, a kilátástalanság érzése és a hasonlók minden társadalomban szükségszerűen azt eredményezik, hogy aki ilyen helyzetbe kerül, annak a számára a formálisan biztosított jogok egyre kevesebb értékkel bírnak, mert nincsenek olyan helyzetben, hogy ténylegesen élni is tudjanak ezekkel a formálisan biztosított jogokkal és lehetőségekkel. Az első generációs negatív szabadságjogok abszolút fontosak és elsődleges prioritásúak (lásd később), de önmagukban messze nem elegendők a XXI. század körülményei között. Esélykiegvenlítő mechanizmusokra, tisztességesen egyenlő lehetőségekre és esélyekre, valamint igazságos és tisztességes elosztási és háttérigazságossági mechanizmusokra van szükség ahhoz, hogy a

modern társadalmak körülményei között a *formálisan* biztosított szabadságjogok *valós értékkel bírnak*, és meg is tartásuk generációkon keresztül a *valós értéküket* (SUNSTEIN, 2004).

Nem arról van szó tehát, hogy a magyar nép olyan *speciális és kivételes* lenne, hogy specifikusan az ő számára nem jelent túl sokat a demokrácia. Ez teljes tévedés! Arról van szó, hogy *az a konkrét* – és a társadalmi igazságosság és tisztesség alapvető követelményeinek sem eleget tevő – *demokrácia*, amit a rendszerváltás utáni elit képes volt létrehozni, egyetlen más nép számára sem jelentene túl sokat, így a magyarok számára sem bír értékkel. Azért, mert nem egy »szabad emberhez méltó demokrácia«, nem egy *igazságos, tehát tisztességes* demokratikus rendszer jött létre. Itt nem a demokrácia és a szabadság, mint olyan az, ami nem bír értékkel a magyar polgárok számára, hanem *azt a »szabad emberhez nem méltó« és tisztességtelen, igazságtalan valamit* utasítják el – teljesen érthető okokból – az emberek, ami egy valódi, »szabad emberhez méltó«, *igazságos, tehát tisztességes* demokrácia helyett létrejött. Ez a *furcsa valami* az, amit a politikai elit demokráciának hív, és ez a *furcsa valami* az, amit a többség érthető okokból elutasít, különösen akkor, ha ezt ráadásul egy valódi »szabad emberhez méltó« és tisztességes demokratikus rendszer helyett próbálják a polgárookra rá-tukmálni. Egy »szabad emberhez méltó demokrácia« attól szabad emberhez méltó, hogy nemcsak formális szabadságokat, jogokat, lehetőségeket és megosztási igazságossági szabályokat *deklarál*, hanem biztosítja ezek *valós értékét* és valós értékének megőrzését *minden egyes polgára* számára. Ezt a klasszikus *első generációs és »negatív«⁴ szabadságjogok* túl a gazdasági, társadalmi és környezeti igazságosság »*pozitív jogain*« és intézményein keresztül teszi meg. Azért, mert a mai modern társadalmakban ezek nélkül a *többedik generációs, pozitív gazdasági, társadalmi és környezeti igazságossági jogok és intézmények* nélkül a tulajdonképpeni szabadságjogok értéke nem biztosítható a széles tömegek számára, és nem biztosítható generációkon keresztül.

A képlet egyszerű: a *több szabadságot és lehetőséget* mindenki többre értékeli, mint a *kevesebbet*. A nagyobb biztonságot és igazságosságot mindenki jobban szereti, mint a kisebbet. Ennélfogva a népek általában *valós értékükön értékelik* a jogokat és a szabadságot. A *kiüresített* és a számukra *valós értékkel nem bíró* jogokat és szabadságot nagyjából *nulla értékűnek* értékelik, azaz pontosan a *valós értékén* értékelik. Azokat a jogokat és azt a szabadságot, *amellyel élni is tudnak*, rendkívül nagyra becsülik. A jogok *valós értéke* és valós értékének megőrzése elsősorban *nem technikai szintű* kérdés. Például: a jogok nem a gazdasági helyzet vagy egyes *látszólag objektív gazdasági mutatók* állapotának függvényei, nem függhetnek azoktól és a „*szociális kalkulustól*”. Azért nem, mert az ember nem rendelhető alá a gazdaságnak, ugyanis nem az ember

⁴ A *negatív és pozitív szabadságjogok*, megkülönböztetéséről röviden és leegyszerűsítve: a „*negatív jogok*” azért „*negatívak*”, mert arról rendelkeznek, hogy *mi mindent nem tehet meg az állam és a hatalom a polgáraival szemben*. A „*pozitív jogok*” azért „*pozitívak*”, mert arra vonatkoznak, hogy *mi mindent kell megtegyen az állam a polgáraiért*.

van a gazdaságért, hanem a gazdaság van az emberért. Az alapvető *társadalmi igazságossági és tisztességességi elvek*, értékek és normák tisztázatlansága jelenti a mélyen fekvő okokat. A sokat keresett és sokak által szinte kényszeresen emlegetett *összefogást* nem az egyes pártok és érdekcsoportok rövid távú valós vagy vélt *ad hoc érdekei*, alkui, esetleg „*mutyijai*” igen alacsony technikai (és erkölcsi) szintjén, és nem is a „*nagy*” *ideológiák és átfogó doktrínák* túl sok mindenre kiterjedő nézetei közötti *kényszerű kompromisszumokban, modus vivendiben* kell keresni. Azért nem ott kell keresni, *mert nem ott lehet megtalálni*, és ott soha nem is lehet megtalálni, *mert nem ott van*. Egy kellően szűk, szigorúan csak a *politikai szintre* kiterjedő, viszont az *első generációs szabadságjogoknál* lényegesen többre – a *társadalmi és gazdaságossági igazságosság* alapvető értékeire és normáira is – kiterjedő *politikai igazságossági koncepció* kialakítása és az arról szóló *átfedő konszenzus* kialakításával lehet megtalálni egy valódi *összefogás* alapjait.

7. § PÉLDÁK A POLITIKA ÉS GAZDASÁG TERÜLETÉRŐL A NYILVÁNOSSÁGI KRITÉRIUM TELJESÜLÉSÉRE

Mint azt már korábban (6. §) előre jeleztük: annak érdekében, hogy a tényleges jelentőségének megfelelő súllyal váljék érthetővé és átérezhetővé a »*jól elrendezett társadalom*« igazságossági, tisztességességi szempontból oly fontos »*nyilvánossági kritériumának*« az értelme és jelentősége, egy kisebb kitérőt kell tegyünk néhány, a mindennapjainkat és a közpolitikai folyamatokat mélyrehatóan érintő, a *politikai gazdaságtan* területéhez tartozó problématerületre. Természetesen szó sincs arról, hogy a társadalom *igazságos, tehát tisztességes* működésének elvei, normái, értékrendje vagy akár a *jól elrendezett társadalom nyilvánossági kritériumai* leszűkíthetők, redukálhatók lennének ezekre az alábbiakban illusztratív céllal bemutatott problématerületekre. Ezek csak példák, amelyek viszont önmagukban is számos fontos igazságossági és tisztességességi problémát vetnek fel, és amelyeken keresztül jól illusztrálható a 6. § fejezetben részletezett elvi megfontolások gyakorlati jelentősége.

A GDP, a GDP-növekedés, a GDP-alapú mutatók, a *költséghaszon, költséghasznosság, költséghatékonyság*-elemzések meghatározó jelentőségűek a gazdaságpolitikai, költségvetési és közpolitikai folyamatok szempontjából. Jelentőségük annál mélyrehatóbb, minél inkább *rendeli alá* a hatalom a közpolitikát és a fontos emberi fejlődési és társadalmi célokat a gazdasági szempontoknak és érdekeknek. Minden ilyen esetben az embert, mint olyat rendelik alá az elvont gazdaság és a pénz érdekeinek. Ebben a pillanatban a GDP-növekedésben mért gazdasági növekedés, mint olyan válik »*nem nyilvános*« módon, azaz a »*nyilvánosság kritériumainak*« nem megfelelő módon a tulajdonképpeni igazságossági koncepcióvá. Ilyenkor a gazdasági növekedés (vagy netán a hatékonyság), az emberi fejlődés és társadalmi jólét mint alapvető és egyedüli legitím cél előmozdítása *eszközéből önmagáért való céllá, önmagában való értékévé válik*. Megfordul a prioritás. Ferenc pápa szavaival élve: *Az ember helyett ilyenkor a pénz kerül a központba. Sajátos és rendkívüli társadalmi károkat okozó vulgármaterialista, pénzközpontú bálványimádás alakul ki egy, az embert a központba helyező politika helyett* (TORNIELLI és mtsai, 2015).

A GDP és a gazdasági növekedési politikák (7.1. §); az öt gazdasági növekedési modell példáján, amely káros az emberi fejlődésre (7.2. §) és a különböző közpolitikai döntések megalapozásához használatos *költséghaszon elemzések* (7.3. §) példáin keresztül illusztrálunk néhány fontos, a nyilvánossági kritérium teljesülését, illetve nem teljesülését érintő problémát. A GDP-t és a gazdasági növekedést a központba helyező és *abszolutizáló* politikák problémakörének mélyebb megértése érdekében az ENSZ fejlesztési programjának az emberi fejlődésre, az emberközpontú politikákra vonatkozó kitételére és az emberi fejlődés szempontjából káros öt gazdasági növekedési modellre is kitérünk a UNDP 'Human Development' megközelítés alapján (7.2. §). Végül kitérünk a »*leszivárgási elmélet*«

(*trickle-down theory*), az adócsökkentés, kiadáscsökkentés, költségvetési egyensúly és hasonló kulcsszavak mentén megvalósuló politikákra (7.4.§), mert ezek is rendkívül jól illusztrálják a »nyilvánossági kritérium« jelentőségét. Végül röviden kitérünk a nagyvagyonok képződésével és az extrém mértékű egyenlőtlenségekkel kapcsolatos néhány problémára, köztük a járadékhajhászás jelenségére és az úgynevezett 1% problémára is. (7.5.§) Ezek az önmagukban is fontos, a mindennapjainkat érintő kérdések az »igazságosság politikai koncepciója« »nyilvánossági kritériumának« a fontosságát, gyakorlati jelentőségét, illetőleg az elvont gondolatok gyakorlati jelentőségét illusztrálják. Az írás fő gondolatmenete ezen kitérő után a 8.§ ponttól folytatódik.

7.1.§ A GDP-NÖVEKEDÉSRE FÓKUSZÁLÓ POLITIKÁK ÉS A NYILVÁNOSSÁGI KRITÉRIUMOK

Mindenki tudni véli, pontosabban „mindenki úgy tudja, mert úgy hal-lotta”, hogy a GDP-növekedése jó dolog. Azt azonban általában kevesen tudják, hogy a GDP számos olyan dolgot, ami az emberek élete szempont-jából fontos (például: egészség, jó életminőség, természeti kincsek megőrzése, tudás, stb.) egyáltalán nem mér, valamint egyes dolgokat (például tényleges termeléssel nem párosuló pénzügyi spekulációk eredménye) aránytalanul túl-értékel (STIGLITZ és mtsai, 2010). Hogyan kell értékelni azt, amikor az USA gazdasága egyetlen nap alatt 3%-os növekedést mutatott 2013-ban? Vagy azt, amikor Ghána gazdasága egyetlen éjszaka leforgása alatt 60%-al felfűvódott (COYLE, 2014)? Vagy amikor Japán mínuszos negyedéves GDP-növekedési ér-tékei hirtelen pozitívba fordultak a fukusimai atomkatasztrófát követő negye-dévben? Azt is kevesen tudják, vagy ha tudják, a következményeit nem ismerik fel, hogy az egy főre jutó GDP-növekedése semmit nem mond arról, hogy a társadalomban élő emberek között mindez hogyan oszlik meg, vagy hogy az emberek ténylegesen milyen életminőségben, milyen jóllétben, milyen egész-ségben és milyen hosszú ideig élnek (WILKINSON és mtsai, 2009). Ezért aztán, ha a szükséges háttérismeretek és a személyes sorsokra vonatkozó következmények nélkül mindenki elfogadja, hogy az emberek élete, lehetőségei és biz-tonsága szempontjából alapvető fontosságú politikai, társadalmi és gazdasági intézmények működését meghatározó döntések a GDP-növekedés szempont-jainak legyenek alárendelve, akkor nem kell nagyon meglepődni azon, hogy épp az emberek élete, lehetőségei és biztonsága szempontjából alapvető fon-tosságú intézmények működésbiztonsága megrendül, és az emberek életminő-sége romlik (FIORAMONTI, 2013).

Ha úgy vesszük, nyilvános a GDP-növekedés szempontja, hiszen „mindenki tudja, hogy a GDP-növekedése jó”, mert elhitették vele, hogy ez így van. Az igazságosság politikai koncepciója, illetőleg a »jól elrendezett társadalom« »nyilvánossági kritériuma« szerint azonban a GDP-növekedés mint „rendező-elv” nem nyilvános. Az emberek többsége ugyanis nincs kellően tisztában azzal, hogy a GDP ténylegesen mit mér, mit nem mér, és amit mér, azt hogyan,

milyen fontossági súlyozásokkal teszi. Azzal sincs tisztában, hogy mindez mit jelent az ő sorsára és az ő számára fontos szempontokra nézve. Azzal pedig végképp nincs tisztában, hogy mi az összefüggés a jelenlegi sorsa és aközött, hogy az összes fontos társadalmi intézmény működéséről szóló döntést a GDP-növekedés szempontjai alá rendelik (STIGLITZ és mtsai, 2010).¹ Valószínűsíthetően az is csak kevesek számára ismert, hogy ma már számtalan evidencia bizonyítja, hogy *a fejlett és közepesen fejlett országokban a GDP növelésétől semmiféle további jólét növelő hatás nem várható*, és hogy ezekben az országokban az emberek egészsége, élethossza, korai halála, betegségben töltött éveinek a száma, életminősége, jólléte, boldogsága és az összes említésre méltó társadalmi probléma nem a GDP mértékétől, hanem a GDP társadalmon belüli eloszlásától és annak egyenlőtlenségeitől függ (WILKINSON és mtsai, 2009).

Gondoljunk csak bele abba, hogy valójában mi is a tényleges jelentése annak, ha a gazdasági növekedés (vagy államadósság csökkentés) jelenti az elsődleges prioritást minden más céllal vagy minden más társadalmi probléma megoldásával szemben. Ha következetesen végiggondoljuk, rájövünk, hogy a gazdasági növekedést középpontba helyező, netán *abszolutizáló* politikák tényleges jelentése és *implicit állítása* az, hogy a gazdaság, a gazdasági érdekek fontosabbak *az embernél*, mint olyannál, és fontosabbak az alapvető társadalmi és *emberi fejlődési céloknál*. Az a másik *implicit*, de néha *explicit* állítás, hogy a társadalmi célok elérésének *abszolút* feltétele lenne a gazdasági növekedés, vagy hogy a gazdasági növekedés automatikusan a társadalmi célok teljesüléséhez és a társadalmi jólét növekedéséhez vezet. Ez, mint látni fogjuk, nem igaz. Lehet, hogy azok, akik ezt állítják, azok ezt tényleg *el is hiszik*, és tényleg *ebben hisznek*. Ez esetben ez a *hitük* tévedésen alapul. Azok, akik ezt állítják, de még csak *el sem hiszik*, egy másik kategóriába tartoznak.

A gazdasági növekedés elsődleges és mindenek feletti prioritása is *egyfajta igazságossági koncepciót fejez ki implicit módon*, mint ahogyan az is egyfajta igazságossági koncepció volt valaha, hogy *a fáraó piramisa* fontosabb minden ember életénél vagy hogy *a király új ruhája* fontosabb az alattvalók életénél és jóléténél. Csakhogy az ilyen „*igazságossági koncepció*” nem felel meg a *demokratikus kultúrákban* szokásos és a »szabad emberhez méltó *demokráciákban*« kötelező legalapvetőbb *igazságossági és tisztességességi kritériumoknak*; érvényesítési, elfogadási és megvalósítási módja pedig nem felel meg a kapcsolódó »*nyilvánossági kritériumoknak*«. Ezért kell ezekkel, a kérdésekkel ehelyütt egy kicsit bővebben foglalkozni. Ebben a kontextusban érthető meg mélyebb összefüggéseiben, hogy mik is a súlyos erkölcsi, társadalmi igazságossági és tisztességességi problémák a gazdasági növekedést minden más emberi és társadalmi cél fölé helyező politikákkal.

¹ Ennek fontos összefoglalását adja a Nicolas Sarkozy francia elnök által összehívott bizottság által elkészített ún. Sarkozy-jelentés. Lásd: Stiglitz J, Sen A, Fitoussi J: *Mismeasuring our Lives: Why GDP Doesn't Add Up. The Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, (2010).

*Ha elhisszük, hogy a GDP az általános gazdasági, társadalmi fejlődést és jólétet is jelzi, és elhisszük, hogy a GDP-növekedés egyenlő az általános jólét növekedésével, akkor persze a GDP-mutatók ilyen-olyan változásának szinte mindent alárendelő politikákat is hajlamosabbak vagyunk elfogadni. Azért, mert azt hisszük, hogy ilyenkor az általános jólét növekedése fog majd bekövetkezni, csak most még nem érezzük, mert az „előbb a munka, utána a szórakozás” elv analógiájára, most még azért kell elviseljük a rosszat, hogy majd később, mondjuk 3 év múlva, végre jobb legyen. Egyébként, ha jól belegondolunk, évtizedek óta ezt halljuk. A probléma az, három évtizede az egész társadalom – Samuel Barclay Beckett (1906–1989) *Godot-ra várva* című abszurd drámájának (1952) hőseihez hasonlóan – minden évben várja „a majd 3 év múlva”, de hiába. Ezért aztán az a kérdés is feltehető, hogy mondjuk három évtizeden át tartó össztársadalmi szintű emberkísérleteinek a lesújtó tapasztalatai alapján nem lehetne-e esetleg végre olyan gazdaságpolitikával is próbálkozni, ami esetleg még működik is? Nem lehetne esetleg az elmúlt három évtized alatt kudarcosnak bizonyult „jól bevált” módszereket és „rég recepteket” – akár a régi tankönyvek és elavult tudások újakra cserélésével is – esetleg valami olyanra cserélni, ami nem a mindenkori újabb és újabb aktuális időpontokhoz képest ígéri, hogy „majd 3 év múlva” jobb lesz, hanem ténylegesen el is tud érni valamit annak érdekében, hogy ténylegesen jobb is legyen a helyzet?*

Ha azonban tudjuk, hogy mi is az pontosan, amit a GDP mér, és mi is az, amit nem mér a GDP, és ebből eredően milyen aszimmetrikus torzulásokat okoz az élet szinte minden területén az, ha a GDP-növekedés, a GDP-alapú mutatók szépitgetésére épülő politikák abszolutizálódnak (STIGLITZ és mtsai, 2010), akkor cseppet sem kell csodálkozzunk, hogy az a bizonyos „most még éppen rossz a helyzet, de majd 3 év múlva jobb lesz” típusú ígéret miért is nem teljesül soha. Már legalább harminc (bár sokak szerint akár hatvan) éves az, aki akkor született, amikor először hallottuk, a „higgy nekem, mert én vagyok a szakértő: 'most még rossz, de majd később jobb lesz'-típusú „bölcsességet”. Itt lenne az ideje a kényelmes, de kudarcos régi recepteket újakra cserélni.

Az elmeháborodottság: az, amikor újra meg újra ugyanazt a dolgot csináljuk, arra számítva, hogy más eredményre jutunk, mint eddig.

Albert Einstein² (1879–1955)

A GDP-ben mért gazdasági növekedés (vagy a GDP-arányos államadósság csökkentése vagy a deficit csökkentése, vagy a költségvetési/államháztartási egyensúly) – mint az alapvető fontosságú társadalmi célok elérésének egyik fontos eszköze, mindennél fontosabb célú és elsődleges prioritássá való átlé-

² „...insanity is doing the same thing over and over again and expecting a different result”. Ezt a mondást Albert Einsteinnek tulajdonítják, bár (mint általában szinte mindent) sokan vitatják, hogy ezt Einstein mondta volna.

nyegülésekor a legalapvetőbb társadalmi igazságossági, tehát tisztességességi kérdések és prioritások úgy dőlnek el technikai szinteken, hogy sok esetben a társadalmi igazságossági és morális dimenzióba tartozó kérdések fel sem vetődnek; fel sem teszi őket senki. Precízen, pontosan ezért történhet meg az, hogy a társadalom és annak összes polgára életét és mindennapjait szinte minden aspektusában fundamentálisan érintő közpolitikai prioritások észrevétlen, lopakodó, aszimmetrikus módon költségvetéstervezési és egyéb technikai szinteken dőlnek el, mert nem teljesül a »nyilvánosság kritériuma«.

Azokat a közhelyeket senki sem vitatja, hogy „*sok pénznél jobb a több*”; s így a „*kis növekedésnél jobb a nagyobb növekedés*”. Azok azonban már fontos kérdések lennének, hogy *bármí áron vagy milyen áron jobb a mekkora növekedés, és kik viselik ennek a terheit, és kik részesednek ennek a hasznaiból.* A mérték elvesztése, az arányok eltévesztése, a gazdasági szempontok abszolutizálása az, ami erősen vitatható. Súlyos hiba *csőlátó módon* mindent alárendelni a GDP-ben mért növekedés gazdasági céljainak és érdekeinek. A GDP növekedése egyáltalán nem egyenlő az általános társadalmi jólét automatikus növekedésével, márpedig *állítólag* emiatt fontos a GDP-növekedés, és ez a GDP-növekedést abszolutizáló politikák morális legitimációs érve (FIORAMONTI, 2013; STIGLITZ és mtsai, 2010). Sőt! Legalább *öfőle*, az emberi fejlődés szempontjából kifejezetten *káros növekedés* is létezik (UNDP, 1996, 2015). A gazdasági növekedés kapcsán fontos leszögezni, hogy *a gazdaság en-bloc csak eszköz; nem cél; nem önmagában való érték; nem önmagáért való cél; nem önmagát hitelesítő érték és cél. A cél az emberi fejlődés, az emberi lét kiteljesítése és a társadalmi jólét növelése. „Nem az ember van a gazdaságért, hanem a gazdaság van az emberért”* (UNDP, 1996). Az emberek élete, boldogulása, életlehetőségei ennél fogva nem rendelkezhetők alá elvont gazdasági növekedési céloknak, statisztikai mutatószámoknak, de néhány érdekcsoport nagyon is kézzelfogható *magánérdekeinek, pénzsóvárságának és énközpontú önzésének* sem (FIORAMONTI, 2013). Ebben a kérdéskörben a »*nyilvánosság kritériuma*«, annak teljesülése vagy nem teljesülése alapvető jelentőségű. Ha a gazdasági növekedés mint cél *abszolutizálásának* és a társadalmi és emberi fejlődés céljai fölé helyezésének a *valódi* jelentése, valódi jelentősége a »*nyilvánosság kritériumainak*« megfelelően tisztázott lenne, akkor erkölcsileg legitim módon ilyen *feje tetejére állított prioritásrendszer*t nem lehetne végigvinni – akár csak megközelítőleg – demokratikus körülmények között. Ha pedig még az is »*nyilvános*« lenne, hogy az emberi és társadalmi jólét nem általában a GDP és növekedése mértékétől, hanem annak társadalmon belüli megoszlásától függ a fejlettebb országokban (WILKINSON és mtsai, 2009), akkor végképp megkérdőjelezhető a *társadalmi célok* és az *emberi fejlődés céljainak*, azaz az *embernek*, mint olyannak a gazdaság alá rendelése. Ezzel ugyanis az *ember*; mint olyan, célból eszközzé, a gazdaság pedig eszközből céllá válik.

A sok *technikai* okfejtés, a sok *makromutató*, a sok *statisztika* és a kizárólag csak a vájtfülűek által követhető gazdaságpolitikai fejtegetések között homályba vész és *elsikkad* néhány alapvető fontosságú és mindenki által érthető lényegi *igazságossági, tehát tisztességességi kérdés*. Egészen pontosan *kiknek* kell megfizetni a növekedési célok teljesülésének az árát? Kiknek kell viselni az ezzel

kapcsolatos terheket? Kik azok, akik elteszik a növekedési célok teljesülésének a hasznait? A terhek viselésének és a hasznok egyéni realizálásának az elosztása arányos-e, igazságos-e, tisztességes-e? Tisztességes mértékben kiveszik e a közös terhek arányos viseléséből a részüket azok, akik a növekedési politikák haszonélvezői? Vagy ők csak a közös hasznokat veszik ki a közösből? A növekedési politikák vesztesei és nyertesei *random módon* változnak, vagy érdekes *szisztéma szerint* a kevés nyertes is és a sok vesztes is mindig ugyanazokból áll? Ha a kevés nyertes és a sok vesztes szisztematikusan évtizedek óta ugyanaz, akkor ez maga is egy olyan súlyos *társadalmi igazságossági probléma*, aminek a megoldása elsődleges prioritást kell jelentsen. Az egyenlőtlenségek *extrém* mértékű felerősödésére vonatkozó tények azt mutatják, hogy jelenleg a társadalom túlnyomó része egyoldalúan a közös terhek viseléséből, egy lényegesen szűkebb része pedig egyoldalúan a közös hasznokból részesül (LEOPOLD, 2015). Ez nem költségvetési, nem gazdasági és nem gazdaságpolitikai kérdés. Ez egy alapvető társadalmi igazságossági, tisztességességi és morális probléma, amelyet rendezni kell.

Persze ne legyünk naivak sem: az, hogy a „hátsó udvarban” észrevétlenül, technikai szinteken, a nyilvánosság kizárásával valakik *egyoldalúan* és *aszimmetrikusan* eldöntenek alapvető jelentőségű következményekkel járó társadalmi igazságossági prioritásokat, *nem csak tévedésből* történik. Komoly érdekek is fűződnek ahhoz, hogy csendesen, a *zárt ajtók mögött* és *technikai szinteken* eldőljenek olyan prioritások, amelyek, ha nyilvánosságot kapnának, vélhetően felháborodást váltanának ki.

A dolgok mélyén az húzódik meg, hogy a vagyon és a társadalom újonnan képződő jövedelme koncentrálnálható valahol. De ez nem jelenti automatikusan azt, hogy ott koncentrálódik, ahol az képződik. Ez már igaz volt a korábbi feudális földesurak esetén is, és igaz a Goldmann Sachs jelenlegi CEO-ja esetében is. Az egyetlen különbség az, hogy a bankároknak néha időlegesen kihagy az emlékezetük, és ezért az összes ilyen vagyon nagy kreditorának képzelik magukat. A feudális földesúr büszke volt arra, hogy ő a parasztjainak a munkájából él. Ők még nem szenvedtek ilyen önámító téveszmékben...

Rutger Bregman: *Why Garbagemen Should Earn More Than Bankers?* (2016)

7.2.§ AZ EMBERI FEJLŐDÉSRE KÁROS GAZDASÁGI NÖVEKEDÉSI MODELLEK

A *Szegénység Megszüntetésének Nemzetközi Évében*, 1996-ban, az ENSZ Fejlesztési Program³ „*Human Development Report 1996*” jelentésének legelső mondata leszögezte: „*Az emberi fejlődés az alapvető cél – a gazdasági növekedés az eszköz.*” Ötféle módon is súlyos kárt okoznak az emberi fejlődésben az olyan politikák, amelyek az *alapvető célt* összekeverik az annak *el-*

³ United Nations Development Programme (UNDP).

érését szolgáló eszközzel, és az emberi fejlődés előmozdítását alárendelik a gazdasági növekedés mennyiségi mutatói növelésének. »Az öt kár«: a 'munkátlan növekedés', a 'könyörtelen növekedés', a 'néma növekedés', a 'gyökértelen növekedés' és a 'jövőtlen növekedés'⁴ (UNDP, 1996).

A gazdasági növekedés mennyiségi mutatói gyakran megbabonázzák a politikacsinálókat. Sokkal jobban kellene aggódjanak azonban a növekedés minősége és szerkezete miatt. A gazdasági növekedés elhibázott és aránytalan lesz, ha a kormányzat elmulasztja, hogy még kellő időben korrekciós lépéseket tegyen. Határozott erőfeszítésekre van szükség annak elkerülésére, hogy a növekedés ne váljon: 'munkátlan növekedéssé', 'könyörtelen növekedéssé', 'néma növekedéssé', 'gyökértelen növekedéssé' és 'jövőtlen növekedéssé'.

UNDP: *Human Development Report* (1996)

Ha végiggondoljuk a 'Human Development Report 1996' meghatározásai szerint az *emberi fejlődés alapvető céljai* szempontjából káros ötféle gazdasági növekedési modellt, akkor azt látjuk, hogy nem egyszerűen hibás gazdaságpolitikáról van szó. Ezek a kártékony és elhibázott gazdasági növekedési modellek a »szabad emberhez méltó demokráciákkal«, a »társadalmi együttműködés tisztességes és igazságos feltételeivel« összeegyeztethetetlenek:

- »Munkátlan növekedés« – az, amikor a gazdaság általánosságban növekedik, de ez nem jár együtt a munkalehetőségek növekedésével. Idetartozik az olyan gazdasági növekedés is, amikor emberek tömegei dolgoznak igen *alacsony bérért*, igen *hosszú munkaidőben*, igen *alacsony termelékenységű* ágazatokban.
- »Könyörtelen növekedés« – az, amikor a gazdasági növekedés gyümölcsei nagyrészt a gazdagoknál csapódnak le, míg az emberek milliói folyamatosan mélyülő szegénységgel küzdenek.⁵ Ebben az *emberi fejlődés alapvető céljaival ellentétes modellben* a gazdaság növekszik. Az egy főre jutó GDP úgy növekszik, hogy közben a szegények még szegényebbek, a gazdagok pedig még gazdagabbak lesznek.
- »Néma növekedés« – amikor a gazdaság növekedése nem jár együtt a demokrácia kiterjesztésével és az emberek helyzetbe hozásával. Politikai *elnyomással*, *autoriter hatalomgyakorlással* fojtják el a társadalmi és gazdasági folyamatokban való érdemi részvételt követelő alternatív hangokat.

⁴ Az 5 kártékony, az emberi fejlődés céljaival ellentétes növekedés: *Jobless growth. Ruthless growth. Voiceless growth. Rootless growth. Futureless growth.* A UNDP *Human Development Report*-jaira, a *Human Development Indexre* a későbbiekben Martha C. Nussbaum és Amartya Sen gondolatainak és a »*capability approach*« tárgyalásakor még kitérünk, az ő munkásságuk, politikai filozófiai koncepcióik, a »*capability approach*« és a UNDP 'Human Development Report'-jai közötti szoros elvi, koncepcionális és gyakorlati összefüggések miatt.

⁵ Míg 1965–1980 között globálisan mintegy 200 millió ember egy főre jutó jövedelme csökkent, addig 1980–1993 között ez a szám megötszöröződött, több mint 1000 millió embert érintett (UNDP, 1996). Ez a tendencia a 2008-as válság kezdete óta fel is gyorsult.

- »Gyökértelen növekedés« – az, ami elsorvasztja az emberek kulturális identitását. Egyes országokban a kisebbségi kultúrákat elnyomja a többségi kultúra, amelyet az egészségtelen gazdasági növekedési modell még fel is erősít. Más esetekben a kormányzat – „nemzetépítési” céllal – tudatosan erőlteti a lakosság *uniformizálását* és a *kulturális diverzitás felszámolását*. A volt Jugoszlávia szétesését követő balkáni háború vagy a volt Szovjetunió szétesését követő helyi háborúk is igazolják, hogy ez a növekedési modell nemcsak *káros*, de *rendkívül veszélyes* is. Svájctól Malajziáig azok az országok sikeresek, amelyek tiszteletben tartják a lakosság *kulturális diverzitását*, *decentralizált* politikai és gazdasági irányítási rendszerrel működnek, és megpróbálják minden polgár *ambícióinak* megvalósulását előmozdítani
- »Jövőtlen növekedés« – az, amikor a *jelenlegi generáció* elherdálja, feléli azokat az erőforrásokat, amelyekre a *jövő generációinak* is szüksége lenne. Az erőszakos és túlburjánzó gazdasági növekedési politika számos országban az erdők és a folyók szennyezésével, a biodiverzitás pusztításával és a természeti kincsek és erőforrások *felélésével* valósul meg. Ha ezt a folyamatot nem sikerül megakadályozni, akkor a termelés hamar átlépi a fenntarthatóság határait (UNDP, 1996).

A politikacsinálók azon szoktak vitatkozni, hogy vajon mit válasszanak: gazdasági növekedést vagy nagyobb részvételt. A mögöttes előfeltevésük az volt, hogy ez a kettő kölcsönösen kizárja egymást. Ez a vita halott. Az emberek nem az egyiket vagy a másikat akarják – mind a kettőt akarják. Csakhogy túl sok embertől a mai napig megtagadják a demokrácia legalapvetőbb formáit is, és a világ lakosságának jelentős része elnyomó rezsimek szorításában kénytelen élni [...] Összegezve: az olyan fejlődés, amely a jelenlegi egyenlőtlenségeket állandósítja, sem nem tartható fenn, sem nem érdemes arra, hogy fenntartsuk.

UNDP: *Human Development Report* (1996)

Az emberi fejlődés alapvető célja az emberi élet gazdagítása, és nem egyszerűen csak annak a gazdaságnak a gazdagítása, amelyben az emberek leélik az életüket (UNDP, 2015). Az emberi fejlődést középpontba helyező megközelítés (»human development approach«) az emberekre, az életlehetőségeikre és a választási lehetőségeikre fókuszál. A gondolatkör teljessé tétele érdekében röviden összefoglaljuk, hogy ez alatt kissé részletesebben mit kell érteni.

- »Az emberek« esetében az emberi fejlődést középpontba helyező – *emberközpontú* – megközelítés az emberek életének, életminőségének a javítására fókuszál. Nem feltételezi azt, hogy a gazdasági növekedés automatikusan minden ember jólétét fogja növelni. A növekedés az emberi fejlődéshez szükséges eszköz, nem pedig ő maga az önmagában való és önmagáért való cél (UNDP, 2015).
- »Élet lehetőségek«: az emberközpontú megközelítés lényege és alapvető célja, hogy az embereknek minél több szabadságot biztosítson ahhoz, hogy olyan életet élhessenek, amit ők értékesnek tartanak. Ez az emberek képességeinek a fejlesztését és a képességeik felhasználásához szükséges lehetőségek és esélyek biztosítását jelenti.

- *Az emberi fejlődés három fundamentuma:* (i) a hosszú, egészséges és kreatív élet; (ii) tudás, képzettség, jól informáltság; (iii) a tisztességes életszínvonalhoz szükséges erőforrásokhoz való hozzáférés. Ha az emberi fejlődés három fundamentuma biztosított, akkor az élet sok más területén is megnyílik a fejlődés lehetősége az emberi fejlődés sok egyéb fontos aspektusában is (lásd később) (UNDP, 2015).
- *A fogyatékoság csak egy állapot. Társadalmi hátránnyá* az adott társadalom működése révén válik. Megfelelő *társadalmi esélykiegyenlítő és támogató környezet és intézmények* hiányában az *enyhe fogyatékoság* is súlyosan érinti az egyén *normál funkcionálóképességét*, és így *súlyos társadalmi hátránnyá* válik. Ha azonban alkalmasan működnek az ilyen *esélykiegyenlítő* támogató rendszerek, akkor a viszonylag *súlyos fogyatékoság* is csak viszonylag *enyhe társadalmi hátránnyá* válik (WOLFF és mtsai, 2007).
- *»Választási lehetőségek«:* az *emberi fejlődés* és az *emberközpontú* megközelítés alapvetően a *választási lehetőségek* növeléséről is szól. Az emberek számára biztosítani kell a *lehetőségeket*, anélkül, hogy mi akarnánk megmondani, hogyan éljenek ezekkel. Az emberi boldogságot magát senki nem tudja garantálni. Ebből eredően is, az, hogy milyen döntéseket hoznak az emberek a saját életükre vonatkozóan, az az ő dolguk és az ő felelősségük. A minimum, amit az emberi fejlődést elősegítő folyamatok során garantálni kell az emberek számára az, hogy (i) mind egyéni, mind kollektív szinten olyan legyen az embereket körülvevő környezet, amely az ő egész *emberi potenciáljukra fejlesztőleg hat*, és (ii) lehetőségük legyen az embereknek, hogy olyan *produktív és kreatív életet tudjanak élni*, amilyet ők a maguk számára értékesnek tartanak (UNDP, 2015). Végezetül: a *»jól elrendezett társadalom«* *»nyilvánossági kritériuma«* a gazdasági növekedésre és a GDP-alapú mutatók javítására irányuló politikák esetében például azt jelentené, hogy a társadalom tagjai értik azt, hogy mit jelent a GDP-növekedés és egy mindent ennek alárendelő politika az ő életükre nézve, és ezt a teljes informáltság állapotában fogadják el, ha elfogadják.

Először is fontos tisztában lenni azzal: *mit is mér a GDP*, és *mit nem mér a GDP*. Ennek a fényében ugyanis világossá válik, hogy a GDP növekedése a közhiedelemmel ellentétben miért nem azonos az általános gazdasági, társadalmi fejlődéssel és jóléttel. Az adott ország GDP-je ugyanis az adott országban, adott idő alatt előállított, *piaci végfelhasználásra szánt javak* (termékek és szolgáltatások) összességének a *pénzben kifejezett értéke*.⁶

A Bruttó Nemzeti Termékbe beszámít a levegőszennyezés, a cigaretta reklámja és a tömeges közúti szerencsétlenségek által okozott költségek. Beszámít az ajtónkra szerelt speciális biztonsági zár, és beszámít az is, hogy börtönben tartjuk azokat, akik ezeket a

⁶ A *nominális GDP* a releváns piaci tranzakciók *pénzben kifejezett értékét* jelenti. A *reál GDP* (vagy más néven *állandó árú GDP*/inflációval korrigált GDP) szintén *pénzben* fejezi ki értéket és szintén a *piaci végfelhasználásra szánt javakra* vonatkozóan. Ebben az esetben az *infláció* hatását próbálják meg *kikorrigálni* azzal, hogy a GDP-t alkotó javak mennyiségét és valamely bázisidőszaki árát veszik figyelembe.

zárakat feltörik. Beszámít a fenyőerdőink elpusztítása és a természeti csodáink kaotikus kiterjedésű eltűnése [...] Mégis a Bruttó Nemzeti Termék nem számolja be a gyermekeink egészségét, az oktatásuk minőségét vagy a játékuk örömet. Nem tartalmazza a költészetünk szépségét, a házassági kötelékeink erősségét, a közügyekkel kapcsolatos nyilvános vitáink értelmi színvonalát vagy a közhivatalnokaink integritását. Sem az intelligenciánkat és az értelmünket, sem a bátorságunkat; sem a bölcsességünket és a tudásunkat, sem a tanulásunkat; sem a részvétünket és könyörületünket, sem az országunk iránti odaadásunkat nem foglalja magában. Röviden: [a GDP] mindent mér, kivéve mindazt, ami az életet valamirealóvá, érdemessé és értékessé teszi.

Robert F. Kennedy: *University of Kansas* (1968. március 18.)

Mit nem mér a GDP? Először is semmit nem mér, *ami nem piaci tranzakció*, illetve amihez ennél fogva *nem lehet pénzbeli árat rendelni*, noha ettől még valós értéke van. Így például: az *egészségi szolgáltatások* révén az emberek gyógyulása, normál funkcióképességének helyreállása, szenvedésének, fájdalomának elmúlása és hasonlók nulla értékkel szerepelnek a GDP-kalkulációban. Az *oktatás* révén a gyerekek kibontakozása, fejlődése, tudásának növekedése és hasonlók, valamint és általában minden, ami minőség, szépség, szenvedés vagy öröm nulla értékkel szerepelnek a GDP-kalkulációban. A *piacon kívül előállított értékeket* sem méri a GDP (pl. *háztartáson belüli, házkörüli* vagy a barátoknál végzett értékteremtő munkák). Ezek mellett *tőke jellegű javak fogyasztását*, rombolódását vagy javulását sem méri. Például a „*humán tőke*” *fejlődése* vagy rombolódása, a *környezet* és a *természeti kincsek* negatív vagy pozitív változása szintén zéró értékkel szerepelnek a GDP-kalkulációjában. Az egészség és az egészségügy a GDP-alapú mutatók szempontjából csak akkora értékkel szerepel, mint amennyit az állam vagy más – a nemzeti számlákban kimutatható módon - ténylegesen rákölt. Ami e téren fontos – helyreállt egészség, normál funkcióképesség, szenvedés, fájdalom megszűnése, egészség –, annak nincs piaci ára. Értéke a GDP-ben ezért zéró.

Összességében a GDP-alapú mutatók *szisztematikusan felülértékelik* egyes tevékenységek értékét, például: *pénzügyi spekuláció, kereskedés, ipari termelés*. Ugyanakkor *szisztematikusan alulértékelik* számos nagy társadalmi hasznosságú szektor értékét, például *egészségügy, oktatás, kultúra*; és *meg sem jelenítenek* a társadalom élete és jövője szempontjából alapvető fontosságú dolgokat, például: *természeti kincsek* fogyása, a természet pusztulása és hasonlók (FIORAMONTI, 2013; STIGLITZ és mtsai, 2010; COYLE, 2014; MARMOT, 2015).

Határozottan hiszem: nem fog addig megváltozni a magatartásunk, amíg nem változtatunk azon, ahogyan a gazdasági teljesítményeinket mérjük [...] Ha nem akarjuk a saját jövőnket, a gyermekeink és unokáink jövőjét darabokra szaggatni különböző pénzügyi, gazdasági, társadalmi és természeti katasztrófákkal, amelyek végső soron mind emberi katasztrófákká válnak, akkor muszáj megváltoztatnunk azt a módot, ahogyan élünk, fogyasztunk és termelünk. Muszáj megváltoztatnunk azokat a kritériumokat, amelyek alapján a társadalmi intézményeinket és a közpolitikáinkat irányítjuk.

[...] A statisztikáink az aspirációinkat fejezik ki. Azt, hogy milyen dolgokhoz, milyen értékeket rendelünk. [...] Rendkívül veszélyes, ha ezeket objektív, rajtunk kívül álló és megkérdőjelezhetetlen tényekként kezeljük. Ez kétségtelenül kényelmes, megnyugtató és biztató, de rendkívül veszélyes. Azért veszélyes, mert elérjük azt a pontot, amikor már nem kérdezzük meg magunktól: mi is a célja annak, amit csinálunk, mi is az, amit tulajdonképpen mérünk, és mi is kellene következzen mindebből. [...] Azaz gondolkodásunk lezárul, doktrínerré válik. [...] Elkezdünk vakon előre felé menetelni, miközben elhisszük magunknak, hogy tudjuk, merre megyünk...

Nicolas Sarkozy: *Mismeasuring our Life*, Foreword (2010)

7.3. § A KÖLTSÉGHASZON ELEMZÉSEK ÉS A NYILVÁNOSSÁGI KRITÉRIUM

Megjegyzendő, hogy a megszokott »haszonelvű (utilitarista) filozófiákon« alapuló közpolitikákkal kapcsolatosan a »nyilvánossági kritérium« teljesítése az, ami általában problémát okoz. Számos fontos, a döntések megalapozásához használatos elemzési módszer a *haszonelvű doktrínán* alapul. Intellektuálisan vonzó például a *költséghaszon elemzések* alap gondolata: érjük el a legkisebb költséggel a legtöbb hasznot. Társadalmi döntéseknél a cél a legkisebb *össztársadalmi költséggel* a legnagyobb *össztársadalmi haszon* elérése. E fejezetnek nem tárgya a költséghaszon elemzések részletes ismertetése. Ugyanakkor a költséghaszon elemzések példáján keresztül nagyon jól lehet illusztrálni, hogy milyen gyakorlati közpolitikai vonatkozásai vannak a »nyilvánossági kritériumnak«, illetve annak, hogy ez teljesül-e vagy sem; visszaélnek-e a »nyilvánossági kritériummal« kapcsolatos problémákkal vagy nem. Ahhoz azonban, hogy be tudjuk mutatni azt, hogy hogyan nem teljesül a »nyilvánossági kritérium«, és hogy akár a mindennapi életünkre, akár a mindennapi közpolitikai folyamatokra milyen súlyos hatása lehet ennek, kicsit részletesebben bele kell menni a költséghaszon elemzések egyes, ebből a szempontból releváns technikai részleteibe. Már most hangsúlyozzuk, hogy nem magának a módszernek a létjogosultságát akarjuk *en bloc* megkérdőjelezni. A módszer *korlátozott érvényességű* eredményeinek a *visszaélésszerű*, illetőleg *kritikátlan* felhasználásának és *abszolutizálásának* a veszélyességére és *igazságossági, tehát tisztességességi* problémáira akarjuk felhívni a figyelmet. Ez utóbbi *veszélyek* pontosan a »nyilvánossági kritérium« nem teljesülése kapcsán lépnek fel.

A *költséghaszon elemzések* az adott döntésekhez, projektekhez vagy akár közpolitikai intézkedésekhez kapcsolódó költségek és hasznok összehasonlító mérésére, elemzésére irányulnak. Számos közpolitikai döntés megalapozásához is rutinszerűen alkalmazzák a döntés hatásainak előzetes értékelésére. Ezért mindannyiunk életét érintik az ezzel kapcsolatos problémák. Ha a költségek meghaladják a várható hasznokat, akkor gazdasági racionalitás alapján nem indokolt az adott projekt vagy intézkedés mellett dönteni. Ha a hasznok haladják meg a költségeket, akkor pedig érdemes a projektet elindítani vagy az adott intézkedést

megtenni. A cél és az alapfeltételezés az, hogy ez egy *objektív elemzés* és azért, mert *objektíve* alkalmas a döntések szakszerűségének és *politikai legitimitásának* a biztosítására. Minél összetettebb a projekt vagy az ügy, amiről dönteni kell, annál komplexebb és annál bonyolultabb maga az elemzés. Minél összetettebb, minél bonyolultabb az elemzés, és minél szofisztikáltabb matematikai eszköztárat vonultat fel, annál kevesebben értik, mi is történik valójában a bonyolult elemzési modellben mint a *nagy és mindentudó fekete doboz* belül. Minél kevesebben értik, annál kevesebben képesek kontrollálni az eredmények érvényességét. Így minél bonyolultabb az ügy, és ezért minél bonyolultabb az elemzés, annál kevésbé teljesül a »nyilvánossági kritérium«. Ugyanakkor úgy tűnik, sokaknak sajátos hajlamuk van arra, hogy annál objektívebbnek fogadjanak el egy-egy bonyolult eredményt, minél kevésbé értik azt. Így aztán a *haszonelvű doktrínán* alapuló *költséghaszon* elemzések mintegy *átlányegülnek* egy olyan *fekete doboz*ba, amelybe az egyik oldalon betápláljuk a problémát, a másik oldalon meg kipotyognak az objektívnek, megalapozottnak látszó és egyes esetekben egyenest *megfellebbezhetetlennek interpretált* eredmények, amelyekre biztonsággal alapozhatjuk döntéseinket. Tisztességes elemzők minden esetben fel is hívják a figyelmet arra, hogy mik a konkrét elemzés érvényességének a *korlátai*; mire *alkalmas* és mire *nem alkalmas* a modell. A probléma nem is ezzel van. A problémát az jelenti, hogy amint a *korlátozott érvényességű* elemzés és eredményei bekerülnek a tényleges döntési erőterekbe, *átlányegülnek megfellebbezhetetlen, objektív valósággá*. Pedig nem azok. A másik probléma pedig az, amikor ezt a sajátos *fekete doboz*ba és *objektív valósággá* történő *átlányegülést* egyesek eleve manipulációs célra használják fel.

Csakhogyan egy-egy ilyen elemzés csak akkor teljesíti az ígéreteit és azt, amit *beleképzünk*, ha minden valós hasznot és minden valós költséget a *valós értékén* beszámítunk, és mindezt *össztársadalmi szinten* tesszük (DRUMMOND és mtsai, 2015). Ha ezt nem vesszük komolyan, akkor a *költséghaszon elemzés* egyáltalán nem azt teljesíti, ami miatt jónak és fontosnak hisszük. Például egy ipari beruházás, erőmű, atomerőmű telepítésének a várható környezeti, társadalmi, gazdasági hatások figyelembevételével történő költséghaszon elemzése kapcsán pontosan azért tudnak végeláthatatlan viták kialakulni az ügyről, mert ha mondjuk tíz elemző csoport végez „*objektív költséghaszon elemzést*”, akkor minden további nélkül előfordulhat, hogy nem egy darab, hanem mindjárt akár tíz darab egymással ellentétes „*költséghaszon elemzést*” is elvégeznek, és ugyanennyi „*objektív igazsággá átlányegülő*” eredmény pottyán ki a *tíz fekete dobozból*.

Több olyan pont is van, ahol az „*objektív*” elemzésbe kontrollálhatatlanul és sokszor a dolog természetéből eredően kikerülhetetlenül kerülnek bele olyan *szubjektív elemek*, amelyek jobb híján leginkább az elemzést végzők *szubjektív értékítéleteit* (vagy a megrendelő érdekeit) tükrözik, de objektívnek semmiképp sem nevezhetők (FIORAMONTI, 2014). Mik ezek?

- (i) A költség és haszon tételek fellistázása. Először is az *összes közvetlen*, az *összes közvetett* és az *összes nem kézzelfogható költséget és hasznot* kellene figyelembe venni. A nyilvánvaló és közvetlen és közvetett költségek/hasznok felől minél jobban távolodunk a *nem kézzelfogható* tételek felé, annál eset-

legesebbé és szubjektívebbé válik, hogy egyáltalán milyen tételeket listázunk fel, és veszünk figyelembe. Attól függően, hogy a nem nyilvánvaló költség-tételek és hasznok mellett még milyen közvetett és nem kézzelfogható, de alapvető fontosságú tételeket veszünk figyelembe, és mit nem veszünk figyelembe, számos szubjektív értékítélet, előítélet tud beépülni az objektívnek gondolt elemzésbe. Az objektívnek gondolt eredmény viszont attól függ, hogy szubjektív döntéseink mentén milyen költségeket és milyen hasznokat veszünk figyelembe, és miket nem veszünk figyelembe. Ennek függvényében akár homlokegyenest ellenkező „objektív” eredményekre is juthatunk.

- (ii) Az egyes tételek pénzértékének meghatározása. Másodszor számos költség- és haszn- tétel *nem közvetlenül pénzt jelent* (tudás, egészség, környezeti kár, fájdalom, stb.). Akkor tudjuk beépíteni az elemzésbe, ha átváltjuk ezeket *pénzértékre*. Hogyan váltjuk át? Mi mennyit ér pénzben kifejezve? Ez az *átváltási probléma* tág teret ad bármilyen szubjektív értékítélet és előítélet megjelenésére. Ez azért fontos momentum, mert a *felete dobozból* kieső eredmény úgy *lényegül át* megalapozott és objektív eredménnyé a folyamat későbbi fázisában, hogy számos, az „objektív” eredményt meghatározó kulcsfontosságú tétel szubjektív értékítéleteken alapul. Még ha „piaci értéken” kerül is átváltásra az adott tétel, akkor is igencsak megkérdőjelezhető lehet az érintett tételek (például: természeti kincsek, környezeti kár, egészség, fájdalom, tudás, művészeti érték) pénzésítése.⁷ A *nem kézzelfogható tételeknek* pedig eleve nincs is „piaci értéke”. (pl. fájdalom, szenvedés, egészségkárosodás). Az *objektívnek gondolt eredmény* homlokegyenest ellenkező is lehet attól függően, hogy mihez, milyen *pénzértéket* rendelünk.
- (iii) A diszkontálási probléma: a jövőbeli értékek jelenértékre váltása. Harmadrészt az egyes költségek és hasznok – még akkor is, ha lelkiismeretesen fel is tudtuk volna listázni őket, és a hozzájuk csatolt pénzértékek valóban a valódi értéküket tükröznék – nem egy időben, hanem egymástól teljesen eltérő időpontokban jelentkeznek. Ebben a pillanatban megjelenik a „*jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok*” népi bölcsességnek megfelelő *diszkontálási problémakör*. Az elv világos. De az általános elven túl itt azt is számszerűen kellene meghatározni, hogy *pontosan mekkora az a veréb*, ami jobb ma? És *mekkora is pontosan az a holnap* tűzok? Mikor is van pontosan az a holnap? Egy atomerőmű vagy egy ipari létesítmény telepítése esetén évtizedek is lehetnek egy-egy költség vagy haszn-tétel időbeli felmerülése között. Ahhoz, hogy a költségek és a hasznok összehasonlíthatók legyenek – a tételek maradéktalan számbavétele és a tételek pénzértékre váltása mellett –, egy harmadik probléma, a *diszkontálási probléma*

⁷ A természeti kincseket vagy azok fogyasztását tipikusan *piaci értéken* veszik figyelembe (például mennyiért lehet eladni a kivágott fát vagy a kitermelt kőolajat, aranyat, stb. a piacon. Tegyük fel, hogy ez a *piaci ár alapú megközelítés* objektív. De mi van akkor, ha egy mondjuk afrikai diktátor a fa világpiaci árának kedvező alakulása miatt kivágja és eladja az ország összes fáját? Hogyan is kellene ilyenkor meghatározni az okozott kár mértékét?

is fellép. Meg kell tudjuk mondani, hogy 100 pénznyi jövőbeli költség vagy haszon hány pénznyi jelenbeli költséget vagy hasznót jelent. Bármilyen szerzői névvel ellátott módszert választunk; bármilyen vastag szakönyvekre hivatkozunk, bármilyen bonyolult matematikai képleteket alkalmazunk, hogy objektívnek és megalapozottnak tűnjön a jövőbeli érték jelenbeli értékre váltása, a dolog lényege az, hogy alapvetően *szubjektív értékítéleteken alapul* az, hogy végül hány jelenbeli pénzre váltjuk át a 10-20-30 év múlva felmerülő pénzértékeket. *Kinek mekkora veréb jobb ma, mint egy mekkora tűzok holnap?* Ez objektíven és univerzálisan érvényes módon nem dönthető el. Aki nagyon éhes vagy nagyon kockázatkérülő, annak egy egész pici veréb is jobb ma, mint holnap egy igen nagy tűzok. Aki egyáltalán nem éhes, viszont kifejezetten kockázatvállaló típusú, annak egy tyúk méretű veréb sem biztos, hogy jobb, mint holnap egy egész nagy tűzok. Ismét: az objektívnek gondolt eredmény homlokegyenest ellenkező is lehet attól függően, hogy milyen *jelenbeli pénzértékben* fejezzük ki a *jövőbeli pénzértéket*, azaz milyen *diszkontrátát* alkalmazunk. A teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy például az ipari létesítmények telepítésekor tipikusan a jövő generációknál keletkező költségek jelenbeli értékét szokták – sok kritikus szerint – túl alacsony jelenbeli pénzértékben kifejezni (FIORAMONTI, 2014).

A fentiek összefoglalásaként rögzítsük: a költséghaszon elemzés feliratú *nagy fekete dobozból* kipottyanó, megalapozottnak, *objektívnek gondolt* és a későbbi folyamatokban megfellebbezhetetlen *objektív igazsággá átlényegülő* eredményeknek az objektivitása *legalább* három abszolút lényegi ponton függ a „*hátsó udvarban beépülő*” *szubjektív értékítéletektől*: (i) *milyen költségtételeket és milyen hasznokat veszünk egyáltalán figyelembe a releváns és tényleges tételek közül*; (ii) *hogyan és milyen pénzértékre váltjuk át a közvetlenül nem pénzben jelentkező költségeket és hasznokat*; (iii) *milyen jelenbeli pénzértékre váltjuk át a jövőben fellépő költségeket és jelentkező hasznokat*. Megjegyzendő, hogy mind a három fő probléma abból a mélyebben fekvő alapproblémából és csapdahelyzetből ered, hogy implicite elfogadjuk azt, hogy pénzben akarjunk mérni pénzben és pénzértékkel nagyon is nem kifejezhető és nem mérhető dolgokat.

Ezek a problémák a legszakszerűbben végzett *költséghaszon elemzéseknél* is, a dolog *természetéből* eredően, kikerülhetetlenül fellépnek. E problémák felemlegetésével nem a költséghaszon elemzések létjogosultságát, mint olyat akarjuk megkérdőjelezni *en bloc*. A módszer *érvényességének* rendszeresen *ignorált korlátaira* akarjuk felhívni a figyelmet. Fontos látni és érteni, hogy attól, hogy sokan nem értik, hogy mi van a költséghaszon elemzés feliratú „*nagy fekete dobozban*”; attól, hogy sokszor igen szofisztikált és technikailag igen összetett egy-egy ilyen elemzés, attól, hogy természetesen rendkívül imponáló matematikai képleteket és eljárásokat is tartalmaz, attól az eredménye még nem tekintendő eleve objektív és megkérdőjelezhetetlen valóságnak. Nincs tökéletes módszer. Ez sem az. Más sem az. Ráadásul lényegesen magasabb rendű döntés előkészítő módszer, mintha mondjuk azon alapulna egy-egy döntés, hogy ki kiabál hangosabban vagy ki az erősebb. Ugyanakkor fontos érteni az *érvényes-*

ségének a korlátait, és mindenáron el kell kerülni azt, hogy eredményeit *abszolutizáljuk* vagy hagyjuk, hogy *átlényegüljenek* megkérdőjelezhetetlen objektív valósággá. A problémát nem a módszer maga jelenti, hanem az, ahogyan az eredményeit – azok érvényességi határait messze meghaladó módon – abszolutizáljuk, interpretáljuk és kezeljük.

Még egy nagy probléma van a költséghaszon elemzésekkel: mégpedig az, hogy sokszor eleve *visszaélnek velük* vagy *szakszerűtlenül* végzik őket. Ha például nem az *össztársadalmi* költségek és hasznok összemérése, hanem csak a társadalom egy szegmensén belüli költségek és hasznok elemzése történik, akkor bármilyen pozitív is az eredmény, soha nem tudhatjuk, hogy *valódi költséghaszon* növekedést, vagy pedig egy *egyszerű költségáthárítást* látunk-e. Ha csak egy szektorra vonatkozik az elemzés, akkor nagy költséghaszon növekedést lehet kimutatni azzal, ha a költségeket „*ügyesen*” áthárítjuk más szektorokra vagy a polgárookra. Ilyenkor csak annyi történik, hogy a társadalom *egyik zsebe* helyett a társadalom *másik zsebéből* fizetünk.

- Például egy *gyógyszerár-támogatási* rendszerben a támogatás mértékének a csökkentése lehet, hogy növeli a közkassza költséghaszon-, illetve költség-hatékonyság-mutatóit, de (jó esetben) semmit sem csinál az *össztársadalmi* költségekkel és hasznokkal. A *költségek áthárítása a lakosságra* egy *adott szektor szintjén* javíthatja a mutatókat, *össztársadalmi szinten* viszont általában rontja azokat, és károkat is okozhat (például sokan *nem váltják ki* a gyógyszerüket, és később sokkal *súlyosabb állapotban*, sokkal *drágább el-látásra* szorulnak).
- Az egészségügyi szektor költség-hatékonysági mutatóit remekül lehet *papíron* javítani azzal, ha bizonyos ellátásoktól (például a krónikus ellátásra szorulóknak az ellátásától) „*ügyesen*” megszabadul a rendszer. A probléma maga azonban attól még itt marad a társadalomban, hogy az egészségügyi szektorból a költségeket és a terheket „*ügyesen*” áthárítjuk a családokra és a szociális ellátó-rendszerre. Egy ilyen „*ügyes*” *költségáthárítási* manőver az egészségügyi szektor statisztikáit, mutatóit javíthatja, de az *össztársadalmi* költségek és *össztársadalmi* hasznok (kárak) felől nézve a következmények dicsőségesnek és tisztességesnek nem lesznek nevezhetők.
- Kapcsolódó probléma az, amikor eleve *nem a megfelelő időtávot* veszik figyelembe a költségáthárítás során. Rendkívül jó költség-hasznosságot, vagy költség-hatékonyságot növelő intézkedésnek tűnhet inadekvát módon rövid időperióduson belül az, aminek a nyilvánvaló kárai és kártékonysága mindenki számára szembeötlő lenne a releváns és adekvát időperiódusban nézve. Ha például a fogászati ellátás költségvetési támogatását jelentősen lecsökkentik, az az inadekvát időperiódusban akár hasznosságot, hatékonyságot növelő intézkedésnek is tűnhet egyesek számára. Ha azonban a releváns és adekvát időtávban értékeljük az intézkedést, és szembesülünk azzal, hogy ennek következményeként 10-15 év múlva mennyire megnő a százjüregi rákok száma, vagy hogy a lakosság mekkora része az, aki lényegében elveszti a rágófelületeit, és mi is ennek a kára és a költsége, akkor mindjárt egészen más képet kapunk. Egy inadekvát és irreleváns időtávra értékelt „*dicsőséges*

intézkedés” az adekvát és releváns időtávban értékelve nemcsak káros, de egyenesen katasztrofális és szegyenletes is lehet.

Sok ilyen példát lehetne sorolni a *költséghatékonysági* és *költséghasznossági* elemzésekkel való visszaélésekre. Itt egy-egy példa részletezésével a jól elrendezett társadalom »nyilvánossági kritériuma« érvényesülésének vagy nem érvényesülésének a mélyebb következményeit és összefüggéseit akartuk illusztrálni.

7.4.§ A LESZIVÁRGÁSI ELMÉLET, AZ ADÓCSÖKKENTÉSI, KIDÁSCSÖKKENTÉSI ÉS KÖLTSÉGVETÉSI EGYENSÚLY-FENNTARTÁSI (AUSTERITY)-PROGRAMOK ÉS A NYILVÁNOSSÁGI KRITÉRIUMOK

Mint korábban írtuk: számos, jelenleg magától értetődőnek tekintett – és a társadalmi igazságosságot és mindannyiunk életét alapvetően és mélyrehatóan érintő – közpolitikai koncepció vélhetően csak azért tudott gyökeret verni, és csak azért nem bukott még meg, mert senki nem gondol bele abba, mi is a valódi jelentése, illetve melyek a tényleges következményei az adott koncepciónak vagy a gyakorlatban megfigyelhető túldimenzionálásának, felfő prioritizálásának.

Ilyenre példa a korábban már említett *GDP-növekedés*, a GDP-alapú mutatók *fetisizálása*, a *versenyképesség* mint szempont túlhangsúlyozása vagy akár a *piac mindenhatóságába* vetett hit. De az *adócsökkentés* mint tetszetős és vonzó *jelszó* esetében is illenék világossá tenni, hogy ez a hívószó valójában *nem a terheink csökkentéséről, hanem azok növeléséről* szól. Ez – párosulva a *költségvetési egyensúly fenntartásával*, az *államháztartás hiányának a csökkentésével* – szükségképp a *kiadási oldal csökkentésével* jár. A trükk mindig az, hogy az olyan dolgokból, amelyek *logikailag egymást kölcsönösen meghatározó viszonyban* vannak, sokszor a jobban hangzót (adócsökkentés) mondják, a szükségképp bekövetkező rosszat (kiadáscsökkentés, megszorítási intézkedések) elfelejtik közölni. Arra menet közben csodálkozunk rá. Ezért aztán ha bárki *adócsökkentést*, vagy *bürokrácia-csökkentést* emleget, nem árt tudni, hogy sejtetően valamilyen *kiadáscsökkentő, megszorító* intézkedésre gondol valójában.⁸ Így az *adócsökkentés* miatt szükségessé váló *kiadáscsökkentés* olyan fontos társadalmi igazságossági alrendszerek, mint például az egészség-

⁸ A teljesség kedvéért meg kell jegyezni, hogy az *adócsökkentés* elvileg nem feltétlenül jelent egy az egyben kiadáscsökkentő megszorító intézkedéseket. Ez csak akkor lenne így, ha egyidejűleg a „*költségvetési egyensúly*” fontossága is kőbe van vésve, *nem lehet növelni az államadósságot*, és nincs jelentősebb *gazdasági növekedés*. Ugyanakkor: ha például a *költségvetési hiányt* hagyják megnőni egy kicsit, vagy hitelfelvétellel növelik az *államadósság mértékét*, vagy netán igen jelentős a gazdasági növekedés, akkor a jól hangzó *adócsökkentés* nem feltétlen jelent kiadáscsökkentést. Az elmúlt években azonban rendre az történt, hogy a *költségvetési egyensúly* és az *államadósság-csökkentés* fontosságát egyszer jól elmagyarázták, és kőbe vették. Majd, mintha ettől független dologról lenne szó, beje-

ügy, az oktatás, a különböző szociális ellátórendszerek és hasonlók költségvetésének a csökkentésével jár. Ha hirtelen *nehezen hozzáférhetővé* vagy *rossz minőségűvé* válik, vagy csak *drága* magánszolgáltatásként lesz igénybe vehető mindaz, ami eddig a társadalmi biztonság és igazságosság elvei alapján evidens módon, és az igénybevétel pillanatában – a korábbi adó- és járulékfizetésünk alapján – fizetésmentesen és jó minőségben elérhető, igénybe vehető volt, akkor a vonzó és tetszetős adócsökkentéssel nem jobban jártunk, hanem rosszabbul. Pontosabban: létezik az a szűk legfelső réteg, aki jobban jár, de a társadalom széles tömegei lényegesen rosszabb helyzetbe kerülnek. Akár *egzisztenciális biztonságuk* is veszélybe kerülhet. A szűk, leggazdagabb réteget leszámítva, a társadalom többi tagja esetében az *adócsökkentés* révén ténylegesen realizálható többlet (ha létezik egyáltalán) nagyságrendekkel kisebb, mint az a *többletkiadási kényszer*, amit a korábban könnyen és az igénybevétel pillanatában *már* – a korábbi adó és járulékfizetés alapján – fizetésmentesen elérhető szolgáltatások fizetőssé tétele vagy minőségének, biztonságának, elérhetőségének drámai leromlása miatti *kényszerpályák* révén jön létre. Egyes adók kulcsa lehet, hogy csökkent, de az emberek olyan dolgokra is jelentős pénzeket kell költsenek, amikre eddig nem kellett költeniük (pl. tandíj, egészségügy, idős szülők ellátása, gyermekek óvodai elhelyezése és hasonlók). A végeredmény az, hogy lényegesen kevesebb pénz marad a zsebükben, mint korábban.

Excelgate. A költségvetési egyensúly javítására és az államadósság csökkentésére irányuló megtakarítási (*austerity*)-programokkal és a »nyilvánossági kritériumokkal« kapcsolatos részletek kifejtése előtt fontos röviden megismerni az „Excelgate” történetét (BLYTH, 2015). A 90% feletti GDP-arányos államadósság gazdasági növekedést megfojtó hatásáról és a mágikus küszöbértékről szóló *Reinhart–Rogoff-elmélet* megdőlésének a tényét és az elmélet megdőlésének az elemi kódolási, számolási hibákon és *adatok szisztematikus kihagyásán* alapuló okaival kapcsolatos tényeket fontos tudni, még azelőtt, hogy a megszorító programokkal kapcsolatos elvi problémákra és a »nyilvánossági kritériumokkal« kapcsolatos fejtegetéseinkre rátérnénk.

Számos vallási, erkölcsi és kulturális oka van annak, hogy *a pazarlást elítéljük*, a *takarékosságot*, a felesleges és pazarlást jelentő kiadások elkerülését pedig *erénynek* tartjuk. Erre az erkölcsi *beállítódásunkra* ügyesen rá lehet építeni olyan, számunkra *elsőre tetszetős*, ámde végül súlyos *társadalmi károkat* okozó és romboláshoz vezető *megszorító (takarékosági) programokat*, amelyek számos országban az egyenlőtlenségek *extrém* mértékű felerősödéséhez vezettek az elmúlt években (BLYTH, 2015; WEEKS, 2014; STIGLITZ, 2013).

Általában tudjuk, és nem vitatjuk, hogy az adósság, az eladósodottság rossz. Senki nem vitatja, hogy a kisebb adósság mindig jobb, mint a nagyobb adósság.

lentették *örömhírként az adócsökkentést* (vagy *bürokrácia-csökkentést*) Ez a kettő együtt viszont logikailag teljes mértékben meghatározta a harmadik elhallgatott tételt, a *kiadás-csökkentést*, azaz leánykori nevén *költségvetési megszorító intézkedéseket*.

Két rendkívül elismert és jó hírű, nagy reputációval rendelkező közgazdász, *Carmen Reinhart*, a Marylandi Egyetem professzora és *Kenneth Rogoff*, az IMF korábbi vezető közgazdásza és ma a Harvard Egyetem professzora 2010 januárjában publikálták a *Growth in a Time of Debt* című munkájukat (REINHART és mtsai, 2010). Negyven ország gazdasági és egyéb releváns adatait min-tegy több száz évre visszamenőleg vizsgálták. Az általuk létrehozott adatbázis elemzésével megállapították, hogy ha az adósság GDP-hez viszonyított aránya 90% alatt van, akkor viszonylag gyenge összefüggés mutatható ki az állam-adósság mértéke és a gazdasági növekedés között. Ha azonban a GDP-arányos államadósság meghaladja a 90%-ot, akkor az a gazdasági növekedést lefékezi, csökkenti. Azt is megállapították, hogy az összefüggés fejlett és kevésbé fejlett országokra egyaránt igaz, de különböző okok miatt a kevésbé fejlett országok növekedésére már *alacsonyabb GDP-arányos adósság (60%)* is igen negatív hatású. Ebből eredően, ha tartós növekedési pályára akarjuk állítani az országot, akkor az államadósság csökkentését az elsődleges prioritások közé kell emelni. (REINHART és mtsai, 2010). *This Time is Different* című, híressé vált könyvükben részletesebben és mélyebb összefüggéseiben is kifejtik gondolatmenetüket (REINHART és mtsai, 2011). Több fejlett országban más se kellett a – The Guardian egyik szerzője által „*austerity dzsihadistáknak*” nevezett – gazdaság-és költségvetési politikusoknak (CHAKRABORTY, 2013), mint ez a „*kőkemény tudományos evidencia*” arra, hogy megfűjják a harci kürtöket, és előálljanak mindenre kiterjedő költségvetési kiadáscsökkentési, megszorítási csomagjaikkal. A fejlett országokban zajló mai megszorító csomagok előkészítői, bevezetői számára a Carmen Reinhart és Kenneth Rogoff szerzőpáros adatai, „*evidenciái*” alapvető fontosságú adalékot jelentettek az eddigi „*szakmai*” és egyéb, inkább *ideologikus érvekhez* és hivatkozási alapjaikhoz (MENDOZA, 2015). Olyanra is volt példa, ahol *még az alkotmányba is beírták*, hogy mekkora az a GDP-arányos államadósság mérték, amely felett bizonyos alkotmányos jogok csak korlátozottan érvényesülnek. A brutális megszorító csomagok – amelyek mondott céljuk szerint a költségvetési egyensúly fenntartására, az államadósság csökkentésére, a kiadások csökkentésére, az adóterhek csökkentésére és a gazdasági növekedés *kínálati oldali (supply side) ösztönzésére* irányulnak – tudományos és szakmai megalapozottsága, legitimitása szempontjából a *Reinhart–Rogoff*-féle publikáció, majd könyv politikailag is fontossá vált (BLYTH, 2015), hiszen nem mindegy, hogy *ideológiailag vezérelt vagy szakmailag megalapozott* az a lényegét és tartalmát tekintve *megszorító program*, amit a szegényeknek a gazdagok korábbi bűneiért el kell szenvedniük (MENDOZA, 2015).

George Osborn röviddel a brit pénzügyminiszteri pozícióba való kinevezése előtt például egyik beszédében azt mondta: „*A válság okainak és eredetének a megértéséhez talán a legjelentősebb hozzájárulást professor Ken Rogoff, az IMF korábbi fő közgazdásza és szerzőtársa, Carmen Reinhart szolgáltatták...*” (MENDOZA, 2015). A Reinhart–Rogoff szerzőpárost többen is kritizálták a tekintetben, hogy nem tették hozzáférhetővé az adatbázisukat, amely alapján következtetéseiket levonták. Többen az eredmények reprodukálhatóságát, megbízhatóságát firtatták. 2013-ban a *University of Massachusetts Amherst* kutatói nem tudták rekonstruálni

és megismételni a szerzőpáros eredményeit. Márpedig, mint tudjuk, a reprodukálhatóság alapvető követelmény egy tudományos munka esetén. Végül elkérték és megkapták az eredeti adatbázist egy Excel- fájlban. A bomba ekkor robbant (ARTHUR és mtsai, 2013). Kiderült, hogy a számos országban bevezetett brutális megszorító csomagok egyik fő hivatkozási alapját jelentő „objektív tudományos eredmények” alapjául szolgáló Excel táblázat alapvető adatbeviteli és számolási hibákat, rossz képleteket, megkérdőjelezhető súlyozási algoritmusokat és mindennek a tetejébe fontos adatok kihagyását tartalmazta. Például szisztematikusan ki lettek hagyva azon országok és azon időszakok, amikor egyidejűleg állt fenn magas GDP-arányos államadósság és jelentős gazdasági növekedés! A hiányzó adatok és a számolási hibák korrekciója után kiderült, hogy például a 90%-os GDP-arányos államadósság esetére kalkulált 0,1%-os gazdasági zsugorodás helyett valójában 2,2%-os növekedés jön ki a hibák korrekciója után. (HERNDON és mtsai, 2013). Ez a 2,2% alacsonyabb, mint az olyan országok növekedése, amelyek adóssága kisebb. A kis adósság mindig jobb, mint a nagy. Ezt senki sem vitatja. De szó sincs arról a gazdasági katasztrófahelyzetről, mint amit az eredeti publikáció előrevetített. Tényszerűen pedig rögzíthető, hogy például a brit gazdaság a megszorítások bevezetését követően egyszer sem növekedett 2,2%-kal, továbbá 2013-ban maga az IMF szólította fel a brit kormányt a megszorítási program leállítására, mondván, hogy ezek megfojtják a brit gazdaságot (ELLIOT, 2013).

Az ilyen programok (*austerity-programok*) politikailag is veszélyesek. A szélsőségek, a populizmus és bizonyos autoriter törekvések felerősödése nem véletlen. Ugyanúgy, mint ahogy a 30'-as évek nagy gazdasági válságát követően sem volt véletlen Hitler vagy Mussolini hatalomra jutása (BLYTH, 2015).

A Reinhart–Rogoff-tanulmánynak a 90% feletti GDP-arányos államadósság gazdasági növekedést megfojtó hatásáról szóló tételeinek és „pro-austerity” érvelésének a koporsójába maga az IMF verte bele az egyik utolsó szöveget 2014 februárjában, a *Debt and Growth: Is There a Magic Threshold?* című, *IMF Working Paper*ként nyilvánosságra hozott tanulmányában (PESCATORI és mtsai, 2014). Reinhart és Rogoff 2014-ben egy újabb tanulmányukban próbálták megvédeni álláspontjukat, mondván, hogy ha a korábbi hibákat korrigáljuk, az se változtatja meg a végkövetkeztetést (REINHART és mtsai, 2014). Ezt azonban az azóta eltelt években végigvitt brutális megszorító politikák nem támasztják alá. A válságot számos ország a „rég recept alapján” kezelte. A válság viszont nem múlt el, a társadalmi problémák és társadalmi egyenlőtlenségek viszont extrém mértékben felerősödtek (BLYTH, 2015). A fejlett világban 2008 óta bevezetett brutális megszorítási politikáknak szinte színimimájává vált a Reinhart–Rogoff szerzőpáros és az itt említett publikációik. Akit a Reinhart–Rogoff-teória, annak hibái, valamint az ezzel kapcsolatos vita bővebben érdekel, az az itt citált Massachusetts egyetemi tanulmány, az IMF tanulmánya, valamint egyéb⁹ tanulmányok alapján tudja tanulmányozni e vita részleteit. Az időszakok és országok adatainak szelektív kiha-

⁹ <http://www.rooseveltforward.org/researchers-finally-replicated-reinhart-rogoff-and-there-are-serious-problems>

gyásában, a szokatlan súlyozási gyakorlatban és elemi kódolási hibákban foglalják össze mindazokat az alapvető problémákat, amelyek miatt megkérdőjelezhetők a *Reinhart–Rogoff-tanulmány* eredményei és következtetései (KONCZAL, 2013). Ezt azért kell mindenkinek ismerni, mert 2008 óta az *államadósság obszesszív csökkentésének*, az államadósság elleni „szent keresztes háborúnak” rendel alá nagyon sok ország nagyon sok fontos dolgot. A brutális megszorító intézkedések a válságból való igazi kilábaláshoz nem vezettek, viszont mérhetetlen társadalmi károkat és emberi katasztrófákat okoztak. Azok a tételek, amelyekre eredendően a megszorító politikák szakmai hitelességét alapozták, már 3 éve megdőltek, az alaptanulmány *fundamentális hitelességi és módszertani hibái*, valamint a jó adatokkal reprodukált számításoknak az eredeti kulcseredményekkel ellentétes eredményei miatt. Az is igaz persze, hogy komoly érdek fűződik ennek a ténynek az ignorálásához.

Az Austerity (megszorítási)-csomagok. Az *Excelgate* ügy tényeinek a szem előtt tartásával érdemes kicsit jobban belemélyedni az »austerity-programok« egyes, különösen az igazságosságot, tisztességességet és a »nyilvánossági kritériumokat« érintő részleteibe. Az »austerity-programok« – (i) a „pazarlónak” mondott kiadások, azaz „nem termelő” és „pénzköltő ágazatoknak” mondott egészségügy, szociális ágazat, oktatás és hasonló kiadásainak a csökkentéséből, (ii) bizonyos (főként a vállalatokat terhelő) adók csökkentéséből, (iii) a piaci működés és a pénzpiaci szektor liberalizációjából, (iv) esetleg privatizációból állóat jelentik.

Ezek tényleges specifikus, konkrét összetétele, belső tartalma *időszakonként, országonként és gazdasági érdekcsoportonként* eltérő lehet. Az austerity-csomag nem egyszerűen egy gazdasági, gazdaságpolitikai technikai, technokrata intézkedéscsomagot jelent. (i) Valójában azoknak a szektoroknak a *kiadásait csökkentik*, amelyek működése a *középosztály és az alsóbb osztályok számára* – egyfajta *szociális gradiens* szerint – fontos. Minél alacsonyabb társadalmi helyzetű csoportról van szó annál nehezebben vállalható terheket okoz e rendszerek visszavágása. (ii) Olyan *adók csökkentésére* (és esetleg más adók egyidejű növelésére) kerül sor, amely végső soron az adóterhek társadalmi megosztását úgy strukturálják át, hogy az a *gazdagabb rétegeknek* és bizonyos nagyvállalati és pénzügyi érdekcsoportoknak *kedvezőbb*, a középosztály és az alsóbb rétegek, valamint a kisebb vállalkozások számára hátrányosabb helyzetet eredményez. (iii) Ez sokszor kiegészül olyan intézkedésekkel, amelyek – elvben akár mindenkit érinthetnének – valójában túlnyomórészt és elsődlegesen a gazdagok és bizonyos nagyvállalati és pénzügyi érdekcsoportok számára vehetők igénybe, vagy jelentenek előnyt. Ez lehet bizonyos specifikus feltételekhez kötött „befektetés ösztönző” *adókedvezmény*, lehet *vissza nem térítendő támogatás*, lehet olyan *pályázat*, amely valahogyan megoldja, hogy csak bizonyos méret felett legyen elérhető, és egyszerű földi halandó számára ne legyen elérhető. Szintén a gazdagoknak és a felsőbb rétegeknek kedvez az, ha *megszüntetik a jövedelem mértéke szerint differenciált többkulcsos adórendszert* (BARR, 2009), és így *megszűnik az adórendszer progresszivitása*, vagy ha szemérmesen *megfeledkeznek a tőkejövedelmek és a spekulációkból származó bevételek*

megfelelő mértékű adóztatásáról, és a *kieső bevételeket a fogyasztási adókból pótolják* (STIGLITZ, 2013).

A középosztály és az alsóbb rétegek szinte minden bevételüket a munkájuk alapján szerzett jövedelemből szerzik, a legfelsőbb rétegeknél viszont egyre nagyobb szerepe lehet az egyszeri bérből és fizetésből élő emberek által nem is nagyon ismert, nem is nagyon értelmezhető *tőkejövedelmekből, spekulációkból* származó jövedelmeknek (WEEKS, 2014). Az alsóbb rétegek szinte minden bevételüket elköltik, hogy valahogyan biztosítani tudják a tisztességes és szegénymentes élethez szükséges életkörülményeiket maguk és a családjuk számára. A felsőbb rétegek, miután ők is csak egy tál ételt tudnak egyszerre megenni, ők is csak egy nadrágot tudnak egyszerre felhúzni, a *jövedelmeiknek csak egy részét költik el*. Nem azért, mert nem annyira pazarlók, mint a szegények, hanem azért, mert sokkal több jut nekik. Ha a szegényebb rétegek mondjuk 100 pénzből mind a 100 pénzt elköltik, és minden kiadásuk után mondjuk 25% fogyasztási adót fizetnek, azaz 25 pénznyi adót fizettek be, akkor lényegében *de facto* 25%-os adókulccsal adóztak. Ha a gazdagok mondjuk 1000 pénzből 200 pénzt költenek el, és 25% fogyasztási adót fizetnek, akkor 50 pénzt fizettek be, ami az 1000 pénzre vetítve 5%, azaz formálisan 25%-os adókulcsot, de ténylegesen csak 5% *»effektív adóterhet«* jelent. Nominálisan több pénzt fizettek be, de vegyük észre, hogy ha a tényleges jövedelmükre vetítjük a ténylegesen befizetett fogyasztási adókat, akkor az annál kisebb százaléku tényleges *»effektív adóterhet«* jelent, minél nagyobb ez a jövedelem. Ha a *jövedelemarányos adók és járulékok és a fogyasztással arányos adók* változásait egyetlen összefüggésszerben nézzük, akkor láthatjuk, hogy *valójában masszív jövedelemátcsoportosításról van szó – a szegényektől a gazdagok felé*.

A nagy „trükk” az, hogy (i) a szegényeknek fontos kiadásokat csökkentik (ami többletkiadásokra kényszeríti a szegényebbeket), (ii) a gazdagokat jobban érintő jövedelemarányos adókat, járulékokat csökkentik, (iii) a kieső bevételek miatt keletkező hiányt (iii/a) a jóléti kiadások drasztikus csökkentésével és (iii/b) olyan fogyasztásarányos adókból származó bevételekből pótolják, amelyek *formálisan azonos* adókulcs mellett aránytalanul nagyobb mértékben sújtják a szegényebbeket, és lényegesen kisebb tényleges *»effektív adóterhelést«* jelent a gazdagoknak. Azaz itt *nem a gazdagok adókulcsát csökkentik*, hanem *trükkösen az »effektív adóterhelést«*. Például: ha a jövedelemarányos adók és járulékok mértéke csökken, és/vagy a gazdagok magasabb adókulcsa csökken, vagy azonosává válik a szegényekével (azaz lineárisává válik), és egyidejűleg a fogyasztással arányos adók kulcsa nő, akkor a szegények változatlan vagy növekvő *»effektív adóterhelése«* mellett egyidejűleg a gazdagok teljes jövedelmére vetített, tényleges *»effektív adóterhelése«* lecsökken formálisan azonos adókulcs mellett. (Ez hatásában olyan mintha a gazdagok lényegesen kisebb adókulcs szerint adóznának.). Egy ilyen „adócsökkentés” *nem adócsökkentés, hanem egy masszív jövedelemátcsoportosítás a szegényektől a gazdagok felé*. Minél kisebb a jövedelemarányos adó, minél kisebb a különbség a gazdagok és a szegények jövedelemarányos adókulcsai között, és minél magasabb a jogszabály szerinti fogyasztással arányos adók kulcsa, annál kisebb a gazdagok *»effektív adóterhelése«* (azaz a tárgyidőszakban effektíve befizetett adók és a tárgyidőszakban ténylegesen megszerzett

jövedelmek aránya) és annál masszívabb jövedelem átcsoportosítás történik a szegényektől a gazdagok felé (STIGLITZ, 2013).

Ezért a kiadáscsökkentési, „adócsökkentési” intézkedésekből álló megtakarítási, *megszorítási (austerity) csomagok* lényegileg egészen mást, sokkal többet jelentenek, mint egy egyszerű technikai, költségvetési egyensúly fenntartására irányuló programot. Vegyük észre, hogy valójában – a válság és a költségvetési egyensúly *ürügyén* – egy mélyreható *társadalomát szervezési kísérletről* van szó (BLYTH, 2015; MIROWSKI, 2014).

Ez a rendszer szocializmus a gazdagoknak és zord kapitalizmus a szegényeknek...

Martin Luther King Jr.

Miért? Azért, mert a kiadáscsökkentő programok szelektíven azokat a szolgáltatásokat vágják vissza, amelyek a szegényeknek a fontosabbak (egészségügy, oktatás, szociális kiadások, nyugdíjak, stb.), az ezzel párosuló adócsökkentési programok pedig *szelektíven a gazdagoknak kedveznek*. Így eljutunk az „*egyenlőség mindenkinek*” elvtől az „*egyenlőség a néhányaknak*” és az „*egyenlőség a még egyenlőbbeknek*” elvhez (MIROWSKI, 2014). A társadalom minden tagjának jólétét, biztonságát előmozdító *Welfare State (jóléti állam)* rendszerétől eljutunk a nagyvállalatok és a szuper gazdagok jólétére fókuszáló „*Corporate Welfare*” világába. Ez nem az emberiség fejlődéstörténetének egy új, minden előzőt meghaladó fejlődési állomása, ahogyan azt sokan megpróbálják elhitetni. Ez az önzés, a kapzsiság és a mohóság időleges diadala (WEEKS, 2014), és viszszaterés egy olyan társadalmi kiegyenlítő és igazságossági mechanizmusok nélküli világba, amilyent leginkább Charles Dickens regényeiből ismerhetünk. Ez nem fejlődés, hanem visszafejlődés (MIROWSKI, 2014). A „*Corporate Welfare*” világában az össztársadalmi jóléti rendszerek helyett a nagyvállalatok és a szuper gazdagok szociális jóléti támogatási rendszere épül ki: adócsökkentéseken, adókedvezményeken, vissza nem térítendő ilyen-olyan támogatásokon és pályázatokon keresztül (STIGLITZ, 2013).

Azt is világosan kell érteni, hogy számos, ebben a kontextusban (például a *kiadáscsökkentés*, költségvetési egyensúly és hasonló kapcsán) használatos mutató *nem abszolút szám*, hanem például egy *hányados*. A GDP-arányos államadósság vagy deficit vagy a valamire történő GDP-arányos ráfordítás nem csak attól lehet magas, ha az államadósság, a deficit vagy a ráfordítás magas. Attól is lehet magas, ha a GDP egy válságos időszakban átmenetileg lecsökken. A válságos időszak azért különösen releváns mostanában, mert 2008 óta a világ fejlettebb része egy rendkívül súlyos és időben elhúzódó gazdasági válságba süllyedt (BLYTH, 2015). Számos jelenség, ami most újnak tűnik, nem új, nem az emberiség fejlődésének újabb állomása. Ezek azok az időszakok, amelyekben épp a gazdasági válság társadalmi kárainak a kivédése érdekében rendkívül fontos lenne, hogy bizonyos társadalmi biztosítási, biztonsági intézmények (pl. a *vásárlóerőt* és az *egzisztenciális biztonságot* és a polgárok *teljes körű normál funkcionálóképességét megőrző* munkanélküli biztosítás, a szociális ellátások vagy az egész-

ségügy, stb.) jól működjenek. Ha vakon csak a mutatókat nézzük, akkor súlyos bajokat okozunk, különösen, ha nem gondolunk arra, hogy bizonyos közkiadások pontosan azért nőnek meg ilyenkor, mert az az alapvető lényegük, az létezésük oka, hogy ilyenkor mint »*automatikus stabilizátorok*« automatikusan működésbe lépjenek, és bizonyos kiadások megnőjenek (WEEKS, 2014). Például: ha a válság miatt szisztémás és tömeges munkanélküliség alakul ki, akkor a tömegesen és egy időben munka és jövedelem nélkül maradt polgárok számára a *társadalmi munkanélküli biztosítás ellátásai* nemcsak az alapvető *egzisztenciális biztonságuk* megvédése, hanem például *vásárlóerejük* teljes összeomlásának a megelőzése és megőrzése érdekében is fontos. Ha ugyanis a tömeges munkanélküliség a *vásárlóerő (fizetőképes kereslet)* tömeges összeomlásával jár, akkor az a *piac keresleti oldalának az összeomlása* miatt további tömeges csődökhöz, és elbocsátásokhoz vezethet (KEYNES, 1936). Ennek az *önmagát felerősítő, önrontó körnek* a kivédése szempontjából például a *társadalmi munkanélküli biztosítás ellátásai* (és a többi szociális ellátás) olyan »*automatikus stabilizátorok*«, amelyek nemcsak az embereket és a társadalmat védik meg, de valójában a válság elmélyülése, krónikussá válása elleni fontos, *aktív gazdaságpolitikai eszköz* is (WEEKS, 2014). Ha ilyenkor „*fa mereven*” nem a válságot, hanem a statisztikai mutatószámokat kezeljük, és az »*austerity-programokkal*« épp ezekből a társadalmi biztosítási rendszerekből vonjuk ki a forrásokat, akkor a válság okozta bajt és társadalmi károkat nem csökkentjük, hanem épp mi mélyítjük el (BLYTH, 2015).

Ahogy az orvoslásban sem a beteg laboratóriumi paramétereit, hanem magát a beteget kell gyógyítani, úgy ezen területen sem a gazdasági statisztikákat és makrogazdasági mutatókat kell kezelni, hanem a válságot magát. Hiába vezetünk be mindenféle megszorító intézkedéseket és *kínálati oldali befektetés és beruházás ösztönzési programokat*, a jóléti rendszereink szétverése mellett a termelés nem és a gazdaság sem fog beindulni (MIROWSKI, 2014). Ugyanis miután a polgárok tömegeinek *összeomlik a vásárlóereje*, amit a jóléti rendszerek és az »*automatikus anticiklikus stabilizátorok*« szétverésével még súlyosbítunk is, *fizetőképes kereslet hiányában* nem indul be a termelés. *Nem az ösztönzők hiányoznak* ilyenkor a befektetőknek (még ha azt is állítják, amikor újabb adókedvezményekben, állami támogatásban reménykednek), *hanem a fizetőképes kereslet* (LORD SKIDELSKY, 2010). Csak a gazdagok luxusfogyasztásától soha nem fog beindulni egy gazdaság és egy üzlet sem, abban a mértékben, amit országos szinten gazdasági fellendülésnek lehetne nevezni (SCHUI, 2014).

A közszektor kiadásainak a növekedése és ennek a deficit növelése azoknak az anticiklikus folyamatoknak az automatikusan megjelenő mellékterméke, amelyeknek pontosan az az alapvető szerepük, funkciójuk, hogy az emberek és a társadalom védelmének keresztül csökkentsék a válság súlyosságát és elhúzódását. ... A költségvetési egyensúly erőszkolása egy önmegsemmisítő elmebaj.

John F. Weeks: *Economics of the 1%: How Mainstream Economics Serves the Rich, Obscures Reality and Distorts Policy*” (2014)

Az ilyen kiadáscsökkentő programok mindig *makroszintű, költségvetési egyensúlyt stabilizáló* programok. Ezen a szinten és ebben a nagyságrendben a legkisebb, még értelmezhető mértékű forráskivonás mértéke is akkora, hogy nincs az a *mikroszintű hatékonyságnövelő* technika, amely a *makroszintű forráskivonásnak* a rendszerek *működésbiztonságát* megrendítő hatását akárcsak nyomokban is képes lenne ellensúlyozni (SCHUI, 2014). A *makroszintű alulfinanszírozottság* a *mikroszinten* *pazarlást és hatékonyság csökkenést generál*, tegyük hozzá, a működés biztonságának és minőségének a megrendítésével együtt. Precízen pontosan ezt látjuk ma, például az egészségügyi ellátórendszerben és működésében. Nehogy azt higgyük, hogy az a »steril« eufemisztikus kifejezés, hogy a kiadáscsökkentési programok miatti forráskivonás a társadalmi igazságossági intézmények „*működésbiztonságának és minőségének a megrendítésével*” jár, az csak az intézményeket érinti, tőlünk függetlenül (SCHRECKER és mtsai, 2015). Emberi tragédiákban, emberéletekben, egészségkárosodásban, emberi szenvedésben is mérhető, kifejezhető az a kár, amit az elhibázott kiadáscsökkentő programok okoznak (BASU és mtsai, 2013). Az itt citált szerzők könyvének a címe is rendkívül beszédes: „*The Body Economics: Why Austerity Kills? Recessions, Budget Battles, and the Politics of Life and Death*” (BASU és mtsai, 2013), illetve „*How Politics Makes Us Sick: The Neoliberal Epidemiology*” (SCHRECKER és mtsai, 2015). Nem új keletű az a gondolat, hogy a politika alapvető hatással van az egészségre és a jólétre. Rudolph Ludwig Carl Virchow (1821–1902), a híres német orvos és politikus,¹⁰ aki a betegségek és a politika kapcsolatával a Felső-Sziléziában 1848-ban dühöngő tífuszjárvány kapcsán kezdett el foglalkozni, egyszer azt írta: „*A politika nem más, mint medicina nagy léptékekben*” (1848).

Az austerity ideologikus.... Az austerity veszélyes.... Az austerity tolvajlás. A főáramú gondolkodás szerint Nagy-Britannia gazdasági kilábalásban van. A gazdaság növekszik, több ember jutott munkához, a deficit csökken. Ez a narratíva. De valójában mi történik? A növekedés alapja a magánfogyasztás növekedése, amely nem fenntartható, mert hitelek felhasználásával történik. A kormány ezt pontosan tudja... Ideiglenes és hitelen alapul. A kormány bizonyos szankciókhoz köti a jóléti juttatásokat, hogy visszaszorítsa a munkanélküli ellátásokat igénylő emberek számát. A mondás az, hogy most már többen jutnak munkához. A munkavállalással kapcsolatos biztonság és emberi méltóság is sérült. A valamilyen előzetes képzettséghez, munkatapasztalathoz kötött munkanélküli juttatások, a zéró-munkaórás szerződések és a többi, nem munkahely típusú foglalkoztatási forma azt jelentik, hogy a látszat szerint van munkájuk az embereknek. A munkanélküliség papíron csökkent. Ezek az állások sem nem biztosak, sem nem elegendők a tisztes megélhetéshez és az emberi célok eléréséhez. Ez a növekedés a gazdasági kilábalás mint fogalom egyetlen értelmes definíciója alapján sem nevezhető gazdasági kilábalásnak. Mi értelme van az olyan GDP-növekedésnek, amely nem javítja az életminőségünket? Az embereket egyetlen ok miatt érdekli a gazdasági növekedés: ez pedig az az ígélet, hogy a növekedés egyenlő azzal, hogy jobb lesz mindannyiunk élete. Ha a gazdasági növekedés időszakában az éhség, a szegénység és a hajléktalanság exponenciálisan növekszik, az kizárólag

¹⁰ 1873-ban Virchow-ot a Magyar Tudományos Akadémia kültagjává választotta.

politikai döntés következményeként jön létre. Az *austerity* nem más, mint tervezett éhezés, tervezett szegénység és tervezett hajléktalanság. A többség tudatos elnyomorítása a kevesek haszna érdekében.

Kerry-Anne Mendoza: *Austerity: The Demolition of the Welfare State and the Rise of Zombie Economy* (2015)

A „leszivárgási elmélet» (*»trickle-down theory«*) állításait is sokan elhiszik. Először tetszetős és sokak számára vonzó elgondolás, hogy a nagyvállalatok és a felsőbb rétegek adóterheinek a csökkenése a befektetések és a gazdaság felpörgetéséhez és végső soron a gazdaságnak a társadalom alsóbb rétegeihez történő leszivárgásához fog vezetni. Az Amerikai Egyesült Államokban ez a leszivárgás a „*trickle-down*” elméletre alapozott Ronald Reagan-féle gazdaságpolitika 1979-es bevezetése óta nem történt meg. A legfelső 1% vagyona megsokszorozódott, a legfelső 10-20% jövedelme, vagyona kicsit nőtt, a többiek jövedelme nem változott, sőt valójában elszegényedtek (STIGLITZ, 2013).

- Az Amerikai Egyesült Államokban ma a társadalom leggazdagabb 1%-a az összes vagyon 34%-át, a leggazdagabb 10% pedig az összes vagyon 74%-át birtokolja, azaz a legfelső 1% és a legfelső 10% között is tízszeres a különbség.
- Nagy-Britanniában a leggazdagabb 1% az összes vagyon 12%-át, a leggazdagabb 10% pedig az összes vagyon 44%-át birtokolja.
- Franciaországban ugyanezek a számok: 24% a felső 1% esetén és 62% a felső 10% esetében.
- A leggazdagabb 1% Svájcban az összes vagyon 35%-át, Svédországban 24%-át és Kanadában a 15%-át birtokolja (HODGSON, 2015).

Magyarán: a *társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek extrém módon felerősödtek*¹¹ a *leszivárgási elmélet* és a vele párosuló *piaci fundamentalizmus* és abból eredően a *piaci működés deregulációja* következményeként. Ugyanitt a leszivárgás ösztönzése érdekében végrehajtott *dereguláció* azt eredményezte, hogy például a pénzügyi szektor, ami a gazdaság 7%-át adja, az összes vállalati profit 25%-át realizálja, miközben mint „*job creator*”¹² a munkahelyek 4%-át kreálja (FOROZHAR, 2016).¹³ Úgy tűnik, nemcsak 1979 óta kellett sok évet hiá-

¹¹ Ez az úgynevezett 1-99% probléma.

¹² Ez „*job creator*” kifejezés a maga *grandiózusságában* is mutatja az objektívnek és szakmainak mondott gazdaságpolitikák *propagandisztikus és ideologikus jellegét*. Itt ez a kifejezés arra utal, hogy az *állítólagosan* objektív és gazdasági törvényszerűségeket miatt adókedvezményben részesítendő gazdagok és a nagyvállalatok nem mások, mint „*a munkahelyek teremtoi*”. Már-mint „*A Teremtő*” spirituális konnotációja szerinti *Teremtői*. És mint tudjuk, a *Teremtő* igazán megérdemel egy kis jövedelemátcsoportosítást és adókedvezményt az alsóbb rétegek kárára, hogy jó sokat tudjon „*Teremtősködni*” mindenki javára (az alsóbb rétegektől átcsoportosított jövedelmekből és az *elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű rendszerekből* kivont forrásokból).

¹³ Rana Foroohar (2016): *Want to Kill Your Economy? Have Your MBA Programs Churn out Takers not Makers. Why Has Business Education Failed Business?* Evonomics.com, (<http://bit.ly/1RYSMDz>)

bavalóan várni a *gazdagság leszivárgására*, de ha az emberek többségét sokáig meg lehet még téveszteni olyan jól hangzó és tetszetős jelszavakkal, amelyeknek a nyilvánvaló következményeit elfelejtik elmondani, vagy egyenesen tagadják, akkor még a jövőben is elég sok évtizedet kell várni a gazdagság leszivárgására. A „*leszivárgásra*” az elmúlt évtizedekben nem láttunk példát, csak a „*felszivárgásra*”. (FOROCHAR, 2016).

... a mai gazdaság egyik bukott szabálya, hogy állítólag az emberek feláldozhatók lennének. Amikor csak lehetséges, elimináljuk őket és munkájukat mint költségeket. Ez növeli az üzleti profitot, gazdagon jutalmazza a befektetőket, majd ez a gazdaság leszivárog a társadalom többi rétegéhez ...

Tim O'Reilly: (CEO, O'Reilly Media), *We can't Wait for an Invisible Hand. It's Time to Rewrite the Rules of Economy* (2016)

A gazdagok és a nagyvállalatok adókedvezményeinek a növelésével járó »*trickle-down*« ideológián alapuló gazdaságpolitika kiinduló pontja, hogy a gazdagok és a nagyvállalatok *megfelelő ösztönzése* révén érhető el a gazdaság beindítása, felpörgetése, a munkahelyteremtés és hasonlók. A probléma azonban az, hogy ezek rendre nem történnek meg (WEEKS, 2014). És ez nem véletlen. Ha ugyanis egyidejűleg a széles tömegek lecsúsznak, elszegényednek, vásárlóerejük (és egzisztenciájuk) lerombolódik, akkor nem lesz meg az a vásárlóerő, és az a fizetőképes kereslet, amire alapozva bármilyen befektetést érdemes lenne elindítani (STIGLITZ, 2013; KEYNES, 1936).

A leszivárgási elméleten alapuló gazdaságpolitika lényegében ugyanaz a *lopakodó társadalomát szervezési kísérlet* „*békeidőben végrehajtván*”, mint a jóléti rendszerek brutális szétverését végző »*austerity-programok*« (MENDOZA, 2015) a *válság „háborús logikája”* szerinti időszakban. A válság valójában jó *űrűgyeket* szolgáltat arra, hogy amit normál »*békeidőben*« nem mernek megtenni – nevezetesen az alapvető társadalmi igazságossági rendszerek szétverését és a »*Welfare State*« világából a »*Corporate Welfare*« világába való áttérést –, azt a válságra hivatkozva most megtegyék (MIROWSKI, 2014). Ahogy *Rahm Emanuel*, demokrata politikus és Chicago polgármestere még a válság kezdeti időszakában egy elhíresült mondasában megjegyezte: „*Soha ne hagyjuk pocskba menni a súlyos válságot. És ez alatt azt értem, hogy a válság egy lehetőség arra, hogy megcsináljunk olyan dolgokat is, amiről korábban azt hittük, nem lehet megcsinálni*” (MIROWSKI, 2014).¹⁴

Azt a kérdést sem árt lassan feltenni, hogy – ha mára már a legfelsőbb pár százalék kezében koncentrálnódik a jövedelmek és vagyonok túlnyomó része, és a legfelső néhány százalék annyi jövedelmet és vagyont birtokol, mint a tár-

¹⁴ A mondas részben elhíresült, részben hírhedtté vált. *Philip Mirowski* e mondas cinizmusa (és nem pedig egyetértése) miatt a neoliberais politikáról írt nemrég megjelent könyvének a címe „*Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*” A főcím *Rahm Emanuel* (Chicago demokrata párti polgármestere) mondasá.

sadalom 50-60 százaléka együttesen, és még mindig nem indult be a gazdaság, és ezek a „*Job Creatorok*” még mindig nem kezdték meg „*Teremtői feladataikat*” „*a nagy munkahelyteremtés*” kapcsán – még mekkora jövedelmet és vagyont kell átcsoportosítani e Teremtőkhöz a társadalom alsó 60-80 százalékától, hogy végre nekilássanak az állítólagos munkahelyteremtési és gazdaságbeindítási és befektetői feladataiknak, amelyek a hivatalosan mondott indokát jelentik a megszorító programoknak, a szegényektől való jövedelemátcsoportosításnak, a jóléti rendszerek szétverésének és a gazdagok adókedvezményeinek.

Tegyük fel, hogy olyan jól sikerül a *leszivárgási elméleten* alapuló *kínálati oldali gazdaságpolitika* („*supply side economics*”), hogy pár ezer, pár tízezer ember kezében összpontosul a vagyon és a jövedelem jelentős része, míg a többiek elszegényednek. Csakhogy például az Apple nem attól világcég, hogy pár ezer embernek iPhone-t, iPad-et és hasonlókat ad el. Attól világcég, attól gazdag, hogy széles tömegeknek adja el a termékeit. Ráadásul a gazdagok is csak egy nadrágot, egy inget, egy kabátot tudnak felvenni egyszerre, de a *harmadik Lamborghini* vagy a *negyedik Mercedes* megvásárlása sem valószínűsíthető. Az viszont biztos, hogy a harmadik Lamborghini kisebb mértékben javítja a milliárdos hasznossági (utility) funkcióját, mint az első. Ha érvényes, akkor erre is érvényes a »*csökkenő határhaszon*« elve. Addig, amíg az alacsony jövedelműek a jövedelmük jelentős részét el is költik, a gazdagok a jövedelmüknek csak a kis részét költik el. Befektetni nem fektetnek be (termelésbe), mert nincsenek elegendően, akik meg tudnák venni a terméket egy elszegényített társadalomban.¹⁵ Maguk a gazdagok pedig nem vásárolnak annyit, amittől be tudna indulni a gazdaság. Ezért a »*leszivárgási elméleten*«, az *adókedvezményeken*, az *adócsökkentésen*, a *kiadás csökkentésen*, *megszorításokon* alapuló gazdaságpolitikák nemhogy nem jelentenek kilábalási pályát a válságokból, de az *egyenlőtlenségek extrém méretűvé növelésén*, a tömegek egzisztenciális biztonságának és *vásárlóerejének* a *lerombolásán* keresztül eleve elmélyítik, és tartósan fennállóvá teszik azt (SCHUI, 2014).

Elsőre tetszetős a társadalmat és a gazdaságot egy háztartáshoz hasonlítani, tetszetős az „*okos és takarékos háziasszony*” metaforájával példálózni, csak-hogy a társadalom és a nemzetgazdaság egyáltalán nem olyan, mint egy ház-

¹⁵ Ezt ők pontosan tudják, dacára annak, hogy a hivatalos propaganda szerint azért kell őket adókedvezményben részesíteni, és azért kell demonstratív módon lerombolni a jóléti rendszereket, hogy nekik mint befektetőknek visszatérjen a bizodalomuk (a mibe is?), és hogy kellő *incentívákat* (ösztönzőket) kapjanak ahhoz, hogy befektessenek. Csakhogy ők nem abban a „*supply-side economics*”-ban hisznek, mint amit hirdetnek. A kedvezményeket elteszik, de a keynesi elmélet és a „*demand side economics*” logikájának megfelelően pontosan tudják, hogy ha nincs *fizetőképes kereslet*, akkor nincs értelme befektetni. Így aztán a saját kedvezményeik zsebre tételekor és a közép és alsó osztályt védő társadalmi igazságossági rendszerek lerombolásakor a *supply-side economics* tételeit hirdetik, de amikor a saját tőkéjüket kellene befektetni, akkor hirtelen elszánt keynesiánussá válnak: nagyon is a keynesi elmélet és a *demand side* logika alapján nem fektetnek be.

tartás (BLYTH, 2015). Ha egy háztartásban a havi jövedelem felére csökken, és megtakarítások nincsenek (vagy nem akarjuk felélni őket), akkor a kiadásokat is felére kell csökkenteni. Ha egy társadalom és gazdaság „államháztartásában” csökken a jövedelem egy válság időszakában, akkor paradox módon lehet, hogy a kilábalást épp azzal lehet elérni, ha az állam akár a kiadások növelésével is, de mindenáron megpróbálja megőrizni a társadalom tagjainak vásárlóerejét, egzisztenciális biztonságát (WEEKS, 2014; QUIGGIN, 2010). Például a megújuló energiák, a háztartások energiafelhasználási hatékonyságának a növelésére irányuló programok, bizonyos lepusztult infrastruktúrák rendbetétele, közlekedési rendszer korszerűsítése, ha okosan és a köz érdekeknek megfelelően történik, továbbá a közszektorban dolgozók (éh)béreinek a rendezése alkalmas lehetne arra, hogy a társadalom megvédésén, a polgárok egzisztenciális biztonságának és vásárlóerejének a megerősítésén keresztül részben jövőbe mutató és a jövő generációk érdekeivel egybevágó beruházási programokon, részben régiesen rendezendő társadalmi adósságok rendezésén keresztül.

Fontos azt is világosan érteni, hogy pusztán csak a legalsóbb rétegektől nem lehet akkora tömegű jövedelmet átcsoportosítani, mint amekkora jövedelmeknek és vagyonoknak a legfelső rétegek felé történő átcsoportosítására sor került. A társadalom alsó 10-20%-a definíció szerint csak a társadalom kis tömegét, pontosan a 10-20%-át jelenti. Ráadásul ők a legszegényebbek, ezért túl sokat nem is lehet tőlük elvenni. A „*trickle-down*” gazdaságpolitika igazi célpontját a *közép és felső középosztály*, pontosabban a társadalom legfelső 1-10% alatti rétegei jelentik. A *jövedelmek és a vagyonok felfelé áramoltatása* – a *gazdagság leszivárgása* helyett – a *közép és felsőbb középosztály* lesüllyedéséhez, egzisztenciális biztonságának megrendüléséhez, a szegények még szegényebbé és kiszolgáltatottabbá válásához és a legfelső rétegek extrém gazdagodásához és a társadalmi egyenlőtlenségek abszurd felerősödéséhez vezetett – minden eddig ismert esetben (STIGLITZ, 2013; BLYTH, 2015). Mint más helyeken részletesen kifejtjük, ez minden esetben a megbetegedések és a korai halálozás növekedéséhez, a várható élettartam lerövidüléséhez és a súlyos társadalmi problémák (drog, alkohol, bűnözés, stb.) előfordulásának növekedéséhez vezet (MARMOT, 2015; WILKINSON és mtsai, 2009). Az *adócsökkentés*, a *bürokrácia-csökkentés*, a *leszivárgó gazdagság tetszetős jelszava* kapcsán nem árt, ha minél többen tisztában vannak ezekkel az összefüggésekkel. Egyáltalán nem szakmai szempontokról, hanem egy *ideológiáról* van szó (MENDOZA, 2015), és nem tisztán válságkezelés, hanem egy masszív társadalomátvezetési kísérlet zajlik (BLYTH, 2015), amely olyan elméleteken alapul, amelyekről az elmúlt száz év során már többször bebizonyosodott, hogy *extrém előfeltételezéseken* alapulnak, és nem működőképesek (MIROWSKI, 2014), és mint a *zombik*, már többször meghaltak, és mégis itt járnak, pusztítanak közöttünk (QUIGGIN, 2010). Ezek a »*zombi-elméleteken*« nyugvó, *költségvetési egyensúly fenntartásnak álcázott társadalomátvezetési kísérletek* a középosztálytól és a szegényebb rétegektől a gazdagok felé történő *masszív jövedelemátosztással*, a *középosztály lesüllyedésével*, *elszegényedésével*, a *szegények még szegényebbé*, a *gazdagok még gazdagabbakká* válásával és az *egyenlőtlenségek extrém felerősödésével* járnak (BLYTH, 2015; MIROWSKI, 2014; MENDOZA, 2015).

A fő nehézséget nem az új eszmék okozzák. Az a nehéz, hogy megszabaduljunk azoktól a régi eszméktől, amelyek között felnőttünk, és amelyek beivódtak a gondolkodásunk minden zugába.

John Maynard Keynes

Azért vázoltunk fel néhány viszonylag egyszerűen követhető példát, hogy ilusztráljuk azt, hogy számos, a mai világban széles körben elterjedt koncepció bukna meg vagy szorulna rendkívül mélyreható korrekcióra akkor, ha teljesülne a politikai igazságossági koncepció »nyilvánossági kritériuma«. Ez akkor teljesülne, ha nemcsak a *jónak mondott* intézkedések *jól hangzó* részleteit és a megtevesztő *jelszavakat*, hanem az idetartozó *valóság egyéb szegmenseit* és az intézkedések *következményeit* is őszintén feltárnák a polgárok számára. Akkor teljesülne a »nyilvánossági kritérium«, ha az emberek nem csak a *jelszavak* szintjén ismernék az adott koncepciókat vagy intézkedések egyes részeit, hanem pontosan értenék is, hogy mi ezek tényleges jelentése, és ebből eredően mik a *súlyos következmények* az életükre nézve. Ennek előfeltétele, hogy a polgárok által a közös ügyeik intézésével megbízott és általuk eltartott politikusok megtiszteljék a választópolgárokat azzal, hogy nem manipulálják őket, nem hazudnak nekik, és elkezdik azt a munkát végezni, amivel a polgárok megbízták őket. Ez pedig nem más, mint a *közjó* és a *közérdek* előmozdítása, a *közügyek* intézése és a politikai *magánügyeinek* és a *magánérdekeinek* a politikai szférából való száműzése lenne.

7.5.§ JÁRADÉKVADÁSZAT, 1% PROBLÉMA ÉS EGY KÉPZELETBELI PÉLDA AZ ABSZURD MÉRTÉKŰ EGYENLŐTLENSÉGEK VALÓDI MÉRTÉKÉRE

Nehogy azt higgyük, és nehogy elhiggyük, hogy az extrém gazdagságot kizárólag rátermettséggel, szorgos és kemény munkával, kitartással, kockázatvállalással és új érték teremtésével lehet létrehozni. Bizonyára ilyenre is akad példa. Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy a világ 62 leggazdagabb embere több dolgot tulajdonol, mint az emberiség fele (JACOBS, 2015). Ennyire kevesen csak nem lehetnek ennyiszor okosabbak, mint az emberiség fele, pontosabban 99%-a. Azonban látni kell, hogy úgy is meg lehet gazdagodni, ha *járadékhajhász* módon abból az értékből és gazdagságból hasítunk ki minél nagyobb részeket, amelyek nélkülünk is létrejönnek, és amelynek megteremtéséhez semmi közünk (JACOBS, 2016).

Az egyik alapvető kérdés az, hogy vajon a gazdagok gazdagodása mögött mekkora a *valódi érték megteremtéséből eredő gazdagodás* és mekkora a mások által létrehozott értékek megcsapolásából, azaz a *járadékhajhászásból származó gazdagodás* (JACOBS, 2015). Egy másik kérdés, hogy még mekkora, a szegényektől hozzájuk átcsoportosított további jövedelemre és vagyonra van szükségük,

hogy végre megkezdjék az állítólagos „*Job Creatori*” és gazdaságélénkítői tevékenységeiket.

Ezernyi formája van a *járadékhajhászásnak*, ilyenek például: (i) a gazdasági súllyal és a monopóliumhelyzettel való visszaélés; (ii) a más kárára és kockázatára történő extrém kockázatvállalás;¹⁶ (iii) a *haveri kapitalizmus* általában; (iv) a *testre szabott jogszabályok*; *testre szabott adókedvezmények*; *testre szabott állami támogatások*; *testre szabott tenderek*; (v) állami földek, termelőegységek és egyéb koncessziók áron aluli, „*haveri megszerzése*”; mezőgazdasági támogatási rendszerekkel való *spekulációs célú visszaélések*; (vi) *túlárzott árakon történő beszállítás* az állami szereplőknek, szintén *haveri alapon* (STIGLITZ, 2015); (vii) a jogszabályok alóli *kivételezettség*; a hatóságok szelektív ébersége *haveri alapon*; (viii) az úgynevezett „*ragadozó hitelezés*” (*predatory lending*) formáinak burjánzása (BLYTH, 2015);¹⁷ (ix) az extrém magas *csúcsvezetői fizetések*, *bónuszok*, in-

¹⁶ Sok szerző leírja, hogy a nagy bankok, pénzintézetek („*a Wall Street*”) működését, amely a 2008-as válsághoz vezetett, rendkívül *hanyag, felelőtlen kockázatvállalás* és a *mérhetetlen mohóság* jellemezte. A pénzintézetek olyan méretűek, ügyleteik olyan szerteágazóan és olyan tömegben hálózják be az egész gazdaságot, hogy csődjük az egész gazdaságot magával ránthatja. Ez a „*too-big-to-fail*” („*túl nagy, hogy hagyjuk bedőlni*”) logika megteremti az összes *erkölcsi kockázat* melegágyát (STIGLITZ, 2013). Ha a spekulációs ügyletek bejönnek, akkor a bank nyert. Ha nem jönnek be? Akkor a bankcsőd kivédése és az egész gazdaság bedöntésének elkerülése érdekében a „*too-big-to-fail*” logika alapján az *adófizetők fizetnek*. Kifizetik a bankok veszteségeit bankmentő csomagok formájában (BLYTH, 2015). Ez egy olyan *malomjáték*, amelyben a *spekulánsok az adófizetők kockázatára hazardíroznak*. Ha „*nyer a ruletten*” a nyeremény az övé. Ha veszít? A *vesztés az adófizetőké* (WEEKS, 2014). A mostani amerikai elnökválasztási kampány kapcsán került a széles nyilvánosság előtt napvilágra (DAVIS, 2015) az az évek óta feltárt tény, hogy a szenátus által ismert és elfogadott 700 milliárd USD körüli bankmentő csomagon felelül a FED a szenátus megkerülésével összesen további 14 ezer milliárd USD (nem tévedés: 14 billió, azaz 14 ezer milliárd USD) rejtett támogatásban részesítette a különböző pénz- és tőkepiaci szereplőket (GREENSTEIN, 2011; SANDERS, 2015). Megjegyzendő: az európai nagy bankok is benne voltak nyakig ezekben a játékokban (BLYTH, 2015), és többen közülük részesedtek is az USA bankmentő csomagjaiból. Az ő esetükben azonban nem egyszerűen a „*too-big-to-fail*” probléma áll fenn. Az érintett európai nagy bankok csődje nagyobb, mint anyaországuk GDP-je, esetükben a „*too-big-to-bail*” (túl nagy ahhoz, hogy ki tudjuk menteni) probléma áll fenn (BLYTH, 2015). Fontos arról is tudni, hogy az ún. PIIGS (Portugal, Ireland, Italy, Greece, Spain) országok közül, talán egyedül a görögországi probléma egy részét leszámítva, a gazdasági válság az ügyesen elterjesztett tévhittel ellentétben, deficitjük, államadósságuk nem a pazarló állami működésből, hanem a náluk működő egyes európai bankok náluk keletkezett csődjének az adófizetői pénzekből történő szanálásából eredt (WEEKS, 2014; BLYTH, 2015; MENDOZA, 2014, 2015).

¹⁷ Például ilyen az, amikor a „*haveri*” hitelminősítő AAA-ra értékelte a sok egyedi, eltérő kockázatú ingatlanhitel *összecsomagozásával* és *értékpapírosításával* („*securitization*”) létrehozott kötvényeket, ami odavezetett, hogy a bankok boldog-boldogtalanra (adott esetben még hajléktalanokra is) *rátukmálták* a hiteleiket, *hogy gyarapíthassák az AAA minősítésű kötvényeik állományát*. Ez utóbbira pedig azért volt szükségük nagy tömegben, mert *viszontgaranciaként* szolgáltak, vagy például azért, mert bizonyos *sokszoros tőkeáttétellel mű-*

centívák, lelépési díjak (BIVENS és mtsai, 2013); (x) bizonyos *kriminális tevékenységek*. Ezek mind-mind olyan tényezők, amelyek nem a sokat emlegetett egyéni képességek, érdemek, erények körébe tartoznak, ámde mégis jelentős mértékben hozzájárulnak az extrém vagyonok és extrém egyenlőtlenségek kialakulásához, a társadalom jövedelmeinek a felfelé szivattyúzása révén (JACOBS, 2015). Ez utóbbi káros a gazdaságra és káros a társadalomra: nem a torta méretét növeli, hanem a már meglévő tortából vesz el érdemtelenül, hozzáadott értékek nélkül és aránytalanul egyre nagyobb szeleteket. Ez a sajátos *pénzügyi és gazdasági parazitizmus* (WEEKS, 2014) szükségképp azzal jár, hogy másoknak méltánytalanul és aránytalanul kevesebb jut a tortából. Az „*innovációs*” *tevékenység* egyre nagyobb tömege nem valódi új és jelentős dolgok, értékek (ilyen volt például az Apple, az iPhone, az internet, a Tesla autó, stb.) létrehozására, hanem újabb és újabb *járadékvadász trükkök* kitalálására irányul (STIGLITZ, 2013; BIVENS és mtsai, 2013). Nehezen becsülhető a *járadékhajhászból* eredő vagyon mértéke, azonban számos jelből, például az újabb és újabb *járadékhajhász trükkök* kitalálására irányuló „*innovációs*” *tevékenységek* tömegéből, irányából sejteni lehet, hogy igen jelentős a *járadékhajhászból* eredő gazdagodás aránya és mértéke (STIGLITZ, 2015). Ez egyes becslések szerint akár 74% is lehet (JACOBS, 2015).

Olyan a politikai rendszerünk, amely a felül levőknek túlzott hatalmat biztosít, és ők ezt a hatalmat nem egyszerűen csak az újraelosztás korlátozására használják fel, hanem arra is, hogy a játékszabályokat a saját előnyükre alakítsák, és így a közöségtől minél több olyan dolgot csikarjanak ki, amit leginkább adománynak nevezhetünk. [...] Járadékhajhásznak [rent-seeking] hívják azt, amikor nem új érték létrehozásának a jutalmaként keletkezik a jövedelem, hanem abból az értékből kaparnak ki minél nagyobb részt, ami erőfeszítésük nélkül, tőlük függetlenül is létrejön. [...] Nyersen fogalmazva, két módon lehet gazdaggá válni: a gazdagság megteremtésével vagy a gazdagság másoktól való elvételével. Az előbbi hozzáad [...], az utóbbi tipikusan elvesz [...], maga a megszerzés folyamata az, ami az értéket tönkreteszi. [...] A fent lévők megoldották, hogy a tisztességesnél kevesebbrel kelljen hozzájárulniuk a közöshöz [...] jövedelmük kisebb részét fizetik be, mint azok, akik sokkal szegényebbek. [...] Az egyre növekvő egyenlőtlenség lényegi oka a regresszív adó és a járadékvadászat: jelentős jövedelmet von el a társadalom legnagyobb részétől, és azt újraelosztja a fent lévők számára. A járadékvadászat rengeteg formát ölthet: rejtett és nyílt állami támogatások, a piaci versenyt torzító törvények, a versenyszabályok hanyag

kődő spekulációkban is jól fel lehetett ezeket használni garanciaként vagy készpénz helyettesítő értékpapírként (BLYTH, 2015). Az a probléma, amit mi Magyarországon devizahiteles problémaként ismerünk, minden valószínűség szerint ennek a globális „predatory lending” operációnak a része. A probléma, hogy azok, akik ezekkel a toxikus kötvényekkel saját zsebre, nagy tőkeáttétellel és nagyban spekuláltak és nagyokat nyertek, már rég nincsenek sehol, de emberek milliói, tízmilliói a mai napig bajban vannak a visszafizethetetlen hitelekkel. (STIGLITZ, 2013; BLYTH, 2015; WEEKS, 2014).

betartatása, [...] a versenyképtelen költségek szétterítése a társadalomra,¹⁸ [...] a köztulajdon vagy egyes koncessziók áron aluli megszerzése, [...] túlárazott árakon történő beszállítás a kormányzat számára...

Joseph E. Stiglitz: *The Price of Inequality, Rent Seeking and the Making of an Unequal Society* (2013)

Bizonyos abszurdítások érzékeltetése érdekében – a példa kedvéért – képzeljünk el egy olyan országot, amelyben mondjuk 10 millióan élnek. Ebben a képzeletbeli országban a GDP éves szinten forintban számolva 30-32 ezer milliárd forint körül alakul. Minden egyes lakosra átlagosan körülbelül 3-3,2 millió Ft jut. A gazdaság 2,5-3% körül növekszik éves szinten. Így az éves újonnan képződő jövedelem körülbelül 750-1000 milliárd Ft. Ebben a képzeletbeli országban sok fontos dologra nem jut elég pénz, mert *azt mondják*, „*az ország gazdasági teherviselő-képessége ezt még nem teszi lehetővé*”. Ilyenkor általában bizonyos, a gazdaság működését, teherbíróképességét eleve meghatározó, objektíváló közgazdasági törvényekre történik a hivatkozás, ha ezt a mondást egyáltalán szükségesnek tartják megindokolni.

Ezért, mielőtt a képzeletbeli példa szerinti képzeletbeli ország elemzésére rátérnénk, mindenekelőtt tisztázni kell néhány alapvető fontosságú kérdést a közgazdaságtan „*objektív törvényeivel*” kapcsolatban:

– Nem árt, ha az úgynevezett „*objektív közgazdasági törvényekkel*”, mint olyanokkal és a rájuk való hivatkozással eleve óvatossá vágyunk. Eleve kérdéses ugyanis, hogy *egyáltalán vannak-e* a közgazdaságtannak törvényei abban az értelemben, ahogyan mondjuk a fizika törvényeiről beszélünk. *Termodinamikai törvények* léteznek. A *gravitációval*, a *fény útjával*, a *fény törésével*, az *energia-megmaradással* és hasonló természettudományos és fizikai jelenségekkel kapcsolatban is léteznek jól ismert, bizonyított és a dolgok pontos *előrejelzésére, előzetes kiszámítására* is alkalmas törvények. Amikor a *közgazdaságtan* ilyen-olyan törvényeiről beszélnek, sokan úgy beszélnek, és még többen úgy értelmezik a hallottakat, mintha olyan megkerülhetetlen törvényekről és törvényszerűségekről lenne szó, mint a fizika, a kémia vagy más természettudományos területek törvényei esetén. A *gravitáció* így is meg úgy is létezik, tőlünk függetlenül. Minden esetben teljesen pontosan *előre* be lehet jósolni azt, hogy mi történik akkor, ha egy alma leesik egy fáról, mondjuk 5 méter magasból. A

¹⁸ A mögöttes elmélet itt az, hogy *hatékony piaci versenyfeltételek* között maga a *piaci verseny* az, ami a *hatékony szintre nyomja le és a hatékony szinten tartja az árakat*, mert aki csak túl magas költségszinten tud termelni, az végső soron csődbe megy. *Ha azonban a piaci működés és a verseny torzul* (monopol helyzetek, protekcionista szabályozás, stb.), és az *inadekvát szabályozási környezet* lehetővé teszi, akkor számos olyan költséget *szét lehet teríteni a fogyasztók és a társadalom tagjai között*, amely költségek miatt tisztességes és hatékony versenyfeltételek között a vállalat már rég csődbe ment volna (például: extrém működési és adminisztratív költségek, extrém magas felsővezetői fizetések és bónuszok, bizonyos pazarló vállalati luxuskiadások, stb.).

gravitáció törvénye alapján minden esetben *előre* ki lehet számolni, *előre* meg lehet mondani, hogy mekkora lesz az alma sebessége 1, 2, 3, 4 méter zuhanás után, mennyi idő alatt esik 1,2,3,4 métert, ér földet. Ráadásul akárhányszor, akárhányszor számolják ki az alma 5 méter magasságból történő szabadesésének bármelyik paraméterét, mindenki, mindig ugyanarra az eredményre jut, és pontosan úgy fog zuhanni az alma, ahogyan azt *előzetesen* kiszámolták.

- A közgazdaságtanban más a helyzet. A közgazdasági „törvények” nem olyan törvényszerűségek, mint a természettudomány törvényei. Végső soron teóriákon, elméleti modelleken, illetve a „*tegyük fel*”, a „*mi lenne, ha*”, a „*tételezzük fel*” típusú, *spekulatív* gondolat kísérleteken alapuló, *spekulatív* és emberi válaszokról van szó. Vagy be lehet jósolni, hogy pontosan mi fog történni, vagy nem lehet bejósolni. Vagy sikerül, vagy nem. Ha a közgazdaságtan „törvényei” olyan objektív törvények lennének, mint például a gravitáció törvénye, akkor nem lepődnénk meg annyiszor és annyira a különböző nagy válságok kitörésekor. Azért, mert például a válságokat, azok napról napra történő lefolyását a fáról leeső alma szabadeséséhez hasonlóan minden esetben, mindig jó előre meg lehetne jósolni, ki lehetne számolni a közgazdaságtan „objektív törvényei” alapján, ha ilyenek lennének. Továbbá az egyes releváns paraméterekből az okokat is teljes pontossággal és egyöntetűséggel meg lehetne mondani, mint ahogy meg tudjuk mondani, hogy ha egy alma 50 m/sec sebességgel csapódott a földbe, és függőlegesen zuhant, akkor milyen paraméterekkel esett le. Csakhogy a közgazdaságtan „objektív törvényei” alapján illet egyáltalán nem tudunk megtenni. Legfeljebb egymással is élesen vitatkozó és ellentétes elméleteket lehet gyártani a válság okairól és a további várható fejleményekről. Végső soron *emberek* által feltett *spekulatív kérdésekre* adott *spekulatív válaszok* és különböző egymással vitatkozó és sokszor *ellentétes spekulatív teóriákról* van szó. Még maga Friedrich Hayek is hangsúlyozta, hogy a közgazdaságtanban *törvények, mint olyanok nincsenek, legfeljebb mintázatokról* lehet beszélni (KIRMAN, 2016).
- II. Erzsébet királynő a 2008-as válság kitörését követő időszakban látogatást tett a London School of Economics közgazdászainál, s feltette a kérdést: „*hogyan történhetett meg, hogy ennyire rosszra fordultak a dolgok a világ gazdaságában, hogyan történhetett meg, hogy senki nem jelezte mindezt előre, és tulajdonképpen mit rontottunk el?*” A válasz: „*Felség... összefoglalóan, a hiba a válság időbeliségének, súlyosságának és méretének az előrejelzésében, bejósolásában volt... Sok magasan képzett, kiváló ember és kollektív képzelőerejük is kudarcot vallott abban, hogy felismerjünk és megértsük a rendszer, mint olyan egészére vonatkozó kockázatokat*” (MIROWSKI, 2014).¹⁹

¹⁹ A királynő kérdése kapcsán felszínre került problémát az esemény kapcsán John Kay (az LSE egyik professzora) a *The Map is Not a Territory: An Essay on the State of Economics* című munkájában elemezte. (KAY, 2011) <http://www.johnkay.com/2011/10/04/the-map-is-not-the-territory-an-essay-on-the-state-of-economics/>.

- Miért érdekes mindez? Természetesen nem a közgazdaságtan, mint olyan fontosságát, hasznosságát akarjuk megkérdőjelezni. Mindösszesen a közgazdaságtan és *ügynevezett objektív törvényeinek* a korlátaira, valamint ezen korlátok miatt az *ügyek és a problémák iránti kötelező alázatra és mértéktartásra* akarjuk felhívni a figyelmet. Túl sok *fatális tévedés*, túl sok nevetségessé vált *ex katedra kijelentés*, túl sok igen súlyos következmény és túl sok egész társadalmakra kiterjedő baj történt már a világban amiatt, hogy túl sokan, túl sokszor és túlzottan alázatmentesen jelentettek ki utóbb fatális tévedésnek bizonyult dolgokat a közgazdaságtan törvényeire hivatkozva. Olyan *axióma és megkérdőjelezhetetlen igazságszerű állítások* irányítanak túl sok mindent, amely állítások mindennek tekinthetők, csak épp *axiómának és megkérdőjelezhetetlen igazságnak* nem. Nem a kétségkívül fontos és hasznos közgazdasági elméletekkel és *sejtésekkel* van a baj. Hanem azokkal a szakma korlátai és az *ügyek iránti alázattal nem rendelkező szereplőkkel*, akik az egész társadalmat és annak minden tagját érintő ügyekben kétely, aggály és alázatmentesen megkérdőjelezhetetlen objektív igazságként jelentenek ki olyan dolgokat,²⁰ amelyek legfeljebb intelligens sejtések, spekulációk vagy becslések lehetnek.

Visszatérve a képzeletbeli országunk képzeletbeli példájához és ahhoz a mondáshoz, hogy ugyan sok fontos problémát kellene megoldani, de sajnos „*az ország gazdasági teherviselő-képessége még nem teszi lehetővé bizonyos területek adekvát finanszírozását*”, nézzük meg először, hogy mik is azok a dolgok, amiknek az *adekvát finanszírozását* állítólag nem teszi lehetővé az ország gazdasági teherviselő-képessége. Például a következő dolgokra nem jut *adekvát mennyiségű pénz* ebben a képzeletbeli országban:

- (i) *egészségügyi, szociális és az oktatási rendszer működésének a tisztességesen elegendő szintű finanszírozása, továbbá az e társadalmi igazságossági intézményrendszerekben dolgozók tisztességes megélhetéséhez, főállású munkavégzés melletti szegénységének megszüntetéséhez, önbecsülésük és szegyenmentes életük társadalmi alapfeltételeinek a biztosításához szükséges bérrendezés;*
- (ii) *a gyermekéhezés, a mélyszegénység és a hajléktalanság problémáinak a megoldása vagy érdemi enyhítése;*
- (iii) *a főállású munkavégzés melletti munkavállalói szegénység felszámolása, és ezzel összefüggésben az intézményesített bérlopás²¹ megszüntetése, amely a közszektor intézményeiben különösen furcsa és szegyenletes problémát jelent;*

²⁰ Például: milyen alapon vagyunk olyan biztosak abban, hogy a 3% infláció, a 60% GDP-arányos államadósság vagy a 3% költségvetési deficit mint afféle *új Szentháromság* akkora nagy jót hoz mindenki életébe, hogy mindent érdemes is és kötelező is ezeknek alárendelni. Biztosak vagyunk benne, hogy például 4,1 % infláció, 63,5% GDP-arányos államadósság és 4,63%-os deficit esetén össze dőlné a gazdaság? Miért? E kérdésre az nem válasz, hogy azért, mert ez van a maastrichti stabilitási egyezményben.

²¹ *Bérlopás* alatt azt a munkáltatói magatartást értjük, amikor a munkáltató nem fizeti meg a dolgozónak azt, ami járna nekik (pl. minimálbér, túlóradíjak, hétvégi és ügyeleti pótlékok, stb.) Speciális esetet jelent, amikor *eleve meg sincs állapítva* a dolgozók számára az a bér, amely a *tisztességes megélhetés, a szegyenmentes életvitel* költségeit fedezné, és

- (iv) a *szégyenmentes élet* és az *önbecsülés társadalmi alapfeltételeinek* a biztosítása a társadalom *minden* tagja számára;
- (v) az átmenetileg keresőképtelenné vált *munkanélküliek* és *baleseti sérültek*, valamint a tartósan vagy véglegesen keresőképtelenné vált *rokkantak* és *időskori nyugdíjasok* számára az *önbecsülés*, a *szégyenmentes élet*, az *emberi méltóság* és az *egzisztenciális biztonság alapjainak* megőrzését biztosító *adekvát* társadalmi biztosítási rendszerek *adekvát* mértékű finanszírozása;
- (vi) olyan *közmunka* program, amely *értelmes és hasznos* munkalehetőséget, a tisztas létfeltételekhez elegendő *tisztességes jövedelmet* biztosít, és amely a rászorulókat *nem megalázza és stigmatizálja*, valamint a közmunkások *önbecsülését* és *emberi méltóságát* nem aláassa, hanem megőrzi (az a közmunka, ami ezt nem képes biztosítani társadalmilag, károsabb, mint az a kár, amit a hiánya okozna);
- (vii) a *fogyatékkal élők esélyeinek kiegyenlítése*, hogy a *fogyatékos* mint adottságot a rendszer *inadekvát* működése *ne tegye társadalmi hátránnyá*;
- (viii) általában is a súlyos *társadalmi igazságossági problémák* és a *polgárok egzisztenciális biztonságát* érintő problémák enyhítése.

Mi is az tehát, amit „*nem tesz lehetővé az ország gazdasági teherviselő-képessége*”? Röviden: arra nem jut pénz, hogy az állam többet fordítson a saját polgárait a saját polgárai által megtermelt javakból és befizetett adókból azokra a – polgárainak egzisztenciális biztonsága, egészsége, életlehetőségei, életminősége és élete szempontjából fontos – dolgokra, amelyek érdekében és reményében a polgárok adóikat befizetik, és amelyek általában is az államtársadalmi feladatok ellátásával megbízott állam létezésének elsődleges indokát és így elsődleges feladatait jelentik.

Ezzel egyidejűleg azonban vannak olyan dolgok, amiket évek óta „*lehetővé tesz az ország gazdasági teherviselő-képessége*”. Nem mindenki él ugyanis rosszul ebben az országban. Igaz ugyan, hogy 10 emberből négyen a létminimum alatt élnek. Igaz ugyan, hogy a mélyszegénység, a gyermekkori szegénység, a gyermekéhezés és a hajléktalanság súlyos problémát jelent. Igaz ugyan, hogy a krónikus megbetegedések száma és aránya a többi hasonló országhoz képest meglepően magas. Igaz ugyan, hogy a várható élettartam más hasonló országokénál akár 6-8 évvel is alacsonyabb. Igaz ugyan, hogy ennek ellenére az egészségre, oktatásra és a súlyos társadalmi problémák enyhítésére, adekvát kezelésére „*még nem jut*” adekvát mennyiségű pénz, mert „*még nem teszi lehetővé az*

amely bérszint mellett már nem állna fenn a munkavállalói szegénység. Súlyosbított esete a *bérlapásnak* az, amikor a munkáltató nem fizet tisztességes bért, a dolgozók viszont épp az e miatt előálló *munkavégzés melletti szegénység* miatt a legkülönbözőbb *szociális támogatásokra* szorulnak, és veszik azokat igénybe. Ilyenkor a munkáltató nemcsak a dolgozóit zsákmányolja ki tisztességtelenül, hanem lényegében az adófizetőkkel segítyeztetni a saját gazdasági tevékenységét. Az a bér, amit ő nem fizet ki a dolgozóinak, az adófizetők pénzéből pótlódik különböző *szociális támogatások formájában*.

ország gazdasági teherviselő képessége”. De mindennek ellenére azért mégis van olyan, amire csak jut elég pénz. Miből is jut? A társadalom által megtermelt javakból és a növekedés révén megtermelt újonnan képződő többlet jövedelmekből. Van olyan dolog, amit, úgy tűnik, mégiscsak „*lehetővé tesz az ország teherviselő-képessége*”, miközben a fenti *társadalmi kötelezettségek adekvát és tisztességes teljesítését még nem teszi lehetővé*. Például a 10 milliós lakosság mindösszesen 0,001%-át, azaz *egy ezred százalékát* kitevő 100 leggazdagabbnak egész jól megy. Éves szinten vagyoniuk akár 200-250 milliárd forinttal is növekszik. Az ezzel foglalkozó és az interneten bárki által könnyen, gyorsan felkelhető számos újságcikk szerint három éve „*csak*” 180 milliárd, két éve „*csak*” 200 milliárd, a legutóbbi lezárt évben pedig *már* 250 milliárd Ft körüli volt jövedelmük és vagyoniuk *éves növekménye*. Az ország 750-1000 milliárd forintnyi teljes éves újonnan képződő jövedelmének a 25-30%-a az ő vagyoniukat gyarapítja. Azaz az ország *újonnan képződő jövedelméből minden harmadik-negyedik forint az ő zsebükben köt ki*. Az *ő privát gazdasági növekedésük* messze meghaladja az *ország gazdaságának növekedését* (és ez meg is látszik a társadalom általános rossz állapotán, noha sokan hajlamosak elhinni, hogy e két jelenségnek nincs köze egymáshoz). Ezt – azaz a *társadalom egésze által újonnan előállított összes jövedelem egynegyedének-egyharmadának a 100 ember általi zsebre tételét* – például *már* évek óta „*lehetővé teszi az ország gazdasági teherviselő-képessége*”. Eközben a súlyos társadalmi problémák enyhítésére való pénzköltést „*még mindig nem teszi lehetővé az ország gazdasági teherviselő képessége*”. Ebben az országban „*nem teszi lehetővé a gazdaság teherbíró-képessége*” azt sem, hogy a bruttó minimálbér 111 ezer forintnál (ennek nettója 73,8 ezer forint) és a garantált bérminimum bruttó 129 ezer forintnál (nettó: 85,7 ezer forint) magasabb legyen.

Az arányok, pontosabban aránytalanságok érzékeltetése végett érdemes elidőzni a képzeletbeli országunk fenti alapadatainak bizonyos matematikai összefüggésein. Azért is fontos, mert általában az a furcsaság figyelhető meg, hogy az emberek (i) miközben helytelenítik a túlzott egyenlőtlenségeket, (ii) sokkal kisebbnek hiszik azok mértékét, mint amekkora nagy az valójában (FITZ, 2015).

- A képzeletbeli országunk alapadataiból egyszerű matematikai műveletekkel kiszámolható, hogy a társadalom legfelső 0,001 százalékának, azaz *egy ezred százalékának* az éves rendes vagyonnövekménye (250 milliárd Ft), átlagosan és fejenként *évi 2,5 milliárd Ft*, ami *havi 208,3 millió Ft* és 365 napra vetítve *napi 6,85 millió Ft*.
- A képzeletbeli országunkban a lakosság 0,001 százalékának éves 250 milliárd forint körüli *vagyonnövekménye* – ami az ország teljes újonnan képződő GDP-növekményének (750-1000 milliárd forint) a 25-30%-a –, nem kevesebb mint 187,6-szor nagyobb, mint ugyanennyi (100 fő), a minimálbér tízszeresét kereső, viszonylag magas jövedelmű középosztálybéli polgár éves bruttó jövedelme; továbbá 161,4-szer nagyobb, mint 100, a garantált bérminimum tízszeresét kereső, viszonylag magas jövedelmű középosztálybéli polgár éves bruttó jövedelme, éves bruttó bére. Ők 187, illetve 161 év alatt tudnak annyit keresni, mint a leggazdagabbak egy év alatt. A minimálbért keresők éves jövedelménél 1876-

szor, munkájával, a garantált bérminimumot keresők éves jövedelménél pedig 1614-szer nagyobb a leggazdagabbak éves vagyonnövekménye. Ők 1876, illetve 1614 év munkájával már meg is tudják keresni bruttóban azt az összeget, amennyivel egy év alatt átlagosan növekszik a legfelső 0,001% egy-egy átlagos tagjának a vagyona. Ne feledjük: itt nem a teljes vagyronról, hanem annak az éves rendes, minden évben újonnan képződő *növekményéről* beszélünk.

- Ez a probléma egyáltalán nem csak a minimálbérből élők problémája! Ez a társadalom legalább 80-90%-ának a problémája! Ami a minimálbérből élőknek 1876 és 2430 év, az a *minimálbér tízszeresét* (havi 1 millió 110 ezer Ft) keresőknek 187 és 240 év, a *minimálbér hússzorosát* keresőknek pedig 93,5 és 120 év. Ez a skála folytatható, bővíthető. Felfelé is, lefelé is. Mennyit kell még elvonni tőlük, hogy az ország gazdasági teherviselő-képessége végre lehetővé tegye, hogy az ő életük és egészségük szempontjából is életbevágóan szükséges dolgokra végre jusson pénz?

Ebben az országban elhangzott már olyan is, hogy „*mindenki annyit ér, amennyije van*”, s elhangzott olyan is valamelyik ultra gazdag szájából, hogy a „*balek*ok tartják el a rendszert”. Mindezeknek a fényében ki-ki helyezze el magát a fenti – a minimálbér és annak a hússzorosa közötti – skálán, és gondolkodjon el, hogy ennek alapján valóban *legalább 100-1800-szor kevesebbet ér-e, mint egy ultragazdag*. Valóban elképzelhető, hogy egy ultra gazdag 100-2000-szer többet ér bárkinél? Ki is pontosan a balek, és ki is tart el kit? Tényleg mindenkinek az jut-e, amit megérdemel? Tényleg mindenki annyit ér, mint amennyije van? Tényleg annyival értéktelenebb, érdemtelenebb mindenki például a legfelső 0,001% átlagos tagjánál, mint amennyivel az éves jövedelme alapján a fenti módon az kiszámolható? Reális-e, hihető-e egyáltalán, hogy ember és ember között kétezerszeres, ezerszeres, kétszázszoros vagy akár százszoros érdem- és értékbeli különbségek legyenek csak azért, mert egy *velejéig korrupt és tisztességtelen rendszer extrém gazdag és extrém szűk rétegének* a részben érdem, részben szerencse és részben *járadékhajhászás és haveri kapitalizmus (crony capitalism)* okán extrém nagy még az éves vagyonnövekménye is, nem csak a vagyona és a jövedelme.

A példánk szerinti képzeletbeli ország alapadataiból egyszerű matematikai műveletekkel levezetett összefüggések lehet, hogy bizarnak és abszurdnak tűnnek. Ez azért van így, mert maga a számokból kirajzolódó helyzet az, ami abszurd, groteszk és bizarr.

A bért, jövedelmet az ember a munkájáért kapja. Általában mindenki a bérét, jövedelmét valahogyan összeköti a munkájának az értékével, hasznosságával. Ez utóbbit pedig saját személyének a hasznosságával, értékességével. Ha ő nem is köti össze, a környezetében lévők közül sokan összekötik, ami az emberre egyfajta társadalmi elvárásként nehezedik. A *tisztességtelenül alacsony bér*, ami a *szégyenmentes élet feltételeit* sem fedezi, éppen emiatt önmagában is hozzájárul az *önbecsülés aláadásához*, ami viszont további súlyos problémák forrása lesz, ideértve az egészségi problémákat, megbetegedéseket is. Ennek nem egyedüli okozói, de fontos tényezői a *szégyenmentes élet feltételeinek* biztosításához alkalmatlanul alacsony bérek.

Létfontosságú szükségleteken nemcsak azokat a javakat értem, amelyek nélkülözhetetlenül szükségesek az élet fenntartásához, hanem bármit, amiről az ország társadalmi szokásai úgy tartják, hogy minden rendes, megbízható alsóbbrendű embernek illik, hogy legyen olyanja. A lenvászon ing például szigorúan véve nem feltétlenül szükséges az élet fenntartásához. A görögök és a rómaiak – azt hiszem – remekül megvoltak, noha nem volt lenvászon ingjük. De a mostani időkben Európa legnagyobb részén egy megbízható, tisztességes napszámosnak szegyenkeznie kell, ha a nyilvánosság előtt lenvászon ing nélkül jelenik meg. Ez egy olyan hiány, amely a szegénységnek egy olyan szegyenletes szintjét jelzi, amelyről mindenki azt gondolja, hogy ok nélkül ilyen szegénység nem alakul ki, csak valamilyen extrém rossz tett vagy életvitel miatt. A szokások hasonló módon tették létszükségletté Angliában a bőr cipőt. Mindkét nemből akár a legszegényebb személy is megszegyenül, ha nyilvánosan bőr cipő nélkül jelenik meg.

Adam Smith: *Wealth of the Nations* (1776)

Ha a bér a széles körben elterjedt és belénk ivódott elképzeléseknek megfelelően a munkánk értékét, hasznosságát és azon keresztül személyünk értékét, hasznosságát fejezi ki, akkor az alacsony bérűek bére és a legfelső 0,001% éves vagyonnövekménye közötti 1614-1876 szoros különbség, illetve a felső középosztálybeliek jövedelme és a 0,001% éves vagyonnövekménye közti 100-200-szoros különbség egészen bizarr és groteszk üzenetet hordoz. Még rendkívül számyaló fantáziával sem lehet elképzelni, hogy egészen pontosan mi is az, amitől valaki 100-200-szor vagy 1614-1876-szor értékesebb, hasznosabb, tehetségesebb, ügyesebb, szorgalmasabb, kitartóbb, érdemesebb lenne bárkinél. De ha egy társadalomban ténylegesen előfordulhatna az, hogy bárki mondjuk 100-1876-szor értékesebb, hasznosabb bárkinél, az önmagában is a súlyos társadalmi diszfunkciók, fundamentális társadalmi igazságossági és tisztességességi problémák igen riasztó tünete lenne.

Jó okkal feltételezhetjük, hogy az ennél a szűk legfelső 0,001% rétegnél *ezerszer nagyobb létszámú*, de még mindig csak a legfelső 1%-nál is lecsapódik valamennyi az ország *újonnan képződő* jövedelméből. Mert ezt is „*lehetővé teszi az ország és a gazdaság teherviselő képessége*”. Ha ennek a 100 ezer fős felső rétegnek az éves vagyonnövekménye mondjuk „*csak*” annyi (200-250 milliárd), mint amennyi a 100 leggazdagabbnál csapódik le (ami ezerszer kisebb, „*csak*” évi 2,5 millió forintnyi egy főre jutó átlagos *növekményt* jelent), akkor a társadalom maradék 99%-ának a szükségleteire az újonnan képződő (750-1000 milliárd forintnyi) jövedelemnek már csak a 25-30%-a fordítható. Feltéve, hogy ezt „*lehetővé teszi az ország és a gazdaság teherviselő-képessége*”. De nem biztos, hogy erre lehetőség van, mert a legfelső 10% maradék 9%-ának a jövedelme még egy fillérrel sem növekedett ilyenkor. Ha ennél az újabb felső 900 ezer fős rétegnél is valamekkora többletjövedelem lecsapódik (például a harmadik 30% 250 ezer forintos éves átlagos növekményként), mert ezt is „*lehetővé teszi az ország és a gazdaság teherviselő-képessége*”, akkor kérdéses, hogy *jut-e bármi* az ország újonnan képződő vagyonát előállító társadalom tagjainak a „*maradék*” 90%-ára, pontosabban arra, hogy *az általuk is megtermelt növekményből valamekkora iciri-piciri növekményke* nekik is jusson.

Tulajdonképpen nagy kérdés, hogy az ország újonnan képződő jövedelméből jut-e bármi a társadalom 90%-a problémáinak az enyhítésére és alapvető emberi szükségleteire. Ha nem jut, akkor az történik, hogy a rezsim a társadalomban élő polgárok túlnyomó részétől éppen azokon a létfontosságú területeken *tagadja meg az adekvát* össztársadalmi szintű támogatást, amely területeken arra a polgároknak a legnagyobb szükség lenne, és amely feladatok ellátása általában is minden állam létezésének elsődleges indokai közé tartoznak. De emellett az is történik, hogy a társadalom egésze által megtermelt éves újonnan képződő jövedelem a legkülönbözőbb rejtett és kevésbé rejtett járadék-hajhász pénzszivattyúkon és csatornákon keresztül évről-évre szépen *eláramlik és begyűri*zik a legfelső 0,001% – 1% és esetleg a legfelső 10% zsebeibe. A maradék 90% pedig mindeközben nem érti, hogy miért nincs pénz a gyermekei, unokái oktatására vagy az egészségügy adekvát mértékű finanszírozására vagy a munkavállalói szegénység felszámolására és a hasonló, ebben az írásban sokszor részletezett problémákra. Amíg az ország *Godot-ra várva* várja a „*most még rossz, de 3 év múlva majd jobb lesz*” három évtizedes, soha be nem teljesülő ígéretének a beteljesülését, vannak, akik nem várnak ilyenre, hanem a többség kárára buzgón *öngondoskodnak magukról*. Franklin Delano Rooseveltnél egy más történelmi időszakban erre mondta azt, hogy „*vigyázni kell azokkal az önérdek-érvényesítő egoistákkal, akik képesek lennének az amerikai sas tollait egyenként kitépkedni, csak hogy legyen mivel kibélelniük saját fészkeiket*”.

Az előzők alapján sejthető, hogy a példa szerinti képzeletbeli országunkban meglehetősen *extrém* lehet az egyenlőtlenségek mértéke. Bár lehet, hogy ezt elsőre nem érezzük így. Fontos tudni, hogy bizonyos felmérések szerint (KIAT-PONGSAN és mtsai, 2014) általában lényegesen kisebb egyenlőtlenségeket tartunk igazságosnak, mint amilyennek hisszük azt az egyenlőtlenséget, amiben élünk. A tényleges egyenlőtlenség mértéke viszont lényegesen nagyobb a valóságban, mint amilyennek azt hisszük (FITZ, 2015).

Amerikában például egy felmérés szerint az emberek úgy hiszik, hogy a társadalom leggazdagabb 20%-a birtokolja az összes vagyon 59 százalékát, és a társadalom alsó 40%-a birtokolja a vagyonok 9%-át (NORTON és mtsai, 2011). Ezt elítélik, helytelenítik. A *valamekkora egyenlőtlenség szükségességét elfogadják. Optimálisnak* azt tartanák, ha a társadalom felső 20 százalékába tartozó polgárok a vagyonok 32%-át, az alsó 40% tagjai pedig a vagyonok 25%-át birtokolnák. A valóság ezzel szemben az, hogy a társadalom legfelső 20 százalékába tartozó polgárok a vagyonok 84%-át, míg a társadalom alsó 40 százalékába tartozó polgárok a vagyonok jelentéktelen mértékű 0,3%-át birtokolják csak (NORTON és mtsai, 2011).

Egyetlen családnak²² a vagyona nagyobb, mint az amerikai családok összes vagyonának a 42%-a (NORTON és mtsai, 2011). Amint egy újságíró megjegyezte: „*Az amerikaiak ténylegesen olyan életet élnek, mintha Oroszországban lennének, azt hiszik, úgy élnek, mintha Svédországban élne, miközben úgy szeretnének élni, mint ahogy a kibucok világában élnek.*” (FREELAND, 2011).

²² A Walmart üzlethálózatot tulajdonló Walton családról van szó.

Egy másik felmérés során 40 országban összesen 55 ezer embert interjúvtak arról, hogy szerintük hányszorosa a különbség a vállalatvezetők és a képzetlen munkások jövedelme között, továbbá hányszorosa különbséget tartanak elfogadhatónak. A megkérdezett amerikaiak a vállalatvezetők és a képzetlen munkások jövedelmét 30 : 1 arányúra becsülték, de a 7 : 1 arányt tartják elfogadhatónak. A valóság ezzel szemben: 354 : 1. Közel 12 szeresen alábecsülték az egyenlőtlenség valóságos mértékét (amelyet egyébként elítéltek). Ötven éve ez a különbség még csak 20 : 1 arányú volt (KIATPONGSAN és mtsai, 2014).

Vannak, akik azt mondják, hogy a szorgalom, a tehetség, a rátermettség, a kitartás, a kemény munka és más hasonló *érdemek*, illetőleg a technológiai fejlődés és a globalizáció bizonyos tudásokat felértékelő hatásai és a tudás-tőke megnövekedett megtérülése állnak ennek a jelenségnek a hátterében (KAPLAN és mtsai, 2013). Ha kicsit lehántjuk a sallangokat, a *mondás* végső soron az, hogy azért így alakul a társadalom újonnan képződő jövedelmének az eloszlása, „mert ők megérdemlik”, mert okosabbak, képzettebbek, tehetségesebbek, rugalmasabbak, kitartóbbak, szorgalmasabbak és még sok más hasonló *übermensch* tulajdonságuk is van. A szofisztikált, a *tudástőke megtérülési rátájának növekedésére* hivatkozó érvelés sajátos „*vulgármaterialista*” redukciójaként a példa kedvéért elemzett képzeletbeli országunkban egyesek szájából olyan is el szokott hangozni, hogy „mindenki azt érdemeli meg, amit elér”, és „mindenki annyit ér, amennyije van”. Lényegében egy *önigazoló* jellegű, „*érdem alapú*” (*meritokratikus*) érvelésről van szó. A vita az *érdemek* szerepéről, a „*tiszta piaci mechanizmusok*” szerepéről, illetőleg a korábban már említett negatív, *parazita jellegű járadékajhász* (BIVENS és mtsai, 2013) nagyvagyonképződésben játszott szerepéről és súlyáról zajlik. Sokszor azonos adatok alapján eltérő következtetésekkel (JACOBS, 2015).

Ha igaz lenne az, hogy csak a képességek, a rátermettség, a tudás és hasonló személyes kvalitások lennének az *extrém* gazdagodás legfőbb és nagyjából szinte mindent megmagyarázó faktorai, illetőleg annak, hogy ki mit képes elérni az életében, ki hova kerül a társadalmi hierarchiában, ki milyen jövedelemre és vagyonra tesz szert, akkor ennek a „*tételnek*” a megfordítása egészen zavarba ejtő következtetésekre vezetne. Eszerint minél kevesebb vagyont, jövedelmet ér el valaki, annál kisebbek lennének a képességei, a tudása, a rátermettsége és hasonló személyes kvalitásai? Annál érdemtelenebb és értéktelenebb lenne? Hányszorosan? 1000-szer? 200-szor? Valóban vannak köztünk olyan *super humán lények*, akik 1000-szer, 100-szor érdemesebbek a többség-nél? S ha ilyenek vannak, akkor miért nem oldották meg már réges-rég a társadalom és a gazdaság legsúlyosabb és valódi problémáit? Nyilvánvaló, hogy ezeknek az egyéni képesség- és érdembéli faktoroknak van *valamekkora* szerepük, de valószínűleg nem akkora és nem annyira mindent megmagyarázó a szerepük, mint ahogyan azt az *érdem alapú érvelések* sugallják.

2011 augusztusában Elizabeth Warren, a Harvard Egyetem Jogtudományi Karának professzora és Massachusetts állam demokrata párti szenátora, egy azóta igen sok videomegosztást megélt kampánybeszédben szögezte le, hogy

az extrém vagyonok és jövedelmek kialakulása nem egyéni érdemek eredménye (*There is Nobody In This Country Who Got Rich On His Own*, 2011). Igenis rendezni kell a társadalmi igazságossági problémákat, tisztességes és igazságossá kell tenni az adóterhelést. Nem osztályharc, hanem morál és igazságosság, tehát tisztességes kérdés az, hogy a gazdagok adókedvezményeinek és adóelkerülési lehetőségeinek a csökkentésével a gazdagok *effektív adóterhelése* legalább megközelítően hasonló legyen a szegények adóterhelésével. Azért, mert lehetetlen, hogy bárki izolált módon, teljesen egyedül, mindenkitől függetlenül váljon gazdaggá.

Senki sincs ebben az országban, aki csak úgy saját magától, egymagában érte volna el a gazdagságát. Senki ... Építettél egy gyárat valahol? – örülj neki! De nagyon világosan és érthetően szögezzünk le valamit! A termékeidet azokon az utakon viszed a piacra, amelyeket a többiek, azaz a mi pénzünkéből építettek. Te olyan dolgozókat alkalmazol, akiket a többiek, azaz a mi pénzünkéből képeztek ki. Te azért vagy biztonságban a gyáradban, mert létezik rendőrség, tűzoltóság, amit a többiek, azaz mi tartunk fenn, a mi pénzünkéből. Neked ezért nem kell aggódnod, hogy megjelenik egy fosztogató rablóbanda, és mindent elrabol zsákmányként az üzemedből. [...] Szóval nézd. Építettél egy üzemet, ami fantasztikus és hatalmas ötletnek bizonyult – Isten áldjon! Tarts meg egy hatalmas darabot belőle. Csakhogy annak a társadalmi szerződésnek, amelynek az alapján Te ebből egy jó nagy darabot megtarthatasz, az is a része, hogy egy kisebb részt pedig szépen befizetsz, hogy az utánad jövőknek is szerencséje lehessen, és mert tartozol ezzel a többieknek...

Senator Elizabeth Warren: „*Factory Owner Speech*”:
There is Nobody In This Country Who Got Rich On His Own (2011)

Ezek a kérdések a *társadalmi igazságosság, tehát tisztességes* szempontjából azért fontosak, mert ha a személyes képességek, tudás és más hasonló érdemek elegendőek lennének a társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek megmagyarázásához, akkor tulajdonképp nincs is igazságossági probléma. Ha nincs igazságossági probléma, akkor – humanitárius segítséget leszámítva – nincs morális felelősségünk és kötelességünk az éppen most szerencsétlenebb helyzetű társainkkal szemben. Ha ez így van, akkor nem is annyira *barbár, könyörtelen, antiszociális és társadalmilag súlyosan veszélyes* az a mondas, hogy „3 millió emberről le kellene mondanunk”, azaz vezessük be a modern Taigetosz intézményét a *szociális helyzetüket tekintve* bajban lévőkre. Miért is? Mert nincs pénzünk?

Ha azonban a különböző személyes képességek, tudások és hasonló érdemek mégsem elegendőek az egyenlőtlenségek (különösen 100-1800-szoros extrém egyenlőtlenségek) megmagyarázásához, akkor viszont léteznek *társadalmi igazságossági, tehát tisztességes* szempontból releváns és kezelendő egyenlőtlenségek (9.2.§). Az egyéni érdemek túlhangsúlyozásával nem véletlen szoktak egyesek pontosan akkor előjönni, amikor a társadalom kevésbé szerencsés tagjaival kapcsolatos felelősségünk és kötelezettségeink kérdése jön elő. A mögöttes logika az, hogy minél inkább az egyéni képességek, érdemek és hasonlók ma-

gyaráznak minden különbséget, annál kevésbé kell törődjünk másokkal. A háttérben magának a társadalmi igazságossági problémának a tagadása és *a társadalmi együttműködés igazságos, tehát tisztességes feltételeinek* a biztosításával kapcsolatos kötelezettségek *megtagadása* húzódik meg. Nem mintha nem tudnánk, hogy olyan tényezők, hogy egyáltalán milyen körülmények között történik a terhesség kihordása, hogy ki hova születik, hogy milyen a család társadalmi pozíciója, jövedelmi helyzete, milyen minőségű a korai gyermekfejlődés időszaka az igazságossági, tisztességességi problémákkal terhelt társadalmakban alapvetően behatárolják a születendő, illetőleg az épp megszületett gyermekek további lehetőségeit, azt, hogy milyen iskolába jár, milyen ambíciói, milyen iskolai eredményei lesznek, milyen irányba tanul tovább, milyen pályát választ és hasonlók. Ezek viszont alapvetően meghatározzák, milyen álláslehetőségei lesznek, milyen pozícióba jut, milyen jövedelmekre tesz szert. Ezeknek a kérdéseknek a részletezésére az írás más részében kerítünk sort, itt csak utalunk arra, hogy eleve számos olyan jól ismert *háttérigazságossági* dolog létezik és működik, amelyeket ebben a mostani kontextusban azok, akik az egyéni érdekekre, képességekre hivatkoznak, rendre hajlamosak ignorálni. Azért mert, ha dekódoljuk, hogy mit is akarnak mondani azzal, hogy „*mindenki érdemei szerint érte el azt, amit elért*”, és „*mindenki annyit ér amennyije van*”, akkor rájövünk, hogy valójában egy felelősség elhárító, önigazolási célú érvelést hallunk: arról beszélnek, hogy „*nincs itt semmi igazságossági probléma, nincs itt semmi tenivaló, nem tartozunk egymásnak semmivel.*” Ki-ki döntse el, hogy ebben a gondolkodásban mennyi az *önzés*, a *felelősség elhárítása* és a hasonló *antiszociális* érzések *önigazolása*, pszichés „*racionalizálása*” és mennyi a *tényleges intellektuális érv*. A „*mert én megérdemlem a jót, míg mindenki más megérdemli a rosszat (főleg, ha attól nekem még jobb lesz)*” típusú érvelés mindenesetre általában mindig gyanús, és sokan vannak, akiknek nemcsak a jóérzését, de még a jó ízlését is sérti.

Ha sikeres vagy, valaki mindig volt a háttérben, aki valamiben segített. Lehet, hogy volt egy nagyszerű tanárod valahol az életedben. Valakik megteremtették azt a rendszert, amely lehetővé tette a sikeredet. Valaki befektetett az utak és a hidak létrehozásába. Ha van egy jól menő vállalkozásod – nem egyedül te voltál az, aki felépítette. Valaki mások is segítettek abban, hogy létrejöjjön. Az internet sem magától jött létre. Kormányzati kutatásból és fejlesztésből hozták létre az internetet, hogy minden vállalkozás és vállalat pénzt tudjon csinálni az internet használatával. A lényeg az, hogy ha sikeresek vagyunk, az részben a mi egyéni kezdeményezésünknek, ügyességünknek köszönhető, de annak is köszönhető, hogy a dolgokat együtt csináljuk. Vannak dolgok, mint például a tűzoltás, amit egyikünk sem tud egymagában megcsinálni. Képzeliük el, mi lenne, ha mindenki meg kellene szervezze a saját tűzoltóságát. Ez egy kissé bonyolult módja lenne a tűzoltás megszervezésének.

President Barack Obama: 'You Didn't Build That'
Speech at a Campaign Rally in Roanoke (2012)

Megjegyzendő, hogy létezhet az *egyenlőtlenségeknek* olyan *nem túl nagy* (mondjuk például a 4-8 szoros különbségnél nem nagyobb) mértéke, amely valóban akár hasznos is lehet a társadalmi együttműködés és a társadalmi jólét szempontjából, és valóban az egyéni képességek, ambíciók, a befektetett munka, a tudás, a szorgalom és hasonlókkal magyarázható. Kérdéses azonban, hogy azokat a sok százszoros, ezerszeres különbségeket, amelyekről itt most szó van, ezzel meg lehet-e magyarázni. Szerintünk nem lehet.

- A Nobel-díjas Daniel Kahnemann huszonöt sikeres pénzügyi és befektetési tanácsadó tevékenységét és eredményeit követte és elemezte nyolc éven át. Megállapította, hogy a cselekvéseik, tevékenységük és az elért eredményeik (vagy kudarcaik) között tulajdonképp semmilyen konzisztens, rendszerszerű összefüggés nem volt fellelhető. Az, hogy az egyébként rendkívül magasan képzett és tehetséges befektetési tanácsadók bármilyen alkalmasnak látszó stratégia miatt értek-e el eredményt, vagy épp veszítettek, „*leginkább egy pénzfeldobással történő [‘fej vagy írás’] fogadásra, szerencsejátékra hasonlított, nem pedig egy olyan ész-játékra, ahol a tudásnak és a képességeknek bármi szerepe lenne.*” Ezeket az eredményeket az érintettek igen nehezen voltak képesek tudomásul venni. Ahogy Kahneman írta: „*a képességek és a tehetség illúziója [...] mélyen berögzült a kultúrájukba.*” (KAHNEMAN, 2013).
- Egy kutatásban piacvezető brit nagyvállalatok 39 felső vezetőjét és vezérigazgatóját vizsgálták pszichológiai személyiségi tesztekkel. Ugyanezeket a teszteket elvégezték azokon a különösen súlyos bűncselekményeket elkövető bűnözőkön is, akiket a Broadmoor kórház zárt pszichiátriai osztályán tartanak fogva és kezelnek. A *pszichopátia*, azaz az *antiszociális viselkedési zavarok* bizonyos indikátorai tekintetében a vállalatvezetők teszteredményei elérték, esetenként túl is szárnyalták a pszichopata bűnözők teszteredményeit. A szerzők rámutatnak, hogy azok a *pszichopátiás jegyek*, amelyekben a vállalatvezetők magas teszteredményeket értek el, pontosan azok a személyiségvonások, amilyeneket a nagyvállalatok keresnek. Akik ezekkel a személyiségvonásokkal rendelkeznek, nagyon alkalmasak mások manipulálására, a hízeltetésre, önmaguk kedvezőbb színben való feltüntetésére. Az *egocentrikusság*, az *önzés és önértékelvényesítés*, az *erős felhatalmazottság-érzés*, a *mások kihasználására, kizsákmányolásra való hajlandóság*, *mások becsapása, félrevezetése*, az *alakoskodás*, *mások eszközként való kezelése*, a *beleérzési képesség (empátia) hiánya*, a *valódi együttérzés és a lelkiismeret hiánya*, amely párosul ennek a *tettetésével* vagy a *könyörtelenség*, a *másokon való átgázolás* például jól láthatóan nem hatottak negatívan karrierjükre. Ez nem azt jelenti persze, hogy minden nagyvállalati vezető pszichopata lenne (BOARD és mtsai, 2005).
- Más szerzők is foglalkoznak a »*sikeres pszichopáták*« problémakörével. Paul Babiak és Robert Hare a *Snakes in Suits (Kígyók öltönyben)* című könyvükben elemzik, hogy a régebbi típusú vállalati bürokráciákat flexibilis, örökké változó szervezeti rendszerek váltották fel, így a *csapatjátékosok* és a *teamekben való együttműködési képesség* valójában egyre jobban *leértékelődnek* a *versengő, kockázatvállaló, könyörtelen és törtető* típussal szemben, annál is inkább, mert a *teamek, munkacsoportok állandósága, stabilitása megszűnt*,

részben az *emberek könnyű lecserélhetősége* érdekében is. Ezáltal mindig mindent keresztmetszeti képből néznek. A múltbéli érdemek vagy éppen rossz tapasztalatok nem számítanak, mert nem is nézi, nem is látja őket senki. Így a mindig éppen aktuálisan látszó kép az, ami számít. A *pszichopaták* pedig nagy mesterei a *színlelésnek, képmutatásnak, hízélgésnek, félrevezetésnek* és annak, hogy azok számára, akik nem ismerik őket és múltjukat, jó színben tüntessék fel magukat, másokat pedig nem tetten érhető módon, de alaposan befektítsenek. Így ezek a rendszerek egyre nagyobb valószínűséggel szelektálják ki az együttműködő típusú munkatársakat, és egyre nagyobb valószínűséggel választják be a pszichopátiás rendellenességekkel, személyiségjegyekkel rendelkezőket (BABIÁK és mtsai, 2007). George Monbiot megjegyzi: „*a könyvet olvasva az embernek úgy tűnik, hogy ha valakinek pszichopátiás tendenciái vannak, és szegény családba születik, akkor a börtönben köt ki; ha viszont gazdag családba születik, akkor valószínűleg valamelyik Business Schoolban*” (MONBIOT, 2011).

Nem arról van szó, hogy minden felsővezető pszichopata lenne. Azonban úgy tűnik, hogy maga a gazdaság működése olyan, hogy nem a kíváncsok, hanem a kifejezetten rossz készségeket és személyiségjegyeket jutalmazza számos alrendszerében. A szakszervezetek háttérbe szorításával, a kormányzat, az államigazgatás és az adóhatóságok elfoglalásával (megfelelő „ügynökök” beépítésével) eltűnt a különbség az értéket létrehozó, megteremtő és termelő felső- és felső középosztály és a járadékhasználatból élők között. Ma a nagy vállalati CEO-k egy része úgy viselkedik, mint egy herceg. Azokból az üzletekből, amelyekben pénzügyi befektetőként részt vesznek, minden létrehozott értékből, minden dologból kisajtolnak minden pénzt, amit csak tudnak, ezek az összegek néha akkorák, hogy kivéreznek tőlük azok a cégek, üzletek, amelyeken élőködnek.

George Monbiot: *The 1% are the very best destroyers of wealth the world has ever seen* (2011)

A fenti üzeneteket mindenki könnyen lelesztheti magában. Elég, ha ki-ki az általa ismert munkahelyeket, vállalatokat, szervezeteket végiggondolja ilyen szemmel.

A közgazdaságtanból jól ismerjük a *járadékhasználat* fogalmát. Már maga a fogalom megnevezése is, de a mögötte lévő koncepció is arra int, hogy nagy jövedelmeket és vagyonokat *nemcsak új érték előállításával* és abból való részesedéssel, hanem tőlünk függetlenül, *mások által előállított értékek megcsapolásával*, elszivattyúzásával és saját zsebünkbe történő begyűjtésével is lehet szerezni. Vannak, akik szerint a mostani nagyvagyon-képződésekben a *járadékhasználat* szerepe legalább 74%. Erről szól az OXFAM egyik vezető közgazdászának *Extreme Wealth is Not Merited*²³ című, 2015-ben megjelent

²³ „*Extreme Wealth is Not Merited*” jelentése kb. annyi, hogy „az extrém gazdagság nem kiérdemelt módon jött létre”.

elemző tanulmánya. 2010-ben a világ 62 leggazdagabb multimilliárdosának összes vagyona 1,1 ezer milliárd dollár volt, míg az emberiség maradék részének összesített vagyona 2,6 ezer milliárd dollár volt. Az azóta eltelt hat évben ez némiképp változott. 2015-ben a világ leggazdagabb 62 emberének összesített vagyona 1,76 ezer milliárd dollár, míg az emberiség maradék részének a vagyona 1,75 ezer milliárd dollár (JACOBS, 2015). „*Ez kissé távol áll a 'leszivárgástól', sokkal inkább úgy néz ki, hogy riasztó arányban szívódik felfelé a jövedelem és a vagyon*”, vonja le a következtetést az Oxfam tanulmánya.

Azt se feledjük, hogy 2008 óta, a gazdasági válságra hivatkozva, szerte a fejlett világban brutálisabbnál, brutálisabb megszorítások történtek – elég, ha Görögország, Spanyolország, Írország, vagy akár Nagy-Britannia példájára gondolunk (WEEKS, 2014; BLYTH, 2015; MENDOZA, 2015). De Magyarországon sem véletlen, hogy nagyjából 2007-2008 óta a *folyamatos „nem megszorítások” és „nem forráskivonások”* következtében mára a működésképpességet és a működés biztonságát veszélyeztető mértékben csökkentek az olyan *»elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű« »társadalmi esélyteremtési és társadalmi biztonságot garantáló intézményrendszerek« működésfinanszírozási forrásai*, mint az *egészségügy, az oktatás, a felsőoktatás, a munkanélküliség, keresőképtelenség, rokkantság* esetére vonatkozó társadalmi biztosítás, a *szociális ellátórendszer és a hasonló forrásai*. Lényegében az összes olyan jóléti rendszernek – amely közvetlenül az emberek életét, sorsát befolyásolja a működésével – a *működési finanszírozása* megrendült, és *működésfinanszírozásának szintjét a hatékony és alkalmas működéshez minimálisan szükséges finanszírozási szint alá csökkentette* le a politika. E rendszereknél a *működés finanszírozása* az, amely elődlegesen érdekes. Hiába történnek *tőkeberuházások*, hiába történnek bizonyos *eszközbeszerzések*, ha nincs pénz az alapvető *működtetési feladatokra*, akkor ezek a *tőke jellegű beruházások* értelmezhetetlenek, egy sajtós *„cifra nyomorúság”* állapotát állítják elő.

Magyarán: a válság okán szerte a fejlett országokban *brutális megszorító csomagokat* vittek végig az egyes kormányok (*austerity-programok*), más kormányok *brutális „nem megszorító csomagokat”* (azaz *austerity-programokat*) hajtottak végre. Az őket demokratikusan megválasztó választóktól explicit vagy implicit módon türelmet, kitartást, szolidaritást és hasonlókat kértek vagy vártak el, hogy *„együtt jussunk ki a bajból”*. Csakhogy miközben sokan elszegényedtek, kevesen extrém módon meggazdagodtak a válságkezelés során. Csakhogy nem a nép okozta a válságot, hanem a pénzügyi szektor és nagyvállalati szektor kapzsisága, mohósága és felelőtlen (és esetenként törvénytelen) kockázatvállalása, spekulációja (BLYTH, 2015). A válságból mégis a nép számára fontos társadalmi esélyteremtési és társadalmi biztosítási és biztonsági rendszerek forrásainak az elvonásával próbál kiegyensúlyozni sok ország, mégis a nép áldozatvállalását kéri. Erre mondta valaki, hogy az *austerity-programok* lényege, hogy *„a szegényeket megbüntetik, és súlyosan meg is bünhődnek a gazdagok tévedéseikért és bűneikért”* (DONAGHE és mtsai, 2010). Ennek fényében érdekes az, hogy ugyanebben az időszakban, *miközben a társadalmak tagjainak 90-99%-a éppen súlyos áldozatokat vállalt, „a vagyonok nem lefelé, hanem*

igen erőteljes tempóban felfelé szivárogtak” (JACOBS, 2015). Úgy tűnik, mintha nem mindenki akarná kivenni a részét abból az áldozatvállalásból, amit ő maga is kér a néptől. Mindennek a fényében is kell újra értékelnünk a *nagyvagyton-kezelkezésekkel* kapcsolatos összes érdemre, tehetségre, szorgalomra és egyebekre vonatkozó mítoszt és mondást is (JACOBS, 2015; PIZZIGATI és mtsai, 2016).

Nem a képzeletbeli országunkban, hanem a 2015-2016-os amerikai előválasztási kampány során hangzott el számos olyan fontos gondolat erről a problémakörrel, amely jól kifejezi annak a súlyos és mélyen fekvő tisztességségi problémának a lényegét, amelyet ebben a fejezetben megpróbáltunk érzékeltetni, valamint azt, hogy az „objektív”, „szakmai”, „gazdasági” és hasonló érvek egyáltalán nem objektívek és egyáltalán nem szakmaiak. Elsődlegesen és mindenekfelett a *társadalmi együttműködés igazságos, tehát tisztességes feltételeiről*, a közös terhek tisztességes megosztásáról és viseléséről és a hasznok tisztességes megosztásáról szólnak az érvek. Olyan objektív, technokrata és közgazdasági törvény márpedig nincs, amelyből az következne, hogy a társadalmi együttműködés *hasznait* túlnyomórészt mindig *ugyanaz a szűk kör* kell zsebre tegye, míg a *terhek* túlnyomó részét a *társadalom maradék 90%-a* kell viselje. Olyan közgazdasági vagy objektív szakmai törvény nincs, ami ezt igazolná. A *társadalmi igazságosság, tehát tisztességség* alapelvei és a *társadalmi együttműködés tisztességes feltételeire* vonatkozó elvek, értékek és normák felől nézve viszont ez a fajta működés maga a tisztességtelen és igazságtalan működés iskolapéldája.

Úgy tűnik, náluk valóban nincs olyan, hogy szegény. A Wall Street vezetői, akiknek a gondatlan és törvénytelen viselkedése okozta a mostani szörnyű recessziót, most éppen a nemzet pénzügyi és deficit válságának a kezeléséhez szükséges bátorságról leckéztetik az amerikai népet. De mielőtt ezek a CEO-k elmesélnék nekünk, miért is kellene bátran visszavágni a társadalmi biztosítási, a nyugdíj, a MEDICARE és más életfontosságú programjainak költségvetését, elsőként esetleg vethetnének egy bátor és kemény pillantást arra, hogy mi is az ő saját szerepük és felelősségük a deficitnek és ennek a szörnyű válságnak az előidézésében. [...] A mi Wall Street-i barátaink esetleg saját maguk részéről is bemutatnának egy kis bátorságot. Például igazán előállhatnának azzal, hogy az ország olyan leggazdagabb emberei, mint például ők maguk is, bátran kezdjék el tisztességesen megfizetni az adójukat. Bátran még azt is javasolhatnák, hogy az ő adójuk is legyen tisztességes mértékű. Bátran elkezdhetnének dolgozni azon is, hogy mindazokat az egyedi és testre szabott nagyvállalati kivételezéseket, adókedvezményeket, adóparadicsomi lehetőségeket, kiszervezési trükköket, amelyekkel a fizetett lobbisták a megbízásukból teleszemetelték az adótörvényeinket, most azonnal takarítsuk ki onnan – ezzel a bátor cselekedettel mindennél és mindenkinél nagyobb mértékben járulnának hozzá a költségvetési deficitünk megoldásához. [...] A legtöbb CEO, aki aláírta a 'költségvetési deficitcsökkentés szükségességéről' szóló levelet, olyan nagyvállalatok egyikének a vezetője, amelyek csak az elmúlt évben 34,5 milliárd USD adó megfizetését kerülték ki azzal, hogy 2008 óta több mint 600 részleget hoztak létre a Kajmán-szigeteken és számos más adóparadicsomban. Ennek eredményeképpen legalább egy tucat nagyvállalat semmilyen szövetségi adót nem fizetett be az elmúlt években, viszont összesen 6,4 milliárd USD adóvisszatérítést mégis

folyósítottak nekik 2008 óta. E nagyvállalatok közül többeket, összesen több mint 2,5 ezer milliárd dollár összeggel segítettek az adófizetők különböző, a FED és a Treasury által folyósított csődmentő programok formájában. Ennek ellenére tevékenységüket mégis ki-szervezik Kínába és egyéb alacsony bérszínvonalú országokba, és ezzel arra kényszerítik a dolgozóikat, hogy munkanélküli biztosítást és különböző szociális támogatásokat vegyenek igénybe. Más szavakkal: ezek az emberek pontosan azok közül valók, akiknek jelentős oki szerepe és súlyos személyes felelősége van abban, hogy az elmúlt négy évben így szétterjedt a válság.

Bernie Sanders szenátor: *18 CEOs who took Trillions in Bailouts, Evaded Taxes and Outsourced Jobs* (2015)

Lehet-e erkölcsről, igazságosságról és tisztességességről beszélni egy olyan országban, mint a példánkban bemutatott képzeletbeli ország? Lehet-e a rendszer tisztességességéről, erkölcsösségéről, igazságosságáról és morális legitimációjáról beszélni egy ilyen országban, amelyben úgy „*nincs pénz*” az egészségügyre, oktatásra, szociális ellátásokra és számos súlyos és morálisan elfogadhatatlan társadalmi probléma kezelésére, hogy *mindeközben* az ország éves újonnan keletkező jövedelméből minden harmadik-negyedik forint összesen 100 embernél, a lakosság 0,001 százalékánál köt ki; és ekkor még nem is beszéltünk a náluk ezerszer nagyobb létszámú legfelső 1%, és tízezerszer nagyobb létszámú legfelsőbb 10% jövedelmi, vagyoni viszonyairól és ezek éves gyarapodásáról. Szerintünk nem. Súlyos, a létét és államiságát fenyegető morális válságban van egy olyan ország, ahol ilyen előfordul.

8.§ A TÁRSADALOM ALAPVETŐ STRUKTÚRÁJA ÉS A HÁTTÉRIGAZSÁGOSSÁG

Fontos, hogy az ember természeti állapotáról is legyen valamilyen elképzelésünk, hogy megértsük, milyen is kellene legyen a társadalom. [...] Ebben a természeti állapotban semmit sem látunk abból a szegénységből és nélkülözésből eredő nyomorból, amely Európa összes városában és utcáján a szemünk elé tárul. [...] A szegénység egy olyan dolog, amelyet a civilizált életnek nevezett valami hoz létre. Ilyen az ember természeti állapotában nem létezik. Másrészről a természeti állapotban hiányoznak azok az előnyös dolgok, amelyek a mezőgazdaságból, a művészetből, az ipari termelésből vagy a tudományból erednek. Az indiánok élete folyamatos nyaralás Európa szegényeihez képest, noha a gazdagok életével összehasonlítva siralmasnak tűnhet. A civilizációnak, vagy annak a valaminek, amit annak nevezünk, a működése két irányú: a társadalom egyik részét sokkal gazdagabbá, egy másik részét sokkal nyomorultabbá teszi, mint amilyen az lenne a természeti állapotban. [...] Magától értetődő kellene legyen az, hogy senkinek nem szabadna rosszabb körülmények között élnie – mint élne akkor, ha a természeti állapotba született volna – csak azért, mert a civilizációnak nevezett valamibe született. A civilizáció ebből a célból már rég megfelelő intézkedéseket kellett volna tennie, és meg is kell, hogy tegye ezeket. Ez csak a magántulajdon egy részének elvonásával tehető meg.

Thomas Paine: *Agrarian Justice* (1795)

A »társadalom alapvető struktúrája« szintén a »társadalmi igazságosság politikai koncepciójának« az egyik alapfogalma. Az eddigiekben más alapfogalmakhoz kapcsolódóan beszéltünk a társadalom és a benne élő emberek élete szempontjából »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőséggel« bíró alapvető politikai, társadalmi és gazdasági intézményekről, amelyek együttesen a »társadalom alapvető struktúráját« jelentik. Erre a fogalomra eddig annyiban tértünk ki, amennyire a többi kapcsolódó fogalom, illetve koncepció megértése szempontjából fontosnak és relevánsnak tűnt. Ebben a részben magával a »társadalom alapvető struktúrájával« és a »háttérigazságossággal« fogunk foglalkozni. Ennek mentén térünk ki esetlegesen más, idekapcsolódó fogalmakra.

Az adózás lényege, hogy megfizeted a tagsági díjat. [...] Miért? [...] Talán Bill Gates fogalmazta meg a legjobban. Az öröklési adó fenntartása mellett érvelve rámutatott arra, hogy az internetet nem ő és nem is ifjabb Bill Gates találták fel. Ők csak használják – hogy milliókat kereshessenek rajta. Olyan dolog, hogy „self-made man” márpedig nem létezik! Minden üzletember ahhoz, hogy megcsinálja a nagy üzleteit és pénzeit, használja azt a roppant nagy amerikai infrastruktúrát, amelyet az adófizetők pénzéből hoztak létre. Ezt nem ő hozta létre a saját pénzéből, egyedül. Ő az adófizetők infrastruktúráját használja. Az ő meggazdagodása olyan dolgokon alapul, amiért mások, az adófizetők fizettek: a bankrendszer, a FED, [...] a jogrend és a bíróságok, amelyek az összes munkájuk kilencven százalékában társasági joggal és üzleti jogi kérdésekkel foglalkoznak. Ezzel az adófizetők a vállalatokat és a gazdag be-

fektetőket támogatják. Olyan dolog, hogy „self-made man”, nem létezik! A gazdagok abból lettek gazdagok, hogy használják mindazokat a dolgokat, amiket mások az adófizetők pénzéből hoztak létre. Ők sokkal tartoznak az ország adófizetőinek, és meg is kell fizessék ezt tartozásukat.

George Lakoff: *There Is No Such Thing as a Self-Made Man* (2014)

8.1.§ AZ »IGAZSÁGOSSÁG MINT TISZTESSÉGESSÉG« KONCEPCIÓJA ELSŐDLEGESEN A »TÁRSADALOM ALAPVETŐ STRUKTÚRÁJÁRA« VONATKOZIK

Az »igazságosság mint tisztességesség« egyik fő jellegzetessége, hogy az »igazságosság politikai koncepciójának« elsődleges tárgyaként kezeli a »társadalom alapvető struktúráját«. Ahogy arról már korábban szót ejtettünk (6.1.§), a »társadalom alapvető struktúrája« (i) egyrészt azt jelenti, hogy a társadalom fő politikai, társadalmi és gazdasági intézményei milyen módon szerveződnek és illeszkednek össze *egyetlen* társadalmi együttműködési rendszerbe, (ii) másrészt pedig azt jelenti, hogy hogyan osztják szét ezek az intézmények az alapvető jogokat és kötelezettségeket és a társadalmi együttműködésből származó előnyöket és hasznokat. Például a *politikai alkotmány*, és a *független ítélkező hatalom* és az *alkotmánybíróság*, a *személyes tulajdon* és a *termelőeszközök tulajdonjogának* a jogi szabályozása és védelme, a *gazdaság struktúrája* (versenypiac, termelőeszközök tulajdona) vagy a *család jogilag elfogadott formáinak* a meghatározása mind a »társadalom alapvető struktúrájának« a részét képezik. A »társadalom alapvető struktúrája« adja meg azokat a *kereteket*, amelyek közt a társadalom, valamint a társadalom szervezetei és a társadalom tagjai működnek. Ennek az »alapvető struktúrának« az igazságossága és tisztességessége határozza meg a „*háttérigazságosságot*» és annak minőségét.

Az »igazságosság és tisztességesség politikai igazságossági koncepciója« azért teszi elsődleges témájává a »társadalom alapvető struktúráját«, mert ez az, aminek alapvető hatása van a polgárok és a gyermekek mint leendő polgárok céljaira, igény szintjére, ambícióira és jellemére, életlehetőségeire és arra, hogy képesek-e és hogyan képesek élni a lehetőségeikkel. Ez a hatás mélyreható, szinte mindenre kiterjedő, a társadalom minden egyes tagját alapvetően érinti, és a polgárok születésétől¹ fogva a egész életükben fennáll.

Az »igazságosság és tisztességesség politikai koncepciója« a »társadalom alapvető struktúráját« szabályozza elsődlegesen, és nem alkalmazható közvetlenül a társadalmon belüli, a »háttérkulturához« tartozó, a »politika felségterületén ki-

¹ Valójában már a fogantatástól fogva fennállnak egyenlőtlenségek, mert a terhesség és a *magzati élet körülményei* már alapvető hatással vannak a *magzat fizikai és mentális fejlődésére* (KOMLOS, 2016).

vüli», »nem politikai szintű« szervezetekre, intézményekre és azok belső életének, működésének a szabályozására. Például az »igazságosság két elvének« (11.7.§) az »alapvető szabadságjogokat és jogokat« rögzítő részei evidens módon nem alkalmazhatóak közvetlenül olyan szervezetek, mint az egyetemek, a tudományos társaságok, a vállalatok, az egyházak és egyházi közösségek belső életének a szabályozására. De az is egyértelmű, hogy a családi jövedelemnek a gyermekek közötti igazságos elosztására vonatkozóan nem lehet előírni az »igazságosság politikai koncepciójának« »disztributív igazságossági elvét« (pl. az »eltérési elvet«).

A vállalatok, a civil szervezetek, a szakszervezetek, egyházak, tudományos társaságok, ifjúsági szervezetek, sportegyesületek és hasonlóak, valamint a család életét és belső működését, ha közvetlenül nem is szabályozzák a politikai koncepció igazságosság elvei, de *közvetett módon* mégis meghatározzák a működés kereteit és bizonyos feltételeit. Ezek a közvetett módon meghatározott működési keretfeltételek a »társadalom alapvető struktúrájából«, illetve az azok által meghatározott »háttérigazságosságból« erednek. Ez az a közeg, amin belül a nem politikai szint, azaz a »háttérkultúra« intézményei működnek, és ez a »háttérigazságosság« minden polgárra vonatkozóan bizonyos, a személyhez és a polgár státuszhoz kötődő szabályokon keresztül behatárolja azt, hogy ezek a szervezetek egyáltalán hogyan bánhatnak és hogyan nem bánhatnak a tagjaikkal. Ezt néhány, az egyetemek, az egyházak, a vállalatok és a család szintjein előforduló példán keresztül illusztráljuk.

Az egyetemek például nem tehetnek akármilyen megkülönböztetést az oktatók, kutatók és a diákok között. Tanulmányi, tudományos, oktatási eredmények szerint, *érdem*, *érdemesség* alapján eltérhetnek a politikai koncepció egyenlőségi és egyéb normáitól (mert bizonyos értelemben ez fontos lényegi része az egyetemek világának). Ugyanakkor akárhogyan nem diszkriminálhatnak az egyetemi polgárok között. Például az oktató, kutató vagy a diák neme, vallása, bőre színe és egyéb, a tanulmányi, oktatási, illetve tudományos teljesítmény szempontjából irreleváns szempont – a »háttérigazságosságból« eredően – nem lehet az alapja semmiféle diszkriminációnak (pl. előléptetés, fizetés, érdemjegy, stb. tekintetében).

Egy egyház például az etnekeit kiátkozhatja, de máglyán meg nem égetheti. Saját belső hierarchiájára, működésére, értékeire, a bűnre és hasonlókra vonatkozóan *saját normákat, szabályokat* alkothat. Ez a hívekre nézve akár kötelező, illetve követendő is lehet. Ugyanakkor, ha valamely polgár ott akarja hagyni a közösséget, akkor ebben – az »igazságosság politikai koncepciója« szerinti »lelkiismereti szabadság«, »társulási szabadság«, a »vallásgyakorlás szabadsága« értelmében – nem akadályozhatja meg. Továbbá az egyházi közösségből való kilépés a »polgárnak mint a társadalmi együttműködésben résztvevő szabad és egyenlő személynek« az »igazságosság politikai koncepciója« szerinti státuszát semmilyen módon nem érinti. Még akkor sem, ha az egyházi tanítások szerint súlyos bűnt követett volna el (például az egyházi közösségből való kilépéssel vagy a hite elhagyásával).

Egy vállalat bizonyos teljesítmény, eredmény és ilyenekkel összefüggő *érdemek* alapján működő előléptetési rendszert alkalmazhat, de az egyetemekhez

haszonlóan egyéb, az alapcéljaival nem összefüggő, irreleváns szempont alapján nem diszkriminálhat a dolgozói között. Vagy számos ösztönzőt, módszert alkalmazhat a teljesítmény és a hatékonyság növelésére, de bizonyos eszközöket nem alkalmazhat. Például nem sértheti meg a dolgozót emberi méltóságában.

A család felnőtt tagjai például a politikai koncepció alapján egyformán szabad és egyenlő állampolgárok, azonos az állampolgári státuszuk, a tulajdonnal, a szabad helyváltoztatással és az összes állampolgári joggal kapcsolatosan – függetlenül attól, hogy a családon belüli tradíciók alapján mik a családon belüli szerep- leosztások. Ezzel tág határok között nem foglalkozik az »igazságosság politikai koncepciója«. De például a családon belüli erőszak esetében egy igazságos és tisztességes társadalom az »igazságosság politikai koncepciója« alapján közbe kell lépjen.

A családon belül a gyermekeknek mint leendő állampolgároknak is számos, az »igazságosság politikai koncepciója« által biztosított joguk van, függetlenül attól, hogy az »igazságosság politikai koncepciója« még tévedésből sem avatkozhat bele a gyereknevelés kérdéseibe. Ugyanakkor azt például megköveteli, hogy a szülők megfelelően lássák el a gyermeket, biztosítsák zavartalan testi, lelki, szellemi fejlődésének feltételeit, időben forduljanak orvoshoz baleset vagy betegség esetén, kötelező módon járassák iskolába, stb. Egyrészt itt a »gyermeknek mint leendő polgárnak« az alapvető szükségletei és személyétől elidegeníthetetlen jogai, másrészt a gyermek majdani teljes értékű »funkcionálóképessége« érdekében történhet szükség esetén külső beavatkozás az »igazságosság politikai koncepciója« alapján.

8.2.§ AZ IGAZSÁGOSSÁG SZINTJEI: LOKÁLIS, TÁRSADALMI ÉS GLOBÁLIS

Tételezzük fel, hogy sikerülne a *politikai igazságosság* legkiválóbb és szinte mindenki által támogatott koncepcióját kialakítani. Sokakban felvetődhet az a gondolat, hogy ha az »igazságosság politikai koncepcióját« ilyen jól sikerült megalkotni, akkor miért nem alkalmazzuk azt a »nem politikai szint«, azaz a »háttérkultúra« egyes szervezeteire, egyesületeire vagy általában is a társadalmi élet egyéb területeire. Ez elvileg nem eleve és nem szigorúan kizárandó lehetőség. Ugyanakkor nem szabad azt hinni, hogy azok a politikai igazságossági elvek, amelyek a »társadalom alapvető struktúráját« és a »háttérigazságosság« rendszerét adekváтан szabályozzák, eleve alkalmasak, értelmesek, elfogadhatók és igazságosak lennének általában véve is a »nem politikai szint«, azaz a »háttérkultúra« minden intézményének, szervezetének és a társadalmi élet egyéb területeinek a szabályozására is.

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« a »társadalom alapvető struktúráján« és a »háttérigazságosságon« keresztül ugyan meghatározza a társadalmon belül működő szervezetek, intézmények és a társadalmi élet egyéb területeinek alapvető keretfeltételeit, csak hogy a »társadalom alapvető struktúrája« és az azon belül létező szervezetek és intézmények létezésé-

nek oka, küldetése, céljai, értékrendje, a vele szemben támasztott követelmények és egyedi sajátosságai teljesen eltérőek.

Az »igazságosság mint tisztességesség« koncepciója politikai, azaz nem egy általános és univerzális igazságossági koncepció. Elsődlegesen és alapvetően a »társadalmi alapstruktúrára« és az azon keresztül érvényesülő »háttérigazságosságra« fókuszál, arra vonatkozik és arra kell alkalmazni.² Ugyanakkor egy egyház, egy vallási szervezet, egy egyetem, egy sportegyesület, egy bármilyen civilszervezet életében, működésében is számos igazságossági kérdés merülhet fel, amelyeket valamilyen, e szervezetek egyedi sajátosságainak megfelelően szintén szükséges tisztázni és adekvát módon szabályozni. A társadalmon belül létező és működő »nem politikai szintű« szervezetek igazságossági kérdései a »lokális igazságosság« külön témakörébe tartoznak (ELSTER, 1993).³ Hasonlóan az »össztársadalmi szinten túl is rendkívül fontos igazságossági kérdések léteznek, például társadalmak, népek egymás közötti viszonyai, környezettel kapcsolatos igazságossági kérdések, a globalizációval kapcsolatos igazságossági kérdések. Ezek a fontos, globális szintű igazságossági kérdések a »globális igazságosság«⁴ külön témakörébe tartoznak. Lényegében az igazságossági elvek három szintjét különböztethetjük meg. Legbelülről kifelé haladva:

- (i) A »lokális igazságosság« elvei a »politika felségterületén kívül«, a társadalmon belül működő legkülönbözőbb szervezetek működését szabályozzák, azok egyedi sajátosságainak megfelelően és a háttérigazságosság keretei között.
- (ii) Az »össztársadalmi szintű politikai igazságossági koncepció«, ami a »politika felségterületét«, és magát a »társadalom alapvető struktúráját« és az azon keresztül érvényesülő »háttérigazságosságot« szabályozza és határozza meg.
- (iii) A »globális igazságosság« elvei, amelyek a társadalmak és népek közötti igazságosság és a globális igazságosság kérdéseit (ideértve a nemzetközi jog és a nemzetközi kapcsolatok elveit is) szabályozzák (RAWLS, 2001).

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« alapvetően a közép-szintre, azaz a »politika felségterületére«, a »társadalom alapvető struktúrájára«, és a rajta keresztül érvényesülő »háttérigazságosság« problémakörére fókuszál. Rawls álláspontja szerint, ha az »össztársadalmi szintű igazságosság« kérdéseit sikerül tisztázni, akkor lehet innen (a) kifelé indulva, a »globális igaz-

² Emlékeztetni szeretnénk arra, hogy ez egy alapvető fontosságú feltétel a »mérsékelt átfogó doktrínák átfedő konszenzusának« létrejötté, illetve esélye miatt is. Pontosan azért lehet alkalmas egy politikai szintű igazságossági koncepció arra, hogy létrejöjjön vele kapcsolatosan az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusa«, mert nem terjeszkedik túl a »politika felségterületén«, azaz a »társadalom alapvető struktúráján«, így nem fogalmaz meg a nem politikai szint, azaz a »háttérkultúra« szervezeteinek, intézményeinek a belső életére vonatkozó átfogó normákat.

³ Jon Elster (1993) *Local Justice: How Institutions Allocate Scarce Goods and Necessary Burdens*; Russel Sage Foundation, New York.

⁴ Rawls a globális igazságosság kérdéskörével egy külön művében, a *The Law of Peoples* című könyvében (RAWLS, 1999) foglalkozott. Ebben a művében az igazságosság mint tisztességesség-koncepció népek, nemzetek közötti viszonyaira való adaptációját végezte el.

ságosság» kérdéseire és (b) befelé indulva, a »lokális igazságosság« kérdéseire vonatkozóan végiggondolni az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« elveinek a »lokális igazságosságra«, illetve a »globális igazságosságra« vonatkozó konzekvenciáit.

A „*The Law of Peoples*” (A népek joga) az a mű, amelyben Rawls az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« elveinek a társadalmak és népek közötti igazságossági elvekre való alkalmazását, kiterjesztésének lehetőségeit és korlátait mutatja be. Ezt a kérdéskört – azaz a »globális igazságosság« kérdéskörét – ebben az írásban teljes mértékben kikerüljük. Mégpedig pontosan abból a megfontolásból, ami miatt Rawls egész munkássága során ellenállt az összes olyan kritikának, törekvésnek és próbálkozásnak, ami arra irányult, hogy az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepcióját« mint egy adott ország határain belüli társadalomra vonatkozó igazságossági elvrendszert – a globalizáció tényére való tekintettel – kiterjessze a »globális igazságosság« kérdéseire is. Rawls álláspontja az volt, hogy igaz ugyan, hogy a különböző társadalmak és népek között is fennáll számos fontos és megoldandó igazságossági probléma, és a különböző népeknek és társadalmaknak is számos morális kötelezettsége áll fenn egymással szemben (például menekültek befogadása megfelelő feltételek mellett, humanitárius segítségnyújtás, stb.), ámde a népek és társadalmak egymással szemben fennálló morális kötelezettségei természetüknél fogva mégsem ugyanazok, mint a társadalom tagjainak az egymással szemben fennálló morális kötelezettségei. Rawls álláspontja szerint a népeknek, azaz az egyes társadalmaknak számos humanitárius és az ember elidegeníthetetlen jogaival kapcsolatos emberjogi és hasonló kötelezettségei vannak egymással szemben. Ugyanakkor – a »kozmozopolita doktrínákkal« ellentétben – Rawls szerint az egyes népeknek, azaz társadalmaknak nem állnak fenn egymással szemben olyan széleskörű kötelezettségeik, mint amelyeket az adott társadalmakon belül érvényes »politikai igazságossági koncepciók« határoznak meg a társadalmi együttműködésben részt vevő polgárok tisztességes és igazságos együttműködésének a »reciprocitási« és »kölcsönösségi« elveken alapuló feltételeiként (RAWLS, 1999d).

Egy, a fentiekkel összefüggő gyakorlatiasabb szempont, hogy az emberek mindennapi életét a saját társadalmukon belüli igazságossági, tehát tisztességességi kérdések rendezettsége vagy rendezetlensége határozza meg, noha kétségteljesen igaz, hogy a globalizált világban a globális igazságossági kérdések (felmelegedés, környezetszennyezés, gazdag és szegény országok közötti igazságtalansági problémák, háborúk és a béke, gazdasági világválságok, stb.) mint külső feltételrendszer alapvetően határolja be egy adott társadalom lehetőségeit. Ugyanakkor Rawls szerint az elsődleges fontosságú feladat az adott társadalmon belül jelenik meg: ez pedig az »igazságosság politikai koncepciójának«, »igazságossági és tisztességességi alapelveinek«, a »társadalom alapvető struktúrájának« és a »háttérigazságosság« rendszerének és intézményeinek a rendbetétele. Ennek rendezése az, ami az adott társadalom mindennapjait a legközvetlenebbül érinti. Továbbá ez az, aminek a rendbetétele – bizonyos globalizációs és világ-

politikai meghatározottságokat figyelembe véve – leginkább az adott társadalom hatáskörében és kontrollja alatt van. Ez az, amin az adott társadalomnak a leginkább a saját hatalmában áll változtatni.

Ha azonban ahelyett, amit hatalmunkban áll javítani, folyamatosan olyan problémákra fókuszálunk, amelyeken lényegesen kevésbé tudunk mi magunk közvetlenül változtatni, akkor annak az a veszélye, hogy jó eséllyel azt sem tisztázzuk, amit tisztázhatnánk, azon sem javítunk, amin tudnánk, és azon sem változtatunk, amin hatalmunkban állna változtatni. Ha azonban minden *nép* legelőször is rendet tesz a saját háza tája körül, azaz az »igazságosság és tisztesség politikai koncepciója« (vagy más elfogadható politikai igazságossági koncepció) alapján rendezi az alapvető társadalmi igazságossági kérdéseket *a saját társadalmán belül* (azaz ott, ahol azt a saját hatalmában áll rendezni), akkor a *népek és társadalmak közötti* igazságossági kérdések rendezése is vélhetően nagymértékben leegyszerűsödik (vagy fel sem merül). *Igazságos, tehát tisztességes társadalom* a saját igazságossági elvei alapján például nem indít igazságtalan háborút, nem destabilizál más országokat, nem nyereszkedik más népek kárára, saját belső igazságossági elvei alapján nem rombolja a környezetet sem hazájában, sem más országban.

A »globális igazságosság« kérdéseiről általában (BEITZ, 1979) és Rawls ezzel kapcsolatos álláspontjáról intenzív vita folyik, és ez egy külön tématerületet jelent. Többen is kísérletet tettek rá, hogy Rawls igazságossági koncepcióját kiterjesszék a »globális igazságosság« és a nemzetközi kapcsolatok kérdéseire⁵ (POGGE, 1989, 2002). A kérdés mögött, hogy az »igazságosság mint tisztesség politikai koncepciója« az egyes társadalmakon belüli viszonyokra vonatkoztatható-e, vagy pedig lényegében szinte egy az egyben ráterjeszthető-e a »globális igazságosság« kérdéseire, Rawls (és számos más gondolkodó) és a liberalizmus kozmopolita irányzatának a vitája (is) meghúzódik. A kozmopolita nézetrendszerek szerint végső soron minden ember egyetlen nagy közösségbe tartozik; a nemzetállami határok nem szabadna, hogy az igazságosság érvényességi területének a határait is jelentsék; és ezért a nemzetállami határoktól (vagy hasonlóktól) függetlenül az emberek mint *világpolgárok* eszerint kezelendők, egyetlen »globális igazságossági koncepció« elvei, normái szerint. Rawls álláspontja az egyik a közül a sok más egyéb, egymással is vitatkozó elmélet és ideológia közül, amely a népek és a társadalmak egymás közötti viszonyaira vonatkozóan létezik. Ezzel a kérdéskörrel ebben az írásban csak annyiban akarunk foglalkozni, hogy érthetővé váljon, hogy miért nem megyünk bele a *globális igazságosság* kérdéseibe, és miért nem akarunk ezzel a kérdéssel mélyebben foglalkozni. Az ugyanis teljesen más területre vezetne, és elvesztené az írás a fókuszát.

⁵ Akit ez a kérdéskör külön érdekel, annak az alábbi könyveket ajánljuk a figyelmébe: John Rawls (1999): *The Law of Peoples*, Harvard University Press; Thomas W. Pogge (1989): *Realizing Rawls*, Cornell University Press; Thomas W. Pogge (2002): *World Poverty and Human Rights: Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*; Polity Press és Charles R. Beitz (1979, 1999): *Political Theory and International Relations*; Princeton University Press.

Az egyik alapkérdés az, hogy (a) egyetlen globális igazságossági koncepcióban vagy pedig (b) az egyes társadalmakra vonatkozó össztársadalmi szintű politikai igazságossági koncepciókban, *plusz* a társadalmak közötti igazságossági koncepcióban kell-e gondolkodjunk.

Rawlshoz hasonlóan a mi álláspontunk az, hogy egy olyan helyzetben, amikor a társadalmon belüli problémák és konfliktusok jelentősek, és ez nagyrészt az alapvető *össztársadalmi szintű igazságossági, tehát tisztességeségi* kérdések rendezetlenségére, tisztázatlanságára vezethető vissza, akkor a társadalom életében az első számú, szinte fel sem becsülhető jelentőségű eredmény az lenne, ha legalább ezeknek a kérdéseknek a tisztázásában sikerülne előrelépni. Ezeknek a tisztázása és rendezése ugyanis az, ami a legnagyobb mértékben *az érintett társadalom hatalmában áll*. Ezért a »globális igazságosság« kérdéseit – ahogyan eddig is – a továbbiakban is megkerüljük. Nem azért, mert e kérdések nem fontosak, hanem azért, mert számos más tématerülethez hasonlóan *eltéríti a fókusz* a legsürgetőbb *össztársadalmi szintű igazságossági, tehát tisztességeségi* problémákról. Ezért a »globális igazságosság« kérdésköre nem tartozik ennek az írásnak a központi témái közé.

Pontosabban úgy tartozik ide, mint ahogy Rawls maga is kezeli: legelőször is azzal járunk hozzá a »globális igazságosság« kérdéseinek a rendezéséhez, hogy (i) a saját házuk táján, a saját hatókörükben, *a saját társadalmunkon belül* rendezzük az »igazságosság és tisztességeség politikai koncepciójának« a kérdéseit; (ii) tegyük rendbe a »társadalom alapvető struktúráját«, és a »háttérigazságosság« rendszerét és intézményeit, (iii) mert tudjuk, hogy tisztességes és igazságos társadalmak nem indítanak igazságtalan háborút, nem zsákmányolják ki egymást, nem rombolják a természeti örökséget, nem szennyezik a környezetet és számos más, a globális igazságosság szintjén rendezendő probléma szempontjából fontos kérdésben eleve pozitív a szerepük és magatartásuk; (iv) ezért az *össztársadalmi szintű igazságosság, tehát tisztességeség kérdéseinek* a rendbetételével egyrészt nagyot lépünk a *globális igazságosság* ügyében is, (v) másrészt ezzel válik egy ország egyáltalán *alkalmassá* arra, hogy hitelesen, stabil kiszámítható partnerként vehessen részt a *globális igazságosság* kérdéseinek a rendezésében. Nagy kérdés ugyanis, hogy egy *igazságtalanul, tehát tisztességtelenül* működő társadalom mégis mit tudna hozzátenni a *globális igazságosság* ügyéhez akkor, amikor még a saját háza táján sem képes *igazságosságos, tehát tisztességes* működést teremteni.

Vegyük észre, hogy valójában egy *sorrendiségi kérdésről és megvalósíthatósági kérdésről* is szó van: (a) az igazságosság *globális szintű* rendezése hozzá-e el a társadalmak *igazságossági, tehát tisztességeségi* kérdéseinek rendeződését, vagy (b) az egyes társadalmak működésének *igazságossá, tehát tisztességes* válásával az egyre több *igazságos, tehát tisztességes társadalom* közötti viszonyok igazságossá és tisztességesé váló rendszere végül is egy globális igazságossághoz is vezet. A mi véleményünk az, hogy egyetlen egy, a *társadalmon belül, most azonnal és a rendelkezésünkre álló eszközökkel, saját hatókörünkön belül* rendezhető *igazságossági, tehát tisztességeségi* probléma megoldását sem szabadna azért eltolni magunktól, mert *még nem* oldottuk meg a globális igazságosság számos, a mi közvetlen hatókörünkön jelentős mértékben kívül eső prob-

lémáját. Valószínűleg realisztikusan az egyes társadalmakon belüli igazságossági kérdések rendezésén keresztül vezet az út a globális igazságossági problémák rendezéséhez, és nem fordítva.

Az északi sarki jégmező olvadását nem áll közvetlen hatalmunkban megállítani; az ózonlyukat mi magunk nem tudjuk befoltozni; a jegesmedvéket sem, de a bánáti bazsarózsát sem tudjuk mi magunk közvetlenül megmenteni – azon túl, hogy mi magunk tartózkodunk olyan cselekvésektől és dolgoktól, amikről tudjuk, hogy ront ezeken a problémákon. Ezzel szemben a saját társadalmunk éhező gyermekeit, hajléktalanjait, inadekvát módon ellátott betegeit és a hasonló bajban lévő embereket, családokat viszont hatalmunkban állna megmenteni. Az ő problémáikon elvben hatalmunkban állna segíteni. A társadalmon belüli *igazságossági, tehát tisztességeségi, egyenlőtlenségi* és hasonló problémák végső soron mind a társadalom tagjainak, polgárainak az *emberi és politikai döntésein* múlnak. Az rossz emberi döntések pedig jó emberi döntésekkel megváltoztathatók. Nem a természeti törvények, nem a természeti erők, nem az eleve elrendeltetés, nem a balsors, nem valamely átok, varázslat és nem más természetfeletti erő határozza meg, hogy tisztességesen, igazságosan vagy tisztességtelenül és igazságtalanul működik-e egy társadalom. Ez csakis és kizárólag a társadalom tagjainak az emberi döntésein múlik, mint ahogyan egy tisztességtelen, erkölcsi legitimációját elvesztett, hiteltelenné vált hatalom elkergetése is. Ezért a korábbi, *múltbéli „rossz”* és tisztességtelen döntések jóvá tehetők akár *most „jó”* és tisztességes döntésekkel, ami hosszabb távon a *korábbi „rossz” döntések súlyos jelenlegi következményeinek a jövőbeli mérséklődéséhez* vezet. Mi, egy adott társadalmon belül, ezzel tudunk a legközvetlenebb és a leghumánusabb módon hozzájárulni a jegesmedvék, a bánáti bazsarózsa és a hasonlóké megmentéséhez, a saját reális lehetőségeinket figyelembe véve. Sőt! Kifejezetten dermesztő, bizarr, groteszk és inhumánus az, ha olyan problémákkal való kellő súlyú törődésre, mint a szegénység, az egészségügy, a gyermekéhezés és hasonlóké bárki mondjuk például a bánáti bazsarózsa ügye miatt nem tud vagy nem hajlandó megfelelő figyelmet fordítani.

E témakört tekintve egyetlen egy momentumra akarjuk még felhívni a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy a »*globális igazságosság*« kérdéskörét számtalan vita övezi, és ugyan számtalan problémát kezel a *nemzetközi jog* és a *nemzetközi egyezmények*, mégis maradnak vitatott vagy vitatható problémák. Ennek ellenére, amikor egy nemzetközileg nehezen kezelhető válság előáll, mint például a mostani *menekültválság*, akkor megfigyelhető, hogy a különböző álláspontokat hangoztató szereplők egy-egy – még a filozófiai elméletek szintjén is rendkívül szerteágazóan vitatott – kérdésben a saját álláspontjukat hajlamosak *megdönthetetlen igazságként kinyilatkoztatni*. A mostani menekültválságban a menekültek befogadásával kapcsolatos számos ellentétes, ámde megdönthetetlen igazságként kinyilatkoztatott és jól látható módon igencsak ellentétes álláspontok mögött is a *kozmpopolita eszmerendszer*, és a többi *más releváns liberális eszmerendszer* régóta le nem zárt és rendezetlen vitái, álláspontjai húzódnak meg. Ezzel a témával itt nem kívánunk mélyebben foglal-

kozni, csak jelezni akartuk e gondolkörnek néhány mai, aktuális problémához való közvetlen kapcsolódását.

A »lokális igazságosság« kérdései a társadalmon belül működő, többé-kevésbé autonóm intézmények, szervezetek belső életére és működésére vonatkoznak. E szervezetek működési keretfeltételeit »a társadalom alapvető struktúrája« és az azon keresztül működő »háttérigazságosság« határozza meg. Az egyházak, az egyetemek, a vállalatok, a család kapcsán már korábban bemutattunk néhány példát arra, hogy hogyan kell elképzelni azt, hogy a politikai igazságossági koncepció csak bizonyos keretfeltételeket ad meg ezen társadalmon belüli entitások működéséhez, nagymértékben autonóm módon hagyja őket működni, létezni. Ugyanakkor hogyan lépnek működésbe az »igazságosság politikai koncepciója« szerinti elvek és normák, illetőleg a »háttérigazságosság« intézményei akkor, amikor ezen társadalmon belüli entitások belső működése és a politikai igazságosságot érintő bizonyos kérdések érintkezésbe kerülnek egymással. A »lokális igazságosság« nem ezekre a »határterületi problémákra« vonatkozik, hanem e szervezetek belső életének, működésének igazságossági szabályaira, amelyek az adott szervezet speciális küldetésétől, céljaitól, értékeitől függően nagymértékben eltérhetnek egymástól. Ugyanakkor a »lokális igazságosság« nem elhanyagolható jelentőségű. Gondoljunk például arra, hogy egy munkahelyen belül mennyire igazságosak vagy igazságtalanok a viszonyok. Egy modern társadalomban a polgárok életét, életesélyeit, életminőségét nem csak a politikai döntések vagy a piaci mechanizmusok és piaci döntések határozzák meg. A polgárok mindennapi élete, életminősége meglepően nagymértékben függ a társadalom »nem politikai szintű« és a »háttérkulturához« tartozó, meglehetősen autonómiával működő szervezeteinek a mindennapi döntéseitől is. Az, hogy hova sorolnak be minket a kórházi várólistán, vagy hogy milyen a parkolási lehetőség egy ügy intézése kapcsán, vagy hogy egy leépítéskor kit bocsátanak el, kit tartanak meg, vagy hogy a szóbeli vizsgán ki kap jó pontot, és végül is kit vesznek fel vagy kit nem vesznek fel az iskolába vagy az egyetemre kapunk-e óvodai, bölcsődei férőhelyet, mind-mind befolyásolja a polgárok életét, életminőségét (ELSTER, 1993). A döntéseket – a »háttérigazságosság« által meghatározott keretek között – a nagymértékben autonóm módon működő, speciális célú és speciális szempontú szervezetek, intézmények hozzák. E döntések során folyamatosan előnyöket és hátrányokat osztanak szét az érintett polgárok között. E döntéseiknek ugyan kereteket ad a »háttérigazságosság« és az »igazságosság politikai koncepciója«, de ezeket a döntéseket a »lokális igazságosság« szintjén értelmezhető szervezetek mégiscsak a saját küldetésük, célrendszerük és alapfunkcióik szempontjából releváns szempontok alapján hozzák:

- Az egészségügyi intézmények döntési szempontjai – a »háttérigazság« adta keretekkel összhangban – általában valahogyan az egészségügyi ellátási szükséglettel függnek össze.
- A vállalatok leépítési döntései szintén a háttérigazságossággal összhangban lévő, de mégis speciális szempontok szerint születnek, például munkateljesítmény, megbízhatóság, senioritás, stb.

- Az *iskolai* és *egyetemi* felvételi vagy egy egyetemi oktató, kutató előléptetése valamilyen módon az érdemmel, a képességekkel, a tehetséggel, az érdemességgel függ össze.
- Egy *egyház* esetén az egyházi hierarchia különböző pozícióinak az elosztása pedig az adott egyház speciális belső szabályai, szempontjai, értékrendje, célrendszere és normarendszere szerint alakul.

Ezek mind összhangban vannak az összes releváns politikai igazságossági szempont alapján kialakított „*háttérigazságossággal*», de a *terheket* és *előnyöket* elosztó döntési mechanizmus mégiscsak a szervezet céljainak, funkcióinak megfelelő speciális szempont alapján működik. A „*lokális*” jelző (i) egyrészt úgy értendő, hogy nem a társadalom egészére, hanem a *társadalmon belüli egy-egy intézményre vonatkozik* mint igazságossági koncepció, (ii) másrészt úgy is értendő, hogy nem az összes releváns szempontot, hanem *csak a saját céljai, funkciói szempontjából releváns szempontokat* (pl. egészségi ellátási szükséglet, érdem, érdemesség, teljesítmény, stb.) vesz figyelembe a döntési (és működési) elveinek a kialakításakor (a háttérigazságossági keretfeltételeknek való megfelelés szempontjain kívül).

A »*lokális igazságosság*« azért fontos, mert legalább annyi *előny és hátrány* kerül a mindennapi életben szétosztásra, mint a piaci működés vagy a politikai döntések során (ELSTER, 1993). Ennélfogva mindig könnyen ingoványos területre lehet tévedni a »*lokális igazságosság*« elveivel és az »*igazságosság politikai koncepciója*« szerinti igazságossági elvek összefüggéseivel kapcsolatosan. Mégis úgy gondoljuk, könnyen belátható, hogy egyáltalán nem lenne szerencsés az, ha az *előnyök és hátrányok szétosztásához* kapcsolódó társadalmi igazságossági összefüggésekre hivatkozva az »*igazságosság politikai koncepciója*« szerinti »*politikai szintről*« (ami praktikusán parlamenti, állami, kormányzati és ítélkezési szinteket jelent) akarná bárki is egy *egyetem*, egy *tudományos testület*, egy *iskola*, egy *óvoda*, egy *egészségügyi ellátó intézmény*, netán egy *egyházi szervezet belső* életének, működési és döntési elveinek és szabályainak a részleteit szabályozni. Ez sem nem lehetséges, sem nem kívánatos, de nem is lenne bölcs.

Ugyanakkor mindig fennáll annak a veszélye, hogy ezek a nagymértékben autonóm döntések a terheket és előnyöket a maguk »*lokális szintjén*« úgy osztják meg az érintett polgárok között, hogy az mégiscsak összeütközésbe kerül az »*igazságosság politikai koncepciójával*« és annak *igazságossági elveivel*, szabályaival, normáival. Magyarán előfordulhat, hogy a »*lokális igazságossági*« döntések (például hatásukban, végkimenetükben) mintegy észrevétlenül felülírják az »*igazságosság politikai koncepcióját*«. Erre mindig gondolni kell. Ezen a »*lokális igazságosság*« szintjén működő, nagymértékben autonóm szervezetek *autonómiájának* a határait a »*politikai szintű igazságossági koncepció*« és a »*háttérigazságosság*« jelöli ki. E határokat egy demokráciában minél tábbra kell szabni, ezen belül az a jó, ha az intézmények minél autonómabb módon működnek, ugyanakkor a polgárok és a társadalmi igazságosság védelmében észre kell venni, és közbe kell avatkozni, ha az autonóm »*lokális igazságossági*« döntések akár *explicit*, akár *implicit* módon elkezdik *felülírni* az »*igazságosság politikai koncepcióját*«. Például egy *kórháznak* tág tere van

abban, hogy szakmailag hogyan alakítja ki a várólistáit. De ezt az *egészségi szükségletek* alapján kell tegye. Itt a specifikus részleteket tekintve sokféle megoldás lehetséges és elfogadható. A probléma akkor keletkezik, ha az derül ki, hogy valójában nem az *egészségi állapot* és az *ellátási szükségletek* alapján, hanem más, *irreleváns szempontok* alapján kerülnek sorra vagy nem kerülnek sorra a betegek (hálapénz, egyéni szimpátia, politikai befolyás, kölcsönös szívesség és viszonzószívesség-tevések, stb.) Meg kell jegyezni, hogy számos lehetőség van arra, hogy az ilyen ügyek időben feltűnjenek, és megfelelő módon kezelve legyenek, de erre itt most nem térünk ki.

A legsúlyosabb *diszfunkció* az, amikor egy nagymértékben autonóm, de *közcélú intézmény* működése a létezésének indokát jelentő *közcélok és alapfeladatok* megvalósítása helyett valójában *öncélúvá* válik, és nem *közcélokat*, hanem saját maga *egyéni intézményi öncéljait* kezdi el megvalósítani. Ilyenkor van az, amikor a betegek, hallgatók, ügyfelek úgy érzik, hogy a nem kórház, egyetem, szervezet van őértük, hanem mintha ők lennének ezekért az intézményekért. Az ilyen esetekben a működés és a döntések mindig összeütközésbe kerülnek a *politikai igazságosság* elveivel, túlterjeszkednek az autonómia határain, és ilyenkor az »*igazságosság politikai koncepciója*« értelmében a társadalmi igazságossági szempontok érvényesítése érdekében közbe kell avatkozni. Ez nem az autonóm működésbe való beavatkozás, mert a probléma lényege épp az, hogy az adott szervezet már rég túllépte az *autonómiája kereteit* adó »*háttérigazságosság*« határait. Egy civilszervezet vagy egy egyházi szervezet kapcsán elegendő, ha a polgár – a »*lelkiismeret szabadsága*«, a »*társulás szabadsága*«, a »*helyváltóztatás szabadsága*« jegyében – *önkéntesen* kilép a szervezetből. Beavatkozni akkor kell, ha az érintett szervezet nem hagyja távozni, kilépni a polgárt.

Ugyanakkor egy *kórház*, vagy egy *egyetem* esetében általában nem lehet önkéntes távozással megoldani a kérdést. Mire a polgár egyáltalán érzékeli, hogy probléma van, addigra már sokszor meg is történt a kár, és az sokszor *súlyos, irreverzibilis, egyszeri és jóvátehetetlen*. Ezért ilyenkor komoly szabályozásra, ellenőrzésre, minőségbiztosítási rendszerekre lehet szükség a bajok kialakulásának a *megelőzése* érdekében. Minél kevésbé jelent megoldást az érintett polgár önkéntes távozása, annál hamarabb kell közbelépni, illetve a problémák előfordulását vagy súlyossá válását megelőzni (például a *folyamatokba beépített* belső és külső minőségbiztosítási rendszereken keresztül).

Az egyes szektorokra, szervezetekre specifikus jogszabályok, szabályozási, irányítási, minőségellenőrzési, minőségbiztosítási rendszerek (és esetenként hatóságok), továbbá az ezeket is rendszerbe foglaló *szakpolitikai szintek* valójában a »*lokális igazságosság*« és az »*igazságosság politikai koncepciója*« szerinti *össztársadalmi szintű igazságosság érintkezési felületein* keletkező problémáknak az adott szektorra, ágazatra, szervezetre és szakpolitikára specifikus megoldásával és *finomhangolásával* is kell(ene), hogy foglalkozzanak. Ez azonban akkor, és csakis akkor értelmezhető és valósítható meg, ha a társadalmi igazságosság kérdései az »*igazságosság politikai koncepciója*« szintjén – a »*nyilvánosság kritériumainak*« megfelelően közmegegyezéssel és a mérsékelt

»átfogó doktrínák átfedő konszenzusával« – tisztázottnak és rendezettnak tekinthetők. Visszaautalunk azokra a korábbi fejezetekre, amelyekben kifejezetten a technikai és a stratégiai szintek összekeveredésének és összekeverésének a problémáiról írtunk.⁶ Itt ez a probléma köszön vissza. A »lokális igazságosság« problémái a *technikai és szakpolitikai szintek* fontos és jelentős kérdései, de ezek nem értelmezhetők és nem rendezhetők el addig, amíg a *stratégiai szintet* jelentő alapvető *társadalmi igazságossági* kérdések »nyilvánossági kritériumoknak« megfelelő és »átfedő konszenzussal« történő rendezése nem történik meg. Amíg az ebben az értelemben vett *stratégiai szint* rendezetlen, addig nincsenek *keretek*, nincsenek »morális viszonyítási pontok« és nincs »morális zsinórmérték«. Addig a valóságosan jót rossznak, a kártékonyt hasznosnak, a hasznosat feleslegesnek, a lényegtelenül fontosnak, az önérdeket közérdeknek, a közérdeket pedig elhanyagolható mellékszempontnak lehet mondani.

Ebből a gondolatmenetből az is következik, hogy nemcsak a »globális igazságosság« kérdéseivel nem tudunk, és nem akarunk ebben az írásban mélyebben foglalkozni, de a »lokális igazságosság« kérdéseivel is csak egy-egy példa vagy konkrét probléma kapcsán fogunk foglalkozni. Ebben a részben kifejezetten csak azért tértünk ki egy kicsit bővebben a »globális igazságosság« és a »lokális igazságosság« kérdéseire, hogy ezzel is érthetőbbé tegyük, hogy a mi központi témánkat jelentő *társadalmi igazságosság*, az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« mire vonatkozik pontosan és miért. Továbbá az »igazságosság három szintjének« a tisztázása remélhetően arra is magyarázatot ad, hogy bizonyos igazságossági kérdésekkel (például: igazságos, igazságtalan háborúk, nemzetközi kapcsolatok, menekültügy, globális felmelegedés és a környezet problémaköre, egyes társadalmon belüli szervezetek működésének egyes igazságossági kérdései, szakpolitikákkal kapcsolatos részletek, stb.), miért csak érintőlegesen foglalkozunk, illetőleg ezekkel a kérdésekkel hogyan függ össze az itt tárgyalt társadalmi igazságosság politikai koncepciójának a kérdésköre.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy nem a »globális igazságosság« vagy a »lokális igazságosság« kérdéseinek a fontosságát becsüljük le vagy tagadjuk azzal, hogy ebben az írásban csak érintőlegesen térünk ki ezekre. Arról van szó, hogy mélyen egyetértünk Rawls álláspontjával. Eszerint az emberek mégiscsak egy-

⁶ A *technikai és a stratégiai elvi szintek összekeveredése* egy meglehetősen mindent átható problémát jelent, különösen a *nyilvánosság kritériumainak* megfelelő *politikai igazságossági koncepció hiányában*. A *nyilvános politikai igazságossági koncepció hiánya* megteremti a lehetőséget a legkülönbözőbb *partizán törekvések* számára, hogy ki-ki a maga igazságosság-koncepcióját látszólag technikai, technokrata javaslatok formájában megpróbálja becsémpészni, érvényesíteni a közpolitikai folyamatokban. Ezért az írásban több helyen is, újra és újra előjön ez a probléma a különféle fontosabb problémakörök kapcsán. Így például az 1.7.§, 4.4.§, 6.2.§, 6.§, 7.1.§ fejezetekben számos példát találhatunk a technikai, technokrata (látszólag objektív és szakmai) és a politikai igazságossági koncepció szerint eldöntendő, elvi, stratégiai szintek összekeveredésére, és ennek esetenként rendkívül káros következményeire.

mástól – nyelvileg, kulturálisan, történelmi hagyományokat tekintve, stb. – némileg elkülönült társadalmakban élnek (a globalizáció minden hatása és következménye ellenére is). Így a társadalom és a »társadalmi együttműködés« feltételeinek igazságosságát és tisztességességét először ezen a »lokálisnál« és »parciálisnál« magasabb és teljesebb, de a »globálisnál« kisebb és kezelhető össz-társadalmi szinten kell rendezni. Azért, mert ez az a szint, ami az azonos kultúrájú, hagyományú, nyelvű, identitású emberek azon szerveződési szintje, ahol a »társadalmi együttműködés« mint olyan értelmezhető, és ahol a társadalmi igazságossági problémákat (a globalizáció ténye által adott keretfeltételek között) az »igazságosság politikai koncepciójának« megfelelő kialakításával és érvényesítésével a mi hatókörünkben és hatalmunkban áll tisztázni és rendezni.

Addig, amíg egy társadalomban a gyermekéhezés, a hajléktalanság, az elkerülhető megbetegedések és az elkerülhető halálozás, az egzisztenciális félelem és az egzisztenciális biztonság hiánya, a kilátástalanság és a reménytelenség érzése olyan méretekben fordul elő, hogy az már egyáltalán észrevehető társadalmi méretű problémát jelent, és ezeken – megfelelő társadalmi összefogással – az adott társadalomnak a hatalmában áll változtatni a társadalmi igazságossági, tehát tisztességességi kérdések rendezésével, addig véleményünk szerint ezekre a saját hatókörünkben lévő problémákra kell fókuszálni. Egyrészt azért, mert a »lokális igazságosság« kérdései (például szakpolitikai kérdések) rendbetételének ez a feltétele, azaz itt még egy logikailag is szükségszerű sorrendiség is tetten érhető. Másrészt a »globális igazságosság« rendkívüli fontosságú és súlyú kérdéseire csak közvetetten tudunk hozzájárulni. Egy adott társadalomnak nem áll hatalmában ezeken egymagában érdemben javítani, viszont annál alkalmasabb, képesebb és hitelesebb módon tud bármely társadalom bekapcsolódni a globális kérdések rendezésébe, minél nagyobb rend van a saját háza táján. Ez a gondolat nem egyedi és nem új keletű. Érdemes felidézni Kölcsey Ferenc intelmeit, amelyet unokaöccséhez, Kölcsey Kálmánhoz intézett.

Szeretni az emberiséget: ez minden nemes szívnek elengedhetetlen feltétele. Az emberiség egésze nem egyéb számtalan háznépkekre oszlott nagy nemzetségnél, melynek mindegyik tagja rokonunk, s szeretetünkre és szolgálatainkra egyformán számot tart. Azonban jól megértsd! – az ember véges állat, hatása csak bizonyos meghatározott körben munkálhat. Azért ne hidd, mintha isten bennünket arra alkotott volna, hogy a föld minden gyermekeinek egyforma testvérök s a föld minden tartományának egyforma polgáruk legyünk. A nap temérdek égítésteket bevilágít, de a világegyetem minden részeire mégsem hat ki: így az ember, ha nagy erőt nyert örökiül, s erejének megfelelő állást vón a sorstól, ezrek, sőt milliómok előtt jótékony napként világíthat; de az egész emberi nemre jövő behatást gyakorolni, az a nagyok legnagyobbikának sem adaték. Sohasem tudtam megérteni: kik azok, kik magokat világpolgároknak nevezik? Az emberi tehetség parányi lámpa, mely egyszerre keskeny kört tölthet meg fényével; s ha egy helyről másra hurcoltatik, setétséget hagy maga után. Bizonyos helyhez kell azért kapcsoltatnunk, hogy azt jótékony világítással állandóul boldogíthassuk. Minden, ami szerfeletti sok részre osztatik, önkicsínységében enyészik el. Így a szeretet. Hol az ember, ki magát a föld minden országának szentelni akarván, forró szenvedelmet hordozhatna irántok

keblében? Leonidás csak egy Spártáért, Regulus csak egy Rómáért, Zrínyi csak egy Magyarorszáért halhatott meg. Nem kell erre hosszú bizonyítás; tekints szívedbe, s ott leled a természetől vett tudományt, mely szerelmedet egy háznéphez s ennek körén túl egy hazához láncolja.

Kölcsey Ferenc: *Parainezis Kölcsey Kálmánhoz* (1837)

Még egy oka van annak, hogy Rawls álláspontját osztjuk abban a sokak által sokféleképpen vitatott kérdésben, hogy *milyen szintre* kell megalkotni a *társadalmi igazságosság politikai koncepcióját*. Az egyes *társadalmak szintjére* vagy *globálisan*, mintha az összes ember egyetlen társadalom tagja lenne. Mint említettük, régóta, sokak által, sokféleképpen és a számos liberális filozófiai irányzat által is sokat vitatott az a kérdés, hogy az »*igazságosság politikai koncepciója*« alapvetően a társadalom, azaz egy *nemzet szintjén* kerüljön rendezésre, majd azt követően annak a megfelelő adaptációjával kerüljenek megfogalmazásra a »*globális igazságosság elvei*«; vagy pedig, lévén, hogy például a *kozmodopolitánizmus* koncepciója szerint végső soron minden ember egyenlő, ezért a társadalmi egységek korlátainak figyelembevétele nélkül egyből eleve *egyetlen globális igazságossági koncepció* kerüljön megfogalmazásra, úgy, mintha minden ember egy közös társadalom tagja lenne.⁷ Emmanuel Kant (1724–1804) a *Perpetual Peace* című írásában (1795) elemezi a *kozmodopolitánizmus* bizonyos nézeteit és egy *világkormány* esetleges létrejöttének értelmét, lehetőségeit, konzekvenciáit. Kant elemzése szerint⁸ egy *világkormány* létrejötte nem kívánatos, mert vagy egy elnyomó *globális despotizmusba* torkollik, vagy egy olyan *törékeny világbirodalom* jönne létre, amelyben folyamatos polgárháborúk dúlnának abból eredően, hogy a különböző régiók és kultúrák időről időre megpróbálnák kivívni politikai és kulturális autonómiájukat (KANT, 2007), vagy esetleg megpróbálnának dominánssá válni. Egy igazságos világrend valószínűleg sokkal inkább úgy valósítható meg *realisztikusan*, ha az egyes társadalmak kialakítják a maguk – saját kultúrájukba illeszkedő – igazságos és tisztességes társadalmi együttműködési rendszereiket. Ezt követően ezek a *valamilyen* elfogadható »*politikai igazságossági koncepció szerint jól elrendezett társadalmak*« kialakítják egymás között az igazságos együttműködés feltételeit.

Megjegyzendő, hogy itt még csak a teljes demokrácia sem biztos, hogy előírható minden társadalom számára követelményként. Ezért jelenik meg a »*decent society*« fogalma (MARGALIT, 1998). Az ilyen értelemben *tisztas társadalom* az, amelyik nem alkotmányos demokráciában működik, de minimum feltétel, hogy az összes alapvető emberi jogot tiszteletben tartja. A demokratikus

⁷ Mint már írtuk: a jelenlegi menekültválság kapcsán kialakult megosztottság és politikai ellentétek mélyén is ez a *kozmodopolitizmus globális igazságossággal kapcsolatos koncepciója* körüli, régóta le nem zárt vita húzódik meg.

⁸ Immanuel Kant (1795): *Perpetual Peace: A Philosophical Scetch: I. On the Disagreement between Morals and Politics in Relation to Perpetual Peace & II. On the Agreement between Politics and Morality according to the Transcendental Concept of Public Right*; Kant Political Writings in Cambridge Text in the History of Political Thought, 18th ed. (2007).

és a legalább az alapvető emberi jogokat tiszteletben tartó „*decent society*”-nek tartható társadalmak és népek között lehetséges a tisztességes és igazságos együttműködést kialakítani (RAWLS, 1999d). Vegyük észre, hogy nemhogy a *globális igazságossági rendszernél*, hanem az ahhoz képest lényegesen „*visszafogottabb*”, az igazságos társadalmak tisztességes együttműködésére épülő *globális együttműködési rendszer* esetén is el kell kezdeni szűkítgetni, redukálni a követelményeket a megvalósíthatóság érdekében. Például már el kell kezdeni arról gondolkodni, hogy „*jó, jó, ha nem is demokratikus a társadalom, de akkor is legalább tartsa be az emberi jogokat*” (vö. »*decent societies*«).

Gondoljunk csak abba bele, mi történne, hogyha nem társadalmanként hoznánk létre az adott társadalomban meghatározó módon jelen lévő »*átfogó doktrínák átfedő konszenzusán*« alapuló »*politikai igazságossági koncepciót*«, hanem mindjárt *globálisan*, az egész emberiséget *egyetlen* társadalomnak véve akarnánk *egyetlen globális átfedő konszenzust*« és ezen alapuló »*globális politikai igazságossági koncepciót*« kialakítani. Nem az történne-e, hogy a folyamat végére szinte minden alapvető fontosságú *társadalmi igazságossági alapelvet*, normát, szabályt el kell hagyni, vagy jelentősen redukálni kell, mert különben nem alakítható ki az a *globális szintű átfedő konszenzus*«, ami az »*igazságosság globális politikai koncepciójának*« a *békés úton* történő elfogadtatásához szükséges? Félő, hogy ha minden *igazságossági elvet* úgy alakítunk, hogy az egész emberiségre egyöntetűen tudjon vonatkozni egyetlen, globálisan érvényes »*átfedő konszenzus*« alapján, akkor az, ami végül az emiatt *redukált* igazságossági alapelvekből az »*átfedő konszenzus*« szerinti »*globális politikai igazságossági koncepcióban*« benn marad, az már olyan lenne, mintha már nem is lenne semmilyen igazságossági elvünk. Ha ez így lenne, az azt is jelentené, hogy számos országban csak azért maradna el számos társadalmi szinten rögzíthető fontos igazságossági alapelv bevezetése, megvalósítása, vagy azért kellene már létező jogokat az *egységes globális igazságossági koncepció* létrehozhatósága érdekében visszavonni, mert vannak más olyan országok, ahol mondjuk ennek még a negyede is túl sok lenne.

Ezért is van az, hogy mégiscsak a *társadalmak szintjén* kell az adott társadalomban jelen lévő mérsékelt »*átfogó doktrínák átfedő konszenzusa*« alapján kialakítani az »*igazságosság politikai koncepcióját*«, rendezni a társadalmi igazságosság alapkérdéseit, és rendbe tenni az adott társadalmakat. Ezt követően ezek között az »*igazságosság politikai koncepciója*« szerint »*jól rendezett társadalmak*« között lehet és kell kialakítani a népek és társadalmak közötti tisztességes és igazságos együttműködés feltételeit. Úgy tűnik, hogy egy társadalomnál, illetve országnál kisebb egységekben nem lehet megteremteni a jó élethez és jó működéshez szükséges feltételeket, ugyanakkor egy társadalomnál, illetve országnál nagyobb egység legvalószínűbb módon területenként szétszabdaldó modern *poliarchiává* (több hatalmi központú rendszerré) alakulna (DAHL, 1982). Vagy, ahogyan Immanuel Kant (1724–1804) írja *Perpetual Peace* (1795) című munkájában, egy *világkormány globális elnyomó rendszerbe* torkollana (KANT, 2007).

Ezek a megfontolások is azok közé az okok közé tartoznak, amelyek miatt mi is alapvetően az »*össztársadalmi szintű politikai igazságossági*« kérdésekre fő-

kuszálunk, és – az ebben a részben írtakon túlmenően – mind a »globális igazságosság«, mind a »lokális igazságosság« kérdéseit félretesszük, azzal, hogy ezek is rendkívül fontosak, de elsőként társadalmi szinten szükséges rendezni az igazságos, tehát tisztességes működés és a társadalmi igazságosság kérdéseit, mert ez az előfeltétele mind a »lokális igazságosság« rendezésének, mind annak, hogy egy adott társadalom hiteles és elhihető módon, érdemben és valódi hozzáadott értéket felmutatva részt tudjon venni a »globális igazságosság« kérdéseinek a rendezésében. De ezek a »globális igazságossági« kérdések az ebben a részben kifejtettek miatt csak a társadalmi szintű politikai igazságossági koncepció rendezését követően kezelhetők értelmesen és hitelesen. Egészen pontosan mit is akarhatna egy olyan ország morális alapon elvárni a többi országtól és társadalomtól a »globális igazságosság« kérdéseiben, amelyik képtelen arra, hogy a saját háza táján rendezze a saját szuverén hatáskörében lévő társadalmi szintű igazságossági és tisztességességi kérdéseket? Még egyszerűbben: egy tisztesség-telenül és igazságtalanul működő társadalom és ország »globális igazságosságért« való aggodása, fellépése, más országokkal szemben támasztott morális elvárása hiteltelen, értelmezhetetlen, inadekvát és irreleváns. Mindezen megfontolásaink következménye, hogy számos olyan ismerős téma, mint például a globalizációs igazságosság, globális klímaváltozás különböző kérdései vagy szakpolitikai részletkérdések ebben a szövegben nem szerepelnek.

8.3.§ A »TÁRSADALOM ALAPVETŐ STRUKTÚRÁJÁNAK« LEÍRÁSA SZÁNDÉKOSAN ELNAGYOLT

Bizonyára feltűnt, hogy a »társadalom alapvető struktúrája«, a »háttérigazságosság« vagy akár az »igazságosság politikai koncepciója« kapcsán meglehetősen „laza és tág” meghatározásokat adtunk, és meglehetősen elnagyolt megfogalmazásokkal éltünk. Ez nem véletlen. Tudatos és szándékos. Célja és értelme van. Az »igazságosság politikai koncepciójának« a szerepe nem az, hogy minden egyes társadalmi igazságossági kérdésben precízen előírja, hogy mi a pontos teendő és mi a megoldás.⁹ Ez nem a Tízparancsolat. Ehelyett egy értel-

⁹ Ráadásul számos olyan kérdés van, amikor teljesen tisztességes és jó szándékú emberek, eltérő tapasztalataiknál, eltérő prioritásaiknál, a fontosnak tartott dolgok eltérő súlyozásánál és hasonlóknál fogva, teljesen eltérő megoldásokra jutnak (»reasonable disagreement«) (10.6.§). Ilyenkor az emberi ítélőképesség korlátozottsága (»burdens of judgement«) (10.5.§) miatt nem is lehet megtalálni az egyetlen tartalmilag helyes megoldást. Ilyen esetekben a »tartalmi igazságosság« helyett a »procedurális igazságosságra« (»procedural justice«) (10.§; 12.§) lásd később) kell hagyatkozzunk. Ez a gondolkör is meghúzódik az itt leírtak mögött, ugyanakkor e fejezet gondolatmenetéhez képest ez egy oldalelágazást jelentene, ezért e kérdésekre itt csak ilyen formában utalunk. E fontos kérdéskörre a későbbiekben külön fejezetben, a maga kontextusában, a »nyilvános indoklás« (»public justification«) (10.§) és a »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« (»public reason«) (12.§) tárgyalásakor térünk majd ki megfelelő részletességgel.

mezési keretet próbál meg adni ahhoz, hogy hogyan ismerjük fel, és hogyan értelmezzük a társadalmi igazságosság problémáit; valamint milyen megközelítéssel és milyen alapvető elvi megfontolások mentén próbáljunk megfelelő megoldásokat találni ezekre. Ennélfogva a »*társadalom alapvető struktúrája*« és az általa érvényesülő »*háttérigazságosság*« is meglehetősen *lazán* kerül megfogalmazásra. Itt nem az egyes elvek, értékek relativizálásáról van szó. Különböző helyzetekben és időszakokban különbözőek lehetnek a hangsúlyok. Személyenként, helyzetenként, időszakonként különbözhet az, hogy az egyidejűleg releváns és fontos dolgokat egymáshoz képest ki mennyire tartja fontosnak, azaz változó az egyidejűleg fontos dolgok *súlyozása*. Különböző időszakokban a társadalmi, gazdasági, technológiai fejlődés következményeként eddig nem ismert problémák jelenhetnek meg, vagy más és más problémák kerülnek előtérbe. Például az ipari forradalom és a munkabérből megélni kényszerülő tömegeinek megjelenése előtt számos, akár ma is érvényes társadalmi igazságossági probléma még ismeretlen volt.

Gondoljunk abba bele, hogy mi is lenne a következménye annak, ha nagyon pontos és szigorú meghatározásokkal és definíciókkal élnénk az »*igazságosság politikai koncepciójában*«, amely elvben *több generációra* vonatkozik! Nem lehet ugyanis figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy a jövőre vonatkozóan számos döntő fontosságú információnk hiányzik; jövőbelátó képességünk pedig nincs. Az »*igazságosság politikai koncepciója*« viszont a »*társadalmi együttműködés tisztességes és igazságosságos feltételeinek*« a »*generációkon át érvényes*« elveit, normáit, szabályait kell megfogalmazza. Így, ha – a jelenlegi tudásunk, valóságérzékelésünk és előítéleteink alapján – több generációra vonatkozóan *túlzottan részletes, túlspecifikált* megfogalmazásokkal élnénk, akkor a jövőre vonatkozó bizonyos helyzetek, problémák bekövetkezéséről vagy nem bekövetkezéséről olyan értéktételekkel élnénk, és olyan döntéseket hoznánk, amelyeknek igencsak megkérdőjelezhető az *érvényessége*, mert az információs probléma miatt nincs érvényes ismereti alapja. Emellett a jelenben is fennáll a veszélye annak, hogy *túldefiniáljuk* az »*igazságosság politikai koncepcióját*«.

Összességében azért szándékosan elnagyolt az »*igazságosság politikai koncepciójának*«, a »*társadalom alapvető struktúrájának*« és a »*háttérigazságosságnak*« a meghatározása, hogy az »*igazságosság politikai koncepciója*« soha ne merevedhessen be életidegen és valóságidegen *dogmává*, rugalmasan lehessen alkalmazni azokra a helyzetekre, amelyeket ismerünk, mert benne élünk; és ne azokról a helyzetekről hozzunk előzetes (és szükségképpen előítéletes és információhiányos) döntéseket, amelyeket nem ismerünk. Az »*igazságosság politikai koncepcióját*« emberek alkotják meg aktuális legjobb tudásuk szerint; ezért sem vállalkozhat arra, hogy *Tízparancsolat-szerűen* nyilatkoztassa ki a pontos teendőket, az idők végezetéig szóló örökérvényű intelemként. Ehelyett lehetőleg »*generációkon át érvényes*« *elvi alapokat* és *értelmezési kereteket* kell adjon ahhoz, hogy egy akármilyen helyzetben – a látványos, de kevésbé releváns körülményektől függetlenül – fel tudjuk ismerni, ha egy társadalmi igazságossági probléma áll fenn, tudjuk értelmezni, definiálni és ki tudjuk rá alakítani az elvszerű és az »*igazságosság politikai koncepciójának*« megfelelő megoldást.

Emellett arról a nagyon is gyakorlati szempontról sem szabad megfeledkezni, hogy az »igazságosság politikai koncepciójának« alapvető célja, hogy alkalmassá tegye magát a »mérsékelt átfogó doktrínák átfedő konszenzusára«. Minél több dologra terjed ki az »igazságosság politikai koncepciója«, minél részletesebben és minél precízebben definiálja a »társadalmi együttműködés igazságosság és tisztességes feltételeit«, annál nagyobb az esélye annak, hogy messze túlterjeszkedik saját határain, és annál kisebb az esélye az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusa« létrejöttének, és annál kevésbé lesz képes megfelelni a »stabilitás kritériumainak«.

8.4.§ A POLITIKAI IGAZSÁGOSSÁGI KONCEPCIÓ ÉRTELMEZÉSÉNEK NÉGY NÉZŐPONTJA: ALKOTMÁNYOZÁS FELETTI, ALKOTMÁNYOZÓ, TÖRVÉNYHOZÁSI ÉS JOGALKALMAZÁSI, BÍRÓI

Gondoljunk az Amerikai Egyesült Államok alkotmányára. Meglehetősen rövid dokumentum. Az alkotmány elfogadása óta eltelt több mint kétszáz év alatt az országuk elnyomott és elmaradott gyarmatból a világ első számú szuperhatalmává vált.

Az Alkotmány szövegét 1787. szeptember 17-én a Pennsylvania állambeli Philadelphiában fogadták el. Ratifikációjára a rákövetkező években került sor minden államban. Pár évvel később, az eredeti alkotmány ratifikációjával egyidejűleg, az eredeti terveknek megfelelően 10 kiegészítéssel látták el (ez az ún. „*Bill of Rights*”), majd az azóta eltelt több mint kétszáz évben valójában csak mindösszesen 17 alkalommal került sor az alkotmány módosítására, kiegészítésére.

Az alkotmányban foglaltak adnak alapot az Egyesült Államok szövetségi kormányzatának működéséhez, meghatározzák a szövetségi kormányzat és az egyes tagállamok viszonyát, és az állam és a polgárok viszonyait. Az alkotmányos alapértékeket, alapelveket és normákat rögzítő rövid, átlátható, viszonylag közérthető dokumentumban megfogalmazott dolgokat az elmúlt évszázadokban folyamatosan olyan újabb és újabb helyzetekre is kellett alkalmazni, amely helyzeteket és az azokat előidéző társadalmi, gazdasági változásokat és körülményeket az alkotmány megfogalmazói még csak elképzelni sem tudták volna. A megfogalmazott alapelvek és értékek azonban minimális számú módosítással több mint 200 éve alkalmasak az ország és a társadalom működésének politikai szintű szabályozására.¹⁰

¹⁰ Ez a kijelentés a dolog általános lényegére vonatkozik. Óriási a szakirodalma azoknak az alkotmányjogi jellegű vitáknak, hogy ki mindenki szerint milyen erényei és milyen korrigálandó hiányosságai vannak az USA alkotmányának. Ezt azonban itt nem tárgyaljuk, mert rendkívül messze vezetne. De például az sem véletlen, hogy Roosevelt elnök annak idején az ún. „*Second Bill of Rights*” formájában kezdeményezte az ipari forradalom lezajlását követően teljesen megváltozott társadalmi körülmények által létrejött új típusú problémák (nagy számú bérből és fizetésből élő alkalmazotti létet élő, és sok szempontból

Az 1787. május 25. és szeptember 17. között megalkotott, majd 1787. szeptember 17-én benyújtott és 1788. június 21-én ratifikált alkotmánynak megszületése óta összesen 27 ratifikált módosítása, kiegészítése volt csak¹¹ (MILLER, 2012). Ez meglehetősen nagy stabilitást jelez, ha figyelembe vesszük, hogy vannak országok, ahol akár évente is módosítják az alkotmányt. Ha az 1789-es nagy francia forradalomra vagy az 1917-es oroszországi forradalomra gondolunk, láthatjuk, hogy más, hasonló léptékű és potenciálisan hasonló jelentőségű forradalmak vagy elbuktak, vagy teljesen téves fejlődési pályára kerültek. Azaz egyáltalán nem magától értetődő, hogy egy ilyen léptékű változtatási kísérlet sikerrel jár, és hosszú távon is stabilnak, fejlődőképesnek bizonyul.

A történelmi tények azt igazolják, hogy az Amerikai Egyesült Államok a viszonylag rövid, *nem túlspecifikált alkotmányával* és a csak 27 kiegészítésével egészen sikeres és *stabil* demokratikus fejlődésen ment át. Egy teljesen más történelmi, politikai, gazdasági, társadalmi helyzetben több száz éve megalkotott alkotmánya teljesen más korszakok teljesen más körülményei között is sikeresen és alkalmas módon be tudta tölteni azt a szerepet, amire szánták (MILLER, 2012). Nem arról van szó, hogy ez maga az abszolút tökéletesség. George Washington így írt erről unokaöccsének, Bushrod Washingtonnak 1787. november 10-én, pár héttel azt követően, hogy hazatért otthonába, Mount Vernonba a philadelphiai *alkotmányozó gyűlésről* (LILLBACK, 2008):

Még az Alkotmány leghívebb barátai és legszántabb támogatói sem tudnák azt mondani, hogy az Alkotmány mentes lenne számos tökéletlenségtől; de ezek a hibák elkerülhetetlenek. [...] [Az Alkotmány barátai] tudatában vannak, hogy a gonosz ezekből a tökéletlenségekből bújhat elő; s ha ez bekövetkezik, meg kell találni rá a megfelelő megoldást. [...] Jelenleg viszont nem tudunk ezzel mit kezdeni. [...] A későbbiekben a nép [...] a tapasztalatai alapján el tudja majd dönteni, hogy kell-e valamit módosítani, és ha igen, mit kell módosítani az Alkotmányon. Nem gondolom, hogy bármennyivel is lelkeesebbek, ihletettebbek, bölcsebbek vagy erőnyesebbek lennénk, mint az utánunk következő generációk lesznek...

George Washington: *Levél unokaöccsének, Bushrod Washingtonnak*
(1787. november 10.)

Az Amerikai Egyesült Államok Alkotmányát a megalkotói legjobb tudásuk szerint készítették. Tudatában voltak annak, hogy a mű messze nem tökéletes. A lényeg viszont az, hogy az alkotmányuk megfelelt annak, hogy (i) egy lé-

kiszolgáltatót ember) kezelésére a *szociális és gazdasági igazságossági jogok* és az *egzisztenciális és szociális biztonság garanciáinak, intézményeinek* az alkotmányos rendszerbe való bevezetését és beillesztését.

¹¹ A 27 kiegészítés valójában csak 17. Az első 10 kiegészítés az alapvető jogokat meghatározó „*Bill of Rights*” tételeit tartalmazta. Ezt az alkotmánnyal lényegében szimultán alkották meg és fogadták el (ratifikálásra benyújtva: 1789. szeptember 25., ratifikálva: 1791. december 15.). Ezek tehát nem tekinthetők az alkotmány utólagos módosításának.

nyegében »átfedő konszenzussal« elfogadott, »nyilvános« és közmegegyezésnek örvendő alapidokumentuma legyen (ii) egy olyan *köztársasági* formában működő *alkotmányos demokráciának* és új társadalmi, gazdasági és politikai működési modellnek, (iii) amelynek akkor, abban az időben még semmilyen *érdemi történelmi előzménye nem volt*. Ne feledjük el, hogy a rendszert előzetes történelmi tapasztalatok nélkül tervezték meg, alig pár évvel a nagy francia forradalom kitörése előtt.

Hogyan tudott ennek az elvárásnak az új alkotmány megfelelni? Erre a kérdésre a válaszhoz az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« egy újabb fontos gondolati építőelemére is ki kell térni. A fontos innováció az volt, hogy soha nem akartak magában az alkotmányban *túl* sok mindent és *túl* részletesen rögzíteni (MADISON és MONTESQUIEU, 1788). A hosszú távú stabilitás és fejlődés biztosítására, eleve évszázadokra készítették az alkotmányt. Minden bizonynyal tudták, hogy ez alatt az idő alatt számos olyan dolog, helyzet előfordulhat, amelyet még csak el sem tudnak képzelni az alkotmány készítésekor (BEEMAN, 2010). Az olyan fejleményekre, mint például az *ipari forradalom*, *iparvállalatok* és *nagyfőmeggű bérből és fizetésből élő munkásságból* és egyéb alkalmazottakból álló társadalom, *multinacionális vállalatok* kialakulása, *globalizáció*, biztosan nem gondoltak. Ezért eleve nem az alkotmányon keresztül akartak mindent szabályozni. Ehelyett az aktuális helyzetnek megfelelően, az alkotmány keretei között *részletszabályokkal* (törvényekkel, rendeletekkel) „fordították le” a mindenkori valós élet mindenkor *aktuális helyzeteire* a releváns alkotmányos elveket és értékeket. Továbbá az egyes konkrét vitás kérdésekben az *alkotmánybírószági* szerepet is betöltő *legfelsőbb bíróság* döntései, indoklásai és jogértelmezései révén bővült ki az alkotmány újabb és újabb részletekkel, és vált alkalmassá újabb és újabb helyzetekre történő alkalmazásra. Így egy rövid, de a tapasztalatok alapján meglehetősen sokféle helyzetre alkalmazható alkotmány alapján tulajdonképpen egy folyamatos alkotmányos fejlődés megy végbe évszázadok óta. Ennek eredményeképp az alkotmány ma már számos olyan helyzetre, problémára is alkalmas elvi válaszokat ad vagy ilyenek kidolgozására ad alapot, amelyet az alapító atyák az alkotmány írásakor még el sem tudtak volna képzelni. Ugyanakkor az alapító atyák teljes mértékben tisztában voltak azzal, hogy az általuk megalkotott alkotmánynak az idők folyamán, az emberi gondolkodás és a társadalom fejlődésével párhuzamosan, szükségszerűen változnia kell (ELLIS, 1996).

Nem vagyok híve a törvények és az Alkotmány gyakori változtatásának. De a törvények és az intézmények az emberi gondolkodás és értelme fejlődésével kéz a kézben együtt kell haladjanak. Ahogyan ez utóbbiak egyre fejlettebbé, egyre felvilágosodottabbá válnak, ahogyan új felfedezések, új igazságok születnek és ahogyan a vélemények, a viselkedés és a módszerek változnak a körülmények változásával, az intézményeknek is változniuk kell, hogy lépést tartsanak az idők változásaival. Mint ahogyan nem várhatjuk el egy felnőtt férfitől, hogy még mindig a kislánykori kabátjában járjon, ugyanúgy nem várhatjuk el egy civilizált társadalomtól, hogy bárbar elődjének a kormányzati rendszere alatt maradjon.

Thomas Jefferson (1743–1826)

A politikai szintű igazságossági koncepció értelmezésének és működésének négy szakasza és nézőpontja: (i) *alkotmányozás feletti (előtti) szakasz* és az »eredeti kiindulási állapot« (11.§) nézőpontja, (ii) *alkotmányozó, felhatalmazó szakasz* (11.10.§) (iii) *törvényhozási szakasz*, (iv) *jogalkalmazási szakasz és alkotmánybíróági, interpretációs, végrehajtási szakasz* (RAWLS, 2001). A politikai szintű igazságossági koncepció megvalósításának, értelmezésének és érvényesítésének négy egymásra épülő szakasza különböztethető meg. Ez a négy egymásra épülő szakasz, eltérő nézőpontokat, eltérő informáltsági szinteket, eltérő részletezettséget és konkretizáltságot és eltérő funkciókat, hatásköröket és megvalósítási, értelmezési szinteket is jelent. E szakaszok, illetve szintek egymásra épülnek, egymást feltételezik és egyetlen koherens rendszert alkotnak. E négy egymásra épülő szakasz, illetve szint nemcsak bizonyos *feladatmegosztást* jelent, hanem a »hatalmi ágak szétválasztásának és függetlenségének« az elve és az »alkotmányos fékek és ellensúlyok rendszere« is e négy szint rendszerszerű együttműködésében kell, hogy érvényesüljön.

Elsőként az »alkotmányozás feletti szakaszra« térünk ki az alkotmányos rendszer négy különböző szintje közül. Ez lényegében az »eredeti kiindulási állapot« és „a nép” (*»We the People«*) nézőpontja és egy alkotmányozás előtti és alkotmány feletti szakasz (11.10.§), mely a többi szakasz felett áll egy olyan alkotmányos demokráciában, amely „a népé, és a nép által a népért működik.”¹² Létezik egy, az »alkotmány és alkotmányozás feletti szint« („*We the People*”) (MADISON és mtsai, 1788). Elsődlegesen e szakaszban történik az alapvető értékek, célok, alapelvek és normák azonosítása, formálása. Itt fogalmazódnak meg azok az alapelvek, alapcélok, alapértékek, normák, amelyek az alapját jelentik annak, hogy végül is egyáltalán mi kerülhet majd bele az alkotmányba és milyen alapon. Lehetséges az is, hogy ezekből számos dolog nem a teteles jogi anyagba, hanem a preambuláris részbe kerül bele, ami még ha nem is jelent jogi kötelmet, de mégis rögzít alapvető elveket, értékeket, ha úgy tetszik, rögzíti egy nemzet aspirációit. Ez a jogi kötelmet nem jelentő, »alkotmányozó, felhatalmazó szakaszt« megelőző szakasz rendkívül fontos. E szakaszban, illetve szinten fogalmazhatók meg olyan nagyon fontos alapértékek, alapelvek, alapcélok, amelyek alapján az is megítélhető, hogy például *maga az írott alkotmány* – függetlenül attól, hogy megírták és a többség elfogadta –

¹² Itt a „*We the People, For the People, By the People*” elve jelenik meg. Az Amerikai Egyesült Államok alkotmánya a „*We the People*” kifejezéssel kezdődik. A „*We the People*” kifejezi, hogy végső soron maga az alkotmány is a nép akaratából olyan, mint amilyen. A nép akarata az alkotmány felett áll. Ez az a logika, ami miatt egy »alkotmány és alkotmányozás feletti szintről« lehet beszélni. Abraham Lincoln (1809–1865) híres gettysburgi beszédében (Gettysburg, Pennsylvania, 1863. november 19.) ezt az elvet így fogalmazta meg: „*Government of the people, by the people, for the people, shall not perish from the Earth*”. Azaz: „A kormányzat, amely a népé, a népért és a nép által létezik, sohasem tűnhet el a föld színéről” (*Speeches and Letters of Abraham Lincoln*, 2015).

egyáltalán megfelel-e az alkotmányossági követelményeknek. Másképp: maga az alkotmány nem alkotmányellenes-e, nem ellentétes-e az alapvető alkotmányos alapelvekkel és célokkal.

E szint létezése egy nagyon fontos alkotmányos garancia a demokráciák védelmére. Az a lényeges gondolat bújik meg itt, hogy nem maga az egyszer papírra vetett és egy többség által jó vagy rossz motivációval megszavazott alkotmány tényleges és aktuálisan hatályos írott szövege az, amit abszolutizálni kell. Attól, hogy alkotmánynak hívnak egy tele írott papírt és attól, hogy azt egyszer az aktuális többség megszavazta, még nem biztos, hogy megfelel az erkölcs, az igazságosság és a tisztességesség követelményeinek, és egyáltalán nem biztos az sem, hogy a társadalom alkotmányának tekinthető (BURKE, 1790b). Az *alkotmány írott szövegétől függetlenül* is léteznek ugyanis olyan *alkotmányos demokratikus elvek, értékek és célok*, amelyek alapján az alkotmány írott szövegétől függetlenül megállapítható, hogy a társadalom működése demokratikus és alkotmányos-e. E szakaszban az *»eredeti kiindulási állapot«* nézőpontja (11.§) a releváns nézőpont, azaz az az eredeti állapot, amikor a *teljesen szabad és teljesen egyenlő* felek megegyeznek a majdani társadalmi együttműködés *igazságos, tehát tisztességes, a reciprocitás elvén és a kölcsönösségen* alapuló feltételrendszerében, és létrehozzák a *hipotetikus társadalmi szerződést*. Erre a későbbiekben (11–12.§§) még visszatérünk.

Az igazat megvallva, az összes emberi törvény csak magyarázó jellegű; ahhoz nincs hatalma, hogy felülírja valódi igazságosság lényegét. [...] Az erkölcs sokkal fontosabb, mint a törvények, mert a törvények az erkölctől függenek».

Edmund Burke (1729–1797)

Nincs annál nagyobb zsarnokság, mint amit a törvények védőpajzsa mögött az igazságosság nevében követnek el.

Charles de Secondat, Baron de Montesquieu (1689–1755):

A törvények szelleméről (1748)

Arról sem szabad megfeledkezzünk, hogy önmagában az, hogy demokratikus keretek között többségi szavazással megválasztanak egy adott politikai erőt, még egyáltalán nem elegendő garancia a *»szabad emberhez méltó működésre«*. A társadalom éppen kisebbségbe került része felett ugyanis a többség demokratikus keretek között is súlyos elnyomást és zsarnokságot tud megvalósítani (BURKE, 1790a), főként akkor, ha minden egyes polgár jogainak és lehetőségeinek a tisztességes értéke nem biztosított (RAWLS, 1999a), illetőleg nincsenek olyan megfelelő fékek, ellensúlyok és a kisebbséget védő garanciák a rendszer működésében, amelyek ténylegesen megvédik a kisebbséget a többség zsarnokságától (LORD ACTON, 1877).

A demokrácia egyetlen, mindent átható, széles körben elterjedt gonosza a többség zsarnoksága; de sokkal inkább annak a pártnak a zsarnoksága, amely nem is mindig az igazi többség, és amely a választásokon csalással vagy erőszakkal lett sikeres és jutott hatalomra.

Lord Acton (1834–1902): *The History of Freedom in Antiquity and The History of Freedom in Christianity* (1877)

Alapvető kérdés az is, hogy az írott alkotmány szövege maga nem demokrácia ellenes-e, nem alkotmányellenes-e és egyáltalán tisztességes-e és igazságos-e? A nép (*»We the People«*), aki a népfelség elve alapján a hatalom legfőbb birtokosa, ezt az alkotmányozó, felhatalmazó hatalmát (11.10.§) a közvetlen demokrácia keretében bármikor gyakorolhatja, és az érvényes alkotmányos és demokratikus alapértékek, alapelvek alapján felülvizsgálhatja, hogy az általa ideiglenesen és részlegesen átadott hatalom alapján tevékenykedő képviselőinek a többsége által elfogadott írott alkotmány maga nem alkotmányellenes-e. Itt nem a formális követelmények „kipipálása” vagy bizonyos formálisan biztosított, de a polgárok számára valós értékkel nem bíró jogok megléte, „kipipálása” a fő kérdés. Az a fő kérdés, hogy tudnak-e ténylegesen élni az emberek a jogaikkal és lehetőségeikkel? Ezek a jogok valós értékkel bírnak-e a számukra, vagy csak formálisan deklarált jogok, amelyekkel nem tudnak élni, ezért számukra olyan, mintha nem is lennének? A demokrácia az adott társadalomban ténylegesen él, működik, virágzik, vagy pedig csak egy a formális követelményeknek eleget tevő, szabad polgárhoz nem méltó, autoriter „nem demokrácia” működik, kiüresített és elértéktelenített jogokkal és lehetőségekkel a demokrácia díszletei között? Ez az egyik lényegi különbség a »szabad emberhez méltó demokrácia« és a »szabad emberhez nem méltó demokrácia« között. Ez – az »alkotmány és alkotmányozás feletti szint« – a népfelség elvéből következik. Az alkotmányt a nép alkotja meg. A törvényhozási, a végrehajtási és az interpretációs szintek csak használják az alkotmányt, és az alkotmány keretei között alkalmazzák, részleteiben kifejtik, interpretálják és hasonlók, de nem ők „csinálják” az alkotmányt.

Ki kormányozza a kormányzókat? A kormányzat büntelenségének és a kormányzók becsületességének a megtartása érdekében a nép egyetlen egy erőre tud csak hagyatkozni: s ez nem más, mint saját maga, azaz a nép. Ha kellően informált, akkor a nép az, aki egy-maga képes megelőzni a hatalom megromlását, és képes restaurálni az ország törvényes és tisztességes működését, ha az netán letérne a helyes útról. A kormányzati hatalom legbiztonságosabb letéteményese a nép saját maga.

Thomas Jefferson (1743–1826)

Az »alkotmányozó, felhatalmazó szakasz« és az »alkotmányozás feletti szint« gyakorlati haszna a »szabad polgárhoz méltó demokrácia«¹³ védelmében rejlik. A történelem során számos példát láthattunk arra, hogy demokratikus keretek

¹³ A »szabad emberhez méltó demokrácia« és a »szabad polgárhoz méltó demokrácia« alatt ugyanazt értjük.

között megtartott választásokon egy olyan demokratikus többséggel megválasztott politikai erő kerül hatalomra, amely a *többség diktatúráját* megvalósítva, kezdetben formális parlamentáris körülmények között, elkezdí szisztematikusan felszámolni a »szabad emberhez méltó demokráciát«, a *fékek és ellensúlyok* garanciális rendszerét, hogy első lépésben egy kicsinyes, korlátolt és »szabad emberhez nem méltó« autoriter látszatedemokráciát, majd egy diktatúrát hozzon létre. Például Hitler és a nemzeti szocialista párt hatalomra jutása és a totális diktatúra szisztematikus kiépítése ehhez hasonló forgatókönyv szerint zajlott. Jelenkori példák is bőven találhatók. A kérdésen elgondolkodva mindenki tud magának találni nem kevés jelenkori példát a kiüresített, kicsinyes és korlátolt, »szabad emberhez nem méltó autoriter „demokráciákra”«.

Az ilyen kicsinyes, korlátolt és »szabad polgárhoz nem méltó« autoriter rezsimek egyik mítosza a *hatékonyság* és az, hogy a szabadságból eredő állítólagos rendetlenség felszámolásával a rendszer hatékonyabb és prosperáló lesz. Egy „kis” szabadság feladásáért cserébe végül is mindenki jobban fog élni – a soha be nem teljesülő ígélet szerint. A *hatékonyság mítoszával* kapcsolatosan azonban a legnagyobb félreértés az, hogy sokan összetévesztik az *erős államot* a *hatékony állammal*. Az *erő* egyáltalán nem azonos a *hatékonysággal* (ZAKARIA, 2007).

Valójában a *túlzottan centralizált és erősnek* gondolt állam általában *egyáltalán nem hatékony*; számos alapvető feladatát képtelen hatékonyan ellátni, épp a *túlzott centralizáltsága* miatt. Számos megoldandó probléma ugyanis el sem jut arra a szintre, ahová centralizálva lett a megoldásához szükséges hatalom és eszközök feletti rendelkezés. Amint az Fareed Zakaria híressé vált könyvéből¹⁴ kiderül, a világ egyetlen ilyen *kicsinyes, korlátolt, szűklátókörű* és »szabad emberhez nem méltó«¹⁵ autoriter rezsime sem tudott már középtávon sem sikeres lenni. Súlyos válságokba és emberi tragédiákba sodorta a társadalmat. Az extrém módon gazdagodó vezér és kegyencei kivételével mindenki rosszul járt az összes eddig ismert ilyen rendszerben (ZAKARIA, 2007). Nem új találmányról van szó. Nehogy elhiggyük, hogy az emberiség fejlődéstörténetének az eddigi alkotmányos demokratikus rendet meghaladó újabb és jobb állomását jelentik az *illiberális*, azaz »szabad emberhez nem méltó« demokráciának nevezett rezsimek:

¹⁴ Fareed Zakaria (2007): *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*, W. W. Norton & Company.

¹⁵ Az „*illiberális*” szó egyik jelentése az Ország–Magyar Angol–magyar nagyszótár, Akadémiai Kiadó, 2009 szerint: a „szabad emberhez nem méltó”. További jelentései: *korlátolt, kicsinyes, szűkmarkú, szűklátókörű, fukar, közönséges, műveletlen, ordenáré, szolgálai, szervilis, antilliberális*. Fareed Zakaria alapvető fontosságú könyve alapján a »szabad emberhez nem méltó« kifejezés fejezi ki a legjobban az *illiberális* szó valódi jelentését. A *korlátolt, kicsinyes* és a *szűklátókörű* pedig elég jól jellemzik az ilyen rendszerek működését, bár a *műveletlenség* és az *ordenárság* is jól tetten érhető lépten nyomon az ilyen rendszerekben. A vezérek kegyenceivel kapcsolatos bulvár hírek és botrányok általában a *felkapaszkodott, korlátolt, kicsinyes, műveletlen, közönséges, ordenáré és kapzsi*, valamint a vezér irányában *szervilis és szolgálai*, de egyebekben *urizáló és civilizálatlan* úgazdagok tipikus ügyei és botrányai. Az MTA Angol–magyar nagyszótára által erre a szóra megadott összes jelentés együttesen egészen jó és pontos jellemzést ad az eddig ismert *illiberális* rezsimekről.

A despotikus, elnyomó kormányzat a hatalmát a civilizáció lealacsonyításával próbálja aládúcolni. A civilizáció nyomorultságának fő jellegzetessége az emberi ész és értelem lealacsonyítása és a tömegek nyomorúsága, megalázottsága, boldogtalansága. Az ilyen kormány az embert pusztán állatként kezeli. Az embereknek nincs joguk és lehetőségük észbeli, értelmi képességeik gyakorlására; hiszen egy ilyen rendszerben csak annyi dolguk van a törvényekkel, hogy engedelmeskedjenek azoknak. Az ilyen kormány politikailag jobban függ attól, hogy a nyomorral és a szegénységgel megtörje az emberek szellemét, mint amennyire attól fél, hogy az emberek elkeseredésükben fellázadnak.

Thomas Paine: *Agrarian Justice* (1795)

Ezen a ponton fontos felidézni Franklin Delano Rooseveltt (elnöki ideje: 1933–1945) üzenetét a kormányzat – egy-egy egyén vagy csoport vagy más irányító magánhatalom általi – eltulajdonításának, kisajátításának a veszélyeiről is (ROOSEVELT, 1938).

Az első igazság az, hogy a demokrácia által biztosított szabadság nincs biztonságban, ha az emberek eltűrik, hogy a magánhatalom növekedése elérje azt a pontot, amikor már erősebb lesz, mint maga a demokratikus állam. A lényegét tekintve ez maga a fasizmus – a kormányzat tulajdonlása egy egyén, egy csoport vagy bármely más irányító magánhatalom által.

Franklin D. Roosevelt: 59 – *Message to Congress on Curbing Monopolies*
(1938. április 29.)

Egyes, a »szabad emberhez nem méltó« autoriter látszatdemokráciák az élet valamely területén néha tudtak időlegesen valamilyen eredményt felmutatni. De az csak azokon a területeken volt felmutatható, ahol valamely oknál vagy érdeknél fogva szabadabbra engedtek bizonyos működési folyamatokat, vagy valamely természeti kincs kiaknázásával meg tudták finanszírozni az eredményesség és a viszonylagos jólét látszatát (ZAKARIA, 2007).

Valószínűleg azért nem működnek az ilyen illiberális látszatdemokráciák már középtávon sem, mert nemcsak »szabad emberhez nem méltóak«, de tényleg kicsinyesek, tényleg korlátoztak, tényleg szűklátókörűek és műveletlenek, és tényleg ellep és átítat mindent a szolgalelkűség, a kontraszelekció és a következményes hozzá nem értés és az alkalmatlanság az ilyen rendszerekben. Közismert, hogy e jellemzők soha nem a hatékonyság fő ismérvei és tényezői.

Egyetlen modern társadalmat sem tud néhány ember, egy központból, kézi vezérlelssel, *ad hoc* döntésekkel irányítani. Olyankor a kormányzati működés olyan lesz, mint a világítótorony és az éjszaka.¹⁶ Amire éppen ráfordul a reflektor, az látszik. Ott sokan sűrögnek-forognak. Az pedig, amire a reflektor éppen nem világít rá, az a sűrű sötétségben nem látszik. Olyan, mintha nem is lenne. Pedig nemrég, amikor még épp arra világított a reflektor, még itt sürgött-forgott

¹⁶ Tölgyessy Pétertől származik ez a gondolat és képi hasonlat.

mindenki. Így aztán a sok sürgős-forgás ellenére valójában még az sem történik meg, ami megtörténhetne, és az sem működik, ami rutinból működhetne, ha békén hagyták volna a sürgő-forgó, feltűnni vágyó csatlósok. Így történik meg az, hogy az erősnek gondolt állam valójában nem hatékony, és azért, mert nem hatékony, nem is erős, hanem valójában gyenge (ZAKARIA, 2007).

Másodszor, az »alkotmány és az alkotmányozó, felhatalmazó szakaszra«, az alkotmányozás szintjére térünk ki, az alkotmányos rendszer négy egymásra épülő szakasza és négy különböző nézőpontja és szintje közül. Az alkotmány írott szövege (már, ahol van ilyen) és annak tényleges megalkotása tartozik ide. Elsőként is rögzíteni kell, hogy az alkotmányt »a nép« (*»We the People«*) alkotja ebben az »alkotmányozó és felhatalmazó szakaszban«. Az alkotmány lényege, hogy »a nép« azoknak a közös ügyeknek és közcéloknak az érdekében, amelyek intézésére saját kollektív hatalmából egy részt átenged az általa létrehozott és fenntartott államnak, a kormányzatnak és az általa választott és fizetett politikusoknak, mire ad és milyen felhatalmazást ad az államnak, a kormányzatnak és a politikusoknak, ezt milyen feltételekkel teszi, mit ír elő nekik, mit tilt meg nekik és milyen garanciákat tart fenn magának velük szemben. Rögzítsük: az alkotmány sohasem a nép korlátozására szolgál, nem a hatalom törvénye a nép felé, hanem »a nép« törvénye a hatalom felé, annak korlátozására. Az alkotmány »a nép« által létrehozott és fenntartott állami és politikai hatalom feladatait, hatalomgyakorlásának feltételeit és korlátait írja elő »a nép« érdekében és a közös és nyilvános »igazságossági elvek«, közcélok, közérdekek érvényesülése érdekében. Az alkotmány ezért az alapvető személyes és politikai szabadságjogokat, személyes és politikai jogokat, a tisztességes esélyekre és lehetőségekre vonatkozó szabályokat, a fő politikai intézményeket, az azok közötti hatalommegosztást, a fékek és ellensúlyok rendszerét, az elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű társadalmi intézmények garanciáit, a »tartalmi és procedurális igazságosság elveit« és a hasonlókat tartalmazza (11–14.§§).

Lehet az alkotmánynak jogi kötelmet nem jelentő *preambuláris része*, amely a társadalom és a nemzet olyan értékeit, céljait fogalmazza meg, amelyeknek meg szeretne felelni, el szeretne érni. Lehetséges, hogy ezek inkább a *nemzet aspirációit*, semmint jogilag kikényszeríthető jogokat jelentenek. Mégis ez valószínűleg a legkomolyabban veendő rész, még ha nem is jár közvetlen jogi kötelemmel. Válságos időkben ide lehet visszanyúlni. Támpontokat adhat az alkotmány feletti alkotmányos elvek tekintetében. Ez nem azt jelenti, hogy minden, ami itt le van írva, az feltétlenül ilyen alkotmány feletti alapelvet és alapértéket jelent. Azt sem jelenti, hogy ami nincs itt leírva – de a világban és a demokráciák hagyományaiban, politikai kultúrájában implicit, vagy explicit módon létezik –, az szükség esetén nem hivatkozható meg, vagy ne lenne számonkérhető a nép által.

Az »alkotmány és alkotmányozás szintjének« alapvető fontosságú szerepe és jelentősége, hogy rögzíti és levédi mindazokat az alapelveket, értékeket, jo-

gokat, lehetőségeket és garanciákat, valamint a »*társadalom alapvető struktúrájára*« és a »*háttérigazságosságra*« vonatkozó elveket, normákat és szabályokat, amelyek esetében fontos, hogy védettek legyenek a *napi pártpolitikai csatározásoktól*. Mindezeket ide, az »*alkotmány és alkotmányozás szintjére*« lehet és kell is *felelelni*, illetve *kiemelni a napi pártpolitikai alkufolyamatokból*, ezen alkufolyamatok kiszámíthatatlan és *esetleges szakmai és erkölcsi minőségű kimeneteinek* a hatása alól, valamint a »*szociális kalkulus*« hatálya alól (11.§; 13.§).

Számos olyan alapelv, norma és szabály vonatkozik a »*társadalom alapvető struktúrájához*« tartozó politikai, társadalmi, gazdasági intézményekre és ezek egyetlen tisztességes társadalmi együttműködési rendszerbe való szerveződésére, amelyek alkotmányos szintű védelme nélkülözhetetlen ezen alapvető intézmények és a »*háttérigazságosság*« hosszú távú stabilitásának biztosításához. Ezeket tisztességes és igazságos társadalmakban nem módosítgatják, nem rágatják ad hoc módon az éppen aktuális pártpolitikai érdekek vagy ezzel összefonódó gazdasági érdekek vagy hatalomtechnikai szempontok szerint, és semmiképp sem teszik függővé a »*szociális kalkulustól*«, azaz olyan dolgoktól, hogy például aktuálisan éppen mekkora a GDP mondott értéke, és mit mondanak arról, hogy hogyan alakulnak bizonyos makrogazdasági mutatók. Mint korábban írtuk: ahhoz, hogy a polgárok biztonságban élhessenek, fontos a biztonságukat garantáló alapvető intézmények biztonságának és stabilitásának a megeremtése. Ez technikailag úgy valósítható meg, ha az erre vonatkozó elvek és garanciális szabályok az alkotmányban kerülnek rögzítésre. Ezek nagyjából azok az alapelvek, alapértékek, alapvető igazságossági szabályok és normák, amelyekre vonatkozóan kialakítható a meghatározó és »*mérsékelt átfogó doktrínák átfedő konszenzusa*«. Mint már említettük, az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya 1789 óta összesen 27 ratifikált kiegészítéssel módosult, de ebből valójában csak 17 kiegészítés, ami ténylegesen utólagos módosításnak tekinthető az elmúlt több mint 220 évben.¹⁷

A társadalom stabilitása, igazságos, tisztességes működése és kiszámítható fejlődése érdekében az Alkotmányban kell rögzíteni (i) az »*igazságosság politikai koncepciójának*« az »*átfedő konszenzussal*« elfogadott alapértékeit, alapelveit, normáit és főbb szabályait, (ii) valamint a »*társadalom alapvető struktúrájának*« és a »*háttérigazság*« rendszerének működésére és garanciáira vonatkozó elveket és szabályokat. Ez magában kell foglalja az összes polgár »*teljes körű normál funkcionálóképességének fejlesztése, megőrzése és helyreállítása*« és az »*önbecsülés és szégyenmentes élet társadalmi alapfeltételeinek biztosítása*« szempontjából nélkülözhetetlen »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« alkalmas és *tisztességes küszöbszint feletti* biztosításának kötelezettségét, és az e javak biztosítását végző »*elsődleges társadalmi igazságossági intézmények*« alkalmas szinten történő működtetésének kötelezettségét és az ezekkel kapcsolatos alkotmányos ga-

¹⁷ 1-10 Amendments: „Bill of Rights” (ratifikálásra benyújtva: 1789. szeptember 25., ratifikálva: 1791. december 15.)

ranciákat – azért, mert ezek nélkül a mai társadalmakban könnyen elveszthetik az *alkotmányos szabadságjogok, jogok és lehetőségek a valós értéküket*.

Az Alkotmány *komolyan vételének* lényege, hogy az alkotmányt senki sem módosíthatja *ad hoc* politikai érdekek és ötletek mentén, pusztán csak azért, mert formálisan megteheti, és az éppen uralkodó elitcsoport úgy érzi, hogy valamilyen rövidtávú hatalmi, gazdasági vagy hatalomtechnikai érdekének megfelelő az alkotmány ilyen vagy olyan módosíthatása. Egy ilyen gyakorlat magának az alkotmányosságnak, a demokráciának és a társadalom polgárainak a semmibe vételét jelzi, és az alkotmányos demokráciát ássa alá. Miért súlyos probléma ez? A tisztességtelen hatalom nem csak az *öt megválasztó és eltartó* polgárokkal szemben kötelező tiszteletet és a tisztességesség alapvető követelményeit tagadja meg ilyenkor. Ne feledjük el egy pillanatra sem, hogy az alkotmány a mértékadó és »*mérsékelt átfogó doktrínák átfedő konszenzusával*« létrejövő alapvető fontosságú dolgokat rögzíti, és ezzel a »*jó okokból létrejövő és fennmaradó társadalmi stabilitást*« biztosítja. Tehát mit is tesz a tisztességtelen hatalom, amikor *ad hoc* módon és egyoldalúan módosíthatja »*a nép*« helyett a társadalom és »*a nép*« alkotmányát? Valójában ilyenkor a tisztességtelen hatalom *ad hoc* módon, önkényesen felrúgja és egyoldalúan átírja a »*jó okból létrejövő társadalmi stabilitás*« feltételét jelentő »*átfedő konszenzust*«, ami súlyos társadalmi és politikai megosztottséghez, konfliktusokhoz és a társadalmi bizalom súlyos erodálódásához vezet.

Amit egy *komolyan vett alkotmányban* rögzítünk, azt egyszer s mindenkor a *pártpolitikai szint fölé emeljük*, s levesszük az aktuális pártpolitikai viták napirendjéről, függetlenítjük ezek bizonytalan, kétes és kiszámíthatatlan kimenététől, továbbá kivonjuk a »*szociális kalkulus*« hatálya alól. Ez a »*politikai szintű igazságossági koncepció*« egyik »*stabilitási feltétele*« is, továbbá annak is az alapvető fontosságú »*technikája*«, hogy kiszámíthatóvá tegyünk és tartósan biztonságba helyezzük a »*társadalom alapvető struktúrájának*« háttérintézményeit, köztük az »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű*« esélyteremtési, oktatási és társadalmi biztosítási intézményeket, amelyeknek a működését a társadalom minden tagjának a legalapvetőbb érdekei miatt *generációs távlatokra kell stabilizálni*, mely nagyságrenddel hosszabb, mint amilyen egy-egy *kormányzati ciklus* 4 éves időtartama. Ezt *igazságos, tehát tisztességes, »szabad emberhez méltó*« társadalmakban az *éppen* hatalmon lévő többség tiszteletben is tartja. Az adott társadalmon, intézményein, a benne élő polgárok általános testi, lelki, egészségi állapotán és jólétén meglátszik az is, ha egy *igazságos, tehát tisztességes* hatalom ezeket, az – *öt megválasztó polgárokkal szembeni* – alapvető *kötelezettségeit* tiszteletben tartja, de az is meglátszik, ha ezeket a kötelezettségeit tisztességtelenül megszegi.

Ha a történelmi, politikai, társadalmi, gazdasági, technológiai fejlődés olyan új – korábban még csak el sem képzelhető – helyzeteket, problémákat állít elő, amelyek szabályozást igényelnek, akkor ezt megpróbálják – az *alkotmányos alapelvek újszerű alkalmazásával* – *törvényeken keresztül*, illetve az *alkotmánybíróági interpretációkon keresztül* lekezelni, szabályozni; s csak a legvégső esetben módosítják az alkotmányt. Ezzel egyébként az alapelvek, alapértékek

eredeti jelentése, értelmezése, felhasználása is színesedik, bővül. Lényegében maga az alkotmányos rend is egy folyamatos fejlődésen és gazdagodáson megy keresztül a régóta rögzített alapelvek új helyzetekre történő alkalmazásával, értelmezésével. Ha ez nem megy, mint ahogyan például az Amerikai Egyesült Államokban 227 év alatt 27 (17) alkalommal előfordult, *akkor, de csakis akkor* hozzányúlunk magához az alkotmányhoz, és az eredetileg rögzített alapértékek és alapelvek kiegészítéséhez. Ezt nem *ad hoc* módon és pláne nem *ad hoc, rövidtávú hatalmi vagy gazdasági érdekből* teszik, hanem nagyon komoly elvi, elméleti kiérlelést követően történik meg az alkotmány módosítása, kiegészítése. Ez biztosítja azt is, hogy a »*társadalom alapvető struktúrája*«, az alapvető politikai, társadalmi és gazdasági intézmények és ezek egységes rendszerként való működése és a »*háttérgazságosság rendszere*« az aktuális politikai csatározásoktól, érdekcsoportoktól, hatalmi harcoktól nagymértékben függetlenül, *kiszámíthatóan és stabilan* működjön.

Harmadszorra a »*törvényhozás szintjére*« térünk ki. Ez az alkotmányos rendszer négy egymásra épülő szakasza és négy különböző nézőpontú, informáltsági és részletezettségi szintje közül sorrendben a harmadik. Ez az aktuális politikai küzdelmek és a tulajdonképpeni politizálás szintere. Az alkotmány csak a mértékadó és »*mérsékelt átfogó doktrínák átfedő konszenzusával*« a »*nyilvánosság követelményeinek*« megfelelő és széles körben elfogadott dolgokat rögzíti, azaz lényegében az »*igazságosság politikai koncepciójának*« az »*átfogó doktrínák átfedő konszenzusával*« elfogadott részét. Ebből eredően minden időben viszonylag széleskörű a lehetőség arra, hogy a különböző értékrendek, eszmék, ideológiák és érdekek mentén működő pártok a saját prioritásaiknak, hangsúlyaiknak, fontosság- és jelentőség-tulajdonításuknak megfelelően különböző politikai és ideológiai tartalmú programokat, javaslatokat dolgozzanak ki, terjesszenek be, és próbáljanak érvényre juttatni, adott esetben ugyanazon probléma kapcsán. A »*törvényhozás szintje*« az, ahol az egyes pártok – az alkotmány által már eleve meghatározott keretek között – megpróbálhatják a közpolitikai intézkedéseket ilyen- vagy-olyan oldalra hangolni; és próbálkozhatnak ilyen vagy olyan oldali értékek, prioritások érvényesítésével; *de* csak az olyan ügyek, szakpolitikai programok és hasonlóak kapcsán, amelyek nem élveznek alkotmányos védelmet. Fontos az is, hogy ez sem teljesen szabadon választható műfaj. Az alkotmány eleve behatárolja, korlátozza ennek a kereteit, illetve eleve meghatároz olyan kötelező elveket, amelyeknek minden törvény meg kell feleljen. Az alkotmánnyal *tartalmlag* ellentétes törvény vagy az alkotmányban rögzített *procedurális, eljárási* igazságossági normákkal ellentétes törvény eleve érvénytelen, semmis. Ebben az értelemben kétféle módon lehet alkotmányellenes és ezért megsemmisítendő és érvénytelen egy törvény vagy jogszabály: (a) *tartalmi alkotmányellenesség* miatt; (b) *eljárási, procedurális alkotmányellenesség* miatt. A formális »*eljárási szabályokon*« kívül a »*közügyekkel kapcsolatos nyilvános érvelés, indoklás*« és a javaslatoknak valamilyen alkotmányos értékre, elvre visszavezethető közügy jellegének igazolása kötelező, részben *íratlan morális viselkedési szabály*. (Ennek részletes tárgyalására a »*Public Reason*« koncepciót bemutató fejezetben térünk vissza.)

Ehelyütt egy nagyon fontos momentumra hívjuk fel a figyelmet az »igazságosság politikai koncepciója«, a »társadalom alapvető struktúrája« és a »háttér-igazságosság« kapcsán. Az a korábban említett szempont, hogy ezek a dolgok – főként az »igazságosság politikai koncepciója« szintjén – tudatosan és szándékosan viszonylag laza meghatározást kapnak, és nincsenek „túldefiniálva”, az előző néhány bekezdés alapján még jobban érthető, és egy újabb értelmezéssel is kiegészül: az »igazságosság politikai koncepciója« alapvetően nem a tényleges politika, hanem a politikai filozófia »realisztikusan utópisztikus« és ideális feltételrendszerében próbálja meghatározni azokat a »társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszerére« vonatkozó igazságossági elveket, normákat, amelyek reálisan megvalósíthatók lennének reálisan idealisztikus körülmények között, és amelyek a »nem szélsőséges«, mértékadó és »mérsékelt átfogó doktrínák átfedő konszenzusát« élvezhetnék. Ez egy alkalmas rendszerbe szervezett valahány alapelvet, alapértéket, morális normát és szabályt jelent. Ezzel előáll az a „csomag”, ami alapján meghatározhatjuk: (i) *Mi lenne a „jó” és reálisan ideális működés?* (ii) *Mit kellene akarni, mit kellene elérni?* (iii) *Mihez lehet hozzámérni a jelenlegi tényleges állapotokat?* Ez egy tulajdonképpen zsinórmértéket, morális viszonyítási rendszert ad meg; egy „kell-értéket” jelent. Ez lenne egy ideáltipikus program vagy egy követelés-csomag. Vegyük észre: ez nem egy valóságtól elrugaskodott rózsaszín ábránd, mert mindvégig alapvető tervezési követelmény volt, hogy az »igazságosság politikai koncepciója« realisztikus, azaz megvalósítható és stabilan fenntartható legyen.

Az ideális körülményekre, azaz az utópisztikus feltételre gyakorlati okból van szükség! A tényleges lehetőségeket ugyanis soha nem az aktuális *status quo* adja meg. Ha normatív céllal a „jó” koncepciót szeretnénk kialakítani, akkor ezt az elvi szintű gondolkodást nem szabad összekeverni és gúzsba kötni az éppen aktuális *status quo* kényszereivel. Ez a korábban már részletezett (4.5.§), David Hume (1711–1776) *Értekezés az emberi természetről* (1740) című munkájában »van-kell tévedésnek« nevezett gondolkodási hiba lenne. Ha nem figyelünk oda a „van” és a „kellene” közötti különbségre, könnyen abba a tévedésbe vagy önbecsapásba bonyolódhatunk, hogy egy kényszer szülte kompromisszumos megoldásról vagy netán a fennálló és megváltoztatandó helyzetről – a »van értékről« – jelentjük ki normatív, azaz előíró értelemben, hogy az kellene, hogy legyen az elérendő és ideális cél (HUME, 2006). Nem a ténylegesen létező és fennálló helyzet, hanem a realisztikus, de ideális politikai igazságossági koncepció az, amiről normatív értelemben is kijelenthetjük, hogy ez lenne a »realisztikusan utópisztikus«, elérendő ideális célállapot. Ez az az eszmény, ideál és jövőkép, amely irányt mutat, és amely felé folyamatosan haladnia kell, minden »igazságos, tehát tisztességes« és »szabad emberhez méltó« működésre törekvő, »aspiráló társadalomnak« (14.§). A tényleges, nem ideális aktuálpolitikai helyzetben azonban tipikusan nem az ideális koncepció az, ami ténylegesen átvihető, illetve amivel kapcsolatosan meg lehetne teremteni a nyilvánossági követelményeknek is megfelelő átfedő konszenzust. Ez a jelenleg fennálló helyzetenél lényegesen jobbat jelentő, de az ideálhoz képest egy tipikusan szűkebb „csomag”. Az igazságossági, tisztességességi elveknek azonban

a rendszerszerű összefüggéseiről nem szabad megfeledkezni; ezek *rendszer-szerű* összehangolt együttes működését fenn kell tartani; egymáshoz képesti kiegyensúlyozottságuk nem bomolhat meg.

Egyetlen *politikai szintű igazságossági elv* sem ragadható ki összefüggéseiből, és nem értelmezhető önmagában. Sőt, kifejezetten káros hatású lehet, ha egy-egy elvet egyedül vagy összefüggéseiből kiragadva erőltetünk vagy *abszolutizálunk*, és figyelmen kívül hagyjuk a többi elvvel, értékkel való rendszerszerű összefüggéseket. Gondoljunk például a kommunista ideológia szerinti *megvalósult államszocialista rendszerek* »egyenlőség«-koncepciójára és annak kezelésére. A »szabadság« és az »egyenlő szabadság« teljesen másodlagos, alacsony prioritású szemponttá vált. A megvalósult államszocialista rezsimok a »személyes szabadságot«, a »politikai szabadságjogokat«, és még a »személyes magántulajdonhoz való jogokat«¹⁸ is készségesen alárendelték az *egyenlőségi elvnek* és a *társadalmi igazságossági koncepciónak*, pontosabban egy rosszul definiált és túlhangsúlyozott »elosztási igazságossági elvnek«. Nem csak a »megvalósult államszocializmus« egyenlőségi koncepciója és annak tényleges tartalmi definíciója volt hibás. Ezekben a »megvalósult államszocialista rendszerekben« felborították a »személyes és politikai szabadságjogok«, a »tisztességes esélyek« és az »elosztási elvek« közötti egyensúlyt, és megbomlott az egyes elvek, normák és szabályok rendszerszerű, összehangolt és kiegyensúlyozott működése, együttes érvényesülése. Nevezetesen: a *szabadságot* egyoldalúan alárendelték az *egyenlőségi elveknek*. Ennek az egyáltalán »nem mérsékelt átfogó doktrínának« az egyeduralkodóvá tételére irányuló törekvésnek egyenes következményeként ezek az államszocialista rendszerek kemény diktatúrákba torkollottak. Megjegyzendő, hogy a »megvalósult államszocialista rendszerek« történelmi példája az »elnyomás tényének« empirikus bizonyítéka is egyben: a »doktrínák és eszmék pluralizmusának a ténye« miatt egyetlen »átfogó doktrína« sem tehető egyeduralkodóvá súlyos *elnyomás* nélkül; egy hibás és egyáltalán »nem mérsékelt átfogó doktrínának« az egész társadalomra való ráerőltetése pedig minden esetben kizárólag a legkeményebb és legkegyetlenebb diktatúrákba torkollik. Érdekes módon igazolja ezt a tételt az is, hogy ezek a »megvalósult államszocialista rendszereknek« a végső összeomlásához vezető belső erjedési, felbomlási folyamatok pontosan akkor indultak meg, amikor a hatalom – a gazdaság teljesítőképességének javítása és egyéb más okok miatt – megpróbált enyhíteni az elnyomáson, és megpróbálta »emberarcúvá« tenni a »megvalósult államszocialista rendszereket«.

¹⁸ Nemcsak a kommunizmus, de más irányzatok is különbséget tesznek a *személyes magántulajdon* versus a *termelőeszközök magántulajdona* között. A »személyes dolgok magántulajdonához való jogot« mint fontos alapjogot általában nem vitatja egy irányzat sem. A »termelőeszközök magántulajdonához fűződő jogokat« azonban számos irányzat sokkal árnyaltabban kezeli, továbbá kevés irányzat van, amely *abszolutizálná*, szentként kezelné a »termelőeszközök magántulajdonához« fűződő jogokat. Ezt a jogot is fontos alapjognak tartják a különböző irányzatok, de – például a libertariánizmussal ellentétben – nem tartják abszolút fontosságúnak.

Az előbbi gondolatmenetnek egy másik, bizonyos értelemben fordított irányú következménye is van: egy-egy eszmerendszert soha nem lehet és nem is szabad egy-egy kiragadott eleme alapján megítélni, kritizálni. Például a »megvalósult államszocialista rendszerek« nem önmagában az »egyenlőség eszméje« miatt torkollottak kemény diktatúrákba. Kevés olyan »mérsékelt átfogó doktrína« létezik, amelynek az »egyenlőség eszméje« így vagy úgy ne lenne valamilyen értelmezésben központi eleme (SEN, 1980). Ezért aztán gondolkodási hiba lenne magát az »egyenlőség eszméjét« általában elvetni, pusztán azért, mert a teljesen tévútra tévedt kommunista diktatúrák és a »megvalósult államszocialista rendszerek« az »egyenlőség eszméjének« számtalan létező és lehetséges értelmezése közül egy konkrét, speciális és hibás definícióját tűzték a zászlajukra. Ha valakinek van egy konkrét márkájú autója, ami állandóan elromlik, abból nem az következik, hogy minden olyan jármű, ami négy keréken gurul és benzinmotor hajtja, rossz lenne. Maga a konkrét autó biztos rossz, de már az sem biztos, hogy általában rossz lenne ennek a konkrét autónak a márkája; az pedig, hogy minden autó mindig rossz lenne, az végképp téves következtetés. Ezt, bármennyire is triviálisnak hangzik, azért kell hangsúlyozni, mert pontosan a »megvalósult államszocialista rendszerek« diktatúráinak a konkrét, specifikus és elhibázott »egyenlőség eszméje« az, ami miatt az »egyenlőség eszméjét« általában is sikerült némiképp diszkreditálni mindazoknak, akiknek ez érdekében áll. Ez viszont súlyos hiba, és súlyos társadalmi károkat és bajokat okoz szerte a világban. A probléma az volt a »megvalósult államszocialista rendszerek« diktatúráiban, hogy (i) számos más, egyaránt fontos eszmét, tipikusan a »szabadság eszméjét« is alárendelték az »egyenlőség eszméjének«; (ii) és egyeduralkodóvá akartak tenni egy egyáltalán »nem mérsékelt átfogó doktrínát« egy elképzelt „nagyobb jó” érdekében.

Bármely rendszer, amely azt hirdeti, hogy bármilyen – jól megalapozott vagy éppen zavaros – szempontnak alá lehet rendelni a »szabadság eszméjét«, szükségképp diktatúrává korcsosul. Ez nemcsak a megvalósult államszocializmusra, hanem bármely olyan rezsimre érvényes, amely (i) bármilyen átfogó doktrínát egyeduralkodóvá akar tenni, (ii) vagy a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméi közül bármelyiket egyoldalúan túlhangsúlyozza, abszolutizálja, (iii) vagy felborítja a szabadságjogok, politikai szabadságjogok, egyenlő lehetőségek és igazságos elosztási szabályok összehangoltágát, kiegyensúlyozott rendszerszerűségét.

A tényleges »nem ideális« politikai helyzetben az ideális társadalmi igazságossági koncepcióhoz képest egy szűkebb, esetleg egy-egy elemében itt-ott módosított koncepció kerül elfogadásra. Ez nem kis eredmény lenne! Már az is felmérhetetlen és csak sejthető mértékű társadalmi hasznokkal és jólét növekedéssel járna – *ceteris paribus* – egy zavaros és tisztázatlan társadalmi igazságossági elvek alapján vagy ilyen elvek nélkül működő társadalomban, ha egy ideális »politikai igazságossági koncepció« valamilyen »nem ideális körülményekre« szabott, de rendszerszerű verziója körül ki lehetne alakítani az

»átfogó doktrínák átfedő konszenzusát«. ¹⁹ Nyersen fogalmazva: ez kell, hogy legyen a *politikai elit első számú kötelezettsége és abszolút prioritása* egy zavaros és tisztázatlan igazságossági elvekkel vagy eleve ilyen elvek nélkül, diszfunkcionálisan működő, pontosabban vergődő és hánykolódó társadalomban. Ha az aktuális politikai helyzet *»nem ideális körülményei«* között létrejön az *»átfogó doktrínák átfedő konszenzusa«* az *»igazságosság valamilyen politikai koncepciója«* kapcsán, akkor ez az, ami az első valódi és jelentős lépés a társadalom közös ügyeinek a tisztességes és igazságos elrendezéséhez. Ez az *»átfogó doktrínák átfedő konszenzusával«* kialakított *»igazságossági politikai koncepció«* az, amelynek fontos sarokpontjai be kell kerüljenek az alkotmányba.

Az alkotmány alapvető funkciója egy ilyen politikai igazságossági koncepció elemeinek a rögzítése, és ezzel a *»társadalom alapvető struktúrája«* és a *»háttérigazságosság«* főbb elveinek és normáinak a rögzítése. Ezzel két politikai szintű igazságossági koncepciónk lesz: (i) az *»ideális«, »realisztikusan utópisztikus«* politikai *filozófiai szintű* „vegytiszta”, kell-értéket jelentő „csomag”; (ii) és az, ami ebből a *»nem ideális«* aktuálpolitikai körülmények között az *»átfogó doktrínák átfedő konszenzusának«* része tud lenni, és mint ilyen, remélhetően megfelelő – azaz működést lehetővé tevő, *kellően definiált, de nem túlspecifikált* és a működést, fejlődést nem gúzsba kötő – formában bekerül az alkotmányba.

Az *ideális csomag* ide be nem került részei a társadalom további fejlődése szempontjából fontos célokat jelölnek ki. Mindez azt is jelenti, hogy az *»igazságosság politikai koncepciója«* úgy is felfogható, hogy az valójában egy *»alkotmányos igazságossági és tisztességességi minimumot«*, plusz annak továbbfejlesztési céljait jelöli ki. Tehát a különböző politikai pártok elől ez nem szívja el a levegőt, mert nem minden politikai erő mindenre kiterjedő politikai programját jelöli ki, hanem csak egy olyan *»alkotmányos minimumot«* határoz meg, amely nemcsak minden *»mérésékelt átfogó doktrína«*, de minden *»mérésékelt és*

¹⁹ Több, a témával foglalkozó gondolkodó véleménye szerint (LUNDBERG et al., 2008; STIGLITZ, 2013; MARMOT, 2015; NUSSBAUM, 2011) egyetlen társadalom sem működik jelenleg az ideálisnak nevezhető igazságossági elvek alapján, de legközelebb a skandináv országok állnak ehhez. Ők nem azért állnak közel az ideálisn igazságos működéshez, mert gazdag országok és megengedhetik maguknak, hanem azért működik jól a gazdaságuk és társadalmuk, mert alapvetően rendbe tették a társadalmi igazságossági kérdéseket. Norvégia esetében még lehet hivatkozni az északi-tengeri olajmezőkre, de például Finnország vagy Izland vagy akár Dánia esetében már nem lehet olyan körülményekre hivatkozni, ami bárkinek felmentést adhat egy igazságosabb társadalom kiépítésének a kötelezettsége alól. Az egy kártékony mítosz és félreértés, hogy a szegényebb körülmények és a rosszabb gazdasági helyzet miatt szükségszerűen csak rosszul és igazságtalanul működő társadalmat lehet működtetni, amelyben néhány kiváltságot leszámítva senki sem érzi jól magát. Nem kell várni az aranybányák, gyémántbányák és olajmezők felfedezésére vagy az ipari termelés feldübörgésére. A társadalmi igazságossági kérdések rendezése az, ami helyreállítja a társadalmi bizalmat, ami a legfontosabb társadalmi tőkénk, és amitől meg tud indulni a gazdaság fejlődése, valamint felszámolható (hosszú évek türelmes és konzekvens munkájával) az a szegénység, egyenlőtlenség és elmaradottság, amire sokan mint a társadalmi igazságosság helyreállításának az objektív akadályára mutogatnak, illetőleg tekintenek.

tisztességes politikai párt konszenzusára» reálisan elvárható módon számíthat. Ezen »alkotmányos igazságossági minimum« megteremti a »háttérigazságosság« alapfeltételeit, biztonságba helyezi a »társadalom alapvető struktúráját«, azaz a főbb politikai, társadalmi és gazdasági intézményeket és ezek egységes társadalmi igazságossági rendszerként való működését.

Ugyanakkor azt, hogy az ily módon létrejövő alkotmányos keretek között pontosan milyen *részletszabályokban* (pl. törvények, rendeletek), milyen részletes megoldásokkal és milyen hangsúlyokkal fejtődnek ki az »alkotmányos minimum« elvei és normái, továbbá milyen szakpolitikákban testesülnek ezek meg, és hogyan jutnak le a »lokális igazságossági« szintekig, az már a »törvényhozási szinten«, a különböző politikai erők összjátékában és vitáiban kell eldőljön. Természetesen az alkotmányos kereteket be kell tartani, és erősen ajánlott az *ideális koncepció* eszményeinek, céljainak, értékeinek, elveinek, normáinak a figyelembevétele.

Maga az »igazságosság politikai koncepciója«, amely eleve a mértékadó, és a »mérésékelt átfogó doktrínák átfedő konszenzusára« és alapvetően az »alkotmányos minimum« rögzítésére törekszik, semmilyen politikai oldalhoz nem tartozik; ez egy, a pártok feletti, össztársadalmi szintű igazságossági koncepció. Épp az a cél, hogy a társadalom összes tagja számára életbevágó fontosságú igazságossági kérdésekben létre lehessen hozni egy olyan »társadalmi igazságossági és tisztességességi alkotmányos minimumot«, amellyel kapcsolatosan reálisan elvárhatjuk és megkövetelhetjük minden mértékadó, »mérésékelt és tisztességes politikai oldaltól«, hogy ezt az »igazságossági minimumot« a társadalom és az ország egésze érdekében, saját *parciális pártérdekein felülemelkedve*, fogadják el, és az alkotmányba történő beemelésén keresztül vonják ki a pártpolitikai hatalmi csatározások színtereiről.

A reálisan elvárható egy pártpolitikai szint fölé emelt, »alkotmányos minimum« átfedő konszenzussal való meghatározása. Ez nem naiv idealizmust fejez ki, hanem egy követelést. A reálisan elvárható alatt a társadalom egészének *jogos morális követelését* értjük. Aki tisztességesnek akarja tartani magát, aki emberileg, erkölcsileg, szakmailag legalább még nyomokban emlékszik arra, hogy mi is lenne a *közjó*, és mi is lenne a politikus ezzel kapcsolatos felelőssége, attól reálisan elvárható és erkölcsileg jogosan megkövetelhető, hogy egy kaotikus és zűrzavaros helyzetben mindent megtegyen egy minél szélesebb alapokon nyugvó »alkotmányos szintű, társadalmi igazságossági és tisztességességi minimum« megteremtésére, és egy erre irányuló »átfedő konszenzus« létrehozására. A reálisan elvárható egy normatív, morális és objektív elvárásra és követelményre utal. „Mi, a nép” nem tartathatjuk tisztességesnek azt, aki ez ügyben a tőle reálisan elvárhatót sem teszi meg. Nem egy olyan naiv, idealista és optimista igazságossági és tisztességességi politikai koncepció reálisan elvárható elfogadásáról van szó itt, amelyet egy-egy, a *hatalomtechnikai játszmákba és hatalom-brókerkedésbe* végtelenen belebonyolódott és a valódi értékeiről, céljairól már rég megfeledkezett, kiégett és cinikus politikus vagy párt csak úgy meg tudna vétózni cinikus, vagy negligens magatartásával.

A naivitás, az idealizmus és az optimizmus kérdése máshogyan vetődik fel az alkotmányos minimummal kapcsolatos esetleges szkepszis alapján. Az idealizmus és a naivitás kérdése itt az, hogy ki mit képzel arról a magyar politikai

elit elmúlt több mint negyedszázadnyi teljesítménye alapján, hogy vajon *létezik-e még, olyan politikus egyáltalán*, aki inkább tisztességesnek akarja tartani magát, mintsem „ügyes” hatalom-technikusnak, üzletembernek vagy kalandornak. Ha ilyen még létezik, akkor hányan lehetnek, és elegendően vannak-e? *Létezik-e még becsületes politikus*, aki a saját becsülete miatt ilyennek akarja magát tartani? Ki mit gondol optimistán, pesszimistán vagy naivan arról, hogy létezik-e még olyan, és hány olyan politikus létezik, aki emberileg, erkölcsileg, szakmailag legalább még apró-pici nyomokban emlékszik arra, hogy mi is lenne a *közjó*; s hogy *régen, amikor még a közjó is érdekelte*, mit gondolt arról, hogy a fizetésen és kiváltságokon kívül miért szegődik el politikusnak?

Mi idealisták vagyunk abban, hogy ilyen politikus valószínűleg *talán* még létezik. Talán elegendő számban. Ha ilyen létezik, akkor a „*reálisan elvárható*” kifejezés az ilyen, még nem teljesen elveszett politikusok kutya kötelességére utaló *objektív elvárás* és *jogos morális követelés* a társadalom egésze részéről. Mint korábban már írtuk, John Fitzgerald Kennedy elnök egyszer azt mondta: „*Aki a békés változtatást lehetetlenné teszi, az az erőszakos forradalmat teszi lehetővé.*”

Végül az »alkotmánybíróság és a független interpretáció és jogalkalmazás szintjére« térünk ki az alkotmányos demokráciák rendszerének négy egymásra épülő szakasza, nézőpontja és szintje közül. Az előző, »*törvényhozási szakasz*« mellett ez, az »*alkotmánybíróági, független interpretációs, ítélkezés és jogalkalmazási szakasz*« a másik olyan szakasz, ahol az alkotmány által röviden és kellően általánosan megfogalmazott alapelvek, alapértékek újabb és újabb alkalmazási lehetőségei, ennek következményei a konkrét ügyek és problémák kapcsán mintegy kibontódnak. A korábban példaként felhozott amerikai alkotmány megalkotói nem az alkotmányos elvek eredeti rövid és kellően általános megfogalmazásaival akarták több száz évre előre elrendezni az ország és a társadalom összes létező, elképzelhető vagy el sem képzelhető problémáját.

- A »*törvényhozási szinten*« (harmadik szakasz) a feladat az, hogy *normatív* – azaz az azonos típusú problémákra mindenkire azonosan alkalmazható –, részletesebb *szabályok* megalkotásával mintegy alkalmazza az alkotmány általános elveit a felismert típusproblémára.
- Az »*alkotmánybíróság, a független interpretáció, ítélkezés és jogalkalmazás szintjén*« pedig a feladat az, hogy egy-egy konkrét ügy kapcsán történjen meg annak megfigyelt és *interpretációja*, hogy az egyes alkotmányos elveknek és ezek összjátékának(!) mi a következménye egy-egy adott probléma feloldására, és hogyan lehet egy-egy újonnan jelentkező alkotmányossági problémát megoldani ennek alapján.

Fontos: általában soha nem az a probléma, hogy egy-egy alkotmányos alapelvet önmagában ne tudna alkalmazni bárki egy adott helyzetre; bár ilyen is előfordulhat néha. A problémát az szokta okozni, hogy a társadalmi fejlődés során megjelenik egy-egy olyan új jelenség, amelyre nemcsak hogy eddig nem volt példa és kialakult gyakorlat, de az adott probléma kapcsán több egyaránt fontos, és az alkotmányban szereplő alapelv, alapérték kerül egymással sajátos konfliktusba. Egy-egy újonnan megjelent helyzet és probléma esetén néhány alap-

vető kérdést kell megválaszolni az »alkotmánybíróság és a független interpretáció és ítélkezés szintjén«: (i) Van-e egyáltalán olyan alkotmányos alapelv, amely érintett lehet? (ii) Melyek ezek? (iii) Mi lehet ezeknek az alkalmazása, konzekvenciája vagy szerepe az adott ügyben? (iv) Megvan-e ezek összhangja? (v) Ha nincs meg az egyaránt fontos alkotmányos elvek és értékek összhangja, akkor hol és hogyan áll elő a konfliktus az egymással szembekerülő, egyaránt fontos alapelvek és értékek között? (vi) Van-e lehetőség, és mi a lehetőség az egymással sajátos konfliktusba kerülő alapelvek összeegyeztetésére, harmonizálására? (vii) Van-e megoldása az ügynek, és mi lenne az? (viii) Mi ennek a megoldásnak az alkotmányos alapelvekre visszavezethető értelmezése, indoklása? (ix) Leszűrhető-e ebből olyan általános érvényű következtetés, elv, amely az ilyen ügyek jövőbeli normatív szabályozásához támpontot adhat a törvényhozás számára? Ez a kérdéssor nem teljes, folytatható lenne. Itt ezek a kérdések annak illusztrálását szolgálják, hogy tipikusan milyen problémákat kell megoldani az »alkotmánybíróság és a független interpretáció és ítélkezés szintjén«.

Az alkotmányos értékek és elvek összeütközésbe kerülése bizonyos, a társadalom és a gazdaság fejlődése miatt előálló új helyzetek kapcsán nemcsak az alkotmányosság folyamatos fejlődésének az egyik fő mozgatórugója, de számos nehezen feloldható társadalmi konfliktusnak is a forrása. E kicsit elvont problémakör jobban érthetőbbé válik, ha néhány klasszikus és jól ismert történelmi példára vagy akár ma is élő problémára gondolunk.

Például: az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya a világtörténelem legelső és máig élő modern alkotmányos demokrácia alkotmánya. A *szabadság, egyenlőség és testvériség* eszméi jegyében alkották (1787-ben, két évvel a nagy francia forradalom előtt). Többen is rabszolgatartók voltak azok között, akik megalkották és elfogadták, és tulajdonképpen egy újkori rabszolgatartó köztársaság alkotmányaként íródott. Az alapító atyák bizonyos, hogy őszintén azt gondolták, amit leírtak, és amit elfogadtak. Nem voltak hipokriták. A *szabadság, egyenlőség és testvériség* eszméi és értékei köré szerveződő alkotmányt a fennálló rendszerben kellett persze elfogadni. De egyáltalán nem csak reálpolitikai kompromisszumokról volt szó. Tulajdonképpen nem volt kellően megfejtve a *szabadság, az egyenlőség és a testvériség és a magántulajdonhoz való jog összhangba hozása*, és nem voltak kellően tisztázva az egyaránt fontos alapelvek és értékek közti *prioritási szabályok*. Ráadásul az akkori gondolkodásban a szabadság és a szabadság kivívásának az ügye szempontjából a *magántulajdon szentsége* (az elnyomó király uralmával és adószédőivel szemben) különös jelentőségű volt. Más okok – az elnyomó hatalommal való szembenállás és a függetlenség kivívása – miatt vált rendkívül fontos prioritássá a *magántulajdonhoz való jog*.²⁰ A *magántulajdon (és a szerződések) szentsége* számtalan

²⁰ Például: a függetlenségi háború kirobbanásához vezető folyamatban az *elnyomó* királyi hatalommal kapcsolatos elégedetlenség egyik fő forrását a különböző, kifejezetten igazságtalannak és tisztességtelennek gondolt *adók elleni tiltakozás* volt. (lásd pl. „bostoni teadélután”). Az olyan kérdések, hogy például: *kell-e adót fizetni vagy sem? Mi a tisztességes adó? Mi a tisztességtelen adó?* Vagy hogy *a nálunk keletkező jövedelem 100%-os tulajdo-*

módon összekapcsolódott a *szabadság* eszméjével és a függetlenségi törekvésekkel. Ez viszont később, a rabszolgaság intézményével kapcsolatosan nehezen feloldható és az Észak–Dél közötti polgárháborúba torkolló problémát okozott. Messze nem olyan magától értetődő és egyszerű az elvi feloldása sem, mint amilyennek azt elsőre gondolhatnánk.

Ma is léteznek olyan irányzatok az eredeti locke-i hagyományok alapján (*libertarianizmus*), amellyel a »*társadalmi igazságosság politikai koncepciója*« szempontjából az okozza a legnagyobb problémát, hogy a magántulajdonnal és a szerződések szabadságával, megkötésével és betartásával kapcsolatos, egyébként fontos elveket és értékeket túlhangsúlyozza, lényegében minden más alkotmányos érték fölé helyezi (hasonlóan ahhoz, ahogy a kommunista rezsim az egyenlőség eszméjét helyezték mindenek fölé). Az alkotmányos elvek új helyzetekkel kapcsolatos ütközésére számtalan más példa található.

- Például: mi legyen az abortusz kérdésével. Itt a nők saját életükről, testi integritásukról és hasonlókról való *önrendelkezési joga* kerül összeütközésbe a magzat *élethez való jogával*.
- Kapcsolódó probléma jön elő a mélyen vallásos szülész-nőgyógyász, az abortusz és az *ügyeleti kötelezettsége* kapcsán.
- Vagy: mi legyen azoknak a kötelező katonai szolgálatával, akiknek szintén a vallásuk tiltja, hogy bármilyen háborúban részt vegyenek? Ez békeidőben is probléma, de tényleges háború esetén igen komoly konfliktusok forrása is lehet. Itt a *vallásgyakorlás szabadsága*, a *lelkiismeret szabadsága* és a *háza védelmével kapcsolatos állampolgári kötelezettségek* és az ezzel kapcsolatos *személyes terhek azonos és tisztességes elosztása* kerülnek ellentétbe.

Az ilyen problémák a mai napig mélyen megosztók számos demokrácia életében. A megosztottság és a konfliktusok mélyén az alkotmányos elvek és értékek nem megfelelően feloldott konfliktusa és összehangoltságának hiánya húzódik meg. Ezeknek a megoldására mi itt nem vállalkozunk. A példákat annak illusztrálására hoztuk ide, hogy érzékelhető legyen, hogy mit is jelent az, hogy az egya-

nosai vagyunk-e (és ebből eredően az adóztatással az állam meglopja a polgárjait)? Vagy ennek ellenkezője igaz? Nevezetesen nem vagyunk 100%-os tulajdonosai a nálunk lecsapódó jövedelemnek, mert az a társadalmi együttműködésben keletkezett, és ennek kapcsán és legfőképp ennek részeként léteznek olyan *kötelezettségeink* a társadalom felé, és társadalmi szintű kötelezettségek a polgártársaink felé, amelyek teljesítéséhez hozzá kell járuljunk a társadalmi együttműködésből nálunk lecsapódó hasznok egy részéből, adók formájában? Az biztos, hogy az elnyomó királyi hatalom által szedett adókat lopásnak és rablásnak tartották. Azon az alapon, hogy a nálunk keletkező jövedelem és vagyon az ő magántulajdonuk, és az adó, amit a király ebből elvesz, az ő magántulajdonuk megkárosítása. A királyi adók, a magántulajdon és az adó mint lopás, az ez elleni függetlenségi törekvések és az ebből eredő szabadság- és az azért vívott háború volt az az összefüggés, amelyen keresztül a *szabadság és a magántulajdon összekapcsolódott*, és nemhogy konfliktusuk nem volt (mint később a rabszolgaság eltörlése kapcsán), de kifejezetten egymást erősítették. Akkor. Abban a helyzetben.

ránt fontos alkotmányos értékek és elvek sokszor nehezen feloldható és mély megosztottságot okozó összeütközésekbe keveredhetnek (és hogy egy-egy ilyen probléma megoldatlansága még akár polgárháborúba is torkollott).

Ezek a példák azt is illusztrálják, hogy a *régi alkotmányos alapelvek az új ügyek, új problémák alkotmánybíróági ügyenkénti interpretációi és a törvényhozás normatív részletszabályai* alapján hogyan kapnak újabb értelmezéseket és alkalmazási lehetőségeket a társadalom fejlődése során, illetve hogy egyes, eredetileg összhangban lévő alapelvek és értékek hogy kerülhetnek új problémák kapcsán összeütközésbe. Mindezekből az is jobban érthető, hogy mi is az értelme annak, hogy mind a »*társadalmi igazságosság politikai koncepciója*«, mind a belőle kikristályosodó alkotmány lehetőség szerint ne legyen túlrészletezett, túlmagyarázott. Számos olyan, előre még csak el sem képzelhető helyzet lehetséges egy társadalom életében, amikor a megfelelő általános és *régi alapelvek és értékek* tökéletesen alkalmazhatóak (némi kis szellemi tevékenység árán) az *új helyzetre*. Ugyanakkor egy túldefiniált alkotmány eleve lehetetlenné teheti az új problémákhoz a régi értékek alapján történő igazodást. Ebből a gondolatkörből még egy fontos tanulság leszűrhető: igenis léteznek örökérvényű elvek és értékek; egy-egy új, eddig nem ismert helyzet vagy ügy nem jelenthet kellő indokot az ilyen régóta érvényesen fennálló elvek és értékek megkérdőjelezésére; ugyanakkor időnként komoly feladatot jelent a régóta érvényes elvek és értékek *új helyzeteknek megfelelő új interpretációjának és új alkalmazásának* a kidolgozása.

Az alkotmányos elvek és értékek folyamatos *összhangba* hozásán, és az *új helyzetekre való alkalmazásán* túl minden demokráciában alapvető fontosságú funkció az *alkotmánybíróság örökődése az alkotmányosság felett*. Meg kell ítélni, hogy például egy adott új törvény vagy alsóbb szintű bírósági döntés, nem ütközik-e alkotmányos alapelvekbe, értékekbe. Ebben az esetben is nem csak *maga a verdit* a fontos, hanem annak *indoklása*, az involvált elvek *interpretációja* és az *iránymutatás* arra vonatkozóan, hogy az ilyen esetekben a jövőben hogyan lehet és kell eljárni.

Az ilyen, a társadalom folyamatos fejlődése, változása által produkált új helyzetek, problémák azok, amelyekre a *törvényhozásnak* normatív szabályokat kell alkotnia, az *alkotmánybíróági interpretációnak* pedig az adott konkrét ügyek kapcsán újra és újra meg kell fejteni az alkotmányos alapelvek érvényesítésének és alkalmazásának a lehetőségeit. Ezáltal az eredeti alkotmányos alapelvek hosszú időn át stabilak maradnak, de az élet által produkált új helyzetekre való alkalmazással maga az alkotmányosság folyamatosan fejlődik. A kellően általános alkotmányos alapelvek folyamatosan egyre több és több értelmezése, jelentése kerül napvilágra és fejlődik ki (SUNSTEIN, 2004). Megjegyzendő, hogy ha maga az alkotmány túldefiniálja az alapelveket, akkor pont az élet által produkált új ügyek miatt gyakori módosításra lehet szükség. Ez viszont alááshatja magát az alkotmányosságot, mert minden módosítás alkalmával megnyílik az új hibák bevitelének a lehetősége vagy egyenest az eredeti akarat, értékek és elvek felülírásának a lehetősége.

Végezetül rendkívül fontos jól megérteni, hogy a *törvényhozási szint* és az *alkotmánybíróági funkciók* rendkívüli fontosságuk ellenére sem az alkotmányos értékek és elvek részletes és normatív kifejtésére szolgálnak, azaz a *törvényhozás* nem a törvényeknek az egyes ügyek kapcsán történő részletes értelmezésére, az *alkotmánybíróág* nem az alkotmányos elvek és értékek *csinálására*, hanem a meglévő és elfogadott elvek és értékek – az alkotmány adta keretek közötti – *alkalmazására* hivatott.

Az alkotmányos alapelvek *csinálása* alatt új elvek, értékek kreálását vagy más, már meglévők megváltoztatását értjük. Ez a *népfelség elve* alapján a *nép szuverén joga*. Ennek a fő lényege az, hogy az alkotmányos értékek és elvek *csinálása, kreálása* az eddig részletezett négy szakasz, nézőpont és szint (alkotmány feletti – alkotmányozó – törvényhozási – bírósági, interpretációs, jogalkalmazási) közül az első kettő szinten történhet csak. Ennek az a következménye, hogy sem a *törvényhozó testület* a törvényalkotás során, sem az *alkotmánybíróági szint* az interpretációs és harmonizációs tevékenysége során nem írhatja felül, nem írhatja át, nem írhatja tovább az alkotmányt. (Szakértelménél fogva legfeljebb javaslatot fogalmazhat meg rá.) Azaz nem történhet az meg, hogy akár az alkotmánybíróági indoklások, akár a törvényalkotás során észrevétlenül, lopakodó módon átírják az alkotmányt.

Az *alkotmánybíróági szint* és a *törvényhozási szint* nem alá- és fölérendeltségi viszonyban áll egymással. Egymás mellett és egymást kölcsönösen kontrolláló, egymás mellé rendelt pozícióban kell legyenek. Azaz meg kell találni a megoldást arra, hogy az *alkotmánybíróág* be tudja tölteni az *alkotmányossági kontroll*al kapcsolatos fontos szerepét, ugyanakkor *ne csúszhasson rá* a tulajdonképpen *törvényhozási felelősség*. Ha ugyanis egy alkotmánybíróág *folyamatosan vétőzza* az újabb és újabb törvényeket, akkor viszonylag hamar abban a helyzetben találja magát, hogy *magára vette a törvényhozói felelősséget* (ugyanis egy idő után csak abból lesz törvény, amivel ő egyetért). Ezzel egyébként észrevétlenül maga az alkotmánybíróág számolná fel a fékek és ellensúlyok rendszerét, mert így nemcsak fék, de – a képi hasonlatnál maradva – gázpedál is lesz belőle. Ennek alapvető feltétele a *felelős kormányzás* és a *felelős törvényhozói működés*. Ha ugyanis a *kormány* vagy a *törvényhozás* nem a *joggal él vissza*, hanem a *jogalkotással*; s a *jogalkotással visszaélve* habituálisan ontja magából az alkotmányellenes jogszabályokat, akkor ő maga idézi elő azt a helyzetet, hogy egy *adekvát jogosítványokkal* bíró, a feladatait érdemben el látni képes *alkotmánybíróág* folyamatosan *vétőt* kell emeljen.

Fontos azt is tisztázni, hogy egy-egy jogszabály nem attól jogszabály, hogy fehér papíron fekete betűkkel olyan mondatokkal van tele, amely előtt számozott paragrafus jelek vannak! Például ebben az írásban is számozott paragrafus jelekkel jelezzük az új fejezeteket. Ettől ez még nem törvény. Egy jogszabály először is *közügyekről* kell szóljon. Mindenkre *általánosan érvényes* kell legyen. Valamilyen, a társadalom életét, életkörülményeit lényegileg érintő és létező problémát kell rendezzen. Számos ilyen feltétel sorolható még fel. Ami fontos, az az, hogy súlyosan aláássa a *közbizalmat* és a demokráciát, ha rendre olyan jogszabályok jelennek meg, amikben időnként akár groteszk módon is

tetten érhető a „*minden állat egyenlő, de a disznók még egyenlőbbek*” orwelli elv érvényesülése (ORWELL, 1989), ráadásul nem közügyek, hanem félreismerhetetlen és a társadalom által még arccal és névvel is beazonosítható magánügyek, magánérdekek érvényesítése kapcsán. Az ilyen jogalkotás nem jogalkotás, hanem *a jogalkotással való visszaélést* testesíti meg.

8.5. A TÁRSADALOM ALAPVETŐ STRUKTÚRÁJA MINT A POLITIKAI IGAZSÁGOSSÁG ELSŐDLEGES TÁRGYA

Kiindulásként fel kell idézzük, hogy az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« a »*társadalmi együttműködésben részt vevő polgárok együttműködésének a tisztességes és igazságos feltételrendszerének*« meghatározására irányul. Miután vannak, akik a társadalom és a társadalmi kooperáció, mint olyan létezését is tagadják, s ebből eredően azt is, hogy bármilyen társadalmi igazságossági elvekre szükség lenne, feltétlenül tisztázni akarjuk, hogy társadalom, mint olyan és társadalmi együttműködés, mint olyan márpedig létezik. Sőt, nemhogy létezik társadalmi kooperáció, hanem a »*mérésékelt szükségesség*« körülményei között megkerülhetetlen szükségszerűség.

Az együttműködés, mint olyan azért alakult ki már a legősibb időktől fogva, mert – nemcsak például a csimpánzok, a *bonobok*,²¹ az elefántok, a farkasok

²¹ A *bonobo* – külsőre – a csimpánzhoz hasonló majom faj. Ők is kisebb-nagyobb csoportokban, „*bonobo társadalmakban*” élnek, s (a csimpánzokkal) ők az emberhez genetikailag legközelebb álló faj. A *bonobo* és csimpánz „*társadalmak*” viselkedésének tanulmányozása során számos olyan megfigyelést tettek, amelyek igazolják, hogy számos, korábban kizárólagosan az embernek tulajdonított magasabb rendű *morális viselkedési forma és norma* szabályozza a *bonobo* (és csimpánz) csoportok mindennapjait. Ezek a megfigyelések arra utalnak, hogy az együttműködés és az azt szabályozó, kifejezetten *morális normák lényegesen régebb óta* és mélyebben „*programozva*” lehetnek meg az emberek között is, mint azt általában gondolnánk. E megfigyelések teljesen más megvilágításba helyezik azt a »*homo economicus*«-modellt, amely szerint az ember a *saját vágyaiból eredő szükségleteinek a kielégítésére*, és az ebből eredő örömeztet *maximalizálására* törő, *racióális önérték-érvényesítő, magányos egoista, atomizált individuum*, és az *erkölcs csak később, a vallási erkölcsstanokkal* alakult ki, *önző vadállati ösztöneink megzabolázása érdekében* (DE WAAL, 2014). A *bonobok* és a *csimpánzok* viselkedésének tanulmányozása olyan megfigyelésekhez vezetett, amelyek alátámasztják, hogy a *társadalmi együttműködés, mint olyan* talán már az emberi faj megjelenése előtt is létezett. A *bonobo-vizsgálatok* további adalékot adnak a „*homo economicus*” redukált embermodelljén alapuló következtetések érvényességén való elgondolkodáshoz. Alátámasztják, hogy alapvetően helyes az, ha például a »*társadalmi igazságosság politikai koncepciójának*« az elvei és általában a társadalmak kapcsán *nem az önző, vágykielégítő és haszonmaximáló, magányos, egoistából, (azaz egy tulajdonképpeni antiszociális szociopatából), hanem az egymással való együttműködésre kikerülhetetlenül rászoruló társas lény modelljéből* indulunk ki. Ennek megfelelően nem az *önző, vágykielégítő és haszonmaximáló, magányos, és szociopata egoisták közötti törvényeket, szabályokat* keressük, hanem a *társaslények közötti társadalmi együttműködésének igazságossági szabályait*.

és számos más állatfaj, de az ember is már réges-régen rákényszerült annak a felismerésére, hogy egymással együttműködve lényegesen többre jut mindenki ahhoz képest, mintha ki-ki egyedül próbálkozna, mint egy igazi vágykielégítő, haszonmaximáló, magányos és önző „*homo economicus*”.

A *szociális darwinizmus* szószólói Charles Darwin evolúciós elméletére hivatkozva mintegy természeti törvényként kezelik a kiélezett versenyt és azt, hogy a természet rendje a *legrátermettebb túlélése*.²² Magyarán a *természet törvénye* alapján természetes lenne a nagy *egyenlőtlenség*, hogy a *kiélezett versenyben* az *erős győz*, a *gyenge elbukik*, és ez nemcsak hogy nem probléma, hanem egyenest ez lenne a *kulcsa az emberi faj fejlődésének és túlélésének*. Az *egyenlőtlenség* és a *gyenge elbukásának* vagy akár elpusztulásának a lehetősége egyrészt *ösztönző* hatású, másrészt a legjobbak kiválasztódásához vezet. (The Gospel of Wealth, 1906). Itt arra a „*kommunikációs trükkre*” is fel szeretnék hívni a figyelmet, hogy a *kiélezett verseny tetszetős ideája*, amely veszteseket és győzteseket hoz létre, lényegében az *egyenlőtlenségeket* állítja elő, növeli meg és szentesíti. Az *egyenlőtlenségek* növelését viszont nem annyira népszerű propagálni. Ezért mindazok, akik valamiért az egyenlőtlenségek növelésében vagy a kialakult egyenlőtlenségek, mint *status quo* konzerválásában érdekeltek, nem az *egyenlőtlenséget* mint olyat, hanem – ami sokkal tetszetősebb – a *verseny mindenek felettségét* propagálják (az együttműködéssel szemben). Amint azonban arra mostanában egyre többen felhívják a figyelmet, az elitek leginkább *mindenki más számára prédikálják a versenyt*. Ők maguk nem igazán szeretnék, ha valódi versenyfeltételek között kellene teljesíteniük. Ezért is lobbiznak számos olyan jogszabályért, amely valamilyen módon a *monopolhelyzetük* kihasználása, *gazdasági erőfölényükkel* való korlátlan visszaélés és az ezerféle *járadékhajhász trükk* elől tünteti el az akadályokat és a korlátokat (ROTHWELL, 2016).

Nem meglepő módon a gazdagok között több követője van a *szociális darwinizmus gyanúsan önigazoló nézeteinek*, mint az átlagemberek között. Az lehet, hogy az *extrém* gazdagok világának emberszabású főemlősei körében ez a viselkedés és attitűd nagy arányban érvényes. Az emberi faj maradék 98-99,9%-a és a természetben előforduló többi faj esetében azonban Charles Darwin maga is másban látta az *evolúció lényegét*. Darwin *Az ember származása és a nemi kiválasztás* című művében amellet érvelt, hogy a *versengés* az evolúciónak *csak az egyik fontos tényezője*. Darwin véleménye szerint az *együttműködés*, a *megértés*, az *összhang*, az *együttérzés* és a *fair*, azaz *tisztességes* viselkedés az evolúció leg-

²² „*The survival of the fittest*”. 1889-re teszik azt, amikor Andrew Carnegie pénzüpiaci milliárdos először állt elő *Darwin tanainak a társadalomra való alkalmazására* vonatkozó javaslataival. Közgazdasági nézeteinek középpontjába a „*verseny törvényét*” mint *Darwin tanainak társadalmi adaptációját* emelte. Az ő nevéhez kötődik az a gondolat, hogy az *önérdekük által mozgatott egyedek és vállalatok* kiélezett versenyében csak a legerősebb, legalkalmasabb éli túl a versenyt, de ez *állítólag* nagyon helyes, mert *állítólag ez lenne a fejlődés záloga*. Ebben a kontextusban értendő az a tőle származó szlogen, hogy „*the survival of the fittest*”.

alább ennyire fontos tényezői. *Az ember származása...* című művében például azt írta: „Azok a közösségek virágoznak a legjobban, és azok hozzák a világra a legtöbb utódot, amelyekben a legnagyobb számban fordulnak elő az egymással összhangban lévő és megértő egyedek” (DARWIN, 1871). Darwin indoklása szerint a legkorábbi emberi közösségek közül azok tudtak jobban megfelelni az evolúciós nyomásnak, amelyekben az együttműködés, a közös munka volt a jellemző, az erőforrásokat és a megszerzett javakat fair, azaz tisztességes módon osztották el egymás között, és kifejezetten odafigyeltek arra, hogy a közösség (vagy a korabeli kis társadalmuk) minden egyes tagja jól járjon. Darwin szerint ezt egyébként a közösség tagjai el is várták egymástól. Darwin amellett érvelt, hogy az ilyen közösségek túlélési, fennmaradási és tovább szaporodási esélyei lényegesen jobbak voltak, mint az olyan embercsoportoké, ahol mindenki csak magával törődött. Darwin akkori nézeteit azóta számos megfigyelés és tény támasztja alá (JOHNSON, 2009; KLEIN, 2014).²³

Megjegyezzük, hogy nem mindegy, hogy a „túlélést” és a „túlélésért folytatott harcot” ki hogyan értelmezi. Kivel is kellene nekünk túlélési harcot folytatni? A saját társaink ellen, mert velük szemben csak mi akarunk túlélni? Vagy a saját társakkal együttműködve, a természet erőivel szemben akarunk túlélni?

Egy, a *Frontiers in Psychology* című lapban megjelent szakirodalmi áttekintés szerzői megállapítják, hogy „...nem az emberek, hanem a csimpánzok magatartása az, ami sokkal inkább hasonlít a neoliberais mitológia szerinti »homo economicus« modelljére.” Az emberek viselkedése ezzel ellentétben „ultraszociális”: az embereknek magas szintű képességük van az empátiára, páratlanul érzékenyek mások szükségleteire, egyedülálló módon képesek aggódni mások jól-létéért, morális normákat hoznak létre, amelyek általánosabb szinten is felerősítik és érvényesítik ezeket a tendenciákat (JENSEN és mtsai, 2014).

Peter Turchin, a Connecticut Egyetem evolúciós biológiai professzora, számos művében arra a kérdésre keresi a választ, hogy hogyan jöhetett létre és hogyan maradhat fenn az az emberi faj esetében megfigyelhető és páratlan „ultraszocialitás”, aminek az eredményeképpen többmillió emberi közösségek képesek egy-egy társadalomban egymással sikeresen együttműködni. *Ultrasociety: How 10,000 Years of War Made Humans the Greatest Cooperators on Earth* című könyvében amellett érvel, hogy viszonylag kevés olyan faj van, amelynek a magas szintű kooperáció a jellegzetes sajátossága, de ezek a fajok szinte az egész földet benépesítik. A hangvák például az állati fajokhoz tartozó összes egyed mintegy egynegyedét teszik ki a földön, de a méhek és darazsak is meglehetősen elterjedtek mindenfelé. Turchin szerint minden, a földet benépesítő és magas szintű együttműködést megvalósító faj közül az emberi faj mint együttműködő faj messze megelőz mindenkit.

²³ Már a művek címei is nagyon beszédeseek: „*Survival of the Nicest*”, azaz a „Legkedvesebb túlélése”, ami nyilvánvalóan a Carnegie-féle „legfittebb túlélése” szlogennek az antitézise; illetve *Survival of the Nicest: How Altruism Made Us Human and Why It Pays to Get Along*.

Több milliós közösségekbe szervezzük magunkat, benépesítjük az összes földrészt, embereket küldünk az űrbe. [...] Az emberi lények a legnagyobb csapatjátékosok. [...] A legbámulatosabb, hogy a ranglétra tetejére csak az elmúlt 10 000 évben jutottunk fel, megelőzve a darazsakat, a méheket, a természetet és a hangyákat. A genetikai evolúcióval ez önmagában nem magyarázható meg...

Peter Turchin: *Ultrasociety: How 10,000 Years of War Made Humans the Greatest Cooperators on Earth* (2015)

Egy másik művében Peter Turchin azt a megfigyeltést adja erre a rejtélyre, hogy a *genetikai evolúció* mellett egy *kulturális evolúció* is végbement az elmúlt 10 ezer évben, és a két evolúciós folyamat egymást erősítette fel igen jelentős mértékben.

Az első emberi hordáktól a nagy birodalmak kialakulásán át a mai modern társadalmakig egy könyörtelen logika szerinti evolúciós és kulturális evolúció zajlott le az emberi faj esetében. Az egymást követő háborúk során részben a leghatékonyabb együttműködésre képes csoportok kerültek előnybe. Másrészt maga az együttműködő társadalom nem más, mint a leghatékonyabb katonai és védelmi technológia...

Peter Turchin: *War and Peace and War: The Life Cycles of Imperial Nations* (2005)

Martin Nowak, a Harvard Egyetem matematika és biológia professzora *Supercooperators: Altruism, Evolution and Why We Need Each Other to Succeed* című könyvében hasonló gondolatmenet alapján amellel érvel, hogy „*Nem a verseny, hanem a kooperáció az ember meghatározó jelentőségű jellegzetessége. [...] A társadalmak működésének matematikai modellezésekor a reciprocitás, a reputáció, egymás elismerése és megjutalmazása, az önzetlenség, a nagylelkűség, a meghocsátó képesség, az együttérzés, a szánalom és a kedvesség mind a kvantitatív modellek matematikailag is szükséges tényezőinek bizonyultak*” (NOWAK és mtsai, 2011). Martin Nowak arra is felhívja a figyelmet, hogy a társadalmak működésének kvantitatív elemzési modelljei alapján levezethető együttműködési szabályok és a nagy vallások által hirdetett egymással szembeni viselkedési szabályok között igen jelentős az átfedés. Ilyen például az *arany szabályként* is ismert »*reciprocitási elv*«: „*ne tégy másokkal olyat, amit Te sem szeretnél, hogy mások tegyenek Veled!*”, illetve „*úgy bánj másokkal, ahogyan szeretnéd, hogy mások is bánjanak Veled!*” (NOWAK, 2012).

Vannak olyan megfigyelések, amelyek azt sejtetik, hogy az együttműködés kísérőjeként már a *majmoknál* is megjelenik valamiféle *igazságérzet* és *morális töltetű érzelmek*. Egy vizsgálatban például, ha az egy csoportba tartozó majmok közül néhánynak lényegesen jobb ételt adtak, mint a többieknek, és mint általában szoktak, akkor a többiek közül volt, aki otthagytta a saját ételét, de olyan is volt, aki a kutatókhoz vágta. Ez azt sejteti, hogy a *majmoknak volt valamilyen elképzelésük az igazságosságról*, érzékelték, ha nem ennek megfelelően történt valami, és annak megfelelően reagáltak is (DE WAAL, 2010).

A »társadalmi együttműködés« során közös terhek, feladatok, valamint közösen elért eredmények és hasznok keletkeznek. (4.2.§) Az »igazságosság mint tisztesség politikai koncepciójának« egyik alapgondolata, hogy a »társadalom a szabad és egyenlő polgárok együttműködési rendszere«. Ebből eredően nem egyszerűen arról van szó, hogy a »társadalmi együttműködés« során közösen elért eredmények, hasznok keletkeznek, míg más hasznok és eredmények máshogy keletkeznek. Itt arról van szó, hogy minden eredmény és haszon, ami egy társadalom életében keletkezik, az a társadalmi együttműködés során keletkezik, ebből eredően máshogy meg nem keletkezik! Ezeknek a polgárok közötti megosztása igazságosan, tehát tisztességesen is és kifejezetten igazságtalanul, tehát tisztességtelenül is történhet.

A reciprocitás, a szimmetrikus viszonyok és az igazságosság, tehát tisztességesség az alapja minden együttműködésnek. Amikor együttműködésre lépünk valakivel, mindannyian elvárjuk, hogy a hozzájárulásunkért, erőfeszítéseinkért cserébe tisztességes részt kapjunk az elért eredményekből és javakból (WILSON, 2016). A társadalmi együttműködés szintjén pedig, amikor polgárként részt veszünk az együttműködésben, akkor az explicit vagy az implicit társadalmi szerződés alapján ugyanilyen elvárásaink vannak. Ha az együttműködés terheinek és a közösen előállított hasznainak és eredményeinek a megosztása nem tisztességes, ha aránytalanul egyenlőtlenül oszlik meg, vagy amikor nem az előzetes megállapodás alapján történik, akkor a megállapodás megszegése és a bizalommal való visszaélés történik, ami végső soron a bizalom megszűnéséhez, felháborodáshoz, az együttműködésből való kivonuláshoz és hasonlókhöz vezet (GINTIS és mtsai, 2005; WILSON, 2015).

Az »igazságosság politikai koncepciója« nyilvánvalóan a terhek, feladatok, eredmények és hasznok igazságos megosztásának a mibenlétére, a feltételrendszerére és a módjára keresi a választ. A »társadalom alapvető struktúrája« és a rajta keresztül érvényesülő »háttérigazságosság« az, amelyen keresztül a terhek, feladatok, az együttműködéssel közösen előállított javak, eredmények és hasznok elosztása megvalósul. Ez az alapvető oka annak, hogy a »társadalom alapvető struktúrája« és a „háttérigazságosság rendszere« a »politikai igazságosság« elsődleges témája.

Ennek a részletesebb kifejtése előtt tisztázni kell egy fontos kérdést, amelynek tisztázatlansága súlyos félreértések forrása lehet, amely a társadalmi igazságosságról való gondolkodás egészét teljesen tévútra viheti. A »társadalmi együttműködéssel« közösen elért eredmények, hasznok, javak és egyéb, a polgár számára jó dolgok abszolút fontos, és mindig szem előtt tartandó lényegi eleme az, hogy a »közösen elért dolgokról« beszélünk mindvégig. Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« amikor a terhek, feladatok, jogok, kötelezettségek és a polgárok számára jó dolgok (javak) »disztribúciójának az igazságosságát« vizsgálja, a »közösen előállított javakra« szorítkozik (RAWLS, 2001). Ugyanakkor a társadalom a polgárok együttműködésének a rendszere, és minden eredmény, haszon és a polgárok számára jó dolog így vagy úgy a társadalmi együttműködésből származik (WILKINSON, 2016). A miáltalunk közösen előállított dolgok magunk közötti megosztására vonatkozó igazságossági szabályok a

»disztributív igazságosság« szabályai. Az igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója ezekkel a »disztributív igazságossági« kérdésekkel foglalkozik, s nem pedig a mások által előállított javak magunk közti elosztásával foglalkozó »allokációs igazságossági« kérdésekkel.

Vannak olyan »elosztási igazságossági« kérdések is, amelyek az »allokációs igazságosság« körébe tartoznak, amelyen belül »nem a közös együttműködéssel előállított javak igazságos elosztása« a téma. Például egy másvalakitől ajándékba kapott tortát hogyan kell igazságosan elosztani egymás között. Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« nem foglalkozik azokkal az elosztási kérdésekkel, amelyek olyan javak elosztásával kapcsolatosak, amelyek előállításához semmi közünk, mert csak kaptuk valahonnan, vagy netán az égből pottyant. Ebből eredően, hacsak ennek az ellenkezőjére kifejezetten nem hívjuk fel a figyelmet, mi is mindvégig ebben az írásban a »társadalmi együttműködés során közösen létrehozott javak« (és feladatok, terhek, jogok, kötelezettségek) igazságos megosztásával, azaz a »disztributív igazságosság« kérdéseivel foglalkozunk (RAWLS, 2001). A »társadalom alapvető struktúrája« az, amelyen keresztül érvényesül az a »háttérigazságosság«, amely a miáltalunk közösen előállított javaink miközöttünk való megosztását, és nem a más által előállított javak miközöttünk való megosztását szabályozza – a feladatok, terhek, jogok és kötelezettségek megosztása mellett. Ezt azért kell tisztázni és mindvégig szem előtt tartani, mert ugyanazon igazságossági elvek, ugyanazok a mondatok egészen más érzéseket keltenek, és egészen más értelmezést nyerne, ha a miáltalunk közösen elért dolgok elosztására (»disztributív igazságosság«), vagy más valaki dolgainak a miközöttünk való elosztására (»allokációs igazságosság«) vonatkoznak. Az »igazságosság politikai koncepciója« a »disztributív igazságosságra« és nem az »allokációs igazságosságra« vonatkozik.

A »társadalmi együttműködésben« részt vevő polgárok az együttműködés során állítják elő mindazokat a polgárok számára jó dolgokat (javakat) és társadalmi erőforrásokat, amelyeknek az igazságos elosztásával kapcsolatosan elvárásokkal, követelésekkel léphetnek fel.²⁴

²⁴ Korábban az 4.2.§ fejezetben részleteztük a társadalmi együttműködés rendkívül szerteágazó és mélyreható jelentőségét, most csak utalunk az ott kifejtettre. Ha el akarjuk képzelni és át akarjuk érezni a társadalmi együttműködés valódi jelentőségét, akkor képzeljük el, mi lenne, ha tényleg nem lenne semmilyen társadalmi együttműködés, és tényleg csak magunkra lennénk utalva. Elég nagy bajban lennénk ilyenkor. Csak azt a ruhát vehetnénk fel, csak azt ehetnénk, csak azt ihatnánk, csak olyan házban lakhatnánk, csak olyan ágyban aludhatnánk, csak olyan eszközzel és csak olyan úton közlekedhetnénk, csak olyan tányérból és csak olyan evőeszközzel étkezhetnénk, csak olyan tűzhelyen és csak olyan tüzelőanyaggal süthetnénk, főzhetnénk és fűthetnénk, amit mi magunk állítottunk elő vagy csináltunk meg, a saját magunk által előállított nyersanyagokból és a saját magunk által készített szerszámokkal és alkatrészekkel. Emellett csak azt tudnánk, amit mi magunk megtapasztaltunk vagy valahogyan magunktól megtanultunk (de könyv, tanár, internet, stb. nincs, mert nincs együttműködés). Ha megbetegszünk, megsérülünk, akkor csak abban az ellátásban részesülünk, amit mi magunknak nyújtani tudunk – a saját magunk által előállított nyersanyagokból saját magunk által készített eszközökkel és gyógy-

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« által »jól elrendezett társadalomban« – amelyben mind a polgárok számára »valós értékkel bíró egyenlő jogok«, mind a polgárok számára »ténylegesen kihasználható, tisztességes egyenlő esélyek és lehetőségek« biztosítva vannak – a »társadalmi együttműködés« során létrejövő jövedelem és vagyon megoszlás tulajdonképpen a »tisztá procedurális igazságosság« eredményét testesíti meg (RAWLS, 2001). Érintettük már a kérdést, de itt ki kell emelni röviden azt, hogy mit is jelent az, hogy »valós értékkel bíró egyenlő jogok« és »ténylegesen kihasználható tisztességes lehetőségek«. Itt arról van szó, hogy önmagában az *nem elegendő, ha csak deklaráljuk*, hogy minden polgárnak *egyenlők a jogai vagy egyenlők a lehetőségei*. Az, hogy *milyen valós értéke van* ezeknek a jogoknak és lehetőségeknek az adott polgár számára, az attól függ, hogy az adott polgár *tud-e bármit kezdeni ezekkel, és mit tud kezdeni ezekkel* ténylegesen a saját életére vonatkozóan. A *formálisan deklarált egyenlő jogok és lehetőségek* akkor nevezhetők *tisztességesnek*, akkor van *valós értékük*, és akkor egyenlők a valóságban is ténylegesen, ha a polgárok társadalmi helyzetüktől és minden más hasonló *irreleváns szemponttól függetlenül* – a *formálisan egyenlőnek deklarált* – jogaikkal és kötelezettségeikkel nagyjából *azonos módon élni is tudnak*.

Ezt szem előtt tartva és ebben az értelemben kell értelmezni azt, hogy a »jól elrendezett társadalomban« a jövedelmek és vagyonok megoszlása a »procedurális igazságosság« eredményét tükrözi, s a jövedelmek és vagyonok eloszlása igazságosnak és tisztességesnek tekinthető akkor is, ha ez nem egyenlő, de ez akkor és csakis akkor igaz, ha (i) nemcsak *formálisan* egyenlők a *deklarált* jogok és lehetőségek, (ii) hanem ezekkel élve, ezeket kihasználva a polgárok ténylegesen javítani is képesek a sorsukon, és ki tudják bontakoztatni saját potenciáljukat, (iii) és ezeknek a jogoknak és lehetőségeknek az ebben az értelemben vett *valós értéke* nagyjából egyenlő (RAWLS, 2001).

A »társadalom alapvető struktúrája« egy »jól elrendezett társadalomban« úgy működik, hogy ha mindenki követi az *igazságos mint tisztességes együttműködés* »nyilvánossági követelményeknek« megfelelően elfogadott szabályait, tiszteletben tartja és betartja az ebből eredő »reciprocitási« elveknek és normák-

szerekkel. Ha munkaképtelenné válunk baleset, sérülés, vagy életkori okok miatt, akkor abból élünk, amit addig a saját magunk által megcsinált raktárunkban elraktároztunk magunknak. Hosszan lehetne sorolni, hogy mi minden következményekkel járna az, *ha tényleg nem lenne társadalmi együttműködés, és tényleg kizárólag csak magunkra lennének utalva*. Még *Robinson Crusoe* is azokkal az eszközökkel és azokból a dolgokból kezdte felépíteni életét a lakatlan szigetén, amiket a hajótörést követően a roncsokból kimentett, vagy amit a víz a partra vetett. Azaz a teljes magára utaltságában is valamilyen korábbi társadalmi együttműködéssel előállított eszközökkel és dolgokkal tudott valahogyan nélkülözni új élete felépítéséhez. Az *ügyek és a közös ügyek iránti alázat* szempontjából, valamint *önmagunk sebezhetetlenségébe, önállóságába és individualizmusába vetett hitünk* és koncepcióink újraértékelése szempontjából nem árt végig gondolni, hogy akár csak egy pár hétig is hogyan maradnánk egyáltalán életben, *ha tényleg nem lenne semmilyen társadalmi együttműködés*.

nak megfelelő »kölcsonös kötelezettségeket és elvárásokat«, akkor a »társadalmi együttműködésből« származó javak adott, konkrét megoszlását mindenki igazságosként, de legalábbis nem igazságtalanként fogja elfogadni, függetlenül az adott konkrét eloszlás tényleges mikéntjétől. Ez a működésben azt jelenti, hogy a »társadalom alapvető struktúrája« által meghatározott »háttérigazságosság« keretei között az egyes személyek, illetve szervezetek lényegében saját döntéseik és preferenciák szerint azt tesznek, amit jónak látnak, mindaddig, amíg az »igazságosság politikai koncepciójának« és »társadalom alapvető struktúrájának« az alapelveivel, alapértékeivel, normáival és szabályaival ez nem ellentétes. Ennek megfelelően részesednek az együttműködéssel közösen létrehozott javakból és a munkamegosztás terheiből. A részesedésre vonatkozó követeléseik alapja az igazságos mint tisztességes társadalmi együttműködésben való részvételük. A »társadalom alapvető struktúrája« által meghatározott »háttérigazságosság« az, amely meghatározza a »tisztességes együttműködés feltételrendszerét« és kereteit. E kereteken belül mindenki kellő szabadsággal rendelkezik.

Az a követelmény, hogy nem elegendő az egyenlő jogok és lehetőségek formális deklarálása, hanem ezek »valódi és egyenlő értékét« is biztosítani kell – számos rendkívül mélyreható következménnyel jár. Ez a követelmény, összekapcsolódva azzal, hogy »a polgár egész életén át a társadalmi együttműködés teljes körű normál funkcionálóképességgel részt vevő tagja« kell hogy legyen, kijelöli az összes morális értelemben vett kötelezettséget, amellyel a társadalom tagjai – nem elsősorban a »háttérkulturához« tartozó, dicséretes és örömdetes egyéni jótékonykodáson keresztül –, hanem az alkalmasan megszervezett »társadalmi alapstruktúrán«, azaz a fő politikai, társadalmi és gazdasági intézményeken keresztül »tartoznak egymásnak«. Ezeknek a polgároknak azok az egymással szembeni tartozásai, »viszonosságok« és »kölcsonösszegek« alapuló »morális kötelezettségei«, amelyeket »össztársadalmi szinten lehet csak teljesíteni. Ennélfogva ezek a társadalom felé fennálló jogos »erkölcsi követeléseket« és elvárásokat jelentenek minden egyes polgár részéről. Ebből eredeztethető az összes olyan intézményrendszer és szakpolitika is, amelyek működtetése és megvalósítása az állam létezésének elsődleges okát és az állam elsődleges prioritású kötelezettségeit jelentik. Itt az elvi és morális alapokat tisztázzuk, a későbbiekben az ebből eredeztethető elsődleges fontosságú intézményekre még sokszor visszatérünk.

Ezek az általános és normatív elvi megfogalmazások, amennyire száraznak, sterilnek és elméletinek tűnnek, annyira életbevágó és gyakorlati a jelentőségük. Gondoljunk bele és képzeljük el némi intuitív és kreatív képzelőerő mozgósításával, hogy mi minden oka lehet annak, ha egy polgár a számára formálisan biztosított egyenlő jogokkal és egyenlő esélyekkel és lehetőségekkel nem tud élni.²⁵

²⁵ Az »elsődleges prioritású társadalmi javakat« biztosító »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű intézmények« stabilitása és társadalmi támogatottsága szempontjából nem elhanyagolható a képzelőerő, a mások helyzetébe való beleérzés képessége (empátia), az igazságosságérzet, a szánalom és az együttérzés képessége. Egy „jó” oktatási rendszer, amely elsődleges céljának a demokrácia és a társadalom és a gazdaság egészséges műkö-

Lehet, hogy mélyszegénységben él, és kisebb gondja is nagyobb annál, hogy a jogaival foglalkozzon. De az is lehet, hogy nagyon szeretne élni a jogaival és a lehetőségeivel, csak hogy épp a *mélyszegénysége* miatt nem jut el odáig, hogy éljen ezekkel. Például nincs egy olyan *ruhája*, vagy *nincs pénze vonatjegyre*, vagy nincs megfelelő *tisztálkodási lehetősége*, így aztán nem tud elmenni egy *állásinterjúra*, vagy nem tud elmenni egy *felvételi vizsgára* (hiába okos). Lehet, hogy az *önbecsülése* és az *emberi méltósága* oly mértékben rendült meg, hogy már nem tud megfelelően fellépni a maga ügyeiben. Lehet, hogy *súlyos beteg vagy sérült*. Lehet, hogy annyira *idős*, hogy már nem tudja előteremteni magának a megfelelő jövedelmet, vagy mások gondoskodására szorul. Lehet, hogy rendkívül okos, tehetséges, de olyanok az *otthoni körülmények*, hogy nem tud a tanulmányaira koncentrálni, és nem tud a tényleges képességeinek megfelelő tanulmányi eredményt produkálni. Lehet, hogy tömegesen mennek csődbe a vállalatok, mindenütt egyszerre szűnnek meg a munkahelyek, sehol *nincs munkalehetőség*, ezért hiába keres, nem talál *tisztességes megélhetést biztosító munkát*, nyilvánvalóan rajta kívül álló okokból.

Ezeket a példákat hosszan lehetne sorolni. Azt kell érteni, hogy – szemben a részben belőlünk fakadó, részben belénk sulykolt, *önmagunk sérthetetlenségére* vonatkozó *hiedelmeinkkel* –, valójában mindannyian rendkívül *sérülékenyek* vagyunk (NUSSBAUM, 2013). *Bármikor, bárkivel* történhet olyan dolog, amelynek a következtében olyan helyzetbe kerül, amivel egymagában nem képes megbirkózni. Azt is fontos érteni, hogy bármilyen állandó vagy átmeneti *fogyatékoság*, *csökkent funkcionálóképesség* vagy a *funkcionálóképességet* lerontó helyzet *önmagban* csak egy objektíven létező *állapotot* jelent. Hogy ez »*társadalmi hátrányos*«, »*hátrányos helyzetű*«, »*hendikeppé*« válik-e és milyen mértékűvé válik, az szinte teljes mértékben a társadalomtól, pontosabban a »*társadalmi igazságosság politikai koncepciója*« szempontjából releváns intézmények létezésétől illetve működésének megfelelőségétől függ (WOLFF és mtsai, 2007). A »*valós értékű jogokhoz, lehetőségekhez*«, a »*teljes életet át tartó funkcionálóképességhez*«, a »*szégyenmentes élet*« és az »*önbecsülés társadalmi feltételeinek*« a biztosításához az szükséges, hogy jól működjenek mindazok az intézmények, amelyek biztosítják azt, hogy semmilyen – ebben a szélesebb értelemben vett – átmeneti vagy tartós *fogyatékoság* ne alakuljon át »*társadalmi hátránnyá*«, »*hátrányos helyzetű*«, »*hendikeppé*«.

dését tekinti – és nem a gazdasági és profitérdekek kiszolgálását –, a demokrácia szempontjából alapvető fontosságú és *morális jelentőségű érzelmek* fejlesztésére nagy súlyt fektet. Ez például a szerepe az olyan tárgyaknak, mint például irodalom, művészetek, filozófia, minden más bölcsészet, társadalomtudományok, zene, tánc, ének, stb. (NUSSBAUM, 2013). A diszfunkcionálisan működő és az oktatás szerepét félreértelmező, illetve a profitérdekek kiszolgálására szerveződő oktatási rendszerekben ezeket a tárgyakat *mondják* feleslegesnek. Azért, *mert ez senkinek a közvetlen profitérdekét nem szolgálja*, pusztán »*csak*« a demokrácia védelmét. Ilyen akkor tud előfordulni, ha az *államot egyes gazdasági érdekcsoportok ügyesen foglyul tudják ejteni*, *magánérdekeiket közérdeknek tudják „eladni”*, és a *közcélokra* fordítandó forrásokat *magánérdekeik* finanszírozására tudják eltéríteni (NUSSBAUM, 2010). Tegyük hozzá: teljesen *illegitim és tisztességtelen* módon.

Mindezek fényében a »*társadalmi együttműködés tisztességes és igazságos feltételrendszerének*« részét képező és a »*társadalom alapvető struktúrája*« és a »*háttérigazságosság*« részeként működtetendő *alapvető intézmények* valójában úgy is felfoghatók, mint egy, a teljes életútra kiterjedő és az összes ilyen eshetőségre kiterjedő társadalmi biztosítási rendszer, amelynek alapvető feladata az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« tisztességesen elegendő mértékű, küszöbszint feletti biztosítása minden egyes polgár számára (13.§). Olyan dolgok tartoznak ide, mint például:

- (i) azok az intézmények, amelyek, a *felnevelő generációk* tagjainak veleszületett erkölcsi és természetes képességeinek a minél magasabb szintű kibontakoztatásához szükségesek, s minden egyes gyermek és fiatal *életesélyeit* és az együttműködésben való részvételhez szükséges »*teljes körű normál funkcióképességét*« „felépítik”, és minél jobbá teszik (oktatási rendszer);
- (ii) azok az intézmények, amelyek a polgárok »*normál funkcióképességét*« megőrzik, fejlesztik és ha szükséges, *helyreállítják* (egészségügy és a társadalmi egészségbiztosítás, de a többi társadalmi biztosítási ág is: baleseti, rokkantsági, keresőképtelenségi, munkanélküliségi biztosítási intézményrendszerek);
- (iii) azok az intézmények, amelyek *bármely ok miatt egzisztenciális vagy egyéb bajba jutottak*, illetőleg az *életkoruk* miatt már *aktív jövedelemtermelésre képtelenek* »*normál funkcióképességét*« azáltal is biztosítják, hogy nem engedik azt meg, hogy bárki, bármely ok miatt olyan *egzisztenciális helyzetbe* kerüljön, amelyben *önbecsülése, emberi méltósága* már olyan mértékben rendül meg, hogy *emiat nem képes a társadalmi együttműködés teljes körű normál funkcionálóképességgel részt vevő tagjaként tevékenykedni*, illetőleg *a számára biztosított jogokkal és lehetőségekkel már nem képes élni*, s így megszűnik számára *jogai, lehetőségei* valós értéke. (például: *társadalmi biztosítási és szociális ellátó rendszerek*).

A »*háttérigazságosság*« kifejezésben a „*háttér*” szó arra utal, hogy magában a »*társadalom alapvető struktúrájában*« és működésében olyan normák, eljárási szabályok, mechanizmusok vannak beépítve, amelyek nemcsak azt biztosítják, hogy a »*társadalmi együttműködés*« *jelenlegi* rendszere tisztességes és igazságos legyen, de azt is garantálják, hogy ez a *jövőben* is így maradjon az »*egymásra épülő generációkon át*«.

Rawls egy érdekes példán keresztül világítja meg a »*háttérigazságosság*« lényegét és az *egyedi igazságossági szabályok* és a »*háttérigazságosság*« *szabályainak* egymáshoz való viszonyát és rendszerszerű összefüggését. A professzionális kosárlabda mezőnyben például a csapatok következő szezonra történő játékosborzolás egyik fő szabálya az, hogy a csapatok nem általában jogosultak játékosokat toborozni az új szezonra, hanem a szezon végi helyezéssüktől függően: először az utolsó helyezést elért csapat jogosult új játékos toborozni, utána az utolsó előtti, majd az az előtti és ebben a rendben a legvégén az első helyezést elért csapat. Mit akarnak ezzel a szabállyal biztosítani? Ez a szabály – mint a profi kosárlabda alapstruktúrájába beépített *eljárási* »*háttér*«

igazságossági szabály» – a háttérben való működésével azt hivatott biztosítani, hogy a mezőny profi kosárlabda csapatainak mezőnye szezonról szezonra nagyjából kiegyenlített maradjon. Így biztosítható, hogy a mezőny ne szakadjon szét; egyik csapat se kerülhessen olyan túlzott erőfölénybe, amely tulajdonképpen már kizárja, hogy a mezőny egyes csapatainak esélye lehessen a tisztes győzelemre. A cél az, hogy szezonról szezonra biztosítva legyen az, hogy nagyjából minden meccsen kiegyenlített küzdelemre kerülhessen sor, és minden csapatnak megmaradjon a reális esélye a győzelemre. Erre a *fordított erőssorrend szerinti toborzási szabályra* szükség van ahhoz, hogy hosszabb távon is teljesüljenek a sport és a bajnokság eredeti célkitűzései, megmaradjon a meccsek sportszerűsége és vonzereje. Ez a »háttérigazságossági szabály« biztosítja, hogy a bajnokság ne alakuljon át valami olyan egész más valamivé, ami már teljesen ellentétes a kosárlabda bajnokságok eredeti céljaival és értékeivel (RAWLS, 2001). Figyeljük meg azt is, hogy ez a *fordított erőssorrend szerinti játékosborzási szabály* is a kosárlabda szabályrendszeréhez tartozik. De ez nem közvetlenül az egyes meccsek játékszabályai közé tartozik, hanem a *szezon összes mérkőzésének a keretfeltételeit* adó „*alapvető struktúra*”, azaz a bajnokság és lebonyolításának a szabályrendszeréhez tartozik. Ez a kosárlabda bajnokság egyik *alapstruktúrába* beépített »háttérigazságossági szabálya«.

Hogy jön a profi kosárlabda *fordított erőssorrend szerinti játékosborzási és mezőnykiegyenlítési szabálya* a társadalmi igazságossághoz? A társadalomban is az történik az »egymásra épülő generációkon át«, hogy a legkülönbözőbb okok miatt a vagyonok, a jövedelmek és a lehetőségek *túlzott mértékű koncentrációja* alakulhat ki. A magánvagyonok *túlzott mértékű koncentrációja* a magánhatalom *túlzott mértékű koncentrációját* is jelenti egyben. A *túlzott egyenlőtlenségek* kialakulása mögött mindig a magánvagyonok és a magánhatalom *túlzott koncentrációja* húzódik meg. Ez nagyon sokféle módon ássa alá a társadalom egészséges működését, a társadalmi igazságosságot, a társadalmi bizalmat, a biztonságot és a demokráciát. Hogy mi ez a sokféle mód, arra már az eddigiekben is sokszor kitértünk és később is visszatérünk rá. Az alábbi idézet is rávilágít arra, hogy mi is az egyik legnagyobb probléma a vagyonok és a hatalom extrém koncentrációjával?

„Ha a vagyon és a gazdagság valóban a kemény munka, a vállalkozó szellem és a hasonló egyéni érdemek szükségszerű jutalma lenne, akkor ma milliárdos kellene, hogy legyen minden Afrikában élő nő...”

George Monbiot: *The 1% are the very best destroyers of wealth the world has ever seen* (2011)

Ez feltehetően nemcsak az afrikai nőkre igaz, de szinte minden dolgozó és háztartást vezető és gyermeket nevelő nőre és sok mindenki másra is. A probléma az, hogy a *tehetségen, a tudáson, a szorgalmon, a vállalkozó szellemen* és az extrém vagyonok „*kiérdemlésének*” alátámasztására mondott vagy sugalmazott hasonló *érdemek*en és tényezőkön kívül az ilyen vagyoni koncentrációk kiala-

kulásában szerepe van sok olyan dolognak, aminek semmi köze nincs az egyéni érdemeknek.

Az extrém vagyonok kialakulása és természetrajza kapcsán érdemes tanulmányozni Thomas Piketty *A tőke a 21. században* (2013) című művét. Az extrém vagyonok kialakulásában az egyéni érdemekén kívül szerepe van a vak-szerencsének, a korábban (7.5.§) részletezett »járadékkehajhász magatartásnak«, azoknak az eleve jelentős előnyöknek, amikbe valaki beleszületik (és hátrányoknak, amikbe mások születnek bele), az erőviszonyok és lehetőségek aránytalan eltorzulásának, az öröklésnek, az eleve igazságtalan társadalmi rendnek és hasonlóknak (PIKETTY, 2015).

A probléma az, hogy az *érdemek* és az *érdemnek egyáltalán nem nevezhető okok* miatt kialakuló *extrém vagyonkoncentráció* szükségszerűen *extrém hatalmi koncentrációval* is jár. A túlzott vagyoni és hatalmi koncentráció nemcsak a társadalmi egyenlőtlenségeket növeli meg, annak minden káros társadalmi és egészségi hatásával együtt, hanem rendkívüli mértékben megnöveli a *társadalmi távolságokat* is. A lesüllyedő alsóbb és középrétegek a helyzetet nagyrészt joggal *igazságtalannak* találják, maga az *irigység* és a *harag* is felüti a fejét, ami az ellenoldalon a gazdagok részéről szintén *haragot* és a kiváltságos helyzet *féltését* váltja ki (RAWLS, 1999a). Összességében a *társadalom szétszakadhat*, a *társadalmi bizalom* – ami szinte minden társadalmi és gazdasági együttműködés alapfeltétele – súlyosan megrendül (lásd még: 4.4.§, 5.8.§, 6.4.§, 8.4.§). Nemcsak maga az *igazságos mint tisztességes társadalmi együttműködés*, *mint* olyan szűnik meg, de még a feltételei is súlyosan aláásódnak. Mindez nemcsak a súlyos társadalmi problémák felerősödését, az egészségi állapot hanyatlását, de magának a demokráciának és a demokratikus működés feltételeinek a megrendülését is okozza. A korábbi, a profi kosárlabda világából hozott példához visszatérve, ez olyan, mintha az ott ismertetett *fordított erőssorrend szerinti játékosválasztási* és mezőnykiegyenlítési szabály helyett a legjobb játékosokat mindig csak a mezőny győztes csapatai tudnák leigazolni a következő bajnokságra, ami végül a mezőny szétszakadásához vezetne, és azt eredményezné, hogy egyes csapatoknak eleve semmilyen esélye nem marad arra, hogy valaha is megnyerhessenek egy-egy meccset.

Annak érdekében, hogy a »*társadalmi együttműködés tisztességes és igazságos feltételrendszere*« és így a demokratikus működés feltételrendszere, valamint a »*jogok és lehetőségek valós értéke*« »*generációkon át*« megőrizhető legyen, az »*igazságosság politikai koncepciója*« által »*jól elrendezett társadalom*« a »*társadalom alapvető struktúrájába*« olyan »*háttérigazságossági szabályokat*« épít be, és juttat érvényre folyamatosan, amelyek meggátolnak minden olyan folyamatot, amely a »*társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszerének*«, a *társadalmi igazságosság* és a *demokrácia* aláásásához, megrendüléséhez vezet.

Vegyük észre, hogy ha megrendül vagy megszűnik a »*társadalmi együttműködés feltételrendszerének a tisztességessége*«, az végső soron a *demokrácia* megrendüléséhez, esetleg megszűnéséhez vezet. Például a »*társadalom alapvető struktúrájának*« a főbb intézményeknek a működésébe olyan – az amerikai profi kosárlabda bajnokság fordított erőssorrend szerinti sorolási szabályaihoz

hasonló – »háttérigazságossági« mechanizmusokat (is) be kell építeni és működtetni, amelyek »generációkon át« képesek fenntartani és biztosítani az alapvető »jogok tisztességes és egyenlő értékét« és a »tisztességes és egyenlő esélyeket és lehetőségeket« a »társadalmi együttműködésben részt vevő összes polgár« számára.

A »háttérigazságosság« mechanizmusaival a túlzott, esetenként extrém erőegyensúly-torzulásokat kell kivédeni; azaz azt kell biztosítani, hogy ne alakuljon ki olyan mértékű vagyoni és hatalmi koncentráció, amely felborítja a jogok és lehetőségek tisztességes és viszonylag egyenlő *valós* értékeinek az egyensúlyát. Ez például megfelelő progresszív adórendszerrel, a bizonyos kellően nagy küszöbérték feletti vagyonok adóztatásával, a bizonyos küszöbérték feletti vagyonok öröklésének szabályozásával, jól működő társadalmi igazságossági intézményrendszerrel és hasonló mechanizmusokkal érhető el.

Meg kell jegyezni, hogy ma már tapasztalati tények igazolják, hogy a fejlett országok társadalmi között azok működnek és teljesítenek minden szempontból a legjobban, ahol a legkisebbek a vagyoni egyenlőtlenségek. A társadalom alsó és legfelső 10%-a közötti különbség ezek között az (OECD) országok között négyszeres (pl. skandináv országok), de akár több mint tízszeres is lehet (pl. USA). A lakosság egészségi állapota, a korai halálozás, a várható élettartam, az alkohol, kábítószer problémák, a bűnözés, az erőszak, a tinédzserkori terhességek, a válások, a depresszió és más mentális problémák, az írási, olvasási és matematikai képességek, a gyermekéhezés, a gyermekkori szegénység, a hajléktalanság, a gazdaság teljesítőképessége, a környezetszennyezés és lényegében az összes említésre méltó nagy probléma tekintetében annál jobb a helyzet egy adott országban, minél kisebb a társadalmi távolság az egyes jövedelmi csoportok között, és annál rosszabb a helyzet, minél nagyobb ez a különbség (MARMOT, 2005, 2015; WILKINSON, 1996, 2005; és mtsai, 2009; CSDH, 2008).

8.6.§ A HÁTTÉRIGAZSÁGOSSÁG ÉS A SZABADSÁGJOGOK, JOGOK, TÁRSADALMI ESÉLYEK ÉS LEHETŐSÉGEK VALÓS ÉRTÉKÉNEK MEGŐRZÉSE

Az »igazságosság politikai koncepciójának« fő témája a »társadalom alapvető struktúrája« és a »háttérigazságosság«. Ennek az egyik legfőbb oka, hogy – amint azt korábban részleteztük – alapvető fontosságú, hogy »generációról generációra« megőrizzük a »társadalmi együttműködés« minden résztvevője számára, a »jogok és lehetőségek tisztességes és valós értékét«, azt, hogy ezek ne csak *formálisan* deklarált dolgok legyenek, hanem mindenki tudjon élni is ezekkel a jogokkal, ki tudja használni a lehetőségeket és így mindezek *valós értékkel* bírjanak a számára. Ha megszűnik a »jogok és lehetőségek valós értéke«, akkor a polgárok számára a demokrácia valós értéke is megszűnik.

Ezzel a kérdéssel természetesen nem csak az »igazságosság mint tisztesség politikai koncepciója« foglalkozik. Számos más »politikai igazságossági koncepció« létezik és különböző válaszokkal. Bizonyos más »társadalmi

szerződéses elméletek» a társadalmi igazságosságot egyfajta *historikus* folyamatban értelmezik.²⁶ Ezek megközelítően részletes ismertetése, elemzése (is) akár több könyvet megtöltene. Mi itt csak nagyon röviden, ebből eredően leegyszerűsítően és a mi mondanivalónk szempontjából kiemelt egyes részekre fókuszálva tudjuk felületesen érinteni ezeket. Néhány mondatban vagy bekezdésben, amelynek célja, hogy az igazságosság mint tisztesség és a historikus elméletek közötti lényegi különbségekre rávilágítsunk, ezeket az elméleteket kizárólag csak igen leegyszerűsítve lehet érinteni.

Például John Locke (1632–1704) eredeti, a *Two Treatises of Government* (*Két értekezés a polgári kormányzatról*) című, 1698-ban publikált művében kifejtett elméletére hivatkozva (LOCKE, 1690) vázoljuk a »*historikus társadalmi szerződéselméletek*« fő gondolatmenetét. Locke abból indul ki, hogy a tökéletes állapot a bármely állam- vagy társadalomszerveződés előtti, paradicsomi »*természeti állapot*«, amely – Thomas Hobbes *Leviathan* című művében (1651) kifejtett nézeteivel ellentétben – nem az erőszak és a kaotikus viszonyok (HOBBS, 1651), hanem a *tökéletes szabadság és egyenlőség eredeti állapota*. Miután nagyjából azonos képességeket kaptunk, a természetnek egyazon közösségéhez tartozunk, alapértelmezésben nincs és nem is lehet köztünk lényegi különbség, vagy alá- és fölérendeltség *az eredeti paradicsomi természeti állapotban*. A nagyobb jó elérése vagy akár bizonyos együttműködési szükségszerűségek (például egymás megvédeése) érdekében azonban megegyezhetnek a felek egymással az együttműködésben. Tételizzük fel, hogy ilyen alapon megegyeznek bizonyos jogokban, kötelezettségekben, ideértve a *tulajdonhoz* való jogot és a *tulajdon átruházásához* való jogot és ehhez kapcsolódóan a *szerződések* betartásának fontosságában.

Itt mi most azt is feltételezzük a saját mondanivalónk fókuszának a fenntartása érdekében, hogy a felek ezeket a *szabadságjogokat* *tökéletesen* határozták meg.²⁷ Ha a *tökéletes egyenlőség és szabadság állapotában* a felek (i) a *sza-*

²⁶ A Rawls által kidolgozott »*igazságosság mint tisztességesség*« (*Justice as Fairness*) nem *historikus*, hanem »*hipotetikus szerződéselmélet*«. Tulajdonképpen egy »*nem historikus*«, *hipotetikus* modell, amely mint *gondolatkísérlet* segít elemezni és megérteni, hogy egy elképzelt, hipotetikus »*eredeti pozícióban*« (*»Original Position«*) a felek miért pont azokat az igazságossági koncepciókat választják, amiket választanak, amikor megkötik a »*hipotetikus társadalmi szerződést*« (11.§). Más elméletek, pl. *John Locke*, *Jean-Jacques Rousseau* vagy akár *Robert Nozick* elméletei nem ilyenek. Ők egy *elképzelt és »idealizált historikus folyamat*« mentén elemzik a kérdéseket.

²⁷ Itt az *alapvető szabadságjogokról* van szó, elsősorban az ebben az elméletben különös hangsúlyt kapó *tulajdonról*, *tulajdonátruházásról*, a *szerződések*re és azok védelmére vonatkozó jogokon kívül. De ezek azok, amiket itt ebben a szövegben mi nem tudunk megközelítő részletességgel sem bemutatni. A mi mondanivalóink céljából itt most az az alapfeltételezés, hogy ezeket a *szabadságjogokat* mind jól határozták meg Locke szerződő felei az eredeti állapotban. A részletek kapcsán érdemes John Locke műveit tanulmányozni. Ezek közül ezzel a témával kapcsolatosan a részleteket az *Értekezés a polgári kormányzatról* (*Two Treatises of Government*) (1698) című művében érdemes tanulmányozni. Az Amerikai Egyesült Államok alapító atyái is sokat merítettek Locke filozófiájából.

badságukat garantáló jogokat jól meghatározták; (ii) s az együttműködésre, a szerződésekre, a tulajdonra és a tulajdonszerzésre, eladásra, átruházásra vonatkozó jogokat, garanciákat is szintén *tökéletesen* meghatározták; (iii) és ezeket a további történelmi fejlődés során *mindenki, mindig betartja*; (iv) akkor a történelmi fejlődés során bármely pillanatban, *bármely állapot igazságosnak tekinthető*, független attól, hogy a *társadalmi szerződéskötés* óta mennyi idő telt el. Az ilyen alapgondolat-menetre épülő igazságossági elméleteket Rawls *»ideális historikus folyamatnézetnek«* nevezi (RAWLS, 2005).

John Locke klasszikus műve, a „*Two Treatises of Government*” mellett ilyen *»ideális historikus folyamat nézet«* még Robert Nocziknak az *Anarchy, State and Utopia* című könyvében 1974-ben publikált *igazságelmélete*. Ez Rawls „*Theory of Justice*” igazságelméletére adott *libertarianus* válasz is egyben. Noczik abból indul ki, hogy minden egyénnek jogai vannak, és vannak dolgok, amiket senki nem tehet meg vele szemben anélkül, hogy ne sértené meg a jogait. Ezek a jogok olyan szerteágazók, olyan messze hatók, hogy nagy kérdés, hogy ezeket figyelembe véve egyáltalán *van-e helye, szerepe az államnak*. Noczik amellett érvel, hogy legfeljebb csak egy *minimális államnak* lehet bármi szerepe és létjogosultsága, amelynek funkciója leszűkül a *magántulajdon és a szerződések védelmére*, az *erőszak*, a lopás a csalás *elleni védelemre* és a *szerződések betartásának a kikényszerítésére*. Ezen túlmenően minél több szerepet vállal az állam, annál jobban sérti az egyének jogait és szabadságát (NOCZIK, 1974). Ha ehhez hozzá vesszük a John Locke kapcsán vázolt *»historikus szerződéselméletet«*, akkor lényegében a *személyi szabadságjogok, a személy integritásának és az erőszaktól való védelemnek* a garantálása mellett az állam szerepe a *magántulajdon és a szerződések védelme*. Ez az elmélet mind a liberális, mind a konzervatív, mind a szociáldemokrata politikai és társadalomelméleteket *megkérdőjelezi az egyén szabadsága nevében*. Bármelyik irányzat *államfelfogása* ezen elmélet alapján az *egyéni szabadság és az egyén jogainak súlyos sérelmével* jár. Ez az elmélet tulajdonképpen John Rawls igazságosság-elméletének *antitéziseként* is felfogható. Persze nem abban a *redukált* értelemben, mintha Noczik a „*minimális államról*”, Rawls pedig a „*maximális államról*” beszélne.

John Rawls válasza Robert Noczik elméletére az, hogy ahhoz, hogy értelmezni lehessen a *»historikus szerződéselmélet«* társadalmi igazságosságra vonatkozó következtetéseit, pontosan tisztázni kellene, (i) melyek is a kezdeti parадicsomi állapot feltételei, (ii) mik a tisztességes szerződés fő jellemzői, és (iii) melyek azok az igazságos társadalmi körülmények, amelyek között ezek a szerződések köttenek.²⁸ Ha ugyanis jelentős *aszimmetria* áll fenn a felek kö-

²⁸ Itt érdemes megjegyezni, hogy Rawls a maga *»hipotetikus szerződéselméletében«* rendkívüli részletességgel mutatta be az *»eredeti pozíció«* hipotetikus modelljét és feltételrendszerét (11.§). A *»hipotetikus társadalmi szerződés«* modellezése során a *társadalmi együttműködésnek* azt az *igazságos, tehát tisztességes feltételrendszerét* keressük, amelyben a *racióális felek* olyan módon állapodnak meg, hogy a megállapodás során *nem tud-*

zött bármely okból (pl. információ, tudás, politikai, hatalom, gazdasági erő, társadalmi helyzet, stb.), akkor eleve kérdéses, hogy a szerződés és feltételei igazságosnak és tisztességesnek nevezhetők-e – az itt releváns kontextusban és értelmezési keretek között (RAWLS, 2001).

Tegyük fel, hogy teljesen igazságos a Noczik-féle világban az *»eredeti kiindulási állapot«*. Tegyük fel, hogy a későbbi időszak feltételei is igazságosnak, tehát tisztességesnek nevezhetők – *egy bizonyos ideig*. Ezalatt számtalan, látszólag tisztességes *egyedi szerződés* jön létre számtalan egyén és szervezet között. E számtalan kisebb-nagyobb, *egyedi szinten tisztességes szerződés* együttes és *összeadódó rendszerszintű hatása* azonban hosszabb távon egyre jobban alááshatja azokat a *háttérfeltételeket*, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a szerződéseket *ténylegesen* valódi szabad akaratukból kössék meg a felek, és *ténylegesen igazságos, tehát tisztességes feltételekkel*.

Ebben az érvelésben a *»sok egyedi szerződés együttes összeadódó rendszerszintű hatása«* alatt nem csak sok, egyenként lényegtelen kis hiba egy nagy hibává való összeadódásáról van szó elsődlegesen. Sokkal inkább arról van itt szó, hogy az egyedileg – *tételezzük fel* – tökéletesen *tisztességes egyedi szerződéseknek* a rendszer egésze szintjén *összeadódó makroszintű hatása* „rossz” is lehet, hiába „jó” az egyes *egyedi szerződések* a *mikroszinteken*.

Például minimum az emberek *informáltsága* különböző lehet az egyes ügyletekben. Vagy néhányan lényegesen *nagyobb gazdasági erővel* rendelkeznek, korábbi szerencsés ügyletek, vagy a nagyszülők ügyessége által létrejött vagyon öröklése miatt. Az *időben előre haladva* a Noczik-féle világban *egyedileg tisztességes szerződések* jönnek létre *egyre aszimmetrikusabb háttérfeltételek* között. Ezért egyre nagyobb vagyon és gazdagság *koncentrálódik* egyre kevesebbek kezében. Ez az egyre nagyobb *vagyon* és *gazdagság koncentrációja* egyre nagyobb *hatalmi koncentrációvá* is válik, ami egyre súlyosabban ássa alá az *»esélyek és lehetőségek tisztességes egyenlőségét«* és a *»politikai és személyes jogok*

ják, hogy végül a társadalom melyik csoportjába és melyik generációhoz fognak tartozni: a kiváltságosok közé, a kevésbé kiváltságosok közé, vagy netán a leghátrányosabb helyzetű csoportba. Úgy gondolta, hogy míg az önértékek érvényesítésére vonatkozó racionalitás viszonylag egyszerűen modellezhető, addig lényegesen nehezebben modellezhető, hogy a felek valóban tisztességes ajánlatokat tessenek egymásnak a »hipotetikus társadalmi szerződés feltételeire« vonatkozóan. Ehhez arra lenne szükség ugyanis, hogy a felek teljesen el tudjanak vonatkoztatni saját társadalmi, gazdasági és politikai pozíciójuktól. Ennek kezelésére vezette be a »tudatlanság fátylát« (»veil of ignorance«), amellyel azt a szituációt állította elő gondolatkísérletként, hogy a »társadalmi együttműködés tisztességes feltételeire« vonatkozó megállapodást megkötő felek minden általános emberi szükségletükkel, általános érdekekkel tisztában vannak, de semmi olyan specifikus ismerettel nem rendelkeznek a saját tényleges társadalmi helyzetükre vonatkozóan, amely esetlegesen befolyásolhatja a javaslataik tisztaságát, pártatlanságát. Nem tudják nemüket, korukat, vallásukat, etnikai és faji hovatartozásukat, stb. Rawls pontosan azokat a problémákat »kéri számon« a »historikus társadalmi szerződéselméleteken«, amelyek a saját maga számára is sok fejtörést okoztak.

tényleges értékét» a társadalom egyre több tagja esetében. Rawls álláspontja az, hogy azok a különböző korlátok, kitételek, feltételek, amelyeket a »*historikus szerződéselméletek*« közvetlenül az *egyéni tranzakciók* szintjén fogalmaznak meg, az egyedi szerződések tisztaságát elvben biztosíthatják, de azt nem tudják biztosítani, hogy az *egyedi tranzakciók szintjén egyenként* tiszta szerződések együttes, *összeadódó, rendszerszintű hatásaként* ne induljon be az előbb mondott *vagyoni*, majd *hatalmi koncentrációhoz* vezető és a *jogok, esélyek és lehetőségek egyenlőségét felszámoló és valós értékét leromboló*, önmagát gerjesztő folyamat. Az *egyes tranzakciók szintjén* megfogalmazott szabályok nem tudják kivédeni a *rendszerszintű hatások* negatív következményeit.

A korábbi kosárlabda bajnoksággal kapcsolatos hasonlatra visszakanyarodva: az, hogy minden meccsen minden csapat betartja az összes szabályt, még nem védi ki azt a problémát, ami abból a természetes törekvésből ered, hogy a legjobb csapatok a legjobb játékosokat akarják leigazolni, akik pedig a legjobb csapatokhoz is szeretnének menni. Ha ez pár bajnokságon keresztül szabadon meg tud valósulni, akkor létre fog jönni *néhány extrém erős csapat*, amelyik minden más csapatot *„leemos a pályáról”*. Ha ez bekövetkezik, akkor ez megöli magát az egész bajnokságot, mert *a legtöbb csapatnak esélye sem lesz a győzelemre*. Így a meccsek érdektelenek és unalmasak lesznek. A nézők elfogynak, és minden csapat rosszul jár: *az extrém jó csapat* tagjai unatkozni fognak a meccseken, *a többi csapatnak* meg nem lesz értelme, hogy elmenjen a meccsre a biztos vereség tudatában. Fontos felfigyelni: ez a negatív és *önfelszámoló folyamat* is úgy zajlik le, hogy az egyes konkrét meccsre vonatkozó szabályok teljesen igazságosak. Az *összes egyedi „tranzakcióra”*, azaz a meccsre vonatkozó szabályt mindenki mindig betartja, de a *rendszerszintű szabályok hiányában* mégis felborul a bajnokság mint a meccsek rendszere. Ez a probléma Rawls szerint a »*historikus szerződéselméletekkel*« és az »*ideális historikus folyamatszempléttel*«, köztük Noczik *libertáriánus* igazságelméletével.

Vegyük észre azt is, hogy ennek a problémának nem az a megoldása, hogy magukon a meccsek szabályain változtatnak, bizonyos »*protekcionista*» *szabályok* bevezetésével (pl. a gyengébb csapat által dobott pont kétszer-háromszor annyit érne, vagy az erősebb csapat tagjai nem használhatják az ügyesebb kezüket, vagy hogy önáluk csak a felpályáról dobott kosarak számítanak, stb.). Az ilyen *protekcionista* megoldások *még jobban tönkretennék* az egyes meccseket is, de a bajnokságot mint a meccsek rendszerét is, mert további káros folyamatokat indítanának el, és további nehezen megoldható problémákat okoznának. Ehelyett ezt a problémát úgy oldják meg, hogy az *egyedi meccsek játékszabályai* mellett, azzal párhuzamosan egy »*háttérigazságossági*« szabályrendszert is működtetnek a mezőnyben kialakuló *túlzott egyenlőtlenségek* kialakulásának és így a mezőny szétszakadásának a megelőzésére – a *fordított erőssorrend szerinti játékos igazolási szabályrendszeren* keresztül).

Robert Noczik *libertáriánus elméletét* illetően Rawls másik fontos kritikája az, hogy a Noczik-féle világ, amelyben a *minimális állam* az egyének személyes és vagyoni biztonságára, a magántulajdonra és a magánszerződések

betartatására ügyel csak, *valójában nem is társadalmi szerződéselmélet*, mert a Noczik-féle elmélet *magánszerződéseinek* a világában »*társadalmi együttműködésről*«, mint olyanról nem is lehet beszélni. Korábban már utaltunk arra is, hogy Rawls explicit kijelenti, hogy a *libertarianizmus* nem tekinthető elfogadható és »*mérsékelt átfogó doktrínának*«, mert magát a »*társadalmi együttműködést*« mint olyat lényegében *magánszerződések* rendszerével helyettesíti be (RAWLS, 2001, 2005).

Miután a libertarianizmus nem társadalmi együttműködésben, hanem *magánszerződések rendszerében* gondolkodik, valójában nem tud részt venni az általa lényegében tagadott »*társadalmi együttműködés*« tisztességes feltételeire vonatkozó »*politikai igazságossági koncepciónak*« az »*átfogó doktrínák átfedő konszenzusával*« történő kialakításában. Másrészt nem csak magával az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójával*« *inkompatibilis*: a többi »*mérsékelt átfogó liberális, konzervatív és vallási doktrína*« sem tudja társadalmi, politikai és *államfelfogását* olyan mértékig redukálni, hogy az meg tudjon felelni a libertarianizmus *minimális államra* vonatkozó koncepciójának.

Az előzőkből láhattuk, hogy ahhoz, hogy a »*társadalmi együttműködés feltételrendszerének*« igazságossága és tisztességessége fennmaradjon, és a benne részt vevő összes polgár számára meg tudjuk őrizni a *formálisan* biztosított szabadságjogaik, politikai jogaik, életlehetőségeik és esélyeik *valós értékét*, nem elegendő az, ha csak közvetlenül az egyes tranzakciók szabályait határozzuk meg. Ezek együttese *makroszinten* egy *valamilyen rendszert* alkot, az egyes tranzakciók ilyen vagy olyan eredményei, következményei összeadódnak, és *együttes, összeadott hatásuk* teljes mértékben ellentétes lehet az eredeti célokkal. Az *akkumulálódó* vagyon, a gazdasági erő és a politikai hatalom egyre nagyobb *koncentrációja* olyan mértékű *aszimmetriákhoz* vezet, hogy eleve lehetetlenné válik annak a feltételezése, hogy fennállnak annak a feltételei, hogy *szabad akaratból* kötődő igazságos, tehát tisztességes szerződésekről beszélhessünk.

Ha el akarjuk képzelni magunkban, hogy mit jelent mindez a gyakorlatban, idézzük fel magunkban Charles Dickens szinte bármelyik művét és regényhőseinek sorsát vagy például Victor Hugo *Nyomorultak* című regényét. A regény egyik hőse, *Fantine*, azért áll prostituáltként, majd fiatal nő léte azért adja el a fogait, a haját, hogy pénzt tudjon küldeni annak a házaspárnak, akikkel azért adta oda *Cosette* nevű kislányát, mert saját maga nem képes egyedül gondoskodni róla. Az ő összes prostitúcióval kapcsolatos „tranzakciója”, a fogainak és a hajának az eladása, a házaspárral kötött megállapodása megfelel a libertáriánus elmélet szerinti magánszerződéseknek: az adott körülmények között végül is *Fantine* saját elhatározásából kötötte ezeket az »*akaratával mindenben megegyező megállapodásokat*«, tehát elvileg minden rendben van ezekkel. Szerintünk pedig az »*egyen akaratával mindenben egyező szerződésről*« ilyen helyzetbe jutott emberek esetében egyáltalán nem lehet beszélni. Sőt! Egyetlen olyan momentum sincs *Fantine* sorsában és szerződéseiben, ami rendben lenne.

Elég, ha a *Nyomorultakra* vagy Charles Dickens regényeire gondolunk, hogy el tudjuk képzelni, át tudjuk érezni, és meg tudjuk érteni, hogy létezik az egyen-

lőtlenségnek és a kiszolgáltatottságnak az a szintje, amikor kifejezetten abszurdá válik az, ha a „*saját, jól felfogott érdek érvényesítéséről*” vagy „*az egyén akaratával egyezően megkötött szerződésről*” és annak tisztaságáról, tisztességességéről beszélünk.

A jelentősebb *mérsékelt vallási, liberális, konzervatív doktrínák* különböző válaszokat adnak az ilyen problémákra, tagadni azonban *egyik sem tagadja* ezek létezését, és azt sem vitatják, hogy *valamit tenni kellene* az ilyen problémák kapcsán állampolgári szinten is. A mérsékelt és nagy hagyományokkal rendelkező *átfogó vallási, liberális, konzervatív, republikánus, szociáldemokrata filozófiákkal és politikai irányzatokkal* azért nem foglalkozunk külön, mert Rawls a műveiben hosszasan elemzi, hogy miért alkalmas az összes ilyen mérsékelt átfogó és részlegesen átfogó vallási, erkölcsi és politikai doktrína az »*igazságosság politikai koncepciójának*« az »*átfogó doktrínák átfedő konszenzusával*« történő kialakítására. Ennek itt csak a végeredményével foglalkozunk. Mindegyik alkalmas az *átfedő konszenzus* kialakítására (RAWLS, 2005).

Az igazságosság, tehát tisztességesség fenntartása generációkon át, azaz a demokrácia és értékeinek a megőrzése, az alapvető *szabadságjogok és jogok*, valamint a »*tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek*« »*valós értékének*« a megőrzése a »*társadalom alapvető struktúrája*« által érvényesülő »*háttérigazságosság*« révén biztosítható és garantálható.

Ha az idők folyamán nem kerül sor folyamatosan a »*társadalom alapvető struktúrájának*« a szabályozására, finomhangolására, ha a »*procedurális háttérigazságossági mechanizmusok*« hiányoznak, és a »*háttérigazságosság*« nem működik folyamatosan, akkor jelentős mértékűvé válhat a jövedelmek, a vagyonok, majd a hatalom *koncentrációja*, és akár *extrém* mértékű társadalmi egyenlőtlenségek alakulhatnak ki, ami végül erodálhatja, felszámolhatja a társadalom *igazságos, tehát tisztességes* működését. Hiába létezett valaha egy tökéletesen igazságos »*kiindulási állapot*«, hiába voltak valaha a legkülönbözőbb javak igazságosan megosztva. Bármennyire tökéletes volt a »*kiindulási állapot*«, bármennyire teljesültek a szabadság és tisztességesség kritériumai minden egyes egyedi szerződés esetében a maguk *egyedi mikroszintjén* vizsgálva – ha nem működik a *rendszer egésze szintjén* a »*háttérigazságosság*«, akkor az idők folyamán *extrém vagyoni és hatalmi koncentráció* áll elő.

Néhányak kezében *extrém* vagyon és hatalom *koncentráció* alakul, korlátlan lehetőségekkel párosulva, míg a *többiek* jogai, lehetőségei egyre jobban *kiüresednek*, elértéktelenednek, jelentésüket és értelmüket veszítik. Ennek az az oka, hogy ezeknek a *mikroszinten* akár rendben lévő *egyedi tranzakcióknak* az *együttes rendszerszintű hatását* és következményét számos olyan *eshetőség* befolyásolja, amivel egyáltalán nem számol senki. Ezek következtében megfelelő »*háttérigazságosság*« nélkül mind a *szerződések tisztességességének*, mind a *tisztességes szerződéskötési folyamatnak* a feltételei erodálódnak, illetve eltűnnek. Egyre nagyobbá válik az *aszimmetria* a felek között. Az egyik oldalon *erőfölény*, a másik oldalon *kiszolgáltatottság* áll elő. Fantine a Nyomorultakban, miközben arra kényszerült, hogy gyermekét idegenekhez adja, akiktől

tudta, hogy nem bánnak a gyermekkel rendesen, miközben prostitúcióra kényszerült, miközben a haját eladta, miközben a fogait egyenként eladta, *formálisan* mindvégig szabad volt. Ezért tudott mindent olyat *szabadon* megtenni, aminek a megtételére *kényszerült*. Ha a *formálisan* biztosított jogok és lehetőségek számára *valós értékkel* bírtak volna, mert a »*társadalom alapvető struktúrája*« és a »*háttérigazságosság*« mechanizmusainak folyamatos működése ezt a valós értéket minden időben fenntartotta és megőrizte volna a társadalom minden egyes polgára számára, akkor *Fantine* és *Cosette* sorsa egészen másképp alakult volna. Egy *igazságos, tehát tisztességes társadalomban* semmit sem tett volna meg mindazokból a rossz dolgokból, amiket *látszólag* saját elhatározásából és önként azért tett meg, mert *rákényszerült*, és amire azért kényszerült rá, mert megfelelő »*háttérigazságossági*« mechanizmusok hiányában *formális jogai* és lehetőségei semmiféle *valós értékkel* és tartalommal nem bírtak a számára.

A *magántulajdon* és a (magán)*szerződések* „szentségének” *abszolutizálása*, az hogy mindebből eredően az „*adólopás*”, az *adócsökkentési programok*, a minimális, „*éjjeliőr*” állam és a „*bürokrácia csökkentése*”, a *laissez-fair*-elvek egyenként hallgatva bármennyire is jól hangzanak, az idők folyamán (nem túl hosszú idő alatt) mind odavezetnek, hogy néhányaknak nagyon jó lesz a sorsuk, de társadalmi szinten egyre több fiatal nő jut *Fantine* sorsára, egyre több gyermek jut *Cosette* sorsára, egyre több *Thénardier* házaspár típusú nyomorult próbálja saját nyomorúságossá vált életét mások nyomorának a gátlástalan kihasználásával fenntartani. Aki *vallásként* hisz a szerződések és a magántulajdon *abszolutizálásának* a helyességében és abban, hogy a *személy szabadsága* akkor a legnagyobb, ha az állam minél kisebb, azzal egy ponton túl nehéz észérvek alapján vitatkozni.

Jól hangzó, első hallásra tetszetős, ámde mégis súlyos következményekkel járó tévedés azt hinni, hogy az emberek szabadsága az állam *minimálisra* történő leépítésével lenne megőrizhető. Miért tévedés ez? Az állam leépítése a legtöbb ember *formálisan* biztosított szabadságának a kiüresedéséhez, *de facto* elvesztéséhez vezet, jogaik és lehetőségeik *valós értékének* az elvesztése révén. Az emberek szabadsága a *jogaik és lehetőségeik valós értékének megőrzésével* őrizhető meg. Ehhez szükség van a »*társadalom alapvető struktúrájának*« az »*igazságosság politikai koncepciója*« alapján történő elrendezésére és az ennek megfelelő »*háttérigazságossági*« mechanizmusok folyamatos működésére. Ez nem az emberek szerződésekkel kapcsolatos szabadságát veszi el vagy sérti. Éppen ellenkezőleg, a »*háttérigazságosság*« biztosítja azt, hogy az idők folyamán senki ne kényszerüljön olyan „szabad” szerződések megkötésére, amelyeket kényszer nélkül sose kötne meg ép ésszel.

A »*háttérigazságosság*« keretében a túlzott gazdasági, vagyoni és politikai *hatalomkoncentráció* és *erőfölény* kialakulását kell megakadályozni, és a szükségképpen kialakuló *aszimmetrikus* helyzetekben az *aszimmetria* mértékét kell elfogadható korlátok között tartani. A bizonyos méret feletti vagyonok öröklésének a szabályai; a bizonyos méret feletti vagyonok, ingatlanok adózási szabályai; bizonyos tranzakciók (pl. pénzügyi spekulációk) adózási szabályainak

a tisztességesse tétele; »a tisztességes esélyek és lehetőségek« megteremtése az oktatási, felsőoktatási rendszereken keresztül; »normál funkcionálóképességnek« az »egész életúton át« való megtartását, helyreállítását célzó »társadalmi biztosítási intézményrendszer«; a »szégyenmentes élet« és az »önbecsülés társadalmi feltételeinek« a biztosítása és a hasonló mechanizmusok és »társadalmi igazságossági intézmények« azok,²⁹ amikkel el lehet érni azt, hogy ne csak egy ideálisnak feltételezett, rég elmúlt »kiindulási állapot«, és ne csak az egyes magánszerződések legyenek tisztességesek, hanem a jelenlegi társadalom és a jövőbeli társadalom működése is az legyen, illetve az maradjon.

Vegyük észre, hogy mindaz, amit Rawls a libertariánus és általában a »historikus szerződéselméletek« kapcsán kritikaként megfogalmazott, és mindaz a következtetés, amiket ebből le lehet vonni, az úgynevezett *laissez-fair* politikák, a piaci verseny és a piaci mechanizmusok mindenhatóságába vetett hiten alapuló gazdaságpolitikák kritikája is egyben. A hangsúly itt a (piac) »mindenhatóságába vetett hiten van«. Szó sincs a piaci mechanizmusok hasznosságának *en bloc* tagadásáról. A problémát az jelenti, ha abszolutizáljuk a piaci mechanizmusokat és elhisszük, hogy a verseny és a piac a »maga végtelen bölcsességében« minden problémát a lehető legjobban, leoptimalisabban megold. A piac ilyenfajta abszolutizálása, a közgazdaságtan által leírt sokféle ismert piaci hiba ignorálása, és a tökéletes verseny feltételei teljesülésének a téves előfeltételezése az, ami ha egy vallásos hit és ideológiai jelleget öltő piaci fundamentalizmussá alakul és befolyásolja vagy meghatározza a közpolitikai döntéseket, akkor rendkívül súlyos társadalmi károkat és emberi tragédiákat képes okozni. Ugyanakkor – amint az remélhetően már most is látszik – nem valamiféle, az állam túlhatalmát aláátamasztó *etatista* vagy netán *államszocialista* rendszer az, ami mellett Rawls érvel.

A »rendszerszintű háttérigazságossági« szabályok és az »egyedi szerződésekre« vonatkozó szabályok közül nem az egyik vagy a másik a fontosabb. A kettő szabályrendszere együtt fontos. Valójában kétféle és egymással harmonikusan összehangolt elvrendszert és szabályrendszert kell működtetni »a szabadság valós értékének az idők folyamán történő megőrzése« érdekében:

- (i) A »társadalom alapvető struktúráját« és a »háttérigazságosságot« szabályozó elveket, szabályokat. Ez őrzi meg »generációról generációra« a szabadság, a jogok és a lehetőségek valós és tisztességes értékét a társadalom minden tagja számára. Ez az, amin keresztül magának a »demokráciának a valós értékét« sikerül megőrizni »generációkon keresztül« minden polgár számára.

²⁹ Idáig is és ezután is sokszor sokféleképpen részletezzük azt, hogy mik ezek az intézmények. Itt most ilyen egyszerűen intézzük el, mert nem akarjuk magát a fő gondolatmenetet megakasztani ezen intézmények tételes felsorolásával. Ez a példálózó felsorolás itt csak az itteni gondolatmenetet akarja aláátamasztani korábban már kifejtett részletekre történő egyszerű visszautalással.

- (ii) *Az egyes konkrét, egyedi és magánjellegű tranzakciók és szerződések tisztaságát és tisztességességét garantáló és megőrző elvek és szabályok rendszere.* Ez garantálja például a polgárok szabadságát a mindennapi élet, a piaci működés és minden fontos területen a »háttérigazságosság« adta keretek között.

Ha e két szabályrendszer bármelyikét elhanyagoljuk, vagy a két szabályrendszert nem hangoljuk össze, vagy ezek közül bármelyiket hibásan hozzuk létre, az súlyosan és mélyrehatóan ássa alá, és siklatja ki magát az egész társadalmi igazságosságot, az igazságosság politikai koncepcióját és végső soron a polgárok szabadságát és a demokráciát. Az *államszocialista rendszerekben* például pont a magántulajdon, az ahhoz fűződő jogok, a szerződések szabadsága és az egyedi tranzakciók tisztasága terén voltak a legnagyobb hiányosságok és súlyos problémák, amelyek fontos okai voltak e rendszerek korlátozott szabadságának, nem demokratikus voltának, és végső soron e rendszerek bukásához vezettek.

A Világbank 1994-ben egy könyvet készítettet és adott ki a rendszerváltási folyamat elején lévő közép- és kelet-európai országok reformfolyamatainak a támogatása és bizonyos rendszerszintű reformokkal kapcsolatos háttérismeretek közvetítése céljából. Ez a *Labor Markets and Social Policy in Central and Eastern Europe* című könyv, amelyet Nicholas Barr,³⁰ a London School of Economics pro-

³⁰ Nicholas Barr több évtizede a London School of Economics and Political Science jóléti közgazdaságtannal, közpolitikai reformokkal és gazdaságpolitikával foglalkozó professzora. Fő oktatási, kutatási területe a jóléti állam, a jóléti szektorok és a piaci kudarcok a fontosabb jóléti szektorokban. Jelenleg emeritus professzorként vesz részt az LSE-n folyó oktatásban. Sok más mellett több ország nyugdíjrendszerének a reformjában (Kína, Finnország, Svédország, Dél-Afrika) és több ország diákhitelrendszerének a létrehozásában (Új-Zéland, Ausztrália, Nagy-Britannia, Magyarország, Chile) vett részt. A Nobel-díjas Peter Diamond professzorral (MIT) a 2000-es évek elejétől a kínai kormány meghívása és felkérése alapján segítik a kínai kormányt egy megfelelő nyugdíjrendszer létrehozásában. 2008-ban jelent meg Peter Diamond professzorral (MIT) közösen írt könyve a nyugdíjrendszerek reformjáról. *The Economics of the Welfare State* című, sok kiadást megért könyve számos élvonalbeli és meghatározó egyetemen alaptankönyv. Fontos tudni, hogy Nicholas Barrnak és barátjának, Iain Crawfordnak alapvető fontosságú szerepe volt 1998–2001 között a *magyar diákhitelrendszer* megtervezésében, bevezetésében. Sőt, ennek az írásnak a fontosabb alap gondolatai az akkori közös munka és az azóta eltelt közel másfél évtized alatti baráti beszélgetéseink során (is) érlelődtek. Ez az írás valószínűleg soha nem jött volna létre, ha nem lettem volna 1997–1998 között a hallgatója, ha az utána következő években nem együtt dolgoztunk volna, sokszor kiélezett körülmények között, a magyar diákhitelrendszer megvalósításán és a felsőoktatás akkori reformján, és ha az azóta eltelt közel másfél évtizedben néhány közös munkánk és számtalan baráti beszélgetésünk nem ezek körül a témák körül forgott volna. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy sok mindenki másnak ne lett volna sok hatása erre az írásra. Nicholas Barr fogalmazta meg azt az ebben az írásban is szereplő alap gondolatot, hogy az a tény, hogy elsősorban a társadalmi igazságossági dimenzióra vonatkozóan sok fontos szavunk hiányzik, azért is súlyos probléma az ország és a társadalom szempontjából, mert a szavak mögött fontos fogalmak, a fogalmak mögött pedig olyan koncepciók húzódnak meg, amelyek ha hiányoznak a gondolkodásunkból, akkor a legjobban

fesszora szerkesztett (BARR és mtsai, 1994), nem a szabadpiaci mechanizmusokat hirdette és dicsőítette, éppen ellenkezőleg, a *kritikátlan és szabályozatlan piacosság veszélyeire* hívta fel a figyelmet, és a *szabályozott piacgazdaság* létrehozására irányuló reformokat javasolta a rendszerváltás kezdetén lévő országoknak. Roosevelttel híres „Négy szabadság beszédének” (*»Four Freedom Speech«*) (ROOSEVELT, 1941) alapgondolatához hasonlatosan a Világbank reformtámogató könyve az emberek szabadsága, szabadságának kiterjesztése érdekében érvelt a *kritikátlan piacosság* ellen és a piac megfelelő korlátok és szabályok között tartása mellett, valamint a megfelelő társadalmi igazságossági és társadalmi biztosítási intézményrendszerek kiépítése mellett. A könyv előszavát Vaclav Havel írta. E rész lezárásaként érdemes felidézni Vaclav Havel e könyv előszavában írt néhány fontos gondolatát, amely nemcsak kiváló összefoglalása a fentebb írt gondolatmenetnek, de egyszersmind fel is idézi, hogy a '90-es évek elején a rendszerváltás kezdetén milyen célokért és milyen megfontolások mellett küzdöttek azok, akik a rendszerváltás sikeréért küzdöttek:

A reformok valódi célja a polgárok képessé tétele, emancipálása. Ehhez az első lépés, hogy tudást adjunk számukra és hatalmat is, hogy tudjanak is élni ezzel a tudással. [...] A képessé tételnek és az emberek emancipálásának van néhány sokkal technikaibb dimenziója is. Ez közvetlenül a jobb egészségi állapotból is ered. A munkavégzéssel kapcsolatos ismeretek, tudások, készségek és képességek transferálhatóságából és egy jól működő munkaerőpiacból is ered, mert ezek teszik lehetővé, hogy az emberek egy bizonyos szintű hatalommal bírjanak a saját munkájuk kapcsán. Ez a jövedelmek biztonságát garantáló intézkedésekből is ered. Igaz, hogy egy piacgazdaságban a jövedelmek biztonságának bizonyos fokú csökkenése kikerülhetetlen, de ha a jövedelem biztonsága extrém mértékben megrendül, ha extrém mértékű szegénység alakul ki, az aláássa a személy identitását és lerombolja a szabadságát. [...] Ezek lényeges anyagi jellegű aspektusai a reformoknak. Még fontosabb, hogy ezek központi jelentőségűek abban, hogy a reformokat végrehajtó országok polgárai valódi szabadságot kapjanak, és közben tudják tartani saját sorsuk alakulását.

Václav Havel: *Foreword, Labor Markets and Social Policy* (1994)

A következő néhány bekezdésben röviden összefoglaljuk a »*társadalmi igazságosságra*« vonatkozó, fentiekben már említett »*historikus szerződéselméletek*« és a kapcsolódó »*ideális historikus folyamatszemplélet*«, valamint John Rawls »*nem historikus szerződéselmélete*« és a kapcsolódó »*ideális tár-*

képzett szakemberek, szakpolitikusok és politikusok is csak eltorzított módon tudnak gondolkodni a közpolitikai kérdésekről és intézkedésekről. Ha pusztán csak az igazságossági dimenzió szavai, fogalmai és koncepciói hiányoznak a közpolitikai gondolkodásunkból, akkor sajnos nem csoda, ha pusztán csak az igazságosság és a tisztességesség hiányzik a közpolitikai folyamatokból és intézkedésekből. Ez elsődlegesen és alapvetően egy súlyos kulturális és edukációs probléma, amely az ügyek természeténél fogva persze nem tud más-hol megjelenni, mint a politikai, közpolitikai szinteken (BARR és mtsai, 1994).

sadalmi folyamatszemplélet» közötti különbségeket. Ennek néhány fontos gyakorlati jelentősége is van a »*társadalmi együttműködés igazságos és tisztességes feltételrendszerének*» megvalósítása és »*generációról generációra*» történő fenntartása szempontjából.

A »*nem historikus szerződéselmélet*» és az »*ideális társadalmi folyamatszemplélet*» egyik lényegi jellemzője, hogy nemcsak az egyének és szervezetek között létrejövő megszámlálhatatlan *egyedi tranzakció* játékszabályai tisztázottak, hanem mindezek a »*társadalom alapvető struktúrája*» és az ennek részeként érvényesülő »*háttérigazságosság*» tisztességességi és igazságossági normái és keretei között, azok által behatároltan és szabályozottan mennek végbe.

Mind az elsőként John Locke által megfogalmazott »*ideális historikus folyamatszemplélet*», mind az »*ideális társadalmi folyamatszemplélet*» közös abban, hogy egyrészt ideális folyamatot feltételez, másrészt a »*tiszta procedurális igazságosság*» koncepcióját használja fel az »*társadalmi igazságosság politikai koncepciójának*» a leírásához. Az eltérés a »*tiszta procedurális igazságosság*» koncepciójának értelmezésében és specifikálásában van a két nézet között:

- (i) A »*historikus szerződéselméletek*» és a kapcsolódó »*ideális historikus folyamatszemplélet*» egyedül a társadalomban lévő egyének és szervezetek közötti *egyedi tranzakciókra* fókuszál, és a különböző tisztességességi elveket, kikötéseket ezekre az egyedi tranzakciókra vonatkozóan fogalmazza meg.
- (ii) A »*nem historikus szerződéselméletek*» és a kapcsolódó »*ideális társadalmi folyamatszemplélet*» és így az »*igazságosság mint tisztességesség*» »*politikai koncepciója*» is ezzel szemben *nem csak az egyedi tranzakciókra* és azok tisztességességi szabályaira fókuszálnak. Az »*ideális társadalmi folyamatszemplélet*» emellett elsődlegesen arra fókuszál, hogy a »*társadalom alapvető struktúrájának*» az alapintézményei által megvalósított »*háttérigazságosság*» rendszere *generációról generációra* biztosítsa és fenntartsa az egyenlő igazságosságot, megőrizze a jogok és lehetőségek *valós értékét* a társadalom *minden egyes tagja számára*, függetlenül attól, melyik generációhoz tartozik. A »*társadalmi igazságosság*» »*nyilvános*» »*politikai koncepciója*», és a »*nyilvánossági kritériumok*» teljesülése azt igényli, hogy a társadalmi igazságosság szabályai, normái, elvei világosak, egyszerűek, egyértelműek és közérthetők legyenek. Ezért a »*háttérigazságosság*» normái és elvei, valamint az egyének és szervezetek közötti »*egyedi tranzakciókra*» vonatkozó elvek és szabályok *intézményesített „munkamegosztását”* kell kialakítani. Amint ez az intézményesített munkamegosztás létrejött, szabadon lehet és kell hagyni az egyéneket és a szervezeteket, hogy egyedi tranzakcióik során jogos (és elfogadható) egyéni érdekeiket, szempontjaikat megpróbálják szabadon érvényesíteni; hiszen mindenki biztos lehet abban, hogy valahol, a »*társadalmi együttműködés rendszerének*» valamely más részein, működnek azok a normák és szabályozási mechanizmusok, amelyek fenntartják és érvényesítik a »*háttérigazságosságot*» és megőrzik a »*jogok és lehetőségek valós értékét*» »*generációról generációra*».

Mint már részleteztük, a »nem historikus szerződéselméleteknek« és a kapcsolódó »ideális társadalmi folyamatszempléletnek« és így az »igazságosság mint tisztességesség« »politikai koncepciójának« a fő tárgya »társadalom alapvető struktúrája«, az ezen keresztül érvényesülő »disztributív igazságosság« lényegében egy »tisztá procedurális háttérigazságosságot« valósít meg. Ha mindenki követi és betartja a »társadalmi együttműködés« »nyilvánossági kritériumoknak« megfelelő, közösen elfogadott igazságossági, tehát tisztességességi szabályait, ha megvalósul a munkamegosztás és összhang a »háttérigazságossági szabályok«, és az egyedi tranzakciókra vonatkozó szabályok között, akkor az a disztributív igazságossági eredmény (például a jövedelmek, vagyonok megoszlása), ami ebben a társadalmi együttműködési folyamatban létrejön, elfogadhatónak tekinthető, függetlenül attól, hogy ez ténylegesen milyen jellemzőkkel írható le. Ez lehetővé teszi, hogy a mindennapi életben lezajló megszámlálhatatlan egyedi tranzakcióval és az ebből eredő rendkívül komplex problémahalmazzal ne kelljen foglalkoznunk, és ne kelljen belebonyolódjunk az egyes egyének relatív pozícióinak változásának követésébe, esetlegesen ezek megváltoztatásába.

Az »ideális társadalmi folyamatszemplélet« a társadalmat egy olyan együttműködési rendszerként kezeli, amely (i) az idők során folyamatosan fennáll; (ii) generációról generációra fennmarad az igazságos, tehát tisztességes működése; (iii) és amelynek sem olyan kezdete, sem olyan vége nincs, amely az igazságosság politikai koncepciója szempontjából releváns lenne.

A társadalmi együttműködés igazságos, tehát tisztességes feltételrendszere az időben mindvégig és folyamatosan biztosítva van a »háttérigazságosság« és az egyedi tranzakciók közti munkamegosztás és összhang miatt, így a mindenkori disztribúciós mintázat is elfogadható. Az »igazságosság politikai koncepciójának« elvei, normái által meghatározott és folyamatosan működtetett és fenntartott »háttérigazságosság« teljesen független kell legyen bármely történelmi szituáció egyedi sajátosságaitól. Ami fontos az a »társadalom alapvető struktúrájához« tartozó alapvető intézményeknek és a »háttérigazságosság« rendszerének a mindenkori és »generációról generációra« fenntartott folyamatos működése. Ebből a szempontból teljesen irreleváns bármilyen feltételezett historikus »eredeti kiindulási állapot«, illetve hogy hogyan vélekedünk arról, hogy abban kinek, milyen volt a jóléti szintje. Ezt történelmi homály fedí, nem tudjuk megismerni; de ha ismernénk, akkor sem lenne relevanciája a minden időben, »generációról generációra« folyamatosan működtetendő és fenntartandó »háttérigazságosság« szempontjából (RAWLS, 2001).

Ezzel szemben a »historikus szerződéselméletek« és a kapcsolódó »ideális historikus folyamatszemplélet« egy kezdeti ideális »kiindulási pozícióból« indul ki, és arra jut, hogy miután a »kiindulási állapot« tökéletes volt, az egyének és szervezetek közötti egyedi tranzakciók egyedileg tisztességesek voltak, ezért bármilyen elosztási mintázat is jön létre, az is elfogadhatónak tekinthető. Vegyük észre, hogy a *laissez-fair*-elvek szerint szabadjára engedett piaci mechanizmusok versus szabályozott piacgazdaság közötti vita mélyén is ez a lényegi koncepcionális különbség húzódik meg.

8.7.§ PIACI KUDARCOK ÉS A HÁTTÉRIGAZSÁGOSSÁG RENDSZERE

Az előző részben utaltunk arra, hogy súlyos problémák forrása lehet, ha a piaci elosztási és versenymechanizmusok tökéletességébe vetett hitből kifolyólag a »piaci fundamentalizmus« jegyében elhanyagoljuk vagy eleve tagadjuk a társadalmi együttműködés igazságos és tisztességes feltételrendszerét generációkon át megőrző háttérigazságosság működtetését, illetve annak szükségességét. Ebben a részben néhány pontosítást, kiegészítést szeretnénk hozzáfűzni a »piaci fundamentalizmusra« vonatkozó korábbi megjegyzéshez. A »piaci kudarcok« és a »kormányzati kudarcok«, valamint a »piaci fundamentalizmus« és a »piaci kudarcokra« hivatkozó »etatista fundamentalizmus« problémakörével kapcsolatosan egy kisebb kitérőt kell tegyünk a közgazdaságtan, illetve a magatartástudományok területére, hogy jobban érthető legyen a piaci kudarcokkal, kormányzati beavatkozással és »kormányzati kudarcokkal« kapcsolatos mondanivalónk.

Az állam és a piac szerepével kapcsolatos néhány alapvető gondolatot azért is érdemes ezen a helyen végiggondolni, mert szorosan összefügg a »háttérigazságosság« kérdéskörével. Ha ugyanis igaz lenne, hogy a piac minden területen mindig minden problémát megold, akkor a »háttérigazságosság« problémakörének egy igen jelentős részét akár meg is oldhatnánk azzal, hogy hagyjuk, hogy a piac kifejtse „áldásos és jótékony” hatásait. Ha azonban a piac mégsem old meg minden problémát minden időben, minden esetben és minden területen, mert például különböző okok miatt nem állnak fenn a hatékony piaci működés feltételét jelentő »tökéletes verseny előfeltételei«, akkor a »háttérigazságosság« érvényesüléséhez nem elegendő az, ha a például a »minimális (éjjeliőr) állam« zászlaja alatt a teljesen szabályozatlan piacra és a szabadjára engedett piaci mechanizmusokra hagyunk mindent. Azokon a területeken, ahol nem állnak fenn a »tökéletes verseny előfeltételei« és megvalósulásának a feltételei, például olyan állami beavatkozásokra is szükség van, amelyek az egyes »piaci kudarcokat« korrigálják és lehetővé teszik a piaci mechanizmusok tényleges érvényesülését (BARR, 2012). A »piaci kudarcok« korrekciója minden esetben fontos és pontosan azért, hogy megfelelően tudjanak működni a piaci versenymechanizmusok. Így a piaci kudarcok korrekciója elleni, látszólag piacpárti és versenypárti érvelés, valójában egy verseny- és piacellenes érvelés. A »háttérigazságosság« esetében pedig azok a területek a relevánsak, ahol a piaci mechanizmusok részét jelenthetik a »háttérigazságosság« rendszerének.

A piac akkor működik tökéletesen – azaz csakis akkor teljesül mindaz a „jó”, amit a piaci mechanizmusoktól elvárunk, és amit a piac működésének a jóságába beleképzelünk –, ha megvalósul a »tökéletes verseny«, illetve ha a »piaci kudarcokat« az állam adekvát beavatkozással korrigálja (BARR, 2012). A hangsúly az „adekvát”, azaz a probléma megoldására „alkalmas” szón van.

A »tökéletes verseny« csak úgy általában nem létezik, megvalósulásának számos feltétele van. Ha ezek közül egyik-másik nem teljesül, akkor nincs »tökéletes verseny« és »piaci hiba« lép fel, ami azt eredményezi, hogy nem teljesül

az a „nagy jó”, amit a piac működésétől várunk (STIGLITZ és mtsai, 2015). Ezért fontos szembesülni azzal, mik is a »tökéletes verseny előfeltételei«. Az alábbiakban, a teljesség igénye nélkül, a jelen mondanivaló illusztrálása céljából felsorolunk néhányat a »tökéletes verseny előfeltételei« közül. Fontos szem előtt tartani, hogy ezen előfeltételek mindegyike *maradéktalanul* kell, hogy teljesüljön ahhoz, hogy megvalósulhasson a »tökéletes verseny«, és ezért teljesüljenek mindazok az elvárások, amelyeket a *piaci mechanizmusoktól* elvárunk (CHANG, 2014). Azért is fontos ezekkel szembesülni, mert a piac működéséhez fűződő pozitív elvárásokról sokan úgy gondolkodnak, vagy úgy beszélnek, mintha az itt felsorolt *versenyfeltételek* egyáltalán nem is léteznének, vagy a nem teljesülésükből eredő »piaci kudarcok« elhanyagolhatók vagy könnyen korrigálhatók lennének. Ha ez így lenne, akkor akár igaz is lehetne, hogy legfeljebb »minimális államra« vagy másképp »éjjeliőr államra« lenne szükség. Ha azonban a »tökéletes verseny előfeltételeit« mégiscsak komolyan kellene vegyük, akkor viszont fontos, hogy az *egyedi szerződések* tisztességes játékszabályai alapján létrejövő tranzakciók mégiscsak egy, az igazságosság és tisztességesség feltételrendszerének a hosszabb távú fenntartására irányuló »háttérigazságosság« szabályrendszere között menjenek végbe. A közbeszéd szintjén ismerős »minimális állam«, »éjjeliőr állam«, „dereguláció”, „szabad piaci mechanizmusok” versus „szabályozott piaci működés” vita mögött ez (is) húzódik meg.

Érdemes figyelni egy furcsa paradoxonra, ami azt követően válik láthatóvá és érthetővé, ha lépésről lépésre végiggondoljuk a *szabadpiaci mechanizmusokkal* kapcsolatos érvelés logikáját.

- Az érvelés azzal kezdődik, hogy a piaci elosztási mechanizmusok minden más megoldásnál (például központi tervezés) *hatékonyabb* elosztást valósítanak meg, és mint egy »láthatatlan kéz« végső soron a *közjót* mozdítanak elő. Ez az *elvárásunk*, amiben *hiszünk* a »láthatatlan kéz« metaforája és a *teóriáink* alapján. Az „elvárás”, a „hiszünk” és a „teóriáink” szavakat azért hangsúlyoztuk ki, hogy világosan érzékeltsük, hogy *elvárásról*, *hitről* és *teóriáról* van szó, nem pedig tudományosan igazolt, a természettudományos törvényekhez (például a gravitáció törvénye) hasonló objektív tényekről és törvényekről.
- A következő lépésben logikusan feltehetjük a kérdést, hogy miután a *piac*, mint olyan *csak egy színtér*, mégis *mi történik* ezen a színtéren, *mi az a mechanizmus*, *ami által* megvalósul mindaz a sok és nagy „jó”, amit a piaci működéstől a *teóriáink* alapján elvárunk? Erre a válasz az, hogy a piaci *versenyben* a *racionális önérdékkövető* »homo economicus« piaci szereplők a saját szükségleteik kielégítésének *maximálására* törő *racionális döntéseik* révén végső soron beállítják a *piaci egyensúlyt* és az annak megfelelő *társadalmilag leghatékonyabb árakat*; és az ily módon megvalósuló piaci *ön szabályozó* mechanizmusok révén a sok *egyedi önző döntés* mintegy transzformálódik egy nagy *össztársadalmi közjóvá*.
- A következő logikus kérdések adódnak ennek hallatán: (i) Tényleg feltétel nélkül megvalósul a tökéletes verseny, vagy megvalósulásának vannak fel-

tételei? A válasz, hogy ennek sok és számos esetben nehezen teljesíthető feltétele van. Hogy mik ezek, arra a hamarosan rátérünk. (ii) *Tényleg minden esetben racionális egoistaként viselkednek-e az emberek?* A válasz az, hogy nem (lásd lentebb). (iii) *Tényleg minden esetben a saját hasznukat maximáló racionális döntéseket hoznak az emberek?* És *tényleg mindig racionálisnak* nevezhető a döntésük? A válasz az, hogy nem, mert számos más *motivációjuk is* lehetséges az *egoizmuson* kívül; nem biztos, hogy van megfelelő *információjuk* a megfelelő döntéshez; továbbá egyáltalán nem biztos, hogy racionálisan döntenek, még akkor sem, ha tökéletes információk birtokában vannak (lásd lentebb). (iv) *Tényleg minden esetben a leghatékonyabb ár alakul ki az úgynevezett piaci egyensúlyi állapotban?* A válasz az, hogy nem. Mégpedig azért nem, mert a tökéletes versenynek számos olyan *előfeltétele* van, amely ha nem teljesül, akkor egyes piaci szereplőknek módjában áll *eltéríteni az árakat a maga javára* (és a többiek kárára).

- A piaci mechanizmusok akkor teljesítik a tőlük elvárt pozitív hatásokat, ha a verseny (közel) tökéletes, a szereplők *tényleg racionális egoistaként* viselkednek, és *tényleg racionális döntéseket* hoznak, továbbá a kialakuló ár *tényleg a leghatékonyabb ár*. Ezeknek, mint látni fogjuk, számos és egyes szektorok esetén kifejezetten nehezen teljesíthető feltétele van. Ha ezeket ignoráljuk, vagy nem tudjuk megfelelő állami beavatkozással korrigálni, akkor a verseny feltételei nem teljesülnek (azaz nem valósul meg tiszta és tisztességes verseny), és piaci kudarcok lépnek fel.

A fentiek fényében a korábban említett *paradoxon* lényege az, hogy a *piaci kudarcok és hibák* és a *torz verseny korrekcióját* célzó állami beavatkozások ellen a *látszólag szabadverseny* és *szabadpiac* melletti érvelés a *valós* hatásait és *tényleges végkimenetét* tekintve *valójában* egy, az eltorzított verseny és a hibás piaci működés fenntartása melletti, *piac- és versenyellenes érvelés*. Sőt! Kevés ennél verseny- és piacellenesebb érvelés képzelhető el, legalábbis a dolgok valóságos tartalmát, jelentését és *tényleges hatásait* nézve. Miért? Azért, mert ez a látszólag verseny- és piacpárti és beavatkozás ellenes érvelés épp azon piaci hibák korrigálását célzó beavatkozások ellen irányul, amely beavatkozások révén helyreállnának, de legalábbis jelentős mértékben javulnának a szabadpiaci verseny feltételei és a piaci mechanizmusok hatékonysága.

Melyek a fontosabb *piaci hibák*, illetve a *tökéletes verseny előfeltételei*? Az alábbiakban a mondanivalónk illusztrálása céljából a teljesség igénye nélkül felsorolunk néhányat³¹ a piactól elvárt pozitív hatások feltételét je-

³¹ A »tökéletes verseny« itt fellistázott *előfeltételezéseit* abban a kijelentő módban írjuk le, ahogyan azt érteni kellene akkor, ha ezek teljesülnének. Lehet, hogy ezek egyike-másika abszurdnak vagy képtelenségnek tűnik. Ezért szeretnénk rögzíteni, hogy a kijelentő módban megfogalmazott egyes tételeket mi nem állítjuk, hanem ismertetjük, hogy milyen állítások vannak ezekben az *előfeltételezéseikben*. Zárójelben odatettük a „*tegyük fel...*” kifejezést minden mondat elejére. Az igazság az, hogy meglehetősen sok problémát okoz a

lentő tökéletes verseny néhány mikro- és makroszintű előfeltétele közül.³² Ezeket a feltételeket általában az ilyen elméleti konstrukciónál szokásos „*tegyük fel, hogy*” kifejezéssel kezdjük, részben azért, hogy mindvégig hangsúlyozzuk és érzékeltessük ezen előfeltevések és a ráépülő következtetések erősen spekulatív jellegét, másrészt azért, hogy mindvégig világos legyen, hogy előfeltevésekről van szó, nem pedig tudományosan igazolt tényekről:

- (i) [*tegyük fel, hogy:*] a „*vevő*” és az „*eladó*”, szolgáltató két egymástól független szereplő, saját, független hasznossági funkcióval. Ez például az orvos–beteg viszonyban nem teljesül: a beteg azért fordul az orvoshoz, mert nem tudja, mi a baja, nem tudja, hogyan lehet azt meggyógyítani, és ha tudná, akkor sem tudná azt maga kivitelezni (BARR, 2001);
- (ii) [*tegyük fel, hogy:*] a *piacra lépésnek nincsenek korlátai*. (CARLTON és mtsai, 2006); ez például egyetlen olyan foglalkozás, hivatás vagy tevékenység esetén sem teljesül, amelynek a végzését – a súlyos *információs aszimmetria*-problémák kezelése érdekében – működési engedélyhez, *licenz*hez kötik. (BARR, 2012; STIGLITZ és mtsai, 2015);
- (iii) [*tegyük fel, hogy:*] a piacon igen nagyszámú szereplő működik, és egyik sem éri el azt a méretet, gazdasági súlyt, amely révén az ő egyedi tevékenységével érdemben tudná *torzítani a verseny feltételeit*, nem tudná *el téríteni az árakat*, nem tudná befolyásolni a *kínálatot* és általában *sincs piaci erőfölénye* (TIROLE, 1988; CARLTON és mtsai, 2006; STIGLITZ és mtsai, 2015); ez például a legtöbb multinacionális nagyvállalat esetében nem teljesül. A 2008-as válság során pedig kiderült, hogy egy-egy „*too big too fail*” bank esetén éppen azért kellett az adófizetők pénzéből szánálni egyes nagybankok csődjét, mert nemhogy a piacot képesek egyoldalúan torzítani a méretük miatt, de esetleges csődjük akár a leggazda-

világban az, hogy a „*tegyük fel...*” kezdetű mondatokkal több tucat igencsak nehezen feltehető dolgot *bátran* elképzelünk, *merészen feltételezünk*, majd arra bonyolult *matematikai modelleket* építünk, majd a bonyolult matematikai modellekből kieső eredményeket már *tudományos tényként kezeljük*, valóságként értelmezzük, *megfelelkezve* arról, hogy mi minden *merész feltételezés* húzódik meg az eredmény mögött. A probléma abból adódik, amikor két tucat *merész előfeltételezés* némi *bonyolult matematikai manipuláció* után *átlényegül* megkérdőjelezhetetlen *objektív igazsággá*, majd *kökevény megszorító intézkedéscsomaggá* és annak „*tudományos*” alátámasztásává és fő *legitimációs tényezőjévé*.

³² A *tökéletes verseny előfeltételei* nagyjából minden komolyabb *mikroökonómiai* tankönyvben megtalálhatók. Meglehetősen alapos és részletes áttekintést nyújt ezekről a feltételekről Joseph E. Stiglitz: *Economics of The Public Sector 4th ed.* (2015) című, sok kiadást megért tankönyve, Nicholas Barr: *The Economics of the Welfare State* (2012) című, szintén sok kiadást megért tankönyve, Nicholas Barr: *The Welfare State as Piggy Bank: Information, Risk, Uncertainty and the Role of the State* (2001) című könyve. E kérdésnek a *versenyjogi és versenyszabályozási összefüggéseire* Dennis W. Carlton és Jeffrey M. Perloff: *Modern piacelmélet* [Modern Industrial Organization] (2006) című könyvében vagy Jean Tirole: *The Theory of Industrial Organization* (1988) című könyvében is fontos adalékokat találhatunk a *tökéletesnek feltételezett piac tényleges tökéletlenségeire*. Akiket e kérdés mélyebb közgazdasági részletei érdekelnek, azoknak ajánljuk e művek tanulmányozását.

- gabb nemzetek teljes nemzetgazdaságát is veszélybe sodorhatja, bedönt-heti. Megjegyzendő, hogy míg a Wall Street nagy bankjai esetében a „*too big to fail*” típusú probléma áll fenn, addig egyes európai nagy bankok esetében a probléma az, hogy mérlegfőösszegük az anyaország GDP-jének két-háromszorosát is kiteheti, ezért itt a „*too big to bail*” probléma áll fenn. Azaz túl nagyok ahhoz, és túl nagy a csődjük ahhoz, hogy egy bankmentő csomaggal meg lehessen oldani a problémájukat (BLYTH, 2015).
- (iv) [*tegyük fel, hogy:*] elhanyagolhatók a *piacra lépés költségei* (TIROLE, 1988; CARLTON és mtsai, 2006); ha ezt következetesen végig gondoljuk, ráébredhetünk arra, hogy szinte sehol nem teljesül. (STIGLITZ és mtsai, 2015; BARR, 2012). Pontosabban az *alkalmi bolhapiacokon*, egyes termékek esetén *érvényesülhet* ez a feltétel.
 - (v) [*tegyük fel, hogy:*] a *piacról való kivonulás költségei elhanyagolhatók* (CARLTON, és mtsai, 2006); Ismét: Ha ezt következetesen végig gondoljuk, ráébredhetünk arra, hogy szinte sehol nem teljesül. (STIGLITZ, és mtsai, 2015; BARR, 2012) Pontosabban, az *alkalmi bolhapiacokon*, egyes termékek esetén *érvényesülhet* ez a feltétel.
 - (vi) [*tegyük fel, hogy:*] nincsenek *monopol*, *oligopol* helyzetek és nincsenek *természetes monopóliumok* (ez nem teljesül) (STIGLITZ és mtsai, 2015); és *tegyük fel*, hogy az egyes vállalatok semmilyen titkos vagy kevésbé titkos *versenytorzító* összejátszásba, gyakorlatba nem bonyolódnak vagy ha igen, akkor arra mindig fény derül, és az ilyen összejátszások rövid idő alatt megszűnnek. (TIROLE, 1988; CARLTON és mtsai, 2006).
 - (vii) [*tegyük fel, hogy:*] nincs *eszközspecifitás (asset specificity)*, azaz a piacra lépés érdekében elvégzett beruházások (pl. egy összeszerelő üzem) a piacról való kilépéskor más célra is hasznosíthatók, értékesíthetők (el-lenkező esetben a beruházás költsége elvész, ami növeli a piaci kivonulás költségeit) (CARLTON és mtsai, 2006);
 - (viii) [*tegyük fel, hogy:*] *nincsenek sem pozitív, sem negatív externáliák*, azaz az adott piaci szereplő tevékenysége vagy a két releváns szereplő tranzakciója más, kívülálló harmadik szereplőt sem pozitívan, sem negatívan nem érint. Ez a gazdaság számos területén nem teljesül, gondoljunk például egy környezetszennyező üzemre (BARR, 2012; STIGLITZ és mtsai, 2015);
 - (ix) [*tegyük fel, hogy:*] nincs *információs aszimmetria*, azaz minden fél információs és tudásszintje nagyjából azonos és megfelelő (STIGLITZ és mtsai, 2015); ez az, ami például sem az egészségügyi szolgáltatások esetében az orvos–beteg viszonyban nem teljesül, sem az egészségbiztosítások esetén a beteg és a biztosító, illetőleg az orvos–beteg találkozás eseményei és a biztosító esetében. »*Erkölcsei kockázat*« (*moral hazard*) léphet fel (a) az orvos–beteg viszonyban; (b) a biztosító mint az ellátást fizető harmadik fél és a fizetendő egészségügyi szolgáltatás viszonylatában. A »*kontraszelekció*« (*adverse szelekció*) pedig a biztosító és a biztosításra jelentkező között jelenik meg: a biztosító elfogadható költségszinten és elfogadható módsze-

rekkel soha nem tudja rendesen felmérni az adott biztosított valódi, tényleges egészségi kockázatát (BARR, 2001). Ez a kontraszelekció olyan súlyos lehet – amint azt a Nobel-díjas *Kenneth Arrow* 1963-ban publikált, *Uncertainty and the Welfare Economics of Medical Care* című publikációjában bemutatta –, hogy a magára hagyott magán egészségbiztosítási piac akár össze is omolhat, fel is számolhatja önmagát, mert a rejtett rossz kockázatók jelenlétének a ténye lényegében olyan mechanizmusokat indít el, amelyek kivezetik a jó kockázatókat a biztosítási piacról (*Uncertainty and the Welfare Economics of Medical Care*, 1963). A szintén Nobel-díjas *George Akerlof* 1970-ben publikált cikkében elemezte tovább, és mutatta be részleteiben a *Kenneth Arrow* által leírt kontraszelekciós mechanizmus részleteit. A jelenséget szakzsargonban „*Lemon-principle*” néven említik. Az elnevezés *Akerlof* híressé vált cikkének a címéből és a cikkben alkalmazott metaforából³³ jön (*The Market for 'Lemons': Quality Uncertainty and the Market Mechanism*, 1970).

- (x) [tegyük fel, hogy:] tökéletes, de legalábbis *elegendően jó minőségű* az információ (a) a termékről, szolgáltatásról és annak lényegi sajátosságairól, (b) a termék vagy a szolgáltatás igénybevételének vagy nem igénybevételének a következményeiről, (c) az alternatívákról, azok lényegi sajátosságairól és az azokkal kapcsolatos következményekről, (d) a jövőről, mert

³³ A használt autók piacán, Amerikában a „*Lemon*” az a *rejtett hibás autó*, amely külsőre teljesen olyan, mint a többi, azonban valamilyen súlyos, de a vevő által nem vagy csak igen nagy nehézségek árán észrevehető *rejtett hibával* rendelkezik. A *Lemon* létezéséről mindenki tud, a *ténnyel* mindenki tisztában van, hogy ilyen autók is vannak, lehetnek a kereskedésekben, de azt, hogy konkrétan melyik a *Lemon* a látszólag teljesen jó állapotú autók közül, legfeljebb az autókereskedő tudja. A *Kenneth Arrow* által leírt (1963) jelenség modellezésekor és részletezésekor *Akerlof* (1970) a *biztosító* és a *betegbiztosítási ügyfél* közötti *információs aszimmetriát*, nevezetesen azt, hogy a *látszólag egészséges ember* a *saját rejtett kockázatait* ismeri, de a *biztosító* ezt nem tudja megfelelően detektálni, a használt autópiacon *rejtett hibás Lemon*-jaihoz hasonlította. Innen a „*Lemon principle*” elnevezés. A *piaci önfelszámolás* lényege, hogy a *Lemon* létezése miatt olyan *ártorzulás* jön létre, amely azt eredményezi, hogy az ár a *nem Lemonok* számára elfogadhatatlan. Ezért a *Lemon jelenléte* a *nem Lemonokat* kivezeti a piacról, ami végül a piac önfelszámolódsághoz vezet. Ennek részletei kapcsán *Arrow* és *Akerlof* citált cikkeiben kell tájékozódni, a *Lemon-principle* és bizonyos egészségügyi közgazdaságtani alapvetések részletes ismertetése meghaladja ezen írás kereteit. Itt csak arra a *tényre* szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy *legkorábban 1963 óta ismert*, hogy az egészségügyi szolgáltatások biztonságos, megnyugtató és a társadalmi igazságossági szempontokat kielégítő finanszírozását egyáltalán nem tudja megoldani a magán egészségbiztosítás; egyedül a gazdagok számára tud rendkívül költségesen és igen nagy piaci kudarcok mellett rendkívül nagy hatékonysági veszteségekkel járó, 25-35%-os adminisztratív költségint (!) mellett inkomplett megoldásokat kínálni. Ennek fényében rendkívül figyelemre méltó, hogy az *elmúlt több mint negyedszázadban* hányszor próbálták meg egyes érdekcsoportok a magyar egészségügy problémáit a *privát egészségbiztosítások* valamilyen rendszerével, illetve az *egységes társadalmi egészségbiztosítás privatizálásával* „megoldani”.

- az információ könnyen hozzáférhető, érthető; az információ megszerzésének elhanyagolhatók a költségei; a könnyen megszerzett információ pedig hiteles, releváns és mindenki számára könnyen érthető (BARR, 2001, 2012; STIGLITZ és mtsai, 2015);
- (xi) *[tegyük fel, hogy:]* nem áll fenn *információ feldolgozási* probléma. Ez egyébként nem teljesül komplex problémák esetén, különösen akkor, ha kis valószínűséggel bekövetkező, távolabbi jövőbeli eseményről, például egy egészségkárosító magatartás esetén bekövetkező súlyos, később bekövetkező betegségről van szó. Ez az egyik mélyen fekvő oka annak, hogy a betegségmegelőző programokon általában igen nehéz elérni a megfelelő arányú részvételt (BARR, 2001);
- (xii) *[tegyük fel, hogy:]* miután nincs semmilyen információs probléma, sem »*erkölcsi kockázatokkal*« (*moral hazard*), sem »*kontraszelekciós*« (*adverse selection*) problémákkal nem kell számoljunk. Az olyan területeken, mint az egészségbiztosítás vagy az egészségügy épp a számos és súlyos *erkölcsi kockázat* és *kontraszelekciós* probléma okoz *sokrétű és súlyos piaci kudarcot* (BARR, 2001). De meg kell jegyezni, hogy az a *tény*, hogy egy-egy nagy bank akkora méretűvé válhat, hogy esetleges csődje nem-hogy a piacot, de akár egy egész nemzetgazdaságot is képes bedönteni, önmagában súlyos *erkölcsi kockázatok* melegágyává teszi ezt a szektort. Az a tudat, hogy *'mi túl nagyok vagyunk ahhoz, hogy csak úgy hagyjanak minket bedőlni'*, *perverz ösztönző* hatással van a működésre; elszaporodnak a felelőtlen és *gondatlan kockázatvállalással* járó ügyletek; hisz, ha a bank megússza, akkor zsebre teszi a profitot, ha pedig balul üt ki egy-egy ügylet (lásd ingatlanbuborék kipukkadása), akkor a túlzottan nagy méret miatt számíthat arra, hogy csődjét az adófizetők pénzéből az állam szanálni fogja. (STIGLITZ és mtsai, 2015). Ez az egyik oka annak, hogy a 2015-2016 évi amerikai elnökválasztási kampány során az egyik fő témává vált a Wall Streetnek 2008 óta nyújtott összesen 14 ezer milliárd dolláros bankmentő csomag (SANDERS, 2015); a bankok felelőtlen magatartása és gyakorlata; valamint megfogalmazódott az, hogy *'ha egy bank túl nagy ahhoz, hogy csődbe menjen [mert magával ránthatja a nemzetgazdaság egészét], akkor túl nagy ahhoz is, hogy létezessen'*. Például Senator Bernie Sanders már 2009-ben benyújtott egy törvényjavaslatot a túlzottan nagyméretű bankok okozta problémák kezelése és a túlzottan nagy bankok feldarabolása érdekében. Ennek az – S2742 számon benyújtott – törvényjavaslatnak már a címe is rendkívül beszédes (és később a 2015-2016 évi elnökválasztási kampány egyik szlogenjévé is vált): „*Too Big to Fail, Too Big to Exist Act*” (SANDERS, 2015).
- (xiii) *[tegyük fel, hogy:]* az esetleges rossz döntésnek a következményei *soha nem visszafordíthatatlanok*, és soha nem túlzottan súlyosak, és ezért kérdéses, hogy egy termékéről, szolgáltatásról szerzett *negatív tapasztalat mint információ a jövőben egyáltalán felhasználható lesz* (BARR, 2012). Ez a feltétel megvalósul akkor, ha például egy *étteremben* rossz minőségű a felszolgált étel és udvariatlan a személyzet; de nem valósul meg például

egy súlyosabb betegség félrekezelésekor, vagy ha egy hosszabb képzési programról annak elvégzését követően derül ki, hogy teljesen elavult, hibás vagy értéktelen tudást oktattak.

- (xiv) *[tegyük fel, hogy:]* nincsenek, vagy *elhanyagolhatók a tranzakciós költségek* például a szerződések megkötésével, tökéletes betartásával, kikényszerítésével és a megfelelő együttműködés fenntartásával kapcsolatosan (CARLTON és mtsai, 2006; STIGLITZ és mtsai, 2015). (Ha például belegondolunk az amerikai egészségbiztosítók legalább 25-35%-os adminisztratív költségszintjébe (BARR, 2001), amely kissé magasabb, mint például a magyarországi Országos Egészségbiztosítási Pénztár 1% körüli adminisztratív költségszintje, illetve az európai társadalmi egészségbiztosítási rendszerek hasonlóan alacsony adminisztratív költségszintje, akkor megfelelő nézeteket alkothatunk arról, vajon tényleg elhanyagolhatók-e a tranzakciós és adminisztratív költségek);
- (xv) *[tegyük fel, hogy:]* miután feltételeztük, teljesülnek a tökéletes verseny fenti előfeltételei, és ezért feltételezzük, hogy piaci kudarcok nincsenek vagy elhanyagolhatók vagy könnyen korrigálhatók, ezért azt is bátran feltételezhetjük, hogy *makroszinten* mindig azzal számolhatunk, hogy a piac önkorrekciós mechanizmusai miatt előbb-utóbb automatikusan beáll a *tökéletes egyensúlyi állapot* (QUIGGIN, 2010). Miután vannak, akik számos „*tételezzük fel, hogy...*” típusú kérdésre bátran megadják magunknak a szabályozatlan piac tökéletességébe vetett *hitüket* alátámasztó választ, ezért bátran azzal a feltételezéssel is élnek, és bátran abból indulnak ki, hogy *teljes a foglalkoztatottság* (WEEKS, 2014; QUIGGIN, 2010);
- (xvi) *[tegyük fel, hogy az előbbi automatikusan beálló piaci egyensúlyi állapot következtében:] munkanélküliség, mint olyan – egy pár százaléknyi éppen munkahelyet váltó polgárt leszámítva – nem létezik, pontosabban kizárólag »önkéntes munkanélküliség«* létezik (mert a piac tökéletesen működik, és ez tökéletes egyensúlyi állapothoz és teljes foglalkoztatottsághoz vezet) (QUIGGIN, 2010; BLYTH, 2015; KEYNES, 1936). Magyarán olyan nincs, hogy nincs munka (mert például válság miatt tömeges csődök és tömeges elbocsátások történnek), csak olyan létezik, hogy valaki önkéntesen munkanélküli lesz (nyilván mert nem akar dolgozni). Ez egyébként komoly! Azok a makrogazdasági modellek, amelyekből levezetik napjaink megszorító intézkedési csomagjainak, a korábban már részletezett austeritáspolitikájainak a szakmai megalapozottságát és legitimációját, ilyen és hasonló „*realisztikus*” kiindulási előfeltételezéseken nyugszanak.³⁴ Ebből eredően például káros lenne a munkanélküliség esetére folyósított bizto-

³⁴ Ennek a mélyebb szakmai részleteiről külön könyveket lehetne írni. Ezért mi itt csak utalunk néhány olyan tényre, amelyet más szerzők külön könyvben elemeztek végig. E téma kapcsán érdemes áttanulmányozni néhány alaplát, például John Quiggin, *Zombie Economics: How Dead Ideas Still Walk Among Us* (2010), vagy John Weeks, *The Economics of the 1%: How Mainstream Economics Serves the Rich, Obscures Reality and Distorts*

sítás, mert ez káros ösztönzést jelentene az önkéntes munkanélküliséget választók számára, hogy továbbra se álljanak munkába. Ez a következtetés abból ered, hogy feltételeztük a teljes foglalkoztatottságot és azt, hogy ebből eredően kizárólag *önkéntes* munkanélküliségről lehet beszélni (QUIGGIN, 2010; WEEKS, 2014). A valóságban a teljes foglalkoztatottság és az, hogy kizárólag önkéntes munkanélküliség létezne, nem a tipikus esetet, hanem a rendkívül ritka kivételt jelenti, amely csak különlegesen kedvező gazdasági helyzetben fordul elő (KEYNES, 1936).

Ha jó alaposan belegondolunk a »tökéletes piaci verseny előfeltételeibe«, és összevetjük ezeket a saját gyakorlati tapasztalatainkkal, akkor arra jöhetünk rá, hogy nem a tipikus helyzetet, hanem a rendkívül kivételes esetet jelenti az, ha fennállnak ezek az előfeltételek, és ezért meg tud valósulni az a kellően »tökéletes piaci verseny«, ami lehetővé teszi, hogy »piaci kudarcok« nélkül működjön a piac, és ezért megvalósuljon mindaz a „jó”, amit általában a *versenynek* és a *piaci mechanizmusoknak* tulajdonítunk, illetve amit a piac működésébe beleképzelünk. »Tökéletes verseny« és »tökéletes piac« szinte csak az *alkalmi bolhapiac*on, de ott is csak egyes rendkívül egyszerű termékek esetében létezik. Ezt azért kell alaposan végiggondolni és észben tartani, mert számos súlyos baj származik abból, ha figyelmen kívül hagyjuk, és teljes mértékben ignoráljuk azt a tényt, hogy a tökéletes piaci működés elméleti modelljei, de a 2008-as válság óta folytatott *makroszintű megszorítási politikák* (*austerity-programok*) is olyan előfeltételeken alapulnak, amelyek a valóságban rendkívül ritka esetben teljesülnek csak (BLYTH, 2015; WEEKS, 2014).

Paul Romer, a Világbank 2016. július 18-án kinevezett vezető közgazdásza, 2016 szeptemberében a Yale egyetem honlapján publikálta *The Trouble With Macroeconomics* címmel egy 2016. január 5-én tartott előadásának a cikké átdolgozott anyagát. Ebből vettük az alábbi idézetet, mely fontos adalékkal szolgál a fenti gondolatokhoz:

Több mint három évtizede a makrogazdaságtan visszafelé halad. A problémák azonosításának a kezelése semmivel sem hitelesebb, mint az 1970-es évek elején volt, de mégis el tudja kerülni a kétségbevonást, mert sokkal átláthatatlanabb, mint akkor volt. A makrogazdasági teoretikusok a pusztá tényeket is elutasítják; bárgyú tudatlanságot tettetnek az olyan egyszerű állítások kapcsán is, mint például az, hogy 'a recesszió'nak a szigorú monetáris politika is az okozója lehet. 'A modelljeik az aggregát változók fluktuációit olyan képzeletbeli oki faktoroknak tulajdonítják, amelyeket semmilyen ember, semmilyen cselekvése nem befolyásol. Létezik figyelmeztető példánk [...] arra, amikor az elmélet pórázon tartása a tudományt egy általános kudarcüzem-

Policy (2014), vagy Mark Blyth, *Austerity: The History of a Dangerous Idea* (2015), vagy akár Philip Mirowski, *Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown* (2014) című művét. Ezeket azért is citáltuk ide (is), mert már önmagukban e művek címei is beszédesek és minimum elgondolkodtatók.

módba viszi, amelyet az vált ki, hogy a nagyra becsült vezetők iránti tisztelet átmegy az autoritás előtti meghunyászkodásba, és végül ez a meghunyászkodás az, amely felváltja az objektív tényeket mint a tudományos igazság végső meghatározóit.

Paul Romer: *The Trouble With Macroeconomics* (2016)

Nem csak a »tökéletes verseny objektív és külső előfeltételeinek« a teljesülésével vannak igen jelentős problémák. A piaci szereplők mint racionális döntéshozók *racionalitása* mint *szubjektív feltétel* sem teljesül számos esetben. A »tökéletes verseny előfeltételei«, illetve az *információs problémák* kapcsán a háttérben még ez »a piaci szereplők racionalitására« és döntéseik *racionalitására* vonatkozó *előfeltevés* is meghúzódik. Nevezetesen a feltételezés az, hogy *'ha tökéletesen informáltak lennénk, akkor bizonyosan tökéletesen racionális döntéseket hoznánk'*, hiszen a piaci döntéseket – amint azt az elsőéves közgazdászhallgatóknak megtanítják, és minden *mikroökonómiai* tankönyv bevezető fejezeteiben szerepel – a »*homo economicus*« mint *tökéletesen racionális egoista* hozza meg. Ugyanakkor már évtizedek óta, Herbert Simon (1916–2001) »*korlátozott racionalitás*«-elméletének megjelenése óta sejtethjük, hogy ez a háttérben meghúzódó előfeltevés sem igazán teljesül (*A Behavioral Model of Rational Choice*, 1955). Az emberek általában és az emberek, mint a piaci döntéseket meghozó szereplők döntései sokkal kevésbé racionálisak, mint azt a »*racionális egoista*« modellje feltételezi, de még annál is kevésbé racionálisak, amint azt az emberek saját magukról feltételezik (SIMON és mtsai, 1988).

Herbert Gintis egyik művében (*The Bounds of Reason*) amellet érvel, hogy a hagyományos játzsma-elméleti modellek racionális szereplőire vonatkozó előfeltevéseinket módosítani kellene a legújabb magatartástudományi és pszichológiai ismeretek szerint, és „*az eddigi klasszikus játzsma elméleti modelleket fel kellene, hogy váltsa egy új, magatartástudományi alapú játzsmaelméleti modell, hogy jobban megérthessük az ember társadalmi viselkedését*”. Gintis azt veti fel a legújabb kutatási eredmények fényében, hogy szemben a »*racionális egoista*« modelljével, a valódi embereknek vélhetően *genetikailag (is) determinált tendenciájuk* van arra, hogy bizonyos alapvető társadalmi normákat kövessenek, még akkor is, amikor nyilvánvaló, hogy ez nem áll érdekükben, illetve kifejezetten kárt okoz a számukra (GINTIS, 2014).

Jonathan Rosenhead³⁵ három olyan körülményt azonosít be, amely akár teljes mértékben ellehetetlenítheti a racionális döntéshozatali folyamatot magát és az azzal kapcsolatos elképzelések és várakozások teljesülését: (i) a *komplexitás*, (ii) a *konfliktus* magas szintje, (iii) és a *jövőre vonatkozó információ hiánya*. Ezek között a körülmények között, lehet, hogy elhisszük magunknak, hogy racionális döntéseket tudunk hozni a szokványos módszerekkel, de ez valójában tévedés és önbecsapás (ROSENHEAD és mtsai, 1992).

³⁵ Jonathan Rosenhead a London School of Economics működéskutatási és döntéselméleti professzora az 1980-as évek óta, jelenleg emeritus professzorként vesz részt az oktatásban.

- Ha túlzottan nagy a *komplexitás*, akkor a túlzottan sok összetevő és az azok közötti sokrétű kölcsönhatás következtében *az egész másképp viselkedik, mint a részek összessége*. Az ilyen helyzetekben csődöt mond a bizonyos *linearitást* és *sorrendiséget* feltételező *racionális döntéshozatali modell* (CHECKLAND, 1981; SENGE, 2006).
- A sokszereplős helyzetekben, amikor (az érthető és elfogadható okok miatt fennálló) *konfliktus* szintje igen jelentős, szintén nem működik a *racionális döntéshozatali modellje* (HOWARD, 1992).
- Ugyanez a helyzet azokban az esetekben, amikor a *jövőre vonatkozó információink hiányoznak* vagy rendkívül hiányosak. A jövőre vonatkozó információ hiánya (*»uncertainty«*) nem tévesztendő össze a kockázatokkal (*risks*) és a kockázatkezeléssel. A *kockázatok (risks)* esetében a múltbeli események statisztikai feldolgozása alapján következtethetünk a múltban *már valaha* bekövetkezett hasonló események *jövőbeli bekövetkezési valószínűségére*, és így bizonyos *kockázatkezelési* módszerekkel megpróbálhatjuk a jövőre vonatkozó döntéseinket javítani. Azonban vannak olyan jövőbeli események, amelyekre vonatkozóan semmiféle múltbeli tapasztalat nincs (*»uncertainty«*). Ezeket nem lehet kockázatkezelési módszerekkel beterelni a *racionális döntéshozatali modell* keretei közé. (ROSENHEAD és mtsai, 1992).

A jövőre vonatkozó döntések esetén – akár alkalmazhatóak a szokásos és esetenként igen szofisztikált matematikai eszköztárat felvonultató *kockázatkezelési módszerek*, mert egyáltalán rendelkezésre állnak kalkulálható múltbeli tapasztalatok, akár nem – még egy probléma létezik, amely teljes mértékben befolyásolja a *racionálisnak* gondolt döntések *racionalitását* és *alkalmasságát*. Ez a probléma pedig az, hogy nem egy, hanem *több jövőbeli idősík* létezik. Az a döntés, amelyik a közvetlenül előttünk álló jövőbeli idősíkban a legjobbnak tűnhet, lehet, hogy több idősíkot is figyelembe véve, mondjuk három-négy még belátható idősíkra vonatkoztatva a létező legrosszabb döntésnek bizonyul.

A több idősíkra kiható döntések és a jövőre vonatkozó információhiány problémáit Jonathan Rosenhead, a *London School of Economics and Political Science* professzora, akinek fő kutatási területe a döntéselmélet és operációkutatás, a saját 14 éves unokája középiskolai fakultációs tárgyválasztásának a példáján keresztül mutatta be. Ez a probléma is rávilágít a tökéletesen *racionálisnak* feltételezett döntések korlátozottságára. Rosenhead az általa kidolgozott *»Robustness Analysis« (robustussági elemzés)* ismertetésekor (ROSENHEAD, 1992) némi iróniával írja, le, hogy neki mint az LSE döntéselméleti és operációkutatási professzorának, milyen nehezen megoldható *döntéselméleti problémát* jelentett, amikor saját unokájának próbált volna tanácsot adni abban, hogy *mégis milyen fakultációs tárgyakat kellene, hogy válasszon* unokája. A tét nem kicsi: abban kell segíteni, hogy az unokája jó döntést tudjon hozni saját jövőbeli sorsáról, mert a fakultációs tárgyakról való döntés behatárolja a továbbtanulási lehetőségeit a majdani felvételi tárgyak miatt, ez behatárolja a pályaválasztásra vonatkozó döntési alternatívákat, aminek viszont az egész életútjára vonatkozó

hatása van.³⁶ A jó döntéshez nyilván figyelembe kell venni unokája érdeklődési körét, képességeit, azt, hogy miben tehetséges, az iskolarendszer szerkezetét, a felsőoktatási felvételi rendszer összetettségét és az egyetemi kurzusok és a pályaválasztási döntések irányait.

- Amikor egy 14-16 éves gyerek (szüleivel) a fakultációs tárgyak választásáról dönt, akkor lehet, hogy *a közvetlenül előtte álló évekre* jó döntésnek tűnik a gyermek számára legkedvesebb tárgyak választása, azonban lehet, hogy ezzel *a közvetlenül bekövetkező idősíkra* vonatkozóan jó döntéssel számos olyan *jövőbeli opciót, lehetőséget* zárnak ki *a későbbi idősíkokban* esedékes pályaválasztási és továbbtanulási döntések tekintetében, amelyekről a döntés pillanatában még nem is biztos, hogy tudnak, vagy amelyeket a döntés pillanatában nem megfelelő információk alapján vagy nem kellő súllyal vesznek figyelembe.
- A 14-16 éves gyermekek fakultációválasztási problémája egy „egyszerű”, sok mindenki számára ismert példa. Jól illusztrálja azt a sokak által sokszor fel sem ismert problémát, hogy valójában *a legtöbb döntés racionalitását, alkalmasságát, „jóságát”* nem *a közvetlen előttünk álló egyetlen idősíkra*, hanem lényegében *számtalan jövőbeli idősíkra* vonatkozóan kellene értékelni. Ráadásul *minél távolabbi* az a jövőbeli idősík, amelyet vizsgálunk, *annál kevesebb releváns információ* áll rendelkezésünkre.
- A probléma lényege, hogy *a közvetlenül előttünk álló idősíkra* vonatkoztatott *legjobb*nak gondolt döntés a második, harmadik, illetve *n-edik idősíkb*an már eleve kizárhat számos, *most még nem* annyira fontosnak gondolt, *de majd akkor* fontossá váló döntési opciót. Így kiderülhet, hogy *a most* legjobbnak gondolt döntésünk *hosszabb távra* nézve a legrosszabbnak bizonyuló döntésünk lesz.
- Mivel *a jövőre vonatkozó információink* rendkívül hiányosak, sőt, tipikusan sokkal hiányosabbak, mint ahogyan azt hisszük, ezért az ilyen helyzetekben *az a legjobb döntés*, amelyik *a legrobusztusabb*, abban az értelemben, hogy *a jövőre vonatkozó lehető legtöbb idősíkb*an is *a lehető legtöbb opciót*, döntési alternatívát hagyja nyitva. *A legrosszabb döntés* pedig az *a legkevésbé robusz-*

³⁶ Megjegyzendő, hogy ez egyben az ottani (és a hasonló) oktatási rendszerek kritikája is. Valójában *súlyos hozzáférési, elérési és általános társadalmi igazságossági és társadalmi mobilitási problémákat is okoz* egy olyan oktatási rendszer, amelyben 12-15 éves kor körül olyan tárgyválasztási és iskolaválasztási döntéseket kell meghoznia minden egyes 12-15 év körüli gyermeknek (és szüleinek), amelyekkel – amint az Rosenhead írásából kiderül – ő mint a döntésméletet professzora sem tud jó eredménye jutni. Az ilyen döntéseket ugyanis minden évben tömegesen hozzák meg az érintett korosztály tagjai esetében, ezekkel *az egyszerűnek látszó fakultációs tárgyválasztási döntésekkel* valójában sok gyermek *egész életútjára és jövőbeli lehetőségeire* kiható és azokat *behatároló döntéseket* hoznak meg úgy, hogy *ez a probléma tipikusan nem is tudatosul*, csak nagyon kevesekben. Egy túlzottan bonyolult rendszerben nagyon könnyen és nagyon sokan léphetnek bele *csapdába*, fordulhatnak be *zsákutcákba*. Nem áll minden egyes döntés mögött az egyik elit egyetem döntésméleti professzora. Ráadásul *a rossz döntések aránya a társadalmi ranglétra, azaz szociális gradiens szerint változik*. Ez a szociális gradiens is a túlzottan komplex oktatási rendszer komplexitása által generált társadalmi mobilitási és társadalmi igazságossági problémákra hívja fel a figyelmet.

tus döntés, amelyik a jövőre vonatkozóan a legtöbb választási, döntési opciót zárja ki, illetve legkevesebb alternatívát hagyja nyitva. Ez az a racionális döntésekkel kapcsolatos döntéseméleti probléma, amelyet Rosenhead »Robustness Analysis«, (*robusztussági elemzés*) és »keeping the options open« (*a legtöbb opció nyitva tartása*) névvel említi mint specifikus, a jövőre vonatkozó információ hiányakor komplex döntési szituációkban alkalmazható döntéshozatali módszert. Miután a döntések ilyen értelemben vett, több idősíki robusztusságának a szükségességére általában nem szoktak gondolni az emberek, és általában nem szoktak ilyen alapon kalkulálni, ezért ez a fajta probléma szintén egy azok közül, amelyek rendkívül korlátozottá teszik a „piaci szereplők” döntéseinek, választásainak a racionalitását is (ROSENHEAD, 1992).

A »racionális döntéshozatal« erősen korlátozott voltának, valamint a komplexitás, konfliktus és bizonytalanság (jövőre vonatkozó információhiány) körülményei közötti racionális döntések korlátainak a döntéseméleti részleteire mi itt nem tudunk részleteiben kitérni. Ugyanakkor mindenképp fel szeretnénk hívni a figyelmet, hogy magának a döntéseméleti szakterületnek az újabb felismerései és eredményei is aláhúzzák azt, hogy nemcsak a »tökéletes verseny előfeltevései« nem teljesülnek, de még az azok mögött meghúzódó és a döntések racionalitásáról szóló előfeltevés sem teljesül. Másképp: nem csak az a probléma, hogy például nem áll rendelkezésre megfelelő információ, vagy információszimmetria van a felek között. Ha tökéletes lenne minden fél informáltsága, akkor sem biztos, hogy képesek lennének a felek mit kezdeni a tökéletes információval, és erősen kérdéses, hogy a tökéletesen informált felek döntései racionálisak lennének-e. Pontosabban: igen jelentős korlátozó feltételek mellett vagy rendkívül egyszerű és jól strukturált problémák esetén valószínűsíthetjük csak a döntések racionalitását. Miért érdekes ez? Ne feledjük, hogy a piaci versenymechanizmusokhoz fűződő elvárások és mondások szerint a tökéletesen működő piacon a »tökéletes versenyt« végső soron a »tökéletesen racionális egoista homo economicusok« valószínűsítik meg tökéletesen racionálisnak feltételezett döntéseiken keresztül. Ezért aztán nem árt tudni arról a tényről, hogy a döntések racionalitásának maguknak is igen komoly korlátai vannak.

Ehhez kapcsolódik az is, hogy mára több jelentős kutató, így például Cass Sunstein, Richard Thaler (THALER és mtsai, 2008), valamint a Nobel-díjas Daniel Kahneman és Amos Tversky is meglehetősen világossá tette (KAHNEMAN és mtsai, 2000), hogy az emberek a legtöbb döntési helyzetben egyáltalán nem olyan távlatosan gondolkodó, előrelátó, mindent gondosan mérlegelő és kalkuláló racionális és konzisztens módon hozzák meg a döntéseiket, amint azt a közgazdaságtan racionális egoistaként viselkedő homo economicus modellje feltételezi. Amikor különböző jövőbeli dolgokra vonatkozó alternatívák között kell választani, akkor a racionális döntések helyett sokkal inkább olyan, egyébként inkonzisztens döntéseket hozunk, amelyeket olyan szisztematikus hibák, elfogultságok torzítnak el, amelyek a mindenkori status quo fenntartása irányába hatnak (THALER és mtsai, 2008).

Kísérleti körülmények között igazolták, hogy a kísérleti alanyok még akkor is ilyen szisztematikus hibákat követnek el, amikor kifejezetten figyelmeztetik

őket erre a hibára, és felszólítják őket ennek elkerülésére. Például a jövőre vonatkozó bizonytalanság körülményei közti döntések során az emberek az egészen kicsi, lényegében elhanyagolható valószínűséggel bekövetkező eseményt jelentősen túlértékelik ahhoz a jövőbeli eseményhez képest, amiről viszont biztosan tudják, hogy nem fog bekövetkezni. Így a *biztosan nem bekövetkező* és a *kis bekövetkezési valószínűségű esemény* között irracionálisan nagymértékű különbséget tesznek (KAHNEMAN és mtsai, 2000). Daniel Kahneman az ilyen és hasonló eredmények összegzéséként megállapította:

Az emberek igen rövidlátók a döntéseikben, számos fontos képességük hiányozhat arra vonatkozóan, hogy saját jövőbeli ízlésüket, preferenciájukat megjósolják maguknak, és ez társulva a memóriájuk könnyen elforduló tévedéseivel, valamint a múltbeli tapasztalataik hibás értékelésével, könnyen teljesen hibás döntésekhez vezet.

Daniel Kahneman: *New Challenges to the Rationality Assumption* (1994)

Másképp fogalmazva: miközben a közgazdaságtan minden emberi cselekvés centrális elemévé teszi a modelljeiben a választás és a döntés aktusát, kiderül, hogy az emberek nem igazán jók a választásaikban és döntéseikben. A *döntések racionalitásával, az információfeldolgozás problémáival és a kognitív folyamatokkal* kapcsolatos magatartástudományi, pszichológiai ismeretek további adalékkal szolgálnak ahhoz, hogy lényegesen óvatosabbak legyünk azokkal a *piaci mechanizmusokra* épülő modellekkel és következtetésekkel kapcsolatosan, amelyek a *»tökéletes verseny előfeltételeit«, a »racionális döntések korlátait«* ignorálva, túlzottan sok mindent feltételeznek a *verseny tökéletességéről*, a verseny előfeltételeinek a megvalósulásáról, a *piaci szereplők és döntéseik racionalitásáról* és általában a piaci mechanizmusok áldásos hatásairól. Ez messze nem csak elméleti kérdés. Rendkívül szerteágazó, mélyreható és közvetlen *közpolitikai konzekvenciái vannak* és kell, hogy legyenek az ilyen és hasonló új tudományos eredményeknek (BOWLES, 2016).

Nem általában nem teljesülnek a *»tökéletes verseny előfeltételei«*. Szektorról szektorra, ágazatról ágazatra, ipárról ipárra változó az, hogy a *»tökéletes versenynek«* mely feltételei, milyen mértékben teljesülnek vagy nem teljesülnek és a versenyfeltételek milyen kombinációkban nem teljesülnek (BARR, 2001). Ha a *»tökéletes verseny«* feltételei nem teljesülnek, az *»piaci kudarcokhoz«* vezet, azaz a magára hagyott piac egyáltalán nem a *tőle elvárt* vagy *beleképzelt* „nagy társadalmi jóhoz” vezet. Súlyos társadalmi, gazdasági károkkal járhat az, ha az adott piaci szegmens *ismert piaci hibáit* nem korrigáljuk (vagy a korábbi adekvát korrekciókat dereguláció címén megszüntetjük) (BARR, 2012).

Meg kell jegyezni, hogy nemcsak *»piaci kudarcok«,* hanem *»kormányzati kudarcok«* is léteznek! Az olyan jelenségekre, mint az optimális döntések szavazatmaximalálás miatti torzulása, vagy a döntések kormányzati ciklusokhoz való torzítása, vagy a korrupció kérdése, itt, ezen a ponton nem térünk ki részleteiben (BUCHANAN és mtsai, 1999). Ezek mellett az egyik legsúlyosabb rendszerszintű

problémát az okozza, *ha az egyes piaci szegmensek hibáinak az állami korrekciója inadekvát, azaz nem megfelelő* (CULLIS és mtsai, 1998; BARR, 2012).

Az állam nem általában kell, hogy beavatkozzon a piac működésébe. Csak a ténylegesen létező piaci kudarcok tekintetében kell beavatkozzon az állam, *piaci szegmensenként differenciáltan*, szakmailag jól megtervezett és *adekvát módon*. Nincs általános állam versus piac probléma. A »*piaci kudarcokból*« nem az következik, hogy az államnak szinte teljesen *differenciálatlanul* mindenütt jelen kell lennie, és mint elefántnak a porcelánboltban, rendezkednie kell. A »*kormányzati kudarc*« pedig nem azt jelenti, hogy az államnak mindegyik ki kellene vonulni, »*mert majd a piac mindent megold*« (BARR, 2012).

Két nagy és súlyos tévedés létezik: (i) az egyik, hogy »*a piac mindent jobban megold, mint az állam*«, (ii) a másik pedig az, hogy »*az állam mindent jobban megold, mint a piac*« (DREZE és mtsai, 2014; SEN, 1999).

Két alaptípusa van a *piaci kudarcokból* és az *inadekvát állami beavatkozásból* (vagy az *inadekvát nem beavatkozásból*) eredő problémáknak, amelyek súlyos társadalmi károkat okoznak: (i) az egyik, *ha a piaci kudarcokat nem korrigáljuk adekvát(!)*, – azaz *nem akármilyen*, hanem *alkalmas és arányos* – állami beavatkozással, (ii) a másik, *ha az állam inadekvát módon avatkozik be vagy nem avatkozik be* a piac működésébe (BARR, 2001).

Az *inadekvát állami beavatkozás* több formát is ölthet: (i) nem a piaci hibát korrigálja, csak beavatkozik, (ii) differenciálatlanul mindenütt beavatkozik egy sajátos »*etatista fundamentalizmus*« jegyében, (iii) beavatkozik ott, ahol nem kellene, és nem avatkozik be ott, ahol kellene (BARR, 2001).

A rosszul működő államok és kormányzatok pontosan azért okoznak súlyos károkat, ha vagy a »*piaci fundamentalizmust*« vagy éppen ellenkezőleg, ahelyett valamiféle »*etatista fundamentalizmust*« próbálnak meg erőltetni; vagy ha számos olyan piaci szegmensben, ahol semmi keresnivalója nincs az államnak, masszívan beavatkozik; miközben számos területen, ahol jelentős állami beavatkozásra lenne szükség, nem avatkozik be, vagy egyenest megtagadja a beavatkozási kötelezettségének teljesítését. (Például: bankot, gyárat és hasonlókat vásárol, netán működtet, miközben nem foglalkozik megfelelő módon olyan területekkel, mint például az egészségügy, oktatás, nyugdíj, stb.)

Összegzésképpen a fentiek tanulsága az, hogy a »*tökéletes verseny előfeltételeinek*« együttes fennállása és így a piac tökéletes, »*piaci kudarcok*« nélküli működése a *ritka kivételek* közé tartozik, nem pedig a tipikus alapértelmezett helyzetet jelenti. Ezért általában is fontos a piaci működés hatékonyságának a feltételrendszerét biztosítani a »*piaci kudarcok*« *adekvát*, azaz *alkalmas és arányos*, szektoronként, ágazatonként *differenciált* állami beavatkozások révén. Mindazon a (számos) területen, ahol a »*piaci mechanizmusoknak*« szerepük van a »*háttérigazságosság*« rendszere szempontjából is, nemcsak *gazdasági hatékonysági*, hanem a »*társadalmi igazságosság*« és a »*háttérigazságosság*« szempontjából is fontos a »*piaci kudarcok*« »*állami beavatkozásokkal*« történő korrekciója. (Ilyen területek például: egészségügy, oktatás, felsőoktatás, nyugdíj, munkanélküliség, rokkant- és baleseti biztosítás, élelmiszerbiztonság, stb.). Ezek-

ben az esetekben az az érdekesség is fennáll, hogy a »*piaci kudarcoknak*« a »*társadalmi igazságosság*« és a »*háttérigazságosság*« érdekében történő korrekciója egyszersmind a »*gazdasági hatékonyságot*« is javítja. Azaz ezeken a területeken az *igazságos és tisztességes* megoldás az, ami *egyben a gazdaságos és a hatékony* megoldást is jelenti (BARR, 2001).

A másik tanulság, hogy teljes mértékben értelmetlen és értelmezhetetlen az *állam versus piac* vita, és teljesen félrevezető az a *differenciálatlan, általánosító* megközelítésben történő kérdésfeltevés, hogy „*vajon a piac adja-e a jobb megoldást (mindig, minden esetben, minden problémára) vagy az állam?*” Ezt a *rosszul feltett kérdést* – különösen így, *differenciálatlanul*, minden piaci szegmensre vonatkoztatva és általános igazságként – *csak rosszul lehet megválaszolni*. A gazdasági és társadalmi működés különböző szegmenseiben más és más kombinációban, más és más súlyossággal lépnek fel piaci kudarcok (a *tökéletes verseny előfeltételeinek* valamilyen, szektorról szektorra, ágazatról ágazatra *eltérő kombinációban* történő nem teljesülése miatt). Ezeket a *piaconként, ágazatonként eltérő piaci kudarcokat* kell korrigálni; mégpedig nem általában és nem akárhogy, hanem az egyes területek gondos elemzését követően, szektorról szektorra, ágazatról ágazatra *differenciált beavatkozásokkal*. Minden ilyen esetben elemezni kell (i) a piaci kudarcokat, (ii) a piaci kudarcok egymással való összefüggéseit, (iii) a piaci kudarcokat korrigáló állami beavatkozás által másodlagosan, mintegy mellékhatásként okozott újabb piaci kudarcokat³⁷ és (iv) mindezek összefüggéseit (CARLTON és mtsai, 2006).

³⁷ Például: jó néhány szakma és hivatás esetén *bizonyos alapvető fontosságú információk hiányát pótolja a működési engedély vagy valamilyen szakképesítés*. Enélkül nem tudna működni az adott piaci, gazdasági szegmens. (Pl. nem tudjuk megítélni valakiről, hogy pontosan mit tud a *jogból* vagy az *orvoslásból*, de alapvetően *elhiszük a diplomája és a működési engedélye alapján*, hogy valamilyen standard szakmai színvonalnak megfelel az illető.) Ugyanakkor *piacelemzési szempontból* a sokéves kiképzés, a speciális engedélyek mind-mind *piacra lépési korlátokat*, költségeket, azaz *piaci működést torzító beavatkozást* jelentenek. Tehát: van egy alapvető információ (és bizalmi) hiányból eredő *alap piaci hiba* (nem tudjuk az önmagát jogásznak mondó, szimpatikus 30-40 éves polgártársunkról, hogy tényleg az-e, akinek mondja magát.) *Ezt korrigálja* a szakképzési, a kamarai és a *működési engedélyezési rendszer*. (Nem is tudjuk bárhogy leellenőrizni, úgy-hogy *elhiszük* a diplomájának és a kamarai engedélyének, hogy az illető tényleg jogász, és tényleg egy elvárható szinten ismeri a szakmáját.) *Azzal, ahogyan ezt az alapvető információhiányból eredő piaci hibát korrigáljuk, lényegében egy új piaci hibát is kreálunk*: súlyos *piacra lépési korlátokat állítottunk fel*. Ebből nem az a tanulság, hogy be se avatkozzunk. A tanulság az, hogy a *piaci hiba korrekciója újabb piaci kudarcokat szül*, és ez az, ami miatt nem lehet differenciálatlanul, *Mekk-mester módjára*, bizonyos ágazati és piacelemzési sajátosságokat figyelmen kívül hagyva, *csak úgy össze-vissza beavatkozni* az egyes fontos szektorok és ágazatok életébe, működésébe. Ugyanakkor be kell avatkozni, mert számos súlyos piaci hibát korrigálni kell, azt azonban kizárólag *adekvát*, azaz *az adott piaci szegmens specifikus piaci kudarcai korrigálására adekvát és arányos módon* szabad megtenni, ellenkező esetben a beavatkozás nem a piaci hibákat korrigálja, hanem azokat részben súlyosbítja, részben pedig további problémákat tesz hozzá azokhoz.

Az állami beavatkozás végső soron három fő formában történhet: (i) szabályozás, (ii) közfinanszírozás és (iii) „*public production*”, azaz ha az állam nemcsak szabályozza, nemcsak finanszírozza, de ő maga szervezi meg és nyújtja az adott közszolgáltatást (pl. társadalmi egészség- és nyugdíjbiztosítás vagy közoktatás, stb.) (BARR, 2012).

Ismét hangsúlyozzuk, hogy *nem általában* van szükség állami beavatkozásra, és *nem bármilyen* állami beavatkozásra van szükség. Szakmailag nagyon alaposan végiggondolt és megtervezett, *szektoronként és ágazatonként differenciált beavatkozásokra van szükség*, és csak addig *a minimálisan szükséges mértékig*, amely már *elégéses és alkalmas* a piaci kudarcok korrekciójához.

Ezt azért kell igen erőteljesen hangsúlyozni, mert Magyarországon az elmúlt több mint egy negyed évszázad számos téves és súlyos károkat okozó intézkedésének a hátterében tetten érhető, hogy hol a *piac általános mindenhatóságába* vetett *piaci fundamentalizmus*, hol az *állam mindenhatóságát* hirdető *etatista fundamentalizmus* szakmailag megalapozatlan *hittételei és dogmarendszere* alapján hoztak meg számos káros döntést.

Az inga folyamatosan kileng a *két abszurd szélsőség*: a *piaci fundamentalizmus* és az *etatista fundamentalizmus* téveszméi, tévhitai és dogmatikai rendszere között. Mindkét téveszeszme-rendszer bizonyított: egyik sem tudott pozitív *eredményt* elérni, *kárt* viszont sokat okozott mindkét *ideologikus* hitrendszer. Ez sajnos meg is látszik az ország és a társadalom állapotán. Ehelyett az egyes területek, szektorok, ágazatok, alrendszerek specifikus jellemzői, piaci hibái alapján területenként, szektoronként, alrendszerenként *differenciált adekvát*, azaz *alkalmas és arányos* állami beavatkozásokra lenne szükség. Kártékony az, ha piacositani akarunk ott, ahol azt a sokszoros és súlyos piaci kudarcok miatt nem lehet megtenni (pl. társadalmi egészségbiztosítás, közoktatás, stb.), és ugyanilyen kártékony az, ha mindenáron mindent államosítani akarunk ott, ahol ez nem feltétlenül szükséges (pl. egészségügyi szolgáltatások vagy bizonyos az állam nélkül is működő piaci szegmensek, vagy ha például „*National Food Service*” létrehozását kezdeményeznénk.)

Az állam és a piac kérdéskörének rendezése, a *piaci kudarcok* és összefüggéseik beazonosítása és *szektorról szektorra, ágazatról ágazatra differenciált állami beavatkozásokkal* történő korrekciója alapvető jelentőségű a »*háttérigazságságosság*« rendszérének megfelelő kialakítása szempontjából.

Végezetül, e fejezet lezárásaként, ugyanennek a problémának egy másik érdekes megközelítését is be szeretnénk mutatni. Nehogy azt higgyük, hogy egyes tanok »*átfogó doktrína*«-szerű és *univerzalitásra* és *kizárólagosságára* törekvő szélsőségességre a mai modern világban nincs példa. Sajnos sok olyan példát is lehet találni, ami nagyon sok ország és társadalom életét teszi tönkre, és első ránézésre szakmai és technokrata szempontoknak és érveknek tűnik mindaz, ami valójában a dolog lényegét és logikai szerkezetét tekintve egy-egy esetben inkább *vallási fundamentalizmust*, mintsem szakmát, tudományt vagy technokrata megközelítést jelent. Érdekes és elgondolkodtató

mindaz, amit a Harvard Egyetem egyik professzora, Harvey Cox³⁸ a *Piac mint Isten* (*The Market as God*) című könyvében elemez és bemutat, azzal a mai modern világban megfigyelhető jelenséggel kapcsolatosan, ahogyan egyesek *a piac, a piaci mechanizmusok és a verseny tökéletességét már-már szinte valóságháttérként hirdetik.*

Harvey Cox elemzésében megfordítja Max Weber korabeli megközelítését, amelyben *Weber a vallást a közgazdaságtan prizmáján keresztül elemezte. Cox a teológia prizmáján keresztül elemzi a piacra vonatkozó közgazdasági tanokat és a piac és a piaci mechanizmusok „bölcsességére” és szinte mindenhatóságára vonatkozó tételeket. Megállapítja, hogy egyesek a piacot, a versenyt olyan természetfeletti és transzcendentális tulajdonságokkal ruházzák fel, amilyen tulajdonságokkal a különböző vallásokban csak az Isten mindenhatósága, mindenütt jelenlévősége és mindent tudása kapcsán lehet találkozni* (Cox, 2016).

Ha figyelmesen áttanulmányozzuk és végiggondoljuk a piacra és a piaci elosztási mechanizmusokra, a piac erőire, a piac törvényeire vonatkozó tanokat és azoknak a megnyilvánulásait, akik ezeknek a tökéletességére hivatkoznak, arra kell rádöbbenjünk, hogy egyes közgazdasági irányzatok valójában arról beszélnek, hogy *a piac, mint olyan*

(a) *omnipotens* (minden hatalommal felruházott),

(b) *omniscient* (a mindentudás birtokosa) és

(c) *omnipraesens* (mindenhhol jelenlévő).

Ilyen tulajdonságokkal – mint a piaci fundamentalisták szerinti piac – például a keresztény vallásban egyedül Isten rendelkezik. Az *omnipotencia* fontos lényegi jellemzője, hogy az *omnipotens* Isten képes a *semmitől valamit, a valamiből pedig semmit* csinálni. Például ilyen az eggyé válás, illetve a kenyér és a bor misztériuma a keresztény vallásban.

A „*Piac Isten*” is kimeríthetetlen kapacitással rendelkezik az alkotás és a munka piaci javakká történő átváltoztatásában és *átlényegítésében* (Cox, 2016). Az is fontos része a hitnek, hogy a mindenható, mindent tudó és mindenütt jelenlévő Isten, így az *új Piacvallás* istene, a *Piac Isten* ezen isteni tulajdonságai ugyan valóban léteznek és jelen vannak, de az *emberi szem és az emberi értelem előtt rejtve maradnak a Piac Isten* emberi tudatot meghaladó, az érzékelés világából kilépő transzcendens mivolta miatt. Ezért aztán azon se kell csodálkozzunk, ha a „*Piac Istent*” nem látjuk, nem érzékeljük és nem tapasztaljuk, vagy ha néha nem azt érzékeljük, hogy a „*Piac Isten*” cselekedetei milyen jók, hanem hibásnak, károsnak, kudarcosnak hisszük azokat, mert nem értjük. Ez a *piaci fundamentalizmus tanai szerint nem piaci kudarc*, mert szerintük a *piac definíció szerint hibátlan és tökéletes*. Az, amit mi tévesen piaci hibának, kudarcnak, társadalmi kárnak gondolunk, minden bizonnyal a „*Piac Isten*” egy nagyobb transzcendens tervének a része – tanítják a *Piacvallás* és a *Piac Isten papjai* és *piaci fundamentalista szószólói* (Cox, 1999).

És valóban, ha jól belegondolunk, nem ilyen implicit állításokat hordoz mindaz, amit nap mint nap hallunk – a *piacról*, a *piaci erőkről*, a *piaci mecha-*

³⁸ Harvey Cox, The Hollis Research Professor of Divinity at Harvard University.

nizmusokról és a piac törvényeiről, a befektetők bizalmáról, a piacról, ami beárazta ezt vagy azt és a hasonlóról?

Az *omnipotens, omniscient* és *omnipraesens* piac nem elégszik meg azzal, hogy csak egyes technikai szintű kérdésekben hagyatkozzunk rá. Azok a *piaci fundamentalisták*, akik Isten helyére a „*Piac Istent*” állítják, a *piac mindenhatóságába* vetett új „*Piachit*” alapján olyan *átfogó reformokat* javasolnak és erőltetnek, amelyek a társadalom egészét, annak összes polgára életét, életkörülményeit igen mélyrehatóan, és esetenként igen súlyosan érintik. A „*Piacvallás*” félelmetes ellenfelévé vált az összes ismert vallásnak, nem utolsósorban azért, mert a tradicionális vallások nem veszik észre, vagy sokáig nem vették észre, hogy valójában egy új vallás, az új „*Piacvallás*” mennyire terjed a világban (Cox, 2016).

Fontos tisztázni: nem általában a *közgazdaságtannal* és a *piaccal*, mint olyan-nal van a probléma. A probléma azokkal a *szélsőséges fundamentalistákkal* van, akik az általános közgazdasági tételek egyes, például a *piaci verseny tökéletességére* vonatkozó tételeit kiragadják, *felnagyítják*, míg más fontos közgazdaságtani tételeket, például a *tökéletes verseny korlátaira*, az *információhiányra*, az *információs aszimmetriára* és a *piaci kudarcokra* vonatkozó tételeket vagy azok következményeit teljesen *ignorálják*; s ily módon egy *szakmainak álcázott* érvrendszerrel, szélsőséges fundamentalista módjára próbálják kizárólagossá és egyeduralkodóvá tenni az egyetlen igazságnak feltüntetett félig igaz, féltudáson alapuló, fél-közgazdaságtani hittételeiket. A problémát az jelenti, hogy valójában az ilyen „*tudáson*” alapuló reformok, messze túllépnek a „*piachívők*” lelkiismereti szabadságának, vélemény szabadságának és magánvéleményének a magánszférájából, és a »*politika felségterületére*« behatolva olyan döntésekhez vezetnek, amelyek az emberi élet minden területén kifejtik a hatásukat, a társadalom egészének működését, életét átalakítják. Ehhez viszont olyan politikai filozófiai és alapvető társadalmi igazságossági kérdések – *nyilvánossági kritériumoknak* és a tartalmi és *procedurális és tartalmi igazságosság, tehát tisztességesség normáinak megfelelő* – tisztázása lenne szükséges, amely kérdések általában még csak meg sem fogalmazódnak és el sem hangoznak ilyenkor; s amely kérdések eldöntése minden, csak *nem egy bizonyos közgazdasági irányzat belső szakmai magánügye*, és amely kérdések csak a közgazdaságtani tételek alapján nem is válaszolhatók meg (WEEKS, 2014).

A Piac hangulatának látnokai, jövődömondói és prófétái a Piac Istent misztériumának a főpapjai. Az ő intéseik ellen történő cselekvés a kiközösítés, a kiátkozás és akár a megátkozás kockázatával jár. Ha például manapság bármelyik kormány felbosszantja a Piacot, azok, akik felelősök e tiszteletlenségért, bűnhődni és szenvedni fognak. A Piacot egyáltalán nem haragítja meg sem a jövedelem-egyenlőtlenségek csökkenése, sem ezek növekedése; nem örvendezik a cigarettaértékesítésnek az ázsiai fiatalok körében történő rapid expanziója láttán; s senki nem kérdőjelezheti meg az Ő végső mindentudását. Olyan Ő, mint Kálvin kifürkészhetetlen Istene: a Piac Istent működése misztérium, a „szemek elől láthatatlan”, de végső soron ő tud mindent a legjobban.

A „*Piac Isten*” nevében végigvitt, társadalmilag súlyos károkat okozó reformok kapcsán gondoljunk például a korábbi fejezetekben leírt öt különböző módra, ahogyan a *GDP bármi áron való növelése* kifejezetten súlyos társadalmi károkat képes okozni (7.1.§, 7.2.§) (UNDP, 2015). Emlékeztetőül: a piac mindenhatóságába vetett hitre visszavezethető, s a *GDP bármi áron történő növelésére irányuló politikák* nem egyszerűen egyféle, hanem mindjárt *ötféle módon is képesek tönkretenni egy-egy társadalmat*. A ENSZ Human Development Program által beazonosított ötféle kártékony GDP-növelés: (i) a *munkátlan növekedés* (azaz munkanélküliséget, állások megszűnését okozó növekedés); (ii) a *könyörtelen növekedés* (amely a társadalom széles rétegeinek az elszegényedéséhez, a szegények, a bajbajutottak, a munkanélküliek, a rokkantak, az idősek magukra hagyásához vezet; gondoljunk csak a piaci fundamentalisták kedvenc »soktérápiáira«); (iii) a *néma növekedés* (azaz a polgárok részvételét kizáró, az ellenvélemények elhallgattatásával, a szólásszabadság korlátozásával és elnyomással megvalósítható növekedés); (iv) a *gyökértelen növekedés* (azaz a társadalom kultúrájától, hagyományaitól, szokásaitól és akár szükségleteitől idegen, valahonnan importált, transzplantált reform-modell); (v) és a *jövőtlen növekedés* (azaz a természeti kincseket, a jövő generációk életlehetőségeit aránytalanul korlátozó növekedés) (UNDP, 1996).

Azért kell itt is szembeülni a UNDP által beazonosított *ötféle kártékony GDP-növekedési modellel*, mert ezeknek a ténye is mutatja, hogy az új „*Piacvallás*” alapuló, látszólag technikai, technokrata és szakmai reformok egy igazi, valódi »átfogó vallási doktrínához« hasonlóan a társadalom egészére, mindennapi működésének minden aspektusára és a benne élő emberek egész létére, életkörműményeire kihatnak; s azok a széles tömegek, akiknek az életfeltételeit egy-egy ilyen reform súlyosan tönkreteszi egy – szakmainak tűnő, de valójában a vallási hittételekkel azonos módon működő –, meglehetősen transzcendentális választ kapnak arra, hogy miért is kell türelemmel tűrjék sorsukat és létfeltételeik, életük tönkretételét egy absztrakt nagyobb jó, például a (megszemélyesülő) gazdaság egészséges(?) működése érdekében. Ezek olyan típusú válaszok, amelyekre a *mindenható, mindent tudó és mindenütt jelenlévő* isten és a világban tapasztalható szörnyűségek közötti ellentmondás feloldására a vallások által adott teológiai magyarázatokban látunk csak példát (Cox, 1999).

Nem csak ezt látjuk. Az új „*Piacvallás*” tételei alapján, a „*Piac Isten*” nevében bevezetett – *állítólagosan liberális gazdaságpolitikái reformokat* – egy igazi »átfogó vallási doktrína« kizárólagosságra törekvéséhez hasonlóan, sok esetben és sok országban csak masszív *elnyomás*, esetenként egyenesen *katonai diktatúra* bevezetésével lehetett végrehajtani. Erre utal a UNDP »*néma növekedés*« kifejezése, de a korábban említett Pinochet-féle chilei reformok is ennek a példáját jelentik (9.5.§) (*Chile's Neoliberal Health Reform: An Assessment and a Critique*, 2008). Hogyan történhet meg, hogy az emberek és a társadalom jólétét ígérő, *liberálisnak* mondott gazdasági reformokat akár erőszak és elnyomás árán is megpróbálják bevezetni? E furcsaság mögött vallási, teológiai jellegű ok is van: azért, mert a *mindenható, mindent tudó és mindenütt jelenlévő „Piac Isten”* vált az új „*Piacvallás*” *fundamentalistáinak* a tanai sze-

rint a *mindenek felett álló, mindent megelőző elsődleges céllá*. Vagy gondoljunk csak arra, amikor például *oktatási reform* címén egy adott rezsim azon küszködik, hogy a társadalom 20%-át, de a jövő társadalmának 100%-át kitevő fiatalok ne olyan dolgokat akarjanak tanulni, továbbtanulni, amiket tehetségük, képességeik és természetes irányultságuk szerint szeretnének, hanem olyan dolgokat tanuljanak, amire a *megszemélyesülő*, a személy tulajdonságaival felruházott *gazdaságnak* és *munkaerőpiacnak* állítólagosan szüksége van. Mi ez, ha nem a „*Piac Isten*” *elsődleges céllá való válása* és az ember, mint olyan fölé helyezése?

Egy japán Zen mester egyszer azt mondta tanítványainak, amikor a halálos ágyán volt: „Az életben egyetlen dolgot tanultam meg: 'mennyi az, ami elég'. Ő valószínűleg nem találna nyugvóhelyet a „Piac Istennek” a templomában, akinek az első parancsolata az, hogy 'Soha nincs olyan, hogy elég'. Ahogy a mondások szerint a cápa elpusztul, ha abbahagyja az állandó mozgást, a Piac, amelyik megszűnik terjeszkedni, meghal. Ha ez megtörténik, Nietzsche-nek végül igaza lesz. Csak épp abban tévedett, hogy nem a megfelelő Istenre gondolt.

Harvey Cox: *The Market As God* (1999)

9.§ A VÉLETLENEK, A SZERENCSE ÉS HÁTTÉRIGAZSÁGOSSÁG ÖSSZJÁTÉKÁNAK JELENTŐSÉGE AZ EMBEREK EGÉSZ ÉLETE, ÉLETÚTJA SZEMPONTJÁBÓL

Mint korábban kifejtettük, a »társadalmi igazságosság politikai koncepciójának« elsődleges tárgya a »társadalom alapvető struktúrája«, annak főbb intézményei és az általuk megvalósított »háttérigazságosság«. A 8.§ fejezet számos szempontból próbálja megvilágítani ennek okait, jelentőségét, következményeit és a mindennapi, gyakorlati közpolitikai folyamatokkal és vitákkal kapcsolatos rendszerszerű összefüggéseit.

A »társadalom alapvető struktúrájának« és az ennek a keretei között, az alapvető társadalmi intézmények működésének és működésének minősége által megvalósuló »háttérigazságosságnak« mindent átítató és rendkívül mélyreható hatása van a társadalomban élő személyek egész életére, teljes életútjára kiterjedő életlehetőségeire, életminőségére és egészségére. Ugyanakkor a véletleneknek és a szerencsének, illetve balszerencsének is jelentős hatása van minden ember életére, életútjára. Igen jelentős mértékben kihat egész életünkre az, hogy

- (i) hova, azaz milyen környezetbe születünk, milyen családba és társadalmi csoportba születünk;

- (ii) milyen adottságokkal, képességekkel és tehetséggel születünk;

- (iii) milyen szerencsénk vagy balszerencsénk van.

Az, hogy végső soron kinek-kinek hogyan alakul az élete, jövője attól függően, hogy milyen társadalmi csoportba született, alapvetően két fontos dolog együttes hatásának az eredménye: ez egyrészt a véletlentől, a szerencsénktől és a balszerencsénktől függ; másrészt pedig mindig attól függ, hogy mennyire igazságos, tehát tisztességes a társadalom működése.

Egy igazságosan, tehát tisztességesen működő, »jól elrendezett társadalomban« például annak, hogy ki milyen társadalmi-jövedelmi csoportba született, mi a neme, a vallása, milyen etnikumhoz tartozik és a hasonló tényezőknek csak igen mérsékelt a szerepe abban, hogy két eltérő társadalmi helyzetű, ámde közel azonos képességű gyermek közül ki mire viszi az életében. Az ilyen társadalomban nem attól, függ az, hogy egy-egy gyermek hova jut az életében (azaz kivé képes válni, mit tud megvalósítani életében és mire tud jutni az életében), hogy honnan jött, hanem attól, hogy valóban mennyire tehetséges. Persze a véletleneknek, például a szerencsének vagy a balszerencsének lehet valamilyen szerepe az emberi élet alakulásában.

A korábbiakban több helyen is kitértünk a »személyes érdek« kérdésére és arra, hogy a »társadalmi egyenlőtlenségek« tekintetében, abban, hogy ki mire tudja vinni az életében, természetesen van szerepe a személyes képességeknek, tehetségeknek, szorgalomnak, kitartásnak és a hasonló érdemeknek és érényeknek, azonban ezekkel a személyes érdemekkel, illetve ezek különbségeivel csak igen korlátozott mértékben lehet megmagyarázni a túlzott társa-

dalmi egyenlőtlenségeket. Pontosabban az olyan *extrém mértékű társadalmi egyenlőtlenségeket*, az olyan *extrém mértékű vagyoni, jövedelmi és hatalmi koncentrációt*, mint amilyenek az *igazságtalanul, tehát tisztességtelenül működő társadalmakban* megfigyelhetők, egyáltalán nem lehet az *egyéni érdekekkel sem megmagyarázni, sem morálisan legitimálni*.

A *társadalmi igazságosság politikai koncepciója* szempontjából a polgárokat úgy kell tekintenünk, mint aki *beleszületik* a társadalomba és alapértelmezésben az *egész életét ott kell leélnie*. Minden modern társadalomban – sőt, még »az igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« által »jól elrendezett társadalomban« is – kikerülhetetlenül bekövetkezik bizonyos fokú egyenlőtlenség kialakulása. Sőt, bizonyos fokú egyenlőtlenség hozzátartozik a társadalom „jó” működéséhez. Ugyanakkor ez a tény nem ad sem magyarázatot, sem morális legitimációt az összes és esetenként extrém egyenlőtlenségekre. Minőségi és lényegbeli különbség van mondjuk a 4-10-szeres és mondjuk a 100-1800-szoros jövedelmi, vagyoni egyenlőtlenségek (7.5.§) között. Az első esetben még igaz lehet, hogy a bizonyos fokú egyenlőtlenségek megengedése és tudomásulvétele bizonyos ösztönző hatások és sok más ok miatt a társadalom minden egyes tagja számára előnyökkel és hasznokkal jár. Ez azonban a 100-1800-szoros egyenlőtlenségekre egyáltalán nem igaz. Ez utóbbi a *gazdasági és politikai hatalom nyilvánvalóan extrém koncentrációja miatt* kifejezetten veszélyes a szabadságra és a demokráciára, és kifejezetten káros és kártékony társadalmi következményekkel jár. Természetesen nem csak mennyiségi kérdésekről van szó. Ezért felvetődik az a kérdés, hogy melyek az »elfogadható egyenlőtlenségek«, és melyek a »jól elrendezett társadalmak« és a »szabad emberhez méltó demokratikus társadalmak« által »nem elfogadható egyenlőtlenségek«, amelyek felszámolása össztársadalmi szintű *morális kötelezettséget* jelent (RAWLS, 2001).

Ma már számos megfigyelés és tapasztalati tény áll rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy a *véletlen*, a *szerencse*, a *balszerencse* hogyan függ össze a társadalom működésének igazságosságával és tisztességességével. Egy *„jól működő”, tisztességes és igazságos társadalom mérsékeli a véletlennek, a szerencsének és a balszerencsének az emberek életútjára és egész életére kiható negatív hatásait, és mérsékli a »nem elfogadható egyenlőtlenségek« előfordulását és azok mértékét*. Ezzel szemben egy *„nem jól működő”, tisztességtelen és igazságtalan társadalomban* akár extrém módon is felerősödhetnek e tényezőknek a »nem elfogadható társadalmi egyenlőtlenségeket« okozó hatásai,

- (i) mind az emberek képességeinek kibontakoztatása (pl. egyenlőtlenség hozzájárulás egy rossz oktatási rendszerhez);
- (ii) mind élet, az életpálya, és a szakmai karrier, családalapítás lehetőségei (pl. alacsony társadalmi mobilitás, diszkrimináció valamilyen alapon);
- (iii) mind életútra vetített jövedelmük;
- (iv) mind az elkerülhető megbetegedések és elkerülhető korai halálozásuk tekintetében (ezek általában minden rosszul működő társadalom igazságtalanságai).

lan, tehát tisztességtelen működésének a *végkövetkezményei, állapotjelzői*; továbbá jelzik az egészségügyi rendszer terhelését és állapotát is).

Sokak számára e *gyakorlati, tapasztalati tények* jelentősége nem érzékelhető teljes erkölcsi súlyával akkor, ha ezek nincsenek belehelyezve abba a *politikai filozófiai szintű és társadalmi igazságossági kontextusba*, amelyek nemcsak *érthetővé*, de *átérezhetővé* is teszik a mindennapi életben tapasztalható bizonyos visszas jelenségek mögötti *morális* problémák súlyát és jelentőségét. Ugyanakkor az elvontabb, elméleti, *politikai filozófiai szintű* fejtegetések valódi súlyának és a mindannyiunk életére való mélyreható és szinte mindenre kiható jelentőségének a valódi súlyával történő *átérezéséhez* és *megértéséhez* fontosnak érezzük, hogy az olvasó képzelőerejét, fantáziáját megtámogassuk bizonyos fontos gyakorlati és tapasztalati tényekkel. Az elméleti fejtegetések és az egyes, társadalmi igazságossági és tisztességességi szempontból fontos közpolitikai területek működésére vonatkozó megfontolásokat ebben a részben is párhuzamosan, illetőleg egymást váltogatva ismertetjük. Fontos, hogy az elmélet és a gyakorlati közpolitika szoros összefüggéseit kellő súlyával *érezkeljük*, és a problémát ne csak az értelmünkkel és az eszünkkel értsük, de *érzelmileg* is képesek legyünk *átérezni*. Egy társadalom tisztességes és igazságos működése és annak hosszú távú fenntartása szempontjából ugyanis nemcsak az *értelmi képességeinkre*, hanem bizonyos, fontos *morális érzelmekre, érzelmi képességekre, képzelőerőre* és *érzelmi intelligenciára* is szükség van. Ilyenek például az *igazságérzet, együttérzés, beleérző, belemondoló képesség, képzelőerő, könyörületesség, szánalom, a morális felháborodás képessége* és a hasonló morális és politikai igazságossági szempontból fontos érzések, érzelmek (NUSSBAUM, 2013).

Nem véletlen a politikai filozófiai szintek és a gyakorlati tapasztalati szintek összekapcsolása, illetve összekapcsolásának a szükségessége. Fontos, hogy olyan tisztán és világosan értsük, amennyire az csak lehetséges: a társadalmi mobilitással, az oktatással, az egészségüggyel, az egészségi állapot egyenlőtlenségeivel, az elkerülhető megbetegedésekkel, az elkerülhető halálozással, a munkanélküliek és rokkantak biztosításával, a nyugdíjbiztosítással és a hasonlókkal kapcsolatos problémák elsősorban és elsődlegesen *morális problémák*. Mégpedig: mindezek olyan *össztársadalmi szintű morális kötelezettségek megtagadásából* eredő erkölcsi problémák, amelyek egyben a társadalom hatalmának gyakorlásával megbízott *hatalom tisztességtelenségét* és *morális illegitimitását* mint *tünet* világosan *jelzik*, és mint *tény bizonyítják*.

Ez a fejezet fontos kiegészítése és logikai folytatása a korábbi, az *érdemekre, morális érdemességre* és a *meritokratikus* érvelésekre vonatkozó fejtegetéseinknek. Ez megfordítva is igaz: a »*meritokratikus érvelés*« *jelentős korlátozottságára, mítosz jellegére és sok szempontból félrevezető hamisságára* vonatkozóan korábban, különböző kontextusokban elmondott érvek, tapasztalati tények és megfigyelések (pl. 3.1.§, 7.5.§, 8.1.§, 8.5.§) szintén fontos adalékkal szolgálnak a *véletlenek, a szerencse, a balszerencse és a társadalom működésének minősége és a háttérigazságosság* összjátékával kapcsolatosan ebben a fejezetben ismertetett összefüggésekhez.

9.1.§ A TERMÉSZETI CSAPÁSOK, A HÁTTÉRIGAZSÁGOSSÁG ÉS A TÁRSADALMI, EMBERI KATASZTRÓFÁK MÉRETE KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉSEK

Hogyan különböztethetjük meg a *balszerencsét* az *igazságtalanságoktól*? Egy bizonyos *adottság* (például *fogyatékoság*) és az abból eredő *társadalmi hátrányok* és *hendikep* esetén mikor beszélhetünk *igazságtalanságról*, és mikor beszélhetünk *természeti adottságokról*? Egy természeti csapás okozta *katasztrófa* mikor kezelhető *balszerencseként*, és mikor válik *igazságossági problémává*? Az, hogy mit tartunk elkerülhetetlennek, *természeti csapásnak*, és mikor beszélünk *társadalmilag kontrollálható* vagy *a társadalom működése által okozott igazságossági problémákról*, sok esetben az aktuális technológiáktól, a dolgok és jelenségek interpretációjától és az alkalmazott politikai igazságossági koncepciótól függ (SHKLAR, 1990).

E meglehetősen szerteágazó problémakör *érzékeltetésére* itt csak mintegy *gondolatébresztőként* ismertetünk *néhány példát* arra, hogy hogyan is alakulnak át *társadalmi katasztrófákká* vagy *emberi tragédiákká* bizonyos *természeti csapások* vagy *sorsszerű véletlenek* a társadalom tisztességtelen és igazságtalan működése révén. Az, hogy például egy-egy *természeti katasztrófa* milyen *méretű társadalmi és emberi katasztrófává* válik, csak részben függ magától a katasztrófa mértékétől; a társadalom működésének óriási a szerepe abban, hogy egy adott méretű természeti csapás *mekkora méretű* társadalmi katasztrófához vezet.

A példák másik része a sokak által szintén *sorsszerűnek*, illetve *sorsschapás-szerűnek* – azaz *miáltalunk cselekvéssel nem befolyásolhatónak gondolt* – *megbetegedési, halálozási* mutatókra vonatkozik. Ezek kapcsán is látni fogjuk, hogy egy adott társadalom népegészségügyi, megbetegedési, halálozási mutatói és számos más társadalmi probléma előfordulásának a *mértéke*, a társadalom *igazságos, tehát tisztességes működésétől* vagy annak *hiányától* függ elsődlegesen. Azaz: az *»egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségei«* nem olyanok, mint egy természeti csapás, aminek a bekövetkezését nem tudjuk befolyásolni. Az, hogy *hányan halnak meg idő előtt, hányan betegszenek meg elkerülhető módon* és a hasonló mutatók alakulása rajtunk, a döntéseinken és a társadalom tisztességes és igazságos működésén múlik (MARMOT, 2015).

– Amartya Sen számos művében elemezte a sok halálos áldozattal járó, hírhedtté vált nagy *éhínségek* okait. Az egyik fő megállapítása az, hogy sem az 1-5 millió halálos áldozattal járó 1943-as „*nagy bengáli éhínségnek*” (1943), sem az 50-200 ezerre becsült halálos áldozattal járó *etiópiai éhínségnek*, sem a 2-3 hónap alatt közel 100 ezer éhhalálhoz vezető 1974-es *bangladeshi éhínségnek* a fő oka nem az volt, hogy ne állt volna rendelkezésre elegendő mennyiségű élelmiszer, hanem az, hogy senki nem rendelkezett a rendelkezésre álló élelmiszer tisztességes elosztásáról. *Az ismertté vált, tömeges halálozásokat okozó éhínségek egyetlen esetben sem magyarázhatók a rendelkezésre álló élelmiszer hiányával!* Nyilvánvaló, hogy a konkrét áldozatok a számukra egyénileg rendelkezésre álló élelmiszer hiánya vagy annak minősége miatt haltak éhen, de maga a tömeges emberi katasztrófát okozó éhínség nem az élelmiszer hiánya, hanem

a teljesen alkalmatlan elosztási mechanizmusok és a teljesen igazságtalan és tisztességtelen társadalmi együttműködésben megvalósuló *cserearányok* miatt alakulnak ki! (SEN, 1990)

- *De mi közünk van a sok évtizede bekövetkezett és igen távoli bengáli, bangladesi vagy az etiópiai tömeges éhínségekhez?* A lényeg nem a több évtizede, a távoli országokban bekövetkezett éhínséghez való viszonyulásunkban rejlik. Sokkal inkább a Sen által levont általánosítható következtetések a fontosak: számos *természeti katasztrófa* vagy arra visszavezetett jelenség *valamekkora méretű emberi és társadalmi katasztrófához* is vezethet. Az azonban, hogy mekkora ez az emberi és társadalmi katasztrófa, nem csak a természeti katasztrófa tényleges pusztításától, hanem az arra adott társadalmi válaszoktól függ (SEN, 2009). *Súlyos társadalmi igazságossági, tehát tisztességességi problémák miatt a kisebb természeti katasztrófák is rendkívül súlyos emberi és társadalmi katasztrófákká alakulhatnak*; míg a társadalom megfelelő és tisztességes, igazságos működése a *súlyosabb természeti katasztrófák* által okozott *emberi és társadalmi katasztrófa* mértékét képes igen jelentős mértékben mérsékelni (SEN és mtsai, 1999).

Megjegyzendő, hogy ez a megállapítás analóg (és szorosan össze is függ) azzal a korábban már említett gondolattal, hogy a *fogyatékossgal élők* esetében az, hogy a *fogyatékossg mint objektív állapot mekkora mértékű társadalmi hátránnyá* válik, nem a *fogyatékossgtól mint állapottól*, hanem az azzal kapcsolatos *társadalmi válaszoktól*, a társadalmi igazságosság intézményeinek működésétől és általában is a társadalom *igazságos, tehát tisztességes* vagy épp ellenkezőleg, *igazságtalan, tehát tisztességtelen működésétől* függ. A *fogyatékossg egy adotttság* és egy objektív állapot; *hendikeppé*, társadalmi hátránnyá a társadalom teszi (WOLFF és mtsai, 2007).

9.2.§ AZ EGÉSZSÉGI ÁLLAPOTOT ELEVE MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐK, AZ EGÉSZSÉGI ÁLLAPOT ELKERÜLHETŐ EGYENLŐTLENSÉGEI ÉS A HÁTTÉRIGAZSÁGOSSÁG

Egy másik fontos tanulság az, hogy miközben számos társadalmi igazságossági problémára, (például az *»egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségeire«*, a szegénységre, a hajléktalanságra, a gyermekkori szegénységre és éhezésre, a bűnözésre, az alkohol- és drogfogyasztásra, a csecsemőhalandóságra és a hasonlókra) hajlamosak vagyunk úgy gondolni, *mintha* a társadalom igazságos, vagy éppen tisztességtelen működésének *nem lenne* semmi köze ezekhez; és *mintha* valamiféle *természeti törvényszerűség* eredményeképp s nem pedig *rossz emberi döntések* következményeként állnának elő ezek a jelenségek. Amartya Sen éhínségekkel kapcsolatos elemzése világosan megmutatják, hogy *amihogy ezek a társadalmi problémák*, de még a látszólag nyilvánvalóan természeti katasztrófák miatt kialakuló emberi és társadalmi katasztrófák *mérete* is a társadalmi igazságosság problémáira vezethető vissza.

Lényegében az összes jelentős társadalmi és egészségi probléma mérete, súlyossága egy közepesen fejlett vagy fejlett országban nem elsősorban az adott ország egy főre jutó *átlagos* GDP-jétől, hanem az *akármekkora* átlagosan egy főre jutó GDP társadalmon belüli *megoszlásának egyenlőtlenségeitől* függ (WILKINSON és mtsai, 2009).

- Adott GDP-vel rendelkező országok között jelentős különbségek lehetnek az összes lényeges társadalmi és egészségi probléma tekintetében a GDP eloszlásának egyenlőtlenségei függvényében. Sőt, alacsonyabb egy főre jutó GDP-vel rendelkező, de igazságosabb társadalmak releváns állapotmutatói lényegesen jobbak, mint a sokkal magasabb GDP-vel rendelkező, de a GDP-eloszlás tekintetében lényegesen egyenlőtlenebb országok ilyen mutatói (WILKINSON, 2005). Mik is ezek a mutatók? A *várható élettartam*, azaz az, hogy hány évet élünk, illetve hány évvel halunk meg indokolatlanul és elkerülhető módon korábban, mint nálunk jobban működő országok polgárai, pusztán csak azért, mert oda születtünk, ahova születtünk. Az egyes nagy népegészségügyi betegségekben való *megbetegedés valószínűsége*, illetve az ezekre visszavezethető *elkerülhető halálozás*, az *elkerülhető megbetegedések*; *elkerülhető megrokkánás* és fogyatékossá válás, az *elhízás*, *csecsemőhalandóság*; a szüléssel, terhességgel összefüggő *anyai halandóság*; a *bűnözés*; a *fiatalkorú bűnözés*; a *kábítószer- és alkoholfogyasztás*; a korai, *tinédzserkori terhességek*; az *öngyilkosság*; a *mentális betegségek*; a beszéd- és olvasási és matematikai készségek különbségei és a hasonlóak szintén mind a társadalom *igazságos, tehát tisztességes* vagy épp ellenkezőleg, *igazságtalan, tehát tisztességtelen* működésével függenek össze. (WILKINSON és mtsai, 2009).
- Ezek a társadalmi problémák társadalomról társadalomra igen jelentős mértékben változnak. Ezek elsősorban attól függenek, hogy milyen a társadalmi igazságosság mértéke és a *GDP-eloszlás egyenlőtlenségei* (MARMOT, 2015; WILKINSON és mtsai, 2009). Magyarán egy kevésbé igazságosan és tisztességesen működő ország polgárai csak azért halnak meg korábban, csak azért élnek a kevesebb életévük alatt több évet betegségben, csak azért betegszenek meg nagyobb arányban és nagyobb valószínűséggel, csak azért híznak el többen, csak azért lesznek közülük többen öngyilkosok és depressziósok, csak azért lesznek közülük többen alkoholisták és drogfüggők, csak azért lesznek többen valamilyen bűncselekmény áldozatai, és csak azért lesznek közülük többen bebörtönözve, mint egy hasonló gazdasági fejlettségű, de tisztességesebben és igazságosabban működő társadalom tagjai, mert abba az országba és társadalomba születtek, ahova születtek, s mert ez a társadalom és ország sokkal tisztességtelenebbül és igazságtalanabban működik, mint az a másik ország, amellyel összehasonlítjuk (WILKINSON és mtsai, 2009).
- Azt a Michael Marmot által bebizonyított tényt is meg kell említeni, hogy (i) az egészségi és társadalmi problémák a társadalom összes rétegét (a leggazdagabbakat is) sújtják; (ii) a társadalmi ranglétra minden egyes fokán lévő csoportra érvényes az, hogy az adott csoport állapotmutatói jobbak, mint az eggyel alatta lévő csoporté és rosszabbak, mint az eggyel felette lévő csoporté; (iii)

- továbbá ez az egyes társadalmi csoportok közötti különbség annál nagyobb, minél nagyobb az egyenlőtlenség az adott társadalmakban (MARMOT, 2005).
- Ugyanakkor az egyenlőtlen társadalmakban a leggazdagabb csoportnak is rosszabb szinte az összes releváns állapotmutatója, mint egy igazságosabb, egyenlőbb és adott esetben akár kisebb egy főre jutó GDP-vel jellemezhető országban (WILKINSON, 1996). Azaz az igazságtalanul és tisztességtelenül működő társadalmakban a gazdagok és a rendszer közéjük tartozó haszonélvezői is betegebbek: kevesebb évet élnek egészségben, több évet élnek betegségben, több évvel hamarabb halnak meg és az egyéb társadalmi problémák előfordulása is nagyobb a köreikben is, mintha egy igazságosabbban és tisztességesebben működő társadalomban élnének. Érdekes módon kevés jele van annak, hogy ezt az információt az ilyen rendszerek haszonélvezői ismernék vagy megfontolnák. Pedig egészségükre válna! Például az egyik legmagasabb egy főre jutó GDP-vel rendelkező USA lakosságának az összes jelentős egészségi és társadalmi probléma esetében releváns állapotmutatója rosszabb, mint a nála lényegesen kisebb egy főre jutó GDP-vel rendelkező európai országoké (MARMOT, 2015; HIMMELSTEIN és mtsai, 2002). Vagy például Svédországban a társadalmi ranglétra legalacsonyabb fokán álló csoportnál a csecsemőhalandóság, számos népegészségügyi megbetegedés előfordulása jobb, mint a Svédországhoz képest egyenlőtlenebbnek számító Anglia legmagasabb társadalmi csoportjának azonos mutatói (WILKINSON és mtsai, 2009).

Mind Richard Wilkinson és Kate Pickett, mind Michael Marmot igen bőségesen és alaposan elemzik a *genetikai adottságok* lehetséges szerepét a *várható élet-tartam*, az *elkerülhető halálozás*, az *elkerülhető megbetegedések* és az *életminőség* különbségeiben. Ez azért fontos, mert az egészséggel kapcsolatos *társadalmi szintű, kölcsönösségen és reciprocitáson alapuló morális kötelezettségek* tagadásához igen jelentős üzleti, gazdasági, hatalmi és politikai érdekek fűződnek. Az »*egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségei*« és a *társadalmi egyenlőtlenségek*, valamint ezek összefüggéseinek a tagadásában érdekelt, üzleti érdekből finanszírozott „*kételykufárok*” és *kételyműhelyek*¹ egyik támadási pontja az, hogy mind a *társadalmi egyenlőtlenségeket*, mind az *egészségi állapot egyenlőtlenségeit* végső soron a különböző társadalmi csoportok *genetikai összetétele* közötti szisztematikus különbségek határozzák meg. Eszerint az, hogy a társadalom melyik rétegébe kerül valaki, az *kizárólag csak* attól függene, hogy mennyire kiváló vagy mennyire rossz a *genetikai állománya*. Tehát mindenki pontosan azért lenne ott társadalmi helyzetét tekintve, ahol van, mert pontosan

¹ A „*kételykufárok*” és „*kételyműhelyek*” kifejezést Naomi Oreskes (Professor of History and Science; University of California) 2012-ben kifejezetten az üzleti érdekből fenntartott, tudományosnak látszó „*kételyműhelyekről*” és „*kételykufárok*ról” írt könyvéből vesszük. Már a könyv címe is beszédes: *Merchants of Doubts: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*. Érdekességgépp említjük, hogy Naomi Oreskes a társszerzője Ferenc pápa egyenlőtlenségekről és klímaváltozásról kiadott pápai enciklikájának, illetve annak könyv formában kiadott változatának (FERENC PÁPA és mtsai, 2015).

oda való *a génjei alapján*, ahol most van. Ezért fontos, hogy Richard Wilkinson, Michael Marmot, Angus Deaton és a hasonló tudósok részletesen elemezték ezt a kérdést is, és megcáfolták a *genetikai állomány kizárólagos*, illetve *perdöntő* jelentőségét (MARMOT, 2015; WILKINSON és mtsai, 2009; DEATON, 2003, 2013).

Természetesen nem arról van szó, hogy *a genetikai örökségnek* egyáltalán ne lenne szerepe az ember életlehetőségeinek, életútjának és egész életének, egészségének, megbetegedéseinek az alakulásában. Ehelyett arról van szó, hogy a genetikai örökségnek nincs kizárólagos vagy mindent eldöntő szerepe (PINKER, 2002); továbbá egy tisztességes és igazságos társadalom igen sokféle eszközzel és lehetőséggel rendelkezik arra, hogy kivédje azt, hogy az olyan véletlenek, mint a genetikai örökség, igen súlyos társadalmi hátrányokká válhassanak. Azt, hogy mit tudunk elérni az életben, hogyan alakul az életünk, mit tudunk megvalósítani a képességeinkből, mind az olyan véletlenek, mint a genetikai örökségünk, mind pedig a társadalom alapvető struktúrájának a működése és a háttérigazságoosság igen jelentős mértékben tudja mind rossz, mind jó irányba befolyásolni (NUSSBAUM, 2011; RAWLS, 2001).

Naomi Oreskes a *Merchants of Doubts* (2012) című könyvében „*kételyműhelyeknek*” és „*kételykufárok*” hívja azokat az üzleti érdekcsoportok által finanszírozott (ál)tudományos műhelyeket és (ál)tudósokat, akik a tudományos módszerek *eszköztárát* és *külsődleges jegyeit* felvonultató kutatások, publikációk, konferencia- és médiaszereplések révén azzal foglalkoznak, hogy *megbízóik üzleti érdekeinek* megfelelően, folyamatosan *tudományosnak tűnő kételyeket* támasztanak mindazon ismeretekkel, tényekkel, kutatási eredményekkel szemben, amelyek valamelyik megbízójuk üzleti vagy hatalmi érdekeivel ellentétesek. Így aztán a dohányzás egészségkárosító és tüdőrákot okozó hatásairól, a klímaváltozás tagadásáig szinte mindenről folytattak kutatásokat, és publikáltak tudományosnak tűnő eredményeket ezek a *kételykufárok* és *kételyműhelyek*; mégpedig valamely, az érvényes tudományos eredmények hiteltelenítésében üzletileg érdekelt vállalat vagy vállalatcsoport finanszírozásában (pl. a dohányzás rákkeltő hatásának a tagadására vonatkozó áltudományos cikkeket a dohányipar finanszírozta) (ORESKEK és mtsai, 2012).

A társadalmi egyenlőtlenségek mint igazságossági probléma, a társadalmi egyenlőtlenségek és az »*egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségei*« közötti igen szoros összefüggések tagadásához, az erre vonatkozó tudományos eredmények és bizonyítékok hiteltelenítéséhez, a *kételyek keltéséhez* és elterjesztéséhez szintén fontos gazdasági, üzleti és politikai, hatalmi érdekek fűződnek. Ezért egy *icike-picikét* sem kell meglepődni azon, hogy ezek a kérdések is a *kételyműhelyek* és a *kételykufárok* üzleti megbízásainak fontos „*kutatási*” és publikációs területét jelentik (WILKINSON és mtsai, 2009).

A *kételykufárok* és *kételyműhelyek* által sugallt *sociális darwinizmus*-szerű érvelés szerint már a *társadalmi egyenlőtlenségek* hátterében is meghatározó módon a *genetikai különbségek* húzódnak meg, nem pedig *társadalmi igazságtalanságok*. Ha pedig mind a *társadalmi egyenlőtlenségek*, mind az »*egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségei*« mögött *szisztematikus genetikai eltérések* húzódnak meg, azaz mindazok szegényebbek és betegebbek, akik „*gyárilag*

hibásak” (vagy „rossz magatartást tanúsítanak”, mert például nem mozognak eleget, elhíznak, egészségtelen ételeket esznek és hasonló), akkor – legalábbis a *kételykufárok* sugalmazása szerint – nincs is *társadalmi igazságossági probléma* és nincs is *társadalmi szintű morális kötelezettségünk* e társadalmi és egészségi egyenlőtlenségi problémákkal kapcsolatosan. Legfeljebb némi kis jótékonykodásra, humanitárius segítségnyújtásra lehet szükség.

Wilkinson, Marmot, Picket és a hozzá hasonló tudósok elemzéseinek a fő tanulsága az, hogy az egyes szomszédos európai országok közötti különbségek a *várható élettartam*, az *elkerülhető halálozás*, az *elkerülhető megbetegedések* és a hasonló esetében *olyan nagymértékű*, hogy a legjobb értékektől (mint *biológiaiailag lehetségestől*) való igen nagy eltéréseket az egyes populációk eltérő genetikai összetételével nem lehet megmagyarázni. Különösen érvényes ez két szomszédos ország esetében. Például Magyarország versus Ukrajna, vagy Magyarország versus Ausztria. Egészen biztosra vehető, hogy addig, amíg az egészségi statisztikák „*tiszteletben tartják*” az országhatárokat, addig a populációk genetikai összetétele nem.

Hasonló a helyzet az adott társadalmon belül az egészségi állapotban megfigyelhető *extrém* egyenlőtlenségekkel. Mint Marmot rámutat: az, hogy egyes – egyébként kifejezetten fejlett országokban – „*6-8 métró megálló alatt összesen húsz évvel és kilométerenként mintegy másfél évvel változzon a várható élettartam*”, abszurd és elfogadhatatlan (MARMOT, 2005). Ez a különbség túlzottan nagy ahhoz, hogy kizárólag genetikai okokkal lehessen magyarázni. (De ha ez lehetséges lenne, akkor sem lehet belenyugodni abba, hogy akármilyen születési adottságok olyan mértékű társadalmi hátrányokká alakulhassanak, mint amekkorává egyes országokban alakulnak.)

Sok vagy kevés például 5 év várható élettartambeli különbség? És 20 év különbség? *Mekkora méretű problémák* húzódnak meg a *várható élettartam* adott, látszólag kicsi, pár évnyi méretű különbségei mögött? Előre bocsájtsuk a rövid választ: a sokak számára értelmezhetetlenül kicsi, pár év várható élettartambeli különbség mögött is hatalmas problémák húzódnak meg. Olyan méretűek ezek a mögöttes problémák, hogy olyan genetikai örökség márpedig nincs, amivel meg lehetne magyarázni, különösen, ha egyszerre akarjuk értelmezni (a) mind az országok közötti, (b) mind egy országon belüli különbségeket (c) és ezek összefüggéseit a GDP mértékével és társadalmon belüli eloszlásával. Marmot egy epidemiológiai modellezéssel azt igazolta, hogy már a látszólag kicsi, a várható élettartam 5 évnyi különbsége két, kvázi azonos paraméterekkel leírható populáció között sokkal nagyobb, mint az elsőre tűnik. Marmot azt találta, hogy két azonos populáció között egy epidemiológiai modellben akkor lehet előállítani 4,5 évnyi várható élettartambeli különbséget, ha az egyik populációból – megfelelő statisztikai módszerekkel – „*eltávolítjuk*” az összes szívkoszorúér betegséget és azok halálozásra való hatását! Azaz a látszólag kicsi vagy kicsinek érzett 4,5 évnyi várható élettartambeli különbség mögött hatalmas problémák húzódnak meg (MARMOT, 2005).

Tényleg az emberek „*rossz magaviselete*”, azaz a számos ismert megbetegedésekhez vezető életmód, életvitel, táplálkozási, mozgási és hasonló tényező

tehető felelőssé az egészségi állapot társadalmak közötti jelentős eltéréseiért és a társadalmon belüli egyenlőtlenségeiért? Vagy létezik a megbetegedések *közvetlen okainak* is számos *mögöttes oka*? Miért fontos társadalmi igazságossági kérdés az *okok* és az *okok okainak* a problémaköre? Ha a megbetegedések az egyén „rossz magaviselete” miatt alakulnak ki, akkor alapvetően az egyén a felelős a bajáért. Aki nem akar beteg lenni, viselkedjen jobban! Ebben legfeljebb majd kaphat némi *nevelési segítséget*; és ha az *egészségnevelés* ellenére is „rossz magaviseletet tanúsít, akkor az az ő baja”! A rövid válasz az, hogy természetesen számos, a társadalom igazságos és tisztességtelen működéséből eredő *mögöttes ok* az, ami a megbetegedésekhez vezető *közvetlen okok oka*. Ezért teljesen álságos is és inadekvát is minden olyan próbálkozás, amely a mögöttes okokról tudomást nem véve kizárólag csak a közvetlen életvitel és magatartásbeli okokra fókuszálva próbálja ledobni magáról a népegészségügyi szintű problémákkal kapcsolatos társadalmi felelősséget, és minimum implicit módon az egyént hibáztatja.

Michael Marmot és Richard Wilkinson munkásságának az egyik rendkívül fontos eredménye, hogy azt is bebizonyították, hogy az egészségi állapot romlása, és a megbetegedések közvetlen okaként azonosított életmód, életvitel és magatartásbeli tényezők előfordulása szintén erősen a *szociális gradiens szerint alakul*. Azaz az, hogy egy adott társadalmi csoport tagjai közül hányan és mennyit dohányoznak, isznak, hányan folytatnak mozgásszegény életmódot, hányan elhízottak, hányan táplálkoznak egészségtelenül vagy rendszertelenül és hasonlóknak igen nagy mértékben attól függenek, hogy melyik társadalmi csoportba tartoznak. Minél feljebb van valaki a *társadalmi ranglétrán*, annál kevésbé jellemzőek rá ezek a megbetegedések közvetlen okaiként azonosított magatartás- és életmódbeli tényezők. De ez nem minden. Marmot a brit közigazgatási, kormányzati tisztviselők utánkötéses vizsgálatai (az ún. *Whitehall-study*) során azt is bebizonyította, hogy *adott egészségkárosító hatású életmódbeli tényező (pl. adott mennyiségű cigaretta vagy alkohol) tényleges megbetegítő hatása is függ attól, hogy a társadalmi ranglétra melyik szintjén helyezkedik el az illető* (MARMOT, 2005).

A társadalmi igazságosságossági problémákból a *társadalmi hierarchián* keresztül a megbetegedésekhez vezető közvetlen okok és a megbetegedések „*patomechanizmusát*” is sikerült azonosítani: a »*relatív szegénység*«, a »*munkavégzés melletti szegénység*«, a »*szégyenmentes élethez szükséges feltételek hiánya*«, az »*önbecsülés társadalmi feltételeinek a hiánya*«, a »*saját életünk feletti kontroll hiánya*«, az »*értelmetlen munka*« vagy a »*munkavégzésünk feletti kontroll hiánya*« az, ami a társadalmi ranglétra különböző szintjeivel arányos mértékben folyamatosan és krónikusan aláássa az érintett emberek *önbecsülését, emberi méltóságát*, továbbá *krónikus stresszt* okoz (amiről ismert, hogy számos megbetegedés hátterében ez húzódik meg).

Fontos figyelni arra, hogy a megbetegedések *közvetlen okainak* hátterében meghúzódó *mögöttes okok* (azaz az *okok okai*) és a vázlatosan ismertetett megbetegítő mechanizmus rendkívül szorosan összefügg a politikai filozófiai szinten is megfogalmazott társadalmi igazságossági kérdésekkel. Például, mint

majd látni fogjuk, az *»önbecsülés társadalmi feltételei«* vagy a *»szégyenmentes élet feltételei«* fontos alkotórészeit jelentik azoknak az *»elsődleges prioritású társadalmi javaknak«* (13.§), amiknek az igazságos eloszlása, annak elvei, normái, szabályai a fő kérdéskörét jelentik az *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának«* is, de a Martha C. Nussbaum és Amartya Sen által kidolgozott *»capability approach«*-nak is.

Ezek az eredmények aláhúzzák az egészséggel kapcsolatos speciális, *össztársadalmi felelősség* és az egymás egészségével kapcsolatos speciális morális kötelezettségeink és az ebből eredő *társadalmi szintű morális kötelezettségek* jelentőségét. Másrészt felhívják a figyelmet arra is, hogy az igazságtalanul és tisztességtelenül működő társadalom mint olyan saját maga jelenti a legfőbb megbetegedési és halálozási kockázatot. Harmadrészt pedig megmutatják azt is, hogy mekkora tévedés akár az egészség megőrzése, akár a betegségek megelőzése, akár a megbetegedések esetén kizárólag a megbetegedések közvetlen okaira mutogatni, és a társadalmi felelősséget teljes mértékben az egyénre hárítani, és az egyéni felelősség körébe utalni. Ez kimeríti az *»áldozathibáztatás«* (*»victim blaming«*) fogalmát (MARMOT, 2015).

Az *»okok okai«* koncepciójának a megfogalmazása és az *»okok okainak«* az azonosítása és igazolása teljesen új alapokra kell, hogy helyezze az egészségről, betegségről, egészségpolitikáról való gondolkodást (CSDH, 2008). Emellett ez is megteremtí – mégpedig bizonyítékokon alapuló módon – a közvetlen kapcsolatot a *társadalmi igazságosság*, az *»igazságosság politikai koncepciói«* és az *egészség*, az *»egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők«*, és ezek *eloszlásának igazságtalan egyenlőtlenségei*, a *megbetegedések*, és az *»egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségei«* között (CSDH, 2008; DANIELS, 2008).

A megbetegedések egyéni életvitelből és magatartásból származó *közvetlen oki* tényezői saját maguk is (sőt megbetegítő hatásuk is) *szociális gradiens szerint alakulnak* (MARMOT, 2005). A *közvetlen okoknak* ezeket a *mögöttes okait* kell megváltoztatni ahhoz, ha egy társadalom *egészségi állapotában*, *életminőségében*, az *»elkerülhető megbetegedésekben«*, az *»elkerülhető halálozásokban«*, a *»várható élettartam elkerülhető különbségeiben«*, a *»várható, kényszerűen betegségben eltöltendő évevekben«* és ezek különbségeiben, és általában az emberek általános jóllétében és boldogságában jelentős javulást akarunk elérni (CSDH, 2008; MARMOT, 2015).

Ha mindezt a népegészségügy és az *»egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők«* nyelvről le akarjuk fordítani a *politikai filozófia* nyelvére, akkor lényegében arról van szó, hogy a társadalom működésének igazságosságát és tisztességességét kell helyreállítani vagy jelentős mértékben javítani ahhoz, ha azt akarjuk, hogy a társadalomban élő emberek hosszabb ideig éljenek, egészségesen éljenek, kevesebb évet kényszerüljenek betegségben élni, továbbá boldogabban és jobb életminőségben éljenek. Amit Wilkinson, Marmot és a hozzájuk hasonló tudósok az *okok okaiként* azonosítottak, az mind elválaszthatatlanul fontos alkotóeleme az igazságosság bármely tisztességes politikai koncepciójának, illetőleg az igazságosan megosztandó *»elsődleges prioritású társadalmi javaknak«*.

Ahogy *a társadalom igazságtalan, tehát tisztességtelen működése* az első számú, mindent átítató és rendkívül mélyreható megbetegedési, megnyomorodási és korai halálozási kockázati faktor (SCHRECKER és mtsai, 2015), úgy *a társadalom igazságos, tehát tisztességes működése* az első számú, mindent átítató és rendkívül mélyreható egészségvédő, életminőségjavító és jóllét növelő tényező.

Ebben az értelemben a társadalom igazságos vagy épp ellenkezőleg, tisztességtelen működésének kialakításában jelentős szerepet játszó politika, a mindennapi közpolitikai folyamatok és az ezt alakító politikusok és hivatalnokok tevékenységének tényleges tartalma és minősége az első számú egészségi, megbetegedési és halálozási kockázati faktor. Ez súlyos és elvülhetetlen felelősséget is jelent egyben (SCHRECKER és mtsai, 2015; BASU és mtsai, 2013).

E gondolatkör lezárásaként tisztázni akarjuk, hogy azért az *egészség, az elkerülhető megbetegedések, az elkerülhető halálozás* és a hasonló, főképp az egészséggel kapcsolatos *állapotmutatók* kerülnek ilyen kérdéseknél ennyire előtérbe, mert ezek azok az általában rendelkezésre álló és az *adott társadalom tagjainak állapotát jól leíró mutatók*, amelyekben, *mint cseppben a tenger*, megnyilvánulnak és megfoghatóvá válnak a társadalom igazságos vagy épp ellenkezőleg, tisztességtelen működésének a *végző következményei*.

Emellett az emberek élete, életlehetőségei, életminősége és a *társadalmi együttműködésben való részvételhez szükséges teljes körű normál funkcionálóképessége*, részvétele s így *jogaik és lehetőségeik valós értéke* alapvetően függ attól, hogy mégis milyen az *általános egészségi állapotuk* (DANIELS, 2008). Több más mellett ezért is van *kiemelt morális és társadalmi igazságossági jelentősége* az egészséggel kapcsolatos ügyeknek (az emberi képességeket kiterjesztő, kibontakoztató oktatás mellett). Az *egészség megléte az előfeltétele* annak is, hogy az emberek az *összes többi* számukra biztosított *szabadság, jog, lehetőség valódi értékkel bírjon és tudjanak is élni ezekkel*. Az, hogy ezekkel a szabadságokkal, jogokkal és lehetőségekkel élni tudjanak az emberek, azért fontos, mert ez az, ami lehetővé teszi az emberhez méltó és a szabad emberhez méltó életet (VENKATAPURAM és mtsai, 2011).

Az egészség határozza meg az ember összes többi képességének és lehetőségének a valós értékét, [...] azt, hogy mennyire képes kibontakoztatni képességeit, tehetségét, és mennyire képes élni a lehetőségeivel saját életcéljai elérése és életének kiteljesítése érdekében. [...] Egészségesnek lenni annyit jelent, hogy az ember az összes többi képességével és lehetőségével élni tud életcéljai elérése érdekében, és mint ilyen ez egyenértékű az emberi méltósággal. [...] Az a szemlélet, amely az egészséget minden más képesség és lehetőség kibontakoztatásának előfeltételeként kezeli, az emberi méltóság, a szabadság, az emberek morális értelemben vett egyenlőségének eszméiben gyökerezik.

9.3.§ A SZÜLETÉS SZERINTI TÁRSADALMI-JÖVEDELMI CSOPORT, A VELÜNK SZÜLETETT KÉPESSÉGEK, A SZERENCSE ÉS A BALSZERENCSE

Ahhoz, hogy valaki egy sikeres életet építsen fel, fontos, hogy meg legyen győződve arról, hogy mindenki a saját sorsának irányítója. Ahhoz, hogy egy sikeres társadalmat építsünk fel, legalább ugyanilyen fontos, hogy mélyen meg legyünk győződve arról, hogy senki sem maradhat magára a saját sorsa megoldását illetően.

Duncan Watts: *Everything Is Obvious (Once You Know The Answer): How Common Sense Is Nonsense* (2012)

Az előző részek fényében talán jobban érzékelhető, hogy mi is a mélyebb értelme és jelentősége annak, hogy a »társadalom alapvető struktúrája« és a »háttérigazságosság« képezi az »igazságosság politikai koncepciójának« az elsődleges tárgyát. Ez az ugyanis, ami az emberi élet eshetőségeivel, a véletlenekkel, a szerencséivel, a balszerencséivel és az ember veleszületett adottságaival, tehetségével, képességeivel sajátos összjátékban és mindezen tényezők együttes hatásaként alapvetően meghatározza a társadalomba beleszületett gyermekek és az emberek egész életútra vonatkozó életlehetőségeit, életminőségét, egészségét, de még azt is, hogy mennyi ideig élünk, és ebből mennyit kényszerülünk betegségben élni. Másképp fogalmazva egy dolog az, hogy milyen az a természeti környezet, amibe beleszületünk, milyen az a társadalmi környezet, amibe beleszületünk, milyen képességekkel, tehetségekkel, adottságokkal és milyen génekkel születünk, és hogy mennyire vagyunk szerencsések, illetve balszerencsések az életünkben; e tényezőket állandónak véve teljesen más és más életkilátásaink és életünk lehet, attól függően, hogy milyen minőségű és mennyire igazságos, tehát tisztességes a társadalom működése, a »társadalom alapvető struktúrája« és az annak révén érvényesülő »háttérigazságosság«.

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« a társadalom polgárainak a teljes életútjára vonatkoztatott életlehetőségeinek az egyenlőtlenségeire fókuszál. Ezeket a »teljes életútra vonatkozó életlehetőségeket«, a megfelelő »elsődleges prioritású társadalmi javak« indexével határozza meg (13.§). Három típusba sorolhatjuk be azt a sokféle véletlent, eshetőséget és körülményt, amely a polgárok teljes életútra vonatkozó életlehetőségeire akár igen jelentős mértékben is kihat: az

- (i) A polgárok származás szerinti társadalmi környezete (osztálya), amelybe beleszületnek, és amelyben felnevelkednek;
- (ii) A polgárok veleszületett képességei, adottságai, tehetsége és az ezek kibontakoztatására rendelkezésre álló és ténylegesen igénybe vehető, kihasználható valós lehetőségei;
- (iii) A polgárok jó szerencséje vagy balszerencséje az egész életútjukon át (betegségek, balesetek, sérülések, nem önkéntes, kényszerű munkanélküliség,

gazdasági válság és hasonló, a polgárok sorsát, életútját meghatározó, de rajtuk kívül álló, és általuk nem befolyásolható körülmények).

Mint már említettük, ezek a *társadalmi, természeti* jellegű *véletlenszerűségek*, valamint a *szerencse* és a *balszerencse* még egy »*jól elrendezett társadalomban*« is rendkívül mélyreható és mindent átható módon befolyásolják az emberek életkilátásait és életét. Ezekből a *véletlenszerűségekből* természetesen még nem következik nyílegyenesen az, hogy *pontosan* milyen igazságossági elveket, normákat kell tartalmazzon a »*társadalmi igazságosság politikai koncepciója*«, valamint hogy ezek az elvek és normák egészen *pontosan* milyen *rendszer* alkossanak. Az viszont remélhetően jól érzékelhető, hogy szükség van *valamilyen* társadalmi igazságossági elvekre, normákra, mégpedig olyanokra, amelyek *együttesen, egyetlen koherens rendszer* alkotva képesek mérsekíteni véletlenszerűségek, illetve a balszerencse egyenlőtlenségeket felerősítő hatásait.

Ha (i) nem veszünk tudomást azokról az emberek életkilátásait és egész életét érintő *egyenlőtlenségekről*, amelyek a különböző *véletlenek* és a *szerencse*, illetve a *balszerencse* miatt alakulnak ki; (ii) ha hagyjuk, hogy ezek *teljes mértékben kifejtsék hatásaikat* az emberek életére, és így az egyenlőtlenségek akár *extrém mértékben* is felerősödjének; (iii) és ha mindeközben elmulasztjuk azt, hogy intézményesítsük mindazokat a normákat és szabályokat, amelyek a »*háttérigazságosság*« generációkon keresztül történő fenntartásához és megőrzéséhez szükségesek; (iv) akkor valójában nem vesszük komolyan azt a fundamentális alapelvünket, hogy a »*társadalom a szabad és egyenlő polgárok társadalmi együttműködésének a reciprocitáson és kölcsönösségen alapuló tisztességes rendszere*« kell, hogy legyen (RAWLS, 2001, 2005).

A fent részletezett, mindenki életét alapvetően befolyásoló *három esetleges-ség* (hova születünk, milyen tehetségekkel, adottságokkal születünk, és mennyire vagyunk szerencsések az életben), valamint ezeknek a *társadalmi igazságosság fennálló rendszerével*, azaz a »*társadalom alapvető struktúrájának*« és a »*háttérigazságosságnak*« a minőségével való összjátéka, illetve ezek együttes eredője nem csak azt határozza meg, hogy ténylegesen milyen akadályok és lehetőségek mellett *mit tudunk elérni* adott képességekkel, tehetséggel az életben. A »*háttérigazságosság*« és a »*természet lottója*« összjátékának *együttes eredménye* már azt is meghatározza, hogy egyáltalán *mit akarunk elérni* az életben, azaz egyáltalán *milyen célokat tűzünk ki* magunk elé, *milyen ambícióinkat érezzük reálisnak*, milyen *energiával* és milyen *magabiztossággal* próbáljuk megvalósítani ezeket az adott *fennálló* rendszerben *reálisnak* gondolt céljainkat. Az *életkilátásainkat*, *lehetőségeinket* igyekszünk reálisan, a társadalom rendszerében elfoglalt helyzetünk alapján értékelni. *Céljainkat*, *ambícióinkat* pedig azokhoz a *valós*nak gondolt *lehetőségeinkhez* próbáljuk igazítani, amelyeket *reálisan* elérhetőnek, hozzáférhetőnek, kihasználhatónak értékelünk (»*adaptív preferencia*«) (SEN, 1992, 2009; WOLFF és mtsai, 2007).

Így aztán *céljaink*, *lehetőségeink*, illetőleg *optimizmusunk*, *reményeink* vagy *peszsimizmusunk* és *reménytelenségérzésünk* attól is függnek, hogy a *valós* életben – függetlenül a politikai deklarációktól – *ténylegesen* milyen társadalmi igazságossági koncepció *érvényesül* és ez hogyan határozza meg a *ténylegesen*

érvényesülő »háttérigazságosságot«, köztük a számunkra *ténylegesen* elérhető, hozzáférhető és kihasználható (azaz valós értékkel bíró) lehetőségeinket és jogainkat. A hangsúly a *ténylegesen érvényesülő* igazságosságon, a *ténylegesen elérhető* és *kihasználható* lehetőségeken és a jogaink és lehetőségeink *valós értékén* van. A *ténylegesen* érvényesülő igazságosság, a *ténylegesen* kihasználható lehetőségek és a jogok és lehetőségek *valós értéke* igen sok esetben nagymértékben eltér a *deklarált* igazságossági normáktól és *deklarált* jogoktól és lehetőségektől. Minél kevésbé tisztességes és igazságos egy társadalom működése, annál nagyobb lehet ez az eltérés. A jogok és a lehetőségek *valós értékét* értelemszerűen a *ténylegesen* érvényesülő és használható *lehetőségek* és *jogok* adják meg. Az emberek ehhez igazítják céljaikat, preferenciáikat és ambíciójukat.

Egy *»igazságtalanul, tehát tisztességtelenül«* működő társadalomban, különösen egy rosszul működő oktatási rendszerben, ahol a *valóban* minőségi oktatáshoz, valamint a felsőoktatáshoz való *hozzáférés* rossz, súlyos *»társadalmi mobilitási«* problémát okoz az a tény, hogy a tanulással és a továbbtanulással – mint a *társadalmi felemelkedés* és a *társadalmi esélyteremtés* fontos intézményeivel – kapcsolatos *ambíciók* maguk is *szociális gradiens* szerint alakulnak (BARR, 2012). Azaz egy gyermek – bármilyen tehetséges legyen is – annál *esélytelenebbnek* ítéli bejutását a *minőségi* oktatásba és a *minőségi* felsőoktatásba, minél alacsonyabb társadalmi rétegből származik. Ez súlyos *hozzáférési* és *tényleges részvételi probléma* forrása lehet. Súlyosbítja a helyzetet, hogy a társadalmi hierarchia szintjeivel arányosan változik az is, hogy *mekkora értéket tulajdonít valaki az oktatásnak* és a *tanulásnak*, továbbtanulásnak; továbbá mit képzel arról, hogy *mennyire nehéz bejutni és elvégezni* egy-egy *valóban jó minőségű* képzési programot. Összességében a társadalom minél alacsonyabb rétegébe születik egy bármily tehetséges gyermek (különösen akkor, ha nincs diplomás a családban), annál kisebb az *ambíciója*, *annál nehezebbnek hiszi* a minőségi oktatásba való bejutását és azt, hogy azt el is képes végezni, továbbá *annál kisebb valós értéket tulajdonít* a tudásnak. Az érintettek a származásuk és társadalmi helyzetük függvényében *szisztematikusan túlértékelik* a tanulás, továbbtanulás *személyes terheit* és költségeit, míg *szisztematikusan alulértékelik* annak személyes életútjukra vonatkozó hasznait, előnyeit (BARR és mtsai, 2011).

Ha tehát egy adott, súlyos egyenlőtlenségekkel terhelt társadalmat veszünk, amely nem tesz semmit az alacsonyabb társadalmi rétegekből származó tehetséges gyermekek *minőségi oktatáshoz* való *hozzáférése* és a *minőségi oktatásban* való *tényleges részvétel* érdekében, nem tesz semmit a tanulás, továbbtanulás *valós értékének* a megismertetéséért, nem tesz semmit az ilyen gyermekek *ambícióinak* a felkeltéséért, és nem tesz semmit azért, hogy az ilyen gyerekek kellő időben megfelelő súlyt fektessenek a *majdani felvételihez szükséges jó tanulmányi eredmények elérésére*, akkor önmagában ez a *nem cselekvés* (mint minden *jóra való restség*) igen súlyos társadalmi problémák és *»társadalmi mobilitási«* problémák forrásává válhat.

Másutt részletesen kifejtettük, hogy a *»társadalmi mobilitás«* beszűküléséhez vezető *társadalmi igazságossági, tehát tisztességeségi* problémák miért súlyos *össztársadalmi hatékonysági és gazdasági és társadalmi versenyképes-*

ségi problémák is egyben (BARR, 2001), a *szociális gradiens* szerinti *kontraszelekció* felerősítése miatt. A társadalomnak az az alapvető érdeke ugyanis, hogy *minden tehetséges gyerek* a lehető legmagasabb szinten tudja kibontakoztatni képességeit, függetlenül családi háttérétől, szociális helyzetétől, nemétől, etnikumától és a hasonló irreleváns tényezőktől (BARR és mtsai, 2011). *Az nem a társadalom érdeke, hogy miközben a szegényebb háttérű tehetséges gyermekek nem tanulnak tovább, aközben a gazdagoknak még a tehetségtelen gyermekei is továbbtanuljanak az adófizetők költségén.* Egy ilyen igazságtalanul, tehát tisztességtelenül működő társadalom elveszti versenyképességét is, és hosszabb távon degenerálódik, elkorcsosul.

Az »egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők«, az egészségi állapot és a tanulás és továbbtanulás között szoros és sokszoros az összefüggés. A *diplomások életútra vetített jövedelme* 1,5-2,5 szerese a nem diplomásokénak, *diplomás munkanélküliség* mint olyan, ha létezik egyáltalán, akkor elenyésző (1-3%), és összehasonlíthatatlanul alacsonyabb, mint a nem diplomások körében tapasztalható munkanélküliség (20-30%). (BARR és mtsai, 2011). A *képzettség és az iskolázottság szintje* szorosan összefügg a *betölthető pozíciókkal*, az elérhető, realizálható *életútra vetített jövedelmekkel*, a saját *munkavégzés feletti kontroll* lehetőségeivel, az »önbecsülés társadalmi feltételeinek« a meglétével és számos olyan tényezővel, amely – mint az »egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényező« – alapvetően határozza meg az egészségi állapotot, a megbetegedési valószínűségeket, a várható egészségben és a várható betegségben töltött élettartamot és az életminőséget. Minél magasabb képzettségű valaki, annál nagyobb a valószínűsége, hogy jobb állásban, jobb munkaerő piaci pozíciókkal, magasabb életjövedelemmel, egészségesebben, jobb életminőségben és hosszabb ideig él (BARR és mtsai, 2011). Ez az egyik fontos oka annak, hogy az egészség mellett a „jó” *oktatási rendszernek*, és az *oktatásnak és tanulásnak* általában is *kiemelt morális és társadalmi igazságossági jelentősége* van. A tanult, iskolázott ember az összes többi jogával, lehetőségével is sokkal jobban tud élni.

Vegyük észre, hogy a »*társadalom alapvető struktúrája*« és az általa érvényesülő »*háttérigazságosság*« mint a fennálló társadalmi, gazdasági rend nem egyszerűen csak a *már létező* egyéni életcélok, elvárások, ambíciók, vágyak és szükségletek kielégítését segíti elő, támogatja vagy akadályozza, hanem már arra is alapvető hatással van, hogy egyáltalán *ki milyen életcélokat tart reálistan elérhetőnek*, *ki milyen életcélokat tűz ki maga elé* és *ki milyen ambíciókat, vágyakat* táplál magában a jövőre vonatkozóan. Minél nagyobb az *egyenlőtlenség* egy társadalomban, illetve minél tisztességtelenebb, igazságtalanabb és diszkriminatívabb egy társadalom működése, annál nagyobbak a különbségek társadalmi rétegenként a *reálisnak értékelt ambíciók, elvárások, vágyak és életcélok* tekintetében is, de ezek elérésében, *realizálhatóságában* is. Ez fordítva is igaz: minél *igazságosabb, tehát tisztességesebb* egy társadalom működése, annál *ki-
sebbek* a társadalmi rétegek szerinti különbségek a *reális ambíciók, elvárások, vágyak és életcélok* kitűzése és tényleges *realizálhatósága* tekintetében.

A velünk született tehetséget, képességeket és intelligenciát nem tekinthetjük úgy, mintha állandó és változatlan kapacitású, természetes és evidens módon mindig rendelkezésünkre álló „tőkének” lenne. Ebben a részben a *velünk született* képességek, adottságok és tehetség, valamint a *ténylegesen realizált képességek*, adottságok és tehetség közötti különbségeket tárgyaljuk. A *velünk született* és a *ténylegesen realizált adottságaink* között jelentős az eltérés. Egyrészt *ténylegesen* lehetetlen minden adottságunkat, tehetségünket kibontakoztatni és kihasználni a legideálisabb körülmények között is. Léteznek tehát „*objektívnek*”, pontosabban a társadalmi igazságosság szempontjából neutrálisnak tekinthető korlátok, amelyek miatt a *számtalan velünk született képességből* csak *viszonylag keveset tudunk kibontakoztatni*. Másrészt viszont a társadalmi környezet, a társadalom működésének igazságossága (vagy épp ellenkezőleg, tisztességtelensége), a »*társadalom alapvető struktúrája*« és a »*háttérigazságosság*« rendszere pedig alapvetően határozza meg nem csak azt, hogy *milyen képességeinket és milyen színvonalon* tudjuk kibontakoztatni, de még azt is, hogy egyáltalán *milyen életcélokat és célokat* tűzünk ki magunk elé, és *milyen ambíciókat* építünk fel magunkban.

Tehetségünk, képességünk, adottságaink pusztán lehetőségeket jelentenek. Az, hogy mennyire tudunk élni ezekkel, mennyire tudjuk ezeket a magunk és a közösség javára kamatoztatni, nem függetleníthető az adott társadalom működésétől és annak feltételrendszerétől. Emellett soha nem az összes tehetségünket, képességeinket, adottságainkat, hanem ezek közül csak egyet-egyét vagy néhányat tudunk *ténylegesen realizálni*. Az oktatással, tanulással, gyakorlással *ténylegesen megszerzett, illetve kibontakoztatott képességeink és tudásunk* mindig csak egy meglehetősen szűk válogatását jelentik mindazon lehetséges tudásunknak, amelyet megszerezhattunk volna, illetve mindazon képességeinknek és tehetségünknek, amelyet kibontakoztathattunk volna.

Hogy melyek ezek és hogy milyen magas szinten tudjuk kibontakoztatni ezeket? A képességeink, adottságaink, tehetségünk kibontakoztatása nagymértékben függ a társadalmi környezet támogató, bátorító (vagy épp ellenkezőleg, gátló és elkedvetlenítő) hatásaitól és attitűdjétől, továbbá azoktól az oktatási és egyéb intézményektől, amelyek ezek kibontakoztatását, kiművelését hivatottak elősegíteni. Magyarán az, hogy *ténylegesen mit vagyunk képesek elérni az életben, az egyéni érdemeinknek és erőnyeinknek* betudható dolgokon *túl* alapvetően függ számos *véletlentől, a szerencsétől és a társadalom igazságos, tehát tisztességes* vagy éppen ellenkezőleg, igazságtalan és tisztességtelen működésétől.

Már azt is a „*természet lottójátéka*” következményének tudhatjuk be, hogy egyáltalán *milyen tehetségekkel, képességekkel születünk, és hogy milyen társadalmi helyzetbe születünk bele*. Az, hogy *milyen célokat* tűzünk ki magunk elé, hogy *mit érzünk reális lehetőségnek és célnak*, és hogy *milyen ambíciókat* fejlesztünk ki magunkban, szintén nagymértékben a társadalmi közegtől függ. Az pedig, hogy melyik képességünket és adottságunkat, s ezekből mennyit tudunk kibontakoztatni, realizálni és hogy milyen magas szintre tudjuk ezeket fejleszteni rendkívüli mértékben a *társadalmi közegtől, a »társadalom alapvető struk-*

túrájától», annak a támogató és esélyteremtő intézményeitől és a »háttérigazságosságtól« függ (RAWLS, 2001).

- Egy igazságos, tehát tisztességes társadalomban két, nagyjából azonos képességű, adottságú és tehetségű, de eltérő társadalmi réteghez tartozó (pl. gazdag és szegény) gyermek *reálisan választható céljai, élettervei, reális ambíciói, reálisan elérhető lehetőségei* és a ténylegesen *realizált képességei között elvben nincs*, a gyakorlatban pedig *nem túl jelentős* az a különbség, ami a családi háttérükből s eltérő társadalmi, jövedelmi és vagyoni helyzetükből ered. (Továbbá *mindez független* a nemüktől, etnikumuktól, vallási, felekezeti hovatartozásuktól és az összes ilyen, *a tehetségek kibontakoztatása szempontjából irreleváns tényezőtől*.)
- Ha viszont két, közel azonos képességű gyermek között a családi háttértől, illetve a család társadalmi, jövedelmi helyzetétől függően jelentős a különbség abban, hogy (i) *reálisan* milyen *célokat, életcélokat* tűzhetnek ki maguk elé *egyáltalán*; (ii) *reálisan* milyen *ambícióik* lehetnek, és ténylegesen milyen *ambícióik* vannak *egyáltalán*; (iii) *reálisan* milyen *lehetőségeik* vannak, és milyen *támogató intézmények elérhetők, hozzáférhetők* a számukra *egyáltalán*; (iv) továbbá ebből eredően jelentős a különbség abban is, hogy számos *képességük, tehetségük, adottságok közül melyeket* és *milyen színvonalon* tudnak kibontakoztatni, akkor az a társadalom tisztességesnek és igazságosnak semmilyen körülmények között nem nevezhető.

A korábbiakban sokféle módon tárgyaltuk, hogy mik is a súlyos korlátai annak, amikor a társadalmi egyenlőtlenségek kapcsán, pontosabban annak tudomásulvétele, elfogadása érdekében az egyéni *érdemekre*, egyéni képességekre, tehetségekre, szorgalomra, kitartásra és hasonló, kizárólag *egyéni érdemként* és *erényként* beállított tulajdonságokra hivatkoznak azok, akik ilyenre hivatkoznak a *status quo* fenntartása és az *egyenlőtlenségek morális legitimálása* érdekében. Az ilyen *érdem alapú, meritokratikus* érvelés *érvényességét* érdemes végiggondolni az itt leírtak alapján is. Ez a rész újabb adalék az *egyéni érdemekre*, erényekre hivatkozó *meritokratikus* érvelés *érvényességi korlátai* és az egyéni érdemekre való hivatkozás *félrevezető* voltának megvilágításához.

9.4.§ A VÉLETLENEK, A SZERENCSE, A BALSZERENCSE ÉS A HÁTTÉRIGAZSÁGOSSÁG ÖSSZJÁTÉKÁNAK EGYÜTTES HATÁSA AZ EMBEREK ÉLETÉRE

Mint az előző részben részleteztük, az életünket, életlehetőségeinket, de még azt is, hogy reálisan milyen célokat, életcélokat tűzünk ki magunk elé és milyen ambícióink vannak, illetve lehetnek, alapvetően meghatározza a »háttérigazságosság«, és néhány rajtunk kívül álló *eshetőség, véletlen* és a *szerencse*. Életlehetőségeinket, életünk alakulását így jelentősen befolyásolja az, hogy (i) milyen társadalmi csoportba születünk; (ii) milyen tehetséggel, képességekkel és adottságokkal születünk; (iii) milyen szerencsénk vagy balszerencsénk van életünk során, például egy-egy baleset vagy súlyosabb megbetegedés révén; (iv) továbbá, hogy mindeközben társadalmi igazságossági szempontból

hogyan működik a »*társadalom alapvető struktúrája*«, annak alapvető politikai, társadalmi esélyteremtési, társadalmi biztosítási és egyéb intézményei és az ezek révén érvényesülő »*háttérigazságosság*«; (v) valamint *mi az együttes hatása* a társadalmi, természeti jellegű véletleneknek, a szerencsének, a balszerencsének és a »*háttérigazságosság*« érvényesülésének.

Egy tisztességesen és igazságosan működő társadalomban a véletlenek, a szerencse és a balszerencse a hatásait az ember életére a »*társadalom alapvető struktúrája*«, annak *alapintézményei*, és a »*háttérigazságosság*« megfelelő és alkalmas módon lekezeli, tompítja, kiegyenlíti; azaz nem hagyja, hogy ezek a véletlenszerű eshetőségek szabadon kifejthessék hatásukat, és végül a társadalom végletes polarizálódásához, a társadalmi egyenlőtlenségek *extrém* felerősödéséhez vezessenek. A további részben ezeknek a gondolatoknak a részletesebb jelentését próbáljuk megvilágítani elvi, elméleti szinteken is néhány konkrétabb gyakorlati, közpolitikai példán keresztül. Tekintettel az *oktatás* és az *egészség, egészségügy* és a *társadalmi egészségbiztosítás* kiemelt és központi jelentőségére, a gyakorlati közpolitikai példáinkat az *oktatás* és az *egészségügy* területéről vesszük.

Miért kiemelt és centrális jelentőségű az *oktatás* és az *egészség, egészségügy*? Az *oktatás* a *társadalmi esélyteremtés* és a *képességek kibontakoztatásának* alapvető fontosságú intézményrendszere (NUSSBAUM, 2011). Az *egészség, az egészségügy* és a *társadalmi egészségbiztosítás* ügye pedig »*a társadalmi kooperációban teljes életen át való részvételhez szükséges teljes körű normál funkcionálóképesség*« megőrzésének és helyreállításának elsődleges intézményrendszere (DANIELS, 2010). Az *oktatás* és az *egészség, egészségügy, társadalmi egészségbiztosítás* kiemelt és centrális jelentősége, morális jelentősége és az ezzel kapcsolatos »*társadalmi szinten teljesíthető morális kötelezettség*« ebben rejlik: (i) a képességeink kibontakoztatása és az elérhető legjobb *funkcionálóképességünk* (*oktatás*); (ii) valamint ennek a *megőrzése, illetve visszaállítása* (*egészség, egészségügy, társadalmi egészségbiztosítás*) az a két alapvető fontosságú dolog, ami az előfeltétele annak, hogy az élet egyéb lehetőségeivel minél jobban tudjunk élni, azok minél nagyobb valós értéket jelenthessenek a számunkra (DANIELS, 2008; VENKATAPURAM és mtsai, 2011).

Az *oktatási* példák inkább a *társadalmi eshetőségekre* (hova születünk) és a *természetes eshetőségekre* (milyen tehetséggel, adottságokkal születünk) viszszevezethető problémák tekintetében relevánsak. Az »*egészséget eleve meghatározó társadalmi tényezők*« és azok *megoszlása, az egészségügy és a társadalmi egészségbiztosítás* viszont a társadalmi együttműködéshez szükséges teljes körű normál funkcionálóképesség *balszerencse-szerű* megbetegedés vagy baleset miatt elvesztése, illetve visszaállítása szempontjából releváns.

1.

Társadalmi típusú eshetőség, véletlen, hogy végül is *ki hova születik*, ki milyen társadalmi csoportba tartozó családba születik bele, és ebből eredően milyen társadalmi környezetben nevelkedik fel. Minél igazságosabb és tisztességesebb egy társadalom működése, annál kevésbé határozza meg a *születés szerinti származási és társadalmi helyzet* és az a *családi, társadalmi környezet*, amelybe a

gyermek beleszületik azt, hogy egy adott tehetségű, adottságú, képességű gyermek *hova tud eljutni életében* képességei és tehetsége által. Az igazságosan és tisztességesen működő társadalomban nem az számít, *hova született és honnan jött valaki*, hanem az, hogy valóban a tehetsége, szorgalma által *hová tud eljutni, kivé képes válni, mit tud elérni* és megvalósítani az életében. Minél tisztességtelenebb és igazságtalanabb egy társadalom működése, annál inkább a gyermek születés szerinti társadalmi helyzetétől, családi körülményeitől függ, hogy mire tudja vinni az életben.

A rossz »*társadalmi mobilitású*«, igazságtalanul működő társadalmakban igen nagy a valószínűsége annak, hogy egy szegényebb családba született gyermek, bármilyen tehetséges is, nem tudja többre vinni, mint a szülei; vagy egy gazdagabb családba született gyermek, bármilyen szerény képességű is, nagyjából abban a társadalmi osztályban marad, amelyikbe született. Hogyan is van az, hogy az alacsonyabb társadalmi rétegbe született gyermekek, bármilyen jó természetes, veleszületett tehetséggel, adottsággal is születnek, túlnyomórészt a születés szerinti származási osztályuknak megfelelő állásokban és társadalmi helyzetben kötnek ki nagykorukra? Ezt a kérdést teszi fel James Bloodworth *The Myth of Meritocracy: Why Working-Class Kids Still Get Working-Class Jobs?* című könyvében (BLOODWORTH, 2016).

Néha túl sterilnek, túl *eufemisztikusnak*, túl *ártalmatlannak* hangzik a »*társadalmi mobilitás*« kifejezés. Nem is biztos, hogy a szélesebb közvélemény érti, és teljes súlyával át is érzi, hogy miről van szó, mert annyira *technikai szakkifejezés jellege* van. Ezért nem árt tisztázni és közérthetőbb néven is megnevezni a problémát: valójában egyfajta *modern kori kasztrendszer*ről van szó, különösen a végső következményeket tekintve. Ez a *modern kori kasztrendszer* társadalmanként eltérő, társadalmi csoportok közötti »*szigetelő képességgel*« és »*átjárhatatlansági paraméterekkel*« jellemezhető, s általában *nehezen tetten érhető, lopakodó módszerekkel* valósul meg. Végül is, *látszólag*, mindenkinek mindenhez joga van, már ami a papírokra leírt és a politikusi beszédek deklarációit illeti. Az, ha valaki nem él ezekkel a deklarált lehetőségekkel, nyilván *önkéntes választásának* eredménye. A *deklarált jogok és lehetőségek*, valamint a ténylegesen felhasználható és *valóságos értékkel bíró jogok és lehetőségek* közötti esetenként óriási különbségek elsőre nem látszanak, képzelőerő hiányában pedig sokan el sem tudják képzelni, hogy a saját, viszonylag jó helyzetükön kívül milyen más, kétségbeejtően rossz társadalmi helyzetek is léteznek. Ez tág teret nyit a cinikus és képmutató álságos magyarázatok, interpretációk előtt.

A képmutató és cinikus magyarázatok szerint végül is »*gyermekéhezés nincs*«, »*a szegénységben élő gyermekek nyilván azért nem esznek, mert nem éhesek*«, »*a gyermekek éhezése és a tanulmányi előmenetel között nyilván semmi összefüggés nincs, hisz mi köze lenne a vajás zsemliének az iskolapadhoz és a matek dolgozathoz*«, »*a szegény sorsú gyermekek tanulmányi eredményei nyilván azért rosszak, mert lusták és buták, egyetemre pedig nyilván azért nem jelentkeznek, mert nincs kedvük vagy jobb dolguk is akad*«.

Az ilyen cinikus és képmutató magyarázatok természetesen rendre figyelmen kívül hagyják mindazokat a tapasztalati tényeket, hogy az igazságtalanul

és tisztességtelenül működő társadalmakban masszív, a *társadalmi ranglétra, hierarchiaszint szerinti szisztematikus különbségek* vannak szinte minden jelentős társadalmi probléma előfordulásában, így például a gyermek tanulmányi eredményeiben, az olvasási és szövegértési képességeket felmérő tesztek eredményeiben (WILKINSON és mtsai, 2009), a minőségi oktatáshoz való hozzáférésben és a minőségi oktatást nyújtó iskolákba, középiskolákba és egyetemekre való bejutásban is (BARR és mtsai, 2011). Ezek a *társadalmi hierarchiaszint szerinti szisztematikus eltérések* olyan masszívak lehetnek, hogy gyakorlatilag *postai irányítószám szerint* előre be lehet jósolni a legtöbb társadalmi, társadalmi mobilitási és egészségi probléma előfordulását (BAMBRA, 2016).

A modern kori kasztrendszerhez vezető *társadalmi mobilitási problémák* elburjánzása, súlyossá válása persze nem meglepő, ha végiggondoljuk, hogy mik is a tisztességtelen és igazságtalan társadalmi működést előidéző, legitimálni és igazolni szándékozó és sajnálatos módon meglehetősen elterjedt társadalmi igazságtalansági tantételek, melyeket nap mint nap hallhatunk:

- (i) „Az elitizmus hatékony”;
- (ii) „A társadalmi kirekesztés, de legalábbis a perifériára sodródás elkerülhetetlen, szükséges és ösztönző hatású”;
- (iii) „Természetes, hogy léteznek előítéletek”;
- (iv) „A kapzsiság, mohóság, pénzéhség jó és hasznos erény”;
- (v) „A kétségbeesés és a reményvesztés elkerülhetetlen” (DORLING, 2015).

Az igazságtalan, tehát tisztességtelen társadalmi működés ezen öt önigazoló tantétele váltotta fel a Lord William Beveridge (a brit *National Health Service* atyja) által azonosított „öt hatalmas gonoszt”, ami tönkreteszi, lerombolja a társadalmakat (BEVERIDGE, 1948). A „*Beveridge Reportban*”² a leküzdendő „öt hatalmas gonoszt” azonosította, amelyek „tönkreteszik a társadalmi jólétet, és megrontják az embereket”, és amelyekkel egyszerre, egyidejűleg és egyenszilárdságú módon kell felvenni a harcot. Az „öt hatalmas gonosz” a következő:

- (i) A szenny és a becsstelenség (*squalor*);
- (ii) A tudatlanság (*ignorance*);
- (iii) A nélkülözés és a szükség (*want*);
- (iv) A tétlenség és a haszontalanság (*idleness*);
- (v) A betegség (*disease*) (BEVERIDGE, 1942).

Azok az európai jóléti rendszerek, amelyeknek az eredményei miatt oly sokan irigylik „a nyugatot” országonként eltérő formában, de lényegében ezen „öt hatalmas gonosz” leküzdésére jöttek létre (ESPING-ANDERSEN, 1990). Az „öt hatalmas gonosz” ezek a rendszerek igen jelentősen visszaszorították, de nem küzdötték le (TIMMINS, 2001). A világ sokat változott az elmúlt évtizedekben, a *jóléti államok* a híresztelésekkel ellentétben egyáltalán nem halottak, és egyáltalán nem járt el felettük az idő. Az viszont kétségkívül igaz, hogy a megváltozott körülményekhez kell igazítani működésüket, ha továbbra is vissza akarjuk szorítani az „öt hatalmas gonoszt” (BARR, 2001).

² Eredeti címe: *Social Insurance and Allied Services*.

Megjegyzendő, hogy a *társadalmi mobilitás súlyos beszűkülése*, a tehetséges, de szegényebb családokból származó gyermekek *ambícióinak eltérítése, elnyomása, lerombolása*, és a *minőségi oktatásból, továbbtanulási lehetőségekből* – mint a *társadalmi felemelkedéshez vezető esélyteremtő* intézményekből – való *kiszorulása* (kiszorítása?) az egyik tipikus esete annak, amikor a *társadalmi igazságossági, tehát tisztességi probléma fundamentális összetársadalmi hatékonysági és versenyképességi problémát is jelent egyben*. Össztársadalmi hatékonysági és versenyképességi szempontból ugyanis az a legelőnyösebb, ha a legtehetségesebb, legjobb képességű gyermekek, függetlenül származásuktól, családi körülményeiktől, szülei anyagi helyzetétől és a hasonló *irreleváns tényezőktől*, a lehető legtöbbre tudják vinni.

Vannak társadalmak, ahol eleve az a cél, hogy a társadalom minden rétege esetén, a gyermek, függetlenül attól, hogy milyen tehetséges, milyen képességei vannak, *maradjon csak abban a társadalmi osztályban, ahova született*. A szegény családba született tehetséges gyerek ne emelkedhessen fel, a gazdag családba született buta és tehetségtelen gyerek ne süllyedhessen le. Ez hosszabb távon a *tehetségek mint alapvető fontosságú erőforrások elpazarlásához*, az összetársadalmi szintű *hatékonyság és társadalmi, nemzetgazdasági szintű versenyképesség* súlyos romlásához is vezet emellett, hogy *minden elemében tisztességtelen és igazságtalan*.

A társadalom felsőbb rétegébe született, kevésbé tehetségesek *felszínén tartását*, és a társadalom alsóbb rétegébe született tehetségesek *előrejutásának, társadalmi felemelkedésének megakadályozását tisztességes eszközökkel nem lehet elérni*. Ráadásul itt olyan *versenykorlátozó* és egyéb mesterséges korlátozó vagy *protekcionista* intézkedéseket is kell alkalmazni, amely túl azon, hogy *tisztességtelen és morális szempontból megkérdőjelezhető*, valójában a *gazdaság egészére is rendkívül kártékony* módon hat ki. Az ilyen hatalmi-politikai rendszerek mind *morális*, mind *gazdasági, versenyképességi* szempontból *degenerálódnak, elkorcsosulnak*, és hosszabb távon szétesnek.

Hatásában, végkimenetében ugyanígy lehetne jellemezni azokat a rendszereket is, amelyek nem készakarva, nem deklarált módon próbálják meg tudatosan konzerválni az aktuális társadalmi pozíciókat, és *befagyasztani a társadalmi mobilitást*, hanem csak egyszerűen nem törődnek ezzel a kérdéssel. De ugyanez a helyzet azokkal a rendszerekkel is, amelyek a deklarációk szintjén úgy tesznek, mintha törődnének a társadalmi mobilitás és az ahhoz kapcsolódó igazságossági és tisztességességi problémákkal, csak éppen ténylegesen nem tesznek semmit ennek érdekében (vagy amit tesznek, az elhibázott, hatástalan vagy éppen nem kívánatos hatású).

2.

A véletlenek, *eshetőségek* második csoportját, a »*természetes jellegű véletlenek*« jelentik – az előbbi »*társadalmi jellegű véletlenek*« mellett. Itt (i) a polgárok *veleszületett természetes tehetségéről, képességeiről és adottságairól*, (ii) valamint azokról a számukra rendelkezésre álló, elérhető és kihasználható *valós lehetőségekről*, amelyek ezen veleszületett képességeik kibontakoztatásában realizálásában segítik őket; (iii) továbbá ezek összjátékáról és együttes

végkövetkezményeiről van szó. Éppen ezért a polgárok *veleszületett képességeit, tehetségét és adottságait* meg kell különböztessük a *ténylegesen realizált képességtől és tehetségüktől*.

Minél igazságosabb és tisztességesebb egy társadalom működése, annál kisebb a különbség a társadalom alsóbb és felsőbb rétegeibe született, két közel azonos *veleszületett képességű* (és azonos érdeklődésű) gyermek *ténylegesen realizált képessége* között. Azaz minél tisztességesebb és igazságosabb egy társadalom működése, annál kevésbé befolyásolja egy tehetségesnek született gyermek későbbi életútját, életkilátásait az, hogy milyen a családi háttere (WILKINSON és mtsai, 2009). Egy ilyen rendszer *minden gyermeket tehetségesnek tart*, megpróbálja megtalálni, melyik gyermek miben tehetséges, és mindent elkövet az adott gyermek tehetségének kibontakoztatásáért – függetlenül a gyermek társadalmi, szociális helyzetétől. A »*társadalmi mobilitás mértékére*« abból is következtethetünk, hogy mekkora az esélye és a bekövetkezési valószínűsége annak, hogy egy adott társadalmi csoportba született gyermek, mire felnő és kijárja az iskoláit, ugyanabba a társadalmi csoportba fog-e kerülni vagy sem, mint a szülei (WILKINSON, 2005). Azaz mekkora az esélye egy szegény családba született tehetséges és jó képességű gyermek »*társadalmi felemelkedésének*«, vagy egy kevésbé tehetséges és jó képességű, de gazdag családba született gyermek alsóbb társadalmi csoportba való kerülésének (BLOODWORTH, 2016).

- *Az igazságos, tehát tisztességes működésű társadalmakban* általában megfelelő és tisztességes az iskolarendszer működése. Az ilyen tisztességességet és igazságosságot előmozdító iskolarendszer elősegíti a »*társadalmi mobilitást*«, és lecsökkenti a különböző társadalmi csoportokba, osztályokba való *beleszületésből eredő társadalmi különbségeket és társadalmi hátrányokat*. A korai gyermekfejlesztő intézményeknek, az óvodának, az iskolarendszernek, a felsőoktatásnak és az ezen rendszerekhez kapcsolódó kiegészítő támogató rendszereknek (pl. speciális fejlesztések, szakkollégiumok, szakkörök, speciális ösztöndíjak, diákhitel, lakhatási támogatások, kollégiumok és hasonló) óriási a szerepe a társadalmi mobilitás javítása vagy rontása, illetve a társadalmi egyenlőtlenségek kiegyenlítése vagy felerősítése tekintetében.
- *A tisztességtelenül, igazságtalanul vagy egyszerűen csak csapnivalóan rosszul működő iskolarendszerek* viszont *nem mérsékelik és kiegyenlítik* ezeket a társadalmi hátrányokat, hanem *éppen ellenkezőleg, felerősítik azokat*. Ilyenkor előfordulhat, hogy az iskolarendszer a *szegény családba született, de rendkívül tehetséges gyermekeket* nemhogy nem segíti veleszületett képességei kibontakoztatásában és realizálásában, de még kifejezetten le is nyomja az ilyen gyermekeket az átlagos vagy gyengébb képességűek közé. Egyidejűleg az ilyen rendszer semmit nem csinál a *szegény, de kevésbé tehetséges gyermekek* felzárkóztatásáért, miközben tipikus jelenség az, hogy a *gazdag, de kevésbé tehetséges gyermekeket* felzárkóztatja, akár a szegény és tehetséges gyermekek szintje fölé is. A *gazdag és tehetséges gyermekek* képességeinek a kibontakoztatását viszont legalább nem akadályozza az ilyen iskolarendszer. A korábbi részekben (3.1.§) Michael Marmot *The Health Gap* című könyvéből hoztunk egy példát az ilyen, a társadalmi egyenlőtlenségeket fel-

erősítő iskolarendszere. Az ott ismertetett eset az 1970-ben született brit polgárok évtizedes utánkövetéses vizsgálatainak (1970's Brit Cohort Study) tudományos elemzésén, értékelésén alapult (MARMOT, 2015).

Van egy téveszme, hogy a lángelmét nem lehet elnyomni, az utat tör magának. Csodát tör utat! Azt úgy el lehet nyomni és taposni, mintha ott sem lett volna.

Dr. Szentgyörgyi Albert (1973)

A későbbiekben még visszatérünk a „jó” *oktatási rendszerre* vonatkozó megfontolásokra, és az oktatási rendszer és az oktatás kiemelt társadalmi igazságossági jelentőségére. Ezen a helyen csak jelezni szeretnénk, hogy (i) az oktatás alapvető jelentőségű a felnövekvő gyermekek és minden egyes a társadalomba beillesztett gyermek *tehetségének, képességeinek a kibontakoztatásában* (NUSSBAUM, 2011); (ii) alapvető jelentőségű a demokratikus társadalom együttműködési rendszerébe való *lehető legmagasabb szintű funkcionálóképességgel történő beilleszkedésében*; (iii) alapvető jelentőségű *a társadalmi felemelkedés és mobilitás elősegítésében* és az *egész életre szóló valós értékű esélyek és lehetőségek megeremtésében* (NUSSBAUM, 2010).

A „jó” *oktatási rendszer* az emberek képességeinek és tehetségeinek a kibontakoztatásáért, a demokrácia, a demokratikus kultúra megerősítéséért, fenntartásáért, valamint a felnövekvő generációk önálló gondolkodó és kreatív problémamegoldó képességének és a demokrácia fenntartása szempontjából politikai és morális értelemben is fontos érzések fejlesztése érdekében működik (NUSSBAUM, 2013). A „jó” *oktatási rendszer* a demokrácia és a demokratikus értékek fenntartásáért és megerősítéséért van, *nem a magánprofitért*; azaz a „jó” *oktatási rendszer* nem *valakik* úgynevezett gazdasági és munkaerő piaci igényeinek, azaz *valakik magáncélú profitérdekeinek* a kielégítéséért létezik és működik (NUSSBAUM, 2010). E rövid, oktatással kapcsolatos eszmefuttatás végén érdemes megfontolni Dr. Szentgyörgyi Albert, az első magyar Nobel-díjas tudós szavait a jó iskolarendszerről:

Az iskola arra való, hogy az ember megtanuljon tanulni, hogy felébredjen a tudásvágya, megismerje a jól végzett munka örömét, megízlelje az alkotás izgalmát, megtanulja szeretni, amit csinál és megtalálja azt a munkát, amit szeretni fog.

Dr. Szentgyörgyi Albert (1893–1986)

3.

Harmadjára a *szerencse* és a *balszerencse* szerepére térünk ki, amely az emberek életét, életútját befolyásoló eshetőségek harmadik típusa. Sokféle *szerencse* és *balszerencse* érhet mindnyájunkat egész életünk során, az élet szinte minden területén. A *szerencse* és a *balszerencse* lényege, hogy valójában nem tudjuk befolyásolni; *rajtunk kívül álló okok* miatt történik meg velünk, mégis alapvetően

befolyásolhatja életünket, egzisztenciális biztonságunkat és életünk további folyását. Az élet minden területén érhet minket szerencse és balszerencse.

Mi az alábbiakban az *egészség*, a *súlyosabb megbetegedések* és *balesetek* kapcsán hozunk fel néhány példát e kérdéskör egyes aspektusainak megvilágítása, illusztrálása céljából. Másrészt pontosan ez a problémakör az, amely rávilágít arra, hogy a társadalomban élő *minden egyes polgár* biztonságát *társadalmi szinten* kell *garantálni* az emberi életút egyes, egzisztenciális biztonságot veszélyeztető, véletlenszerű eshetőségei katasztrofális hatásainak a kivédésére. Fontos, hogy szembesítsük magunkat az ilyen, *az emberi életút során bármikor, bárkivel* bekövetkező szerencse-, balszerencse-jellegű eshetőségek *egzisztenciális biztonságot fenyegető hatásaival*. Ennek fényében érthető meg, hogy *minden egyes polgár és gyermek társadalmilag garantált biztonsága* érdekében miért is alapvető fontosságú néhány, *az emberi életút főbb eshetőségei* által okozott egyéni *egzisztenciális katasztrófhelyeztetel* fenyegető esemény *hatásainak kivédése* érdekében *társadalmi biztosítási rendszereket* szervezni és fenntartani a *megbetegedések, a balesetek, sérülések, keresőképtelenség, a munkanélküliség, a rokkantság, az időskor egzisztenciális biztonságot fenyegető esetei* lekezelésére.

Korábban már többször kifejtettük, itt csak utalunk arra, hogy az ember *életútján* bekövetkező és az emberek *egzisztenciális biztonságát fenyegető, egyénileg nem kivédhető, nem kezelhető* és *bármikor, bárkivel* előforduló eshetőségek hatásainak a kivédése nem egyszerűen az emberek *egzisztenciális biztonságának* a fenntartása érdekében fontos. *Ez a történet nem az egzisztenciális biztonságnál ér véget*. Az egzisztenciális biztonságnak a »*társadalmi biztosítási rendszereken*« keresztlül történő *társadalmi szintű* *garantálása* a *szabadságok, a jogok, a lehetőségek* teljes spektruma *valós értékének a megőrzése* szempontjából alapvető fontosságú. Egy olyan *egzisztenciális katasztrófhelyezet*, amelyet például egy *megbetegedés kezelési költségei* okozhatnak, olyan mértékben rendíthetik meg, áshatják alá a polgárok és a családok *egzisztenciális biztonságát*, olyan mértékben áshatják alá *önbecsülésüket*, olyan mértékű *kiszolgáltatottsághoz* vezethetnek, amelyek révén valójában *megszűnik* az érintett polgár és családja számára a *szabadságok, jogok és lehetőségek valós értéke*. Az ilyen, bajba jutott és *egzisztenciális katasztrófhelyezetbe* kerülő polgárok és családok ugyanis megszűnnek abban a helyzetben lenni, hogy élni tudjanak a jogaikkal, szabadságaikkal és lehetőségeikkel.

Ha mindez *társadalmi méretekben* következik be – a megfelelő, *minden egyes polgár és család egzisztenciális katasztrófhelyezet elleni biztonságát garantáló társadalmi biztosítási rendszerek hiányában* vagy azok *alkalmatlan* és *elégtelen* működése, finanszírozása következtében –, akkor az adott társadalomban *tömegesen* következik be az *egyéni szabadság, az egyéni jogok és az egyéni lehetőségek tényleges, valós értékének a megszűnése*. Magyarán megszűnik a szabadság, a jog, az igazságosság, és ténylegesen, *de facto* megszűnik a demokrácia.

Azt kell világosan látni, hogy az *oktatás*, a »*társadalmi egészségbiztosítás*«, a »*társadalmi balesetbiztosítás*«, a »*társadalmi nyugdíjbiztosítás*«, a »*társadalmi*

rokkantsági biztosítás» és a »társadalmi munkanélküliségi biztosítás« rendszereinek a lényege nem a szociális segélyezés, nem a jótékonykodás.

Ezek az *oktatási és társadalmi biztosítási* rendszerek a modern társadalmakban a polgárok szabadságának, jogainak, biztonságának és a demokratikus rendszernek magának az elsődleges fontosságú védőbástyái. Ha ezek leromolódnak, ellehetetlenülnek, akkor megszűnik az emberek egzisztenciális és egyéb biztonsága. Ha megszűnik az emberek és a családok egzisztenciális biztonsága, akkor e biztonság elvesztésével megszűnik a jogok, szabadságok és lehetőségek valós értéke. A jogok, szabadságok és lehetőségek valós értékének a tömeges, társadalmi méreteket öltő megszűnésével pedig megszűnik a szabadság, az igazságosság és a demokrácia. A társadalmi biztosítási rendszerek megszüntetésével *hatásában egyenértékű* e rendszerek működésének *alkalmatlan és elégtelen mértékű finanszírozása*, és bármilyen egyéb pénzügyi, irányítási, szervezeti és hasonló módon történő *ellehetetlenítése*.

Miért baj ez? Azért, mert a társadalmi biztosítási rendszerek megszűnése vagy ellehetetlenítése esetén a Lord Beveridge által 1942-ben leírt „*öt hatalmas gonosz*” *elszabadul*, és szabadon tud rombolni, pusztítani a társadalomban. Emlékeztetőül: az „*öt hatalmas gonosz*”, akik „*tönkreteszik a társadalmi jólétet és megrontják az embereket*”: (i) a szenny és a becstelenség (squalor); (ii) a tudatlanság (ignorance); (iii) a nélkülözés és a szükség (want); (iv) a tétlenség és a haszontalanság (idleness); valamint a (v) betegségek (disease). Ettől az „*öt hatalmas gonosztól*” védik meg a társadalombiztosítási rendszerek az embereket, a családokat és társadalom egészét (BEVERIDGE, 1942).

Aki a társadalmi biztosítási rendszerek bármelyikének (egészség, baleset, rokkantság, munkanélküliség, nyugdíj) működését bármely módon *ellehetetleníti*, finanszírozását alkalmatlanul és elégtelen szinten biztosítja, az valójában ezt a Lord Beveridge által azonosított „*öt hatalmas gonoszt*” *szabadítja rá a társadalomra*. Ha ez az „*öt hatalmas gonosz*” alkalmas módon működő és finanszírozott társadalmi szintű védelmi rendszerek hiányában elszabadul, akkor utána szabadon rombolhatják a társadalmat, szabadon ronthatják meg az embereket, és viszonylag hamar felszámolják az emberek biztonságát és szabadságát, jogaik és lehetőségeik valós értékét, és mindezen keresztül a jogot, az igazságosságot és magát a demokráciát.

A polgárok egész életútja nemcsak származásuktól, nemcsak képességeiktől és lehetőségeiktől, de *a szerencséjüktől* is függ. Bárkivel előfordulhat, hogy az életútja során olyan dolog történik vele, amely teljes mértékben rajta kívül áll, általa nem befolyásolható, mégis olyan helyzetet jelent, amellyel a polgárt akár *létében fenyegeti* vagy *egzisztenciális biztonságában fenyegeti*, és amellyel egyedül nem képes megbirkózni. Ezzel kapcsolatosan érdemes megfontolni néhány dolgot:

- Tipikusan mindannyian *sokkal sérthetlenebbnek gondoljuk magunkat, mint amennyire sérülékenyek vagyunk* a valóságban (NUSSBAUM, 2013). Nem hiszszük el a statisztikai adatokat vagy ignoráljuk azt a tényt, hogy az azok alapján kalkulálható kockázatok ránk is vonatkoznak. Alapértelmezett módon

szinte mindenki egy sajátos tagadásban van: baj csak a szomszédot és az idegeneket érheti, beteg csak a szomszéd (és mindenki más) lehet, de minket magunkat baj nem érhet, mi magunk soha nem betegszünk meg. Emiatt sokunknak nehezünkre esik elképzelni, hogy mégiscsak bárkinek az egészségét romba döntheti egy-egy súlyosabb megbetegedés (gondoljunk például egy súlyosabb daganatos megbetegedésre), vagy egy-egy súlyosabb baleset (gondoljunk például egy önhibánkon kívüli, de általunk elháríthatatlanul bekövetkező súlyosabb közlekedési balesetre, amelynek áldozatává válhatunk).

- Ezenkívül, függetlenül attól, hogy milyen képességeink vannak, milyen szorgalmasok és ügyesek vagyunk, egy-egy jelentősebb gazdasági válság és recesszió tőlünk lényegében függetlenül és általunk egyénileg lényegében nem befolyásolható módon kialakulhat. Egy ilyen szisztémás válság vállalatok tömeges csődjét, munkahelyek tömeges megszűnését és végső soron egyszerre, egy időben tömegeket érintő nem önkéntes és kényszerű munkanélküliséget okozhat. Ilyen helyzetben, amikor a munkahelyek tömegesen szűnnek meg, és egy egyre nagyobb a nem önkéntes és kényszerű munkanélküli polgárok álláskereső tömege, miközben egyre kevesebb a munkahely, a legvalószínűbb eshetőség az, hogy nem jutunk tisztességes munkához, mégpedig igen nagymértékben függetlenül saját egyéni kvalitásainktól. Ez olyan egzisztenciális katasztrófahelyzetet eredményezhet, amelyen egyénileg lényegében nem tud úrrá lenni a polgár, különösen a modern világban nem, ahol az emberek nagy tömegei jellemzően bérből és fizetésből (vagy ahhoz hasonló jövedelemből élnek), és nem például gyáripárosok, banktulajdonosok vagy sikeres önálló nagyvállalkozók.
- Az egészség elvesztése, a súlyosabb megbetegedések, a súlyosabb baleset miatt tartós, átmeneti vagy végleges munka képességsökkenés lényegében odavezet, hogy átmenetileg (esetenként véglegesen) megszűnik a polgárnak a társadalmi együttműködésben való részvételhez szükséges normál funkcionálóképessége.
- Nagyot téved az, aki elhiszi magának vagy másnak, hogy egy-egy valóban komolyan veendő, súlyosabb megbetegedés kezelési költségeit egyénileg meg tudja fizetni. A valóság az, hogy az emberek általában nincsenek tisztában az egészségügyi ellátás tényleges költségeivel, még annak nagyságrendjét illetően sem. Egy-egy komolyabb megbetegedés pénzügyi csődbe és egzisztenciális katasztrófahelyzetbe sodorhatja a nemcsak a beteget, de egész családját is, miközben az illető épp a megbetegedés miatt átmenetileg (vagy véglegesen) elvesztette a társadalmi együttműködésben való »normál funkcionálóképességét« és jövedelemtermelő képességét. Az USA-ban például (a 2008-as válság előtti években) az összes csőd és anyagi, egzisztenciális katasztrófahelyzet mintegy 45%-a betegsége, orvosi ellátásra, illetve ezzel kapcsolatos költségekre és eladósodásra volt visszavezethető (HIMMELSTEIN és mtsai, 2002). 2007-re az orvosi kezeléssel, egészségügyi ellátással összefüggő súlyos eladósodottság, pénzügyi csőd összes magáncsődön belüli aránya legalább 62,9%-ra nőtt (*Medical Bankruptcy in the United States, 2007: Results of a National Study*, 2009).

- Az *egészség speciális morális jelentősége* abban rejlik, hogy (a) egyrészt az egészségi állapotot és a megbetegedések közvetlen okait jelentő életmód és magatartásbéli problémák is társadalmilag meghatározottak (CSDH, 2008); (b) másrészt az egészség elvesztése megszünteti a polgárok társadalmi együttműködésben való részvételéhez szükséges normál funkcionálóképességét (DANIELS, 2008) és azt a képességét is, hogy megfelelő módon és mértékben élni tudjanak a számukra biztosított szabadságokkal, jogokkal és lehetőségekkel, ami viszont a megfelelő méltósággal és életminőséggel megélt emberi élet alapfeltétele (VENKATAPURAM és mtsai, 2011) (c) harmadrészt pedig egy-egy komolyabb megbetegedés kezelési költsége egzisztenciálisan romba dönti az egyént, de a teljes családját is (BARR, 2001); (d) végül, de nem utolsósorban, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy az egészség önmagában való érték, és általában is szükséges a teljes értékű és jó életminőségben megélt emberi élethez (DANIELS, 2008).
- A társadalom tagjai morális értelemben is tartoznak egymásnak (a) az egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők igazságos és tisztességes megoszlásának a biztosításával (DANIELS, 2008), (b) minden egyes polgár normál funkcionálóképességének a megőrzése és helyreállítása tekintetében (DANIELS, 2010), (c) a teljes értékű, megfelelő méltósággal és életminőségben megélt élethez szükséges előfeltételek (így az egészség) kölcsönös biztosításával (VENKATAPURAM és mtsai, 2011); (d) minden egyes polgár és család egzisztenciális biztonságának a megőrzése és egy-egy megbetegedés katasztrofális anyagi következményeinek a kivédése tekintetében (BARR, 2001).

A társadalom az egészséggel kapcsolatos – *a társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszerének integráns és elválaszthatatlan részét képező* – *morális kötelezettségének* csak oly módon tud eleget tenni, ha legalább az emberek egészségével és egészségügyi ellátásával kapcsolatos kiadások finanszírozását egy jól működő, *kötelező részvételen* alapuló, *adekvát finanszírozási szintet* biztosító, *egységes, egyszerűzetű »közcélu társadalmi kockázatkezelést«* végző, *»társadalmi egészségbiztosítási rendszer«* megszervezésével és fenntartásával oldja meg. Nem véletlen, hogy lényegében az összes fejlett európai ország ilyen rendszert működtet (noha számos specifikus részletkérdést tekintve az országok között igen jelentős eltérések mutatkoznak, elsősorban *történelmi, kulturális és nem szakmai okok miatt*). *Németország és Hollandia* abból a szempontból eltér ettől az *elegyszerűzetű* modelltől, hogy ezekben az országokban az egységes társadalmi egészségbiztosítási rendszer működésében több biztosító, illetőleg pénztár (Krankenkasse) vesz részt. Miért? Azért, mert történelmileg így alakult ki.

A több pénztár igen szigorú szabályozás és korlátok közötti jelenléte a *»közcélu társadalmi egészségbiztosítás«* egységes rendszerének az *adminisztrálásában* nem keverendő össze a fejlett országok közül egyedül az USA-ban működő és *kivételt jelentő üzleti egészségbiztosítási rendszerrel*. Ez utóbbi az egészségügyi ellátás finanszírozását és annak megszervezését *önkéntes* alapon szerveződő, biztosítóról biztosítóra eltérő irányelvek, jogosultsági és finanszírozási szabályok szerint működő, *nem egységes, nem átfogó, nem univerzális,*

profitorientált, nem közcélú és (a »köz célú társadalmi kockázatkezelés« helyett) »magáncélú üzleti kockázatkezelést« megvalósító, »magáncélú üzleti egészségbiztosítókon« (vagy egyéb magán vállalatokon, pl. HMO, managed care, ellátásszervező cégek) keresztül valósítja meg. Ez a rendszer azért lényegileg más, mint bármelyik »köz célú társadalmi egészségbiztosítás«, mert (i) ez nem kiegészíti az egységes társadalmi egészségbiztosítást; (ii) a holland biztosítóktól és a német pénztáraktól eltérően az USA egészségbiztosítói nem részt vesznek az egységes társadalmi egészségbiztosítás működtetésében (annak az egységes szabályrendszere szerint), (iv) hanem ez rendszer az egységes társadalmi egészségbiztosítás helyett létezik – a maga rendkívül szétagolt, nehezen átlátható és az ügyfelek által egymással nehezen összehasonlítható jogosultsági és ellátási politikákkal operáló profitorientált vállalatokkal működő »magáncélú, üzleti egészségbiztosítóival«.

9.5.§ MEGSZOLGÁLT JOGOSULTSÁGOK, JOGOS KÖVETELÉSEK ÉS ELVÁRÁSOK, MORÁLIS ÉRDEMEK ÉS AZ ELTÉRÉSI ELV

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«, az »igazságosság elvei« és ezek kapcsán a »disztributív igazságosság«³ szabályozására szolgáló »eltérési elv« (*»difference principle«*) szoros összefüggésben van a »legitim követelések, elvárások és várományok« koncepcióival, valamint néhány ezekkel rokon koncepcióval. Ezek a koncepciók szorosan kapcsolódnak az élet eshetőségei (*»contingencies«*), a véletlenek (*»chances«*) és a szerencse (*»luck«*) kapcsán kifejtett koncepciókhoz is. E koncepciók jelentik vagy jelenthetik az alapját annak, hogy mégis miért, „mire föl” kellene társadalmi szinten foglalkozni bizonyos, a »polgárok teljes körű normál funkcionálóképességének« kibontakoztatását, megőrzését vagy helyreállítását érintő problémákkal, és ezek a problémák miért jelentenek morális jelentőségű társadalmi igazságossági problémákat. Az éremnek két oldala van:

³ Fel szeretnénk hívni a figyelmet az »allokatív igazságosság« (*»allocative justice«*) és a »disztributív igazságosság« (*»distributive justice«*) közötti lényegi különbségekre (11.§). (a) Az »allokatív igazságosság« mások által megtermelt javak magunk közötti igazságos elosztására vonatkozik (pl. hogyan osztják el gyermekek egymást között az ajándék szülinapi tortát), és mint ilyen nem része az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának«. (b) A »disztributív igazságosság« az együttműködésben részt vevő és az együttműködés terheit és kötelezettségeit egymás között megosztó felek által a közösen vállalt munkamegosztással közösen előállított javak egymás közötti megosztására vonatkozik. Ez az, ami a mi szempontunkból a releváns »megosztási igazságossági« (*»distributive justice«*) koncepció. Emlékeztetnénk arra is, hogy néhány olyan dolog, mint például a föld, a „föld méhének gyümölcsei” és a természeti kincsek és természeti adottságok kivételével minden, azaz minden (!), ami csak a társadalom életében létezik, a »társadalmi együttműködés« során közösen előállított termék.

- (a) mindazok a problémák, amelyek *morális és társadalmi igazságossági jelentőségűek*, mert érintik a »*polgárok teljes körű normál funkcionálóképességét*«, és velük született »*két morális képességük*« (5.3.§) kibontakoztatását és teljes körű gyakorlását, a »*társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszerének*« integráns részeként »*morális szintű, összetársadalmi kötelezettségeket*« jelentenek.
- (b) Ami a társadalom oldalán a »*társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszeréhez tartozó morális és társadalmi igazságossági jelentőségű kötelezettség*«, az a »*társadalmi együttműködésben teljes körű normál funkcionálóképességgel résztvevő polgárok*« oldaláról »*jogos morális követeléseket*«, »*legitim és megszolgált elvárásokat és várományokat*« jelent. Ebben a fejezetben az „*éremnek ezzel az utóbbi oldalával*” fogunk foglalkozni. Az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« szempontjából fontos tisztázni, hogy a lehetséges »*legitim követelések*«, »*megszolgált és jogos elvárások*«, »*morális érdemek*« és hasonlók közül típus szerint (a) melyek azok (és miért), amelyek társadalmi igazságossági, azaz morális jelentőségűek, és ezért »*morális társadalmi kötelezettségeket*« is jelentenek a »*társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszerén*« belül, (b) és melyek azok (és miért), amelyek létező koncepciók, azonban nem terjed ki rájuk az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*«, s így nem építhetők rájuk »*morális és társadalmi igazságossági szintű társadalmi kötelezettségeket*«.

A »*legitim követeléseket és elvárásokat*« (*legitimate claims & expectations*) és a »*megszolgált jogosultságokat*« (*earned entitlements*) a »*társadalmi együttműködés rendszerének*« a »*nyilvános együttműködési feltételrendszere és szabályai*« határozzák meg és specifikálják. Hogyan is kell mindezeket pontosan értelmezni? A *fogalmi tisztázás* érdekében, és a könnyebb érthetőség kedvéért, itt némi konkretizáló leegyszerűsítéssel élünk. Képzeliük el például, hogy egy adott cég olyan munkaszerződést köt a dolgozóival (vagy bizonyos közép- és felsővezetői pozíciókban lévő dolgozóival), amelyben egy *fix bérelem* mellett *ösztönzőként* a vállalat *tényleges piaci teljesítménye alapján* is részesülnek valamiféle értelmesen megállapított juttatásban. Ebben az esetben mindazok, akik elfogadják és betartják a szerződés feltételeit, és teljesítik a szerződésük szerinti kötelezettségeiket, a szerződésben meghatározott időszakonként »*törvényes és jogos követeléssel és elvárással*« (*legitimate claims & expectations*) rendelkeznek a vállalat felé, és »*jogosan várhatják el*« (*legitimate expectations*) és »*jogosan követelhetik*« (*legitimate claims*), hogy a vállalat a megállapodásnak megfelelően viszonyozza az ő addigi szerződés szerinti teljesítéseiket, és fizesse meg számukra a *szerződés szerint nekik járó* (*legitimate claims & expectations*) – a vállalat piaci teljesítményének a valamilyen értelmes indexével kalkulálható – összeget. Ezek a dolgozók a szerződésük alapján, a saját vállalt kötelezettségeik teljesítése okán »*jogosultak*« (*entitled*) erre a »*jogos követelésükre*« (*legitimate claim*), és »*joggal várhatják el*« (*legitimate expectations*), hogy a vállalat teljesítse a feljük vállalt kötelezettségét. Ez a szerződés szerinti kötelezettségeik teljesítése alapján a szerződés

szerinti összeg kifizetésére való »jogosultságuk« (*»entitlement«*) az ő »megszolgált jogosultságuk« (*»earned entitlement«*). Az, hogy végül is az egyes egyének mit tesznek, attól függ, hogy mit tartalmaznak a megállapodásaik és a kapcsolódó szabályok arra vonatkozóan, hogy a cselekvéseik révén milyen »megszolgált jogosultságokra« (*»earned entitlements«*) »számíthatnak jogosan« (*»legitimate expectations«*). A másik oldalról pedig az, hogy az egyes egyének milyen »megszolgált jogosultságokra« (*»earned entitlements«*) »számíthatnak jogosan« (*»legitimate expectations«*), attól függ, hogy végül is mit és hogyan tesznek.

Ennek analógiájára azt kell jól megérteni, hogy a társadalmi együttműködés rendszerének a közös, nyilvános és tisztességes feltételrendszerétől nem függetleníthetők a »jogos követelések és elvárások« és a »megszolgált jogosultságok« (*»earned entitlements«*). Ezek a jogos követelések, elvárások és jogosultságok a társadalmi együttműködés igazságos, tehát tisztességes feltételrendszerének az elválaszthatatlan részét képezik – önmagukban nem értelmezhetők. Nem „*alanyi-születési jogon*” járnak; mindig, minden esetben a társadalmi együttműködésben való részvételhez kapcsolódnak. Az egy másik kérdés, hogy a »társadalmi együttműködésben« »teljes körű normál funkcionálóképességgel részt vevő« »szabad és egyenlő polgárok« „*alanyi-születési jogon*” mint a társadalmat nem szabad akaratukból választó, hanem abba beleszületett személyek abszolút jogosultak arra, hogy a »társadalmi együttműködés nyilvános feltételrendszere és szabályai« »igazságosak, tehát tisztességesek« legyenek, és e feltételek pontosan ugyanúgy vonatkozzanak rájuk, mint bárki másra. Ezek a „feltételek” pedig mindazok az igazságossági elvek és szabályok, amiket maga az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« és annak »igazságossági elvei« határoznak meg együttesen. Ezeknek az igazságossági elveknek az érvényesítése, mint korábban hangsúlyoztuk, nem nevesített személyekre vagy egyes speciális csoportokra egyenként történik. Ezek az igazságossági elvek a »társadalom alapvető struktúráján«, annak »alapvető társadalmi igazságossági háttérintézményein«, a »háttérigazságosság rendszerén«, és mindezek működésén keresztül érvényesülnek, mégpedig egyfajta »procedurális (eljárási) igazságosságot« megvalósítva. Ha ez így megvalósul, akkor várhatóan minden egyes, a »társadalmi együttműködésben normál funkcionálóképességgel részt vevő« »szabad és egyenlő polgár« »jogos követelései és elvárásai« (*»legitimate claims & expectations«*), valamint »megszolgált jogosultságai« (*»earned entitlements«*) kielégítésre kerülnek. Ha ez teljesül, akkor teljesült az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« szerinti és a »társadalom alapvető struktúráján«, és annak »alapvető háttérigazságosságain« keresztül megvalósuló »tisztá procedurális (eljárási) igazságosság«; s így a »társadalmi együttműködés rendszere«, és maga a tényleges együttműködés igazságosnak és tisztességesnek tekinthető, függetlenül attól, hogy az egyes konkrét személyeknek személy szerint végül is milyen lesz a tényleges részesedése a közösen előállított »elsődleges prioritású társadalmi javakból« (feltéve, hogy ez egy tisztességes minimális küszöbszintet meghalad).

Ugyanakkor az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában« nem létezik olyan előzetesen, mindentől függetlenül definiált koncepció,

amely a létező »társadalmi együttműködéstől« és a »társadalom alapvető struktúrájától«, valamint annak létező »alapvető háttérintézményeitől« függetlenül előre (a priori) meghatározna a »jogos követeléseinket és elvárásainkat«, valamint a »megszolgált jogosultságainkat«. Magyarán a »társadalmi együttműködésben« való részvételtől függetlenül és az ezzel kapcsolatos kötelezettségek teljesítése nélkül nincsenek és nem is értelmezhetők sem a »jogos követelések és elvárások« (»legitimate claims & expectations«), sem pedig a »jogosultságok« (»entitlements«), illetve »megszolgált jogosultságok« (»earned entitlements«).⁴ Miután léteznek a személytől »elidegeníthetetlen alapvető emberi jogok«, amelyek viszont nem a »társadalmi együttműködéstől függnék«, hanem minden egyes ember emberi mivoltából erednek, világos, hogy itt, a »társadalmi együttműködésben való részvétel« alapján »jogos morális követelések és elvárások«, valamint a »megszolgált jogosultságok« az »elidegeníthetetlen és alapvető emberi jogokra« ráépülő többletjogokat, lehetőségeket és igazságossági elveket jelentenek,⁵ amelyek részletes specifikációja és számos fontos részlete az adott konkrét társadalom történelmi, kulturális hagyományaitól, múltbeli, a társadalmi igazságosságért folytatott küzdelmeitől és azok eredményeitől, valamint tényleges helyzetétől és lehetőségeitől is függnék, így az egyes társadalmak között számos részlet tekintetében eltérhetnek.

⁴ Itt, ezen a ponton emlékeztetnénk arra, hogy végső soron az extrém súlyos mentális és egyéb fogyatékossággal élőket az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« külön, bizonyos értelemben kivételként kezeli. Ugyanakkor azonban a fogyatékossággal élők túlnyomó részét a »társadalmi együttműködésben« a »normál tartományon belüli« eltéréssel, »normál funkcionálóképességgel résztvevő polgárként« kezeli a koncepció, mert végső soron ő esetükben a fogyatékosságuk csak egy objektív állapot, amely nem önmagában akadálya a normál funkcionálóképességnek, hanem állapotukat legfeljebb a társadalom nem megfelelő, igazságtalan működése teszi »társadalmi hátránnyá«, ami végső soron nem a »normál funkcionálóképességük« objektív hiánya, hanem a társadalom tisztességtelen működésének a következménye.

⁵ Ennek van egy fontos következménye, amelyet itt csak röviden érintünk. Talán feltűnt, hogy például az egészséghez, egészségügyi ellátáshoz és számos hasonló, a társadalmi biztonságot érintő ügy kapcsán jogosultságokra, ösztársadalmi kötelezettségekre számos helyen hivatkozunk, de mindvégig meglehetősen konzekvensen elkerültük azt, hogy ezek kapcsán az alapvető emberi jogokra hivatkozzunk, noha léteznek olyan irányvonalak, amelyek az egészségről és az egészségügyi ellátáshoz való jogról mint alapvető emberi jogról beszélnek. és ilyen alapon érvelnek. Mi ezt az irányvonalat nem azért kerüljük el, mert nem értenénk egyet ezekkel a nézetekkel, hanem azért, mert számos elemzés szerint az egészség és egészségügyi ellátás mint alapvető emberi jog, illetve mindennek az »emberi jogi nyelven történő kifejtése« a tényleges elvi, filozófiai megalapozottságot tekintve a releváns dokumentumok politikai jellege miatt kevésbé áll szilárd elvi és filozófiai alapokon (WOLFF, 2012), mint például az általunk ebben az írásban ismertetett koncepciók, azaz John Rawls »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«; valamint az Amartya Sen és Martha C. Nussbaum által képviselt »capability megközelítések«. Másképp fogalmazva: egy kiélezett helyzetben önmagában az emberi jogi megközelítés egyedül nem biztosít kellően szilárd alapokat, ami nem

Az összes ilyen »jogos morális követelés« »legitim elvárás«, és »megszolgált jogosultság« a tisztességes és igazságos »társadalmi együttműködés rendszerében« és annak »háttérigazságossági rendszerében« keletkezik, s ha úgy tetszik; az igazságosság mint tisztességesség nyilvános norma- és szabályrendszerén, valamint azon alapul, hogy az egyes polgárok és a különböző szervezetek végső soron mit tesznek (és mit nem tesznek) mindezen nyilvános norma- és szabályrendszer alapján. Ebben az értelemben úgy is felfoghatjuk, hogy ezek a »jogos követelések és elvárások«, valamint »megszolgált jogosultságok« nem az ember személyétől és emberi lény mivoltától mint olyantól, hanem a »társadalmi együttműködéstől« és a személy abban való részvételétől és a »társadalmi együttműködés feltétel- és normarendszere szerinti« tényleges tetteitől „elidegeníthetetlenek”. Másképp: ezek a jogok nem alapvető emberi jogok, viszont alapvető, alkotmányosan garantálandó állampolgári jogok.

Az egyéni értékrendek és a jogos követelések és megszolgált jogosultságok kapcsolata. Az előző gondolatok és kijelentések bizonyos félreértésekre adhatnak okot, amelyeket feltétlenül tisztázni szükséges. Arról van szó, hogy miközben (a) egyrészt a »jogos követeléseink és elvárásaink« (»legitimate claims & expectations«), valamint a »megszolgált jogosultságaink« (»earned entitlements«) a társadalmi együttműködésben való részvételen és az ezzel kapcsolatos kötelezettségeink teljesítésén alapulnak, (b) mégis szinte mindenkinek megvan a maga »átfogó világnézete, nézetrendszere, értékrendje«, amely valamely »átfogó vallási, filozófiai vagy erkölcsfilozófiai doktrína« tanain (és legtöbbünk esetében e tanok sajátos egyéni kombinációján) alapul. »Átfogó világnézetünk, értékrendünk és normáink alapján« saját egyéni, »átfogó jellegű koncepcióink« vannak arról, hogy mi is az, ami »morális érdemnek« (»moral desert«) számít. A »morális érdemre és érdemességre« vonatkozó »átfogó jellegű koncepcióinkat« viszont alapvetően az »átfogó nézeteink és értékrendünk« alapján, a létező »társadalmi együttműködési rendszertől« és annak létező intézményeitől függetlenül alakítjuk ki.

azt jelenti, hogy ne szolgáltatna fontos kiegészítő érveket egy-egy alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű háttérintézmény védelmének megalapozásához. Az egyes fontos nemzetközi okmányokban politikailag deklarált emberi jogok fontosak, de nem elegendők és nem helyettesíthetik a politikai filozófiai szinten is kellően megalapozott érveket és elveket. Ez utóbbi politikai filozófiai koncepciók nem az alapvető emberi jogok helyett, nem azokat vitatva, hanem azokat mintegy kiegészítve értelmezendők. Valójában arról is szó van, hogy egy adott társadalom szintjén nemcsak az „alapvető” és az „elidegeníthetetlen” »emberi jogok«, hanem annál sokkal több, mélyebb és szélesebb jog fogalmazható meg az adott társadalomban együtt élő, és egyazon társadalom társadalmi együttműködési rendszerében részt vevő polgárok egymással szembeni morális kötelességeivel kapcsolatosan. Ezzel kapcsolatosan lásd még az igazságosság lokális, társadalmi és globális szintjei kapcsán korábban kifejtett megfontolásokat is (8.§; 8.2.§).

Ez a kettősség egy olyan félreértésre adhat alapot, mintha az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« *en bloc* elvetné az ilyen »morális érdemekre és érdemességre« vonatkozó egyéni koncepciókat vagy azok létjogosultságát. Ez nem így van. Először is, mint ebben az írásban számtalan összefüggésben hangsúlyoztuk, a társadalmi igazságosság bármely »politikai szintű koncepciójának« az a lényege, hogy a »politikai szintre« alapvetően nem enged be semmilyen, közvetlenül és specifikusan valamely »átfogó doktrína« tanaihoz tartozó nézetet; mégpedig azért, mert ez az »átfogó doktrínák pluralizmusának a ténye« miatt súlyos társadalmi megosztottsághoz, és a társadalom békéjét és működőképességét alapvetően veszélyeztető súlyos társadalmi és politikai konfliktusokhoz vezet, illetve az »elnyomás ténye« miatt politikai elnyomáshoz vezethet (3.3.§; 3.2.§; 5.5.§). Ugyanakkor a »szabad emberhez méltó demokráciák« »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepciója« mindent megtesz annak érdekében, hogy a »nem politikai szinten« ezek a társadalom életében és kultúrájában egyidejűleg jelenlévő mérsékelt átfogó nézetek a legkülönbözőbb »társadalmi egyesülések« (13.4.§) keretei között zavartalanul fennmaradjanak, fejlődjenek és virágozzanak. Éppen ezért a minden egyes polgár számára tisztességesen elgondolható küszöbszint felett biztosítandó »elsődleges prioritású társadalmi javak« egyik fontos elemét jelentik a »bármely felhasználási célú eszközök«, amelyek több más mellett azt is lehetővé kell tgyék, hogy minden polgár a saját személyes értékrendjének és identitásának megfelelő személyes céljait is képes legyen megvalósítani. Ebből. Azaz ebből a mindenki számára azonos szabályrendszer szerint járó »bármely felhasználású eszközből« s nem például a közös társadalmi erőforrásokból és a közpénzekből!

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« legalább három olyan különböző koncepciót is beazonosít, amelyet a mindennapi életben és a köznyelvi szóhasználatban »morális érdemként« említünk:

- (i) Először is, ha a legszorosabb értelemben vesszük, akkor a »morális érdem« a személy *jelleme* és számos *erénye* vagy adott személy(ek) egyes *tettei* kapcsán egyfajta értékítéletként fogalmazható meg, mégpedig valamely »átfogó doktrína« értékrendje, normái és egyéb *tanai* alapján. Gondoljunk például az olyan kifejezésekre, mint például az »érdemes rá«, »méltó rá«, »megérdemli«.
- (ii) Másodszor a »morális érdemet« (»moral desert«) a »jogos követelések és elvárások« (»legitimate claims & expectations«) és a »megszolgált jogosultságok (jussok)« (»earned entitlements«) koncepcióinak megfelelő értelemben is használjuk. E koncepciók az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójához« tartoznak. Az »érdem«, a »morális érdem« ebben az értelemben is megjelenhet a mindennapos szóhasználatban. Gondoljunk az olyan kifejezésekre, mint például: »neki (ez vagy az jár), mert megdolgozott érte, kiérdemelte, megszolgált érte«.
- (iii) Végül a »morális érdem« (»moral desert«) olyan értelemben is használatos mint »érdemesség«, (»deservingness«) vagy, hogy valaki vagy valami »érdemes a támogatásra/elismerésre vagy »elismerésre, támogatásra (és ha-

sonlókra) méltó«. Gondoljunk például olyan kifejezésekre, mint például a „vesztes csapat olyan kiválóan játszott, hogy igazán megérdemelte volna a győzelmet”. Ilyenkor a »morális érdemesség« (»deservingness«) azon alapul, hogy valaki vagy valakik valamilyen cél érdekében, valamilyen nyilvánosan ismert szabályok alapján „küzdnek”, és az ezzel kapcsolatos teljesítményük és fair szabályoknak megfelelő küzdelmük alapján „megérdemelnék”, „méltóak arra”, hogy sikerrel járjanak. Ez a fajta »érdemesség« akkor is fennáll, ha elérik az adott célokat és eredményeket, de akkor is ha végül is ezeket nem érik el, de legalább „derekasan küzdöttek az eredményért, s ezért méltók (lettek volna) arra, hogy sikerrel járjanak.”

Azért kell a »morális érdem«, illetőleg a »morális érdemesség« ezen különböző mindennapos és köznyelvi használatait tisztázni, mert egyrészt ezek a jelentések és értelmezések sokszor mintegy „összecsúsznak” a jelentésükben, használatukban és abban, hogyan értjük és értelmezzük ezeket. Eközben ezen sokszor „összecsúszó jelentések” között van olyan, amelyik egyértelműen nem keverhető bele a társadalmi igazságosság politikai koncepciójába (lásd (i) pont), és olyan is van, amelyik annak integráns része (lásd: (ii) pont és kisebb részt a (iii) pont). Az alábbiakban sorra vesszük ezen három értelmezést és néhány ezekkel kapcsolatos, a társadalmi igazságosság politikai koncepcióját érintő problémakört.

Ráadásul komoly és mélyreható morális, politikai és társadalmi igazságossági következménye van annak, hogy hogyan és milyen értelemben használjuk a »morális érdem« (»moral desert«) és a »morális érdemesség« (»moral deservingness«) vagy akár a »merit« koncepcióit. Például, ha a jövedelem és a vagyon társadalmon belüli eloszlása vagy minden egyes polgár társadalmon belüli helyzete kizárólag (vagy túlnyomórészt) »morális érdemek« és »morális érdem« alapján dől el (az (i) pont szerinti értelmezéssel), akkor tulajdonképpen nincs is társadalmi igazságossági probléma mint olyan, mindenki pont olyan társadalmi helyzetben van, amilyen pozíciót és sorsot megérdemelt. Legfeljebb „némi kis humanitárius jótekönykodásra” lehet szükség (ha az extrém gazdagokat már nagyon zavarja a sok nyomorult és az általános utcakép látványa, de odáig még nem vetemedtek, hogy a Robin Hood történetéből megismert nottinghami városbíróhoz hasonlóan poroszlókkal üzze el vagy zárja be a szegényeket és a hajléktalanokat, hogy ne zavarja a látvány a jobb módúak kifinomult ízlését, illetve hogy a királynak eldicsekedhessen azzal, hogy sikeresen megoldotta a szegénység és hajléktalanság problémáját).⁶

⁶ Mándy Iván (1918–1995) *Robin Hood* (1965) című ifjúsági regényében jelenik meg a nottinghami városbíró ilyen módon megvalósított programja a szegénység és a hajléktalanság megoldására. A nottinghami városbíró úgy oldotta meg a szegénység és a hajléktalanság problémáját, hogy akiket nem kikorbácsoltatott a városból a poroszlóival, azokat gyorsan dutyiba csukta, hogy a látogatóba érkező király az ő városában ilyen problémákkal ne találkozjon. Az ifjúsági regény ezen betéttörténete valószínűleg egy rejtett fricska lehetett bizonyos álszent, képmutató és hazug korabeli politikák kapcsán.

Mi is a probléma azzal, ha bárki »morális érdemekre« és »morális érdemteleniségekre«, »jól megérdemelt sorsra« és hasonlókra hivatkozik a túlzottabb mértékű és a »nem elfogadható társadalmi, jövedelmi, vagyoni egyenlőtlenségek« kapcsán?

Tulajdonképpen egy olyan társadalomban, mint amilyen például a Leibniz-féle, „minden létező és lehetséges világok közül a legjobb világ” – vagy mondjuk az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« a tökéletes és maradéktalan megvalósításával kialakuló, abszolút übertökéletesen működő, »jól elrendezett társadalom«, és az abban megvalósuló perfekt és »tisztá procedurális igazságosság« – végső soron elképzelhető lenne, hogy az abszolút hibátlanul és tökéletesen működő, perfekt »tisztá procedurális igazságosság« végeredménye valóban olyan társadalmi elosztást eredményez, amely már valamiféle »morális érdemeket« is kifejez. Valójában erre is utal az a gondolat, hogy ha a »társadalom alapvető struktúráján«, annak az »alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű háttérintézményein« és »háttérigazságosság rendszerén« keresztül maradéktalanul megvalósul az »igazságosság mint tisztességesség elvei« által szabályozott működés, és ezáltal tökéletesen érvényesül a »tisztá procedurális igazságosság«, akkor, de csakis akkor(!) a kialakuló társadalmi pozíciók, és az »elsődleges prioritású társadalmi javakból« (13.§) való részesedések »igazságosnak mint tisztességesnek« fogadhatók el; függetlenül attól, hogy azok pontosan, személyekre lebontva hogyan néznek ki.

Mindaddig azonban, amíg nem sikerül megvalósítani az abszolút perfekt és „übertökéletes” »tisztá procedurális igazságosságot« és általában is a „tökéletes igazságosságot mint tökéletes tisztességességet” megvalósító „übertökéletes” társadalmat, addig mindenkinek alapos oka van azt feltételezni, hogy az adott társadalmi pozíciók, a vagyonok és a jövedelmek konkrét eloszlása esetleg, talán mégiscsak visszavezethető társadalmi igazságossági mint tisztességességi problémákra, és esetleg, talán nem kizárólag csak azért látunk egy adott társadalomban annyi szegény embert, mert ennyien lennének, akik »morális érdemeik« alapján a szegénységgel és a nyomorral járó sorsot érdemelték meg. (Miközben más, hasonló fejlettségű országban ennél lényegesen kevesebben vannak az ilyen sorsú emberek.)

Ha azonban esetleg felmerül annak a lehetőségnek is a gyanúja, hogy hátha mégsem a „létező világok legtökéletesebbikében” élünk, akkor nem a gazdagok »morális érdemeiről« és nem a szegények »morális érdemteleniségéről« kell elmélkedni, hanem azokról a »társadalmi igazságossági mint tisztességességi problémákról«, amelyekkel minden magát – bármilyen mérce szerint – »morálisan érdemesnek« és tisztességesnek tartó embernek foglalkoznia kell, legalábbis akkor, ha – bármely mérce szerint – »morálisan érdemesnek« és tisztességesnek akarja magát láttatni és tartani, és valóban az is akar lenni. Ezért mindaddig, amíg legalább gyanítjuk, hogy esetleg, talán nem a „létező legtökéletesebb és legigazságosabb világok legtökéletesebbikében” élünk, addig a túlzottan nagy és extrém »nem elfogadható társadalmi egyenlőtlenségek« esetén alapvetően és elsődlegesen »társadalmi igazságossági mint tisztességességi problémákról« kell beszélni. Ilyenkor a »morális érdemekre« való hivatkozás

legfeljebb a tisztességtelenül és igazságtalanul működő rendszer *haszonélvezői-nek* az *önigazolásaként* tekinthető.

Ugyanakkor az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« a fenti (i) pont szerinti szűkebben értelmezett »morális érdem« koncepcióját mint olyat nem veti el, és nem kérdőjelezi meg *en bloc*. Sokkal inkább arról van szó, hogy a *személy jellemének, képességeinek és tetteinek* a »morális értékességére« (»moral worth«) és »morális érdemeire és érdemességére« (»moral desert & moral deservingness«) vonatkozó különböző »átfogó jellegű koncepciók« épp azok »átfogó jellege« és az »átfogó doktrínák méltánylandó pluralizmusának a ténye« miatt egészen egyszerűen nem építhetők be egyetlen olyan »politikai szintű« társadalmi igazságossági koncepcióba sem (és így az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójába« sem), amelyik működőképességének, életképességének és stabilitásának a feltétele az, hogy a »politikai szinten« ki lehessen alakítani körülötte a »mérésékelt átfogó doktrínák átfedő konszenzusát«.

Mint korábban is kifejtettük, a különböző »átfogó doktrínák« és egyéb »átfogó jellegű nézetek és értékrendek« egymással sok ponton ellentétes »átfogó értékrendek« alapján igen eltérő és egymással konfliktusban álló nézeteket és tanokat valának arról, hogy „mi a jó”, „mi az érdem”, „mi az érdemes” és „mi az értékes” az életben. Ezért és a történelmi tapasztalatok alapján reálisan nem számíthatunk arra, hogy a polgárok bármelyik konkrét »átfogó doktrína« normái, tanai és értékrendje alapján meg tudjanak állapodni egyetlen olyan, politikai célokat szolgáló és a »morális értékességre«, morális érdemekre« és »morális érdemességre« vonatkozó »átfogó jellegű koncepcióban«, amely aztán a »társadalmi igazságosság politikai szintű koncepciójába« beépülve a »társadalom alapvető struktúrája« és annak »alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű háttérintézményei« működésének a »politikai szintű« szabályozására lenne felhasználható. Azok a polgárok ugyanis, akik teljesen más »átfogó doktrína« tanait, normáit, igazságait és értékrendjét fogadják el igaznak és követendőnek a saját legbelsőbb meggyőződéseik alapján, alapvető lelkiismereti okok miatt képtelenek lennének elfogadni azt, hogy életüket, életkörülményeiket a »társadalom alapvető struktúrájának« a »politikai szintjén« egy olyan »átfogó doktrína« értékrendje határozza meg, amelyet képtelenek elfogadni igaznak és követendőnek. Mind elvi, mind gyakorlati szempontból teljes mértékben alkalmatlan és kontraproduktív lenne, ha bármely »átfogó filozófiai, vallási vagy erkölcsfilozófiai doktrínának« a »morális értékek«, a »morális érdemekre és érdemességre« vonatkozó koncepcióit próbálnánk meg felhasználni a »disztributív igazságosság« »politikai szintű« szabályozására. Félreértés ne essék, ez nemcsak a különböző »átfogó vallási doktrínákra« vonatkozik, hanem mindegyik »átfogó doktrínára«; így például az összes »átfogó liberális doktrínára« is. Soha nem az adott »átfogó doktrína« tételes tanaival, normáival, értékrendjével és nem az egyes »átfogó doktrínák« tartalmi kérdéseivel van a probléma, hanem mindig e doktrínák »átfogó jellegével« és azzal, hogy a »megítélés és értékítélet korlátozottsága« (»burdens of judgements«) (10.5.§) miatt szükségszerű tényként kell elfogadni az »átfogó doktrínák méltánylandó pluralizmusának a té-

nyét» (10.4.§). Ezek miatt csak súlyos elnyomás révén lehet egyeduralkodóvá tenni (*»the fact of oppression«*) bármelyik *»átfogó liberális doktrína«*, *»átfogó vallási doktrína«* vagy egyéb *»átfogó filozófiai, erkölcs filozófiai doktrína«* értékrendjét, normáit és parancsolatait (és a történelmi tapasztalatok alapján azt is csak ideig óráig lehet megtenni). Magyarán nem a személyes értékrendünk szerinti érdemesség alapján kell az oktatási és a társadalmi igazságossági és társadalmi biztosítási rendszereket működtetni, és nem azokat kell az *»elsődleges prioritású társadalmi javakból«* alkalmas szinten részesíteni, akiket a személyes átfogó értékrendünk szerint erre morálisan érdemesnek találunk. A személyes átfogó értékrendünk szerinti morális érdemességtől függetlenül társadalmi szerződéses kötelezettségként ezek a dolgok minden egyes polgárnak járnak – azoknak is, akiknek a személyes értékrendje eltér a miénktől.

A személyek és tetteik *»morális értékéről«*, *»morális értékességéről«*, *»morális érdeméről«* Rawls szavaival élve azt mondhatjuk, hogy ezeket „csak Isten tudja megítélni. A közéletben azonban el kell kerülnünk a »morális érdem« ideáját és helyette egy olyan, ezt helyettesítő koncepciót kell találjunk, amely egy értelmes és méltánylandó politikai koncepció része lehet” (RAWLS, 2001). A *»morális érdem«* (*»moral desert«*), a *»morális érték«* (*»moral worth«*) és *»morális értékesség«* (*»moral worthiness«*) átfogó jellegű koncepcióit „helyettesítő koncepció” a *»jogos követelések és elvárások«* (*»legitimate claims & expectations«*) koncepciója. Ez a *»morális érdem«* háromféle köznyelvi értelmezésének a fentebbi (ii) pont szerinti értelmezése. Ez a *»társadalmi igazságosság politikai koncepcióihoz«* tartozik, és precízen pontosan úgy került megalkotásra, hogy alkalmazható legyen a *»politikai szinten«*.

Meg kell említeni az *»érdemesség«* (*»deservingness«*), a *»morális érdemesség«* (*»moral deservingness«*) kapcsán még egy értelmezési lehetőséget. Ez a *»morális érdem«* háromféle köznyelvi értelmezésének a fentebbi (iii) pont szerinti értelmezése. Ennek a (iii) pont szerinti értelmezésnek a *»morális érdemmel«* mint *»morális értékkel«* és mint *»morális értékességgel«* (azaz a fentebbi (i) pont szerinti és *»átfogó jellegű«* értelmezésével) ellentétben van bizonyos szerepe az *»igazságosság politikai koncepcióiban«*. Rawls ezt az értelmezést a *csapat sportmeccsek* példájával illusztrálja, a szabályok betartásával, fair módon és keményen küzdő, de végül a meccset elvesztő csapat kapcsán. A játékok, erőfeszítéseik, sportszerűségük, fairságuk révén ugyan ők is „megérdemelték volna, hogy nyerjenek”, és ők is „méltók lettek volna arra, hogy nyerjenek”, de végül vesztek. Ebben az értelmezésben az, hogy elismerjük, illetve megállapítjuk a vesztes csapat *»érdemességét«* vagy *»morális érdemességét«* (*»moral deservingness«*), nem azt jelenti, hogy ezzel *»érdemtelennek«* nyilvánítanánk a nyertes csapatot, vagy vitatnánk az ő *»érdemességüket«*, vagy megkérdőjeleznénk azt, hogy ők is „megérdemelték a győzelmüket”. A vesztes csapat *»morális érdemességének«* a megállapítása azt jelenti, hogy elismerjük, hogy magas szinten, „*profí módon*”, *fair, sportszerű és szabályos módon játszottak, keményen küzdöttek és mindent megtek* a győzelem érdekében. Sőt, azt is tudjuk és el is ismerjük, hogy maga a meccs is attól volt élvezhető mind a nézők számára, mind akár a másik csapat játékosai számára is, hogy *mindkét* csapat nagyon jól játszott. Mégis részben az

ellenfél felkészültsége, részben a szerencse forgandósága miatt a másik fél nyert. Ez a vereség azonban semmit sem von le a vesztes csapat »morális érdemességéből« (mint ahogyan az ő »érdemességük« elismerése nem von le semmit a másik, szintén jól felkészült nyertes csapat »morális érdemességéből« sem). Ez tipikusan olyan meccseken fordul elő, amelyeken mindkét csapat remekül játszik, mindkettő kiérdemeli a játékaival, hogy nyerjen, de miután döntetlen nem lehet a meccs, ezért szükségképp az egyik csapat nyertes, a másik pedig vesztes lesz, miközben mindkettőt egyformán »méltónak érezzük arra«, hogy megnyerje a meccset.

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« az »érdem« és a »morális érdem« fent részletezett három értelmezéséből a (ii) pont szerintit (»jogos követelések«, »legitim elvárások« és »megszolgált jogosultságok«), valamint a (iii) pont szerintit (»morális érdemesség«) használja. Másképp fogalmazva: csak ezek az értelmezések alkalmazhatók a »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepciók« politikai szintjén. A »morális érdem« mint »morális értékesség« (azaz az (i) pont szerinti értelmezés) az »átfogó jellege« és valamely »átfogó doktrína szerinti értékrendet« implikáló volta miatt – az »átfogó doktrínák méltánylandó pluralizmusának a ténye« és annak következményei miatt (például »elnyomás ténye«) – nem alkalmazható a »politikai szinten« a »szabad emberhez méltó demokráciákban«, illetve nem alkalmazható akkor, ha súlyos elnyomás nélkül fenn akarjuk tartani a társadalmi békét és a társadalom stabil és kiszámítható fejlődésének a feltételeit.

A (ii) pont szerinti értelmezést, azaz a »jogos követelések«, »legitim elvárások« (»legitimate claims & expectations«) és »megszolgált jogosultságok« (»earned entitlements«) lényege, hogy a »jogos követelések és elvárások« (»legitimate claims & expectations«) csak a »társadalmi együttműködésben való részvétel« keretei között és az »együttműködés feltételrendszerének« a betartása alapján, valamint az »együttműködés feltételrendszerének a részeként« keletkeznek. Ha a polgárok a társadalmi együttműködés feltételrendszerének megfelelően részt vesznek a társadalmi együttműködésben, teljesítik a rájuk háruló kötelezettségeiket, akkor »jogos követeléseik és elvárásaik« keletkeznek (amelyek teljesítése a társadalom oldaláról »társadalmi szintű morális kötelezettséget« jelent a polgárok felé). A polgároknak a »jogos követeléseik és elvárásaik« alapján »megszolgált jogosultságaik« keletkeznek arra, hogy a társadalom által az együttműködés feltételrendszere szerinti »elsődleges prioritású társadalmi javakból« (13.§) a »teljes körű normál funkcionálóképességük« fenntartásához⁷ elegendő tisztességű küszöbszint felett részesedjenek.

⁷ tt most nem részletezzük, hogy mi mindenhez szükségesek az »elsődleges prioritású társadalmi javak« (13.§), illetve a »központi capabilityk« (14.§)), csak utalunk az e fejezetekben részletezettekre. A »teljes körű normál funkcionálóképességen« kívül alapvető fontosságú (a) a »két morális képesség kibontakoztatásához és teljes körű gyakorlásához«, (b) az »önbecsülés, a szégyenmentes élet és az emberi méltóság társadalmi alapfeltételeinek biztosításához«, valamint (c) az »alapvető szabadságjogok és jogok tisztességes értékének a biztosításához« (d) és a »tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek« biztosításához kap-

A »morális érdem« (iii) pont szerinti értelmezése, a »morális érdemesség« (*»moral deservingness«*) abban az értelmezésben, ahogyan fent – a vesztes, de a nyeresre érdemes csapat kapcsán – részleteztük, némi szerephez jut az »igazságosság mint tisztességes politikai koncepciójában«. A példa szerinti csapatjáték nyilvános szabályaihoz hasonlatosan értelmezhető az »igazságosság mint tisztességes politikai koncepciójának« számos »nyilvános igazságossági elve«, normája és szabálya. Például a »tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek elve« vagy akár maga az »eltérési elv« vagy az, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak« minden egyes polgár számára egy tisztességesen elegendő küszöbszint felett biztosítottak, mind-mind azt akarják ösztönözni és előmozdítani, hogy a társadalom minden egyes polgára a lehető legmagasabb szinten próbálja meg kibontakoztatni, majd gyakorolni képességeit, tehetségét a közjó előmozdítása érdekében (mint ahogyan a példa szerinti csapatjáték résztvevői is ezt tették, a meccs kimenetelétől függetlenül). Ezek az igazságossági elvek tulajdonképpen azt közvetítik a társadalom minden egyes polgára felé, hogy ha a nyilvánosan ismert és elfogadott igazságossági elveknek, normáknak és feltételeknek megfelelően, azaz a »nyilvános játékszabályokat betartva«, részt vesznek a társadalmi együttműködésben, és legjobb tudásuk szerint igyekeznek hozzájárulni a társadalmi együttműködés sikeréhez és a közjó, valamint saját javuk előmozdításához, akkor függetlenül ezen erőfeszítéseik tényleges eredményétől – a példa szerinti vesztes, de elismerésre méltó csapathoz hasonlatosan – érdemessé válnak arra, hogy a »társadalmi együttműködés feltételrendszere szerint« részesedjenek az »elsődleges prioritású társadalmi javakból«.

Tulajdonképpen a (ii) és a (iii) pont itt összekapcsolódik: a polgárok – a példa szerinti csapatokhoz hasonlóan – a tisztességes részvételük révén (és nem a ténylegesen elért eredmények vagy ténylegesen befizetett adóik mennyisége miatt) válnak »morálisan érdemessé« a (ii) pont szerinti »jogos követelésekre és elvárásokra« és a »megszolgált jogosultságokra«. Ugyanúgy, mint a példa szerinti csapatjáték esetén, itt is néhány fontos dologra fel kell figyelni (amelyet metaforikusan a sporthasonlatnál maradvá fogunk most részletezni):

- (a) Még akkor is, ha minden résztvevő profi, felkészült, tisztességesen és sportszerűen a szabályokat betartva, teljes erőbedobással küzd a sikerért, a dolog lényegéből ered, hogy mindenki egyszerre nem lehet nyertes, így szükségképp lesznek »nyertesek« és »vesztesek«.

csolódó szükségleteket, »jogos elvárásokat« és »társadalmi szintű morális kötelezettségeket«. Mindezek egyébként egymással kölcsönhatásban vannak, egymást erősítik, illetőleg önmagában a »teljes körű normál funkcióképesség« eleve nem képzelhető el ezek nélkül. Ezért itt csak utalunk a korábban mondottakra. Szövegérthetőségi és stílári okok miatt ebben a részben ezeket már nem fogjuk minden említésnél rendre felsorolni. A »normál funkcionálóképesség« említésekor azonban minden egyes alkalommal ezeket is odaképzeltjük a »normál funkcionálóképesség« mögé, mert ott is húzódnak meg, afféle mögöttes koncepcióként és előfeltételként.

- (b) Ugyanakkor a példa szerinti csapatjáték példájából az is világosan kiderül, hogy a meccset senki, sem a nézők, sem a nyertes csapat játékosai és szurkolói, sem a vesztes csapat játékosai és szurkolói nem élvezték volna (és így a meccs nézettsége is alacsony lett volna, ami a szponzorok fizetési hajlandóságát is erősen csökkentette volna) akkor, ha a meccs teljesen bizonytalan végkimenete ellenére az egymással játszó csapatok nem teljes erőbedobással, profi módon felkészülten és a nyilvános játékszabályok szerint játszottak volna.
- (c) Az előző pont rendkívüli fontosságú: arra világít rá, hogy a meccs legvégső kimenete szempontjából vesztes csapat teljes értékű részvétele nélkül senki, semmilyen lényegi hasznot nem tudott volna realizálni a meccsből.

Ebből eredően az a racionális és az az igazságos mint tisztességes, ha a »*morális érdemesség*« nem a meccs tényleges végeredményén alapul, hanem a felkészült, játékszabályok szerinti, teljes erőbedobással történő és legjobb tudás szerinti részvétel tényén. Ha a végül vesztesnek bizonyuló csapat nem így játssza végig a meccset, akkor senki, a meccs egyetlen egy érdekeltje sem profitált volna szinte semmit a meccsből. A nyertes maga is csak egy unalmas, lapos, nivótlan, színvonaltalan, netán botrányosan rossz meccset nyert volna meg. Ez az alapvető oka annak, hogy nemcsak arról van szó, hogy az úgy tisztességes és igazságos, hogy a »*nyilvános játékszabályok szerinti*« tisztességes és felkészült részvételhez kössük a »*morális érdemességet*«, de ez az *egyedül értelmes és racionális* opció is. Ha nem így lenne, és a vesztesre álló csapatok rendre feladnák a meccseiket, vagy elkezdenének sportszerűtlenül vagy szabálytalanul játszani, az összes érdekelt összes érdekeltsége igen hamar a semmibe veszne, és nemcsak a meccset vagy a bajnokságot, de talán az egész sportágat is fel kellene számolni.

A fentiek alapján talán érthetőbb, hogy miért is van az, hogy »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« a társadalmi együttműködésben való »*teljes körű normál funkcionálóképességgel való részvételhez*« köti az »*elsődleges prioritású társadalmi javakból*« történő, *tisztességesen elegendő mértékű* küszöb-szintet meghaladó részesedésre való »*jogos követeléseket és elvárásokat*« és »*megszolgált jogosultságokat*«, illetve az erre való »*morális érdemességet*«. Az, hogy a társadalmi együttműködésben való részvételhez kötjük ezeket a »*jogos követeléseket*«, »*legitim elvárásokat*« és »*megszolgált jogosultságokat*« és »*morális érdemességeket*«, azt is jelenti, hogy *nem* a társadalmi együttműködés *végkimenete* alapján válik valaki »*morálisan érdemessé*« ezekre. Tehát (a) nem attól függ a polgárok »*morális érdemessége*«, hogy »*mekkora nagy nyertesek*« vagy »*mekkora vesztesek*«; (b) nem is attól függ, hogy mennyiségi értelemben mekkora adókat és járulékokat fizettek vagy fizetnek; (c) és attól sem függ, hogy adott feltétel-rendszerben mekkora jövedelmeket és vagyonokat tudtak összehozni.

Az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« (a) az »*alapvető szabadságjogok tisztességes értékét*«, (b) a »*tisztességesen egyenlő esélyeket és lehetőségeket*«, (c) a »*vleleszületett képességek és tehetség*« kibontakoztatásához szükséges *oktatást* és egyéb feltételt, (d) a »*társadalmi biztonság alapvető társadalmi biztosítási intézményeit*« (e) és »*az önbecsülés, a szégyenmentes élet és az emberi*

méltóság alapvető társadalmi feltételeit» is mind magukban foglalják (13.§). Ezeknek a »teljes körű normál funkcionálóképességhez« szükséges, *tisztességesen elegendő* mértékű, *minimális küszöbszint* feletti biztosítására a »társadalmi együttműködésben való teljes körű részvétel alapján«, annak a tényleges eredményétől függetlenül(!), pusztán csak a »játékszabályok szerinti« tisztességes részvétel alapján minden egyes polgár kiérdemletten »morálisan érdemes«. Ennek alapján minden egyes polgár »jogos követeléssel« és »legitim elvárásokkal« és kiérdemlett, »megszolgált jogosultságokkal« rendelkezik. Ezek a »morális érdemességek«, »jogos követelések és elvárások«, valamint »megszolgált jogosultságok« a társadalom egésze felől nézve »össztársadalmi szinten teljesítendő morális kötelezettségeket« keletkeztetnek és alapoznak meg.

Az is igaz, hogy számos útja-módja van annak, hogy a releváns játékszabályok, plusz az általuk szabályozott rendszer alapvető céljai együttes vizsgálata alapján meghatározzuk, hogy az adott rendszerben pontosan mi is a »morális érdemesség«. Mégis, ezek egyike sem képes magát a »morális érdemességet« mint olyat kellő pontossággal specifikálni. Ez is az oka annak, hogy végső soron mi is a társadalmi együttműködésben való »játékszabályok szerinti«, teljes körű és tisztességes részvétellel megalapozott »jogos követelésekhez«, »legitim elvárásokhoz« és »megszolgált jogosultságokhoz« (azaz a (ii) pont szerinti értelmezéshez) visszakanyarodva, ezek fényében és segítségével specifikáltuk az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójába« tartozó »morális érdemesség« (*moral deservingness*) fogalmát és koncepcióját.

Vegyük észre azt is, hogy a háttérben a »reciprocitás elve« (4.3.§) és az »eltérési elv« is meghúzódik. Az »eltérési elv« magát a »reciprocitási elvet« jeleníti meg. Az alábbiakban megpróbáljuk röviden bemutatni, hogy ez ebben az esetben hogyan értendő. Miután mindenkinek alapvető érdeke az, hogy mindenki teljes körűen vegyen részt az együttműködésben, amelyről (a) lehet tudni, hogy szükségképpen vesztesei és nyertesei is lesznek, (b) viszont azt is lehet tudni, hogyha valaki emiatt visszavonja vagy visszatartja a saját erőfeszítéseit, akkor mindenki vesztes lesz, (c) valójában jó előre lehet elvben is tisztázni, hogy bárki is lesz a vesztes, mi is az, amit a mindenkori vesztesnek *minimálisan garantálni kell ahhoz*, hogy a közös jó érdekében mindenki teljes körűen vegyen részt az együttműködésben és a közös erőfeszítésekben. (d) Ez nemcsak lehetséges, de közös érdek is; s így racionális és értelmes és így tisztességes.

Ha arról akarunk gondolkodni, hogy mi is kellene legyen a minden egyes résztvevőnek garantált minimum, ami ahhoz szükséges, hogy mindenki legjobb tudása szerint és teljeskörűen vegyen részt az együttműködésben, még akkor is, ha talán nem ő lesz az együttműködés legnagyobb nyertese, akkor az a célra vezető, értelmes és méltányos megközelítés, ha minden egyes résztvevő legelőször is azt gondolja végig, hogy ha ő maga kerülne a vesztes pozíciójába, akkor mi is az a »közösen létrehozott hasznokból és javakból való részesedés«, amit a saját maga számára mint minimumot elvárna, és ezért előzetes biztosítékkal szeretne kikötni. Ha már sikerül saját magunkat a majdani vesztes pozíciójába behelyezve, legalább a saját magunk szempontjait megérteni, akkor már fél-sikert értünk el. Innen még a kisebb empátiás képességekkel megáldott polgá-

roknak is sikerülhet mások szempontjait jobban megérteni. Ezután már „csak” a »reciprocitás elvét« kell elővegyük. Azt kell végig gondoljuk, hogy „ha a magunk számára nem kívánnánk, hogy más megtagadja azt a méltánylandó minimumot, amit mi a magunk számára vesztes pozícióban szeretnénk biztosítani, akkor talán az lenne a méltányos, ha mástól sem tagadjuk meg azt, amit a magunk esetében méltányosnak gondolunk!”

Ha ezt is végiggondoltuk, és sikeresen alkalmaztuk erre a helyzetre a világ összes nagy vallásában és ismert kultúrájában jelenlévő »arany szabályt«, azaz a »reciprocitás elvét« (4.3.§), akkor tulajdonképpen el is jutottunk az »eltérési elvhez«. Már azt is érthetjük, hogy miért is a »reciprocitás elvének« a kifejeződése az, hogy a „társadalmi együttműködés során megengedett az egyenlőtlenségek kialakulása, de csak akkor, ha az egyenlőtlenségek révén előálló társadalmi többlétheszrnek a társadalom mindenkor legkevésbé kedvező helyzetben lévő tagjainak a helyzetén javítanak a legnagyobb mértékben”. Nagyjából és egészében ez lenne az, amit mindenki a saját maga számára is szeretne kikötni arra az esetre, ha történetesen ő maga kerülne minden felkészültsége és erőfeszítése ellenére a vesztes pozícióba. Az »eltérési elv« megértésének a kulcsa, hogy először is saját magunk minimum elvárásait próbáljuk meg megérteni. Ha magunkat már jól megértettük, akkor ez után fogadjuk el azt, hogy az a tisztességes, ha másoktól sem próbáljuk megtagadni azt, amit mi saját magunkra nézve megérthetőnek, méltányosnak és jogosnak tartunk! Ezen egyszerű megfontoláshoz nem feltétlenül specifikusan az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepcióját« kell elfogadni, bőven elég, ha bárki a saját maga számára legkedvesebb vallási vagy filozófiai doktrínájában jelenlévő »reciprocitási elvet« alkalmazza.

Minél jobb a »társadalom alapvető struktúrája« és »alapvető háttérintézményeinek«, valamint a »háttérigazságosság rendszerének« a működése és szabályozása, annál kisebb az eltérés a „játékszabályok szerinti részvétel és erőfeszítések”, a »morális érdemesség« (»moral deservingness«) és a tényleges sikerek között.

- Egyszerűbben: minél igazságosabb a társadalom működése, annál inkább együtt járnak a tisztességes erőfeszítések a sikerrel és az eredményekkel.
- Ugyanez megfordítva: minél tisztességtelenebb és igazságtalanabb a társadalom működése, annál kevésbé járnak együtt a „játékszabályok szerinti”, kellő felkészültséggel és legjobb tudás szerinti tisztességes erőfeszítések a sikerekkel és az eredményekkel.
- Ugyanez egy másik irányból nézve: minél tisztességesebb egy társadalom, a sikeresség és az eredmények annál inkább a felkészültségtől, az erőfeszítésektől és a „játékszabályok szerinti” tisztességes részvételtől függenek.
- Ugyanennek az érmének a másik oldala pedig az, hogy viszont minél tisztességtelenebb egy társadalom, a sikerek és az eredmények annál kevésbé a felkészültségtől, rátermettségtől, az erőfeszítésektől és a „játékszabályok szerinti” tisztességes részvételtől függenek.
- Nem árt ezek az összefüggésekkel tisztában lenni, mert általában is fejleszti és javítja az ügyek és a közügyek iránti alázatra való képességeinket és készségeinket!

Ezekből eredően az olyan mondások, mint például az, hogy „*mindenki annyit, ér amennyije van*” vagy „*a balekok tartják el a rendszert*”, alapvetően nem felelnek meg az »igazságosság mint tisztességesség« követelményeinek, mert sem igazságosnak, sem tisztességesnek, de még értelmesnek sem nevezhetők. Az, hogy nem a »végeredmény« vagy az annak a mérésére használt felhalmozott vagyon és jövedelem, hanem a „*játékszabályok szerinti*” tisztességes részvétel számít, még egy fontos következménnyel jár.

Mi is a helyzet a »két morális képesség« (5.3.§) egyikével, nevezetesen az »igazságosságérzetre való képességgel« nem rendelkező »egoistákkal« (4.7.§), akik e »morális képességük« és »erkölcsi érzékenységük« hiányából eredő súlyos »morális fogyatékoságuk« miatt képtelenek a »játékszabályok szerint« és tisztességesen részt venni a »társadalmi együttműködésben«? A probléma az, hogy az ő részükről »morális fogyatékoságuk« miatt a társadalom életében való jelenlét nem együttműködés (mert egyetlenegy együttműködési és tisztességességi feltételt és „*játékszabályt*” sem képesek betartani), hanem a többiek gátlástalan kihasználása, a másokon való átgázolás, gátlástalan önérdék-érvényesítés és a folyamatos harácsolás. Az ő magasabb jövedelmük és felhalmozott vagyonuk *per definitionem* nem a társadalmi együttműködésből ered, hanem mások gátlástalan kihasználásából és az együttműködési és tisztességességi feltételek és „*játékszabályok*” megszegéséből. Miközben ők maguk semmilyen „*játékszabályt*” nem tartanak be, addig mások betartják a „*játékszabályokat*”. Ez a magatartás nem együttműködés, hanem lényegét tekintve leginkább a *parazitizmus*hoz hasonlítható, ugyanis az *egoista* magatartás *önmagában* nem lenne életképes. Az »egoista« „*sikerei*” a társadalom becsapható, kihasználható polgárai és azok kihasználása nélkül nem értelmezhetők. Az »egoista« mások kihasználása nélkül (legalábbis *mint egoista*) nem életképes. Ez az egoista magatartás feltételezi azt a társadalmat és azokat a benne élő polgárokat, amit, illetve akiket ki lehet használni. Ezek nélkül eleve életképtelen lenne.

Elvileg az ilyen, az »igazságosságérzetre való morális képességgel nem rendelkező«, »morális érzékenység nélküli«, azaz »morálisan fogyatékos« »egoisták« semmiféle, az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« szerinti »morális érdemességgel«, »jogos követeléssel«, »legitim elvárással« és kiérdemelt, »megszolgált jogosultsággal« nem rendelkeznek a társadalommal szemben. Ezek alapja ugyanis a »társadalmi együttműködésben« az »együttműködés tisztességes feltételrendszerének megfelelő«, azaz a »nyilvános játékszabályok szerinti«, »teljes körű normál funkcionálóképességgel való részvétel«. Ettől az általuk kihasznált társadalom még úgy részesíti az ilyen, »morálisan fogyatékos« »egoistákat« az »elsődleges prioritású társadalmi javakból«, mintha azok a társadalmi együttműködés teljeskörűen részt vevő tagjai lennének. Az ilyen »morális érzékenység nélküli« »egoisták« által kihasznált társadalom azt azonban joggal szeretné elvárni, sőt, morális érdemesség alapján megkövetelni, hogy legalább pont az ilyen, »morálisan fogyatékos egoisták« ne nyilatkoztassák ki, hogy „*mindenki annyit ér, amennyije van*”, és hogy ők (az egoisták) lennének azok „*a balekok, [akik] a rendszert eltartják*”. Ők ugyanis nem tartanak el senkit. Az általuk folyamatosan kihasznált társadalom nélkül

eleve életképtelenek lennének. Őket magukat az általuk baleknak tartott és kihasznált társadalom tartja el. Épp ezért kíséri szinte minden esetben »*jogos morális felháborodás*« az ilyen »*morálisan fogyatékos*« egoisták »*morális érzékenysége*« és »*szociális érzékenység*« nélküli, némileg antiszociális és arrogáns megnyilvánulásait.

9.6.§ AZ ÉRDEMEK ÉS A DISZTRIBUTÍV IGAZSÁGOSSÁG

Mint korábban kifejtettük, az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« alapján nem vetjük el, nem vitatjuk és nem is erősítjük meg a különböző »*átfogó, vagy részlegesen átfogó filozófiai, vallási és morális doktrínák*« tanai, normái és értékrendje szerinti »*morális érdemekre*« mint »*morális értékre*« és »*morális értékességre*« vonatkozó koncepciókat. Ehelyett azt mondjuk, hogy ezek a »*morális érdemekre*« mint »*morális értékre és értékességre*« vonatkozó »*átfogó (jellegű) koncepciók*« az »*átfogó doktrínák méltánylandó pluralizmusának a ténye*« miatt egy »*szabad emberhez méltó demokráciában*« politikai és gyakorlati megvalósíthatósági és működőképességi problémák miatt szimplán nem alkalmasak, és nem is valók arra, hogy a »*disztributív igazságosság politikai koncepciójának*« részeként a »*társadalmi igazságosság politikai szintű*« szabályozásához felhasználjuk és alkalmazzuk őket.

Csak hogy a »*disztributív igazságosság*« szabályozásához *logikai szükség-szerűség*, hogy legyen *valamilyen* politikai szintű elképzelésünk és nézetünk arról, hogy mégis milyen alapon, kinek mi jár, és mi nem jár, hiszen a »*disztributív igazságosság*« bármilyen koncepciója végső soron arról nyilatkozik, hogy a *közösen előállított javakat* az együttműködésben résztvevők *maguk között hogyan osztják meg* és milyen alapon. Ez mindenképpen szükségessé teszi, hogy *valamilyen* elképzelésünk legyen arról, hogy bármilyen »*disztributív igazságossági elveket*« is alkalmazunk, azt *valamilyen módon* elvszerűen alá tudjuk támasztani és meg tudjuk indokolni. Általában szinte mindenkinek kapásból *valamilyen*, őáltala igaznak tartott (mások által pedig erősen vitatott) »*átfogó vagy részlegesen átfogó nézetrendszer*« értékrendje szerinti »*morális érdem mint morális értékesség*« koncepciója jut eszébe a »*disztributív igazságossági elvek*« indoklása, alátámasztása kapcsán. Lehet, hogy van olyan, aki úgy tartja, hogy egyáltalán nem szükséges semmilyen »*disztributív igazságossági elv*« »*politikai szintű*« alkalmazása, mert a „*kaparj kurta, amit csak tudsz*” nézet alapján mindenkinek pont az jár, amit össze tudott magának kaparni és harácsolni, bárhol-lyan. Ezzel azonban nem lehet megkerülni a »*morális érdem mint morális értékesség*« koncepciójának az »*átfogó jellegéből*« eredő gyakorlati és politikai működőképességi problémákat, ugyanis ez a „*mindenkinek az jár, amit össze tudott magának harácsolni, és mindenki annyit ér morálisan is, amennyije van*” típusú mondas is, a maga sajátosan antiszociális módján egy »*disztributív igazságossági*« „*elképzelés*”, amely mögött egy meglehetősen sajátos »*átfogó jellegű nézetrendszer*« és annak »*morális érdemre mint morális értékességre*« vonatkozó »*átfogó jellegű koncepciója*« húzódik meg. Ez a sajátos »*morális érdem*

mint morális értékesség» koncepció – minimum implicit módon – azt sugallja, hogy minél jobban harácsol valaki, annál értékesebb morális értelemben is.

Az alapvető probléma tehát a következő: (i) a »*társadalmi igazságosság (bármilyen) politikai koncepciója*« kell, hogy rendelkezzen *valamilyen* politikai szintű (azaz a társadalom egészére vonatkozó) »*disztributív igazságossági*« koncepcióval, (ii) amely mögött viszont *logikai szükségszerűségként* meg kell húzódjon egy, a »*morális érdemekre*« vonatkozó elképzelés, (iii) amelyre azonban az »*átfogó doktrínák méltánylandó pluralizmusának a ténye*« miatt alkalmatlan az összes olyan »*átfogó jellegű nézetrendszerben*« gyökerező »*morális érdemekre mint morális értékességre*« vonatkozó elképzelés, (iv) amely *természetsszerűen, bár teljesen tévesen* szinte mindannyiunknak elsőként jutna az eszébe. Ez az oka annak, hogy az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« egy olyan *helyettesítő* koncepciót próbál meg találni és alkalmazni, amelyik ki tudja váltani a »*disztributív igazságosság*« politikai szintű koncepciójában az »*átfogó jellegű nézetrendszerek*« bármilyen »*morális érdemekre mint morális értékességre*« vonatkozó átfogó jellegű (és ezért súlyosan megosztó) koncepcióit. Az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának*« a »*disztributív igazságosságra*« vonatkozó politikai koncepciójában, az »*eltérési elvben*« (*»difference principle«*) (11.7.§) ezek a »*politikai koncepció szintű*« alkalmazásra alkalmas *helyettesítő* »*morális érdem*« koncepciók: (a) egyrészt a »*morális érdemek mint jogos követelések és elvárások*« és mint »*megszolgált jogosultságok*«, (b) másrészt a »*morális érdem mint (a jogos elvárások és megszolgált jogosultságok alapján keletkező) morális érdemesség*« koncepciói.

Ahhoz, hogy a »*társadalmi igazságosság politikai koncepciójának*« a »*disztributív igazságosságra*« vonatkozó koncepciójában a »*morális érdemre mint morális értékességre*« vonatkozó bármilyen »*átfogó jellegű nézetet*« fel tudjuk váltani és helyettesíteni tudjuk, valamilyen, a »*politika felségterületének*« megfelelő »*politikai szinten*« alkalmas koncepcióval, nem csak az szükséges, hogy ez a »*helyettesítő morális érdem koncepció*« működőképes legyen és beilleszthető legyen a »*társadalmi igazságosság politikai koncepciójába*«, hanem néhány egyéb követelménynek is meg kell felelni. Az alábbiakban ezeket a »*helyettesítő morális érdem koncepcióra*« vonatkozó követelményeket soroljuk fel.

(i) Elsőként is a »*politikai szinten*« – társadalmi megosztottság kiprovokálása nélkül alkalmazható –, *helyettesítő* »*morális érdem*« koncepció lehetővé kell tegye a modern ipari társadalmak hatékony működése szempontjából elengedhetetlennek tűnő, *bizonyos fokú (tehát nem akármekkora) egyenlőtlenségek* létezését. Ezek a társadalmi működés és termelés *hatékonyága* és a *nagyobb közjó érdekében* szükségszerűnek tűnő »*társadalmi, jövedelmi, vagyoni egyenlőtlenségek*« – mint korábban több helyen részleteztük – részben az »*ösztönző*« (*»incentive«*) hatásuk miatt fontosak, részben pedig azért, hogy fedezzék a *társadalom képzetesebb, produktívabb tagjainak* a saját képességeik kibontakoztatásával kapcsolatos, többletképzéssel kapcsolatos többlet személyes költségeit.

- (ii) Másodszor: a »*politikai szinten*« alkalmazható, *helyettesítő morális érdem koncepció*« magában kell foglalja és ki kell fejezze a »*reciprocitás elvét*« (»*viszonossági elv*«), azaz azt a minden ismert nagy vallásban jelenlévő »*arany szabályt*« (4.3.§), amely szerint „*ne tégy és ne kívánj olyat felebarátodnak, amelyet te sem szeretnél, hogy mások kívánjanak neked vagy tegyenek veled*”. Ennek az ősi »*arany szabálynak*« a megjelenítése és érvényesítése azért is elengedhetetlenül szükséges, mert a »*társadalmat, a szabad és egyenlő polgárok generációkon át tartó tisztességes együttműködési rendszereként*« tekintjük. Egy ilyen tisztességes társadalmi együttműködési rendszer *stabilitásának* és tisztességes működésének ez az ősi és minden jelentős vallásban és kultúrában megjelenő »*reciprocitási elv*« jelenti az egyik fontos alapját. A »*reciprocitási elvet*« a »*politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció*« maga a »*társadalom alapvető struktúrájára*«, és annak »*alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű háttér intézményeire*« alkalmazza. Az igazságosság *politikai koncepciója* nem avatkozik be közvetlenül a polgárok mindennapi életébe, nézeteibe, értékrendjébe és egymás közötti viszonyaiba. Annyit azonban megjegyzünk, hogy a társadalom általános tisztességessége és élhetősége szempontjából bizonyosan kedvező hatása lenne annak, ha a polgárok a mindennapi életben az egymás közötti viszonyaikban is alkalmaznák ezt az ősi »*arany szabályt*«, azaz a »*viszonosság elvét*« (»*reciprocitás elve*«) mint alapvető fontosságú együttélési és tisztességességi elvet. Az bizonyára nem véletlen, hogy amint azt az 4.3.§ alfejezetben idézetekkel is bemutattuk, ez a »*viszonossági elv*« lényegében azonos tartalommal (és igen hasonló megfogalmazásokkal) a legősibb időktől fogva jelen van az emberi történelem összes ismert kultúrájában és nagy vallási, filozófiai irányzataiban.
- (iii) Harmadszor: a *politikai szinten* alkalmazható *helyettesítő morális érdem koncepció* alkalmas kell legyen arra, hogy megfelelő módon kezelje és szabályozza a legsúlyosabb *társadalmi, jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségeket* társadalmi igazságossági és morális szempontból. Emlékeztetőül idézzük fel, hogy a legsúlyosabb problémának azokat a társadalmi egyenlőtlenségeket tartjuk, amelyek *torzító jellegű kihatással vannak az egyes polgárok reális életterveire és életpályájára*, valamint társadalmi, jövedelmi és vagyoni helyzetükkel kapcsolatos *egész életútjukra vetülő kilátásaira*, elvárásaira. Másképp fogalmazva: azok a társadalmi egyenlőtlenségek jelentik a legsúlyosabb társadalmi igazságossági problémákat, amelyek *eltorzítják a polgárok várható életpályáját*, és amelyek ahhoz vezetnek, hogy az adott polgár csak azért nem tud olyan életpályát befutni és olyan karriert megvalósítani életútja során, mint amire a születéskori képességei és tehetségei alapján reálisan képes lenne, mert a születési, neveltetési és egyéb társadalmi helyzete ezt nem teszi lehetővé, és ebben megakadályozza, korlátozza. Ha tehát valaki kimagasló képességekkel, de szegény családba születik, és azért nem tud *képességeinek megfelelő karriert* befutni, és csak azért lesz kénytelen például szolgálonak vagy cselédnek állni, mert a társadalmi egyenlőtlenségek miatti társadalmi helyzete

miatt nincs *tisztességes lehetősége és esélye* arra, hogy képességeit és tehetségét kibontakoztathassa. és így a valós képességeihez méltó pályát futtasson be, az rendkívül súlyos társadalmi igazságossági problémát jelent. Az ilyen súlyos igazságossági problémát okozó társadalmi egyenlőtlenségek azok, amelyek a legvalószínűbben az eltérő jövedelmi és vagyoni helyzetű csoportok között alakulhatnak ki, ugyanis ezek a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek egyben arra is kihatnak, hogy milyen is az a társadalmi, családi helyzet, amibe az adott személy *beleszületik*, és amely meghatározó a nevelkedése és felnőtté válása során. Természetesen a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségeket és általában is a társadalmi egyenlőtlenségeket az is nagymértékben befolyásolja, hogy ki milyen képességekkel és tehetséggel születik, ezeket hogyan bontakoztatja ki és hogyan kamatoztatja élete folyamán. (Ez utóbbiakat viszont maga a születéskori társadalmi pozíció is nagymértékben behatárolhatja egy igazságtalan társadalomban.) Az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« alapvetően mindezen súlyos igazságossági problémákat okozó társadalmi egyenlőtlenségek, valamint a különböző eshetőségek, véletlenek, szerencsék és balszerencsék *hosszú távra kiható negatív hatásaira* fókuszál elsődlegesen, mégpedig a »*társadalom alapvető struktúrájának*«, annak »*alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű háttérintézményeinek*«, és a »*háttérigazságosság rendszerének*« a működésén és szabályozásán keresztül. A »*morális érdem*« helyettesítő és politikai szinten alkalmazható koncepciója ennek a kíváncsolomnak is meg kell feleljen.

- (iv) Negyedszer: a politikai szinten alkalmazható »*disztribúciós igazságossági elv*« és az ahhoz tartozó »*morális érdem*« koncepció realisztikus és megvalósítható kell legyen. Például fontos, hogy megvalósulása ténye nyilvánosan ellenőrizhető, igazolható és hitelesíthető legyen. (Megjegyezzük, hogy ennek a feltételnek például nem felelnek meg az »*utilitárius [haszonelvű] koncepciók*«.)
- (v) Végül: további fontos politikai és gyakorlati megvalósíthatósági, valamint hosszú távú fenntarthatósági és stabilitási szempont, hogy a »*társadalmi igazságosság politikai koncepciójában*« való alkalmazásra csak olyan igazságossági elvek alkalmasak, amelyek nagyjából elfogadhatóan egyszerűek, és amelyek kapcsán elvárható, hogy az átlagos polgár, bizonyos elvárható mennyiségű erőfeszítéssel, a társadalom politika kultúrájában jelenlévő alapvető kiindulási pontokat jelentő alapkonceptiók alapján meg tudja érteni. Itt nem arról van szó, hogy alkalmatlan lenne az adott politikai igazságossági koncepció mindaddig, amíg első hallásra nem érti meg az utolsó polgár is. Ez az egyszerűségi és érthetőségi követelmény felelős, a közügyek iránt érdeklődő, a dolgoknak utánajáró és a saját életét, sorsát meghatározó alapvető politikai koncepciók megértésére elvárható mennyiségű energiát befektető átlagos polgárokat feltételez. Ha valaki azért nem érti meg a »*társadalmi igazságosság politikai koncepcióját*«, mert még a reálistan és méltánylandó módon elvárható mennyiségű munkát, energiát és gondolkodást sem fekteti bele abba, hogy az egész életét fundamentálisan

és minden szegletében érintő politikai igazságossági koncepciókat megismerje, végiggondolja és megértse, az nem magát az igazságosság politikai koncepcióját minősíti.

9.7.§ TÁRSADALMI EGÉSZSÉGBIZTOSÍTÁS VERSUS ÜZLETI EGÉSZSÉGBIZTOSÍTÁS: MIÉRT NEM KEVERHETŐ ÖSSZE A KÖZCÉLÚ TÁRSADALMI KOCKÁZATKEZELÉS, ÉS A MAGÁNCÉLÚ ÜZLETI KOCKÁZATKEZELÉS?

Ezen a ponton az alapvetően elméleti jellegű fejtegetéseink közé be kell, hogy ékeljünk néhány aktuális és gyakorlati politikai, közpolitikai jelentőséggel is bíró tapasztalati tény, érvet és gondolatot a *magáncélú, profitorientált »üzleti egészségbiztosítókra«* bízott egészségüggyel kapcsolatosan. Fontos érteni azt, hogy ténylegesen mi történik egy országban és mi történik egy társadalommal és a benne élő emberekkel olyankor, amikor az egészség és az egészségügy *társadalmi szintű finanszírozását* nem társadalmi igazságossági, nem morális elvi alapokon és nem *társadalmi célokat* szolgáló, *»közcélné társadalmi kockázatkezelést«* megvalósító *»társadalmi egészségbiztosításon«* keresztül szervezik meg egy országban, hanem mindezt *magáncélú, profitorientált »üzleti egészségbiztosítókra«* vagy más vállalkozásokra bízák. Ezek természetükből és lényegükből eredően a *társadalmi célok* és a *»közcélné társadalmi kockázatkezelés«* helyett a *magáncélokkal, a profitcélokkal* és a *profitmaximálással* kapcsolatos *»magáncélú üzleti kockázatkezeléssel«* foglalkoznak, mert ezzel tudnak csak foglalkozni, és mert csak ezzel foglalkozhatnak.

Miért tartjuk szükségesnek ezt a kérdést részletesebben tárgyalni? Elsősorban bizonyos üzleti célú kommunikációs és propaganda tevékenység, továbbá az ismeretek hiánya és némi naivitás miatt sokan teljesen *hamis illúziókat* és *irreális pozitív elvárásokat* dédelgetnek az egészségügy profitorientált, *»magáncélú üzleti egészségbiztosítókra«* keresztül történő *társadalmi szintű finanszírozásával* kapcsolatosan. A hangsúly a *társadalmi szintű* finanszírozáson van. Ha az egész társadalom számára a profitorientált *»magáncélú üzleti biztosító«* szervezi az egészségfinanszírozást, és ebbe a biztosításba a társadalom bizonyos csoportjai (szegények, idősek, betegek, fogyatékkal élők) a *»magáncélú üzleti egészségbiztosító«* »üzleti kockázatkezelési« logikája szerint nem férnek be, akkor ezen csoportok tagjai számára a társadalom egésze mint olyan *de facto nem nyújt semmit*; és ezeket a tipikusan leginkább rászoruló csoportokat implicit módon, de mégis *de facto magukra hagyja* azokkal az egészségi problémáikkal, amelyeken egymagában senki nem képes úrrá lenni. Ilyet olyan társadalom, amely igazságosnak és tisztességesnek akarja magát tudni, mind kollektív ösztársadalmi értelemben, mind a társadalom egyes tagjait tekintve nem tesz.

Ebben a részben röviden ismertetni fogunk néhány olyan alapvető tény, ami remélhetően segít világossá tenni, hogy egy *»magáncélú üzleti egészségbizto-*

sítókra» bízott egészségfinanszírozási rendszerben, az *irreális várakozásokkal* és a *hamis illúziókkal* szemben, miért is „*nincs kolbászból a kerítés*”, és „*miért nem is lesz soha kolbászból a kerítés*”. A problémát nem a »kiegészítő üzleti egészségbiztosítások«, hanem a »helyettesítő üzleti egészségbiztosítások« jelentik. Természetesen a »köz célú társadalmi kockázatkezelést« megvalósító »társadalmi egészségbiztosítást« bizonyos többlétszolgáltatásokkal »kiegészítő üzleti egészségbiztosításoknak« lehet valamilyen kiegészítő szerepe az egészségfinanszírozás össztársadalmi szintű rendszerében. A problémát jelentő »helyettesítő üzleti egészségbiztosítási rendszer« esetében a „helyettesítő” szó arra utal, hogy a »helyettesítő üzleti egészségbiztosító« nem a társadalmi egészségbiztosítást *egészíti ki* bizonyos marginális szolgáltatásokkal, hanem *felváltja, leváltja*, azaz *(be)helyettesíti* a társadalmi egészségbiztosítást, illetve *ahelyett* van (innen a „helyettesítő” kifejezés”).

Ilyen rendszer egyedül az Amerikai Egyesült Államokban fordul elő, ezért ebben a részben kénytelenek vagyunk folyamatosan az USA egészségügyének a példáin keresztül bemutatni azokat az ellátási, gazdasági, társadalmi és politikai problémákat, amelyek abból erednek, ha egy ország megengedi a profitorientált magántársaságoknak azt, hogy – egy *társadalmi célokat* megvalósító, »köz célú társadalmi kockázatkezelést« végző, *egységes*, (ideáltipikusan) *egyszerűsített, átfogó, univerzális* »társadalmi egészségbiztosítást« helyett – a profitcélokkal rendelkező, »*magáncélú, üzleti kockázatkezelést végző üzleti egészségbiztosítók*« csináljanak *valamit* az egészség és az egészségügy össztársadalmi szintű megszervezése ürügyén (és a helyett). Az alábbiakban tehát nem azért fogunk egyoldalúan csak az Amerikai Egyesült Államokra és annak az egészségügyi rendszerére hivatkozni, mert egyoldalúak lennének, vagy mert valamely rejtélyes okból csak amerikai példákat hozunk. Itt egy kényszerű egyoldalúságról van szó: az Amerikai Egyesült Államok *magáncélú, profitorientált* »üzleti egészségbiztosító« (és egyéb hasonló) magántársaságokra bízott rendszere – mint majd látni fogjuk – egyedülálló a mi szempontunkból releváns fejlettebb ipari országok között, és egyedülállóan súlyos gazdasági, társadalmi, egészségi, népegészségügyi, ellátásbiztonsági, igazságossági és politikai problémákat produkál.

Mielőtt azonban az USA példájára rátérnénk, röviden ki kell térjünk Augusto José Ramón Pinochet Ugarte (1915–2006), ismertebb nevén *Augusto Pinochet chileichilei tábornokra*, a chileichilei hadsereg főparancsnokára, pontosabban az általa végigerőszakolt egészségügyi reformra. Pinochet 1973-ban katonai puccsal ragadta magához a hatalmat a demokratikus megválasztott Salvador Allende elnöktől, majd 1973–1990 között az általa bevezetett katonai diktatúra alatt Chile vezetője volt. Az Augusto Pinochet által a katonai diktatúra körülményei között megvalósított, a »társadalmi egészségbiztosítást« privatizálását jelentő, úgynevezett egészségügyi reformjai fontos tanulságokkal szolgálnak. Azért is érdekes ez a példa a mi szempontunkból, mert létező, működő, *egységes, átfogó és univerzális* »társadalmi egészségbiztosítási rendszer« privatizációjára és ilyen irányú *retrográd átalakítására* eddig szinte egyedül Chilében, a katonai diktatúra körülményei között került sor. Ezt a reformot Augusto Pinochet amerikai

neoliberális tanácsadók javaslatai alapján vitte végig a '80-as évektől kezdődően, amikor még hatalma teljében volt.⁸ A chilei reform során egy közfinanszírozott egészségbiztosító- és szolgáltatóhálózat fenntartása mellett a »társadalmi egészségbiztosítás« privatizációjával »magáncélú, üzleti kockázatkezelést végző üzleti egészségbiztosítókat« és privát szolgáltatói hálózatokat hoztak létre.

Az ilyen típusú reformjavaslatoknak általában fontos része az, hogy megtartsanak valamilyen állami (szegényellátást végző) rendszert. De ne tévedjünk: az állami szegényellátó rendszert nem szociális érzékenység vagy hasonló okok miatt tartják meg. Ha ugyanis *szociális érzékenység*, a *közjó*, a *közcélok* vagy *társadalmi igazságossági szempontok* vezérelnék az ilyen reformok kidolgozót, akkor eleve bele sem vágnának az ilyen jellegű reformjavaslatok kidolgozásába. Azért fontos a *magáncél* és *üzleti érdek* mellett valamilyen állami szegényellátó rendszer megtartása, mert ez az »üzleti egészségbiztosítók« »üzleti kockázatainak« a kezelése és csökkentése és az *üzleti haszon maximálása* szempontjából fontos rendszerelem. Az összes olyan embert, aki magas kockázata, létező betegségei, alacsonyabb jövedelme és hasonlók miatt *nem kell* az »üzleti egészségbiztosítóknak«, megfelelő mechanizmusokkal átterelik az

⁸ Más témájú irodalmakban a szerzők általában arra a rendkívül figyelemre méltó tényre is felhívták a figyelmet, hogy a meglehetősen kegyetlen és véres diktatúrát megvalósító, katonai puccs végrehajtásával hatalomra kerülő Pinochet tábornok, valamint egyes, általában *demokrácia-exporttal* foglalkozó *amerikai neoliberális közgazdászok és tanácsadók* között milyen mélységes egyetértés és harmonikus együttműködés tudott kialakulni a *chilei nép társadalmi egészségbiztosítási forrásainak a privatizálása* kapcsán. Látni kell azt is, hogy a *társadalombiztosítás privatizálásakor* soha nem az történik, hogy valakik *egyetlen alkalommal* egyetlen nagy adag pénzt privatizálnak. Itt *évről évre újra és újra termelődő, „megújuló források”* privatizálásáról van szó. Egy-egy ilyen, *évről évre megújuló forrástömeg* feletti *kontroll* megszerzése mellesleg a tipikus esetét jelenti a *járadékhajhász* magatartásnak. Ez a forrástömeg nem azért termelődik újra minden évben, mert az, aki ráteszi a kezét a kasszára, bármit is tesz ezért. Ez azért termelődik újra, mert az emberek rendszeresen eleget tesznek adó- és járulékfizetési kötelezettségeiknek. Philip Mirowski megállapítja a Pinochet féle katonai diktatúra és az amerikai neoliberális közgazdász tanácsadók gyümölcsöző és harmonikus együttműködésének a ténye kapcsán azt, hogy láthatóan a *gazdasági reformok* gyűnyájába bűjtött neoliberális *társadalomátszervezési kísérletek* és a *verseny* és a *piac szabadságának* az apostolai csak az olyan diktátorokkal szemben finnyások és demokrátiák, akik nem vevők a *társadalomátszervezési* javaslataikra. De ha választani kell a doktrínájuk szerinti *társadalomátszervezés* és a diktátorral szemben képviselendő *demokratikus értékek* között, akkor rendszeresen az előbbi választják, a demokratikus értékek fontossága varázsütésre relativizálódik és lecsökken. Így aztán *neoliberális körökben* „*érdekes*” különbséget tesznek a „*jó*” diktátorok és diktatúrák, valamint a „*rossz*” diktátorok és diktatúrák között, ami finoman szólva is bizonyos *hitelességi problémákat* vet fel (Mirowski, 2014). Erre számos más szerző is felhívja a figyelmet az ilyen típusú művekben. Azért Mirowski híressé vált, sokat idézett műveire hivatkozunk, mert különösen alapos, megalapozott, részletes és átfogó elemzést ad a Friedrich Hayek és néhány társa által létrehozott *Mont Pelerin társaságról* és a *neoliberális gondolkodási kollektíváról* („*neoliberal thought collective*”) (MIROWSKI és mtsai, 2015) és (az elkételezett hívei által az 50'-es évek vége óta nem létezőnek mondott) *neoliberális doktrínáról*.

elszegényített állami rendszerbe. Magyarán az *elszegényített állami rendszer* az, amit elsődlegesen azért kell fenntartani, hogy az *»üzleti egészségbiztosítók«* a saját *»kockázati csoportok szerint differenciált üzleti kockázati közösségeikből«* átterelhessék a *»társadalmi szintű kockázatközösségbe«* (és az állami költségvetés költségoldalára) mindazokat, akikről nem remélnék *üzleti hasznot*.

A privát, *»üzleti célú egészségbiztosító«* ugyanis leginkább azoknak az egészségbiztosítását nem képes és nem is hajlandó megoldani, akik ténylegesen egészségi ellátásra és a leginkább egészségbiztosításra szorulnak. Az *»üzleti egészségbiztosítók«* ugyanis nem *»köz célú társadalmi kockázatkezelést«* valósítanak meg egy *»egységes társadalmi szintű kockázatközösség«* keretében, hanem *»magáncélú üzleti kockázatkezelést«* végeznek a magántársaság *profitjának a maximálása* érdekében. Így azok, akiknek ténylegesen a leginkább szüksége van egészségbiztosításra, az *»üzleti egészségbiztosítók«* számára egyrészt *vállalhatatlanul magas üzleti kockázatot* jelentenek. Csak olyan összegekért lennének képesek vállalni az alacsonyabb jövedelmű, alacsonyabb társadalmi csoportokba tartozó és ezért magasabb egészségi kockázatú emberek *»üzleti egészségbiztosítását«*, amely összegeket az ilyen emberek nem tudnák megfizetni. Másik lehetőség, hogy bizonyos *eleve fennálló betegségeket* vagy *nagy kockázatokat eleve kizárnak* a biztosítás által lefedett szolgáltatások köréből. Ezáltal pedig az a helyzet áll elő, hogy mindenre vállalnak egészségbiztosítást, csak épp arra, nem amire a leginkább kellene. Leginkább ugyanis a *krónikus nem fertőző megbetegedések*, azaz a diabétesz, a magas vérnyomás, a szív- és érrendszeri megbetegedések, a krónikus légzőszervi megbetegedések és a hasonló népegészségügyi jelentőségű megbetegedések esnek ugyanis ebbe az eleve kizárandó körbe (BARR, 2001).

Egy, a Pinochet féle chilei *neoliberális egészségügyi reformot* elemző tanulmány megállapítja, hogy a rendszernek a *gazdagok ellátására* elgondolt privát *»üzleti egészségbiztosítókból«* és privát szolgáltatókból álló része rendkívül *alacsony hatékonysággal és pazarló módon* működött. Emellett súlyos *társadalmi károkat* okozott: mint minden *két szintre szakadt egészségügyi rendszer* („two-tiered system”) jelentős mértékben *rombolta a társadalmi szolidaritást*. Az úgynevezett „two-tiered” rendszer kialakulása, azaz az egészségügyi rendszer kettészakítása *szegény ellátásra és gazdag ellátásra* az egész *társadalom kettészakításával* fenyegetett. Ilyenkor a *közbizalom*, a legfontosabb *»társadalmi tőkét«* jelentő *»társadalmi bizalom«* és a *közbiztonság* olyan mértékben képes megrendülni, hogy az gyakorlatilag akár az *ország működőképességének a megszűnéséhez is vezethet*. A chilei egészségügy *közfinanszírozott része* viszont a súlyos alulfinanszírozottság ellenére is talpon maradt; fenntartotta a *»társadalmi egészségbiztosítás«* *kultúráját és szakmai kultúráját*; jelentős szerepe volt és van a népegészségügyi szintű problémák kezelésében és abban, hogy a reformok ellenére sem romlott drámaian a chilei lakosság egészségi állapota. A Pinochet-féle „reform” Pinochettel és a katonai diktatúrájával együtt megbukott. A chilei reform örök érvényű példával kell szolgáljon a többi ország számára: *„az egészségbiztosítás privatizációja egyáltalán nem biztos, hogy*

azokhoz az eredményekhez vezet, amelyeket a neoliberális doktrína alapján elvárnánk. Épp ellenkezőleg, növeli az igazságtalanságot a finanszírozásban, és növeli a minőségi ellátásokhoz való hozzáférés igazságtalan egyenlőtlenségeit”. (Chile’s Neoliberal Health Reform: An Assessment and a Critique, 2008).

A chilei példa bármilyen távolinak tűnik, valójában sokkal közelebbi, mint hinnénk. Azért is kell kitérjünk a Pinochet tábornok katonai diktatúrája alatt kieroszakolt »üzleti egészségbiztosítás« bevezetésére, valamint az egészségügy privatizációjára irányuló neoliberális reformra, mert az 1980-as évek végén és a 1990-es évek legelején (akkor, amikor még nem volt nyilvánvaló és széles körben ismert ennek a reformnak a súlyos és vállalhatatlan kudarca) a Világbank és az IMF ezt a programot mint követendő mintát és mint mindenütt bevezetendő mintaprogramot propagálta. Ez volt a követendő mintaként prezentált egészségügyi reform a volt államszocialista országok rendszerváltás utáni úgynevezett strukturális reformprogramjaiban (Chile’s Neoliberal Health Reform: An Assessment and a Critique, 2008; STIGLITZ, 2003).

Groteszk, hogy a Pinochet-féle egészségügyi reformok „megoldásait” propagálták a rendszerváltás kezdetén lévő volt kommunista országoknak a „fejlett nyugathoz történő felzárkózás mielőbbi elérése érdekében”. Ezeknek az országoknak az új vezetői és az új államigazgatási apparátusa felkészületlen volt; sem a nyelvtudása, sem a szükséges közgazdasági, rendszerszervezési, egészségpolitikai és társadalmi igazságossági ismeretek tekintetében, sem pedig az ilyen próbálkozásokban rejlő veszélyek felismerése tekintetében nem állt a helyzet magaslatán. Valószínűleg nem tudták vagy csak nagyon kevesen tudták, hogy nem a „fejlett nyugat” társadalmi egészségbiztosítási modelljét, hanem egy dél-amerikai katonai diktátor dél-amerikanizáló privatizációs modelljét próbálják ránk erőltetni. A „nekünk csak a nagy jót akaró” külföldi szakértők és tanácsadók, valamint hazai szószólóik egy sajátos – ismerethiányból eredő – vákuum helyzetben a kelleténél hosszabb ideig tudták megfelelő szakmai és intellektuális viták, illetve ellenállás híján hirdetni, hogy a Pinochet-féle chilei katonai diktatúra neoliberális egészségügyi reformjának az átvétele egyet jelent a rendszerváltó volt kommunista országok alapvető stratégiai céljaival, azaz a „fejlett nyugathoz való felzárkózással” és a „szociális piacgazdaság kiépítésével”. Ma már rendelkezésre állnak azok az ismeretek, amelyek alapján bárki, aki egy kicsit utánajár a kérdésnek, rá kell eszméljen arra, hogy a korabeli „világbanki reformprogramok”, az úgynevezett strukturális reformok során az egészséget, egészségügyet érintő részeket illetően tulajdonképpen Pinochet egészségügyi privatizációs reformját próbálták a frissen felszabadult volt szocialista országoknak eladni, illetve ezekre az országokra ráerőszakolni – a politikai feltételek teljesítéséhez kötött – világbanki hitelprogramokon keresztül.

Így bármilyen hihetetlen, de az 1990-es évek elejétől Magyarországon is meginduló úgynevezett egészségügyi reformok esetében is egyesek követendő mintaként próbálták az ország elé állítani azt az üzleti egészségbiztosítókra alapuló egészségügyi modellt, amelyhez a mintát valójában Pinochet privatizációs reformprogramja adta volna az akkori Világbank támogatásával. Azt a tényt

természetesen senki nem propagálta, hogy valójában Pinochet rendszerének az adaptálásáról lenne szó.⁹ Magyarországon ilyen program végül is, több különböző kormány próbálkozásai ellenére, *eddig még* – az ország és a magyar társadalom *szerencséjére* – nem került bevezetésre.

A magyar egészségügy jelenlegi állapotáért azonban nagymértékben felelőssé tehető az az *érdekcsoportok*, amelyek egy modern nyugat-európai »társadalmi egészségbiztosítási rendszer« felépítését és kiteljesítését folyamatosan gátolták, akadályozták; és helyette a legkülönbözőbb módszerekkel a »társadalmi egészségbiztosítás« – chilei mintára történő – privatizációs és üzleti egészségbiztosítókból álló rendszerre történő átváltását próbálták meg kieroszakolni. Ennek az eltékozlott *több mint egy negyed évszázadnak a következménye*: egy félig sem felépített, sokat rombolt és diszfunkcionálisan működő »társadalmi egészségbiztosítási« rendszer (*torzója*) lett. Nagy kérdés, hogy azok, akik beígért vagy remélt egyéni hasznokért és vélhetően külföldi érdekek mentén – kormányzati ciklusoktól függetlenül, minden kormányba beépülve és minden kormány alatt – árulták a hazai »társadalmi egészségbiztosítást«, letettek-e végleg erről a szándékukról, vagy épp most készítik elő a társadalmi egészségbiztosítás *valamilyen új, trükkös forgatókönyv szerinti*, de a lényegét tekintve pinocheti mintára történő privatizálásának valamilyen legújabb verzióját. Az is nagy kérdés, hogy a Pinochet-féle modell – *nyílt vagy lopakodó módon* történő – bevezetésére irányuló számos eddig megismert „reformjavaslat” után milyen újabb *áruházban és maszkban* fog megjelenni a régi Pinochet-féle modell alapjain nyugvó és a »közcéli társadalmi egészségbiztosítást« »magáncéli üzleti egészségbiztosítási« rendszerré átalakító kísérlet.

Tisztázni szeretnénk, hogy ebben az írásban mindvégig »társadalmi egészségbiztosításnak« nevezünk minden olyan rendszert, amely (i) »kötelező részvételen« alapul, (ii) *egységes* rendszerben, (iii) *átfogó* szolgáltatásokat szervez, finanszíroz, (iv) *univerzális* jogosultságot és hozzáférést biztosít; (v) a rendszer forrásait az anyagi teherviselő-képességgel arányos adókból vagy címkézett adókból (járulékokból) teremti elő, nem pedig kockázati értékelés alapján differenciált díjakból; (v) alapvetően *társadalmi célokat* szolgál, »közcéli társadalmi kockázatkezelést« végez.

Nem foglalkozunk az olyan kérdésekkel, hogy vannak *általános adókból* finanszírozott államilag szervezett, *állami egészségügyi szolgálatok* (mint például a *brit National Health Service*), illetve vannak kifejezetten *speciális címkézett adókból (járulékokból)* finanszírozott *társadalom biztosítási rendszerek*, mint amilyen például a magyar társadalmi egészségbiztosítás is volt a rendszerváltás utáni 15-20 évben. A mi társadalmi igazságossággal kapcsolatos mondanivalóink szempontjából azért irrelevánsok ezek az egészségügyi rend-

⁹ Archívumokból talán előkereshető, hogy a '90-es évek elejének nagy egészségügyi világbanki reformprogramjainak előkészítése során történt(ek) hivatalos látogatás(ok) az akkori magyar illetékesek részéről Chilében a chilei program tanulmányozása céljából.

szerszervezési szempontból egyébként fontos részletkérdések,¹⁰ mert a mi elemzésünk szintje a »köz célú társadalmi kockázatkezelést« megvalósító egységes, átfogó és univerzális rendszerek versus a »profitorientált, magáncélú, üzleti kockázatkezelést végző profitmaximáló helyettesítő üzleti egészségbiztosítókból« álló rendszer közötti összehasonlítás. E tekintetben a mi elemzésünk szintjén mindegy, hogy milyen különbségek vannak az egyes »köz célú társadalmi kockázatkezelést« végző rendszerek között, ezért nevezzük egységesen »társadalmi egészségbiztosítási« rendszernek az összes ilyen rendszert; tudván tudva, hogy igen jelentős különbségek vannak közöttük is.

A társadalmi igazságosság szempontjából lényeges különbségek azonban nem az ilyen, általunk egységesen »társadalmi egészségbiztosításnak« nevezett rendszerek közötti különbségekben rejlik. A lényegi különbségek az ilyen »köz célú társadalmi kockázatkezelést« végző rendszerek és az »üzleti célú kockázatkezelést« végző profitorientált »üzleti egészségbiztosítási« rendszerek között vannak. Azt persze nem árt tudni, hogy a nyugat-európai társadalmi egészségbiztosítási rendszerek közül azok, amelyek nem egyszerűen társadalmi egészségbiztosításként, hanem sok különböző pénztáron keresztül (pl. Németország) vagy több különböző, de azonos keretek közé kényszerített biztosítón keresztül (például Hollandia) valósítják meg az egységes, átfogó és univerzális társadalmi egészségbiztosításukat, alapvetően drágábban működnek, az amerikai üzleti biztosítórendszerhez hasonló arányban költenek (5-8%) reklámra, marketingre, nem úgy, mint az egyszerűen (azaz monopolhelyzetű) társadalmi egészségbiztosítások; pusztán csak azért, mert nem egy, hanem több szervezet vesz részt a társadalmi egészségbiztosítás megvalósításában. A több szervezet részvétele a társadalmi egészségbiztosítás megvalósításában logikailag azt is jelenti, hogy az egységes nemzeti kockázatközösség pontosan annyi darabra van felszabdalva, ahány egészségbiztosító szervezet működik az országban. Ez pedig azzal jár, hogy az egyes rész-kockázatközösségek az eltérő egészségi kockázatú csoportokat eltérő arányban fogják tartalmazni. Ennek az a következménye, hogy egyrészt drága kockázatkiegyenlítő mechanizmusokat kell működtetni, másrészt pontosan úgy, mint az üzleti egészségbiztosító-rendszerek esetén, tágra tárulnak a lehetőségek a legkülönbözőbb rejtett (mert tiltott, ámde mégis alkalmazott) kockázati

¹⁰ Ennek az írásnak nem tárgya az egészségügyi rendszerek összehasonlító elemzése, vagy az egészségszervezés egyes részletkérdései. Azért nevezzük minden kötelező, átfogó, univerzális, társadalmilag szervezett, köz célú társadalmi kockázatkezelő; az anyagi teherviselő-képességgel arányos adókból és járulékokból finanszírozott; kockázati szelekciót nem végző; kockázatfüggetlen díjszabást nem alkalmazó; a szolgáltatásokat az ellátási szükségletek alapján nyújtó rendszert összefoglalóan »társadalmi egészségbiztosításnak«, mert ez fejezi ki a legjobban az ilyen rendszerek lényegét. A fő mondanivalóink megértését zavarná, ha minden, a »társadalmi egészségbiztosítás« és a társadalmi igazságosság összefüggéseivel kapcsolatos kérdés tárgyalásakor belebonyolódnánk abba, hogy hányféle módon is szervezik meg az egyes országok a saját rendszerüket, továbbá, hogy ugyanazokat funkciókat és megoldásokat hányféle módon hívják, illetve milyen egyedi és speciális részletmegoldásokat alkalmaznak ugyanazokra a problémákra az egyes országok.

szelekciós módszerek előtt (például drága sportautók biztosítási árkedvezménye egészségbiztosítási tagság esetén azt eredményezi, hogy a magas jövedelmű, fiatal és alacsony kockázatú „high-flyerek”-et lefölözi magának az a biztosító, amelyik ilyen trükkkel próbálja a jobb kockázatúakat magához vonzani). A tiltott, ámde mégis alkalmazott kockázati szelekciós módszerek és az információs aszimmetria következményeképp a kockázatkiegyenlítő alapok általában bajba kerülnek, és gyakran szorulnak pótlólagos költségvetési forrásokra.

Megtévesztő és a tapasztalatok szerint sokakat meg is téveszt az, hogy mind a *közcélú*, mind az *üzleti célú* egészségbiztosítás megnevezésében benne szerepel az „egészségbiztosítás” szó. Azonban az, hogy az „egészségbiztosítás” szó *elő milyen jelzőt teszünk*, azaz a „*társadalmi*” vagy az „*üzleti*” jelzővel jelezzük, hogy milyen egészségbiztosításra gondolunk, legalább akkora különbséget jelent, mint az, amikor a „*Gizike*” szóban „*csak*” az első két magánhangzót cseréljük ki, és így a „*Gizike*” szóból előáll a „*gőzeke*” szó. Ahogyan „*Gizike*” soha nem keverhető össze a „*gőzekével*”, úgy a »*társadalmi egészségbiztosítás*« soha nem keverhető össze az »*üzleti egészségbiztosítással*«; sem az elviekben, sem fogalmilag, sem a gyakorlatban. A különbség az, hogy *Gizike* és a *gőzeke* összekeverése vicces; a »*társadalmi egészségbiztosítás*« és az »*üzleti egészségbiztosítás*« fogalmi és gyakorlati összekeverése viszont nem vicces. Ez utóbbi igen nehezen reparálható társadalmi méretű károkat és emberi tragédiák tömegeit okozza, amint ezt Pinochet tábornok és külföldi tanácsadó barátainak és üzletfeleinek a társadalmi méretű élő *emberkísérlete* bebizonyította (*Chile's Neoliberal Health Reform: An Assessment and a Critique*, 2008).

Lehet, hogy meghökkentőnek hat a *Gizike* és a *gőzeke* közötti különbség idecítálása. Pontosan ez volt a cél. A magyarországi társadalombiztosítást az elmúlt több mint negyedszázad alatt sokszor és sokan próbálták, próbálják egyrészt ellehetetleníteni, másrészt nyílt vagy *lopakodó* módon privatizálni, *úgynevezett* reformok ürügyén. Az egyik legnagyobb nehézséget mindig az jelentette a rendszer védelmében, hogy a szélesebb közvélemény *nem érzi át azt*, és nincs is tisztában azzal, hogy milyen mélyreható, mindent átítató, fundamentális – és kivétel nélkül az *összes* ember egész életére kiható – súlyos társadalmi, gazdasági, politikai és társadalmi igazságossági következményekkel járó különbségek vannak az *egyik* meg a *másik egészségbiztosítás* között. Emellett a szakmai érvek sokszor rendkívül bonyolult technikai szintű magyarázatokat igényelnek (lásd pl. a »*piaci kudarcok*« és „*Lemon-principle*” leírását (8.7.§). Azok, akik eddig a Pinochet tábornok által megvalósított chilei mintát vagy annak valamilyen mutáns verzióját követve megpróbálták valamilyen módon kieroszakolni a társadalmi egészségbiztosítás évről évre újra és újra keletkező 1000-1500 milliárd Ft nagyságrendű forrásainak a privatizációját (pl. több versengő biztosítós rendszer), vagy megpróbálták elérni, hogy e források valamilyen trükkkel üzleti magáncégek kontrollja alá kerüljenek (pl. irányított betegellátási modellkísérlet) pontosan azzal éltek vissza, hogy a szélesebb közvélemény úgy tűnik *nem érzékeli*, *nem érzi át* a valódi súlyának megfelelően és *nem is érti* kellőképpen a »*közcélú társadalmi egészségbiztosítás*« és a »*magáncélú üzleti egészségbiztosítás*« közötti fundamentális és mindent átható különbségeket.

A lényegi különbségek a »társadalmi egészségbiztosítási« és az »üzleti egészségbiztosítási« rendszerek között az alábbi paraméterek mentén érhetők tetten:¹¹

- (i) *kötelező részvételen vagy önkéntes részvételen alapul-e;*
- (ii) *egységes és átfogó rendszer vagy sokféle, töredezett és ahány, annyiféle, de nem átfogó szolgáltatási csomagra terjed-e ki (a valódi választás helyett a választás illúzióját felkínálva);*
- (iii) *univerzálisan mindenkire kiterjed-e, és mindenki számára a szükségleteinek megfelelő szolgáltatást nyújtja, vagy pedig önkéntes és mindenkinek a fizetőképességének megfelelő szolgáltatáscsomagokat kínálja (a választás illúzióját felkínálva);*
- (iv) *elsődlegesen társadalmi célokat szolgál-e vagy elsődlegesen magánjellegű, üzleti célokat szolgál-e;*
- (v) *közcéltű társadalmi kockázatkezelést vagy üzleti- és profitcéltű vállalati kockázatkezelést végez-e;*
- (vi) *egységes elvek szerinti, a fizetőképességgel, anyagi teherviselő-képességgel arányosan beszédett adókból, illetve járulékokból történik-e a finanszírozás (az anyagi teherviselő-képesség arányában) vagy pedig egyéni vagy csoportos kockázatértékelést követően, a kockázatok arányában, a kockázatok szerint differenciált biztosítási díjakkal (függetlenül az egyén anyagi teherviselő-képességétől). Ez utóbbi azt is jelenti, hogy miután minél gazdagabb, fiatalabb és képzettebb valaki, annál kisebb a kockázata és biztosítási díja, minél idősebb, képzetlenebb és szegényebb, annál magasabb a kockázat szerint differenciált díj.*

Gondoljuk végig, mit is jelent az *üzleti célú egészségbiztosítási kockázatkezelés* és a *kockázatok szerint differenciált, fizetőképességtől független díjszabás*: aki-nek alacsony a kockázata, és várhatóan nem is szorul egészségi ellátásra, annak az üzleti egészségbiztosító olcsón adja a biztosítást. Sőt, ők a marketing- és reklámtevékenységének elsődleges célcsoportjai. Miért? Azért, mert őlük csak a pénzt kell beszédni, és várhatóan jó darabig semmit nem kell rájuk költeni. (Később, amikor már kellene, akkor a tapasztalatok szerint megtalálják a módját annak, hogy megszabaduljanak tőlük.)

Aki viszont a leginkább rászorulna az egészségbiztosításra, az az, aki a legkevésbé kell az üzleti egészségbiztosítónak, még pontosabban, ő az, aki egyik üzleti egészségbiztosítónak sem kell. Az üzleti egészségbiztosító a saját üzleti kockázatkezelési módszerei és szabályai szerint épp a leginkább védelemre és biztosításra szoruló kockázati csoportok biztosítására alkalmatlan; pontosan azért, mert az, hogy valaki társadalmi igazságossági szempontból rászoruló, az az »üzleti egészségbiztosító« világában az »üzleti kockázatkezelés« nyelvéen a *túlzott mértékű kockázatot*, illetve a *biztosíthatatlan kockázatot* jelenti. Az »üzleti egészségbiztosító« ugyanis csak olyan kockázatot tud kezelni, amelynek esetében *nem túl nagy a káresemény bekövetkezési valószínűsége* (BARR,

¹¹ Az alábbi összehasonlítások első eleme (a „vagy” előtti rész) mindig a *társadalmi egészségbiztosításra*, a második eleme az *üzleti egészségbiztosítókra* vonatkozik.

2001). *A már fennálló krónikus betegségek* vagy az életkor vagy szociális helyzet miatt igen nagy valószínűséggel bekövetkező betegségek esetében a biztosító nem tud az *üzleti-kockázatkezelési módszerei* szerinti kockázati csoportokat képezni, így elméleti, elvi, biztosítás szakmai okok miatt is teljes mértékben *alkalmatlan* mindazok biztosítására, akiknek a legnagyobb szüksége lenne a betegségek és kezelésük anyagi terhei által okozott egzisztenciális katasztrófahelyzet elleni védelemre (BARR, 2012). Pontosan ugyanilyen okok miatt van az, hogy már összetört autóra a biztosító nem köt CASCO-t, vagy ártérre épített házakra nem köt vagyont biztosítást. Ez az *üzleti biztosítók működési módja* és lényege alapján teljesen rendben lévő dolog. Csakhogy épp ez az az ok, ami miatt az *üzleti egészségbiztosító alkalmatlan* arra, hogy társadalmi szinten rá lehessen bízni a társadalom egészségével és egészségügyi ellátásával kapcsolatos finanszírozás megszervezését (BARR, 2001).

9.8.§ MI TÖRTÉNIK, HA ÜZLETI EGÉSZSÉGBIZTOSÍTÓKRA BÍZZUK AZ EGÉSZSÉGÜGY FINANSZÍROZÁSÁT?

A fejlett országok közül egyedül az Amerikai Egyesült Államok az, amely kezdetben *történelmi és kulturális okok miatt*, az elmúlt évtizedekben pedig a privát egészségbiztosítási rendszerben forgó hatalmas pénzek és bizonyos érdekköröknek az ezen rendszer bármilyen áron való megtartásához fűződő anyagi érdekei miatt (SANDERS, 2015) *még nem* valósított meg *olyan fejlett, társadalmilag megszervezett »társadalmi egészségbiztosítási«* rendszert, mint amilyen minden fejlettebb európai országban legalább 5-6 évtizede (de esetenként a XIX. század óta) létezik és eredményesen működik. Ezért *egyedül* az Amerikai Egyesült Államok az, amely, mint fejlett demokrácia az egészségügyi ellátását *»magáncélú, üzleti kockázatkezelést végző üzleti egészségbiztosítókon«* keresztül, *»üzleti egészségbiztosítási«* konstrukciókkal próbálja meg finanszírozni.

Mint korábban említettük, ez az oka annak, hogy ebben a részben teljes egészében csak az Amerikai Egyesült Államok példáihoz fordulunk; ez ugyanis az egyedül tanulmányozható és releváns *helyettesítő üzleti egészségbiztosításon* alapuló rendszer; nincs más. Ezért aztán – ha néhány alapvető tény ismertetésével be akarjuk mutatni azt, hogy miért kell leszámolni az összes olyan *hamis illúzióval*, ami azt a *téves hitet* táplálja, hogy *magánüzleti egészségbiztosítókkal, for-profit ellátásszervező vagy egészségsszervező cégekkel* meg lehet oldani az egészség és az egészségügy *társadalmi célokat szolgáló és osztársadalmi szintű*, valamint az összes polgár biztonságát és ellátását garantáló finanszírozását – egyedül csak az Amerikai Egyesült Államok egészségügyi rendszere az, amely számunkra releváns és megfontolandó tanulságokkal szolgál. Ezért az alábbiakban összefoglalunk néhány alapvető tényt az Amerikai Egyesült Államok *»üzleti egészségbiztosítókon«* alapuló *»üzleti egészségbiztosítási«* rendszerével kapcsolatban. Fontos érteni, hogy az *»üzleti egészségbiztosító társaságok«* nem alkalmasak arra, hogy osztársadalmi szinten megoldják az

emberek egészségbiztosítását, mert *eleve nem alkalmasak arra* és nem is dolgozik, hogy *társadalmi és igazságossági célokat* kövessenek a magán üzleti céljaik helyett. Azt is fontos megérteni, hogy *miért nem alkalmasak erre*, és *miért nem is tehetők soha alkalmassá erre*.

Egyáltalán nem véletlen az, hogy az USA mintegy 320 milliós lakosságából közel 40 millióra tehető az, akinek *egyáltalán nincs üzleti egészségbiztosítása*, és további több tízmillió főre tehető az a populáció, akinek *inkomplett, inadekvát, azaz alkalmatlan az üzleti egészségbiztosítása* (HIMMELSTEIN és mtsai, 2002). Ez azt jelenti, hogy bizonyos kisebb problémákra kiterjed a biztosítása, de valódi betegségek kezelésének a finanszírozására vagy az ő konkrét betegsége ellátásának finanszírozására már nem (BARR, 2001). A 320 milliós ország 60-80 millió polgára, akinek nincs alkalmas egészségbiztosítása, mintegy *empirikus bizonyítékát* adja annak, hogy érvényes Kenneth Arrow korábban hivatkozott (8.7.§) elméleti modellje (Uncertainty and the Welfare Economics of Medical Care, 1963) és a George Akerlof által ennek nyomán kidolgozott *Lemon-principle*, amely bemutatja, hogy

- (i) az a tény, hogy a biztosítási piacon vannak rejtett hibás „ügyfelek”,
- (ii) az a tény, hogy ezt mindenki tudja, viszont senki nem tudja (az érintetten kívül), hogy ez ki,
- (iii) odavezet, hogy a *rossz kockázat* jelenléte miatt a *jó kockázatiúak* kivonulnak az egészségbiztosítási piacról és
- (iv) ezáltal a piac (magára hagyva) felszámolja önmagát (*The Market for 'Lemons': Quality Uncertainty and the Market Mechanism*, 1970).

Az a közel 60-80 millió USA állampolgár, akinek *nincs üzleti egészségbiztosítása* vagy *inkomplett, inadekvát, azaz alkalmatlan üzleti egészségbiztosítása* van, nem a szegények közül kerül ki. A szegények biztosítását ugyanis megoldja a MEDICAID rendszer. Ez a 60-80 millió ellátatlan polgár nem is az idősök közül kerül ki, mert minden 65 év feletti polgár biztosítását megoldja a MEDICARE rendszere. Ez a hatvan-nyolcvanmillió fő tipikusan a *középosztályból* és a *főállású munkahellyel rendelkezők* közül kerül ki (BARR, 2012; HIMMELSTEIN és mtsai, 2002; WOOLHANDLER és mtsai, 2002). Ez egyébként egyenes következik Kenneth Arrow és George Akerlof fentebb idézett, mintegy 50 évvel ezelőtt már publikált modelljeiből. A 60-80 millió biztosítatlan polgár között valószínűleg a populációs előfordulási arányukat messze meghaladó arányban lehetnek jelen a *ténylegesen jó kockázatiúak*, akik a *rossz kockázatiúak* jelenléte miatt alkalmazott *biztosítói technikák* következtében¹² elhagyták a piacot.

¹² A biztosító azt mondja, hogy *egyéni kockázatot* értékel. De nem ezt csinálja. Az *egyéni kockázatot de facto* nem ismeri, és *elfogadható költségszinten és elfogadható módszerekkel* soha nem is tudja megismerni, pláne minden egyes ügyfél esetében. Ezért *ténylegesen nem egyéni*, hanem *csoportos átlag kockázatok* számol. Az *átlag kockázatban* összeátlagolja a statisztikailag vélelmezett, *de konkrét személyekre lebontva nem ismert* *ténylegesen rossz kockázatiúak* és a *ténylegesen jó kockázatiúak kockázatait*. A díjat ehhez az *átlag kockázathoz* szabja. Az *átlagos kockázathoz* szabott *átlagos díj* a *ténylegesen jó koc-*

Eközben az USA GDP-arányos egészségügyi kiadásai (~17%) közel a másfél-kétszeresét teszik ki annak a ráfordításnak, amit egy-egy európai ország az egészségügyére költ (~7-12%) (BARR, 2012). Ebből az egy főre jutó *állami kiadás* összege százalékosan is és abszolút értékében is lényegesen nagyobb, mint egy-egy európai ország államilag szervezett, illetve társadalmi egészségbiztosítási rendszerének az egy főre jutó kiadása (HIMMELSTEIN és mtsai, 2002). Azaz az Amerikai Egyesült Államok költségvetési forrásokból elkölt legalább annyi pénzt az egészségügyre, mint bármely OECD-ország, azonban ennek ellenére a közel 320 millió fős lakosságból közel 60-80 millió embernek egyáltalán nincs egészségbiztosítása vagy teljesen alkalmatlan egészségbiztosítása van (BARR, 2001; GEYMAN, 2012).

Az USA *több biztosítós rendszerében az adminisztratív költségek* az összes kiadás legalább 25-35%-át teszik ki, ez sokszorosa a többi fejlett ország hasonló költségeinek; továbbá az összkiadások további ~6%-át teszik ki a *marketing- és az egyéb rezsiköltségek*. Ez utóbbiak egyedül Németországban és Hollandiában hasonló mértékűek. Ez nem véletlen: ez a két európai ország az, amelyik (az *egységes és kötelező részvételű*, egységes, univerzális, azonos hozzáférésű, szükségletalapú ellátást nyújtó és kockázati szelekciót (legálisan) nem alkalmazó), társadalmilag megszervezett *»társadalmi egészségbiztosítási«* rendszerét, annak adminisztrálását kemény szabályozási feltételek között magánbiztosítók, illetőleg egészségpénztárakon keresztül oldja meg. E két országban a több biztosító jelenléte az egységes, társadalmilag megszervezett egészségfinanszírozásban, azaz az egységes, átfogó és univerzális *»társadalmi egészségbiztosítási«* rendszerben, nem tévesztendő össze az Amerikai Egyesült Államok *»üzleti egészségbiztosítási rendszerével«*. Az mindenesetre figyelemre méltó, hogy önmagában a több biztosító *bármilyen* jelenléte a rendszerben az *általános rezszi- és marketingköltségek* összes egészségügyi kiadáson belüli 6-9%-os szintjéhez vezet, míg a többi rendszerben ugyanez a költség elenyésző, legfeljebb 1% alatti érték (WOOLHANDLER és mtsai, 2002). A 25-32%-os adminisztratív és a 6-9%-os álta-

kázatuáknak túl magas lesz (ők előbb-utóbb kilépnek a rendszerből vagy eleve be sem lépnek, mert el sem fogadják az ajánlatot). A ténylegesen rossz kockázatuáknak viszont kedvező lesz az átlag kockázathoz szabott átlagos díj. Ők benn maradnak a rendszerben. Sőt, bevonzzák a többi rossz kockázatút. Ezt a biztosító sejtí, mert szakembereik, mikor még egyetemre jártak, olvasták Arrow és Akerlof munkáit és Nicholas Barr könyveit. Ezért a biztosító újraértékeli a kockázatokat. Új, a korábbinál magasabb átlag kockázatot számol, és ezért új és magasabb díjat állapít meg. Mi történik? A csoport egyik fele már megint túl magasnak fogja találni a díjat és távozik a kockázati poolból. A biztosító újraértékeli, új átlagot számol, új, magasabb díjat állapít meg. A kockázati csoport egy újabb fele megint elhagyja a kockázati poolt, és ez így megy tovább mindaddig, amíg az egészségbiztosítási piac fel nem számolja saját magát. Ez a „Lemon-principle” néven ismertté vált kontraszelekciós és piac-önfelszámoló mechanizmus. Sok más mellett ez is az egyik fundamentális oka annak, hogy sohasem tud működni, és soha nem is működött, nem is működik, és soha nem is fog működni az, ha társadalmi szinten privát egészségbiztosítókkal akarjuk behelyettesíteni a társadalmilag megszervezendő, egységes, egyszerűsített és kötelező részvételen alapuló társadalmi egészségbiztosítást.

lános rezszi- és marketingköltségek értelmezéséhez nem árt tudni, hogy a magyarországi Országos Egészségbiztosítási Pénztár működési költsége általában 1% körüli érték.

A Duke-on 900 kórházi ágyon nyújtunk ellátást. 900 számlázással foglalkozó adminisztrátorunk van. Abban nem vagyok biztos, hogy jut-e minden kórházi ágyunkra egy-egy nővér. Az viszont biztos, számlázással foglalkozó adminisztrátorból jut. [...] Ez obszcén.

Uwe Reinhardt: *Hearing on Health Care Reform;*
U.S. Senate Finance Committee (2008. november 19.)

Több mint 1300 profitorientált »üzleti egészségbiztosító« társaság sok ezer különböző »üzleti egészségbiztosítási konstrukciót« adminisztrál. Állítólag ezáltal nem az átláthatatlanság és az információs aszimmetriából eredő problémák felerősödése, hanem a polgárok választási lehetősége nőne meg. Vajon a polgárok számára ez a választás szabadságát vagy inkább a szabad választás illúzióját jelenti? Mi az utóbbira szavazunk. Miért gondoljuk azt, hogy a széles kínálatból való választás szabadsága helyett sokkal inkább a szabad választás illúziója valósul meg az üzleti egészségbiztosítások esetén?

Az 1300 »üzleti egészségbiztosító« több ezer »üzleti egészségbiztosítási konstrukciója« olyan, mintha széles körű, és az egyéni igényekre szabható választék állna rendelkezésére a leendő ügyfeleknek. Mikben térnek el ezek a csomagok? Először is eltérnek a saját zsebből fizetendő tételek mértéke tekintetében és a saját rész fizetésére vonatkozó feltételekben, kitételekben. »Co-payment«, »co-insurance«, bizonyos kárérték határig fizetendő »önrész«, különböző »kezelési költségek« és mindenféle jogcímenek megállapított »egyéb díjak«. A fizetendő biztosítási díj, plusz ez lenne az »üzleti egészségbiztosító« ajánlatának a pénzügyi része. Ezeket még csak nem is kellene eldugni az apró betűs részbe. Böven elég, ha ezeket jogi és szakmai értelemben precízen leírja a biztosító. Egy ilyen szöveg az egységsugarú földi halandó számára felfoghatatlan és érthetetlen; önmagában a precíz és aprólékos megfogalmazásuk már böven elegendő arra, hogy az átlagos ügyfelek tipikusan meg se értsék, hogy milyen szerződést kötnek, illetve hogy végső soron milyen fizetési kötelezettségek fogják valójában terhelni őket egy-egy kezelés kapcsán.

Mi is az a »co-payment«, »co-insurance« és a hasonló tételek? A »co-payment« az a valamilyen alapon megállapított fix összegű díj, amit a betegnek a szolgáltatás igénybevételekor a saját zsebéből kell fizetnie. Nálunk „vizitdíj”, „kórházi napi ápolási díj” néven vált ismertté, de sokféle más alapon is lehet »co-payment« fizetési kötelezettséget megállapítani. A »co-insurance« ezzel szemben a szolgáltatás (vagy termék) árának valamilyen százalékában, azzal arányosan megállapított díj. Nálunk ilyen például az ártámogatott, receptre felírt gyógyszerek kiváltásakor fizetendő összeg. De kizárólag a biztosító fantáziája és „kreativitása” szab határt a lehetséges jogcímek kitalálásának. Mind a »co-payment«, mind a »co-insurance« nagyon sokféle alapon megállapítható,

szedhető. Ezek együttes összege igen jelentősre is rúghat. Egyéb, saját zsebből fizetendő (és akár jelentős) tétel lehet még az *önrész*. Hasonlóan például a CASCO biztosításhoz, valamekkora (a konstrukciótól függő) összeghatárig nem fizet a biztosító, illetve ennek az összeghatárnak megfelelő összeget a biztosítottnak kell állnia. Ezenkívül rendkívül „*innovatív*” és „*kreatív*” módon még *sokféle trükköt lehet kitalálni* arra, hogy milyen alapon milyen összegeket fizeszen még a biztosított. A *saját zsebből fizetendő* tételek alkalmazására szakmai érvek, illetve megfelelő *ideológia is rendelkezésre áll*: a mondás szerint ugyanis e tételeken keresztül a biztosító nem további jelentős összegeket akar kisajtolni az ügyfeleitől, hiszen ő ilyet biztos nem tenne. Ezek a tételek *pénzügyi ösztönzők* arra, hogy *visszaszorítsák a szolgáltatások indokolatlan igénybevételét*. Ez nyilvánvalóan fontos és szükséges *ösztönző*, különben a sok biztosított még a végén mozi, színház, hangverseny helyett folyamatosan műtétekre járna a kórházakba szórakozásból, a biztosító költségére.

Az ilyen tételekkel a problémát az jelenti, hogy alapvetően *fizetőképességtől függő hozzáférési problémát* okoznak *akkor*, ha elegendően nagy összegűek ahhoz, hogy hatásuk legyen a valóban létező „*harmadik fél fizet*” típusú *erkölcsi kockázatra*. Így minél kevésbé képes valaki zsebből fizetni, annál később és annál súlyosabb (és nagyobb költséget generáló) állapotban kerül orvoshoz. Ha pedig ezek a saját zsebből fizetendő tételek elegendően kicsi összegűek ahhoz, hogy ne okozzanak *fizetőképességtől függő*, azzal arányos súlyosságú *hozzáférési problémát*, akkor semmilyen hatásuk sincs a „*harmadik fél fizet*” típusú *erkölcsi kockázatra*.

A több mint ezer üzleti biztosító sok-sok ezer üzleti egészségbiztosítási konstrukciójával épp az az egyik alapvető, *rendszerszintű* probléma, hogy lényegében senki nem képes arra, hogy az összes konstrukció összes »*co-payment*«-re, »*co-insurance*«-re, »*önrészre*« és egyéb fizetendő tételére (pl. kezelési költségekre) vonatkozó összes *kitétele, feltétele, apró betűs része* alapján kiszámolja, hogy végül is neki személy szerint mekkora összegeket kell még saját zsebből fizetnie különböző jogcímenek. Ez lenne ugyanis az alapja annak, hogy legalább matematikai szinten *összehasonlíthatók* legyenek az egyes konstrukciók. Ez az *értelhetőség, átláthatóság és összehasonlíthatóság* pedig az alapja annak, hogy az egységsugarú ügyfél *raciónálisan* el tudja dönteni, melyik a számára a legkedvezőbb konstrukció pénzügyi értelemben. Pedig ez lenne az alapja az agyonhangsúlyozott *versenynek és a választás szabadságának*. Arról nem is beszélve, hogy ha pénzügyi, matematikai értelemben értenénk, átlátnánk és össze tudnánk hasonlítani ezeket a konstrukciókat, akkor kiderülne, hogy a racionális döntéseink meghozatalához nem ártana, ha *a jövőbe is tudnánk látni*, és nagy pontossággal *meg tudnánk jósolni*, hogy mégis *mikor, milyen betegségünk fog kialakulni*. Ugyanis az »*üzleti egészségbiztosítási*« csomagok nemcsak a saját zsebből különböző jogcímenek *fizetendő összegek*, hanem a tulajdonképpeni *szolgáltatási tartalom, a szakmai tartalom és a szakmai minőség* tekintetében is eltérnek. De ha ezt is sikerülne behatárolni, mert (i) egyrészt például Merlinhez, a kelta mágushoz hasonló *jövőbelátó képességekkel rendelkeznenék*, és a saját jövőbeli betegségeinket is pontosan látnánk előre, (ii) másrészt *még azt is meg*

is tudnánk ítélni, hogy orvosi szempontból melyik szolgáltatási csomagra van a jövőbeli betegségeink fényében szükségünk, (iii) akkor egy további probléma adódik: meg kellene tudjuk ítélni a papírforma szerint azonos tartalmú szolgáltatáscsomagok minősége közötti különbségeket.

Mindezek miatt a sok ezer eltérő árú, eltérő rejtett költségű, eltérő szakmai tartalmú és eltérő minőségű »üzleti egészségbiztosítási« csomag nem a valódi választás lehetőségét, hanem annak az illúzióját jelenti és tartja fenn. A sok ezer »üzleti egészségbiztosítási« csomag valódi funkciója, hogy az eleve súlyos információs problémákat felerősítse, növelje az információs zajt és biztosítsa azt, hogy a leendő üzleti egészségbiztosítási ügyfelek elegendően nagy számban saját magukra nézve rossz és előnytelen döntéseket hozzanak, miközben fennmarad számukra a szabad választás és döntés lehetőségének az illúziója.

Az üzleti egészségbiztosítást kínáló profitorientált társaság ezzel biztosítja be magának rendszerszinten azt, hogy ő alapvetően soha ne veszítsen az üzletben. Ez elvben akár rendben is lenne, ha az egészségnek nem lenne speciális morális jelentősége, és más közönséges árukhoz és szolgáltatásokhoz hasonlóan semmiféle társadalmi célokat és társadalmi szintű morális kötelezettségeket nem kellene e téren megvalósítani. Azonban az egészség nem mosópor, nem színes televízió és nem turistaút. Az egészség kapcsán olyan társadalmi szintű morális kötelezettségek, társadalmi célok és »közcélu társadalmi kockázatkezelési« feladatok jelennek meg, amelyeket az »üzleti kockázatok kezelésére« szakosodott és a részvényesek hasznának a növelésével foglalkozó »üzleti egészségbiztosítók« nem képesek kezelni. Sőt, az általuk alkalmazott »üzleti célú kockázatkezelési« és profitmaximálási módszerek még súlyosbítják is a helyzetet. Ezen »üzleti egészségbiztosítási csomagok« esetében nem lehet a „fogyasztói igények szerint differenciált választékról beszélni”. Ez igaz lehet a mosóporok, a színes televízió, egy óra vagy egy autó vásárlása esetén, de nem igaz az üzleti egészségbiztosítási csomagok választása esetén. Így aztán nem valódi választás, hanem a valódi választás illúziója és a „fogyasztók” megkárosítása az, ami ennek a széles választéknak a révén ténylegesen megvalósul.

Minden egyes egészségügyi dollárból legalább 30 százalékot, összesen körülbelül 400 milliárd dollárt pazarolnak el évente *adminisztratív költségekre*,¹³ *profitra*, a csúcvezetők *prémiumaira* és *reklámozásra* a magáncélú, üzleti egészségbiztosítók. Az egészségügyi szolgáltatók további, legalább 210 milliárd dollárt költenek el adminisztratív költségekre, főként a biztosítókkal kapcsolatos papírmunkára. Ennek eredményeképp az USA 7 129 dollárt költ személyenként (a 2009. évben) átlagosan az egészségügyre. Ez közel a kétszerese

¹³ Ezek az adatok a 2009-es évre vonatkoznak. A mai helyzet csak annyiban más, hogy az egészen specifikus konkrét számok kicsit mások. A lényeg azonban ugyanaz: a privát üzleti egészségbiztosítókra nem lehet rábízni az egészségügy finanszírozásának az *össztársadalmi szintű megoldását*, mert erre mélyen fekvő közgazdasági és biztosítás szakmai okok (!!!) miatt alkalmatlanok.

annak, amit bármely más fejlettebb ipari ország az egészségügyére költ. Mindezen ellenére 46 millió amerikaiak nincs biztosítása, 100 millióan vannak, akik nem jutnak hozzá fogászati ellátáshoz, és 60 millió amerikaiak nincs hozzáférése az alapellátáshoz. (TASINI, 2015). Egy felmérés szerint a biztosítással nem rendelkezőknek csak a 0,3%-a az, akinek önkéntes alapon nincs egészség-biztosítása, azaz azért, mert úgy gondolja, hogy nincs ilyenre szüksége – a többiek anyagilag nem tudják megengedni maguknak (HIMMELSTEIN és mtsai, 2009).

Túlköltekezzük a világ összes országát; az orvosi kiadásaink az inflációnál nagyobb mértékben nőnek. [...] Az Amerikai Egyesült Államokban sok ezer különböző egészségbiztosítási konstrukció működik. Mind különböző térítési ráták és eljárások alapján számol el a különböző egészségügyi szolgáltatóhálózatokkal. Ez rendkívül magas adminisztrációs költségeket generál. Két azonos állapotú beteg teljesen eltérő szolgáltatást kap, attól függően, hogy hol él, milyen biztosítása van, és mit fedez egyáltalán ez a biztosítása. A beteg teljesen más összegeket kell kifizessen ugyanazért a gyógyszerért, attól függően, hogy hol és ki írta fel a gyógyszert. Mind az egészségügyi szolgáltatóknak, mind a betegek folyamatosan arra kell pazarolniuk a drága idejüket és számos egyéb erőforrásukat, hogy eligazodjanak ebben az elképesztően komplex és rémisztő rendszerben.

Az Amerikai Egyesült Államok jelenleg 3 trillió [3 ezer milliárd] dollárt költ az egészségügyre minden évben, átlagosan közel 10 ezer dollárt személyenként.¹⁴ Ha megreformáljuk ezt a rendszert, egyszerűbbé tesszük a finanszírozási struktúráját, és végre olyan, az eddigiektől eltérő ösztönzőket vezetünk be, amelyek a betegek jobb ellátására ösztönöznek, akkor masszív megtakarításokat érhetünk el. Ez a program a becsléseink szerint az elkövetkező évtizedben 6 trillió [6 ezer milliárd] dollár megtakarítást hoz az amerikai embereknek és cégeknek.

Bernie Sanders, szenátor: *Medicare for All: Leaving No One Behind* (2015)

A nemzetgazdaság egészét visszaveti a »profitcélú üzleti egészségbiztosítós rendszer« ~17% körüli GDP-arányos egészségügyi kiadási szintje, amely másfél-kétszerese a világ többi fejlettebb országában működő »közcélu társadalmi egészségbiztosítási rendszerek« GDP-arányos egészségügyi kiadási szintjének. A '80-as évek végén a Chrysler kiszámolta, hogy az egy autóra vetített költségein belül az egészségügyi kiadások az amerikai gyárban gyártott autók esetében négyszerese a kanadai határ túloldalán lévő gyárban gyártott ugyanolyan autókra vetített egészségügyi költségeknek. Kanadában európai típusú, államilag megszervezett egységes társadalmi egészségbiztosítási rendszer működik. Azt is kiszámolták, hogy az amerikai gyárban gyártott autók esetében az egy autóra vetített egészségbiztosítási költség nagyobb, mint mindannak az acélnek és alkatrésznek a költsége, amiből az autót megépítik (WOOLHANDLER és mtsai,

¹⁴ Ezek, szemben a korábbi számokkal, nem 2009-es, hanem 2015-ös adatok. Különbségek abból adódhatnak, hogy az Obama elnök által bevezetett Obamacare némileg növelte a lakosság lefedettségét, ugyanakkor növelte a kiadásokat is.

2002). Amint a lenti idézet mutatja, ez nem csak a '80-as évek végén volt probléma. Az azóta eltelt több mint negyedszázadban a helyzet nem változott:

Az egészségügyi rendszerünk dezintegrációja nem csak szükségtelen és elkerülhető emberi fájdalmakat, szenvedést és halált okoz, emellett gazdasági katasztrófa is. [...] A kisvállalatok nem tudnak a saját fejlődésükbe investálni, nem tudnak munkahelyeket létrehozni, mert arra vannak kényszerítve, hogy szinte az összes nyereségüket az egyre növekvő egészségügyi kiadásokra fordítsák. [...] Nem rég volt szó a General Motors csődjéről. [...] Egy-egy autóra vetítve több pénzt költenek az egészségügyre, mint az acélra, amiből az autó készül. A GM autónként 1500 dollárt költ egészségügyre, ezzel szemben a Mercedes Németországban 419 dollárt, a Toyota Japánban 97 dollárt fordít az egészségügyre egy-egy autóra vetítve. Próbáljunk meg ezzel versenyezni ...

Bernie Sanders: *Senate Floor Debate, Speaking on Single Payer Medicare for All* (SA 2837), 111th Congress 1st. session, 2009. december 16. (TASINI, 2015)

Hogyan érinti az emberek és a családok egzisztenciális biztonságát a »magáncélú, üzleti kockázatkezelést« végző »üzleti egészségbiztosítók« által megvalósított rendszer? Nem csak a gazdaságot és a gazdasági versenyképességet érinti hátrányosan ez a rendszer, a betegséggel és egészségügyi ellátással kapcsolatos egyéni és családi magáncsődökre vonatkozó adatok is riasztók egy »profitcélú üzleti egészségbiztosítós rendszerben«. (HIMMELSTEIN és mtsai, 2002). A *Physicians for a National Health Program* nevű szervezet több felmérést végzett és publikált a problémáról. Figyelemre méltó, hogy külön szak kifejezés is létezik az üzleti egészségbiztosítós rendszerben erre a problémára: „*Medical Debt & Medical Bankruptcy*”.

– Mekkora a probléma mérete? Egy, a 2001. évben 5 államban végzett felmérés szerint az egyéni és családi magáncsődök mintegy 46,2%-a háttérben valamilyen egészségügyi ellátással kapcsolatos ok húzódik meg. 2007-ben megismételték ezt a felmérést, az összes magáncsődön belül a „*medical bankruptcy*” aránya konzervatív becslés szerint is 62,1%-ra, azaz közel 50%-kal nőtt. Megfelelő statisztikai elemzéssel azt találták, hogy annak a valószínűsége, hogy a magáncsőd oka „*medical bankruptcy*”, 2,38-szor magasabb 2007-ben, mint 2001-ben. Ezek az adatok még a válság előtti időszakból származnak, tehát a riasztó adatokat nem lehet ráfogni a 2008-as válság hatásaira. (Medical Bankruptcy in the United States, 2007: Results of a National Study, 2009).¹⁵ Kanadában, ahol társadalmi egészségbiztosítás működik, egészség-

¹⁵ Megjegyzendő, hogy a „*Medical Debt, Medical Bankruptcy*” felmérést végző, illetve az eredményeket publikáló kutatócsoport egyik tagja és a publikációk egyik szerzője Elizabeth Warren, aki az USA Szenátusának Massachusetts állam demokrata szenátoraként tagja, és Bernie Sanders szenátor mellett a szenátus egyik nagy befolyású progresszív politikusa. Emellett a Harvard Egyetem jogi karának professzoraként („*Leo Gottlieb Professor of Law of Harvard Law School*”) oktat.

ügyi és egyéb szerencsétlenség miatt az emberek körülbelül 7-14%-a kerül csődbe. Vegyük észre, hogy ez az adat egy tekintet alá veszi az egészségügyi és az egyéb okokat (HIMMELSTEIN és mtsai, 2009).

- *Kiket érint?* Nagyobb részben *nem a szegényeket* érinti a „*medical bankruptcy*” problémája (a szegényeket ellátja az állami Medicaid rendszere). A legtöbb egészségügyi kiadással kapcsolatosan eladósodott személy és család a magasan képzett, jó állással és megfelelő jövedelemmel rendelkező közép- és felső középosztályba tartozott addig, amíg a betegségének az ellátási költségei miatt nem került csődbe és egzisztenciális katasztrófafhelyzetbe. 77,9% százalékuk rendelkezett a csődhöz vezető megbetegedése kialakulásakor valamilyen egészségbiztosítással, és 60,3% üzleti egészségbiztosítással. Ezek közül 69% a magáncsődbe kerülés időpontjában is rendelkezett egészségbiztosítással. Az egészségügyi ellátás költségei miatt magáncsődbe került emberek közül 60,3%-a diplomás volt, 66,7%-a rendelkezett saját tulajdonú házzal, illetve lakással; 79,2 százalékuknak van munkája, állása, további 19,4 százalékuk veterán vagy aktív, katonai szolgálatot teljesítő személy volt. A csődbe kerültek 79,2%-ának van állása, további azok közül, akik ilyen csődbe kerültek, de nem rendelkeztek biztosítással (25%), összesen 0,3% volt az, akinek azért nem volt egészségbiztosítása, mert nem is akart egészségbiztosítást kötni. A többieknek nem ilyen „önkéntes” alapon nem volt egészségbiztosításuk, hanem azért, mert anyagilag nem engedhették ezt meg maguknak (HIMMELSTEIN és mtsai, 2009).
- *Hány ember kerül egzisztenciális katasztrófafhelyzetbe az egészségügyi ellátás költségei miatt évente?* Egy-egy személyes magáncsőd átlagosan 2,71 embert (családtag, eltartott) érint, illetve sodor egzisztenciális katasztrófafhelyzetbe. A 2007-es felmérés szerint éves szinten 643 ezer amerikai ember kerül orvosi, egészségi ellátással kapcsolatos pénzügyi okok miatt csődbe, azaz 1 750 ezer ember kerül egzisztenciális katasztrófafhelyzetbe (Medical Bankruptcy in the United States, 2007: Results of a National Study, 2009). A felmérés készítői a 2007-es felmérés adatait a magáncsődökre vonatkozó 2009-es adatokkal is korrigálták. A 2009-es adatok szerint körülbelül 833 ezerre becsülték az egészségügyi ellátás pénzügyi okaira visszavezethető magáncsődök számát, ami összesen körülbelül 2,346 millió ember egzisztenciális katasztrófafhelyzetbe való kerülését vonja maga után. Ez 15 másodpercenként 1 embert jelent. (HIMMELSTEIN és mtsai, 2009).
- *Milyen tételekből áll a „medical bankruptcy”?* Az egészségügyi ellátással összefüggő, magáncsődhöz vezető eladósodásban a legnagyobb tételeket a kórházi számlák (48%), a gyógyszerkiadások (19%), az orvosok számlái, díjai (15%) és a biztosítási díjak (4%) jelentik. A csődbe jutott emberek 38 százaléka esetében a betegség miatt kieső jövedelemnek is szerepe volt a csőd kialakulásában (HIMMELSTEIN és mtsai, 2009). Fontos tudni, hogy az emberek az egészségügyi ellátással kapcsolatosan kialakult csőd esetében nem mindig a kórházi vagy az ellátási költségeiket jelölik meg. Ennek oka például az, hogy amikor arra kényszerülnek, hogy jelzáloghitelt vegyenek fel a házukra, azért hogy ki tudják fizetni a kezelési költségeiket és gyógyszereiket(!), vagy amikor a biztosító, a biztosítással le nem fedezett egyes ellátásokat ráterheli a hi-

telkártyájukra, akkor ők maguk úgy élik meg a csődhelyzetet, hogy „*nem tudtuk fizetni a bankhitelt*” vagy hogy „*túl nagy hitelkártya tartozásunk volt*”. Csak az érintettekkel történő interjú során derül ki, hogy a házra felvett jelzáloghitel vagy a túl nagy hitelkártya tartozás az egészségügyi kiadások fizetésével függ össze (HIMMELSTEIN és mtsai, 2009).

- *Hogyan keletkeznek* magáncsődhöz, egzisztenciális katasztrófahelyzetekhez vezető kiadások *az egészségbiztosítással rendelkező emberek* betegsége és egészségügyi ellátása kapcsán, amikor az egészségbiztosításnak épp az lenne az értelme, hogy megvédje az egyént és családját egy-egy megbetegedés esetén a csődtől és az egzisztenciális katasztrófahelyzet kialakulásától? Mint már említettük az érintettek 79,2 százalékának van egészségbiztosítása, amikor megbetegszik. Csakhogy sokan elvesztik az állásukat egy-egy komolyabb és tartósabb kezelést igénylő betegség kialakulásakor. Ilyenkor sokan a munkahelyükkel együtt az egészségbiztosításukat is elvesztik. Az a tény, hogy általában a munkáltató fizeti az üzleti egészségbiztosítást, megteremti a lehetőséget arra, hogy az üzleti egészségbiztosító, miután akár éveken keresztül is szedte a biztosítási díjat az egészséges emberek után, viszonylag hamar ki tudjon bújni a helytállási kötelezettsége alól, azon az alapon, hogy a munkahely megszűnésével a munkáltató már nem fizeti a biztosítási díjat (WOOLHANDLER, 2013).
- Másik tipikus egyéni csődhöz és egzisztenciális katasztrófahelyzethez vezető út az, hogy a betegnek ugyan megmarad az üzleti egészségbiztosítóval a jogviszonya, csakhogy kiderül, hogy pont azt a betegséget, ami neki van, az ő egészségbiztosítási csomagja nem fedezi. Az is lehetséges, hogy az üzleti egészségbiztosítása általában fedezi az ő konkrét megbetegedésének az ellátását, csakhogy nem minden, a betegség ellátásához szükséges diagnosztikai vagy terápiás beavatkozást fedez, hanem csak bizonyos beavatkozásokat térít meg. Emellett ilyenkor lesz jelentősége az egészségbiztosítás által nem fedezett, különböző jogcímű *co-payment*, *co-insurance*, *önrész* és hasonló járulékos, saját zsebből történő fizetési kötelezettségeknek. Tulajdonképp a több mint ezer üzleti egészségbiztosító sok ezer üzleti egészségbiztosítási csomagja egy rendkívül mozaikos, töredezett és inkomplett biztosítási lefedettséget biztosít. Nincs átfogó ellátási csomag, ezért aztán tömegesen derül ki, hogy annak, aki megbetegszik, pont azt a betegséget vagy pont a szükséges ellátások egyikét-másikat nem fedezi a biztosítása, vagy hogy igen jelentős összegeket kell saját zsebből kifizetnie különböző jogcímeken. Ezek nem jelentéktelen tételek. Például az Obamacare keretében választható üzleti egészségbiztosítás konstrukciók közül az ún. „bronz csomag” (amit a legtöbb alacsonyabb jövedelmű ember választ) az ellátási költségeknek csak a 60%-át fizeti, az ellátási és kezelési költségek maradék 40%-át a betegnek kell zsebből fizetni (WOOLHANDLER, 2013).
- *Mekkora összegekre rúgnak a saját zsebből fizetendő kiadások?* A betegség kialakulásától az egészségügyi ellátás ideje alatt 17,943 dollár volt a zsebből fizetendő tételek átlagos összege. Az egészségbiztosítással nem rendelkezőknél ez az összeg 26,971 dollár volt, az üzleti egészségbiztosítással rendelkezőknél pedig

17,749 dollár volt. A zsebből fizetendő összegek betegségenként eltérőek. A legnagyobb összegeket a neurológiai betegségben szenvedőknek és azok közül is a szklerózis multiplexes betegeknek kell fizetniük, átlagosan 34,167 dollárt. Őket követik a diabéteszes betegek átlagosan 26,971 dollárral (Medical Bankruptcy in the United States, 2007: Results of a National Study, 2009).

Ebben az országban a polgárok magáncsődjének az elsődleges oka az orvosi ellátás miatti eladósodottság. A Medicare ellenére a nyugdíjas polgárok igen nagy számban nem engedhetik meg maguknak, hogy kiváltsák a szükséges gyógyszereiket. És az amerikaiak azt kérdezik: 'Ki engedheti meg magának, hogy évente 5000 dollárt fizessen azért, hogy adekvát egészségbiztosítása legyen? 3 ezer dollár egy nap a kórházban, miközben egy évben 20 ezer dollárt keresel? De könnyen akár egymillióra is rúghat a számla, akár naponta. Reméljük, hogy a családban ebben az évben sem lesz senki beteg'...

Bernie Sanders, szenátor: *Outsider in the White House, The Scapegoating Congress* (2015)

Az amerikai emberek összes egészségi állapotmutatója lényegesen rosszabb, a várható élettartam rövidebb, az elkerülhető halálozás és elkerülhető megbetegedés pedig nagyobb, mint a fejlettebb európai országoké. A lakosságnak legalább az egynegyede pedig teljesen ellátatlan (WOOLHANDLER és mtsai, 2002; WILKINSON és mtsai, 2009; MARMOT, 2015).

- Azoknak a körében, akiknek a biztosítója megtagadta, elutasította a sürgősségi osztályra való felvételét, 47%-ra tehető azon betegek aránya, akiknek a sürgősségi osztályra való felvétel megtagadásakor valamilyen instabil állapotot jelző, életveszélyes és sürgősségi ellátást indikáló tünetük (vagy hasonló konzekvenciával járó, magas kockázatot jelentő indikátor) volt megfigyelhető (HIMMELSTEIN és mtsai, 2002; WOOLHANDLER és mtsai, 2002).
- Azoknak a betegeknek a körében, akiket várólistára tettek, akiknek a beavatkozásait a legkülönbözőbb okok miatt, illetve okokra, kifogásokra hivatkozva halogatták, az átlagos kórházi bennfekvés ideje 9%-kal hosszabbodott meg; a halálozás viszont 22%-al lett nagyobb, mint azoké, akiket haladéktalanul felvettek és hozzájutottak a számukra szükséges ellátáshoz (WOOLHANDLER és mtsai, 2002).
- A biztosítással nem rendelkező polgárok egy ötöde nem tudja kiváltani a gyógyszerét (SANDERS, 2015).
- Évente körülbelül 45 ezer amerikai hal meg amiatt, hogy nincs olyan orvosa, akihez baj esetén rendszeresen fordulhat. Azaz minden egyes évben 15-ször több amerikai hal meg valamilyen megelőzhető bajban, mint ahányan a szörnyűséges 2001. szeptember 11-i terrortámadás során meghaltak (TASINI, 2015).
- A for-profit kórházakban a halálozási ráták és a betegek kiadásai lényegesen magasabbak, mint a nonprofit létesítményekben (HIMMELSTEIN és mtsai, 2002);

Az amerikaiak mintegy 75-77%-a hosszú évek óta úgy gondolja, hogy „*a kormánynak kell megoldania azt, hogy minden polgár a számára szükséges, megfelelő minőségű egészségügyi ellátáshoz hozzájusson*”, ennek ellenére lassan két évtizede újra- és újra ismétlődő próbálkozások ellenére sem tud az Amerikai Egyesült Államok megszabadulni az üzleti egészségbiztosítás rendszerétől (HIMMELSTEIN és mtsai, 2002; WOOLHANDLER és mtsai, 2002; SANDERS, 2015).

A mostani, 2015-2016-os amerikai elnökválasztási kampányban is rendkívül hangsúlyosan jelent meg az egészségbiztosítás reformjának a kérdése. Jelenleg az egyik legnagyobb belpolitikai botrány az Obamacare visszavonása, amely becslések szerint 23-25 millió embert fosztana meg az ellátás lehetőségétől.

- Felmerült az *Obamacare* kiterjesztése (ebben az *üzleti biztosítók látnák el az egészségbiztosítói feladatokat* egy egységes szabályrendszer szerint, hasonlóan például a hollandiai rendszerhez). Ez volt az előválasztási kampányban Hillary Clinton programja.
- Felmerült az, hogy az állam a *szövetségi szinten létrehoz egy olyan egészségbiztosítót*, amely lényegében *versenyt támaszt* a piacon lévő üzleti biztosítókkal szemben, miközben mindenki számára kötelezővé teszik, hogy valamilyen adekvát biztosítása legyen. Ez jelenleg (e sorok írásakor) Hillary Clinton programja.
- Felmerült továbbá a *MEDICARE rendszer kiterjesztése minden állampolgárra*, egyetlen univerzális lefedettséget biztosító, kötelező részvételen alapuló „*Single Payer Health Insurance*” létrehozásával. Ez lényegében egy európai típusú, egységes, egyszervezetű, kötelező részvételű társadalmi egészségbiztosítási rendszer lenne. Ennek létrehozásával egyidejűleg felszámolnák az üzleti egészségbiztosítási rendszereket, *alkalmatlanság* okán (SANDERS, 2013).

Mi is a probléma a mi rendszerünkkel? Mi teszi radikálisan mássá a világ bármely más fejlettebb ipari országának egészségügyétől? Az, hogy mi megengedtük a profitorientált magántársaságoknak, hogy fejlesszék ki, hozzák létre és működtessék a mi egészségügyi rendszerünket, és a rendszer, amelyet ezek a társaságok létrehoztak, az egész világ legköltségesebb, legpazarlóbb, legkomplikáltabb és legbürokratikusabb rendszere. [...] A világ összes többi fejlettebb ipari országa az egészségügyét alapvetően széles alapú adókból finanszírozza. [...] Hadd legyenek specifikus, hogyan fogjuk mi finanszírozni ezt [a javasolt Medicare for All programot]: [...] No. 1, elimináljuk – aláhúzva: elimináljuk – az összes olyan befizetést, amely a privát biztosító társaságokhoz megy. Az emberek egy fillért sem fognak fizetni a United Health, a WellPoint, a Blue Cross Blue Shield és a többi privát biztosítótársaságnak – egy árva fillért se. Ennek az az alapvető oka, hogy a privát egészségbiztosító társaságok [e törvényjavaslat alapján] többé nem fognak létezni ebben az országban. [...] Ez az ország egy szörnyűsége egészségügyi krízis kellős közepén van.

Mi ezt itt mindannyian tudjuk. Ötletelgethetünk a rendszerről. Előállhatunk egy-egy 2000 oldalas egészségügyi törvénnyel, amelyik csinál ezt meg azt meg amazt. De a legvégén, ha meg akarjuk csinálni azt, amit lényegében a világ összes országa csinál

– azaz azt, hogy egy költséghatékony, átfogó, univerzális egészségügyet csinálunk minden polgárunk számára, mégpedig egy olyat, amelyik nem viszi csődbe sem a kormányzatot, sem az egyes polgárokat – akkor fel kell vállaljuk a konfliktust a privát, üzleti egészségbiztosítóinkkal, és meg kell mondjuk nekik nagyon világosan, hogy nincs többé rájuk szükségünk: „Köszönjük az eddigi szolgálataitokat! A továbbiakban nincs szükségünk rátok!

Bernie Sanders, szenátor: *Senate Floor Debate*,
Speaking on SA 2837, 111th Congress 1st. session (2009. december 16.)

John Conyers, demokrata párti kongresszusi képviselő, a kongresszus 114. ülészakán, 2015 február 3-án 49 képviselőtársával együtt HR.676 számon ismételtelen beterjesztette az első alkalommal 2009-ben beterjesztett *Expanded & Improved Medicare for All Act* címet viselő törvényjavaslatot. (Jelentése: ~ *Kiterjesztett és tökéletesebbé tett MEDICARE törvény mindenkinek.*) Lényegében egy, a Brit National Health Service-hez vagy a kanadai társadalmi egészségbiztosítási rendszerhez hasonló univerzális és átfogó, szövetségi szinten megszervezendő egységes társadalmi egészségbiztosítási rendszer létrehozására irányul a törvényjavaslat. Amint azt a törvénytervezet címe is mutatja, a jelenleg a 65 év feletti korosztály társadalmi egészségbiztosítási ellátását biztosító MEDICARE általános és mindenkire történő kiterjesztése révén kellene megvalósítani a javaslatot. A törvényjavaslattal kapcsolatos költségelemzések fontos adalékkal szolgálnak a közcélú társadalmi kockázatkezelést végző társadalmi egészségbiztosítási rendszer és a magánprofitcélú üzleti kockázatkezelést végző üzleti egészségbiztosítási rendszerek összehasonlításához. Az alábbiakban felsorolunk néhány fontosabb adatot, érvet a törvényjavaslat költség- és hatáselemzéséhez kapcsolódó háttéranyagok alapján:

– A „Physicians for a National Health Program” (~ *Orvosok a Nemzeti Egészségügyi Programért*) nevet viselő szakmai szervezet becslése szerint az egységes társadalmi egészségbiztosítási rendszer bevezetésének azonnali hatása az éves egészségügyi kiadások azonnali, minden évben megismétlődő, legalább évi 350 milliárd dolláros csökkenése lenne. Ez az üzleti egészségbiztosítók mintegy 30% körüli adminisztratív és általános működési költségeinek az eliminálásából eredne. Miből áll ez össze? Itt olyan tételekre kell gondolni, mint például: az általános működési költségek, az aktuáriusi és kockázatértékelési költségek, a számlázás költségei, a szolgáltatókkal és az ügyfelekkel való elszámolás (és huzakodás) költségei, az értékesítési és reklámozási költségek, a jutalékok költségei, a hatalmas profitrés és az üzleti biztosítók csúcsetetőinek extrém fizetései és jutalmai és hasonló költségek (PNHP, 2015). Ezek a költségek egy, a *társadalmi célokat* megvalósító, »köz-célú társadalmi kockázatkezelést« végző, *egységes, átfogó és univerzális egyszervezetű* »társadalmi egészségbiztosítónál« fel sem merülnek vagy összehasonlíthatatlanul alacsonyabbak. Ez azért van így, mert azok a *funkciók*, amelyek kapcsán ezek a költségek keletkeznek, alapvetően nem a »társadalmi egészségbiztosítás« társadalmi céljaival és a »köz-célú egészségi kockázatkezeléssel« függenek össze, hanem az »üzleti egészségbiztosító« privát

üzleti céljaival, profitmaximálási céljaival és »üzleti kockázatainak kezelésével«.

- Gerald Friedman – az Amherst egyetem (Massachusetts) közgazdász professzora – az egészségügyi kiadások azonnali csökkenését éves szinten 592 milliárd dollárra becsülte. Ebből mintegy évenkénti 476 milliárd dollár megtakarítás az üzleti egészségbiztosítások miatti túlzott adminisztratív költségekből származó pazarlás megszüntetéséből adódna, további 116 milliárd dollár éves megtakarítás abból, hogy a monopolhelyzetű szövetségi szinten megszervezett társadalmi egészségbiztosító¹⁶ ki tudná kényszeríteni azt, hogy az extrém magas gyógyszerárak lecsökkenjenek az európai árszínvonalra. Ez az éves költségcsökkenés egymagában magasabb összeg, mint ami a kb. 40 millió biztosítatlan teljes körű biztosításának a díja lenne (FRIEDMAN, 2013).
- Mások a *Medicare for All* törvény költséghatását ennél is nagyobbra becsülik. Egy költségelemzés szerint az egészségügyi kiadások éves szinten 40%-kal csökkennének egy egységes társadalmi egészségbiztosítási rendszer bevezetése esetén. Ez a 40%-os költségcsökkenés a felesleges, szakmailag indokolatlan szűrővizsgálatok és prevenciók tevékenységek visszaszorításából és egyidejűleg a fontos és szakmailag indokolt szűrővizsgálatok és prevenciók programok társadalmi szintű kiterjesztéséből eredne. Az érvelés szerint, ha a népegészségügyi szempontból indokolt szűrővizsgálati és prevenciók programokat a WHO kritériumai és standardjai szerint az egész lakosságra kiterjesztenék, akkor a betegségek időben való felismerése és a korai kezelésbe vétel hatására az egyes megbetegedéseket sokkal enyhébb állapotban és így lényegesen alacsonyabb költségszinten lehetne ellátni. Egészen rövid távon okozhat némi költségnövekedést a jelenleg fel sem ismert megbetegedések korai kezelésbe vétele, de már pár éves viszonylatban is jelentős megtakarítás érhető el azáltal, hogy a betegségek sokkal korábbi fázisban nyerneek – az esetek nagy részében definitív, végleges – ellátást (Cost savings associated with improving appropriate and reducing inappropriate preventive care: cost-consequences analysis, 2005).
- A Nobel-díjas Paul Robin Krugman – a Princeton egyetem közgazdász professzora – egy 2005-ben megjelent cikkében az üzleti egészségbiztosítók általános rezsiköltségeinek és a kórházakkal való elszámolás adminisztratív költségeinek az eliminálásából származó megtakarításokkal kapcsolatosan az alábbiakat írta (KRUGMAN, 2005):

Az állam által megszervezett univerzális egészségbiztosításból származó egyik legnagyobb előny a költségek csökkenése. Kanada állami egészségbiztosítási rendszerében a bürokrácia sokkal kisebb, az adminisztrációs költségek szintje lényegesen alacsonyabb, mint a mi privát egészségbiztosítási rendszerünkben. A MEDICARE rendszerben az adminisztratív költségek sokkal alacsonyabbak a privát üzleti egészségbiztosítók adminisztratív költségeinél. Ennek az oka, hogy a single-payer [az egy-finanszírozós

¹⁶ Az egyetlen, monopol helyzetű finanszírozó szakszerű megnevezésére a szakirodalom a „monoponyy” kifejezést használja.

rendszer] nem fordít hatalmas költségeket arra, hogy kiszűrje a magas kockázatú ügyfeleket vagy arra, hogy az ilyen ügyfeleknek nagyobb biztosítási díjakat számlázzon. A single-payer [egy-finanszírozós] rendszerből származó megtakarítás valószínűsíthetően meghaladja a 200 milliárd dollárt évente; ez lényegesen több, mint amennyiből meg lehetne oldani, hogy mindenki le legyen fedve biztosítással azok közül, akiknek most nincs biztosításuk.

Paul Robin Krugman: *One Nation, Uninsured*,
The New York Times (2005. június 13.)

Ilyen és hasonló okok miatt az üzleti célú, magánérdekeket és profitérdekeket követő, »üzleti célú kockázatkezelést« végző »üzleti egészségbiztosítási« rendszer leváltása egy társadalmi célokat és közérdeket követő, »közcéltársadalmi és egészségi kockázatkezelést« végző, átfogó, univerzális, egységes és egyszerű »társadalmi egészségbiztosításra« hosszú évtizedek óta az amerikai nép legalább 60-75%-os támogatását élvező törekvés. Már Harry S. Truman elnök (1945–1953) idejében (TRUMAN, 1945), 1945-ben is az amerikaiak 75%-a támogatta a társadalmi egészségbiztosítási rendszerre való áttérést, de az üzleti egészségbiztosítók lobbija, a szervezett orvosi szakmai lobbí és a déli államok faji szegregációban érdekelt lobbistái ezt megakadályozták (QUADAGNO, 2006). Ha akkor sikerült volna áttérni az egységes társadalmi egészségbiztosítási rendszerre, akkor figyelembe véve, hogy azóta is folyamatosan 60-75% körüli a lakosság ilyen irányú támogatása, a »társadalmi egészségbiztosítás«, hasonlóan az oktatás ügyéhez vagy a nyugdíjhoz a társadalmi szerződés integráns részévé válhatott volna (KRUGMAN, 2005).

Honfitársaink millióinak nincs valós lehetősége arra, hogy jó egészségben éljen. Millióknak nincs meg megfelelő biztonsága és védelme a megbetegedések anyagi, egzisztenciális hatásaival szemben. [...] A múltban honfitársaink csak rendkívül egyenlőtlenül részesedtek a modern orvostudomány eredményeiből, hasznaiból. És ez ma is így van. Sőt, a jövőben is így fog maradni, hacsak a kormányzat nem lesz elég bátor és határozott abban, hogy tegyen valamit ennek megváltoztatására. [...] Az alacsony vagy közepes jövedelemmel rendelkező emberek nem részesülnek abban az orvosi figyelemben és ellátásban, amelyben a magas jövedelműek. A szegényebbek körében több a megbetegedés, mégis ők sokkal kevesebb ellátásban részesednek. A vidéken élő emberek szintén sokkal kevesebb és rosszabb minőségű orvosi figyelemben részesülnek, mint azok, akik a városokban élnek. [...] Az egészséget és az azzal kapcsolatos [ellátási és egzisztenciális] biztonságot mindenki számára egységesen kell biztosítsuk az Amerikai Egyesült Államok egész területén, függetlenül lakóhelyétől helyzetétől, etnikumától. [...] Ki kell jelentenünk, hogy a nemzet egészsége nemzeti ügy; el kell távolítsuk a pénzügyi akadályokat annak az útból, hogy az emberek jó egészséget érjenek el, és jó egészségben tudjanak élni. Az, hogy a nemzet összes polgára jó egészségben élhessen, egy olyan ügy, amely igazán megérdemli a nemzet egészének a segítségét.

Harry S. Truman: 192. *Special Message to the Congress Recommending a Comprehensive Health Program* (1945. november 19.) (Truman, 1945)

A Truman elnök óta eltelt évtizedekben a különböző elnökök, illetve elnökjelöltek újra és újra megpróbálkoztak az egységes, egyszerűsített társadalmi egészségbiztosítási rendszer bevezetésével, de az üzleti egészségbiztosítók lobbija ezt eddig még mindig sikeresen kivédte. Az Obama elnök által bevezetett „*Obamacare*”-rendszer jelentős sikereket ért el a biztosítással és ellátással nem rendelkezők számának a csökkentésében, ugyanakkor a program – a bevezetésének megakadályozására, illetve a kisiklására irányuló lobbitevékenységek következtében – rendkívül ellentmondásos. A rendszer az üzleti biztosítókat próbálja rábírní arra, hogy az *Obamacare* keretei között, egységes feltételekkel kínáljanak biztosítást a polgároknak.

Az *Obamacare* ellentmondásossága miatt a jelenlegi elnökválasztási kampányban is igen hangsúlyosan jelenik meg az üzleti egészségbiztosítási rendszer társadalmi egészségbiztosításra való leváltásának az ügye. A „*Single Payer*” rendszer és a „*Medicare for All*” program a legtisztább, legkevésbé kompromisszumos formában Bernie Sanders (Vermont állam szenátora) kampányában jelent meg. Egyrészt önmagában tanulságos, hogy a fenti adatok, tények és elméleti jellegű megfontolások hogy jelennek meg élesben a nagypolitika színpadán, másrészt az eddig elmondottak fényében a Bernie Sanders kampányoldaláról letölthető program megvilágítja azt is, hogy milyen történelmi léptékű, évtizedes harcot folytat az amerikai nép azért, hogy a világ összes többi fejlett országához hasonlóan meg tudjon szabadulni a magánérdekeket, profitérdekeket és magáncélokot követő üzleti egészségbiztosítási rendszerétől, és át tudjon térni egy közcélú, társadalmi igazságossági érdekeket megvalósító társadalmi egészségbiztosítási rendszerre. Ez a küzdelem tanulságul kell szolgáljon minden olyan országnak, amelyeknek szemben a világ első számú szuperhatalmával, szerencséjére létezik társadalmi egészségbiztosítása, és szerencséjére nem tudott megjeleníteni benne a kipiszkálhatatlannak tűnő és a magán üzleti érdekeit a társadalom és az emberek legalapvetőbb és legelemibb egészséggel kapcsolatos érdekei fölé helyező privát üzleti egészségbiztosítási rendszer. Az ügy súlyossága, fontossága és a magyar Országos Egészségbiztosítási Pénztár szervezeti megszüntetése miatti különös aktualitása miatt viszonylag hosszabb terjedelemben idézünk Bernie Sanders kampányának egészségügyi programjából (*Medicare for All: Leaving No One Behind*). A szövegből világosan kiderül, hogy a fent részletezett problémák mennyire aktuálisak, és hogy a nagypolitika szintjén az üzleti egészségbiztosítási rendszer által okozott mely társadalmi problémák azok, amelyekre egy nagy tömegeket mozgósító és lelkesítő kampányt tudott az egyik jelölt építeni. Az a kép, amely az idézetből kirajzolódik arra vonatkozóan, hogy milyen súlyos problémákat jelent az *üzleti egészségbiztosítás* az emberek élete és biztonsága szempontjából, intő jel kell, hogy legyen arra, hogy a *társadalmi egészségbiztosítási rendszer* bármilyen működési zavarára nem az üzleti egészségbiztosítók beengedése, nem az üzleti egészségbiztosítási rendszerre való áttérés, hanem a társadalmi egészségbiztosítási rendszer rendbetétele az egyetlen lehetséges és helyes válasz.

Ma 29 millió amerikaiak [az Obamacare eredményei ellenére] még mindig nincs egészségbiztosítása. Sok millióan alulbiztosítottak, és nem tudják megfizetni a magas co-payment-et és a biztosítók által rájuk terhelt egyéb költségeket, amelyeket azok a magánbiztosítók követelnek, akik a saját profitérdekeiket az emberek érdekei fölé helyezik. [...] Az USA egy főre vetítve abszolút értékben is, és GDP-arányosan is sokkal többet költ az egészségügyre, mint a világ bármely más fejlettebb országa. [...] De ettől a sok pénztől az amerikai emberek nem lettek egészségesebbek, mint a világ más részén élő emberek. Egészen egyszerűen a mi túlraízott egészségügyi rendszerünk sokat költ, mégis kevesebbet ér el; közben pedig sok millió honfitársunkról nem is vesz tudomást. A világ összes többi fejlett ipari országa morális elvek alapján azt a pénzügyileg is felelős döntést hozta, hogy minden polgárnak univerzális egészségbiztosítást és egészségügyi ellátást nyújtanak. [...] Azzal takarítanak meg rengeteg pénzt, hogy egészségesebbé próbálják tenni a polgárokat. Azok, akik azt állítják, hogy ez elérhetetlen, becsapják az amerikai népet. Az amerikai embereknek egy olyan egészségügyi rendszerre van szükségük, amely a betegekért és az egészségügyben dolgozókért [és nem a biztosító profitjáért] működik. [...] Egy olyan egészségügyi rendszerre van szükségünk, amely jelentősen redukálja az általános működési és adminisztratív költségeket és a rendszer komplexitását. Egy olyan egészségügyre van szükségünk, amelyben minden ember hozzájut az egészsége helyreállításához és egészségi állapotának javításához szükséges szolgáltatásokhoz, függetlenül korától, nemétől, jövedelmétől vagy társadalmi helyzetétől. Egy olyan rendszerre van szükségünk, amely nem csak a milliárdosokért és a milliomosokért van, hanem mindannyiunkért dolgozik. [...] [Ez a program lehetővé teszi, hogy...] minden amerikaiak haszna legyen abból a szabadságból és biztonságból, amely abból ered, hogy végre elválasztjuk egymástól a betegbiztosítást és a foglalkoztatottságot. [...] A munkáltatók végre a saját dolgukra koncentrálhatnak, nem kell hosszú órákat töltsenek azzal, hogy kitalálják, mégis melyik betegbiztosítást válasszák dolgozók számára. A munkavállalóknak nem kell a magasabb fizetés vagy a jobb betegbiztosítás közötti választás mentén alkudozniuk. A szülőknek nem kell azon aggódniuk, hogy hogyan tudják biztosítani gyermekeik egészségbiztosítását. Az amerikaiaknak nem kell többé attól félniük, hogyha elvesztik a munkájukat vagy részállású munkát vállalnak vagy munkahelyet váltanak, akkor egyben elvesztik az egészségbiztosításukat is. Az idősebbek vagy a krónikus megbetegedésben szenvedők meg fogják tudni engedni maguknak azt, hogy végre úgy tudják kiváltani az egészségük szempontjából létfontosságú gyógyszereiket, hogy ne kelljen közben félniük attól, hogy ezzel anyagi, pénzügyi csődbe juttatják magukat. Emberek milliói szabadulnak meg attól, hogy folyamatosan a számukra szükséges egészségügyi ellátás és az egyéb létszükségletek, mint például élelmiszer, fűtés és lakhatás között kényyszerüljenek választani. [...] Egyszerűen megfogalmazva: [a program] minden amerikaiak azt a szabadságérzést és lelki békét hozza el, ami abból ered, hogy mindenki biztosan tudhatja, hogy mindig hozzá fog tudni férni a szükségleteinek megfelelő egészségügyi szolgáltatásokhoz. [...] A betegeknek nem kell többé [...] az apró betűs részek olvasásával foglalkozniuk, hogy meg tudják fejteni, hogy milyen egyéb, zsebből fizetendő rejtett költségek eshetnek még rájuk, [...] nincs több co-payment, nincs több külön kiszámlázandó költség, nincs több rejtett költség és nem kell többé a biztosítótársaságokkal hadakozni, hogy azok végre kifizessék a számlákat vagy engedélyezzék az ellátást.

Bernie Sanders, szenátor: *Medicare for All: Leaving No One Behind* (2015)

Az USA magán egészségbiztosítása a teljes populáción évtizedek óta bemutatott és végrehajtott, a társadalom összes tagjára kiterjesztett, *populációs szintű élő emberkísérletként* empirikus bizonyítékokkal igazolja,¹⁷ hogy miért szigorúan tilos magán egészségbiztosítókra bízni az egészség és az egészségügyi ellátás finanszírozásának a megszervezését. Nem csak az a probléma, hogy rendkívül drága, rendkívül pazarló, rendkívül rossz hatékonyságú és rendkívül tisztességtelen, igazságtalan és embertelen rendszer jön létre akkor, ha üzleti célú magántársaságokra bízva egy ország a társadalom egészséggel kapcsolatos biztonságának és az egészségügyének a finanszírozását. Az Amerikai Egyesült Államok fentiekben részletezett példája még egy fontos dologra világít rá: mégpedig arra, hogy az üzleti magánbiztosítók, az egész társadalom és a benne élő emberek alapvető érdekeivel ellentétesen, a lakosság 60-75%-ának a véleményével és akaratával szemben, évtizedeken át képes megakadályozni, hogy a társadalom végre áttérhessen egy olcsóbb, hatékonyabb, biztonságosabb, jobb minőségű, mindenkit lefedő és ellátó társadalmi egészségbiztosítási rendszerre.

Néhány fontos tanulságot érdemes összegezni a fentiek alapján. Az előzőekben elmondottak tanulságul kell szolgálnanak minden olyan ország számára, amelyben valamilyen formában »társadalmi igazságossági célokat« megvalósító, »köz célú, társadalmi kockázatkezelést« végző, »társadalmi egészségbiztosítási« rendszer működik. Különösen tanulságosak a fentiek akkor, ha egy ilyen »köz célú társadalmi egészségbiztosítási« rendszer számos problémával küszködik, diszfunkcionális működési zavarokat mutat, és részben naivitásból, részben tudatlanságból, részben hamis illúziókat táplálva az emberek hajlamosak elhinni, hogy egy profitorientált, »üzleti kockázatkezelést« végző »magáncélú üzleti egészségbiztosítási« rendszer bármiféle megoldást jelenthet a »köz célú társadalmi egészségbiztosítás« vélt vagy valós problémáira:

- (i) ha vannak működési zavarok a »köz célú társadalmi egészségbiztosítási« rendszerben, akkor azt a társadalmi egészségbiztosítási rendszer *keretei között* kell korrigálni, mert a »magáncélú üzleti egészségbiztosítás« úgy nem hoz megoldást, hogy közben számtalan sokkal súlyosabb társadalmi problémát okoz;
- (ii) alapvető és mélyen fekvő okai vannak annak, hogy egy »helyettesítő magáncélú üzleti egészségbiztosítási« rendszerben a társadalom jelentős része szükségképpen és megkerülhetetlenül biztosítatlanná válik, továbbá
- (iii) olyan egészségügyi költségrobbanás következik be, ami akár az egész gazdaságot visszavetheti;
- (iv) a »magáncélú üzleti egészségbiztosító« saját profitmaximáló »üzleti kockázatkezelési« mechanizmusai odavezetnek, hogy minél jobban rászorulna valaki az ellátásra és a biztosításra, annál magasabb díjat kell fizessen, és annál kevésbé tudja megfizetni azt.

¹⁷ Ez a fordulat Nicholas Barr professzorak az 1997-98-as tanév során a London School of Economics and Political Science 'Foundations of Health Policy' elnevezésű tantárgy keretében tartott egyik előadásán hangzott el (az itt leírtnál kissé sarkosabb, plasztikusabb és szellemesebb formában).

- (v) Összességében, minél kevésbé van szükségünk a biztosításra, annál jobban szeretnénk a »magáncélú üzleti egészségbiztosítók« biztosítást kötni velünk, de ha szükségünk van a biztosításra, akkor a »magáncélú üzleti egészségbiztosítónak« precízen pontosan emiatt már nincs szüksége miránk;
- (v) Ha egyszer elköveti azt a mérhetetlenül súlyos hibát (vagy bűnt) egy ország vezetése, hogy »magáncélú üzleti egészségbiztosítókra« bízza az országban élő emberek és a társadalom tagjainak az egészségét, az egészséggel kapcsolatos személyes, egészségi és egzisztenciális biztonságát, akkor mire a társadalom felébred, addigra a »magáncélú üzleti egészségbiztosítási« érdekkörök és lobbistáik már olyan mértékben képesek beenni magukat a rendszerbe, oly mértékű *korruptciós potenciálra* tesznek szert, hogy rendkívül nehézé válik megszabadulni tőlük. Ezért a fenti, az Amerikai Egyesült Államok »magáncélú üzleti egészségbiztosítás« rendszerére vonatkozó részletekből kirajzolódó súlyos társadalmi, gazdasági, politikai problémák és a társadalmi méreteket öltő egyéni emberi tragédiák elkerülésének az egyedüli hatékony útja az, ha nem kísérletezünk a *magáncélok* követő »üzleti egészségbiztosítók« és a *társadalmi célok* megvalósító és »köz célú társadalmi kockázatkezelést« végző »társadalmi egészségbiztosítás« összekeverésével, összemosásával. Ezek ugyanis nem keverhetők össze! Ezért minden ország és társadalom akkor jár a legjobban, ha eleve be sem engedi a rendszerébe a »magáncélú üzleti egészségbiztosítókat« »helyettesítő üzleti egészségbiztosító« szerepben, mert ha egyszer beengedte őket, akkor nagyon nagy küzdelmek árán sem biztos, hogy egykönnyen meg lehet szabadulni ezektől.
- (vi) Az Amerikai Egyesült Államok számtalan, a »köz célú társadalmi kockázatkezelést« megvalósító »köz célú társadalmi egészségbiztosítás« bevezetésére irányuló próbálkozása közül azért az egyik elsőhöz, a Truman elnök 1945-ös kezdeményezéséhez nyúltunk vissza, mert a tőle idézett 70 évvel ezelőtti beszéd gondolatai és a jelenlegi »magáncélú üzleti egészségbiztosítási« rendszer kritikái, továbbá a mostani politikai beszédek oly mértékben egybevágóak, mintha nem is hatvan-hetven évnyi különbség lenne Truman elnök gondolatai és ez utóbbiak között. Talán ez is az oka, az amerikaiak mintegy 75% százaléka Truman idejében is úgy gondolta (QUADAGNO, 2006) és most is úgy gondolja (KRUGMAN, 2005), hogy itt az ideje, hogy a magáncélú »üzleti kockázatkezelést« megvalósító »magáncélú üzleti egészségbiztosítási rendszert« felváltsa egy »köz célú, társadalmi kockázatkezelést« megvalósító »köz célú társadalmi egészségbiztosítási rendszer«.

A »magáncélú, üzleti kockázatkezeléssel« foglalkozó »magáncélú üzleti egészségbiztosítókra«, kártékonyaságukra, az általuk okozott súlyos problémákra vonatkozó információk, tapasztalatok, tények, ismeretek mindenki számára rendelkezésre állnak, jól ismertek és jól dokumentáltak. Bárki által, bármikor igen rövid keresés alapján interneten is megtalálható információkról van szó. Ezért, ha egy »köz célú, társadalmi kockázatkezelést megvalósító társadalmi egészségbiztosítást« működtető országban mostanában, 2016 körül, bárki az adott rendszer problémája kapcsán arról próbál meggyőzni bárkit, hogy a létező »köz-

célú társadalmi egészségbiztosítási rendszer» rendbetétele helyett bármiféle pozitív alternatívát, megoldást jelenthet a »magáncélú üzleti kockázatkezelést végző üzleti egészségbiztosítók« térnyerése, akkor az a mai világban két dolgot jelent 100%-os pontossággal:

- (a) az illetőnek halványlila fogalma sincs arról, hogy miről beszél, és még ahhoz is lusta volt, hogy nem több mint 10-20 perc alatt, a Google segítségével tájékozódjon. Ez egy olyan *hitelességi* probléma, ami miatt az illető nem vehető komolyan;
- (b) az illető nagyon is pontosan tudja, mit beszél, vélhetően *megfelelő pénzügyi ösztönzőkért* és hasonló *előnyökért* cserébe próbálja megbízói érdekében a saját honfitársai számára eladni az eladhatatlanul rossz, káros és mérgező portékát; miközben tudatosan nem mond igazat. Harmadik opció nincs.

Végezetül szeretnénk annyira világossá tenni, amennyire csak lehetséges, hogy itt, ebben a részben nem arról van szó, hogy a »magáncélú, üzleti kockázatkezelést« és *profitmaximálást végző »üzleti egészségbiztosító«* rossz vagy gonosz vagy valami hasonló lenne. Itt mindvégig azt próbáltuk érvekkel, tényekkel megértetni és világossá tenni, hogy milyen a »magáncélú üzleti egészségbiztosítók« működésének a *magáncélokból eredő lényege* és a megváltoztathatatlan *természete* a saját biztosításszakmai, »üzleti kockázatkezelési«, a működésük mélyebb közgazdasági összefüggései és hasonló okok miatt. Ha nem ilyen lenne egy üzleti biztosító, akkor rövid úton csődbe menne. Fontos tehát látni, hogy itt nem morális értelemben akarunk ítélni a »magáncélú üzleti egészségbiztosítók« felett. Mint ahogy annak a ténynek a rögzítése sem morális ítékezés, hogy például egy csapat farkasra nem szerencsés rábízni a bárányokat, vagy hogy ne csodálkozzunk, ha eltűnik az a káposzta, amit rábízunk a kecskékre. Mi arról beszélünk, hogy a »magáncélú üzleti egészségbiztosítók«, működésük és *természetük legmélyebb lényegéből fakadóan* teljes mértékben *alkalmatlanok* arra, hogy egy »köz célú, társadalmi kockázatkezelést végző társadalmi egészségbiztosítás« helyett megnyugtató módon megoldják egy adott társadalom tagjai egészségi ellátásának tisztességességi és társadalmi igazságossági szempontoknak megfelelő finanszírozását.

A morális probléma nem ezen a szinten van. A kalapács sem tehet arról, hogy alkalmatlan ablaktisztításra, mint ahogyan az ablakmosó szivacs sem tehet arról, hogy alkalmatlan szögek falba történő beverésére. A morális probléma akkor jelenik meg, ha valaki úgy erőlteti egy köz célú társadalmi egészségbiztosítási rendszer magáncélú üzleti egészségbiztosítási rendszerre való átalakítását, hogy (a) vagy nem tudja, hogy miről beszél és nincs tisztában azzal, hogy milyen helyrehozhatatlan társadalmi károkhoz és társadalmi méretekből jelentkező emberi tragédiákhoz vezet a javaslata (mert arra is rest volt, hogy utánanézzon annak, hogy miről beszél); (b) vagy nagyon is tudja, hogy miről beszél, és valamilyen egyéni előnyök, magán hasznok reményében gátlástalanul *hazudik* a társadalomnak. Ez a morális probléma.

A »helyettesítő magáncélú üzleti egészségbiztosító« önmagában csak egyszerűen *alkalmatlan* az egészség és az egészségügyi ellátás társadalmi szintű finanszírozásának a megoldására. Azért, mert a magáncéljaitól természetsze-

rűen és önmagában teljesen érthető módon nem tud elszakadni; ezek a magáncélok viszont sok ponton teljes mértékben ellentétesek azokkal a társadalmi célokkal és társadalmi igazságossági célokkal, amelyeket az egészség társadalmi szintű biztosítása révén meg kellene oldani. A »*magáncélú üzleti egészségbiztosító*« akkor is alkalmatlan lenne erre a feladatra, ha a legőszintébb jó szándéktól vezérelve teljes erejéből meg akarná oldani ezt a problémát. Ha ez így lenne: rövid úton csődbe menne. Valószínűleg előbb lehet egy szögletes fakeretből vaskarikát varázsolni, mint a »*magáncélú üzleti egészségbiztosítót*« alkalmassá tenni a »*közcélú egészségi kockázatkezelés*« megvalósítására és a társadalmi igazságosság és tisztességesség szempontjából fontos »*társadalmi egészségbiztosítási*« feladatok ellátására.

10.§ A NYILVÁNOS INDOKOLÁS, A REFLEKTÍV EQUILIBRUM ÉS AZ ÁTFEDŐ KONSZENZUS

A »nyilvános indoklás« (*»Public Justification«*) eszméje a hatodik és egyben az utolsó olyan alapeszme, amely az »igazságosság mint tisztesség politikai koncepciója« alapvető építőelemei közé tartozik. Didaktikai megfontolásokból itt is röviden felsoroljuk a másik öt alapvető gondolati építőelemet. Ezek a következők:

- (i) a »társadalom mint a polgárok társadalmi együttműködésének tisztességes és igazságos rendszere« (4.§);
- (ii) a »polgárok mint szabad és egyenlő személyek« – a »két morális képesség« (*»two moral powers«*) alapján: azaz az »igazságérzet képessége« (*»capacity for the sense of justice«*) és a »racionalitás és az önérdek felismerésének a képessége« (*»capacity for the own conception of the good«*) alapján (5.§);
- (iii) az átfogó doktrínák átfedő konszenzusával létrehozott politikai igazságossági koncepció szerint »jól elrendezett társadalom« (6.§);
- (iv) a »társadalom alapvető struktúrája« és a »háttérigazságosság« (8.§);
- (v) a »társadalmi szerződés«, az »eredeti kiindulási állapotot« és a »tudatlanság fátyla« (11.§).

A »nyilvános indoklás« (*»Public Justification«*), koncepciójának a lényege, hogy egy demokratikus társadalomban, amelyben a »világnézetek és átfogó doktrínák pluralizmusának a ténye« miatt szükségképpen sokféle eltérő vélemény, értékrend és világnézet van jelen. Ezért nem akármilyen érvekkel és nem akármilyen módon lehet érvelni a különböző, a közügyeket és a társadalom egészét érintő kérdésekben. Két, egymástól gyökeresen eltérő és sok ponton ellentétes világnézet képviselői például hiába próbálkoznának egymást pusztán csak a saját világnézetük, vallásuk értékrendjére, elveire vagy eszméire való hivatkozással meggyőzni, mert lehet, hogy pontosan ezek azok a tételek, amelyeket a másik fél a saját világnézetének a fő tételei alapján eleve elvet, vagy hamisnak tart. Ugyanakkor a társadalmi stabilitás és a társadalmi együttműködés fenntartása érdekében valahogyan mégis szót kell értsenek egymással a társadalom teljesen eltérő világnézetű polgárai a közös ügyekben.

Ráadásul a közügyeket és a társadalom egészét (vagy jelentős részét) érintő, azaz a »politikai szinten« megjelenő kérdésekben így vagy úgy, de az állam mint hatalom és mint erőszakszervezet is érintett. Ezért az ilyen kérdések téjté mindig az, hogy az állam milyen elvek, milyen értékek, milyen érvek mentén, milyen ügyekben és hogyan járjon el a társadalom erőforrásainak a felhasználásával és a társadalom által reáruházott hatalomnál fogva. Ez utóbbi mindig involválja az államhatalmi kényszerítő eszközök alkalmazását is. Ezért nem mindegy az, hogy az eltérő nézeteket, világnézeteket valló felek között mégis mik a közügyeket érintő kérdésekben a nyilvános indoklás és érvelés szabályai, és milyen alapon születnek döntések bizonyos közügyekben, illetve milyen alapon dől el, hogy mire és hogyan lesznek felhasználva az állam kény-

szerítő eszközei és a társadalom erőforrásai. A soron következő részekben e problémakör egyes fontos aspektusát vesszük végig.

A »nyilvános indoklás« (*»Public Justification«*) mint a hatodik alapvető építőelemet jelentő eszme további három fontos alapgondolatot hoz még be az igazságosság politikai koncepciójába: (i) a »*Reflective Equilibrium*«,¹ amelyet talán a leginkább az »érvekkel alátámasztott, kölcsönös megfontoláson alapuló egyensúlyi állapot« (mint megfontolt és végiggondolt konszenzus) fejez ki a legjobban; (ii) az »átfedő konszenzus« (*»Overlapping Consensus«*) és ehhez kapcsolódóan »az ítélet- és véleményalkotás korlátai« (*»Burdens of Judgement«*),² (iii) továbbá a »közügyekkel kapcsolatos nyilvános érvelés« (*»Public Reason«*).³

¹ A »*reflective equilibrium*« gondolatának jelentését, értelmét ebben a fejezetben és e fejezet egy külön alfejezetében részletesen fogjuk ismertetni. Addig azonban, amíg erre sor nem kerül, csak »*reflective equilibrium*«-ként fogjuk említeni. A „*reflective*” szó releváns jelentései: *meggondolt, megfontolt, gondolkodó, körültekintő, visszaható*. Az „*equilibrium*” szó releváns jelentései: *egyensúly, egyensúlyi állapot, egyensúlyi helyzet*. A »*reflective equilibrium*« ennek megfelelően – és koncepcionális jelentését is figyelembe véve – talán »*érvekkel alátámasztott és kölcsönös megfontoláson alapuló egyensúlyi állapot*”. Azért »*érvekkel alátámasztott és kölcsönös megfontolás*”, mert mint majd látni fogjuk, a felek egymással szembeni, a »nyilvános indoklás és érvelés« követelményeinek megfelelő – oda-visszaható – érvelései, párbeszéde alapján kialakuló, »*kölcsönös megfontolásain alapuló egyensúlyi állapotról*» (ha úgy tetszik, egy megfelelően végigvitatott és végiggondolt konszenzusról) van szó. Továbbá, mint majd kiderül, a »*nyilvános indoklás*« révén létrejövő megegyezést pontosan az »*érvekkel való alátámasztottság*« követelménye különbözteti meg az egyszerű megállapodásoktól.

² A »*Burdens of Judgement*« esetében itt az »*ítélőképesség és véleményalkotás korlátai*« fordítást alkalmazzuk. Ebben a koncepcióban a »*judgement*» szó »*ítélet(alkotás)*» és »*vélemény(alkotás)*» (és *döntés*) jelentéstartományai egyaránt fontosak. A »*burden*» szó *teher, terheltség* jelentése helyett inkább a »*korlát*», »*korlátozottság*» szavakat használjuk. Megítélésünk szerint *furán* hangozna az »*ítéletalkotás és véleményalkotás terhei/terheltsége*» szóösszetétel. A koncepció értelmét, jelentését viszont pontosan jól kifejezi az »*ítéletalkotás korlátai/korlátozottsága*», illetve a »*véleményalkotás korlátai/korlátozottsága*». Ezért a »*burdens of judgement*« koncepciót – a konkrét szövegkörnyezet stílusai környezetét is figyelembe véve – vagy az »*ítéletalkotás és véleményalkotás korlátai*«, vagy az »*ítéletalkotás korlátai*« (vagy korlátozottsága), vagy a »*véleményalkotás korlátai*« (vagy korlátozottsága) kifejezésekre fordítjuk. Ezek bármelyikét a »*Burdens of Judgement*« koncepciójának megnevezésére használjuk.

³ Figyeljünk fel arra, hogy a »*Public Justification*«, azaz »*nyilvános indoklás*« az a tágabb alapfogalom, amelybe az itt felsorolt egyéb koncepciók beletartoznak. Ez nem tévesztendő össze az e fogalomkörbe tartozó »*Public Reason*« fogalmával, amelyet például »*közügyekkel kapcsolatos nyilvános érvelés*» kifejezésre fordíthatunk, ha a fogalom és koncepció valódi jelentését is valamennyire érzékeltetni szeretnénk az elnevezésével. E két fogalomkört részletesen fogjuk tárgyalni, abból válik világossá e két különböző fogalom jelentése és a kettő közti összefüggések és különbségek. Itt csak arra a tényre akarjuk felhívni a figyelmet, hogy két különböző, de egy gondolatkörhöz tartozó fogalomról és koncepcióról van szó.

10.1.§ A NYILVÁNOS INDOKOLÁS

A »nyilvános indoklás« (*»Public Justification«*) gondolatának a bevezetésével a cél az, hogy meghatározzuk, milyen is az az *indoklási és érvelési mód*, amely megfelelően beleilleszkedik a – különböző »világnézetek és átfogó doktrínák pluralizmusával« jellemezhető – »szabad emberhez méltó demokratikus rendszerek« »politikai szintű igazságossági koncepciójába«, mik az ilyen érvelésnek és indoklásnak az alapvető jellemzői; s a közügyeket és a közösség egészét érintő kérdésekben hogyan indokoljuk meg álláspontunkat és döntéseinket.

A »nyilvános indokolás« eszméje szorosan összefügg a »jól elrendezett társadalom« (6.§) gondolatával, miután egy ilyen társadalom működését valamilyen, az »átfogó doktrínák« »átfedő konszenzusával« nyilvánosan elfogadott és elismert »politikai igazságossági koncepció« elvei, értékei, normái szabályozzák.

Ahhoz, hogy bármilyen társadalmi igazságossági koncepció be tudja tölteni a társadalmi »igazságosság politikai koncepciójának« a szerepét, azaz alkalmas legyen az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusával« történő, nyilvános elfogadásra és a társadalom egésze működésének a »politikai szintű« szabályozására, három alapvető követelménynek kell megfeleljen. Ez egyben az a három alapvető jellegzetessége is, ami az »igazságosság politikai koncepciójává« tesz egy társadalmi igazságossági koncepciót:

- (i) Először: az »igazságosság politikai koncepciója« ugyan egy »morális koncepció«, de egy speciálisan leszűkített morális koncepció, amely kifejezetten csak a »társadalom alapvető struktúrája« és a társadalom alapvető intézményei és a »háttérigazságosság« elveit, alapértékeit, normáit és szabályait határozza meg. Ez azt is jelenti, hogy az igazságosság politikai koncepciója közvetlenül nem vonatkozik a társadalmon belüli szervezetek, csoportok, egyesületek és hasonlók életére, működésére. A lokális igazságosság kérdéseire vagy az emberek egymás közötti viszonyaira való kiterjesztése, illetőleg az ezeket szabályozó normákkal való kapcsolata legfeljebb egy későbbi fázisban fontolható meg, akkor, ha erre kifejezett igény mutatkozna a társadalom részéről. Alapértelmezésben e társadalmon belüli és lokális igazságossági kérdésekre nem vonatkozik. Itt csak utalunk arra, hogy a korábbiakban részletesen bemutattuk, hogy a »lokális igazságosság« (és a »globális igazságosság«) koncepciói hogyan függnek össze a »társadalmi igazságosság politikai koncepciójával«, és milyen „illesztési”, összehangolási problémák jelentkeznek az igazságosság lokális, politikai (össztársadalmi) és globális szintű koncepciói érintkezési felületein (8.2.§).
- (ii) Másodszor: az »igazságosság politikai koncepciójának« az elfogadása nem feltételezi, nem várja el és nem jelenti egyetlenegy konkrét »átfogó vallási, filozófiai vagy erkölcsfilozófiai doktrína« elfogadását sem. Az »igazságosság politikai koncepciója« egy önálló koncepció. Kifejezetten csak a »társadalom alapvető struktúrájára« és a »háttérigazságosságra« vonatkozik; s elvei azokat az alapvető és a demokratikus társadalmak kultúrájában hagyományosan jelenlévő politikai értékeket fejezik ki és jelenítik meg, ame-

lyek kifejezetten és jellegzetesen a »társadalom alapvető struktúrájára«, annak alapintézményeire és a »háttérigazságosságra« vonatkoznak.

- (iii) Harmadszor: Az igazságosság politikai koncepciója, a lehető legnagyobb mértékben olyan alapvető eszmékből építkezik, amelyek a szabad emberhez méltó demokratikus társadalmak nyilvános, közpolitikai kultúrájából és hagyományaiból széles körben ismertek, illetve amelyek explicit vagy implicit módon jelen vannak e társadalmak kultúrájában, működésében és közgondolkodásában. Ilyen például a »társadalom mint a társadalmi együttműködés tisztességes rendszerének« gondolata (4.§); vagy ilyen például a társadalmi együttműködésben egész életükben normál funkcionáló-képességgel részt vevő »polgárok mint szabad és egyenlő személyeknek« (5.§) az eszméje. A történelmi tapasztalataink vagy a »szabad emberhez méltó demokráciák« hagyományainak, kultúrájának és működésének az alapján az »igazságosság politikai koncepciója« alapvetően kész tényként kezeli ezen alapvető eszméknek a demokratikus társadalmak közpolitikai kultúrájában és közgondolkodásában való jelenlétét és mély beágyazottságát.

Fel kell hívni a figyelmet, hogy a »szabad emberhez méltó demokráciák« értékei és alapeszméi igen nagy értékek és igen jelentős eszmék. Az »igazságosság politikai koncepciója« esetében korántsem valamiféle értéksemleges vagy az értékeket relativizáló koncepcióról van szó. A szabadság, az emberek morális értelemben vett egyenlősége, a tisztességes életésélyek és lehetőségek biztosítása minden polgár számára, a szabadság, a jogok és a lehetőségek valós értékének a megőrzése »generációkon át«, a »társadalmi együttműködés« terheinek és eredményeinek a tisztességes és igazságos megosztása, az emberi méltóság tiszteletben tartása, az »önbecsülés társadalmi feltételeinek« a biztosítása, a »szégyenmentes élethez« való jog elismerése és feltételeinek a biztosítása és a hasonlók olyan fontos és jelentős értékek és elvek, amelyek a »szabad emberhez méltó demokráciák« polgárait büszkeséggel töltik el. Ezen értékek és elvek alapján az ilyen társadalmak polgárai büszkén különböztetik meg társadalmukat a »szabad emberhez nem méltó rezsimektől«. Ezekért az értékekért és elvekért a »szabad emberhez méltó demokráciák« polgárai akár harcolni és készek; s ezen értékekért és elvekért számos »szabad emberhez nem méltó rezsím« polgárai sokszor kemény harcokat is folytattak szabadságharcaik és forradalmaik során. Attól tehát, hogy a »világnézetek és doktrínák pluralizmusának a ténye«, és annak következményei miatt a »társadalmi igazságosság politikai koncepciója« tudatosan és kényesen ügyel arra, hogy ne olyan alapértékekre és alapelvekre építsen, amelyek kifejezetten egy-egy átfogó doktrína speciális és jellemző sajátosságait jelentik, illetve ügyel arra is, hogy csak olyan alapértékekre és alapelvekre épüljön, amelyeket a lehető legtöbb »átfogó mérsékelt doktrína« a saját tanai alapján el tud fogadni, még korántsem lehet értéksemlegességről vagy az értékek relativizálásáról beszélni.

Korábban szó volt arról, hogy a »jól elrendezett társadalom« egyik lényegi sajátossága, hogy egy, a »nyilvánossági kritériumoknak« (6.§) megfelelő, mindenki által ismert és elismert »politikai igazságossági koncepció« értékei, elvei és normái által szabályozott módon működik, s így mindenki ugyanazt a »társadalmi igaz-

ságosságra» vonatkozó »politikai igazságossági koncepciót« fogadja el. Mint kifejtettük, ennek az alapja az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusa« (3.2.§, 4.§, 5.5.§, 6.§, 8.§). Azaz az, hogy a »jól elrendezett társadalomban« jelenlévő legkülönbözőbb világnézetek és »átfogó doktrínák« (és híveik) saját tanaik alapján el tudták fogadni az igazságosság politikai szintre leszűkített koncepciójának az értékeit, alapelveit és normáit; s így ki tudott alakulni az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusa« a »társadalom alapvető struktúráját«, annak alapintézményeit és a »háttérigazságosságot« szabályozó »társadalmi igazságossági« normák és szabályok »nyilvános politikai igazságossági koncepcióját« illetően.

Ezek az értékek, elvek és normák jelentik aztán azt a közösen elfogadott nézőpontot és szempontrendszert, amely alapján az egyes polgároknak a »társadalom alapvető struktúrájával«, illetve annak az alapvető politikai, társadalmi és gazdasági intézményeivel és a »háttérigazságossággal« szembeni elvárásai, követelései, illetőleg kritikái megítélhetők. Másképp fogalmazva: a társadalmi igazságosság nyilvános, mindenki által ismert és elismert és közösen elfogadott politikai koncepciójának a normarendszere jelenti azt a »közös morális viszonyítási rendszert« és »morális zsinórmértéket«, amely alapján a polgárok, mind a »társadalom alapvető struktúrájával« az alapintézményekkel, mind a hatalommal és a kormánnyal szembeni elvárásait, követeléseiket és kritikájukat a »nyilvános érvelés és indokolás« szabályainak megfelelően megfogalmazzák, illetve amely alapján ezek az elvárások, követelések és kritikák értelmezhetők és megítélhetők.

- Ez az alapja az egyes politikai cselekvések, kormányzati intézkedések megítélésének is egy »szabad emberhez méltó demokrácia« tisztességesen és igazságosan működő társadalmában.
- Ha viszont hiányzik a társadalom működéséből egy ilyen nyilvános, mindenki által ismert és elismert és közösen elfogadott »morális zsinórmérték és viszonyítási rendszer«, akkor az egyes intézkedéseket, a kormányzat és a hatalom képviselőinek a működését rendkívül nehéz megítélni és számon kérni. Ilyenkor a legkártékonyabb dolgokat is hasznosnak és jónak, míg a leghasznosabb dolgokat is rossznak lehet beállítani; s általában sincs meg a megfelelő alapja a hatalom egyes intézkedései megítélésének.
- A »szabad emberhez nem méltó rezsimek« lényegi sajátossága az ilyen »közös zsinórmérték« hiánya. Ennek a közösen elfogadott elvekből, értékekből, normákból és morális elvárásokból összeálló »morális viszonyítási rendszernek« a hiányában a „jó” és a „rossz” megkülönböztettségének a hiánya és a hatalom elszámoltathatóságának a hiánya jellemezi a tisztességtelenül és igazságtalanul működő rendszereket és a »szabad emberhez nem méltó rezsimeket«.

A »szabad emberhez méltó demokráciáknak« is és az idealizált »jól elrendezett társadalomnak« is lényegi jellemzője, hogy a »társadalmi igazságosság nyilvános politikai koncepciója« egy közös elvi alapot teremti a polgároknak a közügyekkel, a közpolitikával és a politikával kapcsolatos ügyekben ahhoz, hogy véleményüket, álláspontjukat megindokolják egymás számára, illetőleg hogy egymás véleményét, álláspontját, javaslatait ezen közös elvi alap és közpolitikai értékrend alapján megvitassák, értékeljék. Ezen a közös elvi alapon keresztül még az esetlegesen eltérő nézetek és álláspontok esetén is fennmarad a társa-

dalmi és politikai szintű együttműködésük egymással. A közpolitikai kérdéseket illető véleményeltéréseik megvitatását is a közösen elfogadott és magukénak érzett és igazságosnak és tisztességesnek tartott feltételekkel, és közös elvi alapokon és közös morális viszonyítási rendszer szerint folytatják le. Ez a »nyilvános indokolás« (*»Public Justification«*) mélyebb jelentése és jelentősége.

A nyilvános indokolás, de általában véve az indokolás is azokhoz szól, akik nem értenek velünk egyet. Ha nincs eltérés vagy véleménykülönbség az igazságosság politikai koncepciójának az egyes pontjait illetően, például bizonyos elveket, normákat, intézményi megoldásokat vagy közpolitikai programokat illetően, akkor tulajdonképpen nincs mit megvitatni és nincs mit megindokolni.

Az indokolás célja, hogy érvekkel meggyőzzük egymást, illetőleg közelítsük az eltérő álláspontokat, illetve megindokoljuk saját álláspontunkat, cselekedeteinket. Ezért az indokolás általában azokból a dolgokból indul ki, amelyeket az eltérő nézeteket valló felek közös pontoknak tartanak, illetve amikről azt tartjuk, hogy a másik fél is azonosan vagy hasonlóan gondolja.

A logikai érvek vagy a bizonyítékok önmagukban még egyáltalán nem jelentenek indokolást. A bizonyítékok egyszerűen csak bizonyos logikai összefüggéseket mutatnak be az egyes érvek és szempontok között. Ezek akkor válnak indokolássá, amikor legalább az érvelés alapjai vagy kiindulási pontjai a felek által közösen elfogadott pontok. Ebből a szempontból is rendkívüli fontosságú a »társadalmi igazságosság« »átfedő konszenzussal« létrejövő, »nyilvános«, azaz mindenki által ismert, nagyjából azonosan értelmezett és elismert »politikai igazságossági koncepciója«, amely egyben a »közös morális viszonyítási pontokat« és »közös morális zsinórmértéket« is jelenti a legalapvetőbb értékek, elvek, célok és normák tekintetében. Ez az ugyanis, ami eleve megad számos olyan közösen elfogadott kiindulási pontot, amelyre véleménykülönbség esetén a »nyilvános indokolás és érvelés« rá tud épülni vagy a közös meg egyezés, vagy az eltérő álláspontok közti különbségek (azaz a politikai és társadalmi konfliktusok) csökkentése, leszűkítése érdekében.

E közös alap és közös kiindulási pontok nélkül könnyen felerősödnek a társadalmi és politikai konfliktusok és a megosztottság, s egyfajta süketek párbeszéde alakulhat ki. A különböző, mindenféle közös alap és kiindulási pont nélküli »szekértáborok«, mintegy két párhuzamos valóságban létező »fél-társadalomként« mondogatják a maguk zárt logikájú, többé-kevésbé jól felépített érveiket, amelyeket a másik fél biztosan nem fogad el, még akkor sem, ha logikai szinten érti is ezeket az érveket. Ezek az érvek a saját szekértáborokon kívül nemigen találnak pozitív fogadtatásra, a konfliktusokat nem csökkentik, hanem elmélyítik; ráadásul – kissé távolabbról szemlélve – sokszor meglehetősen szektásnak és provinciálisnak is tűnnek. Egy »szabad emberhez nem méltó rezsimben«, illetve egy súlyos társadalmi, politikai konfliktusokkal és megosztottsággal terhelt társadalomban hiányzik a minimálisan szükséges közös kiindulási alap és a legalapvetőbb értékeket, elveket és célokat rögzítő »közös morális viszonyítási rendszert« és »közös morális zsinórmértéket« jelentő, »átfedő konszenzussal« létrejövő, »nyilvános politikai igazságossági koncepció«.

Ahhoz, hogy mások számára a »nyilvános indokolás és érvelés« formájában megindokoljuk a magunk *politikai, közpolitikai véleményét, álláspontját*, illetve megpróbáljunk másokat meggyőzni az igazunkról, két dolgot kell tegyünk: *közös alapokat, kiindulási pontokat kell találjunk* és érvelésünket erre kell építsük; továbbá a szóban forgó politikai, közpolitikai kérdés szempontjából *releváns tartalmú érveket kell találjunk* és használjunk. Mit is jelent ez bővebben?

(i) Egyrészt olyan politikai értékekre, alapvetésekre, meggyőződésekre és hiedelmekre kell apellálnunk, amelyeket *közös kiindulási pontoknak, közös alapnak* gondolunk, illetőleg amelyekről úgy gondoljuk, hogy *várható és elvárható*, hogy a másik fél elfogadja azokat *legalább* közös kiindulási pontokként, közös alapként. (ii) Másrészt *tartalmi értelemben* az adott politikai, közpolitikai probléma szempontjából *releváns értékekre, elvekre, szempontokra* hivatkozó érveket és ezekből felépülő érvelést kell alkalmazunk.

- Egy többé-kevésbé jól elrendezett, de nem idealizált »szabad emberhez méltó demokráciában, illetve egy idealizált »jól elrendezett társadalomban« a »nyilvános indokoláshoz« mindig lehet valamilyen elégséges közös konszenzust jelentő kiindulási alapot találni: bármilyen is a véleménykülönbség az egymással egyet nem értő felek között, feltételezhetjük, hogy azt, hogy olyan pontokat nem vitatnak, mint például: a társadalom együttműködési rendszer, és mint ilyen megfelelő tisztességességi és igazságossági szabályokkal kell rendelkezzen a társadalmi együttműködés terheinek és hasznainak az egymás közötti megosztását illetően; vagy például, hogy a polgárok – a két morális képességül alapján – szabad és morális értelemben egyenlő személyek. Ebből eredően feltételezhetjük, hogy a szabadnak és egyenlőnek tartott és a közös politikai értékeket, alapelveket és célokat osztó polgárok vitaképesek, képesek és alkalmasak az egymással és egymás eltérő véleményeivel szembeni kölcsönös tisztelet alapján a közös politikai értékekre és célokra hivatkozva érdemi párbeszédet folytatni a vitás közpolitikai kérdésekről, továbbá képesek és hajlandók is az ellentétes véleményeket, indokolásokat megfontolni.
- Ezzel szemben egy tisztességtelen hatalom uralma alatt, egy »szabad emberhez nem méltó rezsimben«, illetve egy politikailag súlyosan megosztott társadalomban nincs meg ez a közös alap és »közös morális viszonyítási rendszer«. Ez nem csak azt eredményezi, hogy a tisztességtelen hatalom és annak tisztességtelen képviselői nem számoltathatók el, mert hiányzik az a legalapvetőbb morális viszonyítási rendszer, amely az alapját képezhetné bármilyen cselekedetnek a közjó és a közös célok és értékek alapján történő megítélésének.
- Néha a tisztességtelen hatalom maga az, aki rövidtávú, vélt vagy valós politikai hatalmi érdekeinek előmozdítása érdekében politikai hatalomtechnikai eszközként is beveti azt a „trükköt”, hogy például a „politikai kormányzás” – kétes valós értékkel és nehezen értelmezhető jelentéstartománnyal rendelkező – jelszavával valójában szisztematikusan relativizál, megkérdőjelez és meg is tagad minden olyan korábbi közös értéket, célt, alapelvet, amely valaha még stabil közös kiindulási pontot vagy stabil morális viszonyítási pontokat jelentett a társadalom egésze számára a közös ügyeket illetően. Ez egy veszélyes játék. Igen rövidtávon ugyan akár kedvezhet is az érdemi vissza-

jelzések és viták hiányában egyre beszűkülőbb látókörűvé váló, a valóságtól egyre inkább elszakadó, a saját maga által kreált propagandát egyre inkább tényleges valóságként kezelő, egyre korlátozottabbá, egyre provinciálisabbá és egyre szektásabbá váló tisztességtelen hatalom hatalmi érdekeinek. Ugyanakkor *párhuzamos valóságok* és egy *szellemi polgárháborús helyzet* alakulhat ki, ami a legfontosabb erőforrás, a társadalmi bizalom és a társadalmi stabilitás súlyos megrendüléséhez és akár az adott ország működőképességének az elenyészéséhez vezethet. Ez, összeadódva a tisztességtelen hatalom valóságérzékelésének elvesztésével viszont hosszabb távon a tisztességtelen hatalomra is végzetes lehet.

A »nyilvános indokolás«, mint fentebb kifejtettük, többet jelent, mint egy adott premisszára, azaz egy kiindulási pontnak alkalmas előfeltevésre épülő »*értvényes érvelés*«. Az »*értvényes érvelés*« felállítja a különböző kijelentések és megállapítások közötti összefüggéseket: összeköti az alapvető gondolatokat és általános kijelentéseket egymással és bizonyos konkrétabb nézetekkel és véleményekkel; bemutatja a különböző koncepciók általános és logikai szerkezetét. Azzal, hogy a különböző koncepciók egyes elemeit, gondolatait egy áttekinthető és érthető egésszé rendszerbe szervezi, az »*értvényes érvelésnek*« tulajdonképpen egyfajta prezentációs funkciója is van. De amikor a kiindulási pontokul szolgáló előfeltevések, illetve a következtetések az egyet nem értő felek egyike vagy másika számára kellő megfontolás után sem fogadhatók el, akkor az »*értvényes érvelés*« nem elegendő a »*nyilvános indokoláshoz*«, mert nem tudja betölteni az ehhez szükséges szerepét.

Ezért például nem csak a mi meggyőződésünk, hanem mások kellő megfontolás után kialakult meggyőződése is szükséges ahhoz, hogy az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« (vagy bármely más politikai igazságossági koncepció) sikeresen érvényesíthető legyen. Ehhez egy minél szélesebb körű és a politikai igazságossági koncepció minél több elemére kiterjedő, széles körű társadalmi konszenzusra, ha úgy tetszik, egy *széles körű és általános »kölcsonös megfontoláson alapuló egyensúlyi állapot*« kialakítására van szükség. Ez lényegében a minél több »*átfogó doktrína*« minél több hívének, a »*társadalmi igazságosság politikai koncepciójának*« minél több alapértékére, alapelvére, céljára és normájára kiterjedő »*átfedő konszenzusát*« is jelenti egyben. Az, hogy a »*társadalmi igazságosság*« lehetséges »*politikai koncepciói*« közül melyik mennyire alkalmas arra, hogy az »*átfogó doktrínák átfedő konszenzusával*« a társadalom által elfogadott politikai igazságossági koncepció szerepét betöltsse, attól függ, hogy melyik körül mennyire széles körű és mennyire általános »*átfedő konszenzust*« lehet kialakítani. Nyilvánvaló: minél több doktrína minél több híve minél több részét fogadja el az adott politikai igazságossági koncepciónak, annál alkalmasabb az adott koncepció a »*társadalmi stabilitás*« megteremtésére és arra, hogy a társadalom egészének a *közös politikai igazságossági koncepciójaként* funkcionáljon. Az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának*« ebben rejlik a legnagyobb erőssége más lehetséges politikai szintű igazságossági koncepciókhoz képest. Ezt ugyanis Rawls a többi lehetséges és ismert *igazságossági koncepció* egyes

problémáinak és bizonyos hibáinak az azonosítását és elemzését követően kifejezetten a minél szélesebb körű és minél általánosabb »átfedő konszenzus« létrehozásának a céljával dolgozta ki. (Számos más ismert koncepció valamely átfogó doktrína politikai szintre vonatkozó alkalmazását jelenti.)

Nagyot téved az, aki azt várja el, hogy *minden* politikai kérdésben teljes egyetértés alakuljon ki. Ez irreális és túlzó elvárás lenne. A praktikus és reálisan megvalósítható cél az, hogy ha teljes egyetértés nem is alakítható ki, legalább a legfontosabb, a társadalmat leginkább megosztó ellentéteket mérsekeljük és szűkítsük, különösen a *lényegi alkotmányos kérdéseket* érintő ellentétek tekintetében.

Miért van kiemelt szerepe a *lényegi alkotmányos kérdéseknek*? Mint korábban írtuk (8.4.§), az alkotmány elvben a *legstabilabb és legállandóbb jogszabály*, épp ezért pontosan azok a kérdések kell, hogy belekerüljenek, amelyek a *társadalom stabilitása* és a *demokrácia intézményes garanciái* miatt a legfontosabbak, és ezért kiemelt védelmet kell élvezzenek. Az alapvető kérdések *alkotmányos rögzítésével* két dolgot kell megvalósítani:

- (i) Egyrészt: ezek a kérdések egyszer s mindenkorra kerüljenek le a napi politikai, pártpolitikai csatározások, alkudozások és hatalmi játékok színtereiről és napirendjéről.
- (ii) Másrészt: egyszer s mindenkorra függetlenedjen ezen kérdések és a kapcsolódó »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« tisztességesen elegendő küszöbszint feletti biztosításának a kérdése (13.§) a »*szociális-gazdasági kalkulustól*«, azaz attól, hogy adott évben *ki mit mond* a GDP-ben mért gazdasági növekedésről, a makrogazdasági mutatók alakulásáról, a költségvetés egyensúlyáról és helyzetéről, az ország állítólagos gazdasági teherherviselő képességéről és a hasonlóról.

Egy közepesen fejlett vagy fejlett, évi 10 ezer USD GDP-t elérő vagy meghaladó országban ugyanis az »*elsődleges prioritású társadalmi javakon*« kívül minden más »*nem elsődleges prioritású társadalmi kiadást*« függővé lehet tenni ettől a »*szociális kalkulustól*«, azaz a GDP-növekedéstől, az ország állítólagos gazdasági teherherviselő képességétől és a hasonlótól, de az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« minden egyes polgár számára történő tisztességes küszöbszintet meghaladó mértékű biztosítását nem. Ezek a javak ettől *elsődlegesek* és ettől *elsődleges prioritást élvező társadalmi javak*. Egy ilyen országban ugyanis a társadalmi jólét további növekedése egyáltalán nem a további GDP-növekedéstől függ, hanem a GDP igazságos, tehát tisztességes társadalmon belüli megosztásától. Egy igazságos, tehát tisztességes társadalomban az egyéb, »*nem elsődleges prioritású társadalmi javakról*« lehet politikai, pártpolitikai alkukat folytatni; minden ilyen nem elsődleges javat függővé lehet tenni a »*szociális kalkulustól*«, az ország állítólagos vagy tényleges gazdasági teherherviselő képességétől – de az »*elsődleges prioritású társadalmi javakat*«, és azok tisztességesen elegendő küszöbszint feletti biztosítását nem. Pont. Mint korábban bemutattuk, bizonyítást nyert, hogy az ilyen országokban a társadalmi jólét már egyáltalán nem a GDP további növelésétől, hanem az aktuális GDP

igazságos, tehát tisztességes társadalmon belüli megosztásától függ (WILKINSON és mtsai, 2009).

Ne feledjük, hogy egy »szabad emberhez méltó demokráciában« az alkotmány a legstabilabb és leginkább tiszteletben tartott jogszabály, amelyet csak igen ritkán és igen indokolt esetben módosítanak. Pontosan azok a társadalom alapvető struktúráját és a társadalom működését alapvetően érintő értékek, elvek és normák kerülnek az alkotmányba, amelyet a választási ciklusonként változó aktuális politikai erőviszonyoktól függetleníteni kell a társadalom stabilitása, a demokrácia védelme és a társadalom egészének a jóléte és kiszámítható stabil fejlődése szempontjából. Valójában az alkotmánynak mint kiemelt és különleges helyzetű jogszabálynak ez az egyik fő funkciója (8.4.§). Ezért van kiemelt szerepe a lényegi alkotmányos kérdéseket érintő ellentétek szűkítésének, összeegyeztetésének és alkotmányos szintű védelmet biztosító rögzítésének. Ilyenek például a következők:

- (i) *A hatalmi ágak szétválasztása, egymástól való függetlenítése, illetve az egymás közötti hatalommegosztás és a fékek és ellensúlyok megfelelő elrendezése a független törvényhozói, végrehajtói és ítélkezési (bíróági) hatalmi ágak között, valamint a többségi elv és a többségi hatalomgyakorlás korlátainak a felállítás, a többség zsarnokságának a kivédése, megelőzése az érdekében;*
- (ii) *minden egyes állampolgár egyenlő szabadságának, egyenlő jogainak és a jog és a törvények előtti egyenlőségének a rögzítése és garantálása oly módon, hogy azt a mindenkorai többségnek is muszáj legyen tiszteletben tartania.*
- (iii) *Ide tartozik az lelkiismeret szabadsága és ehhez kapcsolódóan a vallásgyakorlás szabadsága, a gondolatok és a gondolatok kifejezésének a szabadsága, a szólás szabadság, a politikai részvételhez való azonos jogok és lehetőségek biztosítása, a társulás, az egyesülés és a gyülekezés szabadsága, a szavazati jog és az egy ember egy szavazat elve (ideértve a kampányfinanszírozás ehhez kapcsolódó korlátait az egy pénz egy szavazat állapot kialakulásának a kivédése érdekében), a jogbiztonság és a hasonló politikai és egyéni szabadságjogok;*
- (iv) *Az azonos esélyek és lehetőségek és a diszkrimináció bármely formájának kizárása;*
- (v) *Az egyéni szabadság, a jogok és a lehetőségek valós értékét megőrző és biztosító garanciák és társadalmi, gazdasági igazságossági elvek.*
- (vi) *Az »elsődleges prioritású társadalmi javak tisztességesen elegendő küszöbszint feletti biztosítása«, minden egyes polgár számára, s köztük az »önbecsülés, a szegénymentes élet és az emberi méltóság társadalmi alapfeltételeinek«, a biztosítása, valamint az ezeket biztosító »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű intézmények« alkotmányos szintű védelme és alkotmányban rögzített működési garanciái.*

Ha és amennyiben az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusával« létrejövő »politikai igazságossági koncepció« mentén egy társadalom el tudja érni azt, hogy legalább ezekben a »lényegi alkotmányos kérdésekben« (»constitutional essentials«) kellő mértékben leszűkíthetők legyenek az egyes politikai nézetek és képviselőik

közötti ellentétek, annak már önmagában felmérhetetlenül nagy jelentősége van a társadalom stabil, kiszámítható jövője és fejlődése szempontjából. Mindaddig, amíg a »*lényegi alkotmányos kérdésekben*« megvan a megfelelő egyetértés és konszenzus, de legalábbis nem túl nagyok az ellentétek, addig megvan a remény arra, hogy a »*szabad és egyenlő polgárok*« közötti »*tisztességes és igazságos feltételrendszer*« szerinti »*politikai és társadalmi együttműködés*«, amely nem más, mint a »*szabad emberhez méltó demokrácia*« és a »*polgárok szabadsága, jogai és lehetőségei valós értékének a megőrzése*« megvalósuljon.

Ez sajnos megfordítva is igaz: egy »*szabad emberhez nem méltó demokráciában*« a tisztességtelen hatalom épp az alkotmány gyakori és az aktuális hatalmi, politikai érdekeinek megfelelő *ötletszerű* és *ad hoc* módosítgatásával súlyos társadalmi és erkölcsi károkat okozó dolgokat *közöl és tesz* a társadalom egészével, *például*:

- (i) A legfontosabbnak és legstabilabbnak hitt és közös kiindulási pontnak, *morális viszonyítási rendszernek* számító addig elfogadott értékek, elvek és normák sem számítanak a hatalom számára, minden relatív, minden megkérdőjelezhető, minden átírható, módosítható;
- (ii) Ha még ezek az alapvető és *korábban társadalmi konszenzussal morális viszonyítási rendszert jelentő* értékek, elvek és normák sincsenek biztonságban, *akkor* valójában semmilyen érték, elv és norma sincs biztonságban és *semmi sincs biztonságban*;
- (iii) A tisztességtelen hatalom lényegében *megkérdőjelez, relativvá tesz, aláás* vagy *megszüntet* minden olyan értéket, elvet, normát és *morális zsinórmértéket*, amely alapján a társadalom – a társadalom által megbízott és eltartott – hatalommal szemben elvárásokat fogalmazhatna meg; mert amikor a társadalom éppen egy *stabil kiindulópontnak* hitt érték vagy elv alapján elvárásokat fogalmazna meg (az általa megbízott és eltartott hatalommal szemben), akkor a tisztességtelen hatalom gyorsan és *ad hoc* módon átírja azokat a szabályokat, amelyek viszonyítási pontot jelenthetnek a hatalom elszámoltathatósága szempontjából.
- (iv) Lényegében eltüntetik az összes olyan »*kályhát a sarokból*«, amelytől mint *stabil ponttól* ki lehetne indulni, vagy amihez vissza lehetne térni. Ezzel nem csak a tisztességtelen – és a morálisan megalapozott elvárásoktól és a számonkéréstől bujkáló – hatalommal szembeni elvárások megfogalmazását és a hatalom elszámoltathatóságát számolják fel; valójában megszüntetik, felszámolják a tisztességes és érdemi párbeszéd lehetőségét, a »*nyilvános indokolás és érvelés*« közös alapjait, előfeltételeit, premisszáit és lehetőségét, s súlyosan felerősítik a társadalom megosztottságát. De ez csak mindaddig érvényes, amíg a társadalom tagjai elfogadják, hogy a tisztességtelen hatalom által tudatosan és folyamatosan, »*menet közben változtatott, átírt játékszabályok szerint játsszanak*«; amíg elfogadják, hogy a tisztességtelen hatalom által kreált *újnyelven*, »*átértelmezett és új jelentésű szavaival, fogalomkészletével*« fejezzék ki magukat; és mindaddig, amíg a társadalom tagjai e tisztességtelen manipuláció kivédésére vissza nem veszik a *szavaikat, fogalmaikat* és azok *valódi jelentését*, és az »*új*

nyelv és új beszéd” elvetését követően el nem kezdenek egymással egy, a szavak és a fogalmak valódi jelentéseit hordozó, valódi nyelven egy érdemi párbeszédet az átfedő konszenzus és egy közös társadalmi igazságossági politikai koncepció kialakítására. Ez az, amivel egy olyan széles körű új társadalmi közmegegyezést tudnak kialakítani a polgárok, amely mögött felsorakoztatható a társadalom jelentős része, felszámolható a társadalom mesterséges és manipulált megosztottsága, és ettől világossá válik, hogy a tisztességtelen hatalom morális legitimációját (már rég) elvesztette. Ha sikerül megteremteni a társadalmi igazságosság politikai koncepciójával kapcsolatos átfedő konszenzust, azaz egy széles körű társadalmi összefogást az igazságosság és a tisztességesség politikai koncepciója mentén, akkor a tisztességtelen hatalom légüres térbe kerül, majd előbb-utóbb, mint a történelem során eddig minden tisztességtelen hatalom: megbukik.

- (iv) Végezetül azt a technikai szempontot sem szabad elfelejteni, hogy a *jogszabályok hierarchiája* miatt minden jogszabály meg kell feleljen az alkotmányban foglaltaknak. Ezért az alkotmány módosítása rengeteg alacsonyabb rendű jogszabály folyamatos módosulását vonja maga után, így az alkotmány gyakori módosíthatóságával a tisztességtelen hatalom lényegében a *jogrend mint az egyik legfőbb közjó* és a *jogbiztonság* egészét ássa alá és rendíti meg. Ez olyan, mintha valaki folyamatosan rázná a gyümölcsfákat és a végén nem értené, hogy miért nem maradt egyetlen érett gyümölcs sem a fákon a szüretelés idejére.

Remélhetően nyilvánvalóvá vált, hogy a »nyilvános indokolás és érvelés« (»Public Justification«) legfőbb célja, hogy segítsen megőrizni az igazságos, tehát tisztességes, »szabad emberhez méltó« és hatékony demokratikus társadalmi együttműködést, mégpedig a szabadnak és egyenlőnek kezelt polgárok közötti kölcsönös tiszteletre és viszonyosságra (reciprocitásra) alapozva. Ebben a társadalmi, politikai szinten megjelenő s az igazságosság politikai koncepciójával kapcsolatos vitás kérdéseknek a »nyilvános indoklás« koncepciója szerinti folyamatos rendezése nagy szerepet játszik. Ez azonban csak akkor működik, hogyha a »közös morális viszonyítási pontokat«, illetőleg az ezeket nagyrészt rögzítő »lényegi alkotmányos kérdéseket, pontokat« tekintve a vélemények nagyjából megegyeznek; azaz létezik egyáltalán az a »közös morális és alkotmányos viszonyítási rendszer és értékrendszer«, amelyből kiindulva vagy amelyhez visszanyúlva vagy amelyre hivatkozva közelíthetők az álláspontok a vitás kérdésekben, és sikerül a konfliktusok feloldása.

Ha ez a *közös morális kiindulási pontokra* vonatkozó egyetértés veszélybe kerül, akkor a társadalom igen nehéz helyzetbe kerül, ugyanis veszélybe kerül az a *közös alap*, amely az egyre növekvő *megosztottság és konfliktusok* mérsékléséhez, a vélemények közelítéséhez szükséges párbeszéd és megegyezés *közös kiindulási pontjait jelentheti*. Ilyen helyzetekben a *politikai filozófia egyik fontos feladata*, hogy az *absztrakciós* szint és az *általánosítási szint* növelésével megpróbáljon visszább nyúlni és egy *magasabb elvonatkoztatási szinten találni közös kiindulási pontokat*, amelyre építve ki lehet dolgozni és ki lehet alakítani

olyan igazságossági koncepciókat, amelyek a fennálló súlyos véleményeltéréseket és ellentéteket szűkítik. Ezzel a módszerrel (azaz a *magasabb elvonatkoztatási szintekre való visszanyúlással*, e szinteken lévő közös kiindulási pontokról való újraindulással) lehet újraépíteni a társadalmi közmegegyezést és az igazságosság politikai koncepcióját.

Mint fentebb írtuk, a »szabad emberhez nem méltó demokráciákban« az alkotmány és a törvények folyamatos, *ad hoc* jellegű, önkényes módosításával a tisztességtelen hatalom – miközben szándékosan *demonstrálja*, hogy ő „*még ezt is megteheti, ha akarja*” – akarva vagy akaratlanul pontosan folyamatosan ezt a »közös morális viszonyítási rendszert« ássa alá és rombolja. A tisztességtelen hatalom *tisztességtelen, felelőtlen, önző és öncélú primitív hatalomtechnikai megfontolásai* szempontjából ez mint társadalomromboló *hatalomtechnikai* eszköz persze megfelel a minden kocsmapolitikus által is jól ismert »*oszd meg és uralkodj*« közhelyszerű, kocsmapolitikai szintű bölcsességnak. A probléma az, hogy a tisztességtelen hatalom a regnálásánál hosszabb távra szólóan rombolja a társadalom erkölceit, fokozza fel a társadalom megosztottságát és a társadalmi konfliktusokat, továbbá rombolja le a legfontosabb társadalmi, gazdasági erőforrást jelentő társadalmi bizalmat.

Végezetül: érdemes fordítva is végiggondolni a »nyilvános indokolás és érvelés«, valamint az »érvekkel alátámasztottság követelményének« a logikáját és következményeit. A »fordítva végiggondolás« alatt itt azt értjük, hogy a »nyilvános indokolás« és az »érvekkel alátámasztottság követelménye« nem csak akkor jut érdekess szerephez, amikor az »igazságosság politikai koncepcióját« akarjuk az »átfogó doktrínának« és híveik által elfogadható közös kiindulási pontokból elindulva létrehozni. Ezek akkor is fontosak, amikor már létezik a »társadalmi igazságosság politikai koncepciója«, és annak értékei, alapelvei, céljai és normái szerint szabályozottan működik a társadalom.

Ilyenkor a »nyilvános indokolás« és az »érvekkel való alátámasztottság követelménye« több más mellett azt is jelenti, hogy egy »szabad emberhez méltó demokráciában« – amelynek működését, a »társadalom alapvető struktúráját«, annak alapintézményeit és a »háttérigazságosságot« az »átfedő konszenzussal« létrehozott »társadalmi igazságosság politikai koncepciója« szabályozza – a közös ügyeket, politikai állásfoglalásokat és a társadalom életét, körülményeit szabályozó jogszabályokat *minden esetben* az igazságosság nyilvános és mindenki által (nagyjából) *ismert és elismert* politikai koncepciójának értékeire, elveire, céljaira és normáira visszavezetve »érvekkel alá kell támasztani« és meg kell »nyilvánosan indokolni«. Például a hatalom azzal fejezi ki a polgárok személyének, méltóságának, autonómiájának és politikai autonómiájának, valamint általában is a demokráciának a *tiszteletben tartását* egy »szabad emberhez méltó demokráciában«, hogy *minden esetben* a közös, nyilvános és ismert »társadalmi igazságossági politikai koncepció« értékeire, alapelveire, normáira visszavezetett »érvekkel támasztja alá« és »nyilvánosan indokolja« döntéseit (FREEMAN, 2007).

Egy »szabad emberhez nem méltó demokráciában« a hatalom azzal fejezi ki azt, hogy *nem tiszteli a polgárokat* és nem tartja tiszteletben személyüket,

méltóságukat, autonómiájukat és politikai autonómiájukat, hogy (i) vagy egyáltalán nem is indokolja döntéseit; (ii) vagy *ad hoc* módon előrángatott, sem egy mással, sem más korábbi mondásokkal, sem az igazságosság politikai koncepciójának értékeivel, elveivel, normáival különösebb összefüggésben nem lévő *érvek tűnő mondásokkal* indokolja döntéseit, (iii) mindezeket az (i) és (ii) alatti dolgokat úgy teszi, hogy közben még az igazságosság nyilvánosnak és elfogadottnak hitt politikai koncepcióját is kénye kedve szerint módosíthatja; például gyakori alkotmánymódosításokkal vagy más módon. Mindezek annak a biztos jelei, hogy a hatalom tisztességtelen, továbbá hogy a tisztességtelen hatalom egyáltalán nem kezeli polgárként és minimálisan sem tiszteli a társadalom – egyébként őt megbízó és őt eltartó – polgárait.

A »szabad emberhez méltó demokráciákban« a polgárok nem alattvalók. Ők sem tartják magukat annak, ők sem tűrik, hogy a hatalom akként kezelje őket, de a hatalomnak sem jut eszébe alattvalóként kezelni a polgárait. Az ilyen rendszerben, Konrad Adenauer szavaival élve: „a demokrácia számunkra világnézet” (ADENAUER, 1998). Ezért a »szabad emberhez méltó demokráciákban« a polgárokkal nem csak úgy egyszerűen *megtörténnek* a lényegi alkotmányos kérdéseket és a fontos közügyeket érintő, fejük felett hozott döntések; nem egyszerűen megtudják a hatalom egyoldalú bejelentése alapján, hogy most éppen mi a döntés; és nem egyszerűen passzív végrehajtói vagy elszenvedői ezeknek a döntéseknek. A polgárok szabad, egyenlő, a hatalom által tiszteletben tartott, *autonóm szereplőkként* részt vehetnek a politikai folyamatokban; s ha ténylegesen részt is vesznek a politikai folyamatokban, akkor ők maguk is *aktív alakítói* ezeknek a döntéseknek. Ők is kötelesek egymásnak érvekkel alátámasztani a lényegi alkotmányos kérdéseket vagy fontos politikai, közpolitikai kérdésekben kialakított nyilvános véleményüket, de a hatalom is köteles minden esetben a nyilvánosan elfogadott politikai igazságossági koncepció értékeire, elveire, normáira visszahivatkozva megindokolni és érvekkel alátámasztani javaslatait és döntéseit. Ez alapvető követelmény, mert a társadalommal, a közügyekkel kapcsolatos politikai szintű döntések alapvető fontosságú lényegi jellemzője, hogy vagy így vagy úgy, de kivétel nélkül minden esetben az államhatalom és az államhatalmi kényszerítő eszközöknek a felhasználásáról van szó. Ennek az államhatalomnak a tekintetében minden polgárnak, így magának az elnöknek, a miniszterelnöknek, a minisztereknek és a parlamenti képviselőknek is pontosan ugyanúgy egyetlen egy darab, mindenki máséval azonos értékű „*résvénye*” van, mint a társadalom bármely más tagjának, ideértve a társadalom hátrányos helyzetű vagy legszegényebb csoportjait, de még az utcán élő hajléktalant is. Ezen egy darab, azonos értékű „*államhatalmi részvény*” soha senkit nem jogosít fel arra, hogy csak úgy figyelmen kívül hagyja a társadalom összes többi ugyanolyan „*államhatalmi részvénnel*” rendelkező tagjának az államhatalom felhasználásával kapcsolatos jogos szempontjait és érdekeit. Egy képviseleti demokráciában nyilván a kérdés a gyakorlati életben ennél összetettebb, ami azonban nem változtat a dolog érdemi, elvi lényegén. Az »*érvekkel való alátámasztottság*« követelményének, a »*nyilvános indokolás kötelezettségének*« mindenki minden esetben eleget kell tennie, aki a közös ügyekben, azaz a társadalom egészének életét, életkörülményeit

érintő kérdésekben megnyilvánul, javaslatot tesz vagy döntéseket hoz. Ezek az okai, hogy az »érvekkel való alátámasztottság« és a »kölcsonösség« (a »kölcsonös megfontolás« kapcsán) fontos, lényegi jellemzői, követelményei és összetevői a »nyilvános indokolás« koncepciójának.

Ezzel szemben a »szabad emberhez nem méltó rezsimekben« a polgárokat a tisztességtelen hatalom alattvalóként kezeli, sem polgárokként, sem személyükben nem tiszteli. Egyáltalán nem törődnek azzal, hogy a polgárok érdemben részt vehessenek a politikai folyamatokban. A nép bevonása egyes döntésekbe (például népszavazás révén) nem a polgárok valós akaratának a megismerését és teljesítését, hanem a hatalom már előzetesen meglévő véleményének, már előre eldöntött álláspontjának a népre való hivatkozással történő legitimálását, megerősítését szolgálja. Az ilyen, »szabad emberhez nem méltó rezsimekben« a tisztességtelen hatalom egyáltalán nem törődik a döntések megfelelő, a politikai igazságosság nyilvános koncepciójára visszavezetett érvekkel való alátámasztásával és nyilvános indokolásával. A döntéseket – ha épp nem titkolják – egyoldalúan bejelentik; s ha egyáltalán indokolják, akkor az éppen »kezdjük ügyében lévő«, aktuálisan a legjobban hangzónak tűnő érvekkel indokolják. Ezeknek az *ad hoc*, most éppen jól hangzó érveknek, indokoknak vagy van köze bármilyen társadalmi igazságossági politikai koncepcióhoz, vagy nincs; továbbá vagy van köze az előző alkalommal vagy a legközelebbi alkalommal mondott jól hangzó és elvszerűség látszatát keltő *ad hoc* érvekhez és indokokhoz, vagy nincs. Az ilyen rendszerekben nem tisztelik meg az embereket az igazmondással és a komolyan vehető érvekkel. A semmivel sem összefüggő, *ad hoc* előrángatott, ellentmondásos, inkongruens és nem komolyan vehető érvelés – a polgárokat megillető kötelező *tisztelet megtagadása* mellett – a polgárok politikai részvétele és autonómiája megtagadásának is az eszköze. A »szabad emberhez nem méltó rezsimekben« mindez a hatalom tisztességtelenségének a lényegi megnyilvánulásai és jellegzetességei közé tartozik.

10.2.§ REFLEKTÍV EQUILIBRUM, A BELSŐ MEGGYŐZŐDÉS ÉS AZ IGAZSÁGOSSÁGI ELVEK ÖSSZHANGBA HOZÁSA

Ha meg akarjuk érteni a »reflective equilibrium« koncepcióját, akkor érdemes kiindulni abból az alapvetésből, hogy a »társadalmi együttműködésben« részt vevő »polgárok szabad és egyenlő személyek«; s mint ilyenek alapvetően »két erkölcsi képességgel és erővel« rendelkeznek. Az egyik alapvető morális képességük az »igazságérzetre való képességük«, a másik pedig a »gondolkodásra, racionalitásra való képességük«.⁴ Ez utóbbi mind a filozó-

⁴ Ez az, amit más helyeken a »saját érdek felismerésnek a képességeként« is említünk, a »capacity for the own conception of the good« kifejezés alapján. Itt ugyanerről az erkölcsi képességről van szó. Az itt alkalmazott kifejezés, azaz a »gondolkodásra és racionalitásra való képesség« és a »capacity for the own conception of the good« ugyanarra a koncepcióra utal ebben a gondolati rendszerben.

fiai értelemben vett »gyakorlati gondolkodást«, mind az »elméleti gondolkodást« jelenti (RAWLS, 1999a). Némileg leegyszerűsítve: a »gyakorlati ész és gondolkodás« alatt azt az emberi tulajdonságot és képességet értjük, hogy az ész, az értelem és a gondolkodás felhasználásával képesek vagyunk megfontolni, hogy mit cselekedjünk egy adott probléma esetén vagy egy adott helyzetben. Az »elméleti ész és gondolkodás« azt a képességünket jelenti, hogy képesek vagyunk elvont, elméleti problémákon elgondolkodni, elvont és elméleti szinten gondolkodni, és ilyen szintű problémákat megoldani. Például képesek vagyunk *múltbéli események, jelenségek* okain elgondolkodni, és alternatív magyarázatokat kialakítani; vagy képesek vagyunk *jövőbeli dolgokat* végiggondolni, megtervezni vagy például múltbéli tények alapján előre jelezni. Az »elméleti ész és gondolkodás« tényekkel és azok lehetséges összefüggéseivel, magyarázataival foglalkozik, vagy akár elvont, általánosabb politikai filozófiai problémákkal és azokkal kapcsolatos elvont, elvi, elméleti konstrukciók értelmezésével és megalkotásával foglalkozik (WALLACE, 2014), például a társadalmi igazságosság politikai koncepciója kapcsán.

Normál körülmények között mind a »két morális képességünk és erőnk«, azaz mind az igazságérzet képességünk, mind a racionalitásra, gondolkodásra való képességünk születésunktől fogva, fokozatosan, több egymásra épülő fázison keresztül fejlődik ki. A morális fejlődés csecsemőkortól és korai kisgyermekkortól tartó fejlődése egy meglehetősen összetett téma, amelyet ebben a fejezetben részleteiben nem tudunk kifejteni. Itt csak néhány, e fejezet fő gondolatmenete szempontjából fontos tényt szeretnénk rögzíteni. A csecsemő még teljes mértékben rá van szorulva a külső környezetére, az őt gondozó szülőkre, a legalapvetőbb szükségleteinek a kielégítése szempontjából is. Az ekkor jellemző alapvető *egoizmus*, azután a *felsőbb hatalom moralitásához (pl. szülő) való igazodás*, majd a baráti kör, illetve *kortárs csoport moralitásához való igazodás* fázisai után végül kialakul (ha kialakul) az *igazságossági elvek szerinti moralitás* (RAWLS, 1999a); feltevé, hogy megfelelők a gyermek fejlődésének körülményei, és morális fejlődésük nem reked meg valamely korai, primitívebb fejlődési fázisban (NUSSBAUM, 2004, 2013). A különböző fázisokkal a lojalitás- és a referenciarendszer is változik: először a szülő és a szűk családi kör, utána már a tágabb családi, baráti és bizonyos kortárs csoportok (például: iskolai osztály), végül a tágabb környezet, a társadalom egésze. Ennek társadalmi igazságossági, morális és politikai jelentősége is van: ha például a morális fejlődés megreked egy bizonyos fázisban, az oda is vezethet, hogy a személyi moralitása kiterjed a családjára, esetleg bizonyos baráti körre, de az azon kívüli világra már nem. Így előfordulhat, hogy egy, a családi, vagy szűk baráti körben teljesen morális személy teljesen amorális, netán antiszociális, illetve önző és érzéketlen módon viszonyulhat a számára fontos családi, baráti körön kívüli környezethez (RAWLS, 1999a). Vannak, akik ezt összevetésvetik a családi értékek fontosságával és a család elsődlegességével – miközben teljesen más dologról van szó. A családközpontúság, a családi értékek ugyanis nem adnak felmentést a szociális érzékenységgel és társadalmi igazságossággal kapcsolatos morális kötelezettségek alól.

A *morális fejlődés fázisait*, problémáit itt, ebben a fejezetben nem tudjuk részletezni, de utalva egyes gondolkodók e témával kapcsolatos művére,⁵ néhány, a jelen gondolatmenet szempontjából fontos pontot szeretnénk rögzíteni:

- (i) A *morális fejlődés* több egymásra épülő fejlődési *fázisból* áll (ROUSSEAU, 1762). A morális fejlődési folyamat rendkívüli mértékben függ már csecse-

⁵ A morális fejlődés kérdésével és az oktatás szerepével kapcsolatosan meg kell említeni Jean-Jacques Rousseau (1712–1178) 1762-ben publikált, majd több helyen (pl. Párizs, Genf) még abban az évben betiltott, sőt elégetett művét, az *Emil, avagy a nevelésről* (1762) című művét, amely a Nagy Francia Forradalmat követően például a közoktatási rendszer átalakítását inspirálta. Régóta fennálló és régóta ismert és régóta megalapozott társadalmi problémákról van szó. Továbbá régóta ismert a korai gyermekfejlődés és az oktatási rendszer minősége és a társadalmi igazságosság és tisztességesség, a társadalom működésének minősége és a politikai rendszer tisztességessége közötti összefüggés. És régóta ismert a gondolatok, könyvek betiltásának és elégetésének a jelensége is – magukat egyébként tisztességesnek gondoló és láttatni óhajtó tisztességtelen hatalmak részéről. A Rousseau *Emil, avagy a nevelésről* című művében leírtak nem vesztek a feledés homályába. Az azóta eltelt időben számos gondolkodó, így Immanuel Kant (1724–1804) *A gyakorlati ész kritikája* (1788) című művében (KANT, 1991), John Stuart Mill (1806–1873) számos, például *A szabadságról* (MILL, 1859) vagy a *Haszonelvűség* című művében (1861) vagy újabban Jean Piaget (1896–1980) számos munkájában, így például *A gyermek morális ítéletalkotása* (PIAGET, 1932) című művében és számos, az érzelmi és értelmi fejlődés elméletéről szóló írásában (WADSWORTH, 1995) vitte és fejlesztette tovább a Rousseau *Emil* című művében kifejtett gondolatokat. Amerikában a Vermont állam Burlington nevű városában született John Dewey (1859–1952), a Columbia Egyetem professzora, az 1900-as évek első évtizedeiben végzett munkássága úttörő és meghatározó volt e téren és a demokrácia, az iskolarendszer és a demokráciát és az emberi fejlődést elősegítő iskolarendszer koncepcióinak a kidolgozása terén. Megemlíthető például a *Demokrácia és nevelés* (1916), *Az iskola és a társadalom* (1915), *Az alkotó intelligencia* (1917), illetve *A gondolkodás nevelése* (1910) című műve. Megjegyzendő, hogy az 1913-ban irodalmi Nobel-díjjal kitüntetett indiai író, költő, zeneszerző, zenész, táncművész, filozófus és pedagógus: Rabindranath Tagore (1861–1941), akinek iskolájában nevelkedett a későbbi indiai politikai és kulturális elit számos meghatározó alakja (és érdekességképpen: Amartya Sen édesanyja, Amitay Sen is), hasonló elvek szerint alakította ki saját iskoláját, egyetemét, amely számos, a sikeresége miatt később híressé vált európai iskolai rendszer mintájává vált. Elveiről, nézeteiről átfogó és napjaink problémái szempontjából is tanulságos képet alkothatunk *Az ember vallása* (1930) című munkájából (TAGORE, 1930). Sok, a modern pedagógia elvek megfogalmazásával híressé vált nyugati szerző rendszeresen látogatta és tanulmányozta Tagore iskoláját és az egyéni képességek, tehetségek személyre szabott kibontakoztatására irányuló fejlesztési, nevelési, oktatási elveit és módszereit. (NUSSBAUM, 2010). Mint Martha Nussbaum leírja, például korabeli finn oktatási szakemberek is rendszeresen tanulmányozták Tagore módszereit (NUSSBAUM, 2010). Mindezeket legalább két céllal részletezzük itt: egyrészt akiket ez a rendkívül fontos témakör bővebben érdekel és az eredeti forrásokból akarnak tájékozódni, azok számára ez egy ajánlott irodalmi lista. Másrészt jelezni akarjuk, hogy ez a problémakör nagyon régóta ismert, a problémák azonosítása és a megoldás irányai szintén régóta ismertek és megalapozottak, azaz a korai gyermekfejlesztésre, az iskolarendszernek az emberi fejlődést és a demokráciát elősegítő átalakítására vonatkozó akár jelenkori javaslatok, bármennyire modernnek is tűnnek, valójában régóta nem kellőképp megoldott problémák régóta megalapozott javaslatainak a legújabbkori verzióit jelentik.

- mőkortól a koragyermekkor környezeti hatásaitól, attól, hogy a kicsi gyermeket megfelelően ápolják, gondozzák, szeretik-e vagy sem (ROUSSEAU, 1762; NUSSBAUM, 2013); de attól is, hogy az óvodai és kisiskolás korban, és általában is az oktatási rendszerben mennyire próbálják a gyermekek valódi képességeit kibontakoztatni, ideértve a morális és politikai relevanciával bíró készségek, érzések és érzelmek (empátia, együttérzés, képzelőerő, önálló kritikai gondolkodás és hasonlók) kifejlődésének elősegítését a művészeti és bölcsészeti képzések révén, illetve mennyiben nyomják ezt el túlzottan sok tényyszerű ismeret magoltatásával (ROUSSEAU, 1762; NUSSBAUM, 2010).
- (iii) A morális fejlődési folyamat a legkülönbözőbb fejlődési fázisokban megrekedhet. Erre vezethető vissza számos a társadalmi igazságosságot és tisztességességet negatívan érintő morális és politikai jelentőséggel bíró jelenség és érzelm. Hogy ezek közül melyik milyen súllyal alakul ki, attól függ, hogy melyik fázisban és mennyire súlyosan akadt meg a morális fejlődés folyamata (NUSSBAUM, 2013).
- (iv) A morális fejlődési folyamat megrekedése (a) számos egyéni pszichés és a személyiséget érintő probléma (például: antiszociális személyiségzavarok, empátia hiánya (BARON-COHEN, 2012), együttérzés hiánya, egoizmus, erkölcsi érzék hiányosságai) és (b) számos morális, politikai, illetve társadalmi jelentőséggel bíró *negatív érzés* (például: a kirekesztő, diszkriminatív magatartás háttérben meghúzódó undor, fertőzéstől való félelem és ezek másokra való kivetítése, mások dehumanizálása; a mások helyzetébe való beleérzőképesség, azaz az empátia hiánya és a hasonlók (NUSSBAUM, 2004), szociopata viselkedés a társadalmi igazságosság kérdéseiben és hatalmi helyzetekben is (BARON-COHEN, 2012), valamint (c) *pozitív érzés* (például: együttérzés, empátia, szeretet, részvét, mások tiszteletben tartása, igazságérzet és hasonlók) (NUSSBAUM, 2013). Ezek részletes ismertetése azonban messze vezet.

Mindennek morális, a *társadalmi igazságosság politikai koncepcióját és az igazságosság mint tisztességesség* kérdéseit alapvetően érintő következményei is vannak. Itt csak röviden jelezzük, hogy a túlzott társadalmi egyenlőtlenségek a szülők és az anya esetenként igen rossz szociális helyzete, körülményei ezen a morális és pszichés fejlődési folyamaton keresztül is, már a legkorábbi gyermekkorban, sőt, valójában már a terhesség ideje alatt (HECKMAN, 2013) elkezdik kifejteni az egyenlőtlenségek újratermeléséhez vezető hatásukat (MARMOT, 2015). Egy *tisztességes és igazságos társadalom, már a terhesség ideje alatt*, a szülés utáni és a kora kisgyermekkor fejlődést negatívan érintő problémák kivédésére megfelelő *támogatórendszereket* működtet. *Azt az egyenlőtlenséget ugyanis semmiképp sem lehet kimagyarázni, amely már az anyaméhben elkezdődik, és a korai gyermekek alatt fel is erősödik. A gyermekkor szegénység és a gyermekéhezés önmagában is egy rendkívül súlyos probléma, de egyben az egyik riasztó tünete annak is, hogy a társadalom bizonyos csoportjai, rétegei esetében rendkívül súlyos, a morális fejlődés fázisait negatívan visszavetítő, komplex és azonnali megoldást követelő társadalmi igazságossági és tisztességességi problémák* jelen és fejtik ki rendkívül negatív társadalom-

romboló hatásukat (MARMOT, 2015). Ezért egy »szabad emberhez méltó demokrácia« és egy tisztességes és igazságos társadalom sok más mellett a gyermekkori szegénység és gyermekéhezés előfordulását semmiképpen sem engedi meg magának (NUSSBAUM, 2011); ha kell le is váltja az a tisztességtelen hatalmat, amely e probléma megoldása helyett más, ennél kevésbé fontos és kevésbé közügy jellegű ügyeket helyez előtérbe és finanszíroz a társadalom adók formájában befizetett pénzéből.

Felnőtt korunkra – normál morális fejlődési fázisokat feltételezve – a »társadalom alapvető struktúráját« és a társadalmi igazságosságot érintő kérdésektől az egyes személyek konkrét cselekvéséig és jelleméig terjedő teljes spektrumban képesek vagyunk véleményt formálni szinte minden dolog igazságosságáról. Az igazságérzettel és a morális érzékenységgel egy olyan készséget szerzünk meg, amely képessé tesz bennünket, hogy a dolgokat megítéljük aszerint, hogy igazságosak-e vagy igazságtalanok. Emellett normálisan egyfajta késztetésünk is van arra, hogy az igazságérzetünknek, illetve az igazságosságról alkotott nézeteinknek megfelelően cselekedjünk és a viszonyosság alapján ugyanezt várjuk el mindenki mástól. Valójában ez a morális képességünk rendkívüli mértékben komplex. Elvben végtelen számú véleményt és értékitéletet tudunk alkotni.

Az igazságérzet az »erkölcsi érzékenység« egyik formája. Ez intellektuális képességeket is feltételez: a véleményformálásunk során a józan eszünket, az értelmünket, a gondolkodásunkat, a képzeletünket, a képzelőerőnket és az ítéletalkotási képességünket is segítségül hívjuk, felhasználjuk.

Az igazságérzetünket nem egyszerűen úgy kell elképzelni, mintha lenne egy listánk, illetve egy tételes tudásunk arról, hogy mi a helyes és igazságos és mi az, ami nem az. Sokkal inkább arról van szó, hogy az ismereteink, a tapasztalataink, a meggyőződéseink és különböző hiteink alapján mintegy ösztönösen képesek vagyunk elveket, elvszerű szempontokat alkotni és ezek alapján megfelelő indoklással és érveléssel alátámasztott véleményt formálni a dolgokról. Ezenfelül ezeket az indoklásokat, érveket és a magunkban kialakított elveket a különböző helyzetekre tudjuk alkalmazni intelligens módon. Az igazságosságra vonatkozó koncepcióink tulajdonképpen a »morális érzékenységiünket« is jellemezi és mutatja be. Ez különösen az olyan mindennapos, különösebb külső kényszerek vagy torzító hatások nélküli helyzetekben érvényes, amikor is semmi akadály nincs annak, hogy a kialakított véleményünk vagy a cselekvésünk összhangban is legyen a magunkban kialakított igazságossági elveinkkel. Amikor az emberekre semmilyen külső kényszer (akár a helyes viselkedés társadalmi normáiról legyen szó, akár másról) nem hat, akkor mutatkozik meg az igazi énjük.

A magunkban kialakított igazságossági elveink, a különböző viták során tulajdonképpen az érvelésünk, gondolatmenetünk premisszáit, kiindulási pontjait is jelentik, ezekből indulunk ki, amikor véleményt formálunk dolgokról, vagy amikor másokkal vitatkozunk a dolgok igazságosságáról és helyességéről. Mindaddig nem ismerjük pontosan az igazságosságról alkotott elveinket, és értjük mélységében a saját igazságérzetünket (és saját magunkat), amíg a legkülönbözőbb és meglehetősen széles spektrumot lefedő dolgok kapcsán, valamilyen szisztematikus

módon ki nem tapasztaljuk a saját reakcióink alapján, hogy tulajdonképp mik is az igazságossági elveink és hogyan alkalmazzuk őket a különböző szituációkban. Azaz nem csak arról van szó, hogy rákérdezésre valószínűleg számos igazságossági elvet fel tudnánk sorolni, amelyet magunkénak vallunk, de arról is, hogy számos ilyen igazságossági elvünk létezéséről csak bizonyos helyzetekben szerzünk tudomást; s a különböző helyzetekben tapasztaljuk meg a saját magunk vonatkozásában is, hogy az igazságossági elveink alapján hogyan is reagálunk a dolgokra; hogyan is alkalmazzuk az igazságossági elveinket. A morális fejlődés, tanulás jelentős része már a korai életkorban megtörténik, hamarabb, mint ahogy képesek lennénk megérteni a moralitással kapcsolatos normák tételes magyarázatát (PIAGET, 1932; RAWLS, 1999a).

Az *igazságérzetünk* és az *igazságossági elveink* kifejlődésére és az előzőekben mondottak megértésére jó analógiát és példát jelenthet az *anyanyelvünk* elsajátítása, a *nyelvérzékünk* kifejlődése és az, hogy a tételes nyelvtani szabályok tudatosult ismerete nélkül hogyan is kezdünk el értelmes, pontos és kerek egész mondatokat formálni (RAWLS, 1999a). Tulajdonképpen a tényleges lexikális nyelvtudásunknál, nyelvtani ismereteinknél lényegesen precízebb, összetettebb, kerekébb mondatokat kezdünk el formálni viszonylag korai gyermekkorban, anélkül, hogy tudatosulnának bennünk a nyelvtani szabályok. Sokszor csak évekkel később tanuljuk meg azokat a nyelvtani szabályokat, törvényszerűségeket, amelyek alapján azok a pontos, összetett, kerek egész mondatok megkonstruálhatók, amely mondatokat az élőbeszédben már sokkal hamarabb meg tudtunk formálni.

Valahogyan így, ehhez hasonlóan lehet értelmezni az *igazságérzet* és az *igazságossági elveink* fejlődését, szinte *ösztönszerű automatikus* működését, majd a későbbiekben az *igazságossági elveink* (és saját magunk) későbbi szisztematikus és tudatos megismerését. Már a gyermekkorunkban is az *igazságossággal* és az *igazságtalansággal* kapcsolatosan olyan *érzéseink, ítéleteink, véleményeink* vannak adott esetben, amelyeket, ha alaposan elemeznénk, kiderülne, hogy sokkal bonyolultabb elméleti és elvi konstrukciók vannak mögötte, mint amikről akár tudomásunk lenne vagy mint amit egyáltalán tudatosan és tételesen ismernénk vagy mint amely tételeket és elméleti konstrukciókat a mindennapi életben idézni és emlegetni szoktak. Emellett egy-egy *ösztönösen* alkalmazott *igazságossági norma* tüzetesebb elemzése során kiderülhet, hogy egészen bonyolult matematikai összefüggésekre is rábukkanhatunk. E matematikáról se tudna számot adni az, aki egyébként ösztönösen alkalmazza.

Ahogyan az anyanyelvén sem azért és nem csak azt követően tud beszélni egy kisgyermek, hogy előtte minden nyelvtani szabályt és előírást jó alaposan megtanítottak neki, a *morális érzék* és az *igazságérzet* sem azért és nem is azt követően alakul ki, hogy az összes erkölcsi és igazságossági szabályt jól előírják és jól megtanítják az embereknek. Nyilvánvalóan ennek fejlődésében, későbbi tudatosulásában van szerepe a rendszerezett tudás átadásának és elsajátításának, mint ahogyan az anyanyelv magas szintű műveléséhez sem ártalmas a nyelvtani szabályok ismerete; de elődlegetesen sem az anyanyelvi kommunikáció és beszéd, sem az erkölcsi érzékenység, sem az igazságérzet nem attól

alakul ki, és nem attól függ a kialakulása és alkalmazása, hogy milyen tételes szabályokat tanulunk. Ez az »igazságosság politikai koncepciója« szempontjából azért fontos, mert valójában az »eredeti kiindulási állapot«, az ott lezajló folyamatok az igazságosság elveinek egyeztetéséről és az »átfedő konszenzus-sal« kialakuló »társadalmi igazságossági koncepcióról« messze nem olyan bonyolult és komplikált feladat, mint amennyire elsőre annak tűnnek. Nem kell senkinek sem képzett morálfilozófussá vagy a politika filozófia nagymesterévé képeznie magát, hogy a saját igazságérzete alapján, megfelelő nyitottsággal, átlagos értelmi képességgel egy nyilvános érvelés és párbeszéd során a többiekkel valamilyen tisztességes és épkezláb megegyezésre tudjon jutni az igazságosság és tisztességesség politikai koncepciójának és a társadalmi igazságosságnak a főbb értékeit, elveit és normáit tekintve (RAWLS, 1999a).

Egy másik fontos idetartozó koncepció a »considered judgements« (»megfontolt vélemények, ítéletek«), illetve »considered convictions« (»megfontolt meggyőzések«). Köznyelvben talán a »legbelsőbb meggyőződéseink« kifejezés az, ami a legjobban kifejezi azt a »considered judgements«, illetve »considered conviction« mögötti gondolatot. Ezek azok a véleményeink, ítéletalkotásaink, meggyőződéseink, amelyekben a legjobban és a legkisebb torzítással megmutatkoznak a valóságos erkölcsi képességeink. Amikor a különböző véleményeink, értékítéleteink, meggyőződéseink közül ki kell válasszuk, melyeket vegyük figyelembe vagy milyen fontossági sorrendben vegyük figyelembe, akkor lesznek olyanok, amelyeket kizárunk vagy hátrébb sorolunk, lesznek olyanok, amelyekből semmiképp sem engedünk, illetve amelyeket előrébb sorolunk, mint másokat. Például, ha választanunk kell, akkor elsőként azokat zárjuk ki, amelyekben mi magunk sem vagyunk teljesen biztosak, vagy amelyek tekintetében kételyeink vannak.

Hasonlóképp jobb, ha félrerakjuk vagy kizárjuk azokat a véleményeinket, ítéleteinket vagy meggyőződéseinket, amelyeket félelmünkben, dühünkben formálunk vagy azokat, amelyekhez így vagy úgy, de valamilyen érdekünk fűződik. Ezek a véleményeink és meggyőződéseink nagy valószínűséggel hibásak, teljesen biztosan nem a torzításmentes belső meggyőződéseinket fejezik ki. A legbelső meggyőződéseink, valódi, jól megfontolt véleményeink, ítéleteink, értékítéleteink azok, amelyek akkor nyilvánulnak meg, amikor kedvezők és torzító hatásoktól mentesek azok a körülmények, amelyek között »erkölcsi képességeinket«, »erkölcsi érzékenységünket« és az »igazságérzetünket« kifejezésre juttathatjuk. Kedvező és torzításmentes körülmények alatt azt értjük, hogy semmi olyan körülmény nem áll fenn (félelem, ijedtség, kiszolgáltatottság, harag, düh, gyűlölet, szeretet, érdek, elfogultság, zsarolt helyzet, függőség és a hasonló), amely közödottan a vélemények, az ítéletalkotás, a meggyőződések torzulását okozza és így egyben a hibás vagy hamis vélemény- és ítéletalkotás vagy rossz meggyőzések mentségül vagy magyarázatául szolgálhatna.

Az ilyen értelemben vett torzításoktól mentes és kedvező körülmények között a véleményt, ítéletet alkotó személyről az a kiindulási előfeltételezésünk, hogy megvan mind a képessége, mind a tudása, mind a lehetősége, mind az

akarata ahhoz, hogy a képességei szerinti legjobb döntésre jusson véleményét, ítéletalkotását és meggyőződéseit tekintve; de legalábbis nincs olyan körülmény, amely miatt ne akarna a legjobb döntésre jutni. Ezért az egyén ilyen körülmények közötti döntéseiben tulajdonképpen a valódi »*morális érzékenysége*« és »*igazságérzetének*« a megnyilvánulásait látjuk.

A *torzításmentes és kedvező körülmények kritériumai* nem erre a speciális problémakörre önkényesen kitalált kritériumok. Általában minden *elfogultságtól, részrehajlástól és befolyásoltságtól mentes* döntés, ítélet- és véleményalkotás esetében (pl. bíróság) ilyen és hasonló kritériumokat szokás meghatározni. Például a bírának vagy a sportmeccsek játékvezetőinek a pozíciója, feladatköre úgy van megtervezve, hogy amennyire az csak lehetséges, biztosítsa a *pártatlan és igazságos* bírói erények érvényesülését, az *okos, értelmes, józan ítéletű, józan eszű, hozzáértő, igazságos és pártatlan* döntések meghozatalát. A bírák, játékvezetők pozíciójának illetően megtervezésével a cél az, hogy a döntéseiket, amennyire az csak lehetséges, az itt leírt torzításmentes, kedvező körülmények között a »*belső meggyőződésnek*« (*»considered conviction«*) és »*megfontolt véleménynek, ítéletnek*« (*»considered judgement«*) lehessen tekinteni. Az *igazságosság*, a *józan ész*, a *pártatlanság* és a *szakszerűség* együttesen, egyenszilárdságú módon kell érvényesülnön a „jó” döntésekben és ítéletalkotásban. A józan ész szerepét napjainkban külön fontos kihangsúlyozni. Véltetően vannak, akik találtak már olyan jogszabályi előterjesztéssel, amely mint jogászai munka bizonyára *szakszerű*, főként az *alaki, formai* követelményeket tekintve, de amelynek az *életszerűsége* a *tényleges tartalmat* tekintve erősen megkérdőjelezhető. Ilyen esetekben nem a szakszerűség, nem a pártatlanság, nem a papírra vetett konstrukció elvi igazságossága okozhat problémát, hanem a „*józan paraszti ész hiánya*” és ebből eredően egy-egy ilyen jogszabálytervezet *észszerűsége* és *életszerűsége*.

Miután az »*igazságérzetünket*« egyben *mentális* képességünknek is tartjuk, amelynek használata során az értelmünket, eszünket és gondolkodásunkat is igénybe vesszük, azok a legbelsőbb meggyőződéseinket jelentő és kifejező döntéseink, ítéleteink és véleményeink általában is, amelyeket az ilyen torzításmentes és kedvező körülmények között alakítunk ki. Emellett vannak teljesen rögzített pontokat jelentő belső meggyőződéseink: ezek olyan meggyőződéseink, amelyeket várhatóan soha nem vonunk vissza. Ilyen fix belső meggyőződést fejez ki például az, ha azt mondjuk, hogy „*ha még a gyermek-kori szegénység és éhezés mint olyan sem rossz, akkor nincs olyan, hogy rossz*”.

Megjegyzendő, hogy ennek a gondolatmenetnek fontos és a teljes igazságossági koncepcióra, annak sok pontjára kiható következménye, hogy minden személy, aki rendelkezik megfelelő képességgel, informáltsággal, lehetőségekkel és akarral alapvetően felelős a döntéseiért, meggyőződéseieiért, véleményéért, ítéletalkotásáért és tetteiért. Ez érinti az egyén autonómiáját, szabadságát, de valójában érinti a felelősségét is. Ez a gondolatmenet rendkívül sokféle és szerteágazó *következménnyel* jár az igazságosság koncepciójára. Ezért itt, ezen a ponton ezeket nem tudjuk maradéktalanul részletezni, mert más irányba vinné a gondolatmenetet. Ezekre a kérdésekre a későbbiekben vissza-vissza-

térünk azoknál a gondolatmeneteknél, ahol releváns az *egyén morális érzékenysége, igazságérzete, önálló ítéletalkotó képessége és az ebből eredő szabadsága és felelőssége*.

Nem egyszerűen arról van szó, hogy *ítéletalkotásunk, véleményalkotásunk, belső meggyőződésünk és megfontolt letisztult véleményeink* különböznek másokétól. A mi *saját belső meggyőződéseink*, véleményeink saját magunkban is *konfliktusba* kerülhetnek egymással. Minden kérdéssel kapcsolatos meggyőződésünk, véleményünk vagy döntésünk különböző *következtetésekhez*, illetve *következményekhez* vezet. Ezek az egy-egy különböző kérdéssel kapcsolatos véleményeink, meggyőződéseinkből eredő következtetések és következmények sokszor egymással ellentmondásosak, össze nem illők vagy egyenest összeegyeztethetetlenek. Ez a saját meggyőződéseinkből és véleményeinkből eredő következtetések és következmények közötti *inkonzisztencia* és *inkongruencia* azt eredményezi, hogy függetlenül a különböző világnézetek és a belőlük eredő *vélemények, meggyőzések pluralizmusának a tényétől*, az értékek, értékítéletek, vélemények és meggyőzések közötti súlyos konfliktusok egy jelentős része nem is másokkal szemben, hanem saját magunkban, saját különböző üggyekkel kapcsolatos véleményeink és azok implikációi között alakul ki.

Például, gondoljunk bele a *művi terhességmegszakítással* kapcsolatos konfliktusokba. Itt legalább két alapvető probléma és két alapvető fontosságú elv és annak implikált következményei kerülnek konfliktusba. Ezek mindegyikéről, külön-külön nézve, vélhetően (majdnem) mindenki hasonló nézeteket vall. Az egyik probléma a *nők integritása, saját testük, életük feletti önrendelkezési joga*. Ha csak egymagában gondolkodunk a kérdésről, valószínűsíthető, hogy szinte mindenki egyetért azzal, hogy minden embernek, így minden nőnek elidegeníthetetlen jogai fűződnek saját integritásukhoz és ennek részeként saját testük és saját életük folyása feletti rendelkezéshez. Külön vizsgálva vélhetően mindenki egyetért azzal, hogy minden embernek *elidegeníthetetlen jogai fűződnek az emberi élethez és az emberi élet védelméhez, így az anyaméhben élő magzatnak is*. A probléma és a konfliktus akkor keletkezik, ha a terhességmegszakítás problémaköre kapcsán bárki megpróbálja akár saját magában, akár másokkal összeegyeztetni a két különböző és egymagában vizsgálva evidens megoldású probléma és az arra adott válaszok következtetéseit és következményeit. Ezt nagyon sokaknak nem csak másokkal, hanem legelőször is saját magukkal sem sikerül összeegyeztetni. E tekintetben nem jelent elvi segítséget az, hogy ki hogyan vélekedik arról, hogy lényegében önkényesen milyen magzati kortól lehet életnek számítani a magzati életet, ugyanis ezen a ponton pontosan ugyanazon nézetek között ugyanazon konfliktus jön elő és replikálódik némiképp módosuló tartalommal. Ennek a hosszú idő óta megoldatlan krónikus konfliktusnak a megoldására ehelyütt semmiképp sem vállalkozunk, mindössze egy sokak számára nyilvánvaló és ismert példát akartunk felhozni a belső meggyőződéseink és a belőlük eredő következtetések *inkonzisztenciájából és inkongruenciájából* eredő belső és külső konfliktusokra.

Csak a sekélyes és felületes gondolkodásúak vagy a *dogmatikusok* hiszik el maguknak, hogy a meggyőzések, véleményeik, ítéleteik és döntéseik min-

den esetben *ellentmondás nélkül és egyszerűen összeegyeztethetők* egymással. Nem ritkán közülük kerülnek ki az *ideológusok*, a *dogmatikusok*, a *fundamentalisták*, az *elvakultak* és a *fanatikusok*, azaz az olyanok, akik bármely, önmagában akár *mérsékelt nézetrendszert* is képesek szélsőséges *fundamentalista irányba eltorzítani*. E mögött általában felszínes, leegyszerűsítő gondolkodás vagy a gondolkodási képesség problémái vagy a gondolkodási hajlandóság (és a gondolkodás következményeivel való szembenézési hajlandóság) hiánya húzódik meg. Persze az sem ritka, hogy *tudatos és tisztességtelen hatalomtechnikai manipulációról* van szó a tisztességtelen hatalom részéről, amelynek célja, hogy a *tisztességtelen és igazságtalan társadalmi működés* vesztesei között minél több *törésvonalat* hozzon létre, és a társadalmi megosztottságot minél jobban elmélyítse az „*oszd meg és uralkodj elv*” érvényesítése érdekében.

A kérdés az, hogy hogyan tudjuk elérni azt, hogy a társadalmi igazságosság politikai koncepciójával kapcsolatos meggyőződéseink, véleményeink, nézeteink mind saját magunkban egymás között, mind mások nézeteivel, meggyőződéseivel kapcsolatosan összeegyeztethetőbbek legyenek, és kevésbé legyenek ellentmondásosak? Másképp, hogyan tudjuk saját meggyőződéseink egymás közti és mások meggyőződése közötti inkonzisztencia és inkongruencia mértékét csökkenteni? Magyarán, hogyan lehetséges a belső meggyőződéseinkkel összhangban lévő politikai igazságossági koncepciót és ezzel kapcsolatos *átfedő konszenzust* kialakítani?

A *belső meggyőzések* és az ebből eredő vélemények egymással és mások hasonló meggyőződéseivel való összeegyeztetés mint probléma kapcsán célszerű azt végiggondolni, hogy tulajdonképpen az *általánosítás* minden szintjén léteznek belső meggyőződéseink és ezeken alapuló véleményeink, ítéleteink: az egyes konkrét személyek konkrét cselekedeteitől, az egyes konkrét intézmények vagy intézményrendszerek igazságosságán keresztül, az egyes közpolitikák helyességén és igazságosságán át, egészen a fennálló társadalmi, gazdasági, politikai rendszer igazságosságáig és tisztességéig minden szinten megítéljük, illetve képesek vagyunk megítélni a dolgok igazságosságát és tisztességességét, és képesek vagyunk kialakítani ezzel kapcsolatos álláspontunkat, véleményünket. Valójában a döntéseink, ítéletalkotásunk *pártatlanságát* és helyességét torzító körülményekre vonatkozóan is, illetve a döntéseink, véleményünk *pártatlanságára* és tisztaságára vonatkozóan is megvannak a belső meggyőződésünkben eredő véleményeink.

Az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában*« kialakuló »*teljes reflektív equilibriumot*« a politikai igazságossági koncepció gyakorlati céljaival, az érveléssel alátámasztott megfontoláson alapuló belső meggyőzésekben eredő igazságossági elvekkel és normákkal, valamint a nem fundamentalista jelleggel jellemezhetjük. Ily módon ez a koncepció megfelel a politikai igazságossági kérdésekkel kapcsolatos *nyilvános indokolás és érvelés* kívánalmainak. Annak a gyakorlati célnak az eléréséhez ugyanis, hogy a társadalmi igazságosság politikai szintű kérdéseiben helyes és tisztességes meg egyezésre tudjunk jutni egymással az szükséges, hogy (i) az *általánosítás minden szintjén* (azaz az egyedi ügyektől, az intézményi és szakpolitikai szinteken

át a társadalom egészének a szintjéig terjedő teljes spektrumban) létezzen egy »közös kiindulási pontokból« álló »közös morális viszonyítási rendszer«; (ii) a »belső meggyőződéseinkből« eredő igazságossági elveink *koherens* és *konzisztens*, *összehangolt* rendszert alkossanak; (iii) továbbá e belső meggyőződéseink és a politikai igazságossági koncepció elvei között egy minél *általánosabb* és minél *szélesebb* »reflektív *equilibrium*« állapota álljon fenn. Tulajdonképp akkor lehetséges igazságos és tisztességes módon eldönteni a politikai szintet érintő kérdéseket, ha ezek a feltételek teljesülnek.

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« elveinek és normáinak szempontjából a megfelelő indoklási és igazolási követelmények lényege, hogy az a helyes politikai igazságossági koncepció, amit a – társadalmi szerződést kötő – polgárok el tudnak fogadni bizonyos feltételek között, azaz:

- (i) megfelelő információk birtokában,
- (ii) torzításmentes és pártatlanságot biztosító körülmények között,
- (iii) kellő gondolkodás és megfontolás után,
- (iv) a saját meggyőződéseik szerinti igazságossági elveik felülvizsgálatával, szükség szerinti módosításával.

Ez a »társadalmi szerződéses« logikából is következő, meglehetősen *demokratikus* és *praktikus* indoklási és igazolási követelmény számos »átfogó vallási, filozófiai vagy erkölcsfilozófiai doktrína« saját tételeinek és normarendszerének az igazolásához nem lenne elegendő. Számos »átfogó doktrína« a saját tanai igazolására ennél lényegesen összetettebb és ettől lényegesen eltérő indoklási és elméleti levezetési követelmények szerint igazolja a saját alapelveit, normáit és tanításait. Azonban önmagában az, hogy az »átfogó doktrínák« a saját átfogó tanait adott esetben más követelmények és metódusok szerint igazolják, nem lehet az akadálya annak, hogy részesei legyenek az ő tanaiknál lényegesen szűkebb kérdésekre fókuszáló, önálló, de széles körben ismert és elfogadott kiindulási pontokra épülő és az átfogó doktrína tételeivel nem ellentétes, sőt, azok alapján elfogadható politikai igazságossági koncepció »átfedő konszenzussal« történő létrehozásának.

10.3.§ AZ ÁTFEDŐ KONSZENZUS

Sok szó esett már az eddigiekben is az »átfedő konszenzusról« az »igazságosság politikai koncepciójának« különböző kiindulási pontjai és alapvető eszméi kapcsán. Most érkeztünk el oda, hogy ne más eszmék kapcsán beszéljünk az »átfedő konszenzusról«, hanem ezt a koncepciót *magát* tárgyaljuk. Az »átfedő konszenzus« gondolatának bevezetésére azért van szükség, hogy lényegesen realizistikusabbá tegyük a »jól elrendezett társadalom« koncepcióját, és hozzáigazítsuk a demokratikus társadalmak realitásaihoz, történelmi, társadalmi, politikai és kulturális feltételrendszeréhez, ideértve az »átfogó doktrínák és világnézetek pluralizmusának a tényét«. Egy »jól elrendezett társadalom« szabad és egyenlő polgárai ugyanazt a nyilvános politikai igazságossági koncepciót ismerik el. Ez azonban nem azt jelenti, hogy ugyanazt az átfogó vallási,

filozófiai vagy erkölcsi doktrínát fogadnák el és ismernék el igaznak és érvényesnek. Ebből eredően, noha ugyanazt a politikai igazságossági normarendszert ismerik el, ezt nem ugyanazon okokból és megfontolásokból fogadják el sajátjukénak. A társadalom polgárai a legkülönbözőbb, önmagában elfogadható, de egymással sok lényegi pontban ellentétes világnézetet vagy átfogó vállalási, filozófiai és erkölcsi doktrína normarendszerét fogadják el a maguk számára érvényesnek. Az igazságosság politikai koncepcióját mégis ki-kí a saját világnézete és átfogó doktrínájának normarendszere alapján elfogadja, más és más megfontolások és indokok alapján. A *»jól elrendezett társadalomban«* az igazság politikai koncepciója ugyanis olyan, hogy minden jelentős és mérsékelt átfogó doktrína mérsékelt híve a saját normarendszere és belső meggyőződése alapján be tudja illeszteni a politikai igazságosság elveit saját nézetrendszere közé. Ha ez megtörténik, akkor jön létre a *»mérsékelt átfogó doktrínák és világnézetek átfedő konszenzusa«*. Ennek az az eredménye, hogy a polgárok sok különböző és egymással ellentétes nézetet és normát fogadnak el, de az igazságosság politikai koncepciója ennek ellenére azzá a közös nézőponttá és közös morális viszonyítási rendszerré tud válni, amely alapján a társadalom egészét érintő politikai szintű kérdéseket és a lényegi alkotmányos kérdéseket érintő problémákat a polgárok fel tudják dolgozni és közösen meg tudják oldani.

Az *»átfedő konszenzus«* tehát azt teszi lehetővé, hogy a társadalom egészét érintő igazságossági és tisztességességi problémák megoldásához minimálisan szükséges társadalmi egység kialakításához ne kelljen egyetlen átfogó doktrínát ráerőltetni a társadalom egészére, vagy ne kelljen kényszerű és ezért rendkívül instabil kompromisszumokat kötni az egymással sok tekintetben ellentétes világnézetek és doktrínák között. Ehelyett az *»átfedő konszenzussal«* létrejött közös és nyilvános politikai igazságossági koncepció alapján történik a társadalom egészét érintő közös ügyek intézése, a többi ügyben pedig ki-kí a saját maga számára legkedvesebb világnézet vagy átfogó doktrína szerint éli az életét. Ezáltal válik realisztikusabbá a *»jól elrendezett társadalom«* koncepciója. Ha megvalósul az, hogy mindenki a saját – másokétól eltérő – világnézete, átfogó doktrínájának normarendszere szerint elfogadja és saját nézetrendszerébe mintegy önálló, kompatibilis modulként beilleszti az igazságosság közös politikai koncepcióját, akkor tulajdonképpen az összes egymással ellentétes átfogó doktrína ugyanazon politikai koncepciót támogatja, ami a társadalmi béke, a társadalmi bizalom, a társadalmi stabilitás rendkívül fontos alapjait termeti meg, ráadásul több generációra vonatkozóan. Egy demokratikus társadalomban, ahol kikerülhetetlen és szükségszerű tény a világnézetek és doktrínák pluralizmusa, valójában ez a legértelmesebb és talán az egyetlen lehetséges és elfogadható megoldása annak, hogy létrejöjjön az a társadalmi egység és stabilitás, ami biztosítja a társadalom hosszú távú békés és igazságos virágzását. Ez a *»jó okok miatt kialakuló társadalmi stabilitás«*.

A gondolat tehát az, hogy a *»jól elrendezett társadalom«* egy-egy polgára valójában két különböző, bár szoros összefüggésben álló nézetrendszert fogad el.

- (i) Az egyik a mindenki által ismert és elismert, kölcsönösen elfogadott, közös és egyetlen *»politikai igazságossági koncepció«*, amely a társadalom ösz-

szes tagjának az életét, életkörülményeit érintő közös, össztársadalmi ügyeket, illetőleg a társadalom működését, a »társadalom alapvető struktúráját«, annak alapintézményeit és a »háttérigazságot« szabályozza.

- (ii) A másik pedig valamelyik *részlegesen átfogó*, vagy *átfogó vallási, filozófiai, vagy erkölcsfilozófiai doktrína*» nézetrendszere. Ki-kí azt fogadja el ezek közül, amelyet élete, élettapasztalatai, meggyőződése, lelkiismerete, saját ítélőképessége szerint a legérvényesebbnek, legigazabbnak tart. Korábban már említettük, hogy a valóságban viszonylag ritkán fordul elő az, hogy egy-egy polgár teljesen konzekvensen egy-egy *átfogó doktrína*» összes normája és nézetrendszere szerint éljen. A valóságban a polgárok különböző *»részlegesen átfogó nézeteket«* vagy ezek valamilyen *speciális, egyedi keveréke* szerint alakítják nézeteiket és viselkedésüket. Ez a gyakorlati valóság egyébiránt megkönnyíti az *»átfedő konszenzus«* kialakulását egy olyan *»politikai igazságossági koncepció«* normáiról, amely igazságossági koncepció a társadalom demokratikus kultúrájában, hagyományaiban *régóta jelen lévő*, ismert és *sokak által elfogadott* alapvető gondolatokból kiindulva építkezik. A *»társadalmi igazságosság politikai koncepciója«* kinek-kinek a saját *átfogó* vagy *részlegesen átfogó* nézetrendszerébe épül be *modulként*. Ennek fő koncepciói, elvei, értékei, erényei ezt követően lényegében szinte *automatikus*an sarkalatos *tételszabályként* kezdenek el működni, kinek-kinek a meglévő eszmerendszerén belül. Ez egy *hosszú távon is fennmaradó*, »jó okok miatti társadalmi stabilitáshoz« vezet.

Az »igazságosság mint tisztességesség koncepciója« rendelkezik a »politikai szintű igazságossági koncepciók« azon három jellegzetes vonásával, amelyek révén reálisan ki tud alakulni az átfogó és részlegesen átfogó nézetek közötti értelmes *»átfedő konszenzus«*. Melyek ezek?

- (i) Elsőként az, hogy az »igazságosság mint tisztességesség koncepciója« a »társadalom alapvető struktúrájára«, annak alapintézményeire és a »háttérigazságosságra« vonatkozik.
- (ii) Másodszor, az »igazságosság mint tisztességesség koncepciója« önálló koncepció, az elfogadásának nem előfeltétele egyik *átfogó doktrína* tanáinak, nézeteinek az átvétele, elfogadása sem; és egyik *átfogó doktrína* nézeteit sem veszi át;
- (iii) Harmadszor, az *alapvető kiindulási pontjait* és az *alapvető eszméit* a *társadalom demokratikus hagyományaiban és közpolitikai kultúrájában* gyökerező, *régóta jelen lévő, nyilvános és mindenki által jól ismert koncepciókból* veszi. A »politikai igazságossági koncepcióknak«, így az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« ez az a három jellegzetes lényegi tulajdonsága, amely lehetővé teszi, hogy a legkülönbözőbb, egymással ellentétes nézeteket valló »átfogó világnézetek és doktrínák« el tudják fogadni. Mindazonáltal nem minden »átfogó világnézet és doktrína« alkalmas az »átfedő konszenzus« létrehozására. Korábban már említettük, hogy léteznek *szélsőséges*, sőt, esetenként teljesen *elfogadhatatlan* nézeteket valló doktrínák. Az »igazságosság politikai koncepciójának« az »átfedő konszenzussal« történő elfogadásában csak azok a »mérésékelt átfogó doktrínák és világnézetek« képesek részt venni, amelyek minimum két dolgot elfogadnak és tiszteletben tartanak a saját tanaik alapján:

- (i) elsőként tiszteletben tartják és elfogadják a »*lelkiismeret szabadságának elvét*« és ennek összes következményét;
- (ii) továbbá elismerik az »*alapvető alkotmányos szabadságjogokat*«, és így a »*polgárok morális egyenlőségét és szabadságának elvét*« (5.§); és ebből eredően a »*viszonosság elvét*« és a »*kölcsönösség elvét*« (4.§).

Rawls elemzése szerint a jó hír az, hogy lényegében az összes nagy *vallási doktrína*, továbbá a legkülönbözőbb *átfogó liberális doktrínák* és számos *konzervatív és republikánus nézet* részéről teljesülnek azok a feltételek, amelyek által mint *mérsékelt doktrínák* alkalmasak az »*átfedő konszenzus*« létrehozásában való részvételre.

Ezzel szemben azok a nézetek és doktrínák számítanak *szélsőségesnek*, amelyek alapvetően tagadják a »*reciprocitás (viszonosság) elvét*« és az ebből eredő *szimmetrikus viszonyokat*. Így tagadják a *reciprocitás elv* különböző politikai szintű megjelenési formáit, például: a »*lelkiismeret szabadságát*«, az »*emberek morális egyenlőségének és szabadságának az elvét*«, és a legalapvetőbb »*alkotmányos szabadságjogokat*«. Sőt. Nemcsak tagadják a *reciprocitás elvét* és a *szimmetrikus viszonyok kötelezettségét*, de kifejezetten *aszimmetrikus, tisztességtelen viszonyokra* törekszenek s ilyen ideológiákat hirdetnek.

Megjegyzendő, hogy előfordulhat olyan is, hogy vannak, akik magukat valamely »*mérsékelt világnézet*«, vagy »*mérsékelt doktrína*« követőjének mondják, mégis szélsőségesek. Azaz a *mérsékelt doktrínáknak* is lehetnek rendkívül szélsőségesen gondolkodó vagy viselkedő híveik. Kérdés ilyenkor, hogy ők tisztában vannak-e egyáltalán annak a *mérsékelt doktrínának* a tanaival, amelynek elmondásuk szerint állítólag a követői lennének. Azért is emeljük ki, hogy a *mérsékelt doktrínáknak is lehetnek szélsőséges követői*, mert azt, hogy egy adott »*átfogó doktrína*« alkalmas-e arra, hogy részt vegyen az »*átfedő konszenzus*« kialakításában, nem annak alapján ítéljük meg, hogy egyes híveik vagy híveik egyes csoportjai szélsőségesek-e.

A jó hír az, hogy a demokratikus hagyományokkal rendelkező társadalmakban a »*mérsékelt nézetek és doktrínák*« és *mérsékelt híveik* összességüket tekintve általában túlnyomó többségben vannak; a »*szélsőséges nézetek, doktrínák*« hívei, illetve a »*mérsékelt doktrínák szélsőséges és elvakult hívei*« pedig szerencsére általában kisebbségben vannak.

A »*szabad emberhez méltó demokráciák*« politikai igazságossági koncepciója valójában minden »*mérsékelt átfogó doktrínával, nézettel és világnézettel*« kompatibilis, precízen pontosan azért, mert eleve úgy lett megtervezve és kialakítva, hogy kompatibilis legyen; mégpedig a társadalmi béke és a jó okok miatti társadalmi stabilitás érdekében. Sok ilyen átfogó vallási, liberális és egyéb filozófiai és erkölcsi doktrína létezik, ezeket itt egyenként nem tudjuk sorra venni. Egy ilyen »*politikai igazságossági koncepció*« egyedül a »*szélsőséges doktrínákkal és nézetekkel*« vagy szélsőséges személyekkel nem tud mit kezdeni.

– Gondoljunk bele, abba, hogy pontosan hogyan is lehetne együttműködni egy nyilvános igazságossági koncepció közös kialakításában olyanokkal, akik még

a »*lelkiismeret szabadságának elvét*« sem fogadják el, mert nemcsak azt tartják, hogy az egyedüli igazság és üdvözülés az ő nézeteikben van, de azt is gondolják, hogy mindenki az ő igazságukat kell vallja, aszerint kell élni. Ezen a ponton a párbeszéd már azelőtt meghal, mielőtt megkezdődött volna. Bármely »*mérsékelt átfogó doktrína*«, így bármely liberális, konzervatív vagy vallási, erkölcsfilozófiai nézetrendszer hívei és követői szélsőségessé válhatnak, ha nem az átfedő konszenzusra, hanem átfogó liberális, konzervatív vagy vallási nézeteik egyszerűsödésére és kizárólagossá tételére törekednek doktriner módon.

- Hasonlóképp lehetetlen értelmes és konstruktív módon együttműködni olyanokkal, akik tagadják az »*emberek morális egyenlőségének és szabadságának az elvét*«. Ezen elv tagadásával ugyanis megszűnik az alapja annak, hogy a »*kölcsönösségen*«, az »*egymás személyének kölcsönös tiszteletén*« és a »*viszonzosságon*« (azaz a »*reciprocitás elvét*« jelentő *arany szabályon*⁶ (4.2.§) alapuló társadalmi együttműködési normákat lehessen kialakítani. A »*személyek morális egyenlőségének és szabadságának*« a tagadása ugyanis egyben a szinte minden vallásban jelenlévő *arany szabály*, azaz a »*viszonzossági elv*« (4.2.§) tagadása is. Aki ezt tagadja, az lényegében azt mondja, hogy „*az együttműködés lényege, hogy nekem mindent szabad, neked pedig semmit sem, mert te alacsonyabb rendű vagy*”.

A szélsőséges nézetekkel nem azért nem lehet együttműködni, mert *finnyásak* vagyunk, hanem azért, mert logikailag válik lehetetlenné a diskurzus. A »*lelkiismereti szabadság elvének*«, a »*személyek morális egyenlősége és szabadsága elvének*«, továbbá a »*viszonzosság elvének*« és a »*szimmetrikus viszonyok kötelezettségének*« a megtagadása olyan álláspontokat jelentenek, amelyekkel *logikai értelemben is lehetetlenné* válik a párbeszéd és az egyeztetés. Valószínűleg nincs olyan ép eszű ember, aki bárkivel arról szeretne tárgyalni, hogy hogyan veti alá magát azonnal a másik egyetlen igaznak vélt igazságának, és az ebből eredő és a másik által *diktált* szabályoknak; vagy hogy hogyan szeretné *alárendelni* magát a másik *felsőbbrendűségi* nézeteinek; továbbá hogyan szeretne a másik számára mindent megtenni és megengedni a „*nekem minden jár és mindent szabad, neked meg semmi sem jár és semmit nem szabad*” „*elve*” alapján. Ezek az olyan *szélsőséges* álláspontok, amelyekkel logikailag sem lehetséges egyeztetni, mert *nincs miről* (a teljes *önfeladás és feltétel nélküli kapituláció* azonnali bejelentése kivételével).

⁶ Emlékeztetőül: itt az összes nagy vallásban, ismert kultúrában és filozófiai tanban megjelenő, *arany szabályként* is ismert »*viszonzossági elvről*« vagy más néven »*reciprocitási elvről*« van szó. Ez negatív megfogalmazásban a „*ne tégy olyat másokkal, amit te sem szeretnél, hogy mások veled tegyenek*”, pozitív megfogalmazásban pedig az „*azt cselekedd másokkal, amit szeretnél, hogy mások veled cselekedjenek*” formulaként megjelenő elv. Az 4.2.§ fejezet részletesen ismerteti a »*reciprocitási elvet*«, illetve számos idézetet sorol fel arra, hogy ez az elv mennyire egyöntetűen jelent meg lényegében az összes ismert vallásban és kultúrában az elmúlt évezredek során. Ez nem egy elv a sok közül, mint az 4.2.§ fejezetben felsorolt idézetekből kiderült ezt az első és legfontosabb törvényként említi sok vallás. Az egyik idézet frappánsan fogalmaz: „*ez a törvény, a többi csak interpretáció*” (4.2.§).

A »szabad emberhez méltó demokráciák« »politikai igazságossági koncepciója« a »lelkiismereti szabadság« és a »szólás szabadsága« jegyében valahogyan tolerálja ezeket a szélsőséges nézeteket, de valójában a »társadalmi stabilitás« és társadalmi béke szempontjából csak abban reménykedhetünk, hogy az összes »mérésékelt vallási, filozófiai és erkölcsi doktrína« összes mérsékelt híve így vagy úgy, de mindenkor a túlnyomó többséget fogja alkotni a »szabad emberhez méltó demokráciákban«. Ha ez megszűnik, akkor a rendszer megszűnik »szabad emberhez méltó rendszernek« lenni.

10.4. § A MÉLTÁNYLANDÓ PLURALIZMUS TÉNYE, AZ ELDNYOMÁS TÉNYE, A SZÉLES KÖRŰ ELFOGADOTTSÁG TÉNYE ÉS A KÖZÖS MORÁLIS VISZONYÍTÁSI RENDSZER TÉNYE

Az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusának« mint koncepciónak a kiemelt jelentőségét az adja, hogy alapvető kiindulási előfeltételként fogadjuk el azt, hogy egy »szabad emberhez méltó demokráciában« a mérsékelt doktrínák és világnézetek »méltánylandó pluralizmusának a ténye« folyamatosan és megkerülhetetlenül fennáll. Bármelyik politikai igazságossági koncepciónak vannak valamilyen nézetei a politikai és társadalmi valóságról, amelyek esetében bizonyos társadalompszichológiai, pszichológiai és politikai tényekre hagyatkozik. Ebben a fejezetben az ilyen tények közül azt az ötöt vesszük sorra, amelynek különös jelentősége van az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« esetében. Ezek egyikéről-másikáról már volt szó, ebben a fejezetben e tények rendszerezett bemutatása történik.

1.

Elsőként a »pluralizmus ténye« említendő, mert ez különlegesen fontos az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« szempontjából. A »méltánylandó pluralizmus ténye« alatt azt értjük, hogy teljesen érthető és méltánylandó okok miatt a demokratikus kultúrában több olyan átfogó doktrína, nézetrendszer és világnézet létezik egymás mellett, amelyek egyenként vizsgálva, önmagukban észszerűek, elfogadhatók és méltánylandók, azonban egymással összevetve kiderül, hogy számos, a saját rendszerén belül észszerű és elfogadható tételük ellentétes más szintén elfogadható doktrínák releváns tételeivel. Ez a tény elsősorban a fundamentális következményei miatt fontos.

Mit is jelent ez bővebben? Egy demokratikus társadalomban az egymás mellett létező »átfogó vallási, filozófiai és erkölcsi filozófiai doktrínák« nagy száma és sokszínűsége nem egy éppen most aktuális, de később esetleg elmúló konkrét történelmi helyzet jellegzetessége. Ez a »szabad emberhez méltó demokráciák« kultúrájának és politikai társadalmi valóságának a permanens és kikerülhetetlenül jelenlévő jellegzetes adottsága, amely még az ideáltipikusnak tekinthető »jól elrendezett társadalomban« is jelen van. A »méltánylandó pluralizmus ténye« az emberi értelem és gondolkodás szabad körülmények közötti műkö-

désének, továbbá az »*ítéletalkotás korlátozottsága tényének*« az együttes hosszú távú végkimenete, amely minden »*szabad emberhez méltó demokratikus társadalom*« állandó adottsága. Az »*ítéletalkotás korlátozottságának*« az az egyik fontos és tudomásul veendő, megkerülhetetlen *következménye*, hogy sok esetben, még a teljesen értelmes, észszerűen gondolkodó, tisztességes és mérsekelt polgárok sem tudnak egyetértésre jutni bizonyos fontos vallási, filozófiai vagy erkölcsfilozófiai kérdésekben.

A »*szabad emberhez méltó demokrácia*« körülményei között az alapvető társadalmi és politikai feltételrendszert az alapvető fontosságú szabadságjogok határozzák meg; s a teljes mértékben méltánylandó, ámde mégis egymással összeegyeztethetetlen nézeteket valló doktrínák, nézetrendszerek és világnézetek kialakulása (ha eddig nem lett volna) és tartós, folyamatos egymás melletti létezése elkerülhetetlen és megmásíthatatlan tény. A »*szabad emberhez méltó demokráciáknak*« a tudomásul veendő jellegzetes adottsága a »*méltánylandó pluralizmus ténye*«. Meg kell jegyezni, hogy az »*ítélet- és véleményalkotás korlátozottságának a ténye*« és az emberi értelem és gondolkodás együttes következményeként minden rendszerben fennáll a »*pluralizmus ténye*«, csak a »*szabad emberhez nem méltó rendszerekben*« masszív elnyomással próbálják meg elérni azt, hogy egyetlen átfogó doktrína igazsága és normarendszere legyen a *kizárólagos és egyeduralgó* nézetrendszer.

2.

Másodszorra, az »*elnyomás tényét*« kell tudomásuk vegyük egy »*szabad emberhez méltó demokrácia*« »*politikai szintű*« »*társadalmi igazságossági*« koncepciójának kialakításakor. Ez szorosan összefügg a »*méltánylandó pluralizmus tényével*«. Az »*elnyomás ténye*« az az általános tény, hogy kizárólag az államhatalmi eszközök bevetésével történő masszív elnyomással, az ezzel társuló összes állami szintű intézményes bűncselekménnyel, a szükségszerű brutalitással és kegyetlenséggel és a vallás, a filozófia és a tudomány ehhez társuló korrumpálódásával érhető el az, hogy egy társadalomban minden polgár tartósan és folytatólagosan ugyanazt az egyetlen igazságot és ugyanazt az *egyetlen* és *kizárólagos* vallási, filozófiai vagy erkölcsi doktrínát, illetőleg annak tanait, igazságát, értékeit és normarendszerét kövesse. A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy bármikor, amikor megkísérelték, hogy a társadalmi egységet és egy egységes társadalmi, politikai közösséget hozzanak létre egyetlen az emberi élet minden fontos aspektusára kiterjedő átfogó doktrína értékrendje, erényekre vonatkozó tanításai, alapelvei és normarendszere alapján, az minden esetben az államhatalmi eszközök bevetésével történő masszív elnyomásba torkollott, annak az összes kísérő gonoszságával együtt. Ez az, amit az »*elnyomás tényének*« nevezünk.

Korábban már említettük, hogy a középkorban, amikor a társadalmat megkísérelték az akkor egyetlen római katolikus doktrína alapján egyetlen egységes társadalmi közösségbe és társadalmi egységbe szervezni, szinte azonnal kiderült, hogy ez csak akkor lehetséges, ha az ellentétes véleményeken lévőket, a másképp gondolkodókat mint eretnekeket *elnyomják, üldözik*, esetenként *kiirtják*. Mint már írtuk: az inkvizíció nem egy történelmi véletlen, hanem egy

teljesen *megjósolható* és *racióális következménye* volt annak a kísérletnek, hogy a *társadalmi egységet egyetlen átfogó vallási doktrína tanai alapján* teremtsék meg, és fenntartsák az egyetlen közös hitet. Ez az elnyomás nem a doktrína vallási tartalmával, hanem az átfogó jellegével függ össze.

Bármely átfogó doktrína esetén, legyen az utilitarista doktrína, vagy *bármely liberális doktrína*, ugyanez lenne a helyzet: csak úgy lehetne *egyetlen átfogó liberális doktrína* elveinek, normáinak a kizárólagossá tételével is társadalmi egységet biztosítani, ha államhatalmi eszközökkel masszívan elnyomnák az ellentétes nézeteket vallókat. Ha alaposan elemeznénk, hogy mi lehet az oka annak, hogy esetenként akár szitokszóvá válik a liberalizmus, valószínűleg be tudnánk azonosítani azt a periódust, amikor a sokféle liberális doktrína valamelyik konkrét irányzatának a képviselői mereven és doktriner módon próbálták a társadalom egészére ráterjeszteni a saját konkrét liberális irányzatuknak megfelelő átfogó doktrína értékrendjét, alapelveit és normarendszerét. *A mérsekelt doktrínák szélsőséges képviselőinél senki sem tud többet ártani* egy-egy egyébként teljesen elfogadható eszmerendszernek. Ha ki-ki végig gondolja az elmúlt huszonöt év történéseit, akkor úgy hisszük, hazai példát is tud erre a jelenségre találni.

3.

Harmadszor a »*politikai igazságossági koncepció széles körű elfogadottságának a tényét*« említjük. Ezalatt azt kell érteni, hogy az összes olyan »*szabad emberhez méltó demokráciában*«, ahol a társadalom tartósan stabil, biztonságos és kiszámítható működése biztosított, és ahol a társadalmi működést nem torzíja el súlyos társadalmi megosztottság vagy extrém egyenlőtlenségek és mindezekből eredő konfliktusok, az figyelhető meg, hogy a fennálló társadalmi rendet, a mögöttes »*társadalmi igazságossági politikai koncepciót*« a társadalom *túlnyomó többsége* a szabad akaratából, készségesen támogatja. A rezsim »*jó okok miatt stabil*«. Ezért semmilyen hatalmi manipulációra, propagandára, kényszerre, elnyomásra nincs szükség egy igazságos, tehát tisztességes rezsimben. Ilyen eszközökhöz csak az igazságtalan, tehát tisztességtelen rezsimek nyúlhatnak, mert pontosan tudják, hogy tisztességtelenség okán morális legitimitásuk igencsak csekély (ha van egyáltalán), s a rezsim viszonylagos támogatottságát csak a polgárok manipulálásával, megtevesztésével, elnyomásával és a hasonlókkal tudják fenntartani. Ez a »*rossz okok miatti stabilitás*«.

Ez a »*túlnyomó többség*» rendre lényegesen nagyobb, mint az éppen többségi szavazatot szerzett kormányzó erő támogatása. Ez a tény azért érdekes, mert ha egybevetjük a »*méltánylandó pluralizmus tényével*«, akkor azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a »*társadalom alapvető struktúráját*« annak *alapintézményeit* és a »*háttérigazságosságot*«, valamint a »*lényegi alkotmányos kérdéseket*« szabályozó »*politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció*« csak úgy tudja megszerezni a szükséges túlnyomó többségű támogatást, ha a társadalomban jelen lévő, egymással ellentétes nézeteket valló doktrínák többségének a támogatását megnyeri. Ellenkező esetben a rendszer nem tud tartósan fennmaradni, és nem tud *stabilan, kiszámíthatóan és biztonságosan* működni.

Az, hogy a társadalom egészének a működését szabályozó igazságossági elveket és normákat a »politikai szintre« leszűkítve kell megfogalmazni (s nem pedig átfogó doktrína vagy azok kompromisszuma szintjén), abból a felismerésből ered, hogy a hosszú távon stabilan és kiszámíthatóan működő »szabad emberhez méltó demokráciákban« a rendszer és így a mögöttes »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció« támogatása mindenkor messze nagyobb, mint az aktuálisan kormányzó erő mindenkori támogatottsága. Ez megfordítva is tanulságos: pusztán csak egy éppen aktuális választás során megszerzett többség nem elegendő egy stabil, kiszámítható, sikeres és »szabad emberhez méltó demokrácia« felépítéséhez, illetve működéséhez; ehhez sokkal szélesebb körű átfedő konszenzusra van szükség. Ha ez nincs meg, akkor legfeljebb az éppen aktuális többség diktatúrájának a megvalósulását láthatjuk, amelyet a társadalom éppen aktuálisan kisebbségben lévő, de mégis a társadalom jelentős részét jelentő szabad és egyenlő polgárok ellenében történő kormányzással valósít meg. A formális választási eredmény az aktuálisan többségbe került politikai erőt a közös érdekében történő kormányzásra feljogosítja, de nem jogosítja fel arra, hogy a társadalom jelentős tömegei ellenében, a többség zsarnokságát megvalósítva, kénye kedvére azt tegyen, amit csak akar. Az ilyen rendszer sem »szabad emberhez méltó demokráciának«, sem tisztességes és igazságos rendszernek és hatalomgyakorlásnak nem nevezhető, és nem is tarthatja magát annak.

4.

Negyedik általános tény a »közös kiindulási pontok« és a »közös morális viszonyítási rendszer« ténye. Azokban a »szabad emberhez méltó demokráciákban«, amelyek működése hosszú időn át stabilnak, kiszámíthatónak és sikeresnek tekinthető, minden esetben fellelhetünk olyan alapvető eszméket, amelyek a politikai szintű társadalmi igazságossági koncepciónak a közös és nyilvános kiindulási pontjait jelenthetik. Azaz ezekben a sikeres demokráciákban *léteznek* nyilvános, »nyilvános és közös kiindulási pontok«, és létezik »közös morális viszonyítási rendszer«. Lehet, hogy ezek a közös kiindulási pontok egy része „csak” a társadalom alapintézményei működésében mintegy *implicit* módon van jelen, de jelen van; s ezért ezeket a közös kiindulási pontokat a társadalom polgárai ismerik vagy könnyen megismerhetik. Ezek a túlnyomó többség számára megfelelő kiindulópontokat és közös és nyilvános morális viszonyítási rendszert jelentenek.

Ez a tétel fordítva is igaz. Nem nevezhetjük »szabad emberhez méltó demokráciának azt a rendszert« és nem is lehet sem sikeres, sem igazságos és tisztességes az a rendszer, amelyben a társadalom egészét érintő kérdések és a »társadalmi igazságosság politikai koncepciója« tekintetében, még azok a »közös és nyilvános kiindulási pontok« sincsenek meg, és így az a »közös és nyilvános morális viszonyítási rendszer« sem létezik, amelyre az »igazságosság politikai koncepciója ráépíthető lenne«. A »közös és nyilvános kiindulási pontoknak« ez a »közös és nyilvános morális viszonyítási rendszere« az, amihez vissza lehetne nyúlni a társadalom egészét érintő egyes politikai szintű kérdések megítélése során. Ha ugyanis az igazságossági és tisztességességi kérdések megítéléséhez hiányoznak a közös kiindulási pontok, és nem létezik »közös és nyilvános morális

viszonyítási rendszer», akkor nemhogy az igazságosság és tisztességesség mint olyan hiányzik a rendszer és a hatalom működéséből, de még azokat az elveket sem lehet megfogalmazni, amelyek alapján a társadalom működésének igazságossága és tisztességessége megítélhető és helyreállítható lenne.

10.5.§ AZ ÍTÉLŐKÉPESSÉG ÉS VÉLEMÉNYALKOTÁS KORLÁTOZOTTSÁGA

Mielőtt rátérnénk az ötödik általános tényre, néhány megjegyzést kell fűzünk az előző négy általános tényhez, valamint ezek alapján ki kell térjünk az »ítéletalkotás és véleményformálás korlátozottságára« (»burdens of judgement«⁷), mert ezek alapján válik érthetőbbé az ötödik általános tény, a »méltyánylandó véleménykülönbség« (»reasonable disagreement«) ténye. A »méltyánylandó pluralizmus ténye« (»the fact of reasonable pluralism«) és az »elnyomás ténye« (»the fact of oppression«) kapcsán néhány érdekes kérdés vehető fel. Például:

- Tulajdonképp miért is van az, hogy egy rendszer a maga szabad intézményeivel és az alapvető szabadság elveivel és alapjogaival a vélemények sokszínűségéhez vezet?
- Végül is, ha olyan jól működik egy ilyen rendszer vagy olyan tökéletes egy-egy nézetrendszer, akkor miért is nem ért szinte mindenki szinte mindenben egyet?
- Emellett miért van az, hogy az összes egymás meggyőzésére irányuló értelmes, felkészült, valamint őszinte és lelkiismeretes próbálkozásunk ellenére sem tudunk azonos véleményre, illetőleg megegyezésre jutni számos kérdésben?
- Ha számos tudományos kérdésben és szinte minden természettudományos kérdésben, legalábbis hosszabb távon, általában sikerül közös nevezőre jutni, akkor a társadalom egészét érintő igazságossági kérdések vagy az egyes értékek, erények, alapelvek és egyéb morális kérdések tekintetében ez miért is nem sikerül?

Az ilyen kérdésekre kapásból *több felületes választ is lehet adni*. Például feltételezhetjük, hogy az emberek jelentős részének az »*üléspontja határozza meg az álláspontját*«; azaz úgy formálják nézeteiket, véleményüket, álláspontjukat, ahogyan az a szűken vett egyéni érdekeiknek a leginkább megfelel. Miután az érde-

⁷ Az eredeti »burdens of judgement« kifejezésben a »burden« szó releváns jelentései: (1) teher, súly, megterhelés; (2) teherbírási, terhelhetőség, (3) nehézkességet, elnehezítettséget jelent. A kifejezés lényege az, hogy mi minden körülmény *terheli meg, nehezíti el* a véleményalkotásunkat, illetve az ítéletalkotásunkat, amely *terhek, súlyok* által az – bármit csinálunk – soha nem lesz tökéletes. Mi úgy döntöttünk, hogy az olyan megfogalmazások, mint például a »vélemény/ítélet alkotás terheltsége« vagy *terhei* vagy *nehezítettsége* helyett inkább ennek a terheltségnek a lényegi következményére utaló kifejezést fogunk használni, így a »vélemény/ítéletalkotás korlátozottsága« kifejezést alkalmazzuk az eredeti »burdens of judgement« fordításaként. Azért is, mert a *terheltség* vagy a *nehézkesség* olyan konnotációkat is hordoz, amelyek semmiképp sincsenek benne az eredeti kifejezés jelentésében, sőt, kifejezetten értelemzavarók is lehetnek.

keik különböznek, így a nézeteik is. De az is lehet, hogy az emberek sokszor *irracionálisak* vagy *nem elég okosak* vagy nem egyforma *értelmi képességekkel* rendelkeznek vagy nem egyformán *informáltak*. Ezek egymással kombinálódhatnak, némi *logikai hibával* vagy *gondolkodási hibával* társulhatnak, aminek együttes következményeként egymással ellentétes vélemények alakulhatnak ki. Ezek meglehetősen felületes válaszok, bár a mindennapi életben sokszor ilyen okai is vannak az egyes vélemények közötti ellentéteknek, konfliktusoknak.

Számos összetettebb probléma esetén olyankor is előáll egyfajta »*méltánylandó véleménykülönbség*« (»*reasonable disagreement*«), amikor jó értelmi képességű, jól felkészült személyek a létező legjobb tudásuk szerint, a lehető legértelmesebb, legtisztességesebb, legőszintébb, legnyitottabb módon próbálnának közös megoldást találni egy-egy adott problémára. Magyarán számos probléma esetén akkor is fennmarad egy véleménykülönbség, amikor a körülmények ideálisak, és őszintén és tisztességesen mindenki, minden elképzelhetőt megtesz annak érdekében, hogy közös megoldást találjon egy adott (összetettebb) problémára. Az ilyen *idealizált helyzetben* fennmaradó véleménykülönbség a »*méltánylandó véleménykülönbség*«. Azért *méltánylandó*, mert *méltánylandó okok miatt jön létre*, illetve marad fenn, annak ellenére, hogy mindenki mindent megtesz a véleménykülönbség megszüntetése érdekében.

A »*méltánylandó véleménykülönbség*« (»*reasonable disagreement*«) helyes magyarázatát a »*véleményformálás és ítéletalkotás korlátozottsága*« (»*burdens of judgement*«) adja. Ez azokból a nehézségekből és korlátozottságokból adódik, amelyek a legtisztességesebb és legőszintébb szándék esetén is komoly akadályt jelentik annak, hogy a felek az érvelési, értelmi, gondolkodási és véleményalkotási képességeiket a politikai szintű kérdésekben helyesen és lelkiismeretesen tudják felhasználni. A »*véleményformálás és ítéletalkotás korlátozottsága*« több tényezőből tevődik össze:

- (i) Az adott problémával kapcsolatos tapasztalati és tudományos bizonyítékok ellentmondásosak, illetve túl komplexek lehetnek egyes esetekben. Így nehézséget okozhat a megfelelő értelmezésük, illetve interpretálásuk.
- (ii) Egnél több releváns körülményt vagy szempontot kell figyelembe venni; s nem biztos, hogy létrejön az egyetértés a figyelembe veendő szempontokat illetően.
- (iii) Még ha mindenki egyet is ért a figyelembe veendő szempontok „listáját” illetően, egyáltalán nem biztos, hogy kialakítható egyetértés ezen szempontok egymáshoz viszonyított fontossági sorrendje vagy azonos sorrend esetén a fontosság súlyozása tekintetében.
- (iv) Bizonyos mértékig a koncepcióink, elméleteink és definícióink pontatlannak, nem kellőképp meghatározottak. Ez a pontatlan meghatározottság azzal jár, hogy még ezek tekintetében is bizonyos mértékig interpretációkra és véleményekre (valamint az interpretációinkra vonatkozó ítéleteinkre) kell hagyatkozzunk. A probléma az, hogy ezzel más is pontosan ugyanígy van, azzal a különbséggel, hogy eltérhet a pontatlanság mértéke és eltérhet az interpretációk és vélemények tartalma. Ez a körülmény szintén eltérő véleményekre vezet.

- (v) Jelentős, de pontosan nem meghatározható mértékben és egyénenként eltérő módon függ az életpasztalatainktól és a tudásunktól, hogy az egyes tényeket és bizonyítékokat hogyan értékeljük; milyen jelentőséget tulajdonítunk ezeknek; továbbá az is, hogy milyen fontossági sorrendet állítunk fel az egyes morális és politikai értékek között és melyiknek milyen fontosságot tulajdonítunk. Egy modern társadalom rendkívül tagolt. Számítalan iparágra és gazdasági szektorra, számtalan pozícióra és munkakörre, továbbá számtalan társadalmi, kulturális és etnikai csoportra tagolódik. Így aztán a polgároknak is igen eltérőek az életpasztalatai. Ebből eredően nem kell meglepődni, ha a polgárok meglehetősen eltérő véleményeket alkotnak a legtöbb olyan kérdésben, amelyek összetettsége egy bizonyos komplexitási szintet meghalad.
- (vi) Maguk a problémák is ellentmondásosak lehetnek. Sokszor előfordulhat, hogy az adott probléma különböző aspektusaival kapcsolatos normatív megfontolások, pro- és kontra érvek általános értékelése nehézségeket okoz és egyénenként változó eredményre vezet, különösen, ha ezek fajtájukat, tartalmukat vagy erősségüket tekintve vegyes képet mutatnak.
- (vii) Bármely társadalmi intézményre igaz, hogy nem végtelen számú, hanem csak limitált számú értéket és elvet tud követni, s ebből eredően az elvben érvényesíthető morális és politikai értékek és elvek teljes körét valamilyen kiválasztási szempontok szerint le kell szűkíteni. Ez azért van így, mert bármely társadalmi intézménynek csak egy-egy körbehatárolt társadalmi szerepe van. Ebből eredően minden egyes társadalmi intézmény esetében vagy a működés során rákényszerülünk arra, hogy a fontos értékekből, elvekből egyeseket kiválasszunk, másokat kihagyjunk, és a kiválasztott elvek között fontossági sorrendet állítsunk fel, és fontosság szerint súlyozzuk is őket. Ezek olyan típusú *prioritizálási* döntések, amelyek esetében nincs tiszta és világos válasz a helyes megoldásra, és a »*méltánylandó véleményeltérések*« biztos forrását jelentik (BERLIN, 1991). Itt ugyan nem tudjuk részleteiben kifejteni, de mindenképp jelezni akarjuk, hogy tipikusan ilyen, egyetlen igaz és egyöntetű megoldással sem rendelkező *prioritizálási* probléma lép fel a legtöbb közpolitikai döntés esetén, például: a költségvetés tervezésekor, egy egészségügyi, oktatási reform vagy egy összetettebb egészségpolitikai, oktatáspolitikai intézkedés esetén, s általában minden, a közszektort és a közpolitikát érintő összetettebb reform vagy intézkedés esetén (DANIELS, 2008). Ezekben az esetekben soha nincs egyetlen helyes válasz, és soha nincs »*tartalmi igazságosság*«. Az egyetlen tisztességes megoldást az jelenti, ha a »*tartalmi igazságosság*« lehetetlensége okán a »*procedurális igazságossághoz*« fordulunk. Itt az a lényeg, hogy abból indulunk ki, hogy ha maga az eljárás tisztességes, akkor a végeredmény is tisztességes (DANIELS, 2008; RAWLS, 2005). Ennek részleteire egy későbbi fejezetben, a »*közügyekről folytatott nyilvános érvelés*« (»*public reason*«) és a »*politikai legitímáció*« és az »*erkölcsi legitímáció*« kérdésköreinek a tárgyalásakor térünk ki.

10.6.§ A MÉLTÁNYLANDÓ VÉLEMÉNYKÜLÖNBSÉG TÉNYE, VALAMINT A LELKIISMERET SZABADSÁGA

Az ötödik általános tény a »méltánylandó véleménykülönbség ténye« (*»reasonable disagreement«*). Ennek az a lényege, hogy a számos fontos, az alapvető politikai értékeket, elveket érintő, politikai szintű vélemény formálásunk és ítéletalkotásunk során sok esetben olyanok a véleményalkotás körülményei, hogy mindent egybevetve egészen valószínűtlen, hogy azonos következtetésre, azaz egyetértésre jussunk. A »méltánylandó véleménykülönbség« az a véleménykülönbség, amely annak ellenére is fennmarad, hogy a felek a legtisztább szándékkal, lelkiismeretesen, tisztességesen, legjobb tudásukat és értelmi képességeiket latba vetve, nyitott szellemiségű, konstruktív és szabad párbeszéd és eszmecsere során mindent megtettek annak érdekében, hogy az adott problémára valamilyen közös és alkalmas megoldást találjanak, illetőleg hogy egyetértésre jussanak.

A »véleményformálás és ítéletalkotás korlátozottságának a ténye« önmagában is elegendő módon elvezet a »méltánylandó véleménykülönbség tényéhez«, ami az egyik alapvető háttérben meghúzódó oka a »méltánylandó pluralizmus tényének«. Mindezek számos mélyreható következménye közül az egyik a »lelkiismereti szabadság elvének« a kikerülhetetlen követelménye, ennek számos később részletezendő következményével. Másik következménye szoros összefüggésben a lelkiismeret szabadságának az elvével az, hogy a társadalmi stabilitás, a társadalom kiszámítható és biztonságot nyújtó működése szempontjából fontos közös és nyilvános morális viszonyítási rendszert jelentő és a »társadalom alapvető struktúráját« szabályozó társadalmi igazságossági értékek, normák kizárólag csak a politikai szintre leszűkítve fogalmazhatók meg. Amint ezek az értékek, elvek, normák túlterjeszkednek a »politika felségterületén«, szinten megszűnnek a stabilitás feltételei, súlyos társadalmi megosztottság, és társadalmi konfliktusok alakulhatnak ki.

Világosan látni kell azonban, hogy a »méltánylandó véleménykülönbség«, valamint ennek következményei, így a »lelkiismeret szabadságának az elve« és a társadalmi igazságossági elvek »politikai szintre« való leszűkítésének a követelménye esetén semmiféle »filozófiai szkepticizmusról« vagy »értéktagadásról« vagy »értékek relativizálásáról« nincs, és nem is lehet szó. Mindösszesen a döntéshozatal és a véleményalkotás tökéletességét ellehetetlenítő társadalmi, pszichológiai jellegű korlátok és körülmények mint akaratunktól függetlenül létező tények és kikerülhetetlen következményei tudomásulvételének a követelményét próbáljuk hangsúlyozni. A véleményformálás és ítéletalkotás különösen terheltté válik olyan akut politikai kérdések esetén, ahol (i) igen nagy a probléma komplexitása; (ii) igen jelentős a jövőre vonatkozó bizonytalanság; (iii) igen súlyosak az egymással ellentétbe kerülő elvek, szempontok, érdekek és a felek közötti konfliktusok és ellentmondások; (iv) valamint a tények és az evidenciák jellege sokszor meglehetősen eklektikus és impresszionisztikus.

E tények megkerülhetetlen következménye, hogy – (i) a »lelkiismereti szabadság« maradéktalan biztosítása nélkül; (ii) az ehhez is kapcsolódó »viszonzossági elv« (*»reciprocitás«* vagy »arany szabály«) érvényesítése nélkül, (iii)

valamint a társadalmi igazságossági elveknek a »politikai szintre« való leszűkítése nélkül – soha nem teremthető meg a »jó okok miatti stabilitás« és a tartós és kiszámítható fejlődést és társadalmi biztonságot nyújtó tisztességes és igazságos társadalmi működés. A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy »rossz okok miatti stabilitás« ugyan időlegesen elérhető súlyos elnyomással, de az elnyomó rendszerek összes kikerülhetetlen következményes gonoszsága, tisztességtelensége és bűne miatt csak morálisan illegitim és tisztességtelen hatalomgyakorlással, súlyos társadalmi károk árán.

Mit is jelent az, hogy a »véleményalkotás korlátozottsága tényének« és annak összes következményének a tudomásulvétele semmiféle filozófiai szkeptícizmussal, értéktagadással, érték-relativizálással vagy fontos vallási és filozófiai értékek és normák fontosságának és értékességének a megkérdőjelezésével nem keverhető össze? Arról van szó, hogy a – tisztességes és őszinte szándékkal – párbeszédet folytató polgárok »közötti méltánylandó véleménykülönbség ténye« és a »vélemény formálás és ítéletalkotás korlátaival« kapcsolatos erre vonatkozó magyarázatunk egyáltalán nem foglal magában olyan implicit állításokat és jelentéseket, hogy például: (i) ne léteznének objektív értékek, (ii) vagy minden érték szubjektív és relatív lenne, (iii) vagy az értékekkel kapcsolatos nézetek szimplán bizonyos múltbéli események által meghatározott jelenbéli érdekeink kifejeződései lennének, amelyek legfeljebb itt és most igazak; (iv) vagy hogy oly sok ember által oly fontosnak tartott vallási, filozófiai vagy erkölcsfilozófiai értékek, elvek, nézetek és normák ne lennének fontosak vagy akár ne lehetnének igazak. Nem ezek és nem ilyen jellegű érvek azok, amelyek alapján a »lelkiismeret szabadsága elvének« a fontossága és ezzel összefüggésben a »társadalmi igazságosság elveinek« a »politikai szintre« való leszűkítésének a követelménye mellett szólnak. Az ilyen jellegű érvelés, azaz például az objektív értékek létezésével vagy nem létezésével kapcsolatos állásfoglalás ugyanis már maga is egy a politikai szinten túlterjeszkedő átfogó nézetre jellemző érvelés lenne.

Alapvetően a döntéshozatalt és a véleményalkotást megnehezítő körülményekre és korlátokra vonatkozó tényekről és ezek tudomásul veendő következményeiről van csak szó. Ugyanakkor ennek, mármint a »véleményalkotás korlátozottságának«, a »méltánylandó véleménykülönbség tényének« és a »méltánylandó pluralizmus tényének« számos fontos és súlyos következménye van, kezdve az »elnyomás tényével«. Ezek önmagukban is abszolút indokoltá teszik egyrészt a »lelkiismereti szabadság elve érvényesülésének biztosítását«, másrészt pedig a »társadalmi igazságossági koncepciónak« a kizárólag és szigorúan csak a »politikai szintre« történő leszűkítését. Ezek azok az általános tények, amelyek lehetetlenné teszik, hogy az önmagukban méltánylandó, de egymással ellentétes és összeegyeztethetetlen nézeteket valló »átfogó doktrínák« között az »igazságosság koncepciójáról és elveiről« közvetlenül jöjjön létre alkalmas megegyezés. A közvetlen megegyezés lehetetlensége viszont nem zárja ki a közvetett megegyezés lehetőségét; azaz az »igazságosság szabadon álló politikai koncepciójának« az egyes doktrínák által külön-külön történő elfogadásán keresztül megvalósuló »átfedő konszenzus« kialakulását. Az »igazságosság politikai koncepciójának« elveit ki-ki a saját érték-

rendje, elvei és az ezeken alapuló saját indoklása szerint fogadja el a »*reflektív equilibrium*« kapcsán leírtaknak megfelelő iteratív és reflektív gondolkodási folyamatban; de amit elfogadnak, azt végül is mindenki elfogadja.

Talán jobban érthetővé tehetjük a fenti elvi megfontolásokat, ha egy ma már szerencsére teljesen triviális és nem vitatott probléma példáján, a *rabszolgaság intézményének* az eltörlésén keresztül mutatjuk be, hogy mit is jelent a »*politikai igazságossági koncepció*« elvein keresztül történő közvetett megegyezéssel létrejövő »*átfedő konszenzus*« az »*átfogó doktrínák*« között. Azért ezt a ma már triviális példát választjuk, mert ebben a valaha még rendkívül konfliktusos – és például az amerikai Észak–Dél közti polgárháborúhoz (1861–1865) vezető – kérdésben mára evidens és magától értetődő módon létezik az »*átfogó doktrínák átfedő konszenzusa*«. Sőt! Precízen, pontosan az az oka, hogy ez a példa mára annyira triviális, hogy mondanivalóink illusztrálására is kiválóan alkalmas. Valószínűleg az egyes »*átfogó doktrínák*« soha nem tudnának megegyezni abban, hogy ki-kí hogyan indokolja, hogy *miért* és *milyen értékrend* és *indokok* alapján fogadja el a rabszolgaság intézményének a tilalmát; ugyanakkor *magát a végkövetkeztetést*, azaz azt, hogy a rabszolgaság intézményét örökre el kell törölni, mert az morálisan rossz, gonosz, ki-kí a maga értékrendje és azon alapuló indoklása alapján el tudja fogadni. Ahogyan mondani szokás, „*egy hegytetőre számos irányból és számos úton, a kék, a piros, a zöld, sőt, még a sárga jelzésű turistaúton is fel lehet jutni, a lényeg, hogy a végén mindenki valamelyik úton felérjen a hegytetőre*”. Például egy mélyen hívő ember úgy gondolhatja, hogy miután az Isten a saját képére teremtett minden embert, ezért az, aki rabszolgát tart, végső soron magát az Istent sérti meg azzal, hogy egy embertársát, akit Isten szintén a saját képére teremtett, rabszolgasorban tart (annak minden járulékos rossz következményével együtt).⁸ Egy liberális nézeteket valló, de történetesen ateista polgár abban azonnal egyetért, hogy a rabszolgaság bűn és gonosz dolog és el kell törölni. Több mint valószínű azonban, hogy soha nem fog egyetérteni magával azzal az indoklással, amely révén a mélyen hívő polgártársa ugyanerre a végkövetkeztetésre jutott. Az »*igazságosság politikai koncepciója*« szempontjából azonban nem az a lényeg, hogy *ki milyen alapon ért egyet* azzal, hogy a rabszolgaság intézménye gonosz, rossz és be kell tiltani, hanem az, hogy a *végkövetkeztetést* illetően megvan az egyetértés. Addig, amíg mindenki egyet tud érteni abban a *végső következtetésben*, hogy a rabszolgaságot el kell törölni, valószínűleg soha nem értene *mindenki* egyet abban, hogy „a rabszolgaságot *azért* kell eltörölni, *mert* az Isten minden embert, így a rab-

⁸ Ez nem fiktív példa, a korabeli *abolicionista mozgalmak* számos ilyen típusú érvet is felhasználva küzdöttek a rabszolgaság eltörlése ellen; nyilvánvalóan az akkori kulturális és társadalmi közegben az ilyen érvelésnek jelentősebb hatása volt, mintha mondjuk egy huszadik század végi emberi jogi vagy liberális szabadságjogi érveléssel álltak volna elő. Megjegyzendő, hogy a végeredmény, azaz a rabszolgaság eltörlése szempontjából teljesen mindegy, hogy ki milyen érvek és indokok alapján ért egyet ugyanabban a végkövetkeztetésben. Precízen, pontosan ez az egyik fontos lényegi pontja a politikai igazságossági koncepciónak.

szolgákat is a saját képére teremtette.” Csakhogy a szigorúan csak a »politikai szintre« leszűkített igazságossági koncepcióhoz és a társadalmi békéhez szerencsére nem az *indoklásokkal*, hanem azok *végső következtetéseivel* kapcsolatosan kell, hogy kialakuljon az »átfogó konszenzus«.

Nem csak elméletről van szó. Hasonló történt az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának az elfogadása kapcsán. Jacques Maritain⁹ (1882–1973) korának egyik jelentős filozófusa volt. Meghatározó szerepet játszott azokban az előkészítő munkálatokban, tanácskozásokban és egyeztetésekben, amelyek végül az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának az elfogadásához vezettek. Az a meglepő dolog történt, hogy egymással radikálisan ellentétes értékeket, nézeteket és elveket valló emberek (és országok) egyszer csak képesek voltak megállapodni az alapvető emberi jogokban. Cass Sunstein¹⁰ (1954–) írja le, hogy Jacques Maritain ezzel kapcsolatos egyik kedvenc mondása az volt, hogy „*Igen, mind megállapodtunk magukban a jogokban. De azzal a feltétellel, hogy soha senki ne kérdezzen minket arról, hogy miért.*” (SUNSTEIN, 2004). Jacques Maritain erről így emlékezik meg:

Az egyetlen értelmes és megvalósítható cél az volt, hogy a megegyezést ne közös spekulatív eszmék, hanem közös gyakorlati eszmék alapján, és ne a világra, az emberre, a tudásra és az ismeretekre vonatkozóan kialakított egyetlen közös elméleti koncepció, hanem a tényleges cselekvésekhez iránymutatást adó közös meggyőződéseink megerősítése alapján próbáljuk meg kialakítani.

Jacques Maritain: *No One Asks Us Why* (1949)

Itt egy praktikus megközelítésről is szó van: gyakran lehetséges, hogy meg tudunk egyezni abban, hogy *mit tegyünk*, miközben egyáltalán nem tudnánk meg egyezni abban, hogy *mégis miért tegyük azt, amiben megegyeztünk*; s milyen elvi alapokon és milyen indokok és értékrend alapján jutottunk ugyanarra a praktikus következtetésre. Ezzel *analóg* az »átfogó doktrínának« a »politikai igazságossági koncepció« elvein, normáin keresztüli közvetett megegyezésével létrejövő »átfedő konszenzus«. Ha a »társadalmi igazságosság politikai szintű elveit« ki-ki elfogadja a maga speciális értékrendje, nézetei és indokai alapján, az már bőven elegendő a társadalmi stabilitás és a társadalom kiszámítható és igazságos működéséhez. Ha ez és ennek részeként a »*lelkiismereti szabadság*«

⁹ Jacques Maritain francia katolikus filozófus. A XX. század egyik legmeghatározóbb katolikus gondolkodója, a neotomizmus jelentős alakja és a *katolikus emberi jogi mozgalom* egyik úttörője. Jelentős szerepe volt sok minden más mellett a II. világháborút követő években az ENSZ Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának előkészítésében és az azzal kapcsolatos vitákban.

¹⁰ Cass Sunstein (1954–) a Chicagói Egyetem Jogi karának professzora és a Harvard Egyetem Robert Walmsley University Professzora. Jogász, jogtudós, alkotmányjogász. Számos fontos könyv szerzője. 2009–2012 között Obama elnök felkérésére a Fehér Ház „*Office of Information and Regulatory Affairs*” hivatalát vezette.

biztosított, akkor az »igazságosság politikai koncepciója« szempontjából valójában már nem igazán izgalmas kérdés, hogy melyik doktrína milyen „*doktrína-specifikus tanok*” alapján indokolja az adott »politikai szintű társadalmi igazságossági elvek« elfogadását.

A fentiek fényében talán jobban érthető, hogy miért tartottuk fontosnak rögzíteni, hogy a »véleményalkotás korlátozottsága« és a »méltánylandó pluralizmus« tényének és következményeik tudomásulvétele nem tévesztendő össze semmiféle filozófiai szkepticizmussal, az objektív értékek tagadásával, a vallási és filozófiai doktrínák fontosságának a lebecsülésével vagy bármiféle érték relativizálásával és hasonlókval. Ez súlyos tévedés és félreértés lenne, és további súlyos következményes félreértésekhez vezethetne. Szó sincs arról, hogy egyfajta parttalan, „*virágozzon minden virág*” koncepciót támasztana alá a »véleményformálás korlátozottsága«, a »méltánylandó véleménykülönbségek ténye« vagy a »méltánylandó pluralizmus ténye«. A »társadalmi igazságosság politikai szintű koncepciója« a »jó okok miatti társadalmi stabilitás« és a társadalom nyugodt, békés, kiszámítható és biztonságos fejlődése, valamint tisztességes és igazságos működése érdekében egyetlen dolgot keményen megkövetel. Ez pedig az, hogy ezen általános tények következményeként, minden átfogó doktrína a *reciprocitás elve* alapján tiszteletben kell tartsa a *lelkiismeret szabadságát*, ebből eredően az átfogó tanait a *társadalmon belüli nem politikai szintekre* korlátozza, továbbá vegyen részt az összes átfogó doktrínától független, szabadon álló politikai igazságossági koncepció elveinek a kialakításában és az átfedő konszenzus létrehozásában. A kemény elvárás a *politikai szint leszűkített*, de egységes normái és a *nem politikai szint* rendkívül diverzifikált és mindenre kiterjedő értékei, elvei és normái közötti határ és a *két különböző felségterület és hatókör* (politikai versus nem politikai) közötti lényegi különbségek tiszteletben tartásának elvárásban rejlik. Tehát szó sincs például arról, hogy egyfajta „*virágozzon minden virág-elv*” alapján a *társadalom egészének* az életét és működését érintő és szabályozó »politikai felségterületen« – képletesen szólva – tetszőleges számú virág virágozhatnék egyidejűleg.

Tulajdonképpen azáltal biztosítható egyedül minden fontos átfogó doktrína és nézetrendszer fontos értékeinek, elveinek és normáinak a *hatalom általi tiszteletben tartása*, ha az állam és a hatalom a *politikai szintű társadalmi igazságosság szintjére* korlátozza *saját magát* és tartózkodik attól, hogy bármelyik ezen kívül létező és fontos konkrét érték, alapelv vagy norma fontossága, helyessége, „*jósága*” vagy ezek egymáshoz viszonyított fontossága tekintetében mint állam és mint hatalom véleményt formáljon. Ez *nem filozófiai szkepticizmus*, nem az objektív értékek tagadása vagy *relativizálása*, hanem keserű történelmi tapasztalatok tanulságain és a fent részletezett általános tények tudomásulvételén alapuló praktikus végkövetkeztetés.

Azért is kell ezt hangsúlyozni, mert a történelem során számos alkalommal előfordult, hogy mindazok az erők, akik megpróbálták megtagadni a többi polgártól a »*lelkiismereti szabadság elvét*«, általában (i) a filozófiai szkepticizmus „*kártékonyására*”, (ii) az objektív értékek tagadásának vagy az értékek relativizálásának a helytelenségére, (iii) a vallások és vallási értékek iránti közöm-

bösség helytelenségére (iv) vagy, mint például az *államszocialista* vagy a »szabad emberhez nem méltó autoriter rezsiméknél« láthattuk, az *össztársadalmi érdekre*, illetve *államérdekre* hivatkozva próbálják meg a polgárok jelentős tömegeit megfosztani a lelkiismereti szabadságuktól és ehhez fűződő jogaiktól. Márpedig ilyen érvekre itt azért nem lehet érvényesen hivatkozni, mert szó sincs semmiféle ilyen dologról.

A »méltánylandó pluralizmus tényének« (*»the fact of reasonable pluralism«*) számos más oka is lehet, de a »véleményformálás és ítéletalkotás terhei és korlátozottsága« (*»burdens of judgement«*) egyedül, egymagában is elegendő okot jelent. Miután az ítéletalkotást és a véleményformálást terhelő és eltorzító tényezőket nem tudjuk eliminálni, ezért a »pluralizmus ténye« minden társadalom, de különösen a »szabad emberhez méltó demokratikus társadalmak« örökösen fennálló, tényszerűen tudomásul veendő, megszüntethetetlen és megkerülhetetlen jellegzetessége.

Nem tagadható, hogy a »pluralizmus tényéhez« hozzátartozik a *kapzsiság*, a *mohóság*, a *pénzéhség*, a *hiúság*, az *önteltség*, a *hivalkodás*, a *dominancia utáni vágy*, a *hataloméhség*, a *dicsőség utáni vágy* és a *sikerszomj*, valamint az ezekre a nem kívánatos vonásokra és motivációkra visszavezethető vélemények és nézetek. Ezek szembetűnő módon jelen vannak szinte minden társadalom politikai életében. Sőt! Ha valami, akkor ezek azok a dolgok, amelyek az egyes *nemzetek bukását* vagy sikerét meghatározzák. Emellett számos – általában nem jelentős kisebbséget alkotó – *szélsőséges*, sőt esetenként *őrült nézet* is jelen van a társadalmak életében és valóságában.

Mégis egy »szabad emberhez méltó demokrácia« nem használhatja fel az államhatalmat ezen nyilvánvalóan nem kívánatos nézetek vagy nem kívánatos jellemvonások és motivációk által motivált törekvések eliminálására, elnyomására. Ha ezt tenné, szükségképpen elnyomó rendszerbe torkollana. Az *államhatalmi eszközök bevetése* bizonyos nézetek elnyomására szükségképp maga után vonná *egy elnyomó rendszer* minden kegyetlenségét, brutalitását, intézményesített bűnözését, számos kisebb-nagyobb aljasságát, valamint a gazdaságot, társadalmat, vallási és tudományos életet fortélyos módon átszövő és átítató korrumpáló és züllesztő jelenségeit és hatását. Valójában egy tisztességes és igazságos társadalmi működésre és egy »szabad emberhez méltó demokrácia« létezésére egyetlen esély van: mégpedig az, ha a »mérsékelt és méltánylandó átfogó doktrínák«, nézetek és világnézetek »átfedő konszenzusával« sikerül kialakítani a »társadalmi igazságosság politikai koncepcióját«, amelynek az értekei, elvei, normái és szabályai egyidejűleg egy nyilvános, azaz mindenki által ismert és elismert és »közös morális viszonyítási rendszert« is jelentenek, amely alapján megítélhetők a társadalom egészének az életére kiható közös ügyek, és amely alapján kialakíthatók, megindokolhatók és megítélhetők a köz ügyeit érintő közpolitikai intézkedések és döntések.

10.7.§ AZ ÁTFEDŐ KONSZENZUS KIALAKÍTÁSÁNAK A MEGFELELŐ MEGKÖZELÍTÉSE

Először is fontos tisztázni, hogy valójában semmilyen garancia nem adható arra, hogy az igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója vagy a társadalmi igazságosság bármilyen értelmes és tisztességes politikai koncepciója el tudja nyerni vagy netán automatikusan elnyerné az adott társadalomban egyidejűleg jelen lévő számos átfogó doktrína támogatását, függetlenül ezek tényleges belső tartalmától. A »társadalom alapvető struktúrájának« és alapintézményeinek a stabilitását garantáló »átfedő konszenzus« létrejötté az »igazságosság politikai koncepciójának« értékeiről, elveiről és normáiról megvalósítható, de megvalósulása nem garantálható és nem automatikus. Meg kell dolgozni érte.

Ráadásul számos világnézet és doktrína szimplán és egyszerűen inkompatibilis a »szabad emberhez méltó demokrácia« értékeivel. Ezen túlmenően nem állítjuk azt sem, hogy az »igazságosság politikai koncepciója« által kifejezett – egyébként alapvető fontosságú – értékek, elvek és normák nagyobb súllyal esnének latba, mint a politikai szintű igazságossági koncepcióval esetlegesen ellentétbe kerülő átfogó vallási, filozófiai és erkölcsfilozófiai doktrínák különböző transzcendentális értékei, elvei, normái vagy ezeknek a híveik általi interpretációi. Valójában, ha ilyet állítana vagy előfeltételezne bármely politikai koncepció, azzal túlterjeszkedne a »politika felségterületén« (*»the domain of the political«*).¹¹ Az »igazságosság politikai koncepciójának« az értékei, normái nem jobbák vagy magasabb rendűek, hanem mások, mint az »átfogó doktrínák« normái.

Winston Churchill (1874–1965) mondása szerint a „demokrácia a kormányzás legrosszabb formája, leszámítva minden mást, amit már próbáltunk”. Az »igazságosság politikai koncepciója« kapcsán is hasonló meggyőződésből indulunk ki: a kiindulási pont az, hogy az alkotmányos »szabad emberhez méltó demokráciák« működőképesek, megvalósíthatók, tisztességesek és igazságosak (vagy azzá tehetők), és mindenképpen érdemesek arra, hogy megvédjük őket. A pluralizmus tényét figyelembe véve úgy kell kialakítani az igazság politikai koncepcióját és annak védelmén keresztül a »szabad emberhez méltó demokrácia« és alapintézményeinek védelmét, hogy mind a politikai koncepció, mind maga a demokrácia el tudja nyerni a társadalomban élő értelmes és tisztességes polgárok túlnyomó többségének a támogatását. Az igazságosság politikai koncepciójának széles körű támogatását elvben kétféle úton is meg lehet próbálni elnyerni: a rossz és téves úton és a jó úton.

¹¹ Az egész írásban mindenhol, ahol csak előfordul a »politikai szint« kifejezés, (illetve a »politikai« szó mint jelző), az a »politikai felségterületén« (*»the domain of the political«*) belül maradó, e »politikai felségterületre« korlátozódó dologra (elv, koncepció, érték, erény, stb.) vonatkozik. A »politikai« szó mint jelző és a »politikai szint« „fosztóképzők”. Szemben az élet minden kérdésére kiterjedő és a »politika felségterületén« messze túlterjeszkedően és túlmutatóan érvényes »átfogó doktrínákkal«, a »politikai (szintű)« koncepció (és nem doktrína) arra utal, hogy csak és kizárólag a »politika felségterületén« belül érvényes, szigorúan e területre korlátozódó dologról van szó.

– *A rossz és téves utat* jelent az, ha úgy akarjuk elnyerni az igazságosság politikai koncepciójának a tisztességes polgárok és a méltánylandó, mérsékelt doktrínák és világnézetek általi széles körű támogatását, hogy *körülnézünk*, hogy az adott konkrét társadalmi és politikai helyzetben milyen *átfogó doktrínák*, *világnézetek* és általában is milyen nézetek és meggyőződések dominálnak, majd ezeknek a gondos elemzésével megpróbálunk megtervezni egy olyan *közös nevezőt* jelentő igazságossági koncepciót, amiről azt képzeljük, hogy elnyerheti a többség támogatást és valamiféle *rossz értelemben vett kompromisszum* mentén, valamilyen összefogást sikerül *összetákolni* a politikai koncepció támogatására. Ez azért rossz út, mert egyáltalán nem biztos, hogy azok a létező nézetek, amelyekhez az igazságosság koncepcióját hozzá akarjuk szabni, *helytálló* és a *hosszabb távú stabilitás* kialakítására is alkalmasak. Másrészt az ilyen *kényszerű és opportunist*a kompromisszumok rendkívül törekenyek. Ne feledjük, hogy az igazságosság politikai koncepciója a társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszerét nem egy kormányzati ciklusra, nem pár évre, hanem generációkon át tartó módon kell, hogy szabályozza.

– Ehelyett a „*jó út*” az, ha szétnézünk a társadalomban, beazonosítjuk, hogy melyek azok a széles körben ismert és a társadalom demokratikus hagyományai-ban és kultúrájában gyökerező *alapeszmék*, amelyek *közös kiindulási pont*ul szolgálhatnak, és ezekből kiindulva építjük fel az »*igazságosság önálló politikai koncepcióját*«. Ez egy olyan, a saját lábán egyedül is megállni képes, konzisztens és koherens gondolati rendszer, amely saját magában megvédhető, saját magában érdemes a megfontolásra; s amelyről mindent egybe vetve jó okkal feltételezhetjük, hogy a legtöbb polgár, ha nyitottan, értelmesen és tisztességesen próbálja meg saját magában a saját nézeteivel és meggyőződéseivel összeütköztetve megfontolni, akkor a koncepció végső soron el tudja nyerni a polgárok széles körű támogatását. Ezt egyrészt a polgárok a saját belső meggyőződéseikkel próbálják összeegyeztetni, másrészt egymás között egyeztetik a »*nyilvános indokolási*« folyamatok során. Szerencsés esetben jó eséllyel kialakulhat egy »*reflektív equilibrium*«, azaz egy »*tudatos megfontoláson alapuló egyensúlyi állapot*«, mind az egyes polgárok meggyőződése és az igazságossági elvek között, mind pedig az egyes polgárok igazságossági elvekkel kapcsolatos nézetei között, függetlenül attól, hogy kinek milyen átfogó doktrínán vagy nézetrendszeren alapulnak ezek a belső meggyőződése.

Ebben a „*jó utat*” jelentő megközelítésben nem foglalkozunk azzal, hogy milyenek a polgárok átfogó nézetei, világnézetei. Nem ezekből az átfogó nézeteikből, hanem a társadalmi kultúrában jelen lévő *közös kiindulási pontokból* indulunk ki. Emlékeztetőül: az igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója esetében ilyen közös kiindulási pontok például: (i) a »*társadalom mint a polgárok társadalmi együttműködésének generációkon át fennálló tisztességes rendszere*« (4.§); (ii) a »*polgárok mint a társadalmi együttműködésben egész életükön át részt vevő szabad és egyenlő személyek*« (5.§); (iii) az igazságosság politikai koncepciója által »*jól elrendezett társadalom*« (6.§); (iv) a »*társadalom alapvető struktúrája*«, annak alapintézményei és a »*háttérigazságosság*« (8.§); (v) a »*társadalmi szerződés*« és az »*eredeti kiindulási állapot*« (10.§); (vi) »*nyilvános indokolás*« és az ehhez kapcsolódó koncepciók.

Az, hogy egyik »átfogó doktrína« tanainak sem akarunk jó előre megfelelni, és nem az éppen jelenlévő doktrínákhoz akarjuk szabni az »igazságosság politikai koncepcióját«, nem hátrányokkal, hanem előnyökkel jár: nem támasztunk felesleges akadályokat a többi »átfogó doktrína« hívei elé az »igazságosság politikai koncepciójának« elfogadása szempontjából. Ezzel a megközelítéssel azt érjük el, hogy a társadalmi hagyományokban mélyen gyökerező, azaz széles körben ismert és nagyjából elfogadott, tehát *közösnek* és *nyilvánosnak* tekinthető *kiindulási pontokból* elindulva egy olyan önálló »politikai igazságossági koncepcióhoz« jutunk el, amely egyik »átfogó doktrína« tanainak akár implicit elfogadását sem tételezi fel, és nem is igényli senkitől. Ezzel minden polgár számára, függetlenül attól, hogy melyik »átfogó doktrína« értékeit, elveit és nézeteit vallja magáénak, egyszerűbbé válik az, hogy az »igazságosság politikai koncepcióját« – egy afféle önálló modulként – beépítse saját nézetei közé, illetve valamiféle »reflektív *equilibriumot*« alakítson ki saját nézetei és a társadalmi igazságosság politikai szintű elvei között. Ha sikeresen végbemegy ez a folyamat, akkor egy hosszú időn át *stabilan* fennmaradó »átfedő konszenzus« kialakulásához juthatunk. Ennek persze feltétele, hogy némi szerencsénk is legyen, és kellő időt és energiát is szánjunk arra, hogy a társadalom hosszú távon is stabil, biztonságos, kiszámítható és tartósan igazságos és tisztességes működése érdekében kialakítsuk a magunk »reflektív *equilibriumát*« és ezen keresztül a »átfedő doktrínák átfedő konszenzusát«.

Kérdés, hogy egy »jól elrendezett társadalom« egyáltalán lehetséges-e? Nem utópia-e az »átfedő konszenzus« létrejötte? Lehetséges-e és ha igen, akkor hogyan ezeknek dolgoknak az emberi természettel való összeegyeztetése? Lehetséges-e ezeknek a dolgoknak a politikai intézmények megvalósíthatósági és működési követelményeivel való összeegyeztetése?

Ebben a fejezetben ezekre a kérdésekre csak néhány rövid választ adunk: igen. Elvben lehetséges a »jól elrendezett társadalom« létrejötte. Ezen túlmenően *biztosan lehetséges* a létező rendszernél tisztességesebb és igazságosabb rendszer kialakítása. Egy tisztázatlan, zavaros, homályos igazságossági koncepciókkal, közös morális viszonyítási rendszer nélkül valahogyan elműködgető, de alapvetően tisztességtelenül és igazságtalanul kormányzott és működtetett társadalomnál biztosan lehetséges belátható időn belül kialakítani egy lényegesen rendezettebb, igazságosabb, tisztességesebb, stabilabb, biztonságosabb és kiszámíthatóbb társadalmi működést. Ez lehet, hogy kezdetben messze van a »jól elrendezett társadalom« ideájától, de biztosan lényegesen tisztességesebb a működése, mint a fennálló rendszeré.

Az *optimisták* egy velejéig korrupt, tisztességtelen rendszerben is képesek meglátni a lehetőséget: egy tisztességtelen, korrupt, igazságtalan rendszer a gyors javítás lehetőségét rejtí magában, igaz, hogy a tökéletes elérése még távoli célként is idealista lenne. A *pesszimista* egy jó rendszerben is képes meglátni a veszélyeket és a csüggedésre okot adó problémákat.

Valószínűleg létezik a hatalmak és a rendszerek romlottságának, tisztességtelenségének, igazságtalanságának, erkölcstelenségének és tényleges működésképtelenségének az a szintje, amikor egyre világosabbá válik, hogy bármely változás

csak jobbat hozhat, illetve amikor egyre elviselhetetlenebbé válik a „*kényelmi zónán belüli lavírozás*”, a kényelmi zóna megszűnik kényelmi zónának lenni. Így egyre többen érezhetik azt, hogy változtatni kell a helyzeten, mert az, ami van, nem mehet tovább. Eközben a működőképtelenségétől roskadozó és saját tisztességtelenségétől fulladozó hatalom, amely erkölcsi tőkét rég felélte, hívei nagy részét rég kiábrándította és erkölcsi legitimációját rég elvesztette, már egyre kevésbé képes a régi módon fenntartani tisztességtelen uralmát.

Ezek azok a momentumok, amikor észnél kell lenni. Ilyenkor nem szabad a bizonyítottan nem működő, de legalább jól ismert receptekhez nyúlni. Nem szabad ilyenkor „*összefogás*” címén »az átfogó doktrínák és világnézetek« közti közvetlen és kényszerű kompromisszumok és alkuk bizonyítottan nem működő, ámde „*jól bevált*” receptjét elővenni. Ehelyett egy olyan, kizárólag csak a politikai szintre (és a lényegi alkotmányos kérdésekre) leszűkített politikai szintű társadalmi igazságossági koncepciót kell kialakítani és e körül az »*átfogó doktrínák átfedő konszenzusát*« megteremteni, amely – az ebben az írásban leírtaknak megfelelően – minden jelentősebb átfogó doktrína és világnézet által, a saját nézeteivel és normáival összeegyeztethető és jó lelkiismerettel, tiszta szívvel elfogadható politikai szintű, társadalmi igazságossági elvekből és normákból áll.

Korábban írtunk a politikai filozófia lehetséges szerepeiről. Az, amikor egy tisztességtelen társadalmi, gazdasági és politikai működést kiépítő és fenntartani próbáló hatalom a saját romlottsága, kormányzási képtelensége és alkalmatlansága, valamint *erkölcsi legitimációjának az elvesztése* miatt lassan, fokozatosan, de biztosan eljut oda, hogy a hatalmát *már egyre kevésbé képes fenntartani*, míg a társadalom egyre több polgára *egyre kevésbé hajlandó a tisztességtelen, morálisan illegitim és erkölcsileg megbukott hatalmat*, valamint a tisztességtelen rendszert elviselni, akkor a politikai filozófiára két gyakorlati feladat is hárul: (i) segítenie kell a »*társadalmi igazságosság*« megfelelő »*politikai szintű*« koncepciójának a létrejöttét, (ii) továbbá segítenie kell az »*átfogó doktrínák és nézetek közti átfedő konszenzus*« kialakulását a »*társadalmi igazságosság politikai koncepciójának*« értékeiről, elveiről és normáiról. Ez azt is jelenti, hogy politikai filozófiai szinten is segíteni kell abban, hogy a változás erői a fenti értelemben vett »*jó okok miatt*« és »*jó módon*« találják meg az összefogásuk okát, mikéntjét és módját. Ez nagymértékben katalizálja a változási folyamatot; mint ahogyan »*a rossz okok miatt*«, »*a rossz módon*« és »*rossz tartalommal*« történő összefogás lefojtja a változási folyamatot, és tetézi az elve súlyos társadalmi és erkölcsi károkat.

Az *életképes alternatíva*, a *tisztességes és igazságos társadalmi működés reális lehetőségének a felmutatása* önmagában befolyásolja mindannyiunk nézeteit a világunkról és a reálisnak gondolt lehetőségekről, továbbá nagymértékben befolyásolja a társadalommal és a pozitív változás lehetőségével mint olyannal kapcsolatos attitűdjeinket is. Például sokan, akik átélték az 1956-os forradalmat vagy 1989-ben a rendszerváltás kezdetét, meghatározó alapélményükként emlékeznek meg arról, hogy mindaz, ami nagyon sokáig dermesztőnek, reménytelennek és lehetetlennek tűnt, hogyan vált egyik napról a másikra nagyon is lehetséges valósággá. Ilyenkor meglepő, hogyan tud megváltozni

napok, hetek alatt az emberek tömegeinek addig csüggedt, fásult, lemondó és reménytelen hangulata lelkessé, reménytelivé, bizakodóvá, együttműködővé, szolidárisná és testvériessé.

Egy tisztességes és igazságos társadalmi működés »politikai szintű« »társadalmi igazságossági koncepciója« és egy akörül körvonalazódó »átfedő konszenzus« nagy mértékben tudja katalizálni a változás pozitív irányú folyamatait; mégpedig a *reális, értelmes, tisztességes, érdemes és megvalósítható alternatíva* létrehozásával és az emberek *attitűdjének* pozitívrá fordításával. Ez a lehetőség kihat arra, hogy hogyan nézzük a világot magát, mi az attitűdünk vele kapcsolatban. Az, hogy hogyan és milyen attitűddel nézzük a világot, meghatározza azt is, hogy milyennek látjuk. Ahogy a világra tekintünk, a világ úgy néz vissza ránk.¹² Ha sikerülne egy *alkalmas »politikai szintű igazságossági koncepció«* alapvető elemei mentén az »átfedő konszenzust« kialakítani, az hatalmas társadalmi energiákat szabadíthat fel. Sokkal nagyobbat, mint azt hajlamosak lennénk elhinni. Nem véletlen, hogy a tisztességtelen hatalom leginkább a gondolatoktól és azok széles körű elterjedésétől fél, mint ahogyan az Orwell 1984 című művében leírt diktatúrában – amelyet nem útmutatónak, hanem figyelmeztetésnek szánt – is *újbeszél* nyelvet vezettek be, bizonyos gondolatok fogalmi eltüntetése érdekében, és *gondolatrendőrséget* hoztak létre a veszélyes gondolatok üldözésére (ORWELL, 1949).

Természetesen egy *reális, értelmes, tisztességes, érdemes és megvalósítható és »szabad emberhez méltó«* alternatívát jelentő politikai igazságossági koncepció senkit nem kárpótol egy korrupt és tisztességtelen, »szabad emberhez nem méltó rendszerben« elszenvedett károkért és veszteségekért, de az igazságos és tisztességes működés és a »szabad emberhez méltó rendszerben« való létezés lehetősége mégis sokaknak reményt ad. Ezzel egyben sokakat felszabadít a kilátástalanság, a reménytelenség és a félelem érzése alól. Esetleg sokan rájönnek arra, hogy nem szükséges, hogy a világot továbbra is reménytelennek lássák. Rájöhetnek, hogy megfelelő összefogással reálisan elérhető alternatíva egy olyan »szabad emberhez méltó« világ, amelyben nem az extrém *hatalomvágy*; nem a kapzsiság és mohóság; nem a kicsinyesség, a korlátoltság és a kivagyiság, nem a gátlástalan önzés és önérvényesítés, nem a mindezekkel társuló *elnyomás, gonoszságok, bűnök* érvényesülnek az *előítéletesség* és az *ostobaság* bűnsegédletével.

Semmitől sem fél jobban egy tisztességtelen, igazságtalan, erkölcsi legitimitását veszítő hatalom, mint ettől az eshetőségtől. Ez az eshetőség nem más, mint az, hogy a *félelem politikájával*, és a »*nincs alternatíva*« félelempolitikai hazugságával manipulált többség ráébred, hogy »*a király meztelen*«, azaz *már más sincs*, mint »szabad emberhez méltóbb« alternatíva abban a »szabad emberhez nem méltó rendszerben«, amelyben élni kényszerül. Egy ilyen »szabad emberhez nem méltó rendszert« fenntartó tisztességtelen hatalom, bárhol a világon, ezért kíséreltezik az *újbeszélllel*, ezért *fél* a gondolatoktól és a civil mozgalmaktól, és ezért *fél* a gondolatok és a *szólás szabadságától*, és ezért *fél* a saját valódi szabadságától.

¹² Ez a fordulat Hegel egyik gondolatának az analógiája. Az eredeti gondolat: »*A világ kaotikusnak tűnik, de ha értelmesen tekintünk rá, értelmesen néz vissza ránk*».

11.§ AZ IGAZSÁGOSSÁG POLITIKAI KONCEPCIÓJA ÉS A MEGVÁLASZOLANDÓ ALAPKÉRDÉSEK

Minden törvény és erkölcsi szabály visszavezethető egyre, az igazságosságra.

Johann Wolfgang von Goethe (1710–1782)

Az igazságosság a társadalmi intézmények első számú erénye, pontosan úgy, ahogyan a gondolkodás rendszereiben az igazság. Bármilyen elegáns legyen is egy tudományos elmélet, el kell azt vetni vagy felül kell vizsgálni akkor, ha nem igaz. Ehhez hasonlatosan: bármilyen hatékonyak, jól megtervezettek és jól felépítettek is legyenek a társadalmi intézmények vagy a törvények, el kell törölni őket vagy meg kell változtatni őket akkor, ha igazságtalanok. Minden egyes személy olyan, az igazságosságon alapul, személyétől elidegeníthetetlen sérthetetlenséggel rendelkezik, amelyen még a társadalom egészének a jóléte érdekében sem lehet átgázolni. Ebből az okból az »igazságosság« tagadja azt, hogy néhányak szabadságának az elvesztése igazolható és megindokolható azzal, hogy mások jóléte ettől növekszik. Az »igazságosság« nem engedi meg, hogy a néhányakra rákényszerített áldozathozatalnál és lemondásnál többet nyomjon a latban és fontosabb legyen az, hogy ennek árán a mások által élvezett előnyök összességében nagyobbak legyenek [mint az áldozathozatalra kényszerítetteket ért veszteségek]. Ezért egy igazságos társadalomban az egyenlő polgárok egyenlő szabadságjogait rögzítettnek kell venni; az igazságosság által garantált [alapvető] szabadságjogok és jogok nem válhatnak sem a politikai alkufolyamatok, sem pedig a társadalmi hasznosságra és érdekekre vonatkozó képletek függvényévé. A tudományos elméletek esetében a jobb elmélet hiánya jelenti az egyetlen olyan dolgot, amitől megengedhetővé válhat, hogy hallgatólagosan tudomásul vegyünk egy téves és hibás elméletet; ennek analógiájára bármilyen igazságtalanság csakis akkor tolerálható, ha ez feltétlenül szükséges egy még nagyobb igazságtalanság elkerülésére. Miután minden emberi működés és tevékenység első számú erénye az igazság és az igazságosság, e két első számú erény dolgában nincs megalkuvás, rendíthetetlennek és hajthatatlannak kell lenni.

John Rawls: *Theory of Justice* (Ch. I./1. 3–4. o.) (1971)

Ebben a részben azt a négy alapvető kérdést vesszük végig, amelyre az igazságosság politikai koncepciói az igazságossági elvek megfogalmazásával választ kell adjanak, azonosítva az igazságossági elvek által szabályozandó alapvető igazságossági problématerületeket. A négy alapvető kérdéskör a következő:

- (i) A társadalmi együttműködés tisztességes feltételeinek meghatározására legalkalmasabb igazságossági elvek (11.1.§);
- (ii) A polgárok életútjának elfogadható és nem elfogadható egyenlőtlenségei (11.1.§);

- (iii) A polgárok kollektív hatalmának politikailag és morálisan legitim gyakorlásának a feletételei (11.2–11.4. §);
- (iv) A polgárok életútjának egyenlőtlenségeit befolyásoló társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségek szabályozásának igazságossági elvei (11.5. §).

Az »igazságosság elvei« a »társadalom alapvető struktúrájára«, annak *alapintézményeire* és a »háttérigazságosság rendszerére« vonatkoznak. Az előző részekben részletesen kifejtettük, hogy mik a legfőbb indokai ennek, illetőleg annak, hogy az igazságosság politikai koncepciójának elsődleges tárgyát a »társadalom alapvető struktúrája« és a »háttérigazságosság rendszere« képezi. Az »igazságosság elveinek« megalapozására általában véve is és az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« a megalapozására szolgáló érveket, indokokat ezen írás gyakorlati és széles körű közérthetőségi céljainak megfelelő részletezettséggel fogjuk csak bemutatni.¹

Az eddigiekben azokat a demokratikus társadalmak történelmi, kulturális hagyományaiban régóta jelenlévő, széles körben ismert alapvető eszméket tárgyaltuk, amelyek a megfelelő kiindulási pontjait jelenthetik egy *önálló*, a társadalomban jelen lévő, »átfogó doktrínáktól« *független* ámde azokkal mégis *kompatibilis* és azok által »átfedő konszenzussal« elfogadható »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepciónak«. Ezek a közös kiindulási pontokat jelentő alapvető eszmék egyben egy »közös morális viszonyítási rendszert« is jelentenek a közös ügyek megítéléséhez. Itt az alapvető gondolat az, hogy egyetlen párbeszéd és vita sem folytatható le konstruktív módon anélkül, hogy a felek legalább néhány alapvető dologban ne értenének egyet.

Amikor a közvetlen problémákat tekintve jelentős a véleménykülönbség vagy a konfliktus, akkor az egyetlen lehetőség, hogy akár egy magasabb absztrakciós szinten vagy akár logikailag eggyel hátrébb lépve bizonyos mögöttes gondolatokig, előfeltevésekig, megpróbáljunk olyan pontokat találni, amelyekben még remélhetően létezik egyetértés a felek között. Ezekről a pontokról elindulva lehet tisztázni a konfliktusos kérdéseket, és az ilyen pontok azok, ahonnan ki lehet indulni egy *közös és nyilvánosan ismert és elfogadott igazságossági koncepció* kialakítása érdekében.

Mielőtt azonban rátérnénk a »társadalmi igazságosság politikai koncepciója« által megválaszolandó négy alapvető kérdés részletes tárgyalására, ezen a ponton tisztázni szeretnénk röviden Rawls *hipotetikus társadalmi szerző-*

¹ A releváns szakirodalomban és John Rawls eredeti műveiben sokkal részletesebb és formalizáltabb szisztematikus elemzések találhatók az egyes tételek levezetésére és alátámasztására. E levezetések filozófiailag alapvető fontosságúak, azonban a mi gyakorlati céljainknak és ezen írás jellegének, műfajának megfelelően számos esetben csak az egyes bonyolultabb levezetések, elemzések »tehát akkor« típusú végkövetkeztetéseit, eredményeit fogjuk bemutatni, illetve csak utalunk azokra a rendkívül fontos, alapos, részletes és szisztematikus levezetésekre, amelyeknek a releváns szakirodalomban bárki utánanézhetha az itt leírtaknál bővebben és alaposabban érdekli egy-egy tétel formális filozófiai elemzése és levezetése.

déسلمéletének fontos alapkoncepcióját, »eredeti kiindulási állapot« (*»original position«*) koncepcióját. Ebben az írásban több helyütt is említjük, utalunk rá, azonban ezt az alapkoncepciót ezen írás gyakorlati céljai és orientáltsága miatt részleteiben itt nem tárgyaljuk. Itt csak nagyon röviden és leegyszerűsítve foglalkozunk össze az »eredeti kiindulási állapottal« kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat, azért, hogy érthetők legyenek az írásban az e koncepcióra történő utalások.

Mint minden társadalmi szerződéselméletben az alap felvetés az, hogy létezett valaha egy olyan »eredeti őállapot«, azaz az »eredeti kiindulási állapot«, amikor még minden ember tökéletesen szabad és egyenlő volt. Csakhogy az emberek rájöttek, hogy az egymással való együttműködés nélkül végtelenül esendők, sérülékenyek, és még a legalapvetőbb létszükségeiket is csak igen nehezen és alacsony szinten képesek kielégíteni; míg ha együttműködésre lépnek, akkor a társadalmi együttműködés révén szinte mindent meg tudnak valósítani, amit csak szeretnének. Ezért együttműködésre léptek. Saját teljes körű szabadságuk egy részéről lemondtak, mintegy »leadtak valamekkora a közösbe«, azért, hogy a leadott egyéni szabadságokból így megtestesülő kollektív társadalmi hatalom révén közösségi, társadalmi szinten meg tudják szervezni mindazt, amit egyedül nem, de egymással együttműködve, a társadalmi, közösségi együttműködés keretei között meg tudnak valósítani. Ebben az eredeti kiindulási állapotban azonban nyilvánvalóan ki-kik csak azért mond le önként a szabadsága egy részéről, hogy a saját sorsa, esélyei és lehetőségei jobbak legyenek, mint lennének akkor, ha magányos, atomizált individuumként, számos vadállathoz hasonlóan próbálnának meg létezni és túlélni. Nyilvánvaló, hogy senki nem mond le önként a szabadsága egy részéről, ha nem látja biztosítva, hogy ettől a sorsa lényegesen jobb lesz. Épp ezért kikerülhetetlen logikai szükségszerűség, hogy ennek a társadalmi együttműködésnek meglegyenek a maga igazságos, tehát tisztességes feltételei, igazságossági elvei és szabályai. E feltételrendszer és igazságossági szabályok a társadalmi együttműködés közös terheinek és közösen előállított hasznainak az egymás közötti megosztását kell szabályozzák. E feltételrendszer igazságos, tehát tisztességes kell legyen és a szimmetrikus viszonyosságon, a »reciprocitás elvének« kell alapuljon; különben az eredeti kiindulási állapotban senki nem fogadja el őket.

A társadalmi szerződéselméletek (ugyan jelentősen különböznek) közös pontja, hogy végső soron minden jelenlegi hatalom és annak legitimitása egy ilyen »őállapotban« megkötött társadalmi szerződésből eredeztethető. Ezért minden hatalom morális és politikai legitimitációja megkérdőjelezhető, ha nem biztosítja a társadalmi együttműködés tisztességes és igazságos feltételrendszerét és annak érvényesülését. A legtöbb társadalmi szerződéselmélet »historikus«. Mintha valóban, történelmileg létezett volna ilyen, az emberiség ősközösségi állapotában létrejött »társadalmi szerződés«. Rawls igazságosságelmélete »nonhistorikus«. Az »eredeti kiindulási állapot« (*»original position«*) és annak körülményei, valamint a »tudatlanság fátyla« (*»the veil of ignorance«*) egy olyan gondolat kísérlet és modellezési segédeszköz, amely plauzibilis előfeltételezésekkel leírja, hogy ha lett volna ilyen állapot, akkor az milyen lett volna, illetve milyen kellett volna, hogy legyen ahhoz, hogy az ott kötött »társadalmi szerződés« megállapodások valóban a társadalmi együttműködés közös terheinek és közös hasznainak az igazságos, tehát tisztességes feltételrendszerét írják le.

Rawlsnál nem az a kérdés, hogy egy ősi történelmi homályban ténylegesen miben állapodhattak meg a felek. Az a kérdés, hogy mi magunk, *most* milyen igazságossági elveket tudnánk definiálni olyan körülmények között, amelyek (a) biztosítják a *reciprocitási (viszonosság) elv* érvényesülését, (b) biztosítják a »jó mint helyes és tisztességes« abszolút prioritását a »jó mint racionális, mert önös érdekeimnek megfelelő« felett, azaz kikényszerítik, hogy a lehetséges racionális, önérdekeinknek megfelelő alternatívákból eleve *azokra az alternatívákra szűküljenek le a döntési alternatíváink, amelyek nem csak racionálisak, de tisztességesek és igazságosak is egyben*. Ezt modellezi Rawls az e szövegben is több helyen említett »eredeti kiindulási állapot« körülményeivel és a »tudatlanság fátyla« koncepciójával.

Ez az »eredeti kiindulási állapot«, és ahhoz kapcsolódóan a »tudatlanság fátyla« az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában« olyan modellezési, elemzési és gondolkodást elősegítő eszközként és gondolatkísérletként fogható fel, amely alapján bárki elképzelheti magának, hogy ő személyesen milyen igazságossági elveket kötne ki egy olyan »eredeti kiindulási állapotban«,

- (i) amelyben a véleményalkotást *eltorzító* körülményektől mentes, és a *pártatlanságot* biztosító körülmények között,
- (ii) *racionális és tisztességes* módon,
- (iii) a *majdani »társadalmi együttműködési rendszer«* elvben *örökérvényű* tisztességességi és igazságossági feltételrendszerének elveiről és normáiról kellene döntenie
- (iv) *felelősen, örökérvényűen és visszavonhatatlanul*
- (v) és úgy, hogy senki sem tudhatja, hogy a későbbiekben melyik történelmi korba, melyik generációba, milyen társadalmi, jövedelmi, vagyoni helyzetbe kerül, milyen vallási, etnikai, kisebbségi vagy többségi csoporthoz fog tartozni és mi lesz a neme.

Ha racionálisan gondolkodnak a felek, akkor a *józan ész és józan belátás* alapján rájönnek, hogy lehet, hogy a legrosszabb korszak legrosszabb helyzetű társadalmi csoportjához is *sorsolódhatnak az élet lottójában*. Ebből eredően, ha *racionálisak*, akkor oda kell figyeljenek arra, hogy bármilyen igazságossági elvek kerüljenek elfogadásra, azok a társadalom legrosszabb helyzetű csoportjainak minden egyes tagja számára is elfogadhatók kell legyenek, és az ő számukra is biztosítva legyenek az *önbecsülés társadalmi alapfeltételei és szabadságjogaik, jogaik, lehetőségeik valós értéke*.

Az »eredeti kiindulási állapot« valóban alkalmas egy gondolatkísérlet elvégzésére. Ki-ki magában is végiggondolhatja, hogy ő maga milyen döntésekre jutna az »igazságosság elvei« kapcsán, ha az »eredeti kiindulási állapot« körülményei között és a »tudatlanság fátyla« mögött aktív szereplőként részt venne az »igazságosság elveinek« meghatározásában. Az »eredeti kiindulási állapot« mint elemzési és gondolkodási segédeszköz és mint gondolatkísérlet pontosan ugyanezt a szerepet tölti be az »igazságosság mint tisztességesség koncepciója« részletes kifejtése és megindoklása esetén is: az »igazságosság elveinek« kifejtésekor, elemzésekor folyamatosan segít abban, hogy a releváns előfeltevéseinket, a kiindulási pontjainkat, az elemzést és az érvelést a megfe-

lelő kerékvágásban tartsuk. Emellett az »eredeti kiindulási állapot« az, amelynek a segítségével az előfeltevéseinket, a kiindulási pontjainkat, az »igazságosság elveit« és azok kifejtéseit *egyetlen egységes rendszerbe* szervezzük és a rendszerszerű összefüggéseit is jobban megértjük.

Még egy általános megjegyzést kell tegyünk az »igazságossági elvek« *rendszere és rendszerszerű összefüggései kapcsán*. Fel lehetne sorolni egy megfelelően strukturált lista formájában is az összes igazságossági elvet. Azt azonban látni kell, hogy az »igazságosság mint tisztességesség koncepciója«, de bármely más igazságosságelmélet esetén is, ez némileg félrevezető. Az egyes igazságossági elvek ugyanis sem egyenként, sem egymás mellett felsorolva, ámde izoláltan, összefüggéseik nélkül nézve nem a dolog valódi jelentését adják vissza.

Minden olyan igazságosságelmélet, amely alkalmas lehet egy »szabad emberhez méltó demokrácia« társadalmi igazságosságának szabályozására, nagyjából ugyanazokból az elvekből vagy nagyon hasonló elvekből áll össze. Három fő csoportba sorolhatók ezek az elvek: (i) *személyes és politikai szabadságok és jogok*; (ii) *esélyek, lehetőségek egyenlősége*; (iii) a »*disztributív igazságosság*« elvei, szabályai. Az egyes igazságosságelméletek tételei között is fellelhető némi listaszerű eltérés, de az egyes igazságosságelméletek közötti lényegi eltérés az egyes elvek elméletenként *eltérő belső prioritási rendjeiben, súlyozásában és rendszerszerű összefüggéseinek és együttes hatásának az eltéréseiben* van.

Nem az »igazságossági elveinek« tételes felsorolásáról, hanem egy *rendszer*ről van szó, amelyben az egyes részek jelentése és jelentősége nem egyszerűen az, amit önmagában jelent, hanem attól függ nagymértékben, hogy más, a rendszer részét képező igazságossági elvvel milyen *rendszerszerű összefüggésben* van, és *egymással együtt hatva* milyen a tényleges hatásuk az emberek életére és a társadalom működésére. Az egyik fontos dolog tehát az, hogy az »igazságosság elvei« egységes társadalmi igazságossági normarendszert alkotnak, amelyben az *egész*, a rendszerszerű összefüggéseivel mindig minőségileg is *mást* jelent tartalmában is, hatásában is, mint az *egyes alkotórészek* egyenkénti jelentéseinek és hatásának az összege.

Az egyes igazságossági elvek között számos belső ellentét, *ellentmondás* keletkezhet. Ilyenekre eddig is hoztunk példákat (például abortusz esetén az anyá önmegkezelési joga és a magzat élethez való joga). Ezeknek az ellentétes elveknek az *összeegyeztetése* néha rendkívüli nehézségeket is képes okozni. Van olyan ellentét és belső ellentmondás, amelyet esetről esetre lehet csak feloldani, például alkotmánybírói döntések során. Rendszerszerűen pedig minden igazságosságelmélet bizonyos *prioritási, elsőbbségi szabályokat* határoz meg. Ezek a belső elsőbbségi szabályok tovább erősítik azt a problémát, hogy az igazságossági elveket nemcsak egyenként, hanem az adott igazságosságelmélet rendszerszerű összefüggéseiben kell értelmezni és megérteni. Előfordulhat például, hogy egy adott problémáról azt gondoljuk, hogy valamelyik igazságossági elv kapcsán fogjuk megtalálni a megoldását és ezért, amikor ezt a megoldást nem találjuk ott, ahol keressük, azt hisszük, maga az elv a hiányos. A valóság ezzel szemben lehet, hogy

egészen más. Lehet, hogy azért nem találjuk az adott igazságossági elv kapcsán az általunk keresett megoldást, mert nem ott van, ahol keressük. Lehet, hogy nem is egyetlen konkrét elv, hanem több igazságossági elv rendszerszerű összefüggései és együttműködése adja meg az adott problémára a megoldást. Vannak például olyan elosztási problémák, amelyeket több elv együttes rendszerszerű együttműködése old meg, nem pedig konkrétan egy adott elv valamely normatív megfogalmazása. Az ilyen esetekre a maguk kontextusában kitérünk, itt csak magát az általános problémát akarjuk vázolni.

11.1.§ A TÁRSADALMI EGYÜTTMŰKÖDÉS TISZTESSÉGES FELTÉTELRENDSZERE, AZ ELFOGADHATÓ ÉS A NEM ELFOGADHATÓ EGYENLŐTLENSÉGEK

Az első kérdéskör ahhoz kapcsolódik, hogy az »igazságosság mint tisztességesség koncepciója« a valamilyen demokratikus kulturális, történelmi és politikai hagyományokkal rendelkező társadalmak, illetve a »szabad emberhez méltó demokráciák« »társadalmi együttműködésének« a szabályozására tervezett normarendszer és igazságosságelmélet.

Az alábbi két kérdés, végső soron ugyanannak a kérdésnek a kétféle megfogalmazása. Az »igazságosság mint tisztességesség koncepciója« erre az alábbi, kétféleképpen is megfogalmazott kérdésre keresi a választ.



Ha a demokratikus társadalmat a szabad és egyenlő személynek tekintett polgárok között megvalósuló társadalmi együttműködés tisztességes rendszereként értelmezzük, akkor melyek azok az elvek, amelyek a legalkalmasabb módon határozzák meg a tisztességes együttműködés feltételeit?

Mely elvek a legalkalmasabbak egy olyan demokratikus társadalom működésének meghatározására, amely nemcsak deklarálja, de komolyan is akarja venni a szabad és egyenlő polgárok eszméjét és ezt érvényesíteni is akarja alapintézményeinek működésén keresztül?

John Rawls: *Justice as Fairness: A Restatement* (39. o.) (2001)



Ezt az alapkérdést ehelyütt csak ismertetni szerettük volna, valójában az írás egésze e kérdést tárgyalja.

A második kérdéskör azzal kapcsolatos, hogy az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« elsődleges tárgya a »társadalom alapvető struktúrája«, annak alapintézményei és a »háttérigazságosság rendszere«, valamint az, hogy mindezek hogyan illeszkednek egyetlen egységes

társadalmi együttműködési és igazságossági rendszerbe. Mindezeket a 8. § fejezetben már részletes tárgyaltuk, és a 9. § fejezetben számos gyakorlati politikai, közpolitikai példán keresztül is illusztráltuk ennek gyakorlati jelentőségét és az ezzel kapcsolatos problémák megjelenési formáit, ezért itt csak néhány, a jelen téma szempontjából fontos pontot hozunk elő.

Emlékeztetőül: a polgárok *nem önkéntesen* választják a társadalmat, hanem akaratuktól függetlenül *beleszületnek*, és alapértelmezésben úgy kell tekintsük őket, hogy egész életüket abban a társadalomban élnek le, amelybe beleszülettek. Az *emigráció joga* az ország elhagyásának rendkívüli személyes terhei, szélesebb értelemben vett költségei és minden ezzel együtt járó probléma miatt nem tekinthető úgy, mintha önkéntes lenne a távozás vagy az országban maradás.

Ha bárki emigrációra, azaz az ország elhagyására kényszerül, az gyakorlatilag a teljes személyes és szakmai kapcsolati rendszerét, a barátait, a családtagjait, a gyermekkori és fiatalkori emlékeit, a társadalom és intézményeinek a működésével kapcsolatos ismereteit és rutinját, a teljes szocializációját és szocializációs és kulturális közegét, helyismeretét, anyanyelvi kommunikációját és kommunikációs közegét, az eddig elért dolgait és karrierjét és sok más hasonló fontos dolgot fel kell adjon. Mindazt, amibe beleszületett és amibe természetes módon belenőtt, egy idegen országban, idegen kultúrában, idegen nyelven, idegenek között lényegében a semmiből kell felépítenie.

Ez az oka annak, hogy a »politikai felségterülethez« tartozó társadalmi igazságossági ügyekben önmagában az *emigráció joga* nem ekvivalens az *önkéntességgel*, azaz a »nem politikai felségterülethez« tartozó társadalmon belüli szervezetekből való *önkéntességgel kilépés* lehetőségével. Míg a *nem politikai szint* szervezetei esetén az *önkéntesség* (önkéntes csatlakozás, kilépés) joga és lehetősége *legitimálja* az ilyen szervezetek működését, normáit, addig egy tisztességtelen hatalmat nem legitimálja az emigráció joga, azaz az a körülmény, hogy „*akinek nem tetszik a rendszer, az szabadon távozhat*”. Akkor a szabad távozás *személyes ára*, hogy bizonyos kivételektől eltekintve általában senki nem távozik el jókedvében önkéntesen a szülőhazájából. Sőt: az ilyen megfontolások jelentik az *egyik fő okát* annak is, hogy akár súlyosabb bűncselekmények esetében sincs általában már olyan büntetötétel, hogy „*szárműzetés*” vagy „*állampolgárságtól való megfosztás*”. Még a bűnöző is a társadalom polgára, akár életfogytiglan szabadságvesztésre ítélték, de állampolgárságától (általában) nem fosztják meg. (Nyilvánvalóan más, globális szintű igazságossági és tisztességességi probléma is fellépne, ha egy adott ország a bűnözőit kvázi más országokba *exportálná*, de nem csak ez, és nem ez az elsődleges oka annak, hogy általában kultúrországokban a hivatalos büntetőtételek között se *szárműzetés*, se *állampolgárságtól való megfosztás* nem szerepel az adott társadalom polgáraként született bűnelkövetők esetében.)

A lényeg, amit itt a további gondolatmenet szempontjából rögzíteni kell, az az, hogy a *társadalomban a tagságunk nem önkéntes*. Sem nem önként születünk bele a társadalomba, sem nem önkéntesen éljük le benne az életünket. Ez az, aminek súlyos igazságossági, tisztességességi, morális és politikai jelentősége van az igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója szempontjából.

Az, hogy a társadalmi „tagságunk” nem önkéntes, azért is fontos igazságossági, tehát tisztességességi szempontból, mert ugyanakkor nemcsak elmélet, hanem tényekkel is sokrétűen bizonyított, hogy a »társadalom alapvető struktúrája« annak alapintézményei és a »háttérigazságosság rendszere« fundamentális módon határozza meg a társadalomban lévő társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségek mértékét és manifesztálódási formáit és a polgárok teljes életútjára vonatkozó életlehetőségeit és várható életpályáját. Ez utóbbit természetesen maga a társadalmi egyenlőtlenség mértéke is nagymértékben befolyásolja. A polgárok életlehetőségei és várható életpályája olyan dolgoktól függ, mint

- (i) az a véletlen (*chance*), hogy ki milyen családba, társadalmi osztályba született, (9.3.§; 9.4.§);
- (ii) vagy mint az a véletlen, hogy milyen adottságokkal, képességekkel, tehetséggel született (9.3.§; 9.4.§);
- (iii) vagy az az eshetőség (*contingency*), hogy milyen szerencsése (*luck*) és balszerencsése (*unluck*) volt az élete folyamán (9.3.§; 9.4.§);
- (iv) a képességeinek, adottságainak és tehetségének kibontakoztatásához szükséges minőségi oktatáshoz való hozzáférése és társadalmi esélyteremtés (és az egyéb, e szempontból releváns »elsődleges prioritású társadalmi javakhoz« való hozzáférése) (RAWLS, 2001); s az, hogy az oktatási rendszer mennyire képes az eleve fennálló társadalmi egyenlőtlenségeket kiegyenlíteni vagy éppen ellenkezőleg, mennyire erősíti fel az elve meglévő egyenlőtlenségeket (NUSSBAUM, 2010; MARMOT, 2005);
- (v) a eshetőségek (*contingencies*), véletlenek (*chances*), szerencse (*luck*), balszerencse (*unluck*) hatásait kivédő »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű intézmények« alkalmas működése és az azok által biztosított »elsődleges prioritású társadalmi javak« alkalmas küszöbszint feletti biztosítása a »teljes körű normál funkcionálóképesség« fejlesztése, megőrzése és szükség esetén helyreállítása érdekében (egészségügy, társadalmi egészségbiztosítás és a többi társadalmi biztosítási ágazat) és egyéb társadalmi esélyeket teremtő és társadalmi egyenlőtlenségeket mérsékelő intézmények és intézkedések (lásd még 9.3.§, 9.4.§; 13.§; 14.§).

Az, hogy ezek a véletlen (*chance*), vagy szerencse (*luck*) jellegű eshetőségek (*contingencies*) mennyire határozzák meg a polgár teljes életútjára vonatkozóan az életlehetőségeit és életpályáját, rendkívüli mértékben függ a társadalom működésének tisztességességétől és igazságosságától (9.4.§). Lényegében a valódi szabadság és a társadalmi igazságosság indikátora, hogy adott társadalomban kinek mennyire határozzák meg az élete folyását ezek a véletlen és szerencse/balszerencse jellegű eshetőségek; s hogy ennek alapján ki mit tud megvalósítani saját képességeinek megfelelő terveiből, mit tud elérni és kivé tud válni életében (SEN, 1999; NUSSBAUM, 2011). Mint korábban volt róla szó: már az is nagymértékben a »társadalom alapvető struktúrájának« az igazságosságától és tisztességességétől függ, hogy egyáltalán milyen ambíciói lesznek egy adott képességű gyermeknek vagy fiatalnak (9.4.§).

Mindezek alapján adódik a társadalmi igazságossággal kapcsolatosan az a következő alapvető kérdés, hogy tekintettel a »polgárok mint szabad és egyenlő

személyek» eszméjére és a társadalmi egyenlőtlenségek tényére, melyek az »elfogadható egyenlőtlenségek«, és melyek az »elfogadhatatlan egyenlőtlenségek« a polgárok életlehetőségeit, várható életpályáját és egész életútját tekintve.



Milyen elvi alapon tekinthetők a polgárok életlehetőségeinek és várható életpályájának a különbségei a társadalmi együttműködés tisztességes rendszerében részt vevő szabad és egyenlő polgárok eszméjével összeegyeztethetőnek és legitimnek?

John Rawls, *Justice as Fairness: A Restatement* (40. o.) (2001)



11.2. § A POLGÁROK KOLLEKTÍV HATALMA ÉS A POLITIKA MORÁLIS LEGITIMÁCIÓJA

A harmadik rögzítendő pont a *»polgárok politikai szintű viszonyaival«,* a hatalommal, a hatalomgyakorlással és a *»hatalom morális legitimitásának«* a kérdéskörével függ össze. Az igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója olyan rendkívüli jelentőségű politikai szintű értékeket próbál meg kifejezni a társadalom demokratikus kultúrájában és hagyományaiban gyökerező és közös kiindulási pontul szolgáló, széles körben ismert és elismert eszmékből kiindulva, amelyeknek fő jellegzetessége, hogy miközben *kompatibilisek* a jelentős *»mérsékelt átfogó doktrínák«* értékrendjével, tipikusan és jellegzetesen a *»társadalom alapvető struktúrájára«,* és annak jelentős *»politikai és társadalmi alapintézményeire«* vonatkoznak. Ebben az értelemben polgárok egymással és a társadalom egészével kapcsolatos *»politikai szintű viszonyaira«* vonatkoznak. A „politikai” mint megkülönböztető jelző a polgárok egyéb viszonyaitól, például baráti, családi, társasági, egyházi közösségbéli, egyesületi és hasonló viszonyaitól való megkülönböztetést szolgálja.

Mik is a polgárok *»politika szintű viszonyainak«* mint olyannak a *»nem politikai szinttől«* való megkülönböztetést indokoltá tévő jellegzetességei:

- (i) Elsőként is az, hogy a *»politika felségterületén«* belüli *»politikai szint«* tekintetében a tagság nem önkéntes, míg a *»nem politikai szint«* esetében önkéntes. A *»politikai szintű viszony«* kifejezés a polgároknak a *»társadalom alapvető struktúráján«* belüli viszonyaira vonatkozik. Mint kifejtettük, minden más, a *»nem politikai szinten«* értelmezhető baráti, egyesületi, civil szervezeti, egyházi és hasonló viszonytól az különbözteti meg lényegileg, hogy a *»társadalom alapvető struktúráján«* belüli *»politikai viszonyba«* alapértelmezett helyzetben (és a bevándorlás speciális esetét nem számítva) a polgár *kizárólag születés révén „lép be”,* és alapértelmezett helyzetben *kizárólag halálával szűnik meg „tagsága”,* amely mint korábban már említettük, ebben az értelemben *»nem önkéntes tagság«*. (Mint már kifejtet-

tük, ezt a megállapítást érdemben nem érinti az *emigráció* joga, az emigráció túlzottan nagy, normál helyzetben nem vállalható *személyes ára* és *személyes terhei* miatt).

- (ii) Másodsor: a *politikai hatalom* lényege minden esetben a *kényszer*. A *politikai hatalom* lényegi tulajdonsága, hogy végső soron mindig és minden esetben »*kényszerítő hatalom*«, az *állam* pedig »*kényszerítő hatalommal*« rendelkező *erőszakszervezet*, amely ezt a kényszerítő hatalmat a végrehajtó apparátusán keresztül a különböző állami döntések, törvények *végrehajtására* és *kikényszerítésére* használja fel. Csakhogy egy »*szabad emberhez méltó demokráciában*« ez a politikai hatalom nem az „*Isten akaratából uralkodó királyé*”; nem az istenkirályság *istenkirályáé*, az ő isteni mivoltából magából eredően; hanem a »*társadalmi együttműködésben*« részt vevő »*polgárok mint szabad és egyenlő személyek*« együttes és közös „*testületé*” (*»collective body«*). Egy részvénytársaságban vannak kis részvényesek, nagyrészvényesek és mindenféle részvényesek különböző tulajdonrésszel és szavazati arányban. Egy »*szabad emberhez méltó demokráciában*« a társadalom és az államhatalom sok más mellett abban is különbözik egy részvénytársaságtól, hogy a társadalomban mindenkinek azonos „*rész-vénye*” van. A »*társadalmi együttműködésben részt vevő szabad és egyenlő polgárok*« »*együttes kollektív testületében*« nincsenek kisorészvényesek és nagyrészvényesek, mindenkinek azonos és egyenlő *része*, azonos és egyenlő *jogokat biztosító „rész-vénye”* és azonos és egyenlő *szavazati joga* van a *kollektív politikai hatalom* tekintetében. A »*szabad emberhez méltó demokráciában*« a politikai hatalom az azonos jogokkal rendelkező polgárok *kollektív hatalma*. Ez a *kollektív hatalom* abból ered, hogy a szabad és egyenlő polgárok szabadságuk egy részéről a *közös ügyek* érdekében lemondanak, és az *ebből* származó *kollektív hatalom* gyakorlásával *megbízák* a végrehajtó hatalmat (kormányt) és a törvényhozói (parlament) és ítélezési hatalmat (alkotmánybíróság, bíróság) a társadalmi szinten jelentkező *közös ügyek* előmozdítására. Ez azzal is jár, hogy a polgárok a *közös ügyek* előmozdítása érdekében a *kollektív hatalmat* saját maguk és a többi *szabad és egyenlő polgár* felett is *közösen* gyakorolják, általában megbízott képviselőiken keresztül, esetenként közvetlenül. Ha kell, akkor *államhatalmi eszközök*, azaz *erőszak* és *kényszerítő eszközök* felhasználásával is *érvényt* szereznek a *közösen* megállapodott elvek, normák és szabályok *érvényesülésének* és a *közös ügyek* előmozdítása és intézése érdekében szükséges intézkedéseknek.

A »*társadalmi szerződéselméletek*« megközelítésében és logikája szerint a polgárok a szabadságuk egy részéről a »*társadalmi szerződés*« értelmében mondanak le, az ott meghatározott *közös ügyek* előmozdítása érdekében.

Ha bárki bármiféle mélyebb elméleti ismeret nélkül, pusztán csak *józan paraszti ésszel* elgondolkodik, hogy *mik is lehetnek az ilyen közös ügyek*, akkor szinte biztosra vehető, hogy szinte mindenkinek a némi gondolkodás után összerakott listáján természetszerűen olyan tételek fognak szerepelni, mint például: külső határok védelme, belső biztonság, jogbiztonság, öregekkel, betegekkel, magatehetetlenekkel, sérültekkel való törődés, a gyermekek mint a

felnövekvő generáció nevelése, oktatása, képességeinek kiteljesítése, a közös tudás és kultúra gyarapítása, ápolása, megóvása, átörökítése és hasonlók.

Egy hatalom tisztességességének mércéje, hogy *a tényleges cselekvései által kirajzolódó és a tényleges cselekvései által „elárult” és érvényesített tényleges prioritásai* mennyiben felelnek meg a közös ügyek azon listájának, amelyeket bárki, akár 10 percnyi gondolkodás után, mindenféle filozófiai, társadalomelméleti és közpolitikai előképzettség nélkül, *józan paraszti ésszel* természetesen adódó *közös ügyként* felsorolna. Kérdéses az is, hogy minek kell minősíteni az olyan ügyeket, amelyekkel a hatalom rendszeresen foglalkozik, de valójában alig akad bárki, aki magától felsorolná az adott ügytípust a közös ügyek listájára, ellenben sokan még tág fantáziával sem képesek megérteni, hogy mi köze van az adott ügynek bármiféle *közügyhöz*. Az ilyen *közhatalommal előmozdított magánügyek* listája egy tisztességtelen hatalom esetben rendkívül színes és szerteágazó tud lenni. Vélhetően mindenki tud ilyen ügyre példát találni magának.

Miután a *kollektív hatalom* a »szabad és egyenlő polgároknak« a saját szabadságukból – a közös ügyek előmozdítása érdekében – leadott „*egyéni szabadság-részekből*” áll össze, a hatalom gyakorlásával a többi polgár által időlegesen megbízott polgárok, akiknek mind az egyenlősége, mind a szabadsága pontosan ugyanakkora, mint mindenki másé, *kötelesek* ezt a hatalmat arra felhasználni, amire azt időlegesen rájuk ruházták a bennük megbízó polgártársaik az időlegesen érvényes megbízásukkal.² Ez pedig nem más, mint a közös ügyek intézése és sikerre vitele, a bennük megbízó közösség *időleges és kizárólag* a közös ügyek előmozdítására irányuló felhatalmazása alapján. Ez az egyik oka, hogy a végrehajtó hatalom gyakorlásával megbízott vezető, a *miniszter* elnevezése nem urat, herceget, grófot, királyt, hitbizományos feudális nagyurat és hasonlókat, hanem *szolgát* jelent. Az őt megbízó, benne megbízó és őt fenntartó és eltartó közösség és a közös ügyek szolgáloját. Ha a hatalom a közösség által *kizárólagosan* a közös ügyek előmozdítása érdekében *reáruházott*, a közösség *kollektív és egyenlő* részben megosztó „*tulajdonát képező*” hatalmat nem a közösség szolgálatára és a közös ügyek szolgálatára és előmozdítására használja, hanem saját maga vagy családi, rokoni, baráti és haveri köre *magánügyeinek, magánérdekeinek, magáncéljainak* az előmozdítására, akkor *tisztességtelen módon megszegi* a »*társadalmi szerződést*«, és *megszűnik a morális felhatalmazása és legitimitása* a polgárok kollektív hatalmának a felhasználására.

Analógiaként talán a *sikkasztás bűncselekményét* lehetne felhozni ennek, a hatalom *erkölcsi legitimitását* érintő rendkívül súlyos problémának az illusztrálására:

- Sikkasztást az követ el, aki „a más pénzét sajátjaként használja”.
- Az a hatalom, amelyik a *polgárok tulajdonát képező kollektív hatalmat*, azaz a más hatalmát nem a »*társadalmi szerződésnek*« megfelelően, a közösség

² Innen a *miniszter* szó eredeti jelentése: *szolga*. Az őt megbízó közösség és a köz ügyeinek, a közcéloknek és a közérdekeknek a szolgája.

és a közügyek, közérdekek és közcélok szolgálatára és előmozdítására, hanem másra, például *magánügyeinek, magánérdekeinek, magáncéljainak* előmozdításra használja, pontosan ugyanolyan jellegű dolgot tesz, mint a *sikkasztó*.

- A sikkasztó „a más pénzt használja sajátjaként” és magánügyeinek az előmozdítására;
- míg a »*társadalmi szerződést*« tisztességtelenül megszegő tisztességtelen hatalom „a más hatalmát használja sajátjaként”, *magánügyeinek* előmozdítására.

Érdemes elgondolkodni azon is, hogy melyik dolog *társadalmi veszélyessége* a nagyobb. Társadalmilag vajon az a veszélyesebb és rombolóbb-e, *aki a más pénzt sajátjaként kezeli* vagy az, *aki a közösség, azaz a más hatalmát a sajátjaként kezeli magánügyei előmozdítására*, a közösség szolgálatának a megtagadása és elárulása a köz ügyeinek és a közjónak az előmozdítása *helyett*.

Az erőforrások, ideértve a figyelmet, a szellemi ráfordítást, a befektetett munkát és energiát és természetesen a pénzt is, nem végtelenül korlátlanok. Ebből eredően a *közügyek* intézése *sohasem a magánügyek* előmozdítása *mellett*, hanem *mindig csak azok helyett* történhet, mindaddig, amíg a közösség ügyei el nem érik a létező legtokéletesebb állapotot, aminek a további javítása már elméleti korlátok miatt sem lehetséges. Ezt az állapotot valószínűleg még a realisztikusan utópisztikus »*jól elrendezett társadalom*« sem tudja elérni, olyasmi mélyen fekvő okok miatt, ami miatt a *perpetuum mobile* létrehozása sem lehetséges. A tisztességtelen hatalom esetében pedig teljesen biztos, hogy nemcsak a tokéletestől, de a *minimálisan elfogadható* szintől is távol áll a társadalom működése.

Amikor a hatalom megválasztott képviselői a köz ügyeinek és a közjónak az előmozdítása és *szolgálatára helyett a magánügyeik* előmozdítására fókuszálnak az őket megválasztók bizalmával és a köz által időlegesen rájuk ruházott hatalommal visszaélve, akkor *kettős kár* keletkezik:

- (i) *A károk egyik fajtája* abból ered, hogy a köz ügyeinek a szempontjából *hozzáadott értékkel nem bíró magánügyeik* előmozdítására fordítják a köz erőforrásait és a köz hatalmát.
- (ii) *A károk másik fajtája* a közgazdaságtanban ismeretes »*haszonköltség áldozat*« (*»opportunity cost«*) fogalmával *analóg kár*. Ez mindaz a közösséget érő kár, ami a közösség ügyeinek az elhanyagolásából és a közösség ügyei előmozdításának az elmulasztásából eredően »*a meg nem valósult közjónövekedésből*«, azaz a közjó javulásának elmaradásából ered mint egyfajta »*elmaradt közhaszon*« (az üzleti életből ismert »*elmaradt üzleti haszon*« fogalmával analóg módon).

Az »*elmaradt közhaszon miatti közösségi kár*« akkor is fellépne, ha történetesen a megválasztott vezetők nem magánügyeik intézésével foglalkoznának, csak pusztán nem csinálnának semmit. A tisztességtelen rezsimek egyik legfurcsább és legbizarrabb vonása, hogy két dolgot próbálnak meg elhíttetni egyszerre: (i) az egyik az, hogy olyan fontos közügyeket intéznek, hogy igazán *megérdemlik* azokat a privilégiumokat, amiket *kisajtolnak* a közösből; (ii) a másik oldalon, ha mással nem is, de a *cselekvéseikkel, vétkei nem cselekvéseikkel* és *mulasz-*

tásaikkal folyamatosan azt kommunikálják, hogy nem probléma, ha a köz ügyei és a közjó előmozdítása *helyett* a magánügyeikkel, a hobbijaikkal és hóbortjaikkal foglalkoznak, mert „*megoldódnak azok a közügyek maguktól is*”. A valóságban, ha másért nem, akkor az *entrópiánövekedés* törvényének érvényesülése miatt soha semmi nem oldódik meg magától ebben a műfajban. Egy országot és egy államgépezetet működtetni kell; s ez az, amire a tisztességtelen hatalom a magánügyei miatt nem ér rá, a kontraszelekció miatt pedig nem is tud, nem is képes megoldani.

Az nem véletlen, hogy számos vallási és erkölcs filozófiai doktrína – és számos jogrendben maga a büntetőtörvénykönyv is – külön foglalkozik a »*mulasztásos bűn*«, a »*jóra való restség*» *bűnének*, illetőleg a »*mulasztásos bűncselekmények*« kérdésével.

11.3. § A SZABAD EMBERHEZ MÉLTÓ DEMOKRÁCIA POLITIKAI KONCEPCIÓJA, A CIVILITÁS, AZ INDOKOLÁS KÖTELEZETTSÉGE, VALAMINT A POLITIKA MORÁLIS LEGITIMÁCIÓJA

A politikai és morális legitimáció kérdése a szabad emberhez méltó demokráciákban. A társadalmi igazságosság politikai koncepciója a »*szabad emberhez méltó demokráciák*« »*társadalmi együttműködésének tisztességes rendszerét*« szabályozza a »*társadalom alapvető struktúrájára*« annak elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű »*alapvető háttérintézményeire*« és a »*háttérigazságosság rendszerére*« vonatkozó politikai értékek, alapelvek és normák meghatározásával. Ebben az értelemben az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« a »*szabad emberhez méltó demokrácia*« »*politikai koncepciójának*« a kontextusában értelmezhető. Ezen a ponton néhány alapvető dolgot szeretnénk tisztázni, közvetlenül magával a »*szabad emberhez méltó demokrácia politikai koncepciójával*« kapcsolatosan, mert ennek a fényében és összefüggésében válnak jól értelmezhetővé az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának*« az elvei.

Ebben és a következő fejezetben az »*igazságosság politikai koncepciójának*« a harmadik alapkérdésével fogunk foglalkozni, amely egyben a »*társadalmi igazságosság*« és a »*szabad emberhez méltó demokrácia*« politikai koncepciói közti egyik fontos kapcsolatot is jelenti. Ez a harmadik alapkérdés a társadalmi rendszerek és a »*szabad emberhez méltó demokrácia*« »*politikai legitimációjának*« és »*morális legitimációjának*« a kérdése.

Az alapkérdés az, hogy mikor tekinthető egyáltalán *legitimnek* politikai és morális értelemben egy adott rendszer működése, illetőleg a szabad és egyenlő polgárok *kollektív kényszerítő hatalmának gyakorlása* saját maguk és a többi »*szabad és egyenlő polgár*« felett.



Ha a méltánylandó pluralizmus ténye mindig lényegi jellemzője a demokratikus társadalomnak, és ha a politikai hatalom valóban a szabad és egyenlő polgárok [kollektív] hatalma, akkor milyen igazságossági koncepció milyen értékei és indokai alapján gyakorolhatják legitim módon a polgárok ezt a kényszerítő hatalmukat egymás felett?

John Rawls: *Justice as Fairness: A restatement* (41. o.) (2001)



A »szabad emberhez méltó demokrácia politikai koncepciója« két tényből indul ki: (i) az egyik a »méltánylandó pluralizmus ténye«, azaz az, hogy a demokratikus társadalmakban *megkerülhetetlen tény* a legkülönbözőbb, önmagukban értelmezhető, azonban egymással sokszor ellentétes és nem összeegyeztethető nézeteket valló »méltánylandó átfogó doktrínák és világnézetek« nagy számban való permanens jelenléte (és ugyanígy a szélsőséges doktrínák és nézetek jelenléte is). (ii) A másik kiindulási pontot jelentő *tény* az, hogy a demokratikus rezsimekben a *politikai hatalmat* a »szabad és egyenlő polgárok« közös kollektív hatalmának kell tekintenünk.

Ha egybevetjük a »méltánylandó pluralizmus tényét« és azt a tényt, hogy a »politikai hatalom a szabad és egyenlő polgárok kollektív hatalma«, és jól belegondolunk annak a következményeibe, hogy mit is jelent e két tény együttes és megkerülhetetlen jelenléte, akkor szembe találjuk magunkat a »politikai és morális legitimitás«, azaz a politikai hatalomgyakorlás jogosságának, legitimitásának problémájával. Ha ugyanis a »méltánylandó pluralizmus ténye« valóban mindig permanens és meghatározó jellemzője a »szabad emberhez méltó demokráciáknak«, és ha a politikai hatalom valóban a »szabad és egyenlő polgárok közös kollektív hatalma« (mint ahogy erről van szó valóban), akkor eljutunk a *politikai és morális legitimitáció* kérdéséhez. Mégis milyen fajta társadalmi igazságossági koncepció milyen elvei és indokai alapján gyakorolhatják a polgárok legitim módon egymás felett a közös kollektív kényszerítő hatalmukat?

A »szabad emberhez méltó demokráciák politikai koncepciója« erre azt a választ adja, hogy a társadalmi igazságosság koncepciója »politikai szintű« koncepció, azaz abban az értelemben vett »politikai koncepció« kell legyen, ahogyan azt ennek az írásnak számos más részén már definiáltuk (például: 2.3.§; 3.2.§; 6.4.§; 10.§). Ennek lényege, hogy az igazságosság elveit *kizárólag* a »politikai szintre« *leszűkítve* fogalmazzuk meg, az emberi élet egyéb más aspektusára vonatkozó értékek, elvek, normák, erények meghatározását a »nem politikai szinteken«, az »átfogó vallási, filozófiai és erkölcsfilozófiai doktrínákra« bízva kell megoldja minden »szabad emberhez méltó demokrácia« társadalma. A »politikai szintű koncepció« ebbe nem avatkozhat bele, a »politikai koncepció« szintjén ilyen értékek, normák nem fogalmazhatók meg sem a politikai koncepció által, sem más doktrínáktól átvett módon. Például: a »szabad és egyenlő polgárok kollektív hatalma alkalmazásának« az elveit, normáit szabályait (is) meghatározó »politikai szintű igazsá-

gossági koncepció» nem nyilatkozhat arról, hogy a »szabad és egyenlő polgárok« közül melyik vallású, melyik nemű, melyik etnikumú vagy milyen személyiségjegyekkel és erényekkel rendelkező szabad és egyenlő polgár az, aki „jobb” és „érdemesebb”. Ezzel ugyanis arról nyilatkozna, hogy a »szabad és egyenlő polgárok« közül ki az, aki *szabadabb és egyenlőbb*, mint a többi, s milyen »átfogó nézet« alapján, ami viszont épp az adott nézet átfogó jellege miatt mindenki más által vitatható és megkérdőjelezhető.

Az igazságosság politikai koncepciója és normarendszere képezi az alapját és az indokát annak, hogy a polgárok a »kollektív hatalmukat« milyen kérdésekben, *hogyan* és milyen indokok alapján gyakorolják saját maguk és egymás felett. A politikai hatalom gyakorlása akkor és csak akkor legitim, ha az írott, illetve íratlan »lényegi alkotmányos igazságossági elvekkel« összhangban van. A »lényegi alkotmányos igazságossági elvek« azok az alapvető »politikai szintű társadalmi igazságossági elvek«, amelyeket ha minden egyes polgár közönséges józan ésszel, tisztességesen és racionálisan végiggondol, akkor mindegyiküktől *reálisan elvárható*, hogy el is fogadják.

Ebből formalizálható a »szabad emberhez méltó demokráciák politikai legitimitásának az elve«, amely azt a követelményt jelenti, hogy bárki, aki a polgárok kollektív hatalmát gyakorolja, vagy annak a felhasználásával kapcsolatosan javaslatokat fogalmaz meg, azáltal, hogy a közügyekben és közpolitikai ügyekben cselekszik vagy megnyilvánul – legyen az egy egyszerű polgár, politikus vagy bármilyen szintű állami, kormányzati tisztviselő –, akkor és csakis akkor jár el legitim módon, ha azoknak az írott, illetve íratlan lényegi alkotmányos igazságossági elveknek megfelelően és azokkal összhangban cselekszik vagy fogalmazza meg javaslatait, amely lényegi alkotmányos igazságossági elvek bármely polgár által tisztességesen, racionálisan és közönséges józan ésszel végiggondolva elfogadhatók, és ezért minden polgártól *reálisan és méltányosan elvárható*, hogy így végiggondolva el is fogadja ezeket. Ugyanez vonatkozik minden olyan törvénykezési, jogszabályalkotási és egyéb politikai kérdésre, amely súlyos társadalmi megosztottságot okoz, vagy összefügg a »lényegi alkotmányossági és igazságossági elvekkel és normákkal«. Adott esetben (például egy, a lényegi alkotmányos kérdéseket, alapértéket közvetlenül nem érintő vagy valamely alacsonyabb rendű jogszabály esetén) a speciális helyzetnek megfelelő egyéb, a közügyekhez és a közérdekhez köthető kiindulási pontok vagy az elfogadott politikai igazságossági koncepcióra visszavezethető vagy azzal kompatibilis speciális normatív elvek alkalmazása válhat szükségessé.

A civilitás kötelessége (*»duty of civility«*). A »szabad emberhez méltó demokrácia politikai legitimitási elvéből« még egy követelmény keletkezik, mégpedig a »civilitás kötelessége«. A „civility” köznyelvi udvariasságot jelent, itt azonban az *udvariasság* szó mélyebb, mögöttes jelentéseit is figyelembe kell venni a kifejezés és az általa jelölt koncepció értelmezéséhez:

- (i) Egyrészt a *polgároknak* mint *szabad és egyenlő* személyeknek az egymás szabad és egyenlő státuszából eredő *dolgok* kölcsönös tiszteletben tartásával kapcsolatos *morális* (nem jogi) *kötelezettségekről* van szó.

- (ii) Másrészt a hatalom részéről a polgárok felé fennálló, és a »polgárok szabad és egyenlő státuszából eredő dolgoknak« és a »lényegi alkotmányos igazságossági elvek« tiszteletben tartásának a morális kötelezettségét jelenti.
- (iii) E kötelezettségek megszegése a döntések és cselekvések »morális legitimitását« ássa alá, rombolja le, vagy szünteti meg.

A »morális legitimitáció« kérdése szorosan összefügg a »politikai legitimitáció« kérdésével. Bármely politikai, illetve a »lényegi alkotmányos és igazságossági kérdést« illető ügyben mind a hatalomnak, mind az ügyben megnyilvánuló polgároknak a »civilitás kötelezettségéből« eredően morális köteletségük, hogy javaslataikat, véleményeiket, döntéseiket és bármely egyéb cselekvéseiket egymás felé megindokolják; mégpedig nem *akárhogyan*, nem bármilyen ad hoc indokolással, hanem a »közös és nyilvános morális viszonyítási rendszer«, és a közös és nyilvános politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció értékei, elvei és normái, továbbá az írott és íratlan alkotmány »lényegi alkotmányos igazságossági normái« alapján vagy azokra visszavezethetően, és ezen politikai igazságossági elvrendszer keretei között (FREEMAN, 2007).

Ha az érintettek nem eszerint járnak el, akkor megszegik az egymás kölcsönös tiszteletben tartásával kapcsolatos és egyéb »morális kötelezettségeiket«; ebből eredően eljárásuk nemcsak *tiszteletlen*, de *tisztességtelen* is. Ebből eredően véleményeik, javaslataik és cselekvéseik morális értelemben is és politikai értelemben is *illegitimé válnak*. Akik egy »szabad emberhez méltó demokráciában« nem tesznek eleget a »civilitás kötelezettségének« – ami javaslataiknak és cselekedeteiknek a lényegi alkotmányos és igazságossági elveken alapuló megindokolásának a kötelezettségét jelenti –, azok mind *morális legitimitációjukat*, mind *politikai legitimitásukat* elvesztik. A »civilitás kötelezettségének« (»duty of civility«) és a »nyilvános indokolás kötelezettségének« koncepcióira a későbbiekben még visszatérünk a maga kontextusában: a »közügyekben történő nyilvános érvelés« (»public reason«) témakörének részletezésekor (12.§). Itt csak jelezni akartuk, hogy a »duty of civility« koncepciója, azaz a polgárok szabad és egyenlő státuszából eredő dolgok tiszteletben tartásának a morális kötelezettsége, valamint az ebből eredő »morális legitimitáció« kérdése szorosan összefügg a »politikai legitimitáció« kérdéskörével is. Érdemes átfutni, hogy magára a „civility” fogalmára milyen meghatározást ad meg egy kifejezetten erre a kérdésre szakosodott, pártpolitikától független „think-tank”, a texasi székhelyű *The Institute for Civility in Government*. Ebből a meghatározásból is jól érzékelhető, hogy a „civility” messze többet jelent a társadalmi igazságosság politikai koncepciójának a kontextusában, mint az „udvariasság”. Ez a meghatározás segíthet abban is, hogy jobban érzékeljük a »duty of civility«, azaz a »civilitás kötelezettsége« fogalmának jelentéstartalmait.

A 'civilitás' több mint egyszerű udvariasság, noha az udvariasság az első szükséges lépés a valódi 'civilitás' felé. Ez a tisztelet megtagadása nélküli, tiszteletteljes egyet nem értésről, a véleménykülönbségekről folytatott párbeszéd esetén a közös alapok és kiindulási pontok megkereséséről, mások elavult nézeteinek és prekoncepcióinak a türelmes végighallgatásáról, e türelmes végighallgatási képesség mások számára

való megtanításáról szól. A civilitás az a kemény munka, hogy jelen legyünk még az olyanokkal folytatott vitákban is, akikkel mélyen gyökerező és heves nézetkülönbségeink vannak. Ez egy politikai koncepció abban az értelemben, hogy ez az, ami az előfeltétele és alapkövetelménye minden polgári cselekvésnek. De abban az értelemben is politikai, hogy ez a személyek közötti hatalmi viszonyok leküzdése és áthidalása is annak érdekében, hogy mindenkinek a hangja hallatszódjék, és senki ne legyen figyelmen kívül hagyva. A civilitás az identitásunk, szükségleteink, hiedelmeink és véleményünk olyan módon történő kifejezése és az ezekkel olyan módon való törődésünk, hogy közben ne degradáljuk mások ugyanilyen dolgait.

Thomas Spath & Cassandra Dahnke: *What is Civility?* (2016)

Ha egy hatalom rendre olyan közpolitikai intézkedéseket hoz, amelyek (i) sehogyan sem vezethetők vissza a »közös és nyilvános politikai igazságossági elvekre, illetve a »lényegi alkotmányos és igazságossági normákra«, (ii) vagy intézkedései, cselekvései indokolásakor döntéseit és lépéseit nem ezekre vezeti vissza, (iii) vagy döntéseit, cselekvéseit *ad hoc*, aktuálisan „*éppen jól hangzó*” és „*éppen kéznél lévő*” érvekkel indokolja, (iv) vagy ezek az *éppen aktuálisan* használt indokok között egy hosszsmetszeti képben súlyos inkoherencia, inkongruencia és inkonzisztencia van, (v) vagy döntéseit, intézkedéseit egyáltalán sehogyan sem indokolja, (vi) vagy netán egyenest az alkotmányt módosítja azért, hogy éppen aktuálisan jónak gondolt cselekvései legalább így – a játékszabályok menet közbeni változtatásával – *valahogyan* megfeleltethetők legyenek az alkotmány írott pontjainak, (vii) akkor az ilyen, tisztességtelenül eljáró hatalom *sem a politikai legitimációhoz* szükséges követelményeknek nem felel meg, *sem a »polgárok mint szabad és egyenlő személyek tiszteletben tartása követelményének«* (*»duty of civility«*) – azaz a morális legitimáció követelményének – nem felel meg.

Az a hatalom, amelyik így tesz, az *mind »politikai legitimációját«, mind »morális legitimációját«* elveszti egy »szabad emberhez méltó demokráciában«. A »civilitás kötelességének« megszegése, figyelmen kívül hagyása, negálása »szabad emberhez nem méltó rezsimekben« gyakori jelenség, »szabad emberhez méltó demokráciákban« pedig *per definitionem* nem fordulhat elő.

A politikai és morális legitimítását elvesztő, *papíron* demokratikus rendszerekben az az alapvető probléma a tisztességtelen hatalommal, hogy az ilyen rendszerekben a hatalmat gyakorlók – ellentétben például VIII. Henrikkel, Rettegett Ivánnal, Mátyás királlyal vagy más, abszolút hatalommal uralkodó királlyal – nem Isten kegyelméből, hanem a nép által megválasztva, időleges megbízással vannak a pozíciójukban. Elvben a nép által, a népből és a népért; gyakorlatban pedig ezt már az ilyenek régg elfelejtették. Ezért, ha *politikai és morális legitimításukat* elvesztik, de tisztességtelenségüket nem, akkor szükségképpen csak az »igazságosság politikai koncepciójának« és a lényegi alkotmányos és igazságossági elveknek a polgárok szabadságát érintő értékeinek, elveinek és normáinak az erodálásához, csorbításához, valamint a politikai csalás, a manipuláció, a felelősség alóli kibúvás, netán az elnyomás és más hasonló

tisztességtelen eszközökhöz tudnak folyamodni. Más eszközük nincs. Azért, mert a tisztességtelen hatalom birtoklóinak és bitorklóinak – a királyokkal el-
lentétben – semmilyen más legitimitási forrásuk nem volt, nincs és nem lesz,
mint az a nép és azok a polgárok, akiket becsaptak és megcsaltak, akiknek a
bizalmával visszaéltek s akikkel szemben elvesztették erkölcsi és politikai le-
gitimitásukat. A csalások, manipulációk, erőszakosságok és a tisztességtelen
hatalom hasonló silány bűnei afféle „*circulus vitiosusként*” önmagát felerősítő,
önsorsrontó körfolyamatként felgyorsítják és felerősítik a tisztességtelen hata-
lom »*politikai és erkölcsi legitimitásának elvesztését*«. Ezért a bukás törvény-
szerű, mint ahogy a történelem folyamán egyetlen olyan tisztességtelen hata-
lomra, diktátorra és zsarnokra sem akadt példa, aki meg ne bukott volna, és el
ne tűnt volna a történelem süllyesztőjében.

A »*civilitás kötelezettségének*«, és ennek részeként a közös politikai szintű igaz-
ságossági értékek és elvek alapján történő indokolás kötelezettségének, valamint
a »*közügyekben történő nyilvános érvelés*» (*public reason*) követelményei nem
csak a hatalom és a polgár viszonylatában érvényesek. A polgárok egymás közötti
viszonylatában is érvényesíteni kell ezeket. Egy adott polgár közügyeket, közpo-
litikát vagy a közhatalom bármilyen fajta felhasználását érintő javaslata, vélemé-
nye csak akkor vehető komolyan és morálisan csak akkor tekinthető legitimnek,
ha a »*politikai szint társadalmi igazságossági koncepciójának*« elveire, normáira
vagy a »*lényegi alkotmányossági, igazságossági normákra*« visszavezethető maga
a javaslat lényege is és annak indokolása is.

Miért? Azért, mert lehet, hogy az illető életében egyszer sem tudatosította
még magában, de a politikai, szakpolitikai ötleteivel, javaslataival valójában
arról beszél, hogy a társadalom összes polgárát mi mindenre kellene a nézetei
szerint államhatalmi eszközökkel kényszeríteni. A »*civilitás kötelezettsége*«
ebben a lényeg világossá tétele érdekében kisarkított, de teljesen érvényes met-
szetben érthető igazán, és ez az az éles probléma, ami a »*civilitás kötelezettsé-
gének*« a jelentőségét adja.

- Az ebből eredő »*nyilvános indokolás kötelezettsége*« ebben az értelemben
azt jelenti, hogy mindenki köteles megindokolni a többi polgár felé, hogy
mégis milyen érvek és indokok alapján szeretne az összes polgár kollektív
hatalmával erőszakot tetetni az összes polgáron. Ezt illik indokolni, mégpedig
nem akármire és legfőképp nem egyéni életérzésekre, ötletekre, hitekre, ma-
gánérdekekre és hasonló illegitim szempontokra hivatkozva.
- Az, hogy a »*lényegi alkotmányos és igazságossági elvekből*« levezetve kö-
teles ilyenkor mindenki érvelni és indokolni (nem egyszerűen csak jelszó-
szerűen hivatkozni), az azt jelenti, hogy egy minden polgár által elfogadott
és ismert, közös morális normarendszer alapján köteles mindenki megindo-
kolni a többieknek, hogy a közös kollektív hatalom révén miért akar éppen
erőszakot tetetni rajtuk (a saját közös kollektív hatalmuk felhasználásával).
- Ezért van az, hogy az egyes polgárok egyéni ötletei, egyéni nem politikai né-
zetei, hitei, vagy a hobbijai, érdekei és vágyai semmiféle legitim érvet és in-
doklást nem jelentenek és nem is jelenthetnek az olyan politikai szintű ügyek-
ben, amelyek az államhatalmi eszközök felhasználását (azaz a polgárok
kényszerítését) is magukkal vonják.

– »Politikai szintű« cselekvések, javaslatok, vélemények indoklására nem alkalmazhatók olyan érvek, indokok, amelyek valamilyen »átfogó doktrínának«, vagy »átfogó nézetrendszernek« a »nem politikai szinthez«, illetve a »háttérkulturához« (3.3.§; 8.2.§) tartozó speciális és átfogó jellegű értékein, elvein, normáin alapulnak.

Emellett a »nem politikai szint« és a »háttérkultúra« egyesületi, sportegyesületi, civil szervezeti, családi, felekezeti és hasonló entitásainak speciális és »nem politikai szintű« és a »háttérkultúra« részét képező szempontrendszere, értékrendje, normarendszere nem képezi és nem is képezheti a »politikai szintű«, a »társadalom alapvető struktúráját«, annak »háttérintézményeit« és a »háttérigazságoosság rendszerét« érintő döntéseinek, cselekvéseinek sem az alapját, sem az indokolását. Ez alól egyetlen kivétel van: az pedig az, amikor valaki az adott közpolitikai vitában, amely alapvetően a »politikai szintű igazságoossági koncepció« értékei, elvei és normái alapján zajlik, annak érdekében hozza elő saját »átfogó nézetrendszerének« vagy »nem politikai szintű« szerveződésének a »háttérkulturához« tartozó normáit, értékeit és a hasonlókat, hogy a »politikai szinten« belül, a »politikai szintű« érvek és a »nyilvános indokolás« alapján folytatott diskurzusban a saját, ténylegesen »politikai szintű« álláspontját alátámasztó érvelést, indokolást ilyen irányból is megvilágosítsa, illusztrálja és érthetőbbé tegye.

A »politika szinten« az azonban nem lehet a társadalom összes polgárát érintő döntés alapja, hogy kinek a milyen átfogó nézetrendszere alapján kellene előnyben részesíteni például a „szőkét vagy a barnákat”, a „sielőket vagy a futókat”, „az alacsonyokat vagy a magasakat” az államhatalmat és »államhatalmi kényszerítő eszközöket« is involváló politikai szintű döntések, cselekvések során. A »nem politikai szinthez« tartozó és ezért politikai szinten irreleváns és alkalmatlan érvekkel történő indokolás és az ilyen alapon született döntések sem politikai legitimitással, sem morális legitimitással nem rendelkeznek. Az ilyen döntések a »civilitás kötelezettségének«, azaz a szabad és egyenlő polgárokkal szemben kötelező kölcsönös tiszteletadás megtagadását és az ezzel kapcsolatos erkölcsi kötelesség megszegését jelentik.

A »politikai és morális legitimitás követelményeinek«, a »civilitás kötelességének«, a »közügyekkel kapcsolatos nyilvános érvelési szabályoknak« és a »nyilvános indokolásnak« az egyik fontos következménye az is, hogy mintegy általános normatív problémadefiníciókat és rendszerszerű válaszokat és problémamegoldásokat kényszerítenek ki az összes félből. Emellett megakadályozzák az eszközök és a célok, a magánügyek és a közügyek, a közcélok és magánhasznok, a politikai szintű érvelések és a magánhitek és nézetek eklektikus összekeveredését, kivédik ezeknek minden káros következményét, továbbá visszaszorítják az ad hoc ötletszerű, inkomplett és inkonzisztens ötletelésen alapuló államhatalmi szintű cselekvések elburjánzását. Ezek azok a legitimitási és indokolási, érvelési követelmények, amelyek összességükben jelentősen hozzájárulnak ahhoz, hogy a »politikai szinthez« tartozó közügyek, közcélok, közérdekek, közhasznok és közjó a lehető legkevésbé keveredjen össze a »nem politikai szinthez« és a »háttérkulturához tartozó« egyéni és kiscsoportos magánügyekkel, magánhiedelmekkel és ötletekkel, magánhobbikkal, magáncélokkal, magánérdekekkel és magánhasznokkal.

Mindazonáltal az nem állítható, hogy az igazságosság politikai koncepciója olyan kész „*receptkönyvet adna*” a politikai szintű igazságossági értékek, elvek és normák meghatározásával, amelyek az *összes* létező és elképzelhető jogszabály-alkotási probléma esetén kész megoldást adnának. Ez sem lehetséges, sem kívánatos nem lenne. Számos különböző típusú és jellegű példával lehet ezt a tételt illusztrálni és alátámasztani:

- Például azért sem lehet az »igazságosság politikai koncepciójától« elvárni, hogy az élet *minden eshetőségére* csak úgy magától *receptkönyvszerű* megoldásokat adjon, mert az alapvető politikai, alkotmányos és igazságossági értékeket, elveket röviden, átláthatóan, *közérthetően és időtállóan* kell megfogalmazni, miközben a világban történelmi, gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok újabb és újabb, korábban még nem ismert és sok esetben *előre el sem képzelhető helyzeteket* teremtenek. A jól megalapozott alapvető értékeket és elveket ezért folyamatosan az újabb és újabb helyzetekre kell tudni alkalmazni, mind egyedi problémák normatív és iránymutató feloldásával a bírósági, alkotmánybírósági szinteken, mind általános rendszerszerű normatív megoldásokkal a jogszabályalkotási és törvényhozási szinteken.
- Ennek illusztrálására a 8.4.§ fejezetben a történelem legrégebbi,³ talán a legkevesebbszer – több mint kétszáz év alatt 17-szer – módosított⁴ és ma is hatályban lévő alkotmányát, az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának a példáját hoztuk fel. Mint az George Washington korabeli levelezéséből kiderül (8.4.§) (LILLBACK, 2008), az alapító atyák tisztában voltak azzal, hogy az Alkotmány nem tökéletes és várhatóan sok módosításra szorul, de azzal is tisztában voltak, hogy *valamilyen*, a legjobb tudásuk szerinti módon megfogalmazott alapértékek és alapelvek rögzítését el kell végezzék (BEEMAN, 2010). Az ottani alapító atyák, úgy tűnik a „*low- expectations high-delivery*”, azaz a „*szerény előzetes várakozásokat követő magas szintű teljesítés*” elvét követték.⁵

³ Ez úgy érvényes, ha nem számoljuk most ide *Massachusetts állam 1780-ban elfogadott, ma is hatályos tagállami alkotmányát*.

⁴ Az Alkotmány *szövegét* 1787. szeptember 17-én a Pennsylvania állambeli Philadelphiában fogadták el. Ratifikációjára a rákövetkező években került sor minden államban. Pár évvel később, az eredeti alkotmány ratifikációjával egyidejűleg, az eredeti terveknek megfelelően 10 kiegészítéssel látták el (ez az ún. „*Bill of Rights*”), majd az azóta eltelt több mint kétszáz évben valójában csak mindösszesen 17 alkalommal került sor az alkotmány módosítására, kiegészítésére (8.4.§).

⁵ Ezért sose állították például, hogy alkotmányuk olyan tökéletes, amelyet „*gránitba kell vésni, és ércebe kell önteni*”; mégis alkotmányukat több mint kétszáz év alatt csak (10+) 17 alkalommal kellett módosítani. Ez időegységre átszámítva összehasonlíthatatlanul kevesebb, mint egyes más országoknak a *retorikailag* deklaráltan „*gránitba véssett*” és „*ércebe öntött*” stabilitású alkotmányainak az akár egy igen rövid, 4-5 éves időszakban megtörténő – lényegében évenkénti – módosításainak a száma. Az alapító atyák *szerénysége* és az alkotmány ténylegesen beigazolódott *stabilitása, időtállósága és alkalmassága* versus a *szerénnytelenység*, a retorikai fordulatok *grandiózussága* és az alkotmány *tényleges instabilitása és időtállóságának a hiánya* közti összefüggések feltűnők, a mélyebb összefüggések vizsgálándók, és vélhetően fontos tanulságokat rejtenek. A *szerénység és stabilitás* versus a *szerénytelen gran-*

- Egy másik típusú példát jelent az, hogy számos igen *nagy komplexitású, sok technikai részletet* involváló szakpolitikai szintű és alacsonyabb rendű jogszabály-alkotási feladat is adódik, amelynél magának az alpmegoldásnak és az irányoknak összhangban kell lennie ugyan az alkotmányos alapértékekkel, az azonban nem várható el, hogy minden egyes szabályozási elem közvetlenül ezekből legyen levezetve és megindokolva. Például egy sebészeti vagy gasztroenterológiai járóbeteg szakrendelő működési engedélyéhez szükséges személyi, tárgyi, orvostechnológiai és infrastrukturális feltételek jogszabályi meghatározásakor általában magát a szabályozás szükségességét és indokoltságát vissza lehet vezetni az alkotmányos alapértékekre (például: a személyes biztonsághoz, integritáshoz való jog és hasonló), azonban azt már nem, hogy például hány csipeszt, hány endoszkópot és hány négyzetméternyi rendelői területet kell biztosítani és miért.
- Egy harmadik típusú példát jelentenek azok az esetek, amikor elsősorban a nagyobb komplexitású vagy az alkotmányos alapértékeket és elveket nem közvetlenül vagy nem első látásra jól észrevehetően, közvetlenül érintő kérdésekben kerül sor jogszabályalkotásra és törvénykezésre. Ilyenkor a legnagyobb jóakarát és jószándék ellenére is igenis előfordulhat az, hogy a törvényalkotók döntéseit számos »nem politikai szintű« érték, elv, norma és nézet is befolyásolja.

Mindazonáltal kivédhetetlennek tűnik, hogy még akár teljes jószándékot is feltételezve a törvényalkotásban részt vevők ne keverjék bele folyamatosan a »nem politikai« értékeiket, normáikat, hiedelmeiket, nézeteiket és a hasonló, irreleváns szempontjaikat a közös ügyeket érintő döntéseikbe, például az egyes szavazással eldöntendő kérdések, a választások és a többségi szavazattal eldőlt kérdések kapcsán.

Ráadásul a való életben az sem mindig dönthető el világosan, hogy adott politikai kérdés, illetve jogszabály-alkotási ügy involvál vagy nem involvál *lényegi alkotmányos és igazságossági kérdéseket*, vagy hogy milyen lényegi alkotmányos és igazságossági kérdéseket involvál, vagy hogy ezek nem kerülnek-e egymással ütközésbe, vagy hogyan egyeztethetők össze, vagy ütközés esetén mi a helyes prioritás és hasonló. Az ilyen típusú, nem egyértelmű helyzetek általában szinte mindig súlyos társadalmi megosztottságot és társadalmi, politikai konfliktusokat képesek okozni. (Korábban az abortusz kérdését hoztuk fel példának (8.4.§) az ilyen helyzetek illusztrálására.)

diozítás és az instabilitás együttjárása és társulása mint jelenség elgondolkodtató kell legyen. Ez főként elgondolkodtató kell legyen azon országok és kevésbé szerény vezetőik számára, akiknek alkotmánya a szavak szintjén gránitba véssett és érche öntött stabilitású, a folyamatos alkotmánymódosítások tényét és a valóságot tekintve pedig de facto instabil. Az alkotmány instabilitása a társadalom és az ország instabilitását, azaz működésének kiszámíthatatlanságát és a jogbiztonság instabilitását vonja maga után; azon egyszerű oknál fogva, hogy az alkotmány egyik alapvető funkciója a kiszámíthatóság, a jogbiztonság és az alapvető stabilitás és biztonság alapfeltételeinek a megteremtése és garantálása.

Az ilyen társadalmi megosztottságot és társadalmi konfliktusokat generáló kérdések kapcsán a »civilitás kötelességével« kapcsolatosan leírtak nemcsak a »morális legitimációhoz« és a »politikai legitimációhoz« szükséges követelményt, nemcsak a »közügyekkel kapcsolatos nyilvános érveléshez« (»public reason«) (12.§), és a »nyilvános indokoláshoz« (»public justification«) (10.§) szükséges fontos útmutatót jelentenek, hanem egyben ez az egyik legalkalmasabb eszköze is a társadalmi megosztottság és a konfliktusok kezelésének, mérseklésének, illetve a konfliktus és megosztottság súlyosbodása kivédésének.

Itt a »civilitás kötelességéből« és a »polgár eszményéből« és a »polgári és politikai értékekből« (11.4.§) eredő lényeges kíváncsi minden féllel szemben az, hogy mindenki alapvetően a »nyilvános és közös« politikai és társadalmi igazságossági értékekre, célokra és alapelvekre hivatkozva érveljen, ne pedig saját »átfogó nézeteire, értékrendjére«, netán hitvilágára vagy előítéleteire hivatkozzon, mert az a legtöbb esetben csak súlyosbítaná a megosztottságot és a konfliktusokat. Pontosabban ezen saját »átfogó nézetrendszer« irányából is alátámaszthatók a »közös és nyilvános« politikai szintű értékeken, célokon és alapelveken alapuló érvek és indokolások, így ezek ilyen értelmű felhasználása segítheti a folyamatot.

Ökölszabályszerűen rögzíthető, hogy minél inkább a saját belső hitvilágára és »átfogó értékrendjére, nézetrendszerére« hivatkozik valaki egy »politikai szintű« kérdés eldöntése kapcsán, annál inkább gerjeszti és súlyosbítja a társadalmi megosztottságot és a társadalmi konfliktusokat; ezzel szemben minél inkább a közös és nyilvános politikai értékekre, célokra és elvekre hivatkozik, annál inkább mérsekel a társadalmi megosztottságot és a társadalmi konfliktusokat.

Az ügyek politikai és nem politikai jellegének a keveredése, az egymással ellentétes és ellentmondásos helyzetbe kerülő politikai igazságossági elvek és értékek, továbbá a közügyeket érintő vitákban részt vevők politikai szintű és nem politikai szintű érveinek a keveredése mind-mind ellentmondásos és megosztottsággal, konfliktusokkal fenyegető helyzetet eredményez. Viszont ezek a helyzetek kikerülhetetlenül bekövetkeznek. Ezért életszerűen az alábbi módon fogalmazhatjuk meg a »szabad emberhez méltó demokrácia« »politikai legitimitásra«, a »morális legitimitásra«, a »közügyekben folytatott nyilvános érvelésre és indokolásra« vonatkozó követelményeit, valamint a »civilitás kötelességét«:

- (i) A közös és nyilvános politikai koncepcióra és igazságossági elvekre való hivatkozás követelményét alapértelmezésben mindig be kell tartani, mert annál egészségesebb, stabilabb, kiszámíthatóbb, civilizáltabb és élhetőbb a »szabad emberhez méltó demokratikus rendszer« működése, minél inkább érvényesülnek ezek a követelmények és elvek.
- (ii) A »társadalmi alapvető struktúráját«, annak alapvető »háttérintézményeit« és a »háttérigazságossági« kérdéseket, azaz az »alkotmányos alapértékeket« és a »lényegi alkotmányossági és igazságossági alapelveket« érintő ügyekben ezen követelmények betartását minden esetben mereven, szigorúan meg kell követelnünk magunktól is és másoktól is.
- (iii) A »nem politikai szintű«, a »háttérkultúrához« tartozó értékek, elvek felhozatala és belekeverése a közügyeket érintő politikai szintű dolgokba, vitákba alapértelmezett módon csak a »politikai szintű« értékek, normák,

érvek megvilágítása, értelmezése, alátámasztása, illusztrálása és hasonló „támogató” céllal megengedett.

- (iv) Ez lényegi alkotmányos kérdéseket nem érintő jogszabályalkotási, törvénykezési és egyéb ügyekben is elvárás, ezért ha egyáltalán feltűnik ilyen esetekben a »nem politikai szintű«, a »háttérkulturához« tartozó szempontoknak az ügyekbe és vitákba való belekeveredése, akkor azt lehetőség szerint korrigálni kell.
- (v) A »szabad emberhez méltó demokrácia« annál egészségesebben és jobban működik, minél inkább érvényesíthetők ezek a követelmények minden, a politikai szintet és a közügyeket érintő ügyben. Az abszolút minimum követelmény, hogy legalább az alkotmányos alapértékek és a lényegi alkotmányossági és igazságossági elveket, értékeket, normákat érintő ügyekben minden esetben érvényesüljenek ezek a követelmények.

A fentieket egyfajta iránymutatásként érdemes kezelni. Minél inkább teljesülnek a »szabad emberhez méltó demokrácia« »politikai legitimitási« és »morális legitimitási« követelményei, annál kulturáltabb, civilizáltabb, demokratikusabb, élhetőbb, stabilabb, biztonságosabb és kiszámíthatóbb a rendszer.

Az olyan társadalmakban, ahol hiányoznak a »közös morális viszonyítási alapot jelentő közös kiindulási pontok«, azaz a (nagyjából) minden polgár által ismert és elfogadott alapeszmények és ebből eredően hiányoznak (vagy zavarosok és tisztázatlanok) a »közös és nyilvános« politikai szintű igazságossági értékek, célok, alapelvek, valójában szinte minden »politikai szintű« kérdés képes súlyos társadalmi megosztottságot és súlyos konfliktusokat generálni, ugyanis a mindenki által ismert és elfogadott közös és nyilvános értékek, elvek és célok helyett szinte minden érv az egyéni nézetrendszer, egyéni értékrendszer és egyéni „hitvilág” kategóriájába esik; még akkor is, ha történetesen az adott hivatkozott érték, cél vagy alapelv bármely rendezettebb társadalom politikai szintű igazságossági koncepciójának evidens módon az integráns része lenne.

A »nyilvános és közös kiindulási pontok«, a »nyilvános és közös morális viszonyítási rendszer« és a »nyilvános és közös politikai szintű értékek, elvek, célok« hiányában nem csak az a probléma, hogy viszonylag egyszerű ügyek is nagy konfliktust és megosztottságot képesek generálni. Az ilyen zavaros és tisztázatlan értékrendszerű társadalmakban a közös értékrend mint „objektív kapaszkodó” hiányában veszélyesen elharapózik a valamilyen felsőbb autoritásra való »hivatkozás kultúrája«. A „nagy emberre”, a „nagy tudósra”, a „nagy satöbbire” való hivatkozás kultúrájában egy adott érv, adott gondolat esetében az számít, hogy ki mondta és nem az számít, hogy mi az adott érv önmagában vett intellektuális érvényessége és értéke.

Azoknak az országoknak a polgárai, ahol az ország vezetői egyáltalán nem tartják be a »politikai legitimitáció« és a »morális legitimitáció« követelményeit, és ahol nem tesznek eleget a »civilitás kötelességéből« eredő kíváncsnaknak, nehéz helyzetben vannak; »szabad emberhez méltó demokráciának« nem nevezhetők. Ehelyett egyfajta modern kori barbárság rendszere alakul ki, amely azért sem nevezhető »szabad emberhez méltó demokráciának«, mert nem a közös elvek, értékek, nem a politikai és morális legitimitáció, nem a kulturáltság

és a civilizáltság, hanem az *akarat*, az *akaratosság*, az *erő*, az *erőszak* és az *erőszakosság*, a *barbár akaratérvényesítés*, továbbá a *véleményformáló elit megfélemlítése* vagy *megvásárlása*, *korruptálása*, valamint az ezekkel párosuló összes *bűn*, *gonoszság*, *hitványság*, *silányság* dominál a rendszer és a tisztességtelen hatalom működésében. Ettől még létezhetnek az adott országban demokratikus hagyományok, amelyek alapján felépíthető egy »szabad emberhez méltó rendszer«, a *barbár* és *tisztességtelen hatalom* erkölcsi, majd politikai legitimációjának elvesztését követő, törvényszerű bukása után. A jó hír az, hogy az ilyen *barbár*, *civilizálatlan*, *tisztességtelen*, a *gyengeségüket erőszakossággal leplező* és »szabad emberhez nem méltó rendszerek« a történelem során még sosem tudtak fennmaradni, mert »erkölcsi legitimációjukat« lehetetlen fenntartani, az *erkölcsi bukást* pedig törvényszerűen a »politikai legitimáció« elvesztése, majd a *politikai bukás* követi. A rossz hír, hogy az ilyen *barbár* és *tisztességtelen*, »szabad emberhez nem méltó rendszerek« általában súlyos társadalmi és emberi károkat okoznak, mire eltűnnek, viszont általában meglepő gyorsasággal sikerül egy normális, »szabad emberhez méltó demokrácia« újraépítése.

11.4.§ A POLGÁR ESZMÉNYE, A POLGÁRI ÉRTÉKEK ÉS ERÉNYEK VERSUS A POLITIKAI KORMÁNYZÁS

A közös ügyeket érintő javaslatok és cselekvések nyilvános vitái során a közös alkotmányos és igazságossági értékekre, elvekre, szempontokra hivatkozunk érvelésünk és indokolásunk legitimitásának érdekében. A precíz megfogalmazás, kissé hosszabb és bonyolultabb:

Amikor,

- a »szabad emberhez méltó demokráciák politikai koncepciója« alapján,
- a »politikai és morális legitimáció« követelményeinek megfelelően,
- a »politikai szinten«, az igazságossági és alkotmányos elvekre hivatkozva érvelünk és indokolunk,

mégpedig

- a társadalom egészének és minden egyes polgárnak az életére, életkörülményeire kiható

és

- az »alkotmányos alapértékeket«, a »lényegi alkotmányos és igazságossági kérdéseket« is érintő javaslatok, viták, vagy cselekvések során;

akkor

- ezt olyan »közös morális kiindulási pontokra«, alapvető fontosságú elvekre és általános értékekre hivatkozva tesszük,

amelyekről jó okkal feltételezhetjük, hogy

- minden méltányosan, tisztességesen és racionálisan gondolkodó polgártól elvárható az,

hogy

- világnézetétől és vallási meggyőződésétől függetlenül
- elfogadja ezeket az értékeket érvényes érvként.

Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy magát az álláspontunkat, érvelésünket és a mi igazunkat el is fogadják. Azok a szempontok, elvek és értékek, amikre hivatkozunk, a *közös és nyilvános politikai szintű igazságossági koncepcióra* visszavezethetők és ezért a többiek számára is *érvényesek* kell legyenek ahhoz, hogy álláspontunk érdemben megvitatható és elfogadható legyen. Az »*igazságosság politikai koncepciója*« fogalmazza meg ezeket a közös értékeket. Figyeljünk fel arra is, hogy ez az egyik olyan fontos pont, amely egyben megmutatja azt is, hogy mi a lényegi összefüggés és logikai kapcsolat a »*szabad emberhez méltó demokrácia politikai koncepciója*« és az »*igazságosság politikai koncepciója*« között.

- (i) A »*közügyekben folytatott közcélú nyilvános érvelést és indokolást*« (*»public reason«*) (12. §) nyilvánossá és közössé teszi a közös morális viszonyítási rendszer és kiinduló pontok, valamint az ezeken alapuló közös és nyilvános politikai szintű értékek és elvek megfogalmazásával.
- (ii) A »*közügyekben folytatott közcélú nyilvános érvelés és indokolás*« szabadságát is biztosítja a lelkiismeret, a gondolkodás és a szólás szabadságának a megfogalmazásával.
- (iii) A *társadalmi igazságosság, tehát tisztességesség* politikai értékei és elvei révén megteremt a »*szabad emberhez méltó demokrácia politikai koncepciója*« szerinti *politikai és morális legitimáció* keretrendszerét és normáit.

A »*politikai szint*« jellegzetes értékei igen nagy értékek, amelyeket nem egykönnyen lehet felülírni. Ezek az értékek irányítják és határozzák meg a társadalom életének és működésének az alapvető kereteit és struktúráját és tulajdonképp a létezésünk és az életünk alapjait (MILL, 1863). Ezek a »*politikai szintű*« értékek specifikálják a politikai és társadalmi együttműködés legalapvetőbb feltételeit és normáit. Az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában*« ezek a nagy értékek két fő csoportba oszthatók.

- (i) A »*politikai igazságosság*« *tartalmi* elvei és értékei, amelyek a »*társadalom alapvető struktúrájának*«, »*háttérintézményeinek*« és a »*háttérigazságosságnak*« az igazságossági elveire, értékeire vonatkoznak. Ezek olyan elveket foglalnak magukban, mint például: a lelkiismeret, a gondolkodás és a szólás szabadsága, a többi személyes és politikai szabadságjog és azok egyenlősége, az esélyek és lehetőségek tisztességes egyenlősége, a társadalmi, gazdasági reciprocitás (viszonosság) elve, amit az eltérési elv mint disztributív igazságossági elv fejez ki, továbbá a polgárok önbecsülésének társadalmi alapjaival kapcsolatos elvek.
- (ii) A »*közügyekkel kapcsolatos nyilvános érvelés*« *procedurális* elvei és értékei. Ezek mindazok az elvek és normák, amelyek biztosítják az eljárások tisztaságát, pártatlanságát és tisztességességét; azaz azt, hogy az eljárások és a közös ügyekkel kapcsolatos folyamatok *szabadok, nyilvánosak, informáltak* és *tisztességesek* legyenek. Kapcsolódó *politikai erények* a »*közügyekkel kapcsolatos nyilvános érveléssel és indokolással*« kapcsolatosan: a tisztességesség és méltányosság, a tisztességes szándékú gondolkodás, az őszinteség.

Az előzőekben kifejtettek kifejezik azt a politikai szinten is értelmezendő *polgári ideált és értékeket* is, hogy általában is és minden politikai szintű ügyben is készek és hajlandók vagyunk olyan véleményeket formálni és olyan megoldási javaslatokat tenni, amelyeket a többi szabad és egyenlő polgár elvben el tud fogadni mint tisztességes és értelmes javaslatokat. Itt valójában a »*reciprocitás elvének*«, azaz az »*arany szabálynak*» egyfajta megjelenési formájáról van szó, amely az *arany szabály* mintájára valahogy így fogalmazható meg (pozitív, majd negatív formában):



Csak olyan javaslatokat tegyél másoknak, amelyeket te magad is tisztességesnek és értelmesnek gondolnál és el tudnál fogadni, ha mások javasolnák neked.

Ne tegyél olyan javaslatokat másnak, amelyeket, ha más javasolna neked, te se fogadnád el, mert sem tisztességesnek, sem értelmesnek nem tartanád.



A polgári eszmény, a polgári és politikai erények és értékek. A fenti értékek és a *tisztességes szándékú gondolkodás és érvelés*, valamint az *őszinteség* és az, amit mi köznyelviileg »*korrektségnak*» hívunk a mindennapi beszédben, tulajdonképp a *polgári eszményt* és a *polgári és politikai erényeket és értékeket* is jelentik, ezek több más mellett az alábbiakban nyilvánulnak meg:

- (i) a *józan ész*, értelem és gondolkodás követelményeinek való megfelelés,
- (ii) a *tények* és az általános, *köztudomású ismeretek* és tudás tiszteletben tartása,
- (iii) a *tudományos bizonyítékok* és módszerek tiszteletben tartása, feltéve, hogy azok letisztultak, egyértelműek, nem ellentmondásosak és nem vitatottak;
- (iv) a *szakmai, szakmapolitikai érvek*, szempontok és bizonyítékok tiszteletben tartása, feltéve, hogy azok egyértelműek és nem ellentmondásosak;
- (v) *igazmondás, őszinteség*, megtevéstő, vagy manipulatív magatartástól és a *csalástól, politikai csalástól való tartózkodás*;
- (vi) a »*közügyekben folytatott nyilvános vitákra*« vonatkozó követelmények betartása és igazmondás;
- (vii) az előre meghatározott vagy mindenki által ismert és elvárt »*játékszabályok*» betartása, még akkor is, ha kiderülne, hogy a tények, tudományos tények, szakmai érvek és általában a valóság és a józan ész tiszteletben tartása mellett *nem nekünk lenne igazunk*;
- (viii) *tartózkodás* a »*játékszabályok menet közbeni*» megváltoztatásától és igazmondás;
- (ix) az előzőhöz kapcsolódóan a »*politikai legitimitás*«, a »*morális legitimitás*« követelményeinek való megfelelés és a »*civilitás kötelezettségének*« a betartása;
- (x) a *nyilvános indoklás* és érvelés követelményei;

- (xi) a döntéseknek az alapvető alkotmányos értékekre mint közös és nyilvános kiindulási pontokra és morális viszonyítási rendszerre való visszavezetésének a követelménye;
- (xii) a *civilitás* és a *tisztességes indokolás* kötelessége;
- (xiii) a »viszonosság elve« (»reciprocitás elve« és az *aranyszabály*) és a *méltányosság*, *igazságosság* és *tisztességesség* követelménye, azaz például az, hogy „*ne tegyél olyat, amit nem szeretnél, hogy veled tegyenek mások*”; illetve erre a kontextusra átfogalmazva: „*ne tegyél olyan javaslatokat másoknak, amelyeket te sem fogadnál el, ha mások javasolnák neked*”.

A politikai kormányzás mint a polgári eszmény, a polgári és politikai értékek ellentéte és a civilitás kötelességének megtagadása. A *polgári eszmény*, a *polgári és politikai értékek* és a »civilitás kötelességének« a jelentőségét még jobban érthetjük, ha nemcsak azt próbáljuk megérteni, hogy mit jelentenek, hanem megpróbáljuk elképzelni, hogy mi lenne, ha nem ezek az eszmények és értékek érvényesülnek. Ezen eszmények és értékek *szisztematikus megtagadásának állatorvosi lova* az a *valami*, amit a »politikai kormányzás« jelszava kódol. Az a *valami*, amit az úgynevezett *politikai kormányzás* jelszava alapján követnek el, a *polgári eszménnyel* és a *polgári értékekkel* és a *civilitás kötelességével* tökéletesen ellentétes *politikai hatalmi akaratervényesítés*. Röviden sorra vesszük néhány jellegzetességét, mert a *polgári eszmények és a polgári értékek* jelentősége akkor, amikor ezek a rendszer folyamataiba beépítve természetes módon érvényesülnek, kevésbé érzékelhető, mint akkor, amikor ezeknek az eszményeknek és értékeknek a tételes megtagadását jelentő úgynevezett *politikai kormányzás* történik.

A legdemokratikusabb rezsimekben is vannak olyanok a különböző végrehajtott hatalmi pozíciókban, akiket kifejezetten zavar és bosszant a *fékek és ellensúlyok* rendszere. Végül is „*ha nem kellene annyit vacakolni mindenféle egyeztetéssel, sokkal gyorsabban tudnánk megvalósítani mindenféle dolgokat*” – mondják.

Ez az *erő* és *gyorsaság* és ellenállás nélküli *akaratérvényesítés*, az *erő kultusza* és az *erős állam mítosza* az, amit sokan összetévesztenek a *hatékonyasággal*. Az *erős állam* és a *civilitás kötelességét megtagadó akaratervényesítés* esetén sokszor a *hatékonyaságra* hivatkoznak. Pedig az *erőt* és a *hatalom erőszakos akaratervényesítését* nem szabad összetéveszteni a *hatékonyasággal*; mint ahogyan a *gyors döntéseket* sem kellene összetéveszteni a *bölcs, értelmes, hasznos, tisztességes és igazságos, a közjót szolgáló döntésekkel*. Az *erőszakos és akaratos kormány egyáltalán nem feltétlen hatékony*, sőt, kifejezetten *alacsony hatékonyságú* is lehet (ZAKARIA, 2007). Az *erőszakosság* pedig általában soha nem az *erő*, hanem a *gyengeség, kisebbségi érzésből eredő szorongás és a túlkompenzálás* tünete.

Vannak olyan rezsimek is, ahol a hatalom embereit nemcsak bosszantja a *fékek és ellensúlyok* rendszere, és ennek részeként a fentebb írt »*polgári eszmények*«, »*politikai szintű polgári értékek*«, és a »*civilitás és indokolás kötelessége*«, valamint a »*barbárság tilalma*«, de ezen túlmenően a hatalom tény-

legesen mindenáron próbál megszabadulni minden, az *akarata* és *akaratérvényesítése* előtt álló korláttól. Ezt lényegében az összes *fék és ellensúly*, azaz a hatalom alkotmányos korlátainak kikezdésével, aláásásával, felszámolásával és tulajdonképpen a »*lényegi alkotmányos és igazságossági értékek*« megtagadásával teszi. Ne feledjük: a fékek, ellensúlyok, a »*polgári eszmény*«, a »*civilitás kötelessége*« és az »*elvszerű indokolás kötelessége*« ezen »*lényegi alkotmányos és igazságossági értékek és alapelvek*« a kulcsfontosságú részét képezik. Az alkotmány az a felhatalmazó alapidokumentum, amely rögzíti, hogy a mindenkori hatalom mire kapja a felhatalmazását, és milyen korlátok között köteles gyakorolni a hatalmát. A hatalomnak nincs joga kikezdeni ezeket a korlátokat. Mint John Locke (1632–1704) írja az *Értekezés a polgári kormányzásról* (1690) című művében:

A bitorlás olyan hatalomnak a gyakorlása, amelyhez valaki másnak van joga, viszont a zsarnokság a hatalom gyakorlása a jog határain túl, amihez senkinek sincs joga.

John Locke: *Értekezés a polgári kormányzatról; A zsarnokságról*
(XVIII. /199) (1690)

A fékek és ellensúlyok felszámolásának összes módszerét és *terepét* ezen a helyen most nem részletezzük. Itt most csak az úgynevezett »*politikai kormányzás*« és az e jelszó örve alatt értendő zsarnokság és egyéb dolgok és a »*polgári eszmény*« és »*polgári értékek*« antagonizmusára, összeegyeztethetlenségére mutatunk rá.

A »*politikai szint*« értékei nemcsak a »*szabad emberhez méltó demokráciák*« nagy értékeinek egy fontos részét jelentik, nemcsak a *polgári eszményt* és *annak értékeit* jelentik, hanem tulajdonképp ezek is a részei mindazoknak a fékeknek és ellensúlyoknak, amelyek a hatalom és a politikai hatalomgyakorlás finom, kulturált, de együttesen igen jelentős és *abszolút korlátait* jelentik. Tulajdonképp a korlátozás nélküli és elszámolási kötelezettség nélküli *féktelen akaratérvényesítés* és *önkéntes hatalomgyakorlás*, azaz a *zsarnokság* korlátait és fékjeit jelentő *polgári értékekről* és *polgári eszményekről* van szó, amelyek minden »*szabad emberhez méltó demokrácia*« politikai kultúrájának és napi működési folyamataiba beépült módon természetszerűen az alapvető lényegi része.

Mit is jelent és mit is kódol a »*politikai kormányzás*« mint jelszó? A *polgári eszménnyel* és a *polgári*, demokratikus és politikai értékekkel totálisan összeegyeztethetetlen az a fajta, a »*szabad emberhez nem méltó rezsimekre*« jellemző hatalom gyakorlás, amikor a hatalom az ő *akaratmegvalósítását jó okokból* korlátozó összes alkotmányos fék és ellensúly *szisztematikus felszámolása* részeként »*politikai kormányzást*« hirdet. Az úgynevezett »*politikai kormányzás*« ugyanis nem más, mint a korlátozás nélküli s a szó legszorosabb értelmében is vett »*fék'-telen*« és »*ellensúly-talan*« *önkéntes politikai akaratérvényesítés* és a *zsarnokság politikai programjának* a kódolt jelszava.

Mégis mit is jelenthet ez a fogalom? A *kormányzás* mint olyan ugyanis eleve, *per definitionem* a »*politikai szinten*« történő cselekvés. Minden a köz

ügyeivel való felelős foglalkozás politika. A kormányzás elsődleges kötelessége a köz ügyeinek a felelős intézése. Így minden kormányzás „*politikai*”, sőt, a kormányzás maga is *politika*; noha a *politika*, azaz a köz ügyeivel való felelős foglalkozás egyáltalán nem a kormányzás monopóliuma, hanem minden polgár alapvető joga és sokak szerint kötelessége. Minden kormányzási cselekvés politika, de nem minden politikai cselekvés kormányzás. A „*politikai kormányzás*” jelszava ezért nem arra utal, hogy a kormány mostantól „*politikai szinten*” fog kormányozni; merthogy minden ország, minden kormánya, minden időben a politikai szinten kormányoz és politikailag kormányoz. Logikai képtelenség lenne, hogy egy adott kormány ne a „*politikai szinten*” kormányozzon, és hogy a kormány cselekvése ne *politikai* legyen.

A „*politikai kormányzás*” jelszava a kormányzással és a kormányzati működés *kötelező professzionalizmusával* kapcsolatos alapvető és *kötelező* szakmai, szakpolitikai elvárásoknak, valamint a szakmai és pártatlansági követelményeknek és értékeknek a hangzatos, de valójában hamis szembeállítás az ún. *politikai kormányzással*. Valójában ez nem jelent mást, mint

- (a) közpolitikai ügyekkel való foglalkozás monopolizálására, kisajátítására irányuló kísérletet, amihez egyetlen kormánynak sincs joga és felhatalmazása;
- (b) a szakmaiság és szakmai követelmények nélküli kormányzást és a politikának mint a közügyekkel való foglalkozásnak a *redukcióját szakmai és szakpolitikai lényeg nélküli* hatalmi, hatalomtechnikai dolgokra, ami elmentés minden kormányzat *legalapvetőbb kötelességével*, a köz ügyeinek, a közcéloknak és a közérdekeknek a *felelős és kompetens* előmozdításával.

A „*politikai kormányzás*” kifejezésben a „*politikai*” szó mint jelző tulajdonképp egy *fosztóképző*: a kormányzati működéssel kapcsolatos komplex, politikai *plusz* szakmai követelményrendszerből mindent kivész, ami szakmai, szakpolitikai, hogy csak a *hatalmi* és *akaratértvényesítési* értelemben vett „*politikai*” maradjon meg, s a „*szakmai*” helyén keletkező űrben megjelenhessen „*a korlátozás nélküli, önkényes hatalmi*” és „*a fékek nélküli akaratértvényesítési*” és „*a morális gátlások nélküli hatalomtechnikai*”.

A „*politikai kormányzás*” jelszavában a „*politikai*” mint *fosztóképző* a kormányzást a szakmaiságától, a szakmai, szakpolitikai és – a *professzionális bürokráciákra* vonatkozó – *államigazgatás-szakmai* és *pártatlansági* követelményektől fosztja meg. Emellett a *karrierbürokraták* számára világos üzenetet küld, és számukra félreérthetetlen szankciókat is kilátásba helyez. A „*bürokráciacsökkentés*” jelszavával, azaz a bármikor várható tömeges leépítések permanens *lebegtetésével*, még egzisztenciális fenyegetést jelentő szankciókat is kilátásba helyez az államigazgatásban dolgozó szakemberek és hivatalnokok számára, arra az esetre, ha véletlenül nem értették volna „*jól*” a „*politikai kormányzás*” jelszavának tényleges jelentését, és ennek a rájuk és jövőbeli kíváncsatos magatartásukra vonatkozó konzekvenciáit.

A *politikai kormányzás jelszava* alatt megszűnik a *szakmai, szakmai érdekviseleti és civil szervezetekkel* való érdemi egyeztetés. Nem veszik figyelembe a tudományos és szakmai testületek véleményeit, javaslatait. A köztisztviselői, közhivatalnoki kar pedig fortélyos félelemben él; s érdemben visszatartja, mert

nem meri kifejteni azokat az államigazgatási, szakigazgatási, jogszabály-alkotási, szakpolitikai szempontokat, amelyekkel e köztisztviselői kar a saját szakmája alapján tudná javítani a döntések szakszerűségét. Csakhogy ha sem a *józan ész*, sem a nyilvánvaló *közismert tények*, sem a *valóság*, sem a *szakmai és tudományos szempontok és evidenciák*, sem az *államigazgatási szakmai szempontok*, sem a *választók akarata* nem számít, akkor tulajdonképpen mi az, ami számít? Mi irányítja a politikai kormányzás cselekedeteit? Az *akarat*? És ha az akarat, akkor mi az pontosan, amire az a nagy akarat irányul? Mi a tartalma? Mi az érvényesége? Mi a legitimációja?

Mi is a probléma abban, ha a társadalom egészét érintő kormányzati és politikai szintről számúzzuk a polgárok véleményét, részvételét, továbbá a józan ész, az általános tények, a morál, a szakmai, szakpolitikai érvek, tények és szempontok és a tudományos tények tiszteletben tartásának a követelményeit? A probléma röviden az, hogy valójában minden *morális és politikai értelemben legitim*, azaz *jogos és érvényes szempontot* számúznak ilyenkor a politikai hatalomgyakorlásból és akaratérvényesítésből. Valójában nem csak a józan ész és a köztudott, a szakmai és a tudományos tények száműzése történik. Ezeket a *viszonyítási pontok*, a *korlátok*, és *köz általi számonkérhetőség száműzése* miatt kell kiiktatni. A száműzött szempontok lennének ugyanis a legitim hivatkozási alapok a korlátok és fékek nélkül akaratot érvényesítő hatalommal szemben. Csakhogy így a morálisan, szakmailag vagy politikailag *igazolható és érvényes* célok és hivatkozási alapok is elvesznek. Az érvényes szakmai, igazságossági és morális célok pedig valahol a *közjó*, a *közügyek* és az *igazságosság és tisztességesség* körül keresendők, amely szempontok, értékek és célok szintén száműzésre kerülnek a politikai kormányzás jelszava alatt megvalósított korlátok, ellensúlyok és fékek nélküli politikai-hatalmi akaratérvényesítés során. Így a hatalom gyakorlása és az *akaratérvényesítés* mint olyan maga lesz a hatalom gyakorlásának a célja. Valójában az a probléma, hogy minden »*morális viszonyítási pont és szempont*« és minden erkölcsi, igazságossági és tisztességességi érték, cél és norma eltűnik az *öncélúvá* váló hatalmi *akaratérvényesítés* és politikai hatalomgyakorlás során. Ezért és nem retorikai okok miatt jelenthető ki egy ilyen hatalomra, hogy tisztességtelen, igazságtalan, erkölcstelen és morálisan illegitim.

Az igazságos, tehát tisztességes kormányzás mibenlétére és feltételeire, az ember, a társadalom, az állam és a hatalom viszonyára és annak morális értékeire és normáira vonatkozó gondolatok az eddig kifejtettekhez hasonló tartalommal – már a *preszokratikus* (Szókratész korát megelőző) ókori görög gondolkodóktól, például Prothagoraszról (i. e. 480–410), Püthagoraszról (i. e. 580–520 körül) kezdve Szókratészen (i. e. 469–399), Platónon (i. e. 427–347), Arisztotelészen (i. e. 384–322), majd a *római kori gondolkodókon*, például Senecán (i. e. 4–i. u. 65 körül) és Cicerón (i. e. 106–43) át a *keresztény egyházatyáig*, például Hippói Szent Ágostonig (i. u. 354–430), Aquinói Szent Tamásig (i. u. 1225–1274) – végigvonultak az emberiség politikai gondolkodásán egészen a mostani, *legújabb korig*.

Az *erkölcs*, az *igazságosság*, a *közjó*, a *józan ész*, az *értelem*, a *köztudomású és nyilvánvaló tények*, a *szakmai és a tudományos tények tiszteletének* a szá-

monkérése nem egy olyan újonnan feltalált követelmény, amely ne lett volna mindvégig jelen az emberiség politikai és közgondolkodásában.

Ezeknek az alapvető *procedurális igazságossági és tisztességi normáknak*, politikai értékeknek, erényeknek és elveknek a megtagadása például a *politikai kormányzás* jelszószerű meghirdetésével egyáltalán nem egy egetverő politikai, államirányítási és gondolkodási innováció. Ez nemhogy nem innováció, hanem az emberiség összes jelentős korszakának összes jelentős gondolkodója évezredek át azt tanította – természetesen a maga korának megfelelő nyelvezetben, példázatokkal és kontextusban –, hogy ha van valami, amit erkölcsi értelemben kifejezetten *rossz és bűnös*, akkor az az, amit a mai modern világ egyes »szabad emberhez nem méltó rezsimjei« a *politikai kormányzás jelszava* mögé bújva megvalósított tisztességtelen és illegitim hatalomgyakorlásként, *korlátlan akaratérvényesítésként* művelnek.

A zsarnokság, az *akarnokság*, a *másokon való átgázolás*, *mások semmibevétele*, *mások eszközként használása* vagy a közcélok, a közjó és a köz ügyei szolgálatának a megtagadása *nem modern szellemi és politikai innováció, nem fejlődés, nem új irány*; hanem *évezredek óta ismert és kárhoztatott silány és hitvány morális rossz és bűn*, függetlenül attól, hogy épp milyen korban, milyen szavakkal írják le.

Hippói Szent Ágoston (i. u. 354–430) sokszor és sokat idézett megfogalmazásával a *De Civitate Dei* című művében ezeket a gondolatokat így foglalta össze:

[...] mert számomra az igazságtalan törvény nem törvény. [...] Igazságosság hiányában mi egyebek lennének a királyságok, mint nagy rablóbandák [magna latrocinia]?

Hippói Szent Ágoston: *Isten városáról* (i. u. 413–426)

Ezt a gondolatot Aquinói Tamás (i.sz. 1225–1274) sok száz évvel később továbbvitte, kiegészítette:

Az igazságosság a legértékesebb minden erkölcsi erény között, amiképp a közjó megelőzi az egyes személyek egyéni javát.

Aquinói Szent Tamás: *Summa Contra Gentiles* (1259–1265)

Végezetül: egy dolog teljesen bizonyosra vehető: Azok, akik a fenti értelemben vett *politikai kormányzásról*, netán annak *hatékonyságáról* beszélnek, vagy a politikai kormányzás jellemzői szerint gyakorolják hatalmukat az őket megválasztó és bennük eredetileg megbízó polgárokkal szemben, azok (a) nemcsak azzal nincsenek tisztában, hogy az *erős állam* és az agresszív akaratérvényesítés *nem keverhető össze* a közjó érdekében történő *hatékony és jó minőségű kormányzással*; (b) valamint nemcsak azzal nincsenek tisztában, hogy a *közcélok nélküli hatékonyság*, mint olyan értékelhetetlen a közjó, a társadalom érdekei és a társadalmi igazságosság szempontjából; (c) hanem azt

sem veszik figyelembe, hogy az ilyen hatalom *erkölcsi és politikai értelemben illegitim*, mert a hatalom gyakorlói alapvetően nincsenek tisztában a demokratikus történelmi és kulturális hagyományok alapján *közismert* alkotmányos és demokratikus eszmékkel, értékekkel, alapelvekkel, a *polgár eszményével*, valamint a *politikai és polgári értékekkel* és alapelvekkel, valamint ezek *összefüggéseivel* vagy *megtagadják* azokat.

Az egyik lehetőség, hogy *elégséges tudásuk sincs ezekről*, nem értik ezeket és így *tudatlanságból élnek vissza választóik bizalmával*, miközben egy »szabad emberhez nem méltó« tisztességtelen és igazságtalan rezsimit és hatalomgyakorlást valósítanak meg. Másik lehetőség, hogy mindezeket ismerik, értik, tudják és minden ismeret, tudás teljes birtokában *tudatosan élnek vissza választóik bizalmával*, miközben egy »szabad emberhez nem méltó«, tisztességtelen és igazságtalan rezsím hatalomgyakorlását valósítják meg.

Mindkét esetben kijelenthető, hogy nem az őket megválasztó, bennük megbízó és őket fizetésben részesítő polgárokért és a közjóért cselekszenek, hanem a polgárokkal szemben, a közös érdekeivel ellentétesen, azaz a polgárok életével, életlehetőségeivel és életkörülményeivel közvetlenül összefüggő *alapvető közérdekek ellenében gyakorolják a polgárok kollektív hatalmát a polgárok felett, a polgárok ellen és a polgárok érdekei ellen*. Ezért egy »szabad emberhez méltó demokráciában« sem »erkölcsi legitimitása«, sem »politikai legitimitása« nincs egy ilyen, az őt megválasztó polgárok ellenében és az őt megválasztó polgárokat folyamatosan semmibe vevő és *erőszaktevő* hatalomnak.

11.5.§ AZ EMBEREK EGÉSZ ÉLETÚTJÁRA KIHATÓ TÁRSADALMI EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS SZABÁLYOZÁSUK

Ebben a fő fejezetben az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« által megválaszolandó négy alapvető kérdést tárgyaljuk. Az eddig tárgyalt három alapkérdés a következő:

- (i) Melyek a polgárok mint szabad és egyenlő személyek *tisztességes társadalmi együttműködésének feltételei*?
- (ii) Vannak-e és ha igen, melyek az *elfogadható egyenlőtlenségek* és melyek az *elfogadhatatlan egyenlőtlenségek* és milyen elvi alapon?
- (iii) *Mikor tekinthető egyáltalán legitimnek politikai és morális értelemben a szabad és egyenlő polgárok kollektív kényszerítő hatalmának gyakorlása saját maguk és a többi szabad és egyenlő polgár felett?*

A negyedik alapkérdés: Milyen módon és milyen igazságossági elvekkel szükséges szabályozni az emberek egész életútját befolyásoló társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségeket és azok hatásait? A négy alapvető kérdés Rawls megfogalmazásában a következő:

1.

Az együttműködés tisztességes feltételrendszere

Melyek a tisztességes társadalmi együttműködés feltételei? (11.1.§)

Ha a demokratikus társadalmat a szabad és egyenlő személynek tekintett polgárok között megvalósuló társadalmi együttműködés tisztességes rendszereként értelmezzük, akkor melyek azok az elvek, amelyek a legalkalmasabb módon határozzák meg a tisztességes együttműködés feltételeit?

Mely elvek a legalkalmasabbak egy olyan demokratikus társadalom működésének meghatározására, amely nemcsak deklarálja, de komolyan is akarja venni a szabad és egyenlő polgárok eszméjét és ezt érvényesíteni is akarja alapintézményeinek működésén keresztül?

2.

Az elfogadható és elfogadhatatlan egyenlőtlenségek

A polgárok életútjának az egyenlőtlenségei közül melyek az elfogadható és melyek az elfogadhatatlan egyenlőtlenségek; milyen elvi alapon? (11.1.§)

Milyen elvi alapon tekinthetők a polgárok életlehetőségeinek és életpályájának a különbségei a társadalmi együttműködés tisztességes rendszerében részt vevő szabad és egyenlő polgárok eszméjével összeegyeztethetőnek és legitimnek?

3.

A »politikai legitimáció« és a »morális legitimáció«

Mikor tekinthető egyáltalán legitimnek politikai és morális értelemben a polgárok kollektív kényszerítő hatalmának a gyakorlása a polgárok felett? (11.2–11.4.§)

Ha a méltánylandó pluralizmus ténye mindig lényegi jellemzője a demokratikus társadalomnak, és ha a politikai hatalom valóban a szabad és egyenlő polgárok [kollektív] hatalma, akkor milyen igazságossági koncepció milyen értékei és indokai alapján gyakorolhatják legitim módon a polgárok ezt a kényszerítő hatalmukat egymás felett?

4.

A polgárok életútjának egyenlőtlenségeit okozó társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségek

Milyen módon és milyen igazságossági elvekkel szükséges szabályozni az emberek egész életútját befolyásoló társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségeket és azok hatásait? (11.5.§)

Ha a társadalmat a szabad és egyenlő polgárok társadalmi együttműködésének tisztességes rendszeréként tekintjük, akkor mely igazságossági elvek a legalkalmasabbak az alapvető személyes és politikai szabadságjogok meghatározására, valamint a pol-

gárok teljes életútjára vonatkozó, várható életlehetőségeit és kilátásait érintő társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek szabályozására? Az elsődlegesen megoldandó problémát ezek [a polgárok életútjában mutatkozó] egyenlőtlenségek jelentik.

A polgárok várható életlehetőségei és kilátásai közötti egyenlőtlenségek közül nem minden egyenlőtlenség jelent feltétlenül igazságossági problémát (11.1.§), hanem csak azok, amelyek a társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségek befolyásának, hatásának tudhatók be. Ezekről az eddigiekben is sok helyütt szót ejtettünk, például az *eshetőségek (contingencies)*, a *véletlen (chance)* és a *szerencse (luck)* életútra kiható hatásai kapcsán (9.1–9.4.§). Lényeges az a kérdésben megfogalmazódó állítás, hogy az »igazságosság politikai koncepciója« számára a társadalmi, vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségeknek az *emberek életpályájára és egész életére kiható hatásai* és ezek alkalmas szabályozása jelentik az elsődlegesen megoldandó problématerületet – az alapvető szabadságjogok és jogok tisztességes értékének az alkalmas garantálása mellett.

Az emberek várható életpályáiban és tényleges életútjában akár jelentős eltérések lehetnek. Az eltérés egyenlőtlenséget is jelent. Azonban nem minden eltérés és egyenlőtlenség igazságtalan. Társadalmi igazságossági problémát csak az az egyéni életpályában várható és ténylegesen realizálódó különbség okoz – az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« szerint –, amelyet az egyén ténylegesen realizálható életlehetőségeit és életpályáját negatívan befolyásoló és torzító »társadalmi, vagyoni, jövedelmi egyenlőtlenségek« okoznak. Hogy mik is ezek pontosan? Ez egy olyan tisztázandó kérdés, amely körül jelentős vita zajlik. Például az úgynevezett „*luck egalitárius*” megközelítés szerint már az is kompenzálendő, ha valaki butábbnak, ügyetlenebbnek vagy csúnyábbnak született és (úgy érzi, hogy) ez neki társadalmi hátrányt okoz. Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« ennél lényegesen árnyaltabb megközelítést alkalmaz. A soron következő fejezetekben a maga helyén és kontextusában térünk ki ennek részleteire (például az »elsődleges prioritású társadalmi javak«, a „*capability approach*” és az eltérési elv kapcsán).

Azonban a polgárok egész életére és életük, életpályájuk várható alakulására kiható társadalmi és vagyoni, jövedelmi egyenlőtlenségek kapcsán nem egyszerűen csak elosztási vagy »*disztributív igazságossági*«⁶ kérdésről van szó. Minden politikai szintű igazságossági koncepció az igazságossági elvek három fő típusán keresztül – egyetlen egységes rendszerben, egymással kölcsönhatásban és egyfajta „*munkamegosztásban*” – próbálja meg érvényesíteni az adott koncepció szerinti társadalmi igazságosságot. Ezek a politikai szintű igazságossági elvek

⁶ Korábban már részleteztük az »*allokációs (elosztási) igazságosság*« és a »*disztributív (megosztási) igazságosság*« közötti lényegi különbséget. Az »*allokációs igazságosság*« a valaki mástól származó dolgok magunk közti elosztására vonatkozik. A »*disztributív igazságosság*« a mi általunk előállított dolgok magunk közötti megosztására vonatkozik. Fontos: az »*igazságosság mint tisztességesség koncepciója*« mindvégig a »*disztribúciós igazságossággal*« foglalkozik.

azokban az igazságossági koncepciókban, amelyek alkalmasok és kompatibilisek a »szabad emberhez méltó demokráciákkal«, típusuk szerint a következők:

- (i) egyéni és politikai szabadságjogok (és elvek);
- (ii) azonos esélyek és lehetőségek;
- (iii) valamilyen »allokációs (elosztási) igazságossági« vagy valamilyen »disztributív (megosztási) igazságossági« elvek (lásd lábjegyzet).

Az egyes politikai szintű igazságossági koncepciók között azonban igen jelentős eltérések és variációk léteznek, mind lényegi tartalmukat, mind társadalmi, politikai hatásukat, végkimenetüket illetően. Ezek a különböző igazságossági koncepciók közötti eltérések a következőkből adódnak:

- (i) Jelentősen eltérhet a *jogok, szabadságelvek, lehetőségek és elosztási elvek* részletes tartalma;
- (ii) Jelentős lehet az eltérés az egyes tételek egymáshoz képesti *fontossági és elsőbbségi rendje* (prioritási rend) és az egymással ellentétbe kerülő elvek *összeegyeztetésének* a megoldásai szempontjából;
- (iii) Jelentős eltérések (és viták) vannak a tekintetben, hogy *kiknek a miben való esélyeit, lehetőségeit kell kiegyenlíteni és milyen alapon*, és egyáltalán *mi az, ami igazságossági problémának számít az esélyek szempontjából* (például, ha valaki „csúnyának” születik, akkor az kompenzálendő vagy nem?)
- (iv) Ugyanígy jelentős eltérések vannak a *disztributív igazságossági elvek* és szabályok tartalmát és „*célfüggvényeit*” tekintve.

Minden politikai szintű igazságossági koncepció az *egyéni és politikai szabadságjogok*, az *egyenlő esélyek és lehetőségek*, valamint bizonyos *allokatív (elosztási)* vagy *disztributív (megosztási) igazságossági szabályok* valamilyen – az adott koncepcióra specifikus – kombinációjából áll. Az egyes igazságossági koncepciók közti különbség lényegét mind *tartalmilag*, mind a *társadalmi kimeneteit* tekintve ezek az (i–iv) pont szerinti különbségek adják.

- Számos ok miatt a legjelentősebb eltérések és viták az »*allokációs (elosztási) igazságosság*«, illetve a »*disztributív (megosztási) igazságosság elveivel*« kapcsolatosak. Ezalatt a polgárok várható életútjának egyenlőtlenségeit befolyásoló »*társadalmi, vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek*« szabályozására kialakított »*disztributív igazságossági elveket*« értjük az »*igazságosság mint tisztességesség koncepciójában*« (lásd negyedik alapkérdést is fentebb).
- A »*szabadság elvei*«, az *alapvető szabadságjogok egyenlősége*, a *politikai jogok egyenlősége* terén lényegesen kisebbek az egyes irányzatok közti eltérések és viták, ezek tekinthetők talán a legszélesebb körben elfogadottnak és a legmélyebb meggyőződéseinkkel leginkább összhangban lévő igazságossági elveknek.
- Az »*azonos esélyek és lehetőségek*« tekintetében is kevesebb az eltérés és az ellentét, legalábbis a belső meggyőződések és az elvek szintjén, mint az »*disztributív (megosztási) igazságosság elvei*« (»*distributive justice*«) kapcsán.
- Az »*esélyek és lehetőségek egyenlősége*« esetében már óriási a különbség a »*tisztességesen egyenlő lehetőségeket*« jelentő és valódi értékkel bíró esélyegyenlőség versus az esélyegyenlőség elvének formális deklarációja között; de aközött is, hogy a »*társadalmi, vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek*«

által okozott, egész életútra kiható esélyegyenlőtlenség tekintetében a mögöttes okok láncolatán meddig haladunk visszafelé, akár koncepcionálisan, akár a tényleges intézkedések szintjén.

Ezért az »igazságosság mint tisztességesség koncepciója« az alapvető szabadságjogok és jogok tisztességesen egyenlő értéke, a tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek elveiből indul ki. Ezt úgy kell érteni, hogy először is azt vizsgáljuk, hogy

ha

- (i) ezeknek az alapvető jogoknak az egyenlősége, a jog előtti egyenlőség, az alapvető szabadságelvek érvényesülése,
- (ii) a személyes és politikai jogok (pl. választás, gyülekezés, szólásszabadság és a hasonló) valós értéke,
- (iii) és az esélyek és lehetőségek tisztességes és valós értékű egyenlősége biztosan garantálva van,
- (iv) és ezzel ténylegesen élni is tud minden polgár,

akkor

- (v) még milyen további specifikus »disztributív igazságossági« elvekben alapodnának meg ezeken felül
- (vi) »az eredeti kiindulási állapotban« (10.§; 10.2.§) a szabad és egyenlő polgárok
- (vii) a »várható életpályájuk egyenlőtlenségeit befolyásoló társadalmi, vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek« szabályozására.

A fenti megközelítés lényege tehát az, hogy (i) a legerősebb, a legszélesebb körben elfogadott, legkevésbé vitatott igazságossági elvek felől (egyenlő szabadság, egyenlő szabadságjogok és politikai jogok, lehetőségek) indulunk ki, amikor az »eredeti kiindulási állapotban« modellezzük a »szabad és egyenlő polgárok társadalmi együttműködésének a tisztességes feltételeit«, (ii) és azt vizsgáljuk, hogy amikor ezek a legkevésbé vitatott egyenlő szabadságok, jogok és lehetőségek maradéktalanul teljesülnek, akkor milyen további »disztributív igazságossági« elveket szükséges és lehetséges még ezeken túlmenően megállapítani a »társadalom alapvető struktúrájának« alapvető fontosságú »háttérintézményeinek« és a »háttérigazságosságnak« a szabályozására ahhoz, hogy (iii) megfelelően kezelni és szabályozni tudjuk azokat a »társadalmi és vagyoni, jövedelmi egyenlőtlenségeket«, amelyek nemkívánatos egyenlőtlenségeket okoznak a »szabad és egyenlő polgárok életpályájának, életútjának várható kilátásaiban és életében«.

Tehát elsőként az »egyenlő szabadságok, jogok«, majd a »tisztességesen egyenlő lehetőségek és esélyek« lehető legteljesebb rendszerét biztosítjuk. Ezt követően nézzük meg, hogy milyen »disztributív igazságossági elv« megfogalmazása szükséges még ahhoz, hogy (i) valóban »generációkon át« fenntartható legyen a »társadalmi együttműködés tisztességes rendszere« és ennek részeként a »polgárok egyenlő szabadsága« és »tisztességesen egyenlő életlehetőségeik és esélyeik rendszere«; (ii) továbbá kiküszöbölhető legyen a szabad és egyenlő polgárok életében, életpályájában kialakuló minden olyan egyenlőtlenség, amely a szükségképpen kialakuló valamekkora mértékű társadalmi, jövedelmi, vagyoni egyenlőtlenségekre vezethető vissza.

A »disztributív igazságosság« e tekintetben a polgárok egyenlő szabadsága és »tisztességesen egyenlő életlehetőségei« valós értékének a megőrzését is hivatott garantálni egyben.

A különböző szabadságok, jogok és lehetőségek egyetlen, egységes rendszerként, egymással kölcsönhatásban és egymással együttműködve hivatottak biztosítani, hogy a

- (i) »társadalmi együttműködésben részt vevő szabad és egyenlő polgárok együttműködése« tisztességes és igazságos feltételek között történjen »generációról generációra«,
- (ii) és az együttműködés tisztességes feltételei, valamint minden egyes polgár szabadsága és egyenlősége, valamint jogaik és lehetőségeik valós értéke és tisztességes egyenlősége »generációkon át« megőrizhető legyen.

Fontos tudni, hogy ebben a szemléletben (miképp a valóságban is) minden dolog, ami a társadalomban létrejön, végső soron a társadalmi együttműködés eredményeképp jön létre.

A »társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszere« pedig ezen együttműködés terheinek, eredményeinek és hasznainak a tisztességes és igazságos megosztását jelenti az együttműködésben részt vevő polgárok között. Itt jogok, köteleességek, lehetőségek, pozíciók és javak tisztességes és igazságos megosztásáról beszélünk. Ugyanakkor, mint korábban már kifejtettük, a »disztributív igazságosság« tekintetében mi mint a polgárok által az együttműködésük során közösen megtermelt javak saját magunk közötti igazságos és tisztességes megosztásáról beszélünk, nem pedig valaki más által megtermelt javak magunk között történő elosztásáról.

11.6. § AZ IGAZSÁGOSSÁG ELVEI ÉS RENDSZERSZERŰ ÖSSZEFÜGGÉSEI

A szabadságok, jogok, lehetőségek alábbi rövid, vázlatos átfutásával vázoljuk, hogy melyik szabadság, jog, lehetőség, és disztributív igazságossági szabály tulajdonképp milyen funkcióval bír az »igazságosság mint tisztességes-ség rendszerében«, egyrészt a »társadalmi együttműködés feltételeinek a tisztességessége és igazságossága«, másrészt annak hosszú távú fennmaradása és garanciái szempontjából.

1.

Egyenlő szabadság és jogok. A különböző »személyes és politikai szabadságjogok« elvben arra adnak garanciát, hogy még az egyenlőtlenségek jelentős mértékű növekedése esetén sem fenyegeti senki és semmi a rosszabb helyzetű rétegek személyes szabadságát. Az extrém egyenlőtlenség extrém vagyoni és jövedelmi koncentrációt jelent, ami extrém hatalomkoncentrációhoz is vezet. Így az extrém gazdasági, társadalmi egyenlőtlenség egyben extrém politikai és hatalmi egyenlőtlenséget is jelentenek. Az alapvető szabadságjogok tulajdonképpen ennek szabnak gátat, és elvben garantálják, hogy még extrém egyenlőtlenség esetén sem lehet az alacsonyabb státuszú csoportok szabadságát csorbítani.

Persze a dolog „*trükkös*”, mert igen *mély szegénységben*, illetve *nehéz szociális körülmények között* már olyan mértékű lehet az egyén nélkülözése, kiszolgáltatottsága, önbecsülésének a sérülése és a hasonló dolgok, hogy előállhat az a helyzet, hogy a szabadság, a jogok és a lehetőségek az ő számára *már semmiféle valós értékkel nem bírnak*, mert *már nincs abban a helyzetben, hogy élni tudjon ezekkel a jogokkal és lehetőségekkel*. Ez is az oka, hogy az »igazságosság mint tisztességesség koncepcióban« soha nem a szabadságokról, jogokról és lehetőségekről van szó, hanem mindig a „*valós értékű*”, a „*tisztességes*” vagy „*tisztességesen egyenlő*” szabadságjogokról, politikai jogokról, esélyekről, lehetőségekről beszélünk. Ezek a jelzők *megkülönböztető* jelzők. Mit különböztetünk meg mitől? Az egyszerűen csak formálisan deklarált, „nem valós értékű”, „nem fair” és csak formálisan egyenlő jogok, szabadságok, lehetőségek rendszerétől akarjuk megkülönböztetni az igazságosság mint tisztességesség koncepciója szerinti »*tisztességesen egyenlő értékkel bíró jogokat, szabadságokat és lehetőségeket*«.

A szabadságok, a jogok és a lehetőségek *valós értékét és tisztességes egyenlőségét* az »igazságosság mint tisztességesség« összes igazságossági elve (összes joga, összes lehetősége, összes szabadsága és disztributív igazságossági elve) együttesen, egymással együttműködésben és kölcsönhatásban képes *csak* biztosítani; valódi jelentőségük és hatásuk csak így értelmezhető – izoláltan, önmagában nézve nem.

2.

A lelkiismeret szabadsága. Eddig a *személyes szabadságról*, ahhoz fűződő jogokról és a *jog előtti egyenlőségről* volt szó. Ezek közül is kiemelkedő szerepe van a »*lelkiismeret szabadságának*«, amiről épp emiatt külön is megemlékezünk. A »*lelkiismeret szabadsága*« a *garancia* arra, hogy senki nem erőltetheti rá a saját meggyőződését, igazát, értékrendjét, nézetrendszerét és annak minden következményes vonzatát senkire, a másik meggyőződése vagy akarata ellenére; sem a »*nem politikai szinten*« (például csoport nyomással, fenyegetéssel, lelki terrorral, manipulációval, erőszakkal és hasonlókkal), sem a »*politikai szinten*« az államhatalmi kényszerítő eszközök felhasználásával. (Például: nincs kötelező államvallás vagy nincs olyan, hogy egy szektából bárki ne léphetne ki bármikor önkéntesen.)

3.

A politikai szabadságjogok és jogok. Például: szólásszabadság, a gondolat szabadsága, sajtószabadság, tájékozódáshoz és tájékoztatáshoz való jog, gyülekezési jog, szerveződés, egyesülés joga, politikai részvétellel kapcsolatos jogok, önkifejezés bármely formájának a szabadsága, választási jog és a hasonlók szintén fontos *garanciális funkcióval* bírnak az »igazságosság mint tisztességesség« igazságossági elveinek az egységes rendszerében. Ezek a politikai jogok *valójában az »eredeti kiindulási állapot«* örökövényű igazságossági és tisztességességi megállapodásainak betartatását szolgálják.

Eszerint a »*politikai jogok és szabadságjogok*« – sok más mellett – tulajdonképpen a társadalmi szerződés betartásának és kikényszeríthetőségének, a társadalmi szerződés tisztességtelen megszegése megtorlásának, a tisztességtelen hatalom leválthatóságának, „*elzavarhatóságának*”, és így az igazságosság mint tisztességesség rendszerének és a polgárok szabadságának és egyenlőség-

gének a megvédése szempontjából (is) fontosak az igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában. Ezek a jogok végső soron a tisztességtelen hatalom elzavarhatósága révén a társadalmi szerződésnek megfelelő társadalmi igazságosság mint tisztességesség rendszerének helyreállítását és a tisztességtelenül okozott társadalmi, erkölcsi és igazságossági károk korrigálását teszik lehetővé.

4.

Tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek. Az *»esélyek és lehetőségek tisztességes és valós értékkel bíró egyenlősége«* az *»igazságosság mint tisztességesség«* rendszerében azt hivatott biztosítani, hogy (a) mindenki a tehetségének, képességeinek és ambícióinak megfelelően, (b) függetlenül családjá vagy saját maga anyagi teherviselő-képességétől, társadalmi, gazdasági pozíciójától, szociális helyzetétől, nemétől, etnikumától, vallásától és a hasonló, e tekintetben irreleváns tényezőktől (c) a tehetségének, képességének, ambícióinak legmegfelelőbb életpályát futhassa be, (d) és minden társadalmi, gazdasági, hivatali, politikai és egyéb pozíció nyitva álljon előtte. (e) Fontos kiegészítés, hogy miután már az ambíciókat magukat is nagymértékben befolyásolja a szociális helyzet és társadalmi státusz, a tisztességes esélyek és lehetőségek rendszere azt is kell biztosítsa, hogy egy szegényebb családba született tehetséges gyerek a tehetségének megfelelő ambíciókat, aspirációkat és ne az alacsony társadalmi helyzetéből adódó redukált és pesszimista ambíciókat fejlesszen ki magában.

A tisztességes, valós értékkel bíró egyenlő esélyek és lehetőségek elve a társadalmi mobilitást és a társadalmi felemelkedés lehetőségét garantálja a társadalmi együttműködésben részt vevő szabad és egyenlő polgároknak. Ez a garancia azt is jelenti, hogy függetlenül a szükségképpen kialakuló *valamekkora mértékű* társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségektől, minden egyes polgár eljuthat a képességeinek, tehetségének legmegfelelőbb pozícióba, és a társadalmi felemelkedési lehetőségét nem fogja eleve behatárolni az, hogy például milyen családba született. Ez az igazságossági elv a társadalom kasztrendszer szerű torzulása kivédésének fontos garanciája is.

5.

Disztributív (megosztási) igazságosság: eltérési elv. Végül a *»disztributív igazságosság«* elveként az *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«* az *»eltérési elvet«* (*»difference principle«*) fogalmazza meg. Miért „eltérési” elv? Az „eltérési” jelző az alapértelmezett egyenlőségi helyzettől való eltérésre utal. A dolog logikája a következő: az alapértelmezett igazságossági helyzet az egyenlőség. Csakhogy történelmi tapasztalatokból tényszerűen tudjuk, például a kommunista ideológiát követő, megvalósult államszocialista rendszerekre vonatkozó tapasztalati tények alapján, hogy a teljes egyenlőség *kényszere* valójában oly mértékben csökkenti le a társadalom működésének a hatékonyságát, hogy a társadalom összes rétege (így azok a legalacsonyabb társadalmi pozíciójú rétegek is, amelyek elvben a rendszer segíteni akart volna) *lényegesen* rosszabb helyzetbe kerül, mint amilyen társadalmi, jövedelmi, vagyoni helyzetben lehetne akkor, ha *bizonyos mértékű »társadalmi, vagyoni, jövedelmi egyenlőtlenséget«* megengedne a rendszer. Ezért elvben mindenki jól járhat akkor, ha *eltérünk* az alapértelmezett jövedelmi helyzettől. Innen az „eltérési” jelző az *»eltérési elvben«* mint kifejezésben.

A következő kérdés az, hogy végül is milyen mértékben lehet eltérni az alapértelmezett igazságossági helyzettől, az egyenlőségtől? Mekkora az a „*bizonyos mértékű*” egyenlőtlenség, ami *eltérésként* megengedhető? Itt abból kell kiindulni, hogy az „eltérés” indoka az, hogy az egyenlőségtől való eltérés az érvelés szerint a legrosszabb helyzetű csoportok helyzetén is jelentős mértékben javít. Ebből eredően mindaddig, amíg az egyenlőségtől való eltérés a társadalom legrosszabb társadalmi, vagyoni és jövedelmi helyzetű csoportjainak a helyzetének a javulását is eredményezi, a társadalmi, vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek mértékének a növekedése megengedhető. Ez egészen addig a pontig engedhető meg, amikor a társadalmi, vagyoni, jövedelmi egyenlőtlenségek további növekedése az alacsonyabb pozíciójú csoportok és a legrosszabb pozíciójú csoport helyzetének a további javulását már nem eredményezi.

Az »eredeti kiindulási állapotból« nézve ez úgy is értelmezhető, hogy a »társadalmi szerződést«, azaz a »társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszérének elveit« kialakító felek azt követően, hogy már minden, az egyenlő szabadságra, jogokra, lehetőségekre vonatkozó elv (legalább provizórikusan) rögzítésre került, akkor ezen szabadságok, jogok, és lehetőségek *valós értékének és tisztességes egyenlőségének a megőrzése*, garantálása érdekében azt is kikötik, hogy bármilyen egyenlőtlenségnek csak akkor lehet létjogosultsága, hogyha az a mindenkor legrosszabb helyzetű társadalmi csoport helyzetét javítja a legnagyobb mértékben (*»eltérési elv«*).

Ezzel a felek azt is rögzítik, hogy *soha nem lépnek be abba konfliktuszónába*, amelyben *a gazdagabbak további gazdagodása már csak a szegényebbek helyzetének rontása árán*, a szegények még szegényebbekké tétele árán lenne megvalósítható. Az *eltérési elvből* eredően gazdasági növekedés esetén a legrosszabb helyzetű csoport társadalmi, vagyoni, jövedelmi helyzete is szinte automatikusan folyamatosan javul, illetve *sohasem eshet be egy olyan szint alá*, amely az ő esetükben *a szabadság, a jogok és a lehetőségek valós értékének az elvesztéséhez vezetne* (mert például már nem lennének olyan helyzetben, hogy tudnának élni ezekkel).

Vajon miért döntenek így a felek az »eredeti kiindulási állapotban«, azaz a társadalmi szerződés megkötésekor? Miért ez a legészszerűbb döntésük? Miért nem jó nekik az, ha az *átlagos (vagy az aggregát) hasznossági funkciót* tekintve kimutatható, hogy teljesül a haszonelvű elméletek *„legtöbb embernek a legtöbb jót”* elve, mert például a GDP is, meg az egy főre jutó GDP is nőtt ebben az évben is egy pár százalékkal?

A válaszra bárki magától is rájöhet, aki megpróbálja beleképzelni magát az »eredeti kiindulási állapot« résztvevőinek a »tudatlanság fátyla« mögötti helyzetébe és lefolytatja magában a szükséges gondolatkísérletet arról, hogy az »eredeti kiindulási állapot« körülményei között, és a »tudatlanság fátyla« mögött ő maga hogyan döntene ezekről a kérdésekről. Különösen azt a momentumot kell jó alaposan megfontolni, hogy ha az embernek úgy kell dönteni, hogy (i) a döntés *örökérvényű és visszavonhatatlan*, (ii) és az ember nem tudhatja, hogy melyik generáció tagjaként, melyik korban (iii) és melyik társadalmi csoport tagjaként kell majd élveznie a bölcs döntéseinek a következményeit, (iv) akkor valószínű, hogy kellő megfontolás után mindenki elkezd arra hajlani,

hogy „*biztos, ami biztos*”, nem árt, ha kikötjük, hogy (v) bármelyik generáció mindenkori legrosszabb helyzetű csoportjának se legyen annyira kilátástalanul és az önbecsülését aláásó módon rossz a helyzete, hogy számára megszűnjön az elvben deklarált személyes és politikai szabadságának, alapvető jogainak és lehetőségeinek a valós értéke. Miután az »eredeti kiindulási állapotban« senki sem tudhatja, hogy ő maga nem a legkedvezőtlenebb (legszegényebb) helyzetű csoport tagja lesz-e, ezért mindenki, aki racionálisan jár el, igyekszik kikötni, hogy olyan társadalmi elosztási helyzet ne állhasson elő, amelyben a gazdagok további gazdagodása már csak a szegények még szegényebbé válásával érhető el. Ez lenne röviden az »eltérési elv« (*»difference principle«*) lényege. Miután a mindenkori legrosszabb helyzetű (legminimálisabb jólétű) csoport helyzetének, körülményeinek a maximálásáról van szó, ezért ezt az elvet sokan „*maximin elvnek*” is hívják (Democratic Equality, 1989). Meg kell jegyezni, hogy az »eltérési elv« valójában a viszonyossági elv (*»reciprocitás elve«*; *arany-szabály*), azaz az „*azt cselekedd felebarátoddal, amit te is szeretnél, hogy mások veled cselekedjenek*” elv »disztributív igazságossági elvként« való megjelenítése az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában«.

A fentiekben az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« igazságossági elveit és azok rendszerszerű összefüggéseit próbáltuk felvázolni. Bizonyos, az érthetőséget, áttekinthetőséget segítő leegyszerűsítésekkel is éltünk. Meg kell jegyezni, hogy olyan társadalom, amely megfelelne az igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának jelenleg nincs. Viszont minden bizonnyal a skandináv országok állnak ehhez a modellhez a legközelebb. Náluk mintegy 4-5-szörös a társadalom felső 20%-a és alsó 20%-a közötti jövedelmi, vagyoni különbség (átlagosan) (WILKINSON és mtsai, 2009). Amint erre sokan felhívják a figyelmet, a skandináv országokban nem azért érvényesül számos tisztességességi és igazságossági elv, mert ők gazdagok és megengedhetik maguknak, hanem azért irigyelik az ő jóléti rendszereiket, és azért tartják őket gazdagoknak, mert tisztességes és igazságos rendszereket igyekeznek létrehozni és működtetni, ami meg is látszik a társadalom általános jólétén, életminőségén, egészségi, megbetegedési és halálozási mutatóin (LUNDBERG és mtsai, 2008).

Amint azt korábban már írtuk, azokban az országokban, ahol az egy főre jutó éves GDP meghaladja a 10 ezer USD körüli mértéket, a GDP-növekedéstől magától a társadalmi jólét további növekedése nem várható. A társadalmi jólét további növekedése az ilyen országokban a társadalmi együttműködés közösen megtermelt hasznainak (amit akár GDP-ben is mérhetünk) a társadalom tagjai közötti egyenletesebb és igazságos, tehát tisztességes megosztásával érhető el (WILKINSON és mtsai, 2009). Egy ilyen, viszonylag fejlettnak tekinthető országban a politikai és önző érdekekre és kapzsiságra visszavezethető okokon kívül valódi korlátot jelentő és valódi oka nincs annak, hogy az adott társadalom úgy döntsön, például a politikai programokra leadott szavazataival, hogy az igazságtalan, tehát tisztességtelen társadalmi, politikai működés helyett inkább egy, a skandináv országokéhoz hasonló, tisztességesebb és igazságosabb társadalmi működést megvalósító országban szeretne a továbbiakban élni (MARMOT, 2015). Ennek igazi objektív korlátai, akadályai nincsenek, mert az önzést, a kapzsiságot, a mohóságot és a tisztességtelen status quo haszonélvezőinek a

*status quo*hoz való ragaszkodását nem tekinthetjük valódi, objektív, természeti törvény szerű oknak, determinációnak (BLYTH, 2015). Mint korábban írtuk, a természeti csapásokat az különbözteti meg a tisztességtelen társadalmi működéstől, hogy az előbbire nincs ráhatásunk, az utóbbi megváltoztatása pedig ki zárólag rajtunk múlik (WILKINSON és mtsai, 2009).

11.7.§ AZ IGAZSÁGOSSÁG KÉT ELVE – ÁTTEKINTÉS

A z igazságosság mint tisztesség politikai koncepciója arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen módon és milyen igazságossági elvekkel szükséges szabályozni az emberek egész életútját befolyásoló társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségeket és azok hatásait (11.5.§). Ezt, mint korábban már bemutat- tuk, John Rawls *Justice as Fairness: A Restatement* (2001) című művében így fogalmazta meg:



Ha a társadalmat a szabad és egyenlő polgárok társadalmi együttműködésének tisztes- séges rendszeréként tekintjük, akkor mely igazságossági elvek azok, amelyek a legalkal- masabbak az alapvető személyes és politikai szabadságjogok meghatározására, valamint a polgárok teljes életútjára vonatkozó, várható életlehetőségeit és kilátásait érintő tár- sadalmi és gazdasági⁷ egyenlőtlenségek szabályozására? Az elsődlegesen megoldandó problémát ezek [a polgárok életútjában mutatkozó] egyenlőtlenségek jelentik.

John Rawls: *Justice as Fairness: A Restatement* (40. o.) (2001)



Ebben a részben az erre a kérdésre adott választ: *az igazságosság két alapelvét* fogjuk áttekinteni. A »szabadságjogok és jogok« fordulat az angol »liberties & rights« fordulatot próbálja meg visszaadni.⁸ Az »igazságosság mint tisztessé- ségesség politikai koncepciójában« mind a »követelés jogok« (»claim rights«), mind másokkal szemben követelést nem jelentő »szabadságjogok« (»liberty rights«) kiemelt jelentőségűek:

- (i) fontosak azok a dolgok is, amiket szabadságunkban áll megtenni (pl. szó- lás szabadsága),
- (ii) fontos az ezekkel kapcsolatos *inverz kapcsolat* az egyén és az állam vi- szonylatában; nevezetesen az, hogy mindabban, amit a szabadságunkban

⁷ A »társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek« alatt a »társadalmi, vagyoni, jövedelmi egyenlőtlenségekre« kell gondolni.

⁸ Tulajdonképpen a jogok két típusának a megkülönböztetéséről van szó: a »liberty rights« és a »claim rights« a jogoknak az a két típusa, amit a »liberties and rights« fordulat takar. A megkü- lönböztetés Wesley Newcomb Hohfeld (1879–1918) amerikai jogász *Fundamental Legal Con- ceptions, As Applied in Judicial Reasoning* (1917) munkája alapján terjedt el (HOHFELD, 1919).

- áll megtenni, az államnak tilos korlátoznia minket (lelkiismeret, szólás, gondolat, gyülekezés, társulás szabadsága, stb.)
- (iii) fontos a szabadságjogokkal kapcsolatos *másik inverz összefüggés* is, nevezetesen, hogy a mi szabadságunknak nagyjából ott van a korlátja, ahol másvalaki *ugyanilyen* szabadsága kvázi „összeér” a miénkkel, azaz az azonos szabadságjogokkal rendelkező polgárok egyszersmind követeléssel is rendelkeznek egymás „végtelen” szabadsága és annak korlátai tekintetében;
- (iv) fontosak azok a dolgok is, amiket *jogunk van követelni*, elvárni és amire felhatalmazottak vagyunk a »*társadalmi együttműködésben való részvétel*« »*reciprocitási és kölcsönösségi elvei*« alapján.

Az igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában az (a) *igazságosság első elve* az »*alapvető személyes és politikai szabadságjogok és jogokra*«⁹ vonatkozó alapelvet, (b/i) *a második elv első része* a »*tisztességesen egyenlő lehetőségekre*« vonatkozó alapelvet, a (b/ii) *második elv második része* pedig a »*disztributív igazságosságra*« vonatkozó »*eltérési elvet*« (»*difference principle*«) fogalmazza meg. Az igazságosság két elvét Rawls a következőképpen fogalmazta meg:

Az igazságosság első alapelve¹⁰

Minden személynek elidegeníthetetlen joga van az alapvető szabadságjogok teljes mértékben adekvát rendszeréhez, amely rendszer kompatibilis kell legyen mindenki más szabadságjogainak ugyanilyen rendszerével.

Az igazságosság második alapelve¹¹

A társadalmi és gazdasági¹² egyenlőtlenségek két feltételt kell kielégítsenek:

- (i) *először: ezeket [az egyenlőtlenségeket] ahhoz a feltételhez kell kötni, hogy az állások, tisztségek és hivatali pozíciók tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek biztosítása mellett mindenki előtt nyitottak legyenek.*

⁹ A »*személyes és politikai szabadságjogok és jogok*« vagy ennek alternatívájaként a »*szabadságok és jogok*« kifejezésekkel az angol „*liberties and rights*” fordulatot próbáljuk meg visszaadni.

¹⁰ Az igazságosság első elve: „*Each person has the same inalienable claim to a fully adequate scheme of equal basic liberties, which scheme is compatible with the same scheme of liberties for all.*” (John Rawls, *Justice as Fairness: A Restatement*, 42. o.; 2001).

¹¹ Az igazságosság második alapelve: „*Social and economic inequalities are to satisfy two conditions: first, they are to be attached to offices and positions open to all under conditions of fair equality of opportunity; and second they are to be the greatest benefit of the least-advantaged members of society (the difference principle).*” (John Rawls, *Justice as Fairness: A Restatement*, 42. o.; 2001).

¹² A Rawls által használt eredeti kifejezés: »*social and economic inequalities*«. Ezért ebben az idézetben a »*társadalmi, gazdasági egyenlőtlenség*« kifejezést használjuk. De az »*economic inequalities*« ebben a kontextusban alapvetően a »*vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenséget*« jelenti. Ezért a szöveg egyéb részeiben általában (noha nem feltétlen és szigo-

- (ii) *másodszor: a társadalom legkevésbé kedvező helyzetben lévő tagjai kell élvezzék ezeknek [az egyenlőtlenségeknek] a legnagyobb hasznát (the difference principle).*

John Rawls: *Justice as Fairness: A restatement* (2001)

Az igazságosság e két elve mögött egy általánosabb igazságossági elv is meghúzódik:

Minden társadalmi értéket – szabadságok, jogok, lehetőségek, jövedelem, vagyon és az önbecsülés társadalmi alapjai – egyenlő módon kell megosztani, hacsak nem kerül mindenki kedvezőbb helyzetbe azért, hogy ezek valamelyike vagy mindegyike egyenlőtlenséggel oszlik meg.

Az igazságtalanság szimplán az olyan egyenlőtlenséget jelenti, amelynek a hasznaiból nem mindenki részesül.

John Rawls: *Theory of Justice: Revised Edition* (1999a)

Mint már korábban is említettük, az igazságosság elvei elsődlegesen a »*társadalom alapvető struktúrájára*« vonatkoznak. A »*társadalom alapvető struktúrája*« határozza meg és szabályozza a társadalmi együttműködésből eredő terhek, feladatok és kötelezettségek, jogok, valamint a társadalmi együttműködés eredményeképp közösen létrehozott hasznok, lehetőségek és egyéb jó dolgok és mindenekelőtt az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« egymás közötti megosztását (a társadalmi együttműködésben részt vevő polgárok között). Az igazságosság *első alapelve* a társadalmi együttműködés rendszerének arra az aspektusára vonatkozik, amely meghatározza és garantálja az *alapvető szabadságjogokat és jogokat*; a *második alapelv* pedig arra az aspektusára, amely meghatározza és szabályozza a *társadalmi, jövedelmi és vagyoni egyenlőségeket* és ezek igazságos és tisztességes kezelését.

Az »*igazságosság első alapelve*« (alapvető szabadságjogok és jogok) lényegében egy *listában* határozza meg az *alapvető szabadságjogokat és jogokat*. Az igazságosság első alapelvét ténylegesen ezek az »*alapvető jogok*« maguk definiálják és testesítik meg együttesen. Az igazságosság első elve egyéb, önálló definícióval nem rendelkezik. Ezek közül az alapvető jogok közül – első megközelítésben – a legfontosabbak:

- (i) a *politikai szabadságjogok* (például az általános szavazati jog, a politikai és közhivatali pozíciók betöltéséhez való jog, a politikai folyamatokban való részvétel joga és a hasonló);
- (ii) a *gondolkodás, a lelkiismeret és a vallás és vallásgyakorlás szabadsága*;

rúan mindig) a »*vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenség*« kifejezést fogjuk használni. Pontosabban, miután a »*social and economic inequalities*« általában együttesen jelenik meg (az életben is), ezért általában a »*társadalmi és vagyoni, jövedelmi egyenlőtlenség*« kifejezést használjuk.

- (iii) a szólásszabadság és a *gondolatok kifejezésének* a szabadsága, valamint a gyülekezés és az egyesülés szabadsága;
- (iv) a *személy szabadsága és integritása* (amely magában foglalja a fizikai és lelki bántalmazástól és elnyomástól való szabadságának jogát, a személynek a testi és lelki integritásához és biztonságához való jogát);
- (v) az *önkéntes letartóztatástól és fogva tartástól* való szabadság jogát;
- (vi) a *törvény előtti egyenlőséghez, tisztességes eljáráshoz* való jogot;
- (vii) a *jog uralmának* elveit;
- (viii) a *személyes tulajdonhoz* való jogot.

Az »igazságosság első alapelve« azt mondja ki, hogy minden egyes polgár elvitathatatlanul egyenlő ezen alapvető jogok és e jogok gyakorlása tekintetében. Fontos itt is leszögezni, hogy az igazságosság első elvéhez tartozó *alapvető jogok* attól is alapvető jogok, hogy ezek *kizárólag csak egymás érdekében szűkíthetők és korlátozhatók*, más okok, indokok miatt nem. Még egyszer: ez a „proviso” azt mondja ki, hogy *alapvető jog és szabadságjog csak és kizárólag másik alapvető jog és szabadságjog érdekében és kizárólag e jogok és szabadságjogok egymással való összehangolása, rendszerszerű illesztése érdekében korlátozható*. Így (a) alapvető jog és szabadságjog nem korlátozható például az egyenlőség, az egyenlő esélyek vagy elosztási igazságossági szempontok miatt, továbbá (b) nem ragadhatunk ki és nem abszolutizálhatunk önkényesen néhány alapvető jogot és szabadságjogot, mintha egyéb jogok és szabadságjogok nem is léteznének vagy kevésbé lennének fontosak.

Meg kell jegyezni, hogy a »*személyes tulajdonhoz való jog*« ebben a formában történő megfogalmazása nem véletlen. Azaz nem véletlen maradt ki Rawls alapvető jogokra vonatkozó listájából bizonyos tulajdonokhoz, így például a »laissez-fair« ideológia szerint oly fontos *társadalmi termelőeszközök tulajdonához való jog*, mint ahogyan kimaradt a »*szerződés szabadságának a joga*« is. Ez összefüggésben áll azzal, hogy az igazságosság első elvét definiáló *alapvető jogok csak egymás érdekében korlátozhatók*. E tételek tudatos kihagyása azt jelenti, hogy a *szerződések szabadsága* vagy a *termelőeszközök tulajdonjoga*, amelyek elsődlegesen *gazdasági típusú jogok*, Rawls határozott álláspontja szerint nem kerülhetnek be abba az alapjogi körbe, amelyen belül lévő alapjogok egymás által, egymás érdekében korlátozhatók. Még egyszerűbben: *személyes szabadságjogok és jogok gazdasági érdekekkel összefüggő fontos jogok miatt nem korlátozhatók az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában«*.

Ebből jól látszik, hogy tudatos a különbségtétel a »*személyes tulajdonhoz való alapjog*« és a »*termelőeszközök tulajdonára vonatkozó nem alapjog*« között. A *személyes tulajdonhoz való jog alapjog* és a személyhez, a méltóságához, önbecsüléséhez, identitásához, személyes biztonságához és hasonló értékekhez kötődik, míg a *termelőeszközök tulajdonjoga* a személy gazdasági érdekeihez. Adott személy ezen gazdasági érdekei érdekében más személyek személyes szabadságjoga és jogai nem korlátozhatók.

Ezek a *személy gazdasági érdekeihez fűződő jogok* is fontos jogok, de nem alapvető jogok; s annyira már nem fontosak, hogy mások alapjogainak a korlátozásának indokailul szolgálhassanak; továbbá főképp nem válhatnak minde-

nek felett álló, netán abszolutizálható jogokká (ellentétben például a *laissez-fair* ideológiákkal). Extrém példa: például senki sem köthet arra érvényes szerződést, hogy saját magát (vagy más) rabszolgának adja el. Sok más mellett azért is van ez így, mert a személyes integritása, szabadsága alapvető jog, a szerződéssel kapcsolatos jogok viszont bármily fontosak, nem tartoznak az alapvető jogok körébe, így semmiképp sem kaphatnak nagyobb prioritást, mint az alapvető jogok. (Vannak elméletek, amelyek a *szerződések szabadságának* ezt a fajta korlátozását vitatják vagy tagadják, például a *laissez-fair ideológiák* vagy egyes *libertarianus* elméletek.) A *termelőeszközök tulajdonának* vagy a *szerződések jogának* mint alapvetően gazdasági érdekekkel összefüggő jogoknak az alapjoggá emelése vagy ezen jogok túldimenzionálása és „*túlprioritizálása*” hosszabb távon a szabadság és a demokrácia aláásásához és felszámolásához vezethet a túlzott vagyoni koncentráció kialakulásán, majd ennek túlzott hatalmi koncentrációvá alakításán keresztül.

Ennek fényében érdemes elgondolkodni a bármilyen színű és (*mondott*) *identitású* burzsoázia megteremtése mint nemzeti cél érvényességén, létjogosultságán is. A tapasztalat ugyanis az, hogy az 1979 óta elmúlt évtizedekben, amióta a *leszivárgási elmélet* (*»trickle-down economics«*; *trickle-down-theory*) erőre kapott, a világon még soha, semmilyen felső rétegtől *soha semmilyen* gazdagság *nem szivárgott le sehova*, egyszer sem. A szélesebb középosztály és az alsó osztály *elszegényedése*, lecsúszása viszont megtörtént az összes olyan helyen, ahol kicsit is elhitték, hogy érdemes egy *szűk gazdag réteget* azért *felhízlalni*, mert attól *majd jól beindulnak a befektetések*, és ezt követően a *gazdagság majd jól leszivárog* a társadalom alsóbb rétegeihez. Az elmúlt harminc évben a *gazdagság kizárólag felfelé szivárgott* a világban a *beígért lefelé szivárgás helyett*.

Az »igazságosság második alapelve« valójában két elv: a »*tisztességesen egyenlő esélyű lehetőségek*« és »*disztributív igazságosság*« elvei. Ezek a társadalmi előnyök, a jövedelem és vagyon megosztását és egyenlőtlenségeit szabályozzák, továbbá meghatározzák a »*társadalom alapvető struktúrájához*« tartozó alapvető intézményeket és szervezeteket és ezek működését, amelyek a társadalom tagjai számára értelmes, igazságos és tisztességes módon hasznossá teszik a *felelősségek és hatalmi pozíciók* megosztásának a különbségeit. Míg a *jövedelem és a vagyon megosztása* nem kell, hogy mindenáron egyenlő legyen, mindaddig, amíg teljesül az a feltétel, hogy az egyenlőtlenség társadalmi hasznából a társadalom minden egyes tagjának haszna származik, és e többlethasznokból a legrosszabb helyzetben lévők helyzete javul a legnagyobb mértékben (az *eltérési elv* alapján), addig a *hatalmi és hivatali pozíciók, az állások és a karrierpályák* mindenki számára egyenlő módon elérhetők, betölthetők és nyitottak kell legyenek.

- Az »igazságosság második elvének első része«, azaz a »*tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek elve*« kiköti, hogy minden egyes polgárnak tisztességesen egyenlő esélye és lehetősége kell, hogy legyen minden hatalmi, hivatali és egyéb pozíció betöltéséhez.

- Másrészt az »igazságosság második elvének második része«, azaz az »el-térési elv« (*»difference principle«*) a »háttérintézményeken« (*»background institutions«*) és a »háttérigazságosságon« (*»background justice«*) keresztül úgy rendezi el és szabályozza a társadalmi, jövedelmi és vagyoni egyen-lőtlenségeket, hogy abból minden egyes polgárnak haszna származzék, és az egyenlőtlenségek megengedése miatt előálló társadalmi többlethasznok a társadalom legkevésbé kedvező helyzetben lévő tagjainak helyzetén ja-vítsanak a legnagyobb mértékben.

Az »igazságosság második elve« az, aminek az érvényesüléséhez szükség van azokra az »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű intézményekre«, amelyek azoknak az »elsődleges prioritású társadalmi javaknak« a tisztessé-gesen elegendő küszöbszint feletti biztosítását végzik, amely javak minden egyes polgár »teljes körű normál funkcionálóképességének« a kibontakoztatá-sához, fejlesztéséhez, megőrzéséhez és helyreállításához szükségesek, továbbá az »önbecsülés társadalmi alapfeltételeinek biztosításához« nélkülözhetetlenek. Ezen »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű intézmények« közül kulcsfontosságú (a) a »tisztességesen egyenlő esélyekkel hozzáférhető« minő-ségi oktatás és felsőoktatás; valamint (b) a »teljes körű normál funkcionálóké-pesség« megőrzése, helyreállítása szempontjából nélkülözhetetlen társadalmi biztosítási intézményrendszerek (egészség, rokkantság, baleset, keresőképte-lenség, munkanélküliség, nyugdíj) és az egészségügy.

Az »igazságosság két alapelve«, illetve az ezekből leágazó értékek, elvek egyetlen egységes és komplex rendszert alkotnak. Mint minden komplex rend-szerben, itt is érvényes az, hogy az egész minőségileg is más, mint az egyes ré-szek összege. Ezeknek az igazságossági elveknek a társadalom és minden egyes polgára életére gyakorolt hatását ezek az igazságossági elvek és ezeknek a rend-szer szerű kölcsönhatásai, együttműködése és ezek együttese határozza meg.

Ezt az együttes hatást nagymértékben meghatározza az is, hogy ezen elvek között milyen prioritási, elsőbbségi szabályokat állítunk fel és érvényesítünk. Mint korábban említettük, az »igazságosság mint tisztességesség koncepciója« és az »igazságosság elveinek« meghatározásakor a demokratikus társadalmak kultúrájában mélyen gyökerező és legszélesebb körben ismert és elfogadott »egyenlő szabadság, szabadságjogok eszméjéből« és a »tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek« eszméjéből indulunk ki, és ezekhez képest határozzuk meg, hogy mindezek maradéktalan érvényesülését követően még milyen to-vábbi »disztributív (megosztási) igazságossági« szabályokra van szükség a tár-sadalmi együttműködés generációkon át tartóan fennmaradó, igazságos, tehát tisztességes együttműködési rendszerének a biztosításához.

Ismételten rögzítjük itt is: a »disztributív igazságosság« nem a mások által előállított dolgok magunk közti szétosztását (*»allokáció«*), hanem a miáltalunk létrehozott dolgok miköztünk történő megosztásának az elveit rögzíti (*»disz-tribúció«*). Sőt, valójában a társadalmi együttműködés terheinek, áldozatvál-lalásainak, feladatainak és az együttműködés során létrejövő lehetőségek, hasz-nok és egyéb jó dolgok »igazságos mint tisztességes« megosztásának a kontextusában értelmezendő ez az elv (is). Ezt az »igazságosságot mint tiszt-

tességséget» együttesen, egymással kölcsönhatásban határozzák meg és biztosítják az igazságosság elvei. Ebből a szempontból nemcsak az »igazságosság elvei« maguk, nemcsak ezek *együttes kölcsönhatásai*, hanem az együttes kölcsönhatásaik *mikéntjét* és érvényesülési módját meghatározó, közöttük felállított *elsőbbségi (prioritási) szabályok* is fontosak.

Prioritási szabályok. Az »igazságosság mint tisztességes politikai koncepciójában« az »igazságosság elvei« közötti prioritási szabályok a következők:

- (i) Az »igazságosság első elve« (az egyenlő szabadságjogokra vonatkozó elv) abszolút és »lexikális prioritást« élvez az igazságosság második elvével szemben.
- (ii) Az »igazságosság második elvének az első része«, amely a »tiszteletesen egyenlő esélyekre és lehetőségekre« vonatkozik, abszolút és »lexikális prioritást« élvez az »igazságosság második elvének második részével«, az »eltérési elvvel« (»difference principle«) szemben.
- (iii) Az »igazságosság első elvének« abszolút és »lexikális prioritása« azt is jelenti, hogy minden olyan alapvető szabadságjog és jog, amely idetartozik, csak másik, e listán szereplő alapvető szabadságjog és jog érdekében korlátozható, más indokból nem. Az, hogy a listán szereplő alapvető szabadságjogok és jogok csak egymás érvényesülése érdekében korlátozhatók, alapvetően csak ezen alapvető jogok *összhangjának* a megteremtését és az egymás közötti esetleges ellentmondások és konfliktusok feloldását szolgálja. Ugyanakkor ezek *egyike sem abszolutizálható* és nem kaphat túlzott elsőbbséget a többihez képest.

Az igazságosság elvei közötti prioritási rend úgy értendő, hogy amikor egy adott esetre, problémára alkalmazzuk az »igazságosság elveit«, akkor elsőként azt biztosítjuk, hogy a prioritásban elől lévő elv elsőbbséget élvezzen, majd a prioritásban hátrébb lévő elvek érvényesülésének a vizsgálatok azt feltételezzük, hogy az elsőbbségi elvek *már* maradéktalanul érvényesültek, és ehhez képest vizsgáljuk az adott elv teljesülését, illetve teljesülésének feltételeit. A „maradéktalan érvényesülés” itt fontos lényegi tartalommal bír, egy szigorú, »lexikális prioritási rendre« utal.

A »lexikális prioritási rend« lényege, hogy a prioritási sorrendben első dolognak először *maradéktalanul* teljesülnie kell, mielőtt a prioritásban utána lévő dologhoz „*nekikezdünk*”, majd ennek is *maradéktalanul* teljesülnie kell, mielőtt az utána következőhöz *nekikezdünk* – hasonlóan ahhoz, ahogyan például egy *lexikonban* is csak az A-betűs szócikkek után kezdődnek a B-betűs szócikkek és a B-betűsök után a C-betűsök és így tovább, az abc végéig.¹³ A *lexikális prioritási rendben* az elől lévő tétel *mindig abszolút prioritást* élvez a mögötte lévőkkel szemben. Ezt azért fontos kiemelni, mert önmagában az, hogy az igazságosság *első elvének* (szabadságok, jogok) és a *második elv részének* (lehetőségek) és *második részének* (eltérési elv, disztribúció) ezen sorrendje egyben prioritási sorrend is, éppen úgy is értelmezhető lenne, hogy „*mindháromból veszünk egy kicsit, csak amelyik prioritásban előrébb áll, abból többet veszünk*”.

¹³ Innen jön a „lexikális” jelző a »lexikális prioritás« kifejezésben.

Emellett a »lexikális prioritási rend« kizárja az átváltás (*trade off*) lehetőségét is. Itt, a *lexikális prioritás* miatt, nem erről van szó. Nem mind a három igazságossági elvvel kezdünk el egyszerre foglalkozni, eltérő súlyokkal és jelentőségtulajdonítással. Ehelyett elsőként az *igazságosság első elvének (szabadság elvek)* a maradéktalan teljesülését biztosítjuk, majd az *igazságosság második elvének első részének (tisztességesen egyenlő lehetőségek)* maradéktalan teljesülését biztosítjuk, majd ezeket követően vizsgáljuk a szűkebb értelemben vett »*disztribúciós igazságossági elvet*« (»*difference principle*«), azaz az *igazságosság második elvének a második részét*. Az »*eltérési elvet*« (»*difference principle*«) mint a »*disztribúciós igazságossági elvét*« nem önmagában vizsgáljuk, hanem azoknak »*háttérintézményeknek*« és annak a »*háttérigazságossági rendszernek*« a keretei között, amelyek már biztosították a »*tisztességesen egyenlő*« és »*valós értékkel bíró*« szabadságelveket és jogokat, valamint a tisztességesen egyenlő lehetőségeket és esélyeket minden polgár számára.

A »*lexikális prioritási rend*« kizárja és tiltja az »*igazságosság első elve*« és az »*igazságosság második elve*« közötti »*trade off*«, azaz átváltás, még pontosabban az »*igazságosság második elvéhez*« tartozó dolgok miatt az »*igazságossági első elve*« rovására történő előmozdításának a lehetőségét. Ennek fontos következménye az is, hogy például az »*igazságosság első elvében*« foglaltak megsértése nem indokolható, nem igazolható és nem kompenzálható azzal, hogy ezen az áron nagyobb társadalmi vagy gazdasági hasznokat lehet realizálni. Tehát például a polgárok szabadságjogait, jogait nem lehet átváltani jólétre. Sem a hatalom nem korrumpálhatja ilyennel a polgárokat, sem pedig a polgárok *szabadságát, jogait* nem lehet alárendelni gazdasági céloknak. Ennek közvetlen következményei vannak az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« elegendően alkalmas, *tisztességes küszöbszint* feletti biztosítására és ezzel összefüggésben a társadalom tagjainak biztonságát és normál funkcionálóképességét megőrző, védő, helyreállító »*társadalmi biztosítási rendszerekre*« és a társadalmi esélyeket, lehetőségeket előmozdító, kiegyenlítő *óvodai-oktatási-felsőoktatási rendszerre*.

– Társadalmi biztosításokra, egészségügyre vonatkozó következmények: A társadalom egyetlen tagjának élete, jóléte, sorsa sem rendelhető alá a »*szociális kalkulusnak*«, így például a GDP-ben mért gazdasági növekedés szempontjainak – bármit is jelentsenek ezek a mutatók. Ebből eredően az oktatás és az alapvető társadalmi biztosítási és biztonsági rendszerek (egészség, baleset, rokkantság, munkanélküliség, időskori nyugdíj) és kiegészítő szociális ellátások biztosítását (mint az *önbecsülés társadalmi alapjainak a biztosítását*) és működésének *alkalmas szinten* történő finanszírozását nem lehet a GDP-ben mért növekedés szempontjainak alárendelni. Azon egyszerű és minden igazságossági és tisztességeségi szempont egyik fundamentális alapját jelentő alapelvnel és oknál fogva, hogy *nem az ember van a gazdaságért, hanem a gazdaság van az emberért* (UNDP, 2015; UNDP, 1996). Kisebb magánhasznok nélkül és a kapzsiság és mohóság maradéktalan kielégítése nélkül még lehet jól élni, de például egészség nélkül vagy inadekvát és alkalmatlan módon ellátott súlyos betegséggel már nem!

- Oktatási rendszerre vonatkozó következmények: Morálisan legitim módon nem írható elő a „*gazdaság és/vagy a munkaerőpiac érdekében és szempontjaira*” hivatkozva a *mások gyermekei számára*, hogy azok milyen továbbtanulási irányokat, azaz milyen *életpályát(!)* válasszanak és mit tanuljanak – ahelyett, amit ambícióik, képességeik és tehetségük alapján választani szeretnének. Semmiféle morális létjogosultsága nincs egy olyan *oktatás- és felsőoktatás-politikának*, amelynek a *politikacsinálói azt hiszik el maguknak*, és azt próbálják meg elhitetni másokkal, hogy ők, ellentétben mindenki mással, olyan emberfeletti, jövőbe látó képességekkel és omnipotenciával rendelkeznek, hogy ők a felnövekvő gyermekek továbbtanulási, pályaválasztási döntései kapcsán releváns időtávra, azaz 50-60 évre előre, elfogadható hibahatáron belül, előre látják a technológia, az ipar és a gazdaság fejlődését, és ebből eredően ők jobban tudják mindenki másnál, hogy *mit tanuljanak mások gyermekei* ahelyett, amit képességeik és érdeklődésük alapján tanulni szeretnének.

Az »*eltérési elv*« (»*difference principle*«) azt mondja ki, hogy a társadalmi, jóléti és vagyoni egyenlőtlenségek össztársadalmi többleszámait úgy kell megosztani, hogy az a legnagyobb mértékben a társadalom legrosszabb helyzetben lévő tagjainak helyzetét javítsa. Ez az elv *csak a két igazságossági elv rendszerében értelmezhető!* Ebből az összefüggérendszerből kiemelve az eltérési elv önmagában nem értelmezhető! Nem egyedül, önmagában a »*disztribúciós igazságosság*« elveként megfogalmazott és szűkebb értelemben vett »*eltérési elv*« oldja meg a társadalmi együttműködés terheinek és hasznainak a tisztességes és igazságos megosztásának a problémáját, hanem a »*tisztességesen egyenlő szabadságokra*« és »*tisztességesen egyenlő lehetőségekre*« vonatkozó elvek és az »*eltérési elv*« egységes rendszere.

Ezt azért kell tisztázni, mert sok félreértés forrása lehet az, ha bárki az »*eltérési elvet*« önmagában *kiragadva* próbálja meg kezelni, vizsgálni és értékelni. Rawls igazságossági elméletének számos kritikusanak a kritikája ezen a félreértésen alapul. Azért sem ragadható ki az »*eltérési elv*« a maga összefüggéséből és azért sem értelmes dolog önmagában vizsgálni, mert az »*igazságosság mint tisztességesség koncepciója*« végső soron a társadalmi együttműködésben részt vevő polgárok életpályáiban előálló azon egyenlőtlenségeknek az igazságossági problémáit akarja megoldani, amelyek a ténylegesen fennálló intézményrendszer keretei között keletkeznek (nem pedig steril laboratóriumi körülmények között vagy netán egy másik univerzumban).

Mint már mondtuk, ezek a prioritási szabályok nem afféle »*trade off*«-ként értelmezendők, azaz az igazságosság egyes elvei nem egymás helyett, egymás afféle átváltásaként, helyettesítéseként érvényesítendők. Nem arról van szó, hogy választani kellene a »*nagyobb szabadság, de nem tisztességes esélyegyenlőség és jólét*« versus a »*kisebb szabadság, de nagyobb jólét és a tisztességesen egyenlő életlehetőségek között*«. Nincs átváltási kényszer és átváltási viszony a szabadság és az igazságosság mint tisztességesség között. Az igazságos, tehát tisztességes működés nem a gazdag országok privilégiuma, valójában elhatározás és társadalmi akarat kérdése. A prioritási szabályok nem azt jelentik, hogy például a társadalom rosszabb helyzetű csoportjainak az életpályáját meghatá-

rozó tisztességesen egyenlő életesélyeit, lehetőségeit vagy a szociális helyzetét tetszőlegesen át kellene vagy át lehetne váltani egymásra vagy az első elv szerinti személyes szabadságokra. A „*trade off*” *tilalmának*, azaz az *átváltás és behelyettesítés tilalmának* a kérdéskörére később még visszatérünk, itt csak gyorsan rögzíteni akartuk, hogy az igazságossági elvek prioritási rendszere esetén szó sincs és szó sem lehet a közgazdaságtanból ismert „*trade off*”, azaz átváltási helyzetről.

A tisztas társadalmi létezéshez szükséges minimum biztosítása – mint az igazságosság elveit megelőző igazságossági elv. Rawls maga is kifejti, hogy az előző bekezdés szerinti igazságossági elvek és prioritási rend kiegészíthető lehetne egy olyan, *mindent megelőző* igazságossági elvvel és prioritási szabállyal, amely azt követelné meg, hogy mindenekelőtt és mindenkor az összes polgár alapvető létszükségeit és alapszükségeit biztosítani kell (vesd össze például: *feltétel nélküli alapjövedelem* kérdése). Ez ugyanis alapvető előfeltétele annak, hogy a polgárok abban a helyzetben legyenek, hogy megismerjék, megértsék és képesek legyenek értelmesen és hasznosan gyakorolni alapvető személyes és politikai szabadságjogaikat, jogaikat és egyenlő esélyű lehetőségeiket, illetőleg a formálisan biztosított jogaik, lehetőségeik valós értékkel bírjanak a számukra (RAWLS, 2001). Ezzel ő nem azt mondja, hogy feltétlenül ez kell legyen az elsődleges prioritás, mindösszesen nyugtázza, hogy azok a javaslatok, amelyek az igazságosság mint tisztességesség igazságossági elveinek és azok prioritási rendjének ilyen irányú és tartalmú kiegészítésére irányulnak, elfogadhatók, kompatibilisek az alapkoncepcióval, és ilyen irányú kiegészítés esetén a »*lexikális*¹⁴ *prioritási rendben*« ez kell legyen a legelső igazságossági elv. Vegyük észre, hogy ez az évtizedekkel ezelőtt megfogalmazott kiegészítő gondolat tulajdonképp az előképét jelenti olyan mai javaslatoknak, mint például a *feltétel nélküli univerzális alapjövedelem*, bár nyilván Rawlsnak az igazságossági elvek lehetséges kiegészítésére vonatkozó javaslata nem közvetlenül erre és nem feltétlenül csak erre irányult.

11.8. § ROOSEVELT „FOUR FREEDOMS” ÉS „SECOND BILL OF RIGHTS” BESZÉDEI, ÉS AZ IGAZSÁGOSSÁG KÉT ELVE KÖZTI TARTALMI ÖSSZEFÜGGÉSEK

Az előző alfejezethez szorosan kapcsolódóan még egy fontos dologra kell térjünk. Mindeddig a „klasszikusnak” számító »*alapvető szabadságjogokról és jogokról*« volt szó mint a lényegbeli alkotmányos kérdéseket rendező alapvető igazságossági elvekről és szabadságjogokról. Ezen eszmék, elvek

¹⁴ A lexikális prioritási rend itt azt a fajta prioritási rendet jelenti, amikor a sorrendben az előbb lévő dolognak maradéktalanul teljesülnie kell ahhoz, hogy a sorrendben utána következő dologgal kezdjük el foglalkozni.

és jogok valójában régóta jelen vannak az emberi gondolkodásban, sőt, mint arra Amartya Sen rámutat, egyáltalán nem a nyugati kultúra szuverén találmányai (SEN, 2009). Az újabbkori nyugati politikai filozófiai gondolkodásban Hobbes, Locke, Rousseau, Kant, a francia felvilágosodás gondolkodói, az amerikai függetlenségi háború, a *Federalist Papers*, az amerikai alkotmány, a *Bill of Rights* mögötti meghatározó személyek, például Washington, Jefferson, Madison, Hamilton, Franklin, Paine és társaik munkássága igen jelentős volt ezen szabadságeszmék alakulásában, fejlődésében. Csakhogy abban az időben a fő problémát a feltörekvő polgárság és a feudális rendszer, a feudális előjogok rendszeréből eredő visszasságok, az abszolút vagy közel abszolút király és esetenként az önkényes hatalomgyakorlás és a hasonló dolgok jelentették.

A hatalommal szemben álló feltörekvő polgárság alapvetően független, tehetséges, rátermett és alkalmas individuumként tekintett magára. Egy dolog nemhogy nem létezett, de még csak el sem tudták volna képzelni a létezését a szabadság eszmények kidolgozásában jeleskedő korabeli gondolkodók. Ez pedig nem más, mint az a rendkívüli technológiai, gazdasági, társadalmi és politikai változás, amely az ipari forradalmat követő gazdasági, társadalmi fejlődés során kialakult. E változás lényege, hogy több más mellett a *termelési technológia forradalmi változása*, ehhez kapcsolódóan a *banki és pénzügyi szektor fejlődése* és a *modern állam kiépülése* miatt egyre nagyobb és nagyobb tömegek *egzisztenciája az alkalmazotti létre*, a gyári, banki, állami hivatali alkalmazotti bérre alapozódott. Ez a társadalom igen széles rétegeit érinti a legfelső vezetői, menedzseri, állami vezetői szintektől a segédmunkási szintekig bezárólag. Ez valójában új társadalmi igazságossági problémákat hozott létre. E problémák a társadalom rendkívül széles alkalmazotti tömegei esetében a polgárok deklarált *szabadságjogainak, jogainak valós értékét*, valamint a *deklarált egyenlő esélyek* és lehetőségek (*»careers open to all talents«*) *valós és tisztességes egyenlőségét* érintették.

Ezekre az új társadalmi igazságossági problémákra a „klasszikus” „első generációs” alapvető szabadságelvek, szabadságjogok és jogok rendszere és az esélyek és lehetőségek deklarált egyenlőségének az elve nem tud *egymagában* megfelelő megoldást adni. Azok a rendkívül súlyos társadalmi problémák (nyomor, kiszolgáltatottság, éhezés, járványok és a hasonlók), amelyeket például Charles Dickens regényeiből ismerhetünk, már egy olyan világ problémái, amelyben meglehetősen széles körben már ismertek voltak és többé-kevésbé be is épültek a társadalom működésébe a legalapvetőbb szabadságelvek, szabadságjogok és jogok. A problémát az jelentette, hogy ezek a jogok és a deklarált esélyegyenlőség sokak számára *már nem bírtak valós értékkel*. Létezik ugyanis a *formálisan deklarált szabadságjogok, jogok és egyenlő lehetőségek világában a nyomornak*, a kiszolgáltatottságnak, a szegénységnek, az éhezésnek, az egzisztenciális biztonság megrendülésének egy olyan szintje, amikor az ember méltósága, önbecsülése olyan mértékben sérül, hogy egészen egyszerűen megszűnik számára a szabadság, a szabadságjogok, a jogok, a lehetőségek értéke, sem értelmezni nem képes ezeket, sem élni nem tud ezekkel. Az 1929-ben kitört nagy gazdasági világválság elemi erővel hozta felszínre ezeket a széles tömegeket súlyosan érintő problémákat.

A világban kétféle válasz született erre, az egyik a Hitler és Mussolini nevével fémjelvezhető válasz, a másik pedig Franklin Delano Roosevelttel amerikai elnök nevével fémjelzett válasz (SUNSTEIN, 2004). Mi érthető okokból ez utóbbi válasz kapcsán teszünk néhány, a mai világra is érvényes megjegyzést.

F. D. Roosevelttel elnök igen erőteljesen fogalmazta meg és képviselte, hogy a „klasszikus szabadságjogok és lehetőség” rendszerét, éppen azok valós értékének megőrzése és biztosítása miatt, ki kell egészíteni az alapvető jogok egy újabb generációjával. Mégpedig azokkal az alapvető jogokkal, amelyek a modern kori, igen széles alkalmazotti rétegek és tömegek kialakulására alapozott társadalom és gazdaság által támasztott új típusú társadalmi igazságossági problémákat kezeli. Roosevelttel az 1941. január 6-án, a Kongresszus 77-ik ülészakán elmondott „*Four Freedom Speech*” (Négy szabadság beszéd) néven ismertté vált beszédében lepte meg a közönséget azzal, hogy a három jól ismert szabadság, mellett egyenrangú és azonos súlyú szabadságként nevezte meg a „*Freedom of Want*” eszméjét, azaz a »nélkülözéstől és szükségtől való szabadság« eszméjét. A Roosevelttel elnök által felsorolt négy szabadságesszme sorrendben a következő volt (ROOSEVELT, 1941):

- *Freedom of Speech and Expression*, azaz a »szólás és a gondolatok kifejezésének a szabadsága«;
- *Freedom of Every Person to Worship God in His Own Way*, azaz „minden ember azon szabadsága, hogy a maga módján imádkozhasson Istenhez”, azaz a »lelküismeret és vallásgyakorlás szabadsága«;
- *Freedom from Want*, azaz a „nélkülözéstől, szükségtől való szabadság”; azaz a modern gazdasági és társadalmi folyamatok megértése alapján olyan intézkedések, amelyek minden egyes polgár számára békeidőben is biztosítják az egészséges és egzisztenciálisan is biztonságos életet;
- *Freedom from Fear*, azaz a „félelemtől való szabadság”, ami háborúban a szabadság az ellenségtől való félelemtől, békeidőben szabadság az egzisztenciális jellegű félelemtől.

Az itt bevezetett eszme és az itt vázlatosan körvonalazott gondolatmenet végül elvezetett a „*Second Bill of Rights*” eszméjéhez (SUNSTEIN, 2004), (körülbelül: „*Második alapjogi jegyzék*” vagy „*Második alkotmánylevél*”), amelyet Roosevelt elnök 1944. évi évértékelő beszédében (*State of the Union Address*) ismertetett és amely „*Economic Bill of Rights*” néven is ismert (ROOSEVELT, 1944).

A „*Second Bill of Rights*” (Második alapjogi jegyzék) valójában a széles tömegeket érintő alkalmazotti lét és az abból eredő újabb kori kiszolgáltatottság, az egzisztenciális biztonság megrendülése és a szabadság és a lehetőségek valós értékének az elvesztése okozta problémáknak a kezelésére megfogalmazott újabb generációs szabadságjogokat, a társadalmi, gazdasági igazságosság biztosításának eszméit és elveit fogalmazza meg. Végül is Roosevelttel elnök 1945. április 12-én bekövetkezett hirtelen halála miatt befejezetlen maradt az általa elindított folyamat (ami a mai napig súlyos problémák forrása – elég, ha csak a 2015-2016 évi elnökválasztási kampány eseményeit és fő témáit nézzük).

Érdekességgéppen azonban meg kell említeni, hogy a Roosevelttel által a *Négy szabadság beszéd*ben és a *Second Bill of Rights* kapcsán elindított folyamat ve-

zetett az ENSZ *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának* (*Universal Declaration of Human Rights*) a megszületéséhez, majd az ebből leágazó két ENSZ-egyezményhez (Sunstein, 2004):

- (i) *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*, azaz „Gazdasági Szociális és Kulturális Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya” (ICESCR; elfogadva 1966, hatályos: 1976) és az
- (ii) *International Covenant on Civil and Political Rights*, azaz „Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmánya” (ICCPR; elfogadva: 1966, hatályos: 1976).

Miért említjük ezeket a dolgokat és miért itt, ebben a részben említjük ezeket a dolgokat? Ennek számos oka van:

Először is fontos érteni a Rooseveltnél általánosan elsőként a *Four Freedom* beszédben, a szükségtől és félelemtől való szabadság kapcsán („*freedom from want*” & „*freedom from fear*”), majd a *Second Bill of Rights*-ban megfogalmazott alap gondolatok *lényegét*. Nevezetesen azt kell érteni, hogy a mai modern társadalmak *igazságos, tehát tisztességes működése*, valamint a polgárok *szabadságának és egyenlőségének az eszméje* és megvalósulása a *széles tömegek alkalmazotti típusú* (vagy kényszervállalkozói típusú) természeténél fogva *kiszolgáltatottá vált helyzete* miatt nem képzelhető el anélkül, hogy a klasszikus szabadságelveket, egyéni és politikai szabadságjogokat és jogokat *valamilyen*, az alkotmányos intézmények működésébe beépülő módon ne egészítsük ki olyan, a lehetőségek és esélyek tisztességes egyenlőségét és a társadalmi együttműködés terheinek és hasznainak a tisztességes és viszonyossági (reciprocitási) elven alapuló megosztását biztosító szociális, gazdasági és környezeti igazságosságot és tisztességet biztosító újabb szabadságjogokkal, amelyek mérsékelik, enyhítik a társadalmi, jövedelmi, vagyoni és politika hatalmi egyenlőtlenségek társadalmilag káros hatásait és biztosítják azt, hogy *minden egyes polgár számára megmaradjon a szabadság, a szabadságjogok, a jogok, az esélyek és életlehetőségek valós értéke*.

Másodszor: külön kiemelendő és rögzítendő, hogy nem valamiféle szocialisztikus vagy kommunisztikus eszmékről vagy netán munkásmozgalmi követelésekről van szó. Rooseveltnél mindvégig a polgárok szabadságának, biztonságának és *szabad emberhez méltó életének a biztosításáról*, továbbá alapvető jogaik és lehetőségeik valós értékének a megőrzéséről beszélt; mégpedig egy olyan világban, amelyben épp az 1929-es gazdasági világválság és annak súlyos következményei, ideértve a faszálódást és a második világháború borzalmait is, brutális módon bizonyították be, hogy pusztán csak az első generációs szabadságjogok, a formálisan deklarált egyenlő lehetőségek és esélyek, valamint a laissez-fair kapitalizmus elege hova is vezet az emberiséget.

Harmadszor: vegyük észre, hogy érvényes és hatályos nemzetközi egyezményekben is rögzített dolgokról beszélünk.

Negyedszer: nehogy azt higgyük, hogy a dolgok lényegét tekintve ma nem kísértetiesen hasonló problémákkal kell megküzdeni. Nagyjából 1979-1980 óta zajlik egy tulajdonképpen reakciós visszarendeződési folyamat (BLYTH, 2015) a »*leszívargási elmélet*«, a már egyszer súlyos katasztrófát okozó *laissez-fair*

ideológián és azok újraélesztésén alapuló „supply-side economics” (kínálati oldali) gazdaságpolitikai irányzat, a piac mindenhatóságába vetett hit és ideológia, a dereguláció mítosza, a gazdagok adókedvezményeinek a befektetésösztönzési célú növelésére vonatkozó mítosz és ideológia, a jóléti rendszerek költségeinek a brutális megszorításai és hasonló intézkedések és ideológiavezérelt politikák mentén (QUIGGIN, 2010; WEEKS, 2014; STIGLITZ, 2015; SANDERS, 2015). Ennek hatására extrém mértékben felerősödtek a társadalmi, vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek és ennek következményeként a politikai és hatalmi egyenlőtlenségek (POPE FRANCIS és mtsai, 2015; TORNIELLI és mtsai, 2015). Mindezek végül is a 2008-2009-es pénzügyi világválságba torkollva (STIGLITZ, 2013), majd az azóta eltelt időszak inadekvát megszorításokon alapuló válságkezelései miatt (WEEKS, 2014) mára olyan problémákat eredményeztek, amelyek a dolgok valódi lényegét (és nem a színpadi diszletek felületi díszítéseit és irreleváns részleteit) tekintve kísértetiesen emlékeztetnek a két világháború körüli problémákra. Erre vonatkozik az a mondás, hogy a jelenkori megszorítási politikák és a költségvetési makrogazdasági mutatók *valamilyen értéke* szerinti egyensúlynak mondott *valamit* erőltető *»austerity«* politikák rendkívül *veszélyesek a világra és közveszélyesek* (BLYTH, 2015). Azzal a többléttartalommal, hogy a súlyos társadalmi, jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek és ebből eredő igazságossági problémák mellé mára már felzárkózott a környezetszennyezés, globális klímaváltozás, ivóvízelosztás és hasonló globális problémákból összetevődő *»környezeti igazságossági«* problémakör is (POPE FRANCIS és mtsai, 2015).

Végül fontos azt is érteni, hogy az itt tárgyalt *»igazságossági elvek«* és az *»igazságosság első elve«* és az *»igazságosság második elve«* közötti tartalmi különbségek, összefüggések, a köztük előírt *lexikális prioritási rend* és ezen elvek egységes igazságossági és tisztességességi rendszerként való együttműködése, kölcsönhatása valójában úgy is értelmezhető mint a „klasszikus” első generációs szabadságelvek, szabadságjogok és jogok, valamint azoknak az újabb generációs szociális, gazdasági jogok és igazságossági elvek *egységes rendszerbe történő szervezése*, amelyeknek az egységes rendszerként való működése együttesen szükséges a polgárok szabadsága, szabadságjogai és lehetőségei valós értékének és tisztességes egyenlőségének a megőrzéséhez és biztosításához.

Az *igazságosság két elvét*, valamint a köztük felállítandó *lexikális prioritási szabályokat* és az ezekből eredő *kölcsönhatásokat*, hatásokat úgy is lehet értelmezni, mint egy operatív, gyakorlati felhasználásra szánt javaslatot a *klasszikus szabadságjogok* és az *újabb generációs társadalmi, gazdasági igazságossági elvek* egyetlen egységes, politikai szintű társadalmi igazságossági koncepcióba való szervezésére. Erre annak érdekében van szükség, hogy ezen *újabb generációs igazságossági elvek* rendszerbe állítása révén a mai kor polgárai számára legalább akkora *valós értékkel* bírjanak az első generációs szabadságjogok és lehetőségek, mint amilyen értékkel bírtak azon kor polgárai számára, akik akkor éltek, amikor ezeket az első generációs igazságossági elveket megfogalmazták és elfogadták.

Praktikusabb megfogalmazásban: a *társadalmi igazságosság, tehát tisztességesség* kérdéseinek ilyen rendszerszerű és átfogó rendezése nélkül egészen

egyszerűen lehetetlen és hiábavaló az egyes »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szektorok, ágazatok*« (például: oktatás, egészségügy, nyugdíj és a hasonló) katasztrofális helyzetének, állapotának egymástól izolált, egymással való keresztsz összefüggései és kölcsönhatásai figyelembevétele nélküli, szakmai, szakpolitikai, ágazati és technikai szinteken történő rendezésével próbálkoznunk. Mindaz, ami ezekkel az *elsődleges jelentőségű társadalmi igazságossági rendszerekkel* az elmúlt több mint negyedszázadban történt és *ezen ágazatok jelenlegi állapota*, valamint ennek következtében a *társadalom és a polgárok állapotmutatói* a napnál is világosabb *empirikus bizonyítékait* jelentik e megállapításoknak.

11.9.§ A TÁRSADALOM ALAPVETŐ STRUKTÚRÁJÁNAK KÉT KÜLÖNBÖZŐ EGYENRANGÚ SZEREPE ÉS AZ IGAZSÁGOSSÁG KÉT ELVE

Látható, hogy »*az igazságosság első elve*« (amit az »*alapvető szabadság-jogok és jogok*« együttesen definiálnak és fejeznek ki), valamint az »*igazságosság második elve*« (aminek első része a »*tisztességesen egyenlő lehetőségek és esélyek elve*«, második része pedig az »*eltérési elv*«) abban is különböznek, hogy az igazságosság első elve a »*lényegbeli alkotmányos kérdések*« (»*constitutional essentials*«) központi részét alkotja, míg az »*igazságosság második elve*« nem. Ennek nem olyan okai vannak, mint például, hogy az igazságosság első elve fontos politikai értékeket fejezne ki, míg a második nem. Mindkét igazságossági elv alapvető fontosságú politikai és alkotmányos értékeket fejez ki. Ehelyett sokkal inkább arról van szó, hogy a »*társadalom alapvető struktúrájának*« két egyformán fontos, egymással mellérendeltségi viszonyban lévő és egyenrangú szerepe van, és az igazságosság egyik elve az egyik, a másik elve a másik ilyen alapvető fontosságú funkcióra alkalmazandó.

(A) A »*társadalom alapvető struktúrája*« az egyik szerepében,

- (i) biztosítja a szabad és egyenlő polgárok »*alapvető szabadságjogait és jogait*« és azok egyenlőségét,
- (ii) megőrzi az »*alapvető szabadságjogok tisztességes értékét*« minden polgár számára »*generációkon át*«,
- (iii) valamint létrehozza és megalapozza az igazságos és tisztességes alkotmányos, »*szabad emberhez méltó demokrácia*« rendszerét és folyamatosan védi és biztosítja annak működését.

(B) A »*társadalom alapvető struktúrájának*« másik szerepe, s az előzővel egyenrangú és azzal mellérendeltségi viszonyban lévő funkciója, hogy biztosítsa *minden egyes szabad és egyenlő polgár számára* mindazokat az »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű háttérintézményeket*« és »*elsődleges prioritású társadalmi javakat*«, amelyek a polgárok számára szabad és egyenlő emberhez méltó módon biztosítják a polgárok egész életútjára vonatkozóan a társadalmi igazságosság érvényesülését, azaz

- (i) a tisztességesen egyenlő életlehetőségeket,
 - (ii) született képességeik, tehetségük kibontakoztatásának elősegítését,
 - (iii) a teljes körű normál funkcionálóképesség megőrzését és szükség esetén helyreállítását,
 - (iv) az önbecsülés és a szégyenmentes élet társadalmi alapfeltételeit
 - (v) és az alapvető szabadságjogaik tisztességes értékének a megőrzését.
- Mit foglal ez magában? Ez mindazokat a társadalmi szinten megszervezendő, esélyteremtő, illetve társadalmi kockázatkezelési (társadalmi biztosítási) és biztonságot garantáló intézményeket, szolgáltatásokat és rendszereket jelenti, amelyek
- (i) a tisztességesen egyenlő esélyek és életpálya lehetőségek (pl. oktatás)
 - (ii) és a társadalmi kockázatok (egészség, baleset, rokkantság, állatállanság és munkanélküliség, időskor, fogyatékoság és a hasonló) kezelésével minden egyes polgár számára biztosítják (a) teljes értékű funkcionálóképességük megőrzését, (b) az önbecsülés és szégyenmentes élet feltételeit, (c) és az alapvető szabadságjogok és jogok valós értékének a megőrzését az egész életútjukon át.

Külön kiemelendő, hogy a fent felsorolt dolgokat és az ezekhez szükséges »*elsődleges prioritású társadalmi javakat*« a »*társadalom alapvető struktúrája*« és az alapvető »*háttérintézmények*« nem akárhogyan biztosítják. Egy igazságos, tehát tisztességes demokráciában *szabad és egyenlő polgárhoz méltó módon* biztosítják ezeket az »*elsődleges prioritású társadalmi javakat*«. Ettől is »*szabad emberhez méltó*« az igazságos, tehát tisztességes társadalom. E javaknak a szabad és egyenlő polgárhoz méltó módon történő biztosítása mint igazságossági követelmény a társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszerét rögzítő igazságossági elvekből és a »*társadalmi szerződésből*« eredő »*morális és politika kötelezettség*«, amelyet a társadalmi együttműködésben részt vevő szabad és egyenlő polgárok joggal követelhetnek meg, és »*jogos morális követelés*« alapján joggal várhatnak el a társadalomtól. Azaz itt messze nem az inadekvát, megalázó, könyöradományként folyósítgatott inkomplett és körülményes segélyezési rendszerekről és a lepusztított, alulfinanszírozott és alacsony színvonalú közszolgáltatási rendszerekről van szó.

A »*társadalom alapvető struktúrájának*« egyik szerepe, amely az »*igazságosság első elvével*« és a »*lényegbeli alkotmányos kérdésekkel*« van szoros összefüggésben, a politikai hatalom, azaz a »*közönséges hatalom*« megszerzésére és gyakorlásának feltételeire és ennek a szabályozására, normákra vonatkozik. Ha legalább e szabályok és normák tekintetében sikerül kialakítani az »*átfedő konszenzust*« és ezeket sikerül fixálni, azzal megeremthetők a »*morális és politikai legitimitás*« alapjai, amelyek a közös ügyek rendezéséhez szükséges »*közös morális viszonyítási rendszert*« és a közös ügyeket érintő viták, érvelések, indokolások *normarendszerét* is jelentik.

A »*társadalom alapvető struktúrájának*« a másik, az előzővel egyenrangú és azzal *mellérendeltségi viszonyban* lévő és megvalósítandó szerepe a társadalmi igazságosság és a »*szabad emberhez méltó demokrácia*« működésének tisztességes és igazságos működésére vonatkozik. Az e szerepkörben rendezendő kérdéseket azonban nem az alkotmányozás, hanem a későbbi, törvény-

kezési és végrehajtási, jogalkalmazási szakaszokban lehet és kell részleteiben megoldani. Mint korábban kifejtettük, az igazságosság második elvéhez tartozó két normát, azaz a tisztességesen egyenlő esélyeket és életlehetőségeket, valamint az eltérési elvet az alkotmány szintjén a társadalmi háttérintézmények működésével és a szakpolitikákkal kapcsolatos általános elvárást és követelményt jelentő elvként lehet megfogalmazni, ezen elvek eltérő szerepe és jellege, valamint a jogi megítélésével kapcsolatos nehézségek miatt.

Ha ezen elveknek a »társadalom alapvető struktúrájának« és annak »háttérintézményeinek« működésében történő érvényesítését az eddigieknél legalább eggyel alacsonyabb absztrakciós szinten is ki akarjuk bontani, akkor tulajdonképpen eljutunk a »szabad emberhez méltó demokráciák« által kiépítendő és működtetendő alapvető fontosságú társadalmi igazságossági alrendszerek meghatározásáig. Ez nem ugyanazt jelenti, mint a *haszonelvű filozófiai és igazságossági alapokon* nyugvó, modern jóléti állam, de ha gyorsan ökölszabályszerűen egy képet akarunk alkotni arról, hogy mire kell ezzel kapcsolatosan gondolni, akkor első, gyors, nyers és áttekintő megközelítésben gondoljunk a modern jóléti államok jóléti rendszereire. Az nem véletlen, hogy az igazságosság mint tisztességesség koncepciója természetesen nem jóléti rendszerekről beszél, hanem társadalmi igazságossági »háttérintézményekről« és hasonlókról. Az e körben megvalósítandó dolgok ugyanis nem »jóléti intézkedések«, nem fakultatívan adható vagy megtagadható dolgok, hanem a »társadalmi együttműködés tisztesség feltételrendszere« integráns részeként, a »társadalmi szerződés« alapján, az állam és a társadalom által *morális kötelezettség alapján* kötelezően megvalósítandó, az egyes polgárok által pedig *jogos morális követelésként* elvárható és megkövetelhető dolgokról van szó. Az alábbiakban felsoroljuk az ide értendő társadalmi igazságossági és tisztességességi alrendszereket és ide értendő dolgok két nagy csoportját:

- (i) »*tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek elvével*« összefüggő társadalmi esélyteremtő intézményeket és az általuk biztosított »*elsődleges prioritású társadalmi javakat*«;
- (ii) a társadalmi együttműködésben való részvételhez szükséges »*teljes körű normál funkcionálóképesség*« megőrzéséhez, fejlesztéséhez vagy helyreállításához szükséges közcélú társadalmi kockázatkezelő, társadalmi biztosítási és biztonsági rendszereket, azaz a szociális biztonságot és a *szégyentől, félelemtől és nélkülözéstől szabad élet feltételeit* garantáló társadalmi igazságossági rendszereket s az általuk biztosított »*elsődleges prioritású társadalmi javakat*«.

Ha bárki ezen írás tanulmányozása során azon tűnődött volna, hogy »*jó, jó, persze, de mégis mit kellene csinálni a gyakorlatban az itt leírt elvek kapcsán?*«, azaz mi ennek az írásnak a relevanciája a mai gyakorlati valóságra, akkor erre az egyik igen egyszerű válasz az, hogy az eddig kifejtett elméleti és egyéb megfontolások, érvek és indokok alapján konkrétan az alábbi két fő csoportban felleltározott rendszereket kell megvalósítani ahhoz, hogy egy igazságos, tisztesség és »szabad emberhez méltó demokráciát« hozzunk létre. Azt köve-

tően, ha megteremtődnek egy tisztességes, »szabad emberhez méltó társadalom« létrehozásának a feltételei, a gyakorlati teendő ennél nem lényegesen több és nem is lényegesen kevesebb:

(A.)

A »tisztességesen egyenlő esélyek és életlehetőségek megteremtése« érdekében fontos alapvető intézményrendszerek és közszolgáltatások, például:

- (i) a kismamák védelme a terhesség alatt és a szülést követően, ideértve a gyეს, gyed és hasonló intézményeket,
- (ii) a kisgyermekkorú fejlesztés intézményei és a megfelelő bölcsődék és óvodai nevelés (MARMOT, 2015),
- (iii) a szülők elvitathatatlan joga ahhoz, hogy gyermekeik beiskolázásáról (például annak egy évvel történő elhalasztásáról) a gyermek iskolaérettségétől függően maguk dönthessenek (MARMOT, 2015),
- (iv) a gyermekek tehetségének kibontakoztatására fókuszáló közoktatási rendszer, és a „minden gyermek tehetséges”-elv érvényesítése az oktatás kulcsfolyamataiba beépített (és így mindent átható) módon,
- (v) az átjárható, minőségi, tévpályák és zsákutcák nélküli közép fokú oktatás, és a 18 éves korig tartó tankötelezettség,
- (vi) „az oktatás a demokráciáért és a felnövekvő generációk képességeinek és önálló, kreatív gondolkodási képességeinek a kibontakoztatásáért és nem a gazdasági érdekekért és a profitért kell, hogy működjön”- elvének érvényesítése” a rendszer egészében (*»education for democracy & not for profit«*) (Nussbaum, 2010),
- (vii) a születéskori származástól és a családi és szociális háttértől függetlenül azonos hozzáférési esélyű, minőségi felsőoktatás mint a társadalmi mobilitás és társadalmi felemelkedés alapvető fontosságú intézményrendszere,
- (viii) továbbá számos kiegészítő rendszer a speciális fejlesztési igényű vagy speciális szükségletű csoportok esélyegyenlősége és esélykiegyenlítése érdekében,
- (ix) ideértve a *fogyatékosssággal élők* legkülönbözőbb féle támogatását abban, hogy *fogyatékossságuk mint objektív tény* ne váljon indokolatlan és elkerülhető *társadalmi hátránnyá* az inadekvát társadalmi igazságossági rendszerek miatt (ez a »*lényegi alkotmányos kérdések*« közé tartozó »*esélyegyenlőségi elv*« és a »*diszkrimináció tilalma*« alapján is a társadalom alapvető kötelessége, noha csak ezen elvek önmagukban nem jelentenek teljes megoldást).

(B.)

A szociális biztonságot és a szegénytől, félelemtől és nélkülözéstől szabad élet feltételeit garantáló társadalmi igazságossági rendszerek; ide tartoznak a »*közcélú társadalmi kockázatkezelés*« alapvető társadalmi biztosítási és minden egyes polgár számára alapvető létezési biztonságot, a »*teljes normál funkcionálóképességet*«, az »*önbecsülés és szegyenmentes élet társadalmi feltételeit*«, valamint az »*alapvető jogok valós értékének megőrzését*« garantáló intézményei:

- (1) Teljes körű társadalmi létezéshez szükséges tisztességes minimum. Elsőként a »*lényegi alkotmányos kérdések*« (»*constitutional essentials*«) közé sorolt »*teljes körű társadalmi funkcionálóképességet biztosító létezéshez szükséges minimumhoz*« való alkotmányos alapjogot kell említeni. Ez számos formában valósítható meg, nem feltétlenül egyetlen eszközre kell gondolni. A legkülönbözőbb pénzületi és természetbeni juttatások kombinációját is jelentheti.

Megjegyzendő, hogy számos olyan dolgot, mint például a *fiatalok első lakáshoz jutásának támogatása*, a *szociális bérlakások kérdése*, az úgynevezett *lakhatási szegénység* felszámolása, továbbá különböző specifikus és itt nem részletezendő szociális támogatási formák a »*társadalmi létezéshez szükséges minimum biztosításának*« a kötelességén belül valósítandók meg.

Megjegyzendő továbbá, hogy a »*feltétel nélküli alapjövedelem*« intézményesítésére vonatkozó és az elmúlt évtizedben világszerte előtérbe került javaslat tipikusan ebbe a körbe tartozik. Ez egy sok szempontból értelmes, méltányos, és a klasszikus szociális támogatási rendszerek számos problémájára – például a *segélyezett megszégyenítése*, *stigmatizációja* vagy *megszégyenülése* és az *önbecsülés alácsúszása*, a támogatási rendszerek *inkohereanciája*, *inkonzisztenciája*, *széttöredezettsége*, egyenszilárdságának hiánya, *inadekvát és alkalmatlan volta*, rendkívüli és felesleges *adminisztratív terhei* a *rászorultság mérésével*, és annak adekvátságával és megvalósíthatóságával kapcsolatos *illúziók*, *mítoszok* és hasonló problémák miatt – frappáns megoldást kínál.

Az ezzel kapcsolatos morális köteleesség tipikusan azon a társadalmi igazságossági és tisztességességi érvelésen keresztül alapozható meg, amely miatt a »*teljes társadalmi funkcionálóképességet biztosító létezéshez szükséges minimumhoz*« való jog a »*lényegi alkotmányos kérdések*« közé sorolandó az »*alapvető szabadságjogok tisztességes értéke*« és a »*tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek elve*« és a *diszkrimináció tilalma* mellett. Megjegyzendő, hogy a »*feltétel nélküli alapjövedelem*« létjogosultsága és indokoltsága a »*korlátozott hasznosság elve*« (»*principle of restricted utility*«) megalapozására szolgáló érvelés alapján is alátámasztható.

- (2) Az »*egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők*« igazságos megoszlása. E tényezők társadalmon belüli igazságos és tisztességes megoszlásának a biztosítása az alapvető »*háttérintézmények*« és a »*háttérigazságosság rendszerének*« összehangolt működésén keresztül (DANIELS, 2008). Ennek kulcsfontosságú része a *társadalmi egészségbiztosítás* és az *egészségügyi ellátórendszer* alkalmas megszervezése és *alkalmas szintű működésfinanszírozása*. Ez azonban egy rendkívül komplex kérdés, hiszen a lakhatás és a lakhatási körülmények, a foglalkoztatottság, a képzettség, az értelmes és tisztességes megélhetést biztosító munka, a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek, a munkavégzés melletti relatív szegénység, az abszolút szegénység és számos hasonló faktor az (MARMOT, 2015), amely a megbetegedéshez vezető közvetlen *okok okaiként* eleve meghatározza a társadalmi ranglétrán betöltött pozíciótól függően (MARMOT, 2005) a polgárok várható egészségi állapotát, várható megbetegedéseit, várható élet-

tartamát és az elkerülhető egészségkárosodást, megbetegedéseket és halálozást (MARMOT, 2015).

E kérdéskörben, *mint cseppben a tenger*, benne van a társadalmi igazságtalanság és tisztességtelenség teljes problémaköre. Valójában, ha mélyen belegondolunk ebbe, akkor ráébredhetünk arra, hogy ha egy társadalom pusztán „csak” ezt a problémakört és az *egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők tisztességes és igazságos megoszlásának* a problémáit megoldaná, akkor nagyjából teljes egészében megoldaná a társadalmi igazságtalanság szinte teljes problémakörét.

Némileg sarkosan megfogalmazva a valóságot, arról van szó, hogy a társadalomban élő emberek, a társadalmi hierarchia összes szintjén, azaz minden társadalmi réteget átható módon egészen egyszerűen belebetegszenek abba és életük lerövidül attól, ha a társadalom és a politika tisztességtelenül és igazságtalanul működik. Ez úgy értendő, hogy minden társadalmi réteg érintett, de a tisztességtelen társadalmi és politikai működés megbetegítő és életet megrövidítő hatása szociális gradiens szerint változik: a hierarchia adott szintjén lévők súlyosabban érintettek, mint az eggyel felettük lévők, és enyhébben érintettek, mint az eggyel alattuk lévők. Itt csak felsoroltuk ezt a tételt, de ezen a helyen ezt tovább nem részletezzük.

- (3) Társadalmi egészség- és balesetbiztosítás és egészségügy a teljes körű normál funkcionálóképesség fejlesztése, védelme, megőrzése, helyreállítása érdekében. Fizetőképességtől függetlenül, a tényleges egészségi ellátási szükségletek alapján azonos hozzáférési eséllyel elérhető és igénybe vehető, adekvát finanszírozású és adekvát szakmai tartalmú, a polgár számára elfogadható, minőségi egészségügyi szolgáltatások az egész életen át tartó társadalmi együttműködésben való teljes értékű részvételhez szükséges *»normál funkcionálóképesség«* megőrzése vagy helyreállítása érdekében
- (4) Társadalmi rokkantsági biztosítás: a tisztességes megélhetés, az egzisztenciális fenyegetettség és kiszolgáltatottság kivédése, az önbecsülés és a szegénymentes élet társadalmi feltételeinek a biztosítása mindazok számára, akik a társadalmi együttműködés során valamely súlyosabb baleset, megbetegedés vagy bármely egyéb okból tartósan vagy véglegesen elvesztették önálló jövedelemtermelő és munkavégző képességüket.
- (5) Társadalmi munkanélküliség biztosítás, továbbá az *»állam mint végső menedéket jelentő munkáltató«* részéről – *nem akármilyen(!)*, hanem kifejezetten és hangsúlyozottan – értelmes és *»szabad emberhez méltó«* körülmények közötti munkavégzést és tisztességes, *»szabad emberhez méltó«* béreket és az alapvető egzisztenciális biztonságot, az *»önbecsülés és a szegénymentes élet társadalmi feltételeit«* garantáló közmunkaprogramok.

Ha azonban egy, a társadalom megbízásából és a polgárok kollektív *»közönséges hatalmával«* időlegesen megbízott és a polgárok érdekében eljárni köteles állam a tisztességtelen működése vagy hozzáállása vagy az államot illegális és illegitim módon fogságba ejtő oligarchák, gazdasági érdekcsoportok és pitianer ügyeskedők miatt nem képes vagy nem hajlandó *»tisztességes, értelmes és szabad emberhez méltó közmunkát«* biz-

tosítani azoknak, akik például egy gazdasági válság és a munkahelyek tömeges megszűnésének a körülményei között elvesztették biztos munkájukat és így a megélhetéshez szükséges jövedelemforrásukat, akkor *a leg-minimálisabb kárt azzal okozza egy ilyen tisztességtelen állam és hatalom, ha semmit nem csinál.*

Ha semmit nem tesz, azzal összehasonlíthatatlanul kevesebb rombolást és kárt okoz a *társadalom és a polgárok lelkében és a közérkölcökben*, mint azzal, ha olyan közmunkaprogramot indít el, amely »szabad emberhez nem méltó«, (i) mert *a munka értelmetlen és ezért lélekromboló*, (ii) mert a körülmények maguk *szabad emberhez nem méltóak*, (iii) mert az érintetteket *megalázzák és önbecsülésüket lerombolják*, (iv) mert az érintetteket *kiszolgáltatott helyzetbe hozzák*, majd kiszolgáltatottságukkal mérhetetlenül *viszsaélnék*, (v) és mert ez a *szabad emberhez nem méltó munka* ráadásul nyomokban sem elegendő a tisztességes megélhetéshez, az *egzisztenciális fenyegetettség* megszüntetéséhez, az önbecsülés és a szegyenmentes élet társadalmi alapfeltételeinek a biztosításához.

- (6) Társadalmi nyugdíjbiztosítás: a tisztességes megélhetés, az egzisztenciális fenyegetettség és kiszolgáltatottság kivédése, az *önbecsülés és a szegyenmentes élet társadalmi alapfeltételeinek* a biztosítása mindazok számára, akik életkoruknál fogva már nem képesek a korábbi életszakaszaikban megszokott módon részt venni a társadalmi együttműködésben, és a korábbi társadalmi együttműködésben való részvételüket is figyelembe véve már nem várható el tőlük, hogy önálló munkavégzéssel és jövedelemtermeléssel teremtsék elő a tisztességes megélhetésük anyagi feltételeit. Az időskori nyugdíjak tisztességes megélhetést biztosító mértékű biztosítása minden tisztességesen és igazságosan működő társadalom erkölcsi és becsületbeli kötelessége, amely alól nem lehet kibújni technikai típusú érvelésekkel.

Az úgynevezett „*előregedő társadalmak*” gyakran hangoztatott „*problémája*” és a nyugdíjrendszerek *állítólagos* válsága, de legalábbis annak a megfellebbezhetetlen és objektív valóságként történő tálalása egy *alapvetően hamis érvelés*en alapul, amely minimum erőteljesen megkérdőjelezhető. Az aktív keresők számának csökkenése és az eltartandók számának növelése ugyanis azzal a mögöttes előfeltevéssel vezethető, hogy a nyugdíjrendszerek fenntarthatósági válságához, ha (i) semmilyen technológiai fejlődés és produktivitásnövelés nem lenne, és a társadalom egy aktív tagjára eső outputot állandónak és fixáltnak vennénk; (ii) szóba sem jöhetne járulékelés, (iii) a nyugdíjkorhatár észszerű, értelmes és méltányos növelése. A probléma létezik, valós, kezeletlenül súlyossá is válhat; de koránt sincs arról szó, hogy nem lehetne megoldani és kivédeni. Abban azonban mindenki biztos lehet, hogy a *mondott problémára a magáncélú, profitorientált tökefedezeti alapok semmiféle hozzáadott értékkel nem rendelkeznek* és semmiféle megoldást nem jelentenek. Ha ugyanis az a probléma, hogy az egyre kisebb számú aktív kereső nem tudja előteremteni az egyre több idős ember nyugdíjának a fedezetét, akkor ez a *mondott probléma* pontosan ugyanolyan probléma a tökefedezeti alapok esetén, mert végső

son az ő kifizetések fedezete is alapvetően a mindenkori társadalom termelésén, outputján alapul – amint azt a nyugdíjrendszerek két nemzetközi szakértője, a Nobel-díjas Peter Diamond (MIT) és Nicholas Barr (LSE) ezzel kapcsolatos műveikben kimutatták (BARR és mtsai, 2008, 2001).

A *felosztó-kirovó rendszerű társadalmi nyugdíjbiztosítás és a tőkefedezeti rendszerek közötti egyik lényegi különbség* abban rejlik, hogy egy *szisztémás hatás*, például súlyos gazdasági, pénzügyi válság esetén, a *tőkefedezeti alapok* egyik napról a másikra képesek *eltűnni* vagy a kifizetések képesek *elértéktelenedni* (magas infláció esetén), míg a *társadalmi nyugdíjbiztosítás esetén ilyen nem tud megtörténni!* Még tömeges munkanélküliség (mondjuk 35-40%) esetén is az emberek 60-65%-a dolgozik, jövedelmet termel és járulékot fizet. Ilyen rendszerben, ellentétben a magán tőkefedezeti rendszerekkel, ilyenkor nem az történik, hogy eltűnnek a nyugdíjalapok, elértéktelenednek a kifizetések és előáll az a helyzet, hogy nincs nyugdíj. Ilyen helyzet a társadalmi nyugdíjbiztosításban nem tud előfordulni, ott legfeljebb az történik, hogy a nyugdíj átmenetileg kevesebb lesz. De olyan helyzet nem áll elő, hogy társadalmi biztosítási nyugdíj egyáltalán nem lesz – mint ami akár a 2008-as válság kapcsán tömegesen bekövetkezett a tőkefedezeti magán nyugdíjalapoknál.

Mégis hol jelenik meg a fentiek között az eltérési elv? Az »*eltérési elv*« konkrétan kiírva sehol nem jelenik meg. Azonban mégis minden fenti tételben jelen van és érvényesülhet az »*eltérési elv*«. Az »*eltérési elv*« valójában »*két lábon áll*«, és e »*két láb*« együttesen keresztül jelenik meg. Az »*eltérési elv*« két lába, röviden:

- (i) *Az elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű intézményrendszerek* (lásd fent) és közszolgáltatásaiknak az egyéni szükségletek alapján fizetőképességtől függetlenül a szükségletek alapján azonos hozzáférési és igénybevételi lehetőséggel történő igénybevétele.
- (ii) *Progresszív adózás*, azaz a közterhekhez való effektív hozzájárulás aránya (nem csak az összege!) annál nagyobb, minél nagyobb az adózó anyagi teherviselő képessége (jövedelme, gazdagsága, stb.)

Az »*eltérési elv érvényesülésének két lába*« tehát a közszolgáltatások igénybevételekor az azonos szükségletűek azonos hozzáférésének és igénybevételének az elve, párosítva az anyagi teherviselő képesség arányában *egyre jobban növekvő arányú* közteherviselés kötelezettségével (leegyszerűsítve: progresszív adórendszer).

- (i) Az »*eltérési elv*« egyik lábát a közszolgáltatások szükséglet alapú, azonos hozzáférésű és fizetőképességtől független igénybevétele jelenti. Itt azt kell látni, hogy az »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű intézményrendszereknek*« és a közszolgáltatások formájában biztosított »*elsődleges prioritású társadalmi javaknak*« az igénybevételére az emberi életút bizonyos fázisainak speciális szükségletei vagy az emberi életút bizonyos kritikus életeseményei kapcsán, az érintett személy »*teljes körű*

normál funkcionálóképességének» kibontakoztatásával, fejlesztésével, megőrzésével, védelmével, helyreállításával kapcsolatos »szükségletei alapján« kerülhet sor.

Az érvényesítendő elv itt az, hogy az azonos szükségletűek azonos hozzáféréssel, azonos igénybevételi lehetőséggel, azonos szakmai tartalommal és azonos minőségben jussanak hozzá a számukra szükséges dolgokhoz, mégpedig fizetőképességüktől függetlenül és minden egyéb, a szükségletek szempontjából irreleváns tényezőtől függetlenül. Az, hogy mi a releváns szükséglet az ágazatonként és szakpolitikánként eltér. Például: az egészségügyben ez az egészségi állapottól függő ellátási szükséglet; az oktatáspolitikában pedig a tehetségektől, képességektől és motivációtól függő oktatási, képzési szükséglet.

A »fizetőképességtől független« kifejezés nem egyenlő azzal, hogy a szolgáltatás az egyén számára ingyenes! A »fizetőképességtől független« egyéni szükséglettől függő hozzáférés és igénybevétel lényege, hogy az igénybevétel »fizetésmentes az igénybevételkor« (*»free at the point of use«*). Az azonban, hogy valami az igénybevételkor fizetésmentes, egyáltalán nem azt jelenti, hogy az adott szolgáltatás ingyenes, noha pontosan tudjuk, hogy jelentős üzleti érdek fűződik ahhoz, hogy egyesek magukat „kis butuskának” tettetve az „ingyenesség” szóval mindenféle hangulatokat gerjesszenek a közszolgáltatások és társadalmi biztosítások »igénybevétel-kori fizetésmentessége« és az azonos szükségletűek azonos hozzáférése és igénybevétele kapcsán.

- Ha például kora tavasszal befizetjük az utazási irodánál a nyaralásunkat szállásostul, all inclusive ellátással, útiköltségestől, majd több hónappal később elmegyünk nyaralni, akkor a teljes nyaralás és a hozzákapcsolódó összes lényegi szolgáltatás »fizetésmentes lesz az igénybevétel pillanatában«, ámde egyáltalán nem ingyenes, mert azt a nem jelentéktelen összeget, amennyibe az igénybevételkor már fizetésmentes („ingyenes”) nyaralás kerül, már mind az utolsó fillérig kifizettük – csak épp több hónappal a nyaralás előtt.
- Hasonló a helyzet az összes társadalmi igazságossági »háttérintézmény« közszolgáltatásaival és a társadalmi biztosítással. Azzal a különbséggel, hogy ha a világ legszerencésebb emberei közé tartozunk, akkor a társadalmi biztosítások esetén *életünk vége felé* egész életutunkra visszatérítve, *utólagosan* rendkívüli örömmel és megnyugvással nyugtázhatjuk azt, amit *életünk elején* semmilyen módon nem tudtunk volna hitelesen és érvényesen előre megjósolni, nevezetesen azt, hogy szerencsénkre igen sok járulékot és adót kellett befizetnünk, mert szerencsénkre rendkívüli magas jövedelmeink voltak, és óriási szerencsénkre és örömünkre ebből semmit sem kellett, hogy ránk költsön egyik társadalmi biztosítási rendszer sem. Sem hosszantartó és sok szenvedéssel járó súlyos betegségekben sem betegedtünk meg. Sem agyvérzést és szívinfarktust nem kaptunk. Még egy kiadós és drága sugárterápiás és kemoterápiás kezelést

vagy szervtranszplantációt sem fizetett nekünk a TB. Súlyos közlekedési és egyéb balesetet sem szenvedtünk, és meg sem rokkantunk, így se baleseti, se rokkantsági ellátásokban nem részesültünk. Még gazdasági válságok idején sem voltunk munkanélküliek soha, és ezért még munkanélküli biztosítást sem fizettek nekünk. A gyermekeink taníttatását pedig, ellentétben szinte mindenki mással, megoldottuk magánérőből, svájci és egyéb külföldi iskolákban, úgyhogy még az oktatási rendszer kapcsán se költött ránk semmit a társadalom, ellentétben más földi halandókkal. Mindemellett további öröme ad okot, hogy jövedelmünk folyamatosan magas volt, és ezért semmilyen egzisztenciálisan fenyegető helyzettel sem kellett megbirkóznunk, sőt, mindenki mással ellentétben akkora megtakarításokat halmoztunk fel, hogy még nyugdíjra sem szorultunk. Ezt a konklúziót persze csak a halálos ágyunkon, életutunkra visszaneézve, *ex post*, azaz utólagosan, *a már megtörtént és bekövetkezett eseményeket* szemlélve vonhatjuk le teljes bizonyossággal. *Ex ante*, azaz *előre*fele soha senki nem tudhatja, mit hoz számára a jövő, még akkor sem, ha sokan ezt a tényt nem veszik tudomásul és azt hiszik, hogy kizárólag csak a szomszéd, a távoli ismerősök és az idegenek azok, akikkel bármilyen probléma előfordulhat.

- A társadalmi biztosításokat és az azonos szükségletűek által azonos hozzáféréssel és azonos tartalommal igénybe vett s adók és járulékok formájában előre befizetett és az igénybevételkor már fizetésmentes közszolgáltatásokat az különbözteti meg az előre befizetett és az igénybevételkor fizetésmentes *all inclusive* nyaralástól, hogy az előre befizetett nyaralást általában mindig igénybe is vesszük (hacsak súlyos baleset, betegség vagy egyéb vis major ebben meg nem akadályoz). Míg az adók és járulékok formájában egész életutunkon át folyamatos részletekben előre befizetett társadalmi biztosítások utáni szolgáltatásokat nem biztos, hogy igénybe vesszük. Ha extrém szerencsénk van az életben, akkor soha semmilyen formában nem vesszük igénybe ezeket. Ha még nagyobb szerencsénk van, akkor ráadásul jó sokat is fizetünk a – szerencsénkre – soha igénybe nem vett társadalmi biztosítási szolgáltatásokért. Ha nincs ekkora extrém szerencsénk az életben, mert átlagos életet élünk, akkor kénytelenek vagyunk igénybe venni ezeket a közszolgáltatásokat. Ha még kevésbé vagyunk szerencsések, akkor csak kevés járulékot és adót tudtunk életünk során befizetni. Ha nagy a szerencsénk, akkor soha nem kell, hogy többet költson ránk a társadalombiztosítás, mint amit befizettünk. Ha nagyon nagy balszerencse sújt, akkor többet költ ránk a rendszer, mint amennyit befizettünk. A nyaralás árát részletekben, előre befizetjük, és ahogy szükségünk van rá, annak megfelelő mértékben vesszük igénybe.

E társadalmi igazságossági intézményrendszerek és közszolgáltatásaik igénybevételére a társadalom minden polgára *a szükségletei alapján jogosult*, a »*társadalmi szerződés*« alapján, mégpedig azért, mert a társadalom, társadalmi együttműködésben részt vevő polgára vagy annak a gyer-

meke.¹⁵ A »szükségletalapú azonos hozzáférés és igénybevételi jogosultság« miatt nyilvánvaló, hogy minél rászorultabb valaki, annál nagyobb mértékben fogja igénybe venni ezeket a rendszereket. Miután a rászorultság és az igénybevételi szükségletek épp az egészségi állapot – társadalmi egyenlőtlenségei miatt – elkerülhető egyenlőtlenségei miatt a társadalmi hierarchiával arányosan (szociális gradiens szerint) alakulnak, összességében a szükségletalapon azonos eséllyel hozzáférhető és igénybe vehető rendszereket a társadalom alsóbb rétegeihez, osztályaihoz tartozó tagjai nagyobb mértékben veszik igénybe, mint a felsőbb rétegek tagjai. Ez jelenti az »eltérési elv« érvényesülésének „egyik lábát”.

- (ii) Az »eltérési elv« „másik lábát” a progresszív adózási rendszer, azaz a társadalom által a társadalmi együttműködés igazságos és tisztességes feltételrendszere, azaz a »társadalmi szerződés« alapján teljesítendő *össztársadalmi szintű morális kötelezettségek* teljesítésével kapcsolatos *közös terhek viselésének a progresszivitása* adja. Ez kissé egyszerűbben a progresszív közteherviselést vagy *progresszív adózást* jelenti. Adózás alatt minden, az állam, illetve a közösség irányába kötelező és törvényben előírt módon teljesítendő fizetési kötelezettséget értünk. Ezen a helyen nem tudunk foglalkozni a legkülönbözőbb adó, járulék, illeték és egyéb megnevezésekkel és tulajdonképpeni adófajtákkal. A lényeg az, hogy az adórendszer akkor progresszív, ha a gazdagabb rétegek nem egyszerűen több pénzt fizetnek be, hanem az anyagi teherviselő képességükkel arányosan növekvő, *arányosan egyre nagyobb adókulccsal* adóznak. Annál *progresszívebb* az adórendszer, minél nagyobb az egyes anyagi teherviselő képességi szinteknek megfelelő adókulcsok közötti különbség. Például minél magasabb valakinek a jövedelme, annál nagyobb mértékű adókulccsal adózik. Megjegyezzük azonban, hogy nem tévedésből, hanem tudatosan az *anyagi teherviselő képesség* szót használjuk és nem pedig a jövedelem szót, de ennek okát máshol fejtjük ki.

¹⁵ A »köz célú társadalmi kockázatkezelést« végző intézmények lényege az előre nem látható és egyénileg nem kezelhető egzisztenciális és egyéb egyéni katasztrófafhelyzetet okozó és a társadalmi együttműködés részeként keletkező kockázatok kezelése. Innen a »társadalmi biztosítás« elnevezés. E »társadalmi kockázatok« kezelése értelemszerűen a »társadalmi együttműködésben« részt vevő minden egyes polgárra és minden gyermekre irányul. Azaz a jogosultság lényege az, hogy valaki a társadalom szabad és egyenlő polgára és mint ilyen a társadalmi együttműködés résztvevője. A jogosultság a társadalmi együttműködésben való részvétellel összefüggésben a »társadalmi szerződésből« ered, nem másból. Ebben az értelemben a széles körben elterjedt »biztosítási jogviszony« kifejezés félrevezető, mert számos, a társadalmi biztosítások szempontjából irreleváns mellékjelentést hordoz. A társadalmi kockázatok elleni védelemben nem azért részesül minden polgár, mert „biztosított jogviszonya” van, hanem – ha feltétlenül ragaszkodunk ehhez a kifejezéshez – azért van minden egyes polgárnak „biztosított jogviszonya” a társadalmi biztosítási rendszerben, mert a polgár a társadalom társadalmi együttműködésben részt vevő tagja (vagy annak gyermeke). Itt nem a ténylegesen fennálló és számos tévedést és félreértést rögzítő hatályos jogi helyzetről beszélünk, hanem a dolgok lényegéről és elvi kérdésekről.

Az itteni mondanivaló szempontjából nem pusztán az *adó- és járulékkulcsok százaléka* az érdekes, hanem a legkülönbözőbb *adókedvezmények, kivételezések, „kiskapuk” és „nagykapuk”, rejtett és nyílt állami támogatások* és az összes fizetendő adó és járulék együttes figyelembevételével megállapítható, úgynevezett *»effektív adókulcs«*, azaz az, hogy végső soron az illető a tényleges anyagi teherviselő képességének hány százalékát kell, hogy befizesse közteherként. A progresszivitás az *»effektív adókulcs«* esetén kell, hogy érvényesüljön, azért mert *per definitionem* ez az, ami az illető *tényleges adóterhelését* jelenti.

Az egyszerű *»lineáris adókulcs«*, azaz, amikor mindenki az anyagi teherviselő képességének a fix százalékában fizet adót, *regresszív*.¹⁶ Az *egyösszegű adó* (*»lump sum tax«*) pedig még ennél is *regresszívebb*. Ha a gazdagok ráadásul különböző adókedvezményben vagy rejtett támogatásokban részesülnek, vagy például olyan pályázati rendszerek működnek, amelyekre földi halandó nem pályázhat eséllyel, csak a *„tender arisztokrácia”* tagjai, akkor a *lineáris adókulcs* és ezen *rejtett vagy nyílt támogatások* együttesen a *»szegények effektív adókulcsánál«* lényegesen alacsonyabb *»effektív adókulcsot«* eredményeznek. Ez gyakorlatilag olyan *masszív jövedelem-átcsoportosításhoz* vezet, amelyben a szegényebb rétegekhez tartozók tömegei a saját további elszegényedésük árán *masszív jövedelemtömeggel* támogatják a gazdagok szűk, 1-5%-os rétegét és az extrém gazdagok rendkívül szűk 0,01-1%-nyi rétegét. Korábban részletesen elemeztük azt is, hogy a *»jövedelemarányos adókról«* a *»fogyasztással arányos adókra«* történő *„súlypontát helyezés”*, azaz a *»fogyasztással arányos adók«* részarányának növelése és a *»jövedelemarányos adók«* arányának csökkentése szintén *regresszív*, mert a *»szegények effektív adókulcsát«* növeli, a *»gazdagok effektív adókulcsát«* csökkenti (7.4.§). Emlékeztetőül: ennek az az oka, hogy a szegények szinte minden bevételüket fogyasztásra költik, míg a gazdagok a bevételeiknek csak kis részét költik fogyasztásra.¹⁷

¹⁶ Az ilyen, a *jövedelmet a szegényektől a gazdagok felé átcsoportosító* adórendszerek *regresszív* jelzőt is szoktak kapni vagy *degresszív* jelzőt is. Az a *steril és politikailag korrekt* kifejezés, hogy *„jövedelemátcsoportosítás a szegényektől a gazdagok felé”* egészen pontosan azt jelenti, hogy a *gazdagok a további gazdagodásukat az eleve szegények további elszegényítése révén érik el*. Ez az oka, hogy a társadalmi haladással, fejlődéssel ellentétes a *regresszív adórendszer*. Tegyük hozzá, ez a *jó erkölccsel is ellentétes, nem csak a haladással*. Mi a *regresszív* jelzőt használjuk, mert ez a jelző kifejezi a társadalmi fejlődés helyetti *társadalmi visszafejlődést* is, mint ahogyan a *progresszív* pedig kifejezi a *társadalmi haladást*. A *degresszív* szó pusztán csak a matematikai tartalmat fejezi ki: *„fokozatosan csökkenő”* tényleges adóteher a gazdagok irányába haladva. Minél gazdagabb valaki, annál jobban lecsökken az *effektív adóterhelése*. Ezért *regresszív a degresszív adó*. A *társadalmi haladás helyett visszafelé haladást és visszafejlődést jelent, mert ilyen rendszerben a gazdagok gazdagságának egyre nagyobb része a szegények elszegényítéséből származik*.

¹⁷ Megjegyzendő, hogy ebből nem feltétlenül az következik, hogy a fogyasztással arányos adókat számúzni kellene, mert számos előnye, elvi és gyakorlati előnye is van az ilyen adóknak. Csak magára a problémára fel kellene figyelni, és megfelelő módon megoldásokat találni a *rosszul megtervezett fogyasztási alapú adók által okozott regresszivitási problémára*. Például statisztikai módszerekkel meghatározható a társadalom *alsó 60-70%-ának a tipikus fogyasztói kosara* (vagy *fogyasztói kosarai*), mint ahogyan meghatározható a *felső*

Az olyan rendszer, amely a legkülönbözőbb módokon a »szegények effektív adókulcsának« növekedéséhez, míg a »gazdagok effektív adókulcsának« a csökkentéséhez vezet, egyrészt a létező legtisztességtelenebb és legigazságtalanabb társadalmi működéshez vezet, mert folyamatosan a szegényektől pumpálja a pénzeket a gazdagok felé. Másrészt egy ilyen, a társadalom széles tömegeit *szisztematikusan elszegényítő rendszer* a gazdaságot is tartós recesszióba viszi bele, mert lerombolja a társadalom jelentős tömegeinek a vásárlóerejét. Köztudott ugyanis, hogy a gazdaság prosperálásához messze nem elegendő a gazdagok fogyasztása. A problémát csak fokozza, hogy az ilyen rendszerekben rendkívüli mértékben megnőnek a *társadalmi távolságok*, *csökken a szolidaritás* és az együvé tartozás érzése. A *társadalmi ellentétek*, konfliktusok és az eleve tisztességtelen helyzet lerombolják a társadalom és gazdaság egészséges működéséhez szükséges *társadalmi bizalmat*. Józan paraszti ésszel belátható, hogy egy ilyen regresszív adózású rendszerben maga az adórendszer és a gazdagokat a szegények pénzéből szociálisan segélyező, dotáló rejtett állami támogatások azok, amelyek az extrém gazdagságokat okozzák a szegényektől a gazdagok felé történő masszív jövedelemátcsoportosítás révén. A rendszer egyik-másik haszonélvezője még el is hiszi magának, hogy ő a saját személyes érdemei és kvalitásai alapján gazdagodott meg nagy hirtelen és nem attól, hogy lényegében a szegények segélyezik őt a regresszív adózási rendszer plusz a rejtett állami támogatások révén.

Mint kiemeltük, a *progresszív adórendszer nem attól progresszív, hogy annak mondják*. Sőt, még az sem biztos, hogy egy több adókulcsot alkalmazó és papírforma szerint progresszív adórendszer valójában *nem regresszív-e*. Képzeljük például el azt a többkulcsos adórendszert, amelyben a kifejezetten alacsony, átlag alatti jövedelemmel rendelkezők egy adott alacsonyabb adókulccsal adóznak, és mindenki más egy másik, kétszer ekkora adókulccsal adózik. Ki az a mindenki más? A nem túl nagy átlagjövedelmet kereső munkavállalói tömegek, az ennek a sokszorosát kereső menedzseri réteg, és akár az extrém magas jövedelmet realizáló leggazdagabb réteg is ugyanazon adókulccsal adózik. Egy ilyen adórendszer csak papíron progresszív. Hisz van egy igen alacsony jövedelmű réteg, amelyik kisebb kulccsal adózik. Ez, ha másra nem is, de arra biztos jó, hogy *pro forma úgy néz ki az adórendszer, mintha progresszív lenne*.

Az ilyen rendszer nem progresszív, mert pont azok között a jövedelmi csoportok között nem tesz semmilyen különbséget, akik között értelmes, hasznos

10-30% fogyasztói kosara is. Tekintettel arra, hogy széles körben elterjedt gyakorlat a fogyasztással arányos adófélésegek (áfa, jövedéki adók, „chipsadó” és a hasonló) eltérő adókulcsainak az alkalmazása, a fogyasztással arányos adófélésegek regresszivitását némi kis tisztességességgel és intelligenciával igen nagymértékben lehetne csökkenteni. Például: az alsóbb rétegekre statisztikailag jellemző fogyasztásokat minden további nélkül kisebb adókulccsal lehetne terhelni, mint a felső 10-30% jellegzetes fogyasztásait. Például egyáltalán nincs kőbe vésve, hogy a luxus ruházati cikkek vagy luxus utazások pontosan akkor adókulccsal adózzanak, mint bizonyos alapvető élelmiszerek, nem luxus ruházati cikkek és hasonló dolgok. Így megőrizhetők lennének a fogyasztási alapú adók előnyei, azok súlyos társadalmi igazságtalansági hátrányai nélkül.

és szükséges lenne különbséget tenni. Az ilyen rendszer *progresszívnek látszik*, mert egynél több adókulcsot alkalmaz. A valós társadalmi és gazdasági hatását tekintve viszont ez csak egy *lineáris és regresszív adórendszer*, amely az alacsonyabb jövedelmű polgároktól szivattyúzza és pumpálja a pénzt a gazdagok felé, mert *semmilyen érdemi differenciálást nem tesz* a 150-200 ezer pénz per hó, a mondjuk 500-800 ezer pénz per hó és az 1-5 millió pénz per hó jövedelmek adókulcsa között.

Ha pedig az *effektív adókulcsot* néznénk, azaz azt, hogy az adott személy *tényleges anyagi teherviselő képességének* hány százalékát jelenti a *ténylegesen* megfizetett közteher, akkor azt látnánk, hogy a *papíron progresszív* adórendszer a *valóságban súlyosan regresszív*, és masszívan csoportosítja át a jövedelmeket a szegényektől a gazdagok felé. Ez kevésbé eufemisztikusan azt jelenti, hogy az adórendszer révén az államhatalom arra kényszeríti a szegényeket és az átlagos jövedelem körüli rétegeket, hogy folyamatosan ők segélyezzék és támogassák a gazdagok gyarapodását és gazdagodását. Egy ilyen rendszer nem a társadalomban élő összes polgárért, hanem csak a legfelsőbb 1-2% jólétéért, de a legnagyobb jóindulattal is legfeljebb csak a polgárok legfelső 10-20%-a jólétéért működik.

Az eltérési elv és az »equity« (horizontális equity és vertikális equity). Érdemes felfigyelnünk egy érdekes összefüggésre: az »eltérési elv« érvényesítésének „*egyik lába*” révén az aktuális fizetőképességtől független és a releváns szükségletek alapján azonos eséllyel hozzáférhető, elérhető közszolgáltatásokkal az »azonos esélyű hozzáférés« igazságossági elve valósul meg. Ez az angol nyelvű releváns szakirodalomban nem más, mint a »horizontális equity«. Megfelelő magyar megfelelője ennek a kifejezésnek nincs.

Az »eltérési elv« érvényesítésének a „*másik lábát*” viszont az anyagi teherviselő képesség növekedésével arányosan emelkedő, egyre nagyobb arányú »*effektív adókulccsal*« megvalósítandó »*progresszív adózási rendszer*« jelenti. Ez pedig nem más, mint a »*vertikális equity*«.

Az »equity« magyar megfelelőjeként a „*méltányosság*” szó nem az »equity« koncepciójának a valódi jelentését fejezi ki, és félrevezető konnotációkat és jelentéstartalmakat is hordoz. Általánosan elfogadott magyar megfelelője nincs. Talán a tisztességesség, a fairség, az igazságosság az, ami az »equity« valódi jelentését leginkább visszaadja. Mi itt most az »equity« szót fogjuk használni. Mindösszesen egy fontos és érdekes összefüggésre akarjuk felhívni a figyelmet. Mégpedig arra, hogy például az »*welfare economics*« vagy »*public policy*«, vagy »*public sector economics*« és a különböző *szakpolitikai irodalmakban* »equity« szóval jelzett fundamentális jelentőségű igazságossági fogalom és koncepció tulajdonképpen két dologból áll össze:

- (i) »Equity« = »Horizontal Equity« + »Vertical Equity«
- (ii) »Horizontal Equity«, ami a szükségletalapú, fizetéstől független azonos hozzáférést, elérést és igénybevételt jelenti;
- (iii) »Vertical Equity«, ami lényegében a progresszív adózási rendszert jelenti. Ha ezt összevetjük azzal, amit az »eltérési elv« érvényesítésének „*két lába*” kapcsán mondtunk, akkor azt az érdekes összefüggést fedezhetjük fel, hogy az

»eltérési elv« egyik lába valójában megfeleltethető koncepcionálisan a »horizontalis equity« koncepciójának, míg a „másik lába” megfeleltethető a »vertical equity« koncepciójának. Azaz az »equity« és az »eltérési elv« igen közeli és sok átfedést mutató fogalmak.

Azért így fogalmazunk és azért nem azt mondjuk, hogy a két fogalom lényegében ugyanazt jelenti, csak más szavakkal, mert az »eltérési elv« még több más dolgot is magában foglal, mint a fentiekben bemutatott „két láb”. Az »eltérési elv« tulajdonképpen az egész »háttérigazságossági rendszert« is „mozgatja”, és a fenti „szükségletalapú igénybevétel & anyagi teherviselő képességtől függő progresszív közteherviselés” rendszeren kívül más területeken, például az igazságosság mint tisztességesség és a szabadságjogok és lehetőségek valós értékének a generációkon át való fennmaradásának a biztosítása szempontjából is fontos szereppel bír. Például a túlzott magánvagyonkoncentráció és túlzott hatalomkoncentráció kivédése a bizonyos értékhatár feletti vagyonelemek adóztatásával, öröklési adókkal és hasonlókkal. Ezekre a kérdésekre a későbbiekben a maga kontextusában még vissza-visszatérünk.

11.10.§ A LÉNYEGI ALKOTMÁNYOS KÉRDÉSEK, A NÉP LÉNYEGI, FELHATALMAZÓ, ALKOTMÁNYOZÓ HATALMA VERSUS A REZSIM KÖZÖNSÉGES HATALMA

Vegyük észre, hogy az »igazságosság első elve«, amelyet az »alapvető jogként« fellistázott szabadságelvek, személyes és politikai szabadságjogok és jogok együttesen definiálnak és fejeznek ki, nem egyszerűen csak a »társadalom alapvető struktúrájára«, annak alapvető fontosságú »háttérintézményeire«, a »háttérigazságosság rendszerére« és a társadalompolitikákra, közpolitikákra és szakpolitikákra vonatkozik; hanem specifikusan arra is, hogy mit gondolunk magáról az »írott és íratlan alkotmányunkról« és »lényegbeli alkotmányos alapelveinkről«.

A társadalmi együttműködésben részt vevő szabad és egyenlő polgárok fontos közös ügyek megoldása érdekében egyéni szabadságuk egy részéről lemondanak, azért mert az így keletkező kollektív hatalom felhasználásával megbízott képviselőik és a létrehozott államszervezet révén számos közös célt, közös ügyet és a közös jót lényegesen eredményesebben lehet megvalósítani.

Az így létrejövő kollektív hatalom – amelyben minden szabad és egyenlő polgárnak egyenlő részesedése van – tekintetében John Locke (1632–1704) *Értekezés a polgári kormányzat igaz eredetéről, hatásköréről és céljairól* (1690) című művében¹⁸ (LOCKE, 1690) lefektetett hagyományokat követve megkülönböztethető a »szabad és egyenlő polgárok közössége«, azaz a nép (*»We the People«*) lényegi, »felhatalmazó, alkotmányos hatalma«, és a nép

¹⁸ John Locke, *Second Treatise of Government* (1690).

által időlegesen megbízott rezsim »közönséges hatalma«. E megkülönböztetés szerint minden nemzet *első számú fundamentális törvénye* az a törvény,

- (i) amelyben a nép, azaz a szabad és egyenlő polgárok közössége (*»We the People«*) a szuverén jogát gyakorolva időről időre megadja az egy-egy választási ciklusra szóló felhatalmazást a törvényhozás számára a további törvények megalkotására, és
- (ii) amely rendezi a polgár és a rezsim viszonyait és meghatározza a polgárok kollektív hatalmának megosztását (például a *törvényhozó, végrehajtó, ítélkező »hatalmi ágak«* között) és
- (iii) amely meghatározza e kollektív hatalom gyakorlásának módját (például *fékek, ellensúlyok rendszere*).

Ehhez képest a rezsim különböző rendű és rangú hivatali tisztségviselői és képviselői a legmagasabb szintektől a legalsóbb szintekig tulajdonképpen csak azt a »közönséges hatalmat« (*»ordinary power«*) gyakorolják, és gyakorolhatják,

- (i) amelyet a nép »lényegi, felhatalmazó és alkotmányozó hatalmánál« (*»constituent power«*) fogva rájuk ruházott;
- (ii) ezt csak olyan célokkal (közügyek, közjó, közcélok előmozdítása) gyakorolhatják és csak olyan módon és keretek között és csak addig gyakorolhatják,
- (iii) amilyen célokkal és feltételekkel a polgárok ezt a »közönséges hatalmat« (*»ordinary power«*) a felsőbbrendű, »lényegi felhatalmazó és alkotmányozó hatalmával« (*»constituent power«*) rájuk ruházta időlegesen;
- (iv) továbbá a nép (*»We the People«*) által adott felhatalmazás a szabad és egyenlő polgárok közössége, a nép által visszavonható, módosítható.

A »lényegi, felhatalmazó, alkotmányos hatalom« kizárólagos letéteményese a szabad és egyenlő polgárok közössége, azaz a nép. A nép »lényegi, felhatalmazó, alkotmányozó hatalma« a néptől elidegeníthetetlen (*»We The People«*). E tekintetben másodlagos és alárendelt jelentőségű az, hogy egy adott konkrét és specifikus politikai helyzetben a »morális és politikai legitimitációját« tekintve kizárólagosan csak a »közönséges hatalom« gyakorlására felhatalmazott valamely politikai erő mit ír vagy nem ír bele többségi szavazással az alkotmány konkrét írott szövegébe, mert azt a »szabad és egyenlő polgárok közössége«, azaz a nép (*»We the People«*) az elidegeníthetetlen »lényegi, felhatalmazó és alkotmányozó hatalmánál« fogva, ha számára elfogadhatatlan, akkor módosíthatja.

Bármennyire is triviálisan hangzik, nem árt, ha rögzítjük: a nép elidegeníthetetlen »lényegi, felhatalmazó és alkotmányozó hatalma« azt jelenti, hogy ezt a néptől soha senki semmilyen alapon nem idegenítheti el, azaz minden ilyenre irányuló próbálkozás eleve morálisan és politikailag illegitim és érvénytelen. Ahogyan senki nem adhatja el magát jogilag érvényesen rabszolgának, úgy a nép népszavazással sem szavazhatja meg érvényesen, hogy lemond erről a tőle elidegeníthetetlen lényegi, felhatalmazó és alkotmányozó hatalmáról.

- A nép (*»We the People«*) kizárólagos és elidegeníthetetlen »lényegi, felhatalmazó és alkotmányozó hatalmát« a nép által időlegesen megbízott bármely választott képviselő, vezető, kormányzat, törvényhozás vagy politikai erő végképp nem idegenítheti el megbízójától, a néptől.

- Mi a helyzet olyan országban, ahol az alkotmány módosítását a törvényhozás érvényesen elvégezheti? Ilyenkor a nép hallgatólagosan tudomásul veheti a megválasztott képviselői által végigvitt alkotmánymódosítást, ez azonban nem azt jelenti, hogy a »szabad és egyenlő polgárok közössége«, azaz a nép (*»We the People«*) megszűnt volna a legfőbb hatalom birtokosa lenni, és hogy őt akkor is kötné egy ilyen módon elfogadott alkotmány, ha úgy érzi, hogy kifejezetten az érdekeivel ellentétes.
- Az olyan rendszerekben, ahol a törvényhozás is érvényesen alkotmányt módosíthat, csak addig áll fenn az ilyen módon módosított alkotmány morális és politikai legitimitása és érvényessége, ameddig a törvényhozás által létrehozott alkotmány nem ellentétes a nép kifejezett érdekeivel és nem ellentétes az alapvető alkotmányos értékekkel és alapelvekkel.
- A nép ellen és a nép érdekei ellen nem lehet alkotmányozni. A »lényegi, felhatalmazó és alkotmányozó hatalom« (*»constituent power«*) a szabad és egyenlő polgárok közösségének, azaz »a népnek« (*»We the People«*) az elidegeníthetetlen és kizárólagos hatalma.
- Az alkotmány soha nem a nép akaratát és »lényegi alkotmányozó hatalmát« köti, hanem a nép által időlegesen megbízott hatalmat és annak »közönséges hatalmát«. A »szabad emberhez méltó demokráciákban«, az igazságosság mint tisztességesség körülményei között, a szabad és egyenlő polgárok közösségének, azaz a népnek (*»We the People«*) a »lényegi, felhatalmazó és alkotmányozó hatalma« (*»constituent power«*) és a nép által időlegesen megbízott hatalom által gyakorolható, alacsonyabb rendű »közönséges hatalom« (*»ordinary power«*) általában nem kerül összeütközésbe, nem utolsó sorban azért, mert nemcsak a rendszer maga tisztességes, de a hatalom ideiglenes gyakorlásával megbízottak is általában tisztességesek vagy ha egyikük-másikuk mégsem, akkor az gyorsan kiderül és a tisztességtelen politikus vagy hivatalnok viszonylag gyorsan megbukik. Ez nem egyszerűen a szólás- és sajtószabadságra vezethető vissza, bár ez az alapjog e tekintetben alapvető jelentőségű. Mélyebb okai vannak: például eleve létezik az ilyen rendszerekben egy »közös és nyilvános morális viszonyítási rendszer« és egy közös és nyilvános politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció, amelyhez mint morális és politika zsinórmértékhez hozzá lehet mérni a közhivatalt betöltők tevékenységének a közösen elfogadott közcélokhoz, közügyekhez, és közjóhoz való és hozzáadott értékét.

Ilyen közös és nyilvános morális viszonyítási rendszer és ezen alapuló közösen ismert és elfogadott közcélok, közügyek és közjó nélkül önmagában csak a sajtó és a szólás szabadsága nem elegendő a választott és kinevezett közhivatalt betöltők tisztességességének a kikényszerítésére, ugyanis a tényleges tisztességességük vagy tisztességtelenségük nem ítéltető meg egyöntetűen, mert nincs konszenzus abban, hogy mihez képest jó vagy rossz, és mihez képest tisztességes vagy tisztességtelen a tevékenységük. A »szabad emberhez nem méltó rezsimekben« a tisztességtelen hatalom legelső nagy trükkje a nyilvános és közösen ismert és elismert alapvető közcélok, közügyek és közjó megkérdőjelezése, relativizálása, a morális viszonyítási rendszer és a közös morális zsinórmérték szétzilálása és megsemmisítése. Ez ugyanis a tisztességtelenek biztonságának

egyik fontos garanciális eleme, mert *megítélhetetlenné* válik a tisztességtelenségük és annak mértéke, továbbá bármilyen cselekvésük függetlenül annak valódi minőségétől és értékétől; a *közjó helyetti közrossz* is *eladható* jónak, hasznosnak és fontosnak. „*Csak kommunikációs kérdés*” – ahogy mondani szokták.

A *közös morális viszonyítási rendszer* szétzilálásának számos eszköze mellett fontos eszköz az „*újbeszél*” kialakítása, azaz a szavak és fogalmak valódi jelentésének megszüntetése vagy gyökeres átalakítása. A *szavak* mögött *fogalmak*, a fogalmak mögött *konceptiók* húzódnak meg. Bizonyos fontos dolgokról eleve nem fogunk tudni gondolkodni, más fontos konceptiókat pedig eleve nem tudunk a gondolkodásunkba szempontként beépíteni, ha már eleve az e fontos konceptiókat megpróbálják elvenni tőlünk az *újbeszél* kialakításával.

A »szabad emberhez méltó demokráciákban« a »szabad és egyenlő polgárok közösségének«, azaz a népnek a »*lényegi, felhatalmazó és alkotmányozó hatalma*« és a »*közönséges hatalom*« közti viszonyt alkalmas és megfelelő módon intézményesíteni kell az adott társadalom tényleges politikai rendszerében: például ilyen az (i) általános és titkos szavazati és választási jog, a (ii) politikai pozíciók és közhivatalok betöltéséhez való általános jog, (iii) az alapvető szabadságelvek, szabadságjogok és jogok listája (»*Bill of Rights*«) (iv) vagy az alkotmánymódosítás folyamatára vonatkozó eljárási szabályok és garanciák és a hasonlók.

Ezek az ügyek, illetve az ezekhez kapcsolódó szabadságelvek, szabadságjogok és jogok jelentik az úgynevezett »*lényegbeli alkotmányos kérdéseket*« (»*constitutional essentials*«). Figyelembe véve a »*méltánylandó pluralizmus tényét*« és ennek következményeit, ezek a »*lényegbeli alkotmányos kérdések*« azok, amelyeket minden társadalom a lehető legsürgősebben kell, hogy rendezzen, mégpedig egy, a gyakorlati életben is működőképes politikai egyezséggel. Ellenkező esetben számolni kell a »*méltánylandó pluralizmus tényének*« súlyos következményeivel: súlyos társadalmi megosztottság, súlyos társadalmi és politika konfliktusok, társadalmi bizalom eltűnése, szellemi polgárháborús vagy tényleges polgárháborús helyzet. E kérdések rendezése viszont egyben megeremti a nyilvános és közös értékek, célok, alapelvek rendszerét, legalábbis a legégetőbb és legfontosabb lényegi alkotmányos kérdéseket illetően, és ezzel létrejönnek a megfelelő kiindulási pontok egy közös és nyilvános igazságossági és tisztességességi koncepció kialakításához. Ezek a közös és nyilvános kiindulási pontok azok, amelyek egyben a »*nyilvános indokolás*« (»*public justification*«) (10.1.§; 10.4.§) és a »*közügyekben való nyilvános érvelés*« (»*public reason*«) (12.1.§; 12.4.§), a »*civilitás és indokolás kötelessége*« (»*the duty of civility*«) (11.3.§; 11.4.§) és összességében a közügyeket érintő döntések »*morális és politika legitimációja*« (11.2.§) közös, nyilvános és legitim módon hivatkozható kiindulási pontjait, értékeit, céljait, normáit és »*morális viszonyítási rendszerét*«, »*morális zsinórmértékét*« is fogják jelenteni egyben.

Az »igazságosság első elve« amiatt is »*lexikális prioritást*« kell, hogy élvezzen az »igazságosság második elve« (»*tisztességesen egyenlő lehetőségek elve*« és az »*eltérési elv*«) felett, mert ez határozza meg, illetve tartalmazza

azokat az »alapvető szabadságelveket, szabadságjogokat és jogokat« és »lényegi alkotmányos kérdéseket«, amelyek

- (i) egyrészt a *szabad és egyenlő polgárok közösségének* a fundamentális érdekeit, szabadságát, egyenlőségét és jogait védik és biztosítják,
- (ii) másrészt pedig biztosítják, őrzik és garantálják a polgárok azon felsőbbrendű, »*lényegi, felhatalmazó és alkotmányozó hatalmát*«, amely révén a szabad és egyenlő polgárok közössége, azaz a nép hatalmában áll meghatározni az állam és a kormányzás »*közönséges hatalmát*« és e »*közönséges hatalom*« gyakorlásának kereteit és az ezzel kapcsolatos összes releváns kérdést.

Végezetül a tisztánlátás érdekében összegezni és rögzíteni szeretnénk, hogy az »*igazságosság két elve*« és a »*lényegbeli alkotmányos kérdések*«, valamint az »*alapvető szabadságjogok és jogok*« között mi is az alapvető kapcsolat, és mi is az összes eddigi ezzel kapcsolatos fejtegetésünk tanulsága arra vonatkozóan, hogy végül is mi az, ami a »*lényegbeli alkotmányossági kérdések*« közé tartozik és mi az, ami nem tartozik oda.

(A.)

A lényegbeli alkotmányos kérdések (»*constitutional essentials*«):

- (i) az igazságosság első elvét kifejező »*alapvető szabadságjogok és jogok*« (»*basic liberties & rights*«);
- (ii) a „klasszikus” esélyegyenlőség és a diszkrimináció tilalma (»*careers open to talents*«);
- (iii) »*teljes társadalmi létezéshez szükséges minimumhoz való jog*«.

(B.)

Az alkotmányban megjelenítendő

mint a »*társadalom alapvető struktúrájának*«, alapvető »*háttérintézményeinek*« a működése által és a *szakpolitikák* által érvényesítendő általános igazságossági elvek:

- (i) az igazságosság második elvének első része: azaz a »*tisztességesen egyenlő esélyek és életlehetőségek*« (»*fair equality of opportunity*«; »*fair equality of chances*«);
- (ii) az igazságosság második elvének a második része: azaz az »*eltérési elv*« (»*difference principle*«);
- (iii) az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« és tisztességesen elegendő *küszöbszint* feletti biztosításuk kötelezettsége;
- (iv) az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« biztosítása szempontjából kulcsfontosságú társadalmi igazságossági intézmények (oktatás, társadalmi biztosítási intézmények) alkotmányos védelme.

A »*teljes társadalmi funkcionálóképességet biztosító létezéshez szükséges minimum*« kapcsán még néhány *értelmező megjegyzést* kell tegyünk. Ez valójában a modernebb, módosított *haszonelvű* igazságosságkonceptiók szerinti minimum (»*principle of restricted utility*«), amelyet a haszonelvű igazságossági koncep-

ciók bizonyos hiányosságainak a korrigálása érdekében dolgoztak ki. Az egyik probléma ugyanis az a haszonelvű filozófiákkal, hogy a társadalmi jólétet és azt, hogy „jó irányba mennek a dolgok” az »átlagos hasznosság« (*»average utility function«*) vagy az »aggregát hasznosság« (*»aggregate utility function«*) növekedése alapján állapítják meg. (Az egy további kérdés, hogy ki szerint mi számítandó be a hasznossági funkcióba, de erre itt most nem térünk ki). Azonban az *átlagos egy főre jutó hasznosság* növekedése (például, de messze nem kizárólagosan: GDP/fő), vagy az *aggregát hasznosság* növekedése semmit sem mond ennek a társadalmon belüli megosztásáról. Ad absurdum az *átlagos vagy aggregát hasznosság* úgy is tud növekedni egy mondjuk 10 millió fős társadalomban, hogy például a *100 leggazdagabbnak* hatalmasat nő a vagyona és a jövedelme, további mondjuk 10 ezer főnek is átlagon felüli a gazdagodása (mind jövedelem, mind vagyon tekintetében), míg a többinek a jóléte nemhogy nem nő, de még az is lehet, hogy kifejezetten és jelentősen csökken.

A *haszonelvű koncepciók* e problémájának a *korrekciója* érdekében dolgozták ki a »teljes körű társadalmi funkcionálóképességet biztosító létezéshez szükséges minimum« koncepcióját. Ez ugyanis azt hivatott biztosítani, hogy bármennyire is növekszik egy szűk réteg gazdagodása és egy széles réteg lecsúszása, elszegényedése az aggregát vagy átlagos hasznosságának a maximálására irányuló gazdaságpolitikák közepette, mégiscsak van egy olyan *küszöbérték*, amely alá a társadalom senkit nem enged beesni, és amely elegendő ahhoz, hogy mindenki számára egy *tisztes létet* és *teljes funkcionálóképességet* biztosítson.

Lényegében a modern jóléti államokban, amelyek alapvetően a *haszonelvű koncepciókra* épülő »welfare economics« (a »jóléti állam közgazdaságtana«) és haszonelvű koncepciókra épülő közpolitikákra épülnek, ilyen *társadalmi minimumot* alkalmaznak a mögöttes haszonelvű koncepciók fent részletezett problémájának a kezelésére.

Nehogy azt higgyük azonban, hogy ezek teljesen új keletű gondolatok. Charles-Louis de Secondat, La Brède és Montesquieu bárója (1689–1755), röviden Montesquieu a »társadalmi létezéshez szükséges minimum« problémakörével kapcsolatosan például így írt *A törvények szelleméről* (1748) című művében (MONTESQUIEU, 1748):

Az alamizsna, amit az utcán ruhátlanul ténfergő embernek adnak, nem elegendő az állam azon kötelességeinek a teljesítéséhez, amellyel minden polgára felé tartozik, egy bizonyos színvonalú szállás, megfelelő táplálkozás, alkalmas ruházat és olyan életlehetőségek biztosításával, amely az egészséggel nem inkompatibilis.

Montesquieu: *A törvények szelleméről* (1748)

Érdekességgéppen meg kell jegyezzük, hogy ha jól belegondolunk az »*eltérési elv*« és a »*reciprocitás elv*« lényegébe, rájöhettünk arra is, hogy nem véletlen, hogy a haszonelvű koncepciók korrekciójára kidolgozott »*társadalmi minimum*« (és a »*restricted utility principle*«, azaz »*korlátozott haszonelvűség*«

elve») egymással konzisztensek és hasonló társadalmi végkimeneteket eredményeznek. Ugyanis a »társadalmi minimum« és az általa »korlátozott haszonelvűség«, ha nem is explicit módon, de legalább implicit módon tulajdonképpen a »reciprocitási elv« egy sajátos applikációját jeleníti meg. Azaz azok, akik ezt kidolgozták, minimum implicit módon, de mindazokra a mögöttes elvekre és szempontokra kellett gondoljanak, amelyek az »eltérési elv« explicit mögöttes elvei és szempontjai. A »társadalmi létezéshez szükséges minimumhoz való állampolgári jog« minden további nélkül beletartozhat a »lényegi alkotmányos normák« közé. Ez a minimum ugyanis időről időre explicit módon megállapítható és teljesítése vagy nem teljesítése is explicit módon detektálható, megítélhető.

12.§ KÖZÜGYEKBE FOLYTATOTT KÖZCÉLÚ NYILVÁNOS ÉRVELÉS

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« létezik még egy fontos és az igazságosság minden szakaszán „átívelő” kiegészítő koncepciója, amely az »eredeti kiindulási állapotól« az »alkotmányozó, felhatalmazó szakaszon« és a »törvényhozási szakaszon« át egészen a »jogalkalmazási és bírói szakaszig« minden szinten releváns. Ez a »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« (*»public reason«*) koncepciója. Az eddig tárgyalt igazságossági koncepciók alapvetően nagyrészt a »tartalmi igazságosság mint tisztességesség« kérdéseivel foglalkoztak. A »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« (*»public reason«*) koncepciója ezzel szemben nagyrészt az »eljárásigazságosság mint tisztességesség« kérdéseire vonatkozik. Ez szorosan összefügg néhány olyan, már korábban is tárgyalt koncepcióval, mint például: a »politikai és morális legitimitás«, a »civilitás kötelessége« (*»duty of civility«*), a »nyilvános indokolás« (*»public justification«*), a »nyilvánossági kritériumok« és a hasonló kérdések (10.§). Ez a fejezet tulajdonképpen a 10.§ fejezet folytatásának is tekinthető.

12.1.§ A KÖZÜGYEKBE FOLYTATOTT NYILVÁNOS ÉRVELÉS AZ EREDETI KIINDULÁSI ÁLLAPOT NÉZŐPONTJÁBÓL

A »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« (*»public reason«*) koncepciójának már az »eredeti kiindulási állapotban« (*»original position«*) is szerepe van, illetőleg bizonyos megfontolások az »eredeti kiindulási állapot« mint a hipotetikus társadalmi szerződés modellezéséhez kialakított gondolatkísérlet nézőpontjából érthetők meg a legjobban. Az »eredeti kiindulási állapotban« a felek a »tudatlanság fátyla« (*»the veil of ignorance«*) mögött azért „gyűlnék össze”, hogy majdani társadalmi együttműködésük igazságos mint tisztességes feltételrendszerét kialakítsák, és egy »hipotetikus társadalmi szerződésben« rögzítsék. Saját maguk specifikus társadalmon belüli helyzetéről és a saját magukra vonatkozó specifikus dolgokról semmit sem tudnak a »tudatlanság fátyla« mögött, azonban az általános társadalmi és politikai dolgokról és folyamatokról rendkívül jól informáltak. Így például tisztában vannak »az átfogó doktrínák méltánylandó pluralizmusának a tényével« és annak fontos következményeivel. Például tisztában vannak azzal is, hogy az egyenként egyébként méltánylandó és »méréselt átfogó doktrínák« nézetei, normái között olyan feloldhatatlan ellentétek vannak, amelyek miatt közvetlenül az »átfogó doktrínák« között nem fognak tudni közvetlen megegyezést vagy kiegyezést kialakítani a társadalom egészét érintő kérdésekről.

A felek tudják, hogy e miatt egy, a társadalom egészének életét és életkörülményeit, valamint egymással és az állammal kapcsolatos viszonyait szabályozó,

kizárólag az ebben az értelemben vett »politikai szintre leszűkített társadalmi igazságossági koncepció« az, aminek egyáltalán bármilyen esélye lehet arra, hogy kialakítható legyen vele kapcsolatosan az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusa«. Ehhez az szükséges, hogy a »társadalmi igazságosság politikai szintre leszűkített koncepciója« egy olyan, független és önmagában álló és speciálisan a »politikai szintre leszűkített koncepció« legyen, amely nem az egyes »átfogó filozófiai, vallási és morális doktrínák« egyes tanait veszi át, mert azt más doktrínák hívei lelkiismereti okok miatt úgysem fogadnák el. Az egyes »átfogó doktrínák« egyes tanainak a közvetlen átvétele helyett a »társadalmi igazságosság politikai koncepciója« néhány releváns és alapvető fontosságú és a társadalom kultúrájában, közgondolkodásában régóta jelen lévő, széles körben ismert és alapvetően elfogadott közös kiindulási pontot keres,¹ és azokból kiindulva és azokra építkezve fogalmazza meg a »társadalom alapvető struktúrájának« a meghatározására és szabályozására szolgáló igazságossági elveit. Azért egyedül egy ilyen politikai szintre leszűkített társadalmi igazságossági koncepciónak van egyáltalán bármi esélye arra, hogy kialakítható legyen körülötte az átfedő doktrínák átfedő konszenzusa, mert e »társadalmi igazságossági politikai koncepció« igazságossági elvei, normái olyanok, hogy a társadalomban jelen lévő »mérésékelt és méltánylandó átfogó filozófiai, vallási és morális doktrínák«, illetve mérésékelt (és nem doktriner, nem szélsőséges) képviselőik a saját tanaik, értékrendjük és normáik alapján ezeket „alá tudják írni”, el tudják fogadni. Az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusa« kialakításának a kulcsa az a felismerés, hogy elegendő az, ha csak a »politikai szintű társadalmi igazságossági elveket« magukat fogadják el, és ezekben az elvekben magukban értenek egyet a felek, miközben abban már egyáltalán nem kell egyetérteniük, hogy ki miért, milyen elvi alapok, normák és értékrendek alapján értett egyet azokkal az elvekkel, amikkel egyetértett. Ez utóbbiak ugyanis precízen pontosan azok az »átfogó tanok és tételek«, amelyek kapcsán évszázados feloldhatatlan ellentétek húzódnak meg az egyes – önmagukban egyébként tisztességes, méltánylandó, megérthető és elfogadható – »mérésékelt átfogó doktrínák« között.

De miért is van ennyire szükség egy mindenki által elfogadható, »átfedő konszenzussal« létrehozott közös, nyilvánosan ismert és nyilvánosan elfogadott »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepcióra«? A rövid válasz az, hogy ez az egész írás erről szól. Mármost arról, hogy miért van szükség egy ilyen politikai koncepcióra. A kicsit hosszabb válasz kifejezetten a jelen fejezet témája, a »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« (»public reason«)

¹ Az írás első része az ilyen kiindulási pontokat vette sorra, például: (i) a »társadalom mint az együttműködés tisztességes rendszere« (4.§); (ii) a »polgárok mint szabad és egyenlő személyek« (6.§); (iii) a »jól elrendezett társadalom« (és a »társadalmi szerződés« eszméje) (6.§); (iv) a »társadalom alapvető struktúrája«, »alapvető háttérintézményei« és a »háttérigazságosság« (8.§); (v) az »eredeti kiindulási állapot«, a »társadalmi szerződés« mint gondolat és ennek a »hatalom politikai és morális legitimitációjával« kapcsolatos összefüggései (10.§; 12.§)

konceptiója kapcsán az, hogy azért, mert a társadalom életében előforduló és a társadalom egészét érintő ügyekben, vitás kérdésekben, különösen a »*lényegi alkotmányos kérdéseket*« és az »*alapvető szabadságjogokat és jogokat*«, valamint a »*társadalom alapvető struktúrájának működését*« és a »*háttérigazságossági rendszert*« érintő kérdésekben szükség van egy »*közös és nyilvános morális viszonyítási rendszerre*«, és szükség van arra, hogy létezzen a döntések és intézkedések megindoklásának és igazolásának egy *nyilvánosan* ismert és elismert elvi és morális alapja. Ellenkező esetben a társadalom a legalapvetőbb kérdésekben sem tud egyről a kettőre jutni.

Egy »*közös és nyilvános morális viszonyítási rendszer*«, és a döntések igazolásának és indoklásának nyilvános alapja nélkül valójában minden egyes ügyben, minden egyes cselekedet vagy nem cselekedet, döntés vagy nem döntés² relativizálható, mert semmilyen alapja nincs annak, hogy a „köz ügyeit” a „nem közügyektől”, a „közjót” a „rossztól”, a „közérdeket” a „magánérdekektől”, a „fontosat” az „irrelevánstól” bárki, bármilyen nyilvánosan ismert és elismert elvi alapon el tudja különíteni. E probléma társadalomromboló és mérhetetlenül káros és kártékony összefüggéseivel az 1.§ és a 2.§ fejezetekben részletesen foglalkoztunk.

A társadalmi igazságosság politikai koncepciójának az »*átfogó mérsékelt doktrínák átfedő konszenzusával*« történő elfogadásával létrejön az a *közös és nyilvános* politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció, amely ezt a »*közös és nyilvános morális viszonyítási rendszert*«, és a döntések igazolásának és indoklásának a nyilvános alapját (*»public basis of justification«*) jelenti. Ez az, ami alapján adott döntés, intézkedés, tett, vélemény politikailag és morálisan megindokolható, igazolható, illetőleg ez az, ami megteremti a közügyeket érintő döntések, tettek, vélemények, javaslatok »*politikai és morális legitimitásának*« a nyilvánosan ismert és elfogadott, »*közös és nyilvános alapját*« (10.§). A közügyeket, a közérdeket és a közjót tekintve az a »*politikailag és morálisan legitim*« és igazolható intézkedés, amely erre a »*közös és nyilvános »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepcióra«* mint az »*indoklás és igazolhatóság közös és nyilvános alapjára*« visszavezetve megindokolható, igazolható. Vegyük észre: nem a konkrét döntéssel vagy javaslattal kell egyetérteni, hanem a megindoklásának, igazolásának a *közös és nyilvános* alapjai-

² Sokan gyakran esnek abba a hibába, hogy adott közügyben csak a tényleges cselekedetekre, meghozott intézkedésekre fókuszálnak, és elmennek amellett a rendkívül súlyos probléma mellett, amikor nem a cselekvés, hanem annak hiánya okozza a problémákat. A »*jóra való restség*« mint főbbün a közügyekben is megjelenik. Adott hatalom tisztességessége, politikai és morális alkalmasságának és legitimitásának a megítélése szempontjából nemcsak egyoldalúan azokat a dolgokat kell nézni és értékelni, amiket döntések, intézkedések formájában vagy egyéb módokon megtesz. Legalább ekkora súllyal esik latba és legalább ekkora jelentőségutalajdonítással kell figyelembe venni mindazokat a közjót és a köz érdekeit érintő közügyeket, amelyekben nem tesz semmit, nem dönt semmit, pedig tétlenségének és a megfelelő intézkedések, döntések halogatásának vagy tudatos megtagadásának súlyos és káros társadalmi következményei vannak.

val, azaz azokkal az igazságossági elvekkel, értékekkel, normákkal, amelyek a »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció« sajátjai.

Végző soron a »társadalmi igazságosság politikai koncepciójának« a kialakításával az »eredeti kiindulási állapotban« a »hipotetikus társadalmi szerződést« megalkotó felek célja az, hogy

- (i) egyrészt létrehozzák azt a »nyilvános«, azaz »nyilvánosan ismert és elismert«, és közös »politikai szintre leszűkített társadalmi igazságossági koncepciót«, amely alkalmas az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusára« és egyben alkalmas arra, hogy össztársadalmi szinten működőképes és »generációkon át« stabil és fenntartható módon szabályozza a társadalmi igazságosság alapvető kérdéseit, és elrendezze a »társadalom alapvető struktúráját« (8.1.§);
- (ii) másrészt a »társadalmi igazságosság nyilvános politikai koncepciójának« a létrehozásával megteremtse a közügyeket érintő javaslatok, döntések, intézkedések és tettek »nyilvános igazolhatóságának és indokolhatóságának az alapjait«, amelyek »közös és nyilvános morális viszonyítási rendszerként« is szolgálnak az ilyen közügyekkel kapcsolatos javaslatok és intézkedések »politikai és morális legitimitásának« a megítéléséhez.

Ahhoz azonban, hogy az »eredeti kiindulási állapotban« kialakított »nyilvános igazságossági elvek« működőképesek legyenek, továbbá valóban a »nyilvános igazolhatóság és megindokolhatóság alapjául« szolgáljanak, már ekkor szükség van egy másik, az »igazságosság tartalmi elveit« kísérő és elsősorban a »procedurális (eljárás) igazságosságra« vonatkozó koncepcióra és megegyezésre is. Ez a kísérő, kiegészítő koncepció (a) az ügyek kivizsgálásának, értékelésének és megvitatásának »nyilvános irányelveit és eljárási elveit« kell, hogy tartalmazzá, (b) valamint azt, hogy a társadalom egészét érintő »politikai szintű« kérdésekben (de legalább a »lényegbeli alkotmányos kérdésekben«, és az »alapvető igazságossági kérdésekben«) mégis milyen kritériumok alapján, mely információk, ismeretek és érvek azok, amelyek relevánsnak számítanak és amelyeket ezért mindenképpen figyelembe kell venni; s ebből eredően melyek a kifejezetten irreleváns szempontok és információk.

Ezt az alapvető »procedurális (eljárás) igazságossági koncepciót« valójában már az »eredeti kiindulási állapotban« tisztázni kell, különben kérdésessé válhat, hogy a felek mégis milyen alapon értettek egyet bármiben. Ha a felek megállapodásának az alapjai nem érvényesek, mert megállapodásuk nem megfelelő eljárási igazságossági elveken alapul (például »ököljog«), az a felek megállapodásának, azaz »hipotetikus társadalmi szerződésének« – azaz a »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepciójának« és így a »közügyek nyilvános igazolhatósága és indokolhatósága alapjainak« – az érvényességét s így »morális és politikai legitimitációját« is aláássa és megkérdőjelezhetővé teszi. Így például egy kikényszerített vagy manipuláción vagy erőfölénnyel való visszaéléseken vagy egyes résztvevők megfélemlítésén, elhallgattatásán vagy háttérbe szorításán alapuló megállapodás akkor sem tekinthető morálisan és politikailag érvényesnek, ha a háttérbe szorított vagy megfélemlített felek színleg egyetértenek vele. Mindezek okán az »eredeti kiindulási állapotban« a felek által létrehozott »hipotetikus társadalmi szerződés« valójában két fő részből áll:

- (i) Tartalmi igazságosság. Elsőként is, egy ilyen megállapodás a »*társadalom alapvető struktúrájának*«, annak »*alapvető társadalmi igazságossági hátterintézményeinek*«, és a »*háttérigazságosság rendszerének*« a meghatározására és szabályozására irányuló »*politikai szintű társadalmi igazságossági koncepcióból*« és ennek a »*politikai szintű igazságossági elveiből áll*«. Ez a »*tartalmi igazságosság elveit*« rögzíti. Ilyen »*politikai szintű igazságossági koncepció*« például az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*«.
- (ii) Procedurális igazságosság. Másodszor, a megállapodás bizonyos *eljárési irányelveket*, ha úgy tetszik, a »*procedurális igazságosság elveit és szabályait*« is kell, hogy rögzítse. Mik is ezek a »*procedurális igazságossági elvek és szabályok*«? Ezek az »*érvelés és indokolás elvei és szabályai*«, valamint a releváns információkra, szempontokra és bizonyítékokra vonatkozó elvek és szabályok. Az egyik alapvető kérdés az, hogy figyelembe véve a »*mérsékelt átfogó doktrínák méltánylandó pluralizmusának a tényét*«, és e ténynek a konzekvenciáit, egyáltalán milyen típusú szempontokat, érveket, indokokat lehet behozni a társadalom egészének életét érintő »*politikai szintű*« társadalmi igazságossági kérdésekről és »*közügyekről folytatott nyilvános érvelésbe és vitákba*« (*»public reason«*). Ezek azok az eljárési (és módszertani) jellegű irányelvek és szabályok, amelyek alapján
 - (a) a megfelelő módon lehet eljutni a politikai szintű igazságossági elvek meghatározásához;
 - (b) el lehet dönteni adott ügyben, hogy mely igazságossági elveket kell alkalmazni és hogyan;
 - (c) megítélhető, hogy vajon érvényesülnek-e és mennyiben érvényesülnek az igazságosság elvei, és
 - (d) meghatározható, hogy milyen jogszabályok és közpolitikai és szakpolitikai programok és intézkedések szükségesek az adott társadalmi körülmények között a politikai szintű társadalmi igazságossági elvek minél hathatósabb érvényesítéséhez.

12.2.§ A POLITIKA MORÁLIS LEGITIMÁCIÓJA ÉS A CIVILITÁS KÖTELESSÉGE

Korábban, a 10.§ fejezetben és más helyeken is sok szót ejtettünk már a hatalom »*morális és politikai legitimációjának*« a kérdésköréről, valamint ehhez kapcsolódóan a »*civilitás kötelezettségéről*«. E koncepciókra a »*közügyekben folytatott nyilvános érvelés*« (*»public reason«*) kapcsán újra vissza kell térjünk, mert e koncepciók elválaszthatatlanul együtt járnak.

A »*politikai és morális legitimáció elve*« megköveteli és a hatalom gyakorlóival szemben abszolút »*erkölcsi és politikai legitimációs követelményként*« támasztja azt, hogy – szembesülve a »*méltánylandó pluralizmus tényével*« és tudomásul véve annak következményeit – a »*lényegbeli alkotmányos kérdéseket*«, a »*társadalom alapvető struktúráját*«, annak »*alapvető társadalmi igaz-*

ságossági háttérintézményeit»,³ a »háttérigazságosság rendszerét«, az »elsődleges prioritású társadalmi javakat« és a társadalom polgárainak életét, életkörülményeit és egzisztenciális biztonságát érintő összes »közpolitikát és szakpolitikát« érintő kérdésben a hatalom a társadalom »minden egyes polgára számára« megfelelő módon, »nyilvánosan indokolja és igazolja« javaslatait, intézkedéseit, döntéseit, de nem döntéseit és nem cselekvéseit is.

Ez a »nyilvános igazolás és indokolás« azonban nem akárhogyan, az első, a hatalom gyakorlóinak útjába kerülő ötlet vagy jól hangzó mondás alapján kell történjen. Nem elég az, ha a hatalom „csak úgy mond valamit” indokolásként – *valamit*, ami épp az eszébe jut vagy ami a saját hatalmi szempontjai és érdekei alapján épp kézenfekvőnek tűnik. A »nyilvános igazolás és indokolás« mindig visszavezethető kell legyen a »közös és nyilvános politikai szintű igazságossági koncepció« elveire, értékeire, normáira és szabályaira, és a nyilvánosan ismert és elismert közérdekekre. Ráadásul időben, azaz *longitudinális*, azaz hosszmetzeti képből vizsgálva is konzisztensnek, ellentmondásmentesnek, koherensnek, következetesnek és igaznak kell lennie. Amire tegnapelőtt valid szempontként hivatkoztunk, az tegnap is, ma is és holnap is érvényes szempont kell legyen. Az nem megy, hogy az egyik esetben valamilyen, akármilyen, bármilyen – elsőre elvszerűnek hangzó – indokolással igazolja a hatalom az egyik döntését, majd egy másik esetben és egy másik időben ennek az ellenkezőjével egy másik döntését. Az ilyen *ad hoc*, inkonzisztens és „hosszmetzeti képből” egymásnak teljesen ellentmondó, netán egymást kölcsönösen kizáró érvekből álló indokolás valójában nem több mint *handabandázás* a hatalom gyakorlóinak részéről.

A közös és nyilvánosan ismert és elismert politikai igazságossági elvekre, a nyilvánosan közérdeknek és közcélnek elismert közügyekre kell visszavezetni minden közügyeket érintő nyilvános érvelést, igazolást és indokolást. Minden ellenkező esetben megkérdőjelezhető a döntések és intézkedések (vagy nem döntések és nem cselekvések) »erkölcsi és politikai legitimitása«, illetőleg a

³ Emlékeztetőül: mint *abszolút minimum* ezen háttérintézmények közé tartozik az (i) *oktatási rendszer teljes vertikuma* (a bölcsődétől az egyetemig) és (ii) az összes, az »alapvető társadalmi biztonságot garantáló társadalmi biztosítási rendszer«, azaz (ii/a) a *társadalmi egészségbiztosítás és az egészségügyi ellátórendszer*; (ii/b) a »társadalmi balesetbiztosítás«, (ii/c) a »társadalmi munkanélküliség biztosítás« (és a *tisztességes(!) közmunka-programok*), (ii/d) a »társadalmi rokkantság biztosítás, és (ii/e) a »társadalmi nyugdíjbiztosítás«. Az »önbecsülés és a szegénymentes élet, valamint az alapvető szabadságjogok tisztességes értékének a megőrzéséhez szükséges társadalmi alapfeltételek« részeként a »feltétel nélküli társadalmi minimumot« azért nem soroljuk fel külön, mert az az »igazságosság elveinek lexikális prioritásban legelöl lévő része«, s mint ilyen a »társadalom alapvető struktúrája« magában kell, hogy foglalja a »tisztes lakhatás« feltételeinek a biztosításával együtt (11.§). Ezeket felül számos más kiegészítő esélyteremtési és szociális biztonságot garantáló intézmény, program létezhet egy adott társadalomban, de az *abszolút kötelező minimumként* felsorolt »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű háttérintézmények« végső soron képesek lefedni és le is kell, hogy fedjék a kezelendő társadalmi igazságossági problémákat.

hatalom aktuális gyakorlóinak az »erkölcsi és politikai legitimitása és alkalmassága«. A hatalom »erkölcsi és politikai legitimációja« komoly kérdés. Ha ez elvész, az azt jelenti, hogy a hatalom gyakorlóinak megszűnt az erkölcsi alapja és a politikai felhatalmazása és tulajdonképpeni jogosultsága a hatalom gyakorlására. Az »erkölcsi, politikai legitimációját« vesztett hatalom, még akkor is, ha közjogi értelemben formálisan még jogosan gyakorolja a hatalmat, a továbbiakban erkölcsi értelemben nem nagyon különbözik attól, mintha egy rablóbanda fosztogatná az ország lakosait, államhatalmi eszközöket is felhasználva (SZENT ÁGOSTON, i. sz. 413–426; AQUINÓI SZENT TAMÁS, 1259–1265).

Mi a helyzet az »eredeti kiindulási állapotban« a »társadalmi igazságosság politikai koncepciójának és elveinek« a meghatározásakor? A felek itt is tisztában vannak a »mértánylandó pluralizmus tényével«, ennek következményeivel és az ebből eredő követelményekkel. Tudják, hogy akármivel, akárhogyan nem indokolhatják és igazolhatják javaslataikat, döntéseiket egymás felé a társadalom egészét és minden egyes polgárjának életét, életkörülményeit és biztonságát érintő »politikai szintű társadalmi igazságossági« kérdésekben. Mint korábban kifejtettük, a felek a »tudatlanság fátyla« mögött saját maguk személyére, társadalmi helyzetére és a hasonlókra semmiféle specifikus ismerettel nem rendelkeznek, viszont rendelkeznek minden szükséges általános társadalomtudományi, politikai, társadalompszichológiai és hasonló ismerettel, ami ahhoz szükséges, hogy kompetens módon tudjanak részt venni a társadalmi igazságosság elveinek a kialakításában és a »társadalmi szerződés« létrehozásában. Az ebben az értelemben vett »közügyekben folytatott nyilvános érvelésük« során felhasználhatják (a) ezeket az általános ismereteket; (b) a józan eszüket és a józan ész követelményeinek megfelelő általános érveket, logikai következtetéseket és érvelési módszereket; (c) a »tudomány« evidenciáit, érveit és következtetéseit, feltevé, hogy ezek nem ellentmondásosak és vitatottak.

Vegyük észre: az »eredeti kiindulási állapotban« még nincs meg az a közös és nyilvánosan ismert és elismert »politikai igazságossági koncepció«, amelyre ilyenkor vissza lehetne hivatkozni az egyes javaslatokat, hisz épp azért gyűlte össze a felek, hogy ezt kialakítsák. Ugyanakkor ebben a szakaszban is fontos az »igazságosság politikai koncepciójáról« szóló javaslatok és döntések »politikai és morális legitimitásának« a biztosítása. És ezen a szinten a »józan eszünkön«, a »józan ész követelményeinek megfelelő érvelésen és általános tényeken«, valamint a »letisztult tudományos tényeken és evidenciákon« és az »általános társadalmi, politikai és pszichológiai ismereteken« kívül nem sok mindenünk van akkor, ha meg akarunk felelni a »politikai és erkölcsi legitimáció« követelményének.

Mi is az, amit ebből a fenti felsorolásból nem kifejtettünk, hanem tudatosan kizártunk? Először is kizártuk az összes »átfogó liberális és egyéb filozófiai, vallási, és erkölcsfilozófiai doktrínát« és ezek átfogó tanait, értékrendjét, normáit és különösen ezeknek az átfogó doktrínáknak »az igazságra«, »a teljes igazságra«, annak megismerhetőségére és az emberi élet morális értelmére és értékességére vonatkozó átfogó tételeit. Ezek a tantételek – bármennyire is mélt-

tányolhatók és megérthetők a saját maguk doktrínájának megfelelő kontextusban és bármennyire tanulságosak és értékesek is – az egyes »átfogó doktrínák« között sokszor évszázadok óta fennálló, feloldhatatlan ellentétek és az egymással egymást kölcsönösen kizáró logikai viszonyban álló tételek miatt, továbbá a »méltánylandó pluralizmus tényét« tudomásul véve, nem építhetők bele a »közügyekben folytatott nyilvános érvelésbe«, mert ezzel lehetetlenné tennénk a »politikai szintű igazságossági koncepció« kialakításának és az »átfedő konszenzus« létrehozásának még az esélyét is.

A társadalom minden egyes polgárának elemi létérdeke viszont, hogy létrejöjjön az a »közös és nyilvános morális kiindulási pontokból álló viszonyítási rendszer« és az a »közös és nyilvános politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció«, amely lehetővé teszi a társadalom egészének a stabil, kiszámítható és békés fejlődését, valamint a társadalmi együttműködés terheinek és hasznainak az igazságos mint tisztességes megosztását. Ezért a »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció« kialakítási folyamatába – abszolút közös, össztársadalmi és a társadalom minden egyes polgára számára létfontosságú érdekként – semmilyen körülmények között nem lehet beengedni az egyes »átfogó doktrínák« évszázadok óta feloldhatatlan ellentéteit és nem szabad hagyni, hogy akár a „vallásháborúkat”, akár a felvilágosodás kori vallás- és egyházellenességet vagy bármilyen más, ideologikus és doktriner eszmei háborút az »egyes mérsékelt doktrínák egyes kevésbé mérsékelt hívei« a »közös és nyilvános politikai szintű igazságossági koncepció« kialakítása ürügyén ezen a „hadszíntéren” is újra elkezdjenek egymással lejátszani. Ez a fajta ideológiai háború ugyanis magát a doktrínák közti évszázados ellentéteket nem fogja megoldani, cserébe viszont ellehetetlenítheti még az esélyét is annak, hogy a közös létérdekeket jelentő össztársadalmi ügyeket tekintve kialakulhasson egy értelmes politikai szintű igazságossági koncepció és ezzel megeremthódhessenek a társadalom békés, kiszámítható fejlődésének a legalapvetőbb feltételei. Azt sem szabad hagyni, hogy egyes mérsékelt átfogó doktrínák szélsőséges és doktriner hívei túszul ejtsék az egész társadalmat egyes doktriner és a »nem politikai szintre« tartozó átfogó jellegű nézeteik politikai szintre való folyamatos előretuskolásával. Ha azonban valamilyen módon mégis belekeverednének és beépülnének a »közügyekben folytatott nyilvános érvelésben« felhasználható érvek, indokok közé valamely »átfogó liberális, vallási, erkölcsi és egyéb filozófiai doktrínák« nem politikai szintre tartozó és »átfogó jellegű nézetei«, az a folyamat és a folyamat során kialakuló megoldások, döntések politikai és morális legitimációját ásná alá és sodorná veszélybe.

Figyelemre méltó, hogy Rawls nemcsak az »átfogó filozófiai, vallási és erkölcsfilozófiai doktrínák« nézeteit zárja ki (a fentiekben ismertetett felsorolásával) az »eredeti kiindulási állapotban« az »igazságosság politikai koncepciójának« kialakítására irányuló, »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« során felhasználható érvek és szempontok közül. Rawls álláspontja szerint ugyanez vonatkozik bizonyos komplex és bonyolult közgazdaságtani elméletekre, mint például az »általános egyensúly elmélete« (»general equilibrium theory«) és a hasonlók. Ennek két oka van: (a) egyrészt ezek az elméletek valamilyen módon

egy fennálló *status quo*-ban is gyökereznek, nem vegyítiszta elméletek vagy olyan abszolút törvényszerűségek, mint például a természettudományos vagy matematikai törvények. (b) Másrészt túl bonyolultak és túl nehezen átláthatók az egységsugarú polgárok számára, ezért az ilyen elméletek beemelése a »közügyekben folytatott nyilvános érvelésbe« valójában ellentétes a »nyilvánossági kritériumokkal« és szükségképpen számos polgár érdemi vitából való kiszorulásához és az érvelések átláthatatlanságához vezethet.



Amikor a »közügyekben folytatott nyilvános érvelésről« van szó a politikai szintű igazságossági koncepció elveinek a meghatározása kapcsán, akkor az a tudás, azok az információk és ismeretek és az az érvelési mód, amiket felhasználnunk, olyanok kell legyenek, hogy az átlagos polgárok az átlagos ismereteik alapján, a józan eszük alapján is fel tudják fogni ezeket. Ellenkező esetben a politikai koncepció nem lesz alkalmas arra, hogy a későbbi döntések politikai legitimitációjának az alapjául szolgálhasson.

John Rawls: *Justice as Fairness: A Restatement* (2001)



Másképp fogalmazva, az olyan elméletek, amelyeknek a megértését, átlátását reálisan nem várhatjuk el a társadalom egy-egy átlagos értelmi képességű tagjától, szimplán nem alkalmasak arra, hogy bármilyen módon meghatározó szerepet játsszanak egy »szabad emberhez méltó demokrácia« társadalmi, politikai és gazdasági működését meghatározó politikai igazságossági koncepció kialakításában. Ha ugyanis ilyen, átlagos józan ésszel nem átlátható és nem felfogható elméleteken alapulhatna az átlagos polgárok mindennapjait meghatározó »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció«, akkor az átlagos polgárok teljesen kiszorulhatnának a saját életüket meghatározó politikai folyamatokból és a »közügyekben folytatott nyilvános vitákból«; s az életüket meghatározó döntéseket mindenféle »szakértők« hoznák meg a fejük felett, az átlagpolgár által át nem látható szempontok és motivációk alapján.

Az itt szóban forgó döntések a lényegüket tekintve elsődlegesen soha nem szakmaiak (még ha számos szakmai és technikai részlettel is jellemezhetők), hanem mindig alapvető értékválasztásokat is rejtenek magukban. Az, hogy bizonyos szakmák szakértői magas szintű technikai tudással rendelkeznek az élet egy-egy szegmensének egy-egy speciális szakmai aspektusáról, semmiféle többletjogosítványt nem ad nekik arra, hogy mások életét fundamentálisan meghatározó döntéseket hozzanak meg mások kizárásával és mások feje felett. Az itt szóbanforgó döntések lényegét – minden technikai, technokrata és szakmai kellék ellenére – olyan morális és értékválasztási kérdések jelentik, amelyek eldöntésére az úgynevezett szakértők semmivel sem felkészültebbek és kompetensebbek, mint bárki más, és semmi sem jogosítja fel őket, hogy ezekben a kérdésekben az ő szavuk nagyobb súllyal essen latba, mint bárki másé.

Ez az alapvető oka annak, hogy Rawls nemcsak az »*átfogó doktrínák*« tanait, de a nehezen átlátható, nehezen megérthető és technikailag komplex elméleteket is kizárja a »*közügyekkel kapcsolatos nyilvános érvelés*« elfogadható szempontjai, érvei és hivatkozási alapjai sorából.

Az eddigiekben az »*átfogó doktrínák*« tanaival, illetőleg egyes túlzottan komplex és az átlagos polgár által józan ésszel nem feltétlenül felfogható⁴ közgazdasági és egyéb elméletekkel kapcsolatosan mondtak arra vonatkoznak, hogy alapvetően ne az ilyen érvek, tanok és szempontok képezzék a »*közügyekben folytatott nyilvános érvelés*« alapvető érveit és az e folyamat során kialakuló döntések elvi alapjait (különösen ne úgy, hogy még maga a normatív követelmény is az ilyen érvek kvázi kötelező használata legyen). Ez azonban nem jelenti azt, hogy a »*közügyekkel kapcsolatos nyilvános érvelés*« során a felek ne tájékoztathatnák egymást arról, hogy például az ő »*átfogó jellegű nézeteik*« szerint egyik vagy másik szempont vagy megfontolás milyen alapon lenne elfogadható vagy épp milyen alapon nem fogadható el. Ez nem tilos. Sőt, ha a felek nem egymást akarják »*megtéríteni*« a saját liberális vagy vallási doktrínáik elfogadására, akkor kifejezetten hasznos, bizalomerosztó és egymás szempontjainak a kölcsönös megértését elősegítő dolog lehet az, hogy a párbeszéd során elmagyarázzák egymásnak, hogy a saját hitviláguk alapján a politikai igazságosság koncepciójának egyes elemei miért elfogadhatók vagy milyen módosításokkal lennének elfogadhatók vagy mi az, ami számukra lelkiismereti okokból egyáltalán nem fogadható el és miért.

Végző soron maga az igazságosság politikai koncepciója is, az igazságosság elvei is és a későbbiekben ezek egy-egy helyzetre való alkalmazása is egy olyan iteratív párbeszéd során kell kialakuljanak, amelyben az első induló pozícióban jónak gondolt koncepciók és megoldások a többiek szempontjai és észrevételei mentén még sokat változhatnak, módosulhatnak. Ebben az iteratív egyeztetési folyamatban, amely végző soron a »*reflektív egyensúlyi állapot*« kialakulásához vezet, fontos szerepe van egymás kölcsönös megértésének, amelyet nagymértékben elősegít az, ha a felek megosztják egymással, hogy az ő átfogó jellegű nézeteik alapján mi, miért és hogyan fogadható el. Ha a megegyezés egy ilyen informált folyamatban és egymás szempontjainak az alaposabb kölcsönös megértésén alapul, az végző soron a kölcsönös bizalmat is és a kialakult megoldás politikai stabilitását is nagymértékben előmozdíthatja. Mindazonáltal a »*civilitás kötelessége*« azt követeli meg mindannyiunktól, hogy ne egymás »*átfogó nézetrendszerére*« akarjuk »*megtéríteni*« a másik felet, és ne is a saját »*átfogó doktrínánk*« értékrendjét, normáit akarjuk ráerőszakolni a társadalom egészére, hanem az itt releváns, a közügyeket érintő alkotmányos, törvénykezési és közpolitikai kérdésekben kellő időben térjünk rá a »*közügyekben történő nyilvános*

⁴ Fontos tisztázni: itt nem az átlagpolgár értelmi képességeivel van a probléma. Ez mint elv arról szól, hogy olyan tételek, elméletek, nézetek, amelyeknek a megértése a társadalom átlagos értelmi képességű polgáraitól nem várható el reálisan, nem alkalmasak arra, hogy a társadalom minden egyes polgárának, így a legtöbb átlagos polgárának a politikai igazságosság koncepciójának kialakítását és elfogadását bármilyen módon meghatározza.

érvelés» »*procedurális igazságossági*« normái és eljárási követelményei szerinti érvelésre; azaz a saját javaslatunk, álláspontunk, véleményünk helyességéről ne az átfogó nézeteink, hanem a »közös és nyilvános politikai szintű igazságossági koncepció« értékei, alapelvei, célrendszere és normái alapján s ezekre visszavezetve és hivatkozva próbáljuk meggyőzni a másik felet.

A politikai legitimáció elve. A »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« (»*public reason*«) koncepciója és a »*procedurális igazságosság*« normái bevezetésének az egyik alapvető oka az, hogy miután a politikai hatalom a »szabad és egyenlő polgárok« egyéni szabadságai egy részének a leadásából keletkező kollektív hatalomból áll össze, a politikai hatalom tulajdonosa »a nép« (»*We the People*«), ebben minden egyes polgárnak egyenlő részesedése (résztulajdona) van, viszont a politikai hatalmat tipikusan nem »a nép« és nem is maguk a polgárok gyakorolják, hanem a megbízásukból tevékenykedő kormány, politikusok és állami szervek. Ezért »a nép« (»*We the People*«) kollektív hatalmának egy részét, a »közönséges hatalmat« (»*ordinary power*«)⁵ »a nép« (»*We the People*«) megbízásából és »a nép« (»*We the People*«) »alkotmányozó, felhatalmazó hatalmával« (»*constituent power*«) biztosított felhatalmazás és kikötött feltételek alapján gyakorló „Hatalom” mint megbízott minden esetben képes kell legyen annak hiteles igazolására, hogy a politikai hatalmat a megbízói érdekében használta fel. Ez az igazolás a »morális és politikai legitimációjának« az abszolút és megkerülhetetlen feltétele. A »morális és politikai legitimáció elve« és koncepciója részletesebben a következő:

- (i) Egyrészről a politikai hatalom mindig, kivétel nélkül *kényszerítő* jellegű, amelyet a mindenkori állam mint a törvénykezési hatalom monopóliumával és a törvények kikényszerítéséhez szükséges hatalom monopóliumával rendelkező erőszakszervezet támaszt alá. Az állam mint erőszakszervezet végrehajtó hatalmát pedig a kormány gyakorolja.
- (ii) Másrészről azonban egy »szabad emberhez méltó demokráciában« ez az állam és a kormány által gyakorolt hatalom mindig a közösség kollektív hatalmából ered, azaz a »szabad és egyenlő polgárok« saját szabadságából a közjó és a közérdek előmozdítása céljából mintegy »leadott hatalomrészekből« összeálló »kollektív hatalom«, amely »a nép« hatalma (»*We the People*« mint a »szabad és egyenlő polgárok« kollektív közösségéé nem pedig az államé, a kormányé vagy bárki másé).

⁵ »A nép« (»*We the People*«) kollektív hatalma lényegében a politikai hatalmat gyakorlók »közönséges hatalmához« (»*ordinary power*«) képest magasabb rendű, »alkotmányozó és felhatalmazó hatalmat« (»*constituent power*«) jelent. Ezért pontosan nem arról van szó, hogy a politikai hatalmat gyakorlók a nép megbízásából a nép kollektív hatalmát gyakorolják. Valójában a politikai hatalom gyakorlói azt a »közönséges hatalmat« gyakorolják csak és csak olyan feltételekkel »a nép« (»*We the People*«) megbízásából, amellyel »a nép« a magasabb rendű »alkotmányozó, felhatalmazó hatalmánál« fogva felruházta őket. Ez is egy fontos ok a politikai hatalmat gyakorlók nyilvános hatalomgyakorlására, a nyilvánossági kritériumokra, a nyilvános elszámoltathatóságra, a »civilitás kötelességére«, a »nyilvános indokolás, érvelés és igazolhatóság« (»*public justification*«) követelményeire.

(iii) Végül, miután minden egyes polgárnak, függetlenül társadalmi, jövedelmi, vagyoni helyzetétől szigorúan azonos, egyenlő részesedése (kvázi részvénye) van ebben – az állam és végrehajtó szervei által »a nép« időleges megbízásából, a »közjó előmozdítása érdekében« gyakorolt – kollektív hatalomban *abszolút tisztességességi és »morális és politikai legitimációs követelmény«* és elvárás a politikai hatalmat gyakorló állammal és kormányával szemben, hogy ezt a hatalmat úgy gyakorolja, különös tekintettel a »lényegi alkotmányos kérdések« és az »alapvető társadalmi igazságossági kérdések« tekintetében, hogy a kollektív hatalom minden egyes egyenlő részesedéssel bíró birtokosa, résztulajdonosa (azaz minden egyes polgár) el tudja fogadni a saját nyilvános érvelési körbe tartozó nézetei alapján azt, hogy a politikai hatalom gyakorlása alapvetően a »közös és nyilvános politikai igazságossági koncepció elveinek« megfelelően és a »közcélok, közérdek és közügyek előmozdítása érdekében« történik (még ha tartalmilag nem is minden polgár ért egyet minden döntéssel).

Ez a fenti megfogalmazás és maga a tényleges helyzet attól ilyen bonyolult, mert reálisan nem várható el, hogy minden polgár, mindig, mindenben egyet értsen, hiszen számos olyan közpolitikai és »lényegi alkotmányos kérdés« merülhet fel, amelynek nem is biztos, hogy létezik egyetlen igaz megoldása. Ezért az alapvető elvárás az »a nép« (*»We the People«*) kollektív hatalmát »a nép« megbízásából gyakorlókkal szemben, hogy (a) a »közös és nyilvános politikai igazságossági koncepciónak« megfelelő módon történjen a politikai hatalom gyakorlása; (b) s a »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« normáinak megfelelően történjen meg a politikai hatalmi döntések »nyilvános és közös igazságossági alapelvekre« és az »alapvető közcélokra és közérdekekre visszavezetett indokolása és igazolása«; (c) és minden egyes polgár meg tudjon arról győződni, hogy a politikai hatalom gyakorlása a »közös és nyilvános politikai koncepció igazságossági elveinek megfelelően«, és a »közcélok, közérdekek és közügyek megfelelő előmozdítása érdekében« történt és ténylegesen ebbe az irányba is mozdultak el a közügyek (még ha tartalmilag nem is ért egyet minden politikai döntéssel). Ezek azok a »politikai és morális legitimációs elvek«, amelyeket az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« szerint a politikai hatalom gyakorlása során teljesíteni kell.

Ehhez kapcsolódik az, hogy amikor a polgárok maguk is részt vesznek a »közügyekről folytatott nyilvános érvelésben«, akkor tulajdonképpen abban a »nyilvános politikai folyamatban« vesznek részt, amely a politikai hatalomgyakorlás tartalmi kérdéseiről és módjáról szól. Másképp: ez a folyamat arról szól, hogy melyik polgár szerint mit kell tegyenek a politikai hatalom gyakorlói a köz ügyeit és a társadalom egészét érintő kérdésekben. A tét egy-egy közpolitikai döntés, azaz az, hogy az állam az államhatalmi kényszerítő eszközöket is bevetve milyen intézkedéseket fogantatosítson minden egyes polgárra vonatkozóan. Ezért minden egyes polgár köteles a közhatalom felhasználásának tartalmát és módját érintő kérdésekben kinyilvánított tulajdonképpeni politikai véleményét a »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« szabályainak

megfelelően kifejteni, indokolni és igazolni a többiek felé. Magyarán: nem lehet felelőtlenül, zsigerből összevissza beszélni, ötletelgetni. Mindenki át kell, hogy érezze a köz ügyeiben való megnyilvánuláskor a saját felelősségének a súlyát és a saját véleményével, szavaival kapcsolatos felelősségét. Ezekben az esetekben ugyanis a polgár véleménye arról szól, hogy *őszinte* az állam az *államhatalmi eszközökkel* mit írjon elő minden polgár számára, és *mit kényszerítsen* ki minden egyes polgár esetében.

Ezért az ilyen kérdésekben a véleményt nyilvánító vagy javaslatot megfogalmazó polgárok – egymás *»kölcsonös tiszteletének köteleessége«*, a *»civilitás köteleessége«* és a *»viszonosság elve«* alapján – minden esetben a *»közös és nyilvános politikai igazságossági koncepció«* elveire, normáira és az elismert *közcélokra, közérdekekre és közügyekre* kötelesek visszavezetni véleményük, javaslatuk indokolását és igazolását. Az nem méltányolható és morálisan nem legitim indok, hogy *„ez vagy az azért legyen így vagy úgy, mert nekem ez az érdekem, vagy mert nekem ez az ötletem, vagy mert nekem így tetszik”*; s tegyük hozzá: függetlenül attól és tekintet nélkül arra, hogy mindez hogyan érint másokat. A *»közügyekben folytatott nyilvános érvelés«* során megfogalmazott indoklás nem más, mint azon javaslatuk igazolása, amely arra irányul, hogy mindenki mást mire kényszerítsen az állam azzal a politikai hatalmával, amelyet minden, a közhatalomból egyenlő részesedéssel bíró polgár kollektív hatalma és megbízása alapján gyakorol. A *»civilitás köteleességéhez«* tartozó és *»egymás kölcsonös tiszteletére«* és a *»viszonosság elvének«* érvényesítésére vonatkozó követelmény azt is jelenti, hogy a polgárok természetesen egy-egy javaslatuk megvilágítása érdekében tájékoztathatják egymást a saját átfogó jellegű nézeteikről és szempontjaikról, ezek alapján azonban nincs *»morális felhatalmazásuk és jogosultságuk«* arra, hogy más polgároknak vonatkozóan a közhatalom kényszerítő erejének a bevetését javasolják.

Fontos érteni azt is, hogy az eddig elmondottak alapján egyetlen egy polgárnak sincs több, nagyobb részesedése a *kollektív hatalomból*, mint bármelyik másik polgárnak. Egyetlen egy polgárnak sincs „több szavazata” a társadalom egészét érintő kérdésekben, mint bármelyik másik polgárnak. Ezért egyetlenegy polgárnak sincs joga és erkölcsi és politikai legitimációs alapja arra, hogy megkerülje a *»közügyekben folytatott nyilvános érvelés«* normáit és követelményeit, és mindenféle, nem a *»közös és nyilvános politikai igazságossági koncepcióra«* visszavezethető érvekkel másokra akarja kényszeríttetni az államhatalommal azt, amit ő jónak gondol, úgy, hogy még azt sem képes megindokolni vagy elmagyarázni, hogy az ő akarata hogyan is függ össze a *»közös és nyilvános politikai igazságossági koncepció«* *»igazságossági elveivel«*, illetve a *közcélokkal, közérdekekkel és közügyekkel*. Az ugyanis nem közügy és nem nyilvános indokolás, hogy *„azért kell mindenki másnak ezt vagy azt csinálni, mert én úgy gondolom helyesnek”*, vagy *„azért, mert az én vallásomból vagy liberális vagy egyéb filozófiámból ez, vagy az következik”*. Másnak ugyanis más következik a saját liberális nézeteiből vagy a saját vallásából, és bárki másnak pontosan ugyanakkora a részesedése a közhatalomból, mint a nyilvános indoklás és igazolás kötelezettségével nem tördő, saját akaratát nyilvánosan igazolni nem képes, ámde mégis erőszakosan

érvényesíteni akaró – példánk szerinti – polgárnak. Azt pedig, hogy »*morálisan mi az értékes*« és mi a »*teljes és egyetlen üdvözítő igazság*« az élet értelmével kapcsolatosan, nem doktriner polgártársunk hivatott megmondani, mert erre a választ valószínűleg csak Isten tudja, doktriner barátunk pedig bizonyosan nem az álruhában köztünk járó Isten. Az ilyen polgár, legyen az egyszerű polgár vagy akár valamilyen doktriner politikus vagy ideológus, teljes mértékben megszegi a »*civilitás kötelezettségét*«, más szóval *barbár* módon viselkedik, s teljes mértékben megszegi mind az összes polgártársa irányába kötelező »*kölcsönös tisztelet*«, mind pedig a »*viszonossági elv*« követelményeit és az ebből eredő kötelezettségeket azzal, hogy folyamatosan azzal bíbelődik, hogy saját akaratát és doktriner elképzeléseit kulturált és nyilvános érvelés, indokolás és igazolás nélkül hogyan erőltesse rá mindenkire.

Annak ellenére, hogy a fent részletezett elvek véleményünk szerint általában is megfontolandók, az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« alapvetően csak arra fókuszál, hogy a »*közügyekben folytatott nyilvános érvelés*« (*»public reason«*) elvei hogyan alkalmazandók a »*lényegbeli alkotmányossági kérdéseket*«, az »*alapvető társadalmi igazságossági és disztributív kérdéseket*« s így a »*társadalom alapvető struktúráját*«, annak »*alapvető társadalmi igazságossági háttérintézményeit*« és a »*háttérigazságosságot*« érintő problémák, javaslatok, intézkedések esetében. Létezik ezen felül számos határterületi kérdés, amely nem teljes mértékben tartozik ebbe a körbe, de mégis valamilyen módon összefügg ezekkel a kérdésekkel. Ilyenek például egyes *adózási* kérdések vagy a *vagyon* és az *örökösödés* szabályozásával kapcsolatos kérdések, amelyek nem minden tekintetben tartoznak ide, ebbe a centrális problémakörbe, ámde mégis számos összefüggést mutatnak az »*igazságosság elveivel*«, a »*disztributív igazságosság elveivel*« és a »*háttérigazságosság rendszerével*«.

Létezik azonban számos olyan problématerület is, amelyet az alkotmányos kereteknek megfelelően jogszabály-alkotási szinten is kell szabályozni, azonban nem alkalmazhatók rájuk a »*közügyekben folytatott nyilvános érvelés*« szabályai. Mondjuk például a közlekedési szabályokat rögzítő *KRESZ* esetében vagy mondjuk a kórházi fekvőbeteg-ellátás »*homogén betegcsoportok*« szerinti finanszírozási technikájának a szabályait rögzítő »*HBCs kézikönyv*« és a hasonló, technikai szintű szabályozás esetében egyáltalán nem biztos, hogy megvalósítható és életszerű az, hogy az egyes javaslatok »*nyilvános indokolását*« minden esetben elsődlegesen az »*igazságosság politikai koncepciójának*« az »*igazságossági elveire*« vezessük vissza. Ebből a szempontból meg kell különböztessük egymástól (a) azokat a »*lényegbeli alkotmányossági kérdéseket*« és »*alapvető társadalmi igazságossági és disztributív igazságossági kérdéseket*«, amelyekben feltétlenül kívánatos és remélhetően el is érhető a »*közügyekben folytatott nyilvános érvelés*« szabályainak az alkalmazása, és (b) azokat a törvénykezési, jogszabályalkotási aktusokat igénylő, de lényegesen technikaibb szintű és a »*lényegbeli alkotmányos kérdéseket*« vagy »*alapvető társadalmi igazságossági kérdéseket*« közvetlenül nem érintő problémaköröket, ahol sem nem valószínűsíthető meg életszerűen, sem nem feltétlenül kívánatos, hogy a javaslatok, döntések, intézkedések indokolását minden esetben szigorúan az »*igaz-*

ságosság politikai koncepciójának» az »igazságossági elveire« vezessük vissza. Ez utóbbi problémakörök számos tekintetben különböznek az alapvető fontosságú és a »lényegbeli alkotmányos kérdéseket« vagy a »társadalmi igazságosság és a disztributív igazságosság elveit« közvetlenül érintő sarkalatos kérdésektől. Minden »lényegbeli alkotmányos kérdést« és minden »alapvető társadalmi és disztributív igazságossági kérdést« érintő esetben alkalmazni kell a »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« elveit ahhoz, hogy a politikai hatalom gyakorlásának erkölcsi és politikai legitimitása igazolható és biztosítható legyen. A többi kérdésben ajánlatos, de adott politikai helyzettől és politikai kulturális szinttől függően mérlegelendő, mennyire bölcs és mennyire megvalósítható ezen elvek érvényesítése más területeken.

Vegyük észre azt is, hogy a »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« elvei és szabályai részben tartalmi jellegűek, részben viselkedésre, hozzáállásra vonatkoznak. (a) A tartalmi kérdés, hogy az egyes döntések, intézkedések indoklását és igazolását a »közös és nyilvános politikai szintű társadalmi igazságosság koncepciójára«, illetve a »közös és nyilvános közcélokra, közérdekekre és közügyekre« kell visszavezetni (illetve mikor kell és mikor nem feltétlen lehetséges, életszerű vagy kívánatos ezeket az indoklásokat a »közös és nyilvános politikai igazságossági elvekre« visszavezetni). (b) A magatartásra, hozzáállásra, politikai viselkedési és kommunikációs kultúrára vonatkozó szabályok, például az, hogy kifejezetten a »civilitás kötelességének«, valamint »egymás kölcsönös tiszteletben tartása« követelményének és a »reciprocitás elvének« a barbár megsértését jelenti az, ha valaki például az *ad hoc* ötleteivel, egyoldalú szempontjaival, magánügyeivel és önérdekeivel kapcsolatos és a – közcélokkal, közérdekekkel és közügyekkel sehogyan sem összefüggő – „javaslatait” (ötleteit) olyan »politikai szinten« megfogalmazott javaslatokkal (netán intézkedésekkel) akarja a többi polgárra rákényszeríteni, amely úgy a természetéből eredően (a politikai szinten való megjelenés miatt) az államhatalmat és az »állam mint erőszakszervezet« államhatalmi kényszerítő eszközeit is szükségképpen involválja.

A »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« viselkedési jellegű, és a »civilitás kötelességével«, egymás kölcsönös tiszteletben tartásának kötelezettségével és a »reciprocitás elvével« összefüggő és alapvetően a »barbárság tilalmára« és a politikai kulturáltságra vonatkozó normái, irányelvei minden esetben s minden helyzetben betartandók, még akkor is, ha tartalmi értelemben nem minden, a törvénykezést vagy az államhatalmat involváló ügyben kívánatos és lehetséges a vitában elhangzó érveket a »közös és nyilvános« »politikai szintű igazságossági elvekre« visszavezetni.

12.3.§ POLITIKAI SZINTŰ ÉRTÉKEK ÉS A KÖZÜGYEKBE FOLYTATOTT KÖZCÉLÚ NYILVÁNOS ÉRVELÉS

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« az »átfogó doktrínák méltánylandó pluralizmusának a ténye« miatt az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusának« az esélye, reménye és lehetősége céljából nem fogalmaz-

hat meg *»átfogó jellegű értékeket«*; s épp ezért tudatosan távol is tartja az ilyen *»átfogó nézetrendszerekhez tartozó értékeket«* a *»társadalmi igazságosság politikai koncepciójától«*. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy ne fogalmazna meg és ne próbálna meg érvényesíteni számos fontos és nagyszerű – a *»politikai szinthez«* tartozó és ott releváns – *»politikai értéket«*.

A társadalmi szerződés a *tartalmi* és a *procedurális* igazságosság normáiból áll:

- (a) A *»tartalmi igazságosság elveit«* határozza meg az *»igazságosság két elve«* és azok *»lexikális prioritási rendje«*;
- (b) A *»procedurális igazságosság elveit«* írja elő a *»közügyekben folytatott nyilvános érvelés«* (*»public reason«*), *»nyilvános indokolás«* (*»public justification«*), *»civilitás kötelessége«* (*»duty of civility«*); *»egymás kölcsönös tiszteletben tartásának a kötelessége«*, *»morális legitimáció«*, *»politikai legitimáció«* (*»political & moral legitimacy«*) és a *hasonlók* (10.§).

Azok a politikai szinthez tartozó, ott releváns, nem átfogó jellegű (és ezért az *»átfedő konszenzus«* lehetőségét, esélyét és reményét nem veszélyeztető), ámde mégis fontos értékek, amelyeket az *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«* megfogalmaz a *»hipotetikus társadalmi szerződés«* két fő részének megfelelően, szintén két nagy csoportra oszthatók.

- (i) A *»politikai értékek«* első csoportját az *»igazságosság mint tisztességesség«* politikai értékei alkotják. Ezek azok a politikai értékek, amelyek a *»társadalom alapvető struktúráját«*, annak *»alapvető társadalmi igazságossági háttérintézményeit«* meghatározó és szabályozó *»igazságossági elvekhez«* kapcsolódnak. Olyan rendkívül fontos *»politikai értékek«* tartoznak ide, mint például: az *»egyenlő politikai és polgári szabadságjogokhoz«* kapcsolódó értékek, a *»tiszteletesen egyenlő esélyek és lehetőségek«*; a *»társadalmi igazságosság mint tisztességesség«*, az ősi *»arany szabályt«* (4.3.§) megjelenítő *»reciprocitás (viszonosság) elve«*, a polgárok *»önbecsülésének, emberi méltóságának és szegyenmentes életének társadalmi alapfeltételei«* biztosításának az elve és a hasonlók. Ezek fontosságát és értékességét korábban számos helyen részletesen kifejtettük, ezért itt csak utalunk ezekre a korábbi részekre.
- (ii) A *»politikai értékek«* második csoportjába a *»közügyekben folytatott nyilvános érveléssel«* (*»public reason«*) kapcsolatos értékek tartoznak. Ezek a közügyekkel kapcsolatos *»nyilvános eljárások irányelvei«* (*»guidelines of public inquiry«*) között jelennek meg mindazon normák és irányelvek kapcsán, amelyek célja, hogy a nyilvános eljárások, érvelések, viták *nyilvánosan, szabadon, informáltan, értelmesen, tisztességesen, méltányosan és pártatlanul* menjenek végbe. Ezek nem egyszerűen csak az olyan alapvető fontosságú koncepciók megfelelő használatát írják elő, mit például a *véleményalkotás, ítéletalkotás, következtetés, a tények és evidenciák felhasználása*. Ezek mellett a fontos értékeket érvényesítő irányelvek közé tartoznak az olyan normák, mint például (a) a *»viszonosság (reciprocitás) elve«* (b) a *»kölcsönösség elve«*, és a kölcsönös előnyökre való törekvés; (c) a tisztességes szándék és fair gondolkodás és a méltányosság erőnyei; (d) a következetesség és az igazmondás; (d) a józan ész kritériumainak és

szabályainak való megfelelés; (e) a tények tisztelete és a tényekhez való ragaszkodás; (f) a letisztult (és nem ellentmondásos) tudományos tények, eljárások és következtetések figyelembevétele, felhasználása és a hasonló. Ezek valójában a »polgár eszményét« is megtestesítik, kifejezik.

A polgár eszménye, ideálja (*»ideal of citizenship«*). A politikai értékek második csoportjába tartozó és a »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« irányelveihez, normáihoz kapcsolódó követelmények, erények és értékek tulajdonképpen a »polgári ideált« is megtestesítik, azaz azt az erényünket és hajlandóságunkat, hogy az alapvető fontosságú politikai szintű kérdések, viták esetében olyan megoldásokra törekedjünk, amelyek messzemenőig figyelembe veszik a többi érintett szabad és egyenlő polgár szempontjait (és a tényeket), és amelyektől reálisan elvárható, hogy a többi érintett mint szabad és egyenlő polgár ezeket elfogadja racionális és tisztességes megoldásként, mert mi is elfogadhatónak, racionálisnak és tisztességesnek tartanánk a javaslatunkat, ha fordított helyzetben mások javasolnák azt nekünk. Ehhez kapcsolódóan nem teszünk olyan javaslatot másoknak, amelyet mi magunk sem fogadnánk el a helyükben igazságosnak mint tisztességesnek és racionálisnak, ha fordított helyzetben mások javasolnák azt nekünk. A »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« normái és értékei által kifejezett »polgári ideál« egyben a »reciprocitási elvnek« az érvényesítésére is irányul, az egymás közötti, a politika felségterületéhez tartozó közcélokat, közérdekeket, közügyeket érintő nyilvános érvelések, viták során. Meg kell jegyezni, hogy az, hogy a közügyekben folytatott nyilvános érvelés során eleve tartózkodunk attól, hogy a nem közcélokat, nem közérdeket és nem közügyeket jelentő szempontjainkat, érdekeinket, ügyeinket belekeverjük ebbe a vitába, vagy hogy ezeket a parciális és magánjellegű szempontjainkat, magáncéljainkat, magánérdekeinket és magánügyeinket közcéloknak, közérdeknek, közügyeknek tüntessük fel, önmagában is a »polgár ideáljához« tartozik és önmagában is a »reciprocitás elvének« és az »igazságosságnak, mint tisztességeségnek« a nyilvános megnyilvánulásainkban történő érvényesítése.

Ebből a »polgári ideálból« (*»ideal of citizenship«*) ered a »civilitás kötelessége« (*»duty of civility«*) mint alapkövetelmény, amely a polgár eszményéhez tartozó értékek és nyilvános ügyekben való viselkedési és kommunikációs normák megkövetelésével tulajdonképpen előírja, hogy a »lényegi alkotmányos kérdéseket« és az »alapvető társadalmi igazságossági kérdéseket«, illetve a közös és nyilvános közcélokat, közérdekeket és közügyeket érintő nyilvános viták, érvelések során a »politikai és erkölcsi legitimáció elve« által szabott keretek között maradjunk. Ez ugyanis az alapvető feltétele annak, hogy a »közügyekben történő nyilvános megnyilvánulásaink« igazságosak mint tisztességesek legyenek, illetőleg ennek során mi magunk is tisztességesen járjunk el. Ennek betartása alapvető igazságossági mint tisztességségi kérdés. Ennek megszegése tisztességtelen, ami mind az erkölcsi, mind a politikai legitimáció megszűnésével jár.

12.4.§ A KÖZÜGYEKBEN FOLYTATOTT KÖZCÉLÚ NYILVÁNOS ÉRVELÉS VERSUS A NEM KÖZÜGYEKBEN FOLYTATOTT ÉRVELÉS

A »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« normái szabják meg a »szabad és egyenlő polgárok« és kollektív testületeik »politikai szintű«, »közös és nyilvános«, közcélokat, közérdekeket és közügyeket érintő kérdésekben folytatott »nyilvános vitáinak, érveléseinek« a tisztességes, igazságos és alkalmas módjára vonatkozó irányelveket. Az ilyen közügyekben végül minden esetben olyan döntések születnek, amelyek a társadalomban minden egyes »szabad és egyenlő polgárt« mélyrehatóan érintenek, és amely döntéseket minden esetben a »polgárok kollektív hatalmából« eredő »államhatalmi kényszerítő eszközök« is támogatnak, szükség esetén ki is kényszerítenek. Ezért morális és »társadalmi igazságossági mint tisztességességi« szempontból egyáltalán nem mindegy, hogy milyen normák és irányelvek alapján, milyen tartalommal és milyen értelmi és erkölcsi színvonalon folynak ezek a »közügyekben folytatott nyilvános érvelések«.

- (a) A »nyilvános érvelések« »közös és nyilvános normái, irányelvei«; valamint az eljárásokra és érvelésekre vonatkozó szintén nyilvános normák és irányelvek (eljárási szabályok) teszik az érvelést »nyilvánossá« (és az ügyet »közüggé«).
- (b) Az immár »nyilvános érvelést« pedig az olyan »alapvető szabadságelvek és szabadságjogok« teszik »szabad és nyilvános érveléssé«, mint például: a »lelkiismeret szabadsága«, a »gondolkodás, a gondolatok és a gondolatok kifejezésének a szabadsága«, valamint a »szólás szabadsága«, megtámasztva a »saját szabadságával«.

Ezzel szemben a »nem közügyekkel kapcsolatos érvelés és indokolás« (»non-public reason«) az a fajta érvelési, indoklási mód, ahogyan az egyes polgárok vagy a társadalmon belüli különböző szerveződések és szervezetek a saját ügyeikben érvelnek, vitatkoznak, megvitatják ügyeiket, illetőleg megmagyarázzák, megindokolják tetteik, javaslataik vagy döntéseik mozgatórugóit.⁶ Ahogyan a »public reason« kifejezést »közügyekben történő nyilvános érvelésként« is kifejezhetjük magyarul, úgy a »non-public reason« a »nem közügyekben történő (nem nyilvános) érvelésként« is fordítható.

A nem közügyekkel kapcsolatos érvelés nem egyszerűen a közbeszédet jelenti. Ahhoz, hogy az egyes társadalmon belüli szerveződések, szervezetek vagy akár az egyes egyének (a) mind értelmesen, észszerűen és racionálisan, (b) mind pedig igazságosan mint tisztességesen, fair módon és méltányosan érveljenek, cselekedjenek és járjanak el a saját különböző ügyeikben,⁷ szükség van arra, hogy az egy-

⁶ A „reason” szónak számos jelentése közül ebbe az összetett mondatba belesűrítettük azokat a jelentéseket, amelyek ebben a kontextusban külön-külön is és együttesen is relevánsak. A »public reason« és a »non-public reason« fogalmi és koncepcionális jelentésében a „reason” szó mindezen jelentési benne vannak.

⁷ Vegyük észre, hogy számtalan alkalommal és kontextusban előjön a „racionálisan, értelmesen & méltányosan, tisztességesen” fogalompár. Minden ilyen esetben folyamatosan a »két erkölcsi képességre« (»two moral powers«) (6.3.§) való utalásként jelenik meg ez a fo-

más közötti és egymás felé történő érveléseikben, okoskodásaikban, indokolásaikban és vitáikban valamiféle rendezettséget biztosító irányelvek mentén járnak el. Mind az egyéneknek, mind a társadalmon belüli legkülönbözőbb szerveződéseknek és szervezeteknek szükségük van valamilyen, az érintett felek által ismert és elfogadott „*érvelési, indokolási irányelvekre*” ahhoz, hogy dűlőre tudjanak jutni egymással a saját ügyeikkel kapcsolatos teendőiket illetően. Ezek nem azonos irányelvek és érvelési, vitatkozási és indokolási módok. Az egyházak, egyházi szervezetek, az egyetemek, a tudományos társaságok, a vállalatok és vállalkozások, a szakszervezetek, a szakmai, szakmapolitikai érdekképviselői szervezetek, a köztestületek, a sportegyesületek, a legkülönbözőbb hobbi klubok és a hasonló szerveződések saját ügyeikben, azaz a »nem közügyekben folytatott érvelése, indokolása« (*»non-public reason«*) nagymértékben eltérő lehet. Ezeknek a különböző, a »nem politikai szinthez« tartozó társadalmon belüli szerveződéseknek teljesen eltérők az alapvető céljai, a funkciói, illetőleg mindazok a működésükkel kapcsolatos problémák, amelyek szükségessé teszik, hogy valamilyen módon megvitassák a helyzetet, az előttük álló feladatokat és dűlőre jussanak a problémák létezését, mibenlétét, megoldását és a szükséges teendőket illetően.

Ezek a »társadalmon belüli« szerveződések kivétel nélkül a »nem politikai szinten«, a »politikai szinttől« függetlenül, nagymértékben autonóm módon működnek, a »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció« normái és szabályai által meghatározott (alkotmányos) keretek között. Ennek megfelelően ügyeiket a maguk alapvető céljai és funkciói és az ezzel összefüggő feladataik szempontjából legmegfelelőbb (és egymástól nagymértékben eltérő) módokon és normák szerint intézik (ami teljesen rendben lévő és természetes dolog). Vegyük észre, hogy a korábban említett *össztársadalmi* és a társadalom egészét, annak minden egyes tagját érintő »politikai szint« és a különböző fontos részcélok, részérdekek mentén szerveződő »társadalmon belüli« és »nem politikai szint« közötti kettősség húzódik át a »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« (*»public reason«*) versus a »nem közügyekben folytatott (nem nyilvános) érvelés« (*»non-public reason«*) témakörébe.

- (a) A »politikai szintre« vonatkozik a »társadalmi igazságosság politikai koncepciója«, amelynek »igazságossági elvei« a társadalom minden egyes tagját alapvetően érintik, az itt releváns ügyek, a *közcélokkal* és *közérdekekkel* kapcsolatos *közügyek* és az ezekkel kapcsolatos megfontolások, viták és párbeszéd az, amelyre vonatkoznak a »közügyekkel kapcsolatos közcélú nyilvános érvelés« normái és irányelvei.

galompár. A „*méltányos, tisztességes, igazságos*” és a hasonlók az »igazságérzet képességére való morális képességre« (*»the capacity for a sense of justice«*), a „*racióális, értelmes, észszerű*” és a hasonlók pedig az »*észszerűség, racionalitás képességére való morális képessé-
günkre*« (*»the capacity for the own conception of the good«*) utalnak. A »*racióális és tisztességes*« fogalompár folyamatos jelenléte azt is kifejezi, hogy minden *javaslat, döntés, tett és cselekvés* (vagy *nem döntés, nem cselekvés és tétlenség*) minden esetben ennek a »*két morális képesség*« szerinti kettős követelménynek kell megfeleljen: a *döntések, cselekvések nemcsak racionálisak, hanem tisztességesek is kell legyenek* és fordítva: *nemcsak tisztességesek, de értelmesek, racionálisak is kell legyenek*.

- (b) Ezzel szemben a »nem politikai szint« ügyei *nem* érintik a társadalom minden egyes tagját. Ezek a »nem közügyek« a »társadalmon belül«, annak a legkülönbébb szempontok alapján képződő részeire, csoportjaira vonatkoznak, s így *speciális részérdekeket* jelenítenek meg. Maguk a problémák és az ügyek az adott csoportosulás, szerveződés alapcéljai és funkciói alapján nagymértékben eltérők lehetnek, amelyek bármily fontosak is, »nem közügyek«. Ezen a szinten a »társadalmon belüli szerveződések« »nem politikai szintjének« megfelelően a »nem közügyekben folytatott érvelés« (*nonpublic reason*) legkülönbébb, szerveződéseként teljesen eltérő irányelvei jelennek meg. A »nem közügyekben folytatott érvelés« szerveződéseként nagymértékben eltérő normái és irányelvei az adott »társadalmon belüli«, »nem politikai szinthez tartozó«, és ebben az értelemben »nem közügyekkel« foglalkozó szerveződések tagjainak, híveinek a vonatkozásában, az ő számukra »nyilvános«, a társadalom egésze és a szervezeten kívüli polgárok számára azonban »nem nyilvános«. A »politikai szint«, illetőleg a »társadalmi igazságosság politikai koncepciója« e »nem politikai szinten« szerveződő, »társadalmon belüli szerveződések« és szervezetek működésébe, azok belső szabályaiba, »nem közügyekben folytatott nem nyilvános és nem közcélú érvelésébe«, ha úgy tetszik az ügyeikbe és azok elintézési módjába nem szól bele; pusztán működésük alkotmányos kereteit határozza meg. Ugyanakkor e »nem politikai szintű« »társadalmon belüli szerveződések« minden egyes tagja a társadalom teljes jogú polgára is egyben, így kiterjed rájuk a »társadalmi igazságosság politikai koncepciója« és annak »igazságossági elvei« szerint a »társadalom minden egyes polgárát« megillető védelem.

Bármilyen módon történjen is az egyes ügyekkel kapcsolatos javaslatok, döntések, intézkedések, tettek és teendők megvitatása, indokolása, megmagyarázása, továbbá bármilyen típusú nem politikai (egyéni, szervezeti) vagy politikai szintű ügyről legyen is szó, az érvelés, indokolás, magyarázat módjával kapcsolatosan bizonyos közös és jellegzetes dolgokat el kell fogadni. Ilyenek például: (a) a következtetés elvei, (b) a valóság, a tények és az evidenciák figyelembevételének a szabályai, (c) az ítéletalkotás, véleményalkotás, következtetés és bizonyítás valamilyen koncepciói, szabályai; (d) a valóság, az igazság és a helyesség valamilyen standardjai; (e) a tisztességesség, „korrektség” és igazságosság valamilyen kritériumai (11.4.§). E lényegi jellemzők nélkül az egyes ügyekben történő megnyilvánulások nem nevezhetők érvelésnek, vitatkozásnak, indokolásnak, magyarázatnak, hanem teljesen mást jelenítenek meg: pusztá retorikát, üres szövegeket, diktátumot, manipulációt, megfélemlítést, erőszakot vagy ezek valamilyen, »szabad emberhez nem méltó« kombinációját.

Az, hogy elsajátítsuk akár a »közügyekben folytatott közcélú nyilvános érvelés«, akár a »nem közügyekben folytatott nem nyilvános nem közcélú érvelés« elveit, szabályait és alkalmazzuk is ezeket, az általános emberi ész és értelem része. Általában is mint emberi lények nem magában a beszélgetésben, eszmecserében, megbeszélésben vagy csevegésben vagyunk érdekeltek, hanem sokkal inkább a szándékok, javaslatok, döntések és tettek mozgatórugói, indokai, ér-

telme és motivációi érdekelnek minket. Hasonlóképp egy adott döntés vagy tett sokféle hatása lehet ránk nézve, a végső értékelése, minősítése szempontjából azonban meghatározó, hogy milyen elfogadható érveket, indokokat kapunk (vagy találunk) ezeknek a magyarázatára, motivációjára és értelmére.

A »nem politikai szint« »társadalmon belüli szerveződései, szervezetei« a hobbi egyesületektől, a sportegyesületeken, a civil szervezeteken, a szakmai, szakmapolitikai érdekképviselőteken, a tudományos testületeken, szakszervezeteken, egyetemeken át egészen a legkülönbözőbb méretű vállalkozásokig és vállalatokig a legkülönbözőbb célokkal, funkciókkal működnek, a legkülönbözőbb nézeteket vallják saját magukról és missziójukról, a legkülönbözőbb külső feltételeknek kell megfeleljenek, s így a legkülönbözőbb feltételek határozzák meg és határolják be a saját »nem közügyekben folytatott, nem közcélú és nem nyilvános érvelési« módszereiket, eljárásaikat és irányelveiket, de még azt is, hogy az ő alapvető céljaik, missziójuk és funkcióik szempontjából mik azok a témák, amelyekre ezek az irányelvek egyáltalán vonatkoznak. Rawls e pont lényegét a bizonyítékok felhasználására és a bizonyítási eljárások irányelveire és módszereire vonatkozó eltérésekkel illusztrálta. A tények és bizonyítékok fajtája, szerepe és kezelése és maga a bizonyítási eljárás például lényeges eltéréseket mutat a bíróságok,⁸ az egyetemek és egyetemi karok és a tudományos társaságok eseteiben, egyszerűen a szervezetek és az ügýtípusok eltérései miatt. Például a másodkézből való, közvetett, tanúvallomásokon alapuló bizonyítékok kezelésének a szabályai, a bírósági eljárási szabályok vagy az a követelmény, hogy mindenki, így a vádlott is ártatlannak tekintendő, amíg a bűnössége be nem bizonyosodik, olyan eljárási szabályok, amelyek teljesen a bíróságok alapfeladatainak és a szóban forgó ügýtípusok sajátosságainak felelnek meg. Teljesen más érvelési, következtetési, indokolási és eljárási szabályokat alkalmaznak például (a) az egyházi testületek, amikor egy teológiai doktrínával kapcsolatos állásfoglalást kell kialakítani, vagy (b) az egyetemek, amikor a különböző képzési programjaikról, intézményfejlesztési terveikről vagy felsőoktatás-politikai kérdésekről hoznak döntéseket, és (c) megint teljesen más módon történik a tények és evidenciák kezelése, értékelése és maga az érvelés és a vita, amikor egy adott tudományos társaság valamilyen tudományos kérdésben foglal állást. Azok az érvelési, következtetési, bizonyítási, indokolási és döntéshozatali eljárások, módszerek és kritériumok, amelyeket a

⁸ Félreértés ne essék: a bíróságok a »politikai szinthez« tartoznak, mégpedig az »igazságosság egymásra épülő szakaszai« közül a negyedik szakaszt jelentő jogalkalmazói és interpretációs szinthez. Ebbe a példába a mondanivaló illusztrálása céljából kerülnek bele a bíróságok és a bírósági eljárásokra vonatkozó egyes szabályok, mert ezek fényében jól láthatóvá válik a kontraszt a különböző szervezetek és ügýtípusok tényekkel, bizonyítékokkal kapcsolatos eljárásai között. A lényeg az, hogy minden szervezettípus *valahogyan* kell, hogy kezelje a tényeket, bizonyítékokat és kell, hogy ezekkel, valamint az ezekre épülő következtetésekkel, bizonyítással kapcsolatosan legyenek *valamilyen* eljárásai. Ezek, a tényeknek a „*valahogyan*” történő kezelésére és a „*valamilyen*” eljárás szerinti következtetésekre és bizonyításra vonatkozó irányelvek, attól függően, hogy milyen kérdésekről és milyen típusú szervezetről van szó, a konkrét specifikumokat tekintve rendkívül eltérők lehetnek.

különböző »nem politikai szintű« »társadalmon belüli szervezetek« az ügyekben alkalmaznak, nagymértékben függnek attól, hogy hogyan értelmezik ezek a szervezetek saját magukat, saját céljaikat, missziójukat, szerepüket és feladataikat, továbbá attól is függ, hogy milyen ügyekről van szó és milyen feltételek és keretek között kell ezekkel kapcsolatosan eljárniuk.

Non-public authority: Minden »szabad emberhez méltó demokráciában« ismert és elfogadott, hogy különböző »nem politikai szintű« és a »társadalmon belüli szervezetek« mint afféle »nem nyilvános hatóságok« (»non-public authority«) bizonyos hatalommal és befolyással rendelkezzenek a tagjaik, illetve híveik felett. Gondoljunk például egy egyházi bíróságra vagy egy egyház hitbéli tanításaira, ebből eredő előírásaira és az egyház és hívei kapcsolatára. Például az egyházi és papi hatalom esetén, azok a hívek, akik bármely okból nem képesek a továbbiakban elismerni vagy elfogadni az egyház autoritását maguk felett, minden további nélkül beszüntethetik tagságukat, részvételüket és szabadon távozhathatnak a gyülekezetből. Miután egy »szabad emberhez méltó demokráciában« az aposztázia (hitehagyás) és az eretnokség mint a »politikai szinten« is definiált *bűncselekmény* nem létezik, az ilyen híveknek nem kell attól tartaniuk, hogy összeütközésbe kerülnek az államhatalommal és az állam bűnüldözési és igazságszolgáltatási rendszerével. Sőt! Ha az adott vallási közösség vagy az egyház *hitehagyás (aposztázia)* vagy *eretnokség* bűne miatt bármilyen módon megpróbálná zaklatni vagy üldözni az adott egyházi közösséget elhagyó polgárt, akkor az adott polgár mint a társadalom olyan »szabad és egyenlő polgára«, akire teljes mértékben vonatkoznak a »társadalmi igazságosság politikai koncepciójának« az »igazságossági elvei«, biztos számíthat az állam és az államhatalom védelmére (az adott egyház politikai szintre történő illetéktelen behatolása kapcsán).

Ezenfelül a »*lelkiismeret szabadsága*« a »*gondolatok, a gondolkodás és a gondolatok kifejezésének a szabadsága*« alapján bármilyen »*átfogó vallási, filozófiai, morálfilozófiai doktrína*« szerinti nézeteket teljesen szabadon magunkénak vallhatunk és teljesen szabadon, önként vállalhatjuk, hogy alávetjük magunkat az általunk igaznak és helyesnek tartott doktrína előírásainak és normáinak. Természetesen az ilyen társadalmon belüli, »nem politikai szintű« szervezetekhez való önkéntes csatlakozás (és távozás) nem választható el a neveltetésünk során vagy egyéb módon kialakult bizonyos korábbi lojalitásainktól, kötődéseinktől, elköteleződéseinktől és mindezekhez kapcsolódó érzéseinktől, azaz az önkéntes csatlakozás és az önkéntes vállalásaink alatt nem feltétlenül a »szabad akarat« és »szabad választás« megnyilvánulásait kell érteni. Ez azonban az »igazságosság politikai koncepciója« szempontjából egyáltalán nem jelent semmilyen problémát. Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« minden egyes szabad és egyenlő polgár »*lelkiismereti és gondolat szabadságának*« a részeként és a polgárok saját, önálló politikai kompetenciájaként kezeli azt, hogy ki milyen »*átfogó doktrína*« tanait fogadja el, és ki milyen egyházi vagy egyéb »nem politikai szintű« társadalmon belüli szervezet tanainak és autoritásának veti alá magát önkéntesen mint szabad és egyenlő polgár.

A »nem politikai szintű szervezetekkel« ellentétben a »kormány és az állam hatalma és fennhatósága« alól nem tudja függetleníteni magát egyetlen polgár sem, csak akkor, ha elhagyja az állam területét, azaz ha *emigrál*. Emellett, mint korábban is kifejtettük, a »társadalmon belüli«, »nem politikai szintű szervezetekhez« minden egyes »szabad és egyenlő polgár« a saját önkéntes választása alapján önként csatlakozik és onnan önként ki is léphet bármikor. Ezzel szemben az államot egyetlen egy polgárnak sem áll módjában önként választani, ugyanis a társadalomba és így az államhatalom fennhatósága alá mindenki, akarától függetlenül »beleszületik«.

A »közügyekben folytatott nyilvános és közcélú érvelés« (*public reason*) normái és irányelvei azok, amelyek végső soron meghatározzák a különböző, a társadalom minden egyes polgárát alapvetően és mélyrehatóan érintő közcélok, közérdekek és közügyek kapcsán megfogalmazott javaslatok, intézkedések, döntések és cselekedetek megvitatásának, megindoklásának és igazolásának a módját, azaz végső soron a politikai folyamatokat és a hozzájuk kapcsolódó politikai kultúrát. Másképp: a »közügyekben folytatott nyilvános és közcélú érvelés« normái és irányelvei tulajdonképpen nem más, mint a politikai hatalom gyakorlásának az »igazságos mint tisztességes« módját írják elő. E normatív szabályok egyben a »politikai hatalmat gyakorlók morális és politikai legitimációjának« az abszolút normatív feltételeit és követelményeit is jelentik. Ezért nem mindegy az, hogy hogyan, milyen irányelvek és normák mentén történik a »közügyekben folytatott nyilvános és közcélú érvelés« (*public reason*).

Ez mint a politikai folyamatokat és a politikai kultúrát nagymértékben meghatározó normarendszer alapvetően határozza meg, hogy a »szabad és egyenlő polgárok« mennyire tudnak érdemben részt venni az életüket, életkörülményeiket fundamentálisan érintő politikai folyamatokban, s mennyire érzik magukénak a közös ügyeket, és mennyire érzik *élhetőnek* és »szabad emberhez méltónak« azt a társadalmi és politikai közeget, amelyben élni kénytelenek. A másik oldalon a »közügyekben folytatott nyilvános és közcélú érvelés« normáinak és irányelveinek való megfelelés a »mindenkori hatalom morális és politikai legitimációjának« az abszolút és alapvető fontosságú feltétele.

A társadalom polgárai, ellentétben a »nem politikai szintű szervezeteivel«, a társadalomból, amelyet nem önként választottak, hanem amelybe *beleszülettek*, nem a tagságuk önkéntes megszüntetésével vagy „*kilépéssel*”, hanem kizárólag csak *emigrációval* tudnak távozni. Ez azonban nagy és súlyos személyes áldozatokkal és „*személyes költségekkel*” járó kényszerlépés. Az *emigrációval* ugyanis a polgár arra kényszerül, hogy elhagyja azt az országot és kultúrát, amelybe *beleszületett*, amelyben felnevelkedett és amelyhez hozzászocializálódott. Ez a társadalom és kultúra az, amelynek a működését a polgár a legjobb ismeri, ennek a nyelvét használja a beszédben, ezen a nyelven tudja saját gondolatait a legjobb kifejezni, illetve mások gondolatait megérteni. Ez az a társadalom és kultúra, amelynek a történelme, szokásai, hagyományai minden polgár számára meghatározó jelentőségűek abban, hogy hogyan találja meg a helyét a világban. Alta-

lában minden polgár olyan mértékben „*nő bele*” abba a kultúrába és társadalomba, amelybe beleszületett és amelyben felnevelkedett, szocializálódott és amelyben kora gyermekkorától kezdve kialakult körülötte a saját személyes családi, rokoni és baráti hálózata, hogy mindenkinek egy igen mély, bensőséges, meghitt és szavakkal ki nem fejezhető „*intim*” és *pótolhatatlan* tudása és tapasztalata van a saját országával és társadalmával kapcsolatosan. Ez azokra a polgárookra is ugyanígy érvényes, akik a saját országuk és társadalmuk kapcsán számos dolgot megkérdőjeleznek, kritikával illetnek s netán elvetnek. Ezt a mély, bensőséges és pótolhatatlan tudást és tapasztalatot egy idegen országban – kevés kivételtől eltekintve – alapvetően nem tudja megszerezni senki, még hosszú ott élés során sem. Ez az, amit el kell, hogy dobjon magától az, aki emigrál vagy emigrációra kényszerül. Ez az a súlyos és *személyes ár*, amelynek a megfizetésére senkit nem kényszeríthet senki, mert a szabad és egyenlő polgárok társadalmában, egy »szabad emberhez méltó demokráciában« ilyen morális és politikai felhatalmazása senkinek nincs és senkinek nem is lehet.

Ez az, ami miatt az állami és a kormányzati hatalom kapcsán az »emigrálás joga« mint olyan »morális és politikai legitímáció« szempontjából egyáltalán nem fogadható el még egy kicsit sem olyan legitímációs tényezőnek, mint amilyen a »*lelkiismereti szabadságon*« alapuló »önkéntes csatlakozás és távozás joga« a »nem politikai szint« vallási, egyházi és egyéb szervezetei által a hívek és tagok felett gyakorolt hatalom esetén. Ez nagyon egyszerűen és nagyon világosan azt jelenti, hogy az »igazságtalanul mint tisztességtelenül regnáló hatalomnak« semmilyen »politikai (filozófiai) szintű alapja« és semmilyen »erkölcsi alapja« sincs, hogy az ellene vagy az általa megvalósított politikai koncepció szerinti »szabad emberhez nem méltó rezsim« ellen tiltakozó szabad és egyenlő polgároknak azt mondhassa, hogy „*ha nem tetszik a rendszer, akkor el lehet innen menni, szabadon lehet külföldre távozni*”. Ennek a mondására, ennek a sugalmazására vagy ennek akár a hallgatólágos tudomásulvételére semmilyen erkölcsi alapja és politikai felhatalmazása nincs a mindenkori hatalom képviselőinek. Van azonban egy nagyon súlyos erkölcsi és politikai kötelessége a mindenkori hatalom képviselőinek: ez pedig az, hogy »igazságos mint tisztességes« módon gyakorolja a hatalmat; s egy, olyan »szabad emberhez méltó« és »élhető országot« építsen, amely nemcsak a hatalomban lévőeknek és egy adott politikai-gazdasági érdekkör tagjainak a jóléte, hanem a »társadalom minden egyes polgárának« a boldogulása érdekében *működik*; s épp ezért senki nem kényszerül az ország elhagyására. Az a hatalom, amely erre nem képes annak megszűnik erkölcsi és politikai legitímációja és létjogosultsága. Ez a gondolat sem új keletű:

Jó törvényeket és rendeleteket hozva mindig előnyben fogom részesíteni a közjót és az egész állam érdekét, mivel az ország gazdagsága és jóléte a legnagyobb öröm és boldogság számomra. A törvényes király elsősorban ebben különbözik a zsarnoktól. Mert ezt vallom: a jog szerinti király és a jogbitorló zsarnok között éppen ott van a sajátos és igen nagy különbség, hogy a büszke és nagyravágó zsarnok azt gondolja, királysága és népe csupán azért van, hogy kielégítse az ő óhajait és okatlan kívánsá-

gait, a törvényes király pedig épp ellenkezőleg, elismeri, hogy ő van azért, hogy gondoskodjék népének gazdagságáról és tulajdonáról.

I. Jakab angol király (1566–1625), 1603-ban mondott parlamenti beszéde⁹
(LOCKE, 1690)

Egy rendezett királyságban minden igazságos királynak meg kell tartania a törvényei által a népével kötött egyezségét oly módon, hogy kormányzását azokhoz igazítja. [...] Ezért egy rendezett királyságban uralkodó király megszűnik király lenni, és zsarnokká korcsosul, mihelyt letér erről az útról, és nem uralkodik többé a törvényei szerint. Ezért mindazok a királyok, akik nem zsarnokok vagy esküszegők, szívesen megmaradnak a törvényeik szabta határokon belül. Akik pedig megpróbálják rávenni őket az ellenkezőjére, azok vipérák és kártékony férgek, akik nekik is és az országnak is ellenségei.

I. Jakab angol király (1566–1625), 1609-ban mondott parlamenti beszéde
(LOCKE, 1690)

Eszerint a különbség csak annyi [a törvényes király és a zsarnok között], hogy az egyik a törvényt és a közjót teszi meg hatalmának határává, illetve kormányzásának céljává, a másik pedig mindkettőt alárendeli saját akaratának és kívánságának.

John Locke (1632–1704), *Értekezés a polgári kormányzatról*
(XVIII. fejezet A zsarnokságról; 200.§) (1690)

Visszatérve arra, hogy az *emigráció joga és lehetősége* miért is nem jelent legitimációt egy tisztességtelen kormányzat számára: a származási hely társadalmi, kulturális, történelmi kötelekei olyan korai életkortól alakítják életünket és általában olyan erősek, hogy rendkívüli és súlyos árat kell fizetnie azoknak a polgároknak, akik az államhatalom vagy a kormányzati hatalom gyakorlásának a módja miatt emigrációra kényszerülnek. Miután a társadalom minden egyes polgára ugyanolyan egyenlő jogokra és lehetőségekre jogosult, senkinek sincs joga senki mást olyan helyzetbe hozni, például a hatalom tisztességtelen gyakorlásával, hogy az emigrációra kényszerüljön. Ezért alapvető »erkölcsi és politikai legitimációs követelmény« és kényszer a mindenkorai hatalommal szemben, hogy az a hatalmat olyan módon gyakorolja, hogy a hatalomgyakorlás módja miatt a társadalom egyetlen »szabad és egyenlő polgára« se kényszerüljön olyan súlyos személyes árat fizetni, amelyet az emigrációra kényszerülés jelent. A »közügyekben folytatott nyilvános közcélú érvelés« (»public reason«) írja le azt az alapvető »morális legitimációs« és »politikai legitimációs« követelményrendszert és az ennek teljesítéséhez szükséges normákat és irányelveket, amelyek az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójára« épülnek.

⁹ I. Jakab király parlamenti beszédeit John Locke *Értekezés a polgári kormányzatról* (XVIII. A zsarnokságról; 200.§) című művéből (1690) idéztük (LOCKE, 1986).

ciója» szerinti »szabad emberhez méltó demokráciához« morálisan méltó politikai hatalomgyakorláshoz és működési módhoz vezetnek, amely biztosítja a polgárok megfelelő részvételét a politikai folyamatokban, és biztosítja a mindenkori állami és kormányzati hatalom »erkölcsi és politikai legitimációját« azzal, hogy senki nem kényszerül a hatalom és a hatalomgyakorlás elviselhetetlen tisztességtelensége miatt külföldre emigrálni, és ezzel szétépní mindazokat a születésétől fogva kialakult társadalmi és kulturális kötelekeket, amik az adott társadalomhoz kötik.

Az az ország és társadalom, amelyben túlzottan sok polgár kényszerül külföldre távozni, bizonyosan »igazságtalanul mint tisztességtelenül« működik. A tömeges külföldre távozás, még akkor is, ha felületesen szemlélve részben gazdasági okokból történik, minden esetben a tisztességtelen működés és az »igazságtalanul mint tisztességtelen hatalomgyakorlás« súlyos tünete. Ez minden esetben a tisztességtelen hatalom és az általa működtetett »szabad emberhez nem méltó rezsim« erkölcsi és politikai legitimációjának a súlyos megrendülését is jelzi. Ha egy adott hatalom csak olyan módon képes fennmaradni és működni, hogy azzal a szabadnak és egyenlőnek született polgárait nagy tömegben emigrációra, külföldre való távozásra bírja, akkor az a hatalom sem országműködtetési, sem erkölcsi, sem pedig politikai szempontból nem méltó a hatalom gyakorlására. Ez azt jelenti, hogy az ilyen hatalom fennmaradásának és létezésének megszűnik a szakmai, erkölcsi és politikai legitimációja, azaz sem szakmai, sem erkölcsi, sem politikai szempontból nincs jogosultsága a létezésre. Ez az »erkölcsi alkalmatlanság, de-legitimáció és bukás« időben elválik – és ezért látszólag független – a »közjogi típusú legitimációtól«. Közjogi értelemben egy adott tisztességtelen hatalom még éppen elműködik és még elregnálhat egy darabig azt követően, hogy erkölcsileg már réges-rég megbukott. Az »erkölcsi és politikai legitimáció« elvesztését azonban – a történelmi tapasztalatok szerint – a tényleges, közjogi értelemben vett bukás is követni szokta.

A társadalom »szabad és egyenlő polgárai« egy »szabad emberhez méltó demokráciában« tehát nem az »emigráció jogának« a biztosítása alapján fogadják el a mindenkori állam és kormányzat hatalmát (mert ehhez az emigráció joga túl kevés). Ez azonban nem azt jelenti, hogy nem fogadják el vagy hogy megfelelő feltételekkel az állami és kormányzati hatalom fennhatósága ne lenne elfogadható. A mindenkori politikai hatalom számtalan módon, mélyrehatóan és szinte mindenre kiható módon határozza meg a társadalom összes polgárának az életúra vetített életpálya-lehetőségeit, esélyeit, életkörülményeit, egészségét, életminőségét, az egészséget és életminőséget eleve meghatározó társadalmi tényezőket. Azok a politikai döntések, amelyek mindezt meghatározzák és ezen keresztül az politikai hatalom, amelynek a fennhatósága alá mintegy mindannyian beleszülettünk, akkor és csak akkor fogadható el, ha mindezek a politikai döntések egy olyan politikai folyamatban születnek, amelyben a »civilitás köteletségének« és a »közügyekben folytatott nyilvános és közcélú érvelés« normatív követelményrendszerének megfelelően

- (a) biztosítva van a »szabad és egyenlő polgárok« megfelelő, informált és érdemi részvétele (mert az ő életüket számtalan módon meghatározó döntésekről van szó);

- (b) a politikai folyamatok végső kimenete megfelelően megfontolt és az érintettek szempontjait visszatükröző gondolkodás (*»reflective thought«*) eredményeképp jön létre;
- (c) e politikai döntések egyben a *»közös és nyilvános politikai igazságossági elvekre«*, valamint a *»közös és nyilvános közcélokra, közérdekre és közügyekre«* megfelelően visszavezethető nyilvános indokolás és érvelés alapján igazolhatók;
- (d) valamint e politikai döntések meg is felelnek a *»közös és nyilvános politikai igazságossági elvek«* ideáljainak, elveinek és normáinak, amelyek egyben *»alapvető szabadságjogainkat, jogainkat, lehetőségeinket és esélyeinket«* is meghatározzák;
- (e) s végül mindezek ténylegesen meg is határozzák és vezérlik is magát a politikai hatalmat, a politikai hatalom gyakorlásának a módját és a politikai folyamatokat.

A *»közügyekben folytatott nyilvános és közcélú érvelés«* (*»public reason«*) versus a *»nem közügyekben folytatott nem nyilvános és nem közcélú érvelés«* (*»nonpublic reason«*), azaz a politikai hatalom gyakorlására és a politikai folyamatokra vonatkozó normarendszer versus az egyes *»nem politikai szintű szerveződések és szervezetek«* *»nem közügyeinek«* az intézésre és indokolására vonatkozó irányelvek és normarendszer közötti különbségek igencsak jelentősek. Ezek a különbségek arra is rávilágítanak, hogy az *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«* teljesen másképp kezeli a *»politikai szintet«*, mint a *»nem politikai szintet«* abban az értelemben is, hogy – más nézetekkel ellentétben – a *»politikai közösséget«* nem úgy kezeli, mintha egyetlen nagy társadalmi szervezetről, illetőleg annak közösségéről lenne szó. Sőt! Ez a *»politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció«* kifejezetten ragaszkodik ahhoz, hogy a politikai szintet semmiképpen sem lehet úgy kezelni, mintha egyetlen nagy társadalmi szervezet lenne. A *»társadalmon belüli nem politikai szintű szerveződések, szervezetek«* ugyanis minden további nélkül lehetnek olyan, nagyjából egységes, közös szervezeti célokkal és nagyjából akarategységgel rendelkező, nagyjából egységes közösségek, amilyen egységes közösséggé egy társadalom szabad és egyenlő polgárai a *»mérésékelt átfogó doktrínák méltánylandó pluralizmusának a ténye«* és annak következményei miatt soha nem szervezhetők egybe (vagy csak súlyos és kegyetlen elnyomás árán, ideig óráig). Ezt a problémát próbálja meg kezelni az *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«* oly módon, hogy

- (a) az alapvető fontosságú *»tartalmi igazságossági elveket«* szigorúan a *»politikai szintre lesűkítve«* fogalmazza meg (az *»átfogó doktrínák«* minél szélesebb *»átfedő konszenzusának«* a lehetősége és esélye érdekében);
- (b) a *»közügyekben folytatott nyilvános közcélú érvelés«* (*»public reason«*) koncepciójával pedig a politikai hatalom gyakorlására vonatkozóan egy olyan *»procedurális igazságossági«* normarendszert és irányelveket fogalmaz meg, amelyek biztosítani hivatottak a társadalom egészének, illetőleg a társadalom összes polgárának a békés, értelmes, racionális és igazságos mint tisztességes

»társadalmi együttműködését«, a »reciprocitás elvének« érvényesülését és a »civilitás kötelességének« a teljesítését az »átfogó doktrínák méltánylandó pluralizmusának« és következményeinek az ellenére is.

Ha lehetséges lenne a társadalmat egyetlen nagy társadalmi szervezetként, egyetlen nagy, közös célokkal és akarategységgel rendelkező, egységes (és nagyjából homogén) közösségként kezelni, akkor valószínűleg nem lenne szükség a »közügyekben folytatott nyilvános érvelés koncepciójára« (»public reason«), de valószínűleg az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójára« sem és annak az »igazságosság elveiben« megfogalmazott számos »alapvető szabadságelvre, szabadságjogra és jogra sem«, mert a társadalom mint összetartó, kohezív, nagymértékben azonos célokkal, értékrenddel, tervekkel és akarattal rendelkező csodálatos közösség, mint egy nagy és boldog család, szinte minden felmerülő problémát azonnal és racionálisan, értelmesen és igazságosan, tehát tisztességesen megoldana. Ha létezik veszélyes utópia, akkor ez az.

Korábban utaltunk az Inkvizíció korára, illetőleg egyes kommunista diktatúrák időszakára, amikor történt történelmi léptékű próbálkozás egy-egy ilyen társadalmi egység létrehozására. Sem az Inkvizíció, sem a kommunista diktatúrák brutális és véres elnyomó rendszere nem véletlen baleset volt. Az ezek által megvalósított véres, brutális, kegyetlen és széles tömegeket érintő elnyomás az abszolút szükségsszerű velejárója volt annak a tévedésnek, hogy a társadalmat lehetséges egy nagy, egységes társadalmi szervezethez hasonló egységes célokkal, egységes értékrenddel és egységes akarattal rendelkező egységes közösségként kezelni. Nem lehet. Legalábbis minden rendelkezésre álló történelmi tapasztalat ezt igazolja. Hogy miért nem lehetséges ez, és e helyett mi az, ami lehetséges, azt itt röviden úgy lehet összefoglalni, hogy ez az egész írás erről szól.

A »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« koncepciója (de az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« az egésze is) egyfajta »nagy társadalmi egység- és közösségpótlék« koncepciójaként is felfogható. A »közügyekben folytatott nyilvános érvelés« koncepciója arra próbál választ adni a »procedurális igazságosság« és bizonyos alapvető, a »reciprocitás elvének« és bizonyos »kölcsonösségi elveken« alapuló viselkedési normák megfogalmazásával, hogy ha a »szép, nagy, egységes, boldog és igazságos társadalmi közösség« nem lehetséges, akkor mégis lehetséges-e és hogyan lehetséges békés, értelmes, működőképes, igazságos és tisztességes társadalmat kialakítani és »generációkon át« fenntartani és működtetni (figyelembe véve az »átfogó doktrínák pluralizmusának a megkerülhetetlen tényét« és annak mélyreható és súlyos következményeit). Ezekre a fundamentális »stabilitási«, »megvalósítási és fenntarthatósági« kérdésekre a későbbiekben még vissza-visszatérünk.

13.§ KI A LEGKEVÉSBB KEDVEZŐBB HELYZETŰ? ELSŐDLEGES PRIORITÁSÚ TÁRSADALMI JAVAK ÉS A DISZTRIBUTÍV IGAZSÁGOSSÁG

A társadalom legkedvezőtlenebb helyzetben lévő tagjainak *a fogalma* szer-
vesen hozzátartozik az »igazságosság két elvének« a koncepciójához.
Eddig ezt a fogalmat nem specifikáltuk pontosan. Magától értetődőnek vettük,
hogy nagyjából mindenki el tudja képzelni magának, hogy mire kell gondolni
a *társadalom legkedvezőtlenebb helyzetű tagja* kifejezés említésekor. Az »igaz-
ságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« meghatározza azokat az
alapvető fontosságú emberi szükségleteket, amelyek elengedhetetlenül fontosak
a társadalom minden egyes tagja számára ahhoz, hogy egész életén át a társa-
dalom »teljes körű normál funkcionálóképességgel« működő tagjaként, »sza-
bad emberhez méltóan« élhesse le az életét. Az »elsődleges prioritású társa-
dalmi javak« azok az alapvető fontosságú dolgok, amelyek ezen alapvető
emberi szükségletek kielégítéséhez szükségesek. A »társadalom legkedvezőt-
lenebb helyzetű tagjai« azok, akiknek ezen »elsődleges prioritású társadalmi
javakból« a legkevesebb jut. Az »igazságosság elvei« különböző szinteken és
dimenziókban a társadalmi együttműködés terheinek és hasznainak az igazsá-
gos és tisztességes megosztására vonatkozó morális alapelveket, normákat és
szabályokat határozzák meg. A társadalmi együttműködés – társadalmi igaz-
ságossági szempontból releváns – hasznait az »elsődleges prioritású társadalmi
javak« jelentik. Ezek megosztását fejezi ki az »elsődleges prioritású társadalmi
javak indexe«. A társadalmi igazságossági szempontból fontos társadalmi
egyenlőtlenségek végső soron a társadalmi együttműködés terheinek, és az »el-
sődleges prioritású társadalmi javakban« mért hasznainak az egyenlőtlensé-
geire vonatkoznak. Igazságtalan, tisztességtelen és ezért »nem elfogadható
egyenlőtlenségekről« akkor beszélhetünk, ha a társadalmi együttműködés ter-
heinek és hasznainak a megosztása közötti – reciprocitáson és kölcsönösségen
alapuló – egyensúly felborul.

A polgárok »egész életén át tartó normál funkcionálóképességének fenntar-
tása, biztosítása« szempontjából »alapvető fontosságú emberi szükségletek«
és az ezek biztosításához szükséges »elsődleges prioritású társadalmi javak«
minden egyes polgár számára fontosak, de nem mindegyik, nem minden pilla-
natban és nem minden életszakaszban és nem egyformán fontos minden egyes
polgár számára. A különböző alapvető szükségletek sok esetben az emberi
életút egy-egy fázisához kötődnek. Egy nyugdíjas szempontjából már nyilván-
valóan nincs jelentősége a saját élete szempontjából a megfelelő óvodai vagy
oktatási rendszernek, mint ahogyan egy óvodás számára felfoghatatlan az idős-
kori társadalmi nyugdíjbiztosítási rendszer jelentősége. Az, hogy az egyes
»alapvető jelentőségű társadalmi igazságossági intézmények« egy adott idő-
szakban a különböző korosztályok szempontjából kevésbé értelmezhetők, nem

jelenti azt, hogy ezek egyetlen konzisztens, összehangolt és egyenszilárdságú módon működő egységes rendszerére ne lenne szükség mindenkor egy tisztességesen és igazságosan működő társadalom életében. Például:

- A kor szakmai színvonalának megfelelő egészségügyi ellátórendszerre és az ezt működtető *»társadalmi egészségbiztosítási«* rendszerre akkor is szükség van, ha például a tipikusan egészséges 20-40 éves korosztály tagjai ezt saját megbetegedéssel vagy súlyos balesettel kapcsolatos személyes tapasztalat hiányában nem biztos, hogy el tudják képzelni és át tudják érezni.
- Megfelelő óvodákra és *oktatási* intézményekre akkor is szükség van, ha például az idősebb korúak saját maguk már biztosan nem fogják ezeket igénybe venni. Felsőoktatásra sem addig van szükség, amíg mi magunk megszerezjük a diplománkat; a felsőoktatás mint a társadalmi felemelkedés egyik alapvető eszköze minden utánunk jövő generáció számára fontos marad, és a társadalmi felemelkedés alapvető intézménye marad – minden ellenkező híresztelés ellenére.
- Tisztességes, *»szabad emberhez méltó«* életkörülményeket biztosító és egzisztenciális biztonságot garantáló *időskori* vagy *rokkantsági »társadalmi nyugdíjbiztosításra«* akkor is szükség van, ha a közvetlenül nem érintett fiatalabb és még egészséges, munkaképes generációk esetleg saját életkörülményeik alapján teljes mélységében el sem tudják képzelni ennek a fontosságát.
- Alkalmas és *»szabad emberhez méltó«* *»társadalmi munkanélküli biztosításra«* és ezt harmonikusan kiegészítő *közfoglalkoztatási* lehetőségekre akkor is szükség van, ha azok, akik éppen most, aktuálisan biztosnak érzik állásukat, úgy gondolják, hogy nekik személy szerint most éppen nincs szükségük ilyen rendszerekre.

Ezeket a példákat hosszan részletezhetnénk. A dolog lényege, hogy azokat az *»alapvető jelentőségű társadalmi igazságossági intézményeket«*, amelyek az emberi életút bizonyos szakaszai kapcsán vagy bizonyos, az egyén szintjén előre nem bejósolható *eshetőségek* és véletlenszerűségek kapcsán azokat az alapvető fontosságú emberi szükségleteket biztosítják, amelyekre *»minden egyes polgár«* *»egész életén át tartó«* *»szabad emberhez méltó«* életéhez és *»teljes körű normál funkcionálóképessége«* eléréséhez, fenntartásához vagy helyreállításához szükség van, sohasem lehet egy adott korosztály vagy egy adott társadalmi csoport szögéből megítélni. Pláne nem lehet olyan – mérhetetlenül ostoba, önző, ámde mégis gyakorta előforduló – logikai szerkezetben gondolkodni ezekről, hogy *„miután nekem most éppen nincs ezekre szükségem, ezért ezekre egyáltalán nincs is szükség a társadalom életében”*. Egy-egy korcsoport, generáció tagjainak a *teljes életútja során* minden ilyen intézményre előbb-utóbb szüksége lesz, noha egy-egy *adott életszakaszában*, élethelyzetében *aktuálisan* csak néhányra van szüksége minden generáció, korcsoport tagjainak. A *társadalom egésze szempontjából* azonban nem azokra az intézményekre van szükség, amelynek a szükségességét például *egy-egy adott korosztály* tagjai éppen fontosnak tartanak, hanem azokra az intézményrendszerekre is szükség van, amelyeket ugyanez a korcsoport – az *éppen aktuális élethelyzetében* – esetleg el sem tud képzelni a maga számára *beleérző-képesség* vagy *képzelőerő* hiányában.

Hogyan is jelenik meg a »társadalom legkedvezőtlenebb helyzetű tagjainak« a fogalma és ezen keresztül hogyan jelennek meg az »elsődleges prioritású társadalmi javakra« vonatkozó elvi megfontolások az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« az »igazságossági elveiben«?

- (1) Az »igazságosság első elvét« a »lényegbeli alkotmányos kérdések« közé tartozó »alapvető szabadságjogok és jogok« definiálják. Az »igazságos mint tisztességes társadalom« megfelelő módokon garantálja a társadalom legkevésbé kedvező helyzetű tagjai számára is az »egyenlő szabadságjogaik és jogaik tisztességes értékét«, és e jogaik és szabadságuk »tisztességes értékének megőrzését«. Ez nem egyszerűen szabadságelvek deklarálását jelenti, megvalósításuknak rendkívül mélyreható »disztributív igazságossági feltételei« vannak, és az »elsődleges prioritású társadalmi javak megosztására« vonatkozó következményei is kell legyenek.
- (2/1) Az »igazságosság második elvének első része« a »tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek« elve. Ez azt mondja ki, hogy a társadalom minden egyes tagja számára, így a »legkevésbé kedvező helyzetű« tagja számára is »tisztességesen egyenlő esélyeket és lehetőségeket« kell biztosítani ahhoz, hogy születéskori társadalmi, jövedelmi és vagyoni helyzetétől függetlenül olyan életpályát futhasson be, amely bármilyen hasonló képességekkel és tehetséggel rendelkező polgártól reálisan elvárható született képességei és tehetségei alapján.

A »polgárok mint szabad és egyenlő személyek« (5.§) várható életpályáinak azok a fajta egyenlőtlenségei jelentenek társadalmi igazságossági problémát és azok a »nem elfogadható egyenlőtlenségek«, amelyek a polgárok születéskori családi, társadalmi, jövedelmi és vagyoni helyzete miatti torzulások következtében állnak elő és *szociális gradiens szerint* szisztematikus eltérésekhez vezetnek. Másképp fogalmazva ebből az az *alapelv* és *normatív követelmény* is következik, hogy az, hogy kinek milyen *ambíciói* alakulnak ki, s ki milyen *élettervet* határoz meg a maga számára, majd milyen *életpályát* fut be ideáltipikusan, csak az illető születéskori képességeitől, tehetségétől és motivációjától függhet, és független kell legyen az illető és családja társadalmi, jövedelmi és vagyoni helyzetétől. E követelménynek része az is, hogy tekintettel az »*adaptív preferencia*« jelenségére (SEN, 1992) – azaz arra, hogy az emberek saját elvárásait, igényeiket, reális életterveiket és motivációjukat a külső körülményekhez igazítják –, az igazságos és tisztességes, »*szabad emberhez méltó*« társadalom olyan feltételrendszerrel biztosít, amelyben a »*legkedvezőtlenebb helyzetű*« családokba született gyermekek is és minden más gyermek elvárásai, motivációi és egyéni élettervei is alapvetően a születéskori képességeiktől, tehetségüktől függenek, és *nem torzulnak el* az egyes gyermek születéskori családi, társadalmi, jövedelmi és vagyoni helyzete alapján. Ezek következtében a nagyjából azonos képességekkel és tehetséggel született gyermekek esélyei, életlehetőségei és várható életpályája a társadalmi, jövedelmi, vagyoni helyzetük által el nem torzított módon kellene, hogy alakuljon egy tisztességesen és igazságosan működő társadalomban.

Ennek alapvető fontosságú, bár nem kizárólagos jelentőségű kulcsa az azonos képességű, tehetségű és ambíciójú gyermekek számára a családi, társadalmi, jövedelmi és vagyoni helyzetüktől függetlenül *azonos eséllyel hozzáférhető minőségi* oktatási és felsőoktatási rendszer. Ez sem egyszerűen az azonos esélyű hozzáférés és az azonos lehetőségek elvének a deklarálását jelenti: a tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek elve megvalósításának rendkívül mélyreható »*disztributív igazságossági feltételei*« és az »*elsődleges prioritású társadalmi javak megosztására*« vonatkozó következményei is vannak, illetve kell legyenek.

- (2/2) Az »igazságosság második elvének a második része, « az »eltérési elv« (»*difference principle*«) azt mondja, ki, hogy a társadalomban a társadalom minden egyes tagjának a helyzete és életkörülményei jobbak lehetnek akkor, ha az alapértelmezett teljes egyenlőségi helyzettől való eltérés, azaz *bizonyos mértékű*, (de csak bizonyos mértékű) »*társadalmi, jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenség*« kialakulása megengedett. Ez azonban csak akkor fogadható el, ha az egyenlőségtől való eltéréssel megengedett jövedelmi, vagyoni egyenlőtlenségek össztársadalmi hasznáiból a társadalom »*legkedvezőtlenebb helyzetű*« tagjai részesednek a legnagyobb mértékben, továbbá amíg az egyenlőtlenségek növekedése a »*társadalom minden egyes tagja*« jólétének a növekedésével jár. Ez az »*eltérési elv*«, amely az »*igazságosság elveinek*« a »*lexikális prioritási rendjét*« figyelembe véve az öt megelőző fenti két igazságossági elv (azaz az »*alapvető jogok tisztességes értéke*« és a »*tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek*«) maradéktalan teljesítését követően még fennmaradó, „reziduális” igazságtalanságok rendezésére hivatott. Az »*eltérési elv*« a szűkebb értelemben vett disztributív igazságosság szabályaként a »*háttérigazságossági rendszer*« működését határozza meg. Az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« megosztásának még fennmaradt »*nem elfogadható egyenlőtlenségeit*« rendezi, s ezzel összefüggésben a társadalmi együttműködés terheinek és hasznainak az igazságos és tisztességes megosztását szabályozza. Figyeljünk fel azonban arra, hogy az igazságosság-prioritásban előbb lévő elvei ezekből a társadalmi igazságossági kérdésekből nagyon sok dolgot – disztributív igazságossági következményeikkel együtt – már elrendeznek, mire az »*eltérési elvhez*« „jutunk”. Másképp fogalmazva: vegyük észre, hogy nem egyszerűen csak az »*eltérési elv*« az, ami a »*disztributív igazságosság*« kérdéseit rendezi (mintha az igazságosság első elve csak a szabadságelveket és jogokat, a második elv első része pedig csak az egyenlő esélyek kérdését rendezné, ettől izoláltan). Az igazságosság elve együttesen, egymással kölcsönhatásban és egy egységes rendszerként rendezik a »*disztributív igazságosság*« kérdéseit (RAWLS, 1999a).

Kik is a társadalom legkedvezőtlenebb helyzetű tagjai? Mit is kell a »*legkedvezőtlenebb helyzet*« alatt érteni? Ennek kapcsán jön elő az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« kérdése és az, hogy mik is ezek az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*«. Ezt követően a Martha C. Nussbaum által, kifejezet-

ten az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« koncepciójának bővítésére és kiegészítésére megfogalmazott és javasolt »*tíz központi jelentőségű capability*« és ehhez kapcsolódóan az úgynevezett »*capabilities approach*« koncepcióját fogjuk ismertetni. Fontos tudni, hogy Amartya Sen egy fontos kritikát fogalmazott meg Rawls »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójával*« kapcsolatosan, amely végül a »*capabilities approach*« elnevezésű igazságossági koncepció kialakulásához vezetett (SEN, 1980). Ennek a kritikának és az ezzel kapcsolatos vitának a részleteibe ebben az írásban nem megyünk bele. Sen felvetésének csak az egyik lényeges részét tárgyaljuk, mert fontos konzekvenciái vannak az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójára*«, mégpedig az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« listájának egy célszerű és lehetséges bővítése szempontjából. Az úgynevezett »*capability approach*« jelentőségét az is mutatja, hogy például a UNDP »*Human Development Reportjai*« és a UNDP által – a GDP-alapú mutatók kiegészítéseként – az országok fejlettségének, működési minőségének az értékelésére ajánlott *Human Development Index* is ezen a megközelítésen alapul (NUSSBAUM, 2011).

Sen alapvető kritikai felvetése az volt, hogy az nem elegendő, ha a társadalmi igazságosság politikai koncepciója pusztán csak a jövedelem és vagyon egyenlőtlenségeire fókuszál,¹ mert az az alapvető kérdés valójában, hogy az adott képességekkel és lehetőségekkel, adott családi, társadalmi helyzetbe született gyermekek végső soron *kivé, mivé tudnak válni, és mit tudnak megvalósítani* képességeik és tehetségük alapján reális életterveikből (»*capability to be and to do*«) (SEN, 1999). Ez függ képességeiktől, tehetségüktől, de függ mindazoktól a társadalom által biztosított lehetőségektől és feltételrendszerrel, amelyek révén képessé válnak arra, hogy kialakítsák a képességeiknek, tehetségüknek megfelelő – és születéskori társadalmi helyzetük által el nem torzított – életterveiket és ambícióikat, továbbá képessé válnak arra, hogy azzá váljanak, akiké reális életterveik alapján válni szeretnének, és azokat a dolgokat és funkciókat valósítsák meg, amiket reális életterveik alapján meg szeretnének valósítani (»*capability to be and to do*«) (SEN, 1980, 2009).

Ez a született képességekből, az e képességek alapján reálisnak tekinthető élettervekből és a társadalom által biztosított lehetőségekből álló »*képesség- és képessé tevő lehetőség együttes*« az a »*capability*«, pontosabban többes számban a »*capabilities*«, amelyről a »*capability approach*« a megnevezését kapta. Amartya Sen megfogalmazásában: »*capabilities to be and capabilities to do*« (SEN, 1999). Mi ennek az írásnak a keretében nem vállalkozunk arra, hogy egyetlen kifejezéssel lefordítsuk a »*capabilities*«, illetve a »*capability approach*« kifejezéseket, mert ez egy olyan szójátékon alapul, amely egyetlen frappáns kifejezésben kombinálja a *született képességeket* és a társadalom által

¹ Itt meg kell jegyezni, hogy ha figyelmesen tanulmányozzuk Rawls írásait, rájöhethetünk, hogy szó sincs arról, hogy Rawls a *disztributív igazságosság* kérdéseit a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségekre szűkítette volna le.

biztosított *képessé tevő feltételeket és lehetőségeket*; s erre nekünk nem sikerült megtalálni a legmegfelelőbb magyar kifejezést. Ehelyett több helyen is, így itt is elmagyarázzuk a »capabilities« és a »capability approach« sajátos, a (a) »született képességekből« (b) és a társadalom által biztosított lehetőségekből és az e lehetőségek révén »kibontakoztatott képességekből« és »megvalósított élettervekből« álló összetett jelentését. Ugyanakkor az eredeti angol kifejezéssel fogunk erre a sokrétűen összetett mögöttes tartalomra utalni, mert nem találtunk alkalmas magyar kifejezést erre a koncepcióra.

Végezetül meg kell jegyezzük, hogy ha az ember figyelmesen végig olvassa Rawls műveit, akkor abszolút félreérthetetlenül kiderül, hogy szó sincs arról, hogy Rawls az »igazságosság mint tisztességesség koncepcióját«, illetve a »diszt-ributív igazságosság kérdéseit« a jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségekre szűkítette volna le. Az »alapvető szabadságjogok és jogok tisztességesen egyenlő értékének« a koncepciója és a »tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek koncepciója«, ha jó alaposan belegondolunk, mind-mind azokról a társadalom által biztosítandó lehetőségekről és feltételekről, azaz »capabilityokról« szól, amelyek révén az egyén születés kori társadalmi helyzetétől függetlenül *képessé válik* arra, hogy „azzá váljon, és azokat a dolgokat valósítsa meg”, amelyekre a születés kori képességei és az azok szerint »reális élettervei« alapján predesztinálva van. Épp emiatt egészíthetők ki, pontosabban fejleszthetők tovább az eredeti »elsődleges prioritású társadalmi javak« a Martha C. Nussbaum által kidolgozott »tíz központi jelentőségű capabilitytvé« (14.§). Több szerző, így például Norman Daniels, Samuel Freeman, Thomas Pogge, Erin Kelly és sokan mások is kiemelik, hogy a Rawls és Sen közötti vita valójában nem igazi vita. Az eltérés inkább terminológiai jellegű, a két nézet nagyjából ugyanazon dolgok különböző metszetből, különböző kifejezésekkel történő tárgyalása miatt tűnik eltérőnek. (DANIELS, 2010; POGGE, 1989; KELLY, 2010; FREEMAN, 2007). Rawls életében néhány igen lényeges dologhoz ragaszkodott e „vita” kapcsán:

- (i) Egyrészt az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában«, az »elsődleges prioritású társadalmi javak« közé nem kerülhetnek be olyan elemek, amelyek a jólét olyan interperszonális (személyek közötti), egyéni szintű mérését, értékelését és összehasonlítását igénylik, amelyek kivitelezése társadalmi szinten kivitelezhetetlen vagy vitatható vagy *állát-hatósági és nyilvánossági problémákat* okozhat (RAWLS, 2001).
- (ii) Másrészt, az »elsődleges prioritású társadalmi javak« vagy a »tíz központi jelentőségű capability« között, mintegy „a hátsó udvaron bejőve”, nem jelenhetnek meg »átfogó jellegű« értékek, erények és hasonlók, mert ez – a »méltánylandó pluralizmus ténye« miatt (10.4.§) – társadalmilag megosztó lehet, felboríthatja a koncepció stabilitását és ellehetetlenítheti az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusának« a lehetőségét (RAWLS, 2005).

A Martha C. Nussbaum által kidolgozott »tíz központi jelentőségű capability« (14.§) nagyjából megfelel ezeknek a követelményeknek, ezért véleményünk szerint fontos kiegészítését jelentik Rawls eredeti koncepciójának. Ezért a következő fejezetben ismertetjük Nussbaum erre vonatkozó javaslatát. Ugyanak-

kor ebben az írásban terjedelmi okok miatt nem fogjuk tudni teljes mélységében tárgyalni magát a »*capability approach*«,² az ugyanis önmagában legalább olyan terjedelmű lenne, mint ez az írás.

² Megjegyzendő, hogy az itt leírtakon kívül létezik néhány egyéb különbség is a »*capabilities approach*« és az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« között. Ezek egyike sem kezelhetetlen probléma és nem egymást kizáró, antagonisztikus eltérés. A két koncepció jól kiegészíti egymást. (i) Az egyik itt nem részletezendő különbség, hogy Rawls igazságosságelmélete a »*társadalmi együttműködésben részt vevő polgárookra*« vonatkozik, és ebből eredően a *fogyatékkal élőket*, különös tekintettel a *mentális fogyatékkal élőket* mint olyanokat, akik nem vesznek részt a társadalmi együttműködésben, kvázi másodlagosan kezeli. Ezzel kapcsolatosan Rawls álláspontja az volt, hogy *elsőként az alapértelmezett helyzet alapvető társadalmi igazságossági kérdéseit kell rendezni*, mert ennek a rendezése az alapvető feltétele annak, hogy egy olyan igazságos és tisztességes társadalmi működés jöjjön létre, amely esetén a különböző *fogyatékkal élőket speciális igazságossági kérdéseit* könnyen, gyorsan, egyszerűen rendezni lehet. Martha C. Nussbaum a *10 központi capabilityre* vonatkozó javaslatával ezt a problémát lényegében feloldja és megoldja (NUSSBAUM, 2006). Megjegyzendő, hogy itt nemcsak maguk a *fogyatékkal élőket*, hanem az *ő gondozásukat végző családtagok* kapcsán is számos rendezendő igazságossági probléma lép fel, amelyet a »*capability approach*« megfelelően rendez. (Ezért is ismertettük ebben a fejezetben a »*10 központi jelentőségű capabilityt*«) (ii) A másik mondott probléma az, hogy az igazságosságelmélet nem terjed ki a maga teljességében a *globális igazságossági kérdésekre* (NUSSBAUM, 2006). Rawls ezzel kapcsolatos álláspontját korábban kifejtettük (8.2.§), ennek lényege, hogy *először a társadalmi szinten kell rendezni az igazságossági és tisztességességi kérdéseket*, mert az igazságos és tisztességes társadalmak már lényegesen alkalmasabbak és hajlamosabbak lesznek a globális igazságossági kérdések rendezésére, míg ha fordítva próbálkoznánk, akkor egy *globális szintű átfedő konszenzus* érdekében számos nemzeti szinten megvalósítható alapvető társadalmi igazságossági elvről le kellene mondjunk. (iii) A harmadik probléma az *állatok jogaival* és az *állatokkal kapcsolatos igazságossági kérdésekkel* foglalkozó legújabb irányzatokra vonatkozik. Ezen irányzatok alapja, hogy számos megfigyelés és bizonyíték van arra, hogy *az állatok és az ember közötti határ lényegesen elmosódottabb, mint ahogyan azt tradicionálisan hisszük*, és mint ahogy a tradicionális igazságosságelméletek (és vallások) az állatokat kezelik. Számos bizonyíték van arra, hogy az állatok, különösen a magasabb rendű fajok (például: majmok, kutyák, elefántok, nagymacskák, macskák, lovak és hasonlók) számos olyan *magasabb rendű érzelmi, erkölcsi és értelmi képességgel* rendelkeznek, amelyeknek állatokban való létezését *tradicionálisan tagadjuk*. Ezek a felfedezések alapvetően kérdőjelezzik meg az állatokkal kapcsolatos igazságossági kérdések és egyáltalán az állatok kezelését és ezek erkölcsi alapjait (NUSSBAUM, 2006). Alapvetően itt is arról van szó, hogy az *elsődleges prioritás* mégiscsak az *emberi társadalom igazságos és tisztességes működésének* a kialakítása, mert *egy igazságos és tisztességes társadalomban* minden bizonnyal hamarabb előre lehet lépni az állatokkal kapcsolatos igazságossági kérdések és elvek kapcsán is, mint egy teljesen rendezetlen és súlyos társadalmi igazságtalanságokkal és tisztességtelenségekkel terhelt társadalomban. Ezenfelül féltő, hogyha az állatokkal kapcsolatos igazságossági kérdéseket összekötjük az emberi társadalom igazságossági kérdéseinek a rendezésével, akkor a két probléma területen jó eséllyel egyikben sem tudunk érdemben előrébb lépni. Erre a problémakörre azonban itt, ezen túlmenően terjedelmi okok miatt egyáltalán nem térünk ki.

13.1.§ A DISZTRIBUTÍV IGAZSÁGOSSÁG ÉS AZ ALLOKATÍV IGAZSÁGOSSÁG KÖZTI LÉNYEGI KÜLÖNBBSÉGEK

Korábban már szót ejtettünk a »disztributív igazságosság« és az »allokációs igazságosság« közötti lényegi különbségekről (8.6.§). Ezért a korábban már részletezett dolgokra utalva itt csak azokkal a pontokkal foglalkozunk, amelyeket az »elsődleges prioritású társadalmi javak«, illetve a »tíz központi jelentőségű capability« tárgyalása szempontjából szükséges kiemelni.

A »disztributív igazságosság« és az »allokatív igazságosság« között a leglényegesebb különbség az, hogy a »disztributív igazságosság« a társadalmi együttműködés során, a társadalmi együttműködés terheinek és hasznainak a tisztességes és igazságos megosztása keretei között értelmezendő; s a társadalmi együttműködésben részt vevő polgárok által *közösen létrehozott hasznok és lehetőségek egymás közötti megosztásának* tisztességességi és igazságossági szabályait jelenti. A lényeges pont itt az, hogy a *közösen létrehozott dolgok egymás közötti megosztásáról* van szó. Ezzel szemben az »allokációs igazságosság« a valaki más által létrehozott javak (például egy ajándékba kapott torta) *magunk közötti igazságos elosztásáról* szól, vagy például a társadalmi együttműködésben részt nem vevőkkel (például súlyosabb mentális deficittel élők) kapcsolatos társadalmi igazságossági kérdések rendezésére vonatkozik. Itt megjegyzendő, hogy az életük során súlyos baleset vagy betegség miatt, vagy a súlyos fogyatékossággal élőket gondozó családtagok, vagy életkoruk miatt munkaképtelenné vált polgárok, vagy a munkanélkülivé vált polgárok nem ebbe a kategóriába tartoznak, ők társadalmi igazságossági szempontból azok a társadalmi együttműködésben részt vevő polgárok, akik a társadalmi együttműködés során és lehet, hogy épp emiatt váltak rokkanttá, beteggé vagy átmenetileg munkanélkülivé, illetve épp emiatt szorulnak gondoskodásra.

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« az alapvető »disztributív igazságossági« kérdése a következő: hogyan kell szabályozni a »társadalom alapvető struktúráját«, annak alapvető »háttérintézményeit« és a »háttérigazságosság rendszerét« egyetlen egységes rendszerként ahhoz, hogy hosszú távon, generációról generációra fenntartható legyen a társadalmi együttműködés tisztességes, hatékony és produktív rendszere?

Az »allokációs igazságosság« ezzel szemben egy teljesen más kérdéssel foglalkozik: hogyan kell egy adott mennyiségű dolgot szétosztani vagy elosztani olyan egyének között, akik nem vesznek részt a társadalmi együttműködésben és az ennek során létrejövő javak és hasznok előállításában, viszont ismerjük az egyéni szükségleteiket, igényeiket és preferenciáikat (például súlyos mentális fogyatékossággal élők). Az »allokációs igazságosság« kapcsán például olyan – a »disztributív igazságosság kapcsán« nem alkalmazott – eljárásokat alkalmazunk, mint például az *egyéni* jóléteknek az *egyéni* szükségleteken, igényeken, preferenciákon alapuló összehasonlítása, értékelése annak érdekében, hogy a rendelkezésre álló javakból időről időre maximálni tudjuk az érintettek jóléti, hasznossági és szükségletkielégítési funkcióit. Tulajdonképpen

ezek azok az eljárások, amelyeket a »haszonelvű (utilitarista) igazságossági koncepciók« alapján is megfigyelhetünk. A klasszikus haszonelvű igazságelméletek (például Jeremy Bentham, Henry Sidgwick) úgy is felfoghatók, mintha a »társadalom alapvető struktúrájára«, annak »háttérintézményeire« és a »háttérigazságosságra« vonatkozó »politikai szintű igazságossági koncepcióként« ezt a fajta, az egyéni hasznossági és szükséglet-kielégítési funkciók maximálását végző »allokációs igazságossági« eljárást alkalmaznák. Megjegyzendő, hogy az olyan fogalmak és koncepciók, mint például az „egészségnyereség növelése” vagy a »költség-hasznossági elemzések« (»cost-utility analysis«) vagy ennek az egyik hasznossági egysége, a QALY („Quality Adjusted Life Years”) vagy a »költség-haszon elemzések« (»cost-benefit analysis«) vagy »költség-hatékonysági elemzések« (»cost efficiency analysis«) vagy a »költség-hatás elemzések« (»cost-effectiveness analysis«) (7.3. §) mind-mind az »allokációs igazságosság« hasznosság és szükségletkielégítés maximálási alapkérdésének a haszonelvű igazságossági koncepció szerinti alkalmazását jelentik.

Vegyük észre, hogy a »haszonelvű (utilitarista) filozófiákon« alapuló »politikai igazságossági koncepciók« szerinti »allokációs igazságosság« (például a klasszikus »jóléti állam«) nem teremt kapcsolatot a közösen létrehozott társadalmi hasznok és az elosztásra szánt javak és lehetőségek elosztása között. Ez nem csak egy absztrakt és finom elméleti különbség. Rendkívül súlyos és mélyreható következményei vannak:

1.

Az egyik ilyen súlyos és társadalmi károkat okozó következmény a jóléti államok jóléti rendszereinek a politikai fenntarthatóságát és stabilitását érinti. Miután nincs kapcsolat a közösen létrehozott társadalmi hasznok és ezen hasznok egy részének a jóléti rendszereken keresztüli elosztása (allokációja) között, ezért időről időre vannak, akik afféle érdemtelen vagy kifejezetten rossz ösztönzőket hordozó osztogatásként és „felelőtlen állami költekezésésként” tekintenek az alapvető jóléti rendszerekre, vagy így interpretálják a jóléti kiadásokat.³ Ez aláássa a fontos társadalmi igazságossági intézmények stabilitását. Gondoljunk csak a „balekok tartják el a rendszert” típusú rendkívül durva, érzéketlen, antiszociális, ostoba és veszélyes kijelentésekre. Nincs elvi korlátja az ilyen rendszerekből történő forráskivonásoknak (például a makrogazdasági vagy államháztartási és költségvetési egyensúly és mutatók megfelelése érdekében).

³ Innen is ered a társadalom rendszereinek a „nem termelő ágazatokra” (pl. oktatás, egészségügy, szociális ágazatok mint „spending departments”) és a „termelő ágazatokra” (pl. ipar, mezőgazdaság) hamis, félrevezető (és némiképp vulgármaterialista) megosztása is. Magyarországon ennek hagyományai Rákosi Mátyásig és Gerő Ernőig nyúlnak vissza. Ők vezették be a „nem termelő ágazat” megtévesztő és félrevezető fogalmát. Az ő „szellemi örökségük” a költségvetéstervezés gyakorlatában és szellemiségében a mai napig rendületlenül kitartott és virágzik. Ez meg is látszik az országnak, a társadalomnak és az emberek állapotán.

A valóság ezzel szemben az, hogy egyáltalán nem a *valaki mások által létrehozott javak osztogatásáról* van szó, hanem a folyamatosan fennálló társadalmi együttműködés során *saját magunk által közösen létrehozott javaknak, a saját magunk közötti tisztességes megosztásáról*. Ez még akkor is így van, ha számos ilyen intézmény esetében az együttműködésben való részvétel és az egyes társadalmi igazságossági intézmény igénybevétele *időben elválik egymástól*. Sőt, a legtöbb esetben alapvetően tipikusan ez történik: például

- nem akkor járulunk hozzá az *egészségügyhöz*, amikor épp a kórházban fekszünk, de amikor rászorulunk az ellátásra, akkor betegség és keresőképtelenség okán épp nem tudnánk megfizetni a (komolyabb) ellátásunk költségeit – ezért is fontos a *társadalmi egészségbiztosítás*;
- vagy egy *nyugdíjas* nem akkor vesz részt a társadalmi együttműködésben, amikor a nyugdíját kapja, hanem a nyugdíjkorhatárt *megelőző* évtizedeken át járult hozzá az ő aktív korában az akkor még csak felnövekvő generációk képzéséhez, mások egészségügyi ellátásához és az akkori idős generációk nyugdíjához és a hasonlókhöz;
- vagy egy *óvodás*, egy *kisiskolás* vagy akár egy *egyetemista*, nem akkor vesz részt a társadalmi együttműködésben, amikor a társadalom aktív tagjainak a hozzájárulása révén fenntartott óvodába, iskolába és egyetemre jár, hanem tanulmányainak befejezését követően.

A mindenkorai felnövekvő generációk számára a mindenkorai felnőtt társadalom mintegy „*megelőlegeti*” a „*támogatást*” a társadalmi együttműködésben való későbbi teljes körű részvételüket feltételezve. Ezért az, amikor ők felnőtté válva fenntartják a nyugdíj, egészségügyi és egyéb társadalmi biztosítási rendszereket, tulajdonképpen csak teljesítik a társadalom felé a korábban keletkezett kötelezettségeiket. Ezért igencsak furcsa, de leginkább tisztességtelen lenne, ha ők aktív korukban azoknak a nyugdíját és egészségügyi ellátási költségeit vitatnák, akiknek az erőfeszítései révén egyáltalán szabad emberhez méltó módon növekedhettek fel és válhattak a társadalom teljes funkcionálóképességű tagjaivá.

2.

További súlyos probléma forrása az, hogy a »*társadalmi együttműködés*« során *közösen létrehozott* társadalmi hasznok és az »*allokációs igazságosság*« között nincs közvetlen kapcsolat. Ilyen közvetlen kapcsolat hiányában nincs megfelelően értelmezhető és kikényszeríthető *alsó határa* az egyes – a pénzügyminisztériumi bürokraták által csak „*költekező ágazatoknak*” hívott – társadalmi igazságossági intézményekből történő forráskivonásoknak. Nincs morális alapon megkövetelhető tisztességes küszöbértéke a minimálisan szükséges finanszírozási szintnek.

Ebből eredően a »*gazdaság (állítólágos) teherviselő képességére*« vagy bármely kézenfekvőnek látszó indokra hivatkozva olyan mértékű forrásokat lehet kivonni ezen társadalmi igazságossági intézmények működtetéséből, hogy e rendszerek nemcsak egyszerűen *elszegényednek és lepusztulnak*, hanem már önmagában az *alkalmatlanul alacsony működésfinanszírozási szintek* miatt is kifejezetten *kontraproduktívvá* válik a működésük. Az intézményrendszer elveszti létezésének valódi értelmét, és működése akár *saját alapvető társadalmi*

igazságossági céljaival válhat ellentétessé. Gondoljunk például egy súlyosan alulfinanszírozott egészségügyre, ahol például a *hálapénz* alapvetően beépül a rendszerbe, az alkalmatlanul alacsony bérért dolgozó orvosok és szakszemélyzet egzisztenciájába; s végül egy teljesen szabályozatlan, *hálapénz-fizetőképességtől függő* és így extrém és perverz ösztönzőkkel és hozzáféresi problémákkal működő tisztességtelen és igazságtalan rendszer alakul ki. Egy ilyen rendszerben az, hogy a szolgáltatás igénybevételekor a hálapénzt fizetni képtelen járulékfizetők hozzájutnak-e egyáltalán az ellátásokhoz vagy időben hozzájutnak-e ezekhez vagy az adekvát szakmai tartalmú és minőségű ellátásokhoz jutnak-e hozzá, teljesen esetlegessé válhat. A *hálapénz-fizetőképességtől válhat függővé* a tisztességes ellátáshoz való hozzájutás, miközben a rendszer eredetileg az azonos ellátási szükségletűek – *aktuális fizetőképességétől független* – azonos hozzáféréssel történő ellátásának biztosítására lett eredetileg létrehozva.

3.

A harmadik súlyos probléma nem közvetlenül a társadalmi együttműködés és az allokációs igazságosság közti kapcsolat hiányából, hanem a »*haszonelvű igazságossági koncepciók*« „*legtöbb embernek a legtöbb jót elvénél*” bizonyos elvi és metodikai problémáiból ered. A „*legtöbb embernek a legtöbb jót*” elvnel a „*jó*” az egyes eltérő haszonelvű koncepciók szerint (koncepciónként változó módon) elismert *szükségletek és preferenciák kielégítéséből* ered. A „*legtöbb embernek a legtöbb jót*” elv megvalósulását azzal azonosítjuk, hogy vagy az *össztársadalmi aggregát „haszon” (utility)* vagy az *össztársadalmi átlagos „haszon” (utility)* növekedik.

Ilyen például, amikor az *GDP átlagos értékének a növekedését* tévesen a társadalmi jólét növekedésével azonosítjuk (7.1–7.2.§§); vagy amikor adott egységnyi költségszinten elért *Quality Adjusted Life Years (QALY)* értéknövekedéséről *tévesen azt hisszük*, hogy ez biztosan azt jelenti, hogy javult az egészségügy működési hatékonysága és »*költséghasznossága*« (»*cost-utility*«) (7.3.§). Ebben a pontban nem tudunk foglalkozni a »*haszonelvű (utilitarista) igazságossági koncepcióknak*« minden elvi és metodikai problémájával. Például itt most nem foglalkozunk azzal, hogy hogyan is mérjük a hasznosságot. Hogyan is lehet összeadni vagy összehasonlíthatóvá tenni a teljesen eltérő dimenziókban értelmezhető hasznokat, preferenciákat és kielégülést (pl. pénz, szenvedés, öröm)? Pontosan kinek a milyen átfogó világnézete és értékrendje szerint számít valami *elismert preferenciának* vagy *szükségletnek* és *milyen alapon*? Tényleg az úgynevezett „*szakértők*” és „*technokraták*” azok, akiknek a saját személyes »*átfogó világnézete és értékrendje*« szerinti preferenciákat legitim módon rá lehet húzni a társadalom egészére? A transzparencia hiánya, a nyilvánossági problémák és demokráciadeficit kérdései alapvetően kérdőjelezik meg az ilyen eljárásokat (7.§).

Ebben a pontban csak az *aggregát*, illetve »*átlag hasznossági (utility) értékek*« *túldimenzionálásából, abszolutizálásából, fetisizálásából* eredő problémákra fókuszálunk. E probléma lényege az, hogy mind az »*aggregát utility*«, mind az »*átlagos utility*« úgy is növekedhet évről évre, folyamatosan és töret-

lenül, hogy eközben a társadalom egyre szélesebb rétegei egyre jobban elszegényednek és egyre kétségbeesettebbek, »szabad emberhez egyre nem méltóbb« helyzetbe kerülnek egyre többen. Az *aggregát*, illetve »*átlag hasznosság (utility) értéke*« ugyanis a társadalom széles rétegeinek az elszegényítése, elnyomorodása mellett is növelhető. Ehhez csak az szükséges, hogy a gazdagok szűk rétege összességében nagyobb volumenben gazdagodjon, mint amilyen mértékben a szegények szegényebbé válnak.

Másképp fogalmazva: az *átlagos vagy aggregát hasznossággal mért jólét*-növekedésre való fókuszálás során a »*haszonelvű (utilitárius) koncepció*« tipikusan nem foglalkoznak az *aggregát értékek* vagy *átlagos értékek mögötti* dolgokkal. A GDP növekszik, a mutatók jók, miközben a lakosság elszegényedik, mert senki nem foglalkozik a társadalmi jólét szempontjából sokkal meghatározóbb kérdéssel, a GDP-nek a *társadalom tagjai közötti megosztásával* (WILKINSON és mtsai, 2009). Ezáltal sokan egészen elfogadhatatlan, kétségbeesítő helyzetbe is kerülhetnek, csodás és biztató átlagos és aggregát értékeket kifejező mutatók mellett. E problémában is kulcsfontosságú momentum az »*allokációs igazságosság*« és a »*társadalmi együttműködés során közösen létrehozott társadalmi hasznok*« közötti kapcsolat hiánya. Ha ez a kapcsolat nem hiányozna, akkor ez a súlyos probléma sem következhetne be.

Épp e problémák korrigálása érdekében hangsúlyozza az »*igazságosság mint tisztességesség koncepciója*« „lépten-nyomon”, hogy mind az alapvető szabadságjogok és jogok *tisztességes értékét*, mind a *tisztességesen egyenlő* esélyek és lehetősége elvét, mind pedig az »*eltérési elvet*« mindig, minden esetben a »*társadalom minden egyes tagjára*« kell alkalmazni. A »*minden egyes tag*« kifejezés az, amelyen keresztül fundamentális jelentőségű *morális társadalmi igazságossági követelménnyé* válik, hogy egy, a »szabad emberhez méltó«, tisztességes és igazságos társadalom soha egyetlen egy polgárt sem hagyhat beesni (vagy lesüllyedni) egy olyan »*társadalmi minimum szint*« alá, amely *küszöbszint* alatt már nincsenek biztosítva az »*önbecsülés, a szegyenmentes életet társadalmi alapfeltételei*« és a »*teljes életúton át tartó normál funkcionálóképesség*« megőrzésének, fenntartásának a feltételei. Ekkor ugyanis az adott személy *önbecsülése, méltósága* oly mértékben *megrendülhet*, hogy számára már semmilyen *valós értéket* nem jelentenek a számára elviekben és *deklaráltan* biztosított *szabadságjogok, jogok és lehetőségek*. Ez a probléma társadalmi méretekben magát a demokráciát és a szabadságot veszélyezteti, ássa alá.

Ezért az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« szerint működő társadalomban az olyan társadalmi diszfunkciós jelenségek, mint például a hajléktalanság, a gyermekéhezés, a gyermekkori szegénység, a munkavállalás melletti szegénység, az egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségeivel kapcsolatos súlyos problémák és a hasonló súlyos problémák szimplán nem fordulhatnak elő. Vagy ha ilyen problémák mégis felütik a fejüket, akkor mindaddig, amíg ilyen társadalmi problémák előfordulnak, szóba sem jöhetnek olyan – legfeljebb valamilyen »*átfogó elitista és perfekcionista értékrenddel*« alátámasztható – társadalmi kiadások, amelyek nem az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« biztosítására irányulnak. (Gondoljunk bizonyos *presztízs beruházásokra* vagy bizonyos *téves prioritások* szerinti közkiadásokra.)

Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« attól elsődlegesek, hogy minden más felett »elsődleges prioritást« kell élvezzen a biztosításuk. Miért? Azért, mert minden egyes polgár teljes körű normál funkcionálóképessége, önbecsülése, emberi méltósága, szabad emberhez méltó életkörülményei, alapvető egzisztenciális biztonsága és végső soron szabadsága múlik az »elsődleges prioritású társadalmi javak« »tisztességesen elegendő küszöbszint feletti biztosításán«. Éppen ezért egy fejlett vagy közepesen fejlett országban az, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javakat« a társadalom tagjai a »társadalom minden egyes tagja számára« »egy tisztességesen elegendő küszöbszint feletti mértékben biztosítsák«, nem lehet a gazdaság teljesítőképességének a függvénye, és valójában nem is igaz, hogy egy ilyen országban ezt a kérdést ettől kellene függővé tenni. Minden mást függővé lehet tenni a gazdaság tényleges vagy állítólagos teherviselő képességétől, de az »elsődleges prioritást élvező társadalmi javakat« nem! Az »elsődleges prioritású társadalmi javakat« egyáltalán nem szükséges luxusszinten biztosítani. Elegendő ezeket a kor színvonalának megfelelő, tisztességesen elegendő küszöbérték felett biztosítani. Például az egyáltalán nem szükséges, hogy a jól felszerelt mentőflotta mondjuk Rolls-Royce márkájú autókból álljon, az azonban abszolút szükséges, hogy a kor szakmai színvonalának megfelelően legyen felszerelve egy, a célnak és a funkciónak megfelelő márkájú gépjárművekkel működő mentőszolgálat.

Egy közepesen fejlett vagy fejlettebb ország gazdasága az »elsődleges prioritású társadalmi javak« megfelelő biztosításának a terheit mindenképpen el kell bírja. Ennek biztosítása kizárólag tisztességes prioritások kérdése. Miután ma már bizonyított, hogy azok között az országok között, ahol az egy főre jutó GDP eléri a nagyjából tízezer USD körüli értéket, a társadalom jólétének a növekedése nem a GDP további növelésétől javul, hanem a GDP társadalmon belüli elosztásának az igazságosságától és tisztességességétől (WILKINSON és mtsai, 2009), kijelenthető, hogy szimplán és egyszerűen nem igaz az, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak« biztosítását a gazdaság mindenkori aktuális teherviselő képességének a függvényében kellene évről évre lebegtetni. Ez ugyanis a polgárok folyamatos egzisztenciális fenyegetettségén keresztül aláássa magát a demokráciát, így az »elsődleges prioritású társadalmi javak« tisztességes küszöbszint feletti biztosítása egyáltalán nem egyszerűen »szociális és jóléti« és nem gazdasági kérdés. Az, hogy egy társadalom »minden egyes polgára számára« »tisztességesen elegendő küszöbszint feletti mértékben« biztosítsa az »elsődleges prioritású társadalmi javakat«, alapvetően a szabadság, a demokrácia és az alkotmányos rend megőrzésének, védelmének a kérdése, amely egy alapvető igazságossági, tisztességességi és erkölcsi kérdés.

Ha léteznek is problémák a mai modern »jóléti államokkal« (»welfare state«) kapcsolatosan, akkor az a mögöttes »haszonelvű (utilitárius) igazságossági koncepciók« elvi és metodikai problémáiból ered: nincs ugyanis direkt kapcsolat a »társadalmi együttműködés során közösen létrehozott társadalmi hasznok« és azok »allokációs igazságosság« szerinti elosztása között. Arról azonban szó sincs, hogy a mai modern világban már meghaladottá vált

volna a társadalmi igazságosság érvényesítése és az *elesettekről és a szegényekről való gondoskodás sok ezer éves morális kötelezettsége*. Ha ez utóbbit elhinnénk, az a társadalmak örökérvényű és folyamatosan fennálló működésének a totális félreértése lenne. Az egy másik kérdés, hogy az igazságtalan és tisztességtelen társadalmi működésnek mindig megvan az a *szűk haszonélvezői köre*, amely a saját gátlások nélküli önérték-érvényesítése, pénzsóvársága vagy hataloméhsége miatt *morálisan irreleváns* és ide nem illő gazdasági, hatékonysági érvekkel vagy valamilyen zavaros érveléssel arról akarja meggyőzni a többséget (a többség legalapvetőbb és szó szerint *életbevágó érdekei* ellenében), hogy a »jóléti állam« válságban lenne és meghaladottá vált volna.

A »jóléti államok« állítólágos válságára és állítólágos idejétmúltságára nem a »társadalmi igazságosság és tisztességesség« felszámolása és nem a »társadalmi szerződés« felmondása, felrúgása a megoldás. Az »allokációs igazságosság« mint helytelen politikai igazságossági kiindulási pont okozta problémák megoldásának kulcsa a »allokációs igazságosság« mint alkalmatlan kiindulási pont megváltoztatása. A »disztribúciós igazságosság« elveinek megfelelően helyre kell állítanunk a közvetlen kapcsolatot a *közösen megtermelt* társadalmi hasznok és *azok magunk közti megosztása* között. A valóság az, hogy a társadalmi együttműködés terheit minden egyes polgár viseli, hasznait pedig ők, az együttműködésben résztvevő polgárok állítják elő. Ezért e valóságos helyzetnek és az »eredeti kiindulási állapotban« megalkotott »társadalmi szerződésnek« megfelelően egyetlen, egységes igazságossági rendszerbe kell szervezzük a »társadalmi együttműködés terheinek és hasznainak a polgárok közötti igazságos és tisztességes megosztását«. A modern »jóléti államok« állítólágos válságára a »társadalmi igazságosság mint tisztességesség« helyreállítása, és az »allokációs igazságossági« paradigmáról a »disztributív igazságossági« paradigmára való áttérés a megoldás.

Óriási szemlélet- és hozzáállásbeli különbség van ugyanis a *közösen létrehozott javak magunk közötti megosztása* (»disztributív igazságosság«) versus a *más által előállított javak magunk közötti szétosztása*, illetve a *mi általunk előállított javak „külsők” közötti elosztása* (»allokációs igazságosság«) között. Az első erkölcsi köteleesség és tisztességesség kérdése. A második önkéntes vagy kényszerű segélyezés és jótékonykodás kérdése. Ez utóbbi szintje, minősége mindig bizonytalan; ki van téve az éppen jobb helyzetben lévők aktuális »segélyezési«, »jótékonykodási« »osztogatási« kedvének, hajlandóságának és képességének.

Mint látjuk, az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« alapvetően elveti az »allokációs igazságosság« politikai igazságossági koncepcióként való alkalmazását. Ez ugyanis inkompatibilis azokkal az alapvető kiindulási eszmékkel, amelyekre az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« épül, nevezetesen azzal az alapgondolattal, hogy a »társadalom a szabad és egyenlő polgárok társadalmi együttműködésének időben folyamatosan fennálló tisztességes és igazságos rendszere« (4.§). E rendszerben »a polgárok mint szabad és egyenlő személyek« (5.§) egymással együttműködve, *közösen* állítják elő azokat a társadalmi javakat és teremtik meg azokat a lehetőségeket,

amelyek *maguk közötti megosztására* vonatkozóan különböző követeléseket támasztanak és amelyeket egymás számára kölcsönösen biztosítanak.

Egy »*jól elrendezett társadalomban*« (6. §) – amelyben mind az »*egyenlő szabadságjogok és jogok és azok tisztességes értéke*«, mind pedig a »*tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek*« biztosítva vannak –, a jövedelmek és a vagyonok végső megosztása tulajdonképpen a »*tiszta procedurális igazságot*« (»*pure procedural justice*«) fejezi ki. Ezt úgy kell érteni, hogy amikor mindenki betartja a társadalmi együttműködés közösen elismert szabályait, és tiszteletben tartja azokat a követeléseket (és társadalmi kötelezettségeket), amelyeket ezek a szabályok specifikálnak, akkor igazságosnak fogadhatjuk el a különböző javak megosztását, függetlenül attól, hogy ez személyekre lebontva konkrétan hogyan néz ki (RAWLS, 2001). A »*társadalom alapvető struktúrája*« (»*basic structure*«) meghatároz egy »*háttérigazságossági rendszert*«, (»*background justice*«) (8.6. §). Ennek a keretei között az egyes egyének és szervezetek úgy működnek és cselekszenek, ahogyan a legjobbnak látják, feltéve, hogy ezt az alapvető keretfeltételeknek és szabályoknak megfelelően teszik (vö. »*piaci mechanizmusok*«).

Egy ilyen rendszerben a javak különböző tényleges és konkrét, akár személyekre vagy társadalmi csoportokra lebontott »*helyes*« megosztásaira vonatkozóan valójában nem nyilatkozunk. Ennek az is az oka, hogy a »*társadalmi együttműködés rendszerében*« az egyénekre lebontott »*allokációs igazságosság*« valójában nem értelmezhető s nem alkalmazható – noha a »*haszonelvű igazságossági koncepciók*« szerinti rendszerek kitartóan ezzel próbálkoznak. Valójában ugyanis nincs semmi olyan, például az egyes egyéni igényekre, szükségletekre alapítható kritériumunk, ami az alapját jelenthetné annak, hogy hogyan osszuk el a különböző javakat az egyének között az »*allokációs igazságosság*« szabályai szerint (RAWLS, 2001). Ez az *egyéni rászorultságoknak* az egyének szintjén történő mérítségének, egymással való összehasonlításának és az ezen alapuló (divatos és jól hangzó) »*egyéni rászorultságok szerinti célzott támogatások*«, és a hasonló elvi helytelenségét és gyakorlati kivitelezhetetlenségét is jelenti. Csak a rendszer egésze szintjén, a »*háttérigazságosság*« és a »*háttérintézmények*« keretei között, a »*disztributív igazságosság*« rendszerében, a társadalmi együttműködés során létrejövő jogos követeléseket tudjuk kezelni.

Miután az »*eltérési elv*« (»*difference principle*«) a különböző »*háttérintézményekre*« (»*background institutions*«) nyilvánosan ismert szabályrendszerként vonatkozik, ezért mind a követelményei, mind a következményei minden polgár számára előre láthatók és kiszámíthatók. Valójában az »*eltérési elv*« az összes intézmény működésébe és releváns *folyamataiba beépülve* nem jelent nagyobb beavatkozást az egyéni élettervekbe és cselekvésekbe, mint mondjuk az adózás. Miután ugyanis az »*eltérési elv*«, és a »*háttérigazságosság*« szabályai és várható hatásai ismertek, ezért a polgárok ennek ismeretében tervezhetik meg cselekvéseiket. A polgárok számára érthető, hogy a társadalmi együttműködés nélkül nem is tudnának létrejönni azok a javak, amelyekből való tisztességes részesedés során a jövedelmük és a vagyonuk keletkezik, viszont e társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszeréhez mind az adózás, mind pedig az »*eltérési elvnek*« a »*háttérintézmények*« és a »*háttérigazságosság*«

folyamataiba beépített módon történő érvényesítése, mind az »elsődleges prioritású társadalmi javak« biztosítása hozzátartozik.

Az alapvető társadalmi »háttérintézmények« és a »háttérigazságosság« és ezeknek az »igazságosság két elve« által meghatározott szabályai (»alapvető szabadságjogok tisztességes értéke«, »tisztességesen egyenlő esélyek« és az »eltérési elv«) olyan módon lettek megtervezve, hogy időben folyamatosan, »generációkon át« és fenntartható módon biztosítsák a társadalmi együttműködés »igazságosságát mint tisztességeségét«. Ehhez meg kell őrizni az »alapvető politikai szabadságjogok« »tisztességes értékét« és az esélyek és lehetőségek tisztességes egyenlőségét. Ennek kulcsa, hogy »generációkon át« biztosítva legyen az, hogy a társadalmi, gazdasági, jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek ne öltsenek extrém mértékeket, és hatékony módon »minden egyes polgár« általános jólétének a növekedését szolgálják. E célhoz az eltérési elv biztosítja, hogy az egyenlőtlenségek megengedése révén létrejövő többlethasznok a társadalom legkevésbé kedvező helyzetben lévő tagjainak a helyzetén javítsanak a legnagyobb mértékben.

13.2.§ KI A LEGKEVÉSBÉ KEDVEZŐ HELYZETŰ?

Hogyan s milyen alapon azonosítjuk be a társadalom legkedvezőtlenebb helyzetű tagjait? E kérdések az »elsődleges prioritású társadalmi javak« (»primary social goods«) koncepciója segítségével válaszolhatók meg. Mik is ezek a javak? Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« egyrészt olyan különböző »társadalmi körülmények«, másrészt olyan »bármely célra felhasználható eszközök« (»all-purpose means«), amelyek általában szükségesek ahhoz, hogy minden egyes polgár számára lehetővé tegyék a »két morális képességük teljes körű kibontakoztatását és gyakorlását« és azt, hogy szabadon törekedhessenek a »saját elképzeléseik szerinti« értékek és érdekek érvényesítésére és »saját céljaik, élettervük megvalósítására«.

Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« azonosításakor az ezekhez szükséges társadalmi követelményeket és az emberi élet normál körülményeit vizsgáljuk. Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« azok az emberek számára szükséges és az emberek által igényelt dolgok, amelyek a »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció« szerinti »szabad és egyenlő polgárok mint a társadalmi együttműködésben egész életükön át teljes körű normál funkcionálóképességgel részt vevő személyek« (4.§; 5.§) számára elengedhetetlenül szükségesek a »teljes körű normál funkcionálóképességük« kibontakoztatásához és fenntartásához, valamint nélkülözhetetlenek a »szabad emberhez méltó«, »szégyenmentes életvitelükhöz« és »önbecsülésük megőrzéséhez«. Ez a meghatározás azt is jelenti, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak« nem egyszerűen az emberek bármilyen, tetszőleges és a normatív igazságossági koncepciótól független igényeinek, vágyainak a gyűjteményét jelentik. Itt kifejezetten a »társadalmi igazságosság morális és normatív politikai koncepciója« szerinti s a társadalmi együttműködésben teljeskörűen részt vevő, szabad és egyenlő polgárok egész

életútjára vonatkozó »teljes körű normál funkcionálóképességhez« nélkülözhetetlen szükségletekről van szó. Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« kifejezésben az „elsődleges” szó abszolút elsődleges prioritást jelent.

A »társadalom legkevesbé kedvező helyzetben lévő tagjai« azok, akiknek a legkevesebb jut a társadalmi együttműködés közös terheinek és közösen létrehozott hasznainak a megosztásakor a közösen előállított hasznokból; különös tekintettel az »elsődleges prioritású társadalmi javak« közé sorolt dolgokra – jogokra, lehetőségekre, »bármely célra felhasználható eszközökre« és a hasonlókra. Meg kell jegyezni, hogy ez „a legkevesebb” egy rendkívül prosperáló társadalomban egészen irigylésre méltóan is sok tud lenni, más társadalmak tagjaihoz képest – gondoljunk például a skandináv országokra.

Az eddigi gondolatmenetből az is nyílegyenesen következik, hogy egy igazságosan és tisztességesen működő, »szabad emberhez méltó demokráciában« a »társadalom legkevesbé kedvező helyzetben lévő tagjai« nem más országok szégyeneihez, nem a velük hasonlóan kedvezőtlen helyzetben lévő honfitársaikhoz képest kell, hogy relatíve jobb helyzetbe kerüljenek. Nem ezek a csoportok jelentik az összehasonlítási alapot. Ehelyett a normatív igazságossági minimum követelmény az, hogy minden egyes polgár minimum egy – a »társadalmi együttműködésben való teljes körű részvételhez szükséges normál funkcionálóképesség« fenntartásához és a »szabad emberhez méltó«, »szégyenmentes élet« és az »önbecsülés társadalmi feltételeinek« a biztosításához – tisztességesen elegendő küszöbszintet meghaladó részt kell kapjon a társadalmi együttműködés közösen (azaz általa is) előállított hasznaiból. (Például ahol létezik főállású munkavégzés melletti szegénység, ott ez a minimumkövetelmény nem teljesül). Az összehasonlítási alap tehát nem viszonylagos, hanem egy, az adott társadalmi viszonyok között nagyjából objektívnek tekinthető külső mérce szerinti küszöbérték elérése, illetve meghaladása jelenti azt a minimum értéket, amelyet a társadalmi együttműködés során közösen előállított társadalmi hasznokból a társadalom minden egyes tagja meg kell kapjon legalább az »elsődleges prioritású társadalmi javakból« ahhoz, hogy a társadalmi együttműködés feltételrendszerét tisztességesnek és igazságosnak lehessen tartani. Ellenkező esetben a társadalmi hasznok előállítása annak az árán történik, hogy a társadalom bizonyos kedvezőtlen helyzetben lévő tagjai (rétegei) még akkora részesedést sem kapnak a közösen létrehozott hasznokból, amely minimálisan szükséges

- (a) »két születéskori erkölcsi képességük« (5.3.§) teljes körű kibontakoztatásához és gyakorlásához,
- (b) a »szabad emberhez méltó« és az »önbecsülésük és szégyenmentes, életük társadalmi alapjainak a biztosításához«,
- (c) »teljes körű normál funkcionálóképességük« fenntartásához és újratermeléséhez (5.1.§).

A minimálisan szükséges szintet sem elérő részesedés valójában ezeknek az alapvető fontosságú, »szabad emberhez méltó élethez« szükséges dolgoknak a megtagadását jelenti a társadalom kedvezőtlen helyzetű tagjaitól. Ezért nem nevezhető igazságosnak, tehát tisztességesnek az a társadalom, amely ezt a minimumot sem biztosítja minden egyes tagja számára.

Az a tény, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak« ilyen módon kapcsolódnak a »társadalmi igazságosság politikai koncepciójának« értékeihez és normáihoz, több fontos következménnyel is jár:

- (i) egyrészt e javak körének a bizonyos értelemben vett *leszűkítését* és *objektívvé tételét* jelenti, ami, ha jól belegondolunk a *széles körű elfogadhatóság* feltétele;
- (ii) másrészt *kizárja a szubjektív egyéni igényeket*, vágyakat, valamint a különböző átfogó nézetek szerinti igényeket, pontosabban ezek kielégítésére a »bármely célra felhasználható eszközöket« (*»all-purpose means«*) biztosítja, mégpedig minden egyes polgár számára a »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció« normái szerint, ami szintén a *széles körű elfogadhatóság* fontos feltétele;
- (iii) harmadrészt viszont a »társadalom morális köteletségévé« és »minden egyes polgár« »jogos morális követelésévé« teszi az »elsődleges prioritású társadalmi javak« körébe tartozó dolgok tisztességes és igazságos mértékű biztosítását;
- (iv) végezetül, az »elsődleges prioritású társadalmi javak« ilyen módon történő meghatározása egy olyan *minimumot* definiál, amelyet minden egyes polgár számára biztosítani kell ahhoz, hogy a társadalmi együttműködésben »teljes körű normál funkcionálóképességgel« részt tudjon venni. Ez azzal a következménnyel is jár, hogy például a »főállású munkavégzés melletti szegénységbe« kényszerített alacsony jövedelmű társadalmi csoportok tagjainak eltérő összegű, de egyaránt elfogadhatatlanul alacsony jövedelmeit nem lehet egymáshoz méricskélve, viszonyítgatva *relativizálni*; hanem helyett a »szégyenmentes élet társadalmi feltételeinek« biztosításához elégséges és külső objektív mércéként meghatározható jövedelmi szinthez viszonyítva kell a »teljes körű normál társadalmi funkcionálóképességhez« és a »szégyenmentes élet feltételeinek a biztosításához szükséges főállású munkavégzés melletti jövedelmi minimumokat megállapítani«.

Ezek az »elsődleges prioritású társadalmi javak« azok a javak, amelyekre minden egyes polgárnak szüksége van ahhoz, hogy szabad és egyenlő személyként »szabad emberhez méltó« életet élhessen. Ezek nem tévesztendőek össze a normatív igazságossági koncepciótól független személyes igényeinkkel és vágyainkkal. Az »elsődleges prioritású társadalmi javakhoz« tartozó »társadalommal szembeni követelmények« és »emberi szükségletek« meghatározásakor a »társadalmi igazságosság politikai koncepcióját« használjuk fel, nem pedig valamely »átfogó filozófiai, erkölcsi vagy vallási nézetrendszer«.

Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« meghatározásakor az alapvető kérdés tehát az, hogy mi is szükséges ahhoz, hogy a »társadalom minden egyes tagja számára« biztosítva legyenek (i) a születéskori »két erkölcsi képesség« teljes körű kibontakoztatásának és gyakorlásának a feltételei; (ii) az »egész életen át tartó teljes körű normál funkcionálóképesség« minél magasabb szintre történő fejlesztésének és fenntartásának, megőrzésének a feltételei; (iii) az előzővel szoros összefüggésben a »születéskori természetes képességek és tehetség«

teljes körű kibontakoztatásának és gyakorlásának a feltételei; (iv) az *»önbecsülés, az emberi méltóság és a szegyenmentes élet társadalmi alapfeltételei«*.

Mint korábban említettük, számos olyan szükséglet van, amely tipikusan az emberi életút egy-egy meghatározott szakaszára jellemző, és amelynek fontosságát, jelentőségét azok, akik épp nem abban a szakaszban vannak, nem is biztos, hogy teljes mértékben képesek átérezni, megérteni. Mégis általában az összes polgár előbb vagy utóbb az összes ilyen életszakaszon átmegy, és az összes életszakaszra jellemző szükséglettel szembesül. Ezek miatt soha nem egy adott korosztály szempontjából, soha nem keresztmetszeti képből, hanem az emberi életút egészére vonatkozó hosszmetzeti (longitudinális) nézőpontból kell vizsgálni ezeket az alapvető szükségleteket és az ezek megnyugtató és alkalmas kielégítését szolgáló *»alapvető társadalmi háttérintézményeket«*.

Az egyes alapvető szükségletek kielégítésére szolgáló *»alapvető társadalmi háttérintézmények«* és az ezekkel kapcsolatos *szakpolitikák* esetenként rendkívül komplex és bonyolult technikai részleteket tartalmaznak, sokszor elkülönült szakpolitikai területeket és szakmákat jelentenek. Ez a szakmai, technikai szintű elkülönültség összeadódik azzal a problémával, hogy a különböző életszakaszokban lévő polgárok jelentős része nincs is teljesen tisztában számos más életszakasz vagy élethelyzet olyan problémáival és szükségleteivel, amelyek egyébként egy másik életszakaszban vagy egy váratlan élethelyzetben bármikor az ő problémáik és szükségleteik is lehetnek. Ez egy olyan sajátos „*percepciószavart*” okoz, hogy sokan hajlamosak egymástól elkülönülten és izoláltan működő szakmapolitikai rendszerekként gondolni az olyan alapvető fontosságú társadalmi háttérintézményekre, mint például az *oktatás* vagy a *társadalmi – egészség-, baleset-, rokkantság-, nyugdíj- és munkanélküli- – biztosítás*, az értelmes munkát és tisztességes jövedelmet biztosító⁴ *közfoglalkoztatás* és a hasonlók.

A *technikai szinten* a szakpolitikái, valamint a működtetési részleteket illetően ezek valóban specializált, komplex és egymástól elkülönült társadalmi esélyteremtő és társadalmi biztonságot garantáló intézményrendszerek, ágazatok. A *stratégiai szinten* azonban mégis elengedhetetlen, hogy ezek a társadalmi igazságossági intézmények egyetlen, egymással összehangolt és pozitív kölcsönhatásban álló, egységes társadalmi esélyteremtési és társadalmi biztonságot

⁴ Abszolút fontos követelmény a közfoglalkoztatás esetében az *»értelmes munka és a tisztességes jövedelem«*. Az olyan közfoglalkoztatási program, amely nem ad értelmes munkát, és/vagy nem biztosít tisztességes jövedelmet, abszolút ellentétes a közfoglalkoztatással kapcsolatos társadalmi célokkal és közérdekkel. Azért, mert nem tartja fenn és nem biztosítja az érintett polgárok *önbecsülését, méltóságát, szegyenmentes életvitelét* és a minimálisan szükséges *egzisztenciális biztonságát*, hanem épp ellenkezőleg: *megalázza, stigmatizálja, megszegényíti*, végtelenül *kiszolgáltatott helyzetbe taszítja* és *elszegényíti* az érintetteket. Összességében *aláássa önbecsülésüket, méltóságukat* és ellentétes a szegyenmentes élet feltételeivel. Ezért az ilyen közmunkaprogram tisztességtelen és igazságtalan, csak fokozza az amúgy is súlyos társadalmi problémákat; s mint ilyen semmilyen létjogosultsága nincs, sőt kifejezetten káros. Ezért az ilyen közmunkaprogram nagyobb károkat okoz, mintha egyáltalán nem is létezne közmunka.

garantáló rendszerként működjenek. Az *egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezőkre* vonatkozó, ma már tudományosan is igazolt tényeknek is ez az egyik legfontosabb tanulsága. Az egyes embereknek mégiscsak egyetlen életük és életútjuk van, a maga életszakaszaival, élethelyzeteivel és problémáival. Teljes tévedés úgy gondolni ezekre a rendszerekre, mint egymással versengő vagy ellentétes működési célú vagy hatású, elkülönült rendszerekre. A célja ugyanis mindegyiknek azonos: a szabad és egyenlő polgárok *»teljes körű funkcionálóképességének«*, *»szabad emberhez méltó«* életfeltételeinek és biztonságának a garantálása az emberi életút összes szakaszán át.

Az, hogy a társadalmi együttműködésben részt vevő szabad és egyenlő polgárok számára teljes életútjukon át kell garantálni a *»teljes körű normál funkcióképességet«* és a *»szabad emberhez méltó«*, *»szégyenmentes élet«* és az *»önbecsülés társadalmi feltételeit«*, azzal a következményes követelménnyel jár, hogy (i) az emberi élet *különböző szakaszaira* (pl. kisgyermekkori fejlesztés, oktatás, felsőoktatás, időskori nyugdíj, stb.) (ii) vagy a különböző váratlan és egyénileg nem kezelhető egzisztenciális katasztrófahelyezettel fenyegető *élethelyzetekre* (pld.: súlyos baleset, súlyos betegség, munkaképesség elvesztése, megrokknanás, munkahely elvesztése például egy gazdasági válsághelyzetben és hasonló) jellemző releváns problémák kezelése és szükségletek kielégítése érdekében működő alapvető társadalmi igazságossági, esélyteremtési és biztonságot garantáló háttérintézmények egyetlen, egységes, egymással pozitív kölcsönhatásban álló és egyenszilárdságú rendszerként működjenek.

13.3.§ AZ ELSŐDLEGES PRIORITÁSÚ TÁRSADALMI JAVAK

Az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* kapcsán röviden visszatérünk az *»eredeti kiindulási állapot«* (*»original position«*) és a *»tudatlanság fátyla«* (*»the veil of ignorance«*) által meghatározott körülményekhez mint *gondolatkísérlethez* és prezentációs eszközhöz. Az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* – a társadalmi együttműködés során a társadalom tagjai által *közösen létrehozott javak* sokaságából – azokat a *javakat* jelentik, amelyeknek az *»igazságosság mint tisztességes«* megosztásának a *„hogyanját és mikéntjét”* az *»igazságosság elvei«* kell, hogy meghatározzák és szabályozzák, mégpedig azért, mert ezek azok a javak, amelyek a *»társadalom minden egyes tagjának«* a teljes körű normál funkcionálóképessége kibontakoztatása, megőrzése, illetve helyreállítása szempontjából nélkülözhetetlenek, és egyéni szinten senki sem tudja megoldani ezek megfelelő szintű előállítását, biztosítását a saját maga számára.

Míg az *»igazságosság elvei«* a társadalmi együttműködés *közös* terheinek és *közös* hasznainak az *»igazságosság mint tisztességes megosztás«* szabályozzák, addig az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* azt specifikálják, hogy pontosan *mik is azok a „közös hasznok”*, amiket igazságosan, tehát tisztességesen kell megosztanunk egymás között. Az *»igazságosság elvei«* a *„hogyan”* kérdéseire adnak választ, az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* pedig a *„mit”* kérdéseit specifikálják. Ezért az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* mibenlétéről is már

az »eredeti kiindulási állapotban«, illetve az eredeti kiindulási állapot nézőpontjából és körülményei között kell dönten. Ebből a *nézőpontból* érthető az meg, hogy mely tételek kerülnek be az »elsődleges prioritású társadalmi javak« közé és miért; s mely tételek azok, amelyek »nem elsődleges jelentőségűek« és ezért szükségképpen kimaradnak. Például *intuitíven* is viszonylag könnyen belátható, hogy mondjuk a felnövekvő generációk »természetes képességeinek kibontakoztatásához« szükséges oktatás vagy a betegségek, balesetek, sérülések miatt átmenetileg megszűnő »teljes körű normál funkcionálóképességet« helyreállító egészségügyi ellátás vagy az időskorúakról, rokkantakról való gondoskodás bizonyosan az »elsődleges prioritású társadalmi javak« közé tartozik, míg mondjuk a *magánhobbik* vagy egyes parciális érdekcsoportok parciális jelentőségű ügyeinek a támogatása nem, mert ez utóbbiak nem elengedhetetlenül szükségesek a »teljes körű normál funkcionálóképesség kibontakoztatása vagy megőrzése« szempontjából és egyáltalán nem a társadalom minden polgárának az élete, életlehetőségei és életkörülményei szempontjából egyaránt fontos dolgokat testesítenek meg, s nem is a politikai szintre tartoznak.

Az »eredeti kiindulási állapotban« a »tudatlanság fátyla mögött« a teljesen szabad és teljesen egyenlő feleknek kell dönten az »igazságosság elveiről« és azokról az »elsődleges prioritású társadalmi javakról«, amelyeknek az igazságosságos, tehát tisztességes megosztását ezek az elvek szabályozzák. A saját maguk *specifikus* helyzetére vonatkozó információjuk a lehető legszélesebb értelemben *zéró*. A felek kizárólag *általános* társadalmi, politikai ismeretekkel rendelkeznek. Viszont a teljesen szabad és teljesen egyenlő felek olyan *racionális lények*, akik a többiek java iránt teljesen *neutrálisak* és *közömbösek*:

- *Racionálisak*, mert saját maguknak és az általuk képviselteknek a lehető legjobb helyzetet akarják kivívni.
- *Indifferensek* és *semlegesek*: senkinek sem akarnak rosszat, de nem is érdekelték a többiek jólétében.

Miután a felek az »eredeti kiindulási állapotban« semmiféle *specifikus* ismerettel nem rendelkeznek saját maguk (és az általuk képviseltek) konkrét, *specifikus* helyzetéről, ezért bármennyire is szeretnék a saját helyzetüket minél jobbra tenni, ezt csak az *általános* és a konkrét *specifikus* pozícióktól független emberi szükségletek körében tudják megtenni; mégpedig abban a tudatban, hogy az, amit megfogalmaznak, a társadalom bármely tagja számára elfogadható kell legyen, mert nem tudhatják, hogy ők maguk és az általuk képviseltek végül melyik társadalmi csoport és melyik generáció tagjai lesznek.

Ha egy pillanatra beleképzeljük magunkat az »eredeti kiindulási állapot« körülményei közé és a »tudatlanság fátyla mögé«, akkor arra jöhetünk rá, hogy egy ilyen helyzetben – bármennyire is a saját helyzetünket akarjuk a lehető legjobbra tenni – a saját magunk konkrét helyzetére vonatkozó *specifikus* információk teljes hiánya miatt csak úgy tudunk gondolkodni az »elsődleges prioritású társadalmi javak« listájáról, hogy arra a kérdésre keressük a választ, hogy

melyek azok a dolgok, amelyekre

- (a) vagy mint a társadalom által biztosított feltételekre és lehetőségekre,
- (b) vagy mint »bármely felhasználási célú eszközökre«
(»all-purpose means«)

szükségünk van ahhoz, hogy

- (i) képesek legyünk a saját értékeink, elveink, nézeteink alapján a saját céljainkat és életterveinket kialakítani, ezeket a lehető legjobb feltételek mellett realizálni;
- (ii) valamint képesek legyünk kifejleszteni és gyakorolni a »két erkölcsi képességünket«, (azaz az »igazságérzetre való képességünket« és a »saját érdekek és célok meghatározására való képességünket«);
- (iii) továbbá képesek legyünk »szabad emberhez méltó« és »szégyenmentes életet élő«, megfelelő önbecsüléssel rendelkező szabad és egyenlő polgárként
- (iv) a társadalmi kooperációban »egész életutunkon át« »teljes körű normál funkcionálóképességgel« részt venni, azáltal, hogy életünk során a velünk született természetes képességeinket és tehetségünket teljeskörűen és a lehető legmagasabb szinten ki tudjuk bontakoztatni és gyakorolni.

E kérdések megválaszolása az »eredeti kiindulási állapotban« egyedül csak a demokratikus társadalmak normál emberi életkörülményeire és szükségleteire vonatkozó általános ismeretek alapján lehetséges. (Miatán az »eredeti kiindulási állapotban« a »tudatlanság fátyla« mögött semmilyen, a saját magunk konkrét társadalmi pozíciójára vonatkozó specifikus ismeretünk nincs.)

Elvileg lehetséges lenne az »eredeti kiindulási állapotban« rendelkezésünkre álló általános társadalmi, történelmi, filozófiai ismeretek alapján megvizsgálni, hogy milyen végső célokban egyeznek ki egymással a különböző »átfogó doktrínák«. Majd ebből az emberi élet végső értelmére és céljaira vonatkozó „közös nevezőből” kiindulva is vizsgálhatnánk azt, hogy milyen társadalmi feltételek, lehetőségek, eszközök, javak és egyéb dolgok szükségesek ezeknek az »átfogó doktrínáknak« a „közös nevezőjét” jelentő céloknak a megvalósításához. Ezzel azonban több alapvető probléma is van:

- (i) nem biztos, hogy ilyen, az »átfogó doktrínák« alapvető értékei, céljai alapján összerakható „közös nevező” egyáltalán létezik;
- (ii) nem biztos, hogy egy ilyen „közös nevező”, ha létezik is, minden fontos »politikai szintű társadalmi igazságossági célt« lefed;
- (iii) ebből eredően egyáltalán nem biztos, hogy ha egyáltalán létezik egy ilyen „közös nevező”, akkor alkalmas a társadalmi igazságossági célok megvalósítására;
- (iv) ha azonban találnánk is ilyen „közös nevezőt”, az akkor is csak egy éppen aktuális hatalmi erőegyensúlynak megfelelő, »kényszerű kompromisszum« eredményét tükrözné, amely sem nem releváns a mi szempontunkból, sem nem praktikus, mert az ilyen »kényszerű kompromisszumokon« alapuló ki egyezés azonnal felborul, amint az erőviszonyok változnak.⁵

⁵ Erre a későbbiekben a »jó okok miatt létrejövő stabilitás« és a »rossz okok miatt létrejövő stabilitás« tárgyalásakor még visszatérünk (21.§).

Ebből eredően az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« alapvetően nem határozhatók meg így; azaz az »*átfogó doktrínákra*«, és az azokat követő különböző csoportokra vonatkozó társadalmi, történelmi és hasonló információk vagy a különböző »*átfogó doktrínák*« alapértékeinek és alapcéljainak a „*közös nevezője*” alapján.

Az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« meghatározásakor az alapvető emberi szükségletekre, az emberek társadalmi és közösségi életére vonatkozó általános ismereteken túl egyedül a »*politikai szintű igazságossági koncepciónak*« a személyre vonatkozó koncepciója áll rendelkezésre. Eszerint a polgárok a »*társadalmi együttműködésben*« »*egész életükön át*«, »*teljeskörűen*«, »*normál funkcionálóképességgel részt vevő*« és »*a két erkölcsi képességgel rendelkező*« »*szabad és egyenlő személyek*«. Az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« azok (a) a »*társadalmi feltételek és lehetőségek*«, továbbá (b) azok a »*javak és dolgok*« és (c) »*bármely célra felhasználható eszközök*«, amelyek azt teszik lehetővé, hogy a személyre vonatkozó fenti politikai igazságossági koncepció szerinti személyek »*teljeskörűen*« és »*normál funkcionálóképességgel*« »*egész életútjukon át*« részt tudjanak venni a társadalmi együttműködésben, és képesek legyenek kibontakoztatni és gyakorolni a velük született »*két erkölcsi képességüket*« (»*igazságérzet képessége*« és a »*saját érdekek és célok meghatározásának a képessége*«).

Az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« ötféle csoportját különböztetjük meg. Vegyük észre, hogy az alábbi felsorolás ezen »*elsődleges prioritású társadalmi javaknak*« a típusait, csoportjait sorolja fel. Az egyes konkrét tételeket csak a típus értelmezése céljából, mintegy példálózva említjük. A különböző, alapvető fontosságú »*társadalmi háttérintézmények*«, azaz az alapvető fontosságú »*társadalmi esélyteremtő*« és »*társadalmi biztonságot garantáló intézmények*«, valamint az ezekhez kapcsolódó szakpolitikák ezen »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« csoportjaira vagy ezek kombinációira épülnek rá, illetve ezekből vezethetők le. Az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« ötféle típusa és csoportja:

1.

Az alapvető szabadságjogok és jogok, például a »*lelkiismeret szabadsága*«, valamint az ennek érvényesítéséhez szükséges »*gondolatok, a gondolkodás és a gondolatok kifejezésének és kifejezőmódjának a szabadsága*«, a »*gyülekezés és a társulás szabadsága*« és a többi »*alapvető politikai szabadságjog és jog*«, és az összes többi, az »*igazságosság első elvét*« együttesen definiáló és egyben a »*lényegbeli alkotmányos kérdések*« közé tartozó »*alapvető szabadságjog és jog*«. Ezek az »*alapvető szabadságjogok és jogok*« azokat az intézményes háttérfeltételeket és alapvető intézményeket jelentik, amelyek abszolút lényegesek a »*két erkölcsi képességünk*« (»*igazságérzetre való képesség*« és a »*saját érdekek és célok meghatározásának a képessége*«) és »*velünk született természetes képességeink és tehetségünk*« adekvát kifejlődése és magas szintű kibontakoztatása, valamint teljes körű és informált módon történő, magas szintű gyakorlása

szempontjából. Emlékeztetőül: a »két erkölcsi képesség« teljes körű és informált gyakorlása a társadalmi igazságosság egy-egy fundamentális esetét jelenti.

- (a) *Az első fundamentális eset* a két erkölcsi képesség alkalmazása az alapvető »háttérintézmények« közpolitikák és szakpolitikák igazságosságának és tisztességességének, valamint észszerűségének a megítélésekor.
- (b) *A második fundamentális eset* a »két erkölcsi képesség« együttes alkalmazása a saját érdekek, célok és élettervek meghatározásakor és mindezek elérésére, illetve megvalósítására irányuló törekvések és cselekvések során.

Ez esetben is az érdekek, célok, élettervek és az ezzel kapcsolatos törekvéseink észszerűségét és tisztességességét kell egyidejűleg biztosítsuk. Ezek az »alapvető szabadságjogok és jogok« abszolút nélkülözhetetlenek a saját átfogó nézeteinknek megfelelő értékrendünk, céljaink és a tulajdonképpeni identitásunk alapján kialakított terveink megvalósítása és saját érdekeink és identitásunk védelme szempontjából is; amelynek azonban az igazságosság politikai koncepciójának értékei, alapelvei, normái és szabályai határozzák meg a kereteit és a korlátait.

2.

A mozgás és a helyváltoztatás szabadsága és az életpálya, a foglalkozás és a munkahely megválasztásának a szabadsága⁶ a változatos foglalkozási és munkalehetőségek adta háttérkörülmények között. Ez teszi lehetővé, hogy különböző, a saját értékeinknek és preferenciáinknak megfelelő célokat tűzzünk ki magunk elé, és próbáljunk meg elérni, továbbá ezeket a saját preferenciáinknak megfelelő célja-

⁶ Az »életpálya és a foglalkozás megválasztásának szabadságával«, mint alapvető joggal és mint az »elsődleges prioritású társadalmi javak« ötféle csoportjának egyikével teljes mértékben ellentétesek azok a fajta, valójában már a központi tervutasításos államszocialista rendszerekben is elavultnak és alkalmatlannak bizonyult központi munkaerő-tervezésen és a tervutasításos paradigmán alapuló elavult, de egyesek által újszerűnek és modernnek beállított módszerek, amelyek a gyermekeket már iskolás és középiskolás kortól adminisztratív és puha kényszerítő eszközökkel terelik a „nagy központi tervező” és a „megszemélyesülő Gazdasági és Munkaerőpiaci Érdek” által fontosnak gondolt képzési és szakképzési formák felé azokból az irányokból, amely irányokat a túl korán választási kényszer elé állított gyermekek, illetőleg a pályaválasztási és továbbtanulási döntések előtt álló fiatalok saját maguk képességei, tehetsége, természetes érdeklődése, erősségei és motivációja alapján a saját boldogulásuk érdekében választanának. Jellegetes az is, hogy ezen társadalmilag rendkívül kártékony gyakorlat szöszszólói (i) aggálymentesen rendelik alá mások életét és más gyermekeinek az életét különböző validálhatatlan, objektívalhatatlan, homályos gazdasági érdekeknek, azaz (ii) aggálymentesen kezelnek eszközként más embereket saját vélt vagy valós céljaik elérésére (ezzel megsértve a kanti alapelvet), (iii) valamint az is jellegzetes, hogy mások és mások gyermekei számára olyan dolgokat ajánlgatnak, amelyeket a saját maguk vagy saját gyermekeik esetében soha nem fogadnának el, ha mások ajánlanák azt nekik (ezzel megsértve az ősi arany szabályt, azaz a »reciprocitás elvét«). Ők ugyanis tipikusan a hazai egyetem helyett nem az általuk másokra és más gyermekeire erőltetett szakképzésbe, hanem jó nevű külföldi egyetemekre küldik továbbtanulni saját gyermekeiket, ezzel is bizonyítva a saját maguk által mások számára ajánlott dolgok hiteltelenségét és hamisságát.

inkat és racionális életterveinket időről időre felülvizsgálhassuk, módosíthassuk és az ezzel kapcsolatos döntéseinket ténylegesen végig is tudjuk vinni bármikor, amikor azt úgy akarjuk. Megjegyzendő, hogy e tétel a személyes integritáshoz és a személyes biztonsághoz fűződő jogokra és feltételekre vonatkozik (közbiztonság, fizikai és mentális inzultusoktól való védelem és a hasonló).

3.

Felelősséggel, rangokkal, címekkel, hivatali hatalommal járó pozíciók és egyéb állások »tiszteességesen egyenlő esélyek« melletti megszerzésének, betöltésének a lehetősége. Ez minden egyes polgár számára teret nyit a legkülönbözőbb társadalmi jellegű és önálló felelősséget igénylő képességei kibontakoztatására és a politikai, közpolitikai folyamatokban való érdemi részvételre, amely számos polgár számára fontos lehet. Megjegyzendő az is, hogy ezen felül az a körülmény, hogy bármilyen közhivatali vagy más hatalmi pozíciót, illetőleg felelős vezető pozíciót a társadalom minden egyes tagja »*tiszteességesen egyenlő esélyek*« mellett pályázhat, elnyerhet és betölthet, szintén egy fontos garanciát jelent a polgárok szabadságának, egyenlőségének a megőrzésére és a demokrácia fenntartására. Ez a körülmény – a »*politikai szintű igazságossági koncepció*« rendszerébe illesztve – bizonyos értelemben védelmet jelent az ellen, hogy a társadalom kettészakadjon egy viszonylag szűk »*uralkodó elitre*« és a politikai folyamatokból s azok érdemi alakításának a *lehetőségéből kizárt, leszakadó tömegekre*.

4.

Jövedelem, vagyon és egyéb bármely felhasználási célú eszközök. Ezt nagy vonalakban úgy is felfoghatjuk mint egy általános, megfelelő »*átváltási érték*« is rendelkező, »*bármely felhasználási célú eszközt*«. A jövedelem és a vagyon mint egy általános, »*bármely felhasználási célú eszköz*« (»*all-purpose means*«) meglehetősen széles spektrumban, közvetlen vagy közvetett módon lehetővé teszi a legkülönbözőbb egyénileg fontosnak tartott célok megvalósítását, bármik is legyenek azok.

5.

Az önbecsülés és a szégyenmentes élet társadalmi alapjai. Ezek azok a társadalmi alapok, amelyeket a legkülönbözőbb, társadalmi igazságossági esélyteremtési és társadalmi biztonságot garantáló intézmények biztosítanak. Ezek alapvető fontosságúak ahhoz, hogy (a) a polgárok érezzék és meg is éljék, hogy *mint személyek értékesek*, és képesek legyenek magas szintre kifejleszteni és magas szinten gyakorolni a velük született »*két erkölcsi képességüket*«, (b) és ki tudják alakítani saját értékrendjük és nézeteik alapján a saját *céljaikat*, »*reális és racionális életterveiket*«, (c) valamint képesek legyenek magabiztosan, öntudatosan és céltudatosan cselekedni ezen célok és élettervek realizálása érdekében, (d) továbbá képesek legyenek ezeket az egyéni céljaikat, »*reális és racionális életterveiket*« időről időre felülvizsgálni és kedvük szerint módosítani. Itt az összes – korábban is részletezett – »*alapvető társadalmi igazságossági, esélyteremtési és társadalmi biztonsági intézményre*« kell gondolni, például: korai gyermekfejlesztés, óvoda, oktatási és felsőoktatási rendszer s egyéb társadalmi esélyteremtő intézmények,

társadalmi biztosítási rendszerek (egészség, baleset, rokkantság, munkanélküliség, nyugdíj), értelmes munkát és tisztas jövedelmet biztosító közmunka (mint „végső menedék”), fogyatékossgal élők *társadalmi hátrányait* elimináló intézmények és a hasonlóak. Ezeket itt nem részletezzük, másutt már kitértünk ezekre. Ahol az releváns, ki fogunk még térni rájuk.

A fentiek értelmezéséhez képzeljük el a következőt: a racionális egyéneknek – bármik is legyenek a céljaik, az életterveik, a vágyaik és bármit is akarjanak elérni – teljesen bizonyosan elengedhetetlenül szükségük van bizonyos dolgokra ahhoz, hogy végbe tudják vinni *életterveiket* és meg tudják valósítani a *céljaikat*. »*Ceteris paribus*«, azaz »minden más változót változatlanul hagyva«, teljesen bizonyosak lehetünk néhány dologban:

- (i) Minden ember a *több szabadságot, esélyt és lehetőséget* többre értékeli és jobban preferálja, mint a *kevesebbet* (SEN, 1999),
- (ii) Továbbá minden ember többre értékeli és jobban preferálja a *nagyobb jövedelmet és vagyon*t, mint a *kisebbit*.
- (iii) Emellett a »*saját személyünk értékességére vonatkozó biztos meggyőződésünk*« (»*sense of one's own worth*«), az »*önbecsülésünk*« (»*sense of self-respect*«), az »*önbizalom* és a »*szégyenmentes élet*«, minden bizonnyal központi jelentőséggel és szervezőerővel bír az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« közül. Ezek abszolút nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy céljainkat, életterveinket sikeresen és magabiztosan meg tudjuk valósítani, és »*két erkölcsi képességünket*«, valamint »*velünk született természetes képességeinket és tehetségünket*« magas szinten tudjuk gyakorolni, alkalmazni.
- (iv) Bizonyos értelemben »*az elsődleges prioritású társadalmi javak*« többi tétele (hivatali pozíciók, vagyon, jövedelem, mozgás szabadsága, integritás, fizikai, mentális inzultusoktól való mentesség) is az *önbecsülésünkkel* és *önmagunk személyének az értékességébe vetett hitünkkel, meggyőződésünkkel* összefüggésben válik fontossá.

A különböző »*átfogó doktrínák*« és »*átfogó jellegű nézetrendszerek*« tanai szerint számos más fontos érték, erény és az életnek értelmet, célt adó, valamint ezekkel kapcsolatosan az emberek számára fontos *dolog* létezik. Ezek kinek-kinek az egyéni *értékkrendjében*, az azon alapuló *identitásában* és *célrendszerében*, valamint »*reális és racionális élettervében*« természetes módon megjelennek. Az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« között ilyen, az egyes »*átfogó doktrínák*« különböző »*átfogó jellegű értékei*« és specifikus céljai közé tartozó specifikus tételeket ne keressük az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« között. Az ilyen specifikusan egy-egy »*átfogó jellegű nézetrendszerhez*« tartozó tételek nem jelenhetnek meg ezek között, ugyanis az ilyen »*átfogó jellegű*« és a »*nem politikai szinthez tartozó*« tételek megosztók lehetnek, és ezért súlyosan veszélyeztetik az »*átfogó doktrínák átfedő konszenzusát*«. Ugyanakkor ha alaposan végiggondoljuk az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« csoportjait és tételeit, könnyen beláthatjuk, hogy ezek együttesen lehetővé teszik, hogy bármelyik polgár bármilyen, az egyéni »*átfogó nézetrendszeréhez*« tartozó, »*átfogó jellegű*« értékeket, célokat beépítse »*reális és racionális egyéni életterve*« közé, és ennek részeként meg is valósítsa ezeket. Az »*elsődleges*

prioritású társadalmi javak» öt csoportjának egyike, a »bármely felhasználási célú eszközök« pedig több más mellett kifejezetten e célt is hivatottak szolgálni.

A társadalom tagjainak a jólétét és helyzetét az »elsődleges prioritású társadalmi javakból« való részesedésük alapján »reálisnak tekinthető életlehetőségeik, várakozásaik« vizsgálatával határozhatjuk meg. Ebben az értelemben az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexe« alapján tudjuk beazonosítani a »társadalom legkevésbé kedvező helyzetű csoportjait és tagjait«. Minél kevésbé részesedik valaki ezen »elsődleges prioritású társadalmi javakból«, és ennek alapján minél rosszabbak a »reálisan várható életpálya-lehetőségei és várakozásai«, annál kedvezőtlenebb helyzetben van.

Vegyük észre, hogy amint be tudtuk azonosítani a társadalom »legkevésbé kedvező helyzetben lévő tagjait«, illetve csoportjait – az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« szerinti társadalmi igazságossági rendszerben –, tulajdonképpen nincs szükség arra, hogy még azt is megtudjuk, hogy mennyire van kedvezőtlen helyzetben a legkedvezőtlenebb helyzetű csoport vagy konkrét személy. Nincs szükség »egyéni szociális rászorultság« (»means testing«) és hasonlók mérésére és ezek személyek közötti (interpersionális) összehasonlítására. Amint megtörténik a »legkevésbé kedvező helyzetű csoport« azonosítása, a »társadalom alapvető struktúrájának« és annak »alapvető háttérintézményeinek« és a »háttérigazságosság rendszerének« a működésében kell bizonyos változtatásokat, finomhangolásokat elvégezni helyzetük javítása érdekében. Ezek a változtatások viszont a társadalmi igazságosság rendszerén és intézményein keresztül egyfajta szisztémás hatásként fognak javítani az érintettek helyzetén. Ez a típusú megközelítés rendkívüli – adminisztratív, módszertani, technikai – terhektől és súlyos elvi problémáktól kíméli meg a társadalmi igazságosság intézményeit.

Az egyéni szintű szociális rászorultság egyéni mértékének a bemérése (»means testing«) ugyanis egy első hallásra jól hangzó, de fundamentális metodikai és technikai okok miatt valójában kivitelezhetetlen, viszont legalább rendkívül költséges feladat. Valójában rendkívüli költségek és adminisztratív terhek mellett nem azt mérjük, amit mérni szeretnénk (BARR, 2012). Pontosabban a kapott eredmény kinek-kinek a lelkiismeretét (álszent módon) megnyugtathatja, és a feladat adminisztratív kipipálását lehetővé teszi, de valójában megközelítő pontossággal sem lehet bemérni egyéni szinten a tényleges egyéni szociális rászorultságot. Így könnyen lehet, hogy a ténylegesen nem rászorulókat »rászorulóknak« minősítve tulajdonképpen visszaélészerűen kihasználják a rendszert, míg a ténylegesen rászorulókat »nem rászorulóknak« minősítve nem jutnak hozzá az eredetileg nekik szánt segítséghez.

Az egyéni szociális rászorultság mélyen fekvő metodikai, mérési és egyéb technikai okok miatt nemcsak kivitelezhetetlen, de rendkívüli módon alá is áshatja az érintettek önbecsülését, és rendkívül megalázó és stigmatizáló helyzetekbe, folyamatokba kényszerítheti bele az érintetteket (akiknek egy jelentős része eleve nem is folyamodik épp emiatt segítségért) (WOLFF és mtsai, 2007). Az ilyen suta, nem kellően átlátható, módszertanilag eleve hibás és téves eredményekhez vezet. Ráadásul a ténylegesen rászorulókat elrettentő, megalázó és

stigmatizáló eljárások maguk is aláássák és lerombolják az *»önbecsülés és a szegyenmentes élet társadalmi alapjainak biztosításához«* mint az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* legfontosabbikához fűződő alapvető társadalmi célok és érdekek megvalósulását. Magyarán az egyéni rászorultság mérésén alapuló *»segélyezési rendszerek«* pontosan azokat az alapvető célokat ássák alá, amelyek megvalósítása érdekében egyáltalán bevezetésre kerülnek. Az *»egyéni szociális rászorultság«* megállapításán alapuló *»segélyezés«* maga válhat felesleges és elkerülhető többlet *»társadalmi hátránnyá«* és stigmatizáló tényezővé (WOLFF és mtsai, 2007).

Ezért minden lehetséges esetben el kell kerülni az összes olyan *»szociális segélyezési«* megoldást, amely az *»egyéni szociális rászorultság mérése«* és *»interperszonális összehasonlítása«* alapján próbálna meg forrásokat osztogatni (az *»allokációs igazságossági«* paradigma alapján). Ez inkompatibilis az *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójával«*. Mint fent kifejtettük, az *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«* szerinti társadalmi igazságossági rendszerben az *»egyéni szociális rászorultság mérése«* és *»interperszonális összehasonlítása«* nemcsak nem értelmezhető, de nincs is rá szükség, mert a *»háttérintézmények«* és a *»háttérigazságosság rendszerének«* szisztémás hatású finomhangolásával történik a legkedvezőtlenebb helyzetűek helyzetének a javítása, és ehhez nem kell tudjuk, hogy *személy szerint kik ők*, hogy *milyen mértékben* kedvezőtlen a legkedvezőtlenebb helyzetük, és hogy egymáshoz képest viszonyítva mennyire kedvezőtlen egyénileg a helyzetük. Például ugyan mi értelme lenne két hajléktalan vagy két éhező gyerek vagy két nyomorgó család helyzetének az egymáshoz viszonyított hátrányosságát méricksélni? Helyzetük egymáshoz képest viszonyított hátrányossága indifferens és irreleváns. Mindegyikük nagyságrendekkel nagyobb mértékben van a *»teljes körű normál funkcionálóképességhez«* és az *»önbecsülés, szegyenmentes élet és emberi méltóság társadalmi alapfeltételeihez«* minimálisan szükséges *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* küszöbszintje alatt, mint amekkora különbséget egyáltalán ki lehetne mutatni az egyéni szociális helyzetük között.

Az *»igazságosság két elve«* alapján aszerint értékelhetjük a társadalmi igazságosságot, hogy a *»társadalom alapvető struktúrája«*, és annak *»alapvető háttérintézményei«* hogyan szabályozzák és rendezik el a polgároknak az *»elsődleges prioritású társadalmi javakból«* történő részesedését. Ezt a részesedést egy megfelelő *index* alkalmazásával fejezhetjük ki. Ha el akarjuk képzelni magunknak, hogy nagyjából hogy nézhet ki egy ilyen *index*, akkor gondoljunk például a *UNDP Human Development Reportjainak* a *»Human Development Indexére«* (*»emberi fejlettségi index«*)⁷ (UNDP, 1996, 2015). Ez a példa ráadásul

⁷ A *Human Development Index (HDI)* a *»várható élettartam«* (mint az egészség dimenziójával kapcsolatos indikátor), a *képzés, tudás, a tudás alkalmazásának a képessége* (matematikai, szövegértési és hasonló készségek), valamint az *egy főre jutó nemzeti jövedelem* adataiból képzett kompozit statisztikai indikátor. A fő célja, hogy egy adott ország és társadalom fejlettségének ne egyedül az *egy főre jutó átlagos jövedelem* (*per capita GNI*) vagy az *egy főre jutó nemzeti*

azért is adekvát, mert az Amartya Sen gondolatai alapján kifejlődött »*capability approach*« alapján (SEN, 1999) és a Martha C. Nussbaum által kidolgozott »tíz központi jelentőségű *capability*vel« (NUSSBAUM, 2011) összefüggésben került kifejlesztésre. Ezek a »központi jelentőségű *capability*« viszont – mint majd később látni fogjuk – egyrészt eleve magukban foglalják az itt leírt »elsődleges prioritású társadalmi javakat«, illetve eleve azzal a szándékkal készültek, hogy bizonyos, az emberi képességek kibontakoztatását és egy virágzó, kiteljesedett emberi életút megvalósítását elősegítő egyéb, az »elsődleges prioritású társadalmi javak« között nem szereplő dolgokkal egészítse ki a Rawls által felvázolt »elsődleges prioritású társadalmi javakat«, mégpedig azokkal és az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójával« összhangban és azzal konzisztens és koherens módon (NUSSBAUM, 2006, 2011). Itt ezt a tényt csak jelezzük, a részletekre a későbbiekben térünk ki.

Vegyük észre, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak« a polgároknak a mindenki által megismerhető, vizsgálható és értékelhető objektív társadalmi körülményeinek és helyzetének a jellemzőin alapul. Például:

- (i) a polgárok számára intézményesen garantált »alapvető szabadságjogok és jogok« megléte vagy hiánya, ezek érdemi felhasználhatósága vagy formális deklarációvá kiürített volta versus *valós értéke*;

termék (per capita GDP) átlagot jelentő értéke legyen az egyetlen mércéje, mert az rendkívül súlyos torzulásokhoz vezethet mind a különböző közpolitikákban, mind a társadalom életében (SEN, 1999) (NUSSBAUM, 2011) (UNDP, 1996). A GDP átlagos értéke ugyanis semmit nem mond a GDP-nek a társadalom tagjai közötti megoszlásáról, márpedig az országban élő emberek és polgárok életét ez határozza meg konkrétan, nem pedig az átlagos GDP értéke. Az az ország ér el magas HDI értékkel jellemezhető fejlettségi mutatót, ahol az emberek várható élet-tartama (és várható egészségben töltött élet éveinek a száma) magasabb, a képzettség, a tudás szintje és a tudás alkalmazásának a képessége nagyobb, és az egy főre jutó GDP nagyobb (UNDP, 2015). A mutatót eredetileg Mahbub ul Haq, pakisztáni közgazdász és a közgazdasági Nobel-díjas Amartya Sen, a »capabilities approach« „atyja” dolgozták ki, a »capabilities approach« azon alapgondolata alapján, hogy egy adott társadalom fejlettsége és maga a szabadság az adott társadalomban az alapján értékelhető, hogy végső soron milyen lehetőségeket, feltételeket és körülményeket biztosít a társadalom ahhoz, hogy a benne élő egyes emberek azzá tudjanak válni (»capability to be«), és olyan dolgokat tudjanak megvalósítani (»capability to do«) életük során (»capability to be & capability to do«), amelyekre születésükori képességük alapján reálisan képesek lehetnének, ha semmiféle társadalmi szinten determinált akadály, korlát és társadalmi igazságtalanság nem akadályozná meg őket abban, hogy a velük született képességeiknek, tehetségüknek megfelelő ambíciókat és ezek alapján reális életterveket alakítsanak ki; s ezeket meg is valósíthassák (SEN, 1999, 2009; NUSSBAUM, 2006, 2011). Ezekre a kérdésekre eddig is kitértünk, és a későbbiekben is még visszatérünk. A HDI-vel kapcsolatos részletes ismeretek tekintetében utalunk a UNDP Human Development Reportjaira és a UNDP honlapjáról (www.hdr.undp.org) letölthető egyéb dokumentumokra. Ezek részletezése meghaladja ezen írás terjedelmi korlátait és tartalmi fókuszát. Ebben az írásban egy másik elvi és magasabb általánosítási szinten akarunk foglalkozni ezekkel a kérdésekkel, mint amit egy konkrét kompozit statisztikai mérőszám megképzésének, kalkulálásának és hasonlóknak a technikai kérdései jelentenek. A UNDP honlapján a legautentikusabb módon temérdek információ áll mindezen részletekről rendelkezésre.

- (ii) a polgárok számára *ténylegesen elérhető »tiszteletesen egyenlő esélyek, lehetőségek«* és a *»reális és racionális elvárásai, ambíciói és élettervük«* kialakításához szükséges reális opciók és alternatívák;
- (iii) a társadalmi pozíciójukból eredő *»reális jövedelmi és vagyoni elvárásai«*;
- (iv) a különböző önálló felelősséggel, hatáskörrel, hatalommal, címekkel, rangokkal és presztízzsel járó *állások, pozíciók, közhivatali pozíciók* és hasonló betöltésének reális lehetőségei;
- (v) a *»szégyenmentes élet és az önbecsülés társadalmi alapjainak«* a biztosításához szükséges *»alapvető társadalmi igazságossági, esélyteremtési és társadalmi biztonságot garantáló intézmények«* megléte vagy hiánya; alkalmassága vagy alkalmatlanságai, hiányosságai; működésük összehangoltsága vagy töredezettsége; továbbá működésük szakmai tartalma és minősége, a polgárok általi elfogadhatósága, elérhetősége, hozzáférhetősége (hatékonyasága) és a hasonló.

Az *»igazságosság elvei«* elsődlegesen azoknak a társadalmi igazságossági problémákat jelentő társadalmi, jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségeknek a szabályozására vonatkoznak, amelyek a polgárok egész életútjára kiható, *»nem elfogadható egyenlőtlenségeket«* jelentenek a polgárok reális elvárásaiban, várakozásaiban (s így életterveiben, ambícióban és életútjában is), valamint az *»elsődleges prioritású társadalmi javakból«* való részesedésében. Ezek a méltánylandó és reális elvárások és várakozások azok, amelyeket a korábbiakban a születéskori természetes képességek, tehetség alapján reálisan várható életpálya, a *»reálisan várható életpályára vonatkozó esélyek, kilátások«* (*»citizens' life-prospect«*) és hasonló kifejezésekkel írtunk körbe. Ezek azok, amelyeknek a *»tiszteletesen egyenlő esélyeit és lehetőségeit«* kell biztosítani *minden egyes polgár számára*; s ez az, aminek a teljesüléséhez elengedhetetlenül szükséges az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* tisztességes és igazságos megoszlása. Ezt az *»igazságosság elvei«* (11.7.§) együttesen rendezik el. Az *»igazságosság első elvének«* (alapvető jogok) és az *»igazságosság második elve első részének«* (*»tiszteletesen egyenlő esélyek és lehetőségek«*) maradéktalan érvényesülését követően még fennmaradó *reziduális igazságtalanságokat* az *»eltérési elv«* (11.§) hivatott elrendezni, szabályozni.

Egy az *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«* szerint *»jól elrendezett társadalomban«* (6.§), amelyben minden egyes polgár számára *ténylegesen garantált és rendelkezésére is áll az »alapvető szabadságjogok és jogok tisztességes értéke«* (11.§), továbbá a *»tiszteletesen egyenlő esélyek és lehetőségek«* (11.§) is biztosítva vannak, a *»társadalom legkevésbé kedvező helyzetű polgárjai«* azok, akik ahhoz *»társadalmi jövedelmi, vagyoni csoport-hoz«* tartoznak, akiknek a legalacsonyabbak a *»méltánylandó és reális elvárásai és várakozásai«*, azaz a *»reálisan várható életpályára vonatkozó esélyei, kilátásai«* (*»citizens' life-prospect«*). Vegyük észre, hogy ez a mondat nem azt jelenti, hogy azok a társadalom legkedvezőtlenebb helyzetű csoportjai, akik a legalacsonyabb társadalmi jövedelmi csoportba tartoznak.

Természetesen, amint kilépünk a »jól elrendezett társadalom« feltételrendszeréből a sokkal *kevésbé ideális* valós társadalmi, politikai körülményekkel jellemezhető *valós társadalmak nem ideális viszonyai* közé, már jelentős eltéréseket detektálhatunk mind az »*alapvető szabadságjogok és jogok*« »*tisztességes értékében*«, mind a »*tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek*« megvalósulása tekintetében. Tehát »*nem ideális körülmények*« között már egyáltalán nem csak a »*jövedelmi és vagyoni helyzet*« és annak az *egyenlőtlenségei* játszanak szerepet. Ilyen, »*nem ideális körülmények*« között már mindezen tényezők *összjátéka* és egymással való *kölcsönhatásuk* eredményeképp létrejövő *végső hatása* határozza meg az egyes polgárok »*várható életpályáit*« és »*reális és méltánylandó várakozásait és életterveit*«. Ugyanakkor a társadalom legkedvezőtlenebb helyzetű csoportjaihoz tartozó polgárok beazonosítása az »*eltérési elv*« alkalmazásakor nem végezhető el a »*jövedelmi és vagyoni helyzettől*« függetlenül.

Megjegyzendő, hogy minden társadalomban létezik olyan, hogy „a *legkevésbé kedvező helyzetű csoport*”, de ez nem egy rigid és örökérvényű univerzális meghatározás. Csakhogy az egyes eltérő társadalmi rendszerekben a konkrét személyeket tekintve más és más lehet az, aki az adott társadalom »*legkevésbé kedvező helyzetű csoportjába*« tartozik (KRIPKE, 1981). A *Majmok bolygója* című filmben például egyértelműen az emberek tartoztak a legkevésbé kedvező helyzetű csoportba. Elképzelhető, hogy a »*legkevésbé kedvező helyzetű csoportban*« nagy arányban fordulhatnak elő olyanok, akik származásuk szerint a társadalom legrosszabb helyzetű társadalmi osztályába, csoportjába születtek bele vagy olyanok, akik rosszabb képességekkel, kisebb tehetséggel születtek vagy olyanok, akiket életükben több balszerencse ért vagy szerencsétlenség sújtott. Ugyanakkor mégis téves és helytelen ilyen, *politikai-szociológiai csoportképző szempontok* és jellemzők alapján meghatározni a »*legkevésbé kedvező társadalmi helyzetet*« s azt, hogy ki tartozik ebbe a csoportba. Különösen nem szerencsés, ha mindez tényleges közpolitikák, szakpolitikák alapját képezi. Az »*elsődleges prioritású társadalmi javakból*« való tényleges részesedés alapján kell megállapítani, hogy ki tartozik a legkevésbé kedvező helyzetű csoportba – függetlenül az érintettek bármely szociológiai, etnikai, vallási és hasonló jellemzőitől.

13.4.§ AZ ELSŐDLEGES PRIORITÁSÚ TÁRSADALMI JAVAK OBJEKTÍV JELLEGE

- L**egelőször is ki kell emeljük »*az elsődleges prioritású társadalmi javak*« objektív jellegével kapcsolatosan azt a tényt, hogy az *önbecsülés* tekintetében az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« is különbséget tesz
- az *önbecsülés mint egy saját magunkkal szembeni szubjektív attitűd és pszichológiai jellemző*, amelynek megőrzése, fenntartása fundamentális személyes érdek;
 - és az »*önbecsülés társadalmi alapjai*« mint ezen önmagunkra vonatkozó szubjektív attitűdünket erősítő és ehhez fűződő fundamentális érdekünk érvényesülését támogató *objektív feltételrendszer* között.

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában« nem az önbecsülés mint szubjektív attitűd, hanem az ezt támogató objektív külső környezeti feltételrendszer, az »önbecsülésünk társadalmi alapjai« azok, amelyek az »elsődleges prioritású társadalmi javak« közé tartoznak, s minden bizonnyal annak kiemelt központi jelentőségű tételét jelentik. Azért „központi jelentőségű” ez a tétel, mert valójában önbecsülésünk, önbizalmunk, a saját személyes értékességünkbe vetett szilárd meggyőződésünk és hitünk az, ami alapvető feltétele annak, hogy (a) valódi képességeinknek megfelelően *reális ambíciókat* tápláljunk, és a (b) valódi képességeinkhez képest *reális célokat*, »*reális életterveket*« tűzzünk ki magunk elé, és próbáljunk meg eredményesen megvalósítani, (c) továbbá a »*két erkölcsi képességünket*« magas szinten gyakoroljuk. Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« többi tétele, csoportja is alapvetően ezeket a célokat szolgálja, azonban ezek, megfelelő önbecsülésünk, önbizalmunk, és a saját személyünk értékességébe vetett szilárd meggyőződésünk és hitünk nélkül, önmagukban hiába állnak rendelkezésünkre, nem tudunk velük mit kezdeni érdemben.

Az »önbecsülésünk társadalmi alapjainak biztosításához« elengedhetetlen az összes alapvető fontosságú »*társadalmi igazságossági, esélyteremtési és társadalmi biztonságot garantáló társadalmi biztosítási háttérintézmény*«. Elengedhetetlen az is, hogy ezen »*alapvető fontosságú háttérintézmények*« révén, továbbá a »*társadalom alapvető struktúrájának*« jogintézményein keresztül, a »*működési folyamatokba beépített módon*«, az összes közpolitikába, szakpolitikába és ezek folyamataiba beépült módon, *intézményesített módon* érvényesüljenek a fontos igazságossági elvek és értékek:

- (i) a társadalom »*minden egyes polgárának*« azonosak az »*alapvető szabadságjogai és jogai*« és ezek »*tisztességes értéke*«,
- (ii) »*tisztességesen egyenlők az esélyei és a lehetőségei*«,
- (iii) a »*társadalmi, jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek*« csak akkor fogadhatók el, ha az ennek megengedése révén a »*társadalmi együttműködés*« rendszerében *közösen előállított társadalmi hasznok* a legnagyobb mértékben a társadalom legrosszabb helyzetű tagjainak a helyzetét javítják (*»eltérési elv«*);
- (iv) továbbá »*minden egyes polgár*« mint személy egyformán *fontos, értékes* és senki nem kezelhet senki mást saját céljai eléréshez szükséges eszközként, továbbá »*minden egyes polgár*« személye ennek megfelelő *tiszteletben* kell részesülnön és részesül is.
- (v) Ezen túlmenően mindezek *nyilvánosan ismertek* és *mindenki által elismertek*, és a társadalom minden polgára tudja, hogy az összes többi polgára (bizonyos szélsőségesektől eltekintve) is ugyanígy ismeri és elismeri ezt, továbbá egymástól is elvárja ennek az elismerését. Az, hogy ezek az elvek ilyen értelemben *nyilvánosak*, azaz mindenki által *ismertek* és *kölcsönösen elismertek*, valójában a »*reciprocitás elvének*« a sajátos megjelenését és érvényesülését is jelentik.

A következő néhány bekezdésben a komolyabb megbetegedések, balesetek, ezek ellátása és ellátásuk finanszírozásának társadalmi szintű megszervezése – azaz a *társadalmi egészségbiztosítás* és annak közfinanszírozott, köz-

szolgáltatást nyújtó *egészségügyi ellátórendszere* – mint példa kapcsán illusztráljuk a fenti elvi, elméleti megfogalmazású pontok egyes gyakorlati konzekvenciáit. Elsőként gondoljuk végig, hogy ha például egy komolyabb megbetegedés vagy baleset során – ha átmenetileg is, de – valójában megszűnik a *»társadalmi együttműködésben való részvételi képességünk«*, azaz a *»teljes körű normál funkcionálóképességünk«*, ami szintén sok szempont miatt önmagában is az *»önbecsülésünk egyik fontos társadalmi alapja«*. Nem mindegy, milyen hamar és milyen szintre áll vissza *teljes körű normál funkcionálóképességünk*. Az sem mindegy, hogy ennek *anyagi és egzisztenciális konzekvenciái* teljes mértékben ránk és családunkra zuhannak-e, vagy egy jól szervezett *társadalmi egészségbiztosítási rendszer* kivédi e megbetegedések egyéni és családi szintű *egzisztenciális katasztrófát* okozó anyagi következményeit.

- Ha magunkra lennénk hagyva e problémával (mert egyáltalán nem lenne egészségügyi ellátórendszer, vagy nem lenne érdemben hozzáférhető, és elérhető a számunkra), akkor nyilvánvalóan súlyos és egyedül megoldhatatlan bajba kerülnénk. Lehet, hogy soha nem áll helyre *»teljes körű normál funkcionálóképességünk«*, lehet, hogy rendkívül elhúzódóan áll helyre, és az is lehet, hogy jelentős funkcionálóképesség csökkenést kell elszenvedjünk.
- Hasonlóan súlyos problémával kell szembenézzünk, ha az ilyen megbetegedésünk vagy balesetünk ellátásának a költségeit, a baj bekövetkeztét követően, *az ellátás igénybevételekor* a saját zsebünkéből kell megfizessük. A súlyosabb megbetegedések, balesetek ellátási költségei a polgárok szinte mindegyikét bizonyosan súlyos *eladósodottságba, magáncsödbe* és *»egzisztenciális katasztrófa helyzetbe«* sodorják.
- Ezen *»egyéni és családi egzisztenciális katasztrófa helyzetek«* kivédése kizárólag csak össztársadalmi szinten megszervezett, *»egységes, egyszerűzetű, közélsű társadalmi kockázatkezelést végző társadalmi egészségbiztosítási rendszeren«* keresztül lehetséges. A társadalmi egészségbiztosítás és annak egészségügyi ellátórendszere messze túlmutat e rendszer primer funkcióján, a betegségek meggyógyításán.
- Az ilyen *»egyéni, családi egzisztenciális katasztrófa helyzetek«* ellen a társadalom *»minden egyes polgárának«* a megfelelő biztonságot garantáló védelmét azért kizárólag csak ilyen *»társadalmi egészségbiztosításon«* keresztül lehet megoldani, mert az *»üzleti biztosítók«* olyan *»közélsű, társadalmi szintű kockázatkezelést«* nem képesek végezni, amire e probléma esetén szükség van. Ehelyett az *»üzleti biztosítók«* csak *»magáncélsű üzleti kockázatkezelést«* tudnak végezni. Ez lényegéből eredően különböz, itt nem részletezett, mélyen fekvő közgazdasági okok miatt azzal a következménnyel jár, hogy a társadalom jelentős része biztosítatlan és ellátatlan marad. Például az Amerikai Egyesült Államokban ez a probléma nagyjából a lakosság 25-30%-át érinti, míg az összes magáncsöd mintegy 65%-a egészségi ellátással összefüggő okokra vezethető vissza (WOOLHANDLER, 2013).

Ha nem lenne a társadalomban olyan jól működő, társadalmi szinten megszervezett és fenntartott *»társadalmi egészségbiztosítási rendszer«*, amely társadalmi szinten *megszervezte volna azt, hogy*

- (i) mindenki *még* akkor járuljon hozzá a saját ellátási és egzisztenciális biztonságának a finanszírozásához, amikor erre teljes körű normál funkcionálóképes állapotában *még* képes,
- (ii) annak érdekében, hogy amikor egy betegség vagy baleset miatt épp megszűnt ez a »normál funkcionálóképessége« és így jövedelemtermelő képessége,
- (iii) akkor az ennek helyreállítására irányuló ellátásokért, azok igénybevételekor *már ne* kényszerüljön további kiadásokra (*»free at the point of use«*),

akkor

- (iv) a polgárok jelentős része *ellátatlan maradna*,
- (v) illetve baj esetén ő maga is és családja is *egzisztenciális katasztrófahelyzetbe, adósságcsapdába és magáncsődbe* kerülne, ami végső soron alapvető jogai és lehetőségei valós és tisztességes értékének a megszűnéséhez vezetne.

Mint máshol írtuk: ebben a rendszerben szó sincs semmiféle *ingyenességről*. Egy társadalmi egészségbiztosítási rendszer az ellátás igénybevételének az idejében *már* azért fizetésmentes (*»free at the point of use«*), mert társadalmi szinten meg lett szervezve, hogy mindenki *már* *korábban*, »teljes körű normál funkcionálóképessége« időszakában, a »tényleges anyagi teherviselő képességének megfelelően«, *már* előre megfizeti a saját személyes ellátási és egzisztenciális biztonságának, biztosításának a „díját”, »jövdelemarányosan fizetendő járulékok« formájában. Így a ténylegesen bekövetkezett baj ellátásakor *már* nem szükséges, hogy az *ellátás igénybevételekor* is fizessen.

Az azonban, hogy nem akarunk pénzt szedni a bajbajutottaktól olyankor, amikor azok nem tudnak fizetni, és társadalmi szinten megszervezzük, hogy mindenki akkor biztosítsa magát az ilyen *egzisztenciális katasztrófahelyzetekre*, amikor fizetőképes, korántsem jelenti azt, hogy az ellátásuk a saját számukra ingyenes lenne. Ez csak azt jelenti, hogy intelligens és hatékony módon van megszervezve a rendszer, és ezért az ilyen katasztrófahelyzetbe került embereket és családokat nem sodorja ehhez még hozzáadódó további, súlyos egzisztenciális katasztrófahelyzetekbe, amint az egy »üzleti egészségbiztosító« az »üzleti kockázatkezelési tevékenysége« során alkalmazott technikák esetén bekövetkezne. Például ilyen »üzleti kockázatkezelési« és profitmaximálási technika: egyes költséges ellátások megtagadása, és egyéb járulékos jogcímenek kitalált fizetési kötelezettségek (pl. *co-payment, co-insurance*) alkalmazása.

Ezen illusztratív példa alapján hasonló módon lehet végiggondolni az »önbecsülés társadalmi alapjainak biztosításához« szükséges többi, az alapvető »társadalmi biztonságot garantáló társadalmi biztosítási rendszer« (pl. társadalmi – nyugdíj-, rokkantsági, munkanélküliségi – biztosítás) és az »önbecsülés, a szegyenlmentes élet feltételei« és a »teljes körű, egész életen át fennmaradó normál funkcionálóképesség megőrzése« közötti alapvető jelentőségű összefüggéseket. Ezeket azonban nem ezen a ponton fejtjük ki.

Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« objektív jellege abban a tényben is megmutatkozik, hogy az »igazságosság két elvének« az alkalmazása és érvényesítése kapcsán az »igazságosság mint tisztességesség politikai kon-

cepciója» nem foglalkozik olyan, a polgárok általános boldogsági szintjére vonatkozó s a különböző »haszonelvű (utilitárius) igazságossági koncepciók« által alkalmazott *becslésekkel*, mint például a polgárok racionális preferenciáinak megvalósulásából vagy vágyainak kielégüléséből eredő öröm mérése, becslése.

Megjegyzendő, hogy a *racionális preferenciáknak* megfelelő dolgok megvalósítása vagy az *elismert* vágyak kielégítése mint az emberi cselekvések célját, értelmét megadó dolgok, olyan *elsőre objektívnek tűnő* mércék, amelyek mentén a »haszonelvű igazságossági koncepciók« különböző változatai szinte kikerülhetetlenül különböző »átfogó jellegű nézeteket, értékeket« hoznak be az igazságossági koncepciókba. Az ugyanis egy igen kényes és sikamlós problématerület, hogy *ki szerint mi és milyen alapon számít* az adott »haszonelvű igazságossági koncepció« változat szerint olyan *racionális preferenciának* vagy olyan *elismert vágnak*, amelynek a beteljesítése és az ebből eredő öröm a társadalmi jólét és boldogság növelése szempontjából fontos és releváns. Ezen a ponton számos, a »politika felségterületéhez« tartozó »politikai szinten« messze túlterjeszkedő »átfogó nézetrendszer« szerinti erény, érték, norma épülhet be a „szociális kalkulusha”. Ez nem ezen értékek, erények és normák valós érdemei miatt problémás, hanem amiatt, hogy más »átfogó nézetrendszereknek« teljesen más »átfogó jellegű értékeik és normáik« lehetnek a *racionális preferenciák* vagy az *elismert vágyak* mibenlétének a kapcsán. Itt végül is megnyílik a tér az emberi élet végső céljának és értelmének vagy a legfontosabb emberi erényeknek és jellemvonásoknak a kérdésköre előtt, és ezzel a „hátsó ajtón át” megérkezhetnek az ilyen »haszonelvű igazságossági koncepciókba« a különböző »átfogó doktrínák« közötti, sok esetben évszázadok óta nem lezárt és súlyos társadalmi konfliktusokat generáló viták. Ez azért probléma, mert így egy ilyen koncepció körül valójában nem lehet kialakítani a társadalom békés fejlődéséhez és »szabad emberhez méltó« »igazságos mint tisztességes« működéséhez szükséges »átfogó konszenzust«.

Ez sokszor egy másik súlyos, a *transzparenciát* és a »nyilvánossági kritériumok« teljesülésének a teljes hiányát érintő probléma miatt nem válik annyira éles konfliktussá. Az előbb említett probléma ugyanis valójában sokak számára nem észrevehető és érzékelhető, ami persze nem jelenti azt, hogy a következők nem sújtjanának mindenkit, és ne okoznának társadalmi konfliktusokat. Ezért a súlyos *átláthatósági és nyilvánossági probléma* súlyos »morális és politikai legitimitációs problémákat« is jelent egyben. Például a klasszikus közgazdasági modellek »hasznosság funkcióra« (*utility function*) épülő, sokszor *technikai*, rendkívül bonyolult matematikai modelljei már csak egy nagy „U” betűvel jelenítik meg a különböző bonyolult, matematikai képleteikben a „vágyak kielégítésének maximálásából eredő boldogságot” mint »hasznossági funkciót« (*utility function*).

A probléma ezzel az, hogy aki egyáltalán érti és átlátja ezeket a bonyolult matematikai képleteket, azok többsége már inkább az újabb és még szofisztikáltabb, bonyolultabb matematikai képletek megalkotására fókuszál, mert hasszörű kollégáit ezzel tudja elkápráztatni, és ezzel tud rangos folyóiratokban publikálni, és impakt faktorokat és egyebeket szerezni. Azt, hogy pontosan *mi-*

lyen alapon, mi is van a matematikai modelleik „U” betűje mögött, a legtöbben valójában másodlagos kérdésként kezelik. Aki pedig nem is érti a félméteres matematikai képleteket, az eleve nem is tudja értelmezni, hogy most éppen mi és miért történik az „U” betűvel. Ez az, ami a »haszonelvű igazságossági koncepciók egy másik fundamentális problémáját, a transzparencia és a »nyilvánosság kritériumok« teljesülésének teljes hiányát és a következményes »morális és politikai legitimációs« problémákat okozza.

A fundamentális gyakorlati társadalmi és politikai problémát pedig az okozza, hogy azokból a nagy „U” betűket tartalmazó, bonyolult matematikai képletekből – amelyeket az e képletekkel dolgozó belterjes szakértői körön kívül más földi halandó nem is képes átlátni, és amely képletek nagy „U” betűjének a tényleges tartalma tekintetében eleve megkérdőjelezhető, hogy mégis kinek a milyen preferenciái és értékrendjei húzódnak meg az egyetlen nagy „U” betűvel jelölt valami mögött – olyan matematikai eredmények pottyannak ki, amelyek olyan makrogazdasági és közpolitikai döntésekhez vezetnek, amelyek a társadalom összes tagjának az életét, életkörülményeit fundamentálisan érintik. Ezek az objektívnek tűnő matematikai eredmények azonban nemcsak az objektivitás és a tudományosság látszatát sugalmazó, hosszú és bonyolult matematikai képletek *technikai „megfejtésének”* a helyességétől függnek, hanem alapvetően attól, hogy *ki, mikor, milyen alapon és mit épített bele a nagy „U” betűbe (és a bonyolult képletek egyéb együtthatóiba)*. Ugyanis e megközelítés szerint az a „legjobb” döntés, amely adott erőforrások mellett a legnagyobb „U” értékhez vezet. Lássuk azonban be: ehhez azért nem ártana tudni, hogy pontosan *ki, mikor, milyen értékrend alapján, miket, milyen relatív súlyozással és hogyan* építgetett be a »hasznossági funkciót« (*»utility function«*) kifejező „U”-ba.

Valójában nem kellően tisztázott, nem átlátható, de a lényegi elvi és politikai filozófiai szinten *végső soron igen egyszerű állítások, előfeltevések és előítéletek* bújnak meg a technikailag rendkívül bonyolult matematikai képletek között. A félméteres matematikai képletek ugyanis annak az egyszerű állításnak a *technikai mutációit és technikai vetületeit* és bizonyos logikai következményeit mutatják be, amely szerint *„végső soron az emberi élet értelme, hogy racionális önérték-értvényesítő egoistaként minél több vágyunkat, minél maximálisabb mértékben kielégítsük”*. Lássuk be: ennél azért léteznek árnyaltabb, szofisztikáltabb és valóságközelibb elképzelések az emberről mint olyanról és az emberi élet értelméről.

Végül nem árt rögzíteni, hogy az ilyen matematikai képletek felírásához és megoldásához szükséges kétségkívül komplikált *technikai készségek* és tudások a dolgok lényegét jelentő *morális kérdések* eldöntéséhez semmiféle többlet morális legitimációt, vagy megsokszorozott többletszavazatot nem jelentenek és nem is jelenthetnek. A matematikai képletek mögé elrejtett valódi kérdések ugyanis nem matematikai és nem technikai kérdések, hanem a társadalom összes tagjának életét alapvetően meghatározó politikai szintű morális kérdések. Ezért óriási társadalmi veszélyeket rejt magában az, ha a demokratikusan eldöntendő kérdések észrevétlenül, átláthatatlanul és elszámoltathatatlanul átcúsznak egy szűk, belterjes szakértői kör, az »Econocracy« kezébe (EARLE és mtsai, 2017).

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« ezt a problémát az »elsődleges prioritású társadalmi javak« objektivitásával és az igazságossági koncepción belüli kezelésével kerüli meg és védi ki. Az, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak« megfelelő küszöbszint felett »minden egyes polgár számára« biztosítottak-e vagy sem, jól látható, könnyen, gyorsan, egyszerűen megítélhető. Ebből a szempontból az is fontos, hogy magát az »eltérési elvet« is úgy érvényesítjük, hogy a »társadalom alapvető struktúrájának«, az »alapvető társadalmi igazságossági háttérintézményeinek«, és az ezek által megvalósított »szakpolitikai programoknak« az észszerűen lehetséges alternatívái esetén értékeljük, hogy várhatóan milyen helyzetbe kerülhetnek a »társadalom legkevésbé kedvező helyzetű csoportjának« tagjai az objektíválható »elsődleges prioritású társadalmi javak« tekintetében; s mindig azt a rendszerszintű alternatívát választjuk, amelyben a legrosszabb helyzetűek helyzete várhatóan a lehetséges legjobb lesz. Ezzel teljesen kikerüljük a boldogság és vágymaximálás mérésből eredő mérési, technikai, átláthatósági, nyilvánossági, valamint az ezekből eredő »morális és politikai legitimációs« problémákat.

Nemcsak az általános, preferencia-érvényesítéssel, szükségletkielégítés-maximálással és boldogság-maximálással, azaz a »utility-function« maximálással kapcsolatos szubjektív szempontok és eljárások elkerülése miatt tekinthetők objektívnek az »elsődleges prioritású társadalmi javak«. E javak közé olyan javak és tételek sem kerülnek be, amelyek valamely perfekcionista, illetve meritokratikus, érdem alapú (»merit based«), személyes vagy szervezeti szinten megfogalmazott »átfogó jellegű« morális ideálon, erényen, vagy ilyen ideálokkal, erényekkel összefüggő, »nem politikai szintű«, »átfogó jellegű értékeken« alapulnak. Ezeknek a »politika felségterületén« kívüli, »nem politikai szintű« erkölcsi, filozófiai, vallási és egyéb egyesületi, szervezeti, kisközösségi »átfogó jellegű« ideálok, értékek, erények, érdemek beemelése is ellehetetlenítene az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusának« a létrehozását, stabilitását és fenntarthatóságát. Ha egy adott »átfogó jellegű nézetrendszer« specifikus értékeivel, ideáljaival összefüggő javakat megjelenítünk a »politikai igazságossági koncepció« »elsődleges prioritású társadalmi javai« között, azzal gyakorlatilag lehetetlenné tesszük számos más »átfogó doktrína« számára a »politikai szintű igazságossági koncepció« támogatását, elfogadását.

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« kizár minden olyan »javat« az »elsődleges prioritású társadalmi javak« köréből, amely specifikusan csak valamely konkrét »érdem-alapú« vagy »perfekcionista« nézetrendszerre jellemző. Valójában a »politika felségterületén belül« nincs helye annak, hogy bárki azt méricskélje és értékelje, hogy a társadalom melyik polgára – öszerinte – milyen mértékű és milyen minőségű erkölcsi képességekkel és egyéb képességekkel rendelkezik. Senkinek sincs olyan extra jogosultsága vagy »morális felhatalmazottsága« arra, hogy bármely más (vele definíció szerint pontosan azonos státuszú) polgár »elsődleges prioritású társadalmi javakból« való részesedését, jogosultságát megkérdőjelezze, és attól próbálja meg függővé tenni, hogy egy általa igaznak hitt, »érdem alapú« vagy »perfekcio-

nista» nézetrendszer értékrendje szerint az adott polgár mennyire hasznos, mennyire érdemes vagy mennyire méltó az »elsődleges prioritású társadalmi javakból« való részesedésre.

A polgárok azon az alapon szabad és egyenlő személyek, hogy a »két erkölcsi képességüket« és egyéb természetes képességüket, tehetségüket és tudásukat gyakorolva a társadalmi együttműködés teljes körű normál funkcionálóképességgel résztvevő tagjai. Érdemeik, hasznosságuk, értékük semmilyen további – valamely »átfogó jellegű« perfektionista, érdem alapú vagy egyéb nézetrendszer értékrendje alapján történő – extra értékelése, minősítése és a polgárok egymáshoz viszonyított értékességének méricskélése abszolút megosztó, társadalmilag veszélyes és ezért abszolút elfogadhatatlan – mégpedig az »ítéletalkotás korlátozottságának a ténye« (*»burdens of judgement«*) (10.5.§), a »mél-tánylandó pluralizmus ténye« (*»the fact of reasonable pluralism«*) és az »elnyomás ténye« (*»the fact of oppression«*) (10.4.§) miatt.

Az egy másik kérdés, hogy mi történik olyankor, amikor a polgár a társadalmi együttműködésben való részvétele során például egy súlyosabb megbetegedés vagy baleset miatt átmenetileg vagy tartósabban elveszti a társadalmi együttműködésben való részvételéhez szükséges »teljes körű normál funkcionálóképességét«. Ilyenkor a polgár »teljes körű normál funkcionálóképességének« helyreállításával kapcsolatosan a »társadalmi szerződésnek« megfelelő »tisztességes és igazságos társadalmi együttműködési feltételrendszer« alapján, »társadalmi szintű morális kötelezettség« alapján ellátási kötelezettség keletkezik, hiszen a polgár a társadalmi együttműködésben való részvétele keretei között vesztette el »teljes körű normál funkcionálóképességét«. Ez az egyik lényegbeli az alapja a »társadalmi egészségbiztosítással«, az egészségügyi ellátással, de valójában, tágabb értelemben a »társadalmi biztosítás összes ágával« (egészség, baleset, rokkantság, munkanélküliség, nyugdíj) kapcsolatos össz-társadalmi felelősségnek és ellátási kötelezettségnek.

Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« objektív jellegének további vonása, hogy a polgároknak az ezekhez való hozzájárítása nem az adott polgár átfogó nézetrendszeréből vagy bármely más specifikus »átfogó vallási, filozófiai, erkölcsfilozófiai doktrína« és nem is valamilyen perfektionista vagy érdem alapú értékrend által meghatározott értékekhez, célokhoz kapcsolódik, nem ezekből következik. Továbbá ezek az »elsődleges prioritású társadalmi javak« nem is a legkülönbözőbb »átfogó doktrínák« afféle közös nevezőjének tekinthető értékek érvényesítéséhez, illetve célok eléréséhez fontos javakból állnak össze.

Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« listája teljes egészében az »átfogó doktrínáktól« független, viszont azokkal kompatibilis, egymagában álló »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójából« következik, illetve annak a részét képezi. Ennek az oka mostanra remélhetően nyilvánvaló: ez a fajta »átfogó doktrínáktól« való függetlenség és egyidejűleg kompatibilitás az, ami lehetővé teszi, hogy egyrészt az »elsődleges prioritású társadalmi javakkal« és azok igazságos, tehát tisztességes megoszlásával kapcsolatos politikai, közpolitikai és szakpolitikai kérdésekben való érvelés során egy, az »át-

fogó doktrínák átfedő konszenzusával» alátámasztott, »*morális és politikai értelemben legitim*» »*közös kiindulási pontokat*«, közös hivatkozási alapot és »*közös és nyilvános morális viszonyítási rendszert*« (10.4.§) tudjunk találni. Ez a »*közügyekben folytatott nyilvános közcélú érvelés*« (*»public reason«*) normáinak a betartásához (12.§), a »*nyilvános indokolás kötelezettségének*« a teljesítéséhez (*»public justification«*) (10.1.§) és a »*civilitás köteletségének*« (*»duty of public civility«*) (10.§; 12.§) a teljesítéséhez nélkülözhetetlen. Ezek a »*politikai és erkölcsi legitimitás*« alapvető feltételei is egyben (10.§; 12.§).

Az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« tehát abból a szempontból nézve kerülnek meghatározásra, hogy mire van szükségük a »*polgároknak mint szabad és egyenlő személyeknek*« (5.§) ahhoz, hogy *teljeskörűen* kibontakoztassák és gyakorolják »*két erkölcsi képességüket*« (5.3.§), és így »*egész életükön át*« »*teljes körű normál funkcionálóképességgel*« részt tudjanak venni a »*társadalmi együttműködésben*« (4.§). Ezek az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« ahhoz a »*javakra*« vonatkozó, »*részleges*« (*»nem átfogó«*) és a »*politikai szintre*« *leszűkített* koncepcióhoz tartoznak, amelyben a társadalom polgárai – akik különböző, egymással ellentétes »*átfogó doktrínák és nézetek*« tanait vallják magukénak – a saját értékrendjük, meggyőződésük alapján is el tudnak fogadni olyan »*közös és nyilvános*«, »*politikai szinten*« definiált javakat, amelyek alapján meg lehet tenni azokat a feltétlenül fontos interszónális összehasonlításokat, amelyek a »*politikai szintű*« »*társadalmi igazságossági elvek*« érvényesítéséhez mind elvi, mind gyakorlati megvalósítási szempontból kikerülhetetlenül szükségesek.

Valami alapján ugyanis meg kell tudjuk határozni, hogy *léteznek-e* »*nem elfogadható egyenlőtlenségek*«, s ha igen, akkor *milyen mértékűek* ezek, továbbá *milyen helyzetben* vannak a társadalom egyes csoportjai egymáshoz képest. Ez képezi ugyanis az alapját bármely társadalmi igazságossági koncepció gyakorlatba való átültetésének. A társadalom egyes csoportjainak a »*politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció*« szempontjából releváns helyzetét nem tudjuk meghatározni, ha nincs egy olyan »*közös és nyilvános*« koncepció, amely egy csoportba szedi azokat a *javakat és jó dolgokat*, amelyekből, ha valakinek sok van, akkor azt »*kedvező helyzetben lévőnek*« tartjuk, akinek pedig kevés van ezekből, azt »*kedvezőtlen helyzetűnek*« tartjuk.

Az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában*« az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« jelentik a »*polgárok számára hasznos, fontos és jó dolgoknak*« (azaz »*javaknak*«) azt a csoportját, amelyeknek a megléte, megszűlése vagy hiánya alapján meg tudjuk határozni, hogy a »*politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció*« szempontjából *kinek milyen* a társadalmi helyzete, és milyen az egyes társadalmi csoportoknak az egymáshoz viszonyított, relatív helyzete. Az »*emberek számára hasznos, fontos, érdemes és jó dolgoknak*« a teljes körű, »*komplett és átfogó koncepcióira*« vonatkozóan az »*átfogó doktrínák és nézetrendszerek*« sokszor ellentétes vagy egymást kölcsönösen kizáró logikai viszonyban lévő teljes körű, komplett és átfogó jellegű koncepciókat fogalmaznak meg. (Gondoljunk például a javaknak egy hedonista filozófia versus valamely történelmi egyház valláserkölcsei tanai szerinti »*hasznos, fontos és jó dolgok és javak*« komplett listájára.)

A »méltánylandó pluralizmus ténye« (10.4.§) miatt mindenkor számos »átfogó doktrína és nézetrendszer« van jelen bármely társadalom életében. A számos, egymással sokszor ellentétes nézeteket hirdető »átfogó doktrína« sokféle, egymással sokszor ellentétes »komplett és átfogó« koncepcióval rendelkezik az »emberek számára fontos, hasznos és jó dolgokra« (azaz a »javakra«) vonatkozóan. Ezért a »javakra« vonatkozó »teljes körű, komplett és átfogó koncepciók« szintjén pont ugyanúgy nem lehet megteremteni a »társadalmi igazságosság politikai szintű igazságossági elveinek« a gyakorlati érvényesítéséhez szükséges »közös és nyilvános« elvi alapokat és koncepciót, mint ahogyan az »átfogó doktrínák« szintjén sem. Ettől függetlenül kikerülhetetlenül szükség van valamilyen »javakra« vonatkozó valamilyen listára, illetve minden »mérésékelt átfogó doktrína és nézet által« a saját nézetrendszere és értékrendje alapján is elfogadható »politikai szintű«, és ezért »közös és nyilvános koncepcióvá« tehető elképzelésre a társadalmi igazságossági szempontból releváns javakra vonatkozóan. Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában« ezek az itt bemutatott »elsődleges prioritású társadalmi javak«.

Vegyük észre, hogy mi sem egy teljes, részletes és tételes listát adtunk meg az »elsődleges prioritású társadalmi javakra« vonatkozóan, hanem a fő típusokat jelöltük meg (összesen ötfélét), illetve egyes, különösen fontosnak és kihagyhatatlannak tarott tételeket emeltünk ki. Ez nem véletlen. Különböző társadalmakban különbözők lehetnek mindazok a tételek, amelyek az itt kiemelt, feltétlenül fontos tételek mellett, azoknak mintegy kiegészítéseként szerepelhetnek az öt főcsoport valamelyikében. Két feltétele van annak, hogy egy adott javat az »elsődleges prioritású társadalmi javak« valamely csoportjába fel tudjunk venni: (i) egyrészt a »politikai szintű igazságossági koncepcióba« kell illeszkedjenek, azaz semmilyen »átfogó nézetrendszerre« sem lehetnek specifikusak, és nem lehetnek »átfogó jellegűek«; (ii) másrészt legalább a mérsékeltnek tekinthető »átfogó doktrínákkal« kompatibilisek kell legyenek. E két feltétel egyben az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusa« létrejöttének előfeltétele, illetve ennek reális lehetőségéhez, »jó okok miatt megalapozott reményéhez« szükséges.

Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« listáját elvben kétféle módon is specifikálhatjuk. Az egyik lehetőség, hogy sorra vesszük a társadalomban jelen lévő különböző mérsékelt átfogó doktrínákat és nézetrendszereket, számba vesszük, hogy ezek miket tartanak az »emberek számára fontos, hasznos és jó dolgoknak«, azaz »javaknak«, és megpróbáljuk megtalálni ezek közös nevezőjét, illetve megpróbálunk ezen egymással ellentétes »átfogó doktrínák« különböző értékrendje szerinti javakból egy olyan átlag jellegű indexet konstruálni, amely minden egymással ellentétes »átfogó doktrína« követőjének elegendő intézményes biztosítékot ad, illetve elegendő »bármely célra felhasználható eszközt« biztosít ahhoz, hogy a saját doktrínája szerint értékes és fontos személyes és egyéb céljait, életterveit meg tudja valósítani. Ez a társadalom életében jelen lévő »átfogó doktrínák« közötti egyfajta kompromisszumos, átlagoláson alapuló »jut is, marad is« típusú megoldás lenne.

Tulajdonképpen ez az a fajta, lényegileg »kényszerű kompromisszumokon« alapuló megoldás, amelyet a mindennapi politikai, közpolitikai folyamatok során megszoktunk. Ezért ez „*első ránézésre*” ismerősnek is, kényelmesnek is és célravezetőnek is tűnhetne akár. Egy ilyen megoldás a dolgok lényegét tekintve egy »kényszerű kompromisszum«, egyfajta »modus vivendi«. Éppen emiatt *nem* ez az az út és eljárás, amelyet az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« alkalmaz. Ennek az az oka, hogy a »kényszerű kompromisszumokon«, azaz a »modus vivendin« alapuló megoldások soha nem stabilak és időtállóak. A »modus vivendi« mindig az aktuális erőviszonyokat képezi le, és végső soron kényszerből jön létre. Az erőviszonyok azonban az idők során változhatnak, és azok, akik ilyenkor erősebbekké válnak vagy legalábbis annak érzik magukat, rendre megpróbálják felrúgni a korábbi, a »status quo« kényszere miatt megkötött kompromisszumokat.

A »modus vivendivel« kialakított javak listájával ebből eredően két probléma adódik: egyrészt nem biztos, hogy komplett és kielégítő a felek számára, mert sem a »közös nevező«, sem a javak afféle átlagolása egyáltalán nem biztos, hogy a valóban szükséges javak listájához vezet. Másrészt épp emiatt az összes fél úgy érzi, hogy a »kényszerű kompromisszummal« rosszabbul járt, és ezért folyamatosan megpróbálja a saját nézetrendszerének megfelelően tágítani a javak listáját és egyáltalán a kompromisszumos igazságossági koncepciót. Ez folyamatos konfliktusok és megosztottság forrása, amely a megegyezés stabilitását és hosszú távú fenntarthatóságát folyamatosan veszélyezteti. Minden fél alig várja, hogy végre felrúghassa a megegyezést, és az első adandó alkalommal, amikor erre lehetősége nyílik, akkor ezt meg is teszi.

Lényegében ez történik olyankor, amikor egy, a választásokon kétharmadot meghaladó többséget szerzett politikai erő, élve a kétharmados minősített többség adta lehetőségekkel, átírja az alkotmányt és a kétharmados szavazati többséghez kötött törvényi garanciákat. Egy ilyen lépéssorozat sokféleképpen értelmezhető, de a mélyen fekvő és lényegbeli mögöttes okok között ott van az is, hogy ilyenkor egy korábbi »modus vivendi« felrúgása is történik azon erő által, amelyik éppen erősebbnek érzi magát, és elérkezettnek látja az időt, hogy azt a kompromisszumot, amelyet korábban csak kényszerből kötött meg, most „*végre*” felrúgja, és a saját szája íze szerint alakítsa hozzá az új »status quo-hoz« az alkotmányos és egyéb feltételrendszert. Ezt sokféleképpen lehet minősíteni, azonban világosan látni kell, hogy az összes kényszerű kompromisszumon alapuló olyan megoldás, amely az idők során nem tud gyökeret verni a társadalom széles rétegeiben (mint ahogyan például a »vallási türelem« és a »lelkiismereti szabadság elve« az évszázadok során gyökeret tudott verni), az folyamatosan konfliktus és megosztottság forrása. A »modus vivendi« gyakorlatilag előre bekódolja a politikai rendszerbe azt, hogy valamelyik fél az első adandó alkalommal fel fogja rúgni a »kényszerű kompromisszumos« megegyezéseket, ezzel egyébként destabilizálva és megosztva a társadalmat, és rombolva a »társadalmi bizalmat«. Itt erre a momentumra akarjuk felhívni a figyelmet, mert napjaink bizonyos politikai eseményei (is) mintegy empirikus bizonyítékot (!) szolgáltatnak arra, hogy a »modus vivendi« és az aktuális erőviszonyok által kényszerrel kialakított kompromisszumok rendkívül törékenyek és instabilak (RAWLS, 2005).

Pontosan emiatt az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« sem az »igazságosság elvei«, sem pedig az »elsődleges prioritású társadalmi javak« esetében nem az »átfogó doktrínák« érték- és célrendszerének a „közös nevezőjén” alapuló listát keres, és nem ezeknek egy sajátos, „*jut is, marad is*” típusú, átlagoláson alapuló megközelítésben akar megoldást találni. Az ilyen megoldások és megegyezések bármennyire is „kompromisszumosnak” és így – a kialakult, de nem kellően végiggondolt sztereotípiák szerint – „bölcseknek” és „praktikusnak”⁸ tűnnek, valójában nem bölcsek és nem praktikusak, mert rendkívüli instabilitást eredményeznek, súlyos megosztottságot és társadalmi konfliktusokat kódolnak a rendszerbe, és az erőegyensúly megváltozásával azonnal fel is borulnak. Az ilyen, kényszerű kompromisszumos megegyezéseket az első adandó alkalommal felrúgja az a fél (függetlenül világnézetének, politikai nézeteinek specifikus tartalmától), amelyik éppen aktuálisan erősebbnek hiszi magát, mint akkor volt, amikor még rákényszerült arra, hogy »kényszerű kompromisszumokat« kössön.

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« helyett a társadalom demokratikus kultúrájában, hagyományaiban régóta jelenlévő és széles körben ismert és nagyjából elfogadott, minden »átfogó doktrínától« lényegében független »közös kiindulási pontokból« épít fel egy önálló, az átfogó doktrínáktól közvetlenül nem függő, de azokkal kompatibilis és szigorúan csak a »politika felségterületére« korlátozódó »politikai szintű igazságossági koncepciót«, abban a reményben, hogy az »átfogó doktrínáktól« közvetlenül nem függő, és nem e doktrínáktól „kölsönzött” közös kiindulási pontok alapján kialakított, kizárólag csak a »politika felségterületére« korlátozódó, »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció« körül kialakítható az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusa«. Ez a lényegénél fogva merőben más megközelítés, mint a »modus vivendi« kialakítása (RAWLS, 2005).

Az »átfedő konszenzus« lényege ugyanis az, hogy a »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepciót« minden jelentősebb »átfogó doktrína« a saját értékrendje, célrendszere alapján el tudja fogadni, és afféle kompatibilis, önálló, független modulként be tudja építeni a saját nézetrendszerébe. Azért tud ez megtörténni, mert a »kiindulási pontok« közösek, és így egy »közös és nyilvános« »morális viszonyítási rendszert« is jelentenek; s ez még akkor is így van, ha ez a felekben nem tudatosul. Ilyen »közös és nyilvános kiindulási pont« például az, hogy a (i) *társadalom a szabad és egyenlő polgárok*» (5.§) *tisztességes és igazságos együttműködésének a rendszere*» (4.§), vagy hogy (ii) ez a társadalmi együttműködés, mint minden együttműködés, *valamilyen, lehetőleg tisztességes feltételrendszerben* kell történnjen, vagy (iii) hogy általában jobb az, ha e feltételrendszer tisztességes és igazságos, mint hogyha tisztességtelen és igazságtalan és a hasonlók.

⁸ Gondoljunk például a „politika a kompromisszumok művészete” mondás „mindenki-tudjahogy” típusú közkeletű bölcességére, amellyel csak az a probléma, hogy a »kényszerből létrejövő kompromisszumos« megegyezéseket az esetek túlnyomó részében az első adandó alkalommal felrúgja az, aki éppen erősebbnek hiszi magát, mint amilyen akkor volt, amikor kényszerből kompromisszumot kötött.

Fel kell idézzük, hogy például az »igazságosság két elve« (11.§) háttérben lévő »reciprocitási elv« mint »arany szabály« évezredek óta jelen van az emberiség szinte minden jelentős kultúrájában és vallásában mint (az Isten tisztelete és szeretete után következő) első számú és legfőbb „morális parancsolat” (4.3.§).⁹ Látni kell, hogy jól ismert és szinte minden kultúrában régóta jelenlévő alapelvek húzódnak meg a »közös morális kiindulási pontok« és az »igazságossági elvek« mögött, nem pedig elvont kitalációk. Ezeket a »közös morális kiindulási pontokat« nem olyan nehéz megérteni és elfogadni. Ezekből kiindulva viszont felépíthető az »átfogó doktrínáktól« független, önálló, de azokkal mégis kompatibilis »politikai szintű igazságossági koncepció«.

A »közös és nyilvános kiindulási pontokról« és az »átfedő konszenzusról« korábban is már sok szót ejtettünk. Itt most az a lényegi pont, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak« a »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepciónak« a részét képezik, és mint ilyenek oszthatják a »politikai igazságossági koncepció« sorsát. A remény és a reális lehetőség lényege az, hogy mind az »igazságosság politikai koncepciója«, mind annak részeként az »elsődleges prioritású társadalmi javak« az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusával« kerülnek elfogadásra.

Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« meghatározásakor nem foglalkozunk közvetlenül a valaha létezett, jelenleg létező vagy majdani »átfogó doktrínákkal«. Nem keressük az egyes »átfogó doktrínákból« eredő fontos »javak« közötti kompromisszumot vagy megfelelően kiátlagolt egyensúlyt. E helyett arra a kérdésre keressük a választ, hogy melyek azok a javak, amelyeket bármely »átfogó doktrína« nézeteit valló polgár mint szabad és egyenlő személy számára tisztességes és igazságos módon biztosítani kell ahhoz, hogy »teljes körű funkcionálóképességgel«, az »önbecsülése társadalmi alapjainak« a biztosításával, méltóságban, »szabad és egyenlő polgárként«, »alapvető szabadságjogai tisztességes értékének megőrzése« mellett és »tisztességesen egyenlő esélyekkel és lehetőségekkel« részt tudjon venni »egész életútján át« a társadalmi együttműködésben, és ennek keretei között bármely olyan, a számára egyénileg fontos dolgot is meg tudjon valósítani vagy meg tudjon szerezni, amely a saját maga által vallott »átfogó nézetrendszer« és annak értékei alapján (mint teljes identitásának a része) fontos az ő számára (RAWLS, 2001).

13.5.§ A JAVAKRA VONATKOZÓ HATFÉLE ESZME AZ IGAZSÁGOSSÁG MINT TISZTESSÉGESSÉG KONCEPCIÓJÁBAN

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« összesen hatféle koncepciót fogalmaz meg a »javakra«, azaz a polgárok számára hasznos, fontos, értékes és jó dolgokra vonatkozóan. Ezekből az egyik az »elsőd-

⁹ Például: „Ne tégy olyat felebarátoddal, amit te sem nem szeretnél, hogy mások veled cselekedjenek”; „Úgy szeresd felebarátodat, mint tenmagadat”. Az 4.3.§ fejezetben részletesen felsoroljuk, hogy például a »reciprocitás elve« (mint az ősi arany szabály) milyen megfogalmazásokban jelenik meg az összes kultúrában és számos vallási, filozófiai és erkölcsfilozófiai tanban.

leges prioritású társadalmi javak» koncepciója. A »politikai szintű javakra« vonatkozó *hatféle* szélesebb értelemben vett koncepció egyéni szinten vagy össztársadalmi szinten értelmezhető.

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« a velünk született »két erkölcsi képességgel« (5.3.§) összefüggésben megkülönbözteti (a) az »igazságérzetre és morális érzékre való [első] erkölcsi képességünkkel« összefüggő »jót mint a helyest és tisztességest«, (b) és a »racionális önérdékkövetésre, önrendelkezésre való [második] erkölcsi képességünkkel« összefüggő »jót mint racionálist és érdekeinknek megfelelőt«. Normatív követelmény, hogy a »jó mint helyes és tisztességes« abszolút prioritást kell élvezzen a »jó mint racionális, mert önérdékünknek megfelelő« felett. Ez úgy értendő, hogy az elvileg és gyakorlatilag lehetséges »jó mint racionális« cselekvési alternatíváinkat mindig, minden esetben le kell szűkítsük azokra, amelyek nemcsak racionálisak, de tisztességesek is (4.4.§) (RAWLS, 1999d).

Ahogy a polgárok attól szabad és egyenlő személyek és attól polgárok, hogy mindkét erkölcsi képességük megvan¹⁰ (5.3.§; 5.6.§), mindkét »erkölcsi képességüket« magas szintre fejlesztik és magas szinten gyakorolják, ugyanúgy mind a »jó mint a helyes és tisztességes« és ennek megfelelően a jogok és kötelességek, mind pedig a »jó mint racionális, mert érdekeinknek megfelelő« javak egyaránt fontosak a polgárok szabadsága és egyenlősége, valamint »egész életükön át tartó teljes körű normál funkcionálóképessége« és »önbecsülésük társadalmi alapfeltételei« szempontjából. Az, hogy »jó mint a helyes és tisztességes« és ebből eredően a »jogok és kötelességek« (és a velük összefüggő »igazságérzet képessége« és a »morális érzékenység«) prioritást élveznek a szintén nélkülözhetetlen fontosság »javakkal« (és »a racionálissal«) szemben, azt jelenti, hogy adott helyzetben a saját érdeknek, illetve racionális szempontoknak megfelelő, azaz észszerű alternatívákból mindig minden esetben ki kell zárni azokat, amelyek »a helyes és tisztességes« morális korlátaiba, illetve a »jogok és kötelességek« jogi korlátaiba ütköznek (RAWLS, 1999d). Röviden: az egyéni és a társadalmi döntéseknek nemcsak racionálisnak, hanem tisztességesnek is kell lenniük. A racionális lehetőségek és alternatívák közül csak azok az elfogadhatók, amelyek tisztességesek is. Ugyanakkor szó sincs arról, hogy tisztességességi, igazságossági szempontból bárkinek irracionális döntéseket, lépéseket kellene tennie (FREEMAN, 2007a).

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« által a különböző javakra vonatkozóan megfogalmazott, összesen *hatféle eszme* egyike az »elsődleges prioritású társadalmi javak« koncepciója, amely maga is *ötféle*

¹⁰ Ezzel kapcsolatosan korábban külön alfejezetben is kifejtettük (4.7.§; 6.§), hogy a »racionális egoista« és általában az »egoista« valójában nem rendelkezik a két morális képesség egyikével, nevezetesen az igazságérzetre és morális érzékre való kapacitással, és így az egoista esetében nem állnak fenn a »polgár mint szabad és egyenlő személy« szabadságának és egyenlőségének a feltételei. Az egoista ugyanis képtelen tisztességesen részt venni a társadalmi együttműködésben és betartani a »reciprocitás elvéből« és a »kölcsonosság elvéből« a másokkal való együttműködés tisztességességi szabályait és normáit.

csoportba sorolja az e körbe tartozó javakat. Az alábbiakban röviden felsoroljuk az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« által megfogalmazott »társadalmi igazságossági szempontból fontos javakat«, majd ezt követően ismertetjük az itt felsorolt tételek lényegét.

- (1) A »jóság mint racionalitás« (*»goodness as rationality«*);
- (2) Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« (*»primary social goods«*);
- (3) Az »átfogó doktrínákkal« összefüggő és az alapvető politikai igazságossági és tisztességességi alapelvekkel nem ellentétes és ezért »elfogadható javakra vonatkozó komplett koncepció« (*»permissible complete conceptions of the good«*);
- (4) A »politikai erények és értékek«, illetve »polgári erények és értékek« (11.4.§; 11.§)
- (5) Az igazságosság elvei szerint »jól elrendezett társadalom« mint a polgárok számára hasznos, fontos és jó dolgot jelentő dolog (*»the political good of a well-ordered society«*);
- (6) A társadalom egyes szervezeteinek és szerveződéseinek az egységes társadalmi rendszerbe való szerveződése (*»society as a social union of social unions as a good«*) (RAWLS, 2001).

1.

A »jóság mint racionalitás« (*»goodness as rationality«*) koncepciója. Az, hogy az emberek jó emberek tudjanak lenni, önmagában is egy, az emberek számára fontos és jó dolog, ami a fontos javak közé tartozik (RAWLS, 1999b; FREEMAN, 2003). Ez mint alapvető irányultság és szükséglet minden, a »két születés kori morális képességgel« rendelkező ember sajátossága. Ez hiányzik azoknál, akiknél a »két morális képesség« közül az »igazságérzetre és morális érzékre való képesség« hiányzik (pl. az »egoistáknál«) (4.7.§; 5.3.§). Ez azonban nem mond ellen a nem antiszociális polgárookra vonatkozó megállapításnak.

Azt is látni kell, hogy nem minden társadalmi rendszer teszi lehetővé, hogy az embereknek ez a természetes irányultsága és szükséglete realizálódjék (STOUT, 2010). A »szabad emberhez nem méltó rezsimekben«, különösen akkor, ha a társadalom, illetve a hatalom igazságtalan, tehát tisztességtelen működése miatt súlyos korlátokba ütközik a »két születés kori morális képességnek«, különösen az »igazságérzet és a morális érzék képességének« (5.3.§) az emberi életút során való magas szintű kibontakoztatása és gyakorlása, a jóság mint racionálisan elérendő cél és fontos dolog hiányozhat az ember célrendszeréből, illetőleg mint alapvető szükséglet nem elégíthető ki megfelelő mértékben. Megjegyzendő, hogy ma már számos empirikus adat is igazolja azt, hogy a polgárok kifejezett és súlyos »társadalmi hátrányként« és jólétüket, életminőségüket és önbecsülésüket romboló tényezőként élik meg azt, ha nem tudnak jó emberek lenni. Ez »társadalmi hátrányként« akkor alakul ki, ha az emberek nem tudnak a normáik szerinti helyes és tisztességes magatartásnak mindenben megfelelni, vagy nem tudnak mindenben a fennálló jogszabályoknak megfelelően cselekedni, vagy ha alapvető egzisztenciális fenyegetettség miatt időnként kisebb nagyobb szabálytalanságokra és törvényteleniségekre kényszerülnek (WOLFF és mtsai, 2007).

A »jóság mint racionalitás«, illetőleg a jóság mint a racionális egyéni célok megvalósításához szükséges javak egyike valamilyen formában szinte minden igazságossági koncepcióban magától értetődő módon megjelenik. Ez a koncepció messze nem csak az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« a sajátos eleme (LARMORE, 2008). Az alapvető előfeltételezés az, hogy minden polgárnak van legalább egy *implicit és intuitív életterve*, amely az alapját jelenti annak, hogy hogyan szervezi és strukturálja az erőfeszítéseit, s hogyan gazdálkodik a rendelkezésére álló erőforrásokkal annak érdekében, hogy a lehető legracionálisabban tudja megvalósítani az életútja során mindazokat a dolgokat, amelyek a »racionális élettervéből« következnek. Ez a mögöttes gondolat azt is eleve feltételezi, hogy az emberi létezés, az emberi célok és az alapvető emberi szükségletek racionálisak és jók; s ebből eredően a jóság mint tisztességesség és mint racionalitás a politikai és társadalmi szerveződések egyik alapvető fontos-ságú szervező elve (kellene, hogy legyen) (FREEMAN, 2003).

2.

Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« koncepciója. Az »elsődleges prioritású társadalmi javakról« az ezt megelőző alfejezetekben meglehetősen sok szót ejtettünk. Ehelyütt csak röviden rögzítjük, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak« típusainak meghatározásakor az alapvető cél az, hogy ezek alkalmas módon szolgálják az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« a megvalósítását és az igazságosság elveinek az érvényesítését »minden egyes polgár« esetében.

Ennek megfelelően az »elsődleges prioritású társadalmi javak« a polgároknak – mint a társadalmi együttműködésben »teljes körű normál funkcionálóképességgel, egész életükön át részt vevő« szabad és egyenlő személyeknek – azokat az alapvető fontosságú, »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségleteit« határozzák meg, amelyek a »politikai szintű igazságossági koncepció« szerinti társadalmi együttműködésben való részvételükhöz és »teljes körű normál funkcionálóképességükhöz« szükségesek. Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« azért „elsődlegesek”, mert e javak azok, amelyek elengedhetetlenül szükségesek a »társadalmi igazságosság politikai koncepciójának« érvényesüléséhez. Ez az „elsődlegesség” egy elsődleges lexikális prioritást is jelent egyben. Egy társadalom dönthet úgy, hogy más dolgokra is áldoz az erőforrásaiból, de elsőként az »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű javak« biztosításával kapcsolatos és a »társadalmi szerződésből« eredő »össztársadalmi szintű morális kötelezettségeit« kell teljesítse. Csak azt követően kerülhet sor bármely más, a »nem elsődleges javak« körébe tartozó dolog társadalmi erőforrásokból történő biztosítására, amikor a társadalom már »minden egyes polgára« számára biztosította az »elsődleges prioritású társadalmi javakat«, mégpedig legalább egy, a »teljes körű normál funkcionálóképességhez« és a »két erkölcsi képesség« és a »születéskori természetes képességek és tehetség« magas szintű kibontakoztatásához (pl. »azonos hozzáférési oktatás«) és gyakorlásához (pl. társadalmi biztonságot garantáló »társadalmi biztosítási rendszerek« és az »önbecsülés és szegyenmentes élet társadalmi alap feltételei«) alkalmasan elegendő küszöbérték feletti szinten.

Kiemelendő itt a „szükséglet” szó. A szükséglet szó hangsúlyozottan arra utal, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak« nem a polgárok preferenciái, vágyai, igényei vagy az általuk vallott »átfogó doktrínáknak« az emberi élet végső céljaira és értelmére vonatkozó tanok, továbbá nem is különböző szervezeti, egyesületi, kisközösségi értékrendek vagy perfekcionista értékek, illetőleg különböző érdem alapú értékek alapján kerülnek meghatározásra. Ehelyett az »igazságosság elvei« és a társadalmi együttműködésben való részvételhez szükséges »teljes körű és normál funkcionálóképességhez« minden egyes polgár számára világnézettől függetlenül elengedhetetlenül szükséges és többé-kevésbé objektív dolgok azok, amelyeket »elsődleges prioritású társadalmi javakként« határozunk meg az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« részeként. Az »elsődleges prioritású társadalmi javaknak« az ilyen értelemben vett »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletekre« alapozott meghatározása és az egyéni preferenciák, igények, vágyak és hasonlók kizárása a javak meghatározásából e javak objektivitását és széles körű elfogadhatóságát és az »átfedő konszenzus« reális lehetőségét és megalapozott reményét kívánja biztosítani.

Ebben a kontextusban a »szükséglet« általában az objektivitásra (vagy annak igényére) utal, míg az »igény«, a »preferencia«, a »vágy« a rendkívüli egyéni variációkat mutató szubjektivitásra. Ez utóbbi dolgok kizárásával az objektivitáson, átláthatóságon, nyilvánosságon és az »átfedő konszenzus« (10.7. §) kialakításán kívül azt is el akarjuk érni, hogy a »morális társadalmi kötelezettségként« megjelenő, illetve a polgárok részéről a társadalom felé »mértánylandó morális követelésként« megjeleníthető alapvető »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletek« és az ezeket kielégíteni hivatott »elsődleges prioritású társadalmi javak« ne váljanak parttalaná. Ha ugyanis e szükségletek, javak, az ezekkel kapcsolatos »morális társadalmi kötelezettségek« és az ezekre vonatkozó »morális követelések« parttalaná válnak, az olyan mértékben feszítheti túl a hűrt, és teheti megvalósíthatatlanná a társadalmi kötelezettségeket, hogy félő, hogy a végén még a legalapvetőbb dolgok sem valósulnak meg a sok elvi szintű társadalmi vállalásból.

Ilyen okok miatt az »elsődleges prioritású társadalmi javaknak« nemcsak objektivnek, méltánylandónak, de tisztességesen és racionálisan mértéktartónak is kell lennie. Figyelembe kell venni, hogy a »társadalmi kötelezettségvállalásnak« megvannak a maga tűrőhatárai (»strains of commitment«), és ezek túlfeszítése veszélyezteti az »igazságosság politikai koncepciójának« a stabilitását és a megvalósíthatóságát (RAWLS, 2005). Tulajdonképpen egy olyan minimalista és objektív megközelítésre van szükség, amely minden olyan dolgot beemel az »elsődleges prioritású társadalmi javak« közé, ami a »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció« alapelvei szempontjából feltétlenül fontos, s e tételeket egy tisztességesen elegendő és alkalmas küszöbérték felett a társadalom teljesíti is, de más, nem alapvető fontosságú tételek vagy az alapvető fontosságú javak »luxus szintű« túlteljesítése már nem része a társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszereként teljesítendő »össztársadalmi szintű morális kötelezettségeknek«. A »társadalmi kötelezettségvállalás tűrés-

határainak» (*»strains of commitment«*) a figyelembevétele egy alapvető *stabilitási*, fenntarthatósági és megvalósíthatósági feltétel (RAWLS, 2005).

Az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« kifejezésben szereplő »*elsődleges*« szó egy másik lényeges elvi jelentését is ki kell hangsúlyozzuk. Az e körbe tartozó alapvető »*elsődleges társadalmi szükségletek*«, illetőleg a kielégítésükhöz szükséges »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« abban az értelemben is elsődlegesek, hogy ezek biztosítása az, amit bármi más előtt, »*abszolút lexikális prioritással*« biztosítani kell egy tisztességesen és igazságosan működő, »*szabad emberhez méltó demokráciának*«. Tulajdonképpen ez az egyik legfontosabb értelme, célja és lényege annak, hogy a társadalmi együttműködés során közösen előállítható, elvben végtelen számú javak közül kiválogatjuk és *elsődleges* fontosságúként lehatároljuk az »*elsődleges prioritású társadalmi javakat*«. Ez nem azt jelenti, hogy egy adott társadalom megfelelően kedvező körülmények között ne fordíthatna más, valamilyen *parciális érdekek* vagy specifikus értékrendnek vagy *perfekcionista* szempontoknak megfelelő dolgokra is jelentős társadalmi erőforrásokat, ha a társadalom többsége ezzel egyetért. Ezzel szemben ez a »*lexikális prioritás*« azt jelenti, hogy olyan *parciális »nem politikai szintű«* és *perfekcionista csoport- és rétegérdekek és értékek* érvényesítéséhez szükséges javak társadalmi erőforrásokból történő támogatása elvben nem tiltott. Ilyen dolgokra is fordíthat egy társadalom erőforrásokat, ha úgy dönt. Elfogadhatatlan azonban, ha mindez az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« biztosítása és »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletek*« kielégítése helyett vagy annak rovására történik.

Az »*elsődleges prioritású javak*« biztosítása a polgárok önbecsülésével, szegyenmentes életével, emberi méltóságával; alapvető szabadságjogaik és jogaik tisztességesen egyenlő értékének a megőrzésével, tisztességesen egyenlő esélyekkel és lehetőségeikkel; teljes körű normál funkcionálóképességével és a »*szabad emberhez méltó demokrácia*« megőrzésével kapcsolatos alapvető fontosságú ösztársadalmi érdekeket szolgálják, és a »*társadalmi szerződés*« teljesítését, valamint a »*társadalmi igazságosság elveinek érvényesítését*« jelentik; a »*nem elsődleges javak*« pedig nem.

Lényegbeli a különbség például az »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségleteket*« kielégítő »*elsődleges prioritású társadalmi javak*«, amilyen például az oktatás, a felsőoktatás, az egyetemeken folytatott kutatás, az egészségügy, a társadalmi biztosítások vagy akár a minden polgár számára azonosan hozzáférhető *rendszeres testmozgást* biztosító lehetőségek *versus* az alapvetően *perfekcionista, érdemalapú parciális és »nem politikai szintű«* értékrendek és üzleti érdekek alapján értelmezhető *élsport* és például a *stadionépítések* között. Az előbbiek a legfontosabb közügyek és általános »*ösztársadalmi szintű morális kötelezettséget*« jelentő »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletekkel és javakkal*« függenek össze. A második körbe tartozó, »*nem elsődleges prioritású társadalmi javak*« pedig bizonyos szűk rétegek, egyes csoportok és érdekcsoportok sajátos *perfekcionista értékrendjével, szempontjaival* és értekeivel lennének csak indokolhatók. Ez utóbbiakkal korántsem biztos, hogy a társadalom egésze vagy nagyobb része egyetért, különösen akkor nem, ha ezek a *perfekcionista és meri-*

tokratikus szempontok az »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletek« kielégítése és az »elsődleges prioritású társadalmi javak« alkalmas szintű biztosítása helyett válnak elsődleges prioritássá, ellentétesen a »társadalmi igazságosság politikai koncepciójával« és a »társadalmi szerződéssel«. Az előbbi ugyanis »elsődleges lexikális prioritású közügy«, az utóbbit legfeljebb valamilyen »nem politikai szintű« csoport- vagy rétegérdekeknek megfelelő *perfekcionista* vagy *érdem alapú* indokolással lehetne alátámasztani. Az ilyen ügyek is támogathatók lehetnek, de soha egy pillanatra sem keverhetők össze az »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletek« kielégítésével és az »elsődleges prioritású társadalmi javak« biztosításával kapcsolatos »elsődleges lexikális prioritású« »össztársadalmi morális kötelezettséget« jelentő közügyekkel.

»Szabad emberhez méltó demokráciában«, tisztességesen és igazságosan működő társadalomban soha nem történhet meg, hogy a polgárok legalapvetőbb, »elsődleges társadalmi szükségleteinek« kielégítésére és az »elsődleges prioritású társadalmi javak« biztosítására, köztük az oktatás, az egészségügy és az alapvető »társadalmi biztonságot« garantáló »társadalmi biztosítási« intézményekre azért nem jut elegendő társadalmi erőforrás, mert az ilyen *perfekcionista* és *meritokratikus*, a »nem politikai szinthez« tartozó és társadalmi megosztottságot okozó rétegérdekek és csoportérdekek elszívják a társadalmi erőforrásokat az »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletek« kielégítésére szolgáló »elsődleges prioritású társadalmi javakkal« kapcsolatos valódi »össztársadalmi szintű morális kötelezettségek« teljesítése elől.

Az »elsődleges« szó mind az »elsődleges szükségletek«, mind az »elsődleges prioritású társadalmi javak« esetében »abszolút, lexikális prioritást« jelent. Minden, ami az »elsődleges prioritású társadalmi javak« közé tartozik, »abszolút, elsődleges és lexikális prioritást« élvez mindazokkal a dolgokkal szemben, amik nem szerepelnek az »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletek és javak« között. Ezért *elsődlegesen* kötelező módon ezekkel kell foglalkozni. Minden másra csak azt követően lehet társadalmi erőforrásokat áldozni, ha ezekkel az »elsődleges lexikális prioritást« élvező »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletekkel és javakkal« kapcsolatos »össztársadalmi szintű morális kötelezettségek« és feladatok alkalmas módon és alkalmas finanszírozási szinten megoldottnak, teljesítettnek tekinthetők.

Azok a dolgok, amelyek nem tartoznak az »elsődleges prioritású társadalmi javak« közé, nem csak egyszerűen másodlagos vagy sokadlagos jelentőségűek. Az ilyen »nem elsődleges dolgokkal« kapcsolatosan nem áll fenn a »társadalmi együttműködés tisztes feltevérendszere« részeként, illetve a »társadalmi szerződésnek« megfelelően »össztársadalmi szintű morális köteletség«, továbbá ebből eredően ezen »nem elsődleges dolgok« kapcsán »morális követelés« sem fogalmazható meg a társadalommal szemben! Meg kell jegyezni, hogy a »lényegi alkotmányos kérdésekben« implicit módon eleve szerepel ez az elv, azonban fontos *explicit* módon is megjelölni az »elsődleges társadalmi igazságossági szükségletek« kielégítésének és az »elsődleges prioritású társadalmi javak« biztosításának kötelezettségét és az ezek elsődleges lexikális prioritásának az elvét az alkotmányban.

3.

Az elfogadható javak komplett koncepciója (*»permissible complete conceptions of the good«*). Ezek azok a javak, amelyek (i) valamely *»átfogó vagy részlegesen átfogó doktrína vagy nézetrendszer«* értékrendjéhez és célrendszeréhez kapcsolódnak; (ii) s az egyes *»átfogó doktrínák és nézetrendszerek«*¹¹ nézeteit valló polgárok *identitásához* tartozhatnak, így számukra fontosak; (iii) valamint kompatibilisek az *»igazságosság politikai koncepciójával«*. E három jellemző teljesülésekor *»elfogadhatónak«* számítanak (5.7.§). Kinek-kinek a magánügye, hogy – az elfogadható javak közül – mit tart fontosnak, és hogyan teremti ezt elő magának az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* közé tartozó és annak részeként *»minden egyes polgár számára«* biztosított *»bármely felhasználású javak«* ilyen célú felhasználásával.

Az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* közé tartozó *»bármely felhasználási célú eszközök«* (*»all-purpose means«*) egyik, bár nem kizárólagos funkciója, hogy *»minden egyes polgár számára«* lehetővé tegye azt, hogy az egyes *»átfogó nézetrendszerekből«* eredeztethető és saját *identitásához* tartozó *»elfogadható javakra«* szert tegyen. Ezzel az *»igazságosság politikai koncepciója«* azt is elrendezi, hogy a *»nem politikai szintű«* értékek, célok érvényesítéséhez szükséges javakat minden polgár elő tudja teremteni magának. Ugyanakkor az *»elfogadható javak«* körébe tartozó javak biztosítása ezen túlmenően már kinek-

¹¹ Itt is hangsúlyozni szeretnénk, hogy amikor *»átfogó doktrínákról«* vagy *»átfogó doktrínákról és nézetrendszerekről«* beszélünk, akkor nemcsak a *szűkebb* értelemben vett és valóban *komplett filozófiai, vallási és erkölcsi eszmerendszereket* értjük ezek alatt, hanem minden olyan nézetet vagy *»részlegesen átfogó és inkomplett doktrínát«,* illetve *»részlegesen átfogó és inkomplett nézetrendszert«* is, amely az emberi élet végső értelmére, céljára, értékességére, érdemességére vagy értéktelen voltára, a tökéletességre, emberi tökéletességre (*»perfekcionista értékek«*) és a hasonló, a *»politika felségterületén kívüli«,* *»nem politikai szinthez tartozó«* dolgokra vonatkozóan fogalmaz meg *értékekre, célokra és normákra* vonatkozó nézeteket. Egy nézetrendszer ettől *átfogó,* illetve *átfogó jellegű.* Az emberek legnagyobb része magának vall ilyen értékeket, célokat, normákat és nézeteket, azonban kevés olyan ember van, aki a maga teljességében és rendszerszerűségében pontosan ismerné és magának vallaná egy-egy *»átfogó vallási, erkölcsfilozófiai vagy filozófiai doktrína«* teljes eszmerendszerét. Ehelyett az emberek túlnyomó része némileg *felületes és töredezett* ismeretekkel rendelkezik az ilyen *»átfogó doktrínákról«* (lévén, hogy viszonylag kevés közöttük a képzett filozófus, morálfilozófus, vallásfilozófus vagy teológus). A társadalom tagjainak túlnyomó része sokkal inkább a társadalomban jelen lévő különböző *»átfogó doktrínák«* tanainak valamilyen *sajátos és mozaikos keverékét, elegyét* tartja magának. E sajátos, *»átfogó doktrína«* *mozaikokból összeálló mixtúra,* azonban számos *»átfogó jellegű«* értéket, célt, normát és nézetet hordoz arra vonatkozóan, hogy ki a hasznos, az értékes, az érdemes, a „jó”, a bátor, a hűséges és a hasonló erényekkel jellemezhető polgár, családapa, családanya, stb. Ezek azok az *»átfogó jellegű értékek«,* amelyek alapvető *»stabilitási«* és politikai megvalósíthatósági okok miatt nem képezhetik részét az *»igazságosság politikai koncepciójának«*. Ugyanakkor ezek minden egyes polgár *identitásának* a részét képezik, így az ezekből eredő célok és élettervek megvalósításához szükséges javak megszerzéséhez minden polgár megfelelő eszközökkel kell rendelkezzen (6.7.§).

kinek a „*magánügye*”; nem közügy és nem társadalmi kötelezettség és feladat. Ami viszont társadalmi kötelezettség, hogy »*minden egyes szabad és egyenlő polgár*« az »*igazságosság elveinek*« megfelelően kell részesedjék azokból az »*elsődleges, mert társadalmi igazságossági jelentőségű javak*« közé tartozó »*bármely célra felhasználható javakból*«, melyek révén az ilyen, az *identitásához* és a *magáncéljaihoz* tartozó dolgok eléréséhez szükséges javakra szert tehet.

Meg kell jegyezzük, hogy általában az »*átfogó doktrínákhoz*« kapcsolódó értékekről beszélünk, azonban itt nemcsak a szűkebb értelemben vett »*átfogó vagy részlegesen átfogó vallási, filozófiai, erkölcsfilozófiai doktrínák*« értékrendjéhez kapcsolódó dolgokról van szó, hanem valójában *minden* olyan érték, cél eléréséhez szükséges javakról, amelyek a »*nem politikai szinthez*« tartoznak. Például: a legkülönbözőbb civil szervezeteknek, vallási közösségeknek, sportegyesületeknek és a hasonló, a »*politika felségterületén*« kívül működő »*nem politikai szintű*« szerveződéseknek és kisközösségeknek lehetnek olyan, nem feltétlenül egy-egy »*átfogó doktrína*« tanai által rendszerbe szedhető saját belső értékrendjeik, normarendszereik, céljaik, amelyek eléréséhez szükség lehet bizonyos javakra.¹²

Vegyük észre, hogy az »*igazságosság politikai koncepciója*« igen széleskörűen megengedő az ilyen értékekkel, célokkal és az elérésükhöz szükséges javakkal szemben. Az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« és az ilyen – valamely átfogó nézetrendszerhez kapcsolható – »*elfogadható [nem elsődleges] javak*« közötti distinkció alapvető funkciója, hogy az »*elsődleges és lexikális prioritást*« élvező és »*össztársadalmi szintű morális kötelezettséget*« jelentő dolgokat mint *közügyeket, közcélokat és közfeladatokat* kijelölje, és így megkülönböztesse és elhatárolja mindazoktól a dolgoktól, amelyek egyáltalán nem vagy »*nem elsődlegesen*« *közcélu* ügyek.

Mit is jelent pontosan az „*elfogadható*” szó az »*elfogadható javak*« kifejezésben? Ez fogalmilag a „*szélsőséges*” és a „*mérsékelt*” doktrínákkal, néze-

¹² Mondjuk például egy sportegyesület professzionális csapatának ilyen jellegű célja a profi bajnokság megnyerése és a csapat hírnevének öregbítése, a szurkoló tábor büszkeségének erősítése (bizonyos üzleti célok mellett). Az ehhez szükséges »*nem politikai szintű*«, »*nem elsődleges*«, ámde fontos »*elfogadható javak*« közé a bajnokság megnyeréséhez szükséges javak tartoznak (például: edzések, megfelelő sportlétesítmény, sportszerek, sportruházat és a hasonló). Ezek fontos és elfogadott javak, ugyanakkor nem tartoznak az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*«, a társadalmi kötelezettségek és a közügyek közé. Ez nem vonatkozik a – »*teljes körű normál funkcionálóképesség*« kibontakoztatására és megőrzésére, fejlesztésére irányuló és a rendszeres testmozgás mint életforma elterjedését célzó – főiskolai, egyetemi sportra, az iskolai diáksportra és a tömegsportra. Független attól, hogy csapatjátékokról (és ahhoz kapcsolódó amatőr versenyekről) vagy a sportolás, testmozgás egyéni formáiról van-e szó. Ez a tevékenység sokkal inkább az *egészségmegőrzés* és az *egészségfejlesztés* része, s mint ilyen az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« közé sorolható. Ettől élesen megkülönböztetendő az úgynevezett élsport vagy a professzionális versenysport, különösen ezeknek az üzletileg is erőteljesen *in-filtrált* formái (olimpia, profi ligák, stb.); ezek semmiféleképpen sem sorolhatók az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« közé.

tekkel függ össze. Az »igazságosság politikai koncepciója« szerint nem az a „szélsőséges”, vagy nem az a „mérésékelt”, akit vagy amit valamelyik hivatalos megmondóember vagy valamely politikai irányzat a saját politikai és hatalmi céljainak megfelelően annak mond vagy annak bélyegez (3.2.§; 6.3.§). Ebből eredően nem az az „elfogadható” a javak közül, amit ugyanazok a saját politikai-hatalmi céljaiknak megfelelően annak minősítenek. Minden nézet „mérésékelt” és minden »mérésékelt nézethez« kapcsolatos dolog „elfogadható”, amely alapvetően kompatibilis a »politikai szintű igazságossági koncepció« politikai értékeivel, alapelveivel és normáival, és alapvetően tiszteletben tartják a polgárok szabadságának és egyenlőségének elvét és az ebből eredő következményes elveket, értékeket (3.2.§). A »szélsőséges« kritériuma a »reciprocitás elvének« mint normatív erkölcsi előírásnak a megszegése, tagadása és a »reciprocitás elve« szerinti szimmetrikus kölcsönösségen és viszonyosságon alapuló viszonyok helyett az egyoldalú aszimmetrikus viszonyokra való törekvés (3.2.§; 4.3.§). Ennek lényege talán néhány sarkított példával érzékeltethető a legjobban: például (i) a rabszolgaság bevezetésére (ii) vagy a felsőbbrendű faj és az ennek alárendelendő alsóbbrendű fajokra (iii) vagy a felsőbbrendű és alacsonyabb rendű kasztokra (iv) vagy az urakból és cselédekből álló társadalom kialakítására irányuló »átfogó jellegű nézetrendszerek« (v) vagy a »szabad emberhez méltó demokrácia« aláásására, megdöntésére és »szabad emberhez nem méltó rezsimmé« való átalakítására (azaz a polgárok tömegeinek jogfosztására) irányuló »átfogó jellegű« nézetrendszerek »szélsőségesnek« számítanak, és így az ebből eredő „értékek és célok” eléréséhez szükséges javak a »nem elfogadható javak« körébe tartoznak.

Azok az »elfogadható javak«, amelyek az »mérésékelt átfogó és részlegesen átfogó doktrínákkal és nézetrendszerekkel« kapcsolatos értékek, célok eléréséhez szükségesek. Korábban részletesen elemeztük, mitől „mérésékelt” egy adott nézetrendszer. Pontosan azok az egyes »javak« elfogadhatóságának a kritériumai, amely kritériumok alapján egy-egy doktrína és nézetrendszer mérésékeltnek számít.

Itt egyetlen általános dologra hívjuk fel a figyelmet: a »reciprocitás elvének« a betartása és tiszteletben tartása eleve »szimmetrikus viszonyokhoz« és »mérésékelt doktrínákhoz és nézetrendszerekhez« vezet (4.3.§). A »szélsőséges doktrínák és nézetrendszerek« a legkülönbözőbb tanokat hirdethetik, ezek némelyike rendkívül szofisztikált, valódi átfogó filozófiai szintű doktrína, más része pedig egyszerűen csak zavaros örültség. Egy közös pontjuk bizonyosan van: a »reciprocitás elvének« totális figyelmen kívül hagyása vagy egyenest a tagadása és az egyoldalú »aszimmetrikus viszonyokra« való törekvés. Gondoljunk az »ami a tied, az az enyém is, de ami az enyém, ahhoz neked semmi közöd«, illetve a »neked mindent szabad, míg neked semmit sem« típusú attitűdökre és magatartásokra. Nem véletlen azonban az, hogy egyszer valaki¹³ azt mondta,

¹³ Hillel Rabbi (i. e. 50): „Ne tegyél embertársaddal olyat, ami a te számodra is gyűlöletes lenne. Ez maga a törvény. A többi rész csak kommentár.” (Babilóniai Talmud; Hillel Rabbi, i. e. 50.) A »reciprocitás-elv« lényegében minden jelentősebb vallásban és kultúrában első számú törvény és parancsolat volt. A különböző megfogalmazásait és a pontos idézeteket lásd: 4.3.§

hogy valójában az, hogy „*ne cselekedj mással olyat, amit te sem szeretnél, hogy mások te veled cselekedjenek*”, azaz a »reciprocitás elve« az, ami „*maga a törvény, minden más csak kommentár*” (4.3.§).

Egy »*átfogó doktrína*« vagy nézetrendszer »*mérsékeltségének*« vagy »*szélsőséességének*« és az ebből eredő célok eléréséhez szükséges »*javak*« elfogadhatóságának vagy elfogadhatatlanságának leggyorsabb és legbiztosabb módja, ha megvizsgáljuk, hogy vajon az adott »*átfogó jellegű doktrína vagy nézetrendszer*« (vagy annak adott képviselője¹⁴) tiszteletben tartja-e a »*reciprocitás (viszonosság) elvét*«, vagy pedig teljes mértékben figyelmen kívül hagyja, illetve egyenest tagadja azt. Ez utóbbi esetben bizonyosan »*szélsőséges*« nézetrendszer-ről (vagy személyről) van szó. A szélsőséges nézetekhez kapcsolódó javak és a szélsőséges célok eléréséhez szükséges *javak* nem tartoznak az elfogadható kategóriába. A »*szabad emberhez nem méltó rezsimek*« általános problémája, hogy figyelmen kívül hagyja, vagy egyenes tagadja a »*reciprocitás (viszonosság) elvét*«, ezt a minden nagy vallásban és az emberiség történelmének minden jelentősebb kultúrájában fellelhető első számú törvényt és parancsolatot.

4.

A »*kooperatív politikai erények*« is az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« által tárgyalt javak közé tartoznak. Egy »*szabad emberhez méltó demokratikus rezsim*« stabilitásának egyik fontos követelménye, hogy a »*társadalom alapvető struktúrája*« és annak alapvető »*társadalmi és politikai háttérintézményei*« a legkülönbözőbb módokon segítsék elő a »*társadalmi bizalom*« és az egészséges politikai folyamatok és a közélet szempontjából oly fontos együttműködési készségeket és »*kooperatív erényeket*« (11.4.§; 11.§). Ilyen erények például

- (i) az észszerűség, a józan ész, a tények tiszteletben tartása, az igazmondás és a méltányosság,
- (ii) a tisztességesség, becsületesség és a „*korrektség*”,
- (iii) az igazságérzet és az igazságosságra törekvés,
- (iv) a megegyezésre és kompromisszumra való törekvés,
- (v) a hajlandóság arra, hogy „*valahol félúton*” megegyezésre jussunk a másik féllel és a hasonlóknak.

Ezek a »*kooperatív politikai erények*« alátámasztják és igazolják azt a hajlandóságunk, sőt azt a vágyunkat, hogy a többiekkel az egyenlő és kölcsönös tisztelet, a viszonosság és a kölcsönösség alapján a *tisztességesség és korrektség*

¹⁴ Korábban részletesen kifejtettük, hogy nem csak maguk az »*átfogó doktrínák*« lehetnek »*szélsőségesek*«. Arra is van példa, hogy egy alapvetően »*mérsékelt átfogó vallási, filozófiai, erkölcsfilozófiai doktrína*« egyes hívei maguk a »*szélsőségesek*«. Gondoljunk például bizonyos vallási fundamentalista vagy fanatikus vagy kifejezetten szélsőségesen bigott és képmutató csoportokra, szektákra, amelyeknek tagjaira tipikusan jellemző, hogy egy alapvetően »*mérsékelt és méltánylandó átfogó doktrína*« teljesen »*szélsőséges és elfogadhatatlan képviselői*« (akiknél egyébként senki más nem tud többet ártani az adott »*átfogó doktrínának*« és a mérsékelt híveknek).

nyilvános ismert és elismert feltételeinek megfelelően együttműködünk és megegyezésekre jussunk.

Ezek és a hasonló »kooperatív politikai erények« fejezik ki és határozzák meg a »szabad emberhez méltó demokráciáknak« a „jó” polgárookra vonatkozó ideáljait. A „jó” »polgár ideálja« egy politikai szintű ideál. Ez nem tételezi fel egyik konkrét »átfogó doktrína« tanait, értékeit és erényeit sem, ugyanakkor nem is elmentés vagy inkompatibilis azokkal. A »polgár politikai szintű ideálja« (11.4.§; 11.§) ugyan az erkölcsi értelemben vett értékességnek egy sajátos, »részleges morális koncepciója«, azonban alapvetően megmarad a »politikai szinten«, ezért mind tartalmában, mind »részleges morális koncepcióként« konzisztens a »jó mint a helyes és tisztességes prioritásának az elvével« (4.4.§), és minden további nélkül beépíthető a »társadalmi igazságosság politikai koncepciójába«.

Az »igazságosság politikai koncepciója« és az »igazságosság két elvének« (11.§) érvényesülése többféle módon is nagymértékben elősegíti ezeknek a – a »polgári ideált« megtestesítő – »kooperatív politikai erényeknek« a kifejlődését és gyakorlását:

- (i) Egyrészt a »lényegi alkotmányos kérdések« elrendezésével, másrészt a »két igazságossági elvnek« az »alkotmányban« való megfelelő rögzítésével valójában fixáljuk és ezzel levesszük a napi politikai csatározások napirendjéről azokat az ügyeket, amelyek – ha nincsenek megnyugtatóan rendezve – a legsúlyosabb »társadalmi megosztottságot« és »társadalmi és politikai konfliktusokat« képesek generálni. E kérdések rendezetlensége mindent átható és folyamatos kiszámíthatatlanságot, bizonytalanságot és veszélyeztetettség-érzetet okoz, szétzilálja a »közös morális viszonyítási rendszert« és kikerülhetetlen módon aláássa a »társadalmi béke«, a »társadalmi bizalom« és a »társadalmi együttműködés« alapjait. E súlyos problémák akkor és úgy kerülhetők el, ha sikerül a »lényegbeli alkotmányos kérdéseket« (»constitutional essentials«) (11.§) megnyugtatóan rendezni és az alkotmányban rögzíteni. Ez esetben a »társadalom alapvető struktúráját« is az »igazságosság két elve« fogja szabályozni.
- (ii) Az »igazságosság két elvét« beépítjük a »társadalom alapvető struktúrájának« és az alapvető »társadalmi háttérintézményeknek« (8.§) a működési folyamataiba. Ez egy fejlődési folyamat során odavezet, hogy (a) alapvetően stabilá és kiszámíthatóvá, továbbá tisztességessé és igazságossá válnak az »alapvető társadalmi háttérintézmények« és működési folyamataik, valamint maguk a közpolitikai és szakpolitikai folyamatok; (b) maguk a polgárok is folyamatosan visszaigazolást és megerősítést nyernek arról, hogy nemcsak velük szemben támaszt a rendszer mindenféle követeléseket, de a rendszer maga *őértük működik*; (c) maga a társadalmi, politikai intézményrendszer pedig *átláthatóan, kiszámíthatóan, stabilan, tisztességesen és igazságosan*, valamint a »polgárokat mint szabad és egyenlő személyeket« maximálisan *tiszteletben tartva* működik.
- (iii) Az »igazságosság politikai koncepciója«, az »igazságosság két elvének« érvényesítése és a »lényegi alkotmányossági kérdések« rendezése nem csak a »társadalmi megosztottság« és a »társadalmi és politikai konfliktusok«

megszüntetése miatt fontos. Az alapvető »politikai szintű társadalmi igazságossági« kérdések rendezésével jön létre a társadalmi igazságosság széles körben ismert és elismert »nyilvános és közös politikai koncepciója«. Ez az alapja egy olyan »közös és nyilvános morális viszonyítási rendszernek«, amely az összes közügyben megadja a »közös és nyilvános« kiindulási pontokat és morális viszonyítási pontokat a »nyilvános indokoláshoz« (»public justification«) (10. §) és a »közügyekben történő nyilvános érveléshez« (»public reason«) (12. §). Közügy alatt is elsődlegesen az összes politikai, közpolitikai, szakpolitikai kérdést, programot, valamint a »társadalom alapvető struktúráját« és annak »háttérintézményeit« illető vitás kérdéseket értjük.

Az »igazságosság két elve« a »nyilvánossági kritériumok« (6. §) teljesülésén keresztül is előmozdítja a »kooperatív polgári politikai erények« (11. §) kifejlődését és széles körű elterjedését. A »nyilvánossági kritériumok« teljesülése révén például

- (a) mindenkiben tudatosul, hogy a társadalom és a rendszer egészének működését meghatározó és szabályozó »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció« és annak »igazságossági elvei« központi jelentőségű gondolati építőelemként foglalják magukba a »polgárok mint a társadalmi együttműködésben és a közéletben teljes körű normál funkcionálóképességgel részt vevő szabad és egyenlő személyek« ideálját;
- (b) s hogy ez a koncepció a »társadalom alapvető struktúrájának« és »háttérintézményeinek« a működési folyamataiba beépül, s így e rendszerek működése igazságos és tisztességes;
- (c) a polgárok ismerik és alkalmazzák ezen igazságossági elveket, ezt egymás vonatkozásában is kölcsönösen kifejezik, és tiszteletben tartják ezeket, s mindenki megerősítést nyer arra, hogy mások is ugyanezen igazságossági és tisztességességi elvek alapján járnak el (s így senki nem érzi „baleknak” magát).

Amikor egy »szabad emberhez méltó demokráciában« a társadalom konzekvensen tisztességesen és igazságosan működik hosszabb időn át, akkor a »polgár politikai ideálját« megtestesítő »kooperatív politikai erények« egyre jobban kifejeződnek és elterjednek. Ez a pozitív visszacsatolási mechanizmusokhoz hasonlóan tovább erősíti a »szabad emberhez méltó demokrácia« és az »igazságosság politikai koncepciójának« a stabilitását és a fenntarthatóságát, ami viszont tovább erősíti a »kooperatív politikai erények« kiteljesedését és a »polgár politikai ideáljának« az elterjedését (RAWLS, 2001).

Kulcsfontosságú ebben a folyamatban, hogy az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« és annak az »igazságossági elvei« sokféle és mélyreható módon fejezik ki és juttatják érvényre a »reciprocitás elvét« (4.3. §). Vegyük észre azt is, hogy ezzel szemben a »haszonelvű (utilitárius) igazságossági koncepciókból« hiányzik a »reciprocitás elve« (RAWLS, 1999a). Ez azért lényeges különbség, mert a rendszer »stabilitása«, politikai megvalósíthatósága és fenntarthatósága szempontjából fontos következményekkel jár az, hogy a »közös és nyilvános politikai igazságossági koncepcióban« és az »igazságos-

sági elvekben» kifejeződik-e a »reciprocitás elve« vagy sem. Amikor a polgárok »nyilvánosan« is felismerik és elfogadják azt, hogy a »társadalom alapvető struktúrája« és annak »háttérintézményei« működésében érvényesülnek az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« a »reciprocitási elvet« sokféle módon kifejező »igazságossági elvei«, akkor ez a nyilvános felismerés és elismerés maga nem egyszerűen csak a »kölsönös bizalom« megerősödéséhez vezet, hanem erőteljesen táplálja és megerősíti mindazoknak az attitűdöknek, habitusoknak, gondolkodási és magatartási beidegződéseknek, hozzáállásbéli dolgoknak a megnyilvánulásait, amelyek a »társadalmi bizalomhoz« és a készséges és gyümölcsöző »társadalmi együttműködéshez« szükségesek (RAWLS, 2001).

A civilitás kötelessége. Meg kell említsük, hogy a korábban a »nyilvános indokolás« (10.§) és a »közügyekben történő nyilvános érvelés« (12.§) kapcsán részletesen kifejtett »civilitás kötelezettsége«, (11.3.§) pontosabban annak betartása a közügyek kapcsán szintén a fontos »politikai szintű polgári erények« közé tartoznak (11.4.§). Fel kell idézzük, hogy közügyek kapcsán a »civilitás kötelezettsége« azzal az eszmével függ össze, hogy elsődlegesen és legalább a »lényegi alkotmányos kérdéseket« (11.§) érintő politikai viták célja az kell, hogy legyen, hogy a felek valamilyen egyetértésre jussanak, mégpedig a közösen vallott »politikai értékek és elvek« alapján. Ez vonatkozik minden olyan politikai kérdésre és közügyre is, ahol maga a probléma akár közvetett módon is, de valamilyen alkotmányos kérdéseket involvál.

Minél nagyobb az adott kérdésben a konfliktus, illetve esetenként a több egyaránt fontos alkotmányos alapelv közötti konfliktus (pl. abortusz, igazságos háború, migráns probléma értelmezése és kezelése és hasonló), annál fontosabb a »civilitás kötelezettségének« a teljesítése (11.3.§). Ha egy ilyen politikai vita során tisztességes, szabad és »szabad emberhez méltó módon« és a »polgári politikai ideál értékeinek és erényeinek« megfelelően akarunk dűlőre jutni egymással, és meg akarjuk őrizni véleményünk »morális és politikai legitimitását« (11.4.§), akkor néhány alapvető követelménynek meg kell feleljünk:

- (i) Első feltétel, hogy olyan érveket használjunk és olyan dolgokra, indokokra és elvekre hivatkozzunk, amiket a másik fél egyáltalán képes elfogadni.
- (ii) A másik feltétel, hogy mi magunk képesek legyünk meghallani, megérteni és elfogadni a többiek hasonló érvelését.
- (iii) A harmadik feltétel pedig a »méltánylandó véleményeltérés« tényének és következményeinek a tudomásulvétele, és ebből eredően az ilyen esetekben a »nyilvános, procedurális igazságossági feltételek« mellett valamilyen, procedurálisan helyes, racionális és igazságos megoldás kialakítása (ha már tartalmilag helyes és igazságos egyöntetű megoldás nem található). Ezzel szemben a gyakorlatban politikai viták többsége leginkább egy háború jellegzetes ismertetőjegyeit hordozza magán: csapatok felvonultatása, a másik fél lerohanása, megtámadása, megfélemlítése, amely természetesen a másik félből hasonló válaszlépéseket és cselekedeteket vált ki. Egy-egy ilyen csatának, háborúnak lehet, hogy lesz nyertese és vesztese, de maga a megoldandó politikai probléma jó eséllyel megoldatlan marad vagy súlyosbodik, így a társadalom és a közjó

ügye mindenképpen vesztes marad. Más dolog győzni, és más dolog a köz ügyében és a társadalom egészét érintő problémákban jó minőségű, széleskörűen elfogadott tisztességes és igazságos megoldásra jutni. A kettő egyszerre általában nem szokott sikerülni. A politikai csata vagy harc erőszakos megnyerése általában a közügyet jelentő politikai probléma rendkívül rossz minőségű kezelésével és szinte minden esetben a társadalomnak okozott károkkal, a társadalom megosztottságának és a társadalmi konfliktusoknak a felfokozódásával végződik, nem utolsósorban az alapproblémák megoldatlansága és az ennek elleplezését szolgáló politikai háborúskodás és megosztó retorika miatt. A cél nem az, hogy a más véleményen lévőknek bármely eszközt megengedve legyőzze valaki, és ilyen módon folyamatosan győzelmeket arasson bármi áron. Ehelyett a cél az egyes problémák megoldása, a társadalom békés és kiszámítható fejlődése, a társadalom egészének és a közjó érvényesítése érdekében (RAWLS, 2001).

A kooperatív politikai erények közjó jellege. A »nyilvános indokolás« (*»public justification«*) (10.1.§), a »közügyekben történő nyilvános érvelés« (*»public reason«*) és a »civilitás kötelezettsége« eszméi (11.3.§; 11.4.§) a hatalom »morális és politikai legitimitációjával« való összefüggéseken túl (11.2.§; 11.§) valójában egy másik, sokszor figyelmen kívül hagyott dolgot is magában rejt. Általában kevesen gondolnak bele abba, hogy egy olyan társadalom, amely a köz életében, a közpolitikai és politikai folyamataiban kibontakoztatja és realizálja a »politikai szintű polgári erényeket« – azaz a tisztességességet, a közjó és a közügyek előmozdításának az őszinte szándékát, az igazságérzetet, az igazságosság érvényesítését, a méltányosságot, az igazságos és tisztességes megoldások keresését, a nyitottságot és kompromisszumkészséget és a »nyilvános civilitás kötelességének« a tiszteletben tartását, illetve az akaratot a »civilitás kötelességének« való megfelelésre és a hasonlókat –, az valójában a társadalom által elérhető legnagyobb értékeket éri el, és a legfontosabb közjavakat valósítja meg.

Amikor az ilyen, a »polgári ideált« is megtestesítő »politikai erények« széles körben elterjednek a társadalom életében, és a társadalom tagjainak jelentős része meglehetősen magas szinten gyakorolja ezeket a »politikai szintű polgári erényeket«, az a »szabad emberhez méltó demokrácia« és az »igazságosság politikai koncepciója« »stabilitásának« és hosszú távú fennmaradásának egyik legfontosabb garanciája. Ez egyben az egyik legfontosabb és legnagyobb »közjó« (*»public good«*) s mint ilyen a társadalmi igazságosság szempontjából fontos javak közé is tartozik. Ez a »szabad emberhez méltó« működési mód, továbbá a »polgári ideált« megtestesítő »politikai erények« széles körű elterjedtsége és gyakorlása, valamint az ezeknek az eszményeknek megfelelő társadalmi működés nem más, mint a »társadalmi tőke« alapvető fontosságú része. A „tőke” szó a »társadalmi tőke« koncepciójában azért is különösen releváns, mert ezek a »polgári ideált« (is) megtestesítő fontos »politikai szintű polgári erények« időben elhúzódó módon épülnek fel (vagy amortizálódnak), s nem csak az aktuálisan létező politikai és társadalmi intézmények jelenbeli működésétől és állapotától függenek. A »társadalmi tőke« állapotát, minőségét a polgárok egész életútján át az ezekkel az intézményekkel kapcsolatosan szerzett tapasztalatai, valamint bizonyos múlta vonatkozó tudások és a demokratikus eszméknek a kultúrában való jelenléte is meghatározzák.

Az összes tisztességtelen hatalom óriási helyzeti előnye, hogy a felelős építkezéshez képest a *rombolás* intellektuálisan mindig egyszerűbb (primitívebb), megvalósítási szempontból könnyebb és időben gyorsabb. Csakhogy – a »*társadalmi tőke*« ezen „*tőke jellege*” miatt – egy *nagyjából* tisztességesen és igazságosan működő demokratikus rendszert sem lerombolni, sem felépíteni nem lehet csak úgy, egyik napról a másikra. Ezek a »*társadalmi tőke*« fontos részét jelentő »*polgári és politikai erények*« a *tőkéhez* hasonlatos módon folyamatosan *amortizálódnak*, ebből eredően folyamatosan megújításra, visszapótlásra szorulnak (RAWLS, 2001). Ez a gondolat az, amely politikusi beszédekben a „*demokráciáért mindennap meg kell küzdeni*” vagy hasonló fordulattal szokott megjelenni. Ugyanakkor egy olyan tisztességtelen hatalom regnálása *után*, amelyik egy társadalmat egy »*szabad emberhez méltó fejlődési irányból*« egy »*szabad emberhez nem méltó rezsim*« és „*nem fejlődési irányba*” akar erőszakos és autoriter módszerekkel áterelni, e »*társadalmi tőke*« leamortizált, megrongált maradványai azok, amelyekre még ilyen megrongált állapotban is általában elegendők ahhoz, hogy ezekből kiindulva és ezekre építve meg lehessen kezdeni az adott ország újjáépítését és a tisztességtelen hatalom utáni károk és romok eltakarítását. Vegyük észre azt is, hogy a »*társadalmi tőke*«, illetve az annak az itt tárgyalt része az alkotmányosság formális garanciáit jelentő fékek és ellensúlyok rendszere mellett egy sajátos nem formális, időben lassan változó, láthatatlan alkotmányos védelmi és garanciális rendszert is jelent.

5.

Az igazságos, tehát tisztességes társadalom mint a legfontosabb közjó és a tisztességtelen hatalom mint „közrossz”. Az »*igazságosság két elve*« nem csak a polgárok számára egyéni szinten fontos »*elsődleges prioritású társadalmi javakat*« határozza meg. Ezek mellett az »*igazságossági elvek*« meghatároznak egy »*nyilvános és közös politikai kultúrát*« is, amelyen keresztül viszont a *közelet* és a *politikai, közpolitikai* folyamatok »*morális értelemben vett minősége*« és a »*polgárok politikai jelleme*« realizálódik. Ezért, amikor a »*társadalmi igazságosság elveit*« az »*eredeti kiindulási állapot*« nézőpontjából próbáljuk meghatározni, akkor valójában eleve egy bizonyos kívánatosnak tartott társadalmi, politikai működés, afféle *ideális jövőkép* irányába tudjuk formálni a társadalom majdani fejlődési irányait és működését.

Másképp fogalmazva: az a tény, hogy az »*igazságossági elvek*« maguk is nagymértékben formálják mind a »*társadalmi és politikai működés morális minőségét*«, mind a »*polgárok morális karakterét*«, azzal a fontos következménnyel is jár, hogy egy valós társadalom esetén a társadalom és a politika történelmileg kialakult aktuális (és adott esetben morálisan kifejezetten kedvezőtlen) állapotát és feltételrendszerét nem kell afféle „*eleve elrendeltetésnek*” tekinteni. Egyáltalán nem szükséges az »*igazságossági elveket*« mindenáron egy történelmileg kialakult, de valójában nem ideális, vagy egyenesen tisztességtelen és igazságtalan »*status quónak*« alárendelni. Egyáltalán nem kell az »*igazságosság elveit*« ehhez az aktuális „*van értékhez*” torzítani, mert maguk az »*igazságosság elvei*« nagymértékben képesek javítani a »*társadalom, a politika mo-*

rális minőségén« és a »polgárok morális állapotán« és »politikai jellemén« (STOUT, 2010). Gondoljunk például arra a korábban említett tényre, hogy az emberek túlnyomó többsége kifejezett »társadalmi előnyként« és »jóllét növelő« és »életminőség javító« tényezőként éli meg, ha tisztességesen, igazságosan, erkölcsösen és szabálykövető módon élhet, míg kifejezetten »társadalmi hátrányként« és »életminőség-romlásként« éli meg azt, ha bizonyos körülmények nyomása alatt nem tud mindenben megfelelni a saját magával szembeni morális elvárásainak, illetve nem tud teljes mértékben jogszálykövető magatartást folytatni (WOLFF és mtsai, 2007; NUSSBAUM, 2004).

Ilyen és hasonló okok húzódnak meg a mögött, hogy az »igazságosság elvei« és maga az ezek szerint szabályozott társadalmi működés idővel elkezd pozitív irányba átformálni a »társadalom és a politika morális minőségét«, a »polgárok morális állapotát« és a »polgárok politikai jellemét«. Ennek sajnos a fordítottja is igaz: egy tisztességtelenül, igazságtalanul, netán kifejezetten gonoszul működő hatalom vagy egy »szabad emberhez nem méltó rezsim« pontosan a tisztességtelen „igazságossági” rendszerén és a »társadalom alapvető struktúrájának« és »alapintézményeinek« a tisztességtelen és igazságtalan irányba történő szisztematikus áthangolásán keresztül mérhetetlen erkölcsi károkat képes okozni mind a „közállapotokban”, azaz a »társadalmi és politikai élet morális minőségében«, mind pedig az »emberek és polgárok morális állapotában, jellemében és lelkében«. E károk felmérhetetlenül nagyok. A jó hír mégis az, hogy nem reparálhatatlanok.

A tisztességtelen hatalom elkergetése után, a még megmaradt és teljesen le nem pusztított »társadalmi tőke« aktuális maradványaira építve, megfelelő igazságossági elvek mentén (s nem pedig a morálisan lepusztított társadalom, politika és közélet aktuális állapotát megmásíthatatlan adottságnak vevő, eltorzított elvek mentén) megkezdődhet a társadalom és a politika morális értelemben is vett újjáépítése. Ez nem parádésan könnyű, de nem is egy megvalósíthatatlanul nehéz és végeláthatatlan ideig tartó folyamat. Olyan »igazságossági elvek« mentén kell elindítani egy igazságos és tisztességes, »szabad emberhez méltó demokrácia« felépítését és a társadalom és a politika »morális újjáépítését«, amelyek

- (i) garantálják a tisztességes és igazságos »háttérigazságot« mindenkinek;
- (ii) bátorítják és felerősítik az »egymás kölcsönös tiszteletén« és a »reciprocitás elvének« alapuló együttműködés szellemét;
- (iii) lehetővé teszik, hogy a társadalom minden egyes polgárának elegendő személyes társadalmi tere legyen arra, hogy a személyes identitása, elköteleződése és értékrendje alapján kialakított céljait, reális életterveit megvalósíthassa, de legalább is a siker reális reményével törekedhessen ezek megvalósítására.

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« eddigiekben ismertetett igazságossági elvei és egyéb koncepciói teljes mértékben eleget tesznek e szempontoknak (is). Az »igazságosság két elve által jól elrendezett társadalom«, amely realizálja az igazságosság két elvét, valójában egy rendkívül kíváncsú és közmegelegedést okozó társadalmi működéshez vezethet,

mert (i) egyrészt egyszer és mindenkorra rögzíti és garantálja az »alapvető szabadságjogok és jogok tisztességes értékét« »minden egyes polgár számára«, másrészt (ii) fenntartja az »egymás kölcsönös tiszteletén« és a »reciprocitás elvén« alapuló »társadalmi együttműködést« és az ehhez szükséges »kooperatív politikai erőnyeket«, és ezzel a (iii) erősíti a társadalomnak és a politikának azt a morális minőségét és a polgároknak azt a fajta politikai jellemét, amely a tisztességes és igazságos »társadalmi együttműködéshez« a »társadalmi tőke« folyamatos „gyarapodásához”, a »társadalmi bizalomhoz« és általában a társadalom harmonikus virágzásához és fejlődéséhez szükséges.

6.

A »társadalom mint a társadalmi egyesülések társadalmi szintű egyesülése és egysége« (»society as a social union of social unions«) koncepciója is az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« által megfogalmazott politikai szintű javak közé tartozik. A »társadalmi egyesülések társadalmi szintű egyesülésének« a koncepciója a »jól elrendezett társadalomra« vonatkozik. Ez annak a számbavétele, hogy egy »jól elrendezett társadalom« végül is hogyan realizálja egységes »politikai közösségként«, a közös és nyilvános politikai igazságossági koncepció mentén a közösségi értékeket és a társadalom politikai közösségét magát mint értéket. Ez a koncepció az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«, és annak »igazságossági elvei« által »jól elrendezett társadalom« stabilitásával, »stabilitási kritériumaival« és politikai megvalósíthatóságával és fenntarthatóságával függ össze.

A »társadalmi egyesülések« és a »társadalmi egyesülések társadalmi szintű egyesülésének« a koncepciójával Rawls a társadalom közösségének mint értéknek a realizálási módjait veszi számba. Bizonyos, a »méltánylandó pluralizmus ténye« és a »méltánylandó véleménykülönbségek ténye« ezek következményeivel, például az »elnyomás tényével« (10.4.§) kapcsolatos megfontolások miatt az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« tudatosan kerül a »társadalmi egység« és a hasonló kifejezéseket. Ugyanakkor e koncepció fontosnak tart számos közösségi értéket. Rawls a »társadalmi egyesülések társadalmi szintű egyesülésének« a koncepciójával ad választ arra, hogy hogyan lehet a társadalmat a »társadalmi egység« erőltetése nélkül, valamint az egyéni polgár szabadságának, egyenlőségének a közösségi érdekek alá rendelése nélkül egy szabad, egyenlő polgárokból álló egységes és prosperáló politikai közösségbe szervezni és mint közös értéket és társadalmi szintű »közjót« realizálni. E koncepció lényegének rövid ismertetése előtt néhány általánosabb kérdést szeretnénk tisztázni:

- Az egyéni szabadság versus a közösségi érdekek kapcsán itt csak utalunk arra, hogy például a kommunista eszmék alapján ténylegesen megvalósult államszocialista rezsimek általában is rendkívüli óvatosságra intenek sokakat a közösségi értékek és érdekek túlhangsúlyozásával és az egyéni szabadság ezeknek való alárendelésével kapcsolatosan. Általában sem a különböző „közösségi értékek” és „közösségi érdekek” létezésének és fontosságának a tagadásáról és nem is egyfajta „parttalan individualizmusról” van szó. Külö-

nösen szó sincs ilyenről az »igazságosság mint tisztességesség koncepciójában«. Ez remélhetően az eddigiek alapján mostanra evidens.

- Az »igazságosság mint tisztességesség« sok más mellett az »igazságosság első elvét« együttesen kifejező és a »lényegi alkotmányos kérdések« (11.§) közé tartozó »alapvető szabadságjogok és jogok« abszolút, »lexikális prioritásának« előírásával és alkotmányos rögzítésével (11.§) próbálja garantálni azt, hogy sem a »tisztességesen egyenlő esélyek«, sem a »disztributív igazságosságot« szabályozó »eltérési elv« alapján »alapvető szabadságjog és jog« nem korlátozható. Emlékeztetőül: az »igazságossági elvei« és a »lexikális prioritási szabályok« többek között azt is kimondják, hogy az »igazságosság első elvét« együttesen kifejező »alapvető szabadságjogok és jogok« kizárólag csak egymás által korlátozhatók, és csak az egymás közötti összhang és ezen keresztül az egyéni szabadság maximálása érdekében.
- Meg kell jegyezni, hogy nem csak a kommunista eszmék bántak hanyagul az egyéni szabadsággal a közösségi érdekek előmozdítása érdekében. A »haszonelvű (utilitárius) filozófiák« aggregát vagy átlagos »hasznossági (utility) funkciót« maximálnak (7.§). Az ilyen aggregát vagy átlag értékek növekedése (vagy csökkenése) során valójában nem szempont, hogy a növekedés »minden egyes polgárt« hogyan érint, illetve, hogy »minden egyes polgárt« pozitívan érint-e. Nem szempont az átlagos növekedési értékeknek a polgárok és a társadalom egyes csoportjai közötti eloszlása sem. A »haszonelvű koncepció« valójában az egyes egyének érdekeit, sorsát alárendeli az aggregát, illetve átlagos »hasznossági (utility) értékek« növekedésével jelzett »közösségi (?) érdekeknek«. Gondoljunk például a GDP-ben, vagy átlagos GDP-ben mért növekedés abszolutizálására (7.§) vagy elsődleges prioritássá tételére (akár alapvető fontosságú társadalmi igazságossági rendszerekből történő forráskivonások által). Ezzel valójában az embert és a polgárt alárendelik a GDP-növelés, azaz a pénz és a gazdaság szempontjainak. Ez a legnaivabb megközelítésben is az egyén egyoldalú és túlzott alárendelése a sajátos és elvont »közösségi (?) érdekeknek«, akár az egyén bizonyos »alapvető szabadságjogainak és jogainak«, illetőleg az önbecsüléshez, emberi méltósághoz és a szegyenmentes élethez és az egzisztenciális biztonsághoz fűződő alapvető érdekeinek a korlátozása árán is.

A »társadalom mint a társadalmi egyesülések társadalmi szintű egyesülése« koncepciójának megértéséhez érdemes tisztázni, hogy mit is értünk »társadalmi egyesülések« alatt. A »társadalmi egyesülések« főbb általános attribútumai a következők:

- (i) Az egyesülés résztvevői, tagjai által közösen magukénak vallott célok és közös értékek és az ezekre vonatkozó konszenzus és akarategység;
- (ii) Közös tevékenységek, »intézmények«, amelyek a tagok számára önmagukban is értéket és javakat jelentenek;
- (iii) A közösen vallott célok elérése általában közös, koordinált cselekvéseket és bizonyos feladat- és munkamegosztást igényel;
- (iv) Amikor a közös célokat közös cselekvéssel és egymással együttműködve sikerül elérni, akkor az összes résztvevő sikerrel kapcsolatos öröme és si-

kerelménye fontos az összes résztvevő számára a saját öröme, lelkesedése és sikerelménye szempontjából is. Az egyes tagok egyéni sikerelménye a többiek sikerelményével együtt lesz teljes. Sőt, ez a fajta sikerelmény és öröm kizárólag csak együtt érhető el, individuális szinten nem. Ez a *közös sikerelmény* önmagában is a legfontosabb *javak* közé tartozik.

A fentiek értelmezéséhez gondoljunk például egy *szimfonikus zenekarra*. A mindenki által konszenzussal osztott *közös cél* a szimfonikus darab minél tökéletesebb életre keltése. Magát a darabot a maga teljességében csak akkor tudjuk életre kelteni, meghallgatni és élvezni, amikor minden zenész a maga hangszerén a többiekkel – a kotta által *koordinált* – szoros *együtműködésben*, a lehető legjobb tudása szerint és alapvetően jó minőségben eljátssza a maga részét. Nem a bögös vagy a hegedős vagy a fűvös hangszeren játszó zenész egyedi játéka az, amitől maga a szimfónia örömet nyújt a hallgatóságnak és a zenekarnak, hanem az *összes* zenész *összehangolt* játéka. Ha a koncert jól sikerül, akkor mindenki egyaránt osztozik a *közös sikerben* és mindenki örömet, büszkeséget és *sikerélményt* érez a siker kapcsán. Ehhez szükség van arra, hogy mindenki jól eljátssza a maga részét. A *közös siker* kapcsán érzett *egyéni sikerélmény* nem is értelmezhető a többiek hasonló öröme és sikerelménye nélkül. Ráadásul nemcsak a zenekar, hanem maga a hallgatóság is része ennek az adott szimfónia életre keltésével kapcsolatos »*társadalmi egyesülésnek*«. A *közönségnek* a darab technikai lejátszásában közvetlen szerepe nincs, azonban a darab sikere, a zenészek lelkesedése és *inspirációja* szempontjából már van jelentősége a közönség lelkesedésének, a *sikerélmény* pedig annál nagyobb, minél nagyobb a közönség öröme a produkció kapcsán, és ez fontos része minden egyes résztvevő egyéni örömeinek és sikerélményének (RAWLS, 2005).

Hasonló példákat lehetne felhozni például egy *kosárlabda meccs* résztvevői kapcsán. A *nyertes csapat* és drukkereinek öröme és *sikerélménye* nemcsak attól függ, mennyire játszottak jól és együtműködően a csapattagok, vagy mennyire volt lelkes és hangos a szurkolótábor, de még attól is függ, hogy mennyire volt jó maga az *ellenfél*, és mennyire volt lelkes annak a szurkolótábor. Bárhogyan is végződik a meccs, mindenkinek a játék felett érzett öröme, élménye annál nagyobb, minél jobb volt mind a két csapat és minél lelkesebb volt mind a két szurkolótábor. Minden egyes résztvevő egyéni öröme, élménye alapvetően függ az össze többi résztvevő teljesítményétől, lelkesedéstől és örömetől (RAWLS, 2001).

Számos *közösen osztott cél* elérésére irányuló *közös, együtműködésben* és egymással *koordinált* módon végrehajtott cselekvés öltheti a »*társadalmi egyesülés*« formáját. Ilyen lehet az előbb említett *szimfonikus zenekari koncert*, maga a szimfonikus zenekar, a sportegyesületek, sports csapatok, sportesemények, kisebb- nagyobb családi vagy baráti események, közös projektek vagy közös kutatási, oktatási projektek, a legkülönbözőbb művészeti projektek vagy például akár egy hatalmas tömegtüntetés egy jónak és fontosnak gondolt ügy érdekében. Ezek a cselekvések a legkülönbözőbb szervezeti vagy szerveződési formát ölthetik. Elsőként is fontos látni, hogy egyáltalán nem szükséges, hogy valamilyen állandó és *formális* szerveződés keretei között történjen meg egy-

egy ilyen »*társadalmi egyesülés*«. *Spontán* módon is vagy adott alkalomra, projektre összeszerveződő módon is vagy teljesen *informális* keretek között is (például: baráti, családi összefogás) számos, a »*társadalmi egyesülésnek*« megfelelő cselekvés történhet. A formálisabb szervezeti formákat tekintve, ennek megfelelően szinte *bármilyen szerveződési forma* keretei között értelmezhető a »*társadalmi egyesülés*«, úgymint például: vallási, gyülekezeti csoportok és közösségek, sportegyesületek, tudományos társaságok, a legkülönbözőbb civil szerveződések, szakmai egyesületek, hobbi egyesületek, politikai egyesületek, szerveződések és bármilyen elképzelhető szervezeti forma. A lényeg a *közös célokban*, a *közös és koordinált együttműködéssel* megvalósított cselekvésben és a *csak közös erőfeszítéssel realizálható közös sikerélményben* rejlik. Ez az, ami minden résztvevő számára a fontos javak közé sorolja az ilyen »*társadalmi egyesüléseket*«.

Ennek fényében válik érthetővé a »*társadalom mint a társadalmi egyesülések társadalmi szintű egyesülésének*« koncepciója és az, hogy miért sorolja mindezt az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« a társadalmi igazságossági szempontból legfontosabb *közjavak* közé. Egy, az »*igazságosság mint tisztességesség koncepciója*«, és annak »*igazságossági elvei*« szerint »*jól elrendezett társadalomban*« a politikai szintű intézményekben, a politikai folyamatokban való részvétel, illetve az együttműködés a »*társadalom alapvető struktúrájának*« és annak alapvető »*háttérintézményeinek*« a keretei között valójában hasonló közös sikerélményeket, lelkesedést és közös örömet okoz minden egyes résztvevőnek, mint az egyszerű »*társadalmi egyesülések*« keretei között megvalósított cselekvések. Ilyen megfontolások miatt a »*társadalmi egyesülések társadalmi szintű egyesülése*«, illetve az ennek keretei között megvalósuló »*tisztességes és igazságos társadalmi együttműködés*« és az abban való részvétel minden racionális és tisztességes polgár számára a fontos javak közé tartozik (RAWLS, 2001).

Ez nem annyira elvont és nem annyira utópisztikus, mint elsőre gondolnánk. Gondoljunk például arra, hogy egy-egy sikeresnek és igazságos működésűnek tartott, »*szabad emberhez méltó társadalom*« tagjai mennyire büszkék saját demokratikus és szociális vívmányaikra, politikai és társadalmi igazságossági intézményrendszereikre. Ezt a fajta közös büszkeséget, örömet csak kisebb részben lehet betudni hazafiságnak vagy a nemzeti büszkeségnek.

Az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« által megnevezett »*társadalmi javak*« közül az utolsó kettő, azaz az »*igazságosság elvei által jól elrendezett társadalom*« és a »*társadalom mint a társadalmi egyesülések társadalmi szintű egyesülése*« a »*stabilitási kritériumokkal*« és a »*politikai megvalósíthatóság*« kérdéseivel függ össze. Ezeket a kérdéseket több helyen is érintjük, itt nem részletezzük bővebben.

Figyeljünk fel viszont bizonyos logikai összefüggésekre a javak első négy csoportját illetően. Vegyük észre, hogy ezek egy sajátos logikai sorrendben mintegy egymásra épülnek.

1.

A sor a »jóság mint racionalitás« koncepciójával kezdődik. Ha ezt összekombináljuk a személyre vonatkozó politikai koncepcióval, az emberi életre és az emberi szükségletekre vonatkozó bizonyos általános tényekkel és a racionális élettervek általános és normál szerkezetére vonatkozó megfontolásokkal, akkor eljutunk az *»elsődleges prioritású társadalmi javakhoz«*.

A felek egyik alapvető célja és feladata az *»eredeti kiindulási állapot«* körülményei között és a *»tudatlanság fátyla«* mögött az, hogy ezen *»elsődleges prioritású társadalmi javaknak«* az igazságos és tisztességes disztribúciójára (megosztására) vonatkozó *igazságossági elveket* kialakítsák. A *»tudatlanság fátyla«* valójában egy olyan helyzetet teremt, amelyben a felek az általános társadalmi, politikai ismereteken kívül senki semmilyen saját magára és a saját várható társadalmi helyzetére vonatkozó információval nem rendelkezik. Ez gyakorlatilag mint *modellezési peremfeltétel* a teljes *pártatlanság* és *részrehajlásmentesség* és a *»pártatlan tisztességesség«* állapotát állítja elő. A felek – specifikus információk hiányában – akkor sem tudnák a dolgokat részrehajló módon a saját önérdekeiknek megfelelően manipulálni vagy torzítani, ha minden igyekezetük erre irányulna. Ez az alapvető oka annak, hogy az *»eredeti kiindulási állapotban«*, a *»tudatlanság fátyla«* mögött a felek mintegy belekényszerülnek abba, hogy eleve kizárólag csak olyan javakról gondolkodjanak, amelyek társadalmi, jövedelmi, vagyoni, etnikai, vallási, világnézeti, életkori, nemi és minden hasonló egyéni specifikus jellemzőtől függetlenül mindenki számára alapvető szükségletet jelentenek

- (a) a *»két születéskori erkölcsi képesség«* magas szintű kibontakoztatásához;
- (b) a *»teljes körű, egész életen át tartó normál funkcionálóképesség«*, lehető legmagasabb szintjének eléréséhez, megőrzéséhez, fejlesztéséhez és helyreállításához (például betegség, baleset, sérülés esetén);
- (c) az *»önbecsülés és szégyenmentes élet társadalmi alapfeltételeinek biztosítása«* érdekében.

Másképp: ez az alapvető oka annak, hogy a felek az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* ötféle típusába tartozó általános jellegű javakhoz lyukadnak ki.

A *»tudatlanság fátyla«* nem egy önkényes korlátozó feltétel. Képzeljük bele magunkat abba a folyamatba, amelynek során örökérvényű módon meg kell határozzuk a társadalmi igazságosságnak azokat az alapvető elveit, amelyek utána mindenkire egyöntetűen vonatkozóan meghatározzák a társadalmi együttműködés terheinek és a közösen előállított javak és előnyök egymás közötti megosztását. Amennyire mindenki fejében megfordulhat az, hogy *„jó lenne a 'mérleg nyelvét' egy kicsit a saját konkrét helyzetének megfelelően a saját előnyére eltolni”*, pont annyira lenne mindenki felháborodva, ha más valaki próbálná vele szemben megtenni ugyanezt. A *»tudatlanság fátyla«* precízen, pontosan azt akarja elérni, hogy senki, semmilyen saját magára specifikus információval ne rendelkezzen. Tulajdonképp a *»tudatlanság fátylával«* magát a *»reciprocitás elvét«* kódoljuk bele az igazságossági elvek meghatározásának a folyamatába, illetve ennek érvényesítését kényszerítjük ki a folyamat során. Ez azonban nem okozhat problémát senkinek, lévén, hogy az emberi történelem

szinte összes kultúrájában és vallásában ez az elv mint „*arany szabály*” a tulajdonképpen legfőbb erkölcsi parancsolatként és morális szintű társadalomszervező elvként jelenik meg (4.3.§). Minden *tisztességes szándékú* és *raciónális féltől* reálisan elvárhatjuk, hogy a »*reciprocitás elvé*« ne vitassa és aszerint járjon el. (Sőt! Valójában a »*szélsőségesség*« karakterisztikus kritériuma a »*reciprocitás elvének*« tagadása, semmibevétele és az egyoldalúan *aszimmetrikus viszonyokra* való törekvés).

2.

Az igazságosság két elve. Ha az »*elsődleges prioritású társadalmi javakat*« az »*eredeti kiindulási állapotban*« a felek céljainak, szándékainak a specifikálására használjuk, akkor az »*eredeti kiindulási állapot*« körülményei között és a »*tudatlanság fátyla*« mögött megfogalmazható szempontok alapján végső soron az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának*« a »*két igazságossági elvéhez*« lyukadunk ki.¹⁵

3.

Az »elfogadható javakra vonatkozó komplett koncepció« mintegy kiegészíti a társadalmi *igazságossági elveket* és az »*elsődleges prioritású társadalmi javakra*« vonatkozó koncepciót. Az egyes polgárok szempontjából ez a koncepció ad választ arra, hogy mi is a helyzet akkor, ha az egyes polgároknak (például a saját nézetrendszereik, belső meggyőződéseik, értékrendjük, identitásuk és egyéni célrendszerük és élettervük alapján) más javakra is szükségük van, mint azok a javak, amelyek »*társadalmi igazságossági*« szempontból az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« közt felsorolásra kerülnek.

A válasz erre a kérdésre az, hogy pontosan azért van benne az *elsődleges prioritású társadalmi javak* között a »*bármely célra felhasználható eszköz*« (amit első durva megközelítésben elképzelhetünk jövedelemként és vagyónként), hogy ezek igazságos és tisztességes megosztásával minden egyes polgár olyan helyzetbe kerüljön, hogy egyénileg képes legyen előteremteni magának minden más olyan, a maga személyes szempontjából fontos dolgot, amely egyébként *megengedhető* (például törvény nem tiltja) a »*szabad emberhez méltó demokráciákban*« az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának*« és az »*igazságosság elveinek*« keretei között.

Más szempontból az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« az *elsődleges prioritású, társadalmi igazságossági jelentőséggel bíró és össztársadalmi morális kötelezettségekkel összefüggő javakat* határolják le az összes többi olyan »*elfogadható javakról*«, amelyekre elvben lehetséges társadalmi erőforrásokat áldozni, azonban nem bírnak olyan »*morális és társadalmi igazságossági jelentőséggel*«, mint az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*«. Ezért ezen »*nem*

¹⁵ Ennek részletes levezetése meghaladja ezen írás terjedelmi korlátait és tartalmi fókuszát. Ezen állítás részletes és alapos levezetése Rawlsnak ebben az írásban sokszor idézett alapvető műveiben található.

elsődleges javak» kielégítésére *csak azt követően* kerülhet sor, ha a társadalom minden egyes polgára egy alkalmas küszöbérték felett részesedik az »*elsődleges prioritású társadalmi javakból*«. Az »*elfogadható javakat*« ki-ki teremtsen elő magának az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« részeként számára biztosított »*bármely felhasználási célú eszköz*« (például a jövedelme terhére); míg az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« küszöbszint feletti biztosítása társadalmi igazságossági kérdés és társadalmi szintű morális kötelezettség.

4.

A »*polgár ideálját*« megjelenítő »*politikai szintű polgári és kooperatív erények*«. A »*jóság mint racionalitás*«, majd az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« és ezzel összefüggésben az »*igazságosság elvei*«, majd az ezt a rendszert kiegészítő »*elfogadható javak komplett koncepciója*« után negyedikként a »*politikai erények*«, pontosabban a »*polgár ideálját*« megjelenítő »*politikai szintű polgári és kooperatív erények*« (11.4.§) és azok széles körű elterjedtsége és gyakorlása következik a társadalmi igazságossági szempontból fontos és ezért »*morális jelentőségű javak*« sorában.

Ezek mind azok az egyes konkrét »*átfogó doktrínák*« specifikus értékeitől és erényeitől *független*, ámde azokkal *mégis kompatibilis* »*politikai szintű polgári erények*«, amelyek alapvető jelentőségűek a »*társadalmi bizalom*«, a »*társadalmi tőke*«, a »*társadalom egészséges, tisztességes és igazságos működése*«, a polgárok közötti *kiegyensúlyozott viszonyok és bizalom* és a hasonló fontos *stabilizáló tényezők* szempontjából. Ezek tulajdonképpen a polgároknak azok a *morális és politikai szintű jellemvonásai*, amelyek nélkülözhetetlenek a »*társadalom alapvető struktúrája*«, annak »*háttérintézményei*« tisztességes és igazságos működésének biztosítása és hosszú távú *stabilitása, kiszámíthatósága, nyugalma, biztonsága és fennmaradása* szempontjából. Megjegyzendő, hogy emellett a társadalom általános erkölcsi állapotát, a közhangulatot és a polgárok életminőségét is rendkívül fundamentálisan határozza meg, hogy milyen mértékben és minőségben vannak jelen ezek a »*politikai szintű polgári erények*« a társadalom és a politika mindennapjaiban. Ezért ez is egy alapvető fontosságú tétel a »*morális jelentőségű javak*« sorában.

Ez sem olyan absztrakt és utópisztikus gondolat, mint elsőre hinnénk. Ki-ki gondoljon bele abba, hogy például turistaként a teljes alaphangulatát tekintve mennyire más egy olyan ország, (a) ahol a kávézók, éttermek teraszán akár a zárás után is kint hagynak mindent, sőt még pokrócokat, párnákat is kitesznek, hogy az arra járók nyugodtan elüldögélhessenek ott, ha akarnak versus (b) egy olyan ország, ahol mindig minden ajtót zárni kell, minden dolgot gyorsan le kell lakatolni, és az embert állandóan mint potenciális tolvajt figyelik, illetve az ember folyamatosan ki van téve annak, hogy zsebtolvajlás áldozatául esik, vagy netán erőszakos kereskedők mindenáron rá akarnak tukmálni valamit a boltocskáknak található kacatok közül. Az első típusú ország nyugalma, biztonsága mögött kivétel nélkül az alapvető társadalmi igazságossági és tisztességességi kérdések rendezettsége, a második típusú ország zűrzavarossága és biztonsági problémái mögött pedig az alapvető társadalmi igazságossági és tiszt-

tességességi kérdések rendezetlensége húzódik meg. Ezek és a hasonló dolgok azok, amik miatt az »igazságos mint tisztességes társadalom«, a »politikai szintű polgári erények« széles körű elterjedtsége mind-mind a legfontosabb társadalmi szinten realizálódó »társadalmi javakat« jelentik.

Összefoglalva: minél igazságosabban, tehát tisztességesebben működik egy »szabad emberhez méltó demokratikus társadalom«, annál elterjedtebbek és fejlettebbek ezek a »politikai szintű polgári erények«. Minél tisztességtelenebb és igazságtalanabb a regnáló hatalom és minél kevésbé »szabad emberhez méltó« egy rezsim, annál inkább szorulnak vissza ezek a fontos »politikai szintű polgári erények«, annál inkább tűnik el a »társadalmi bizalom«, annál inkább amortizálódik a »társadalmi tőke«, annál rosszabb az emberek életminősége és egészségi állapota, és összességében annál élethetlenebb az élet egy ilyen »szabad emberhez nem méltó társadalomban«. Ebben az értelemben a »tisztességtelen és igazságtalan hatalom« az általános »politikai szintű polgári erények« visszaszorítása és az »általános erkölcsi állapot« rombolása révén a legjelentősebb „közrossz” és a legsúlyosabb egészségi és életminőségi kockázat.

13.6. § AZ ELSŐDLEGES PRIORITÁSÚ TÁRSADALMI JAVAK ÉS A CAPABILITY-MEGKÖZELÍTÉS KOMPATIBILITÁSA ÉS KOMPLEMENTARITÁSA

Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« rugalmas gyakorlati alkalmazhatósága jól illusztrálható Amartya Sen kritikája és Rawls arra adott válaszai mentén. Amartya Sen első alkalommal 1979-ben, az *Equality of What?* című cikkében fogalmazta meg a kritikai észrevételeit (SEN, 1980). Az itt megfogalmazott gondolatokból kiindulva alakult ki a későbbiekben »capabilities approach« (14. §) néven ismertté vált, részben önálló igazságossági koncepció (SEN, 1982, 1992, 1999, 2009). A »capability megközelítés« részletes ismertetése egy ehhez hasonló terjedelmű írásban lenne csak lehetséges, ezért előrebocsátjuk, hogy itt csak e megközelítés néhány különösen fontos részére térünk ki. Mint már említettük, ez a vita nagyon sokak szerint inkább nézőpontok különbözőségén és lényegileg azonos dolgok eltérő terminológiai kezelésén alapul (DANIELS, 2008, 2010; KELLY, 2010; NUSSBAUM, 2006, 2011; POGGE, 1989; FREEMAN, 2007). Elsőként idézzük fel, hogy mit is jelent ebben a kontextusban a »capability«, illetve ebből eredően mit is kell értenünk a »capabilities approach«¹⁶ alatt:

- (i) A »capability« egyrészt az ember veleszületett képességeit, tehetségeit, adottságait foglalja magában,

¹⁶ A szakirodalomban is bizonyos keveredés figyelhető meg a »capability« szó egyes számú és többes számú alakjának használatára – a »capabilities« – között. Miután több, egymással nem összevonható és nem összemérhető különböző »capabilityról« van szó, Martha C. Nussbaum a többes számú alak használatát javasolja. Ahol ez nem értelemszavará, mi is így teszünk. Bizonyos esetekben azonban érthetőbb, ha az egyes számú alakot használjuk. Ezért ebben a szövegben a szó egyes számú és többes számú alakja is elő fog fordulni.

- (ii) másrészt pedig azokat a társadalmi körülményeket, feltételeket és lehetőségeket jelenti, amelyek *képessé teszik az embereket arra, hogy velük született képességeiket teljeskörűen kibontakoztathassák*, és ennek során mindazt meg tudják valósítani életükben, (a) amit meg szeretnének csinálni a képességeik és ambícióik alapján (*»capability to do«*), és (b) azzá tudjanak válni, akivé válni szeretnének (*»capability to be«*).
- (iii) Miért tudjuk tehát *megtenni, amit akarunk*, és miért tudunk *azzá válni, akivé akarunk*? Az (i) és (ii) kombinációja alapján azért, mert a *velünk született képességeink* plusz a *társadalmi körülmények általi képességeink együttesen képessé tesznek minket* mindezekre.

A *»capabilities approach«* pedig arra a kérdésre keresi a választ, hogy melyek azok a társadalmi körülmények és társadalmilag biztosítandó szabadságjogok, jogok, lehetőségek, javak, továbbá milyen is az a társadalmi működés, amely lehetővé teszi a társadalom minden egyes tagja számára, hogy

- (i) társadalmi, jövedelmi, vagyoni helyzetétől függetlenül a veleszületett természetes képességeinek, tehetségének és adottságainak *megfelelő ambíciókat és reális életterveket* alakítson ki magában;
- (ii) s ezeket, szintén születéskori és gyermekkori társadalmi, jövedelmi, vagyoni helyzetétől függetlenül, reálisan meg is tudja valósítani az életében (*»capability to be & capability to do«*).
- (iii) Kiemelendő, hogy a társadalmi igazságosság már attól a ponttól kell, hogy érvényesüljön, hogy a tehetséges gyermekek ambícióit ne határolja be eleve felülről korlátozó és torzító módon az, hogy milyen társadalmi, gazdasági helyzetbe születtek bele. Azaz, már az *»adaptív preferencia«* (2.4.§, 3.1.§, 4.7.§; 9.3.§) negatív jelenségét is ki kell küszöbölni egy igazságos és tisztességes társadalomban (SEN, 1999, 2009). Megjegyzendő, hogy miután ma már ismert, hogy a társadalmi hátrányok kialakulása valójában az anyaméhben elkezdődik (KOMLOS, 2016), ennek érvényesüléséhez nemcsak a korai gyermekfejlesztés, a gyermekkori szegénység kivédése, a megfelelő óvodai, közoktatási és felsőoktatási rendszer szükséges, de már a terhesség időszakában az anyák védelme, gondozása során is megfelelő támogató rendszereknek kell működniük (NUSSBAUM, 2011).

Azért rendkívül nehéz a *»capability«* kifejezésnek az általa takart fogalom *valós jelentését* frappáns és értelmes módon magában foglaló lefordítása, mert a fentiekből jól látható, hogy maga a *»capability«* kifejezés egy *szójátékot* is magában foglal. Egyszerre vonatkozik a *»velünk született természetes képességeinkre«* és azokra a képességeinkre, *amikre a társadalmi körülmények tesznek minket képessé*. Ezért a *»capability«* szó jelentését koncepcionális szinten tisztázzuk, leírjuk, de a szövegben az eredeti *»capability«* szót fogjuk használni.

Valójában pontosan azért is térünk ki számtalan helyen a *»capability megközelítésre«*, mert amint azt Martha C. Nussbaum – aki a *»capabilities approach«* egy gyakorlatiasabb ágának képviselője – számos művében bemutatja (NUSSBAUM, 2011, 2013), Rawls *»igazságosság mint tisztességesség«* koncepciója teljesen kompatibilis a *»capabilities megközelítéssel«*. Martha C. Nussbaum kifejezetten gyakorlati, közpolitikai felhasználási céllal határozott meg

»tíz központi jelentőségű capability« (14.§). Ezekbe maradéktalanul beépítette Rawls »elsődleges társadalmi javait« is. Ez a »tíz központi jelentőségű capability« Rawls igazságosságelméletének fontos és hasznos kiegészítését jelenti (NUSSBAUM, 2006, 2011, 2013). Ebben az alfejezetben Rawls érvelését követve az »elsődleges prioritású társadalmi javak« és a »capabilities approach« kompatibilitását próbáljuk bemutatni (RAWLS, 2001). A következő alfejezetben pedig röviden ismertetjük a Martha C. Nussbaum által kidolgozott »tíz központi jelentőségű capability« (14.§).

Sen egyik kritikai észrevétele, hogy *szerinte az »elsődleges prioritású társadalmi javak« túlzottan „inflexibilisek”, azaz rugalmatlanok ahhoz, hogy valóban igazságos és tisztességes társadalmi működéshez és elosztáshoz vezessenek* (SEN, 1980). Sen szerint az egyes polgárok helyzetének a társadalmi igazságossági szempontú megítélésekor és összehasonlításakor – legalább részben – figyelembe kellene venni az egyes egyének »alapvető capabilityjeit«, azaz »születés kori természetes képességeiket« és azt, hogy a társadalom hogyan teszi képessé őket arra, hogy olyan »reális ambíciókat« és »reális életterveket« alakítsanak ki, amelyek abban az értelemben »reálisak«, hogy a »születés kori természetes képességeiknek« felelnek meg, mégpedig a társadalmi helyzetüktől függetlenül. Ezek az ambíciók és élettervek tehát nem abban az értelemben »reálisak«, hogy az »adaptív preferencia« mechanizmusa révén az egyének hozzáigazítják, hozzátorzítják ezeket az egyéni szociális helyzetükből adódó társadalmi hátrányaikhoz; azért reálisak, mert torzításmentesen az egyén »születés kori képességeinek, tehetségének« felelnek meg, szociális helyzetétől függetlenül (SEN, 1980, 1999).

Az a kritika, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak« túlzottan rugalmatlanok lennének, valójában két mögöttes gondolaton nyugszik:

- (i) Az első mögöttes gondolat az, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexe« „nem a jó helyeken hat”, és így tulajdonképpen félrevezető mérésekhez és konklúziókhoz vezet. Eszerint az »elsődleges prioritású társadalmi javakat« nem tekinthetjük úgy, mintha ők maguk lennének a biztosítani szándékozott »társadalmi előnyök« megtestesülései; mégpedig azért nem, mert maguk a »kevésbé kedvező társadalmi helyzetűeknek« biztosítani szándékozott »társadalmi előnyök« valójában az egyes személyek és ezen »elsődleges prioritású társadalmi javak« viszonyán múlnak. Például azon, hogy az egyes javakkal ki milyen mértékben képes egyáltalán bármit kezdeni.
- (ii) A második mögöttes gondolat az, hogy az egyes személyek társadalmi helyzetének az »interszociális összehasonlításakor«, illetve helyzetük egymáshoz való viszonyításakor és a »hátrányosabb társadalmi helyzet« megállapításakor a következtetéseink jelentős részben az egyes személyek »alapvető capabilityjein« kell alapuljanak, és nem csak a rendelkezésükre álló erőforrások összehasonlításán.

Ennek értelmezéséhez gondoljunk arra, hogy például két azonos jövedelmi, vagyoni helyzetben lévő személy közül az, aki egész életében kerekesszékekhez

van kötve, és mások *gondoskodására* szorul, mennyire más helyzetben van a »*capability*« tekintetében, mint az, akinek semmilyen fogyatékosága nincs. Ezért például ha az azonos jövedelmi helyzetük alapján azonos jövedelemkiegészítő támogatásban részesülnének, akkor a hátrányosabb helyzetű, fogyatékosággal élő személy változatlanul hátrányosabb helyzetben maradna egészséges társához képest. Látni kell, hogy az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában*« az olyan kifejezések, mint például az »*alapvető szabadságjogok és jogok tisztességes értéke*« vagy a »*tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek*« koncepcionálisan magukba foglalják azt a gondolatot, hogy nem egyszerűen az egyes személy valós helyzetétől függetlenül kell *formálisan* biztosítani bizonyos jogokat, lehetőségeket és javakat, hanem olyan módon, hogy az az adott személy számára *tényleges felhasználhatósággal és értékkel* is bírjon. Ehhez pontosan azokat az egyén helyzetét meghatározó *dolgokat* kell figyelembe vegyük, amiket Sen »*capabilityként*« említ; s ez még akkor is így van, ha ezt Rawls nem a »*capability*« szóval nevezi meg.

Sen gondolatmentéből az is kiderül, hogy – az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójával*« összhangban – ő is teljesen tévesnek tartja a »*haszonelvű (utilitárius) igazságossági elméletek*« azon megközelítését, amely szerint az egyes javak az egyes személyek vágyai és preferenciái kielégítéséhez szükséges és egyben elegendően alkalmas eszközök, s ezért ezen *javak mint erőforrások* megfelelő elosztásával *alkalmasan* le lehetne kezelni az egyes társadalmi igazságossági problémákat. Sen álláspontja az, hogy e javak fontosak, azonban az egyes személyek »*alapvető capabilityjei*« és e *javak viszonya együttesen* az, ami a leginkább lényeges.

A különböző »*javak mint erőforrások*« természetesen fontosak. Ezek teszik lehetővé mindenki számára a legalapvetőbb dolgoktól kezdve a legbonyolultabbakig számos fontos dolog megtételét. Különböző »*javak mint erőforrások*« szükségesek az olyan egyszerű dolgokhoz is, mint például az, hogy mosakodjunk, felöltözzünk, együnk vagy egyik helyről a másik helyre menjünk önállóan, anélkül, hogy mások segítségére szorulnánk. De szintén különböző »*javakra mint erőforrásokra*« van szükségünk ahhoz is, hogy tanuljunk, diplomát szerezzünk, megfelelő álláshoz és pozíciókhoz jussunk, és azokat megfelelően be is tudjuk tölteni, vagy hogy részt vegyünk a *közéletben* és a *politikai folyamatokban* vagy a legkülönbélebb »*társadalmi egyesülésekben*«. Ezen utóbbi dolgok pedig maguk is számtalan módon és összefüggésben keresztül fontos javakat (is) jelentenek minden ember számára, például a »*két erkölcsi képesség kibontakoztatása és gyakorlása*«, a »*teljes értékű normál funkcionálóképesség*« és az »*önbecsülés és szégyenmentes életvitel társadalmi alap feltételei*« kapcsán.

A Sen által megfogalmazott kritika azon alapul, hogy Sen szerint az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« túlzottan elvonatkoztatnak az egyes javak és az egyes személyek »*alapvető capabilityjei*« közötti fontos és lényegbeli kapcsolattól és *kölcsönhatásoktól*. Emiatt gondolja azt Sen, hogy az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« ugyanúgy, mint a »*haszonelvű igazságossági koncepciók*« nem a megfelelő problémákra fókuszálnak, és az egész problémakör-

nek a rossz pontjain próbálnak meg beavatkozni.¹⁷ Ez húzódik meg Sen »*elsődleges prioritású társadalmi javakkal*« kapcsolatos fenntartásai mögött. Az alábbiakban Rawls ezzel kapcsolatos észrevételeit ismertetjük, amelyek nemcsak mint e kritikára adott válasz fontos, hanem az »*elsődleges prioritású társadalmi javakkal*« kapcsolatos koncepció és gyakorlati vonatkozásainak a mélyebb megértését is segíti.

Rawls válasza Sen fenti felvetésére, hogy az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« egyrészt számba veszik az »*alapvető capabilityket*« és azoknak a különböző »*elsődleges prioritású társadalmi javakkal*« való viszonyát, másrészt egyáltalán nem vonatkoztatnak el attól, hogy az egyes személyek hogyan tudják felhasználni az »*elsődleges prioritású társadalmi javakat*« az »*alapvető capabilityjeik*« növelésére.

Először is idézzük fel, hogy az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« azok a társadalmi igazságossági jelentőségű és emiatt *elsődleges prioritással* biztosítandó javak, amelyek »*minden egyes szabad és egyenlő polgár*« »*két erkölcsi képességének*«, (azaz az »*igazságérzetre való morális képességének*« és a »*racionalis önérdekkövetésre való morális képességének*«¹⁸) a lehető legmagasabb szintű kibontakoztatásához és gyakorlásához szükségesek, és ebből eredően »*elsődleges fontosságú társadalmi igazságossági jelentőségű szükségleteket*« elégitenek ki. E »*két erkölcsi képesség*« magas szintű kibontakoztatása és gyakorlása teszi lehetővé »*minden egyes polgár*« számára, hogy *egész életútján át* teljeskörűen részt tudjon venni a társadalmi együttműködésben, és fenn tudja tartani szabad és egyenlő polgári státuszát. Ez a koncepció egyrészt a polgárok alapvető »*capabilityjein*« és ezzel összefüggésben az »*alapvető szükségletein*« alapul; s ezen mögöttes koncepciók nélkül értelmezhetetlen is lenne.

¹⁷ Ez nemcsak szerintünk tévedés, hanem Rawls és sok más, a témában megnyilvánuló szerző szerint is az (NUSSBAUM, 2006, 2011; KELLY, 2010; DANIELS, 2010). Ugyanakkor e kritikai felvetések tárgyalása kapcsán mind az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*«, mind a »*capability approach*« számos, a mi fő fókuszunk és gyakorlati jellegű céljaink szempontjából fontos összefüggés megvilágítható. Ez a fő oka annak, hogy részletesen foglalkozunk e vitának néhány gyakorlati politikai és társadalmi igazságossági jelentőségű vetületével. Ugyanakkor ebben az írásban semmilyen módon nem akarunk belebonyolódni a Rawls és Sen közti „vita” minden részletre kiterjedő filozófiai elemzésébe, mert az messze meghaladná ezen írás terjedelmi és tartalmi korlátait, és távol is esik az elsődleges és gyakorlati jellegű céljainktól.

¹⁸ Ez egy stílári okok miatti leegyszerűsítő megfogalmazás. Máshol részletesen kifejtettük a »*két erkölcsi képesség*« (6.3.§) koncepcióit, itt csak egy rövid kifejezéssel utalunk rá. A »*második erkölcsi képesség*« lényege, hogy minden polgár a *saját* értékrendje, nézetei, meggyőződése alapján *saját maga* képes meghatározni, hogy a *saját maga* számára mi „a jó”, és képes meghatározni *saját maga* számára a *saját érdekeit, céljait és élettervét*, az ehhez szükséges *teendőket*; továbbá képes ezek *rendszeres felülvizsgálatára és módosítására*. Ezt itt röviden a »*racionalitás képessége*«, illetve »*racionalis önérdekkövetés képessége*«, illetve *önrendelkezés* kifejezésekkel jelöljük.

Másrészt úgy jutunk el a »*tisztességesen egyenlő alapvető szabadságjogok és jogok*« mibenlétének a meghatározásához is (de az »*igazságosság két elvének*« a specifikálásához is), hogy arra a kérdésre keressük a választ, hogy milyen társadalmi és politikai feltételek szükségesek ahhoz, hogy minden egyes polgár a lehető legmagasabb szinten ki tudja bontakoztatni a »*két születés kori erkölcsi képességet*«. Ezek az »*alapvető szabadságjogok és jogok*« is a »*két erkölcsi képesség*« kibontakoztatásának és gyakorlásának a lényegi előfeltételét jelentik.

A »*két erkölcsi képességünk*« gyakorlásának »*két fundamentális esete*« (5.3.§) szempontjából is alapvető jelentőségűek az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*«, illetve a »*capabilityk*«. Emlékeztetőül:

- (i) Az »*első fundamentális eset*« az »*első erkölcsi képességünkkel*«, az »*igazságérzetre való morális képességünkkel*« függ össze. Ezt a képességünket gyakoroljuk a »*társadalom alapvető struktúrájának*« a működése és a különböző közpolitikák, szakpolitikák tisztességességének és igazságosságának a megítélésekor vagy olyankor, amikor az »*igazságosság két elve*« (11.§) alapján javaslatokat, véleményeket fogalmazunk meg e politikák kapcsán. Az »*alapvető politikai szabadságjogok és jogok egyenlősége*«, a »*gondolkodás, a gondolatok, és a gondolatok kifejezésének a szabadsága*« nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a polgárok *szabad és informált* módon tudjanak véleményt alkotni a közpolitikai folyamatok, programok tisztességességéről és igazságosságról; s ezzel is teljeskörűen gyakorolják az »*igazságérzetre való morális képességüket*«. Az »*igazságosságérzetre való morális képességünk*« szükséges ahhoz, hogy racionális és egyben tisztességes módon tudjuk kialakítani az álláspontunkat az igazságos és tisztességes politikai, közpolitikai célokról és az ennek megfelelő szakpolitikákról.
- (ii) A »*második fundamentális eset*« a »*második erkölcsi képességünkkel*«, a »*saját érdekeink, céljaink, életterveink meghatározásának a morális képességével*« függ össze. Ez általában társul az átfogó doktrínákkal és nézetrendszerekkel kapcsolatos saját meggyőződéseinkkel, értékrendünkkel és identitásunkkal. Ezért a »*második fundamentális esetben*«, a második morális képességünk gyakorlásához alapvetően szükséges a »*lelkiismeret szabadsága*«, a »*társulás, az egyesülés és a gyülekezés szabadsága*«, valamint a »*morális képességeink*« »*szabad és informált gyakorlása* lehetővé teszi a különböző átfogó nézeteink és meggyőződéseink alapján (a) kialakítsuk saját elképzeléseinket arról, hogy „*mi is az élet értelme*“, azaz *szerintünk* mik azok a *fontos, értékes és érdemes* dolgok az életben, amelyekért érdemes küzdeni, (b) és ennek megfelelően *racionálisan* meghatározzuk *céljainkat* és *életterveinket*, (c) továbbá mindezeket időszakosan *felülvizsgáljuk* és *módosítjuk*, ha az bármely okból szükségesnek látszik.
- (iii) A többi »*alapvető szabadságjog és jog*«, mint például a »*testi, lelki és fizikai integritáshoz való jogunk*«, a »*mozgás és helyváltoztatás szabadsága*«, a »*törvény és a jog előtti egyenlőség*« és a hasonlók általánosságban az alapvető háttérfeltételeit jelentik az előző »*két fundamentális eset*« kapcsán felsorolt szabadságjogaink és jogaink gyakorlásának, valamint a »*két*

erkölcsi képességünk» kibontakoztatásának és teljes körű, informált és szabad gyakorlásának.

- (iv) A »jövedelem és a vagyon« az általános, »bármely célra felhasználható eszközök« közé tartozik. Ezekre azért van szükségünk, hogy az *elfogadható célok* közé tartozó, legkülönbözőbb saját céljainkat megvalósíthassuk, bármi is legyenek azok, különös tekintettel a »két erkölcsi képességünk« realizálásával kapcsolatos céljainkra, valamint a »saját javakra vonatkozó *komplett koncepcióinknak*« megfelelő dolgok elérésére.

Ha végiggondoljuk a »két erkölcsi képesség« (5.3.§) gyakorlásának a két »két *fundamentális esetét*«, akkor rájöhetünk, hogy ezekhez az a „*valami*” szükséges, amit Rawls az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*«, Sen pedig a »*capability*« koncepciójával ír körül. Természetesen nem teljes azonosságról van szó, az azonban belátható, hogy a »két erkölcsi képesség« kibontakoztatásának és gyakorlásának »két *fundamentális esete*« elképzelhetetlen és értelmezhetetlen a Sen által »*capabilityként*« említett dolgok nélkül. Ezek a születéskori és társadalmi körülmények által *együttesen biztosított képességeink* teszik lehetővé, hogy

- (a) meg tudjuk tenni mindazt, amit »*racionális életterveink*« alapján meg szeretnénk csinálni, el szeretnénk élni (*»capability to do«*),
 (b) és ezek alapján tudunk azzá válni, akivé »*racionális életterveink*« alapján válni szeretnénk (*»capability to be«*).

A fő irányokat és a lényegét tekintve valóban úgy néz ki, hogy nem annyira elvi, mintsem *terminológiai* és nézőpontbéli az eltérés a két megközelítés között (DANIELS, 2010). A fentiek – az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« és a »*capability*« összefüggésein kívül – azt is bemutatják, hogy mi az *elsődleges prioritású társadalmi javak szerepe* az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójában*«. Ez az értelmezési keret eleve feltételezi az alapvető összefüggést az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« és az egyes személyek alapvető *capability*-jei között. Valójában az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexének*« meghatározásakor arra a kérdésre keressük a választ, hogy figyelembe véve a polgárok mint szabad, egyenlő személyek *normatív koncepciójában* eleve benne foglalt »*alapvető capabilityket*«, milyen *javak* szükségesek ahhoz, hogy a polgárok fenn tudják tartani szabad és egyenlő státuszukat és »*teljes körű normál funkcionálóképességgel*« részt tudjanak venni a »*társadalmi kooperációban*«.

Az »*eredeti kiindulási állapotban*« (10.§) a »*társadalmi szerződést*« kialakító felek tudják, hogy az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexe*« valójában része az »*igazságosság elveinek*« (11.§), abban az értelemben, hogy az »*igazságossági elvek*« jelentésükben magukban foglalják e javakat. Ezért a felek az »*eredeti kiindulási állapotban*« csak egy olyan, az »*elsődleges prioritású társadalmi javakra*« vonatkozó *indexszel együtt* fogadják el az »*igazságossági elveket*«, amely indexről úgy gondolják, hogy biztosítja a szabad és egyenlő polgári státuszuk fenntartásával és a »*teljes körű normál funkcionálóképességükkel*«, valamint az »*önbecsülésük, méltóságuk és szegyenmentes életük társadalmi alapfeltételeivel*« kapcsolatos alapvető érdekeiket. E nélkül az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« – *alkalmas és elegendően magas*

küszöbértékét (minimumát) meghatározó – *indexe* nélkül ugyanis az »igazságossági elvek« által meghatározott »alapvető szabadságjogok, jogok«, »egyenlő esélyek és lehetőségek« és »disztributív igazságossági elvek« az idők folyamán kiüresednek és formálissá válnak. Ennek oka:

- (i) Egyik oldalról a társadalmi, jövedelmi, vagyoni egyenlőtlenség és az ezzel járó »gazdasági és politikai hatalmi koncentráció« az idők folyamán folyamatosan növekszik.
- (ii) Eközben a társadalom egyre több tagja egyre kedvezőtlenebb helyzetbe kerül. Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« »alkalmas küszöbszint feletti indexe« nélkül egyre kevesebb valódi értékkel bíró politikai eszköze, egyre kevesebb valódi esélye és lehetősége és egyre kevesebb gazdasági ereje marad arra, hogy »szabad és egyenlő státuszát«, »teljes körű normál funkcionálóképességét«, »önbecsülését, méltóságát és szégyenmentes életét« fenntartsa, s egyre romló helyzetén érdemben változtatni tudjon.

Ez nem csak elmélet. Ez az ókori görög *poliszok* „*eloligarchializálódásától*” és ezzel szükségképpen együtt járó *hanyatlásától* kezdve időről időre lezajlott a legkülönbözőbb társadalmakban. Amikor a »társadalmi igazságtalanságok« és a »társadalmi, jövedelmi, vagyoni és hatalmi egyenlőtlenségek« egyre extrémebb méreteket öltenek, és egyre szélesebb tömegek egyre jobban lesüllyednek, elszegényednek és egyre kiszolgáltatottabb helyzetbe kerülnek, akkor eredeti jogaik és lehetőségeik *valós értéke* megszűnik, jogaik, lehetőségeik pusztán *formális deklarációk* maradnak, míg formálisan meg nem fosztják ezektől is őket a fejükre nőtt *oligarchák* (LORD ACTON, 1877; DUNN, 2005).¹⁹ Mindig gondoljunk arra, hogy a *túlzott jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek* egyben a *gazdasági hatalom koncentrációját* is jelentik, csak más megfogalmazásban. A *gazdasági hatalom koncentrációja* pedig a *politikai hatalom túlzott koncentrációjához* is vezet minden esetben. A kampányfinanszírozás torzulásai, a megrendelésre készülő jogszabályok, az erkölcstelent törvényessé tevő törvények, a politikai döntések és döntéshozók nyílt vagy burkolt megrontása vagy romlottsága, azaz a *korruptió* számos burkolt vagy kevésbé burkolt formát ölthet. A lesüllyedő tömegeknek nemcsak az egzisztenciális helyzete rendül meg, de szabadságjogaik, jogaik és lehetőségeik *valós értéke* is eltűnik.

Világosan látni kell, hogy elsődlegesen e miatt, azaz a »szabad emberhez méltó demokrácia« védelmében, a »szabad emberhez nem méltó« *oligarchikus* rendszer kialakulásának megelőzése céljából – azaz a „*hathatós prevenció*” érdekében – kell foglalkozni a »*túlzott mértékű egyenlőtlenségek*« problémájával,

¹⁹ Megjegyzendő, hogy például az Amerikai Egyesült Államok „*alapító atyái*” az új szövetségi köztársaság megtervezésekor és az alkotmány megalkotásakor nagyon is tudatában voltak ennek a *valós és reális veszélynek*; s ezt szem előtt tartva igyekeztek megtervezni a »*fékek és ellensúlyok alkotmányos és intézményes rendszerét*«. Valójában ők nem az emberekben és az emberi természetben bíztak, hanem a gondosan megtervezett módon egymásnak feszülő, egymást ellenőrző és egymást korlátozó, ámde mégis működőképes *intézményekben*, a „*fékek és ellensúlyok*” intézményesített rendszerében (MADISON és mtsai, 1788; BEEMAN, 2010).

és ezért kell kivédeni ezek kialakulását – s egyáltalán nem csak úgynevezett *szociális* vagy *jóléti*, vagy *szolidaritási* vagy *humanitárius* jellegű okok miatt és végképp nem *jótékonyági* jellegű okok miatt (PAINE, 1795; MADISON és MTSAI, 1788; LORD ACTON, 1877; ROOSEVELT, 1944; BEEMAN, 2010; SUNSTEIN, 2004; RAWLS, 1999a; SEN, 1999).

13.7.§ A KÉT MORÁLIS KÉPESSÉG KIBONTAKOZTATÁSÁNAK ÉS GYAKORLÁSÁNAK EGYÉNI KÜLÖNBSEGEI MINT AZ EGYÉNI SZÜKSÉGLETEK NORMÁL TARTOMÁNYON BELÜLI ELTÉRÉSÉNEK ELSŐ TÍPUSA

Mindaddig azzal a *mögöttes előfeltételezéssel* éltünk, hogy a »*társadalmi igazságosság politikai koncepciója*« szempontjából a polgárok releváns *szükségei* és »*morális követelései*« elegendően hasonlóak ahhoz, hogy az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexe*« alkalmas és tisztességes alapokat adjon azokhoz az »*interszónális összehasonlításokhoz*«, amelyek a »*politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció*« érvényesítéséhez feltétlenül szükségesek. Az „*elegendően hasonló*” kifejezés arra utal, hogy ugyan nyilvánvaló, hogy a különböző személyek »*méltánylandó szükségletei*« egyénenként különböznek, azonban ezek variációi és különbségei mégis egy olyan „*normál tartományon belül*” vannak, amely lehetővé teszi, hogy egy egységes mértékrendszer alapján végezzük el az »*igazságosság politikai koncepciója*« szempontjából szükséges és releváns »*interszónális összehasonlításokat*«. E feltételezés szerint nincsenek olyan mértékű különbségek a társadalmi igazságossági szempontból releváns egyéni *szükségletekben*, amik szükségessé és indokoltá tennék „*kettős mérce*” (vagy „*többszörös mércek*”) alkalmazását. Ha ez az előfeltevés teljesülne, akkor Sen is el tudná fogadni minden további nélkül az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexének*« mint egységes mérceként az alkalmazását, legalábbis a legtöbb esetben (SEN, 1980; RAWLS, 2001).

Sen szerint azonban a »*társadalom teljes körű normál funkcionálóképességű tagjainak*« (5.§) a releváns *szükségei* és »*méltánylandó morális követelései*« közötti különbségek elegendően nagyok ahhoz, hogy az »*igazságosság két elve*« (11.§) az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexével*« együtt már túlzottan *inflexibilissé* váljon ahhoz, hogy alkalmas és tisztességes módon tudjuk szabályozni és beállítani ezekkel az egyes *polgárok szükségletei közti különbségeket* és a *polgárok közötti egyenlőtlenségeket*. Rawls szerint ez nincs így (RAWLS, 2001).

Az alábbiakban végigvesszük Rawls válaszanak és érveinek a lényegét erre a felvetésre és azt, hogy miért *messze elegendően flexibilis* az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexe*« ahhoz, hogy alkalmas legyen a polgárok egyéni *szükségei* közti eltérések kezelésére. A vita háttérében az is meghúzódik, hogy kétségtelen tény az, hogy léteznek olyanok, akik olyan *extrém fogyatékkal* kénytelenek élni, amely nem teszi lehetővé, hogy a »*társada-*

lom teljes körű, normál funkcionálóképességgel élő tagjaiként» részt vehessenek a társadalmi együttműködésben. Rawls szerint őket kivételként és kivételes módon kell kezelni (míg Sen szerint nem).

Mi Rawls álláspontját osztjuk, mégpedig praktikus, politikai *megvalósíthatósági* szempontok miatt. Egy olyan kis csoportról van szó, amely csoport tagjait – egy *»igazságos mint tisztességes társadalomban«* – sokkal célszerűbb külön *kivételkezelési módon* maradéktalanul ellátni, az alapvető igazságossági kérdések *elrendezését követően*, mintsem a széles tömegeket érintő fő *»igazságossági mint tisztességességi elveket«* és szabályokat e csoport speciális problémáihoz igazítani. Ez utóbbi ugyanis olyan mértékben *feszítheti túl* – teljesen feleslegesen és csak az *elvi polémiák* és a *beszéd* szintjén maradva – az *»elkötelezettség tűréshatárait«* (*»strains of commitment«*), ami magát az *»igazságosság politikai koncepciójának«* a stabilitását és megvalósíthatóságát veszélyezteti. Amíg *csak beszélünk* egy *»igazságosan mint tisztességesen működő társadalomról«*, addig a koncepció ilyen irányú kiterjesztése *előzetesen* és a *polémiák szintjén* sokkal nagyobb tehernek látszik, mint amilyen valójában. Egy már *de facto* igazságosan, tehát tisztességesen működő társadalom viszont könnyedén meg tudja oldani az érintettek maradéktalan ellátását. E kérdés megnyitása azonban az *»igazságosság elveinek«* a széles körű elfogadása *előtt*, amikor még senki nem tapasztalta meg, hogy milyen is egy *»igazságos mint tisztességes társadalomban«* élni, a *beszéd* és a *polémiák szintjén* azt veszélyezteti, hogy soha nem jön létre egy ilyen társadalom.²⁰

Az a kitétel, hogy ez a fogyatékkal élő csoport egy igazságosan és tisztességesen működő társadalomban egy viszonylag szűk, kis létszámú csoportot jelent, arra a korábban ismertetett tényre utal, hogy a fogyatékosok túlnyomó részét valójában a társadalom nem megfelelő, igazságtalan és tisztességtelen működése teszi tényleges *»társadalmi hátránnyá«* (WOLFF és mtsai, 2007). Egy igazságos és tisztességes társadalom eleve úgy alakítja ki a mindennapi életfeltételeket, a körülményeket, a *»társadalom alapvető struktúráját«* és annak *»háttérintézményeit«*, hogy ezek a lehető legtöbb *»fogyatékossgal élő polgár«* számára a lehető legkisebb *»társadalmi hátrányt«* okozzák. Így a fogyatékossgal élők igen jelentős része valójában a *»társadalmi együttműködésben teljes körű normál funkcionálóképességgel résztvevő polgáraként«* éli le életét. Hogy ezt értelmezni tudjuk, gondoljunk például a középületek és utak *akadálymentesítésére* vagy a tömegközlekedési eszközök olyan kialakítására, hogy az a mozgásukban korlátozottak számára is evidens módon használható legyen. Például a mozgásukban korlátozottak esetén az, hogy a *mozgáskorlátozottságuk objektív ténye mekkora tár-*

²⁰ A probléma összetett és bonyolult. Meg kell jegyezzük, hogy azért is érdemes Rawls álláspontját megfogadni, mert Sen valójában nem vázolt fel egy olyan – Rawls *»jól elrendezett társadalmához«* hasonló működőképes társadalmi igazságossági *rendszert*, amelybe beillesztve bemutatta volna, hogy az általa javasoltak hogyan illeszthetők be egy stabil és működőképes társadalmi igazságossági *rendszerbe*. Ne feledjük, hogy az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* (és a *»capabilityk«*) nem magát a társadalmi igazságosság működőképes *rendszerét*, hanem csak annak egy fontos elemét jelentik.

sadalmi hátrányt okoz, attól függ, hogy a társadalom mennyire csak a mozgásukban nem korlátozottak számára alkalmas utakat, épületeket, közlekedési eszközöket tervez és hoz létre versus mennyire törekszik arra, hogy a mozgás és helyváltoztatás körülményei a fogyatékossgal élők számára is optimálisak legyenek. A kérdés természetesen ennél összetettebb, és ennél szofisztikáltabb megoldásokat igényel. Ennek részleteibe azonban itt nem tudunk belemenni. A lényeg itt az, hogy a társadalmi körülmények és feltételek alakíthatók úgy, hogy a fogyatékossgal élők túlnyomó többsége normál funkcionálóképességgel részt tudjon venni a társadalmi együttműködésben. Hasonló a helyzet a látásukban korlátozottakkal vagy a siketekkel és nagyothallókkal is. Extrém eseteket leszámítva soha nem maga a *fogyatékossg ténye* az, amitől a »*társadalmi hátrány*« mértéke függ, hanem az, *ahogyan* a társadalmi működés körülményei »*társadalmi hátrány*« teszik a fogyatékossgukat. Egy *igazságosan, tehát tisztességesen* működő társadalomban, ahol a fogyatékossgal élők jelentős része végül is »*teljes körű normál funkcionálóképességgel*« részt tud venni a »*társadalmi együttműködésben*«, azok száma, akik olyan súlyos fogyatékossgal élnek, hogy valóban nem tudnak részt venni teljeskörűen a társadalmi együttműködésben, viszonylag alacsony (például súlyos értelmi fogyatékossg vagy extrém születési rendellenességek).

Ha e kivételt jelentő, extrém fogyatékossgal élő viszonylag szűk csoportot és az ő helyzetük kivételes kezelésének a kérdését átmenetileg félretesszük, akkor valójában a »*szükségletek »normál tartományon belüli eltérése és variabilitása*«²¹ szempontjából a szükségletek »*normál tartományon belüli*« különbözőségeinek két alaptípusát különböztethetjük meg:

- (i) Teljes körű normál funkcionálóképesség kibontakoztatásával összefüggő különbségek. Az egyik esetet a »*két születéskori morális képesség*« kibontakoztatásának és gyakorlásának, valamint a »*születéskori képességek és tehetség*« realizálásának különbségei jelentik. Vegyük észre, hogy ez közvetlenül összefügg a *korai gyermekfejlesztés* és az *oktatás* kérdéskörével, de általában is minden, a »*tisztességesen egyenlő társadalmi esélyeket és lehetőségeket*« biztosító »*társadalmi esélyteremtő intézmény*« és szakpolitika kérdéskörével is.
- (ii) Teljes körű normál funkcionálóképesség megőrzésével, fejlesztésével, helyreállításával összefüggő különbségek. Ennek tipikus példáját a polgárok »*eltérő egészségi és egészségi ellátási szükségletei*« jelentik, de nyilvánvalóan a balesetek, sérülések, rokkantság, munkanélküliség, időskor problémái is idetartoznak. Vegyük észre, hogy ez közvetlenül összefügg a »*társadalmi egészségbiztosítás*«, de valójában az összes »*társadalmi biztonságot garantáló társadalmi biztosítási*« intézményrendszernek a kérdéskörével is.

Az eltérő szükségletek és követelések »*normál tartománya*« alatt azt értjük, hogy e szükségletek eltéréseinek a mértéke még kompatibilis a »*társadalmi együttműködésben való teljes körű normál funkcionálóképességgel való részvé-*

²¹ A „szükségletek eltérései és variabilitása” két különböző dologra utal egyszerre: (i) az azonos fajta szükségletek mértékbeli mennyiségi eltéréseire és (ii) a különböző fajta szükségletek változatos kombinálódására, mintázatára.

tel» koncepciójával. Azaz nem olyan túlzottan nagyméretűek az egyes polgárok szükségletei közötti eltérések, hogy az már magát a »*társadalmi együttműködésben*« való teljes körű részvételük képességét kérdőjeleznék meg (ellentétben például az *extrém* mértékű fogyatékossgal élőkkel vagy *extrém* születési rendellenességgel születettekkel).

Itt meg kell jegyezni azt is, hogy az a körülmény, hogy egy *extrém* egyenlőtlenségekkel működő és alapvetően tisztességtelen és igazságtalan társadalomban a társadalom széles rétegei az igazságtalan és tisztességtelen működése következményeként *elszegényednek*, mert rendre nem a részvételükkel és hozzájárulásukkal arányos tisztességes részesedést kapják meg a közösen létrehozott javakból, és ezért igen jelentősen eltérnek a szükségleteik mondjuk például az őket kizsákmányoló leggazdagabb egy százalék szükségleteitől, nem azt jelenti, hogy az ő szükségleteik kívül esnének a normál tartományon. Az ő problémájuk nem az, hogy eleve szélsőségesen eltérő szükségleteik lennének, hanem az, hogy a *normál szükségleteik* a tisztességtelen és igazságtalan társadalmi működés során szélsőséges és *extrém mértékben nincsenek kielégítve*. Más a helyzet egy *extrém mentális fogyatékossgal* vagy egy *súlyos születési rendellenességgel* született személlyel. Nekik sajnos függetlenül a társadalom működésének igazságosságától eleve *szélsőségesen eltérő szükségleteik* vannak, amelyek emiatt esnek kívül a normál tartományon.

A polgárok szükségletei »*normál tartományon belüli*« eltéréseinek két esete közül az első esetet a »*két születéskori morális képesség*« kibontakoztatásának és gyakorlásának, valamint a »*születéskori képességek és tehetség*« realizálásának különbségei jelentik. A »*normál tartományon belüliség*« alapvető feltétele, hogy bármekkorák legyenek is ezek a különbségek, e képességek el kell érjék azt a minimum szintet, ami már elegendő ahhoz, hogy az egyén »*teljes körű normál funkcionálóképességgel*« részt tudjon venni a társadalmi együttműködésben.

Itt, bármennyire is kézenfekvő, nem csak *értelmi képességekre* vagy azok hiányára kell gondolni. Mint korábban kifejtettük (4.7.§), az adott esetben teljesen értelmesnek és eszesnek tekinthető, ámde erkölcsi érzék nélküli, gátlástalan önérték-érvényesítő »*egoista*« fő *fogyatékossga*, hogy a »*két morális képessége*« közül az egyik, mégpedig az »*igazságérzetre és a morális érzékre való képessége*« teljes mértékben hiányzik. Így az »*egoista*«, azért nem tekinthető a »*társadalmi együttműködésben teljes körű normál funkcionálóképességgel résztvevő szabad és egyenlő polgárnak*«, mert bármilyen értelmes is, képtelen átértelmezni, tiszteletben tartani és betartani a »*reciprocitás elvét*«, a »*kölcsönösség elvét*« és az ezekből eredő alapvető következményes morális követelményeket, együttműködési normákat és együttélési követelményeket. Egyszerűbben fogalmazva: amint az »*egoista*« érdekei úgy kívánják, bármilyen megállapodást és erkölcsi szabályt kész megszegni, bárkin bármikor kész átgázolni. Totálisan megbízhatatlan és veszélyes »*partner*« bármilyen együttműködésben. Részvétele egy mások részvételét igénylő koordinált cselekvésben nem együttműködésre, hanem a többiek gátlástalan kihasználására irányul.

Egy másik példát jelentenek az *»igazságosság, az ítélőképesség és a pártatlanság erényei«*, amelyek az *»igazságérzetre való morális képesség«* tökélyre fejlesztéséből származó erények. Az egyes polgárok esetében igencsak jelentős különbségek állnak fenn ezen erényeket tekintve. Az *»igazságérzet képességének«* a magas szintre fejlesztése, és az ezzel összefüggő *erények* számos más mögöttes képességet igényelnek. Ilyen például az *intellektus*, az *értelem*, a *képzelőerő* vagy a *pártatlanság és az objektivitás* képessége; vagy a mások helyzetébe, problémáiba, gondjaiba való *beleérző-képesség*, azaz az *empátia*, valamint a mások helyzetének és szempontjainak a megértési képessége.

Idézzük fel, hogy az *»igazságosság két elve«* alapvetően egy *»háttér procedurális igazságossági koncepciót«* foglal magában; s ellentétben más igazságosságméletekkel (például a haszonelvű koncepciókkal), nem foglal magában közvetlen *»allokációs igazságossági«* elveket és szempontokat. Ebből eredően a polgárok *»két erkölcsi képessége«* eltéréseinek nincsenek közvetlen *allokációs* (elosztási) konzekvenciái. Azaz a *»két erkölcsi képesség«* eltérései nem vezetnek az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* allokációjának (elosztásának) az eltéréseihez. Tehát például egy, a *»két erkölcsi képesség«* vagy annak kibontakoztatása vagy gyakorlása szempontjából alacsonyabb szinten lévő polgár *sem többre* (mert „*rászoruló*”), *sem kevesebbre* (mert „*érdemtelenebb*”) nem jogosult az *»elsődleges prioritású társadalmi javakból«* allokációs (elosztási) igazságossági alapon. De az, aki két erkölcsi képességét a tökélyre fejleszti, szintén nem jogosult allokációs igazságossági alapon *se többre* (mert „*érdemesebb*” és „*mert megérdemli*”), *se kevesebbre* („*mert nem szorul rá*”). Az ilyen „*rászorultsági*” vagy „*érdem alapú*” vagy bármilyen egyéb szempont szerinti *»allokációs (elosztási) igazságossági«* megfontolások és eljárások helyett az *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«* a *»társadalom alapvető struktúrája«* és a *»háttérigazságosság«* szintjén hat. E koncepció és az *»igazságosság két elve«* magát a *»társadalom alapvető struktúráját«* úgy alakítja ki, hogy az magában foglalja azokat az alapvető *»háttérigazságossági intézményeket«*, amelyek minden egyes polgár számára biztosítják

- (i) azokat az *»elsődleges prioritású társadalmi javakat«* s köztük a *»bármely felhasználási célú eszközöket«* és az *»önbecsülés és szégyenmentes élet társadalmi alapfeltételeit«*
- (ii) és azokat az *»alapvető társadalmi igazságossági háttérintézményeket«* (pl. oktatási és társadalmi biztonságot garantáló társadalmi biztosítási intézmények),
- (iii) továbbá mindezek alkalmas felhasználásának és kihasználásának a *»tisztességesen egyenlő esélyeit és lehetőségeit«*, amelyek a *»két erkölcsi képesség kibontakoztatásához és gyakorlásához«* szükségesek.

Az *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«* biztosítja és garantálja a szabad és egyenlő polgárok számára az *»alapvető szabadságjogaik és jogaik tisztességes értékét«*; biztosítja számukra a *»tisztességesen egyenlő esélyeket és lehetőségeket«*. Így minden egyes polgár rendelkezik azokkal a *valós értékű jogokkal és »tisztességesen egyenlő esélyekkel és lehetőségekkel«*, amelyek révén képes a saját sorsát a saját kezébe venni és irányítani. Ennek alapján *»minden egyes polgár«* saját felelőssége az is, hogy mindezen alapve-

tően tisztességes és igazságos alapfeltételek (szabadságok és lehetőségek) biztosítottasága mellett hogyan él szabadságával és lehetőségeivel és hogyan bontakoztatja ki, hogyan gyakorolja »két erkölcsi képességét«. Valójában minden egyes polgár saját maga kell, hogy a saját sorsáról döntsön (és nem például egy mindent tudónak feltételezett, „*omnipotens központi munkaerőpiaci tervező*” vagy a hatalom). Ez azonban felelősséggel jár.

- A társadalmi kötelezettség az »*alapvető szabadságjogok és jogok tisztességes értékének*« a biztosításában, a »*tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek*« biztosításában és az »*elsődleges fontosságú társadalmi esélyteremtési és biztonsági intézményrendszerek*« alkalmas megszervezésében, fenntartásában, működtetésében és finanszírozásában rejlik. Ez utóbbi abszolút minimum követelményként alapvetően az »*azonos hozzáférési esélyű*«, alkalmas és minőségi oktatási, felsőoktatási rendszereket és a társadalmi biztosítási rendszereket jelenti.
- Az egyéni felelősség kérdése ebben a gondolati rendszerben úgy jelenik meg, hogy a *saját sorsa felett rendelkező* egyén szabadsága azzal jár, hogy az egyén nagymértékben *felelős* a céljai, életcéljai, élettervei meghatározásáért, ezek rendszeres felülvizsgálataért és módosításáért, ezzel kapcsolatos döntéseiért és azok következményeiért – de akkor és csakis akkor, ha a tisztességes és igazságos társadalmi feltételek (szabadság, lehetőségek és jól működő intézményrendszer) valóban adottak, és az egyén számára »*tisztességesen egyenlő feltételekkel*« elérhetők és kihasználhatók.

Például az »*igazságosság, az ítélőképesség és a pártatlanság erői*« kibontakoztatásához és gyakorlásához szükséges képességek »*normál tartományon*« belüli különbségei bármekkora is legyenek, nem változtatnak azon, hogy azonos módon kell alkalmazzuk az »*igazságosság két elvét*« a »*szabad és egyenlő polgároknak*«. Minden polgárnak az »*alapvető szabadságjogai és jogai*« és »*tisztességesen egyenlő esélyei és lehetőségei*« azonosak és mindannyiuk számára megfelelő védelmet nyújt az »*eltérési elv*« garancia rendszere. Természetesen azok, akiknek a képességei jobbak az »*igazságosság, ítélőképesség és pártatlanság erőinek*« a kibontakoztatásához és gyakorlásához, »*ceteris paribus*«²² nagyobb eséllyel nyerhetnek el olyan, felelősséggel és hatalommal járó pozíciókat, amelyekhez ezek az erőnyek alapvető fontosságúak vagy egyenesen alkalmassági kritériumok. A »*teljes életútjuk folyamán*« az ilyen polgároknak nagyobb *elvárásaik és várakozásaik* lehetnek az »*elsődleges prioritású társadalmi javakból*« való részesedésükre vonatkozóan. A *jobb és nagyobb képességeik*, feltéve, hogy megfelelően ki is bontakoztatják és gyakorolják az őket, *nagyobb jövedelmi, vagyoni részesedéssel* is járhatnak. És is igaz, hogy az e téren jobb képességekkel rendelkezők egymáshoz viszonyított tényleges részesedése is eltérő lehet az »*elsődleges prioritású társadalmi javakból*« attól függően, hogy milyen »*reális és racionális életterveik*« vannak, illetve hogy mit tesznek ténylegesen mindezek megvalósítása érdekében.

²² »*ceteris paribus*« [lat.] = »az egyéb tényezők változatlanok«, vagy »minden egyéb változót érintetlenül hagyva«. Valamely jelenség, folyamat leírásában csak egy tényező figyelembevétele, a többi tényező változatlanosága, változatlanul tartása mellett.

Ez a gondolatmenet az »igazságosság mint tisztességesség« »igazságossági elvei« által »jól elrendezett társadalom« viszonylag „tisztá” körülményeire vonatkozik, mert a rendszer alapértelmezett és *torzításmentes* működése ilyen körülmények között gondolható át elsődlegesen. Nyilvánvalóan minél távolabb esik azonban az adott társadalom *tényleges* működése a »jól elrendezett társadalom« némileg idealizált, »realisztikusan utópisztikus« viszonyaitól, s minél igazságtalanabb és tisztességtelenebb az adott társadalom *tényleges* működése, annál több *torzítással* érvényesülnek ezek a mechanizmusok (például olyan jelenségek, mint a *kontraszelekció*, az esélyek, lehetőségek jelentős különbségei, a *korruptió* vagy a *járadékhajhászás* és a hasonlók miatt).

A fenti mechanizmusok révén kialakuló konkrét *disztribúciók* ebben a rendszerben nem úgy alakulnak ki, hogy bárki olyan »allokációs igazságossági elveket« vagy »disztributív igazságossági elveket« alkalmazna, amelyek az egyének szintjén az »alapvető capabilityk« valamilyen mérését és »interperszonális összehasonlítását« alkalmaznák. A *tényleges* gyakorlatban ugyanis – bármennyire is tetszetősen hangzik elsőre – lehetetlen kivitelezni az ilyen »alapvető capabilityk« elegendően széles körének lényegében *tudományos* és »bizonyítékokon alapuló« módszerekkel történő mérését és azt, hogy az igazságossági elvek érvényesítését és a szakpolitikákat erre alapozzuk.²³ Ez a *gyakorlatban* bizonyosan *de facto* kivitelezhetetlen, de nagy kérdés, hogy *elméletileg kívánatos-e*. Ha ilyen mérésekre, *interperszonális* összehasonlításokra akarnánk alapozni egy igazságossági rendszert, akkor azzal nem a társadalom igazságosságát javítanánk, hanem minden valószínűség szerint egy óriási költségvetésű, sokéves, minden kutató álmát jelentő csodás publikációs lehetőségekkel járó kutatási projektet alapoznánk meg.

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« teljesen más-képp oldja meg azt a célt, amit a konkrét egyéni szükségletek és »capabilityk« mérésével és interperszonális összehasonlításával lehetne elérni. Ebben a rendszerben a »capabilityk« egyéni eltéréseinek és következményeinek a kezelése

²³ Valószínűleg a Sen és a Rawls közötti vita egyik mélyen fekvő oka ebben rejlik. Rawls, bármennyire is a »politikai filozófia« meglehetősen magas absztrakciós szintű nyelvén fogalmaz, gyakorlati politikai célokat követ és akar elérni, s folyamatosan szem előtt tartja a *gyakorlati megvalósíthatóság és fenntarthatóság* kérdéseit is. Sen megközelítése sokkal elméletibb, időnként „tudományosabb”, és sok esetben nehézséget okoz sok olvasónak az elméleti fejtegetésekből a gyakorlati politikai megvalósítási konzekvenciák levonása. Nem véletlen, hogy Martha C. Nussbaum munkája a »capability approach« gyakorlati politikai célú „lefordítására” és az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepcióval« való összhangba hozására irányul.) Rawls ezzel a gondolattal valójában nagyon erősen „beleáll” abba, hogy az *egyéni szükségletek*, »alapvető capabilityk« egyéni szintű mérése bármennyire is fontos, egy társadalom igazságosságának, tehát tisztességességének a politikai kialakítását nem tehetjük függővé attól, hogy mikorra sikerül megoldani az ezzel kapcsolatos szinte megoldhatatlan gyakorlati, technikai és elvi problémákat. Más-képp: az igazságos és tisztességes társadalom kialakításának az ügye *nem eshet túsul a »tudományos« és „bizonyítékokon alapuló” mérés-technikai dolgoknak és problémáknak* (»analízis-paralízis«). Az itt ismertetett megoldás e probléma áthidalásának a módját mutatja be.

folyamatosan zajló *társadalmi folyamatként*, a »*tiszta procedurális háttérigazságosság*« rendszerének a folyamatos működésén keresztül történik: a különböző pozíciók és tisztségek betöltéséhez szükséges kvalifikációk, képzettségek »*tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek*« mellett történő megszerzésének a biztosítása maga is »*disztributív igazságossági*« szerepet tölt be. Emellett természetesen az egyes polgárok képességeinek és »*alapvető capabilityjeinek*« az eltérései semmiféle módon nem befolyásolják az egyes polgárok *egyenlőségét* és »*alapvető szabadságjogainak és jogainak*« a *tisztességes értékét*, valamint »*tisztességesen egyenlő esélyeik és lehetőségeik*« biztosítását. Ez például a különféle érdem és érdemesség alapú megközelítéseket is, de a közvetlen »*allokációs igazságossági*« alapú megközelítéseket is lényegében kizárja. Sem az érdemei alapján, sem a *rászorultság mint „érdem”* alapján nem lehet senkinek sem több joga, lehetősége, mint bárki másnak.

Ez nem ellentétes azzal, hogy az eltérő szükségletek eltérő igénybevételeket jelentenek, és hogy a kedvezőtlen társadalmi helyzetben lévők követelése nagyobb és más lehet az »*elsődleges prioritású társadalmi javakra*« vonatkozóan. Az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának*« az alapvető állítása az, hogy egy »*jól elrendezett társadalomban*« az ilyen »*tiszta, procedurális háttérigazságot*« megvalósító társadalmi folyamatok az egyéni »*capability*« tudományos jellegű méréseken alapuló *interperszonális összehasonlítása*, valamint az ehhez kapcsolódó úgynevezett *bizonyítékokon alapuló szakpolitikák* nélkül is képesek ugyanazokat az igazságossági célokat elérni.

13.8.§ AZ ELTÉRŐ EGÉSZSÉGI SZÜKSÉGLETEK MINT AZ EGYÉNI SZÜKSÉGLETEK NORMÁL TARTOMÁNYON BELÜLI ELTÉRÉSÉNEK MÁSODIK TÍPUSA

A szükségletek »*normál tartományon belüli eltérésének*« második esetét a polgárok eltérő egészségi és egészségügyi ellátási szükségletei jelentik. Idetartozik a »*teljes körű normál funkcionálóképesség*« egész életúton át tartó megőrzése, fejlesztése, helyreállítása;²⁴ és idetartozik az »*egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők*« társadalmon belüli igazságos, tehát tisztességes megoszlásának a biztosítása. Az egészségi szükségletekkel kapcsolatos társadalmi szintű köteleességek nem akkor kezdődnek, amikor valaki elvesztette az egészségét, és nem pusztán csak abból állnak, hogy a betegeket meggyógyítjuk. Az egészség nem az egészségügyben vész el és nem is ott keletkezik. Mindenesetre a mindenkori »itt és most« helyzetben fundamentális és megkerülhetetlen jelentősége van a társadalmi egészségbiztosításnak és egész-

²⁴ Vegyük észre, hogy ez egybevág a az egészséggel kapcsolatos alapfunkciók, azaz az egészségmegőrzés, egészségfejlesztés, (Health Promotion), betegségmegelőzés (prevenció), gyógyítás (curatio) és rehabilitáció WHO általi meghatározásaival.

ségügyi ellátórendszerének. A polgárok »*normál funkcionálóképessége*« életük folyamán bármikor leeshet egy olyan küszöbszint alá, amely szint alatt egy hosszabb-rövidebb ideig tartó átmeneti időszakban nem képesek teljes körű módon részt venni a társadalmi együttműködésben. Ez *betegség, baleset, sérülés, nem önkéntes munkanélküliség* miatt is bekövetkezhet.

A »*társadalmi igazságosság politikai koncepciója*« kialakításának első fázisában a »*szabad és egyenlő polgárok társadalmi együttműködésének*« az »*igazságos és tisztességes feltételrendszerének*« a meghatározása volt a fókuszpontban. Egy bizonyos szintig ez úgy vizsgálható a legjobban, ha számos, a „*normál alapértelmezett helyzettől*” eltérő esettől, így például a megbetegedések, betegségek és a balesetek problémakörétől is elvonatkoztatunk. Ha azonban az alapvető sarokpontok ezen absztrakciós helyzetben tisztázódnak, nyomban szembesülni kell azzal a ténnyel, hogy *noha* általában mindig, mindenki egészségesnek tekinthető, *mégis bárki, bármikor* kerülhet élete során olyan állapotba egy-egy megbetegedés vagy egy-egy súlyosabb baleset miatt, amikor átmenetileg megszűnik a társadalmi együttműködésben való *teljes körű, normál funkcionálóképessége*.

Ráadásul ma már az is igazolt tény, hogy egyes genetikailag determinált betegségeket leszámítva, mind a megbetegedések közvetlen okaiként számon tartott *életmód, életvitel és magatartásbéli problémák*, mind maguk a megbetegedések mögöttes okait – mintegy az »*okok okaiként*« – az »*egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők*« jelentik. Ezek *társadalmon belüli megoszlása* szoros összefüggésben van a társadalom egészének és a társadalmon belüli különböző szerveződéseknek a tisztességes és igazságos, illetve tisztességtelen és igazságtalan működésével (MARMOT, 2015), valamint a társadalmon belüli pozíciók, jövedelmek és vagyonok megoszlásának az egyenlőtlenségeivel (WILKINSON és mtsai, 2009). Ez azt jelenti, hogy az »*egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők*« társadalmon belüli megoszlása is a társadalmi együttműködés során és annak *akármilyen, aktuális feltételrendszere* alapján alakul ki, s így maguk a megbetegedések is a »*társadalmi együttműködés*« során keletkeznek. Ebből eredően, az alapvető igazságossági elvek tisztázását követően, a »*társadalmi igazságossági*« problémakört és az igazságossági elveket ki kell terjeszteni:

- (i) az »*egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők*« igazságos megoszlásának kérdésére, ideértve a klasszikus egészségfejlesztési, egészségmegőrzési, betegségmegelőzési feladatokat is, amelyeken azonban messze túlmutat ez a pont;
- (ii) a megbetegedések és balesetek ellátásával kapcsolatos »*össztársadalmi szintű morális kötelezettségekre*«;
- (iii) a megbetegedések és balesetek anyagi és egyéb konzekvenciáinak »*egzisztenciális katasztrófhelyzetet*« okozó kérdéseire;
- (iv) az előző ponttal összefüggésben a »*szociális biztonságot*« és az »*egyén önbecsülésének, méltóságának és szégyenmentes életének társadalmi alapfeltételeit*« érintő kérdésekre;
- (v) az egyén »*teljes körű normál funkcionálóképességének helyreállításával*« kapcsolatos kérdésekre, ideértve a klasszikus egészségügyi ellátási és rehabilitációs feladatokat is, amelyeken azonban ez a pont messze túlmutat.

Általában kevesen értik meg és érzik át, hogy mi is a jelentősége a »*társadalmi biztosítási intézményeknek*« általában és az ezen egységes intézményrendszer egyik elemének, a »*társadalmi egészségbiztosítási és baleset biztosítási*« intézményrendszernek különösen. Lényegében a tulajdonképpeni orvosi és egészségügyi ellátás finanszírozásának a megszervezésén kívül ezen intézményrendszerek feladata minden, a fentiekben felsorolt kérdés és probléma megoldása. Ezért rendkívül veszélyes ezen rendszereket ötletszerűen »*rángatni*«, alakíthatni, reformálhatni. A »*társadalmi biztosítási intézményrendszerek*« alapvető feladata (a) a társadalom tagjai »*egzisztenciális, szociális, és egészségi biztonságának*« a garantálása, (b) valamint »*minden egyes polgár*« »*normál funkcionálóképességének fenntartása és helyreállítása*« és mindezekon keresztül (c) az emberek védelme, valamint (d) minden egyes polgár »*önbecsülése, szegyenmentes élete, méltósága társadalmi alapjainak a biztosítása*« és megőrzése. Aki ezt az intézményrendszert és ennek stabilitását veszélyezteti, az a társadalom »*minden egyes polgárának*« a személyes biztonságával, egészségével és életével játszik hazardjátékot.

Az előző okok alapján az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepcióját*« az alapvető igazságossági elvek azonosítását követően *ki kell terjeszteni* a betegségek és balesetek és azok megelőzésével, ellátásával kapcsolatos, eltérő egészségi és egészségi ellátási szükségletek kérdéskörére (RAWLS, 2001),²⁵ valamint az »*egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők*« igazságos és tisztességes megoszlásának a kérdéskörére is (DANIELS, 2008, 2010). Eszerint:

- (i) a »*társadalom a szabad és egyenlő polgárok együttműködésének a tisztességes rendszere*«,
- (ii) amelyben a szabad és egyenlő polgárok egész életútjukon át *teljes körű normál funkcionálóképességgel* vesznek részt,
- (iii) de a »*társadalmi együttműködésben*« való részvételük kapcsán, időről időre, átmenetileg elveszíthetik »*teljes körű normál funkcionálóképességeiket*« egy-egy baleset vagy megbetegedés miatt;
- (iv) az egészség ügye és az egészségügyi ellátás ügye és a társadalmi egészségbiztosítás ügye elsődlegesen a szabad és egyenlő polgárok »*teljes körű normál funkcionálóképességének*« a megőrzése és helyreállítása kapcsán válik elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű kérdéssé (DANIELS, 2008, 2010), és ez alapján tartozik az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« közé (a többi társadalmi biztosítással együtt).

²⁵ Rawls maga nem dolgozta ki ennek részleteit, azonban rendkívül fontos és rögzítendő körülmény, hogy az élete utolsó éveiben a munkásságának és igazságosságelméletének összefoglalása, letisztázása céljából készített *Justice as Fairness: A Restatement* című könyvében ezt a többi írásában is implicit módon jelenlévő, de nem kellőképp tisztázott kérdést határozottan tisztázta és rögzítette. Rawls igazságosságelméletének a kifejezett egészségi és egészségügyi kiterjesztését kollegája és barátja, Norman Daniels, a Harvard Egyetem etika és morálfilozófiai professzora végezte el a *Just Health Care, majd a tíz évvel később megjelent Just Health* című műveiben.

Meg kell jegyezzük, hogy a többi társadalmi biztonságot garantáló *társadalmi biztosítási ág* (baleset, rokkantság, munkanélküliség és nyugdíj) hasonló gondolatmenet alapján válik *»elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű«* üggyé, és tartozik az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* közé.

- (i) A *»társadalmi balesetbiztosítás«* a *»társadalmi egészségbiztosítással«* teljesen azonos logika alapján tartozik az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* közé.
- (ii) A *»társadalmi munkanélküliségi biztosítás«* és az értelmes elfoglaltságot és tisztességes jövedelmet és egzisztenciális biztonságot nyújtó közmunka-programok annyiban hasonló logikát követnek, hogy itt is a *»társadalmi együttműködésben teljes körű normál funkcionálóképességgel való részvétel«* olyan *átmeneti megszűnéséről* van szó, amely bárkivel bármikor előfordulhat, különösen szisztémás sokkhatás (pl. gazdasági válság, tömeges munkanélküliség) esetén, és itt is a *»teljes körű normál funkcionálóképességre való képesség megőrzése«, az »egyéni és családi katasztrófa helyzetek kivédése«* és az *»önbecsülés, méltóság és szegénymentes élet társadalmi alapfeltételeinek a biztosítása«* az elsődleges morális cél és *»össztársadalmi morális kötelezettség«*. Itt nem betegség, nem baleset miatt, hanem *szisztémás sokkhatás*, például gazdasági válság és tömeges munkanélküliség miatt szűnik meg a polgár társadalmi együttműködésben való *»teljes körű normál funkcionálóképességgel«* részvétele és annak lehetősége.
- (iii) A *»társadalmi rokkantbiztosítás«* *»teljes körű normál funkcionálóképesség«* nyugdíjkorhatár előtti, tartós, de átmeneti vagy végleges elvesztésének az esetére biztosítja az *»önbecsülés, méltóság és szegénymentes élet társadalmi alapfeltételeit«* mindazok számára, akik a *»társadalmi együttműködésben«* való részvételük során *tartósan vagy véglegesen* elvesztették *»teljes körű normál funkcionálóképességüket«*.
- (iv) A *»társadalmi nyugdíjbiztosítás«* ehhez hasonló gondolatmenet alapján kell, hogy biztosítsa az *»önbecsülés, méltóság és szegénymentes élet társadalmi alapfeltételeit«* mindazok számára, akik a *»társadalmi együttműködésben«* *»egész életükön át«* *»teljeskörűen részt vettek«*, de idős koruk miatt erre már nem képesek, mert életkorukkal összefüggő okok miatt *már nincs meg a »teljes körű normál funkcionálóképességük«*.

Vegyük észre, hogy (a) a munkanélküliség, (b) az értelmes és tisztességes jövedelmet, egzisztenciális biztonságot jelentő munka lehetősége vagy annak hiánya, (c) általában az egzisztenciális és szociális biztonság vagy annak hiánya, (d) az önbecsülés, a méltóság és a szegénymentes élet vagy ennek hiánya (e) és a mindezeket jelentős mértékben meghatározó képzettség, végzettség az *»egészségi állapotot eleve meghatározó tényezők«* közül a legfontosabbak, amelyek egymással is számos összefüggésben és kölcsönhatásban vannak.

Azt is vegyük észre, hogy mindezen tényezőket meghatározza az *iskolázottság* és a *képzettség szintje*, minősége; s lerombolhatja egy olyan megbetegedés vagy baleset, amelyben az egyén és családja magával marad a bajával. (CSDH, 2008; MARMOT, 2015). Ezért az oktatás és az egészségügy kiemelt és centrális jelentőségű mind az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«*, mind a *»capa-*

bilityk» között. Egy szerző szavaival élve, ezek nem is »capabilityk«, hanem »meta-capabilityk«, mert az összes többi »capability« valós értékét, felhasználhatóságát alapvetően határozzák meg (VENKATAPURAM és mtsai, 2011).

A társadalmi biztonságot garantáló, társadalombiztosítási ágankénti intézményrendszerek és az oktatás valójában maguk azok az intézményrendszerek, amelyek az »egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők« tisztességes és igazságos társadalmi megoszlását biztosítják – ha biztosítják. Ez ugyanis létezésük alapvető indoka és célja. Függetlenül attól, hogy ezen intézményrendszerek hány és hány, egymástól elkülönült szakterületre, szakpolitikára, ágazatra és hasonlókra tagolódnak a technikai szinteken, itt valójában egyetlen, egységes, egymással összehangolt alrendszerekkel és egyenszilárdságú módon működő, »az életút egészére minden egyes polgár számára a társadalmi biztonságot garantáló társadalombiztosítási intézményrendszerről« van szó, amely (a) az összes a társadalmi együttműködés során keletkező, (b) egyéni szinten előre nem bejósolható, (c) egyéni és családi szinten nem kezelhető, (d) viszont egyéni és családi egzisztenciális katasztrófahelyzetet okozó, (e) az emberi életút során bármikor, bárkivel előfordulható helyzettel kapcsolatosan (f) minden egyes polgár számára megfelelő védelmet és biztonságot nyújt. Ez az alapvető oka annak, hogy ezek a társadalmi igazságossági intézményrendszerek az »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségleteket« kielégítő »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű javak« fundamentális fontosságú részei.

Miután az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« az »elsődleges prioritású társadalmi javai« ilyen módon és ilyen társadalmi biztosítási intézményrendszereken keresztül kezelik le az egyes polgárok »normál tartományon belüli« alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű szükségleteinek a különböző eshetőségek, balszerencsék és életesemények miatti eltéréseit, valójában pontosan ugyanaz valósul meg, amit a »capability-megközelítés« az egyéni »capabilityk« mérésével és »interszempsonális összehasonlításán« alapuló módon szeretne megvalósítani. Valójában itt mindvégig az »alapvető capabilityk« nem kívánatos eltéréseinek a folyamatos kezeléséről, kiegyenlítéséről van szó. A két megközelítés között inkább csak szóhasználatbéli és terminológiai különbségek vannak (DANIELS, 2008, 2010).

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« ezzel a ki-terjesztésével az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexének« bizonyos flexibilitását²⁶ használjuk ki, amely lehetővé teszi, hogy az egyes polgárok egészségi és egyéb szükségletei esetén az azonosan eltérő ellátási szükségletek

²⁶ Mint az előző alfejezetben ismertettük, Amartya Sen kritikai észrevételeinek egyik alapvető pontja az volt, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak« túlzottan inflexibilisek ahhoz, hogy igazságos és tisztességes módon tudják kezelni az egyéni szükségletek, illetőleg »capabilityk«-k eltéréseit. Ebből a szempontból külön figyelemre méltó (és szellemes), hogy az e kritikára adott válaszban az »elsődleges prioritású társadalmi javak« flexibilitását nevezi meg Rawls mint azt a jellemzőt, amely lehetővé teszi az egyes polgárok eltérő egészségi szükségleteinek adekvát kezelését.

azonosan eltérő kezelését; s az azonos szükségletűek azonos kezelését. Melyek is az »elsődleges prioritású társadalmi javaknak« azok a jellemzői, amelyek a flexibilitásukat biztosítják?

1.

Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« szándékosan nincsenek teljes részletességgel kifejtve, specifikálva és konkretizálva. Az »eredeti kiindulási állapot« körülményei ezt eleve nem is teszik lehetővé. Ezért is hívtuk fel a figyelmet e javak ismertetésekor, hogy tulajdonképpen típusokat, csoportokat sorol fel az általunk ismertetett lista. Az »eredeti kiindulási állapotban« az »igazságosság elveinek« meghatározásakor elegendő, ha körvonalazzuk az »alapvető szabadságjogokat, jogokat« és az »elsődleges prioritású társadalmi javak« többi típusának általános megfogalmazását és tartalmát, valamint ezek egymással való összefüggéseit és – ahol az releváns – a köztük lévő *lexikális prioritási rend* lényegét és alapvető indokait. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« ebben a némiképp elnagyolt verziójában valósul meg.

Mint mondtuk, az »igazságosság elveinek« bevezetése, érvényesítése négy egymásra épülő szakaszban történik. Az »alapvető szabadságjogok és jogok«, a »tisztességesen egyenlő esélyek«, az »eltérési elv« és az »elsődleges prioritású társadalmi javak« további részletezése az (a) »eredeti kiindulási állapotot« követő további szakaszokban, (b) az »alkotmányozó és felhatalmazó szakaszban«, majd (c) a »törvényhozási, jogalkotási szakaszban«, majd (d) a »jogalkalmazási, végrehajtási és ítélkezési szakaszban« történik.

Minél előrébb haladunk ezekben a szakaszokban (az »eredeti kiindulási állapotot« »tudatlanság fátylával« jellemezhető szakaszát követően), annál több *specifikus* és konkrét információval rendelkezünk az adott társadalomra, annak tényleges társadalmi, politikai, gazdasági viszonyaira, a tényleges politikai, gazdasági és egyéb érdekviszonyokra és saját helyzetünkre vonatkozóan is. Ennek megfelelően az »eredeti kiindulási állapotban« még csak a lényegi pontokat és összefüggéseket, valamint prioritásokat körvonalazó »igazságossági elvek« és »elsődleges prioritású társadalmi javak« egyre részletesebben és specifikusabban, egyre alacsonyabb absztrakciós szinten és egyre konkrétan fogalmazhatók meg és fejthetők ki, a tényleges társadalmi és politikai körülmények figyelembe vételével. Az »eredeti kiindulási állapot« körülményeinek megfelelő szinten körvonalazott »alapvető szabadságjogok és jogok«, de az összes »igazságossági elv« és az »elsődleges prioritású társadalmi javak« esetében is a fő hangsúly azon van, hogy a későbbi szakaszokban, ezen általános megfogalmazások részletezésekor és konkretizáló kifejtésekor világos legyen, hogy mi is ezen »alapvető szabadságjogok és jogok«, egyéb »igazságossági elvek« és az »elsődleges prioritású társadalmi javak« »központi értelmezési és alkalmazási tartománya«. Ha ez érthető és világos, akkor a későbbi szakaszokban megfelelő „útmutatónk” és elvi „iránymutatásunk” van ezeknek az »igazságossági elveknek« a részletes kifejtéséhez és specifikálásához.

Ezen a ponton egy fontos megjegyzést kell tegyünk az írás egészére nézve is. Vegyük észre, hogy ez az elvi fejtegetés egyszersmind afféle „útmutató” is,

például mindazok gyakorlati alkalmazásához, ami ebben az egész írásban is szerepel. Ezen a szinten ugyanis sem nem lehetséges, sem nem kívánatos mindent a legapróbb, legspecifikusabb részletekig kifejteni. Az alapvető cél, hogy gyakorlati politikai igazságossági célokat követve megfelelő, de kellően általános alapokat és „*elvi iránymutatást*” adjon ez az írás (is) ahhoz, hogy a leírtak megfelelő módon alkalmazhatók legyenek konkrét gyakorlati politikai és társadalmi helyzetekre. Ez a fajta gyakorlati politikai alkalmazás az ilyen írásokban leírtak további konkretizáló jellegű kifejtését, részletezését igényli. Ebben az értelemben egy ilyen írás nézőpontja elsődlegesen az »eredeti kiindulási állapot«, illetőleg az »alkotmányozó, felhatalmazó szakasz« nézőpontjának feltethető meg. Ennél mélyebb, konkrétabb és részletesebb szintre nem egy ilyen írásban, hanem például egy konkrét politikai programban lehet elmenni.²⁷

2.

A jövedelem és vagyon mint az »elsődleges prioritású társadalmi javak« része messze nem egyenlő a személyes jövedelemmel és a magánvagyonnal! Ennél sokkal többről és másról van szó. Például számos olyan jövedelem és vagyon jellegű dolog létezik, amely felett nem magánszemélyként rendelkezünk teljes vagy részleges kontrollal, hanem például mint különböző csoportok, egyesülések vagy szervezetek tagjai. Például egy *vallási csoport* tagjai kisebb-nagyobb kontrollal rendelkeznek bizonyos egyházi javak felett. (Például használhatják gyülekezeti vagy a vallási csoporttal kapcsolatos egyéb célokra az egyház bizonyos létesítményeit.) Egy *egyetemi kar* vagy *tanszék* tagjai bizonyos kontrollal rendelkeznek az egyetem vagyonának egyes részei felett, például bizonyos létesítmények, eszközök használata tanulmányi, kutatási ösztöndíjakkal kapcsolatos célokra. Mint *polgárok*, mindannyian számos olyan dolognak élvezzük a hasznát,

²⁷ Még egy fontos következménye van annak, hogy ez az írás alapvetően az »eredeti kiindulási állapot« és »a nép« (*«We the People»*) »alkotmányozó, felhatalmazó hatalmának« (*«constituent power»*) a szintjéhez tartozó »alkotmányozó, felhatalmazó szakasz« szintjénél és nézőpontjánál marad (legalábbis alapértelmezett helyzetben). Ez pedig az, hogy ezek a szintek és megvalósítási szakaszok még *össztársadalmi szintűek*. Azaz ezeken a szinteken még nincsenek *pártérdekek*, amelyek a társadalom egészének csak egyes részeit jelenítenék meg, nincsenek *részérdekek* és ezeknek megfelelő politikai oldalak. Ebben az értelemben az »igazságosság mint tisztességességi politikai koncepciójának« nincs „*oldalalága*”. A koncepció nem értelmezhető a – véleményünk szerint mára eleve hamis – „*jobboldal versus baloldal*” törésvonal mentén. Ehelyett a »reciprocitás (viszonosság) elvét«, a »kölcsonosság elvét« és a »társadalmi együttműködés tisztességes feltételei kialakításának a morális kötelezettségét« mint olyat elfogadó, »méréselt, méltánylandó és tisztességes nézetek«, és az ezeket az alapvető »morális követelményeket« is elutasító és ezért »szélsőséges, méltányolhatatlan és tisztességtelen nézetek« között húzódhat törésvonal. Ez a kijelentés természetesen nem az ebben az írásban található összes véleményre, nézetre és részletre vonatkozik, hanem az »igazságossági elvekre« és a fő irányokra és elvekre, hiszen a részleteket illetően itt is érvényesül az »*ítéletalkotás és véleményalkotás korlátozottsága*« (*«burdens of judgement»*), és ennek következményeként tág teret kap a »*méltánylandó véleménykülönbség*« (*«reasonable disagreement»*) jelensége.

amit egy »szabad emberhez méltó« igazságosan és tisztességesen működő demokratikus rendszerben a társadalom nevében és megbízásából eljáró kormányzat végső soron személyesen felhasználható javakként, közjavakként vagy közszolgáltatásként az adófizetők pénzéből biztosít számunkra, vagy amire jogosultak vagyunk. Ilyen például a »társadalmi egészségbiztosítás és az egészségügy«, a többi »társadalmi biztosítás«, az óvodai, iskolai oktatás, nevelés, a felsőoktatás, bizonyos lakhatást segítő programok, az alapvető belső és külső biztonság, a jogrend maga, a járványügyi- és közegészségügyi biztonság, élelmszerbiztonság, a közparkok, a közutak, a tömegközlekedés és általában a közlekedési és egyéb infrastruktúra, az igazságszolgáltatás, a közrend és a közbiztonság, a tiszta ivóvíz, a szennyvízelvezetés és -tisztítás és számos hasonló dolog. Ezek a »természetbeni juttatások« (szükség esetén) mind az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexéhez« sorolhatók, és mind kiegészítik a szűkebb értelemben vett »jövedelmet és vagyont«.

Gondoljunk bele abba is, hogy az ilyen természetbeni juttatásoknak, a »közjavaknak« vagy a különböző »közszolgáltatásoknak« a létezése vagy hiánya, minősége, hozzáférhetősége, elérhetősége, alkalmassága, elfogadhatósága mind-mind rendkívüli mértékben kihatnak az általános »jólétünkre«, »életminőségünkre« és tulajdonképpen »jövedelmi, vagyoni helyzetünkre«. Az ilyen »természetbeni juttatások«, »közjavak«, »közszolgáltatások« jelentőségét általában nem akkor érezzük, amikor ezek természetszerűen jó minőségben rendelkezésünkre állnak, hanem amikor ilyenek nincsenek.

Képzeljünk el két azonos vásárlóértékű személyes jövedelemmel és vagyonnal rendelkező embert. Az egyik egy olyan ország polgára, ahol nincs jó minőségű, elérhető, igénybe vehető óvoda, iskola, egyetem, kórházi és egyéb egészségügyi ellátás, nincs megfelelő közbiztonság, a közutak és a közlekedési infrastruktúra lerobbant, mind a városokon belüli, mind a távolsági tömegközlekedés csapnivalóan rossz, kiszámíthatatlan, a járatok eleve ritkák, napi egy-két járat közlekedik minden vonalon, lényegében olyan, mintha nem lenne. Emellett a személyszállítás és a zöldhulladékok elszállítása sem működik. A másik ember ugyanakkora vásárlóerejű jövedelemmel és vagyonnal rendelkezik egy olyan másik országban, ahol az általános költségszint nagyjából azonos, leszámítva azt, hogy szemben az előző országgal, itt minden közszolgáltatás kiváló minőségben, flottul működik és rendelkezésre áll. Evidens, hogy ugyanolyan árszínvonal és ugyanolyan személyes jövedelmi és vagyoni helyzet esetén is az első ország polgára lényegesen rosszabbul él mind anyagilag, mind pedig általános jólétét és életminőségét tekintve – pusztán csak a közszolgáltatások, közjavak és természetbeni dolgok hiánya vagy elfogadhatatlan minőségi színvonala, alkalmatlansága miatt. Miért? Azért, mert ő hiába rendelkezik pont ugyanakkora vásárlóerejű jövedelemmel és vagyonnal, mint a másik ország polgára, és hiába azonos az általános fogyasztási javak árszínvonala, mégis sokkal kevesebb »szabadon felhasználható jövedelemmel« és vagyonnal rendelkezik, mert jövedelme (és esetenként vagyona) jelentős részét olyan dolgok megvásárlására kell fordítsa, amik a másik, tisztességesen működő ország polgára számára evidens módon rendelkezésre állnak. Emellett nem elhanyagol-

hatók az általános közbiztonság, az általános közhangulat, a társadalmi bizalom és a hasonlók életminőséget és »jóllétet« érintő hatásai sem.

E képzeletbeli példa alapján azt akartuk érzékeltetni, hogy hogyan is kell értelmezni azt a kijelentést, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak« *jövedelem- és vagyonscsoportjához tartozó javak* és a »személyes jövedelem és vagyon« között miért nem lehet egyenlőséget tenni, és hogy a javaknak ez a típusa miért jelent sokkal több mindent, mint a szokványos értelemben vett jövedelem és a vagyon. A példa arra is felhívja a figyelmet, hogy az a kormány vagy hatalom, amelyik folyamatosan forrásokat von ki a közszolgáltatásokból, vagy hagyja azokat végletesen lepusztulni, valójában a saját polgárainak a zsebéből szedi ki a pénzt, áttételesen saját polgárainak tömegeit szegényíti el, és saját polgárainak jóllétét és életminőségét rombolja és mint ilyen nem nevezhető tisztességesnek. Megjegyzendő, hogy a *közszolgáltatások tönkretétele a gazdagokat is érinti*, ők is kénytelenek saját jövedelmükből, vagyonukból megvásárolni mindazt a magánóvodai, -iskolai, -egyetemi, -egészségügyi és egyéb szolgáltatást, amit egy tisztességesen és igazságosan működő társadalomban a közszolgáltatások keretei között lehet jó minőségben igénybe venni. A különbség csak annyi, hogy a gazdagok anyagi teherviselő képességének ez csak egy lényegesen kisebb hányadát érinti.

E példával remélhetően érthetővé tettük, hogy miért nem keverendő össze az »elsődleges prioritású társadalmi javak« között említett »jövedelem és vagyon« a szűkebb értelemben vett személyes pénzbeli jövedelemmel és személyes vagyonnal, és miért jelent minőségileg mást és lényegileg többet. Ezt azért is fontos érteni, mert az »elsődleges prioritású társadalmi javakra« vonatkozó számos kritika azon a tévedésen alapul, mintha a »jövedelem és a vagyon« (és a »bármely célra felhasználható eszközök«) pusztán csak a pénzbeli »személyes jövedelemre és személyes vagyontra« utalnának. Mint fentebb kifejtettük, a »*capability megközelítés*« egyik felvetése pontosan az, hogy nem elegendő az egyes polgárok számára csak az »erőforrásokat biztosítani« (jövedelem és vagyon formájában), mert igen lényeges az erőforrások és a személy kapcsolata (képes-e megfelelően igénybe venni és felhasználni a saját jólléte érdekében az egyén a biztosított erőforrásokat, jövedelmet és vagyont). Az előbbi gondolatmenet alapján azonban láthatjuk, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak« esetében szó sincs arról, hogy egyszerűen különböző erőforrásokat biztosítanánk az emberek számára, nem törődve azzal, hogy mit tudnak kezdeni azokkal. Sőt egyáltalán nem is olyan »erőforrásokat« és nem is olyan »jövedelmet és vagyont« jelent az »elsődleges prioritású társadalmi javak« ezen csoportja, mint amit ha jelentene, akkor jogos is lenne néhány ezzel kapcsolatosan megfogalmazott kritika.

3.

Harmadszorra: Az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexe« valójában az e javakra vonatkozó *elvárások és várakozások indexe*. Ezek az elvárások és várakozások az ember egész életútján át fennállnak, és a »társadalom alapvető struktúráján« belüli társadalmi pozíciókhoz kötődnek, valamint az ember életútjának különböző szakaszaiban vagy bizonyos eshetőségek és események (pld.:

baleset, megbetegedés, állás elvesztése, időskor) kapcsán válnak relevánssá. Egy nyugdíjas számára például a saját maga szempontjából irreleváns az óvodai el-látás, míg egy fiatal pályakezdő sem igazán tud viszonyulni mondjuk a nyugdíj-rendszerhez. Ugyanakkor minden ilyen rendszer rendkívül fontos a társadalmi igazságosság szempontjából. *Keresztmetszeti képből* nézve minden ilyen intézmény fontos, csak ezek közül más és más a fontos társadalom különböző korú és élethelyzetű csoportjai számára. *Longitudinálisan, hosszsmetszeti képből* nézve minden ilyen intézmény előbb-utóbb minden polgár számára fontos lesz, ahogy életkora változik, és élethelyzetei változnak. Ebből (is) eredően az »igazságosság két elve« és az »elsődleges prioritású társadalmi javak« kapcsán eleve abból is indulunk ki, hogy az emberi életút különböző időszakaiban a normál tartományon belül is rendkívül különböző élethelyzetek és ezekből eredő »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletek« jelentkeznek, ami azt is jelenti, hogy a társadalom működésének minden egyes pillanatában is egyénenként rendkívül eltérő alapvető szükségleteket kell alkalmas és egymáshoz képest »egyen-szilárdságú« módon kielégíteni. Ez azt is jelenti, hogy az »igazságosság két el-vének« az érvényesítéskor, illetve az »elsődleges prioritású társadalmi javak« megoszlásának a szabályozásában eleve érvényesülnie kell egy olyan nagyfokú flexibilitásnak, amely lehetővé teszi az »elsődleges prioritású társadalmi javak« egyéni szükségletekhez való igazítását.

Ez általánosságban érvényes sok más mellett minden »társadalmi esélyte-remtési intézmény« (pl. oktatás) és minden, a »társadalmi biztonságot garan-táló társadalmi biztosítási intézmény« esetén. Így érvényes kell legyen a »tár-sadalmi egészségbiztosítás« és az »egészségügyi ellátórendszer« működésének társadalmi igazságossági szabályozására is az, hogy az ellátásoknak az ember életútja során »relevánssá váló egészségi szükségletekhez«, illetve a bármikor bekövetkező megbetegedések, balesetek a kor színvonalának megfelelő ellá-tásával kapcsolatos szükségletekhez kell igazodniuk.

Fontos látni, hogy az objektív tény az, hogy súlyos megbetegedés, súlyos baleset bármikor, bárkit sújthat, és ennek financiaális és számos egyéb, az egyéni és családi egzisztenciát veszélyeztető következményeivel még a gazdagabb ré-tegek sem képesek egyedül megbirkózni. Ez attól függetlenül így van, hogy akik fiatalabbak és még éppen egészségesek vagy a gazdagok, illetve mind-azok, akik mélyen hisznek saját maguk sérthetetlenségében, teljesen tévesen azt hiszik, hogy velük ilyen soha nem fordulhat elő. Ezért fontos az, hogy ezek a »társadalmi biztonságot garantáló társadalmi biztosítási rendszerek« stabilan működjenek, és afféle »háttér-biztonsági rendszerként« a „helyükön legyenek” és szükség esetén

- (i) »minden egyes polgár« számára,
- (ii) az érintett »egészségi állapotából eredő ellátási szükségleteinek megfele-lően«,
- (iii) ámde »aktuális fizetőképességétől függetlenül« (»free at the point of use«)
- (iv) az »azonos szükségletűek azonos szakmai tartalmú és azonos minőségű el-látásával« (»equal treatment of equal needs & unequal treatment of unequal needs«)

- (v) garantálják a megbetegedésekkel és balesetekkel kapcsolatos »szükségletalapú egészségügyi ellátásokat«,
- (vi) garantálják a polgár és családja ezzel kapcsolatos »egzisztenciális biztonságának megőrzését«,
- (vii) az érintett polgár »teljes körű normál funkcionálóképességének helyreállítása« érdekében,
- (viii) »méltósága, önbecsülése és szegyenmentes élete társadalmi alapfeltételeinek a biztosítása« részeként.

Az (a) »azonos ellátási szükségletű emberek azonos hozzáférésű és elérésű« (*»equal access to equal needs & unequal access to unequal needs«*), (b) azonos szakmai tartalmú és a kor ellátási színvonalának megfelelő és alkalmas (*»adequacy«*), (c) valamint az »egyén számára elfogadható módszerekkel történő« (*»acceptability«*), (d) »aktuális fizetőképességtől független« (*»free at the point of use«*) ellátásának az elve kell érvényesülni a »társadalmi egészségbiztosítás ellátásainál« ahhoz, hogy a »társadalmi és egzisztenciális biztonság« garantált legyen a megbetegedések és balesetek esetén »minden egyes polgár számára«. ²⁸

A fentiek fontos kiegészítéseként rögzíteni kell, hogy nem csak a megbetegedett polgárok egészségügyi és orvosi ellátása az, ami az egészségi szükségletnek megfelelő és az egészséggel kapcsolatos fontos ellátásokat, illetve »elsődleges prioritású társadalmi javakat« jelenti.

- (i) Az egyéni egészségi szükségletek szintjén fontos érteni, hogy a teljesen egészséges kisgyermeknek, kamaszoknak, fiataloknak és általában bármely életkorú egészséges polgárnak is fontos egészségi szükségletei vannak. Ezek az egészségi állapotuk (és így »normál funkcionálóképességük«) minél magasabb szintre való fejlesztéséhez, megőrzéséhez és a betegségek megelőzéséhez kapcsolódnak.
- (ii) Társadalmi szinten pedig az összes, az »egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényező« tisztességes és igazságos megoszlásának a biztosítása jelenti a társadalom minden egyes polgára legalapvetőbb egészségi szükségletét (CSDH, 2008; DANIELS, 2008; MARMOT, 2015).

Az »egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők« társadalmon belüli megoszlásának tisztességessége és igazságossága vagy épp ellenkezőleg, tisztességtelensége és igazságtalansága az, aminek a legnagyobb hatása van a társadalom polgárainak az egészségére, elkerülhető megbetegedéseire, betegségben töltött éveik számára és elkerülhető korai halálázására, azaz élete indokolatlan megrövidülésére. Ez elsősorban nem az egészségügyi ellátó rendszeren (ideértve a gyógyításon kívül a klasszikus népegészségügyet, az egészségnevelést, a betegségek megelőzését és a rehabilitációt is) és nemcsak a társadalmi egészségbiztosítási rendszeren múlik, hanem az »egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők« társadalmon belüli megoszlását meghatározó és az »elsődleges prioritású társadalmi javak« biztosításáért felelős politikától, a kormányzati politikától és a politikusoktól függ. Ebből eredően a politikusok

²⁸ Vegyük észre, hogy az itt felsorolt pontok a szakpolitikai célrendszer sarokpontjait is jelentik!

által csinált politika és a kormányzat társadalmi igazságosságot előmozdító és a »nem elfogadható egyenlőtlenségeket« mérséklő intézkedései jelentik a legjelentősebb egészségfejlesztő és egészségvédő tényezőket, vagy egy igazság-talan, tehát tisztességtelen politika esetén a legsúlyosabb egészségi, megbetegedési és korai halálozási kockázatokat (BASU és mtsai, 2013; SCHRECKER és mtsai, 2015). Ebben rejlik a politikusok szuverén, másra át nem hárítható morális felelőssége az őket megválasztó polgárok egészségi állapota kapcsán.

Az egyes polgárok »egészségi és egészségügyi ellátási szükségletei« nagymértékben eltérőek lehetnek saját életútjuk különböző szakaszaiban, és nagymértékben különbözhetnek egyénenként is egymástól. Mint korábban kifejtettük, az igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója az egészségi és egészségügyi ellátási szükségletek ezen eltéréseit úgy fogja fel, hogy egy-egy megbetegedés vagy baleset esetén – alapértelmezésben – a társadalmi együttműködésben teljes körű normál funkcionálóképességgel rendelkező szabad és egyenlő polgárok *teljes körű normál funkcionálóképessége* átmenetileg megszűnik, és ezt a szükségletek normál tartományon belüli eltéréseként kezeli. Ez a megközelítés teszi lehetővé, hogy az igazságosság két elve igen nagy flexibilitással képes legyen igazodni az összes polgár nagymértékben eltérő egészségi szükségleteihez. Fontos érteni:

- (i) *Ex ante*, azaz „*időben előrele nézve*” a még nem bekövetkezett, még nem ismert és a bizonytalan jövőben esetlegesen várható események felé, az egyes polgároknak az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexére*« vonatkozó várakozásai nagyjából azonosak.
- (ii) *Ex post*, azaz az „*időben visszafelé tekintve*”, a már bekövetkezett események felől szemlélve, kiderülhet, hogy a különböző polgárok életében *de facto* különböző gyakorisággal és különböző súlyossággal léptek fel ellátandó egészségi problémák és szükségletek, és így polgáronként jelentős eltérések állapíthatók meg *ex post* a ténylegesen igénybe vett egészségi szolgáltatások immár ismert múltbeli tényei alapján, és így az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« ténylegesen felhasznált indexei közötti *de facto* eltérések is igen nagyok lehetnek.

A teljesen bizonytalan és még nem ismert jövőre vonatkozó, *ex ante* nézőpont és a teljesen bizonyos és már megismert múltra vonatkozó *ex post* nézőpont az, ami sokak fejében és gondolkozásában kibogozhatatlanul összekeveredik az olyan mondások esetén, hogy például: „*évtizedek óta fizetem a járulékokat, és még mindig nem kaptam érte cserébe semmit*”. A társadalmi biztosítások, mint nevük is mutatja, biztosítások és nem például szolgáltatás- vagy áruvásárlások abban az értelemben, hogy soha nem a 100%-os bekövetkezési valószínűségű, bizonyos jövőbeli ellátási esemény tényleges költségeire fizetjük be teljes egészében, hanem az egységes társadalmi szintű kockázatközösség tagjaként arra fizetünk be járulékokat (ha úgy tetszik biztosítási díjat), hogy ha a számunkra személyesen teljes mértékben ismeretlen jövőben bármilyen, valamekkora bekövetkezési valószínűségű (kockázatú) ellátási esemény konkrétan, személyesen velünk fog bekövetkezni, akkor ennek ellátási költségeire meglegyen a fedezet. A *társadalmi biztosításnak* is, mint minden más biztosításnak

az az *egyik* funkciója, hogy a kockázatnak kitett személyek között mintegy szétporlasztja a valamekkora valószínűséggel bekövetkező káresemény költségeit. E *szétporlasztás* azt is jelenti, hogy a biztosítási díjak formájában általában kevesebbet kell fizessünk, mint amennyit akkor kellene fizessünk, ha ténylegesen bekövetkezne az adott káresemény.

Hogyan is működik általában minden biztosítási, azaz kockázatmegosztási konstrukció? Ha például 100 ember felszáll a repülőre, és lehet tudni, hogy a poggyászok átlag 1%-a elvész vagy megsemmisül, az azt jelenti, hogy a 100 utas közül egy valakinek a poggyásza el fog veszni vagy meg fog semmisülni. Kis probléma, hogy előre nem lehet tudni, ki lesz az a személy. Ezért a 100 utas akkor jár el okosan, ha 1 poggyásznyi pénz 1/100-ad részét utazás előtt berakja egy közös alapba, azzal, hogy az ily módon összegyűjtött 1 poggyásznyi pénzt az kapja majd meg, akinek ténylegesen elveszett a poggyásza. Aki okos, az nem bánkodik azon, hogy adott esetben feleslegesen fizetett be, hanem örül annak, hogy nem az ő poggyásza veszett el. Az ostoba utas pedig azon siránkozik, hogy feleslegesen fizette be a poggyász 1/100-ad részét, mert nem kapott a pénzéért semmit, sőt baleknak is mondja magát, mert az ő pénzét végül más valaki kapta meg. Az ostoba utasnak ugyanis fogalma sincs, hogy mit is vásárolt, és de facto mit is kapott meg a pénzéért.

Mit is vásároltunk meg magunknak azzal, hogy befizettük a példa szerinti poggyász 1/100-ad részét? Alapvetően a biztonságot és a biztonság érzését vásároltunk meg magunknak. Mégpedig a káresemény tényleges költségének a törtrészéért. Ha majd a repülőút végén, utólagosan már biztosan tudjuk azt, amit az elején senki sem tudott, azaz már tudjuk, hogy a mi poggyásznak veszett el, akkor ezzel a kis befizetéssel megúsztuk a dolgot, mert a kárunk teljes mértékben meg lesz fizetve. Ha nem a mi poggyásznak veszett el, és a mi befizetésünket végül más kapja meg, akkor sem bánkódunk, nem mondjuk, hogy mi vagyunk a balekok, akik másnak fizetnek, mert nem vagyunk ostobák. Mi ugyanis tudjuk, hogy már rég megkaptuk a pénzünkért azt, amit meg akartunk kapni, és ami miatt azt befizettük az út elején. Mi ugyanis nem azért fizettük be a pénzt, hogy az út végén mi legyünk azok a szerencsések, akiknek végre megsemmisült a bőröndje és ezért elteheti a mások pénzét. Mi azért fizettünk be és arra fizettünk be, hogy nyugodtan fel merjük adni a csomagunkat, nyugodtan utazzunk és ne a bőröndünk miatt aggódalmaskodjunk egész úton, mert biztosan tudhatjuk, hogy ha a mi bőröndünk veszne el, akkor sem érne minket kár, mert a befizetett díjakból kártalanítva leszünk. Általában ez minden biztosítási konstrukció alapja, így a – sok szempontból különleges és kivételes – társadalmi egészségbiztosításé is.

A fenti példa alapján látható, hogy a *társadalmi egészségbiztosítási járulékok* útján befizetett pénztömeg általában kisebb összegeket jelent, mint egy-egy komolyabb megbetegedés *várható kezelési költségei* vagy pontosabban az egész életünkben *várható összes megbetegedéseink és baleseteink összes kezelési költségei*. E költségeket ugyanis még a leggazdagabbak sem biztos, hogy *csak úgy* képesek lennének saját zsebből kifizetni. Ez ugyanis kissé drágább, mint egy elvesztett poggyász vagy egy összetört autó kapcsán felmerülő költségek.

Másrészt aki évtizedek óta sok jövedelemarányos járulékot fizetett, az örülhet, mert a múltjára vonatkozóan, utólagosan, *ex post* már tudhatja, hogy ezek szerint szerencséje volt, és a magas jövedelműek közé tartozott. Ha a múltra vonatkozóan az illető *ex post* már azt is tudja, hogy „*eddig még semmit sem kapott cserébe a befizetett járulékáért*”, akkor duplán örülhet, mert az annak az immár biztos jele, hogy akkor ezek szerint az elmúlt évtizedekben nem ő volt az, akit súlyos baleset ért vagy súlyos megbetegedések miatt kezelni kellett volna. Ezek a dolgok azonban kizárólag csak *ex post*, a *múltban már bekövetkezett* eseményekre vonatkozóan tudhatók bizonyossággal. A probléma lényege éppen az, hogy

- (i) noha a betegségeknek, baleseteknek – múltbeli statisztikai adatok alapján – van *kockázatközösségi szinten kalkulálható %-os bekövetkezési valószínűsége* (ezért lehet társadalmi biztosítási rendszereket felépíteni),
- (ii) azonban ez a *kockázatközösségi szinten kalkulálható százalékos bekövetkezési valószínűség* egy-egy egyén esetében abszolút semmit nem jelent arra vonatkozóan, hogy az adott illető a teljesen bizonytalan jövőben végül is megbetegszik-e vagy sem (ezért kell, hogy az illetőnek biztosítása legyen).

Az a mondas, hogy „*egész életemben fizettem a járulékokat, és még sem kaptam érte semmit*”, nem csak azért súlyos tévedés, mert ezen állítás mögött totálisan összekeveredik az egyéni szinten teljes mértékben *kiszámíthatatlan jövőre* vonatkozó *ex ante nézőpont* a *100%-os bizonyossággal ismert*, mert a *múltban már bekövetkezett* eseményekre vonatkozó *ex post nézőponttal*. Az illető, „*aki egész életében fizette a járulékokat, és mégsem kapott érte cserébe semmit*”, nagyot téved. *Ex ante* ő precízen, pontosan azt kapja, amit minden más polgár:

- (i) része lehet egy társadalmi kockázatközösségnek és társadalmi kockázatkezelő rendszernek, amely elporlasztja az ő személyes kockázatait (és mindenki más kockázatait), és
- (ii) amely épp a kockázatközösség mérete és az egyéni kockázatok lehető legnagyobb mértékű szétporlasztása miatt a létező legolcsóbb, legstabilabb és legbiztonságosabb módon
- (iii) garantálja neki azt, hogy ha netán ő lenne az, akit egy olyan súlyos baleset vagy megbetegedés fog sújtani, amelynek jelenleg csak a százalékos – és egyéni szintre le nem bontható – jövőbeli bekövetkezési valószínűségét ismerjük, akkor nem kell, hogy aggódjon a kor színvonalának megfelelő orvosi ellátása, annak költségei és e költségek egyéni és családi egzisztenciáját fenyegető hatásai miatt,
- (iv) mert mint mindenki más számára, a »*társadalmi együttműködés részeként befizetett járulékokért*« cserébe, a teljes »*össztársadalmi szintű kockázatközösség*« költségére, a »*kölcsönösség elve*« és a »*reciprocitás elve*« alapján a társadalom polgárai, a társadalmi együttműködés keretében neki is (és saját maguknak is) garantálják
- (vi) a »*társadalmi egészségbiztosítás*« rendszerén keresztül, hogy az »*igénybevétel pillanatában fizetésmentes módon*« (»*free at the point of use*«),
- (vii) mindenki más, vele azonos szükségletű polgárral azonos eléréssel és hozzáféréssel hozzájut a számára egészségi állapota alapján orvosilag szüksé-

ges és a kor mindenkori színvonalának megfelelő szakmai tartalmú és minőségű ellátáshoz. Ráadásul a születésétől a haláláig terjedően az egész élete során bármikor bekövetkező összes megbetegedésre, balesetre kiterjed ez a biztosítása, így az összes krónikus népegészségügyi jelentőségű betegsége és állapotra is. (Ezeket az üzleti kockázatkezelést végző privát egészségbiztosítók nem is tudják megfelelően lekezelni, ha a biztosítás kötésekor fennállnak vagy igen nagy a bekövetkezési valószínűségük, mert ismerten fennálló állapotot vagy szinte bizonyosan bekövetkező állapotot jelentenek és nem valamekkora, viszonylag kis valószínűséggel bekövetkező kockázatot).

- (viii) A társadalmi egészségbiztosítás azt is garantálja minden egyes polgár számára, hogy a rendszer mindent megtesz *»teljes körű normál funkcionálóképességének helyreállítása érdekében«*,
- (ix) továbbá társadalmi szintű védelmet kap a betegség vagy baleset *»egyéni és családi csődöt«* és *»egzisztenciális katasztrófát«* okozó hatásai ellen
- (x) és mindezek *»méltóságának, önbecsülésének és szégyenmentes életének alapjait«* leromboló hatásai ellen.

Az tehát, aki „egész életében fizette a járulékokat, és mégsem kapott érte semmit”, „csak” a fenti pontokban felsorolt dolgokat kapja. Ezért óriásit téved, mert a fenti alapvető biztonságot és garanciákat biztosan megkapja egész életére a befizetett járulékaikért cserébe. Meg kell jegyezni, hogy az, aki nem társadalmi egészségbiztosítási járulékot, hanem például CASCO-biztosítást fizet évtizedeken keresztül, szintén alapvetően a *biztonságot*, a *biztonságérzetet* és azt a *garanciát* kapja cserébe, hogy ha ő lenne az, akinek ellopják az autóját, akkor sem kell aggódnia, mert a biztosító kifizeti. Egészen ostobának kell lenni ahhoz, hogy valaki, aki CASCO-biztosítást fizet, azért háborogjon, hogy neki még mindig nem lopta el senki az autóját, így ő még mindig nem kapott semmit cserébe a pénzéért. A lényegyet tekintve precízen pontosan ugyanez a helyzet a *»társadalmi egészségbiztosítással«* és az „egész életemben fizettem a járulékot, s mégsem kaptam érte cserébe semmit” típusú mondással.

Az eddigiek összegzéseként megállapítható, hogy az *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«* által szabályozott társadalmi igazságossági rendszerben *ex ante* minden egyes polgár azonos egészségügyi és baleseti ellátási és egzisztenciális biztonságot kap a befizetett járulékaikért cserébe. Az *»elsődleges prioritású társadalmi javak indexére«* vonatkozó jövőre vonatkozó *ex ante* várakozásai így minden egyes polgárnak nagyjából azonosak. *Ex post*, a múltban már *ténylegesen bekövetkezett események* alapján azonban *már teljes bizonyossággal* meg tudhatjuk, hogy kik voltak azok a kevésbé szerencsések, akiknél a tényleges szükségleteik alapján nyújtott ellátások miatt az *»elsődleges prioritású társadalmi javak indexe«* végül is sajnálatos (és esetenként tragikus) módon eltér a többiekétől, mert súlyos baleset vagy súlyos megbetegedések sújtotta őket.

Mindez azt jelenti, hogy az a kritika, amely szerint az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* túlzottan *inflexibilisek* lennének, mert nem képesek kellőképpen kezelni az *»egyéni szükségletek«* és *»capability«* jelentős egyéni eltéréseit, és ehelyett az *egyéni »capability«* mérése és *»interperszonális össze-*

hasonlítása» alapján kellene felépíteni egy, az egyéni »*capability*» eltérései alapján *differenciált* igazságossági rendszert, nem áll meg s nem is értelmezhető. Az »*egészségi és egészségügyi ellátási szükségletek*» és az ebből e téren eredeztethető »*capability*» igen jelentős eltérései *ex ante* nem jósolhatók meg. Az »*igazságosság két elvével*» és az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*» rendszerével viszont, mint láttuk, teljes mértékben lekezelhetők az ellátási szükségletek jelentős egyéni eltérései. *Ex post* az »*elsődleges társadalmi indexe*» az egyéni egészségi szükségletekhez egyénileg teljes mértékben igazodó és a *ténylegesen előállt szükségleteknek* megfelelően eltérő, egyénileg differenciált képet fog mutatni. Másképp: *ex post* pontosan egy olyan, nagymértékben az *egyéni szükségletek eltérései szerint differenciált*, tényleges igénybevételi mintázatot fogunk látni, mint amilyent látni szerettünk volna egy, a »*capability*» mérésén és »*interszónális összehasonlításán*» alapuló rendszerben.

Az »*igazságosság két elve*» által szabályozott, »*szükségletalapú társadalmi egészségbiztosítási rendszerben*» valójában az egyes polgárok tényleges és aktuális egészségi állapotából erednek az ellátási szükségletek. Ezek pedig mintegy a *folyamatba beépült módon* folyamatosan, újra és újra értékelésre kerülnek. Például az egészségügyi, orvosi ellátás esetében mindannyiszor ez történik, ahányszor az adott polgár panaszával orvoshoz fordul. Az »*egyéni egészségi szükségleteknek*», illetőleg »*capability*» megfelelő, *kellően fair és flexibilis differenciálás* valójában nem az egyéni »*capability*» előzetes – jósoló jellegű – felmérésén és »*interszónális összehasonlításán*» keresztül oldható meg, azon egyszerű oknál fogva, hogy mint írtuk, a különböző betegségek, balesetek »*jövőbeli bekövetkezési valószínűségeit*» tudjuk ugyan kalkulálni, de *csak populációs szinten* (vagy egyes kockázati csoportok szintjén). Egy-egy konkrét személyre vonatkozóan azonban nem tudjuk megmondani előre, hogy akármekkora megbetegedési vagy baleseti kockázat esetén az adott konkrét személlyel ténylegesen mi fog történni a jövőben. Magyarán azt meg tudjuk mondani, hogy 100 emberből várhatóan hányan fognak megbetegedni egy adott betegségben, azt azonban nem tudjuk megmondani, hogy név szerint kik lesznek ők ebből a 100 emberből. Ezért nem is lehet előzetes felmérések alapján *ex ante* eltérő indexeket megállapítani *előre* az egyes személyek vonatkozásában. Ha azonban a rendszer a »*szükségletalapú ellátás elvének*» megfelelően működik, akkor a *már ténylegesen előállt szükségletek* megfelelő megállapításán és megfelelő ellátásán keresztül, mintegy a teljes folyamatba beépült módon, folyamatosan az eltérő egyéni szükségletekhez, illetve »*capability*»-khoz igazodóan differenciált ellátás (azaz »*elsődleges prioritású társadalmi javakból*» való részesedés, »*index*») valósul meg.

Az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*» *flexibilitására* vonatkozó fenti három jellemző figyelembevételével a következő kérdés az, hogy végső soron hogyan is alkalmazzuk és érvényesítsük az »*igazságosság két elvét*» a társadalmi együttműködésben »*normál funkcionáló képességgel*» résztvevő azon polgárok »*egészségi és egészségügyi szükségletei*» esetében, akiknek valamely megbetegedés vagy baleset miatt a »*normál funkcionálóképessége*» egy-egy átmeneti időtartamra a minimálisan szükséges szint alá esik vagy éppen megszűnik.

E kérdés, azaz az egészségügyi ellátással kapcsolatos problémakör részleteit alapvetően az »igazságossági elvek« érvényesítésének harmadik szakaszában, a »törvénykezési szakaszban« lehet és kell részleteiben meghatározni és szabályozni, az »eredeti kiindulási állapot«, majd az »alkotmányozó, felhatalmazó« szakaszokban rögzített igazságossági alapelvek által meghatározott keretek között. Ennek oka, hogy alapvetően csak a »törvénykezési szakaszban« állnak rendelkezésre azok az információk, amelyek alapján a részletek szabályozása elvégezhető, ráadásul számos ok miatt a szabályozás számos részlete szinte folyamatosan *finomhangolásra*, módosításokra szorul, például az újabb technológiák és újabb eljárások folyamatos megjelenése miatt, vagy akár a társadalom gazdasági és egyéb körülményeinek bizonyos változásai miatt.

Ez, a részletek szabályozására vonatkozó praktikus és sok tekintetben technikai megfontolás azonban egyáltalán nem jelenti, és nem is jelentheti azt, hogy a »polgárok egészségének az ügyét« teljes egészében csak a »törvénykezési szakaszra« hagyhatnánk. Ebben a szakaszban ugyanis csak egy-egy kormányzati ciklusra vonatkozó rövid, átmeneti felhatalmazás alapján gyakorolják az alacsonyabb szintű »közönséges hatalmat« (*»ordinary power«*) az aktuális választásokon többséget szerzett politikai erők, és ebben a »törvénykezési szakaszban« az ügyek folyamatosan ki vannak téve az aktuális pártpolitikai és hatalmi csatározásoknak, azok minden következményével és esetenként kiszámíthatatlan eshetőségeivel együtt. Ugyanakkor a »társadalom minden egyes polgára« egészségének az ügye és ennek a kapcsolódó alapvető biztonsági és igazságossági vonzatai pártpolitikai szempontoktól függetlenül »minden egyes polgár« élete, egészsége, életminősége és biztonsága szempontjából az egyik kiemelten fontos ügy. A betegségeknek ugyanis nincs pártpolitikai hovatartozása. Az emberek, mint irtuk, nem választják a társadalmat, hanem beleszületnek. Születésükkel belekerülnek a »társadalmi szerződés« alapján működő »társadalmi együttműködés« rendszerébe.

E rendszer »alapvető társadalmi igazságossági háttérintézményei« a polgárok számára »egész életútjukra vonatkozóan« bizonyos kötelezettségeket támasztanak minden egyes polgár felé a nagykorúságuk elérését követően (hogy csak a legnyilvánvalóbbat vegyük, ilyen például az adó- és járulékfizetés), és cserébe a »társadalmi szerződés« alapján, a »társadalmi együttműködés« lényegi részeként, a »polgárok egész életútjára vonatkozóan« biztosítanak számos, az »elsődleges prioritású társadalmi javak« közé tartozó dolgot (oktatás, egészségügy, nyugdíj és a hasonlók) minden egyes polgár számára az »össztársadalmi szintű morális kötelezettség« kötelező teljesítése során. E kötelezettségek jelentős része természeténél fogva olyan, hogy a társadalom adott polgára most azért fizet, mert majd valamikor (az elkövetkező 50-70 év során) a szükségleteinek megfelelő ellátásban részesül. Ezért egy ma újonnan létrejött kötelezettség teljesítése 50-70 évre való előre tervezést is igényel, mert lehet, hogy a teljesítésre akkor kell sort keríteni. E rendszerek esetében ezért (i) a »rövid táv 3-5 év«, (ii) a »közép táv« a »generációváltásnak megfelelő mintegy 25-30 év«, (iii) a »hosszú táv« a »generációs élettartamnak megfelelő 60-70 év«.

Ezért sem lehet ezeket a rendszereket csak a »törvénykezési szakaszban« és csak az e szakasznak megfelelő »közönséges hatalom« (*»ordinary power«*)

szintjén szabályozni. Ezzel ugyanis ezeket az »*alapvető társadalmi igazságossági háttérintézményeket*« és a hozzájuk kapcsolódó »*elsődleges prioritású társadalmi javakat*« túlzott mértékben és inadekvát módon kitennénk a *csak 4 éves kormányzati ciklusok* logikáját követő, *dominánsan aktuális és igen rövid távú* pártpolitikai, hatalmi és egyéb érdekeknek és az ezeknek megfelelő napi politikai folyamatok összes – és esetenként kifejezetten veszélyes – *eshetőségének*. Ez alapvetően aláássa ezen rendszerek működésének hosszú távú stabilitását, kiszámíthatóságát, és folyamatosan a »*társadalmi szerződés*« »*politikailag és morálisan illegitim*« és *illetéktelen* felrúgásához vezethet. Egy Konfuciusznak (i. e. 551–479) tulajdonított régi kínai közmondás szerint:

Ha a terved egy évre szól, akkor termessz rizst. Ha a terved néhány évtizedre szól, akkor ültess fákat. Ha a terved száz évre szól, akkor iskoláztasd és tanítsd a gyermekeket.

Régi kínai közmondás (i. e. 6. sz. körül)

Emellett vegyük észre azt is, hogy a »*folytonosan egymásra lapolódó generációk*« által *folyamatosan* megvalósított »*társadalmi együttműködésnek*« és »*tisztes séges feltételrendszerének*« integráns része és alapvető követelménye, hogy minden aktuálisan aktív generáció folyamatosan fejlessze, de minimum megőrizze az utána következő generációk számára azokat az »*alapvető társadalmi igazságossági háttérintézményeket*«, amelyeket az előző generációk felépítettek és rájuk hagytak.

Pusztán csak a »*törvénykezési szakaszban*« és a »*jogalkalmazó szakaszban*«, a »*közönséges hatalom*« (»*ordinary power*«) szintjén mindezek az »*alapvető társadalmi igazságossági háttérintézmények*« megőrzésével és hosszú távú stabilitásával és kiszámíthatóságával kapcsolatos alapkövetelmények nem biztosíthatók. A »*törvénykezési szakasz*« és a »*közönséges hatalom*« (»*ordinary power*«) ugyanis kizárólag csak »*a nép*« (»*We the People*«) »*alkotmányozó, felhatalmazó hatalma*« (»*constituent power*«) által meghatározott keretek között működhet. Márpedig a »*társadalmi szerződés*« és az »*igazságosság elveit*« megvalósító és érvényesítő »*alapvető fontosságú társadalmi igazságossági háttérintézmények*« lényegi kérdései evidens módon az »*alkotmányozó, felhatalmazó hatalom*« (»*constituent power*«) szintjéhez tartoznak. Ezért e kérdéseket egyedül csak a »*közönséges hatalom szintjén*« és csak a »*törvénykezési szakaszban*« morálisan és politikailag legitim módon felülmíri nem lehet, mert az a »*társadalmi szerződés*« *illetéktelen és illegitim* felrúgását jelentené egy ilyen felhatalmazással nem rendelkező, átmeneti időszakra megválasztott testület és hatalom által.

Ez nem csak elmélet. Számos ország számos negatív tapasztalata empirikus igazolását is adja annak, hogy (a) ha az »*alkotmányozó, felhatalmazó szakaszban*« és e szakasz »*alkotmányozó, felhatalmazó hatalmi*« (»*constituent power*«) szintjén és szakaszában elmulasztják ezen alapvető jelentőségű társadalmi igazságossági és végső soron a »*reciprocitás és kölcsönösség elvét*« és a »*politikai szintű társadalmi igazságosság elveit*« érvényesítő »*alapvető háttérintézmények*« hosszú távú, kiszámítható és stabil működését garantáló alapjait az »*alkotmányozó, felhatalmazó hatalommal*« és az ennek megfelelő »*alkotmányozó,*

felhatalmazó szakaszban» alkalmas módon rögzíteni és körbebástyázni, (b) akkor a »közönséges hatalmat« (*»ordinary power«*) gyakorló »törvénykezési szakaszban«, illetve a még alacsonyabb, »jogalkalmazási, kormányzati hatalmi szinteken« időről időre olyan, sok esetben technikainak tűnő intézkedések történnek, (c) amelyek végső soron ezen rendszerek alapjait ássák alá, és hosszú távon kiszámítható, átlátható és stabil működését rendítik meg, s ezzel tulajdonképpen a »társadalmi szerződést« rúgják fel egyoldalú, »morális és politikai értelemben illegitim« és illetéktelen módon.

A nagy kihívást ugyanakkor az jelenti, hogy ezen »alapvető jelentőségű társadalmi igazságossági háttérintézmények« működése számos olyan lényegbeli szakmai, szakpolitikai és technikai részlet szabályozását igényli, amelyeket alapvetően a »törvénykezési szakaszban« vagy a »jogalkalmazási szakaszban« lehet csak szabályozni. E probléma úgy oldható meg, ha az alapvető fontosságú alapelveket és az »alapvető háttérintézmények« lényegbeli alapjait, keretfeltételeit az »alkotmányozó szakaszban« határozzuk meg, míg az e keretek közötti részletek szabályozását a »törvénykezési szakaszra« hagyjuk. A cél az »alapvető társadalmi igazságossági háttérintézmények« alapelveinek, alapvető céljainak és kötelességeinek, alapjainak az »alkotmányozó, felhatalmazó szinten« való rögzítése, körbebástyázása és védelme oly módon, hogy ugyanakkor kellő rugalmasság és mozgástér maradjon arra, hogy a folyamatosan változó körülményeknek megfelelően az így rögzített keretek között a »törvénykezési szint« és a »jogalkalmazási, kormányzati szint« az alacsonyabb szintű »közönséges hatalmával« (*»ordinary power«*) is el tudja végezni a szükséges részletszabályozásokat. Ez azonban nem keverendő össze azzal, amikor az ilyen alacsonyabb szintű »közönséges hatalommal« magát az »alapvető háttérintézmények« alapjait, alapelveit és kereteit próbálja meg egy-egy adott hatalom illetéktelenül és illegitim módon átírni, vagy aláásni.

Azt kell érteni, hogy mindazt, amit az »alkotmányozó, felhatalmazó hatalommal« ezen az alkotmányos szinten rögzítünk, egyszersmind ki is vonjuk a napi aktuálpolitikai és hatalmi csatározások színteréről, és mintegy biztonságba helyezzük ezen aktuálpolitikai folyamatok esetenként kiszámíthatatlan eshetőségeinek a hatásai és következményei alól. Ugyanakkor épp emiatt, ha túlzottan sok pontot rögzítünk az alkotmányos szinten, az túlzottan bemerevítheti és alkalmazkodásképtelenné teheti a rendszert.

Összegezve: (i) a polgárok átmenetileg megromlott »teljes körű normál funkcionálóképességük helyreállításával«, (ii) az »önbecsülésük, méltóságuk, és szegénymentes életük társadalmi alapfeltételeinek a biztosításával«, (iii) valamint a »megbetegedések által okozott egzisztenciális katasztrófa helyzetektől való védelemmel« kapcsolatosan (a) az »igazságossági elvek«, (b) az »elsődleges prioritású társadalmi javak«, (c) a »polgárok jogos morális elvárásai« és (d) a »társadalom morális kötelezettségei« nem a »törvénykezési szakaszban«, hanem az »eredeti kiindulási állapot szakaszában«, illetve az »alkotmányozó, felhatalmazó szakaszban« rögzítendők.

Ezeket a társadalmi együttműködés tisztességes és igazságos feltételrendszeréhez tartozó és a »polgárok jogos morális követeléseit« garantáló alapvető

»igazságossági elveket« és »társadalmi morális kötelezettségeket« nem lehet kitenni a »törvénykezési szakasz« napi pártpolitikai vitáinak és eshetőségeinek. Ezért ezeket az »alkotmányozó szakaszban« rögzíteni kell, ha úgy tetszik „*kőbe kell vésni*”. Az intézményrendszer működését szabályozó számos fontos szakmai, szakpolitikai és technikai részlet szabályozását viszont a »törvénykezési szakaszban«, illetve a »jogalkalmazási szakaszban«, a »közönséges hatalom« (*»ordinary power«*) szintjén kell megoldani az »alkotmányozó szakaszban« az »alkotmányozó, felhatalmazó hatalommal« (*»constituent power«*) meghatározott alapelvek és alapfeladatoknak megfelelően és az ott meghatározott keretek között. Ez egyben kijelöli a »közönséges hatalom« gyakorlásának »morálisan és politikailag legitim« kereteit és illetékességét is.

Rendkívül fontos a »közcélok« és »magáncélok«, »közérdekek« és »magánérdekek«, valamint a »köz célú társadalmi kockázatkezelés« és a »magáncélú üzleti kockázatkezelés« bármilyen formában való összekeverésének az *explicit*, alkotmányos szintű tilalma, ezen »alapvető társadalmi igazságossági háttér-intézmények« tekintetében; (különösen magas korrupciós potenciállal rendelkező társadalmakban).

Az »alkotmányozó, felhatalmazó szakban« meghatározott alkotmányos szintű keretek között, de mégiscsak a »törvénykezési szakban« kell meghatározni és szabályozni annak a *részleteit*, hogy hogyan is szükséges a társadalmi együttműködésben »teljes körű normál funkcionálóképességgel résztvevő« szabad és egyenlő polgárok egészségi és egészségügyi ellátásával kapcsolatos szükségletei kielégítése során alkalmazni az »igazságosság elveit« az olyan esetekben, amikor egy-egy megbetegedés vagy baleset miatt az adott polgár »teljes körű normál funkcionálóképessége« egy átmeneti időtartamra egy olyan *minimum szint* alá kerül, amely átmenetileg lehetetlenné teszi a társadalmi együttműködésben való részvételét.

Az »igazságosság két elvének« az ilyen esetekben történő gyakorlati alkalmazása és érvényesítése számos olyan dologtól és információtól függ, amelyek csak a »törvénykezési szakaszban«, illetve a »jogalkalmazási szakaszban« állnak rendelkezésre. Ilyenek például az egyes megbetegedések előfordulási gyakoriságára, közvetlen oki tényezőire, egyéb okaira, lefolyására, a kor színvonalának megfelelő kezelési eljárásaira, az alkalmazható technológiákra vonatkozó információk vagy a balesetek előfordulási gyakoriságára, típusaira, okaira vonatkozó adatok és számos egyéb, az adott társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai körülményekkel összefüggő szempont, például hogy a lehetséges beavatkozások közül kulturális értelemben egyáltalán mi az, ami elfogadható a polgárok számára (*»acceptability«* mint rendszerszervezési kritérium).

Összességében a rendszer adekvát és az »igazságosság két elvét« a napi működésben is érvényesítő szabályozásához számos olyan adat, információ és részlet ismerete szükséges, amely sem az »eredeti kiindulási állapotban«, sem az »alkotmányozó, felhatalmazó szakaszban« nem áll rendelkezésre, vagy ha rendelkezésre is áll, lehet tudni, hogy a dolgok számos fontos aspektusát tekintve időben viszonylag gyorsan változhat (és ezért képesnek kell lenni a részletszabályozás ezen változásokhoz való rugalmas hozzáigazítására). A »tör-

vénykezési szakaszban» viszont már minden olyan információ rendelkezésre áll, amely az »alkotmányozó szakaszban» rögzített kötelezettségeknek megfelelően és az alkotmányos keretek között lehetővé teszi

- (i) az »egészségi és egészségügyi szükségletek« kielégítése kapcsán az igazságosság elveinek a gyakorlati érvényesítését;
- (ii) az »egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők« igazságos és tisztességes megoszlására irányuló »multiszektoriális egészségpolitika« kialakítását és megvalósítását;
- (iii) megfelelő népegészségügyi, egészségfejlesztési, egészségmegőrző, betegségmegelőző programok kidolgozását és végigvitelét;
- (iv) az egészségügyi ellátórendszerre és annak a különböző szintjeire vonatkozó szakpolitikák kialakítását és megvalósítását;
- (v) a kapcsolódó szabályozási feladatok elvégzését;
- (vi) valamint az »ember és egészségközpontú, összehangolt egészségi és gazdasági tervezési rendszer« részeként megvalósítandó »emberközpontú költségvetéstervezési, költségvetési döntések« meghozatalát.

Idézzük fel, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexét« a polgárok várakozásainak és elvárásainak a szintjén rögzítettük, *ex ante*, nem pedig a ténylegesen igénybe vett vagy veendő javak kapcsán. Ez az »elvárásokhoz rögzített-ség« – szemben az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexének« állítólagos »inflexibilitására« vonatkozó kritikákkal – valójában rendkívüli flexibilitást biztosít ahhoz, hogy az igazságossági elvek érvényesítésekor a ténylegesen igénybe vett »elsődleges prioritású társadalmi javakat«, azaz ebben az esetben az egészségügyi szolgáltatásokat a polgárok tényleges egészségi állapota alapján meghatározható és nagy egyéni variációkat mutató egészségi szükségleteihez igazítsuk. A »kor színvonalának megfelelő színvonalú és az egészségi szükségleteknek megfelelő, azonosan hozzáférhető univerzális ellátási jogosultság« valójában az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexének« »a polgárok elvárásaihoz, várakozásaihoz való« *ex ante* rögzítését jelenti. Ez minden egyes polgár esetében azonos jogosultságot és így az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexére« vonatkozó »azonos jogos elvárást, várakozást« jelent. Az, hogy mindebből végső soron ki mennyit vett igénybe a tényleges egészségi szükségletei alapján, azt élete végén visszatekintve, *ex post* állapíthatjuk meg. Ez teszi lehetővé az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexének« nagyfokú flexibilitását és az egyéni egészségi szükségletekhez vagy ha úgy tetszik, »capabilitykhez« való igazítását.

Rögzítsük: az *ex ante* azonos és egyenlő jogosultságok és várakozások teljesen kompatibilisek a nagymértékben eltérő egészségi szükségletek alapján ténylegesen igénybe vett egészségügyi szolgáltatások nagymértékű »*ex post*« eltéréseivel. Gyakorlati, technikai szempontból ezt az egészségi szolgáltatások társadalmi biztosítási²⁹ alapra helyezése és a társadalmi kockázatkezelés során az

²⁹ Korábban már többször kifejtettük, itt csak emlékeztetünk rá: a probléma tárgyalásának ezen a szintjén irreleváns a szakpolitikai nyelven (a) járulékfizetésen (= címkézett adó; »earmarked-tax«; »hypothecated tax«) alapuló »társadalmi egészségbiztosítás« és (b) az »általános adóbevételekből« finanszírozott »állami egészségi szolgálatok« által megva-

egyéni kockázatok egyetlen társadalmi szintű kockázatközösségbe való szervezése, illetve szétporlasztása teszi lehetővé. Minél nagyobb a kockázatközösség mérete, annál jobban lehet szétporlasztani a kockázatokot, és annál stabilabb a kockázatközösség, továbbá annál kisebb mértékű egyéni tehervállalás mellett annál szélesebb körű ellátásokat lehet megszervezni, stabilan működtetni, finanszírozni. Ez az egyik technikai jelentősége a társadalmi szintű kockázatkezelésen és a társadalmi szintű kockázatközösségen alapuló társadalmi egészségbiztosításnak, amellel hogy csak így lehet a releváns kockázatok kezelésére fókuszálni az irreleváns üzleti kockázatok kezelése helyett.

Ugyanakkor a polgároknak nem csak »egészségi és egészségügyi ellátási szükségleteik« vannak. Ezért mindenkoron létezik egy felső határa annak, hogy az adott társadalom számára adott időszakban rendelkezésére álló privát és társadalmi javakból és erőforrásokból mégis mennyit, illetve mekkora részt lehet fordítani az egészségi és egészségügyi szükségletek kielégítésére. Vegyük észre, hogy ez a kitétel az összes privát és társadalmi erőforrásra és egyéb dologra vonatkozik. Az »egészségi szükségletek« kielégítésének korlátait olyan alapvető »társadalmi igazságossági jelentőségű« szükségletek kényszerítik ki, mint például a gyermekek megfelelő kisgyermekkori fejlesztése, táplálása, nevelése, oktatása, a megfelelő középfokú és felsőoktatás, a munkaerő folyamatos újratermelése, szakképzése, átképzése, a rokkantak, idősök, munkanélküliek megfelelő társadalmi biztosítása, bizonyos alapvető fontosságú többeberuházások vagy az amortizáció miatti eszköz és tőke visszapótlása, a belbiztonság, a külső határok védelme és a nemzetbiztonság vagy a lakhatási szegénység kivédésére megfelelő lakhatási programok és a hasonlók.

Mindezt figyelembe véve, ha elviekben meg akarjuk határozni azt, hogy mégis hol van az elvi határa az egészségi szükségletek kielégítésére fordított társadalmi erőforrásoknak »az igazságosság mint tisztességesség két igazsá-

lósított »társadalmi egészségbiztosítás közötti különbségek részletezése. A probléma tárgyalásának ezen a szintjén tudatosan elkerüljük, hogy ilyen szakpolitikai részletekbe belegabalyodjunk. Ez ugyanis a dolgok lényege felől tereli el a figyelmet másodlagos jelentőségű és kívülről állók számára egyre nehezebben követhető technikai részletkérdések irányába. Ezen írás műfaja, alapvető céljai és a probléma tárgyalásának szintje szempontjából minden »egységes, egyszervezetű, kötelező részvételű, egységes társadalmi kockázatközösségen és társadalmi kockázatkezelésen alapuló rendszert« »társadalmi egészségbiztosításnak« nevezünk, független attól, hogy »általános adóbevételekből«, »címkézett adókból« (»earmarked tax«, »hypothecated tax«), vagy külön alapba befolyó »járulékokból« történik-e a források előteremtése. Az egy külön, nagy terjedelmű elemzést igényelne, hogy mik ezen rendszerek különbségei, előnyei és hátrányai. Ebben azonban itt nem tudunk belemenni. A külön alapba befolyó járulékokból finanszírozott klasszikus társadalmi egészségbiztosítási rendszerekről sokan azt gondolják, hogy lényegesen függetlenebbek a napi politikától, és a mindenkori kormány ilyen rendszerekben „nem tudja másra költeni az emberek egészségére szánt forrásokat”. E kérdésbe itt nem akarunk belemenni, mert sok bonyolult és trükkös mélytechnikai probléma van e kérdések körül.

gossági elve» által szabályozott, »jól elrendezett társadalomban«, akkor a következőt mondhatjuk: az »eltérési elvet« irányadónak véve, az egészségi szükségletek kielégítésére fordított társadalmi erőforrások felső határát az szabja meg, hogy melyik az az egészségügyi ráfordításmérték, amikor a »társadalom legkevésbé kedvező helyzetben lévő tagjainak« az »elsődleges prioritású társadalmi javak összességének indexére« vonatkozó várakozása már romlik, ha további privát és társadalmi erőforrásokat és javakat fordítunk az egészségi szükségletek kielégítésére.³⁰ Azok a döntések, amelyek ennek az elvi aránynak és egyensúlynak a beállításához és folyamatos újraértékeléséhez szükségesek, nagymértékben függenek az adott társadalom adott időszakára jellemző gazdasági, társadalmi viszonyoktól, illetőleg az »egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők« konkrét állapotjellemzőitől és megoszlásától, nép-egészségügyi és epidemiológiai adatoktól, illetőleg a *technikailag lehetséges* és a kor színvonalának megfelelő orvostechnológiai eljárásoktól és ezek költségeitől. Ezért az *alkalmas finanszírozási szintet* és számos ehhez kapcsolódó tervezési eljárást és szabályozást csak az ezen dolgokra vonatkozó aktuális információk alapján lehet meghatározni, mely információk csak a »törvénykezési szakaszban«, illetőleg a »jogalkalmazási szakaszban« állnak rendelkezésre, ezért szükségképp és elsősorban a »törvénykezési szakaszra« marad ez a feladat és a rendszer részleteinek kibontása és szabályozása.

A polgárok által megválasztott képviselők a polgárok legjobb érdekeit kell képviseljék. A választott képviselők, a politikusok kötelesek ebből a szempontból vizsgálni azt, hogy az »igazságosság két elve« hogyan fejthető ki és alkalmazható még részletesebben ezekre a problémákra az »alkotmányozó, felhatalmazó szakaszban« rögzített alapelvek és szabályok keretei között.

Ezekben a kérdésekben az alkotmányban már rögzített »lényegi alkotmányos kérdések« alapján a választott képviselőknek, a politikusoknak abból kell kiindulni, hogy az őket megválasztó és fenntartó »szabad és egyenlő polgárok

³⁰ Vegyük észre azt is, hogy ez az elv, legalábbis a *logikai szerkezetét tekintve*, analóg a »makrogazdasági allokációs hatékonyság« kritériumával. Ez utóbbi azt mondja ki, hogy akkor jön létre az erőforrások egyes ágazatok közötti megosztásának a makrogazdasági allokációs hatékonysága, amikor egy adott szektorra/ágazatra fordított további egységnyi többleterőforrás által előidézett társadalmi többlethaszon minden szektor/ágazat esetében azonos lenne. Szakszargonban: amikor a »marginal social cost« és »marginal social benefit« hányadosai minden ágazatban/szektorban azonosná válnak (BARR, 2012). Itt csak analógiáról és a logikai szerkezet azonosságáról van szó. Ez a »makrogazdasági allokációs hatékonysági« koncepció a »haszonelvű igazságelméleteken« alapuló »jóléti állami közgazdaságtanhoz« (»welfare economics«) tartozik, amelytől lényegileg tér el az »igazságosság mint tisztességesség koncepciója«. A legjelentősebb eltérés, hogy az »igazságosság mint tisztességesség« – ellentétben a »haszonelvű igazságelméletekkel« és a »jóléti állammal« – nem átlagos vagy aggregált jólétet, hasznosságot akarunk maximálni, hanem minden egyes polgár esetében el akarjuk érni a szabad és egyenlő polgári státusz fenntartásához szükséges minimumot. Ezért lényegileg más a jelentése a »marginal social benefit/marginal social cost« aránya versus a legkedvezőtlenebb helyzetű csoport »elsődleges prioritású társadalmi javak indexére« vonatkozó összesített várakozásának a csökkenése« között.

egész életútjukon át a társadalom teljes funkcionálóképességgel résztvevő polgárai» kell legyenek. A részletes szabályozás kialakításakor is arra a kérdésre kell keressék a választ, hogy mi minden szükséges ahhoz, hogy ez az alapvető norma érvényesüljön, és a polgárok valóban szabad és egyenlő személyként, valóban teljes életükön át, valóban teljes körű normál funkcionálóképességgel részt is tudjanak venni a társadalmi együttműködésben.

Keresztmetszeti kép versus hosszmetszeti, longitudinális nézőpont. A polgárok képviselői elméletileg vagy egy *keresztmetszeti*, vagy egy *longitudinális nézőpontot* és *szemléletet* vehetnének fel. Ebből, mint látni fogjuk, a »*keresztmetszeti nézőpont és szemlélet*« elméletben lehetséges, de elvi és gyakorlati értelemben hibás. A »*longitudinális nézőpont és szemlélet*« az, ami mind elvileg, mind gyakorlatilag helyes, és ezért minden esetben a »*longitudinális szemlélet*« szerint kell eljárni az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« »*igazságossági elveinek*« a »*törvénykezési szakaszban*« való érvényesítésekor az »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletek*« és az azok kielégítéséhez szükséges »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« helyes arányának a meghatározásával kapcsolatosan:

- (i) A keresztmetszeti nézőpont és szemlélet. Az egyik egy keresztmetszeti nézőpont, amikor egy adott időszakban (mint keresztmetszeti képben) megnézik az aktuális korcsoportok és esetleg más releváns csoportok szükségleteit az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« összessége tekintetében, és részben ezen szükségletek és kielégítésükre szolgáló javak, részben az érintett csoportok között próbálnak meghozni többé-kevésbé jó döntéseket. Az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának*« és az »*igazságosság elveinek*« az érvényesítése szempontjából ez az az eljárás, amely elsőre kézenfekvőnek tűnik, ámde mégis teljességgel elfogadhatatlan. Nincs alapja az egyes korcsoportok közötti differenciálásnak, hisz mindenki ugyanazon társadalom ugyanolyan szabad és egyenlő polgára, és minden egyes polgár teljes körű normál funkcionálóképességének a megőrzése, helyreállítása egyformán fontos, és egyformán fontos is kell, hogy legyen a polgárok által megválasztott, fenntartott és eltartott politikusok számára. A keresztmetszeti nézőpontot felvéve azonban óhatatlanul tág tere nyílik a korcsoportok és társadalmi csoportok közötti önkényes és megindokolhatatlan különbségtételeknek, továbbá elsikad a generációk közötti és a különböző társadalmi csoportok közötti szolidaritás érvényesítésének a kötelezettsége és így a »*reciprocitás és a kölcsönösség elveinek*« az érvényesülése is. Lényegében önkényes és hasraütésszerű döntések születnek, amelyek megalapozottsága, legitimitása, igazságossága és tisztességessége több mint megkérdőjelezhető.
- (ii) A longitudinális nézőpont és szemlélet. Az előző megoldás helyett, az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójával*« az a módszer konzisztens és ezért azt a módszert *kell* alkalmazni, amely longitudinális metszetben próbálja a szükségleteket és a releváns »*elsődleges prioritású társadalmi javakat*« összhangba hozni. Mit is jelent ez? Praktikusan fogalmazva, ez a »*longitudinális nézőpont és szemlélet*« úgy állítható elő, ha a választott képviselők egy-egy polgár teljes életútját gondolják végig a szü-

letéstől, a gyermekkoron, ifjúkoron, felnőttkoron és időskoron át a halálig, és egy-egy ilyen életutat az emberi életút egyes szakaszaira és az egyes élethelyzetekre jellemző problémákra vonatkozó releváns és bárki által elérhető információk alapján „józan paraszti ésszel” végiggondolva megállapítják, hogy az egyes *életszakaszokban* vagy *élethelyzetekben* melyek azok a jellegzetes és »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletek«, amelyekre az egyes polgároknak az adott *életszakaszukban* vagy *élethelyzetükben* szükségük van ahhoz, hogy (a) a társadalomnak a »*társadalmi együttműködésben*« »teljes körű normál funkcionáló képességgel részt vevő«, »szabad és egyenlő polgáraitaként« élhessenek, (b) továbbá önbecsülésük, méltóságuk és szegyenmentes életük társadalmi alapfeltételei biztosítottak legyenek. Nem kell túl bonyolult dolgokra gondolni! Bizonyos alapvető ismeretek, alapvető tisztességesség, megfelelő képzelőerő, a mások helyzetébe való empatikus beleérző-képesség és átlagos intelligenciaszint birtokában némi gondolkodás után bárki körvonalmazni tudja saját magában, hogy például (a) mégis mire lehet szüksége egy kisgyermeknek a zavartalan testi, lelki fejlődéséhez, (b) vagy mégis mire lehet szüksége az iskoláskor különböző szakaszaiban a gyermekeknek született képességeik, tehetségük kibontakoztatásához; (c) vagy mégis mire lehet szüksége azoknak a családoknak, ahol a családot fenntartók hirtelen elvesztik a munkájukat, vagy ahol súlyos baleset éri őket, vagy megrokkannak, vagy egy súlyos megbetegedés éri őket; (d) vagy mégis mire lehet szüksége annak, aki időskora miatt már nem képes nap mint nap a saját munkájával előteremteni a létezéséhez szükséges jövedelmet, netán még egy-két krónikus megbetegedésben is szenved. Ez nem egy teljes lista. Mindössze illusztrálni akartuk azt, hogy sem omnipotensnek, sem háromdiplomás akadémikusnak nem kell lenni ahhoz, hogy bárki, az elérhető információk begyűjtésével, a »*két erkölcsi képességének*« (értelmi képességek és igazságosságérzet képessége) és bizonyos »*morális és politikai jelentőségű emberi érzéseinek*« és *képzelőerejének*, valamint *lelkiismeretének* együttes felhasználásával meglehetősen jól képes körvonalmazni az egyes életszakaszokra, élethelyzetekre jellemző »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségleteket«.

Ez fajta »*longitudinális szemlélet és nézőpont*« és problémafelvetés egyrészt kizárja azt, hogy adott választott képviselő, politikus bármely korcsoport iránti preferenciája alapján aránytalanul az egyik vagy egy másik korcsoport javára döntsön (például nyugdíjmelés az óvodák fejlesztése helyett vagy fordítva). Ezzel a *longitudinális szemlélettel* az »*alapvető társadalmi igazságossági háttérintézmények*« és a különböző szakpolitikák, valamint bonyolult összefüggéseinek és kölcsönhatásainak, továbbá a »*generációk közötti solidaritás*« mélyebb aspektusainak az elmélyült ismerete és átlátása nélkül is egy *pártatlan, kiegyensúlyozott, arányos, értelmes és igazságos, tehát tisztességes* döntési mintázathoz vezet. Ezzel a kötelező »*longitudinális szemlélettel*« ugyanis minden egyes élethelyzetre végiggondolható a »*szabad és egyenlő polgárok teljes körű normál funkcionálóképességhez*« minimálisan szükséges küszöbértékekből álló szint, amelyet mindenképpen biztosítani kell »*minden egyes polgár szá-*

mára». Ezek összességében az »elsődleges prioritású társadalmi javaknak« egy olyan *indexéhez* vezetnek, amelyben minden egyes polgár e szempontból releváns szükségletei egy elegendően magas szinten kielégíthetők.

Az alapgondolat az, hogy vegyük a fáradságot, és kényszerítsük rá magunkat arra, hogy úgy tekintsünk mások különböző életszakaszainak vagy élethelyezeteinek a problémáira, mintha az a mi várható életutunk során akár a mi problémánk is lehetne. Itt a *képzelőerő*, az *empatikus beleérzés*, a *belegondolási* és *együttérzési* képességeink hiányosságain kívül még az *önmagunk sérthetetlenségébe vetett téves hitünk* és a *gondolkodási tunyaságunk* jelenthet problémát. Ha az önmagunk sérthetetlenségébe vetett tévhittel sikerül leszámolni, a különböző élethelyzetek, életszakaszok »elsődleges szükségletei« és a kielégítésükhöz szükséges »elsődleges prioritású társadalmi javak« közötti megfelelő mértékekről és egymás közötti arányokról azáltal is jobban tudunk gondolkodni, hogy úgy tekintünk ezekre, mintha a mi saját szükségleteink lennének a saját magunk különböző (elképzelt) életszakaszai és élethelyzetei során.

Az itt javasolt »*longitudinális nézőpont*« a »*nyilvános érvelés*« kiindulási alapjainak a validitását, helyességét és színvonalát hivatott javítani. Ez az a *képzelőerőt* és némi *beleérző* és *belegondoló képességet* igénylő »*longitudinális nézőpont és szemlélet*«, amelyből kiindulva helyesebb és tisztességesebb eredményekre lehet jutni, mintha »*keresztmetszeti nézetben*«, az emberi életút belső összefüggéseit és a »*generációk közötti reciprocitás és kölcsönösség elveiből*« eredő bizonyos összefüggéseket nemhogy nem vennék figyelembe, de még csak fel sem tűnne, hogy ilyen lényegi összefüggések léteznek.

Ezen a ponton, bizonyos félreértések elkerülése érdekében, tisztázni kell, hogy egy társadalom szabad és egyenlő tagjaiként nem azért kell az orvosi és egészségügyi ellátási szükségleteknek megfelelő ellátásokat az »elsődleges prioritású társadalmi javak« részeként biztosítanunk egymás számára, hogy így fenn tudjuk tartani a *status quót* annak érdekében, hogy háborítatlanul tudjuk folytatni a társadalmi igazságtalanságokkal és tisztességtelenségekkel terhelt működést. A cél egyáltalán nem a *jótékonykodás*, nem is egy igazságtalan, tehát tisztességtelen rendszer szélsőséges jelenségeinek az *enyhítése* és nem is a rendszer veszteseinek a *pacifikálása* annak érdekében, hogy stabilizálható legyen az igazságtalan, tehát tisztességtelen rendszer. A cél az igazságos, tehát tisztességes társadalmi működés.

Az orvosi és egészségügyi ellátás biztosításának ugyanúgy, mint az »elsődleges prioritású társadalmi javakhoz« tartozó többi dolognak az alapvető célja, hogy a »*társadalmi együttműködés tisztességes feltételrendszerének*« az abszolút lényegi és integráns részeként az »*össztársadalmi szintű morális kötelezettségnek*« eleget téve és a »*polgárok jogos morális követelése*« alapján biztosítsuk »*minden egyes szabad és egyenlő polgár számára*« mindazokat az elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségük miatt »elsődleges prioritású társadalmi javakat«, amelyek »*két erkölcsi képességük*«, »*teljes körű normál funkcionálóképességük*« kibontakoztatásához, fenntartásához, megőrzéséhez és helyreállításához, valamint »*önbecsülésük, méltóságuk, szegyenmentes életük társadalmi alapjainak*« a biztosításához szükségesek.

A társadalmi együttműködésben részt vevő szabad és egyenlő polgárok a társadalmi együttműködésük *igazságos, tehát tisztességes feltételrendszerének* részeként a *közös terhek* és a *közösen létrehozott hasznok* igazságos, tehát tisztességes megosztása kapcsán a »reciprocitás és a kölcsönösség elvei« alapján *morálisan tartoznak egymásnak* azzal, hogy »minden egyes polgár számára« minden időben, minden releváns élethelyzetben és életszakaszban, minden releváns szükséglet esetén és »teljes életútján át« legalább a minimálisan szükséges *küszöbértéket meghaladó szinten biztosítva* legyenek mindazok az »elsődleges prioritású társadalmi javak«, amelyek a »teljes körű normál funkcionálóképességük«, »két erkölcsi képességük«, »önbecsülésük, méltóságuk« kibontakoztatásához, megőrzéséhez, helyreállításához szükségesek – ideértve az »önbecsülés, a méltóság és a szegyenmentes élet társadalmi alapjait« is. Ez a »társadalmi együttműködés« során *közösen létrehozott javak és hasznok tisztességes egymás közötti megosztásának* a részeként »minden egyes polgár« »morális kötelessége« az összes többi polgárral szemben; s ennek reciprokjaként »minden egyes polgár« »jogos morális követelése« az összes többi polgárral szemben.

E kölcsönös morális kötelezettségek alapján teljesítendő *jogos és kölcsönös morális követeléseket* technikai értelemben természetesen nem az egyes polgároknak egyenként kell teljesíteni egymás felé és egymás között, hanem *össztársadalmi szinten*, a »társadalom alapvető struktúráján« és annak »alapvető társadalmi igazságossági háttérintézményein« keresztül kell megoldani, többek között az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexének« az alkalmas és tisztességes biztosításával.

A társadalom által létrehozott és fenntartott államnak és kormánzatnak s a polgárok választott képviselőinek, a politikusoknak az elsődleges, másra át nem hárítható és alapvető kötelessége, hogy *össztársadalmi szinten megszervezze és működtesse* azokat az »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű intézményeket«, amelyek révén a polgárok teljesíteni tudják egymás felé a társadalmi együttműködés feltételrendszeréből eredő *össztársadalmi szinten teljesíthető igazságossági kötelezettségeket*. Az »össztársadalmi szintű morális kötelezettség« azonban nem válik el az egyes polgárok egymással szembeni »morális kötelezettségeitől«, hanem ezekből ered és ezek *össztársadalmi szintű aggregátumát* jelenti. Nem az »elvont és személytelen társadalomnak«, hanem a társadalom összes »élő, nevesíthető polgárának« áll fenn ez a »morális kötelezettség« a többiekkel szemben, és ennek reciprokaként egyszersmind a saját, egyéni »jogos morális követelése« is a többiekkel szemben.

A »szabad és egyenlő polgároknak« az a »reciprocitás elvének« alapuló azonos *ex ante jogosultsága*, hogy »ex post« az eltérő szükségleteik szerint differenciált orvosi és egészségügyi ellátásban részesedjenek. Ez az »elsődleges prioritású társadalmi javak« közül az »általános, bármely felhasználási célú eszközök« csoportjába tartozik. Ezek az »általános, bármely felhasználási célú eszközök« sok szempontból fontosak minden egyes polgár számára:

- (i) egyrészt a »szabad és egyenlő polgárok« »tisztességesen egyenlő lehetőségeinek és esélyeinek« a biztosításához szükségesek,
- (ii) másrészt ezek tesznek képessé arra, hogy *érdemben élni tudjunk* a számunkra garantált »alapvető szabadságjogokkal, jogokkal és lehetőségekkel«, és így ezek számunkra *valós és tisztességes értékkel* bírjanak;

- (iii) harmadrészt lehetővé teszik, hogy a saját személyes értékrendünk szerint számunkra személyesen fontos célokhoz szükséges »elfogadható javakat« előteremtsük a magunk számára;
- (iv) végül mindezek együttesen tesznek képessé, hogy *önbecsülésünk, méltóságunk megőrzésével, szegyenmentes módon, »teljes körű normál funkcionálóképességgel«* részt tudjunk venni a társadalmi együttműködésben »egész életünkön át«.

Végezetül rögzíteni szeretnénk, hogy az egészségi szükségletek és az egészségügyi ellátás iránti szükségletek kapcsán az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexének« nagyfokú flexibilitását és az eltérő egyéni szükségletekhez és egyéni capabilitykhoz való rugalmas igazítását az biztosítja, hogy

- (a) az e javak igénybevételére vonatkozó *ex ante* jogosultságok és várandóságok azonosak, míg
- (b) e javak tényleges igénybevétele *ex post* nagymértékben eltérőek, mert az igénybevétel az azonos jogosultságok alapján a tényleges szükségletek szerint differenciáltan történik meg.

Prioritások felállítása az egyes egészségügyi ellátási szükségletek között és az egészségi ellátási és más fontos társadalmi szükségletek között. Ez a koncepcionális keret két további fontos, az ellátások prioritizálásával kapcsolatos dolgot is lehetővé tesz a megfelelő elvi és társadalmi igazságossági alapok kijelölésével:

- (i) egyrészt lehetővé teszi az egészségi, egészségügyi szükségletek egymáshoz képesti sürgősségének és fontosságának az értékelését;
- (ii) másrészt lehetővé teszi az egészségi és egészségügyi ellátási szükségletek kielégítése és a többi fontos társadalmi szükségletek kielégítése közötti relatív prioritások felállítását, meghatározását (DANIELS, 1985, 2008).

Az egyes egészségi, egészségügyi ellátási szükségletek és ellátások közötti sürgősségi és fontossági sorrendekre vonatkozóan az »igazságosság mint tisztesség politikai koncepciója« és az »igazságosság elvei« által meghatározott keretek között *általános irányelvként* rögzíthető, hogy azok az egészségi és egészségügyi ellátási szükségletek és ellátások élveznek sürgősséget és fontosságot, amelyek révén helyreállítható a személyek normál egészsége, illetőleg normál funkcionálóképessége, és így az érintett polgár ismét a »társadalmi együttműködés teljes körű normál funkcionálóképességgel részt vevő tagja« tud lenni.

- (i) Minél jobb az egészség, illetve a »teljes körű normál funkcionálóképesség« helyreállításának a lehetősége, annál *fontosabb* az adott ellátás. Az egészség, illetve a funkcionálóképesség külön említését az indokolja, hogy számos esetben előfordul, hogy az egészség a maga teljességében nem állítható helyre, de a polgár *teljes körű normál funkcionálóképessége* (vagy ennek jelentős része) igen.
- (ii) Minél nagyobb a reális veszélye annak, hogy az adekvát beavatkozás késedelme miatt az egészség, illetve a *teljes körű normál funkcionálóképesség* tartós, netán súlyos vagy akár végleges károsodást szenved, annál *sürgősebb és fontosabb* a beavatkozás.

A tényleges egészségi állapotnak megfelelő ellátási szükségletek szerinti fontos és sürgős ellátások a *tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek* elvének megfelelően és az *azonos szükségletűek azonos ellátásának az azonos hozzájárással és azonos eléréssel történő ellátásának az elve* alapján kell történnjen. Ezzel szemben vannak bizonyos ellátások, amelyek technikai és szakmai értelemben egészségügyi intézményben, orvosok kell elvégezzenek, de az ellátandó probléma nemhogy nem számít sem sürgősnek, sem fontosnak társadalmi igazságossági szempontból, de még csak »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletet« sem jelent. Ilyen például az összes, elsődlegesen szépséget célzó kozmetikai sebészeti beavatkozás (DANIELS, 2008).

Mint látjuk, az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« az orvosi és egészségügyi ellátások iránti szükségletek és ebből erdő morális kötelezettségek erősségét a társadalmi együttműködésben való részvételhez szükséges »teljes körű normál funkcionálóképességgel« való összefüggésekhez köti (RAWLS, 2001). Amint a polgár teljes körű normál funkcionáló képessége valamely egészségi ok miatt egy bizonyos minimum érték alá csökken, beáll az ellátási kötelezettség (RAWLS, 2001), amely ráadásul a fenti irányelvek alapján »be is skálázható« mind sürgősség, mind fontosság szerint (DANIELS, 1985). Ennek mentén mind (a) az egyes egészségi, egészségügyi és orvosi ellátások egymáshoz képesti prioritásait meg lehet határozni a legkülönbözőbb tagolású és részletezettségű módokon; (b) mind az »egészségügyi, orvosi ellátások« és más »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletek« kielégítésével összefüggő »elsődleges prioritású társadalmi javakra« vonatkozó követelések közötti fontossági és sürgősségi sorrendeket is fel lehet állítani. (Gondoljunk itt például az egészségügy, oktatás, felsőoktatás, lakhatás, belső és külső biztonság, nyugdíj, munkanélküliség, rokkantság, jogrend és a hasonló fontos ágazatok, szektorok közötti költségvetési arányok meghatározására.) (DANIELS, 2008).

Az egészségi, egészségügyi ellátási szükségletek kielégítésével összefüggő ellátási lehetőségek közötti prioritások és az ezeknek megfelelő helyes költségvetési arányok felállítása, például (i) az egyes beavatkozási területek, mint egészségfejlesztés, egészségmegőrzés, betegségmegelőzés, gyógyítás és rehabilitáció között vagy (ii) a gyógyító-megelőző szolgáltatások egyes szintjei között, mint például alapellátás, járóbeteg szakellátás, kórházi fekvőbeteg ellátás vagy (iii) az egyes szinteken ellátási formák, szakmák, eljárások és hasonlók között egy rendkívül összetett, sok technikai részletet is involváló és az egészséggel, egészségüggyel kapcsolatos szakpolitikák körébe tartozó külön szakmai és szakpolitikai területet jelentő kérdéskör. Ennek további részletezésére itt nem térünk ki. Ezen a helyen mindösszesen azt akartuk jelezni, hogy ez a nagy problématerület, ideértve az egészségi szükségletek és a gazdasági, költségvetési tervezési rendszerek összehangolását is, hogyan és mely pontok mentén építhető rá az igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójára.

Hasonlóan nem térünk ki a különböző »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletek« és a kapcsolódó »gazdasági, pénzügyi költségvetési tervezés« és ezek összehangolásának a technikai szintű részleteire sem. Mind-

ezeket a kérdéseket egy másik részletezettségi szinten, hasonló terjedelmű írásokban lehetne körvonalazni.

Itt alapvetően az »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletek«, az »elsődleges prioritású társadalmi javak«, az ezeket biztosító »alapvető társadalmi igazságossági háttérintézmények«, az ezek közötti prioritások és arányok felállítására és a költségvetés tervezése közötti összefüggésekre, valamint mindezen kérdéseknek a társadalmi igazságosság politikai koncepciójához való közvetlen kapcsolódási pontjainak rögzítésére fókuszálunk abból a szempontból, hogy az egyes szükségletek és javak kapcsán mint a társadalomnak a társadalmi együttműködésben részt vevő egyenlő és szabad polgárai, morális értelemben mivel tartozunk egymásnak a társadalmi szerződés alapján.

A költségvetés elsődlegesen és alapvetően egy morális dokumentum! Az előzőekben kifejtetteknek még egy fontos jelentősége van: ez a közvetlen társadalmi igazságossági és morális alap rávilágít arra is, hogy a költségvetés tervezése nem értelmezhető a légüres térben, és nem önmagáért való dolog. Sőt! Maga a költségvetés elsődlegesen és alapvetően egy morális dokumentum. Világosan megmutatja, hogy a politika és a politikusok milyen tényleges és valószínű értékeket és prioritásokat tartanak fontosnak ahhoz képest, hogy mindenkiben mit mondanak a politikai beszédekben. A politikus beszéde azt mutatja meg, hogy mit szeretne a politikus elhitetni magáról, a költségvetésben mint morális dokumentumban rögzített cselekvései vagy nem cselekvései pedig azt mutatják meg, hogy valójában mit is gondol a politikus mindazokról a dolgokról, amikről szépeket beszél a közönségének.

Az egyes alapvető szükségletekkel kapcsolatos alapvető társadalmi igazságossági háttérintézmények, az általuk biztosított »elsődleges prioritású társadalmi javak« közötti helyes arányokat az igazságosság elvei szerint kell beállítani, és a költségvetés tervezést mint morális folyamatot s magát a költségvetést mint morális dokumentumot ennek a szolgálatába kell állítani. Ez tulajdonképpen egy olyan összehangolt és az adott társadalom egészére kiterjedő háttértervezési rendszert igényel, amely az átláthatóság és a nyilvánosság kritériumai mellett biztosítja az igazságosság két elvének az érvényesítését a prioritások és a helyes arányok beállítása és a költségvetési tervezés ezekhez való hozzárendelése révén.

A pénzközpontú versus emberközpontú költségvetés tervezés. A fenti összehangolt, emberközpontú és társadalmi igazságossági-gazdasági tervezési megközelítéssel teljes mértékben ellentétesek az egyes, alapvetően tisztességtelen és igazságtalan működéshez vezető, leegyszerűsítő, bizonyos hatalmi érdekeket és az apparátus kényelmi szempontjait előtérbe helyező, az »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletektől függetlenül pénzközpontú költségvetés tervezési« gyakorlatok.

Ez utóbbi, igazságtalan, tehát tisztességtelen gyakorlatok lényege, hogy az apparátus és a hatalom teljesen átláthatatlan módon és senkivel sem tisztázott, ismeretlen értékrend alapján évről évre meghatározza a költségvetés főbb – egyetlen egy évre vonatkozó – számait, s ezt követően az összes »alapvető fon-

tosságú társadalmi igazságossági háttérintézmény» működését és az »elsődleges prioritású társadalmi javak« biztosítását – ezek egymással való kölcsönhatásainak a vizsgálata és összehangolása nélkül, valamint a tényleges »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletektől« függetlenül – „baltával és láncfűrészsel”, barbár módon, utólagosan hozzácsönkítja és hozzátörzítja a valahol, valakik által, valamilyen alapon, valahogyan „megrajzolt számokhoz”. Azért „megrajzoltak a számok”, mert semmilyen morális, elvi, szakmai alapjuk nincs. Ez a gyakorlat súlyos társadalmi károkat okoz.

Megjegyzendő: ez a „számrajzolás”, amelyet egyes helyeken költségvetés tervezésnek mondanak, és az »elsődleges prioritású társadalmi javakkal« összehangolt, szakmailag megalapozott költségvetés tervezés helyett alkalmaznak, a szakmailag felkészületlen és alkalmatlan apparátusok sajátossága. A közcélok és a közérdekek előmozdítására, a tényleges »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletek« feltérképezésére, az »alapvető társadalmi igazságossági háttérintézmények« és az »elsődleges prioritású társadalmi javak« összehangolására és az »elsődleges társadalmi szükségletek« összehangolt és optimális kielégítésére irányuló költségvetés tervezési feladat sajátos megkerülését jelenti ez a gyakorlat mint sajátos „rövidzárlati cselekmény”. Itt gondolkodni nem kell, ezért az apparátusnak kényelmes. Elegendő számokat rajzolni egy papírra és utólag mondani valamit arra, hogy mi s miért annyi, mint amennyi. Az ilyen helyzetekre jellemző folyamatos titkolózás, titokzatoskodás az árulkodó jelei annak, hogy mindazok, akik ilyen dolgokat csinálnak a valódi, »az elsődleges társadalmi szükségletekkel« összehangolt költségvetés tervezés helyett, azok pontosan tisztában vannak azzal, hogy rossz az, amit csinálnak.

13.9.§ AZ ELSŐDLEGES PRIORITÁSÚ TÁRSADALMI JAVAK FLEXIBILITÁSA

Ebben az alfejezetben az előző három alfejezet alapján összefoglaljuk, hogy az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexe« miért kellően *flexibilis* ahhoz, hogy rugalmasan igazodjon az »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletekhez« s ezek »normál tartományon belüli«, esetenként igen jelentős egyéni eltéréseihez. Mint korábban bemutattuk, az egyéni szükségletekhez igazodó »elsődleges prioritású társadalmi javak indexe« az elnevezés mögötti tényleges tartalmat tekintve teljes mértékben *kompatibilis* a »capability megközelítés« szerinti »capabilitykkel«, amelyekkel jelentős átfedést mutat. Az »elsődleges prioritású társadalmi javak« és a »capabilityk« közti eltérések pedig alapvetően *kompatibilis* módon kiegészítik egymást.

Sen alapvető kritikai észrevétele az volt, hogy a mindenkire egységesen meghatározott »elsődleges prioritású társadalmi javak indexe« túlzottan »*inflexibilis*» ahhoz, hogy a társadalmi igazságosság érvényesítéséhez szükséges, elégséges rugalmassággal lehessen hozzáigazítani a nagymértékben eltérő egyéni szükségletekhez. Az itt releváns »társadalmi igazságossági jelentőségű egyéni szükségletek« kielégítéséhez szükséges »capabilityk« alatt mindazokat

a társadalmi feltételeket kell érteni, amelyek együttesen lehetővé teszik, hogy (a) a társadalom »*minden egyes polgára*« a tényleges születéskori képességei, tehetsége szerinti »*reális és racionális életterveket*« és *ambíciókat* alakítson ki (és ne az igazságtalan körülményekhez *torzítsa* egyéni életterveit, ambícióit az »*adaptív preferencia*« mechanizmusai révén), (b) továbbá ezeket a racionális életterveit meg is tudja valósítani, születéskori képességeit, tehetségét racionális élettervének megfelelően ki tudja bontakoztatni, (c) és *mindent meg tudjon tenni*, ami – a »*képességei alapján reális életterve*« – megvalósításához szükséges (»*capability to do*«), (d) továbbá *azzá tudjon válni, akivé* – a »*képességei alapján reális életterve*« alapján – válni szeretne (»*capability to be*«).

Ha most ezt összevetjük az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexére*« vonatkozó megfogalmazásokkal, akkor a két koncepció eltérő megfogalmazásának a *tényleges jelentését* végiggondolva felismerhetjük, hogy a »*capability to do & to be*« – legalábbis a dolgok lényegét tekintve – ugyan más terminológiával, más szavakkal megfogalmazva és más *vetületben*, de lényegileg *ekvivalens* és *kompatibilis* az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexével*« kapcsolatos megfogalmazásokkal. Ugyanis az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexe*« ehhez képest mindazon társadalmi igazságossági szempontból fontos javakat jelenti, amelyek lehetővé teszik azon »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletek*« kielégítését, amelyek ahhoz szükségesek, hogy »*minden egyes polgár*« képes legyen minél teljesebb körűen kibontakoztatni és egész életútján át gyakorolni a »*két születéskori morális képességét*«, azaz az (a) »*igazságérzet és morális érzék képességeit*«, (b) és a »*saját célokkal, érdekekkel kapcsolatos értelmi és erkölcsi képességeit*« annak érdekében, hogy »*egész életútján át*« mint a »*társadalom teljes körű normál funkcionálóképességgel részt vevő*« »*sza-bad és egyenlő polgára*« létezzen, tevékenykedjen.

Ha ezek után végiggondoljuk, hogy mégis *mik azok a „valamik”*, amik ahhoz szükségesek, hogy a polgárok az így definiált születéskori »*két morális képességüket*« teljeskörűen kibontakoztassák és egész életükön át gyakorolják, akkor rájöhettünk, hogy alapvetően *azok a dolgok* kellene ehhez, amit Amartya Sen »*capability*«-nek, John Rawls pedig »*elsődleges prioritású társadalmi javaknak*« nevez. Ha ehhez még azt is végiggondoljuk, hogy *mi mindent is jelent a gyakorlatban a »két morális képesség teljes körű kibontakoztatása és gyakorlása*«, akkor arra is rá kell jöjjünk, hogy nem másról van szó, mint arról, hogy az ember (a) képes legyen saját céljait, terveit megvalósítani és megtenni mindazt, ami ehhez szükséges (»*capability to do*«), (b) és *azzá tudjon válni, akivé* mindezek alapján válni szeretne (»*capability to be*«)– együttesen: »*capability to do & capability to be*« vagy a szokásos rövid formában: »*capability to do & to be*«. Politikai és gyakorlati szintű társadalmi igazságossági szempontból fontos látni és érteni a két koncepció nagymértékű *kompatibilitását*, egymást kiegészítő *komplementer* jellegét és *konvergenciáját*.

Rawls reflexiói alapján az előző alfejezetekben (13.5–13.7.§) részleteiben ismertettük, hogy mik a lehetséges válaszok arra a kritikára, miszerint az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexe*« túl rigid és túl »*inflexibilis*« ahhoz,

hogy alkalmas legyen a »*társadalmi igazságosság elveinek*« az érvényesítésére. Az e felvetésre adott válaszok lényegét két fő pontban lehet összefoglalni.

Elsőként látni kell, hogy az »*elsődleges társadalmi igazságossági szükségletek*« és az ezek kielégítéséhez szükséges »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« koncepciói nem is értelmezhetők az e koncepciókhoz szorosan kapcsolódó, a polgárookra mint a társadalmi együttműködésben »*teljes körű normál funkcionáló képességgel*« részt vevő szabad és egyenlő személyekre vonatkozó koncepció nélkül. Ez utóbbinak pedig elválaszthatatlan eleme, hogy a »*szabad és egyenlő polgárok*« bizonyos »*alapvető capabilityekkel*« rendelkezzenek, amely »*capability*« közül a legfontosabb a polgárok »*veleszületett két erkölcsi képessége*« (amely egyben a polgárok szabad és egyenlő státuszának az alapját is jelenti). Az, hogy mégis milyen javak tartoznak az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« közé, teljes mértékben attól az alapvető intuitív koncepciótól függ, hogy a »*polgárok mint az e »két erkölcsi képességgel« rendelkező személyek*« minden más érdek felett álló érdeke, hogy ezt a »*két erkölcsi képességet*« életük során minél teljesebb mértékben kibontakoztassák, és egész életútjukon át minél magasabb szinten gyakorolják. Ez nemcsak szükségképpen az »*alapvető capability*« és az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« nagyfokú átfedéséhez és kompatibilitásához vezet, de abban az értelemben is egybevág Sen »*capability megközelítésével*«, hogy az »*alapvető capabilityket*« ne csak egyszerűen az egyes polgárok közötti »*interperszonális összehasonlításokhoz*« használjuk fel, hanem ezek a »*capability*« jelölik ki a »*társadalmi igazságosság politikai koncepciójának*« az alapjait is (13.4.§).

Másodszor: az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« flexibilitását, azaz azt, hogy ezek a javak igenis teljes rugalmassággal hozzáigazíthatók (vagy hozzáigazodnak) a nagymértékben eltérő egyéni szükségletekhez, az előző alfejezetekben *kétféle esetben* is részletesen bemutattuk (13.5§; 13.6.§).

- (i) *Az első eset az egyes polgárok egyéni szükségleteinek és »capabilityjeinek« azokra az egyéni eltéréseire vonatkozik, amelyek (a) »normál tartományon belüliek« (b) és a »teljes körű normál funkcionálóképességhez minimálisan szükséges küszöbérték« felettiek (13.5.§).*
- (ii) *A második eset az egyes polgárok egyéni szükségleteinek és »capabilityjeinek« azokra az egyéni eltéréseire vonatkozik, amelyek (a) »normál tartományon belüliek« (b) és a »teljes körű normál funkcionálóképességhez minimálisan szükséges küszöbérték alatt vannak« (általában átmenetileg pl. egy-egy súlyos baleset, megbetegedés, munkahely elvesztése és hasonlók miatt) (13.6.§).*

Az első esetben, amikor a »normál tartományon belül« eltérő egyéni szükségletek a »normál funkcionálóképességhez« szükséges »küszöbszint felett« vannak, az eltérő egyéni szükségletek kezelése a »tiszta procedurális igazságosságot« érvényesítő »háttérigazságossági rendszer« és bizonyos, ehhez kapcsolódó társadalmi folyamatok biztosítják (13.5.§). Az egyéni szükségletek, »capability« eltéréseinek ebben az első esetben valójában nincs szükség a polgárok egyéni »capabilityjeinek« és ezek eltéréseinek a mérésére, »interperszonális összehasonlítására«, de valójában nem is nagyon látszik, hogy pontosan milyen működőképes lehetsé-

günk is lenne az itt releváns »*capability*« egyéni eltéréseinek a megvalósítható és kivitelezhető előzetes személyenkénti mérésére és interperszonális összehasonlítására (13.5.§).

A második esetben, a »*normál tartományon belül*« eltérő egyéni szükségletek átmenetileg a »*normál funkcionálóképességhez*« minimálisan szükséges »*küszöbszint alá esnek*«. Ezt a második fajta esetet az egészségi és egészségügyi ellátási szükségletek példáján keresztül mutattuk be. De a lényegét és a társadalmi igazságossági (társadalmi biztosítási) jelentőségét tekintve ugyanilyen átmeneti küszöbérték alatti funkcionálóképesség csökkenésként fogható fel például a munkahely kényszerű elvesztése vagy a munkaképesség tartós elvesztése (pl. rokkantság), azzal, hogy ezekben az esetekben másféle szükségleteket kell kielégíteni.

Az eltérő egyéni egészségi és egészségügyi ellátási szükségletek esetében a releváns »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« (például: társadalmi egészségbiztosítási és egészségügyi ellátások) *flexibilitása* azon a *tényen* alapul, hogy a releváns »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexével*« kapcsolatos részletek specifikálása és szabályozása alapvetően a »*törvénykezési szakaszban*«, és mindig az *egységes jogosultságok, várományok és várakozások* »*ex ante*« meghatározásával történik meg (az »*alkotmányozó, felhatalmazó szakaszban*« rögzített alapelvek és keretek között). Az *ex ante* azonos jogosultságok és várományok és a polgárok ezzel kapcsolatos egyenlő és jogos várakozásainak a szintjén »*ex ante*« egységesen biztosított a releváns »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« szükségletek szerinti igénybevételének a lehetősége az egyes polgárok élete során. *Ex post* a ténylegesen megjelenő egyéni egészségi, egészségügyi ellátási szükségleteinek megfelelően, *azonos jogosultságok* és »*azonos hozzáférés*« mellett történik meg. Ennek révén a releváns »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« igénybevétele »*ex post*« teljes mértékben hozzáigazodik a különböző megbetegedések, balesetek előfordulásának egyéni különbségei miatt meglehetősen nagy eltérést mutató egyéni ellátási szükségletekhez. Így az »*egységes*« »*ex ante*« *jogosultságok és várományok*« nagymértékben »*eltérő ex post igénybevételekhez*« vezetnek, azaz az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexének*« az »*ex ante egyenlősége*« semmiféle *inflexibilitáshoz* nem vezet, e javak tényleges igénybevétele »*ex post*« ugyanis az egységes igénybevételi jogosultság alapján a tényleges egészségi állapotból eredő tényleges ellátási szükségleteknek megfelelően fog megtörténni, azaz teljesen eltérő »*ex post igénybevételi mintázathoz*« vezet. Ebben a néhány sorban szándékosan hangsúlyoztuk túl az »*ex ante*« és az »*ex post*« helyzetek közötti különbségeket, mert a legtöbb és legalapvetőbb félreértések (és esetenként ostobaságok) forrása a két nézőpont összekeveréséből adódik. Az egyik nézőpont, amikor a mostani jelenből előre felé tekintünk a teljes mértékben kiszámíthatatlan jövőbe »*ex ante*«. A másik nézőpont az, amikor egy évtizedekkel későbbi „jelen időből” visszafelé tekintünk a már százszázalékos bizonyossággal ismert múltbeli eseményekre, »*ex post*«. E két nézőpont közötti fundamentális különbségeket világosan látni kell és soha nem szabad összekeverni.

- (a) »*Ex ante*« csak az »*azonos szükségletek azonos ellátására*« vonatkozó »*egységes jogosultságot és várományokat*« tudunk biztosítani; s nincs is többre szükség.

(b) »*Ex post*« pedig az »*eltérő szükségletek eltérő ellátásának*« a tényeit tudjuk nyugtázni.

Az olyan mondások, hogy például: „*minek fizessek járulékot, amikor úgysem kap-tam érte semmit*” vagy hogy »*a balekok tartják el a rendszert, mert másokat látnak el a befizetéseikből*» az »*ex ante*« és az »*ex post*« nézőpontok, továbbá a »*kereszt-metszeti képek*« és a »*longitudinális valóság*« totális összekeveréséből erednek.

Az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexének*« az »*egyéni egészségi szükségletekhez*« való »*rugalmas és személyre szabott hozzáigazítása*« szempontjából rendkívül fontos kiindulási pontot jelent a polgár mint a társadalmi együttműködésben *egész életén át teljes körű normál funkcionálóképességgel részt vevő személy* koncepciója.

- (i) Egyrészt számos »*ex ante*« *jogosultság, váromány* és számos rendszer-szintű *prioritás, sürgősség és fontosság* ebből vezethető le.
- (ii) Másrészt ez a koncepció valójában egy *minimálisan szükséges küszöbszint* koncepcióját is magában foglalja *implicit* módon.
- (iii) Harmadrészt ez a koncepció egy igen fontos és nagy gyakorlati jelentőségű leegyszerűsítést is behoz a rendszerbe: egy, a »*normál funkcionáló képes-séghez tisztességesen elegendő minimális küszöbszint*« esetén nem kell foglalkoznunk az egészségi szükségletek küszöbszint feletti (vagy alatti) egyéni eltéréseivel, azok egymáshoz viszonyításával és az ezekből esetle-gesen levezethető szükségletek közötti különbségekkel.

A *polgár mint a társadalmi együttműködésben egész életén át teljes körű nor-mál funkcionálóképességgel részt vevő személy* koncepciója a társadalmi igaz-ságossággal kapcsolatos erőfeszítéseink fókuszát egyrészt az egészségi állapot és az ezzel kapcsolatos »*capability*«, azaz a »*normál funkcionálóképesség*« fejlesztésére, megőrzésére, a betegségek megelőzésére, illetve az átmenetileg a küszöbszint alá kerülő »*capability*« és a »*normál funkcionálóképesség*« kü-szöbszintet meghaladó helyreállítására irányítja. Emellett természetesen alap-vető fontosságú az »*egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők igazságos megoszlásának*« a folyamatos biztosítása. Ez azonban nem az itt tár-gyalt esethez tartozik, mert ezen társadalmi tényezők igazságos és tisztességes megoszlásának a biztosítása nem más, mint az »*igazságosság mint tisztessé-gesség politikai koncepciójának*« és az »*igazságosság elveinek*« a »*társadalom alapvető struktúráján*«, annak »*alapvető társadalmi igazságossági háttérintéz-ményein*« és a »*háttérigazságosság rendszerén*« keresztül történő átfogó érve-nyesítése! Az írásnak ebben a részében csak az egészségügyi, népegészségügyi rendszer „*klasszikus*” *egészségfejlesztési, egészségmegőrzési* (»*health promo-tion*«), *betegségmegelőzési* (»*prevention*«), *gyógyítási* (»*curation*«) és *rehabili-tációs* (»*rehabilitation*«) funkcióira térünk ki. Azonban vegyük észre, hogy mindvégig intenzíven foglalkozunk az »*egészségi állapotot eleve meghatározó tényezők igazságos és tisztességes megoszlásának*« a problémakörével is. Ez ugyanis nem más, mint az, amiről ennek az írásnak az egésze szól.

Az itt tárgyalt két eset, azaz a »*normál funkcionáló képességhez*« szükséges »*capability*« és »*szükségletek*« »*küszöbszint feletti*« és »*küszöbszint alatti*« »*nor-mál tartományon belüli*« egyéni eltéréseinek a rugalmas kezelése az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexével*« egyben egyfajta példát is ad arra, hogy mi-

lyen praktikus különbségtételek, gyakorlati megvalósítást szolgáló leegyszerűsítések szükségesek ahhoz, hogy bármely politikai szintű társadalmi igazságossági koncepciónak egyáltalán esélye legyen a gyakorlati realizálódáshoz. E tekintetben kifejezetten fontos (és számos más esetre is adekvát módon alkalmazandó) leegyszerűsítést jelent az is, ahogyan például az egészségi szükségletek eltérései esetében a normál funkcionálóképességhez szükséges elegendően magas, minimális küszöbszint *feletti* eltérésekkel eleve nem foglalkozunk. Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« azzal, hogy eleve nem foglalkozik a „*nagyon egészségesek*” és a „*még náluk is egészségesebbek*”, valamint az »ezeknél is még *über*-egészségesebbek« egészségi szükségletei és »*capability*jei« közötti különbségekkel, rendkívüli bonyodalmaktól és a fenntarthatóságot veszélyeztető elvi és gyakorlati problémáktól védi meg a rendszert. A politikai igazságossági koncepció társadalmi igazságossági célja, hogy a társadalom »*minden egyes polgára*« esetében a »*teljes körű normál funkcionálóképességhez*« már »*tisztességesen elegendő minimális küszöbszint*« feletti szintet érjünk el a tényleges egészségi szükségleteknek és »*capability*eknek« megfelelő releváns »*elsődleges prioritású társadalmi javakkal*«, azaz az egészségügyi ellátásokkal, az »*eltérési elv*« érvényesítése mellett. Ehhez nem szükséges a *küszöbszint felett lévőket* egymáshoz képest méricskélnei, összehasonlítani.

Az alapvető cél, és egyben a politikai, gyakorlati és technikai megvalósíthatóság alapvető feltétele, hogy ahol az csak lehetséges, minden technikai, gyakorlati és elvi bonyolultságot kerüljünk ki azzal, hogy mindent, amit csak lehetséges, egyszerűsítsünk le, és soha ne veszítsük el a kapcsolatot a *józan ésszel*. Ezért is kerül ki az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« a »*capability*« egyéni szintű mérésén és interperszonális összehasonlításán – például »*egyéni szociális rászorultság méréseken*« (»*means testing*«) – alapuló megoldásokat.

Összességében belátható, hogy az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexének*« állítólágos „*inflexibilitására*” vonatkozó kritikai észrevételek nem állják meg a helyüket. Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« az »igazságossági elvei« szerint szabályozott rendszer az alábbiak szerint „*oldja meg*” »*ex post*« az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexének*« a »*normál tartományon belüli*«, mégis jelentősen »*eltérő egyéni szükségletekhez*« és »*capability*kezhöz« való *flexibilis* hozzáigazítását:

- Az »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű javakra*« vonatkozóan megállapított *ex ante* egységes igénybevételi jogosultságok és várományok meghatározását és biztosítását követően
- az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának« az »igazságossági elvei« által szabályozott és a »*társadalom alapvető struktúrájához*« tartozó »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű háttérintézmények*«
- teljesen „*flexibilis*” módon, az »*azonos szükségletűek azonos ellátása*«³¹ elvének érvényesítésén keresztül a *működési folyamatokba épülő automatizmusok* révén

³¹ Az »*azonos szükségletűek azonos ellátásának*« az elve (»*equal treatment of equal needs & [equally] unequal treatment of [equally] unequal needs*«) a »*közcélú társadalmi kockázatkezelést végző társadalmi egészségbiztosítási*« »egészségügyi közszolgáltatásokat nyújtó közfinanszírozott ellátórendszerek« egyik *fundamentális rendszerszervező és működését*

- az egyéni szükségletek és »*capability*» eltéréseikhez igazítják az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexét*« a tényleges szükségletek szerinti ex post igénybevétel rugalmas és végül „személyre szabódó” biztosításával;

szabályozó elve. Ez az elv magában foglalja mind az (i) »*azonos ellátási szükségletűek azonos hozzáférése*» az elvét (»*equal access to equal needs*«), (ii) az »*azonos szükségletűek azonos szakmai tartalmú és minőségű ellátásának*« az elvét, (iii) a »*szükségleteknek megfelelő ellátások azonos eléréssel történő igénybevételének*« az elvét. Mindhárom elv implicit módon eleve magában foglalja az (iv) »*aktuális fizetőképességtől független igénybevétel*« elvét (»*free at the point of use*«). Meg kell jegyezni, hogy ez utóbbi elvvel bizonyos szigorú feltételek teljesülése esetén alapvetően nem ellentétesek a különböző egészségügyi rendszerekben alkalmazott különböző »*co-payment*« és »*co-insurance*« megoldások. Ezeket számos félreértés és hamis elvárás lengi körül. Sokan teljesen tévesen azt hiszik, hogy ezek az elsősorban a rendszer igénybevételének a szabályozási eszközeit jelentő (sok szempontból problematikus) megoldások alkalmasok forrásteremtési célokra. »*Co-payment*« például a „vizitdíj” és a „kórházi napidíj”. »*Co-insurance*« például a támogatott gyógyszer kiváltásakor a teljes ár százalékában megállapított saját zsebből fizetendő összeg, amit a patikában fizetünk például egy antibiotikum kiváltásakor. Mik a fent említett, a »*co-payment*« és »*co-insurance*« alkalmazására vonatkozó szigorú feltételek? (i) a »*co-payment*« és a »*co-insurance*« kizárólag csak a rendszer bizonyos finomhangolására, az igénybevétel szabályozására alkalmazható. (ii) Ennek megfelelően kizárólag az e szabályozási, finomhangolási célnak megfelelő, alapvetően alacsony összegeket jelenthet. (iii) Ennek megfelelően tilos visszaélésszerűen forrásteremtési célra használni, mert minél nagyobb az igénybevétel pillanatában saját zsebből fizetendő összeg, annál agresszívakabban rontja az ellátásokhoz való hozzáférést, mégpedig az aktuális anyagi teherviselő képesség arányában, szociális gradiens szerint. (iv) A »*co-payment*« és a »*co-insurance*« adminisztrálásának igen jelentősek a közvetlen adminisztratív és rezszi költségei. (v) Ezek az adminisztratív költségek nem pusztán relatíve magasak: nagyjából akkorák, mint a tisztességességi szempontból még éppen elfogadható mértékű »*co-payment*« és »*co-insurance*« által generált bevételek. (vi) Alapvetően eleve megkérdőjelezhető az ilyen »*kereslet oldali finomszabályozási eszközök*«, megoldások alkalmazása (különösen annak fényében, hogy a legkisebb mértékű »*co-payment*« vagy »*co-insurance*« is szociális gradiens szerint rontja a hozzáférést: a szegényeket elrettenti a szükséges szolgáltatások igénybevételétől, a gazdagokat pedig nem tartja vissza az indokolatlan igénybevételektől.) (vii) Ezért teljesen tévúton járnak és téves hiedelmeket, mítoszokat dédelgetnek azok, akik maguktól azt hiszik vagy másoknak elhiszik, hogy a »*co-payment*« vagy a »*co-insurance*« bármilyen pozitív hatással lehet az egészségügyi rendszer működésére vagy a forrásteremtés problémáira. (viii) Ennek a következtetésnek a megértéséhez azt is fontos tudni, hogy a »*közcélú, közfinanszírozott egészségügyi közszolgáltatások*« mint »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« kapcsán az »*össztársadalmi szintű társadalmi erőforrás*« felhasználásának mértéke a releváns és irányadó szempont; s ez független attól, hogy közpénzeket, közösségi erőforrásokat vagy magán erőforrásokat jelent (BARR, 2012). Az emberek saját zsebből való fizetésének az ösztökélése vagy kikényszerítése (a szolgáltatások igénybevételének a pillanatában) legfeljebb a mindenkori pénzügyminisztérium és a költségvetés rövid távú fiskális problémáira jelent megoldást. Ezeknek az itt egyedül releváns »*össztársadalmi szintű erőforrás-felhasználási*« szempontból pontosan annyi a jelentősége, mintha egy adott dolgot nem a jobb zsebünkben, hanem a bal zsebünkben fizetnénk ki (BARR, 2001, 2012).

- s mindez a szükségletek, »*capabilityk*«, rászorultságok és a hasonlók előzetes és egyéni szintű mérésének és ezek interperszonális összehasonlításain alapuló eltérő jogosultságoknak *ex ante* differenciálása és megállapítása nélkül, és az ilyen »*ex ante* jogosultsági differenciálás« helyett történik.

Egy »szabad emberhez méltó demokrácia« mint »igazságos és tisztességes társadalom« a korábban részletezett »elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű javakat« az alábbi – az »igazságosság elvei által szabályozott« és egyben ezeket az »igazságossági elveket érvényesítő« – »alapvető társadalmi igazságossági háttérintézményeken« keresztül osztja meg a »társadalmi együttműködésben teljes körű normál funkcionáló képességgel részt vevő szabad és egyenlő polgárok« között:

- (i) Demokratikus politikai és jogi intézmények. Az »alapvető szabadságjogok és jogok tisztességes értékét« garantáló intézkedések és intézmények. Ez lényegében az alkotmányos »szabad emberhez méltó demokrácia« összes politikai és jogi intézményét és jogrendszerét jelenti. Például(a) alkotmány, alkotmányos jogrend, a törvények, a jogrend és a törvényesség mint közjő, (b) a hatalmi ágak szétválasztása, a fékek és ellensúlyok rendszere, (c) szabad választások és egyenlő választási jog, (d) parlament, kormány, független bíróságok, (e) sajtó- és szólásszabadság, lelkiismeret szabadsága, egyesülés, társulás és gyülekezés szabadsága, személyes tulajdonhoz való jog és a hasonlók. (Ezeket itt nem részletezzük, mert mindezekről az írás számos helyén, a maga releváns kontextusában számos alkalommal szót ejtünk.)
- (ii) Oktatás és az esélyteremtéssel összefüggő egyéb intézmények. A »tisztességesen egyenlő lehetőségeket és esélyeket« garantáló intézmények és intézkedések. Ez elsődlegesen (a) a gyermeknevelési és oktatási rendszer teljes vertikumát, a képzések összes formáját, a korai gyermekfejlesztést, a megfelelő terhesgondozást jelenti. (b) Ezenfelül számos olyan intézkedést és intézményesen biztosított dolgot jelent, amelynek célja, hogy a gyermekek ne a születéskori társadalmi helyzetüknek megfelelően »reálisnak gondolt« ambíciókat, hanem a születéskori képességeiknek és tehetségüknek megfelelő (és a születéskori társadalmi helyzetük által nem korlátozott, el nem torzított) ambíciókat és ezek alapján »reális és racionális életterveket« alakítsanak ki és valósítsanak meg életútjuk során.
- (iii) Egészség, egészségügy, társadalmi egészségbiztosítás. »Közcélú társadalmi kockázatkezelést végző társadalmi egészségbiztosítás« és az »egészségi és egészségügyi ellátási szükségleteknek megfelelő közcélú, közfinanszírozott egészségügyi közszolgáltatási rendszer«.
- (iv) A normál funkcionálóképesség minimális küszöbszint alá esésével kapcsolatos egyéb fontos, a társadalmi biztonságot garantáló intézmény és intézkedés. Az összes releváns társadalmi igazságossági jelentőségű élethelyzetre releváns, (a) a »társadalmi biztonságot«, az »önbecsülés, a méltóság és a szegyenmentes élet társadalmi alapfeltételeit biztosító« egyéb »társadalmi biztosítási rendszerek« (különös tekintettel a baleset, rokkantság, munkanélküliség és a nyugdíj társadalmi biztosítási intézményeire), (b) valamint az értelmes munkát és a tisztességes mértékű jövedelmet biztosító, az egyén és családja egzisztenciális biztonságát megőrző közmunka lehetősége (mint legvégső megoldás).

14. § A »CAPABILITY MEGKÖZELÍTÉS« ÉS A »TÍZ KÖZPONTI HUMÁN CAPABILITY«

Martha C. Nussbaum, a Chicagói Egyetem jogi karának professzora; Amartya Sen mellett a »*capability megközelítés*« egyik legjelentősebb képviselője. Számos művében foglalkozott Rawls »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójának*« és a Sen által kezdeményezett »*capability megközelítésnek*« az összeegyeztetésével,¹ kiegészítésével (NUSSBAUM, 2011), és ehhez kapcsolódóan a »*társadalmi igazságosság politikai koncepciója*« szempontjából fontos, »*politikai és morális jelentőségű érzelmek*« kérdésével (NUSSBAUM, 2013). A Martha C. Nussbaum által kifejezetten gyakorlati, politikai felhasználási céllal kidolgozott »*tíz központi jelentőségű alapvető capability*« az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« fontos és hasznos kiegészítését jelenti. Ez nem véletlen egybeesés. Martha C. Nussbaum kifejezett célja volt, hogy Rawls »*igazságosság mint tisztességesség*« »*igazságosságelméletét*« elsősorban az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« szintjén olyan tételekkel egészítse ki, amelyek révén Rawls »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« kiterjeszthetővé válik számos olyan területre (NUSSBAUM, 2006; BROOKS és mtsai, 2015), amelyek fontosságát Rawls maga is mindvégig hangsúlyozta műveiben (RAWLS, 1999b, 2001), de amely részletek irányába (az igazságosságelmélete centrális fókuszának a fenntartása érdekében) ő maga nem terjesztette ki koncepcióját, csak jelezte, hogy mely problématerületre, annak mely pontjairól kiindulva lenne kiterjeszthető az igazságosságelmélete.

Az eddigiekben is sokat foglalkoztunk már a »*capability megközelítéssel*« és a »*capability to do & capability to be*« koncepciójával és mélyebb jelentésével, valamint a »*capabilityk*« és az »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű szükségletek*«, és a kielégítésükhöz szükséges »*elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű javak*« közötti összefüggésekkel (13.5–13.8. §§). Ebben az alfejezetben a Martha C. Nussbaum által kidolgozott »*tíz központi jelentőségű capability*« ismertetésére koncentrálunk, az ő művei alapján (NUSSBAUM, 2011, 2013). Már most felhívjuk a figyelmet, hogy ez a »*tíz központi jelentőségű capability*« nemcsak kiegészíti és bizonyos értelemben tovább részletezi Rawls »*elsődleges társadalmi javait*«, hanem teljes mértékben be is építi azokat. Ez a kiegészítés nemcsak az »*elsődleges prioritású társadalmi javak kiegészítését*« jelenti, hanem ezen keresztül magának az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepcióját*« is kiterjeszti az eredeti igazságosságelmélettel kompatibilis módon.

¹ Például: *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership* (NUSSBAUM, 2006); *Creating Capabilities: The Human Development Approach* (NUSSBAUM, 2011); *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities?* (NUSSBAUM, 2010); *Political Emotions: Why Love Matters for Justice?* (NUSSBAUM, 2013); *Hiding from Humanity: Disgust, Shame and the Law* (NUSSBAUM, 2004); *Anger and Forgiveness: Resentment, Generosity, Justice* (NUSSBAUM, 2016).

14.1.§ A CAPABILITY MEGKÖZELÍTÉS ÉS A HUMAN DEVELOPMENT NÉHÁNY ÁLTALÁNOS JELLEMZŐJE

Mahbub ul Haq, pakisztáni közgazdász indította el az ENSZ Fejlesztési Programja (UNDP) keretében azt a folyamatot, amely hivatalos kereketek is ad a »capabilities megközelítésnek«. Ő az első ilyen Human Development Reportban ezt írta:

Az egyes nemzetek valódi gazdagsága a népük maga. Bármely fejlesztés célja, hogy az adott országban egy olyan támogató környezetet és feltételrendszert teremtsen, amely lehetővé teszi az országban élő emberek számára, hogy hosszú, egészséges és kreatív életet élhessenek. Erről az egyszerű, de hatalmas igazságról sajnos túl gyakran megfeledkeznek az anyagi és pénzügyi gazdagság hajszolása során.

Mahbub ul Haq: *UNDP Human Development Report* (1990)

A »capabilities approach« a UNDP által felkarolt »human development« mozgalom és megközelítés politikai és gazdasági programjaként is felfogható. Mint politikai és gazdasági programot eredetileg Amartya Sen fogalmazta meg néhány alapvető művében, például az *Inequality Re-examined* (SEN, 1992) és a *Development as Freedom* című könyveiben (SEN, 1999).

A »capability megközelítés« – Rawls igazságosságelméletéhez hasonlóan – mint az emberek jóllétének, életminőségének és a társadalmi jólétnek a megítélésére alkalmazott koncepció és eszköz fogalmazódik meg, mégpedig a »haszonelvű (utilitárius) igazságossági koncepciók« ugyanilyen, a társadalmi jólétre és az emberek életminőségére vonatkozó koncepciójának magasabb rendű és a valóságot jobban kifejező alternatívájaként.

- Idézzük fel: a jóléti államok (»welfare state«) működésének hátterében meghúzódó »haszonelvű (utilitárius) igazságossági koncepciókkal« kapcsolatos legfőbb probléma, hogy amikor a »legtöbb embernek a legtöbb jót« elvet próbáljuk meg érvényesíteni, akkor ennek során átlagos vagy aggregát jólétekkel számolunk, s a »jólét« pedig nem lenne más, mint a szükségletek, preferenciák, vágyak kielégítéséből eredő öröm, ami nem más, mint a »jóléti gazdasági« (»welfare economics«) tankönyvekben szereplő képletek »U« betűvel jelölt »utility function« (»hasznossági funkció«).
- A sok mélyen fekvő elvi, gyakorlati, politikai és nyilvánossági problémából most, ebben az alfejezetben, az átlagos, illetve aggregát »hasznossági funkciók« (»utility function«) problémájára hívjuk fel a figyelmet. Az átlagos, illetve az aggregát utility (pl. az egy főre jutó GDP) semmit nem mond az egyes emberek jólétéről, pontosabban arról, hogy az össztársadalmi szinten »jó« átlagos, illetve aggregát hasznossági értékek milyen társadalmon belüli eloszlást mutatnak. Egészen »csinos« hasznossági értékek (például GDP és GDP-növekedés) mellett egészen sok ember, egészen súlyos nyomorban is élhet az adott országban.
- Mind Rawls igazságosságelmélete az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexével«, mind a »capability megközelítés« a »capabilitytykkel« nem elégszik

meg bizonyos – jól vagy rosszul megállapított – mutatók átlagos vagy aggregát értékeinek a „jóságával”. Az »igazságosság elvei«, az »elsődleges prioritású társadalmi javak«, illetve a »*capability*« megoszlása a »*társadalom minden egyes polgárjára*« kell, hogy vonatkozzanak.

Az alábbiakban, a »tíz központi jelentőségű *capability*« tételes ismertetése előtt, sorra vesszük a »*capability megközelítés*« néhány fontos általános jellemzőjét. Abból kell kiindulni, hogy az emberek »*életminőségét*«, »*jólétét*« több tényező együttesen s egymással kölcsönhatásban határozza meg, és ezek nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különböznek egymástól. Ilyen tényezők például a testi és lelki egészség, a képzettség és a tudás, a lelki és fizikai értelemben vett integritás, a szabadság, a különböző lehetőségek és esélyek és az emberi életet, életutat és életminőséget meghatározó számos hasonló tényező. Ezek, épp a minőségi és lényegi másságuk miatt, nem vonhatók össze egyetlen mérőszámra és nem fejezhetők ki egyetlen numerikus skálán. Ez például teljesen ellentétes azokkal a megközelítésekkel, amelyek a GDP-t mint egyetlen mutatószámot – teljesen tévesen – az általános társadalmi jólét indikátorának tekintik, és ezért ennek rendelnek alá mindent. Ha ezeket, a társadalmi jólétet és az társadalomban élő emberek jólétét, életminőségét jelző, minőségileg is különböző »*capability*ket« egyetlen mérőszámmal próbálnánk meg kifejezni, az bizonyosan súlyos és a lényegyet érintő torzításokhoz és a valóság megmáskéntetéséhez vezetne. Ebben az értelemben a »*pluralitás*« és a »*redukálhatatlanság*« fontos jellemzői a »*capability megközelítésnek*«. A »*pluralitás*« és a »*redukálhatatlanság*« okán helyesebb is a »*capability*« többes számú alakjával a »*capabilities megközelítés*« kifejezés használata.

A »*capabilities approach*« egy olyan összehasonlító életminőség értékelési keretrendszerként is felfogható, amelyet az alapvető társadalmi igazságossági kérdések koncepcionális és elvi elemzéséhez és megválaszolásához használunk, gyakorlati és politikai igazságossági célokkal. Ez konkrétan azt jelenti, hogy a »*capabilities megközelítést*« az egyes társadalmak tisztességességének és igazságosságának a megítélésére, illetve az egyes társadalmak tisztességi és igazságossági szempontból történő összehasonlítására alkalmazzuk. Ilyenkor a »*capability megközelítés*« alapvető kérdése a következő: „Végül is mit tudnak az emberek megtenni tehetségük és képességeik kibontakoztatása érdekében, és kivé, mivé tudnak válni életükben ahhoz képest, hogy tehetségük, képességeik alapján kivé válhatnak és miket tudnának megvalósítani?” Ez lényegében a »*capability to do & capability to be*« kérdése. Ebben a gondolati rendszerben az, hogy mekkora a különbség aközött, hogy (a) az adott képességekkel és tehetséggel született emberek a tehetségeik és képességeik alapján mit tudnának megcsinálni és kivé tudnának válni, és hogy (b) ténylegesen mit tudtak megcsinálni és kivé tudtak válni életükben, az alapvetően az emberek születéskori képességeinek megfelelő ambíciók kifejlődését, képességeik, tehetségük kibontakoztatását és gyakorlását elősegítő vagy eleve behatároló és korlátozó társadalmi tényezőktől, a »*tisztességes esélyek és lehetőségek*« meglététől vagy hiányától és számos hasonló faktortól, a »*capability*ktől« függ. Mindezek jelzik a társadalom tisztességes és igaz-

ságos vagy épp ellenkezőleg, tisztességtelen és igazságtalan működését,² hasonlóan az »elsődleges prioritású társadalmi javakhoz«.

Az, hogy a »capabilities megközelítés« alapvető »politikai szintű társadalmi igazságossági« kérdése arra vonatkozik, hogy végül is (a) mit tudnak az egyes emberek megcsinálni, megvalósítani mindabból, amire születéskori tehetségük és képességeik alapján meg tudnának tenni (»capability to do«) (b) és kivé tudnak válni, ahhoz képest, akivé válhatnak (»capability to be«), még egy fontos politikai filozófiai jelentőségű dologra mutat rá: a »capabilities megközelítés« – ugyanúgy, mint az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« – »minden egyes embert« önmagáért való célként, és önmagában való értéként kezel, és nem elégszik meg bizonyos átlagokat kifejező mutatók (mint például az egy főre jutó GDP és annak növekedése) értékének a „jó”-ságával, illetve pozitív irányú változásaival. A jólét aggregát vagy átlagos mutatói elfedik az egyes kedvezőtlen helyzetben lévő emberek tényleges helyzetét! Az ilyen aggregát vagy átlagos mutatók helyett a »capabilities megközelítés« arra fókuszál, hogy ténylegesen milyen lehetőségei vannak minden egyes embernek a saját képességei kibontakoztatására, élettervei megvalósítására és a saját sorsának irányítására, saját helyzetének javítására. Az a kijelentés, hogy a »capabilities megközelítés« »minden egyes embert célként kezel«, politikai filozófiai szinten fogalmazódik meg. Mint minden ilyen jellegű kijelentés, nem egyszerű kijelentést jelent, hanem azt a normatív politikai és morális követelményt is magában foglalja tartalmilag, hogy egy társadalom csak akkor tekinthető tisztességesnek és igazságosnak, ha »minden egyes polgárt önmagában való célként kezel«. Ez azt a jelentést is magával vonja, hogy »tilos bármelyik embert eszközként kezelni«. Egy igazságos és tisztességes társadalomban »egyetlen embernek sincs joga ahhoz, hogy bármelyik embertársát eszköznek tekintse«.

A »capabilities megközelítés« azzal, hogy »minden egyes embert« önmagában való értéként, és önmagáért való célként kezel, az emberek valós lehetőségeire, saját sorsukat érintő választási lehetőségeire és szabadságára fókuszál. E szerint a társadalom által a társadalom polgárai számára biztosított »társadalmi javak« közül az elsődleges és kulcsfontosságú javak azok a (a) saját születéskori képességeiknek megfelelő ambíciók kialakításával, (b) saját képességeik és tehetségük kibontakoztatásával, (c) saját életterveik megvalósításával és (d) saját sorsuk kézben tartásával kapcsolatos valós lehetőségek és esélyek, valamint bizonyos lényeges szabadságok, amelyekkel az emberek végül saját

² Így például, ha a »capability megközelítés« alapján a UNDP Human Development Program által kifejlesztett »Human Development Index« tekintetében egy adott ország előrébb sorolódik az országok HDI-indexe által meghatározott »rangsorban«, az annak a jele, hogy az ország működése igazságosabbá, tisztességesebbé vált, és javult az »emberi fejlődést« (»human development«) előmozdító általános társadalmi igazságossági és tisztességességi feltételrendszer az adott országban. Ha az adott ország hátrébb sorolódik ebben a rangsorban, az ennek az ellenkezőjére utal, azaz arra, hogy az adott ország működése tisztesség-telenebbé, igazságtalanabbá vált, mert a HDI-index változásával kifejezhető mértékben igazságtalanul és tisztességtelenül korlátozza az emberi fejlődést!

döntéseiktől függően vagy élnek, vagy nem élnek. Ez a megközelítés egyben elkötelezettséget is jelent az emberek *önrendelkezési és önmeghatározási képességeinek* és ehhez fűződő jogainak a tiszteletben tartására.

A »*capabilities megközelítés*« tudatosan *pluralista az értékek tekintetében*; azt tartja, hogy minden egyes ember számára más és más a fontos. Ebből eredően az emberek más és más fontosságot, jelentőséget tulajdonítanak a különböző lehetőségeknek, »*capabilityeknek*« is, azaz ezek között egyénenként eltérő prioritásokat állítanak fel. Az egyes emberek számára fontos dolgok és az azokkal kapcsolatos lehetőségek nemcsak mennyiségi, de lényegi, minőségi értelemben is eltérnek. Ennek következménye, hogy a (a) különböző »*központi jelentőségű capabilityek*« lényegi torzítások nélkül nem redukálhatók le egyetlen numerikus skálává vagy mutatóvá (mert az eleve implicite azt jelentené, mintha csak mennyiségi különbségek lennének köztük), (b) és ahhoz, hogy az egyes »*központi jelentőségű capabilityeket*« megfelelően képesek legyünk biztosítani, egyenként is be kell azonosítsuk és meg kell értsük ezeket és ezek specifikus természetét. (Mint látni fogjuk: a »*tíz központi jelentőségű capability*« ezt a célt (is) szolgálja, mint ahogyan az eddig tárgyalt »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexe*« is).

A »*capability megközelítés*« az olyan mélyen beágyazódott és meggyökeresedett »*társadalmi egyenlőtlenségekkel*« és »*társadalmi igazságossági*« problémákkal foglalkozik, amelyek a különböző »*capabilityeket*« érintő hibák és hiányosságok révén *eleve behatárolják és eleve redukálják, korlátozzák*, hogy a társadalomba és valamely társadalmi helyzetben lévő családba, adott »*születéskori képességekkel és tehetséggel*« „beleszületett” emberek egyáltalán (a) milyen *ambíciókat és életterveket* alakítanak ki, (b) hogyan képesek ennek megfelelően *kibontakoztatni* képességeiket, tehetségüket (például a »*minőségi oktatáshoz*« való, képességeiktől függő és társadalmi helyzettől független, »*azonos esélyű hozzáférés*« és maga az oktatási rendszer révén), (c) és mit tudnak megvalósítani mindezekből a »*teljes életútjuk során*« (például a »*tiszteletesen egyenlő esélyek és lehetőségek*« révén).

Társadalmi igazságossági probléma akkor lép fel, ha az emberek ambícióit, életterveit, képességeik kibontakoztatását és tényleges életútjukat nem a születéskori képességeik és tehetségük, hanem a születéskori és gyermekkori társadalmi helyzetük határozza meg és határolja be. Vegyük észre, hogy az ilyen »*capability*« hibák minden esetben sajátos »*szociális gradiens szerinti*« és a »*társadalmi, jövedelmi, vagyoni pozícióktól függő*« és a »*capabilityek*« eltérései szerinti *diszkriminációt és marginalizációt* is jelentenek. Vegyük észre azt is, hogy mindez sajátos, társadalmi helyzettől függő *kontraszelekcióhoz*, afféle sajátos *modern kori kasztrendszerhez* és ezen keresztül súlyos *össztársadalmi hatékonysági problémákhoz* is vezet. A társadalomnak ugyanis nem ahhoz fűződik az alapvető érdeke, hogy a gazdagok *akármilyen képességű és tehetségű* csemetéi kerüljenek a vezető pozíciókba, hanem ahhoz, hogy a *legrátermettebbek és a legtehetségesebbek* kerüljenek ilyen pozíciókba, függetlenül attól, hogy milyen családba születtek bele és milyen társadalmi helyzetben nevelkednek fel.

A »*capability megközelítéssel*« feltárt társadalmi igazságossági problémák egyben meghatározzák a kívánatos és szükséges kormányzati teendőket, vala-

mint a különböző közpolitikák és szakpolitikák kívánatos és szükséges irányait. Nevezetesen részleteiben is segítenek specifikálni mindazokat a fontos és sürgős teendőket, amelyek a »társadalom minden egyes polgára« esetében a »központi jelentőségű capabilityk« által definiált életminőségük javításához szükségesek. Mindez nagymértékben hasonlatos az előző részekben az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexe« kapcsán leírtakkal, lévén, hogy a »tíz központi jelentőségű capability« – mint majd látni fogjuk – eleve magában foglalja az összes, az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexéhez« tartozó tételt. Sőt, miután ez utóbbiak nem teljes és tételes specifikációt jelentettek, hanem csak az »elsődleges prioritású társadalmi javak« csoportjait jelenítették meg azok típusai szerint, a Martha C. Nussbaum által azonosított és kidolgozott »tíz központi capability« az »elsődleges prioritású társadalmi javak« csoportjainak nagyobb részletezettségű kibontásaként és specifikálásaként is felfogható.

Martha C. Nussbaum a társadalomban élő emberek életminőségének, életlehetőségeinek és életkörülményeinek a társadalmi igazságossági célú meghatározását, mérését szolgáló »capabilityket« számos, a gyakorlati, politikai céloknak megfelelő egyéb fontos koncepcióval és szemponttal is kiegészíti. Ilyen kiegészítések például:

- (a) az »emberi méltóság«, az »önbecsülés«, a »szégyenmentes élet«,
- (b) a »capabilityk« »minimálisan szükséges küszöbértékének« a koncepciója (amely teljesen egybevág az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexének« a »minimálisan szükséges, tisztességesen elegendő küszöbszintjére« vonatkozó koncepcióval),
- (c) a »mértánylandó pluralizmus ténye« és ebből eredően a »politikai szintű átfedő konszenzus« szükségessége,³
- (d) továbbá számos, a »szabad emberhez méltó demokrácia« stabil, kiszámítható és hosszú távon is fennmaradó működése szempontjából fontos és ezért »politikai és morális jelentőséggel bíró érzelmek«.

Ilyen, a »szabad emberhez méltó demokrácia« stabilitása, működése és fennmaradása szempontjából fontos és ezért »politikai és morális jelentőségű érzelmek« például:

- (a) a szeretet, az együttérzés, a szánalom, az empátia, a könyörület, a szolidaritásérzés, az igazságérzet, az erkölcsi érzékenység, a harag, a morális felháborodás, a megbocsátás, a szégyenérzet magasabb rendű formái, a megbánás és a hasonló pozitív érzelmek és érzések;
- (b) az önzés, az irigység, a mohóság, a kapzsiság, az undor, a felsőbbrendűségi érzés, egyes csoportok dehumanizálása, a gyűlölet, a részvétlenség, a közöny,

³ Itt John Rawls *Political Liberalism* (1993; 2005) című művében kidolgozott elméletekről van szó. Martha C. Nussbaum nemcsak az »elsődleges prioritású társadalmi javakat« egészíti ki és fejti ki részletesebben, de saját elméleteiben alapvetően a Rawls által kidolgozott »Political Liberalism« elméletekre (és Rawls »Theory of Justice« című művében [1973, 1999] kidolgozott eredeti »Justice as Fairness« koncepcióra, valamint a »Justice as Fairness« továbbfejlesztett és a politikai szintre leszűkített koncepciójára is [2001]) támaszkodik.

a primitív szegényn, a kisebbségi érzés, az agresszió és a hasonlók mint a demokrácia szempontjából negatív érzelmek (NUSSBAUM, 2013, 2016).

Megjegyzendő, hogy a *művészetek* minden ága és a *bölcsészeti, társadalomtudományi* képzések minden ága oktatási rendszerben való hangsúlyos jelenlétének a »politikai és morális jelentősége« abban van, hogy ezek a képzések azok, amelyek a »szabad emberhez méltó demokráciák« működése, stabilitása, fennmaradása szempontjából alapvető jelentőségű érzelmek magas szintű kifejlődéséhez vezetnek, illetőleg a demokráciát veszélyeztető alantas és negatív érzelmek elharapózását visszaszorítják. A művészeti, bölcsészeti és társadalomtudományi képzés és oktatás alapvető politikai és morális jelentőségét Martha C. Nussbaum a *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities?* című művében (NUSSBAUM, 2010) elemzi részleteiben. Ebben a művében

- (a) a művészeti, bölcsészeti és társadalomtudományi képzésre nagy hangsúlyt fektető »education for democracy« versus
- (b) az ezeket az ismereteket feleslegesnek nyilvánító, elsődlegesen a gazdasági működésben felhasználható technikai szintű műszaki, természettudományi, matematikai, informatikai tárgyak oktatását *túlhangsúlyozó*, általában a *magoltatásra* épülő módszerekre építő és így az önálló, kritikai gondolkodás képességének elnyomásával társuló, »education for profit« típusú képzési rendszerek közötti lényegi, politikai és morális jelentőségű különbségeket elemzi, s az »education for profit« típusú képzések »szabad emberhez méltó demokráciákra« való veszélyességére, és politikai és morális problémáira hívja fel a figyelmet (NUSSBAUM, 2010).

A »capability megközelítés« úgyis felfogható, mint a »fundamentális morális követelésekre vonatkozó politikai és morális felhatalmazottság elmélete« (NUSSBAUM, 2011). A »capabilityk« listája „nincs kőbe vésve”. A lista az adott konkrét társadalom adott konkrét körülményeinek és problémáinak megfelelően bővíthető, kiegészíthető. A »különbérték« normatív koncepciója viszont azt jelenti, hogy nem a listán szereplő tételek, azaz »capabilityk« egyikét-másikát kell tetszésünk és kedvünk szerint kiszemezgetni és valahogyan megvalósítani, hanem minden egyes »capabilityt« »minden egyes polgár számára« egy »tisztességesen elegendő minimális mértéket, küszöbértéket elérő szinten« biztosítani kell. Ez minden tévhittel ellentétben egyáltalán nem igényli azt, hogy az adott ország gazdag legyen. Bármely közepesen fejlett vagy fejlett ország minden további nélkül megengedheti magának, hogy a »szabad emberhez méltó demokrácia« és az igazságos és tisztességes társadalmi működés alapfeltételeiként ezeket a »capabilityket« biztosítsa »minden egyes polgár« számára. Teljes tévedésen alapul az a mítosz és tévhit, hogy az igazságos és tisztességes működés a különösen gazdag országok privilégiuma. Amint azt a WHO Committee of Social Determinants of Health »egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezőket« vizsgáló munkacsoportjának a keretei között skandináv tudósok egy munkacsoportja bemutatta – a *NEWS: The Nordic Experience Welfare States and Public Health* címet viselő jelentésében (rövid nevén: *NEWS Report*) –, a helyzet pont fordított: azokat az országokat tartanak mások jól prosperálóknak és gazdagnak – az ott élő emberek életminősége és

lehetőségei láttán –, amelyek tisztességesen és igazságosan működnek (LUND-BERG és mtsai, 2008).

Amartya Sen »*capability megközelítésének*« némileg eltérők a céljai. Ő elsősorban az emberek életminőségének társadalmi igazságossági célú mérésére és ezeknek a méréseknek az összehasonlíthatóságára fókuszál, annak érdekében, hogy megváltoztassa és új alapokra helyezze a társadalmi fejlesztésekről szóló vitákat és diskurzust. Sen »*capability megközelítése*« nem fogalmaz meg egy határozott társadalmi igazságossági elméletet, noha az ő elméletei is alapvetően normatívok és a társadalmi igazságosság problémáira vonatkoznak.

Sen – Martha C. Nussbaumtól eltérően – a »*capability megközelítéssel*« kapcsolatos elméleteiben nem alkalmaz például »*minimálisan szükséges küszöbértékeket*« az egyes »*capability*kre«, és nem is fogalmaz meg tételes listát a »*központi jelentőségű alapvető capability*kre« vonatkozóan, noha az ő elméleteiből is világosan látszik, hogy bizonyos »*capability*eknek«, például az *oktatásnak* vagy az *egészségnek* és az *egészségügynek* központi jelentőséget tulajdonít. Emellett az »*emberi méltóság*«, az »*önbecsülés*« a »*szégyenmentes élet*« vagy a »*politikai és morális jelentőségű érzelmek*« sem kapnak olyan központi jelentőségű szerepet Sen elméleteiben, mint Nussbaum »*capability megközelítésében*«, noha az is világos, hogy Sen is elismeri ezek fontosságát. Sen alapvető javaslata az, hogy a »*capability koncepcióját*« egy-egy ország társadalmának átfogó társadalmi igazságossági célú életminőség mérésére és értékelésére kellene felhasználni, részben az adott társadalom fejlettségének és szabadságának a megítélésére, részben az adott ország és társadalom fejlesztési céljainak a meghatározására.

Ennek megfelelően Sen elméletei bizonyos értelemben »*átfogóbb jellegűek*«, mint a »*politikai szintre*« tudatosan leszűkített »*politikai szintű társadalmi igazságossági koncepciók*«. Ez is az egyik oka, hogy ebben az írásban a gyakorlati, politikai céloknak jobban megfelelő és az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójával*« teljesen kompatibilis és azt a gyakorlati alkalmazás szempontjából hasznos módon kiegészítő Martha C. Nussbaum által kidolgozott »*capability megközelítésével*« foglalkozunk részletesebben.

14.2.§ A TÍZ KÖZPONTI HUMÁN CAPABILITY

Az »*elsődleges prioritású társadalmi javak indexének*« megállapításakor az irányelv az volt, hogy azok a »*társadalmi javak*« minősülnek társadalmi igazságossági jelentőségük miatt »*elsődleges fontosságú társadalmi javaknak*«, amelyek a polgárok (i) »*két születéskori morális képességének*«, azaz az (a) »*igazságágeretire való képességnek*« és a (b) »*saját érdekek, célok felismerésével, meghatározásával és elérésével kapcsolatos képességeknek*« a kibontakoztatásához és (ii) ezen keresztül a társadalmi együttműködésben való teljes körű normál funkcionálóképességgel való részvételhez, (iii) valamint az önbecsülés, a méltóság és szégyenmentes élet társadalmi alapfeltételeinek a biztosításához szükségesek.

A »*capability approach*«, pontosabban annak a Martha C. Nussbaum által kidolgozott verziója hasonlókból indul ki. A »tíz központi jelentőségű *capability*« meghatározásakor Nussbaum az emberi méltóságot és az önbecsülést, az emberi méltóságnak megfelelő teljes értékű emberi életet, illetve ennek feltételeit tette a középpontba. Martha C. Nussbaum alapvető kérdése a »központi jelentőségű *capability*« azonosításakor a következő volt:

- (a) Melyek azok a »választási, döntési, cselekvési lehetőségek és szabadságok« minden ember életében, amelyek feltétlenül szükségesek önbecsülésének és emberi méltóságának a megőrzéséhez, és amelyek hiányában az ember nem tud önbecsüléséhez és emberi méltóságához méltó teljes körű emberi életet élni?
- (b) Ebből eredően melyek azok az alapvető »döntési, választási és cselekvési lehetőségek és szabadságok«, amelyeknek a védelme feltétlenül szükséges ahhoz, hogy minden egyes ember meg tudja őrizni önbecsülését és emberi méltóságát, és az emberi méltóságához méltó életet élhessen méltóságának és önbecsülésének sérelme nélkül?

Ha jól belegondolunk, Rawls »elsődleges prioritású társadalmi javak« azonosítása kapcsán alkalmazott szempontjai, azaz a (a) »két velünk született morális képesség kibontakoztatása és realizálása«, (b) a »teljes körű normál funkcionálóképesség« (c) és az »önbecsülés, méltóság és szegyenmentes élet alapfeltételei« egyrészt egymással is szorosan összefüggenek, abban az értelemben is, hogy az egyik tétel nehezen képzelhető el a másik nélkül. Másrészt ezek teljesen egybevágóak és a következtetéseket tekintve igencsak egy irányba mutatnak a Martha C. Nussbaum által központi jelentőségűvé tett »*emberi méltóság*«, »*önbecsülés*« és az ezek teljes körű megőrzésével leélt »*emberi méltósághoz méltó élet*« szempontjaival.

Korábban már többször említettük, hogy a Martha C. Nussbaum által kidolgozott »tíz központi jelentőségű *capability*« egyrészt teljes mértékben magában foglalja az »elsődleges prioritású társadalmi javakat«, valamint részben kibontja azokat, részben kiegészíti azokat. Fontos az is, hogy mind az »elsődleges prioritású társadalmi javak«, mind a »központi jelentőségű *capability*« úgy értendők és úgy alkalmazandók, hogy (a) mindegyiket minden egyes polgár számára egy, a teljes körű funkcionálóképességhez szükséges tisztességesen elegendő minimális küszöbszint felett kell biztosítani, (b) minden elemét kell a küszöbszint felett biztosítani, azaz nem lehet egyiket vagy másikat ötletszerűen vagy önkényesen kiemelni, preferálni, míg más elemeket egyáltalán nem vagy csak küszöbszint alatt biztosítani; (c) mind az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexe«, mind a »tíz központi jelentőségű *capability*« meg lehetne flexibilis módon alakítható, (d) továbbá egyik lista sincs se köbe vésve, se ércbe öntve, az adott társadalom adott konkrét problémái, körülményei kapcsán alakítható, bővíthető és pontosítható. Ez azonban nem azt jelenti, hogy rugalmas alakítás címén például teljesen átírható vagy kiüresíthető lenne. A rugalmas alakíthatóság a lista bővítésére és a lista tételeinek az adott helyzethez való igazítására vonatkozik, nem pedig a felsoroltak lényegének „ügyes” kiürítésére.

Fontos tudni, hogy a »*capability megközelítésben*« a »tíz központi *capability*« Martha C. Nussbaum elméletének logikai szerkezetébe úgy illeszkedik bele, hogy egy igen erőteljes mögöttes morális és normatív állítást hordoz. Ez a mögöttes állítás az, hogy az a társadalom, illetve állam és hatalom sem nem igazságos, sem nem tisztességes, amelyik *legalább* ezt a »tíz központi jelentőségű *capability*« egy megfelelő küszöbérték feletti szinten nem biztosítja »*minden egyes tagja számára*«. Ennek szem előtt tartásával kell az alábbiakban ismertetésre kerülő »tíz központi *capability*« áttanulmányozni.

Az alábbi »tíz központi *capability*« kell, hogy minden tisztességes és igazságos társadalom és hatalom biztosítsa egy tisztességesen elegendő mértékű küszöbszint feletti módon a társadalom minden egyes tagja mint ember és mint polgár számára.⁴ Elsőként a »tíz központi *humán capability*« főbb típusait, dimenzióit soroljuk fel az áttekinthetőség érdekében, majd ezt követően ezek részletes kibontását.

A »tíz központi *humán capability*« fő csoportjai:

(1) Élet; (2) Testi egészség; (3) Testi integritás; (4) Érzékelés, értelem, ész, képzelőerő, fantázia és gondolkodás; (5) Érzelmek; (6) Gyakorlati ész; (7) Társulás, egyesülés; (8) Egyéb fajok; (9) Játék; (10) Az ember saját környezete feletti kontrollja.

A »tíz központi *humán capability*«

1. Élet (»*Life*«)

- (a) A normál emberi élethossznak *megfelelő élettartamú élet* leélésének a képessége; a *korai halálozás elkerülése*,
- (b) vagy annak az elkerülése, hogy hamarabb haljunk meg, mint amikor az életünk már oly mértékben redukálódik, hogy nem tudunk emberhez méltó életet élni.

2. Testi egészség (»*Bodily health*«)

A jó egészségre való képesség, beleértve a reprodukív egészséget, az alkalmas, minőségi táplálkozást és a megfelelő lakhatási körülményeket.

3. Testi integritás (»*Bodily integrity*«)

- (a) Képesség, lehetőség és szabadság az egyik helyről a másik helyre való szabad mozgásra; az erőszakos támadásoktól való biztonság, ideértve a szexuális támadásoktól, erőszaktól és a házasságon belüli erőszaktól való biztonságot is.

⁴ Az alábbiakban Martha C. Nussbaum művei alapján ismertetjük az általa kidolgozott »tíz központi *humán capability*«-t. Ez eredetiben például az alábbi művekben található (i) *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership* (75–78. o.) (NUSSBAUM, 2006); (ii) *Creating Capabilities: The Human Development Approach* (33–34. o.) (NUSSBAUM, 2011); (iii) *Political Emotions: Why Love Matters for Justice?* (415. o.) (NUSSBAUM, 2013). E három mű alapján ismertetjük Martha C. Nussbaum »tíz központi *humán capability*« bemutató listáját.

- (b) A szexuális élettel és a szexuális kielégüléssel kapcsolatos választási, döntési, önrendelkezési szabadság és lehetőségek.
- (c) A gyermekvállalással kapcsolatos [reprodukciós] kérdésekben a szabad döntési, választási lehetőségek biztosítása.

4. Érzékelés, értelem, ész, képzelőerő, fantázia, gondolkodás

(»Senses, Imagination, Thought«)

- (a) Képesség, lehetőség és szabadság az *érzékek*, az *értelem*, az *ész*, a *képzelőerő* és a *gondolkodás* használatára, mégpedig valóban emberhez méltó módon (*»in a truly human way«*), azaz alkalmas oktatás és képzés által informált és kiművelt módon, amely magában foglalja az írás-olvasás tudását, a matematikai készségeket és a természettudományos ismereteket, de semmiképp sem szűkül le csak ezekre.
- (b) A *képzelőerő*, a *fantázia* és a *gondolkodás* használatának képessége, lehetősége és szabadsága saját magunk által választott irodalmi, zenei, vallási és hasonló művek vagy rendezvények, események résztvevőjeként vagy ilyen művek alkotójaként.
- (c) Az *ész* és az *értelem* használatának a képessége, lehetősége és szabadsága, a *»gondolatok kifejezése szabadságának«* a garantált védelme mellett, mind a *politikai szólásszabadság* és a *politikai vélemény kifejezésének szabadsága*, mind a *művészi kifejezés szabadsága*, mind a *vallásgyakorlás szabadsága* terén.
- (d) Képesség, lehetőség és szabadság *élvezetes* és *szórakoztató* élményekre, valamint a *szükségtelen, értelmetlen* és *haszontalan* fájdalmak elkerülésére.

5. Érzelmek (»Emotions«)

- (a) Képesség, lehetőség és szabadság arra, hogy magunkon kívül más emberek vagy dolgok iránt kötődést érezzünk; hogy szeressük azokat, akik szeretnek minket és gondoskodnak rólunk; hogy fájdalmat érezzünk a hiányuk miatt és meggyászoljuk a halálukat; és hogy megtapasztaljuk a vágyódás, a hála, a megbocsátás, a megbánás és a jogos harag (morális felháborodás) érzéseit.
- (b) Az érzelmi fejlődés zavartalansága, amelyet nem rombol, nem tesz tönkre félelem vagy szorongás.
- (c) E *»capabilityk«* biztosításához szükséges a különböző kisközösségek és szervezetek támogatása, ezeknek igazolhatóan fontos szerepük van e *»capabilityk«* egészséges fejlődésében.

6. Gyakorlati ész (»Practical reason«)

- (a) Képesség, lehetőség és szabadság arra, hogy az ember saját maga alakítsa ki a saját elképzelését arról, hogy számára mi a „jó” (*»to form a conception of the good«*),⁵

⁵ Ez nem más, mint a Rawls által leírt két velünk született erkölcsi képesség közül a második. Emlékeztetőül: az a saját értékrend, célok, érdekek és az ezek érvényesítése érdekében megteendő dolgok és cselekvések saját magunk általi kialakítására vonatkozik.

- (b) és ennek megfelelően kritikus önreflexióval kialakítsa (rendszeresen felülvizsgálja és szükség esetén módosítsa) saját élettervét. Ez a »capability« magában foglalja a »*lelkiismeret szabadságának*« és a »*vallásgyakorlás szabadságának*« és a »*vallási szertartások szabadságának*« a védelmét.

7. Kapcsolatok, hovatartozás, társulás, egyesülés (»Affiliation«)

- (A) Képesség, lehetőség és szabadság arra, (a) hogy másokkal és másokért éljünk, (b) hogy megismerjünk, értékeljünk, elismerjünk, elfogadjunk és megbecsüljünk másokat; (c) hogy törődést és aggodalmat mutassunk mások iránt; (d) hogy részt vegyünk a legkülönbözőbb szociális interakciókban; (e) és hogy bele tudjuk képzelni és érezni magunkat mások helyzetébe. (f) E »capability« védelme és biztosítása mindazon intézmények védelmét is jelenti, amelyek a társulások ilyen formáit képviselik, illetőleg támogatják; (g) továbbá a »*társulás, egyesülés és gyülekezés szabadságának*« és a »*szólás szabadságának*« a védelmét és garantálását is igényli.
- (B) Az »*önbecsülés és a „megalázásmentesség” (»nonhumiliation«) társadalmi alapfeltételeinek*« megléte,⁶ valamint minden egyes ember olyan méltósággal rendelkező személyként való kezelése, akinek az értéke és értékessége azonos mindenki máséval. Ez a fajra, rasszra, nemre, szexuális orientációra, etnikumra, kasztra, vallási hovatartozásra, nemzeti, nemzeti-ségi származásra vonatkozó diszkrimináció tilalmára vonatkozó rendelkezéseket is maga után von.

8. Egyéb fajok (»Other species«)

Képesség, lehetőség és szabadság arra, hogy az állatokkal, a növényekkel és a természet világával együtt éljünk és vele törődjünk.

9. Játék (»Play«)

A képesség, a lehetőség és a szabadság arra, hogy nevéssünk, játszunk és élvezzük a rekreációs tevékenységeket.

10. Az ember saját környezete feletti kontrollja

(»Control over one's environment«)

- (A) *Politikai.* Képesség, lehetőség és szabadság arra, (a) hogy az ember érdemben részt vegyen a saját életét meghatározó politikai döntésekben; (b) hogy joga és lehetősége legyen a politikai folyamatokban való érdemi részvételre. (c) A »*szólás szabadságának*«, a »*vélemény és gondolatok kifejezése szabadságának*«, a »*társulás, egyesülés és gyülekezés szabadságának*« a védelme.
- (B) *Anyagiak.* Képesség, lehetőség és szabadság (a) a személyes tulajdon birtoklására (mind a földre és ingatlanokra, mind az ingóságokra vonatkozóan); mégpedig mindenki mással azonos alapon egyenlő tulajdonhoz való

⁶ Ez nem más, mint az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« közé tartozó »*önbecsülés, méltóság és szegyenmentes élet társadalmi alapfeltételei*«.

jogok alapján. (b) Képesség, lehetőség és szabadság arra, hogy minden ember, mindenki mással azonos alapon (és esélyekkel) jogosult legyen a munkakeresésre és munkavállalásra. (c) Szabadság és védelem az alaptalan, illetéktelen és jogosulatlan rajtaütéstől, őrizetbe vételtől, fogvatartástól, tulajdon lefoglalásától, kutatástól, vizsgálattól, kihallgatástól és vallatástól. (d) A munkát és a munkahelyet illetően *emberhez méltó munka* és munkakörülmények; továbbá a *gyakorlati ész és az értelem* felhasználásának, használatának, valamint a többi munkatárssal való *értelmes, tartalmas, kölcsönös tiszteleten alapuló viszony* létesítésének a képessége, lehetősége és szabadsága.

A két »*meta-capability*«: az oktatás és az egészség, egészségügy. Ha alaposan végiggondoljuk a »*tíz központi capability*« és azt, hogy ezek közül a lehetőségek és szabadságok által biztosított képességek közül vajon melyiket tudjuk kihasználni betegen és megfelelő egészségügyi ellátás nélkül vagy tudatlanul, információk nélkül, az információk megfelelő értelmezési képessége nélkül, önálló kritikai gondolkodási képességek nélkül, ostobán és bután, akkor rájöhettünk, hogy néhány »*capability*« – mint például a személyes integritásra, fizikai biztonságra vonatkozókat – leszámítva szinte egyiket sem.

A lista egyik elemeként jelenik meg a testi egészség, néhány másik elemében megjelennek a lelki egészség egyes fontos összetevői, illetve egy másik listán szereplő tételben megjelenik az oktatás. Azonban ha mélyen végiggondoljuk, rájöhettünk, hogy az egészség és annak a fejlesztésére, megőrzésére vagy helyreállítására vonatkozó dolgok, valamint az oktatás és a képzés nem egyszerűen csak e tíz tételből álló lista egy-egy tétele, hanem tulajdonképpen az a két alapvető fontosságú »*capability*«, amelyeknek a hiánya, a megléte vagy a minősége alapvetően határozza meg, hogy mit tudunk kezdeni az összes többi képességgel, lehetőséggel és szabadsággal, hogyan tudunk élni ezekkel, hogyan tudjuk a magunk és a közösség hasznára fordítani ezeket, és mindezek alapján mi is a valós értéke mindezeknek a számunkra.

Az oktatás és az egészség, egészségügy kiemelkedő és centrális jelentőségű »*meta-capability*«, mert az összes többi »*capability*nek« egyfajta „*lehetővé tevő tényezője*” (»*enabling factor*«), nem pusztán a »*tíz központi humán capability*« felsoroló lista egy-egy tétele (VENKATAPURAM és mtsai, 2011).

A »*tíz központi capability*« mindegyike elsődlegesen és mindenekelőtt individuális szinten értelmezendő, és minden egyes emberre vonatkozik! A társadalom csoportjaira, a különböző társadalmi rétegekre csak másodlagos módon vonatkoztathatók ezek az individuális szinten értelmezendő »*capability*«. Ebből normatív módon, előírászerűen következik, hogy az alapvető cél és »*össztársadalmi szintű morális kötelesség*« az, hogy »*minden egyes személy számára*« biztosítani kell ezeket a »*capability*ket« egy bizonyos *küszöbérték* feletti szinten. Ebből a követelményből az is következik, hogy egyetlen embert vagy egyetlen társadalmi csoportot vagy réteget sem lehet a „*nagyobb ösztársadalmi jó*” érdekében, azaz *valaki mások érdekében* eszközként használni vagy feláldozni vagy

a »központi capabilitykhez« fűződő jogos érdekeit semmibe venni annak érdekében, hogy a társadalom más tagjainak, csoportjainak, rétegeinek jobb legyen a helyzete.

Ez elsőre lehet, hogy magától értetődőnek tűnik, azonban idézzük itt fel, hogy például a jelenlegi társadalmak gazdasági, társadalmi, politikai folyamatait és az emberek életét domináns módon meghatározó közpolitikák végső soron alapvetően a »haszonelvű (utilitárius) igazságossági koncepciók« számtalan változatának valamelyikén alapulnak, és ezek a koncepciók az »össztársadalmi jót« és a »legtöbb embernek a legtöbb jót elv« érvényesítését alapvetően az – adott hasznossági koncepció-változat szerint – »elfogadható« preferenciák, szükségletek és vágyak kielégítésének a valamilyen átlagos vagy aggregát mutatószámmal mért értékének a maximálásában látják (pl. GDP vagy valamely GDP-ből képzett index). Önmagában az »össztársadalmi jó« valamilyen átlaggal vagy aggregát értékkel való mérése (és az átlag értékek szórásának, azaz például a GDP társadalmon belüli megoszlásának a figyelmen kívül hagyása) azt jelenti, hogy az egyes személyek tényleges, konkrét egyéni helyzete mint olyan »felolvasd« és »eltűnik« az átlagértékekben.

Mit jelent ez az itt tárgyaltak kontextusában? Ez precízen pontosan azt jelenti, hogy önmagában az a tény, hogy a társadalom életét meghatározó alapvető közpolitikai döntések átlagos vagy aggregát értékeket mutató számokra és ezek ilyen-olyan indexekre épülnek, azt az – a politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció szintjén – implicit módon eldöntött elvet jelenti és egyben érvényesíti, hogy az egyes emberek vagy ezek csoportjai, illetve egyes társadalmi rétegek feláldozhatók, azaz mások eszközeiként használhatók a »nagyobb jó érdekében«. Itt a példa szerinti esetben a »nagyobb jót« közvetlenül a GDP növekedésének mutatóival mérik, de a tényleges és valós jelentése az, hogy a társadalom egyes tagjai egyéni jólétének a növelése érdekében feláldozhatók a társadalom más tagjai mindaddig, amíg a működés »haszonélvezőinek« a jóllét növekedése nagyobb, mint a »kárvallottak« kára és jóllétének a csökkenése. Ráadásul az e koncepció szerinti »nagyobb jó« még akkor is megvalósul, ha csak 1-2% jóllétének növekedése kicsit nagyobb, mint mindenki más elszegényedésének a mértéke.

Ez messze nem csak egy elméleti probléma, és messze nem csak egy elméleti példa. Precízen pontosan ez az egyik mélyen fekvő probléma, amely a mai világ számos visszás, a társadalmi, gazdasági és politikai hatalmi egyenlőtlenségek extrém mértékű növekedésével összefüggő jelenség és súlyos társadalmi, gazdasági, politikai probléma mögött meghúzódik. Pontosan ilyen és hasonló okok miatt tűzte ki Rawls maga elé azt a célt, hogy egy olyan igazságosságelméletet dolgozzon ki, amely meghaladja a domináns haszonelvű (utilitárius) filozófiákon alapuló igazságossági koncepciókat, és a demokratikus értékek és alapvető szabadságjogok biztosítása mellett korrigálja annak bizonyos visszásságait és hibáit (RAWLS, 1999a, 1999b). Ez a fajta probléma volt az egyik azok közül a visszásságok közül, amit Rawls »Justice as Fairness« (»igazságosság mint tisztesség«) koncepciója korrigál sok más mellett azzal, hogy az »alapvető szabadságjogok tisztességes értékét«, a »tisztességesen egyenlő esélyeket«, az »eltérési

elvet», az »elsődleges prioritású társadalmi javak küszöbérték feletti biztosítását« és általában az »igazságosság két elvének« az érvényesítését mindvégig »a társadalom minden egyes polgárára« vonatkozóan fogalmazza meg és írja elő normatívan. Emellett ebben rejlik mind az Amartya Sen, mind a Martha C. Nussbaum által képviselt »capabilities megközelítés« jelentősége is. Így kell érteni azt, és így kell értelmezni annak a látszólag ártatlan és elméletinek tűnő kijelentésnek a jelentőségét, hogy a »capability« elsődlegesen és mindenekfelett az egyes személyekre és minden egyes személyre vonatkoznak, és csak másodlagosan vonatkozathatók ezek bizonyos csoportokra vagy társadalmi rétegekre (osztályokra). Korábban már megemlékeztünk róla, de itt is érdemes felidézni, hogy az az elv, hogy senkinek sincs joga ahhoz, hogy bármelyik másik ember-társát eszközként kezelje saját céljai elérése vagy saját érdekei érvényesítése érdekében, Immanuel Kanttól származik (KANT, 1991).

A »capability megközelítés« függetlenül az egyes személyek különböző csoportokkal kapcsolatos kötődéseitől és csoport-azonosságtudatától, minden egyes személyt mint embert és mint polgárt *egyenlő értékűnek*, *egyenlő méltóságúnak* tart és kezel, továbbá minden egyes személyt *egyenlő módon tart tiszteletre méltónak* és tisztelendőnek, függetlenül attól, hogy a konkrét személy hogyan tekint saját magára. Ez a megközelítés, mint írtuk, (a) általában sem a »valakik által valamilyen alapon« »elfogadhatónak« minősített *preferenciák*, *szükségletek* és *vágyak kielégítésére* törekszik, (b) és különösen nem törekszik az ilyen preferenciák kielégítésének – az egyes személyek sorsát figyelmen kívül hagyó – *átlagos vagy aggregát értékeinek* a növelésére.

A »központi capability« heterogenitása redukálhatatlan; egymással nem vonhatók össze, nem mérhetők össze és nem is helyettesíthetők egymással. Egy adott társadalom nem tudja megtenni és nem is teheti azt meg, hogy az egyik »központi capability« hiányát azzal pótolja, hogy egy másik »központi capabilityból« többet biztosít a polgárai számára, vagy netán készpénzzel (mint afféle »bármely célra felhasználható eszközzel«) kárpótolja az adott »capability« hiányát. Minden egyes »központi capability« egyedi és pótolhatatlan, és minden egyes ilyen »capabilityt« a saját egyedi sajátosságainak megfelelően más és más módon kell biztosítani.

Egy fiktív, bár a világ számos országában vélhetően előforduló példán keresztül mutatjuk be, hogy hogyan lehet ezt értelmezni. Tétélezzük fel, hogy egy adott társadalom az alkotmányában rögzíti a »tíz központi capability« állam általi biztosításának az össztársadalmi kötelezettségét. Tegyük fel, hogy ebben az országban mindenki viszonylag jó jövedelemhez jut, senki nem éhezik, mindenkinek van megfelelő lakása vagy háza és nagyjából jólétben él mindenki. Csak éppen a »vallásgyakorlás szabadsága« és a »lelkiismeret szabadsága« és bizonyos »alapvető politika szabadságjogok« nem érvényesülnek a valóságban, mert mindenkit egy bizonyos vallásra akarnak megtéríteni, míg más vallások híveit megfélemlítik, zaklatják és át akarják téríteni az »egy igaz hitre«. Ráadásul a politikai folyamatokból is kiszorulnak azok, akik nem a hivatalos vallás hívei, nem tudják érdemben befolyásolni az ő életüket is érintő döntéseket

és folyamatokat, és bizonyos fontos pozíciókat, állásokat sem tölthetnek be, mert valamilyen rejtélyes módon akad náluk jobb jelölt is az adott pozícióra. Természetesen ez az alkalmasabb jelölt teljesen véletlenül mindig az adott egyházi mozgalomhoz és a vele összefonódott politikai párthoz köthető.

Bizonyos, hogy egy ilyen országban súlyos társadalmi konfliktusok és megosztottság alakul ki és bizonyos, hogy sokan érzik úgy, hogy nem tartják tiszteletben nézeteiket, hitüket és emberi méltóságukat, és hogy ebből eredően számos számukra fontos és az emberi működések (*»functionings«*) teljességéhez hozzátartozó dolgot nem tudnak megvalósítani, megcsinálni. E példa szerinti esetben nem tudják szabadon gyakorolni a vallásukat, ki vannak zárva a politikai folyamatokból és bizonyos felelősségteljes pozíciók betöltéséből. Ezek a *»lelkiismeret szabadságával«*, a *»szabad vallásgyakorlással«*, az *»ember saját sorsát érintő döntési folyamatokban való érdemi részvétellel«* és *»bizonyos felelősségteljes pozíciók betöltésével«* és a *»tisztességesen egyenlő esélyekkel és lehetőségekkel«* kapcsolatosan hiányzó *»központi capabilityk«* nem pótolhatók más *»központi capabilitykkel«*, például több étellel, melegebb lakással, alacsonyabb rezsiköltségekkel és a hasonlókkal. Ugyanígy az egészségügyi ellátás hiánya vagy a lakás hiánya vagy a létfenntartáshoz szükséges egyéb javak és a megfelelő jövedelem sem pótolható mondjuk például a lelkiismeret szabadságának biztosításával és deklarálásával.

Megjegyzendő, hogy a volt szocialista tábor számos országának a lakossága saját bőrén is megtapasztalhatta, milyen is volt a szabadság hiányával társult viszonylagos egzisztenciális biztonság világában élni, és milyen is az egzisztenciális biztonság és jólét hiányával társult deklarált szabadságjogok világában élni. A mondás szerinti „*lő e két oldala közül*” a *»capability megközelítés«* is, és az *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«* is tulajdonképp a mondás szerinti „*lő közepét, illetve a hátát*” jelenti, mert ezek a koncepciók

- (i) nem az *államszocialista rendszerek* szabadsághiányával társuló egzisztenciális biztonságot jelentik;
- (ii) nem a rendszerváltás kezdete óta eltelt két évtized *neoliberális világának* valós értékkel nem bíró formális szabadságával társuló egzisztenciális biztonsághiánya nélküli rendszert jelentik;
- (iii) s nem is a *»szabad emberhez nem méltó«* rezsimeknek a szabadság nélküli és egzisztenciális biztonság nélküli rendszer antihumánus koncepcióit fogalmazzák meg, hanem
- (iv) a *»szabad emberhez méltó demokrácia«* (a) valós értékű szabadsággal és tisztességesen egyenlő lehetőségekkel társuló (b) egzisztenciális biztonságának politikai igazságossági koncepcióit jelentik.

Miután a volt szocialista országok egy része az elmúlt 5-6 évtizedben már kipróbálta az első három pont szerinti rendszermodelleket, és így empirikus tapasztalatokkal rendelkezik arról az intuitív alapon is egyszerűen belátható tényről, hogy (a) sem a szabadság nélküli egzisztenciális biztonság államszocialista rendszere; (b) sem az egzisztenciális biztonság nélküli szabadság neoliberális rendszere; (c) sem a szabadság nélküli és egzisztenciális biztonság nélküli *»szabad emberhez nem méltó«* (azaz illiberális) rendszer nem szolgálja a társada-

lomban élő emberek széles tömegeinek az érdekeit és nem is működőképes, lassan, esetleg, talán ideje lenne megpróbálkozni a »szabad emberhez méltó demokrácia« szabadságot is és egzisztenciális biztonságot is együttesen biztosító politikai koncepciójának a működésbe való átültetésével. Végül is most, hogy ezek országok egyike-másika már minden egyes nem működő és kifejezetten káros és a társadalmat romboló, a polgárok életkörülményeit nagymértékben megrontó rendszermodellt kipróbált, esetleg talán, a sor legvégén, érdemes lenne megpróbálkozni azzal az utolsónak maradt modellel, amely például a skandináv országok tapasztalata alapján működőképesnek bizonyult.

A »*capability megközelítés*« politikai szintű társadalmi igazságossági koncepciójának (az »*igazságosság mint tisztességes politikai koncepciójához*« hasonló és vele egybevágó módon) az alapvető tétele és követelménye, hogy (a) minden ember egyformán fontos és értékes, és minden ember méltóságát egyformán tiszteletben kell tartani, (b) s ehhez az szükséges, hogy minden más szempontot megelőzően maga a polgár és jóléte, biztonsága és méltósága mint olyan kell, hogy az elsődleges szempontot jelentse, (c) amihez viszont az szükséges, hogy a társadalom egésze egy »*tisztességesen elegendő küszöbértéket meghaladó szinten*« (d) mind a »*tíz központi jelentőségű capability*« biztosítsa a »*társadalom minden egyes tagja számára*«. Az »*igazságosság mint tisztességes politikai koncepciója*« ugyanezt az alapkövetelményt az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« nyelvén fogalmazza meg hasonló tartalommal. E javakat pedig a »*tíz központi jelentőségű capability*« magában foglalja.

Küszöbérték és jelentősége. Az olyan esetekben, amikor a »*tíz központi capability*« egyes tételei (vagy akár az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*«) egymással konfliktusba kerülnek, vagy amikor szükségesnek látszik bizonyos belső fontossági sorrend felállítása, a „klasszikus” költséghatékony-sági és hasonló elemzések, valamint a közgazdaságtanból ismert átváltási (»*trade-off*«) gondolkodásmód nem működőképes, mégpedig e capabilityk és javak összemérhetetlensége és redukálhatatlan heterogenitása miatt. Ilyenkor egyrészt érdemes szem előtt tartani Rawls »*igazságossági elvekre*« vonatkozó prioritási rendszerét (»alapvető szabadságjogok abszolút lexikális prioritása«, majd a »tisztesen egyenlő esélyek és lehetőségek«, majd a fennmaradt „reziduális” igazságossági problémák kezelésére az »*eltérési elv*«). Másrészt azt kell végiggondolni, hogy tulajdonképpen nem kell minden egyes személy »*központi capabilityjeit*« „milliméter pontossággal” egymáshoz méricskélnei, viszonyítgatni és egymáshoz viszonyítva beállítani. A »*küszöbérték*« koncepciója rendkívüli jelentőségű, mert számos, másképp nehezen feloldható és nehezen megoldható mérési és elosztási problémától kímél meg minket.

Az eljárás a következő: mind a »*tíz központi capability*« (vagy az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*«) esetében meghatározzuk a »*küszöbértékek*« tisztességesen elegendő mértékét. Ezek együttesen definiálnak egy tisztes és tisztességes, az önbecsülés, a méltóság, a szégyenmentes élet társadalmi alapfeltételeit biztosító és a teljes körű társadalmi funkcionálóképességhez szükséges *minimumot*. Megjegyzendő: itt nem csak társadalmi erőforrások meg-

osztásáról van szó. Például a tisztességes és értelmes munkáért fizetendő tisztességes bér megfizetésének a kötelezettsége meglepően sokat képes segíteni bizonyos problémákon. Ez nem ronthatja alapvetően a vállalatok versenyképességét, mert Franklin Delano Roosevelt elnök szavaival élve, egyáltalán nincs létjogosultsága az olyan vállalatok működésének, amelyek csak úgy képesek talpon maradni, ha még a tisztas emberi létezéshez sem elegendő éhbért fizetnek a dolgozóiknak. Az sem helyes, ha főállású munkavégzés melletti szegénység okán a társadalom társadalmi erőforrásokat kell áldozzon az ilyen dolgozók bérének, jövedelmének a pótlására. Ilyenkor valójában az adófizetők a tisztességes bért fizetni képtelen (vagy nem hajlandó) vállalatot és annak tisztességes profitját finanszírozzák közvetett módon (SANDERS, 2015).

A *tisztességesen elegendő küszöbérték* mint olyan azért old meg számos igazságossági problémát, mert a társadalmi igazságosság elsődleges fókuszja az kell legyen, hogy (a) maguk a küszöbértékek tisztességesen elegendő mértékűek legyenek mind a »tíz központi capability« (»illetve az »elsődleges prioritású társadalmi javak«) esetén; (b) és hogy »minden egyes polgár« e »küszöbértékek« fölé kerüljön. Ehhez képest az már másodlagos, illetőleg sokadlagos probléma, hogy a küszöbértékek felett lévő tisztas körülmények között élők, a tehetősebbek, a gazdagok, a még gazdagabbak és a még annál is gazdagabbak között milyen különbségek vannak. Mindaddig, amíg mindenki a küszöbérték felett van és működik az »eltérési elv« (azaz mindig a legrosszabb helyzetűek helyzetén javítunk a legnagyobb mértékben az egyenlőtlenségek révén keletkező többlet társadalmi hasznokból), addig alapvetően megoldható a társadalmi igazságosság érvényesítése. Például egy bizonyos minimális standardnak megfelelő tisztas és egészséges életkörülményeket biztosító lakhatás megoldása társadalmi igazságossági probléma. Az azonban, hogy mindenkinek feltétlenül saját kertes háza legyen vagy mindenkinek egyforma lakása vagy 2 szintes, úszómedencés, 10 szobás háza legyen, vagy hogy a kevésbé tehetőseknek olyan nagy háza legyen, mint a gazdagoknak, az már nem társadalmi igazságossági kérdés.

Ezzel szemben például az *alapvető szabadságjogok és jogok*, főként azok *valós értéke* vagy a *tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek* esetében más a helyzet. Itt messze nem elegendő, hogy mindenki egy adott küszöbérték felett legyen, és igencsak számít, hogy a küszöbérték felett lévő polgárok között milyen egyenlőtlenségek vannak akár a szabadságjogok és esélyek, akár ezek tisztességes értékének a tekintetében. E »capabilityk«, azaz az alapvető szabadságjogok, jogok és esélyek, lehetőségek esetében a tényleges egyenlőség biztosítása jelenti az igazságos és tisztességes megoldást. Mint Martha C. Nussbaum megjegyzi: „Minden, a politikai jogosultságokat [azaz »alapvető politikai szabadságjogok és jogok tisztességes értékét« és a »tisztességesen egyenlő esélyeket és lehetőségeket«]⁷ érintő egyenlőtlenség valójában az egyenlőtlenebbek méltóságát érő súlyos sérelem” (NUSSBAUM, 2011).

⁷ A zárójeles rész nem idézet. *Saját értelmező megjegyzés*, hogy világossá tegyük, hogy itt más szavakkal ugyan (»all the political entitlements«), de még mindig az »alapvető szabadságjogok tisztességes értékének az egyenlőségéről« és a »tisztességesen egyenlő lehetőségekről« van szó.

Capability security. A »capability« küszöbértékéhez kapcsolódóan még egy fontos fogalomról kell megemlékezzünk, amelyet Jonathan Wolff és Anvar De-Shalit vezettek be *Disadvantage* című könyvükben. Ez a »capability security«, azaz a »capabilityk kiszámíthatósága és biztonsága«. Ez alatt azt kell érteni, hogy az nem elég, ha időről időre a társadalom biztosítja tagjai számára a »tíz központi capability« megfelelő küszöbérték feletti szintjét. Rendkívül fontos, hogy ezt olyan módon tegye, hogy minden egyes érintett számára kiszámíthatóan stabil legyen e »capabilityk« biztosításának a ténye, és minden egyes érintett biztosan tudhassa, hogy ezekre a »capabilitykre« stabilan, biztonságosan és kiszámítható módon számíthat a jövőben is. Ez két fontos dolgot biztosít, amelyek egyébként önmagukban is fontos »capabilitynek« számítanak az *érzelmi és mentális egészség capabilityjei* között: (a) biztonságérzet és kiszámíthatóság a jelenben; (b) biztonságérzet, kiszámíthatóság és tervezhetőség a jövőre vonatkozóan (WOLFF és mtsai, 2007).

A »capability security« nem csak a jelenre és a jövőre vonatkozó biztonságérzet és kiszámíthatóság s így az »érzelmi egészséggel összefüggő capabilityk« miatt fontos. Az a kiszámíthatóság és biztonságérzet, aminek a kulcsa a »capability security«, több más mellett az egyes polgárok reális elvárásai, várakozásai, illetőleg jövőre vonatkozó rövid, közép és hosszú távú tervei és reális élettervei szempontjából is alapvető fontosságú. Ha az adott kormány folyamatosan változtatgatja az »központi capabilityk« biztosítása szempontjából alapvető fontosságú intézményeket, az ezek működését érintő jogszabályokat, és folyamatos szervezeti átalakításokkal, átszervezésekkel ellehetetlenítik ezen intézmények működését és aláássák ezek stabilitását, akkor előfordulhat, hogy a polgárok tévesen azt hiszik, hogy a »capabilityk« szempontjából biztonságban vannak, miközben már régen nincsenek biztonságban (NUSSBAUM, 2011). Például mindazok számára, akik egy egész életen át fizették a nyugdíj- és az egészségügyi járulékot, igencsak kezelhetetlen helyzetet eredményez az, amikor öregkorukra kiderül, hogy a kormány hirtelen úgy gondolja, hogy nem szeretne megfelelő nyugdíjat biztosítani, az egészségügyi ellátórendszert pedig nem hajlandó a kor színvonalának megfelelő és elvárható minőségű ellátás nyújtásához alkalmas szinten finanszírozni, úgyhogy ki-ki oldja meg magának ezeket, ahogyan tudja.

Az is előfordul, hogy eddig reálisnak tartott életterveik, amelyek megvalósításán a társadalom egyes tagjai esetleg már évek óta dolgoznak, egy hirtelen kormányzati döntés vagy egy-egy úgynevezett reform hatására az érintett polgár által előre nem látható és nem befolyásolható, sőt nem is egyszerűen korrigálható módon felborulnak. Ha például az adott egyetem képzésére jelentkező gimnazista diák a szabályoknak megfelelően már 2-3 éve tudatosan és előrelátóan készül a felvételijére, akkor már a fakultációs tárgyait is ennek megfelelően választja ki 15-16 évesen. Ha azonban például az adott kormány a felvételi évében, a jelentkezési lapok beadási határidejét megelőzően nem sokkal közli, hogy azokon a képzéseken, amelyre az illető már legalább 2-3 éve készült a tandíjmentességet feltételezve, mégsem lesz államilag finanszírozott hely, akkor ebben a helyzetben alkotmányosan és morálisan megengedhetetlen módon omlik össze a »capability security« az adott diák és családja számára.

Egy ilyen helyzetre nem lehet felkészülni, és ezt a helyzetet ebben a fázisban már nem lehet kezelni, az ebből eredő személyes károkat pedig nem lehet sem kivédeni, sem jóvátenni.

Ha egy adott kormány folyamatosan „reformokat” hajt végre az összes, a »*capability*«, illetőleg az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« biztosítása szempontjából »*alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű háttérintézményt*« illetően, mert az a rögeszméje, hogy az átszervezés az átszervezésért mint öncélú pótcselekvés bármilyen érdemleges cselekvést helyettesíthet vagy azzal egyenértékű lehet, akkor valójában az történik, hogy a példa szerinti kormány a társadalom szinte minden tagjának az alapvető »*capability securityjét*« felszámolja. Ezzel súlyosan megrendül az emberek jelenbeli és jövőre vonatkozó biztonságérzete. A jövőre vonatkozó kiszámíthatóság felszámolása miatt megrendül vagy megszűnik a polgárok képessége és lehetősége arra vonatkozóan, hogy a jövőjükre vonatkozó életterveiket reálisan tervezzék. Ezzel viszont tényleges életterveiket rendkívül nagymértékben redukálniuk kell. Nem mindegy, hogy van-e tandíj vagy nincs, hogy fizetni kell-e a kórházi ellátásokért vagy sem, hogy lesz-e elegendő számú férőhely a minőségi képzést nyújtó középiskolákban, vagy külföldre kell menekíteni a gyermekeket azért, hogy az illusztratív példánk szerinti kormány oktatási reformjai ne tegyék egy életre tönkre őket.

Fertile functionings & corrosive disadvantage: két fontos, a »*capability megközelítés*« koncepcióit kiegészítő, és az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« kapcsán is alkalmazható fogalom (WOLFF és mtsai, 2007). A »*fertile functioning*« talán »*termékeny funkcionálóképesség, működés*« kifejezésekre fordítható le. Az egyszerűség kedvéért a »*termékeny functioning*« kifejezéssel fogjuk most használni. Itt arról van szó, hogy a különböző »*capability*«, azaz képességek, lehetőségek és szabadságok révén megvalósítható funkciók, működések (»*functionings*«) között nem mindegyik egyenértékű. Vannak ugyanis olyanok, amelyek nagymértékben maguk is hozzájárulnak más »*capability*« érvényesüléséhez, kiteljesedéséhez és pozitív hatásaihoz, és így maguk is számos más »*functioning*« „generálójává” válnak. Innen az elnevezés: ők maguk termékenyek, és más *capability*-kre is „megtermékenyítő hatással vannak”.

Ennek az az alapvető gyakorlati jelentősége, hogy például egy közpolitikai vagy komplex szakpolitikai program tervezésekor alapvető fontosságú, hogy elsőként is gondoljunk erre a jelenségre, és eleve próbáljuk meg beazonosítani, hogy melyek lehetnek a releváns »*termékeny funkciók*«. Az ezekre való fókuszálás ugyanis célszerű, ha alapvető prioritást élvez, mert ezek, illetve az ezekhez szükséges »*capability*« fejlesztésével multiplikátor hatásokat érhetünk el. Melyek ezek? Adott társadalom adott konkrét problémája esetében ezek mások és mások lehetnek. Az azonban biztos, hogy például az oktatás, a képzés és az azon keresztül kibontakoztatott tehetségek és képességek számos más »*capability*« és »*funkcionálóképességet*« generálnak és mozgatnak. Például minél magasabb valakinek a képzettsége, annál jobb a munkaerő-piaci pozíciói, annál inkább kap jó állást, annál kisebb a valószínűsége, hogy munkanélküli lesz, annál magasabb az életútra vetített jövedelme és annál jobb az életminősége, továbbá annál hosszabb ideig él egészségben.

Világos, hogy az oktatás és a képzés alapvető fontosságúak számos fontos »termékeny funkcionálóképesség« szempontjából (is). Ha ehhez hozzávesszük, hogy a stabil és értelmes munkát, tisztességes megélhetést biztosító munkahely, a jövedelem szintje, az egzisztenciális biztonság, a jó lakás és életkörülmények és a hasonlóak maguk is az *egészséget eleve meghatározó társadalmi tényezők* közé tartoznak az oktatás és a képzés mellett, akkor azt is láthatjuk, hogy a megfelelő minőségi képzés, oktatás és az ehhez való »tisztességesen egyenlő esélyű hozzáférés« rendkívüli mértékben mozgat és generál számos más »capability« is és »funkcionálóképességet és működést« is. Ebben az értelemben bizonyos, hogy az oktatás a »fertile functioning« előállítása szempontjából fontos »capability«. A másik ilyen alapvető fontosságú »fertile functioning« az egészség. Az ezzel kapcsolatos érveket és szempontokat ezen a helyen nem ismételjük el részleteiben is. Mindössze utalunk mindarra, amit az egészség kapcsán mindeddig elmondtunk, továbbá arra az intuitív gondolatra, hogy aki beteg vagy sérült, annak a számára átmenetileg alapvetően értelmezhetetlenné válik az összes egyéb »capability«, és a minimális küszöbérték alatti szintre zuhan annak felhasználhatósága és valós értéke. Az egészség mint funkció és állapot (»functioning«) és az ehhez szükséges rendszerek (több más mellett az egészségügy) mint »capability« szintén a „megtermékenyítő” és „termékeny” funkciókhoz (»fertile functionings«) kapcsolódnak, nélkülük ugyanis semmilyen más »capability« nem értelmezhető, nem használható ki és ezért a megbetegedések idején el is veszti valós értékét.

A »corrosive disadvantage« a »fertile functioning« ellentettje, az „érem másik oldala”. Ez azokra a »társadalmi hátrányt« (»social disadvantage«) jelentő helyzetekre vonatkozik, amelyek mintegy generálják maguk körül a további hátrányokat. Nem egyszerűen a „halmozottan hátrányos helyzetről” van szó, hanem tulajdonképpen arról a hátrányos helyzetről, amely maga köré generál még számos további hátrányt és jelentős szerepet játszik a „halmozottan hátrányos helyzet” előállításában. A »társadalmi hátrányok« halmozódást mutatnak, egymással kölcsönhatásban egymás hatásait felerősítik és súlyosbítják. E halmozódó társadalmilag hátrányos helyzetek egyike-másika nemcsak egyszerűen kölcsönhatásban van a többi ilyen helyzettel, de *ő maga generálja* azokat. Gondoljunk például arra, hogy egy hajléktalan öltözéke, tisztálkodási lehetőségeinek a korlátozottsága, önbecsülésének és önbizalmának, valamint emberi méltóságának a megrendülése és hasonló okok miatt eleve el sem tud menni mondjuk egy állásinterjúra vagy nem tudna ott jól szerepelni, s ezáltal nem tud olyan értelmes munkalehetőséghez jutni, amely mind önbecsülését és önbizalmát visszaerősítené, mind lehetővé tenné a számára, hogy saját helyzetén javítson. Számos ilyen és hasonló példát lehetne sorolni, ebbe az irányba azonban itt most nem kanyarodunk el.

A »corrosive disadvantage« hasonló stratégiai és gyakorlati jelentőséggel bír az egyes szakpolitikák kialakítása, megtervezése szempontjából, mint a »fertile functioning«. Ezek beazonosításával és fókuszba állításával célszerű megtervezni a különböző »társadalmi hátrányok« felszámolására irányuló programokat és szakpolitikákat, mert ahogyan egy-egy ilyen »corrosive disadvantage« generálja maga körül a többi hátrányos helyzetet, úgy felszámolásával

nemcsak maga az adott »*corrosive disadvantage*«, de az általa generált hátrányos helyzetek halmaza is sikeresen felszámolható (vagy legalábbis a káros hatásuk jelentősen csökkenthető). Másfelől nézve: ha a »*társadalmi hátrányok*« egy-egy jellegzetes halmozódása esetén csak izoláltan egy-egy hátrányra fókuszál egy-egy adott szakpolitikai vagy egyéb intézkedés, de nem foglalkozik a hátrányos helyzetek halmozódását és egymás felerősítő hatását okozó és a háttérből fenntartó »*corrosive disadvantage*« megoldásával, akkor az érintettek halmozottan hátrányos helyzete nem fog megoldódni, legfeljebb ezekből egy-egy probléma lesz átmenetileg elviselhetőbb. Például bizonyosan fontos és a helyzet súlyosságát némiképp enyhítheti, ha ételt vagy ruhát oszt valaki a hajléktalanoknak, de látni kell, hogy például az ő helyzetüket az ilyen akciókkal nem megoldani, hanem csak átmenetileg enyhíteni lehet.

14.3. § AZ IGAZSÁGOSSÁGRA TÖREKVŐ ASPIRÁLÓ TÁRSADALOM ÉS POLITIKAI ÉRTÉKEI

Martha C. Nussbaum »*aspiráló társadalom*« elnevezéssel írja le azt az igazságosságra törekvő és egy igazságos, tehát tisztességes társadalmi működést, az éppen aktuális állapotából kiindulva megvalósítani szándékozó társadalmat, amely folyamatosan igyekszik egyre jobbá, tisztességesebbé és igazságosabbá tenni a működését, és e működésén keresztül biztosítani minden egyes polgára számára a »tíz központi capabilityt«. Az »*aspiráló társadalom*« kifejezést és a »*törekvő társadalom*« kifejezéseket egymás alternatívájaként, szinonimaként használjuk. Az »*aspiráló társadalom*« messze van attól az ideális állapotot és idealizált társadalmi jövőképet jelentő működéstől, amelyet Rawls »*jól elrendezett társadalma*« jelentene.

Emlékeztetőül: Rawls alapvetően annak a kidolgozására és megfogalmazására törekedett, hogy a demokratikus kultúrában jelenlévő és nagyjából mindenki által ismert és nagyjából mindenki által elfogadott néhány alapvető eszmére mint közös kiindulópontokra építve mégis hogyan lehet megalkotni egy olyan »*politikai szintű társadalmi igazságossági koncepciót*« (azaz az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepcióját*«), amellyel kapcsolatosan (a) egyrészt *reálisan elvárható*, hogy a legkülönbözőbb »*mérsékelt átfogó filozófiai, erkölcsi, vallási doktrínákat és nézeteket*« valló polgárok a saját »*átfogó nézeteik*« alapján el tudják fogadni a »*politikai szintű*« »*igazságosság alapelveit*« és ennek következményeit, (b) s így kialakítható legyen a »*politikai szintű társadalmi igazságossági koncepcióval*« kapcsolatosan az »*átfogó doktrínák átfedő konszenzusa*«, (c) másrészt ez a »*politikai szintű igazságossági koncepció*«, tényleges megvalósulása esetén, egy nagyjából »*tökéletesnek*« tartható igazságos társadalmi működést valósítson meg, (d) amely nem más lenne, mint az »*igazságosság mint tisztességesség koncepciója szerint jól elrendezett társadalom*« mint »*realisztikus utópia*« és ideális társadalmi jövőkép.

Ennek fényében tudjuk jól megvilágítani az igazságos és tisztességes működésre törekvő »*aspiráló társadalom*« koncepcióját. Az »*aspiráló társadalom*«, avagy a

társadalom tisztességes és igazságos működésének megvalósítására »törekvő társadalom« nem e „tökéletes állapotban” »realisztikus utópiaként« és ideális társadalmi jövőképként működő társadalom, hanem egy olyan „egységsugarú”, valódi társadalom, amelynek működése messze nem nevezhető sem tisztességesnek, sem igazságosnak, sem tökéletesnek, de – szemben például a »szabad emberhez nem méltó« és eleve megátalkodottan tisztességtelen rezsimekkel – elszántan törekszik, azaz *aspirál* arra, hogy az éppen aktuális állapotának folyamatos fejlesztésével, a létező társadalmi igazságtalanságok azonosításával és minél alkalmasabb korrekciójával egyre inkább közelítse az igazságosnak és tisztességesnek nevezhető társadalmi működést.

Martha C. Nussbaum a »*capability megközelítés*« részeként a »tíz központi *capability*« gyakorlati működésbe való átültetése kapcsán írta le az »*aspiráló társadalom*« jellemzőit, amely az aktuális – igazságosnak és tisztességesnek nem nevezhető – működési állapotából folyamatos társadalmi és politikai fejlesztések és tudatos törekvések révén igyekszik minél jobban fejlődni és megközelíteni egy tökéletesnek nevezhető állapotot mint eszményt, jövőképet és »realisztikus utópiát«. Miután ebben az értelemben az »*aspiráló társadalom*« egy folyamatos köztes állapotban van, nem csak működési jellemzői, hanem alapvető politikai értékei, a társadalom tagjainak attitűdjei és domináns politikai, és morális jelentőségű érzelmei felől írja le Nussbaum az igazságos és tisztességes működés megvalósítására törekvő »*aspiráló társadalmat*« és annak központi jelentőségű értékeit. Ez a megközelítés rendkívül praktikus, mert rámutat arra, hogy bármelyik létező társadalom hogyan, milyen irányban tudja fejleszteni saját működését az igazságos, tehát tisztességes társadalmi működés irányába.

Egy-egy aktuálisan igazságtalanul és tisztességtelenül működő társadalom és mondjuk az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója által jól elrendezett társadalom« közti különbség reménytelenül nagy lehet. Az »*aspiráló társadalom*« koncepciója azt az üzenetet is hordozza, hogy még akkor is folyamatosan sok fontos lépést tehetünk az igazságos és tisztességes társadalmi működés irányába, ha nem tudunk a társadalom jelenlegi, aktuális igazságtalan működéséből egyetlen nagy ugrással, egyetlen gombnyomásra vagy csettintésre, egyik napról a másikra átugrani a »realisztikusan utópisztikus« tökéletes és eszményi állapotba. Ebben az értelemben az »*aspiráló társadalom*« koncepciója reményt ad és realisztikus cselekvési és fejlesztési irányokat jelöl ki mindenki számára, aki fontosnak érzi, hogy egy adott társadalom éppen aktuális működési állapotából folyamatosan egyre igazságosabb és tisztességesebb működési állapotokon keresztül haladjunk egy, az »igazságosság elvei által jól elrendezett társadalom« eszménye mint társadalmi jövőkép felé. Emellett, ebből a nézőpontból mélyebb benyomásunk lehet arról is, hogy hogyan is néz ki a »tíz központi *capability*« társadalmi működésen keresztül történő biztosítása a gyakorlati megvalósulás szempontjából. Ez segíthet abban, hogy jobban el tudjuk képzelni a »tíz központi *capability*« gyakorlati jelentőségét és gyakorlatban történő biztosítását.

Az igazságosságra és tisztességességre törekvő »*aspiráló társadalom*« nem a már megvalósult és Rawls által »realisztikus utópiaként« leírt, az »igazságosság

mint tisztességesség elvei» szerint »jól elrendezett társadalom«, hanem az a társadalom, amelynek működése messze nem tekinthető ideálisnak és igazságosnak, de folyamatosan törekszik arra, hogy azzá váljon és közben folyamatosan halad is előre egy ilyen ideál és jövőkép felé, meghatározott célokkal és törekvésekkel. Számos ilyen elérendő cél már eleve rögzítve van az alkotmányában, vagy mint alkotmányos elkötelezettség, vagy mint a polgárok alkotmányos jogai és jogos követelései, vagy valamely egyéb formában. Mind ezek az alkotmányosan rögzített dolgok, mind a társadalom által elérni kívánt célok, mind maga az ideál, amely felé törekszik, az alkotmányos elvek és a demokratikus ideálok jelölik ki az igazságosságra törekvő társadalom aspirációinak az irányait. Ez lehet az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója szerint« »jól elrendezett társadalom«, vagy mint Rawls maga is írta kései műveiben, a »szabad emberhez méltó demokráciák« politikai koncepcióinak családjába tartozó valamely más, hasonlóan tisztességes és igazságos társadalmi működéshez vezető »politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció« is. Ebben az értelemben a Martha C. Nussbaum által leírt igazságosságra törekvő, »aspiráló társadalom« is ebbe a »politikai igazságossági koncepció családba« tartozó koncepciónak tekinthető. Rawls igazságosság koncepciója és Nussbaum »capability megközelítése« oly sok szempontból kiegészíti egymást, és oly mértékben kompatibilis egymással, hogy gyakorlati, politikai szempontból érdemes és fontos mind a két koncepciót végiggondolni akkor, amikor a társadalom igazságos és tisztességes működésének a lehetséges és kívánatos javítási, fejlesztési irányairól gondolkodunk a politikai igazságossági koncepció szintjén. Amikor mi itt és most akarunk gondolkodni a társadalmi igazságosság kérdéseiről, akkor kifejezetten hasznos, ha mindkét megközelítésből és nézőpontból nézzük a dolgokat, mert bizonyos fontos dolgokat az egyik, míg más fontos dolgokat a másik koncepció alapján érthetünk meg.

Az igazságosságra törekvő, aspiráló társadalom és annak központi politika értékei. Mint láthattuk, a politikai értékek és az azok érvényesülése szempontjából fontos érzelmek nem specifikusan az aspiráló társadalmak vagy az igazságosság mint tisztességesség koncepciója szerinti »jól elrendezett társadalom« egyedi sajátosságai. Az összes létező rezsím a működésével *de facto* kifejez politikai értékeket (még akkor is, ha ezeket nem deklarálja), és minden ilyen politikai értékrend magával vonja bizonyos politikai érzelmeknek az adott rezsím értékrendjét erősítő jellegzetes csoportjait, mintázatait. Ebben a részben annak az igazságos társadalomnak a központi jelentőségű politikai értékeire és a kapcsolódó érzelmekre fókuszálunk, amely igazságos társadalom megvalósítására az »aspiráló társadalom« törekszik. Ezeket a központi politikai értékek és a kapcsolódó érzelmek a »capability megközelítés« és a »tíz központi jelentőségű capability« alapján fogalmazta meg Martha C. Nussbaum. Azaz tartsuk szem előtt, hogy itt nem az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója által jól elrendezett társadalom« központi politikai értékeiről, hanem egy, az ezzel a koncepcióval nagymértékben kompatibilis és azt sok szempontból kiegészítő koncepció, a »capability megközelítés« szerinti igazságos társadalom koncepciója körvonalazódik. Másik lehetséges felfogás lehet az is, hogy

az itt leírásra kerülő igazságosságra törekvő, »*aspiráló társadalom*« valójában az »*igazságosság mint tisztességeség koncepciója*« által leírt »*jól elrendezett társadalom*« felé vezető utat, illetve annak egy fontos közti állomását írja le: a tökéletestől és ideáltól még messze lévő, de az »*igazságos, tehát tisztességes működésre törekvő*«, »*aspiráló társadalom*« képét. Fontos, hogy ez a leírás a létező társadalmak létező körülményeiből indul el, és azt is vizsgálja, hogy a létező társadalmak hogyan tudnak elindulni egy jobb irányba.

1.

A fő cél az »*emberi fejlődés*« (»*Human Development*«) és nem pusztán bizonyos gazdasági mutatók, mint például az egy főre jutó GDP növelése. Az első dolog, amit az elképzelt igazságos és tisztességes működésre törekvő aspiráló társadalomról fontos leszögezni, hogy az ilyen társadalom nem egyedül csak az egy főre jutó GDP növelését tartja elsődleges célnak, és nem rendel mindent alá ennek a gazdasági szempontnak, mert nem osztja azt az egyébként téves hitet, hogy az egy főre jutó GDP és növekedése a társadalmi fejlődés és a társadalomban élő polgárok életminőségének az indikátora, sőt netán egyetlen és abszolútizálható indikátora lenne.

Az egy főre jutó GDP ugyanis, mint azt korábban már részleteztük, végső soron az adott országban adott idő (pl. egy év) alatt előállított *végső (piaci) felhasználásra szánt* termékek és szolgáltatások összességének a *piaci árakkal*, illetve egyes tételek (pl. oktatás, egészségügy) esetén az állami *ráfordításokkal* kifejezett értéke. Ennek részleteibe itt nem megyünk bele, utalunk a korábbiakban elmondottakra (7.§). Korábban részletesen kifejtettük az emberi fejlődés céljaival kifejezetten *káros GDP-növekedés ötféle típusának*⁸ a részleteit (7.2.§). Rögzítettük, hogy az emberi és társadalmi fejlődés szempontjából nem csak azok a dolgok jelentenek alapvető fontosságú értéket, amelyekhez piaci árat lehet rendelni (7.1.§); mert például az olyan szektorok által előállított valódi értékek, mint például az oktatás és egészségügy messze meghaladják azt az összeget, amelyet az állam és a társadalom tagjai adott évben ráfordítanak az oktatás és az egészségügy által nyújtott szolgáltatásokra és egyéb dolgokra. A gyermek, aki képességét, tehetségét kibontakoztatja az oktatás révén vagy a

⁸ Emlékeztetőül: (i) »*könyörtelen növekedés*«, az emberek széles tömegeinek könyörtelen elszegényítése árán végigerőszakolt növekedés (»*ruthless growth*«); (ii) »*állás és munkalehetőség nélküli növekedés*«, azaz az álláshelyek és munkalehetőségek megszűnésével járó, de a gazdasági statisztikai mutatókat és indexeket (papíron) javító növekedés (»*jobless growth*«); (iii) »*néma növekedés*«, azaz elnyomással, az ellenvéleményen lévők elnémításával és a demokratikus értékek súlyos csorbításával járó növekedés (»*voiceless growth*«); (iv) »*jövő nélküli növekedés*«, azaz a természeti kincsek és erőforrások kizsákmányolásával és felélésével (és általában is a jövő felélésével) járó növekedés (»*future less growth*«); (v) »*gyökértelen növekedés*«, azaz az adott társadalom kultúrájától és működésétől idegen, külföldi modellek kritikátlan másolásával és transzplantálásával történő fenntarthatatlan és a társadalom szöveteit roncsoló növekedés (»*rootless growth*«). Ennek részletes kifejtését lásd a 7.2.§ alfejezetben, tágabb összefüggéseivel pedig a teljes 7.§ fejezetben.

beteg ember, akit az egészségügy meggyógyít és visszanyeri normál működőképességét sokkal nagyobb értéket jelenít meg valójában, mint az éves oktatási és egészségügyi ráfordítások éves mérhető összege (7.1.§; 7.2.§).

Az igazságos, tehát tisztességes társadalmak, illetve az igazságosságra törekvő »aspiráló társadalmak« és azok megválasztott vezetői valóban az emberek alapvető érdekeinek megfelelően járnak el; s az országot nem egy szűk érdekcsoport, hanem a társadalom egészének az érdekében működtetik. Ennek megfelelően nem az egy főre jutó GDP növelésének (és az abból képzett indexek javításának), a sok szempontból redukált gazdasági érdekeket megvalósító gazdasági célnak rendelnek alá lényegében mindent, hanem ennél lényegesen szélesebb és változatosabb, a társadalomban élő minden egyes ember életminőségének és életkörülményeinek a javítására irányuló célokat követnek. Nem rendelik alá a társadalom fejlődését és az emberek életminőségét egyes redukált gazdasági céloknak és érdekeknek az egy főre jutó GDP növelésére irányuló redukált cél abszolutizálásával, és elfogadhatatlannak tartják, hogy a társadalom egy részének a jóléte érdekében a társadalom bármely más csoportjának jólétét, egészségét, életminőségét, jogait és lehetőségeit bárki feláldozza. *Ezért* az egy főre jutó GDP növelése mint a társadalom fejlődése és az emberi fejlődési célok megvalósítása érdekében fontos eszköz (és nem cél) mellett számos más fontos célt is követnek, így például az emberek egészségével és egészségügyi ellátásával, az oktatással és a képességek és tehetség kibontakoztatásával, az alapvető politikai szabadságjogokkal és jogokkal, a természeti, épített és társadalmi környezet minőségével és hasonló fontos dolgokkal kapcsolatos célokat tűznek ki, és próbálnak megvalósítani. Emellett ezeket a célokat nem rendelik alá a GDP-növekedés szempontjainak, mert az semmiképp sem cél, hanem csak eszköz, és abban a pillanatban válik társadalmilag károsná és kártékonyná, amint az a társadalmi és *emberi fejlődést szolgáló eszközből* a társadalmi és emberi fejlődést maga alá gyűrő és eszközként kezelő *abszolutizált öncéllá* válik, és egyetlen fontos célként *abszolutizálódik*. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert minden szép beszéd és deklaráció ellenére a *de facto* létező és *megvalósult* közpolitikák és gazdaságpolitikák a világ legtöbb országában a GDP ilyen értelemben vett *fetiszizálásán* alapulnak, ami lényegében az ember alárendelése a pénznek.

A sokféle fontos társadalmi és emberi fejlődési célból álló és a társadalmi és emberi fejlődést szolgáló célrendszer szükségessége a »tíz központi capability« kikerülhetetlen diverzitásából, redukálhatatlanságából, *felcserélhetetlenségéből* és »nem-be-helyettesíthetőségéből« következik. Ezek fő célja az »emberi fejlődés« (»human development«) előmozdítása, amely alatt egyszerűen fogalmazva azt értjük, hogy a »társadalom minden egyes polgára« számára biztosítva legyenek (a) a valós és tisztességes lehetőségek arra, hogy a valós, születés kori képességeiknek és tehetségüknek megfelelő ambíciókat és életterveket alakítsanak ki, (b) a *születés kori képességük szerint (és nem társadalmi helyzetük szerint)* *reális ambíciójukat és életterveiket* e képességeik és tehetségük lehető legmagasabb szintű kibontakoztatásával életükben meg is tudják valósítani, (c) és mindezek által gazdag és gyümölcsöző emberi életutat tudjanak bejárni életükben.

A tapasztalati tények azt mutatják, hogy ahhoz, hogy egy adott igazságos társadalmi működésre törekvő »aspiráló társadalom« ezekben az »emberi fejlődési« (»human development«) célokban jelentős előre lépéseket tudjon tenni, nem az szükséges, hogy az adott ország és társadalom gazdag legyen, hanem az, hogy a működését irányító megválasztott hatalom tisztességes és igazságos társadalmi és politikai működést valósítson meg.

Richard Wilkinson és Kate Picket az egészség, az életminőség és számos fontos »emberi fejlődési« (»human development«) cél megvalósulásának állapotát mutató tényezők⁹ nemzetközi összehasonlításával kapcsolatos kutatásaik és elemzéseik eredményeit számos helyen, többek között a *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*¹⁰ című könyvükben publikálták 2009-ben. Kutatásaikkal azt igazolták tudományos módszerekkel, hogy a 10.000 USD és a 40.000 USD egy főre jutó GDP-vel rendelkező országok között¹¹ (i) az egészség, az életminőség, a várható élettartam és lényegében az összes »emberi fejlődési cél« és súlyos társadalmi probléma indikátora semmilyen összefüggést nem mutat az egyes országok egy főre jutó GDP-értékeivel, dacára annak, hogy a vizsgált országok GDP-jei között négyszeres a különbség, (ii) azaz az országok egy főre jutó GDP értékei nem magyarázzák az érintett országok vizsgált indikátorainak az országok közötti eltéréseit; (iii) ezen országok vizsgált mutatóinak az egyes országok közötti eltérései viszont igen szoros, konzekvens és konzisztens összefüggést mutatnak a vizsgált országok országon belül a GDP-eloszlásának az egyenlőtlenségeivel, (iv) minél egyenlőtlenebb a GDP országon belüli eloszlása, annál súlyosabbak a vizsgált társadalmi és egészségi problémák, mégpedig a társadalom minden rétegében, azaz még a leggazdagabbak körében is; (v) sőt azokban az országokban ahol igen nagy a GDP országon belüli eloszlásának az egyenlőtlensége, még a gazdagabb rétegek mutatói is rosszabbak, mégpedig sokszor nemcsak más országok gazdagabb rétegeihez képest, hanem ezen „egyenlőbb” társadalmak alacsonyabb rétegeihez viszonyítva is (WILKINSON és mtsai, 2009; WILKINSON, 1996, 2005).

Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy az adott társadalomban a GDP eloszlásának az egyenlőtlenségei mint némileg steril és eufemisztikus kifejezés

⁹ A teljesség igénye nélkül felsorolunk néhányat a vizsgált paraméterekből: (i) várható élettartam (amely kifejez minden egészségi és életminőségi problémát), (ii) a jelentősebb nagy népégszégügyi jelentőségű krónikus, nem fertőző népbetegség (pl. szív- és érrendszeri betegségek; krónikus légzőszervi betegségek, cukorbetegség, sztrók, daganatos megbetegedések); (iii) csecsemőhalandóság és a terhességgel összefüggő anyai halandóság; (iv) elhízottság, (v) mozgásszegény életmód, (vi) fiatalkori bűnözés és erőszakos bűncselekmények; (vii) tinédzser lányok korai terhessége, szülése, (viii) a PISA-felméréssel mért (olvasási, írási, matematikai és természettudományos) készségek, (ix) mentális betegségek (súlyos szorongás, depresszió és minden egyéb mentális betegség); (x) alkohol, kábítószer és minden egyéb adiktációs betegség, (xii) a táplálkozás minőségi vagy mennyiségi elégtelensége és zavarai, stb.

¹⁰ Talán úgy is lefordítható a könyv címe, hogy „A vízmérték: miért megy majdnem mindig jobban az egyenlőbb társadalmaknak?”

¹¹ Tehát: olyan országok között, ahol az egy főre jutó GDP között NÉGYSZERES (!), azaz 400%-os a különbség!

(a) primeren a jövedelem és vagyon eloszlásának az esetenként *extrém* egyenlőtlenségeit és koncentrálódását takarja, (b) továbbá azt is tartjuk szem előtt, hogy a jövedelem és vagyon koncentrálódása a gazdasági hatalom, a valós lehetőségek és a politikai hatalom koncentrálódásával (c) és ugyanezen érme másik oldalaként széles tömegek valós lehetőségeinek és tényleges politikai befolyásának beszűkülésével, így alapvető szabadságjogai és jogai formálissá válásával és valós értékének az elvesztésével jár. Ezáltal válnak ezen primeren epidemiológiai és társadalmi elemzések eredményei politikai filozófiai, valamint politikai és morális jelentőségűekké.

Az egy főre jutó (átlagos) GDP fontos mutatója a gazdaság működésének; s használata is fontos, ha arra használják, amire valóban alkalmas. Nem az egy főre jutó GDP-vel mint gazdasági mutatóval van a probléma, hanem annak *viszszaelésszerű használatával*, illetve jelentésének a folyamatos *félreinterpretálásával*. Az emberi és társadalmi fejlődés szintjét is valamennyire jelzi, azonban az „*átlag*” mint olyan számos lényegi dolgot *elfed*. Ezért a társadalom fejlettségét, az emberek jólétét nem az átlagos egy főre jutó GDP-értékek mértéke jelzi, különösen akkor nem, ha a társadalmon belül igen jelentős jövedelmi, vagyoni és a valós lehetőségeket és a politikai szabadságjogok valós értékét érintő egyenlőtlenségek figyelhetők meg. Minél nagyobb az egyenlőtlenség egy társadalomban, annál kevésbé alkalmas az egy főre jutó GDP a társadalmi jólét és az emberi fejlődés valós szintjének a becslésére. Az is igaz, hogy minél nagyobb az egyenlőség egy adott társadalomban, annál jobban egybevágh az egy főre jutó GDP mint mutató a társadalmi fejlettség mértékét jelző mutatókkal.

2.

Minden egyes embert önmagában is célként s nem pedig mások céljai, érdekei érdekében felhasználható eszközként kezel az igazságos társadalmi működés megvalósítására törekvő »*aspiráló társadalom*«, miközben a »*politikai szintű igazságossági elvek*« érvényesítésével és a »*tíz központi jelentőségű capability*« megfelelő küszöbszint feletti biztosításával kapcsolatos célokat próbálja megvalósítani.

Vegyük észre, hogy amikor az egy főre jutó GDP növelése az egyetlen, túlhangsúlyozott és abszolutizált cél, amelynek alárendelnek minden más, az oktatással, az egészséggel, az alapvető szociális biztonsággal kapcsolatos közcélt (amelyet az államháztartás stabilizálása érdekében végrehajtott, e rendszerekből történő masszív forráskivonás jelenít meg), akkor az történik, hogy a társadalomban élő emberek széles tömegeinek a saját egészségükkel, oktatásukkal, képzésükkel és szociális és egzisztenciális biztonságukkal kapcsolatos legalapvetőbb és szó szerint életfontosságú, húsbavágó érdekeiket alárendelik elvont gazdasági céloknak, illetőleg azon szűk réteghez tartozó egyes személyek egyéni érdekeinek, akik az ilyen intézkedések személyes haszonélvezői oldalán állnak. Ez egyben azt is jelenti, hogy a GDP és a GDP- növekedés fetisizálásával és abszolutizálásával kieroszakolt közpolitikák és megszorító intézkedések (»*austerity programok*«) a társadalom tagjainak jelentős részét *személyükben eszközként kezelik* az eszközből önmagáért való *öncéllá vált gazdasági érdekek* érvényesítéséért; ami valójában nem egy elvont gazdasági érdeket,

hanem egy szűk réteg személyes gazdasági vagy politikai céljait és érdekeit szolgálja, mindenki más kárára. Nem szabad naivnak lenni. Olyan, hogy „a gazdaság” mint megszemélyesített homogén entitás nincs. Egyéni és személyes érdekek és haszonélvezők vannak. Ilyenek mindig vannak, és mindig beazonosíthatók mind személyükben, mind a személyes érdekeltségüket tekintve.

Az tehát, hogy a társadalmi igazságosságra, tehát tisztességre törekvő »*aspiráló társadalom*« egyik legfontosabb alapelve, hogy a társadalom minden egyes tagja egyformán értékes – és a boldogulásának az elősegítése önmagában való célt jelent, s ebből eredően a társadalom egyetlen egy tagja sem kezelhető mások céljai eléréséhez és érdekei érvényesítéséhez eszközként – azzal a következménnyel is jár, hogy az »*aspiráló társadalomban*« explicit módon tilos olyan közpolitikákat és gazdaságpolitikákat megvalósítani, amelyek számos polgár elszegényedéséhez és életkörülményeinek egyre nyomorúságosabbá válásához vezetnek, annak érdekében, hogy bizonyos mutatók átlagos vagy aggregát értéke nagyobb legyen, illetve más polgárok érdekei a többiek elszegényítése révén érvényesülhessenek. Egy ilyen, társadalmi igazságosságra törekvő, »*aspiráló társadalomban*« az igazságossági alapelvek szerint eleve tisztességtelen az, ha bizonyos GDP-alapú mutatókat, az államháztartás egyensúlyát, a deficit(hiány) célokat és az eladósodottsági mutatókat a hatalom (a) a társadalom jelentős részének, mondjuk például a közel 40%-ának az *elszegényítése* és a *középosztály lecsúszása* árán, (b) valamint az oktatási, egészségügyi, rokkant- és munkanélküli ellátási és nyugdíjrendszerekből történő maszszív – és a működőképesség minimális szintje alá nyomott finanszírozási szintet eredményező – forráskivonással próbálja elérni és fenntartani. Az ilyen gazdaságpolitika, amely öncéllá válik, és mindent a nagyrészt GDP alapján számolt mutatók „*jóságának*” rendel alá, erkölcstelen és tisztességtelen. Azért tisztességtelen, mert az embereket jelentős részét pusztán eszközként kezeli mások céljai érdekében azzal, ahogyan emberek jóllétét, életminőségét, egészségét, egzisztenciális és szociális biztonságát, boldogságát, a felnövekvő generációk képességeinek kibontakoztatását és nagyjából mindent, ami csak az emberek legalapvetőbb emberi érdekei, élete, jövője, fejlődése és egészsége szempontjából egyáltalán fontos lehet, brutálisan alárendeli a különböző (GDP alapján számolt) gazdasági mutatók „jó” értékek között tartásának, ami végső soron legfeljebb csak egy szűk elit réteg személyes érdeke, de nem a társadalom többségének a *bármilyen* áron – akár az elszegényedés, elnyomorodás, egzisztenciális biztonság és az egészség elvesztése árán is – megvalósítandó érdeke.

Az, hogy az »*aspiráló társadalom*« minden egyes embert célként kezel, és morális normaként tiltja, hogy bármelyik embert vagy emberek csoportját bárki eszközként használja (a) akár a nagyobb „átlagos vagy aggregált” „jó”, (b) akár bárki más céljai, érdekei elérése érdekében, még egy fontos következménnyel jár. Semmilyen alapon nem lehet senkit sem alárendelni senkinek. Például az ilyen »*aspiráló társadalomban*« nem fogadható el az, hogy a nőket a férfiak „*hátértámogató rendszereként*” fogja fel vagy kezelje bárki. De az sem fogadható el, hogy a felnövekvő generációk tagjait valamilyen gazdasági érdekcsoport olcsó munkaerő utánpótlásaként fogja fel bárki, és megpróbálja a fiatalok egy részének

ambícióit csökkenteni és a képességeik teljes kibontakoztatását elősegítő minőségi oktatási, képzési rendszerből áttérni vagy átkényszeríteni az alacsonyabb szintű, kifejezetten a kevésbé képzett, kiszolgáltatott és olcsó, helyettesíthető és eldobható munkaerőképző rendszerekbe áttérni. Az olyan vállalatok és vállalkozások, amelyek életképessége csak a dolgozók kiszolgáltatottsága, nyomor-szintet és főállású munkavégzés melletti szegénységet jelentő bérszínvona mellett tartható fenn, valószínűleg olyan fundamentális problémákkal küzdenek, amelyek miatt eleve megkérdőjelezhető a létjogosultságuk. Annak a vállalatnak és vállalkozásnak, amely csak mások kiszolgáltatottsága és szegyéntenül alacsony bérezése mellett képes talpon maradni, annak a társadalmi igazságosságra törekvő »aspiráló társadalomban« pont úgy nincs létjogosultsága, mint annak a vállalatnak, amely csak a beszállítói számlák és a közüzemi számlák kifizetésének a folyamatos »elsumákolása« révén képes talpon maradni. Az »aspiráló társadalom« a gazdaságilag valóban életképes és valóban versenyképes vállalatokra épít, nem pedig azokra, akiknek az életképessége, pontosabban annak *látszata* mások életképességének és biztonságának folyamatos veszélyeztetése és aláásása révén tartható fenn. Az »aspiráló társadalom« azt vallja, és szükség esetén jogilag is kikényszeríti, hogy aki nem képes tisztességes módon talpon maradni gazdaságilag, az ne másokat próbáljon meg elszegényíteni, hanem zárja be a boltját, és keressen magának más foglalkozást.

Az »aspiráló társadalom« azt tartja, hogy minden egyes tagja bizonyos sértetlenséget élvez az igazságosság elvei, a »reciprocitás és a kölcsönösség elvei« alapján, amelyeket semmilyen alapon, még a társadalom egészének a jóléte érdekében sem és arra való hivatkozással sem lehet felülírni, elvitatni vagy megsérteni. Ez vonatkozik a fent említett példákra és a »tíz központi capability«, az »elsődleges prioritású társadalmi javak«, a jogosultságok (*entitlements*), várományok (*expectations*) és társadalmi együttműködés során előállított *hasznok* tisztességes és igazságos megosztására is.

3.

Hogyan tekint minden egyes emberre a társadalmi igazságosságra törekvő »aspiráló társadalom«? Néhány, a társadalmi és egyéni szintű *életminőségre* és *jólétre* vonatkozó koncepció az embert mint olyat nem másnak, mint pusztán csak afféle »vágykielégülés és preferencia tartálynak« kezeli, akinek mint »racionális egoista« *homo economicus*nak semmi más *motivációja* nincs, mint a »vágyai és preferenciái kielégítésének a maximálásaként definiált örömeinek és jólétének« a racionális és egoista módon történő maximálása. Ha ezt maximálisan sikerül elérnie, akkor a »vágykielégítés tartály« tele van. Ha ez a »vágykielégítés tartály« félig van csak tele, akkor – e nézetek szerint – a vágyai kielégítésének a maximálásából eredő kielégüléserzés maximálására törő »racionális egoista«, azaz a *homo economicus* még nem tudta elérni a teljes jólétének a maximálását, vagy azért mert ebben akadályozták, vagy azért, mert nem volt elég hatékony.

E *reduktív emberkép* szerint az a tény, hogy a tartály még mindig félig üres, egyben *szükségletet* is jelent, amely a tartály »*teletöltéséig*« fennáll, és hajtja a

»racionális egoistát«. Ebbe a reduktív emberképbe és alapképletbe még belefér, hogy az egyes elméletek eltérő és egyébként átfogó jellegű nézeteket fogalmazzanak meg az »elfogadható« és a »nem elfogadható« vágyakról és preferenciákról, vagy ezek között értékességi, érdemességi és fontossági hierarchiákat állapítsanak meg, vagy hogy ennek megfelelően szükségletek hierarchiájáról beszéljenek.

Az »aspiráló társadalom« teljesen másképp tekint az emberre mint olyanra. A tisztességes és igazságos működésre törekvő »aspiráló társadalom« elismeri, hogy az ilyen értelemben vett szükségleteknek és vágyaknak és azok kielégítésének van némi szerepe az emberi motivációkban. Azonban az »aspiráló társadalom« emberképe szerint az emberek ennél lényegesen több és másféle dolgot is fontosnak tartanak életük során. Ilyenek például: (a) a »reális alternatívák közötti választás és a cselekvés lehetőségei és szabadsága«, (b) a »viszonosságon és kölcsönösségen alapuló kapcsolatok általában«, (c) a »viszonosságon és kölcsönösségen alapuló érzelmi kapcsolatok« és a hasonló magasrendű humán funkciókat feltételező, illetve jelző dolgok.

Az igazságos, tehát tisztességes működésre törekvő, »aspiráló társadalomban« már csak azért sem gondolják azt, hogy a preferenciák és vágyak kielégítése és az e feletti öröm és megelégedettség-érzés a társadalom igazságos, tisztességes és általános „jó” működésének a megbízható indikátora, mert teljes mértékben tisztában vannak azzal, hogy az igazságtalan és tisztességtelen társadalmi körülmények igen gyakran arra kényszerítik az embereket, hogy saját ambíciójukat, vágyaikat, preferenciáikat (valamint azt, hogy mit élnek meg vágyaik kielégítéseként és mindez mekkora örömet okoz nekik) a ténylegesen fennálló igazságtalan és tisztességtelen körülményekhez és lehetőségekhez igazítsák, pontosabban ezeknek megfelelően redukálják. Másképp fogalmazva: az »aspiráló társadalom« teljes mértékben tudatában van az »adaptív preferencia« jelenségének, ezért nem fogadja el álszent és képmutató módon, hogy a preferenciák kielégítése megfelelő alapja lenne a társadalom igazságos és tisztességes működése és az életminőség reális megítélésének. A preferenciák ugyanis hozzátorzulnak a tisztességtelen feltételekhez, és az eltorzult preferenciák szerinti választások valójában kényszerválasztások.

4.

Az emberi egyenlőség és az emberek egyenlő értékessége az »aspiráló társadalom« egyik központi eszméje és ideálja. Minden emberi lény egyenlően értékes, és ez az értékesség minden ember emberi mivoltából eredő belső és attól elválaszthatatlan és elidegeníthetetlen sajátossága. Az egyes emberek értékessége egyáltalán nem a másokkal való kapcsolatától függ és nem abból eredeztethető. Tehát például adott ember nem attól értékes, hogy *valakinek* a felesége, férje, barátja vagy ismerőse, illetve hogy valamilyen „nagy embernek” a barátja, embere, vazallusa vagy valamilyen *klientúra* része vagy valamely vallás vagy párt vagy etnikum tagja. Ez az érték és értékesség egyenlő: minden emberi lény egyenlő tiszteletet érdemel és egyenlő törődésre méltó, pusztán emberi mivoltánál fogva.

Az »aspiráló társadalom« koncepciójában az ember emberi mivoltából eredő egyenlő értéke nem függ bizonyos képességek birtoklásától, például attól,

hogyan rendelkezik-e megfelelő racionális képességekkel, vagy a morális ítéletalkotás és morális választások képességével. Az »*aspiráló társadalom*« koncepciója úgy tartja, hogy az emberiség egészében az ember emberi mivolta sokféle formában jelenik meg, s így például a súlyosabb mentális fogyatékos-sággal élő emberek nem kevésbé emberek és nem kevésbé értékesek mint emberek attól, hogy kisebb a racionális, kognitív vagy számolási képességük vagy kevésbé szofisztikált a morális képességük. Lehet, hogy ezek a képességeik hiányoznak, de például a szeretetre, az örömről, a gyönyörködésre, általában is az érzelmekre való képességük vagy a szeretetre és a szépségre való megfelelő reagálási képességük olyan meglevő, sőt sokuknál jól fejlett képesség, amelyekre nem lehet azt mondani, hogy kevésbé értékes és fontos emberi képességek, mint a racionalitásra vagy a moralitásra való képesség. Ehelyett az ilyen súlyos mentális fogyatékos-sággal élőket az »*aspiráló társadalom*« a gyermek-ekhez hasonlóan kezeli, abban az értelemben, hogy minden gyermek, függetlenül attól, hogy a racionalitásra és a moralitásra való képességük mennyire bontakozott ki, pusztán azért, mert például képes bizonyos működésre, cselekvésre vagy akaratának, érzelmeinek kifejezésére mint emberi lény egyenlő tiszteletet érdemel, és bizonyos, az emberi mivoltából eredő elidegeníthetetlen jogosultságokkal rendelkezik.

5.

Az emberi méltóság egyenlősége. Az az eszme, hogy minden ember *egyenlően értékes*, és minden embert *egyenlő tisztelet* illet meg, elvezet minket az »*emberi méltóság egyenlőségének*« a jól ismert és számos nemzet alkotmányában és számos nemzetközi dokumentumban rögzített eszméjéhez, amely szorosan összekapcsolódik az emberek emberi mivoltából eredő egyenlő értékességének eszméjével, valamint azzal, hogy minden embert azonos tisztelet illet meg. Az »*emberi méltóság*« eszméje bizonyos, egymással szorosan összefüggő koncepciók és elvek családjába tartozik. Szorosan összefügg a »*tisztelet*« és a »*viszonyosságon*« és »*kölcsönösségen*« alapuló »*tisztelet*« eszméjével, az »*ember emberi mivoltából eredő azonos értékességének*« és »*azonos érdemességének*« az eszméivel, azonban ezeket egymással összefüggésben és kölcsönhatásban lévő egységes rendszerben kell értelmezni, és ilyen egységes rendszerként szükséges megindokolni és igazolni. Az emberi méltóság mint olyan pontos értelmezése egy ilyen egységes rendszer részeként értelmezhető.

6.

Emberi törekvés és küzdelem, emberi sérülékenységi és esendőség. Az »*aspiráló társadalom*« emberre mint olyanra vonatkozó koncepciója magában foglalja az *emberi törekvés*, a *küzdelem* és az »*ember esendőségének és sérülékenységének*« fogalmait is. A társadalom összes tagjának szociális és egzisztenciális biztonsága szempontjából oly fontos és az élet bármikor, bárkivel előforduló eshetőségei – egyéni vagy családi szinten nem kezelhető – súlyos egzisztenciális és egyéb következményeinek a kivédésére tervezett *társadalmi biztonságot garantáló társadalmi biztosítási rendszerek* fenntartása, védelme, folyamatos fejlesztése és hosszú távú stabilitása szempontjából igen veszélyes az emberek saját sérthet-

lenségébe vetett téves hite. A másik oldalról pedig rendkívül fontos e rendszerek stabilitása szempontjából, hogy a társadalom tagjai tisztában legyenek az ember *valódi esendőségének és sérülékenységének* a tényével, a természetével és azzal, hogy nemcsak mások, hanem ők maguk is kerülhetnek bármikor olyan helyzetbe, amelynek megoldása messze túlnő ezen egyes emberek (és családok) egyéni (és családi) lehetőségein és hatókörén.

Természetesen az emberek nem passzív befogadói vagy elszenvedői a *szerencse forgandóságának*. Valójában az emberek aktív, cselekvő személyekként különböző célokat tűznek ki maguk elé, küzdenek ezek eléréséért és aktív, cselekvő, változatos, tartalmas és értékes életet próbálnak meg élni. Ugyanakkor meglehetősen passzívak és kiszolgáltatottak abban az értelemben, hogy sokszor a tényleges tervektől és cselekvéseiktől függetlenül és sokszor a saját hatókörükön és aktív cselekvési és kontrollálási lehetőségeiken kívül, a szerencse forgandósága a legváltozatosabb és sokszor súlyos mértékben érinti életüket, életminőségüket, egészségüket, szociális és egzisztenciális biztonságukat. Ez mindenféleképpen megfelelő, társadalmi szinten megszervezett biztonsági rendszerek kialakítását, fenntartását és alkalmasan elegendő szinten történő működésfinanszírozását is igényli.

Az igazságos, tehát tisztességes működésre törekvő »aspiráló társadalom« elveti azt a sztoikus filozófiákra visszavezethető eszmét, amely szerint azok a dolgok, amelyek az emberi élet szempontjából igazán fontosak, jók és értékesek egyidejűleg tökéletesen biztosak, biztosítottak is, és ezért sem a szerencse forgandósága, sem más emberek, sem saját magunk által nem gyarapíthatók és nem is csökkenthetők, és nem is kerülhetnek veszélybe. Ezt a sztoikus gondolatot az *»aspiráló társadalom«* elveti.

Gondoljunk például az egészségre. Az igaz, hogy amikor az egészség mint az ember teljes testi, lelki jóléte megvan, akkor az egészségnek mint olyannak a megléte fel sem tűnik, és teljesen magától értetődőnek tűnik. Az is igaz, hogy komoly képzelőerőt és mások helyzetébe való beleérző képességet igényel, hogy egy teljesen egészséges ember megpróbálja elképzelni, átérezni és felfogni, hogy mit is jelenthet az, ha megbetegszik és egyik-másik alapvető, az egészséggel kapcsolatos életfunkciója átmenetileg megszűnik, vagy nagymértékben lecsökken. Ezért sokaknak komoly nehézséget okoz felfogni, hogy miért is van szükségük nekik maguknak személyesen a társadalmi egészségbiztosítás és az egészségügy intézményeinek a fenntartására, és hogy ezen intézmények nem *mások* jólétét és biztonságát, hanem a *»reciprocitás és a kölcsönösség elve«* alapján mindenki, így az ő saját személyes biztonságuk fenntartását is szolgálják. De az is igaz, hogy az ilyen csekély képzelőerővel, belegondoló és beleérző képességgel rendelkező egyének is azonnal megérzik, megélik és megértik az addig evidensnek tűnő és észre sem vett egészségük megszűnését, amint az bekövetkezik.

Ahhoz, hogy az emberek jó életminőségű életet élhessenek, megfelelő élelemre, táplálkozásra, gondoskodásra, védelemre és számos egyéb fontos dolog fenntartására és biztosítására van szükségük. Ezeken az alapvető szükségleteken kívül minden ember számára fontos a legkülönbözőbb cselekvéseik, mű-

ködésük védett és biztonságos tereinek a biztosítása. Ilyen például a *vallásgyakorlás szabadsága*, a *szólásszabadság*, a *»gondolatok szabadsága«* és a *»gondolatok kifejezésének és kifejezési módjainak a szabadsága«*, a *»társulás, az egyesülés és gyülekezés szabadsága«* vagy akár a *»lelkiismeret szabadsága«*.

Ezeket az emberek jó életminőségéhez és emberhez és emberi méltóságukhoz méltó életük, valamint szabadságuk valós értékének megőrzéséhez szükséges társadalmi támogatásokat fejezi ki a *»tíz központi capability«* a *»capability megközelítésben«*, illetve ezeket foglalja össze az *»elsődleges prioritású társadalmi javak indexében«* az *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«*. Elsőre nem mindig nyilvánvaló mindenki számára, de e társadalmilag biztosítandó támogatások, *»központi capabilityk«*, illetve *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* biztosításának a megtagadása rendkívül súlyosan, mélyrehatóan és szerteágazóan káros az emberek *»szabad emberhez méltó«* élete és életvitele szempontjából. E *»központi capabilityk«*, illetve *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* teljes körű és alkalmas, küszöbszint feletti biztosításának megtagadásakor az e dolgoktól a tisztességtelen hatalom által megfosztott emberek *»emberi méltósága«* mint olyan megmarad, mert ez maga *elidegeníthetetlen*, azonban az ilyen emberek nem lesznek képesek a *»szabad emberhez méltó«* és az emberi méltósághoz illő életet élni a központi jelentőségű *»capabilityk«*, illetve az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* biztosításának a hiányában.

Figyeljünk fel arra, hogy nem csak az *»alapvető szabadságjogok és jogok«* biztosítása *egyedül* és nem csak a *»szociális és egzisztenciális biztonság«* garantálása *egyedül* és nem is csak a *lehetőségek biztosítása egyedül* az, ami számít, hanem mindezek a dolgok, pontosabban *»capabilityk«* és *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* együttesen, egymással kölcsönhatásban, redukálhatatlanul és egymással fel nem cserélhetően és egymásra át nem válthatóan szükségesek az *»emberi méltósághoz illő«* és *»szabad emberhez méltó«* jó életminőségben leélt és megélt emberi élethez. Az akarat, a törekvés, a cselekvések, a saját célok meghatározása és az azok elérésére való törekvés, valamint a társadalom támogató, lehetővé tevő és biztonságot garantáló rendszere szorosan összekötődnek, és egymás nélkül nehezen is képzelhetők el. Ebből eredően az igazságos és tisztességes társadalom megvalósítására törekvő *»aspiráló társadalomban«* (miként az *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója szerinti társadalomban«* is) az emberek alapvető morális követeléssel és jogosultságokkal rendelkeznek az esendőségükkel, sérülékenységükkel kapcsolatos védelem és támogatás tekintetben is (RAWLS, 1999b; NUSSBAUM, 2013).

A *szerencse forgandósága*, az *élet lottójátékának eshetőségei*, az *ember esendősége és sérülékenysége* miatt az emberek számos dologban egymásra és egymás segítségére szorulnak, mert számos olyan probléma adódhat életükben, amivel nem képesek egyedül megbirkózni, és számos olyan dologra lehet szükségük életükben, amelyet nem tudnak egyedül előállítani vagy előteremteni. Az ilyen, a *»reciprocitási elven«* és *kölcsönösségen* alapuló viszonyoknak és tulajdonképpeni *kölcsönös egymásra utaltságnak és kölcsönös rászorultsági helyzetnek* magának is megvan a saját méltósága. Emellett minden egyes pol-

gár, akár felismeri ezt, akár nem, élete jelentős részét és fontos szakaszait *aszimmetrikus függőségi* viszonyokban éli. Gondoljunk a *gyermekkorra* és a *felnevelkedés időszakára*, az *időskorra* (azoknak az esetében akik kellően hosszú ideig élnek) vagy a *teljes körű normál funkcionálóképesség* hosszabb-rövidebb ideig tartó megszűnésére, küszöbszint alá zuhanására *időszakosan*, egy-egy súlyosabb *betegség* vagy *baleset* következtében, vagy azokra az esetekre, amikor például egy súlyosabb válság és szisztémás következményeként előálló *tömeges munkanélküliség* esetében átmenetileg és kényszerű módon megszűnik az ember önálló jövedelemtermelő képessége, és ezzel veszélybe kerül saját maga és családja egzisztenciális és szociális biztonsága, addig megszokott életvitele és társadalmi pozíciója. Emellett néhány polgár egész életét vagy annak jelentős részét súlyos *fogyatékossággal* vagy egyéb *funkciós csökkenéssel* kénytelen leélni, vagy azért mert eleve így született, vagy azért mert élete során és a társadalmi együttműködésben való részvételekor valamely súlyos betegség vagy baleset miatt *súlyos és tartósan fennmaradó egészségkárosodást*, illetve *funkcionálóképesség csökkenést* szenvedett és megrokkant.

A társadalmi igazságosság megvalósítására törekvő »aspiráló társadalom« az »emberek emberi mivoltából eredő elidegeníthetetlen és egyenlő emberi méltósága« szempontjából nemcsak alapvető fontosságúnak tartja, de alapvető morális kötelességének is tartja az ilyen *átmeneti* vagy végleges *károsodást*, illetve *funkcionálóképesség csökkenést* elszenvedni kényszerülő polgárok »*emberi méltóságának*« és »*szabad emberhez méltó*« életfeltételeinek a megőrzését, valamint az ennek érdekében biztosítandó »*capabilityket*«, *ellátásokat*, *gondozást*, *támogatást* és »*elsődleges prioritású társadalmi javakat*«, valamint az összes olyan *reciprocitáson* és *kölcsönösségen* alapuló ellátási, gondoskodási és gondozási viszonyok tiszteletben tartását és méltósággal történő kezelését, amelyben, mint a fentiekben bemutattuk, végső soron minden egyes polgár az életének egy jelentős és fontos részét eltölti. Ehhez kapcsolódóan az »aspiráló társadalom« egyik alapvető célja és feladata az is, hogy megszüntessen minden, a függőséghez, rászorultsághoz és gondoskodásra szoruláshoz kapcsolódó »*stigmát*«, »*szégyent*« és »*stigmatizáló és megszégyenítő eljárást*«. Ezek ugyanis önmagukban is a »*társadalmi hátrányok*« közé tartoznak, és a »*társadalmi hátrányok*« halmozódását generálják, továbbá rendkívüli mértékben alá ássák az érintettek önbecsülését, emberi méltóságát és életminőségét. Ez az oka az »*egyéni szociális rászorultság mérésén, mérlegetelésén*« alapuló és egyébként *széttöredezett, inkomplett, inkonzisztens* és *mozaikos* szociális-segélyezési rendszerek alkalmazása helyett az *univerzális és rendszerszerű* megoldások alkalmazásának a preferálása.¹²

¹² Ilyen eszköz lehet például a feltétel nélküli alapjövedelem intézménye vagy az egészségügyi, rokkant, munkanélküli és időskori nyugdíj ellátásokhoz való univerzális jogosultság intézménye, illetve e rendszerek egységes intézményrendszerként kezelése. Ezek részleteinek a taglalásába azonban itt nem megyünk bele; eddig már sok helyen számos szót ejtettünk ezekről a dolgokról.

A másik oldalról fontos leszögezni, hogy a fentiek nem azt jelentik, hogy az egyes emberek függetlensége, saját akarata, önálló cselekvései, döntései ne lennének fontosak. Az összes fogyatékossgal élő ember vagy az összes átmenetileg vagy tartósan támogatásra, gondozásra, ellátásra szoruló ember esetében a minél nagyobb függetlenség, az aszimmetrikus függőségi viszonyok csökkentése, az önálló cselekvésekre és funkcionálásra való képességük fejlesztése – mind-mind fontos megvalósítandó céljai és törekvései a tisztességes és igazságos társadalom megvalósítására törekvő, *»szabad emberhez méltó«* *»aspiráló társadalmaknak«*. Csak a tisztességtelen hatalom próbálja meg elérni azt egy *»szabad emberhez nem méltó rezsim«* erőszakos vagy sunyi módon lopakodó kiépítése során, hogy lehetőség szerint a társadalom minél több polgára (az egészségeseket, a csökkent funkcionálóképességűeket, az aktívakat, a munkanélkülieket, a rokkantakat és a nyugdíjasokat is beleértve) minél többféle módon és minél nagyobb mértékben a tisztességtelen hatalom kényétől és kedvétől függő, *kiszámíthatatlan, bizonytalan és »aszimmetrikus függőségi viszonyba«* kerüljön, kiszolgáltatott legyen és féljen.

Az a *látszólag technikai kérdés*, hogy megfelelő szakpolitikákkal, tervezési módszerekkel és számos más, meglehetősen szofisztikált *„technikailtasokat”* is felvonultató eszközzel vajon szükséges-e biztosítani az *»alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű háttérintézmények«* működésének *stabilitását, átláthatóságát és kiszámíthatóságát* vagy sem, valójában egyáltalán *nem technikai és nem szakpolitikai kérdés*. A dolgok valódi lényegét tekintve ez maga a tisztességtelen hatalom egyik legalapvetőbb *hatalmi kérdés*, amelynek célja az emberek *egyvoldalú és aszimmetrikus függőségbe* taszítása, a tisztességtelen hatalom kézi vezérléssel megvalósított, kiszámíthatatlan és önkényes döntéseitől való függés kialakítása és mindezekon keresztül a tisztességtelen hatalom stabilitásának a megteremtése és egyfajta tisztességtelen konszolidálása.

7.

Egyenlő politikai és civil szabadságjogok és jogok. A társadalmi igazságosság megvalósítására törekvő, *»aspiráló társadalomban«* kulcsfontosságú szerepet játszanak a minden egyes polgár számára tisztességes értékkel bíró *»egyenlő politikai és civil szabadságjogok és jogok«*. Minden egyes polgár számos alapvető és az összes többi polgárral azonos joggal rendelkezik, bármiféle megkülönböztetés nélkül. Ilyen politikai és civil szabadságjogok és jogok például a következők:

- (a) egyenlő szavazati jogok és a választások tisztaságával kapcsolatos, ezt garantáló rendelkezések;
- (b) a politikai pozíciók és hivatalok megpályázására és betöltésére való jogosultság (és tisztességesen azonos esélyek és lehetőségek);
- (c) a lelkiismeret szabadsága;
- (d) a vallásgyakorlás szabadsága;
- (e) a gondolkodás szabadsága és a politikai, művészi és egyéb gondolatok kifejezésének a szabadsága;
- (f) szólásszabadság és a sajtó szabadsága;

(g) a szabad és biztonságos mozgáshoz, helyváltoztatáshoz és utazáshoz való jog;¹³

(h) a jog előtti egyenlőség és a tisztességes eljáráshoz való egyenlő jog;

(i) a testi és lelki integritáshoz való jog és az önrendelkezéshez való jogok.

A fenti felsorolás nem egy taxatív és teljes körű felsorolást jelent. A fenti *»alapvető szabadságjogokat és jogokat«* elsősorban didaktikai okokból listáztuk így fel. Ezek az alapvető jogok egyenként is részletezhetők lennének, továbbá számos kiegészítő rendelkezés és szabály szükséges ezek érvényesülésének és *tisztességesen egyenlő és valós értékének* a garantálásához.

Az *»aspiráló társadalmak«* elkötelezettsége az *»emberek egyenlő értékesége«*, *»alapvető szabadságjogainak és jogainak egyenlősége«*, a *»jog előtti egyenlősége«* és általában is az *egyenlőség* mellett a *»szabadság azonos feltételrendszerének a biztosítását«* is megköveteli. Így például egy olyan törvény, amely elsöre neutrálisnak tűnik, de valójában szisztematikusan más- és másfélképpen érinti a társadalom különböző vallási, etnikai, nemzeti vagy egyéb csoportjait, nem tekinthető tisztességesnek és alkotmányosan elfogadhatónak, de legalábbis alaposan meg kell vizsgálni ilyen szempontból. Például van olyan soknemzetiségű ország, ahol a magasabban fekvő területeken az ország több nemzetisége közül az egyik nemzetiség él nagyobb arányban, míg a síkabb és alacsonyabb tengerszint feletti területeken egy másik nemzetiség él nagyobb arányban. Ha egy ilyen országban olyan törvényeket hoznak, amelyek a különböző jogosultságokat, támogatásokat vagy bármilyen egyéb intézkedést valamilyen technikainak látszó indokolással a tengerszint feletti magassághoz kötik, akkor tulajdonképpen az történik, hogy ilyen látszólag neutrális (és adott esetben méltánylandó indokokkal többé-kevésbé alá is támasztható indokolással ellátott) jogszabályokkal az egyik nemzetiségre vonatkozó szabályok szisztematikusan eltérnek a másik nemzetiségre vonatkozó szabályoktól. Ráadásul ha „*véletlenül*” mindig ugyanazon tengerszint feletti lakosságra vonatkoznak az előnyök, és *véletlenül* mindig a másik csoportra vonatkoznak a hátrányok, akkor az adott ország a jog és törvény előtti egyenlőség látszatát betartva, látszólag neutrális jogszabályokkal el tudja érni azt, hogy az országban élő egyik nemzetiség rendre hátrányosabb megkülönböztető intézkedésekben részesül, mint a másik.

Az igazságos, tehát tisztességes társadalmi működésre törekvő, *»aspiráló társadalmakban«* a majoritanizmus, azaz a többség demokratikus színfalak között megvalósított zsarnoksága korlátozva van a *»kisebbségek teljesen egyenlő jogainak«* és e *»jogok tisztességesen egyenlő értékének«* a garantálásával. E garancia-rendszer célja a *»többség zsarnokságának és diktatúrájának«* a kivédése.

¹³ Ez elsöre néhányak számára meglepőnek tűnhet. Azonban, ha valaki próbált már helyet foglalni például egy egyiptomi vagy más arab országbeli hotelben, megtapasztalhatta, hogy a foglalás során megpróbálják tisztázni a foglaló nemét és vallását, mert például a muszlim vallású nők nem foglalhatnak önállóan szobát a legtöbb szállodában. Gondoljunk bele, hogy ez az apró körülmény milyen korlátozást jelent például a mozgás, a szabad helyváltoztatás és az utazás szabadsága szempontjából.

A »többség zsarnoksága és diktatúrája« (*»tyranny of the majority«*) alatt azt értjük, amikor a demokratikus választásokon megválasztott többség, a demokratikus keretek között, többségi szavazatokkal rendre olyan törvényeket, jogszabályokat alkot és intézkedéseket hoz, amelyekkel saját magát és klientúráját rendre egyoldalúan kedvező helyzetbe hozza, míg az ő érdekcsoportján kívül álló társadalmi, politikai, vallási, etnikai és egyéb kisebbségi csoportok hol egyikét, hol másikat s hol mindegyikét rendre hátrányosabb helyzetbe hozza, netán eleve kizárja a politikai folyamatokban való érdemi részvételből vagy súlyosan korlátozza jogaiban, lehetőségeiben, miközben a demokrácia és a törvényesség összes *formális díszletei, kellékei és keretei* fennállnak. Csak-hogy a »többség zsarnoksága« miatt ezek a *formális keretek* valójában egy *»szabad emberhez nem méltó rezsim«* kereteit jelentik, s mint ilyenek a *»szabad emberhez méltó demokrácia«* helyett a *demokrácia látszatának a díszleteit* adják, amelyek a »többség zsarnokságának és diktatúrájának« az álcázásához és a felületes külső megfigyelők megtévesztéséhez szükségesek. Természetesen a társadalomnak az a része, amelyet a »többség zsarnokságát és diktatúráját« megvalósító csoport a jogaitól és tisztességes lehetőségeitől megfoszt vagy ezek gyakorlásában korlátoz és kizorít a politikai folyamatokban való érdemi részvétel lehetőségéből, a saját életén, életlehetőségein, egzisztenciális helyzetén és életminőségén érzi az ilyen sok szempontból sunyi, ámde a demokratikus díszletek miatt nehezen tetten érhető hatalomgyakorlás hatását.

Félreértés ne essék: a »többség zsarnoksága és diktatúrája« nem feltétlenül jelent tényleges többséget. Sőt! Például a választási jog visszaélésszerű *manipulálásával*, a választási körzethatárok „ügyes” korrekcióival (*»gerrymandering«*) vagy a leadott szavazatoknak a tényleges képviselői mandátumokká történő átkonvertálásának „ügyesen” kialakított algoritmusával és számos választási visszaéléssel, csalással és a szavazók elnyomásával (*»voter suppression«*) egy gát-lástalan és tisztességtelen, hataloméhes kisebbség el tudja érni, hogy miközben ténylegesen az ország választópolgárainak csak a kisebbik része szavaz órá, mégis ő szerzi meg a képviselői helyek többségét a parlamentben. Tulajdonképpen a volt Szovjetunió megalakulásának a kezdeti időszakában a magát konzekvensen *»bolseviknak«*, azaz *többséginek* nevező politikai erő valójában csak egy kisebbség támogatását élvezte, míg a *»bolsevikok«* által *»menseviknek«*, azaz kisebbségnek nevezett politikai erő volt az, amely valójában a többség támogatását élvezte, mégis a *»bolsevikok«* szerezték meg és gyakorolták az abszolút hatalmat és hazudták magukat *»bolseviknek«*, azaz *»a többségnek«*. Ez a példát is jól illusztrálja, hogy a »többség diktatúráját« egyáltalán nem feltétlenül olyanok valósítják meg, akik ténylegesen többségi támogatást is élveznek.

Bárhogyan is jön létre a »többség zsarnoksága«, súlyos problémát jelent és létében veszélyeztet a »szabad emberhez méltó demokrácia« rendszerét, mert miközben a jogok, lehetőségek és szabadságok meglétének és a jog uralmának a formális látszatát fenntartja, de facto tömegeket foszt meg alapvető szabadságjogaik, *jogaik tisztességesen egyenlő és valós értékétől és tisztességesen egyenlő lehetőségeiktől*, és a jog uralmát egyre inkább egyes személyek önkényes és zsarnoki uralma váltja fel. Mindez a társadalom tisztességtelen és igaz-

ságtalan működéséhez vezet. Ezért a tisztességes és igazságos társadalmi működésre törekvő »szabad emberhez méltó« »aspiráló társadalmak« alkotmányos fékek és ellensúlyok rendszerét építik be a politikai és hatalmi intézményeikbe és azok működésébe a »többség zsarnokságának« a kivédése és megelőzése érdekében. A törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalom megosztásának és a hatalmi ágak függetlenségének az elve mellett ez számos olyan, a kisebbségek és valójában minden egyes állampolgár védelmét is szolgáló »alapvető szabadságjogot és jogot« is jelent, amelyek alapvetően arról rendelkeznek, hogy a hatalom és az állam mi mindent nem tehet meg a polgáraival szemben (s nem arról, hogy az államot fenntartó polgárok mit nem tehetnek meg a hatalommal és az állammal szemben). Emiatt ezeket az első generációs szabadságjogokat »negatív jogoknak« is nevezik. Ez azonban sok szempontból félreérthető és félrevezető.

Ha belegondolunk, hogy a mai modern társadalmakban mi minden szükséges a polgárok alapvető szabadságjogai, jogai és lehetőségei valós értékének és tisztességesen egyenlő értékének a megőrzéséhez, akkor rájöhettünk, hogy egyszerű tiltások és deklarációk önmagukban nem jelentenek megoldást ezekre a problémákra. A mai modern társadalmak jellemzője, hogy az emberek tömegei nem önálló vállalkozásokat, vállalatokat, gazdaságokat működtetnek, hanem számos gazdasági, technológiai és társadalmi ok miatt alapvetően alkalmazottként vagy afféle kényszervállalkozóként szerzik meg rendszeres jövedelmeiket. Ez azt is jelenti, hogy sok szempontból kiszolgáltatottak. Ezért az emberek egyenlő méltósága, egyenlő szabadsága csak akkor őrizhető meg és csak akkor biztosítható, ha a pár száz éve még elegendő „klasszikus” negatív jogok kiegészülnek a modern kor körülményeihez igazodóan számos társadalmi és gazdasági igazságossági elvvel és joggal.

A mai modern társadalmakban ugyanis olyan, az első alapvető szabadságelvek és szabadságjogok korában nem ismert vagy nem jellemző egzisztenciális kiszolgáltatottságok és olyan egzisztenciális katasztrófahelyzetek állhatnak elő, mégpedig tipikusan széles tömeget érintő módon, amelyek megfelelő társadalmi biztonsági intézmények és „biztonsági háló” nélkül oly mértékben rendíthetik meg az emberek önbecsülését, méltóságát, hogy számukra a formálisan biztosított alapvető szabadságjogaik, jogaik és lehetőségeik értelmüket és értéküket veszítik, mert nincsenek abban a helyzetben és állapotban, hogy bármit is kezdeni tudjanak ezekkel a jogokkal és lehetőségekkel. A hajléktalanok számára ezer fontosabb és hűsbavágóbb kérdés létezik, mint az, hogy éppen mi a helyzet az ő szólásszabadságukkal vagy mi a helyzet a sajtószabadsággal. Ez persze nem azt jelenti, hogy e szabadságjogok ne lennének alapvető fontosságúak akár az ő helyzetük megoldása szempontjából. A lényeg itt az, hogy ők személyesen nem tudnak mit kezdeni az ilyen jogokkal, mert nincsenek olyan helyzetben és állapotban.

A korábban tárgyalt igazságossági elvek, a »tíz központi capability« vagy az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexe«, és az ezek közé tartozó »alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű esélyteremtési és társadalmi biztonságot garantáló háttérintézmények« kapcsán korábban részletezett megfontolások va-

lójában ezt a komplex, a politikai igazságosságot a társadalmi és gazdasági igazságosság elveivel kiegészítő társadalmi igazságossági rendszert körvonalazzák. Itt csak utalunk ezekre a korábban kifejtett dolgokra. Itt is leszögezzük, hogy világosan érteni kell azt, hogy az »*alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű társadalmi esélyteremtő és társadalmi és egzisztenciális biztonságot garantáló háttérintézményekre*« (ami mint abszolút minimum a minőségi oktatást és társadalmi biztosításokat jelenti), nem jótékonykodási okok, nem holmi kommunisztikus, szocialisztikus okok miatt van szükség. Ezekre azért van szükség, mert ezek a mai modern társadalmak körülményei között

- (a) az emberek »*egyenlő szabadságának*«, »*szabadságuk tisztességesen egyenlő valós értékének*«, »*tisztességesen egyenlő életesélyeinek és lehetőségeinek*« megőrzése,
- (b) valamint az emberek »*egyenlő értékességéből*« eredő »*egyenlő emberi méltóságának*« a nélkülözhetetlen garanciáit és az »*önbecsülés és szegyenmentes élet társadalmi alapfeltételeit*« jelentik.

E »*szociális és gazdasági igazságossággal*« (»*social & economic justice*«) összefüggő jogok, a »*központi capabilityk*«, az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« és az »*alapvető társadalmi igazságossági háttérintézmények*« nélkül a mai modern társadalmakban széles tömegek kerülhetnek szinte elkerülhetetlenül olyan egzisztenciális kiszolgáltatottsági és katasztrófa helyzetekbe, amelyekben az emberi méltóságuk és önbecsülésük súlyos megrendülése miatt lényegében megszűnik a szabadságuk, mert megszűnik annak valós felhasználhatósága és értéke, a »*társadalmi együttműködésben való teljes körű, normál funkcionálóképességgel való tisztességes részvételük*« ellenére. Ez az, amit mindenkinek – a saját legjobban felfogott érdekében – alaposan meg kell értenie!

Azt kell érteni még, hogy itt (és ebben az írásban mindvégig) nem jobb- vagy baloldali és *párt* (= *rész*) érdekekről, szempontokról beszélünk, hanem ezek felett álló *alapvető állótársadalmi szintű igazságossági elvekről, értékekről* és minden egyes polgárt egyaránt érintő, az »*egyenlő szabadsággal*«, »*egyenlő esélyekkel*« és »*egyenlő emberi méltósággal*« összefüggő értékekről, érdekekről és célokról van szó.

8.

Jog előtti egyenlőség, tisztességes eljáráshoz és egyenlő elbánáshoz való jogok és a jog uralma. Az »*aspiráló társadalomnak*« az összes polgár egyenlősége iránti elkötelezettsége azt is szükségessé teszi, hogy a társadalomban élő »*minden egyes ember számára*« biztosítsa a »*jog egyenlő védelmét*«, a »*jog előtti egyenlőséget*«, a »*tisztességes, emberséges és egyenlő szabályok szerinti eljáráshoz és egyenlő elbánáshoz való jogokat*«. Ezek az eljárási, procedurális jellegű jogok az emberek egyenlő szabadságának további garanciái is egyben. Ezek lényegében minden modern demokratikus társadalomban ismertek és nagyon gyakran kiemelkedő jelentőségűek a kisebbségek vagy az adott társadalomban valamilyen alapon (például: nem, etnikai, „faji” hovatartozás, szexuális orientáció, kaszt, vallás és hasonlók alapján) tradicionálisan alárendelt csoportok tagjainak egyenlő szabadsága szempontjából.

Függetlenül minden deklarációtól, valójában szinte minden társadalomnak folyamatosan küszködnie kell valamilyen történelmi vagy jelenkori diszkriminációs és valamilyen csoportképzési szempontok szerinti alárendelési problémákkal. Gondoljunk a kasztrendszerre, a rabszolgaságra, a jobbágykorra vagy akár a modernkori megszorító programok (*»austerity-programok«*) által legjobban sújtott szegényebb és legkiszolgáltatottabb társadalmi rétegek legkülönbözőbb módokon történő megbélyegzésére, megalázására. Sajnos sok ilyen példát lehet látni. Gondoljunk például: (a) a hajléktalanok kriminalizálására, (b) a válság miatti tömeges munkanélküliség miatt munkanélküliek lustának és alkalmatlannak való kikiáltására és megbélyegzésére, (c) a rokkantak szimulánsnak történő megbélyegzésére, (d) vagy akár a gyermekéhezés tagadása kapcsán arra az elképesztően cinikus és hipokrita mondásra, hogy a „gyermek, ha éheznek, akkor azért éheznek, mert nincs kedvük enni”.

Úgy tűnik, szinte minden társadalom időről időre újratermeli azt a diszkriminációs problémát, amely egyes csoportok valamilyen csoportképzési szempontok szerinti kipécézéséből, *stigmatizálásából*, alárendeltnek tartásából és hátrányos megkülönböztetéséből ered. Úgy tűnik, a magukat valamiért felsőbbrendűnek tartók között sokan vannak, akiknek a saját pszichés bizonytalanságuk, személyiségfejlődésüknek egy sajátos primitív szakaszában megrekedt saját esendőségük miatt érzett *»primitív szégyenérzetük«* (*»primitive shame«*), titkolt kisebbségi érzésük és hasonló okok miatt saját integritásuk fenntartása és stabilizálása érdekében szükségük van valaki mások megbélyegzésére, lealacsonyítására és alacsonyabb rendűnek való kikiáltására. Az ilyenek csak más fején állva érzik elég magasnak magukat (NUSSBAUM, 2004).

Természetesen olyanok is vannak, akik aljas okokból, nevezetesen saját hatalmi vágyuk, dominanciavágyuk vagy anyagi érdekeik miatt erre rá is játszanak. Azok a némiképp *patológias pszichés mozgatórugók*, amelyek a *»primitív szégyen«* és ennek a *»másokra való kivetítéséből«* eredő *undor* érzésén keresztül a *stigmatizáló és kirekesztő* magatartásokhoz vezetnek, sajnálatos módon még a viszonylag rendezetten működő és nagyjából igazságos társadalmakban is alkalmasak arra, hogy egyes *gátlástalan demagógok aljas érdekből* és motivációkból, ezekre az *alantas érzésekre apellálva* osszák meg mindazokat, akik egyébként meglehetősen homogén módon a kárvallottai és a vesztesei az ilyen hatalmi, uralmi vagy anyagi érdekektől vezérelt gátlástalan demagógok működésének (NUSSBAUM, 2004).

Mindezen okok miatt az *»aspiráló társadalmak«* tudatában vannak annak, hogy mennyire fontos mindazon morális és politikailag jelentős érzelmeket fejleszteni, gondozni, amelyek az emberek emberi mivoltából eredő egyenlő méltóság, az egymást megillető kölcsönös tisztelet, a mások személyének és véleményének tiszteletben tartása és elfogadása érzéseit, valamint az együttérzés, a szeretet, a szánalom, a könyörület, a szolidaritás, a mások helyzetébe való beleérző képesség és a hasonló, a társadalmi stabilitást s a társadalmi igazságosságot erősítő érzelmeket, illetve ezen érzelmekre való képességeket erősítik. Ezek a politikai és morális jelentőségű érzelmek azok, amelyek a tisztességes és igazságos működésre törekvő aspiráló társadalmak fontos értékeinek a megerősítése szempontjából kü-

lönösen nagy jelentőséggel bírnak. Ezeknek az érzelmeknek a kultiválása és az alantas érzelmek visszaszorítása szempontjából rendkívüli jelentőségű az a fajta minőségi oktatás, amely a tárgyszerű ismeretek, illetve a természettudományi, matematikai, műszaki és informatikai ismeretek *mellett* (és nem helyett!) tudatosan nagy hangsúlyt fektet a művészeti készségek és képességek minden művészeti ágban történő fejlesztésére, az irodalmi, történelmi, filozófiai, politikai filozófiai, etikai, történelmi és művészettörténeti és általában is minden bölcsészeti képzésre, abból az ismert tényből kifolyólag, hogy ezek azok a képzések, amelyek a »szabad emberhez méltó demokrácia« és az igazságos és tisztességes társadalmi működés stabilitása szempontjából oly fontos »politikai és morális jelentőségű érzelmek«, valamint az »önálló, kreatív és kritikai gondolkodás képessége« kifejlődése szempontjából rendkívüli jelentőségűek. Az nem véletlen, hogy minden tisztességtelen hatalom több más mellett onnan is ismerszik meg, hogy azzal kezdi tisztességtelenségre és igazságtalanságra épülő hatalmának a kiterjesztését, megszilárdítását és a »szabad emberhez méltó demokrácia« aláadását, hogy megkérdőjelezi, megátadja és ellehetetleníti ezeket a művészeti és bölcsészeti képzéseket, továbbá túlszúfolja a kötelező tanterveket olyan tananyagokkal és tényszerű ismeretekkel, amelyek kikényszerítik a *magoltatásra épülő módszereket* és a *magolást*, és ezáltal is elnyomják az »önálló kritikai gondolkodás« képességét.

9.

Az erőszak és a csalás megelőzése, üldözése. Minden demokratikus társadalom, így a társadalmi igazságosság, tehát tisztességesség megvalósítására törekvő »aspiráló társadalom« egyik kulcsfontosságú és központi jelentőségű célja minden egyes polgár személyes integritásának a védelme és megőrzése, a »személyes tulajdon védelme« és az erőszak és a csalás megelőzése. A csalás megelőzése kapcsán nemcsak a közönséges bűnözők, hanem a »közönséges fehérgalléros bűnözők« és a »fehérgalléros megélhetési politikai csalók« elleni védekezés rendkívül fontos és a nemzet biztonságát érintő feladat. Ez utóbbiak ugyanis összehasonlíthatatlanul súlyosabb társadalmi károkat képesek okozni, mint a „hagyományos” csalók. A »közönséges erőszakos bűnözők és a közönséges csalók«, a »fehérgalléros csalók« és a »fehérgalléros politikai csalók« által okozott károk meglehetősen közeli rokonságban vannak egymással.

Az ezekkel összefüggő érzelmek, a *félelem*, a *harag* és a *morális felháborodás* minden ilyen bűnöző által elkövetett bűn nyilvánosságra kerülése esetén igen hasonlatosak és inkább intenzitásukban különböznek. A bűnök elkövetésével kapcsolatosan egyes kevésbé megátalkodott és »morális érzékkel« vagy az »igazságérzetre való morális képességgel« rendelkező bűnözőknél idővel megjelenhet a *szégyen*, a *megbánás*, a *bűnbánat*, az áldozatok oldalán pedig ennek viszonzásaként a *megbocsátás*. A *megbocsátás* azonban nehezen képzelhető el és várható el *bűnbánat* nélkül (NUSSBAUM, 2016). A nagyobb problémát a gátlástalan bűnözők és a *gazdasági és politikai bűnözők* jelentik, mert már »bűnözői karrierjüket« is a »morális érzékenység« és az »igazságérzet morális képességeivel« kapcsolatos fogyatékoságuk, valamint beteges *kapzsiságuk*, *mohóságuk*, *bírvágyuk*, illetve beteges hatalomvágyuk és uralomvágyuk

és szintén »antiszociális egoizmusuk« okozza. Azoknál a bűnözőknél, akiknél hiányzik a »morális érzék« és az »igazságérzetre való morális képesség«, nem várható szégyen, megbánás vagy bűnbánat. Az ilyen esetekben a megbocsátás is nehezen várható el az áldozatok részéről (NUSSBAUM, 2016).

Amikor a »fehérgalléros gazdasági bűnözőkről« és a velük sok esetben összefonódó »fehérgalléros, megélhetési politikus bűnözőkről« beszélünk, akkor természetesen nem arról beszélünk, hogy minden politikus bűnöző lenne. Ugyanakkor a jelenség rendkívüli és a közönséges „mackós-pajszeres bűnözők” társadalmi veszélyességét és kártékonyságát nagyságrendekkel meghaladó veszélyessége és kártékonyossága miatt nem lehet *udvarias* és »politikailag korrekt« módon csendesen hallgatni erről a társadalom és az alkotmányos demokrácia egészére rendkívül veszélyes jelenségről. Annál is inkább, mert ez a jelenség, valamint a korrupció szorosan összefügg a »szabad emberhez méltó demokrácia«, a társadalmi igazságosság és a tulajdonképpeni alkotmányos rend közvetlen veszélyeztetésével is. Az nem véletlen, hogy amikor bűnözők kapartintják a kezükbe a politikai hatalmat, azonnal belefognak a »szabad emberhez méltó demokrácia« alkotmányos alapjainak aláásásához és – a törvényalkotással, mint olyannal visszaélve – olyan jogszabályok megalkotásához, amely lehetővé teszi számos – korábban még gazdasági bűncselekménynek számító – cselekménynek a hatályos jogszabályok alapján történő s így jogszerű és törvényes (csak épp erkölcstelen) megvalósítását. Az sem véletlen, hogy a tisztességtelen, igazságtalan és »szabad emberhez nem méltó rezsimekben« járványosan terjed a korrupció, a »visszaélés a hatalommal«, a »visszaélés a joggal« és esetenként a »visszaélés a törvényalkotással« mint olyannal, a haverok gazdasági előnyök fejében történő gazdasági előnyben részesítése, a »haveri kapitalizmus«, a »gátlástalan harácsolás és urizálás« és a közügyek iránt felelősséget érző politikusok, közhivatalnokok és szakemberek kiszorítása, esetenként elüldözése vagy üldözése.

A politikus bűnözés és a politikai csalás azért a bűnözés társadalmilag legveszélyesebb formája, mert folyamatosan »kettős társadalmi kárt« okoznak. (a) Az egyik kár magából a lopásból és a korrupcióból ered. (b) A másik kár pedig a közjó elmozdításának az elmulasztásából ered. Mindkét kár egymagában, a másik jelenléte nélkül is jelentős.

Az »aspiráló társadalom politikai koncepciója«, összhangban számos más igazságossági koncepcióval, sőt még a libertariánus nézetekkel is, tudatában van annak, hogy a bűn, az erőszak és a csalás megelőzése és üldözése alapvető társadalmi feladat, és hogy ez nemcsak jogszabályok, rendőrség és büntető intézmények kérdése, hanem bizonyos releváns érzések (pl. félelem, óvatosság, harag, morális felháborodás, morális érzékenység, igazságérzet és hasonlók) tudatos fejlesztésének, továbbá számos, a „bűnözői karrierék” kialakulását elősegítő bűnmegelőzési intézkedés kérdése.

Az »aspiráló társadalom« a »háztartáson belüli, otthoni, családi erőszak« minden formájára, valamint a »szexuális zaklatás és abúzus« problémáira is nagy hangsúlyt fektet, mert tudatában van annak, hogy ezek az emberi fejlődés (»human development«) és az emberek egyenlő értékességének, egyenlő jogainak, egyenlő

méltóságának és általában is egyenlőségének a legalattomosabb és legveszélyesebb gátjai és korlátai.

10.

Szociális és gazdasági igazságosság: egészség, egészségügy, oktatás, szociális és egzisztenciális biztonság védelme és tisztas jólét és lakhatás és a hasonlók. A társadalmi igazságosságra törekvő »*aspiráló társadalom*« a »*politikai és civil szabadságjogok*« biztosításával kapcsolatos feladatait – a *libertáriánus* nézetekkel ellentétben – nemcsak a jogrendben, a jogrend fenntartásában, a tulajdon védelmében és a szerződések kikényszerítésében, valamint az erőszaktól és a csalástól való védelemben látja, hanem a fent említett »*szociális és gazdasági igazságosság*« körébe tartozó dolgokat is alapvető fontosságúnak tartja az »*emberek egyenlő értékessége*«, »*egyenlő emberi méltósága*«, »*egyenlő szabadságának és lehetőségeinek tisztességes értéke*« megőrzése szempontjából. Ebben hasonlít a vele egy családba tartozó politikai igazságossági koncepcióhoz, így az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójához is*«.

E dolgokról, valamint az ezek biztosításához szükséges »*capabilityokról*«, az »*elsődleges prioritású társadalmi javakról*«, az ezeket biztosító »*alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű háttérintézményekről*« korábban már sok szót ejtettünk, ezért itt csak utalunk a korábban elmondottakra. Az »*aspiráló társadalom politikai koncepciója*« ezeket a dolgokat és szempontokat tekintve nagymértékben különbözik a »*libertáriánus*« koncepcióktól és a »*laissez faire*« kapitalizmust hirdető nézetektől. Az »*aspiráló társadalom*« és a hozzá hasonló politikai igazságossági koncepciók között lehet némi eltérés abban, hogy pontosan hogyan is próbálnák megvalósítani és érvényesíteni ezeket a »*szociális és gazdasági igazságosság*« körébe tartozó és minden egyes polgár szabadságát, méltóságát és biztonságát garantáló dolgokat. Abban azonban teljes az egyetértés, hogy a társadalmi együttműködés során *közösen* megtermelt hasznok tisztességes és igazságos megosztását egy tisztességes progresszív adórendszeren és az alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű háttérintézményeken keresztül biztosítani kell. Ez, ha úgy tetszik, jelentős redisztribúciót is jelent. Korábban már alaposan kifejtettük, hogy itt nem a más által megtermelt javak osztogatásáról van szó, hanem a társadalmi együttműködésben részt vevő polgárok által *közösen* megtermelt társadalmi javaknak az azt megtermelő polgárok közötti tisztességes megosztásáról.

A tisztességes együttműködés alapvető feltétele, hogy a *közösen* megtermelt javakból mindenkinek legalább annyi jusson, ami saját újratermeléséhez, egzisztenciális biztonságához, önbecsülésének, szégyenmentes életének és emberi méltóságának a társadalmi alapjait jelenti. Hogy mire kell itt gondolni, azt határozza meg a »*tíz központi capability*«, illetőleg az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« szerinti »*elsődleges prioritású társadalmi javak*«. Ezek, mint bemutattuk, nagymértékű átfedést mutatnak és egymást egymással kompatibilis és konvergáló módon egészítik ki. Mint kifejtettük, mind a »*tíz központi capability*«, mind az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« több dimenzióra terjednek ki, több különböző társadalmi igazságossági jelentőségű és ezért elsődleges emberi szükségletet elégítenek ki, egymással nem

cserélhetők fel, és nincsenek egymással átváltási (*»trade off«*) viszonyban, továbbá nem redukálhatók. Ezért minden idetartozó *»központi capability«*, illetve *»elsődleges társadalmi javat«* egy tisztességesen elegendő küszöbszintet megfelelő mértékben kell biztosítani ahhoz, hogy a társadalom minden egyes polgára megőrizhesse *»alapvető szabadságjogainak és lehetőségeinek tisztességes értékét«, »önbecsülését, ségyenmentes életét és emberi méltóságát«*.

Egy ilyen igazságos, tehát tisztességes társadalom stabilitásához a háttér-igazságossági és megosztási mechanizmusok fenntarthatósága miatt egyrészt arra van szükség, hogy mind a *»capabilityk«,* mind az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* ne legyenek túlzók, és ezek biztosítása ne jelentsen túlzott elvárásokat a társadalom tagjaival szemben. Másrészt bizonyos politikai és morális jelentőségű érzelmeknek is fontos szerepük van az ilyen társadalmi igazságosságra törekvő *»aspiráló társadalmak«* stabilitása fenntartásában. A szimpátia, az együttérzés, a szolidaritás, a részvétel, a szeretet, az igazságérzet, a mások helyzetébe való beleérzés és belegondolás képessége, a képzelőerő mind-mind a stabilitás fenntartása szempontjából fontos pozitív érzések. Harmadrészt bizonyos negatív érzések visszaszorítása is rendkívül fontos a stabilitás és társadalmi igazságosság szempontjából.

Először is fontos a mások sorsa iránti közöny és az empátia hiányának a felszámolása. Hasonlóan fontos a társadalom szegényebb rétegeivel szembeni legkülönbözőbb *negatív sztereotípiák* és negatív érzések visszaszorítása és az együttérzés és az empátia felkeltése. A *»versengő irigység«* (*»competitive envy«*) és a túlhajszolt és károsra váló versengés visszaszorítása, és az együttműködési szellem és a kooperatív erények erősítése szintén fontos. A társadalom érdekeit nem az szolgálja, hogy az egymással *»versengő irigységben«* vagy ellenséges viszonyban lévő erők közül valaki győzzön és legyőzze a másikat, hanem az, hogy ezek együttműködjenek egymással a társadalom érdekében. A *harcos és izgalmas győzelem* káros, míg a *békés és unalmas együttműködés és munka* viszont kifejezetten hasznos a társadalom és az emberek jóléte és fejlődése szempontjából.

A *»társadalmi és politikai megosztottság«* és a társadalom különböző csoportjai közötti *ellenségeskedés* egyik legkárosabb következménye, hogy az egyes, egymással (nem is versengő, hanem kifejezetten) *ellenségeskedő csoportok* közötti *ellenséges érzelmek és sztereotípiák* rendkívül megnehezítik az egyes ellenségeskedő csoportok tagjai számára, hogy *egymás sorsát és „végzetét” a saját sorsuként és saját végzetükként is képesek legyenek látni*, úgy ahogyan az egy egészségesen működő, kevésbé megosztott és súlyos ellenségeskedésekkel nem terhelt társadalomban szokásos. Másképp: fontos, hogy a társadalom tagjai képesek legyenek legalább a legalapvetőbb közös ügyekben egy társadalomként, egy közösségként vagy egy nemzetként tekinteni magukra; s képesek legyenek bizonyos alapvető jelentőségű, és *össztársadalmi érdeket* jelentő ügyekben összefogni és együttműködni; s legalább az ilyen közös ügyekben képesek legyenek átérezni a ténylegesen fennálló és létező *sorsközösségüket*.

A társadalom és a benne élő polgárok jóllétét, valamint a közérdeket és a közügyeket nem harcokkal és győzedelmes csatákkal s nem is dicsőséges győzelmekkel, továbbá mindig újabb és újabb ellenségek keresésével és ellenség-

képek gyártásával, hanem hozzáértéssel, a közügyek iránti alázat és a köz szolgálatának a vágya és kötelessége által motivált együttműködéssel, napi aprómunkával és szakmailag megalapozott szakpolitikai programokkal lehet előmozdítani. Ez előbbi biztos izgalmas, de végtelenül káros, az utóbbi unalmas, de hasznos és fontos a köz érdekeinek az előmozdítása szempontjából.

Az irigység kordában tartása különösen komplex kihívást jelent. Ez abból a tényből ered, hogy a társadalmi igazságosságra törekvő »*aspiráló társadalom*« és a vele azonos politikai koncepciócsaládba tartozó igazságossági koncepciók, ideértve az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepcióját*« is, eleve nem törekednek az anyagi értelemben vett teljes egyenlőségre, illetve a kommunista koncepciók teljes egyenlőségére. Ehelyett az összes ide tartozó politikai igazságossági koncepció, így az »*aspiráló társadalom*« is a »*politikai és polgári szabadságjogok és jogok*«, valamint »*tisztességes esélyek és lehetőségek*« valós egyenlőségének és értékének a biztosítására törekszik. Így például senkinek sem lehet több szavazati joga a másikinál (»*egy ember egy szavazat elve*«), vagy senkinek sem lehet több lelkiismereti szabadsága vagy vallásgyakorlási szabadsága vagy szólásszabadsága a másikinál. Ugyanakkor a vagyon és a jövedelmek, valamint az ezek által elérhető többlet lehetőségek tekintetében ezek a koncepciók lehetővé teszik *bizonyos mértékű egyenlőtlenségek megmaradását* annak érdekében, hogy jelen legyenek a társadalom működésében *bizonyos ösztönzők a törekvések, erőfeszítések, szorgalom és az innováció előmozdítására, ösztönzésére és jutalmazására, azért, mert végső soron ez a társadalom egészének a jólétét szolgálja és javítja*. Rawls például az »*eltérési elvben*« (»*difference principle*«) azt mondja ki, hogy a teljes vagyoni és jövedelmi egyenlőségtől való eltérés ilyen ösztönzési okokból megengedhető, de csak akkor, ha az ily módon keletkező össztársadalmi többlethasznok a legnagyobb mértékben a társadalom legkevésbé kedvező helyzetben lévő tagjainak a jólétét növelik a legnagyobb mértékben. Fontos, hogy nem azt mondja, hogy a többlethasznok teljes mértékben a legrosszabb helyzetű csoportokhoz kerüljenek (mint ahogyan ezt gyakran félreértik vagy pontatlanul interpretálják), mert akkor semmi értelme nem lenne a az »*eltérési elvnek*« (»*difference principle*«), pontosabban az a *teljes egyenlőség* bonyolultabb megfogalmazását jelentené. Rawls mindösszesen annyit mond, hogy a közösen előállított többlethasznok úgy kerüljenek megosztásra, hogy a legnagyobb mértékben a legrosszabb helyzetűek helyzete javuljon. Ez progresszív adózással és az »*elsődleges prioritású társadalmi javak*« *szükségletalapú* biztosításával általában mindig automatikusan, afféle »*háttér-igazságossági mechanizmust*« teljesíthető.

Ha a közgazdaságtanban általánosan alkalmazott *csökkenő határhazson elméletre* gondolunk, ez könnyen belátható. A csökkenő határhazson elmélet lényege, hogy az egységnyi többletráfordítással elérhető többlethazson általában mindig egyre csökken. Ez erre a helyzetre lefordítva úgy értendő, hogy ha a már eleve gazdagok és magasabb jövedelműek jövedelmét vagy vagyonát egy egységnyiivel növeljük, attól az ő jólétük *valamennyivel* nő. Ha egy *újabb* egységnyiivel növeljük, a jólétük akkor is tovább nő, de már nem akkorát, mint az előbb. És ez így folytatódik: minden egyes újabb egységnyi vagyon- vagy jö-

vedelemnövekedés tovább növeli a jólétét, de mindig egy kicsit kisebb mértékben a megelőző alkalmakhoz képest. Ha egy szegénynek a lényegesen kisebb vagyonát vagy jövedelmét ugyanekkora egységgel növeljük, akkor az ő jóléte ettől ugrásszerűen növekedhet. Gondoljunk bele, mekkora jólétnövekedési különbség van aközött, ha valaki hozzájut mondjuk az első autójához (vagy lakásához) és aközött, ha valaki az öt autója mellé megszerzi a hatodikat is, vagy a két háza, négy lakása és három nyaralója mellett lesz egy újabb lakása.

Ebből eredően egy megfelelő progresszív adórendszer és bizonyos alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű háttérintézmények működtetése és az »*elsődleges prioritású társadalmi javakhoz*« való küszöbszintet meghaladó mértékű hozzájutás biztosítása azért oldja meg szinte automatikusan az »*eltérési elv*« érvényesülését, mert a gazdagoktól elvett adó például a fenti csökkenő határhaszon jelensége miatt (és ennek a fordított irányba történő végiggondolásával belátható módon) alapvetően sokkal kisebb mértékben csökkenti a mindenkori gazdagok jólétét, mint amennyivel növeli a mindenkori szegények jólétét (DEATON, 2013). Az előző autós példánál maradvra gondoljuk végig, hogy például a progresszív adó azzal jár, hogy emiatt a gazdag nem tudja megvenni a hatodik autóját. De azzal is jár, hogy a szegény viszont meg tudja venni az első (egyébként fapados és nem luxus) autóját. A gazdag jóléte annyival csökkent, amennyivel a hatodik autó beszerzése növelte volna a jólétét, ha meg tudta volna venni a hatodik autóját. A szegény jóléte viszont az első autó megszerzésével elérhető, lényegesen nagyobb mértékben nőtt. Ez utóbbi a lényegesen nagyobb jólétnövekedés.

A »szabad emberhez méltó demokráciák« politikai szintű igazságossági koncepciói a társadalmi együttműködés során *közösen létrehozott javaknak* az együttműködésben részt vevő polgárok közötti megosztására más, szintén elfogadható »*disztributív igazságossági elvet*« alkalmaznak, mint az »*eltérési elv*«. Ezek valószínűleg kisebb stabilitást adnak, de még Rawls szerint is adott esetben, ha csak ezen múlna egy igazságos és tisztességes társadalom politikai igazságossági koncepciója körüli átfedő konszenzus kialakítása, akkor az ilyen, az »*eltérési elvtől*« eltérő, kevésbé optimális »*disztributív igazságossági elvek*« is elfogadhatók.

Ilyen „alternatív” »*disztributív igazságossági elv*« lehet például számos modern és a különböző kritikák alapján módosított, továbbfejlesztett »*haszonelvű (utilitárius) koncepció*« »*társadalmi létezéshez szükséges minimuma*« (»*principle of restricted utility*«). Egy tisztességesen elegendő, a »*társadalmi létezéshez szükséges minimum*« biztosítása a végeredményt tekintve nagyjából hasonló helyzethez vezethet, mint az »*eltérési elv*«. De csak nagyjából és csak hasonló helyzethez vezetne. Gondoljunk bele, hogy mint korábban bemutattuk, Rawls eleve javasolta az igazságosság két elvét a lexikális prioritásban megelőző (afféle nulladik igazságossági elvként) a »*társadalmi létezéshez szükséges minimum*« biztosítását, és ehhez képest javasolja az »*eltérési elv*« alkalmazását a – tisztességesen egyenlő esélyek és az alapvető jogok és lehetőségek tisztességes értékének biztosítását követően – *még fennmaradt »reziduális igazságtalanságok*« kezelésére. Ha el akarjuk képzelni, hogy mi is lehet a »*társadalmi létezéshez szükséges minimum*«, akkor gondoljunk mondjuk a »*feltétel nélküli*

kötelező alapjövedelemre» (plusz az azonos hozzáférésű oktatási és társadalmi biztosítási rendszerek egyidejű jelenlétére).

Martha C. Nussbaum »tíz központi *capability*je« egyrészt magában foglalja a Rawls által definiált »elsődleges prioritású társadalmi javakat«, másrészt az eddig részletesen bemutatott módokon kiegészíti azokat. Nussbaum a »tíz központi *capability*« meghatározott küszöbszint feletti biztosítását, Rawls pedig az »elsődleges prioritású társadalmi javak« szintén megfelelő küszöbszint feletti biztosítását javasolja. Mindketten az alapvető politikai és polgári szabadságjogok és jogok tisztességes értékének és a tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek lehető legnagyobb mértékű biztosítása mellett. Nussbaum »aspiráló társadalom koncepciója« magát a Rawls-féle »eltérési elvet« természetesen nem foglalja magában. Tisztességes *progresszív* adórendszeren és a »*capability*« küszöbszint feletti biztosításán alapuló rendszerről viszont beszél. A Rawls-féle »eltérési elv« afféle háttér-igazságosságot megvalósító működése pedig a tisztességes *progresszív* adórendszeren és az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexének« küszöbszint feletti biztosításáról beszél. Mindent egybevetve túlzottan markáns különbség, különösen a várható társadalmi hatásokat illetően, nem igazán látszik a két koncepció között.

11.

Egészség, egészségügy és oktatás kiemelt központi és kulcsfontosságú szerepe. Korábban több helyen részleteiben is kifejtettük, hogy az összes »központi *capability*« közül az egészség, az egészségügyi ellátás és az oktatás szerepe azért kulcsfontosságú, mert ezek a tételek nemcsak egyszerűen egy-egy tételt jelentenek a »tíz központi *capability*« listáján, hanem ezek teszik lehetővé az összes többi »központi *capability*« érdemi kihasználását, felhasználását és értelmezhetőségét. Igen egyszerűen fogalmazva: betegen és bután egyik »*capability*« adta lehetőséggel sem tudunk élni. Ezzel kapcsolatosan utalunk a megelőző alfejezetekben és az írás egészében bőségesen bemutatott és kifejtett érvekre. Meg kell jegyezni, hogy az oktatás és az egészség, egészségügy kiemelt és kulcsfontosságú szerepe nem egyszerűen a Martha C. Nussbaum féle »*capability* megközelítés« és »*aspiráló társadalom*« sajátossága. E koncepciók azért kezelik ilyen kiemelten és kulcsfontosságúként az oktatást és az egészség, egészségügy ügyét, mert ez a két terület *de facto* ilyen kulcsfontosságú szerepű. Ebből eredően, mint azt korábban bemutattuk, e két terület Rawls »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« és az »elsődleges prioritású társadalmi javak indexe« szempontjából is kulcsfontosságú. Nem azért, mert e koncepciók ezt így kezelik, hanem azért, mert *de facto* ezek a területek ilyen szereppel bírnak, és ezért ezek a koncepciók ennek megfelelően kezelik őket. Hogy egy egyszerű hasonlattal világítsuk meg ezt a logikai jellegű összefüggést: „*a nap nem azért kel fel, mert a kakas kukorékol, hanem a kakas azért kukorékol, mert nap éppen felkel*”.

Az oktatás cél, de másrészt egy lehetőség is. Amikor egy »*aspiráló társadalom*« elkötelezi magát az oktatás ügye mellett, azzal egyidejűleg elkötelezi magát a saját gyermekei jövője és a társadalom jövőbeli stabilitása és prosperálása mellet

is. Ez régóta ismert tény. Egy ősi kínai mondás szerint, „*ha egy évre tervezel, termessz rizst, ha tíz évre tervezel ültess fákat, s ha száz évre tervezel iskoláztatd a gyermekeket*”. Amikor egy tisztességtelen hatalom a saját politikai hatalmi érdekei, rövid távú gazdasági érdekei vagy egyéb hóbortjai miatt forrásokat von ki az oktatásból és a felsőoktatásból, valamint olyan strukturális és tantervi átalakításokat hajt végre, amellyel általában is tönkreteszi a minőségi oktatást, továbbá számos fiatal elől elvágja a valódi társadalmi felemelkedéshez és képességei valódi kibontakoztatásához vezető utakat és képzési irányokat, akkor nemcsak az oktatási rendszert, de saját gyermekei jövőjét és a társadalom jövőjét is tönkreteszi. Ez a különbség egy tisztességességre törekvő hatalom és »*aspiráló társadalom*« „*jövő építése*” és egy rövid távú, öncélú és önző hatalmi érdekek által korlátozott gondolkodású *tisztességtelen hatalom* „*jövő rombolása*” között.

Az oktatás alapvetően nem gazdasági érdekek miatt, hanem elsősorban a szabadság és a demokrácia védelméhez, megőrzéséhez fűződő pártpolitikán felül álló, fundamentális össztársadalmi érdekek miatt is fontos. A tisztességes hatalom ezért akarja fejleszteni, a tisztességtelen pedig emiatt próbálja tönkretenni. Egy minőségi oktatás politikai és hosszú távú jövőépítő és országépítő jelentősége a szabadság, a demokrácia és a társadalmi igazságosság folyamatos fejlesztése, építése és stabilitása szempontjából fontos tudásokat (is) közvetít, továbbá az ezek szempontjából fontos politikai és morális jelentőségű pozitív érzelmek (és képességek) felerősítésében és a negatív romboló érzelmek (például: undor, gyűlölet, irigység, primitív szegény) tompításában rejlik. Precízen pontosan ezért akarja a tisztességtelen hatalom képzési szerkezeti és tantervi átalakításokkal, a hozzáférés rontásával és masszív forráskivonással tönkretenni. A tisztességtelen hatalom ugyanis fél a »*szabad emberhez méltó demokráciát*« erősítő érzelmektől és az önálló kritikus gondolkodásra képes kiművelt és informált szabad polgároktól. Emellett precízen pontosan azoknak az alantas és visszaszorítandó érzéseknek (például gyűlölet, félelem, undor, irigység és hasonlók) a felkorbácsolása révén igyekszik saját hatalmát fenntartani, amelyeket a tisztességes, »*szabad emberhez méltó demokráciák*« és az »*aspiráló társadalmak*« minden eszközzel és különösen az oktatáson keresztül vissza akarnak szorítani. Ha valaki nem érti, hogy egy velejéig romlott tisztességtelen hatalom miért pont az oktatási rendszert és a gyerekek jövőjét támadja meg, akkor ilyen összefüggések mentén érdemes elgondolkodnia a lehetséges magyarázatokon.

12.

Az »*aspiráló társadalmak*« *szuverén nemzetállamok*, eltérő aspirációkkal és célokkal, ugyanakkor nemzetközi elkötelezettségük révén a globális igazságosság érvényesítésének is a fix sarokpontjai. Ebben az értelemben a nemzeti szuverenitás és annak a morális jelentősége eleve beépül a társadalmi igazságosságra törekvő »*aspiráló társadalom politikai koncepciójába*«. Korábban, a *globális, az össztársadalmi szintű és a lokális igazságosság szintjei* közötti összefüggések és különbségek kapcsán részletesen kifejtettük, hogy miért az össztársadalmi társadalmi igazságosság szintje a társadalmi igazságossági elvek érvényesítésének a stratégiai kiindulási alapja (8.2.§). Az össztársadalmi szint nemzetállami szintet

is jelent, és nemzeti szuverenitást is feltételez. Ennek a korábban kifejtetteken túl számos, a társadalmi igazságosság elveinek az érvényesítése szempontjából igen fontos politikai és morális jelentőségű érzelm, mint például az összetartozás érzése, a szolidaritás, az együttérzés, az empátia és a hasonlóak szempontjából is a legalkalmasabb társadalmi igazságossági szintet jelenti.

Korábban kifejtettük, hogy az alapvető megfontolás az, hogy a globális igazságosság nagy problémáit és kérdéseit a tisztességes és igazságos társadalmak vélhetően jobban tudják elrendezni a vélhetően sok lényegi közös elvet tartalmazó igazságossági elvek globális szintre való kiterjesztése és alkalmazása révén, mintha a társadalmi igazságosság elvei szempontjából rendezetlen és számos társadalmi igazságossági problémával küszködő államok között, illetve fölött egyfajta univerzális globális igazságossági rendszer kialakításával próbálkoznánk, és azokat próbálnánk meg felülről ráhúzni az egyébként kétes igazságossággal működő társadalmakra. Ennek részletes indokolását korábban már kifejtettük (8.2.§).

Az, hogy a társadalmi igazságosságra törekvő »aspiráló társadalmak« alapvetően szuverén nemzetállami és össztársadalmi szinten fogalmazzák meg a »társadalmi igazságosság politikai koncepcióját«, hasonlóan az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciójához«, egyáltalán nem jelenti azt, hogy ezek az »aspiráló társadalmak« (vagy akár az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója szerint jól elrendezett társadalmak«) rossz értelemben vett nacionalista és bezárkózó, ellenségeskedő államok lennének. Az »aspiráló társadalmak« számos céllal, aspirációval és elkötelezettséggel rendelkeznek, így számos, a globális és transznacionális szintre vonatkozó igazságossági és tisztességességi céllal is. Ezek az »aspiráló társadalmak« teljes mértékben tudatában vannak, hogy elválaszthatatlan részét képezik egy egymással számos kölcsönhatásban lévő, szorosan összekapcsolt államokból álló világnak, és hogy számos olyan súlyos probléma létezik, amelyet csak egymással összefogva, szorosan együttműködve, nemzetek feletti regionális vagy globális szinteken lehet rendezni. Ilyen problémák például a globális klímaváltozás, a háborúk és a béke kérdései, a humanitárius kérdések, a nemzetek közötti politikai, gazdasági kapcsolatok szimmetriájának, tisztességességének és igazságosságának a kérdése, a szegény és gazdag országok közti igazságos és tisztességes viszonyok kialakítása és a szegénység egyes globálisan rendezendő problémája és a hasonló kérdések.

Más szóval az »aspiráló társadalmak« egyáltalán nem csak magukkal vannak elfoglalva, és a nemzetközi viszonyaikban egyáltalán nem csak a háború és béke kérdéseivel, valamint saját nemzetállami érdekeik kritikátlán érvényesítésével vannak elfoglalva. Pontosan tudatában vannak annak, hogy a más országokban élő emberek életkörülményei, életminősége nemcsak a háborúk és a béke, valamint a stabilitás szempontjai miatt és nemcsak saját nemzetállami érdekeik érvényesítésének a zavartalansága miatt fontosak, hanem elsődlegesen azért is, mert minden ember sorsa számít.

A gazdagabb országoknak legalább két kötelessége van a szegényebb országokkal szemben: az egyik az összes olyan gyakorlat megszüntetése, amely a szegényebb országok bármilyen szempontból történő kihasználását jelenti és így következményes további elszegényedését okozhatja, másrészt pedig a tech-

nikai és egyéb segítségnyújtás e társadalmak fejlesztése és az alapvető társadalmi és emberi fejlődési (*»human development«*) célok érdekében. Ebben az értelemben az *»aspiráló társadalmak«* közösségi érzései, *szolidaritással, együttérzéssel, empátiával* kapcsolatos érzései nem állnak meg a nemzetállam országhatárainál. Ugyanakkor az *»aspiráló társadalom politikai koncepciója«*, mint már mondtuk, mégiscsak arra az össztársadalmi szintre fókuszálja a társadalmi igazságosság megvalósításával kapcsolatos erőfeszítéseit és törekvéseit, amely szinten a legnagyobb hatással és érdemi gyakorlati megvalósítási lehetőségekkel rendelkezik (8.2.§). Az *»aspiráló társadalom«* felfogása szerint az össztársadalmi és nemzetállami szint és az ezen a szinten kialakított társadalmi igazságosság a globális igazságosság előmozdításának is a legfontosabb kiindulópontja és biztos sarokpontja.

Ezzel a rövid, elnagyolt és vázlatos összefoglalóval csak jelezni szeretnénk, hogy az *»aspiráló társadalom«* hogyan jelöli ki fő törekvéseinek a szintjét és saját helyét a globalizált világban. Ugyanakkor ebben az írásban ennél mélyebben és részletesebben nem tudunk foglalkozni az egyes társadalmak és nemzetek közötti igazságossági viszonyokkal, mert az messze vezetne ezen írás fő problématerületeitől.

15.§ UTÓSZÓ



Azt kell világosan látni, hogy az oktatás, a »társadalmi egészségbiztosítás«, a »társadalmi balesetbiztosítás«, a »társadalmi nyugdíjbiztosítás«, a »társadalmi rokkantsági biztosítás« és a »társadalmi munkanélküliségi biztosítás« rendszereinek a lényege nem a szociális segélyezés, nem a jótékonykodás.

Ezek az oktatási és társadalmi biztosítási rendszerek a modern társadalmakban a polgárok szabadságának, jogainak, biztonságának és a demokratikus rendszernek magának az elsődleges fontosságú védőbástyái. Ha ezek lerombolódnak, ellehetetlenülnek, akkor megszűnik az emberek egzisztenciális biztonsága. Ha megszűnik az emberek és a családok egzisztenciális biztonsága, akkor e biztonság elvesztésével megszűnik a jogok, szabadságok és lehetőségek valós értéke. A jogok, szabadságok és lehetőségek valós értékének a tömeges, társadalmi méreteket öltő megszűnésével pedig megszűnik a szabadság, az igazságosság és a demokrácia. A társadalmi biztosítási rendszerek megszüntetésével hatásában egyenértékű e rendszerek működésének alkalmatlan és elégtelen mértékű finanszírozása, és bármilyen egyéb pénzügyi, irányítási, szervezeti és hasonló módon történő ellehetetlenítése.

Miért baj ez? Azért, mert a társadalmi biztosítási rendszerek megszűnése vagy pénzügyi, szervezeti ellehetetlenítése esetén a Lord Beveridge által 1942-ben leírt „öt hatalmas gonosz” elszabadul, és szabadon tud rombolni, pusztítani a társadalomban. [...] Az „öt hatalmas gonosz”, akik „tönkreteszik a társadalmi jólétet és megrontják az embereket”: (i) a szenny és a becsstelenség (squalor); (ii) a tudatlanság (ignorance); (iii) a nélkülözés és a szükség (want); (iv) a tétlenség és a haszontalanság (idleness); valamint a (v) betegségek (disease). Ettől az „öt hatalmas gonosztól” védik meg a társadalombiztosítási rendszerek az embereket, a családokat és a társadalom egészét (Beveridge, 1942). Aki a társadalmi biztosítási rendszerek bármelyikének (egészség, baleset, rokkantság, munkanélküliség, nyugdíj) működését bármely módon ellehetetleníti, finanszírozását alkalmatlanul és elégtelen szinten biztosítja, az valójában ezt, a Lord Beveridge által azonosított „öt hatalmas gonosztól” szabadítja rá a társadalomra. Ha ez az „öt hatalmas gonosz” alkalmas módon működő és finanszírozott társadalmi szintű védelmi rendszerek hiányában elszabadul, akkor utána szabadon rombolhatják a társadalmat, szabadon ronthatják meg az embereket, és viszonylag hamar felszámolják az emberek biztonságát és szabadságát, jogaik és lehetőségeik valós értékét és mindezen keresztül a jogot, az igazságosságot és magát a demokráciát” – írta Lord Beveridge.

Idézet a korábbi részekből (9.4.§)

Az eddig leírtak összefoglalása helyett néhány kiegészítő megjegyzést teszünk azzal kapcsolatosan, hogy mindazok alapján, amikről eddig szó volt, mégis mit kellene lehetne tenni egy olyan országban, ahol finoman szólva

is messze áll a társadalom és a politika működése az ebben az írásban leírt *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«* szerinti *»jól elrendezett társadalom«* ideáljától.

A rendszerváltás kezdete óta eltelt több mint negyedszázad egyik legsúlyosabb tanulsága, hogy az emberek legalapvetőbb szükségletei szempontjából nélkülözhetetlen, *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* és az azokat szolgáltatató alapvető fontosságú társadalmi esélyteremtési és társadalmi biztonsági, biztosítási intézményrendszerek (oktatás, társadalmi egészségbiztosítás, egészségügy, a társadalmi biztosítások többi ága) ügye csak ágazati, szakpolitikai szinten elkülönülve, szakmai és ágazati érdekképviseltek és lobbik szintjén, egymástól izolált módon egészen egyszerűen nem mozdítható előre. Ezek az alapvető fontosságú társadalmi igazságossági intézményrendszerek technikailag ugyan elkülönültek, stratégiai szinten azonban ugyanazon egységes társadalmi igazságossági intézményrendszer részei. Ezen ágazatok ma mind súlyos válságban vannak. Súlyos válságuk nem intézményi és ágazati válság, hanem a társadalom polgárainak, a társadalomban élő embereknek a tisztességesen egyenlő esélyei és lehetőségei, az önbecsülésük társadalmi alapfeletételi, az egészségük, a szociális és egzisztenciális biztonságuk, a tisztességes munkalehetőségeik, az önhibán kívüli munkanélküliség vagy rokkantság esetére szóló egzisztenciális biztonságuk, a lakhatási biztonságuk és az időskori egzisztenciális biztonságuk van súlyos válságban.

Ezen izolált, ágazati szintű lobbizással, úgynevezett *„politikától független”* szakpolitikai, technikai szintű *„vacakolással”*, körülményes, steril, *„politikamentes”*, mismásoló, *politikailag korrekt* technikai szintű javaslatokkal segíteni, változtatni márpedig nem lehet! Kizárólag a társadalmi igazságosság, tehát tisztességesség alapjainak a rendbetétele után lehetséges bármely ágazat, szektor jelenlegi állapotán érdemben változtatni. Ez az elmúlt több mint negyed században bebizonyosodott. Ez az elmúlt több mint negyedszázad legfőbb tanulsága. Az oktatás, az egészségügy és a hasonlóan fontos ágazatok helyzete nagyjából sehonnan sehova nem jutott, jó esetben nem romlott, de sokan vannak, akik szerint ez sem igaz.

Az alapvető társadalmi igazságossági, tehát tisztességességi elveket kell széles körben tisztázni és széleskörű konszenzussal kialakítani azt az alapvető, közös és nyilvánosan ismert és elismert, a *»politika felségterületére korlátozott«* *»politikai szintű igazságossági koncepciót«*, amelynek alapelvei, céljai és fő igazságossági elvei társadalmi szerződészerűen definiálnak egy *igazságos mint tisztességős* társadalmi, politikai és gazdasági működést. Ez a nyilvános politikai szintű igazságossági koncepció egyben egy *»közös és nyilvános morális viszonyítási rendszert«* is meg kell alapozzon. Azt a közös és nyilvános morális, *társadalmi igazságossági, tehát tisztességességi minimumot*, amelyhez hozzá kell viszonyítani minden egyes politikai, közpolitikai intézkedést, javaslatot és politikusi cselekvést (vagy nem cselekvést).

A rendszerváltás kezdete óta nem létezik ilyen közösnek és nyilvánosnak tekinthető morális viszonyítási rendszer. Ez meg is látszik az elmúlt több mint negyedszázad politikai és közpolitikai folyamatainak a morális és szakmai színvo-

nalán, a legalapvetőbb társadalmi igazságossági rendszerek katasztrofális állapotán és a magyar társadalom katasztrofális egészségi, megbetegedési és elkerülhető halálozási mutatókkal mérhető egészségi állapotán és életminőségén.

Ez az írás egy közpolitikai stratégiát testesít meg, és egy alapvető *stratégia váltásra* tesz javaslatot mindenki számára, akit az alapvető társadalmi intézményrendszerek működése, állapota érint. Márpedig ez mindenkit érint, még azt is, aki nem tud erről. Ennek lényege, hogy abba kell hagyni az izolált ágazati és szakpolitikai szintű technikai lobbizgatást, és az összes érintett ágazat és szakpolitika összefogásával a társadalmi igazságosság, tehát tisztességesség közös és nyilvános alapjainak a megteremtésére kell fókuszálni és ezt kell kivívni. Azért, mert mindaddig, amíg ezek az alapok nincsenek rendbe téve egy országban, azaz mindaddig, amíg a társadalmi igazságosság alapvető kérdései nincsenek rendezve, addig teljes mértékben hiábavaló (és logikailag is problémás) e rendezetlen társadalmi igazságossági rendszer egy-egy részintézményének rendberakásával próbálkozni.

Ennek a mindennél egyértelműbb és súlyos bizonyítéka az elmúlt több mint negyedszázad és az, hogy ez alatt az idő alatt az itt releváns társadalmi igazságossági alrendszerek (egészségügy, oktatás, nyugdíj, szociális ellátás, stb.) sehonnan sehova se jutottak, ma kivétel nélkül súlyos krízisben vannak, és ez meg is látszik a magyar emberek egészségi állapotán, elkerülhető korai halálozásán és általános állapotán.

Most, hogy több mint egy negyed évszázad során már kipróbáltuk az összes nem működő opciót az emberek jólétének és egészségi állapotának a javítására és az alapvető társadalmi igazságossági intézményrendszerek helyzetének jobbá tételére, és az eddigi hiábavaló technikai szintű próbálkozásnak a katasztrofális következményei mind az intézményrendszerek, mind a bennük dolgozók állapotán, mind a magyar társadalom egészségi állapotán jól látható és korai, elkerülhető halálozásban, azaz emberéletekben is mérhető, próbáljuk meg a stratégiai szintű és morális szintű rendszerproblémákat az eddigi részterületek technikai szintű szakpolitikai próbálkozásai helyett azon a szinten kezelni, ahol az alkalmasan kezelhető: a társadalmi igazságossági rendszer egésze szintjén, morális szinten és stratégiai szinten.

Az eddigiekben sokszor kitértünk az »egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezőkre« és a mára ezzel kapcsolatosan felhalmozódott evidenciákra. E tényezők határozzák meg egy társadalom tagjainak életét, egészségét, megbetegedéseit és elkerülhető korai halálát. E tényezők lényegében magukban foglalják az oktatás és a társadalmi biztosítási rendszerek által biztosított »elsődleges priorítású társadalmi javakat«, illetőleg a »központi capabilityket«. Ez adja meg a közös nevezőt a technikai szinteken széttagolt és egymástól még nyelvezetében is izolált, de társadalmi igazságossági és stratégiai szinten mégis csak egy egységes társadalmi igazságossági rendszer részét képező ágazatok és szakpolitikák között. Ez nem csak közös nevező. Az egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezőkre vonatkozó bizonyítékok arra is rávi-

lágítanak, hogy a társadalom egészségi állapotán és az egyes kulcsfontosságú társadalmi igazságossági ágazatok és intézmények állapotán mindaddig nem lehet érdemben változtatni, amíg ilyen alapon és ilyen egységes társadalmi igazságossági szemlélettel nem történik meg a technikailag széttagolt ágazatok stratégiailag összehangolt, egységes fellépése az igazságos, tehát tisztességes társadalmi működés megvalósítása, illetve kikényszerítése érdekében.

Ez az oka annak, hogy ez az anyag az egészségpolitika megújításának megvalósítása kapcsán alapvetően a morális szintű társadalmi igazságossági kérdésekkel és az egészség ügyének az összes többi, egyformán jelentős társadalmi igazságossági alrendszerével való összefüggéseivel foglalkozik. Ez az oka annak, hogy ebben az anyagban alapvetően igyekeztünk elkerülni minden szokásos és szokványos szakpolitikai és technikai részletet (és nyelvezetet). Ennek fényében menjünk végig még egyszer néhány alapvető kérdésen.

Azt kell világosan érteni még, hogy ebben az írásban mindvégig nem jobb- vagy baloldali és *párt (=rész)* érdekekről szempontokról beszélünk, hanem ezek felett álló, alapvető *össztársadalmi szintű igazságossági elvekről, értékekről* és minden egyes polgárt egyaránt érintő, az *»egyenlő szabadsággal«, »egyenlő esélyekkel«* és *»egyenlő emberi méltósággal«* összefüggő értékekről, érdekekről és célokról.

Miért is fontos tehát a társadalmi igazságosság kérdésével foglalkozni? Itt Rawls alapvető fontosságú gondolatát kell felidézzük. Eszerint az *»igazságosságnak mint tisztességességnak«* mint olyannak a társadalmi, politikai rendszer és intézményeinek a működésében olyan szerepe van, mint a tudományos elméletek esetében annak, hogy az adott tudományos elmélet vagy kutatási eredmény *egyáltalán igaz-e*. Ha egy tudományos elmélet vagy kutatási eredmény *nem igaz*, akkor el kell azt vetni, bármily tetszetős is. Ha egy társadalmi, politikai berendezkedés *nem igazságos*, az pontosan olyan, mint amikor egy tudományos elmélet *nem igaz*. Ezért az *»igazságtalan mint tisztességtelen társadalmi, politikai működést«* meg kell változtatni és el kell törölni, pontosan annak analógiájára, ahogyan felül kell vizsgálni vagy el kell vetni azt a *hamis* tudományos elméletet, amely *tetszetős ugyan, de nem igaz*.

Ezt az alapgondolatot Rawls annyival egészíti ki, hogy abban az esetben, ha egy tudományos elmélet *nem igaz*, de valamilyen oknál fogva *mégis rászorulunk*, azt csak addig tartjuk meg, amíg nem találunk nála jobb vagy igazabb elméletet. Ennek analógiájára egy *»igazságtalan mint tisztességtelen társadalmi, politikai rendszert és működést«* csak akkor vagyunk kénytelenek elfogadni, ha nem találunk nála *igazságosabb mint tisztességesebb* megoldást; s csak addig, amíg meg nem találtuk az *»igazságosabb mint tisztességesebb«* alternatívát.

Egyáltalán lehetséges-e igazságos mint tisztességes társadalmi működés? Rawls válasza erre az, hogy igen, lehetséges. Hogy miért igen, hogyan igen? Hogy mik a jellemzői az *»igazságos mint tisztességes«* *»szabad emberhez méltó«, »jól elrendezett demokratikus társadalomnak«*? Hogy milyen az a *»politikai szintű társadalmi igazságossági koncepció«*, amely ezt meghatározza és

szabályozza? Hogy hogyan lehet megteremteni az ehhez szükséges »átfedő konszenzust« az »átfogó doktrínák és nézetrendszerek« között? És hogy egy ilyen »igazságos mint tisztességes«, »szabad emberhez méltó társadalom« »hosszú távú stabilitása« megteremthető-e és hogyan? – Nos, azt ezen írás egészében próbáltuk Rawls gondolatmenete mentén, legfontosabb gondolatait ismertetve, valamint számos más fontos és jelentős gondolkodó bizonyos gondolataival, koncepcióival alátámasztva, illetve bizonyos gondolatok, gondolatmenetek szintézisével bemutatni.

Ha azonban lehetséges az igazságos mint tisztességes, szabad emberhez méltó demokratikus társadalom, akkor már nem csak egy elméleti lehetőség az »igazságtalan mint tisztességtelen« társadalmi működés megváltoztatása és a »szabad emberhez nem méltó rendszer« eltörlése. Az »igazságos mint tisztességes« »szabad emberhez méltó társadalom« reális lehetősége és megalapozott reménye azonnal erkölcsi kötelességgé válik, mert megszűnt a vélt alternatívahiányból eredő eddigi »felmentésünk«, de valójában az önfelmentés lehetősége is. Ez a Babits Mihály által »írástudóknak« nevezettekre bizonyosan érvényes, a többiekre pedig úgy érvényes, ahogyan azt Babits leírja az *Írástudók árulása* (1928) című művében (BABITS, 2003). Végso soron azt a kényszerűségből elviselt, tetszetős, de nem igaz tudományos elméletet sem nézegetik és használják tovább, hanem elvetik, amelyről egyszer csak kiderül, hogy létezik *jobb* és *igaz* alternatívája. Ugyanez a helyzet, amikor a *reális alternatíva nélküli igazságtalan rendszerről* egyszer csak kiderül, hogy létezik *reális igazságos alternatívája*.

Mik lennének a teendők egy, az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« által »jól elrendezett társadalom ideáljától« finoman szólva is igen távol lévő társadalom esetén most, hogy végre tudjuk, hogy lehetséges az »igazságos és tisztességes társadalmi, politikai működés« is, és nem törvényszerű szükségszerűség az »igazságtalan mint tisztességtelen működés«? Az ezzel kapcsolatosan szükséges teendők nagyon egyszerűen összefoglalhatók. Röviden:

- az itt ismertett »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepcióját« és annak »igazságossági elveit« alapul és mintául véve,
- egy *alkalmasan* végigvitt társadalmi párbeszéd keretei között ki kell alakítani, illetve rögzíteni kell az »igazságosság mint tisztességesség adaptált politikai koncepcióját«,
- ki kell alakítani az itt bemutatott módon az »átfogó doktrínák és nézetek átfedő konszenzusát«,
- majd el kell kezdeni a társadalom újjáépítését egy igazságos mint tisztességes társadalom felépítése érdekében,
- s mindeközben realizálni kell és e folyamat felerősítésére kell felhasználni mindazokat az óriási társadalmi hasznokat, *közjavakat*, amelyek a »társadalmi igazságosságra törekvő« »aspiráló társadalmak« társadalom-újjáépítési folyamatai során meginduló, egymást kölcsönösen felerősítő pozitív folyamatokból, »kooperatív (együttműködési) eredmények« széleskörű elterjedéséből, az igazságtalanság és tisztességtelenség visszaszorulásából és

a »társadalmi bizalom«, valamint a »társadalmi és politikai tőke« fokozatos felépüléséből elkezdene kialakulni.

Amíg ez nem történik meg, teljes mértékben reménytelen bármelyik ágazat és szakpolitikai terület helyzetén érdemben változtatni. Ezt az elmúlt több mint negyedszázad politikai, közpolitikai, szakpolitikai történései félreérthetetlenül és cáfolhatatlanul bizonyítják. Ezért teljesen felesleges technikai és szakpolitikai szinteken *vacakolni* e rendszerekkel. Stratégiai, morális és társadalmi igazságossági szinten kell megalapozni ezen elkülönült ágazatok jövőbeli fejlődését. Ezek az ágazatok, amennyire elkülönülten léteznek a maguk technikai, szakpolitikai (és saját szaknyelvi) világukban, annyira közös a célrendszerük (és a nyelvezet) a morális és stratégiai szinteken, azaz a társadalmi igazságosság alapvető kérdéseinek a rendezése és e rendezés kikényszerítése terén.

Ebben az írásban felvázoltunk ehhez egy alapvető koncepciót a (a) »társadalomról mint a társadalmi együttműködés tisztességes rendszeréről« (4. §), (b) valamint a polgárokról mint a tisztességes társadalmi együttműködésben »egész életútjukon át« »teljes körű normál funkcionálóképességgel részt vevő«, és születésüktől fogva »két alapvető fontosságú erkölcsi képességgel« (igazságérzet és racionalitás) rendelkező, »szabad és egyenlő személyekről« (5. §).

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« e társadalmi együttműködés tisztességes és igazságos és a »reciprocitási (viszonossági) elven« (4.3. §) alapuló feltételrendszerét határozza meg, mégpedig a »társadalmi szerződés« (10. §) intuitíven is és politikailag is vonzó alap gondolatának megfelelően.

Az »igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója« szerint »jól elrendezett társadalom« (6. §) pedig azt a pozitív társadalmi, politikai jövőképet, idealizált célállapotot jelenti, amely kijelöli a változás irányait és amely mint társadalmi jövőkép és mint idea felé haladni kell.

Az »igazságosság két elve« (11. §) a »reciprocitás (viszonosság) elvét« (4.3. §) fordítja le, alkalmazza és jeleníti meg a »társadalom alapvető struktúrájának« (8. §) a vonatkozásában. Valójában az évszázados demokratikus hagyományokban és kultúrában jelen lévő, ismert és letisztult »alapvető szabadságjogok tisztességes értékéről«, a »tisztességesen egyenlő esélyekről és lehetőségekről«, valamint egy tisztességes »disztributív igazságossági elvről«, az »eltérési elvről« (»difference principle«) van szó.

Az igazságosság elvei közötti *lexikális prioritás rendje*. Ennek lényege, hogy (a) elsőként az »alapvető szabadságjogok és jogok tisztességes értékét« kell biztosítani (13. §), (b), majd a »tisztességesen egyenlő esélyeket és lehetőségeket« (11.7. §) (c), és az ezek után esetlegesen még mindig fennmaradó *maradék igazságtalanságok* kezelésére a »disztributív igazságosság« (11. §) elveit. Fontos, hogy az »igazságosság első elve« által megjelölt »alapvető szabadságjogok és jogok« kizárólag csak valamely más, ugyane körbe tartozó »alapvető szabadságjog és jog« érdekében korlátozhatók.

A »társadalmi létezéshez szükséges minimum biztosításának« az elve. Az igazságosság két elvét prioritásban megelőzi egy mindent megelőző „nulladik” elv: ez pedig nem más, mint a »társadalmi létezéshez szükséges minimum biz-

tosításának» az elve. Ez egy erkölcsi normát és követelményt fejez ki: egyetlen társadalom sem hagyhatja egyetlen egy tagját sem olyan helyzetben és állapotban, hogy az adott személynek olyan mértékben rendüljön meg az önbecsülése és az emberi méltósága (például egzisztenciális katasztrófa vagy bármely okból történő kiszolgáltatottság miatt), hogy számára megszűnjön az egyébként számára is biztosított *»alapvető szabadságjogok, jogok és lehetőségek«* értelmezhetősége, igénybevehetősége, használhatósága és értéke.

Az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* (13. §) azok a társadalom által közösen létrehozott javak, amelyek attól *»elsődlegesek«*, hogy elsődlegesen ezek szükségesek ahhoz, hogy a társadalom minden egyes polgára

- (a) a lehető legmagasabb szinten kibontakoztathassa *»két születéskori erkölcsi képességét«* (5.3. §) (igazságérzet és racionalitás erkölcsi képessége),
- (b) továbbá kibontakoztathassa mindazon *»természetes, születéskori képességet, adottságát és tehetségét«*, amelyek ezen *»két erkölcsi képességüknek«* az egész életútjuk során történő, magas szintű gyakorlásához szükségesek;
- (c) továbbá, hogy ebből eredően minden egyes polgár teljes életútján át a társadalomnak a *»társadalmi együttműködésben«* *»teljes körű normál funkcionálóképességgel részt vevő«* *»szabad és egyenlő tagja«* legyen;
- (d) és minden egyes polgár számára biztosítva legyenek az *»önbecsülés, az emberi méltóság és a szegénymentes élet alapvető társadalmi alapfeltételei«*.

Az *»elsődleges prioritású társadalmi javakat«* a társadalom a *»társadalom alapvető struktúráján«*, és annak *»alapvető társadalmi igazságossági, esélyteremtési és társadalmi biztosítási intézményein«* keresztül biztosítja minden egyes polgár számára, mégpedig úgy, hogy *»minden egyes polgár«* a *»teljes körű normál funkcionálóképességéhez«* szükséges, *»elegendően és tisztességesen magas küszöbszint feletti mértékben«* részesedjen ezekből (13. §; 14. §).

Az *»igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója«* szerinti *»jól elrendezett társadalom«* mint idea és jövőkép irányába haladó *»aspiráló társadalom«* sikerének a feltétele, hogy

- (i) létrejöjjön a *»társadalmi igazságosság, politikai koncepciójára«* vonatkozóan az *»átfogó doktrínák és nézetrendszerek«* *»átfedő konszenzusa«*;
- (ii) és ennek alapján a lehető leghamarább *alkotmányos védelmet* kapjanak (a) az *»alapvető szabadságjogok és jogok«*, (b) a *»tisztességesen egyenlő esélyek és lehetőségek«* (c) valamint az *»alapvető társadalmi igazságossági jelentőségű intézmények«* (azaz a társadalmi felemelkedést és biztonságot garantáló alapvető oktatási, esélyteremtési és társadalmi biztosítási intézmények); (d) illetve az *»elsődleges prioritású társadalmi javak«* *»tisztességes küszöbszint feletti biztosításának«* az elve.
- (iii) Emellett annak érdekében, hogy a *»rendszer a társadalom minden egyes polgára érdekében működjön«* (és ne csak egy adott szűk haszonélvezői csoport érdekében), és *»a kormányzat a népé legyen és a nép által a népért kormányozzon«*, azaz politikailag és morálisan egyáltalán legitim legyen, meg kell alapozni a *»procedurális igazságosság«* feltételeit, annak érdekében, hogy minden egyes polgárnak reális és valóságos lehetősége legyen aktív, informált és kompetens módon bekapcsolódni a politikai folyamatokba.

Három stabilitási követelmény. Az »átfedő konszenzus« létrejötte alapján biztosítani kell az alkotmányos demokráciák stabilitásának három alapvető követelményét. Ezek a következők:

- (i) A legfontosabb igazságossági elvek, alapjogok és értékék alkotmányos védelme. Az első alapvető stabilitási követelmény, hogy a »politikai szintű igazságossági koncepció« (a) egyszer és mindenkorra fixálja le és helyezze alkotmányos védelem alá a legnagyobb társadalmi konfliktus- és megosztottság-generáló potenciállal rendelkező »alapvető politikai és polgári szabadságjogok, jogok« és a »tiszteletesen egyenlő esélyek és lehetőségek« kérdéseit, valamint bizonyos »alapvető társadalmi igazságossági intézmények« alkotmányos garanciáit, (b) s mindezek alkotmányos rögzítésével vonja ki ezeket a kérdéseket a napi politikai csatározások napirendjéről, helyezze ezeket biztonságba, (c) valamint mindezek révén vonja is ki ezeket az – egyébként súlyos elvi, módszertani, nyilvánossági, átláthatósági és reprodukálhatósági problémákkal terhelt – »társadalmi és gazdasági számítások« (7. §) hatása és hatálya alól.
- (ii) Nyilvánosság. A második alapvető stabilitási követelmény – a »nyilvánossági kritériumokkal« összefüggésben – az, hogy a »politikai szintű igazságossági koncepció« alapvető »igazságossági elvei«, normái, szabályai tisztán, világosan, egyértelműen és közérthetően legyenek megfogalmazva s mint ilyenek széles körben helyesen megértett és értelmezett módon és megbízhatóan alkalmazhatóak legyenek a »közügyeket érintő nyilvános és közcélú érvelések« (12. §) és a »nyilvános indokolás« során (10. §).
- (iii) Kooperatív erények széleskörű elterjedtsége. A harmadik alapvető stabilitási követelmény – a »közös és nyilvános politikai igazságossági koncepció« »edukációs szerepével« összefüggésben –, hogy maga a »politikai igazságossági koncepció« és a »társadalom alapvető struktúrája« a napi működésén keresztül alapvetően erősítse fel a politikai és társadalmi élet egészséges működése szempontjából oly fontos »kooperatív erényeket«.

Minél inkább teljesülnek ezek a stabilitási követelmények, annál inkább *el is hiszik a polgárok*, hogy a rendszer »az övék, őértük és őáltaluk működik« (»government of the people, by the people, for the people«).¹ A legsúlyosabb társadalmi konfliktusokat és megosztottságot generáló alapvető alkotmányos kérdések egyszer s mindenkorra való fixálásával e kérdések folyamatos (politika vagy gazdasági számításról függő) lebegtetése megszűnt, s így a legsúlyosabb konfliktusok forrásai is megszűntek. A »procedurális igazságosság« előfeltételei teljesülnek (12. §), így a polgárok abba a helyzetbe kerülnek, hogy érdemben be tudnak kapcsolódni az ő sorsukat érintő politikai folyamatokba. Emellett eddig önmagukat felerősítő pozitív folyamatok révén megindul a »kooperatív

¹ Szándékos utalás Abraham Lincoln elnök híres gettysburgi beszédére, amelyet 1863. november 19-én a pennsylvaniai Gettysburg melletti csatamezőn mondott el. Az utalás a beszéd egyik híressé vált fordulatára vonatkozik: „Government of the people, by the people, for the people, shall not perish from the Earth” (ez nagyjából így fordítható le: A népnek a népért és a nép által kormányzó kormánya nem tűnhet el a föld színéről.)

(együttműködési) erények» széleskörű elterjedése és elmélyülése, a »társadalmi bizalom«, és a »politikai társadalmi tőke« felépülése, fokozatos gyarapodása.

Hogyan lehet elindulni egy igazságos mint tisztességes társadalmi jövőkép irányába? Az »átfogó doktrínák átfedő konszenzusának« koncepciója adja meg az alkalmas megoldó kulcsot ahhoz, hogy hogyan lehet megvalósítani mindezeket. Néhány kulcsfontosságú és intuitív politikai innovációra hívjuk fel a figyelmet:

- (i) Az »ítéletalkotás korlátozottsága« (10.5.§) és az ebből eredő »mértánylandó pluralizmus ténye miatt« (10.4.§) minden időszakban az egyenként értelmes és mértánylandó, ámde egymással összeegyeztethetetlen nézeteket valló »átfogó doktrínák és nézetrendszerek« permanens társadalmi jelenlétével kell számolni.
- (ii) Ebből eredően teljes mértékben reménytelen és hiábavaló próbálkozás közvetlenül az egyes »átfogó doktrínák« közötti megegyezést, kiegyezést találni, ilyen megegyezés jó okok miatt, stabilan soha nem fog kialakulni, kizárólag kényszerű kompromisszumokra és természetéből eredően instabil és csak az adott status quo fennállásáig érvényes, elvtelen alkukra lehet így számítani.
- (iii) Miután teljesen reménytelen a társadalmi béke és a társadalmi egység megteremtése az »átfogó doktrínák« közötti közvetlen kiegyezés révén, illetőleg az »átfogó jellegű nézetek, normák, értékek és elvek« szintjén – más megoldást kell találni.
- (iv) Ezért a társadalom politikai kultúrájában széleskörben ismert és elfogadott alapeszmékből kell kialakítani kizárólag csak a »politika felségterületén belülre korlátozott« és a »politikai szintre« (azaz az emberek és az állam és a hatalom viszonyaira) leszűkített önálló, független politikai szintű igazságossági koncepciót.
- (v) A cél az, hogy a „jól” kialakított önálló és minden »átfogó doktrínától« valóban független »politikai (azaz nem átfogó) szintű társadalmi igazságossági koncepció« »politikai igazságossági elveit«, »politikai értékeit« és »politikai erényeit« az egyes »mérésékelt átfogó doktrínák« a saját átfogó nézetrendszerük és tanaik alapján egymagukban értékeljék ki és így alakítsák ki a politikai koncepcióhoz való saját viszonyulásukat. A remény az, hogy minél több »mérésékelt átfogó doktrína« képes lesz saját tanai alapján, afféle önálló politikai modulként elfogadni az »igazságosság politikai koncepcióját« és annak »igazságossági elveit«. Ez jó okok miatt megalapozott és reálisan remélhető és elvárható, mert a »politikai szintű igazságossági koncepció« olyan elemekből épül fel, amely valójában nem ellentétes az ő átfogó nézeteikkel, sőt valójában következik is az átfogó doktrínájukból.
- (vi) Minél több »mérésékelt átfogó doktrína« esetében következik ez be, annál szélesebb lesz az »átfedő konszenzus« az igazságosság politikai szintre leszűkített koncepciójáról. Minél szélesebb az átfedő konszenzus, annál kisebb tere van a »szélsőséges, irracionális vagy tisztességtelen átfogó nézetrendszereknek« és politikai törekvéseknek.

- (vii) Vegyük észre: a »*mérsékelt átfogó doktrínák*« nem egymás tanaival foglalkoznak, nem egymással alkudoznak és egyezkednek, hanem az önálló és »*politikai szintre leszűkített*« »*politikai szintű igazságossági koncepcióval*« kapcsolatos viszonyukat alakítják ki a saját nézeteik alapján.

A fentiekben csak vázlatosan végigfutottuk az írás egészének bizonyos stratégiai jelentőségű gondolatait. Mindezek pontos és részletes kifejtése a megfelelő fejezetekben található. Miután (a) nem törvényszerű és nem szükségszerű a tisztességtelen és igazságtalan társadalmi működés, (b) továbbá lehetséges az igazságos és tisztességes társadalmi működés, (c) valamint a társadalmi működés esetében az igazságosság megléte vagy hiánya olyan, mint egy tudományos elmélet esetében az, hogy az elmélet igaz-e vagy sem, ha egy társadalom igazságtalanul és tisztességtelenül működik, akkor azt át kell alakítani úgy, hogy működése minél igazságosabb és tisztességesebb legyen.

A „*kell*” szó itt definitív módon egy határozott *erkölcsi követelményt* jelent. A fenti vázlatos áttekintést egy ilyen össztársadalmi szintű politikai program vázlataként, az írás egészét pedig ezen program részletes kifejtéseként és minden egyes pontjának részletes indoklásaként is lehet tekinteni.

Végezetül rögzíteni kell, hogy ebben az írásban mindvégig nem jobb- vagy baloldali és *párt* (= *rész*) érdekekről, szempontokról beszélünk, hanem ezek felett álló, alapvető *össztársadalmi szintű igazságossági elvekről, értékekről* és minden egyes polgárt egyaránt érintő, az »*egyenlő szabadsággal*«, »*egyenlő esélyekkel*« és »*egyenlő emberi méltósággal*« összefüggő értékekről, érdekekről és célokról.

Tisztázni szeretnénk azt is, hogy az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« szerinti (vagy elvben bármely »*politikai igazságossági koncepció*« szerinti) »*jól elrendezett társadalom*« mint olyan nem létezik jelenleg a világban. Ez azonban nem az idea lehetetlenségét, hanem a létező társadalmi és politikai működések sajnálatos igazságtalanságait jelzi.

Ugyanakkor olyan társadalmak, amelyek viszonylag közel állnak a Rawls által leírt, az »*igazságosság mint tisztességesség politikai koncepciója*« által »*jól elrendezett szabad emberhez méltó demokratikus társadalom ideáljához*« sokak véleménye szerint léteznek, mégpedig ezek nem mások, mint a skandináv országok. Ha tehát nagyon-nagyon leegyszerűsítő módon el akarjuk képzelni, hogy tulajdonképpen mi mellett is érvelünk ebben az írásban, akkor a lényeg igen leegyszerűsítően és igen röviden az, hogy az országunkat egy, a skandináv országok társadalmi-politikai működési modelljéhez hasonló társadalmi jövőkép alapján igazságossá és tisztességessé kell tenni annak érdekében, hogy több mint negyedszázadnyi megannyi téves fejlődési pályán való bolyongás után és a további téves bolyongások helyett végre egy olyan fejlődési pályára álljon az ország, amely minden egyes polgárának a hasznát szolgálja és nem csak egy szűk kiváltságos réteg egyéni és önző érdekeit; s amely országban az állam minden egyes polgárért dolgozik, működik és létezik, nem csak egy szűk kiváltságos rétegért és annak személyes érdekeiért.

Azt is mondhatnánk, hogy most, miután szinte már minden nem működő és káros tévpályát kipróbáltunk, és ennek a súlyos következményeivel is kénytelenek vagyunk nap mint nap szembesülni, *esetleg talán* meg lehetne próbálkozni egy működőképes és tisztességes lehetőséggel is végre. Végül is jobb későn, mint soha.

A társadalmi igazságosság, mint ebben az írásban számtalan helyen kifejtettük, nem a gazdag országok luxusa, nincs »*átváltási viszonyban*« a gazdasági hatékonysággal. Szimplán és egyszerűen tisztességesség és igazságosság kérdése, hogy egy adott társadalom vagy annak politikai-gazdasági haszonélvezői rétege milyen mértékben fordít hátrat vagy nem fordít hátrat a társadalom aktuális működése mellett bajba jutó polgároknak. Bármilyen közepesen fejlett ország minden további nélkül meg tud valósítani igazságos mint tisztességes társadalmi működést. Miután egy ilyen igazságos mint tisztességes társadalmi működés a »*kooperatív (együttműködő) társadalmi erények*« széleskörű társadalmi elterjedéséhez, a »*társadalmi bizalom*« növekedéséhez, bizonyos destruktív attitűdök viasszaszorulásához és a »*társadalmi, politikai tőke*« felépüléséhez vezet, ezért ha van bármi, ami egy adott ország és társadalom – releváns értelemben vett – *versenyképességét* növeli, akkor az az, ha igazságossá és tisztességessé tesszük a működését. Most, hogy már tudjuk, hogy ez egy reális lehetőség – azaz lehetséges egyáltalán olyan tisztességes és igazságos társadalmi és politikai működés, amelyben az ország minden egyes polgára érdekében (s nem csak egy szűk kiváltságos réteg érdekében) működik; s nem kötelező és nem is törvényszerű, hogy egy társadalom kizárólag csak tisztességtelenül és igazságtalanul, a polgárai széles tömegeinek a kárára és alapvető érdekei ellenében működhessen –, ez a lehetőség már nemcsak lehetőség, hanem valójában erkölcsi köteleesség is.

Budapest, 2017. márciusa

IRODALOMJEGYZÉK

- ABEL-SMITH, BRIAN, 1994: *An Introduction to Health Policy, Planning and Financing*, London, Longman.
- ACEMOGLU, DARON ÉS ROBINSON, JAMES A., 2006: *Economic Origins of Dictatorship and Democracy*, New York, Cambridge University Press.
- , 2012: *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. London, Profile Books Ltd.
- ACTON, SIR JOHN EMERICH EDWARD DALBERG ACTON, LORD (1877) 2017: *The History of Freedom in Antiquity and The History of Freedom in Christianity*, London, Create Space Independent Publishing Platform.
- ADENAUER, KONRAD, 1998: *A demokrácia számunkra világnézet, Beszédék és beszélgetések (1946–1967)*, ford.: Dr. Sulányi Péter, szerk.: Hegedűs Hajnalka és Molnár Andrea, Budapest, ©Konrad Adenauer Stiftung.
- ÁGOSTON, SZENT (i. sz. 413–426), 2010: *De Civitate Dei: The Divine Order of Human Society*, ford.: Robert Ellis Thompson, szerk.: Robert Ellis Thompson, Whitefish, Montana, Kessinger Publishing.
- AKERLOF, GEORGE A., 1970: The Market for ‘Lemons’: Quality Uncertainty and the Market Mechanism, No. 3, Cambridge, Massachusetts, MIT Press, 1970. augusztus, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 84., 488–500. o.
- ALLEN, JESSICA ÉS MTSAI, 2010: *Fair Society Healthy Lives*, The Institute on Health Inequality, University College London. London, The Marmot Review.
- ALPEROVITZ, GAR, 2005: *America Beyond Capitalism: Reclaiming Our Wealth, Our Liberty, and Our Democracy*, Hoboken, NJ., John Wiley & Sons.
- ANAND, S., PETER, F. ÉS SEN, A., 2004: *Public Health, Ethics and Equity*, New York, Oxford University Press.
- ANDERSON, ELIZABETH, 2010: Justifying the Capabilities Approach to Justice, szerk.: Harry Brighouse és Ingrid Robeyns, *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*, Cambridge, Cambridge University Press, 81–100. o.
- ARISTOTLE, (ARISZTOTELÉSZ), (i. e. 350) 2009: *Nicomachean Ethics*, ford.: David Ross, szerk.: Lesley Brown, Oxford, Oxford University Press.
- , (i. e. 350) 1987: *Nikomakhoszi Etika*, Budapest, Európa Kiadó.
- , (i. e. 4. sz.) 1984: *Politika*, ford.: Miklós Szabó Miklós, szerk.: Horváth Henrik és Simon Endre, Budapest, Gondolat Kiadó.
- (i. e. 4. sz.) 2009: *Politics*, ford.: Ernest Barker, szerk.: R F Stalley, Oxford, Oxford University Press.
- ARNESON, RICHARD, 2010: Two Cheers for Capabilities, szerk.: Harry Brighouse és Ingrid Robeyns, *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*, Cambridge, Cambridge University Press, 101–128. o.
- ARONSON, ELLIOT, (1972) 2011: *The Social Animal*, Reprinted ed., New York, Worth Publishers (Macmillan Learning), magyar címe: *Társas lény*.
- ARONSON, ELLIOT ÉS PRATKANIS, ANTHONY R., 1991: *Age of Propaganda: The Everyday Use and Abuse of Persuasion*, New York, W. H. Freeman & Co., magyar címe: *Rábeszélőgép: élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesterségével*.
- ARROW, KENNETH, 1963: Uncertainty and the Welfare Economics of Medical Care, 5, Pittsburgh, PA, American Economic Association via JSTOR, 1963. december, *American Economic Review*, 53. kötet, 941–973. o. <http://66www.jstor.org/stable/1812044>.

- ARTHUR, CHARLES ÉS INMAN, PHILIP, 2013: The error that could subvert George Osborn's austerity programme, *theguardian.com*, [online], The Guardian, 2013. április 18. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 23.] <http://www.theguardian.com/politics/2013/apr/18/uncovered-error-george-osborne-austerity>
- ATKINSON, ANTHONY B., 2015: *Inequality: What Can Be Done?*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- AUDARD, CATHERINE, 2007: *John Rawls*, Montreal, McGill-Queen's University Press.
- AVENT, RYAN, 2016a: *The Wealth of Humans: Work, Power, and Status in the Twenty-first Century*, New York, St. Martin's Press, Macmillan.
- , 2016b: You Might Have Earned It, But Don't Forget That Your Wealth Came from Society: To be human is to earn the right to share in the wealth generated by productive social institutions, *Economics.com*, [online], Economics[The Next Evolution of Economics, 2016b. szeptember 10. [Letöltés ideje: 2017. február 8.] <http://economics.com/wealth-of-humans-society-ryan-avent/>
- AXELROD, ROBERT, 1984: *The Evolution of Co-operation*, New York, Basic Books.
- , 1997: *Complexity of Cooperation: Agent Based Models of Competition and Collaboration (Princeton Studies in Complexity)*, Princeton, Princeton University Press.
- BABIAK, PAUL ÉS HARE, ROBERT, 2007: *Snakes in Suits: When Psychopaths Go to Work*, New York, Harper Business.
- BABITS MIHÁLY, 1928: Az írástudók árulása, www.mek.oszk.hu, [online] *Gondolkodó magyarok – Magyar Elektronikus Könyvtár* 2003. január 1. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 31.] <http://mek.oszk.hu/05000/05048/html/>.
- BAILYN, BERNARD, 1992: *Faces of Revolution: Personalities and Themes in the Struggle for american Independence*, New York, Vintage Books.
- BAMBRA, CLARE, 2016: *Health Divides: Where You Live Can Kill You*, London, Policy Press.
- BAKAN, JOEL, 2004: *The Corporation: The Pathological Pursuit of Profit and Power*, New York, Free Press.
- BARON-COHEN, SIMON, 2012: *The Science of Evil: On Empathy and the Origins of Cruelty*, New York, Basic Civitas Books.
- BARR, NICHOLAS, 2001: *The Welfare State as Piggy Bank: Information, Risk, Uncertainty, and the Role of the State*, Oxford, Oxford University Press.
- , 2009: *A jóléti állam közgazdaságtana: A nagy ellátórendszerek működésének összefüggése*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- , 2012: *Economics of the Welfare State*, 5th Edition, Oxford, Oxford University Press.
- BARR, NICHOLAS ÉS MTSAI, 1994: *Labor Markets and Social Policy in Central and Eastern Europe: The Transition and Beyond; A World Bank Book*, szerk.: Nicholas Barr és Iain Crawford, New York, Oxford University Press.
- BARR, NICHOLAS ÉS CRAWFORD, IAIN, 2005: *Financing Higher Education: Answers from the UK*, Abingdon, UK., Routledge.
- BARR, NICHOLAS ÉS DIAMOND, PETER, 2008: *Reforming Pensions: Principles and Policy Choices*, New York, Oxford University Press.
- , 2010: *Pension Reform: A Short Guide*, New York, Oxford University Press.
- BARR, NICHOLAS ÉS MTSAI, 2011: *Feasibility Study in Student Lending*, Final Report for DG Education & Culture, European Commission. London, London School of Economics and Political Science, 2011. http://bookshop.europa.eu/en/-feasibility-study-on-student-lending-pbNC0213078/downloads/NC-02-13-078-EN-N/NC0213078ENN_002.pdf. Catalogue No.: NC-02-13-078-EN-N.
- BARTLEY, MEL, BLANE, DAVID ÉS SMITH, GEORGE DAVEY, 1998: *The Sociology of Health Inequalities*, szerk.: Bartley, Mel és mtsai, Oxford, Blackwell Publishers.

- BASU, SANJAY ÉS STUCKLER, DAVID, 2013: *The Body Economic: Why Austerity Kills? Recessions, Budget Battles, and the Politics of Life and Death*, New York, Basic Books.
- BEEMAN, RICHARD, 2010: *The Penguin Guide to the United States Constitution: A Fully Annotated Declaration of Independence, U.S. Constitution and Amendments, and Selections from the Federalist Papers*, New York, Penguin Books.
- BEGALA, PAUL, 2011: Paul Begala on the real lesson of Clinton wars: "The budget is a profoundly moral document", *washingtonpost.com*, [online], The Washington Post, 2011. március 03. [Letöltés ideje: 2017. február 10.] https://www.washingtonpost.com/blogs/plum-line/post/paul_begala_on_the_lesson_of_clinton_wars_obama_should_treat_budget_as_profoundly_moral_document/2011/03/03/AFcCWqQD
- BEINHOCKER, ERIC D., 2007: *The Origins of Wealth: Evolution, Complexity, and the Radical Remaking of Economics*, London, Random House.
- BETZ, CHARLES R, 1979: *Political Theory and International Relations*, Princeton, Princeton University Press.
- BENDA, JULIEN, 1927: *The Treson of the Intellectuals*, (eredeti címe: "La Trahison des clercs") ford.: Roger Kimball, szerk.: Roger Kimball, Livingston Campus of Rutgers University, Piscataway, NJ., Transaction Publishers.
- BENNETT, JAMES T ÉS NADER, RALPH, 2015: *Corporate Welfare: Crony Capitalism That Enriches the Rich*, Livingston Campus of Rutgers University, Piscataway, NJ., Transaction Publishers.
- BENTHAM, JEREMY, (1780) 1996: *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, szerk.: J. H. Burns és H. L. A. Hart, bevezető: F. Rosen, Oxford, Oxford University Press.
- BERKMAN, LISA F. ÉS KAWACHI, ICHIRO, 2000: *Social Epidemiology*, New York, Oxford University Press.
- BERLIN, ISAIAH, 1990: *The Proper Study of Mankind, An Anthology of Essays*, szerk.: H. Hardy és R. Hausheer, New York, Farrar, Straus and Gireux.
- , 1991: On the Pursuit of the Ideal, szerk.: H. Hardy, *The Crooked Timber of Humanity*, London, Fontana Press, 1–20. o.
- , 2003: *Freedom and its Betrayal: Six Enemies of Human Liberty*, szerk.: H. Hardy, London, Random House.
- , 2008: *Liberty (Five essays on Liberty & Other Writings on Liberty)*, szerk.: H. Hardy, Oxford, Oxford University Press.
- BERNSTEIN, R. B., 2004: *Thomas Jefferson: The Revolution of Ideas*, New York, Oxford University Press.
- BEVERIDGE, WILLIAM, 1942: Social Insurance and Allied Services: Report by Sir William Beveridge, *ncbi.nlm.nih.gov*, [online], 1942. november 20. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 27.] <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2560775/pdf/10916922.pdf>. HMSO 1942.
- , 1948. *Voluntary Action: A Report on Methods of Social Advance*, 2nd impression 1949, London, George Allen & Unwin Brothers Limited.
- BIVENS, JOSH ÉS MISHEL, LAWRENCE, 2013: The Pay of Corporate Executives and Financial Professionals as Evidence of Rents in Top 1 Percent Incomes, *Journal of Economic Perspectives*, 1, 2013. Summer, Vol. 27. 3. kötet, 57–58. o.
- BLACK, DOUGLAS SIR ÉS MTSAI, 1982: *The Black Report*, szerk.: Peter Townsend és Nick Davidson, London, Pelican Books.
- BLOODWORTH, JAMES, 2016: *The Myth of Meritocracy: Why Working-Class Kids Still Get Working-Class Jobs?*, London, Biteback Publishing.

- BLYTH, MARK, 2015: *Austerity: The History of a Dangerous Idea*, New York, Oxford University Press.
- BOARD, BELINDA J. ÉS FRITZON, KATARINA, 2005: Disordered Personalities at Work. *Psychology, Crime & Law*, Vol.: 11, 2005, Issue 1, 17–32. o.
- BOEHM, CHRISTOPHER, 2012: *Moral Origins: The Evolution of Virtue, Altruism, and Shame*, New York, Basic Books.
- BOOKSTABER, RICHARD, 2017: *The End of Theory: Financial Crises, the Failure of Economics, and the Sweep of Human Interaction*, Princeton, Princeton University Press.
- BOUCHER, DAVID ÉS KELLY, PAUL, 1994: *The Social Contract from Hobbes to Rawls*, London, Routledge.
- , 1998: *Social Justice from Hume to Walzer*, London, Routledge.
- BOWLES, SAMUEL, 2016: *The Moral Economy: Why Good Incentives Are No Substitute for Good Citizens?*, New Haven, Yale University Press.
- BOWLES, SAMUEL ÉS GINTIS, HERBERT, 2013: *A Cooperative Species: Human Reciprocity and its Evolution*, Princeton, Princeton University Press.
- BRANDS, H. W., 2008: *Traitor to His Class: The Privileged Life and Radical Presidency of Franklin Delano Roosevelt*, New York, Doubleday.
- BREGMAN, RUTGER, 2016: *Utopia for Realists: The Case for a Universal Basic Income, Open Borders, and a 15-hour Workweek*, ford.: Elizabeth Manton, Madrid, The Correspondent.
- BRIAN, BARRY, 2005: *Why Social Justice Matters*, Cambridge, Polity Press.
- BRIGGS, WILLIAM, 2016: *Uncertainty: The Soul of Modeling, Probability & Statistics*, New York, Springer.
- BRIGHOUSE, HARRY ÉS ROBEYNS, INGRID, 2010: Introduction: Social Primary Goods and Capabilities as a Measure of Justice, szerk: Harry Brighthouse és Ingrid Robeyns, *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 1–14. o.
- BRIGHOUSE, HARRY ÉS UNTERHALTER, ELAINE, 2010: Education for Primary Goods or for Capabilities?, szerk: Harry Brighthouse és Ingrid Robeyns, *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 193–214. o.
- BROADBENT, EDWARD (SZERK.) 2001: *Democratic Equality: What Went Wrong?*, Toronto, University of Toronto Press.
- BROOKHISER, RICHARD, 2011: *James Madison*, New York, Basic Books.
- BROOKS, DAVID, 2011: *The Social Animal: A Story of How Success Happens*, New York, Random House.
- BROOKS, THOM ÉS NUSSBAUM, MARTHA C. (SZERK.), 2015: *Rawls's Political Liberalism*, New York, Columbia University Press.
- BUCHANAN, JAMES, (1975) 2000: *The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan*, Indianapolis, Liberty Fund Inc.
- BUCHANAN, JAMES ÉS MUSGRAVE, RICHARD A., 1999: *Public Finance and Public Choice: Two Contrasting Visions of the State*, Cambridge, Massachusetts, MIT Press Books.
- BURKE, EDMUND, 1790a: *Reflections on the Revolution in France*, London, Penguin Classics.
- , 1790b: *The Evils of Revolution: What Is Liberty without Wisdom and Virtue? It's the Greatest of All Possible Evils.* (Selection from the »Reflections on the Revolution in France«), London, Penguin Books.
- BYRNE, DAVID ÉS CALLAGHAN, GILL, 2013: *Complexity Theory and the Social Sciences*, New York, Routledge.

- CALHOUN, C., JUERGENSMEYER, M. ÉS VAN ANTWERPEN, J. (SZERK.), 2011: *Rethinking Secularism*, New York, Oxford University Press.
- CARLTON, DENNIS W. ÉS PERLOFF, JEFFREY M., 2006: *Modern Piacelmélet*, ford.: Újhelyi Gergely, szerk.: Csekő Imre, 2nd Ed. Budapest, Panem Kiadó. A mű eredeti címe: *Modern Industrial Organisation* 3rd Ed. (2000).
- CARNEGIE, ANDREW, 1906: The Gospel of Wealth, 599, Cedar Falls/Waterloo, University of Northern Iowa, 1906. szeptember 21, *The North American Review*, 183. kötet, 526–537. o.
- CASSIDY, JOHN, 2009: *How Markets Fail: The Logic of Economic Calamities*, London, Allen Lane.
- CHAKRABORTTY, ADITYA. 2013: theguardian.com. *A short history of Austerity: it almost never works*, [online], 2013. március 11. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 23.] <http://www.theguardian.com/commentisfree/2013/mar/11/austerity-almost-never-works>.
- CHANG, HA-JOON, 2010: *23 Things They Don't Tell You about Capitalism*, London, Penguin Books.
- , 2014. *Economics: The User's Guide*, London, Pelikan Books by Penguin Books, 2014.
- CHANNING, WILLIAM ELLERY, 1836: *Slavery*, Reprint in 2016. Charleston, CreateSpace Independent Publishing Platform.
- CHENG, TSUNG-MEI, 2014: Hearing on Access and Costs: What the US Health Care System Can Learn from Other Countries, help.senate.gov, [online], 2014. március 11., [Letöltés ideje: 2017. május 11.] Statement by Tsung-Mei Cheng Health Policy Research Analyst before the U.S. Senate Committee on Health, Labor, Education & Pensions. [https://www.help.senate.gov/imo/media/doc/Cheng.Testimony\(updated\)1.pdf](https://www.help.senate.gov/imo/media/doc/Cheng.Testimony(updated)1.pdf).
- CHECKLAND, PETER, 1981: *Systems Thinking, Systems Practice*, Chicester, John Wiley and Sons.
- , 1999: *Soft Systems Methodology in Action*, Hoboken, New Jersey, John Wiley & Sons.
- CHOMSKY, NOAM, 1995: *Manufacturing Consent*, New, York, Vintage Books.
- , 1998: *Profit Over People: Neoliberalism and the New World Order*, New York, Seven Stories Pres.
- , 2008a: *The Essential Chomsky*, London, Bodley Head.
- , 2008b: *Media Control: The Spectacular Achievements of Propaganda*, New York, Seven Stories Press.
- , 2012: *Occupy*, New York, Zucotti Park Press.
- CHURCHILL, SIR WINSTON SPENCER, (1909) 2008: *Liberalism and the Social Problem*, Sacramento, CA., Tutis Digital Publishing.
- COHEN, JOSHUA, 1989: Democratic Equality, 4, Chicago, *The University of Chicago Press*, 1989, *Ethics*, 99. kötet, 727–751. o.
- , 2003: For a Democratic Society, szerk.: Samuel Freeman, *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 86–138. o.
- COLAROSS, SEAN, 2017: Bernie Sanders Tees Off: Trumpcare Is Not a Health Care Bill, It's a Death Sentence; It's time to stop labelling this a health care policy and instead call it what it is: a death sentence for millions of people. *Politicususa.com*. [Online] 2017. május 4. [Letöltés ideje: 2017. május 12.] <http://www.politicususa.com/2017/05/04/bernie-sanders-tees-off-trumpcare-health-care-bill-death-sentence>.
- CONFUCIUS (KONFUCIUSZ), (i. e. 500) 1979: *Analects*, London, Penguin Classic.

- CONGRESSIONAL BUDGET OFFICE, 2017: American Health Care Act|Cost Estimate. www.cbo.gov, [online], 2017. március 13. [Letöltés dátuma: 2017. május 12.] CBO Nonpartizan Analysis for the U. S. Congress. <https://www.cbo.gov/publication/52486>. 52486. 52486.
- CONYERS, REP. JOHN, 2015: H.R.676 – Expanded & Improved Medicare for All Act – 114th Congress 1st Session (2015–2016). Congress.gov, [online], 2015. február 3. [Letöltés ideje: 2017. május 14.] <https://www.congress.gov/bill/114th-congress/house-bill/676/text>. H.R.676.
- COPELSTON, FREDERICK, (1966) 2003: *A History of Philosophy Volume 8: Utilitarianism to Early Analytic Philosophy*, London, Continuum.
- COPPOLA, FRANCIS FORD, 1972: *A keresztapa (The Godfather)*, szerző: Mario Puzo, Paramount Pictures; Paramount Pictures, 1972. Magyarországi megjelenés: 1982.
- COX, HARVEY, 1999: The Market as God, theatlantic.com, [online], The Atlantic, 1999. március 15. [Letöltés ideje: 2016. október 5.] <http://www.theatlantic.com/magazine/archive/1999/03/the-market-as-god/306397>.
- , 2016: *The Market As God*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- COYLE, DIANE, 2014: *GDP: A Brief but Affectionate History*, Princeton, Princeton University Press.
- CULLIS, JOHN ÉS JONES, PHILIP, 1998: *Public Finance and Public Choice, 2nd Ed.*, Oxford, Oxford University Press.
- DAHL, ROBERT A, 1982: *Dilemmas of Pluralist Democracy*, New Haven, Yale University Press.
- DAHNIKE, C., SPATH, T. ÉS BOWLING, D., 2007: *Reclaiming Civility in the Public Square: 10 Rules That Work*, Livermore CA, WingSpan Press.
- DALLEK, ROBERT 2003: *John F. Kennedy: An Unfinished Life (1917–1963)*, New York, Allen Lane.
- D’ANCONA, MATTHEW, 2017: *Post Truth: The New War on Truth And How to Fight Back?*, London, Ebury Press.
- DANIELS, NORMAN, 1975: *Equal Liberty and Unequal Worth of Liberty*, in *Reading Rawls*, Stanford Series in Philosophy Reprinted Edition in 1989, Stanford, Stanford University Press.
- , 1985: *Just Health Care*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press. Studies in Philosophy and Health Policy.
- , 1988: *Am I My Parents’ Keeper? An Essay on Justice between the Young and the Old*, New York, Oxford University Press.
- , 1995: *Seeking Fair Treatment: From the AIDS Epidemic to National Health Care Reform*, New York, Oxford University Press.
- , 1996: *Justice and Justification: Reflective Equilibrium in Theory & Practice*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press.
- , 2003: Democratic Equality: Rawl’s Complex Egalitarianism, szerk.: Samuel Freeman, *Rawls*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 241–276. o.
- , 2008a: *Just Health: Meeting Health Needs Fairly*, New York, Cambridge University Press.
- , 2008b: *Setting Limits Fairly: Learning to Share Resources for Health*, 2nd Ed., New York, Oxford University Press.
- , 2010: Capabilities, Opportunity and Health, szerk.: Harry Brighouse és Ingrid Robeyns, *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*, Cambridge, Cambridge University Press, 131–147. o.
- DANIELS, N., ÉS MTSAL, (1975) 1989: *Reading Rawls: Critical Studies on Rawls’ ‘A Theory of Justice’*, szerk.: Norman Daniels, Stanford, Stanford University Press.

- DANIELS, N., LIGHT, D. W. ÉS CAPLAN R. L., 1996: *Benchmark of Fairness for Health Care Reform*, New York, Oxford University Press.
- DANIELS, N., KENNEDY, B. ÉS KAWACHI, I., 2000: *Is Inequality Bad for Our Health?*, Foreword by: Amartya Sen, Boston, Beacon Press.
- DARWIN, CHARLES, 1871: *Descent of Man and Selection in Relation to Sex*, London, John Murray, Albemarle Street.
- DASGUPTA, PARTHA, 1993: *An Inquiry into Well-Being and Destitution*, Oxford, Clarendon Press.
- DAVENPORT-HINES, RICHARD, 2015: *Universal Man: The Seven Lives of John Maynard Keynes*, London, William Collins.
- DAVIES, WILLIAM, 2014: *The Limits of Neoliberalism: Authority, Sovereignty and the Logic of Competition*, London, Sage.
- DAVIS, BEN, 2015: Bernie Sanders Exposes 18 CEOs Who Took Trillions in Bailouts, Evaded Taxes and Outsourced Jobs, *newsexaminer.net*, [online], 2015. szeptember 1. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 29.] <http://newsexaminer.net/bernie-sanders-exposes-18-ceos-who-took-trillion-in-bailouts-evaded-taxes-and-outsourced-jobs/>.
- DEAN, HARTLEY, 2002: *Welfare Rights & Social Policy*, Harlow, Pearson Education Ltd.
- DEATON, ANGUS, 2003: *Health, Income and Inequality*, Cambridge, Massachusetts, National Bureau of Economic Research.
- , 2013: *The Great Escape: Health, Wealth, and the Origins of Inequality*, Princeton, Princeton University Press.
- DERESIEWITZ, WILLIAM, 2015: *Excellent Sheep: The Miseducation of the American Elite and the Way to A Meaningful Life*, New York, Free Press.
- DE WAAL, FRANS, 2010: *The Age of Empathy: Nature's Lessons for a Kinder Society*, 1st. New York, Broadway Books.
- , 2014: *The Bonobo and the Atheist: In Search of Humanism Among Primates*, New York, W. W. Norton & Company.
- , 2016: *Primates and Philosophers: How Morality Evolved?*, Princeton, Princeton University Press.
- DEWEY, JOHN, (1910) 2012: *How We Think*, Mansfield Center, Connecticut, Martino Publishing.
- , (1915) 2010: *The School and Society & the Child and the Curriculum*, Overland Park, Digireads.com.
- , (1916) 2011: *Democracy and Education*, Hollywood, Simon & Brown.
- , (1917) 2013: *Creative Intelligence: Essays in the Pragmatic Attitude*, New York, Hard Press Publishing.
- , 1929: *Experience and Nature*, London, George Allen & Unwin, Ltd.
- DONAGHE, CARLTON, 2010: Punishing the Poor for the Mistakes of the Rich, *Gospel-Politics.com*, [online], The Gospel Politics Forum: “Applying the Gospel to Politics”, 2010. január 15. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 20.] <http://www.gospelpolitics.com/punishing-the-poor-for-the-mistakes-of-the-rich.html>.
- DONNISON, DAVID, 1981: *The Politics of Poverty*, New York, Wiley-Blackwell.
- DORLING, DANNY, 2015: *Injustice: Why Social Inequality Still Persists?*, Bristol, Policy Press, University of Bristol.
- DOUGLASS, FREDERICK, (1855) 2017: *My Bondage and My Freedom*, Charleston, South Carolina, Create Space Independent Publishing Platform.
- DREBEN, BURTON, 2003: *On Rawls and Political Liberalism*, szerk.: Samuel Freeman, *Rawls*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 316–346. o.
- DREZE, JEAN ÉS SEN, AMARTYA, 1989: *Hunger and Public Action*, Oxford, Clarendon Press.
- , 2014: *An Uncertain Glory: India and its Contradictions*, London, Penguin.

- DRUMMOND, MICHAEL F. ÉS MTSAI, 2015: *Methods for the Economic Evaluation of Health Care Programmes*, 4th Ed., New York, Oxford University Press.
- DUNN, JOHN, 2005: *Setting The People Free: The History of Democracy*, London, Atlantic Books.
- DWORKIN, GERALD (SZERK.) 1994: *Morality, Harm and the Law*, Boulder, Colorado, Westview Press, Inc.
- DWORKIN, RONALD, 1977: *Taking Rights Seriously*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- , 2013: *Justice for Hedgehogs*, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- EARLE, J., MORAN, C. ÉS WARD-PERKINS, Z., 2017: *The Econocracy: The Perils of Leaving Economics to the Experts*, Manchester, Manchester University Press.
- EGYESÜLT ÁLLAMOK KONGRESSZUSA, 1776: Az Amerikai Egyesült Államok Népeinek Függetlenségi Nyilatkozata, *mek.oszk.hu*, [online], 1776. július 4. [Letöltés ideje: 2017. február 13.], fordította: Vecseklőy József, <http://mek.oszk.hu/02200/02256/02256.htm>.
- ELLIOT, LARRY, 2013: George Osborne told by the IMF chief: rethink your austerity plan, *The Guardian.com*, [online], The Guardian, 2013. április 18. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 24.] <http://www.theguardian.com/politics/2013/apr/18/george-osborne-imf-austerity>.
- ELLIS, JOSEPH J., 1996: *American Sphinx: The Character of Thomas Jefferson*, New York, Vintage Books.
- ELSTER, JON, 1989: *The Cement of Society, A Study of Social Order*, Cambridge, Cambridge University Press.
- , 1993: *Local Justice: How Institutions Allocate Scarce Goods and Necessary Burdens*, New York, Russel Sage Foundation.
- , 1998: *Deliberative Democracy*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press.
- EMERSON, RALPH WALDO, (1841, 1844) 1993: *Self-Reliance and Other Essays*, szerk.: Applebaum, S., Mineola, New York, Dover Thrift Publications.
- ESPING-ANDERSEN, GOSTA, 1990: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge, Polity Press.
- ETZIONI, AMITAI ÉS MTSAI, 1995: *The Spirit of Community: Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda*, London, Fontana Press.
- , 1998: *The Essential Communitarian Reader*, szerk.: Etzioni, A., Lanham, Maryland, Rowman & Littlefield Publishers Inc.
- EUROPEAN OBSERVATORY ON HEALTH CARE SYSTEMS, 2002: *Health Care Systems in Eight Countries: Trends and Challenges*, szerk.: Anna Dixon és Elios Mossialos, London, The London School of Economics & Political Science, 2002, Commissioned by the Health Trends Review, HM Treasury in April 2002.
- FARMER, ROGER E. A., 2010: *How The Economy Works: Confidence, Crashes and Self-fulfilling Prophecies*, Oxford, Oxford University Press.
- FAUX, JEFF, 2012: *The Servant Economy: Where America's Elite Is Sending The Middle Class?*, Hoboken, N. J., John Wiley & Sons, Inc.
- FERENC PÁPA, 2013: *Evangelii Gaudium*, Vatikán Város, Apostoli Szentszék.
- , 2014: *Az Irgalom Egyháza*, ford.: Sajó Tamás, Budapest, Európa Kiadó.
- , 2017: Why the only future worth building includes everyone, *TED.com*, [online], *TED Talk|TED Conferences* 2017. április 15. [Letöltés ideje: 2017. április 27.] http://www.ted.com/talks/pope_francis_why_the_only_future_worth_building_includes_everyone?

- FERENC PÁPA ÉS ORESKES, NAOMI, 2015: *Encyclical on Climate Change & Inequality: On Care for Our Common Home*, Introduction by Naomi Oreskes, London, Melville House.
- FERLING, JOHN, 2004: *Adams vs. Jefferson: The Tumultuous Election of 1800.*, New York, Oxford University Press.
- FINNIS, JOHN M., 2011: *Natural Law & Natural Rights*, New York, Oxford University Press.
- FIORAMONTI, LORENZO, 2013: *Gross Domestic Problem: The Politics behind the World's Most Powerful Number*, New York, Zed Books.
- , 2014: *How Numbers Rule the World: The Use and Abuse of Statistics in Global Politics*, New York, Zed Books.
- FIRMINGER, THOMAS, 2008: *Pahlavi Texts of Zoroastrianism* (i. e. 3. sz–i. u. 1000), London, Forgotten Books.
- FITZ, NICHOLAS, 2015: Economic Inequality: It is Far Worse Than You Think: The great divide between our beliefs, our ideals, and reality, *ScientificAmerican.com*, [online], Scientific American, 2015. március 31. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 28.] <http://www.scientificamerican.com/article/economic-inequality-it-s-far-worse-than-you-think/>
- FOLLAND, S., GOODMAN, A. C. ÉS STANO M., 2016: *The Economics of Health and Health Care*, New York, Routledge.
- FOROOHAR, RANA, 2016a: *Makers and Takers: The Rise of Finance and the fall of American Business*, London, Crown Business.
- , 2016b: Want to Kill Your Economy? Have Your MBA Programs Churn out Takers not Makers. Why Has Business Education Failed Business?, *Economics.com*, [online], Economics|The Next Evolution of Economics, 2016. július 27. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 13.] via Fortune Magazine, <http://bit.ly/1RYSMdz>.
- FOX, JUSTIN, 2009: *The Myth of the Rational Market: A History of risk, Reward, and Delusions on Wall Street*, New York, Harper Business.
- FRANK, ROBERT H., 2016: *Success and Luck: Good Fortune and the Myth of Meritocracy*, Princeton, Princeton University Press.
- FREELAND, CHRYSIA, 2011: The Lottery Mentality: Rising Inequality Should We Care? *nytimes.com*, [online], The New York Times, 2011. szeptember 19. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 28.] <http://www.nytimes.com/roomfordebate/2011/03/21/rising-wealth-inequality-should-we-care/the-lottery-mentality>
- , 2012: *Plutocrats: The rise of the New Global Super-Rich and the Fall of Everyone Else*, 2nd Edition in 2013, New York, The Penguin Press.
- FREEMAN, SAMUEL, 2003a: Congruence and the Good of Justice, szerk.: Samuel Freeman, *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 277–315. o.
- , 2003b: Introduction: John Rawls – An Overview, szerk.: Samuel Freeman, *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 1–61. o.
- , 2007a: *Rawls*, Oxon, Routledge Philosophers, Taylor & Francis Group.
- , 2007b: *Justice and the Social Contract: Essays on Rawlsian Political Philosophy*, New York, Oxford University Press.
- FREIDEL, FRANK, 1990: *Roosevelt: A Rendezvous with Destiny*, Boston, Little Brown.
- FREIRE, PAULO, 2001: *Pedagogy of Freedom: Ethics, Democracy & Civic Courage*, ford.: Clarke, P., Lanham, Maryland, Rowman & Little Field.

- FRENCH, SALLY, 2017: Bill Gates says robots should pay taxes if they take your job, *MarketWatch.com*, [online], Market Watch Inc., 2017. február 20. [Letöltés ideje: 2017. április 13.] <https://www.google.hu/amp/www.marketwatch.com/amp/story/guid/3025D4B2-F540-11E6-A916-C2E7F0B39F6D>
- FRIEDMAN, BENJAMIN M., 2005: *The Moral Consequences of Economic Growth*, New York, Vintage Books.
- FRIEDMAN, GERALD, 2013: Funding HR 676: The Expanded and Improved Medicare for All Act. How we can afford a national single-payer health plan?, *pnhp.org*, [online], 2013. július 31. Physicians for a National Health Program, [Letöltés ideje: 2016. szeptember 19.] http://pnhp.org/sites/default/files/Funding%20HR%20676_Friedman_7.31.13_proofed.pdf.
- FULLER, LON L, 1976: *The Morality of Law*, (13th Printing in 1976), New Haven, Yale University Press.
- GALBRAITH, JOHN KENNETH, 1989: *A History of Economics: the Past as the Present*, London, Hamish Hamilton.
- GAMBLE, ANDREW, 2016: *Can the Welfare State Survive?*, Cambridge, Polity Press.
- GANDHI, GOPALKRISHNA, 2015: *Tiruvalluvar: The Tirukkural: A New English Version*, Új Delhi, Aleph Book Company.
- GAUTHIER, DAVID, 1986: *Morals by Agreement*, Oxford, Oxford University Press.
- GEYMAN, JOHN, 2012: *Health Care Wars: How Market Ideology and Corporate Power Are Killing Americans*, Friday Harbor, Copernicus Healthcare.
- GINTIS, HERBERT, 2014: *The Bounds of Reason: Game Theory and the Unification of Behavioral Sciences*, Princeton, Princeton University Press.
- GINTIS, H., BOWLES, S., BOYD, R. ÉS FEHR, E., 2005: *Moral Sentiments and Material Interest: The Foundation of Cooperation in Economic Life*, Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.
- GINTIS, HERBERT ÉS KHURANA, RAKESH, 2016: How Neoclassical Economics Corrupted Business Schools, Corporations, and the Economy: Homo Economicus Foster a Corporate Culture That Ignores Business Social Responsibilities, *Economics.com*, [online], Economics|The Next Evolution of Economics, 2016. július 14. [Letöltés ideje: 2017. február 24.] <http://economics.com/neoclassical-economics-business-school-gintis>
- GLENNERSTER, HOWARD, 2003: *Understanding the Finance of Welfare: What Welfare Costs and How to Pay for It*, Bristol, University of Bristol, Policy Press.
- GOERNER, SALLY, 2016: Why Extreme Inequality Causes Economic Collapse?, *Capitalinstitute.org|The Future of Finance Blog*, [online], Capital Institute, 2016. február 15. [Letöltés ideje: 2017. február 10.] <http://capitalinstitute.org/blog/why-extreme-inequality-equals-economic-collapse/>
- GOLEMAN, DANIEL, 1995: *Emotional Intelligence: Why It Can Matter More than IQ?*, New York, Bantam Books.
- , 2007: *Social Intelligence: The New Science of Human Relations*, London, Arrow Books.
- GRAEBER, DAVID, 2011: *Debt: The First 5.000 Years*, London, Melville House Publishing.
- GREENE, JOSHUA, 2013: *Moral Tribes, Emotion, Reason, and the Gap Between Us and Them*, New York, Penguin.
- GREENSTEIN, TRACEY, 2011: The Fed's \$16 Trillion Bailouts Under-Reported, *Forbes.com*, [online], Forbes Media, 2011. szeptember 20. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 29.] <http://www.forbes.com/sites/traceygreenstein/2011/09/20/the-feds-16-trillion-bailouts-under-reported/>.
- GREGG, CHRISTINA, 2017: Rep. Joe Kennedy III. slams Paul Ryan, GOP for 'An Act of Malice' Obamacare repeal, *Aol.com*, [online], 2017. március 10. [Letöltés ideje:

2017. május 11.] Rep. Joe Kennedy III., “Trumpcare is ‘An Act of Malice’ and this is a ‘No Mercy Bill’” Speech. <https://www.aol.com/article/news/2017/03/10/rep-joe-kennedy-iii-slams-paul-ryan-gop-for-act-of-malice-ob/21879254>. 21879254.
- GROTIUS, HUGO, 1625: *On the Law of War and Peace*, szerk.: Stephen C. N., New Student Edition, Cambridge, Cambridge University Press.
- GUTMANN, AMY, 1985: Communitarian Critics of Liberalism, *Philosophy & Public Affairs*; Vol. 14, No. 3 (Summer, 1985); 302–322. o., [Letöltés ideje: 2017. január 11.] <http://www.jstor.org/stable/2265353>.
- , 1988: *Democracy and the Welfare State*, Princeton, Princeton University Press.
- , 2003: Rawls on the Relationship between Liberalism and Democracy, szerk.: Samuel Freeman, *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 168–199. o.
- GUTMANN, AMY ÉS THOMPSON, DENNIS, 1996: *Democracy and Disagreement: Why moral conflict cannot be avoided in politics, and what should be done about it?*, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- , 2004: *Why Deliberative democracy?* Princeton, Princeton University Press.
- , 2012: *The Spirit of Compromise: Why Governing Demands It and Campaigning Undermines It?* Princeton, Princeton University Press.
- HACKER, JACOB S., PIERSON, PAUL, 2010: *Winner-Take-All Politics, How Washington Made the Rich Richer – And Turned Its Back on the Middle Class?*, New York, Simon & Schuster.
- HAIDT, JONATHAN, 2012: *The Righteous Mind, Why Good People are Divided by Politics and Religion?*, London, Penguin.
- HAM, CHRIS ÉS ROBERT, GLENN, 2003: *Reasonable Rationing: International Experience of Priority Setting in Health Care*, State of Health Series, sorozat szerk.: Chris Ham, Maidenhead, UK., Open University Press.
- HANAUER, NICK, 2014: The Pitchforks Are Coming ... For Us Plutocrats. Memo From Nick Hanauer ‘To My Fellow Zillionaires’, *Politico.com*. [online], *POLITICO Magazine*, 2014. július-augusztus [Letöltés ideje: 2017. május 8.] <http://www.politico.com/magazine/story/2014/06/the-pitchforks-are-coming-for-us-plutocrats-108014>
- HANNAH, DANIEL, 2013: *How We Invented Freedom & Why It Matters?*, London, Head of Zeus Publishing.
- HARARI, YUVAL, NOAH, 2015: *Sapiens, A Brief history of Humankind*, New York, Vintage Books.
- HARE, ROBERT D., 1999: *Without Conscience: the disturbing world of the psychopaths among us*, New York, The Guilford Press.
- HARRIS, IAN, 1994: *The Mind of John Locke: A Study of Political Theory in Its Intellectual Setting*, Cambridge, Cambridge University Press.
- HART, HERBERT LIONEL ADOLPHUS, (1961) 1997: *The Concept of Law*, OUP Clarendon Law Series, Oxford, Clarendon Press.
- HECKMAN, JAMES, 2013: *Giving Kids a Fair Chance*, Cambridge, Massachusetts, MIT Press.
- HEIMANN ILONA, 2011: Kérdések és válaszok a tehetséggazdálkodásról és a tehetségvédelemről, *mateh.hu*, [online], 2011. június 1. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 27.] Megjelent: *Parlando* 53. évf. 2011. 6. sz. 4–8. o. http://www.mateh.hu/tehetsegkonyvtar/Heimann_Ilona/Kerdések%20és_valaszok.pdf.
- HERNDON, T., ASH, M. ÉS POLLIN, R., 2013: *Does High Public Debt Consistently Stifle Economic Growth? A Critique of Reinhart and Rogoff*, Political Economy Research Institute, Amherst University of Massachusetts, 2013. Working Paper Series Number 322. http://www.peri.umass.edu/fileadmin/pdf/working_papers/working_papers_301-350/WP322.pdf.

- HILL, MICHAEL (SZERK.), 1997: *The Policy Process: A Reader 2nd. Ed.*, Hemel Hempstead, UK., Prentice Hall.
- HIMMELSTEIN, DAVID U. ÉS MTSAL, 2009a: Medical Bankruptcy – Fact Sheet, *pnhp.org*, [online], Physicians for A National Health Program, 2009. május, [Letöltés ideje: 2016. szeptember 21.] http://www.pnhp.org/new_bankruptcy_study/Fact_Sheet
- , 2009b: Medical Bankruptcy – Q&A, *pnhp.org*, [online], Physicians for A National Health Program, 2009. május [Letöltés ideje: 2016. szeptember 21.] <http://www.pnhp.org/sites/default/files/docs/Medical-Bankruptcy-Q-and-A.pdf>.
- , 2009c: Medical Bankruptcy in the United States, 2007: Results of a National Study, No. 8, Cambridge, Massachusetts, Elsevier Inc., 2009. augusztus, *The American Journal of Medicine*, Vol.: 122. kötet, 741–746. o. <http://dx.doi.org/10.1016/j.amjmed.2009.04.012>.
- HIMMELSTEIN, DAVID, WOOLHANDLER, STEFFIE ÉS HELLANDER, IDA, 2002: *Bleeding the Patient: The Consequences of Corporate Health Care*, Monroe, Maine, Common Courage Press.
- HITCHENS, CHRISTOPHER, 2007: *Thomas Paine's Rights of Man*, London, Atlantic Books, 2007
- HOBBS, THOMAS, (1651) 2008: *Leviathan (Oxford World's Classics)*, szerk.: Gaskin, J. C. A., New York, Oxford University Press.
- , (1651) 2013: *Leviathan in Cambridge Texts in the History of Political Thought*, szerk.: Richard Tuck, 16th Cambridge Ed. in 2013. Cambridge, Cambridge University Press.
- HODGSON, GEOFFREY M., 2001: *How Economics Forgot History: The Problem of Historical Specificity in Social Science (Economics as a Social Theory)*, London, Routledge.
- , 2007: *Economics in the Shadows of Darwin and Marx: Essays on Institutional and Evolutionary Themes*, Cheltenham, UK., Edward Elgar.
- , 2012: *From Pleasure Machines to Moral Communities: An Evolutionary Economics without Homo Economicus*, Chicago, The University of Chicago Press.
- , 2013: *Darwin's Conjecture: The Search for General Principles of Social and Economic Evolution*, Chicago, The University of Chicago Press.
- , 2015: *Conceptualizing Capitalism: Institutions, Evolution, Future*, Chicago, University of Chicago Press.
- HOFF, KARLA ÉS PANDEY, PRIYANKA, 2004: *Belief System and Durable Inequalities: An Experimental Investigation of Indian Caste*, Washington, World Bank.
- HOFRICHTER, RICHARD (SZERK.) 2003: *Health and Social Justice: Politics, Ideology and Inequity in the Distribution of Disease, A Public Health Reader*, szerk.: Hofrichter, Richard, San Francisco, Jossey Bass.
- HOGG, W., BASKERVILLE, N. ÉS LEMELIN, J., 2005: Cost savings associated with improving appropriate and reducing inappropriate preventive care: cost-consequences analysis, London, BioMed Central; Springer Nature, 2005. március 9, *BMC Health Services Research*, 20. kötet, 1–15. o. <http://www.biomedcentral.com/1472-6963/5/20>.
- HOHFELD, WESLEY NEWCOMB, 1919: *Fundamental Legal Conceptions, As Applied in Judicial Reasoning & Other Legal Essays*, szerk.: Walter Wheeler Cook. Internet Archive, New Haven, Yale University Press, 1919, at [archive.org](http://archive.org/details/fundamentallegal00hohfuoft) <https://archive.org/details/fundamentallegal00hohfuoft>
- HOWARD, NIGEL, 1992: The Manager as Politician and General: The Metagame Approach to Analysing Cooperation and Conflict, szerk.: Jonathan Rosenhead, *Rational Analysis for a Problematic World: Problem Structuring Methods for Complexity, Uncertainty and Conflict*, 3rd ed. Chichester, Wiley and Sons.

- HUDSON, MICHAEL, 2015: *Killing the Host: How Financial Parasites and Debt Bondage Destroy the Global Economy*, New York, Nation Books.
- , 2017: *'J' is for Junk Economics: A Guide to Reality in an Age of Deception*, New York, ISLET Publisher – Open Library.
- HUMBOLDT, WILHELM, (1792) 1969: *The Limits of State Action*, szerk.: J. W. Burrow, Cambridge, Cambridge University Press.
- HUME, DAVID, 2000: *David Hume, Of the Independence of Parliament*, University of Chicago, Chicago, Illinois, The University of Chicago Press, 2000. The Founders' Constitution: Balanced Government, Volume 1, Chapter 11, Document 4. kötet. <http://www.press-pubs.uchicago.edu/founders/>.
- , 2006: *Értekezés az emberi természetről*, ford.: Bence György és Mester Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HUME, DAVID, (1742) 2000: *David Hume, Of the Independence of Parliament*, The Founders' Constitution: Balanced Government, Vol 1, Chapter 11, Doc. 4. kötet, Chicago, The University of Chicago Press. <http://www.press-pubs.uchicago.edu/founders/>.
- , (1739–40) 2006: *Értekezés az emberi természetről*, ford.: Bence György és Mester Béla. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- HUNT, LYNN, 2008: *Inventing Human Rights: A History*, New York, W. W. Norton & Company.
- HUNTER-HART, MONICA, 2017: Is Rape a Pre-Existing Condition Under Trumpcare? It's Not a Straightforward Definition. *Inverse.com*, [online], 2017. május 4. [Letöltés ideje: 2017. május 10.] <http://www.inverse.com/amp/article/31196-pre-existing-condition-aca-repel-trump-care.31196>
- ISOCRATES (ISZOKRATÉSZ), (i. e. 436–338) 1989: *Letters to Nicocles or the Cyprians*, ford.: George Norlin, *Isocrates*, Harvard University, The Loeb Classical Library 1–3. kötet, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- JACKSON, TIM, 2009: *Prosperity without Growth: Economic for a Finite Planet*, Washington D. C., Earth Scan.
- JACOBS, DIDIER, 2015: Extreme Wealth is Not Merited, www.oxfam.org, [online], OXFAM International, 2015. november 24. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 28.] https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/file_attachments/dp-extreme-wealth-is-not-merited-241115-en.pdf.
- , 2016: The Don't just Hide Their Money, Economist Says Most of Billionaire Wealth is Unearned, The Concentration of Wealth from Rent-seeking, *Economics.com*, [online], Economics|The Next Evolution of Economics, 2016. április 8. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 29.] <http://economics.com/they-dont-just-hide-their-money-economist-says-billionaire-wealth/>.
- JACOBS, MICHAEL ÉS MAZZACUTO, MARIANA, 2016: *Rethinking Capitalism: Economics and Policy for Sustainable and Inclusive Growth*, Chichester, Wiley-Blackwell.
- JACOBS, PHILIP ÉS RAPOPORT, JOHN, 2003: *The Economics of Health and Medical Care*, 5th Edition. Sudbury, Massachusetts, Jones & Bartlett Publishers Inc.
- JENKINS, ROY, 2004: *Franklin Delano Roosevelt*, London, Macmillan.
- JENSEN, K., VAISH, A. ÉS SCHMIDT, M., 2014: The emergence of human prosociality: aligning with others through feelings, concerns and norms, journal.frontiers.org, [online], Frontiers in Psychology; Developmental Psychology, Open Science Platform, Switzerland, 2014. július 29. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 4.] <http://dx.doi.org/10.3389/fpsyg.2014.00822> <http://journal.frontiersin.org/article/10.3389/fpsyg.2014.00822/full>
- JOHNSON, ERIC MICHAEL, 2009: SEED: The Survival of the Nicest, *SeedMagazine.org*, [online], Seed Magazine, 2009. szeptember 24. [Letöltés ideje: 2016. július 30.] seedmagazine.com.

- KAHNEMANN, DANIEL, 1994: New Challenges to the Rationality Assumption, No.: 1, Berlin, Mohr Siebeck GmbH & Co. KG, 1994, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, Vol. 150. kötet, 18–36. o. <http://www.jstor.org/stable/40753012>.
- , 2013: *Gyors és lassú gondolkodás*, ford.: Bányász Réka és Garai Attila, szerk.: Felcsuti Péter, Budapest, HVG Könyvek.
- KAHNEMAN, DANIEL ÉS TVERSKY, AMOS, 2000: *Choices, Values and Frames*, Cambridge, Cambridge University Press.
- KANT, IMMANUEL, (1785) 1991: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése*, ford.: Berényi Gábor és Rozsnyai Ervin, szerk.: Láng Rózsa, Budapest, Gondolat Kiadó.
- , (1781) 2009: *A tiszta ész kritikája*, ford.: Kiss János és Papp Zoltán, lekt.: Endreffy Zoltán, szerk.: Hidas Zoltán és Miklós Tamás, Budapest, Atlantisz Kiadó.
- , (1788) 1991: *A gyakorlati ész kritikája*, ford.: Berényi Gábor és Rozsnyai Ervin, szerk.: Láng Rózsa, Budapest, Gondolat Kiadó.
- , (1795) 2007: Perpetual Peace: A Philosophical Scetch: I. On the Disagreement between Morals and Politics in Relation to Perpetual Peace & II. On the Agreement between Politics and Morality according to the Transcendental Concept of Public Right, ford.: H. B. Nisbet, szerk.: Hans Reiss, *Kant Political Writings in Cambridge Text in the History of Political Thought*, 18th Ed., Cambridge, Cambridge University Press.
- , (1797) 1991: *Az erkölcsök metafizikája*, ford.: Berényi Gábor és Rozsnyai Ervin, szerk.: Láng Rózsa, Budapest, Gondolat Kiadó.
- , 2007: *Political Writings, Cambridge Texts in the History of Political Thoughts 2nd enlarged ed. (18th printing)*, ford.: Nisbet, H. B., szerk.: Reiss, Hans, Cambridge, Cambridge University Press.
- KAPLAN, STEVEN ÉS RAUCH, JOSHUA, 2013: It's the Market: The Broad-Based Rise in the Return to Top Talent, *Journal of Economic Perspectives*, Summer, 2013., Vol. 27. kötet, No. 3, 35–56. o.
- KARABELL, ZACHARY, 2014: *The Leading Indicators: A Short History of the Numbers That Rule the World*, New York, Simon & Schuster.
- KAY, JOHN, 2003: *The Truth about Markets: Their Genius, Their Limits, Their Follies*, London, Allen Lane.
- , 2011: The Map is Not the Territory: An Essay on the State of Economics. *johnkay.com*, [online], 2011. október 4. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 30.] <http://www.johnkay.com/2011/10/04/the-map-is-not-the-territory-an-essay-on-the-state-of-economics/>
- KELLY, ERIN, 2010: Equal Opportunity, Unequal Capability, szerk.: Harry Brighouse és Ingrid Robeyns, *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*, Cambridge, Cambridge University Press.
- KENNEDY III., REP. JOSEPH PATRICK, 2017a: Rep. Joe Kennedy III BLASTS Paul Ryan, Calls Trumpcare 'An Act of Malice'. *Youtube.com*, [online], 2017. március 10. [Letöltés ideje: 2017. május 13.] ("The 'No Mercy Bill' & Trumpcare as an Act of Malice Speech"). <https://youtu.be/EsLN1kP800w>.
- , 2017b: Statement on Trumpcare, www.kennedy.house.gov, [online], 2017. május 4. [Letöltés ideje: 2017. május 9.] <http://kennedy.house.gov/media/press-releases/kennedy-statement-on-trumpcare>.
- , 2017c: Congressman Joe Kennedy on Trump Care. *youtube.com*, [online], 2017. május 4. [Letöltés ideje: 2017. május 11.] <https://youtu.be/rdjY98nIU9w>.
- KEYNES, JOHN MAYNARD, (1926) 2009: *The End of Laissez-Fair*, szerk.: Donald Moggridge, *Essays in Persuasion*, North Charleston, Createspace Independent Publishing Platform, 2009, 50–62. o.

- , (1936) 2012: *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Reprint edition, London, Palgrave Macmillan.
- , 2015: *The Essential Keynes*, szerk.: Skidelsky, Robert, London, Penguin Books.
- KIATPONGSAN, SORAPOP ÉS NORTON, MICHAEL I., 2014: How Much (More) Should CEOs Make? A Universal Desire for More Equal Pay, *Perspectives on Psychological Science*, [online], SAGE Journals, 2014. november 6. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 28.] <http://www.pps.sagepub.com/content/9/6/587>.
- KING, MARTIN LUTHER, 1991: *A Testament of Hope: The Essential Writings of Martin Luther King*, szerk.: James M. Washington, New York, Harper Collins.
- KIRMAN, ALAN, 2016: Complexity and Economic Policy, *oecdinsights.org*, [online], OECD, 2016. augusztus 29. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 30.] <http://oecdinsights.org/2016/08/29/complexity-and-economic-policy/>.
- KLEBELSBERG KUNO, 1927: *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai (1916–1926)*, Budapest, Atheneum Irodalmi és Nyomdai RT.
- KLEIN, NAOMI, 2008. *The Shock Doctrine, The Rise of Disaster Capitalism*, London, Penguin Books.
- , 2017: *No is Not Enough: Defeating the New Shock Politics*, London, Allen Lane.
- KLEIN, STEFAN, 2014: *Survival of the Nicest: How Altruism Made Us Human and Why It Pays to Get Along*, ford.: David Dollenmayer, New York, Experiment.
- KOHLBERG, LAWRENCE, 1984: *The Psychology of the Moral Development: Essays on Moral Development*, New York, Joanna Cotler Books.
- KOLLÁNYI ZSÓFIA ÉS OROSZ ÉVA, 2016: Egészségi állapot, egészség-egyenlőtlenségek nemzeti összehasonlításban, *tarki.hu*, [online], TÁRKI Társadalmi Riport, 2016. október 10. [Letöltés ideje: 2017. június 5.] 2016. <http://www.tarki.hu/hu/publications/SR/2016/16orosz.pdf>.
- KOMLOS, JOHN, 2016: You Can't Justify Inequality That Begins in the Womb, *Economics.com*, [online], Economics|The Next Evolution of Economics, 2016. szeptember 19. [Letöltés ideje: 2016. október 20.] <http://economics.com/inequality-in-the-womb-john-komlos>.
- KONCZAL, MIKE, 2013: Researchers Finally Replicated Reinhart-Rogoff, and There Are Serious Problems, *rooseveltinstitute.org*, [online], Roosevelt Institute, 2013. április 16. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 24.] <http://rooseveltinstitute.org/researchers-finally-replicated-reinhart-rogoff-and-there-are-serious-problems/>.
- KRIPKE, SAUL A., 1981: *Naming and Necessity*, New York, Wiley-Blackwell.
- KRUGMAN, PAUL ROBIN, 2005: One Nation, Uninsured, *nytimes.com*, [online], The New York Times, 2005. június 13. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 20.] <http://www.nytimes.com/2005/06/13/opinion/one-nation-uninsured.html>.
- , 2008: *The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008*, London, Penguin Books.
- KUKATHAS, CHANDRAN ÉS PHILIP, PETTIT, (1990) 2007: *Rawls: A Theory of Justice and its Critics*, 6th Reprinted Ed., Cambridge, Polity Press.
- KYMLICKA, WILL, 1989: *Liberalism, Community and Culture*, Oxford, Oxford Clarendon Press.
- LABUNSKI, RICHARD, 2006: *James Madison and the Struggle for the Bill of Rights*, New York, Oxford University Press.
- LAERTIUS, DIOGENES (DIOGENÉSZ LAERTIOSZ), (i. u. 3. sz.) 2013: *Lives of Eminent Philosophers (Cambridge Classical Texts and Commentaries)*, Cambridge, Cambridge University Press.

- LAKOFF, GEORGE, 2014: *Don't Think of an Elephant! Know Your Values and Frame the Debate*, 3rd Edition (Original 1st ed: in 1990), Chelsea, Vermont, Chelsea Green Publishing Company.
- LANSLEY, STEWART, 2012: *The Cost of Inequality: Why Economic Equality is Essential for Recovery?*, London, Gibson Square.
- LAO TZU (LAO-CE), (i. e. 500) 1993: *Tao Te Ching*, New York, Hackett Publishing.
- LARMORE, CHARLES, 2008: *The Autonomy of Morality*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press.
- , 2003: Public Reason, szerk.: Samuel Freeman, *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 368–393. o.
- LEHNNING, PERCY B., 2009: *John Rawls: An Introduction*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- LEOPOLD, LES, 2015: *Runaway Inequality: An Activist's Guide to Economic Justice*, New York, Labor Institute Press.
- LILLA, MARK, 2016: The End of Identity Liberalism, *nytimes.com*, [online], The New York Times, 2016. november 18. [Letöltés ideje: 2017. február 15.] <https://nytimes.com/2016/11/20/opinion/sunday/the-end-of-identity-liberalism.html>.
- LILLBACK, PETER A., 2008: *George Washington's Sacred Fire*, Philadelphia, Providence Forum Press, 2008. 875–876. o. Appendix 8.
- LINCOLN, ABRAHAM, 1864: Letter to Albert G. Hodges, *AbrahamLincolnOnline.org*, [online], Abraham Lincoln Online|Speeches & Writings, 1864. április 4. [Letöltés ideje: 2017. május 18.] <http://www.abrahamlincolnonline.org/lincoln/speeches/hodges>.
- LINCOLN, ABRAHAM, 2015: *Speeches and Letters of Abraham Lincoln, 1832–1865.*, szerk.: Ernest Rhys, New York, Palala Press; Barnes & Noble.
- LIPMAN, MARTIN, 2003: *Thinking in Education*, 2nd Ed., Cambridge, Cambridge University Press.
- LIPSEY, RICHARD G. ÉS CHRYSTAL, ALEC K., 2015: *Economics*, 13th ed., Oxford, Oxford University Press.
- LIU, ERIC ÉS HANAUER, NICK, 2007: *The True Patriot*, Seattle, Sasquatch Books.
- , 2011: *The gardens of Democracy: A New American Story of Citizenship, the Economy, and the Role of Government*, Seattle, Sasquatch Books.
- , 2016: Why Laissez-Faire Economics Always Fails: Markets Are a Type of Ecosystem That Is Complex, Adaptive, And Subject to The Same Evolutionary Forces as Nature, *Economics.com*, [online], Economics|The Next Evolution of Economics, 2016. február 21. [Letöltés ideje: 2017. május 8.] <http://economics.com/complexity-economics-shows-us-that-laissez-fair-fail-nickhanauer>.
- LOCKE, JOHN, (1690) 1986: *Értekezés a polgári kormányzat igaz eredetéről, hatásköréről és céljairól*, ford.: Endreffy Zoltán, szerk.: Kontler László és Kis János, Budapest, Gondolat Kiadó.
- , (1690) 2008: *Two Treatises of Government in Cambridge Texts in the History of Political Thought*, szerk.: Peter Laslett. 18th Cambridge University Press Edition, Cambridge, Cambridge University Press.
- LOWE, E. J., 2005: *Locke*, New York, Routledge.
- LUCE, EDWARD, 2017: *The Retreat of Western Liberalism*, New York, Little Brown.
- LUNDBERG, OLLE ÉS MTSAI, 2008: *NEWS: The Nordic Experience Welfare States and Public Health*, Health Equity Studies No 12, Centre for Health Equity Studies (CHESS). Stockholm, Stockholm University Karolinska Institute, 2008. http://www.chess.su.se/polopoly_fs/1.54170.1321266667!/menu/standard/file/NEWS_Report_080819.pdf.

- MACHIAVELLI, NICCOLO DI BERNARDO, (1531) 2008: *Discourses on the First Decade of Titus Livius*, ford.: Julia Conaway Bondanella és Peter Bondanella, (*Oxford World's Classics*), New York, Oxford University Press.
- MACLACHLAN, MARIA, 2007: The Golden Rule, *ThinkHumanism.com*, [online], Think Humanism, 2007. október. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 24.] <http://thinkhumanism.com/the-golden-rule.html>.
- MACLEOD, COLIN M., 2010: Primary Goods, Capabilities and Children, szerk.: Harry Brighthouse és Ingrid Robeyns, *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*, Cambridge, Cambridge University Press, 174–192. o.
- MADISON, JAMES, HAMILTON, ALEXANDER ÉS JAY, JOHN, (1788) 1987: *The Federalist Papers*, New York, Penguin Classics.
- MANDLE, JON ÉS REIDY, DAVID A. (SZERK.) 2015: *A Companion to Rawls*, *Blackwell Companion to Philosophy*, London, Wiley-Blackwell.
- MANN, JONATHAN ÉS MTSAL, 1999: *Health and Human Rights: A Reader*, szerk.: Mann, J. M., Gruskin, S., Grodin, M. A., Annas, G. J., London, Routledge.
- MARGALIT, AVISHAI, 1998: *The Decent Society*, ford.: Naomi Goldblum. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- MARITAIN, JACQUES, 1949: *Human Rights: Comments and Interpretation*, London, Wingate.
- , (1942) 2011: *Christianity and Democracy and The Rights of Man and the Natural Law*, bevezető: Gallagher, Donald A., ford.: Anson, Doris C., előszó: Dennehy, Raymund L., San Francisco, Ignatius Press.
- MARMOT, MICHAEL, 2005a: *Status Syndrome; How Your Social Standing Directly Affects Your Health*, London, Bloomsbury Publishing.
- , 2015a: *The Health Gap: The Challenge of an Unequal World*, 1st Edition, London, Bloomsbury, 2015.
- , (2005) 2015b: *Status Syndrome: How Your Place on the Social Gradient Directly Affects Your Health*, 2nd Edition, London, Bloomsbury Publishing, 2015.
- MARMOT, MICHAEL ÉS WILKINSON, RICHARD, 2005: *Social Determinants of Health*. 2nd Ed., New York, Oxford University Press.
- MARTINEZ, RAOUL, 2017: *Creating Freedom: Power, Control and the Fight for Our Future*, Edinburgh, Canongate Publishing.
- MASON, PAUL, 2015: *Postcapitalism: A Guide to Our Future*, London, Allen Lane.
- McMURRIN, STERLING M. (SZERK.), 1987: *Liberty, Equality and Law*, Salt Lake City, University of Utah Press.
- McPHERSON, JAMES M., 2014: *The Struggle for Equality: Abolitionists and the Negro in the Civil War and Reconstruction (Princeton Classics)*, Princeton, Princeton University Press.
- MECCA, ANDREW M., SMELSER, NEIL J., ÉS VASCONCELLOS, JOHN, 1989: *The Social Importance of Self-Esteem*, Berkeley and Los Angeles, The University of California Press.
- MENDOZA, KERRY-ANNE, 2015: *Austerity: The Demolition of the Welfare State and the Rise of the Zombie Economy*, Oxford, New Internationalist.
- MICHELMAN, FRANK I., 1999: *Brennan and Democracy*, Princeton, Princeton University Press.
- , 2003: Rawls on Constitutionalism and Constitutional Law, szerk.: Samuel Freeman, *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 394–425. o.
- MILL, JOHN STUART, (1848) 1987: *Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy*, szerk.: William Ashley, Reprinted edition in 1987. London, Augustus M. Kelley Publishers.

- , (1859) 2003: *On Liberty*, szerk.: Mary Warnock, in *Utilitarianism & On Liberty: Including Mill's Essays on Bentham and Selections from the Writings of Jeremy Bentham and John Austin*, London, Blackwell Publishing.
- , (1861) 1991: *Considerations on Representative Government*, Amherst, New York, Prometheus Books.
- , (1863) 2003: *Utilitarianism*, szerk.: Mary Warnock, in *Utilitarianism & On Liberty: Including Mill's essay on Bentham' and Selections from the writings of Jeremy Bentham and John Austin*, London, Blackwell Publishing.
- , (1869) 1988: *The Subjection of Women*, szerk.: Susan Moller Okin. New York, Hackett Publishing Co.
- MILLER, DAVID, 2001: *Principles of Social Justice*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- MILLER, DAVID ÉS WALZER, MICHAEL (SZERK.) 1995: *Pluralism, Justice and Equality*, New York, Oxford University Press.
- MILLER, JOHN B., 2012: *The Second Bill of Rights & The New Federalist Papers: Eleven Amendments to the United States Constitution and Fifty Papers that Present Them*, (Anonymus Contributing Authors: Amicus, Atticus, Prosperus, Valerius), Arlington, The New Federalism.
- MINSKY, HYMAN P., (1975) 2008: *John Maynard Keynes*, New York, McGraw Hill.
- MIROWSKI, PHILIP, 2014: *Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*, Reprint Edition, New York, Verso Books.
- MIROWSKI, PHILIP ÉS PLEHWE, DIETER, 2015: *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*, 2nd Edition, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- MONBIOT, GEORGE, 2011: The 1% are the very best destroyers of wealth the world has ever seen, *theguardian.com*, [online] TheGuardian home opinion occupy movement, 2011. november 7. [Letöltés ideje: 2016. június 25.] <http://www.theguardian.com/commentisfree/2011/nov/07/one-per-cent-wealth-destroyers>.
- MONTESQUIEU, CHARLES-LOUIS DE SECONDAT, (1748) 1962: *A törvények szelleméről*, ford.: Gécsy Imre és Sebestyén Pál, szerk.: Fehér József, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MORROW, JAMES D., 1994: *Game Theory for Political Scientists*, Princeton, Princeton University Press.
- MULHALL, STEPHEN ÉS SWIFT, ADAM, 2003: Rawls and Communitarianism, szerk.: Samuel Freeman, *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 460–487. o.
- MULLAINATHAN, SENDHIL ÉS SHAFIR, ELDAR, 2013: *Scarcity: The True cost of Not Having Enough*, London, Allen Lane.
- MUNSEY, BRENDA, 1980: *Moral Development, Moral Education, and Kohlberg: Basic Issues in Philosophy, Psychology, Religion, and Education*, New York, Religious Education Press (OUP).
- MURPHY, LIAM ÉS NAGEL, THOMAS, 2005: *The Myth of Ownership, Taxes and Justice*, New York, Oxford University Press.
- MURPHY, RICHARD, 2015: *The Joy of Tax: How A Fair Tax System Can Create A Better Society?*, London, Bantam Press.
- NAGEL, THOMAS, 2003: Rawls and Liberalism, szerk.: Samuel Freeman, *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 62–85. o.
- NETTLETON, SARAH, 2010: *The Sociology of Health and Illness*, 2nd Ed., (7th reprinted ed.), Cambridge, Polity Press.

- NOCZIK, ROBERT, (1974) 2014: *Anarchy, State and Utopia*, Reprinted ed., New York, Basic Books Inc.
- NORD, ERIC, 1999: *Cost-Value Analysis in Health Care: Making Sense out of QALY's*, Cambridge, Cambridge University Press.
- NORTON, MICHAEL ÉS ARIELY, DAN, 2011: Building a Better America – One Wealth Quintile at a Time, *pps.sagepub.com*, [online], Perspectives on Psychological Science, Association for Psychological Science, 2011. január 6. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 28.] <http://pps.sagepub.com/content/6/1/9>.
- NOWAK, MARTIN, 2012: *Supercooperators: Beyond the Survival of the Fittest: Why Cooperation, Not Competition, is the Key to Life*, szerk.: Roger Highfield. Edinburgh, Cannongate Books Ltd.
- NOWAK, MARTIN ÉS HIGHFIELD, ROGER, 2011: *Supercooperators: Altruism, Evolution, and Why We Need Each Other to Succeed*, szerk.: Roger Highfield, New York, Free Press.
- NUSSBAUM, MARTHA CRAVEN, 1994: *Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton, Princeton University Press.
- , 1997: *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- , 2000a: *Sex and Social Justice*, New York, Oxford University Press.
- , 2000b: *Women and Human Development: The Capabilities Approach*, Cambridge, Cambridge University Press.
- , 2001: *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, Cambridge, Cambridge University Press.
- , 2003: Rawls and Feminism, szerk.: Samuel Freeman, *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 488–520. o.
- , 2004: *Hiding from Humanity: Disgust, Shame and the Law*, Princeton, Princeton University Press.
- , 2006: *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- , 2008: *Liberty of Conscience: In Defense of America's Tradition of Religious Equality*, New York, Basic Books.
- , 2010: *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities?*, Princeton, Princeton University Press.
- , 2011: *Creating Capabilities: The Human Development Approach*, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- , 2012: *Philosophical Interventions: reviews*, New York, Oxford University Press.
- , 2012: *The New Religious Intolerance: Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age*, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- , 2013: *Political Emotions: Why Love Matters for justice?*, Cambridge, The Belknap Press of Harvard University Press.
- , 2016: *Anger and Forgiveness: Resentment, Generosity, Justice*, New York, Oxford University Press.
- NUSSBAUM MARTHA C. ÉS SEN, AMARTYA 1993: *The Quality of Life*, Oxford, Clarendon Press.
- OBAMA, BARACK, PRESIDENT, 2012: Road to the White House; You Didn't Build That, Campaign Rally in Roanoke, *CSPAN.org*, [online], C-SPAN, 2012. július 13. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 22.] <https://www.c-span.org/video/?307056-2/president-obama-campaign-rally-roanoke>.
- OKIN, SUSAN MOLLER, 1989: *Justice, Gender and the Family*, New York, Basic Books, 89–109. o.

- O'NEILL, ONORA, 2003: Constructivism in Rawls and Kant, szerk.: Samuel Freeman, *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 347–368. o.
- ORBÁN VIKTOR, 1988: Orbán Viktor 1988. május 9. beszéde, *youtube.com*, [online], részlet a Fekete doboz adásából; Közzétéve: 2014. május 13., [Letöltés ideje: 2017. január 12.] <https://www.youtube.com/watch?v=Aqq6HBmq&sns=em>
- O'REILLY, TIM, 2016: We Can't Wait for an Invisible Hand. It's Time to Rewrite the Rules of the Economy: To Survive, the Game of Business Needs to Update its Rules, *Economics.com*, [online], Economics|The Next Evolution of Economics, 2016. augusztus 4. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 2.] <http://economics.com/rewrite-the-rules-invisible-hand/>.
- ORESQUES, NAOMI ÉS CONWAY, ERIK M., 2012: *Merchants of Doubts: How a Handful of Scientists Obscured the Truth on Issues from Tobacco Smoke to Global Warming*, London, Bloomsbury Paperbacks.
- ORIGENES (ÓRIGENÉSZ), (i. sz. 3. sz.) 2008: *The Sentences of Sextus*, szerk.: Henry Chadwick, Cambridge, Cambridge University Press.
- OROSZ ÉVA ÉS KOLLÁNYI ZSÓFIA, 2016: *Egészségi állapot, egészség-egyenlőtlenségek nemzetközi összehasonlításban*, Budapest, TÁRKI.
- ORREL, DAVID, 2010: *Economyths: Ten Ways Economics Gets It Wrong*, Mississauga, Ontario, John Wiley & Sons.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ ÉS MAGAY TAMÁS, 2003: *Angol–magyar nagyszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ORWELL, GEORGE, (1945) 1989: *Állatfarm*, Budapest, Európa Kiadó.
–, (1949) 2004: *1984 Nineteen Eighty-Four*, London, Penguin.
- OTTO, HANS-UWE ÉS SCHAFER, SABINE (SZERK.), (2014): *New Approaches Towards the 'Good Life': Applications and Transformations of the Capability Approach*, Berlin, Barbara Budrich Publishers.
- OVBREIT, JOHN, 1998: *Evaluating Health Interventions*, Buckingham, Open University Press.
- OWEN, JONES, 2012: *CHAVS, The Demonization of the Working Class*, London, Verso.
–, 2014: *The Establishment, And How They Get Away with It?*, London, Allen Lane.
- PAGEL, MARK, 2012: *Wired for Culture, The Natural History of Human Cooperation*, London, Penguin.
- PAINE, THOMAS, (1791) 2000: *The Rights of Man*, Mineola, New York, Dover Thrift Publications.
–, (1795) 2000: *Agrarian Justice, The Life and Major Writings of Thomas Paine: Includes Common Sense, The American Crisis, The Rights of Man, The Age of Reason and Agrarian Justice*, Charlotte, Replica Books.
–, 2008: *The Rights of Man (1791), Common Sense (1776), and Other Political Writings (Oxford World's Classics)*, szerk.: Mark Philip, Oxford, Oxford University Press.
- PARSONS, WAYNE, 1995: *Public Policy: An Introduction to the Theory and Practice of Policy Analysis*, Cheltenham, Edward Elgar.
- PAULER ÁKOS, 1920: *Bevezetés a filozófiába*, Budapest, Pantheon Irodalmi Intézet, 1920.
- PEARCE, MATT, 2014: At least four Marlboro Men have died of smoking-related disease, *latimes.com*, [online], 2014. január 27. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 24.] <http://www.latimes.com/nation/nationnow/la-na-nn-marlboro-men-20140127-story.html>.
- PESCATORI, A., SANDRI, D., ÉS SIMON, J., 2014: *Debt and Growth: Is There a Magic Threshold?*, IMF Working Paper, Washington DC, International Monetary Fund.

- PFAFF, DONALD W., 2015: *The Altruistic Brain: How We Are Naturally Good?*, New York, Oxford University Press.
- PHELPS, EDMUND S., 1973: *Economic justice*, London, Penguin Education.
- PIAGET, JEAN, (1932) 1965: *The Moral Judgement of the Child*, New York, The Free Press.
- PIERSON, CHRISTOPHER, 2006: *Beyond the Welfare State: The New Political Economy of Welfare*, 3rd Ed., Cambridge, Polity Press.
- PIERSON, CHRISTOPHER ÉS CASTLES, FRANCIS G. (SZERK.): *The Welfare State: Reader*, 2nd Ed., Cambridge, Polity Press.
- PIKETTY, THOMAS, 2015: *A tőke a 21. században*, ford.: Balogh-Sárközy Zsuzsanna és Felcsuti Péter, szerk.: Hitseker Mária, Budapest, Kossuth Kiadó.
- , 2016: *Chronicles On Our Troubled Times*, London, Viking (an imprint of Penguin Books).
- , 2016: *Why Save the Bankers?*, Boston, Houghton Mifflin Harcourt.
- PINKER, STEVEN, 2002: *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature*, London, Penguin Books.
- , 2008: *The Stuff of Thought: Language as a Window into Human Nature*, London, Penguin.
- , 2012: *The Better Angels of Our Nature*, New York, Penguin.
- PIZZIGATI, SAM ÉS JACOBS, DIDIDER, 2016: Extreme Inequality Is Not Driven by Merit, but by Rent-Seeking and Luck: Debunking the Meritocratic Argument on Its Own Terms, *Economics.com*, [online], Economics[The Next Evolution of Economics, 2016. szeptember 19. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 20.] <http://economics.com/extreme-inequality-not-driven-by-merit-wealth/>
- PNHP, 2015: How Much Would a Single Payer Cost? www.pnhp.org, [online], Physicians for a National Health Program, 2015. március 1. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 20.] <http://www.pnhp.org/facts/singel-payer-system-cost>.
- POGGE, THOMAS W., 1989: *Realizing Rawls*, Ithaca, Cornell University Press.
- , 2002: *World Poverty and Human Rights: Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*, Cambridge, Polity Press.
- , 2007: *John Rawls: His Life and Theory of Justice*, ford.: Kosch Michelle, Oxford, Oxford University Press.
- , 2010: A Critique of the Capability Approach, szerk.: Harry Brighouse és Ingrid Robeyns, *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*, Cambridge, Cambridge University Press.
- POPPER, KARL, (1945) 2002: *The Open Society and Its Enemies*, (1st published in two volumes in 1945; 2nd Ed.: 1952; 3rd Ed.: 1957; 4th Ed.: 1962; 5th Ed.: 1966), One Volume Edition, London, Routledge Classics.
- POWERS, MADISON ÉS FADEN, RUTH, 2008: *Social Justice: The Moral Foundations of Public Health & Health Policy*.
- PRINZ, JESSE J., 2004. *Nature via Nurture: Genes Experience and What Makes Us Human?*, New York, Harper Perennial.
- , 2011. *The Emotional Construction of Morals*, New York, Oxford University Press.
- , 2013. *Beyond Human Nature: How Culture and Experience Shape Our Lives*, New York, Penguin.
- PROUDHON, PIERRE-JOSEPH, (1851) 2007: *General Idea of the Revolution in the Nineteenth Century*, New York, Cosimo Classics.
- PUZSÉR RÓBERT, 2016: Hat gondolat a Népszabadság hült helyén: Cinkos, aki néma, mno.hu, [online], Magyar Nemzet Online, 2016. október 13. [Letöltés ideje: 2016.

- október 17.] <http://mno.hu/cinkosakinema/hat-gondolat-a-nepszabadsag-hult-helyen-1366098>.
- QUADAGNO, JILL, 2006: *One Nation, Uninsured: Why the U.S. Has No National Health Insurance*, New York, Oxford University Press.
- QUIGGIN, JOHN, 2010: *Zombie Economics: How Dead Ideas Still Walk Among Us*, Princeton, Princeton University Press.
- QUIGLEY, WILLIAM P., 2008: *Storms Still Raging: Katrina, New Orleans and Social Justice*, New York, BookSurge Publishing.
- QUI, LINDA, 2017: Fact Check: Rumors, Claims and Context on G.O.P. Health Bill, *nytimes.com*, [online], The New York Times, 2017. május 5. [Letöltés ideje: 2017. május 8.] <https://www.nytimes.com/2017/05/05/us/politics/pre-existing-conditions-health-care>.
- RAWLS, JOHN, 1997: The Idea of Public Reason Revisited, No. 3. (Summer, 1997), Chicago, The University of Chicago, *The University of Chicago Law Review*, Vol. 64. kötet, 765–807. o. <http://www.jstor.org/stable/1600311>
- , 1999: *The Law of Peoples*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- , 1999a: *A Theory of Justice, Revised Edition*, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- , 1999b: *Collected Papers*, szerk.: Samuel Freeman, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- , 1999c: Justice as Fairness: Political Not Metaphysical, szerk.: Samuel Freeman, *Collected Papers*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 388–414. o.
- , 1999d: The Priority of Right and Ideas of the Good, szerk.: Samuel Freeman, *Collected Papers*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 449–471. o.
- , 1999e: The Independence of Moral Theory, szerk.: Samuel Freeman, *Collected Papers*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 286–303. o.
- , 1999f: Kantian Constructivism in Moral Theory, szerk.: Samuel Freeman, *Collected Papers*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 303–359. o.
- , 1999g: Justice as Reciprocity, szerk.: Samuel Freeman, *Collected Papers*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 190–225. o.
- , 1999h: Themes in Kant’s Moral Philosophy, szerk.: Samuel Freeman, *Collected Papers*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 497–529. o.
- , 1999i: The Domain of the Political and Overlapping Consensus, szerk.: Samuel Freeman, *Collected Papers*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 473–495. o.
- , 2000: *Lectures on the History of Moral Philosophy*, szerk.: Barbara Herman, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- , 2001: *Justice as Fairness: A Restatement*, szerk.: Erin Kelly, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- , 2005: *Political Liberalism, Expanded paperback edition*, 3rd Ed., New York, Columbia University Press.
- , 2007: *Lectures on the History of Political Philosophy*, szerk.: Samuel Freeman, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- RAWORTH, KATE, 2017: *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist*, New York, Random House Business.
- REICH, ROBERT, 2009: *Supercapitalism: The Battle for democracy in an Age of Big Business*, London, Icon Books.

- , 2012: *Beyond Outrage: What Has Gone Wrong with Our Economy and Our Democracy, and How to Fix it?*, New York, Vintage Books.
- , 2013: *Aftershock: The Next Economy and America's Future*, New York, Vintage Books. (The Basis for The Major Motion Picture: 'Inequality for All').
- , 2015: *Saving Capitalism: For the Many Not the Few*, New York, Alfred A. Knopf.
- REIMER, JOSEPH, PRITCHARD-PAOLITTO, DIANA ÉS HERSH, RICHARD H., (1979) 1990: *Promoting Moral Growth from Piaget to Kohlberg*, előszó: Kohlberg, Lawrence, Prospect Heights, Illinois, Waveland Press Inc.
- REINHARDT, UWE, 2008: Health Care Reform: An Economic Perspective, *www.finance.senate.gov*, [online], United States Senate; 110th Congress, 2nd Session, Hearing before the Committee on Finance, 2008. november 19. [Letöltés ideje: 2017. május 10.] <https://www.finance.senate.gov/imo/media/doc/61827.pdf>. S. Hrg. 110-1087 [61827.pdf].
- REINHART, CARMEN M ÉS ROGOFF, KENNETH S., 2010: Growth in a Time of Debt, *NBR Working Paper Series No 15639*, 2010. január. <http://www.nber.org/papers/w15639>
- , 2011: *This Time is Different: Eight Centuries of Financial Folly*, Princeton, Princeton University Press.
- , 2014: *Recovery from Financial Crises: Evidence from 100 Episodes*, NBER Working Paper No.: 19823, Cambridge, Massachusetts, The National Bureau of Economic Research.
- RIDLEY, MATT, 1997: *The Origins of Virtue*, London, Penguin Books.
- , 1999: *Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters*, London, Fourth Estate.
- , 2004: *Nature via Nurture: Genes, Experience and What Makes Us Human*, London, Harper Perennials.
- , 2011: *The Rational Optimist*, London, Fourth Estate.
- ROBEYNS, INGRID, 2010: Gender and the Metric of Justice, szerk: Brighouse, Harry és Robeyns, Ingrid, *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 215–236. o.
- ROBIN, COREY, 2004: *Fear: The History of a Political Idea*, New York, Oxford University Press.
- ROMER, PAUL, 2016: The Trouble With Macroeconomics, *law.yale.edu*, [online], The Omicron Delta Epsilon Society, 2016. szeptember 14. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 15.] https://www.law.yale.edu/system/files/area/workshop/leo/leo16_romer.pdf.
- ROOSEVELT, FRANKLIN DELANO, 1938: 59 – Message to Congress on Curbing Monopolies, 1938. április 29. *presidency.ucsb.edu*, [online], The American Presidency Project, [Letöltés ideje: 2016. július 29.] www.presidency.ucsb.edu.
- , 1941: Franklin Delano Roosevelt: The Four Freedoms Speech – 1941. január 6., *AmericanRhetoric.com*, [online], American Rhetoric [Letöltés ideje: 2016. október 23.] <http://americanrhetoric.com/speeches/fdrthefourfreedoms.htm>
- , 1944: FDR's Second Bill of Rights or Economic Bill of Rights Speech – 1944. január 11., *FDR Library –www.fdrlibrary.marist.edu*, [online], Franklin D. Roosevelt Presidential Library and Museum National Archives, [Letöltés ideje: 2016. október 23.] <http://www.fdrlibrary.marist.edu/archives/stateoftheunion.html>.
- , 1999: *Great Speeches: Franklin Delano Roosevelt*, szerk.: Grafton, John, Mineola, New York, Dover Publications.
- ROSEN, FREDERICK, 2013: *Mill, Founders of Modern Political and Social Thought*, Oxford, Oxford University Press.
- ROSEN, MICHAEL, 2012: *Dignity: It's History and Meaning*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.

- ROSENHEAD, JONATHAN, 1992: Robustness Analysis: Keeping Your Options Open & Robustness to the first degree, szerk.: Jonathan Rosenhead, *Rational Analysis for a Problematic World: Problem Structuring Methods for Complexity, Uncertainty and Conflict*, 3rd reprinted ed., Chichester, John Wiley & Sons, 1992, 193–239. o.
- ROSENHEAD, JONATHAN ÉS MTSAL, 1992: *Rational Analysis for a Problematic World: Problem Structuring Methods for Complexity, Uncertainty and Conflict*, 3rd Ed., szerk.: Jonathan Rosenhead, Chichester, John Wiley and Sons.
- ROTH, MICHAEL S., 2015: *Beyond the University: Why Liberal Education Matters?*, New Haven, Yale University Press.
- ROTHWELL, JONATHAN, 2016: Make elites compete: Why the 1% earn so much and what to do about it?, *brookings.edu*, [online], Brookings Institute, 2016. március 25. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 4.] <https://www.brookings.edu/blog/social-mobility-memos/2016/03/25/make-elites-compete-why-the-1-earn-so-much-and-what-to-do-about-it/>.
- ROUBINI, NOURIEL ÉS MIHM, STEPHEN, 2010: *Crisis Economics: A Crash Course in the Future of Finance*, London, Allen Lane.
- ROUSSEAU, JEAN-JACQUES, (1755) 1984: *A Discourse on Inequality*, ford.: Cranston, Maurice, London, Penguin Books.
- , (1762) 1955: *A társadalmi szerződés*, Budapest–Bukarest, Bibliotheca Kiadó.
- , (1762) 1998: *The Social Contract, or Principles of Political Right*, ford.: H. J. Tozer, szerk.: Derek Matravers, Hertfordshire, Wordsworth Classics of World Literature.
- , (1762) 1991: *Emile: Treatise on Education*, London, Penguin Classics.
- RUGER, JENNIFER PRAH, 2010: *Health and Social Justice*, New York, Oxford University Press.
- SACHS, JEFFREY, 2011: *The Price of Civilization: Reawakening Virtue And Prosperity after the Economic Fall*, London, The Bodley Head.
- SAINT THOMAS AQUINAS (AQUINÓI SZENT TAMÁS), (1259–1265) 2015: *The Summa Contra Gentiles*, Cambridge, Massachusetts, Aeterna Press; Harvard Classics.
- SANDEFUR, TIMOTHY, 2015: *The Conscience of the Constitution: The Declaration of Independence and the Right to Liberty*, Washington D.C., Cato Institute.
- SANDEL, MICHAEL J., 1996: *Democracy's Discontent: America in search of a Public Philosophy*, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- , (1982) 2010: *Liberalism and the Limits of Justice*, 2nd Edition in 2010, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press.
- , 2012: *What Money Can't Buy: The Moral Limits of the Market*, New York, Penguin Books.
- SANDERS, BERNIE, 2009: H.R. 3590: Patient Protection and Affordable Care Act, SA 2837, www.congress.gov, [online], Congress.gov|Library of Congress|Amendment Text|H. R. 3590, 2009. december 16. [Letöltés ideje: 2017. május 14.] Submitted in: Dec 02, 2009; Proposed in: Dec 16, 2009; (111th Congres [2009/2010]); Full Text: Pages S12171-12250 from the Congressional Record Online through the Government Publishing Office [www.gpo.gov], <https://www.congress.gov/amendment/111th-congress/senate-amendment/2837/text>. SA 2837.
- , 2013: S.1782 – 113th Congress (2013–2014): American Health Security Act of 2013, www.congress.gov, [online], Library of Congress, 2013. szeptember 12. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 18.] <http://www.congress.gov/bill/113th-congress/senate-bill/1782/text>
- , 2015a: *The Speech: On Corporate Greed and the Decline of Our Middle Class*, 2nd Edition, New York, Nation Books a Member of the Perseus Books, 2015. 181–194. o. (A 2010. december 10-én megtartott több mint 8 és fél órás *Törvényelmi obstrukció beszéd*).

- , 2015b: *The Outsider in the White House*, szerk.: Huck Gutman, 2nd updated edition of the 1997th's edition, New York, Verso Books, 2015. Afterword: by John Nichols.
- , 2015c: Bernie Sanders FULL SPEECH at Liberty University (C-Span), *YouTube*, [online], C-SPAN, 2015. szeptember 14. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 24.] [http://www.youtube.com/watch?v=p5ZB\(Lg1tcA&sns=em](http://www.youtube.com/watch?v=p5ZB(Lg1tcA&sns=em)
- , 2015d: *Bernie Sanders: In His Own Words*, szerk.: Chamois Holschuh, New York, Skyhorse Publishing.
- , 2015e: Medicare for All: Leaving No One Behind, *berniesanders.com*, [online], Bernie Sanders.com; 2015. augusztus 1. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 18.] <https://berniesanders.com/issues/medicare-for-all/>
- , 2015f: Sanders on the 14 Trillion dollars in loans for the 2008 Bailouts, *youtube.com*, [online], You Tube, 2015. szeptember 15. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 30.] <http://m.youtube.com/watch?v=F5ExaJZs=f>
- , 2016a: *Our Revolution: A Future to Believe in*, London, Profile Books, 2016.
- , 2016b: Sanders 2016 – There is No Justice. *Youtube.com*, [online], 2016. május 10. [Letöltés ideje: 2017. július 11.] <https://youtu.be/3kHZS1Ctgo6o>.
- SATZ, DEBRA, 2012: *Why Some Things Should Not Be for Sale: The Moral Limits of Markets*, New York, Oxford University Press.
- SAYER, ANDREW, 2016: *Why We Can't Afford the Rich?*, Bristol, Policy Press.
- SCANLON, THOMAS MICHAEL, 1998: *What We Owe to Each Other*. 3rd Printing, in 2000. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- , 2003. Rawls on Justification, szerk.: Samuel Freeman, *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 139–167. o.
- SCHEFFLER, SAMUEL, 2003: Rawls and Utilitarianism, szerk.: Samuel Freeman, *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 426–459. o.
- SCHRECKER, TED ÉS BAMBRA, CLARE, 2015: *How Politics Makes Us Sick? Neoliberal Epidemics*, New York, Palgrave Macmillan.
- SCHUI, FLORIAN, 2014: *Austerity: The Great Failure*, New Haven, Yale University Press.
- SEDLACEK, THOMAS, 2012: *A jó és a rossz közgazdaságtana: A Gilgames-eposzról a Wall Streetig*, ford.: Garmvölgyi Andrea, szerk.: Szöllös Péter, Budapest, HVG Kiadó.
- SEN, AMARTYA, 1980: Equality of What?, szerk.: Sterling M. McMurrin, *Tanner Lectures on Human Values*, Cambridge, Cambridge University Press, I. kötet, 197–220. o.
- , 1982: *Choice, Welfare and Measurement*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- , 1990: *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*, New York, Oxford University Press.
- , 1992: *Inequality RE-Examined*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- , 1999a: *Development as Freedom*, Oxford, Oxford University Press.
- , 1999b: *Commodities & Capabilities*, New Delhi, Oxford India Paperbacks.
- , 2002. *Rationality and Freedom*, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- , 2006: *Identity & Violence: The Illusion of Destiny*, London, Penguin Books.
- , 2009: *The Idea of justice*, London, Allen Lane.
- , 2010: The Place of Capability in a Theory of Justice, szerk: Brighouse, Harry és Robeyns, Ingrid, *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 239–253. o.
- , (1970) 2017: *Collective Choice and Social Welfare*, New York, Penguin Books.

- SEN, AMARTYA ÉS DRÉZE, JEAN, 1999: *The Amartya Sen & Jean Dreze Omnibus: Poverty and Famines; Hunger and Public Action; India: Economic Development and Social Opportunity*, New York, Oxford University Press.
- SENECA, LUCIUS ANNAEUS, (i. e. 4– i. u. 65.) 2008: *Dialogues and Essays (Oxford World's Classics)*, ford.: John Davie, szerk.: Tobias Reinhardt, Oxford, Oxford University Press.
- SENGE, PETER M., 2006: *The Fifth Discipline: The Art and Practice of the Learning Organization*, 2nd Revised Ed. New York, Random House Business.
- SHKLAR, JUDITH N., 1984: *Ordinary Vices*, Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press.
- , 1990: *The Faces of Injustice*, New Haven, Yale University Press.
- SHUGERMAN, EMILY, 2017: Trump's healthcare bill allows effects of rape to be deemed pre-existing conditions. *independent.co.uk*, [online], The Independent, 2017. május 5. [Letöltés ideje: 2017. május 10.] <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/us-politics/trumpcare-rape-pre-existing-condition-healthcare-sexual-assault-domestic-violence-a-7718661.a7718661>.
- SEDDON, JOHN, 2008: *Systems Thinking in the Public Sector: the failure of the reform regime... and a manifesto for a better way*, Axminster, UK., Triarchy Press Ltd.
- SENNETT, RICHARD, 2004: *Respect, The Formation of Character in an Age of Inequality*, London, Penguin.
- SEYMOUR, RICHARD, 2014: *Against Austerity: How We Fix the Crisis They Made?*, London, Pluto Press.
- SIDGWICK, HENRY, (1874) 1981: *The Methods of Ethics*, Indianapolis, Hackett Publishing.
- , (1886) 1988: *Outlines of the History of Ethics*, (Reprint of the 5th ed., Published in 1902 by Macmillan), Indianapolis, Hackett Publishing.
- SIEDENTOP, LARRY, 2014: *Inventing the Individual: The Origins of Western Liberalism*, London, Allen Lane.
- SIMON, HERBERT A., 1955: A Behavioral Model of Rational Choice, No.: 1, Cambridge, Massachusetts, Carnegie Institute of Technology, 1955. február, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol: 69. kötet, 99–118. o. Currently published by JSTOR of the MIT Press.
- SIMON, HERBERT A., EGIDI, MASSIMO ÉS VIALE, RICCARDO, (1988) 2008: *Economics, Bounded Rationality and the Cognitive Revolution*, 2nd Ed., Cheltenham, Edward Elgar Publishing.
- SKIDELSKY, ROBERT, LORD, 1983: *John Maynard Keynes Volume One: Hopes Betrayed 1883–1920*, London, Macmillan.
- , 1992: *John Maynard Keynes, Volume Two: The Economist as Saviour 1920–1937*, London, Macmillan.
- , 2000: *John Maynard Keynes, Volume Three: Fighting for Freedom 1937–1946*, London, Macmillan.
- , 2010: *Keynes: The Return of the Master*, London, Penguin.
- , 2015: *The Essential Keynes*, szerk.: Skidelsky, Robert, London, Penguin Books.
- SKIDELSKY, ROBERT ÉS SKIDELSKY, EDWARD, 2013: *How Much is Enough? Money and the Good Life*, London, Penguin Books.
- SMITH, ADAM, (1759) 2009: *The Theory of Moral Sentiments*, szerk.: Ryan Patrick Hanley, Introduction by Amartya Sen, 250th Anniversary Edition, New York, Penguin Classic.
- , (1776) 2011: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól I–II. (1776)*, ford.: Éber Ernő, bővített újrakiadás a Magyar Közgazdász Társaság által 1940-ben Matlekovics Sándor emlékére kiadott mű alapján. Budapest, Napvilág Kiadó.

- SMITH, GEORGE DAVEY, 2003: *Health Inequalities: Lifecourse Approaches*, szerk.: Smith, G. D., Bristol, The Policy Press.
- SMITH, JOHN D., 2009: *The Mahabharata*, London, Penguin Classic Books.
- SMITH, YVES, 2010: *ECONNED: How Unenlightened Self Interest Undermined Democracy and Corrupted Capitalism?*, New York, Palgrave Macmillan.
- SNOPEs, 2017: FACT CHECK: Is Sexual Assault A Pre-Existing Condition Under 'Trumpcare'? *Snopes.com*, [online], 2017. május 12. [Letöltés ideje: 2017. május 12.] <http://www.snopes.com/sexual-assault-pre-existing/>
- SNYDER, TIMOTHY, 2017: *On Tyranny: Twenty Lessons from the Twentieth Century*, London, Bodley Head (Random House).
- SPATH, THOMAS ÉS DAHNKE, CASSANDRA, 2016: What is Civility?, *InstituteForCivility.org*, [online], The institute for Civility in Government, 2016. március 10. [Letöltés ideje: 2016. október 14.] <http://instituteforcivility.org/who-we-are/what-is-civility>.
- SPELLINGS, SARAH, 2017: In Trump's America, Being Sexually Assaulted Could Make Your Health Insurance More Expensive, *nymag.com*, [online], The Cut, 2017. május 4. [Letöltés ideje: 2017. május 12.] <http://nymag.com/thecut/2017/05/new-healthcare-bill-ahca-sexual-assault>.
- SPRINGBORG, PATRICIA, (SZERK.) 2007: *The Cambridge Companion to Hobbes Leviathan*, New York, Cambridge University Press.
- STIGLITZ, JOSEPH E., 2003: *Globalization and its Discontent*, New Ed., London, Penguin Books.
- , 2009: *Freefall: Free Markets and the Sinking of the Global Economy*, London, Penguin.
 - , 2013: *The Price of Inequality*, London, Penguin.
 - , 2015: *The Great Divide: Unequal Societies and What We Can Do About Them*, New York, W. W. Norton & Company.
 - , 2016: Joseph Stiglitz Says Standard Economics Is Wrong. Inequality and Unearned Income Kills the Economy: The Rules of the Game Can Be Changed to Reverse Inequality, *Economics.com*, [online], Economics[The Next Evolution of Economics], 2016. szeptember 9. [Letöltés ideje: 2017. május 3.] <http://economics.com/joseph-stiglitz-inequality-uneared-income/>
- STIGLITZ, JOSEPH E. ÉS ROSENGARD, JAY K., 2015: *Economics of the Public Sector*, 4th International Student Edition, New York, W. W. Norton & Company.
- STIGLITZ, JOSEPH E. ÉS SEN, AMARTYA ÉS FITOUSSI, JEAN-PAUL, 2010: *Mismeasuring our Lives: Why GDP Doesn't Add Up, The Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*, New York, The New Press.
- STRAUSS, LEO ÉS CROUSEY, JOSEPH, 1987: *History of Political Philosophy*, 3rd. Ed., Chicago, The University of Chicago Press.
- ST. LEGER, A. S., SCHNIEDEN H. ÉS WALSWORTH-BELL, J. P., 1994: *Evaluating Health Services Effectiveness*, Milton Keynes, Open University Press.
- STOUT, LYNN, 2010: *Cultivating Conscience: How Good Laws Make Good People*, Princeton, Princeton University Press.
- , 2012: *The Shareholder Value Myth: How Putting Shareholders First Harms Investors, Corporations, and The Public*, A BK Business Book, San Francisco, BK Berrett-Koehler Publishers Inc.
- STROH, PETER D., 2015: *Systems Thinking for Social Change: A Practical Guide to Solving Complex Problems, Avoiding Unintended Consequences, and Achieving Lasting Results*, Chelsea, Vermont, Chelsea Green Publishing.
- SUN, LIXING, 2013: *The Fairness Instinct: The Robin Hood Mentality And Our Biological Nature*, Amherst, New York, Prometheus Books.

- SUNSTEIN, CASS R., 1997: *Free Markets and Social Justice*, New York, Oxford University Press, 1997.
- , 2004: *The Second Bill of Rights: FDR's Unfinished Revolution and Why We Need It More than Ever?*, New York, Basic Books.
 - , 2015a: *Why Nudge? The Politics of Libertarian Paternalism*, New Haven, Yale University Press.
 - , 2015b: *Simpler: The Future of Government*, New York, Simon & Schuster.
 - , 2015c: *Wiser: Getting Beyond Groupthink to Make Groups Smarter*, Cambridge, Massachusetts, Harvard Business School Press.
 - , 2016a: *The World According to Star Wars*, New York, Dey Street Books.
 - , 2016b: *The Ethics of Influence: Government in the Age of Behavioral Science (Cambridge Studies in Economics, Choice and Society)*, New York, Cambridge University Press.
 - , 2017: *Republic 2.0.: Divided Democracy in the Age of Social Media*, Princeton, Princeton University Press.
- SZAKONYI PÉTER ÉS DOMOKOS LÁSZLÓ. 2017: A 100 leggazdagabb, *Napi.hu*, [online], Napi.hu, 2017. április 27. [Letöltés ideje: 2017. április 27.] http://www.napi.hu/magyar_gazdasag/itt_az_uj_lista_ok_a_leggazdagabbak_es_a_legbefolyasosabbak_magyarorszagon.635525.html.
- TAGORE, RABINDRANATH, (1917) 2010: *Nationalism: All the great nations of Europe have their victims in other parts of the world*, London, Penguin Books.
- , (1930) 2015: *The Religion of Man*, Marchant Books reprint version, Oxford, Merchant Books.
 - , (1932) 2003: "Man the Artist" (1932): A recently "Discovered" lecture by Rabindranath Tagore [Parabaas – Rabindranath Section], *parabaas.com*, [online], (1932) Special Rabindranath Tagore Collection, 2003. május 7. [Letöltés ideje: 2016. december 2.] http://www.parabaas.com/rabindranath/articles/Rabindranath_MantheArtist.html.com.
- TASINI, JONATHAN, 2009: *The Audacity of Greed: Free Market, Corporate Thieves, and the Looting of America*, Brooklyn, NY, Ig Publishing.
- , 2015: *The Essential Bernie Sanders and his Vision for America*, Chelsea, Vermont, Chelsea Green Publishing.
- TERZI, LORELLA, 2010: What Metric of Justice for Disabled People? Capability and Disability, szerk.: Harry Brighthouse és Ingrid Robeyns, *Measuring Justice: Primary Goods and Capabilities*, Cambridge, Cambridge University Press, 150–173. o.
- THALER, RICHARD H., 2016: *Misbehaving: The Making of Behavioural Economics*, London, Penguin Books.
- THALER, RICHARD ÉS SUNSTEIN, CASS, 2008: *Nudge: Improving Decisions About Health, Wealth and Happiness*, New Haven, Yale University Press.
- THATCHER, MARGARET, 1987: Interview for Woman's Own – "no such thing as society", *margarethatcher.org*, [online], Margaret Thatcher Foundation, 1987. szeptember 23. [Letöltés ideje: 2017. április 26.], An interview with Douglas Keay for Woman's Own Magazine in 1987. szeptember 23., transcript. <http://www.margarethatcher.org/document/106689.106689>.
- TIMMINS, NICHOLAS, 2001: *The Five Giants: A Biography of the Welfare State*, 2nd Ed., New York, Harper Collins.
- TIROLE, JEAN, 1988: *The Theory of Industrial Organization*, Cambridge, Massachusetts, MIT Press.
- , 2006: *The Theory of Corporate Finance*, Princeton, Princeton University Press.

- T. KISS TAMÁS, 1999: Klebelsberg Kuno (beszedei, írásai), Magyar Panteon 1., válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: T. Kiss Tamás, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- TOCQUEVILLE, ALEXIS DE, (1835, 1840) 2003: *Democracy in America and Two Essays on America*, ford.: Bevan, G., London, Penguin Books.
- TOMASELLO, MICHAEL, 2016: *A Natural History of Human Morality*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press.
- TORNIELLI, ANDREA ÉS GALEAZZI, GIACOMO, 2015: *Ferenc pápa: Ez a gazdaság öl*, ford.: Török Csaba, Budapest, Jezsuita Kiadó.
- TOYNBEE, POLLY ÉS WALKER, DAVID, 2017: *Dismembered: How the Attack on the State Harms Us All?*, London, Guardian Books.
- TRUMAN, HARRY S., 1945: 192. Special Message to the Congress Recommending a Comprehensive Health Program, www.trumanlibrary.org, [online], University of Missouri, 1945. november 19. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 20.] <http://www.trumanlibrary.org/publicpapers/index.php?pid=483&st=&st1=>.
- TURCHIN, PETER, 2005: *War and Peace and War: The Life Cycles of Imperial Nations*, London, Pi Press (Pearson).
- , 2015: *Ultrasociety: How 10,000 Years of War Made Humans the Greatest Cooperators on Earth*, Storrs, Beresta Books.
- UNDP, 1996: *Human Development Report 1996*, United Nations Development Programme, New York, Oxford University Press.
- , 2015: About Human Development, *UNDP Human Development Reposts*, [online], 2015. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 20.] <http://www.undp.org/home>.
- UNGER, JEAN-PIERRE ÉS MTSAI, 2008: Chile's Neoliberal Health Reform: An Assessment and a Critique, Issue: 4; (e79), San Francisco CA, PLOS Medicine Editors, 2008. április 1., *PLOS Medicine*, Vol.: 5. kötet, 542–547. o.
- ÚJ EGYENLŐSÉG, 2017: Mennyi vagyona van a magyar elitnek?, ujegyenloseg.hu, [online], Új Egyenlőség, 2017. január 12. [Letöltés ideje: 2017. április 26.] <http://ujegyenloseg.hu/mennyi-vagyona-van-a-magyar-elitnek>.
- VAGERO, D. ÉS LUNDBERG, O., 1989: Health Inequalities in Britain and Sweden, 1989, *Lancet*, 2 (8653). kötet, 35–36. o.
- VAN PARIJS, PHILIPPE, Difference Principles, szerk.: Samuel Freeman, *The Cambridge Companion to Rawls*, Cambridge, Massachusetts, Cambridge University Press, 200–240. o.
- , 2011: *Just Democracy: The Rawls-Machiavelli Programme*, Colchester, The ECPR Press (European Consortium for Political Research), University of Exeter.
- VARIAN, HAL R., 2010: *Intermediate Microeconomics 8th Ed.*, New York, W. W. Norton & Company.
- VAROUFAKIS, YANIS, 2016: *And the Weak Suffer hat They Must? Europe, Austerity and the threat to Global Stability*, London, The Bodley Head.
- VENKATAPURAM, SHRIDHAR ÉS MARMOT, MICHAEL, 2011: *Health Justice*, Cambridge, Polity Press.
- VERESS DÓRA, DR., 2016: Stockholm-szindróma, [WEBBeteg.hu](http://www.webbeteg.hu), [online], 2016. [Letöltés ideje: 2016. augusztus 19.] <http://www.webbeteg.hu/cikkek/psziches/12225/stockholm-szindróma>.
- WADSWORTH, BARRY J., 1995: *Piaget's Theory of Cognitive and Affective Development: The Foundations of Constructivism*, Chesterton Hill, Cambridge, Pearson.
- WAGNER, TONY, 2010: *The Global Achievement Gap: Why Even Our Best Schools Don't Teach The New Survival Skills Our Children Need – and What We Can Do About It?*, New York, Basic Books.

- , 2012: *Creating Innovators: The Making of Young People Who Will Change the World*, New York, Scribner.
- WAGNER, TONY ÉS DINTERSMITH, TED, 2015: *Most Likely to Succeed: Preparing Our Kids for the Innovation Era*, New York, Scribner.
- WALLACE, JAY R., 2014: Practical Reason, *plato.stanford.edu*, [online], Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2014. március 26. [Letöltés ideje: 2016. október 5.] Summer 2014 edition. <http://plato.stanford.edu/entries/practical-reason/PraTheRea>.
- WALLIS, JIM, 2011: This is Not Fiscal Conservatism. It's Just Politics, *HuffingtonPost.com*, [online], Huffington Post, 2011. február 24. [Letöltés ideje: 2017. február 10.] <http://www.huffingtonpost.com/jim-wallis/this-is-not-fiscal-conser-b-827885.html>.
- , 2011: *Re Discovering Values: A Moral Compass for the New Economy*, London, Hodder & Stoughton Ltd.
- WALZER, MICHAEL, 1983: *Spheres of Justice: A defense of Pluralism and Equality*, Malden, Basic Books.
- , 2004: *Politics and Passion: Toward a More Egalitarian Liberalism*, New Haven, Yale University Press.
- WARREN, ELISABETH, 2011: Factory Owner Speech: You Didn't Build That On Your Own Speech, *ElizabethWarrenWiki.org*, [online], Elisabeth Warren Wiki (A Project of the Legal Insurrection), 2011. augusztus 22. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 20.], <http://elizabethwarrenwiki.org/factory-owner-speech/>.
- , 2017a: Senator Elizabeth Warren Destroys Trumpcare: "People Will Die!", *Youtube.com*, [Online] C-Span, 2017. március 16. [Letöltés dátuma: 2017. május 10.] <http://youtu.be/vrKLiQcyie8>.
- , 2017b: Statement from Senator Elizabeth Warren on Trumpcare, *www.warren.senate.gov*, [online], Elisabeth Warren U.S. Senator for Massachusetts, U. S. Senate, 2017. május 4. [Letöltés ideje: 2017. május 12.] https://www.warren.senate.gov/?p=press_release&id=1593.
- WARREN ELISABETH ÉS WARREN, AMELIA TYAGI, 2016: *The Two Income Trap: Why Middle-Class Parents Are (Still) Going Broke?*, New York, Basic Books.
- WATTS, DUNCAN J., 2012: *Everything Is Obvious (Once You Know The Answer): Why Common Sense Is Nonsense*, New York, Atlantic Books.
- WEEKS, JOHN F., 2014: *Economics of the 1%: How Mainstream Economics Serves the Rich, Obscures Reality and Distorts Policy*, London, Anthem Press.
- WHEITMAN, PAUL, 2010: *Why Political Liberalism? On John Rawls's Political Turn*, New York, Oxford University Press.
- WHITEHEAD, MARGARET, 1988: *The Health Divide*, London, Pelican Books.
- WHO|COMMISSION ON SOCIAL DETERMINANTS OF HEALTH, 2008: *Closing the Gap in a Generation: Health Equity through Action on the Social Determinants of Health*, Geneva, World Health Organization.
- WILKINSON, RICHARD, 1996: *Unhealthy Societies: The Afflictions of Inequality*, London, Routledge.
- , 2005: *The Impact of inequality: How to Make Sick Societies Healthier*, London, Routledge.
- WILKINSON, RICHARD G. ÉS PICKET, KATE, 2009: *The Spirit Level: Why More Equal Societies Almost Always Do Better*, London, Allen Lane.
- WILKINSON, WILLIAM, 2016: The Great Enrichment and Social Justice, *NiskanenCenter.org*, [online], Niskanen Center, 2016. május 10. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 11.] <https://niskanencenter.org/blog/the-great-enrichment-and-social-justice/>.

- WILLIAMS, ROWAN ÉS ELLIOTT, LARRY, 2010: *Crisis and Recovery: Ethics, Economics, and Justice*, 1st Ed., New York, St. Martin Press.
- WILLIAMSON, STEPHEN D., 2009: *Makroökonómia*, ford.: Hudecz András és Weiszburg Anna, szerk.: Szilágyi Katalin, felelős szerk.: Patkós Anna, Budapest, Osiris Kiadó.
- WILSON, DAVID SLOAN, 2015: *Does Altruism Exist? Culture, Genes, and the Welfare of Others*, New Haven, Yale University Press; Tmepleton Press.
- , 2016: The Death of the Invisible Hand: Why the Narrow Pursuit of Self Interest Always Fails?, *Economics.com*, [online], Economics|The Next Evolution of Economics, 2016. szeptember 6. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 11.] <http://economics.com/death-invisible-hand-narrow-pursuit-self-interest-always-fails/>.
- WINTER, JAY ÉS PROST, ANTOINE, 2013: *Rene Cassin and Human rights: From the Great War to the Universal Declaration*, New York, Cambridge University Press.
- WOLFF, JONATHAN, 2012: *The Human Right to Health*, 1st Ed., New York, W. W. Norton & Company Inc.
- WOLFF, JONATHAN ÉS DE-SHALIT, AVNER, 2007: *Disadvantage*, Oxford, Oxford University Press.
- WOOLHANDLER, STEFFIE ÉS HIMMELSTEIN, DAVID U., 2002: *The National Health Program Book: A Source Guide for Advocates*, Monroe, Common Courage Press.
- WOOLHANDLER, STEFFIE, 2013: Time to End Medical Debt, Medical Bankruptcy, *www.pnhp.org*, [online], PNHP: Physicians for A National Health Program, 2013. március 16. [Letöltés ideje: 2016. szeptember 21.] <http://www.pnhp.org/news/2013/march/dr-steffie-woolhandler-time-to-end-medical-debt-medical-bankruptcy>.
- WRIGHT, ROBERT, 1996: *The Moral Animal, Why We Are The Way We Are?*, London, Abacus.
- , 2000: *Nonzero: History, Evolution & Human Cooperation*, London, Abacus.
- YOUNG, IRIS, MARION, (1990) 2011: *Justice and the Politics of Difference*, Princeton, Princeton university Press.
- , 2013: *Responsibility for Justice*, New York, Oxford University Press.
- ZAKARIA, FAREED, 2007: *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*, New York City, W. W. Norton & Company.
- , 2015: *In Defense of a Liberal Education*, New York, W. W. Norton & Company.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

A

- abolicionista mozgalmak** 443
abszolút monarchiák 468, 503
abszolút szegénység vs. relatív szegénység 32, 48, 125, 191, 336, 511, 572, 573
acceptability 647 (lásd még → **elfogadhatóság**)
access 6747, 673 (lásd még → **hozzáférés, hozzáférhetőség**)
accountability (lásd → **elszámoltathatóság**)
Acton, Sir John Emerich Edwar Dalberg 263, 264, 629, 630
adaptív preferencia 84, 89, 134, 340, 558, 623, 624, 668, 705
Adenauer, Konrad 418
'addig jó míg Kádár él' 73 (lásd még → **'nincs alternatíva', félelem politikája**)
addikciós betegségek (alkohol, drog, dohányzás) 30, 34, 36, 221, 293, 331, 332, 334, 336, 701 (lásd még → **szenvedélybetegségek**)
adequacy (megfelelőség, alkalmasság) 647
adminisztratív
 ~ **kényszerítő eszközök** 579
 ~ **költségek és terhek** 225, 311, 313, 386–390, 396, 397, 400, 511, 582, 673
adó (-fajták)
címkézett ~ 657, 658 (lásd még → **járuelék, earmarked tax, hypothecated tax**)
degresszív (regresszív) ~ 224 518–520
egyösszegű ~ (lump sum tax) 518
fogyasztással arányos ~ 38, 214, 518, 519
jövedelemmel arányos ~ (vagy jövedeleमारányos ~) 214, 215, 517–520, 650
lineáris (egykulcsos) ~ 38, 213, 214, 518, 520
öröklési ~ 188, 241, 293, 300, 521, 541
progresszív ~ 35, 38, 188, 213, 214, 293, 514, 517–521, 718–722
regresszív (degresszív) ~ 224, 518–520
többkulcsos ~ 35, 38, 188, 213, 214, 293, 514, 517–521, 718–722
tőkejövedelmeket, spekulációt terhelő ~ 38, 213, 214, 300
vagyon~ (vagy ingatlan~) 188, 241, 293, 300, 521, 541
adócsökkentés, adóterhek csökkentése (gazdagoké, vállalatoké) 38, 182, 184, 195, 209, 210–221, 234, 239, 300, 518–520
adóelkerülés (tax evasion) 234, 239, 240, 517–520
adófizetők 58, 223, 228, 240–242, 309, 312, 342, 644, 692
adókedvezmény (gazdagoké) 213, 215–220, 223, 234, 239, 508, 518
adókulcs, adóterhelés 38, 211, 213–215, 218, 234, 517–520
effektív ~ 38, 214, 215, 234, 514, 518–520
adóparadicsomi lehetőségek 239
adósságcsapda 589
adóvvisszatérítés (gazdagok, vállalatok számára) 239
adverse selection 310, 312, 386 (lásd még → **kontraszelekció**)
affiliation 117, 686 (lásd még → **tartozás valakihez, valahová, tíz központi capability**)
Affordable Care Act (lásd → **Obamacare**)
Agrarian Justice (Paine) 112, 172, 241, 266
akarat 93, 94, 130, 132, 143, 164, 262, 279, 296, 298, 299, 357, 401, 419, 426, 436, 441, 458, 461, 472, 475, 478–482, 489, 501, 523, 540, 541, 549–555, 612, 616, 706, 708, 710
a nép ~a 262, 279, 419, 436, 501, 523
 ~**egység** 554, 555, 616
 ~**érvényesítés** 475, 478–482, 552
kényszermentes ~ 94, 296, 298, 298, 436, 458, 489, 706, 718, 710

- politikai** ~ 130, 262, 279, 475, 478–482, 552, 612,
szabad ~ 93, 94, 164, 296, 298, 299, 436, 458, 549
akaratoskodás (hatalomé) 475, 478–482
Akerlof, George 311, 385, 386
Akhbar, nagymogul 80,
Akvinói Szent Tamás 481, 482, 534
alacsonyabb rendű, alsóbbrendű (kaszt, csoport, személy) 54, 135, 136, 160, 378, 433, 607, 715
 ~ **vs. felsőbbrendű** (lásd még → **felsőbbrendűségi érzés**) 54, 86, 135, 136, 160, 378, 433, 607, 680, 715
alantas érzések, attitűdök felszítása, elharapózása vs. visszaszorítása 189, 681, 715, 716, 723
alapértelmezett teljes egyenlőségi helyzet 109, 110, 490, 559, 635, 636, 643, 720 (lásd még → **eredeti kiindulási állapot**)
alapvető capabilityk (basic capabilities) 622–626 (lásd még → **velünk született természetes képessége és tehetség, capability**)
alapvető jogok 13, 32, 33, 48, 57, 91, 95, 137, 175, 256, 290, 296, 301, 338, 351, 358, 359, 365, 367, 408, 414, 435, 444, 452, 505, 543, 578, 584, 616, 629, 692, 700, 702, 718, 714, 718, 732,
alapvető emberi szükségletek 44, 76, 145, 187, 232, 244, 514, 556, 557, 573–578, 601–603, 619, 641, 646, 661, 662, 705 (lásd még → **elsődleges emberi szükségletek**)
alapvető szabadságjogok és jogok és lehetőségek (basic liberties, rights & opportunities) 13, 26, 28, 32, 33, 38, 73, 91, 96, 99, 109, 110, 135–138, 173, 175, 186–188, 191, 192, 243, 264, 267, 269, 272, 273, 287–290, 292–297, 299–305, 338, 351, 358, 359, 365, 367, 359, 455, 487–492, 502–505, 567, 584, 629, 687, 690, 692, 695, 713, 726
formálisan deklarált ~ 28, 33, 69, 138, 175, 190, 191, 264, 287, 288, 293, 298, 300, 301, 304, 338, 341, 346, 350–352, 359, 489, 492, 502, 503, 505, 567, 584, 629, 690, 695, 713, 726
 ~ **tisztelesen egyenlő értéke** (fair value) 13, 26, 28, 32, 33, 38, 73, 91, 96, 99, 109, 110, 135–138, 175, 186–188, 191, 192, 243, 264, 267, 269, 272, 273, 287–290, 293–305, 338, 341, 365–367, 359, 455, 487–492, 502–505, 567, 584, 629, 687, 690, 692, 695, 713, 726
 ~ **valós értéke** 28, 33, 38, 57, 69, 110, 138, 175, 191, 192, 264, 267, 269, 271–273, 287–293, 297–301, 304, 338, 341, 350–352, 359, 455, 487–492, 502–505, 567, 584, 629, 687, 690, 692, 695, 713, 726
alattvaló 167, 168, 196, 418, 419
 ~ **vs. polgár** 167, 168, 196, 418, 419
alattvalók képzése (lásd → **'Education for Democracy' vs. 'Education for Profit'**)
alázat 167, 168, 227, 287, 369, 720
személy iránti ~ 167, 315
tekintély iránti ~ 167, 315
ügyek iránti ~ 227, 287, 369, 720
alázatmentes 227
alázatosság 167, 168
aljas 124, 189, 190, 446, 715
 ~ **attitűdök, érzések, hajlamok** 124, 715
 ~ **bűnök** 189, 446
 ~ **érdekek, motivációk, szándékok** 124, 446, 715
 ~ **hatalom, rezsím** 189, 190, 446, 715
aljasságok 124, 189, 190, 446, 715
közönséges hétköznapi ~ 189, 446 (lásd még → **ordinary vices**)
alkotmány 47, 89, 146, 211, 259–262, 264, 267–270, 274–277, 280, 359, 413–418, 430, 432, 450, 466–475, 478, 479, 502–511, 521–532, 537–542, 544–547, 558, 578, 596, 604, 609, 611, 613, 616, 629, 642, 643, 653–659, 670, 674, 689, 693, 698, 706, 711, 717, 732, 733
 ~ **írott szövegének alkotmányellenessége** 263, 264, 270
alkotmánybíráóság 85, 95, 97, 181, 242, 261, 276–280, 456, 461, 471

alkotmányellenesség 263, 264, 270, 280
 ~ **eljárási** (procedurális) 270, 280
 ~ **tartalmi** 263, 264, 270, 280
alkotmányos 9, 10, 21, 28, 46, 52, 55, 65, 75, 76, 79, 82, 86, 94, 95, 100, 124, 141, 146, 160, 167, 182, 211, 255, 260–265, 267–270, 274–280, 359, 413–418, 430, 432, 447, 450, 466–469, 471–475, 478, 479, 483, 502, 505–511, 521–527, 530–532, 537, 539, 541–544, 546, 547, 558, 568, 578, 596, 604, 609, 611, 613, 616, 629, 655–659, 674, 693, 698, 711, 717, 732, 733
 ~ **demokrácia** 65, 75, 76, 79, 82, 94, 160, 167, 255, 260–270, 275–277, 279, 359, 413–415, 418, 432, 447, 466–475, 479, 483, 507–510, 523, 524, 568, 604, 609, 613, 629, 674, 717, 733 (lásd még → **szabad emberhez méltó demokrácia**)
 ~ **elvek és értékek** 52, 82, 95, 100, 261, 264, 267–270, 274–280, 415, 447, 469, 471–475, 479, 483, 523, 524, 531, 542, 611, 698,
 ~ **kérdések** (lényegi) 52, 76, 82, 95, 100, 261–264, 274–276, 279, 280, 413–418, 430, 450, 466, 472–475, 502, 508–511, 521–525, 527, 530–532, 539–542, 544, 558, 578, 604, 609, 611, 616, 659
 ~ **minimum** 274, 275, 474, 502, 511, 525–527, 629, 656, 659
 ~ **ság** 52, 82, 100, 263, 269, 276–280, 466, 469, 473, 525, 541, 609, 613
 ~ **védelem és garancia** 10, 21, 28, 55, 86, 124, 141, 146, 182, 263, 268, 270, 274, 359, 413, 414, 502, 511, 524, 547, 596, 613, 655, 711, 733
alkotmányozás feletti szint 95, 259, 262, 264, 507–511, 522–525, 642, 643, 653–657, 670 (lásd még → **eredeti kiindulási állapot szakasza és nézőpontja**)
alkotmányozó, felhatalmazó hatalom (constituent power) 262, 264, 267, 280, 522–526, 538, 653–656 (lásd még → **We the People, polgárok kollektív hatalma**)
 ~ **vs. közönséges hatalom** (ordinary power) 522–526, 538, 653–656

alkotmányozó szakasz, szint és nézőpont 95, 259, 262, 264, 267, 268, 269, 280, 522–525, 528, 538, 642, 643, 653–659, 670 (constitutional stage)
allokációs hatékonyság (allocative efficiency) 46, 113, 125, 136, 306–308, 320, 341, 372, 378, 401, 566, 659 (lásd még → **elosztási hatékonyság, piaci versenymechanizmusok, piaci fundamentalizmus**)
allokációs igazságosság (allocative justice) 21, 191, 199, 243, 272, 273, 278, 286, 305, 331, 355, 362, 485, 486, 498, 563–570, 583, 634, 636, 659 (lásd még → **elosztási igazságosság, disztributív igazságosság**)
 ~ **vs. disztributív igazságosság** (distributive justice) 285, 286, 355, 485, 486, 498, 563–570, 583, 634, 636, 659
all-purpose means 571, 573, 577, 580, 605 (lásd → **bármely felhasználási célú eszközök**)
alsóbbrendű 54, 86, 135, 136, 160, 231, 416, 433, 466, 472, 523, 607, 715
altruista 130–133, 173, 174, 283
altruizmus 172–174, 283, 284
ambíciók 54, 89, 132, 179, 201, 235, 236, 242, 340–344, 348, 459, 490, 501, 524, 558–560, 584, 585, 587, 623, 624, 668, 674, 677–679, 700, 704, 705
 ~ **felélesztése, gondozása** 89, 201, 242, 340, 341, 344, 348, 459, 490, 501, 524, 558–560, 584, 585, 587, 623, 624, 668, 674, 677–679, 700, 704, 705
tehetség (azaz nem a szociális helyzet) szerint reális ~ 54, 89, 132, 179, 201, 235, 236, 242, 340–344, 348, 459, 490, 501, 524, 558–560, 584, 585, 587, 623, 624, 668, 674, 677–679, 700, 704, 705 (lásd még → **adaptív preferencia**)
Amerikai Egyesült Államok 218, 259, 260, 262, 268, 270, 277, 294, 376, 384, 386, 390, 395, 398–404, 471, 588, 629
 ~ **alapító atyái** 261, 277, 294, 471, 629

- ~ alkotmánya 259, 260, 262, 268, 270, 277, 471
 ~ egészségügye 333, 353–355, 376, 384–404, 588
 ~ alkotmánya 259, 260, 262, 268, 270, 277, 471
 ~ egészségügye 333, 353–355, 376, 384–404, 588
- Analect 15:24** 107 (lásd még
 → **aranyszabály, reciprocitás elve**)
- analízis–paralízis** 636
- 'Anarchy, State and Utopia'** (Noczik) 295
- Andersen, Hans Christian** 133
- A nép (We the People)** 260, 262, 264, 267, 269, 274, 280, 419, 468, 469, 521–523, 525, 527, 538, 539, 643, 654, 732, 733,
- anticiklikus stabilizátorok** 216 (lásd még → **automatikus stabilizátorok**)
- antiszociális** 159, 235, 236, 281, 371, 420, 422, 564, 600, 717
 ~ **egoisták súlyos fogyatékosága** 130, 131, 159, 281, 422, 600, 717
 ~ **érzések önigazolása** 235 (lásd még → **'mindenki annyit ér amennyije van', morális érdem, érdemesség, érdemtelenység**)
 ~ **motivációk** 159
 ~ **önérdekérvényesítő egoista** 73, 130, 131, 156, 159, 232, 281, 422, 564, 600, 717
 ~ **szociopata** 281, 371, 420, 422, 564, 600, 717
 ~ **viselkedési zavarok** 236, 420, 422, 600, 717
- anyai halandóság** 31, 36, 332, 701
- apostasy** (hitehagyás)
 (lásd → **eretnekség**)
- aranyszabály** (Golden Rule) 105–107, 284, 369, 373, 433, 441, 477, 478, 543, 579, 598, 620 (lásd még
 → **reciprocitás elve**)
- arisztokratikus társadalmak** 100, 160
- Arisztotelész** 108, 481
- Arrow, Kenneth** 311, 385, 386
- Ashoka király** 80,
- aspiráló társadalom** (aspiring society) 129, 271, 696–699, 701–709, 716–725, 730, 732 (lásd még
 → **társadalmi igazságosságra törekvő aspiráló társadalom**)
- asset specificity** 310
- Assisi Szent Ferenc** 166
- aszimmetrikus információ** 113, 114, 179, 296, 308, 309–312, 315, 318, 324, 382, 387 (lásd még → **információ**)
- aszimmetrikus viszonyok** 50, 54, 86, 91, 114, 123, 135, 156, 158, 160, 167, 197, 198, 296, 300, 432, 607, 620, 710
 ~ **ra való törekvés** 54, 86, 91, 123, 135, 158, 160, 607, 620, 710 (lásd még → **szélsőségeség**)
 ~ **tilalma** 123, 135, 156, 158, 160, 167, 432, 620 (lásd még
 → **reciprocitás elve, szimmetrikus viszonyok kötelezettsége**)
- ateista** 443
- atomizált individuumok** 102, 163, 281, 454
- 'A törvények szelleméről'** (Montesquieu) 263, 526
- austerity dzsihadizmus és dzsihadisták** 211, (lásd még → **Excelgate, Reinhart–Rogoff-tétel és megdőlése**)
- austerity-programok** 39, 40, 146, 209–213, 215–219, 238, 313, 314, 506, 702, 715 (lásd még → **megszorító intézkedések, gazdagok adócsökkentése, jóléti kiadások csökkentése, leszivárgási elmélet, Economics of the 1%**)
- Austerity: Punishing the Poor for the Mistakes of the Rich** (Donaghe) 238
- autoriter** 98, 136, 138, 165, 200, 212, 264–266, 315, 446, 613
 ~ **illiberális rezsimek** 136, 138, 165, 200, 264–266, 446 (lásd még
 → **szabad emberhez nem méltó rezsimek**)
 ~ **módszerek** 200, 212, 264–266, 446, 613
 ~ **nemzetvezető, népvezér** 265, 266,
 ~ **politikai irányzatok, törekvések** 98, 136, 138, 200, 212, 265, 446
- automatikus stabilizátorok** 216 (lásd még → **anticiklikus stabilizátorok**)
- avoidable inequalities in health** (lásd
 → **egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségei**)

azonos hozzáférés (hozzáférhetőség)
14, 36, 121, 145, 173, 174, 202, 341,
379, 380, 386, 388, 459, 510–517,
520, 566, 601, 647, 670, 673, 722
(lásd még → **equal access**)
azonos esélyű hozzáférés 46, 120, 121,
202, 317, 341, 459, 510, 520, 559,
601, 635, 679, 695, 722 (lásd még
→ **equal opportunity to access**)
**azonos ellátási szükségletűek azonos
hozzáférése és ellátása** (equal access
& treatment of equal needs) 14, 121,
145, 174, 379, 380, 386, 388, 459,
510, 512, 515, 566, 632, 639, 641,
646–651, 657, 663–665, 672, 673
**azonos hozzáféréssel és eléréssel
igénybe vehető** (equal access & equal
availability of equal needs) 14, 121,
145, 174, 379, 388 459, 510–517,
520, 566, 601, 647, 670, 673, 722

Á

áldozathibáztatás (victim blaming) 37,
337
állam foglyul ejtése (state capture) 289
állam mint erőszakszervezet 52, 76, 405,
461, 538
államadósság 39, 57, 178, 184, 196,
197, 209–215, 223, 227
~ **csökkentés** 197, 209–215
államhatalmi kényszerítő eszközök 76,
81, 91, 92, 160, 295, 405, 418, 435,
446, 461, 469, 470, 489, 534, 539,
540, 542, 545
államháztartás 39, 197, 209, 221, 564,
702, 703
~ **egyensúlya** 197, 209, 221, 564
(lásd → **austerity programok**,
költségvetési egyensúly,
megszorító intézkedések,
Economics of the 1%)
~ **hiánya (deficitje)** 39, 209, 221,
702, 703
~ **vs. magánháztartás** (össze nem
hasonlíthatósága) 221
államszocialista rezsim 110, 272, 273,
301, 302, 379, 446, 490, 579, 615, 690
állami beavatkozás 128, 129, 306, 308,
321, 322

ágazatonként differenciált ~
128–130, 320–322
alkalmas ~ (vagy adekvát) 128, 129,
306, 308, 320–322
alkalmatlan ~ (vagy inadekvát) 128,
130, 320, 322
állami egészségügyi szolgálat 380
(lásd még → **National Health Service**)
álszent 143, 361, 582, 705 (lásd még →
hipokrita, képmutató)
általános felhasználási célú eszközök
360, 577, 580, 582, 621, 634, 663
(lásd még → **all-purpose means**,
bármely felhasználási célú eszközök)
analízis-paralízis 636
átfedő konszenzus (overlapping consen-
sus) 51–53, 75–77, 79, 82, 83, 90, 93,
94, 98, 99, 125, 138, 157, 163, 177,
178, 184–186, 191, 193, 245, 253,
256, 259, 261, 268–271, 274, 275,
298, 299, 363, 405–417, 425, 428–
434, 437, 442–453, 508, 529–531,
542, 543, 554, 561, 562, 581, 592–
598, 602, 680, 696, 721, 730, 732–734
átfogó doktrínák (comprehensive
doctrines) 48, 51, 52, 74–76, 80–86,
90–98, 112, 115, 125, 138, 156–158,
162–164, 171, 173, 177, 178, 184–
187, 190–193, 245, 253, 256, 259,
268–275, 298, 322, 325, 360, 363,
365, 371, 405–409, 412–414, 417,
429–437, 442–453, 460, 465, 470,
528–537, 549, 561, 577, 578, 581,
590–598, 600, 602, 605–609, 621,
627, 696, 730, 732, 734
(lásd még → **mérsékelt átfogó
doktrínák, szélsőséges doktrínák**)
~ **átfedő konszenzusa** 51–53, 75–77,
79, 82, 83, 90, 93, 94, 98, 99, 125,
138, 157, 163, 177, 178, 184–186,
191, 193, 245, 253, 256, 259, 261,
268–271, 274, 275, 298, 299, 405,
407–409, 412–414, 429, 430, 434,
443–447, 450, 529, 531, 532, 542,
561, 581, 590, 592, 595, 597, 598,
696, 730, 732, 734
~ **pluralizmusának a ténye** (the fact
of reasonable pluralism) 50, 74, 76,
80–83, 86, 91–94, 98, 157, 162,
163, 171, 184, 187, 272, 360, 363,

365, 371, 405, 407, 528, 542, 554, 555 (lásd még → **méltánylandó pluralizmus ténye**)
részlegesen vs. teljeskörűen ~ 90, 94, 186, 299, 605, 607
átláthatóság 44, 117, 178, 180, 182, 259, 388, 561, 590, 592, 602, 666, 710, 733 (lásd még → **nyilvánossági kritériumok**)
átláthatatlan 46, 47, 76, 117, 165, 178, 182, 314, 387, 536, 591 (lásd még → **nyilvánossági kritériumok**)
 ~ **folyamatok** (politikai, közpolitikai) 117, 165, 387, 591
 ~ **jogszabályok** 182
 ~ **kalkulációk** 178, 314, 387, 666
 ~ **szakpolitikák** 46, 47
átváltási viszony (trade-off) 500–502, 691, 719 (lásd még → **equity-efficiency trade-off mítosza**)

B

Babiak, Paul 236, 237
Babilóniai Talmud 108, 607
Babits Mihály 68, 730
background institutions 498, 570 (lásd még → **háttérintézmények, elsődleges társadalmi igazságosságú jelentőségű háttérintézmények**)
background justice 498, 570 (lásd még → **háttérigazságosság**)
bad luck (lásd → **balszerencse**)
bailouts 39, 223, 240, 310 (lásd még → **bankmentő csomagok, too big to fail, too big to bail**)
 'balekok tartják el a rendszert' 11, 130, 230, 370, 564, 649, 671 (lásd még → **egoisták súlyos fogyatékosága, morális érzék, igazságosságérzetre való képesség**)
balszerencse 30, 37, 153, 327–330, 339, 340, 344–353, 392, 459, 586, 641 (lásd még → **szerencsétlenség, eshetőségek és véletlenek, szerencse**)
Bambra, Claire 39, 347,
bankmentő csomag 39, 70, 223, 310, 312
baráti érzésekre, kapcsolatokra való képesség 130, 131

barbár, barbárság 234, 261, 474, 475, 478, 541, 542, 667 (lásd még → **politikai kormányzás, civilitás kötelessége, politika morális legitimációja**)
Baron-Cohen, Simon 422
Barr, Nicholas 127–129, 153–155, 175, 213, 302, 303, 306, 309–322, 341, 342, 347, 354, 378, 383–386, 401, 514, 582, 659, 673
basic capabilities (alapvető capabilityk) 624–626 (lásd még → **velünk született természetes képességek és tehetség**)
basic liberties & rights 494, 525 (lásd még → **alapvető szabadság-jogok, jogok**)
basic structure (lásd → **társadalom alapvető struktúrája**)
Basu, Sanjay 18, 39, 58, 184, 217, 282, 338, 648
Baudelaire, Charles 66
bálványimádás 233
bántalmazó, bántalmazott 84, 496
bármely felhasználási célú eszközök (all-purpose means) 360, 577, 580, 582, 621, 634, 663 (lásd még → **elfogadható javak komplett koncepciója**)
bebörtönzési ráta (imprisonment rate) 31, 36, 332 (lásd még →, **egyenlőtlen társadalmak nagyobb 'büntető hajlama' és magasabb bebörtönzési rátája, punitive tendencies**)
Beckett, Samuel Barclay 197
becstelenség 347, 352, 726
becsületesség 124, 276, 608
befektetői bizalom 39, 40, 216, 219, 220, 324 (lásd még → **austerity-programok, megszorítások, Economics of the 1%, supply-side economics**)
Beeman, Richard 261, 471, 629, 630
Begala, Paul 22, 179
beleérzés, belegondolás képessége és hajlandósága 102, 236, 288, 662, 719 (lásd még → **empátia**)
belső meggyőződések (considered convictions) 52, 82, 92, 155, 156, 363, 419, 421–430, 447, 448, 486, 620 (lásd még → **megfontolt vélemények és értékkételetek, considered judgements**)

- belterjes** 41, 42, 46, 47, 64, 179, 591
 ~ **érdekcsoportok** 64, 591
 ~ 'szakértői' nyelv 41, 42, 47, 64, 591
 ~ **műhelyek és műhelymitoszok** 46, 47, 179, 591 (lásd még → **Econocracy**)
- Benda, Julien** (LaTrahison des Clercs) 68 (lásd még → **írástudók árulása**)
- Bentham, Jeremy** 564
- Berlin, Isaiah** 440
- Bernie Sanders** 22, 27, 37, 70–72, 105, 223, 240, 312, 384, 390, 391, 394–396, 399, 400, 506, 692
- beteges hatalomvágy és uralomvágy** 131, 451, 716
- beteges titkolózás** 667, 715
- betegűtszervezés** 355, 382, 384 (lásd még → **ellátásszervező, ellátásszervezés, irányított betegellátás managed care**)
- Beveridge Report** 347, 726
- Beveridge, William, Lord** 347, 352, 726, (lásd még → **Five Giant Evil: squalor, ignorance, want, idleness, disease**)
- bérlopás** 227, 228, (lásd még → **főállású munkavégzés melletti szegénység**)
- Biblia** 108
- Bill of Rights** 259, 260, 268, 471, 503, 524, (lásd még → **Second Bill of Rights**)
2nd Bill of Rights (Roosevelt) 56, 175, 259, 502–505
- bigott** 608 (lásd még → **álszent, hipokrita, képmutató, doktriner**)
- bírvágy** 123, 124, 716 (lásd még → **kapzsóság és mohóság, hét főbűn**)
- bitorló, bitorlás** 469, 479, 551
- Bivens, Josh** 224, 233
- bizalom** 40, 49, 117, 131, 180, 187–191, 269, 285, 292, 378, 412, 430, 524, 537, 581, 611, 615, 622, 645, 731, 734, 736
 ~ **hiánya** 49, 189, 191, 285, 292, 378, 524
 ~ **mal való visszaélés** 285
 ~ **megrendülése** 189, 191, 269, 285, 378, 412
köz ~ 117, 118, 133, 180, 187–191, 269, 285, 292, 378
- rendszer iránti** ~ 180, 187, 188, 269, 285, 292, 378, 412, 430, 524, 537, 608, 609, 610, 611, 615, 621, 622, 645, 731, 734, 736
- társadalmi** ~ 117, 118, 133, 180, 187–191, 269, 285, 292, 378, 412, 430, 524, 608, 609, 610, 611, 615, 621, 622, 645, 731, 734, 736
- bizonytalanság, mint kalkulálhatatlan kockázat** 152–154, 310–312, 316 (lásd még → **uncertainty, piaci kudarcok**)
- bizonytalanság, információhiány, komplexitás, konfliktus** 315–319 (lásd még → **döntések racionalitásának korlátai, uncertainty, complexity, conflict, Rosenhead**)
- biztosíthatatlan kockázat** 152–154, 316, 370–404, 588, 656
- Bloodworth, James** 346, 349
- Blue Eyes Brown Eyes Exercise** 136 (lásd még → **kék szem/barna szem kísérlet**)
- Blyth, Mark** 39, 65, 70, 210–212, 221, 223, 224, 310, 314, 493, 505, 506
- bodily integrity** (lásd → **integritás, személyes biztonsághoz, testi lelki integritáshoz való alapvető jog**)
- bolsevik trükk** (a szakértelem) 712
- bounded rationality** (lásd → **korlátozott racionalitás**)
- Bowles, Samuel** 103, 123–127, 319
- bölcs** 251, 260, 478, 491, 542, 597
- 'bölcs és szeretett' vezér 'bölcs' iránymutatása** 265
- bölcsesség**
 'mindenki tudja, hogy' típusú közkeletű ~ 73, 597
konvencionális sztereotíp ~ 32, 103, 113, 203, 206, 301, 323, 417
utólagos ~ 197
- bölcsészet és bölcsészeti képzés fontossága** 289, 422, 681, 716 (lásd még → **'Education for Democracy' vs. 'Education for Profit'**)
- Bregman, Rutger** 199
- British Cohort Study (1970)** 87
- Brooks, Thom** 675
- Buchanan, James** 319
- Buddha** 107

Budget is a Profoundly Moral Document (Begala) (lásd → **költségvetés, mint morális dokumentum, Máté 6:19–21**)

bukás (erkölcsi, közjogi) 47, 66, 134, 146, 282, 302, 446, 469, 475, 553

burdens of judgements 163, 245, 257, 363, 406, 438, 439, 446, 593, 643
(lásd még → **ítéletalkotás és véleményalkotás korlátozottsága, méltánylandó pluralizmus ténye, méltánylandó véleménykülönbség**)

Burke, Edmund 132, 263

bűn 96, 118, 123, 135, 162, 165, 189, 211, 238, 243, 402, 442, 443, 451, 464, 469, 475, 482, 530, 549, 716, 717

bűnbánat 716, 717 (lásd még → **megbánás képessége**)

bűncselekmények 236, 458, 462, 464, 549, 717

fiatalkori erőszakos ~ 31, 36, 332, 701

bűnös 482, 548

bűnözés vs. politikusbűnözés 463, 716, 717
~ **társadalmi veszélyessége** 716, 717

bűnözők 84, 236, 716, 717

büntető hajlam (társadalomé) 36, 332

bűntudat 130

bürokráciacsökkentés 41, 42, 128, 182, 209, 210, 221, 236, 300, 397

C

Camara, Helder Pessoa 60

capabilities approach (vagy megközelítés) 51, 53, 57, 60, 87, 200, 337, 560, 561, 584, 622–624, 626, 675–679, 684, 689, 691, 697–699, 702, 714–719,

capability, capabilities 51, 53, 57, 60, 87, 560, 561, 584, 622–626, 675–679, 684, 689, 691, 697, 698, 702, 708, 713–716, 718, 719, (lásd még → **human development**)

a tíz központi jelentőségű ~ 53, 365, 560–563, 584, 675–685, 687–693, 695–698, 700–708, 713–716, 718, 719

a tíz központi jelentőségű ~ listája 684–687

alapvető (basic) ~ 624–626 (lásd még → **velünk született természetes képességek és tehetség**)

meta ~ 687

~ vs. functionings 690, 694, 695

capability security 693, 694 (lásd még → **corrosive disadvantages vs. fertile functionings**)

capability to be & capability to do 51, 87, 560, 584, 623, 628, 668, 675–678 (lásd még → **functionings vs. capabilities**)

capabilityk és az elsődleges prioritású társadalmi javak összemérhetetlensége, összevonhatatlansága, redukálhatatlansága, át nem válthatósága és pluralitása 18, 22, 622, 677, 679, 689, 691, 700, 708, 719

capacity for a sense of justice 115, 155, 405, 419, 546 (lásd még → **igazságosságérzet képessége**)

capacity for our own conception of the good 115, 155, 405, 419, 546 (lásd még → **saját javunk, céljaink és érdekeink, saját magunk számára való meghatározásának a képessége**)

careers open to all talents 503, 525 (lásd még → **fair equality of opportunities**)

Carlton, Dennis 309, 310, 313, 321, **Carnegie, Andrew** 282, 283

Central Manpower Planning (lásd → **központi munkaerőpiaci tervezés, Education for Democracy vs. Education for Profit**)

Central Manpower Planner (lásd → **központi munkaerőpiaci tervező, omnipotens, Rákosi-korszak**)

Central Planning (lásd → **központi tervutasításos terveződéskódás, 'termelő és nem termelő ágazatok', Gerő Ernő**)

Chakraborty, Aditay 211

Chang, Ha-Joon 307

Checkland, Peter 316

checks & balances (lásd → **fékek és ellensúlyok, hatalmi ágak elkülönítése**)

'cherry picking' (lásd → **'cream-skimming', lefőlözési, kimazsolázási technikák, magáncélú üzleti egészségügyi kockázatkezelés**)

Chile's Neoliberal Health Reform 325, 379, 382

chilei neoliberális egészségügyi reformok 325, 376–380, 382 (lásd még → **Pinochet, neoliberális**)

checks & balances (lásd → **fékek és ellensúlyok**)

Churchill, Sir Winston 447

cifra nyomorúság 238

címkézett adó 657, 658 (lásd még → **járlék, earmarked tax, hypothecated tax**)

cinikus 65, 118, 275, 346, 715

cinizmus 143, 188, 219

citizens' life prospects (lásd → **életpálya kilátások, réalisan várható életpálya**)

civilitás kötelessége (the duty of civility) 464, 466–470, 473, 474, 477, 478, 524, 528, 532, 538–544, 553, 555, 594, 611, 612 (lásd még → **nyilvános indokolás, közügyekben folytatott közcélú nyilvános érvelés, politikai kormányzás, politika morális legitimációja**)

claim rights vs. liberty rights 493, 494

Clinton, Hillary Diane Rodham 395

co-insurance 387, 388, 393, 400, 589, 673, (lásd még → **co-payments**)

competitive envy 719 (lásd még → **versengő irigység**)

complexity, uncertainty, conflict 315–319 (lásd még → **döntések racionalitásának korlátai, Rosenhead**)

Confucius 107, 654 (lásd még → **aranyszabály, reciprocitás elve**)

considered judgements 425–427, 554 (lásd még → **megfontolt vélemény**)

considered convictions 425, 426 (lásd még → **belső meggyőződés**)

constituent power (alkotmányozó felhatalmazó hatalom) 522, 523, 538, 643, 654, 656 (lásd még → **We the People**)

~ **vs. ordinary power** 522, 523, 538, 654, 656 (lásd még → **közönséges hatalom**)

constitutional essentials (lásd → **lényegi alkotmányos kérdések**)

constitutional stage (lásd → **alkotmányozó szakasz, legislative stage, judiciary stage**)

contingencies & chances (lásd → **eshetőségek és véletlenek, emberi élet eshetőségei**)

Conyers, John 396

co-payments 387, 388, 393, 400, 589, 673, (lásd még → **vizitdíj, kórházi napidíj, co-insurance**)

Corporate Health Care 385–404

Corporate Welfare vs. Welfare State 215, 219

corrosive disadvantages vs. fertile functionings 694–696 (lásd még → **capability, capabilities, social disadvantages**)

cost

~ **benefit** (lásd → **költséghaszon**)

~ **cost-containment** (költségek fékentangtása)

~ **effectiveness** (lásd → **költséghatásosság**)

~ **efficiency** (lásd → **költséghatékonyság**)

~ **shifting** (lásd → **költség áthárítás**)

~ **utility** (lásd → **költséghasznosság**)

Cox, Harvey 113, 323–326

Coyle, Diane 195, 203

Crawford, Iain 302

'Creating Capabilities: The Human Development Approach' (Nussbaum) 675, 685 (lásd még → **emberi fejlődés, capabilityk**)

crony capitalism 223, 230, 462, 717 (lásd még → **haveri kapitalizmus, 'nemzeti burzsoázia'**)

Cullis, John 320

Cyrenei Aristippus 109 (lásd még → **aranyszabály, reciprocitás elve**)

Cs

családi csőd 353, 384, 391–394, 588, 646, 647, 651 (lásd még → **egzisztenciális katasztrófa helyzet, magáncsőd**)

családi értékek 26, 166, 171, 420

családi háttér 342, 344, 349

családközpontúság 420

csapatjáték 104, 290–292, 297, 366, 367, 606 (lásd még → **kosárlabda**)

csapatjátékosok 236, 284

csecsemőhalandóság 31, 36, 331–333, 701
cseledek 122, 138, 373, 607
cseledekből és urakból álló társadalom 122, 138, 607
cselekvés vs. nem cselekvés (politikai) 16–18, 63, 64, 117, 341, 462, 530, 533, 546, 666, 727 (lásd még → **jóra való restség, mint mulasztásos bűn**)
cserearányok (igazságos, igazságtalan) 331
csoportnyomás 489
csökkenő határhaszon (diminishing marginal return) 220, 720

D

Dadisten-I-Dinik 107 (lásd még → **aranyszabály, reciprocitás elve**)
Dahnke, Cassandra 468
Daniels, Norman 32, 35, 53, 56, 141, 175, 337, 338, 345, 354, 440, 511, 561, 626, 628, 639, 641, 647, 664, 665
Darwin, Charles 282, 283
De Civitate Dei 482 (lásd még → **Hippói Szent Ágoston**)
de Shalit, Avner 693
De Waal, Frans 281, 284
Deaton, Angus 35, 334, 721
decent society 255, 256, (tisztas társadalom) (lásd még → **Margalit, Istor államok**)
deductibles (lásd → **co-payments, co-insurance**)
deficit (hiány) célok (költségvetési) 57, 197, 215–217, 223, 227, 239, 563, 703 (lásd még → **austerity-programok, megszorító intézkedések, Economics of the 1%**)
degresszív adórendszer 224, 518–520 (lásd → **regresszív adórendszer**)
dehumanizálás 117, 189, 422, 680
egyes kipézcett csoportok ~a 422, 680
szegények, hajléktalanok, bajba jutottak ~a 117, 189
demokratikus egyenlőség (democratic equality) 492
demokratikus pluralizmus (lásd → **méltánylandó pluralizmus**)
depresszió 31, 34, 293, 332, 701

desert (lásd → **morális érdem**)
deservingness (lásd → **morális érdemesség**)
deskriptív vs. preskriptív mód 85, 113, 122–124, 158, 183, 271 (lásd még → **leíró vs. előíró, normatív mód, 'van érték' vs. 'kell érték', van-kell tévedés, Is-Ought Fallacy**)
destabilizál, destabilizáló 247, 596 (lásd még → **stabilitási kritériumok**)
destruktív
 ~ **érzések, attitűdök** 189, 736,
 ~ **folyamatok** 189
 ~ **közrossz** (a tisztességtelen hatalom) 82, 524, 613, 622
Development as Freedom (Sen) 25, 676
devizahitel, devizahitelezés 224, (lásd → **ragadozó hitelezés, predatory lending**)
Dewey, John 421
dél-amerikanizáló reform 379
démonizálás (rászorulóké) 117
Diamond, Peter 154, 302, 514
diákhitel 302, 349
diáksport, tömegsport vs. profi sport 606
Dickens, Charles 126, 215, 298, 503
difference principle 99, 110, 355, 372, 490, 492–495, 498–501, 525, 559, 570, 720, 731 (lásd még → **eltérési elv**)
dignity (lásd → **emberi méltóság**)
diminishing marginal return (csökkenő határhaszon) 220, 720, 721
dinamikus egyensúlyi állapotban, gazdasági növekedési kényszer nélkül prosperáló társadalom (degrowth) 572
diplomás munkanélküliség mítosza 342
diplomások életútra vetített jövedelme 342
disability vs. hendikep (lásd még → **fogytékosság vs. társadalmi hátrány**)
disadvantage (lásd → **társadalmi hátrány, corrosive disadvantage, fertile funcionings**)
disposable income (szabadon felhasználható jövedelem) 644
distributive justice (lásd → **disztribatív igazságosság**)
diszkontálási probléma 206 (lásd még → **költséghaszon, költséghasznosság, költséghatékonyság elemzések**)

disztributív igazságosság 99, 106, 109, 110, 243, 285, 286, 305, 355, 363, 371–374, 456, 476, 485–494, 497, 498, 541, 542, 556, 559, 560, 563–570, 583, 616, 629, 634, 636, 637, 659, 721, 731
 ~ **vs. allokációs igazságosság** 285, 286, 355, 485, 486, 498, 563–570, 583, 634, 636, 659
diverzitás (sokszínűség) 201, 700
doktriner ideológus 91–93, 185, 204, 433, 436, 535
doktrinenség 92 (lásd még → **mérsékelt doktrínák szélsőséges doktriner képviselői**)
domain of the political 447 (lásd még → **politika felségterülete**)
domain of the political 447 (lásd még → **politika felségterülete**)
dominanciavágy 131, 132, 158, 188, 446, 715, 716 (lásd még → **uralkodási vágy**)
Donaghe, Carlton 238
Dorling, Danny 347
döntések racionalitásának a korlátai 308, 315–319 (lásd még → **korlátozott racionalitás**)
döntések robusztussága 316–318 (lásd még → **több idősíkra kiható döntések, keeping the options open, Rosenhead**)
Dreze, Jean 320
Drummond, Michael 205
duty of
 ~ **civility** 466–468, 524, 528, 543, 544, 594 (lásd még → **civilitás kötelessége**)
 ~ **mutual respect** (lásd → **egymás kölcsönös tiszteletben tartásának a kötelessége**)
 ~ **public justification** 405–407, 410, 416, 473, 524, 528, 530, 538, 594, 610, 612 (lásd még → **nyilvános indokolás**)

E

earmarked tax 657, 658 (lásd → **címkézett adó, hypothecated tax, járulék**)
earned entitlements 356–360, 692 (lásd még → **megszolgált jogosultságok**)

Earle, Joe (Econocracy) 179, 591
Econocracy belterjes körei 179, 591 (lásd még → **belterjes műhelyek és műhelymítoszok**)
Econocracy: The Perils of Leaving Economics to The Experts (Earle)
Economics of the 1% 39, 216, 313, 401
'Economics of the 1%: How Mainstream Economics Serves the Rich, Obscures Reality and Distorts Policy' 39, 216, 313, 401 (lásd még → **Weeks, John F.**)
'Education for Democracy' vs. 'Education for Profit' 54, 510, 675, 681 (lásd még → **'Not for Profit: Why Democracy Needs Humanities?'**)
effektív adókulcs (v. **adóterhelés**) 214, 215, 234, 514, 518–520
egészségi állapot elkerülhető egyenlőtlenségei 14–17, 19, 30, 34, 36, 67, 88, 118, 121, 122, 329–338, 394, 512, 517, 567, 647, 728
egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők (Social Determinants of Health) 15–19, 22, 29, 30, 32, 37, 43–45, 56, 57, 60, 62, 63, 141, 142, 331–337, 342, 354, 511, 512, 553, 575, 637–641, 647, 657, 659, 671, 677, 681, 695, 728 (lásd még → **okok okai, reasons of reasons**)
egészségi, megbetegedési kockázatok 10, 18, 28, 30, 57, 63, 311, 337, 338, 354, 376, 378, 381, 383, 394, 396, 398, 403, 404,
egyéni szintű ~ 311, 376, 378, 381, 383, 396, 398, 403, 404, 508–510, 517, 588, 589, 622, 648–652, 656–658, 674
társadalmi szintű ~ 10, 18, 28, 30, 57, 63, 337, 338, 354, 376, 381, 383, 394, 396, 398, 403, 404, 510, 517, 588, 651, 656, 658, 674
egészségkárosító magatartások 30, 34, 312, 334, 336
 ~ **szociális gradiens szerinti előfordulási gyakorisága** 30, 34, 336
egészségpolitika 14, 22, 36, 42, 46, 47, 142, 337, 440, 657, 729
egészségtelen életmód, életvitel 30, 36, 335–337, 638

egészség és egészségügy speciális morális jelentősége 19, 28, 41, 43–45, 53, 57, 60, 86, 129, 145, 146, 170, 288, 329, 337, 342, 345, 354, 355, 375, 389, 440, 533, 567, 603–606, 621, 640, 655, 661–665, 681, 682, 687, 702

egészségügyi ellátás egzisztenciális katasztrófát okozó költségei és az ezek elleni védelem 140, 146, 210, 215, 353, 391–394, 512, 588, 639, 646, 647, 651, 690 (lásd még → **közcélú társadalmi kockázatkezelés, társadalmi egészségbiztosítás**)

egészségügyi ellátási szükséglet 250–252, 381, 393, 512, 515, 565, 566, 588, 593, 632, 637, 639, 641, 646–648, 651, 652, 657, 658, 664, 665, 670, 673, 674

egészségügyi ellátással összefüggő eladósodottság és magáncsőd (medical debt & medical bankruptcy) 353, 384, 391–394, 588, 646, 647, 651 (lásd még → **orvosi, egészségügyi ellátás miatti eladósodottság, magáncsőd és egzisztenciális katasztrófa, magáncélú üzleti egészségi kockázatkezelés vs. közcélú társadalmi kockázatkezelés, társadalmi egészségbiztosítás**)

egészségügyi rendszer kettészakítása (two tiered system) 378é

egoista 73, 102, 113, 123, 130, 133, 139, 156, 159, 232, 281, 308, 315, 318, 370, 371, 591, 599, 600, 633, 704, 705
gátlástalan önérdékvényesítő ~ 73, 130, 131, 156, 232, 281, 370, 371, 591, 599, 600

racionális ~ 102, 113, 123, 139, 281, 308, 315, 318, 591, 599, 600, 704, 705 (lásd még → **homo economicus**)

egoisták speciális és súlyos fogyatékos-sága 130, 131, 159, 281, 371, 599, 600, 633 (lásd még → **morális érzék, érzékenység, igazságosságérzetre való képesség hiánya**)

egoizmus 54, 113, 188, 308, 420, 422, 717
1% vs. 99% probléma 56, 67, 195, 218, 222–232, 237, 240, 291 (lásd még →

Economics of the 1%, austerity programok, leszivárgási elmélet)

egzisztenciális

~ **biztonság** 15, 27, 28, 131, 145, 146, 151, 153, 170, 191, 228, 254, 351, 353, 392, 503, 504, 647, 690, 695, 703, 708, 714, 718, 732

~ **biztonság megőrzése, biztosítása, védelme, garantálása** 28, 351, 353, 392, 517, 575, 588, 640, 641, 651, 655, 714, 732

~ **függőség, kiszolgáltatottság** 101, 191, 221, 351, 503, 504, 512, 513, 574, 629, 707, 713, 714, 732

~ **katasztrófa helyzet** 28, 140, 351, 353, 391–393, 517, 575, 588, 589, 640, 641, 651, 655, 713, 714, 732

~ **katasztrófa helyzet kivédése** 28, 351, 353, 392, 517, 575, 588, 640, 641, 651, 655, 714, 732

egy ember egy szavazat vs. egy dollár egy szavazat 72, 414, 720

egyáltalán nem elsődleges prioritású társadalmi javak 21, 22, 170, 413, 576, 601–606 (lásd még → **elsődleges prioritású társadalmi javak**)

egyenlő elbánáshoz való jog (törvény előtti egyenlőség) 714

egyenlő emberi méltóság elve 338, 408, 680, 682, 706, 715

egyenlő

~ **esélyű hozzáférés** 46, 120, 121, 202, 317, 341, 459, 510, 520, 559, 601, 635, 679, 695, 722 (equal opportunity to access) (lásd még → **azonos esélyű hozzáférés**)

~ **hozzáférés, hozzáférhetőség** 14, 36, 121, 145, 173, 174, 202, 341, 379, 380, 386, 388, 459, 510–517, 520, 566, 601, 647, 670, 673, 722 (equal access of equal needs)

(lásd még → **azonos hozzáférés**)

~ **hozzáféréssel és eléréssel igénybe vehető** (equal access & equal availability of equal needs) 14, 121, 145, 174, 379, 388, 459, 510–517, 520, 566, 601, 647, 670, 673, 722 (lásd még → **azonos hozzáféréssel és eléréssel igénybevehető**)

egyenlő morális értékesség elve (embereké) 706, 717

egyenlő szükségletűek egyenlő

kezelésének az elve (equal treatment of equal needs & unequal treatment of unequal needs)) 14, 121, 145, 174, 379, 380, 386, 388, 459, 510, 512, 515, 566, 632, 639, 641, 646–651, 657, 663–665, 672, 673

(lásd → **azonos szükségletűek azonos kezelésének az elve**)

egyenlő tisztelet és tiszteletadási

kötelezettség elve 706, 717

egyenlőtlen hozzáférés 14, 36, 121,

341, 379, 459, 517, 559, 679

egyenlőtlen társadalmak nagyobb

'büntető hajlama' és magasabb bebörtönzési rátája 36, 332 (lásd még → **imprisonment rate, punitive tendencies**)

egyéni egészségi kockázat vs. társadalmi szintű egészségi kockázat

311, 376, 381, 383, 396, 398, 403, 404, 508–510, 517, 588, 589, 622, 648–652, 656–658, 674 (lásd még → **magáncélú üzleti kockázatkezelés vs. közcélú társadalmi kockázatkezelés, egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők**)

egyház, egyházi 80, 81, 91, 92, 95, 96,

159, 161, 173, 243, 245, 250–252, 460, 481, 535, 546–551, 594, 643

egykulcsos (lineáris) adó 38, 213, 214, 518,

520 (lásd még → **regresszív adó**)

egymásra lapolódó generációk (overlapping generations) 144, 148, 188, 654**egymás kölcsönös tiszteletben tartásának kötelezése** (the duty of mutual respect) 48, 50, 76, 80, 91–93, 130,

186, 187, 201, 411, 416, 419, 432, 433, 466, 467, 470, 540–543, 587, 607–610, 614, 615, 633, 687, 705, 706, 709, 715

egymást kölcsönösen kizáró logikai

viszony 51, 53, 209, 433, 535, 594

egységes társadalmi kockázatközösség

378, 381, 648, 650, 658 (lásd még → **közcélú társadalmi kockázatkezelés, társadalmi biztosítások**)

együttérzés 53, 102, 117, 126, 131, 134,

189, 236, 282, 284, 288, 329, 422, 662, 680, 715, 719, 724

~ **hiánya** 117, 189, 236, 422, 662

~ **képessége** 53, 102, 117, 131, 282, 284, 288, 329, 662, 680, 715, 719, 724

együtműködési erények 132, 608–612, 615, 621, 719, 730, 733, 734, 736

(lásd → **kooperatív erények, polgári erények, polgári értékek**)

együvé tartozás érzése 117, 142, 189, 519**Einstein, Albert** 197**electoral fraud** (lásd → **választási**

csalás, gerrymandering, voter fraud, voter suppression)

elfogadható javak (megengedhető,

de nem elsődleges prioritású javak)

600, 605–607, 620, 621, 664 (lásd

még → **nem elfogadható**

vs. elfogadható javak)

~ **komplett koncepciója** (permissible complete conception of the good)

600, 605, 620, 621, 628 (lásd még

→ **bármely felhasználási célú eszközök**)

elfogadhatóság (ellátásé, szolgáltatásé)

647 (lásd még → **acceptability**)

elidegeníthetetlen

~ **jogok** (inalienable rights) 13, 19, 137, 244, 246, 358, 359, 427, 452, 494, 522, 705–709

~ **hatalom** (a népé) 100, 264, 280, 522, (lásd még → **népfelség elve, We the People**)

~ **morális kötelezettségek**

(hatalomé) 142, 171, 359,

elit 64, 67–70, 138, 192, 269, 274, 276,

282, 317, 347, 421, 475, 580, 703

~**ek kudarca és szegénye** 67

lejárátódott ~ 67, 192, 276, 282,

politikai ~ 67–70, 138, 192, 269,

274, 276, 282, 580, 703

uralkodó ~ 67, 68, 70, 138, 192, 269,

276, 282, 475, 580, 703

elitista, elitizmus 160, 347, 567**eljárási (procedurális)**

~ **alkotmányellenesség** 270, 280, 522

~ **érvényesség és érvénytelenség**

270, 280, 522 (lásd → **procedurális érvényesség és érvénytelenség**)

~ **igazságosság** 29, 44, 75, 257, 270,

287, 304, 324, 357, 440, 476, 524,

531, 532, 538, 543, 545, 548, 554,

- 555, 637, 669, 714, 733 (lásd még
→ **procedurális igazságosság**)
- elkerülhető**
~ idő előtt halálozás 13–19, 30, 59,
62, 63, 67, 88, 118, 122, 143, 254,
328–338, 394, 512, 647, 728
~ megbetegedések 14–19, 29, 30,
34, 36, 59, 62, 63, 67, 88, 254, 328–
338, 394, 512, 647, 728
- ellátási kötelezettség** 393, 593, 638,
657, 665
- ellátási szükséglet** 250–252, 381, 393,
512, 515, 565, 566, 588, 593, 632,
637, 639, 641, 646–648, 651, 652,
657, 658, 664, 665, 670, 673, 674
- ellátásszervező, ellátásszervezés** 355,
382, 384 (lásd még → **betegút-
szervezés, irányított betegellátás
managed care**)
- ellenállás joga és kötelessége** 79
- ellenségképzés** 189, 719
- Elliot, Jane** 136 (lásd még → **kék
szem/barna szem kísérlet**)
- Ellis, Joseph** 136, 205, 261
- elmaradt közhaszonból eredő kár** 463
(lásd még → **politikai családok, jóra
való restség, mint mulasztásos bűn**)
- elnyomás ténye** (the fact of oppression)
48, 50, 75, 76, 83, 92, 162, 163,
184–187, 190, 200, 263, 272, 325,
348, 360, 364, 365, 434–438, 442,
446, 451, 468, 496, 554, 555, 593,
615, 681, 699, 712
- elnyomórendszer** 162,
- elnyomorítás** 218
többség tudatos ~a 218
- elnyomorodás** 567, 703 (lásd még
→ **nyomor, megnyomorít**)
- elosztási**
~ **hatékonyság** 46, 113, 125, 136,
306–308, 320, 341, 372, 378, 401,
478, 482, 490, 564, 566, 569, 585,
659, 679, 691, 736
(lásd → **allokációs hatékonyság**)
~ **igazságosság** 17, 38, 58, 96, 113,
133, 191, 199, 243, 251, 272, 273,
278, 286, 305, 330, 331, 355, 362,
485, 486, 496, 634 (lásd
→ **allokációs igazságosság
vs. disztributív igazságosság**)
- előíró, normatív vs. leíró mód** 85, 113,
122–124, 158, 183, 271 (lásd még
→ **preskriptív vs. deskriptív mód,
'van érték' vs. 'kell érték', van-kell
tévedés, Is-Ought Fallacy**)
- előítélet, előítéletesség** 136, 179, 206,
258, 347, 451, 473, 591
- elsőgenerációs szabadságjogok és
jogok** 191, 192, 211, 485, 713
(lásd még → **negatív szabadság-
jogok és jogok**)
- elsődleges emberi fejlődési célok** 19,
23, 53, 66, 147, 184, 194, 196,
198–203, 244, 282, 325, 421, 560,
578, 583, 584, 675–678, 699–703,
717, 719, 725, 735 (lásd még
→ **emberi fejlődés**)
- elsődleges emberi szükségletek** 44,
76, 145, 187, 232, 244, 556, 573,
576, 601 (lásd még → **elsődleges
társadalmi igazságossági
jelentőségű szükségletek**)
- elsődleges prioritású társadalmi javak**
15–22, 37–39, 57, 58, 63, 116, 141,
145, 146, 169–173, 179, 187, 188, 191,
268, 288, 290, 337, 339, 358–367, 370,
413, 414, 459, 485, 495, 498, 500,
507–509, 514, 525, 533, 556–563, 567,
568, 571–606, 613, 619–631, 634–648,
651–654, 657, 659–673, 675–683, 686,
689, 691–694, 704, 708, 709, 713, 714,
718–722, 727, 732
~ és a **capabilityk** összemérhetet-
lensége, összevonhatatlansága,
redukálhatatlansága, át nem
válthatósága és pluralitása
(incommensurability) 18, 22, 622,
677, 679, 689, 691, 700, 708, 719
~ vs. egyáltalán nem elsődleges
prioritású társadalmi javak 21,
22, 170, 413, 576, 601–606
- elsődleges társadalmi igazságossági
jelentőségű**
~ **capabilityk** 560, 624, 626, 675,
677–679 (lásd még → **tíz központi
jelentőségű capability**)
~ **háttérintézmények** 45–48, 53–58,
70, 95, 109, 146, 173, 188, 191,
195, 241–246, 248, 250, 268–270,
275, 288, 290–293, 301–305, 327,

- 331, 340, 344, 345, 348, 349, 357–360, 362, 363, 369, 374, 464, 498, 507, 533, 563, 587, 610, 621, 654, 663, 666, 667, 671–674, 694, 713, 714, 718 (lásd még → **background institutions, háttérintézmények**)
- ~ **kérdések** 37, 63, 96, 179, 196, 228, 245, 246, 281, 304, 414, 559, 563, 567, 604, 610, 621, 654, 661, 666, 671, 672, 677, 679, 691, 713, 724 (problémák) (lásd még → **lényegi alkotmányos kérdések, constitutional essentials**)
- ~ **szükségletek** 44, 76, 145, 187, 232, 244, 514, 556, 563, 601–604, 641, 646, 651, 660–667, 671, 675 (lásd még → **elsődleges emberi szükségletek**)
- elsőgenerációs szabadságjogok és jogok** 191–193, 505, 506, 713 (lásd még → **negatív szabadságjogok és jogok**)
- Elster, Jon** 245, 250, 251
- elszámoltathatóság** 44, 409, 415, 538
- elszegényedés** (szegényeké, középosztályé) 40, 66, 70, 218–221, 325, 497, 518, 526, 565, 567, 629, 633, 688, 703, 724
- elszegényítés** (szegényeké, középosztályé) 27, 40, 111, 220, 325, 378, 518, 519, 567, 574, 699, 704
- eltérési elv** (difference principle) 99, 106, 109, 110, 243, 355, 366–369, 372, 476, 485, 490–492, 494, 497–501, 507, 509, 514, 517, 520, 521, 524–527, 559, 567, 570, 571, 585–587, 592, 616, 635, 642, 659, 672, 688, 691, 692, 721, 722, 731
- elvitathatatlan jogok** (indefeasible rights & liberties) 19, 510, 704 (lásd még → **elidegeníthetetlen jogok**)
- emberi élet eshetőségei** (contingencies, chances, luck, bad-luck) 15, 28, 170, 290, 339, 344, 345, 348–355, 374, 451, 459, 471, 485, 557, 641, 645, 653–656, 706, 708 (lásd még → **eshetőségek és véletlenek; szerencse, balszerencse**)
- emberi esendőség** 152, 454, 706–708, 715
- emberi és társadalmi katasztrófák** 28, 140, 15, 189, 213, 330, 331, 351, 353, 391, 505, 517, 588, 638–641, 651, 655, 713, 714, 732
- ~ **vs. természeti csapások és katasztrófák** 16, 189, 330, 331
- emberi fejlődési célok** (human development goals & objectives) 19, 23, 53, 66, 147, 184, 194, 196, 198–203, 244, 282, 325, 421, 560, 578, 583, 584, 675–678, 699–703, 717, 719, 725, 735
- emberi méltóság** (human dignity) 21, 25–28, 32, 33, 40, 58, 71, 136–138, 150, 156, 170, 175, 217, 228, 244, 289, 290, 336, 338, 354, 365, 368, 408, 414, 417, 418, 496, 503, 543, 567, 568, 574, 583, 598, 603, 628, 629, 638–640, 647, 651, 655, 661–663, 674, 680–683, 686, 690–692, 695, 706–709, 713–715, 718, 719, 729, 732, 735
- Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata** 95, 444, 505
- emberi virágzás, kiteljesedés** (human flourishing) 584
- emberközpontú politika vs. pénzközpontú politika** 19–22, 65, 66, 194, 198, 201, 202, 657, 666
- embertelen rendszer** 401
- emigráció joga** 81, 95, 96, 111, 458, 461, 550–553
- Emile** (Rousseau) 421, 422
- empátia** 53, 102, 131, 149, 150, 189, 236, 283, 288, 368, 422, 634, 680, 719, 724, 725 (lásd még → **beleérzés, belegondolás képessége és hajandósága**)
- ~ **hiánya** 131, 150, 189, 236, 422, 719
- ENSZ Fejlesztési Program** 194, 199, 575, 676 (lásd még → **UNDP, Human Development Report, emberi és társadalmi fejlődési célok**)
- entry barrier** (lásd → **piacra lépés korlátai**)
- environmental justice** (lásd → **környezeti igazságosság**)
- equal access to equal needs** (lásd → **azonos ellátási szükségletűek azonos hozzáférést igénylő ellátása**)
- equal opportunity** (lásd → **careers open to talents**)
- equal opportunity to access** (lásd → **azonos esélyű hozzáférés**)

- equal treatment of equal need** (lásd → **azonos ellátási szükségletűek azonos hozzáférése ellátása**)
- equity** 30, 133, 520, 521
horizontal equity 520, 521
vertical equity 520, 521
- equity–efficiency trade-off mítosza** 500–502, 691, 719 (lásd még → **igazságosság – hatékonyság átváltási viszony**)
- eredeti kiindulási állapot** 88, 262, 263, 305, 405, 425, 448, 453–456, 487–492, 528–531, 534, 535, 569, 575–577, 613, 619, 620, 628, 642, 643, 653–656 (lásd még → **original position**) 262,
- ~ **mint gondolkísérlet és modell** 454–456, 575–579
- ~ **szakasza és nézőpontja** 263, 296, 305, 405, 425, 448, 487, 489–492, 528–531, 534, 535, 569, 613, 619, 620, 628, 642, 643, 653, 655, 656 (lásd még → **alkotmányozás feletti szint**)
- eretnek, eretnecség** 80, 91, 96, 243, 435, 549
- erkölcsi**
 ~ **alkalmatlanság** (politikuse, hatalomé) 118, 170, 266, 470, 553, 569, 579, 667 (lásd még → **politika morális legitimációja**)
 ~ **és politikai legitimáció** 14, 16, 22, 44, 48, 66, 67, 75, 99, 101, 146, 161, 171, 179, 198, 240, 249, 328, 416, 440, 450, 454, 460, 464, 465, 468, 473–476, 481, 484, 522, 524, 529, 532–543, 550–553, 590–592, 612 (lásd → **politika morális legitimációja**)
 ~ **érzék** (moral sense) 114, 115, 130, 131, 155, 156, 187, 284, 329, 370, 422, 424, 600, 633, 668, 688, 716, 717 (lásd még → **morális érzék**)
 ~ **érzékenység** (moral sensitivity) 131, 134, 284, 329, 370, 371, 420, 423, 424, 426, 680, 599, 716 (lásd még → **morális érzékenység**)
 ~ **kockázat** (moral hazard) 179, 180, 223, 310, 312 (lásd még → **információs aszimmetria, harmadik fél fizet probléma, third party payment problem, jó vs. rossz megkülönböztethetősége**)
 ~ **parancsolat** 106, 108, 326, 364, 620 (lásd még → **arany szabály, reciprocitás elve**)
 ~ **rombolás** 117, 189, 190, 210, 348, 513, 613, 622, 723 (lásd még → **közrossz**)
 ~ **veszély** (vs. kockázat) 46, 65, 234, 328
- erő mítosza** 265–267
- erőegyensúly** (hatalmi) 93, 94, 138, 293, 577, 597 (lásd még → **status quo**)
- erőfölény** 44, 114, 116, 119, 126, 223, 282, 291, 299, 300, 309, 531
 ~ **el való visszaélés** 44, 114, 116, 119, 223, 282, 299, 531
- erős állam vs. hatékony állam** 265–267, 478
- erőszakszervezet** 52, 76, 405, 461, 538, 542
- erőszaktevés** 92, 132,
- erőszaktól való mentesség, védelem és biztonság** 295, 684
- erőviszonyok** 292, 414, 577, 596
- Erzsébet II., királynő** 226
- esélyegyenlőség** 486, 503, 510, 525
 formálisan deklarált ~ 486, 503
- esélyek, lehetőségek jogok formális deklarálása** (vs. tisztességesen egyenlő jogok, esélyek és lehetőségek) 28, 33, 69, 138, 175, 190, 191, 264, 287, 288, 293, 298, 300, 301, 304, 338, 341, 346, 350–352, 359, 455, 487–492, 502–505, 567, 584, 629, 687, 690, 692, 695, 713, 726
- esélykiegyenlítő rendszerek és mechanizmusok** 25, 149, 191, 202, 510
- eshetőségek és véletlenek** (contingencies & chances) 327–330, 334, 340, 344, 345, 348–355, 374, 459, 485, 557, 641, 645 (lásd még → **szerencse, balszerencse**)
- Esping-Andersen, Gosta** 347
- eszközspecifitás** 310
- etatista fundamentalizmus** 127, 128, 301, 306, 320, 322,
 ~ **vs. piaci fundamentalizmus** 127, 301, 306, 320, 322,
- etnikai hovatartozás** 71, 160, 296, 440, 455, 586, 619, 711, 712, 714

Evangelii Gaudium 59

ex-ante azonos jogosultságok, váromán-
nyok 657, 663, 664, 670–674 (lásd
még → **társadalmi biztosítások, köz-**
célú társadalmi kockázatkezelés)

ex-ante vs. ex-post nézőpontok 516,
648, 650–652, 657, 663, 664, 670–
674 (lásd még → **longitudinális fo-**
lyamatok és nézőpont vs. kereszt-
metszeti képek, generációk közötti
szolidaritás)

Excelgate 210–213 (lásd még
→ **Reinhart–Rogoff-tétel és megdó-**
lése, austeritáspolitikai dogmák és
és dzhihadizmus)

exkluzív vs. inkluzív 159, 160

ex-post megállapítható eltérő szükség-
letalapú igénybevételek 516, 648,
652, 657, 664, 670–673 (lásd még →
társadalmi biztosítások, közcélú
társadalmi kockázatkezelés)

externáliák (negatív és pozitív) 310

'Extreme Wealth is Not Merited' 237

extrém egyenlőtlenségek 15, 39, 48, 65,
66, 127, 182, 188, 195, 199, 210, 212,
218–224, 232–234, 282, 291–293,
297, 299, 328, 35, 340, 345, 362, 436,
488, 497, 506, 571, 630, 688, 702

extrém súlyos fogyatékkal élők
202, 358, 563, 632, 709

'Ez a gazdaság öli!' 40, 48, 59 (lásd még
→ **Ferenc pápa**)

É

éhbér (starvation wage) 111, 119, 122, 692
éhezés 218, 503

gyermekkori ~ 25, 26, 32, 117, 227,
228, 249, 254, 293, 331, 346, 422,
423, 426, 567, 715

éhínségek

bangladeshi ~ 330

etiópiai ~ 330, 331

nagy bengáli ~ 330, 331

éjjeliőr állam 127, 295–300, 306, 307
(lásd még → **minimális állam, liber-**
táriánus állam)

élet nagy lottója, az 152, 340, 343, 455,
708 (lásd még → **eshetőségek és vé-**
letlenek, szerencse, balszerencse)

életcélok 87, 133, 155, 156, 169,
342–344, 635

életminőség 15, 16, 20, 26, 28–34, 58,
63, 69, 88, 187, 195, 196, 201, 217,
250, 327, 337–342, 354, 492, 553,
600, 614, 621, 622, 644, 645, 653,
676, 677, 680–682, 694, 699, 700–
709, 712, 724, 728

életpálya kilátások és életútra kiható le-
hetőségek (citizen's life prospects) 15,
29, 41, 46, 53–55, 86–89, 141, 145,
151, 165, 290, 301, 316, 317, 327,
328, 334, 339–342, 349–352, 373,
459, 460, 484, 485, 487, 490, 501,
508, 553, 558, 579, 582, 585, 586
(lásd még → **életút egyenlőtlenségei**)

élettervek 44, 51, 89, 155, 156, 158,
164, 168, 344, 373, 558, 560, 561,
570, 571, 577, 579, 580, 581, 584–
587, 595, 601, 605, 614, 619, 620,
623–628, 635, 668, 674, 678, 679,
686, 693, 694, 700, 704, 705

reális ambíciók és ~ 54, 89, 132,
179, 201, 235, 236, 242, 340–344,
348, 459, 490, 501, 524, 558–560,
584, 585, 587, 623, 624, 668, 674,
677–679, 700, 704, 705

életút egyenlőtlenségei 15, 54, 55, 87–
89, 290, 301, 302, 316, 317, 327, 328,
334, 339–342, 349–352, 373, 452,
453, 459, 460, 483–487, 493, 507,
508, 514–516, 553, 585, 598, 600,
626, 635, 637, 639, 645, 648, 653,
660–662, 668, 677, 731, 732

életútra vetített jövedelem 142, 342,
694 (lásd még → **diplomások élet-**
útra vetített jövedelme)

'életünk félremérése' 196, 204 (lásd
még → **'Mismeasuring Our Life',**
Sarkozy-jelentés, GDP, GDP-alapú
mutatók)

életvitel 15, 27, 30, 32, 36, 118, 227,
231, 335–337, 571, 574, 625, 638,
708, 709

egészségkárosodáshoz vezető ~ 30,
36, 335–337, 638

szabad emberhez méltó ~ 15, 27,
32, 118, 227, 231, 708, 709

szégyenmentes ~ 15, 27, 32, 118,
227, 231, 571, 574, 625

társadalmilag elvárt ~ 32, 231, 571, 574, 625, 708, 709

érdemesség (deservingness) 87, 156, 160, 164, 174, 243, 251, 329, 359–370, 605, 637, 705, 706 (lásd → **'mindenki annyit ér amennyije van', morális érdemesség**)

érdemtelenesség (undeservingness) 82, 91, 161, 171, 224, 233, 362, 364, 564, 634 (lásd még → **morális érdemtelenesség**)

Értekezés a polgári kormányzat igaz eredetéről (Locke) 294, 521

Értekezés az emberi természetről (Hume) 120, 271

értékesség (moral worthiness) 166, 230, 363–365, 371, 372, 442, 534, 543, 581, 587, 593, 605, 609, 686, 705, 706, 711, 714, 717, 718 (lásd még → **morális értékesség, 'mindenki annyit ér amennyije van'**)

értékességtudat (saját személyünké) 230

értéktétel 158, 179, 205–207, 258, 360, 423, 425, 427

értékpapírosítás (securitization) 123, 223, 224

értékválasztások 46, 47, 536

értelmes munka lehetősége 15, 142, 191, 228, 511–513, 574, 581, 640, 661, 674, 687, 692, 695 (lásd még → **közmunka, tisztességtelen, szabad emberhez nem méltó közmunka**)

érvényes érvelés és indokolás követelményei és normái 412, (lásd még → **nyilvános indoklás, közügyekben folytatott nyilvános közcélú érvelés**)

érvekkel való alátámasztottság követelménye 406, 417–419 (lásd még → **nyilvános indoklás, közügyekben folytatott nyilvános közcélú érvelés**)

érzelmi
~ fejlődés 54, 685
~ intelligencia (EQ) 329

ésszerűség és tisztességesség (rational & reasonable) 579, 608 (lásd még → **jó mint helyes és tisztességes prioritása a jó mint racionális felett, priority of the right over the good**)

ésszerű előny (rational advantage) 100, 101, 111 (lásd még → **rational advantage, kölcsönös előnyök elve**)

Észak–Dél polgárháború 278, 443

F

fact of

~ **oppression, the** 98, 364, 438, 593 (lásd még → **elnyomás ténye**)

~ **reasonable disagreement, the** 257, 438–441, 643 (lásd még → **méltánylandó véleménykülönbség ténye**)

~ **reasonable pluralism, the** 81, 98, 438, 593 (lásd → **méltánylandó pluralizmus ténye**)

fair

~ **equality of opportunities** 494, 525 (lásd még → **tisztességesen egyenlő társadalmi esélyek és lehetőségek**)

~ **share of taxes** (vertical equity) (lásd → **tisztességes közteherviselés**)

~ **value of political liberties** (lásd → **alapvető szabadságjogok és jogok tisztességesen egyenlő értéke**)

fajelméletek 138, 158

faji szegregáció 398

fajok felsőbbrendűsége 135, 158, 607

fanatikusok 428, 608

fasiszta, fasizmus 266, 505

fáraó 170, 196

~ **piramisa** 170, 196,

Federalist Papers 503 (lásd még → **Madison**)

fejlett országok 10, 20, 31, 32, 36, 58, 65–67, 70, 133, 146, 147, 196, 211, 212, 238, 293, 332, 335, 354, 362, 376, 379, 384, 386, 390, 394, 395, 399, 400, 413, 492, 560, 568, 583, 584, 681, 682, 736 (lásd még → **gazdag országok**)

felháborodás (morális) 130, 131, 134, 199, 285, 329, 371, 680, 685, 716, 717

felosztó-kirovó nyugdíjrendszer 153, 154, 514 (lásd még → **társadalmi nyugdíjbiztosítás**)

felsőbbrendű 54, 86, 123, 133–136, 160, 378, 433, 607, 680, 715

~ **vs. alacsonyabb rendű, alsóbb rendű** (népcsoport, kaszt, személy) 54, 86, 135, 136, 160, 378, 433, 607, 680, 715

- felsőbbrendűség** (érzés) 54, 123, 136, 160, 433, 680, 715 (lásd még → **primitív szegyen, kisebbrendűségi** érzés másokra való kivetítése, **undor, kirekesztő magatartás**)
- felsőoktatás** 38, 40, 46, 121, 129, 146, 149, 238, 301, 302, 317, 320, 341, 349, 498, 500, 501, 548, 557, 575, 580, 603, 623, 644, 658, 665, 723
~**hoz való hozzáférés** 46, 121, 146, 317, 341, 510, 559
- feltétel nélküli alapjövedelem** 35, 502, 511, 709, 722 (lásd még → **társadalmi létezéshez szükséges minimum, principle of restricted utility**)
- felvilágosodás kora** 80, 185, 503, 535
- fenntarthatóság** 42, 69, 74, 178, 201, 374, 513, 555, 564, 592, 596, 603, 610, 615, 636, 672, 719
- Ferenc pápa** 19, 20, 40, 48, 59, 194, 333
- fertile functionings vs. corrosive disadvantages** 694–696 (lásd még → **capability, capabilities, social disadvantages**)
- fertőzéstől való félelem** 54, 422 (lásd még → **primitív szegyen és kivetítése, kompenzálása, undor, felsőbbrendűségi érzés, kirekesztő magatartás**)
- fékek és ellensúlyok** (checks & balances) 124, 146, 263, 265, 267, 280, 414, 478–481, 522, 613, 629, 674, 713
- félelem** (érzés) 28, 71, 72, 73, 125, 175, 254, 422, 425, 451, 480, 505, 510, 685, 716, 717, 723
- félelem politikája** (politics of fear) 71–73, 451 (lásd még → **‘nincs alternatíva’, remény hatalma**)
- félelelemtől való mentesség** (Freedom from Fear) 56, 175, 504, 505 (lásd még → **Four Freedoms Speech, Freedom from Want, Freedom of Religion & Worship, Freedom of Speech, Roosevelt**)
- félművelt** (politikusok és közszereplők) 125
- félrevezető** (állítás, érvelés, propaganda) 69, 120, 121, 122, 148, 154, 321, 329, 344, 456, 517, 520, 564, 624, 713
- Fioramonti, Lorenzo** 195, 198, 203, 205, 207
- fiskális politika** 19–21, 38, 39, 55–58, 146, 147, 171, 178, 179, 194–199, 208–211, 215–217, 221, 227, 239, 506, 657, 665, 666, 673
- Five Giant Evil: squalor, ignorance, want, idleness, disease** 347, 352, 726 (lásd még → **öt hatalmas gonosz, Beveridge**)
- fizetőképes kereslet** 39, 40, 216, 219, 220 (lásd még → **vásárlóerő, polgárok vásárlóerejének megőrzése**)
- fizetőképesség** 122, 383
~**től független hozzáférés és igénybevétel** 122, 512, 514, 515, 520, 566, 646, 647, 673
~**től függő hozzáférés és igénybevétel** 122, 388
hálapénz ~ 122, 566
- fizikai kényszer** 101
- fizikai, testi és lelki integritás** (bodily integrity) 102, 203, 278, 295, 427, 472, 496, 497, 580, 581, 627, 677, 684, 687, 711, 715, 716 (lásd még → **tíz központi capability**)
- fogyatékoság** (disability) 25, 28, 71, 187, 375, 508
egoisták súlyos ~a 370, 716
~**vs. társadalmi hátrány** 202, 228, 289, 330, 331, 358, 510, 562, 563, 581, 625, 630, 632, 633, 706, 709, 710 (lásd még → **disability vs. hendikep**)
- fogyasztással arányos adók** ~ 38, 214, 518, 519
- fogyasztói kosár** 518, 519
- fogyasztók** 225, 389
- folyamatokba beépített háttérigazságsági mechanizmusok** 188, 191, 299, 587
- fordított erőssorrend szerinti játékosborzási szabályok** 290, 291, 297,
- formálisan deklarált esélyegyenlőség, lehetőségek és jogok** (vs. tisztességesen egyenlő esélyek, lehetőségek és jogok) 28, 33, 69, 138, 175, 190, 191, 264, 287, 288, 293, 298, 300, 301, 304, 338, 341, 346, 350–352, 359, 455, 487–492, 502–505, 567, 584, 629, 687, 690, 692, 695, 713, 726
- Foroohar, Rana** 218, 219
- forráskivonás** (az alapintézményekből) 14, 38, 116, 182, 184, 195, 209–215,

217, 220, 221, 238, 564, 565, 616,
702, 703, 723 (lásd még
→ **austerity-programok, kiadás-
csökkentés, megszorító intézkedé-
sek, Economics of the 1%**)
Four Freedoms Speech 56, 73, 303,
502–505 (lásd még → **négy szabad-
ság beszéd, Freedom from Fear,
Freedom from Want, Freedom of
Religion & Worship, Freedom of
Speech, Roosevelt**)
**főállású munkavégzés melletti sze-
génység** 25, 26, 32, 33, 101, 118,
122, 143, 172, 191, 227, 228, 336,
511, 573, 704 (lásd még → **szegény-
ség, bérlopás, munkavállalói sze-
génységbe kényszerítő bérek**)
Franklin, Benjamin 73, 124, 175, 232,
266, 503, 504, 692
free at the point of use (egészségügyi
ellátás, oktatás) 515, 589, 646, 647,
650, 673 (lásd → **az igénybevételkor
fizetésmentes, járulék**)
free public reason (lásd → **public
reason**)
Freedom
~ **from Fear** 56, 504, 505 (lásd
→ **félelemtől való mentesség**)
~ **from Want** 56, 504, 505 (lásd
→ **nélkülözéstől való mentesség**);
~ **of Association** (lásd → **társulás,
egyesülés szabadsága**)
~ **of Assembly** (lásd → **gyülekezés
szabadsága**)
~ **of Contracts** (lásd → **szerződések
szabadsága**)
~ **of the Press** (lásd → **sajtó-
szabadság**);
~ **of Religion & Worship** (lásd
→ **vallásszabadság, szabad
vallásgyakorlás**);
~ **of Speech** (lásd → **szólásszabadság**);
~ **of Thought & Expression** (lásd →
**gondolkodás szabadsága, gondo-
latok kifejezésének és kifejezés-
módjának a szabadsága**)
freedom of choice vs. illusion of choice
72, 383, 387, 389 (lásd még
→ **választás szabadsága
vs. választás illúziója**)

Freeland, Chrystia 232
Freeman, Samuel 156, 417, 467, 561,
599, 600, 601, 622
Friedman, Gerald 397
functionings vs. capabilities (éhezők
vs. fogyókúrázók) 690, 694, 695
**futureless, jobless, rootless, ruthless,
voiceless growth** 200, 699
(lásd még → **ötféle káros gazdasági
növekedési modell**)
függőség, függőségi viszony
aszimmetrikus ~ 709, 710
szociális kalkulustól való ~ 192,
268, 413 (lásd még → **GDP-alapú
mutatók, GDP fetisizálása**)

G

Galeazzi, Giacomo 48
Gandhi, Gopalkrishna 107
Gates, Bill 241
gazdag országok 31–35, 58, 66, 67, 70,
133, 148, 211, 218, 232, 238, 246,
274, 332, 333, 362, 492, 501, 551,
681, 701, 724, 736 (lásd még → **fej-
lett és közepesen fejlett országok**)
gazdagok 26, 27, 31–40, 58, 66, 70, 87,
88, 99, 133, 211–214, 218, 221, 222,
234, 492, 518–520, 567
~ **adóterheinek csökkentése** 38,
211–214, 218, 234, 518 (adócsök-
kentés, adókedvezmények) (lásd
még → **austerity-programok,
austerity dzsihadizmus, gazdagok
adócsökkentése, jóléti kiadások
csökkentése, leszivárgási elmélet,
Economics of the 1%, Reinhart–
Rogoff-tétel és megdőlése,
Excelgate**)
~ **gazdagodása** (a középosztály
és a szegények kárára) 27, 58, 70,
99, 221, 222, 492, 213, 214, 218–
221, 229, 237, 238, 325, 385, 491,
492, 497, 518–520, 567, 574, 629,
633, 688, 699, 703, 704, 724 (lásd
még → **szegények elszegényítése,
középosztály lecsúszása**)
~ **szociális segélyezése** 519, 520
**gazdagság 'felszivárgása' vs. a jólét
'leszivárgása'** 59, 67, 218–221, 238,

- 497, 505, 506, (lásd még → **leszivárgási elmélet, supply-side economics, Economics of the 1%**)
- gazdaság teherviselőképesége** 19, 21, 22, 141, 170, 225, 227–231, 383, 413, 490, 514, 518, 520, 565, 568, 589, 645
- gazdasági erőfölény** 119, 282, 299, 309
- gazdasági növekedés** 19, 36, 39, 58, 178, 182, 184, 194, 196–203, 209–212, 217, 229, 413, 491, 500
- gazdasági-politikai hatalom koncentrációja** 188, 291, 296, 298–300, 328, 488, 497, 629
- gazdasági válság** 28, 38, 119, 153, 165, 212, 215, 223, 238, 340, 353, 513, 516, 575, 640
- gazdasági versenyképesség** 55, 137, 182, 209, 342, 348 (lásd → **versenyképesség, üzleti ~**)
- gazdaságpolitika** (pénzközpontú vs. emberközpontú) 20, 27, 57–59, 65, 66, 194, 197–200, 213, 216, 218–221, 301, 302, 325, 506, 526, 700, 703
- gátlatlan** 370, 403, 712, 715–717
- ~ **önérdekérvényesítő egoista** 156, 300, 451, 633,
- GDP**
- ~ **-alapú makrogazdasági mutatók** 19, 38, 58, 146, 216, 268, 413, 506
- ~ **-arányos államadósság** 57, 178, 184, 197, 210–215, 223, 227 (lásd még → **államadósság**)
- ~ **-arányos deficit** (hiány) 197, 215–217, 223, 227, 239, 703
- ~ **-arányos egészségügyi kiadások, ráfordítások** 390, 391, 393, 396
- átlagos vagy aggregát** ~ 20, 36, 332, 584, 616, 702
- ~ **fetiszálása** 20, 57, 209, 700, 702
- ~ **-növekedés** 19, 20, 57, 178, 194–198, 202, 209, 217, 413, 492, 676, 688, 699, 702 (lásd → **gazdasági növekedés, ötféle káros növekedési modell**)
- ~ **társadalmon belüli megoszlása és megoszlásának egyenlőtlenségei** 35, 36, 198, 332, 688
- generációk közötti szolidaritás** 47, 148, 154, 660, 661, 715, 719, 724, 725 (lásd még → **hosszmetszeti (longitudinális) folyamatok és nézőpont vs. keresztmetszeti képek, generációk közötti szolidaritás, ex-ante nézőpont vs. ex-post nézőpont**)
- generációs időtáv** (középtáv) 269
- generációváltási időtáv** (hosszútáv) 47, 144, 145, 653
- generációkon át tartó** 183, 373, 448, 498
- genetikai adottság, meghatározottság** (v. tényezők) 16, 17, 30, 36, 37, 281, 284, 315, 333–335, 638
- Gerő Ernő** 564 (lásd még → **'nem termelő ágazatok', Rákosi-korszak**)
- gerrymandering** 712 (lásd még → **választási csalás, electoral fraud, voter fraud, voter suppression**)
- Gettysburgi beszéd** (Lincoln, 1863) 262, 733
- Geyman, John** 386
- Gintis, Herbert** 285, 315
- Giordano Bruno** 80,
- globális despotizmus** 255 (lásd még → **világkormány, kozmopolitizmus**)
- globális igazságosság** (global justice) 245–249, 253–257, 407, 562, 723–725
- 'Godot-ra várva'** (Beckett) 197, 232
- Goethe, Johann Wolfgang von** 452
- Golden Rule, The** 105 (lásd → **arany-szabály**)
- gondolatok**
- ~ **kifejezésének szabadsága** 86, 414, 451, 496, 504, 545, 549, 578, 627, 685, 686, 708, 710
- ~ **kifejezőmódjának a szabadsága** 451, 578, 708
- gondolkodás szabadsága** 81, 710
- gondolkodási hiba** 83, 120, 123, 149, 183, 271, 273, 439
- gonosz**
- ~ **hatalom, rezsím** 66, 90, 186, 264, 442, 443, 614
- ~ **személy** (v. cselekedet) 107, 126, 131, 132, 156, 159, 190, 260, 347, 352, 403, 435, 726
- gonoszság** 65, 435, 442, 451, 475
- good & rational vs. right & reasonable** 105, 111–119, 455, 599 (lásd még → **jó, mint helyes és tisztességes vs. jó, mint racionális**)

goodness as rationality (jóság mint racionalitás) 600, 601, 619, 621
government failures (lásd → **kormányzati kudarcok**, **piaci kudarcok**)
government of the people, by the people, for the people 262, 733 (lásd még → **Lincoln**, **gettysburgi beszéd**, **We the People**)
greed 123 (lásd → **kapzsiság** és **mohóság**, **a hét főbűn**)
'Greed is Good' 123

Gy

gyakorlati ész (practical reason) 420, 421, 444, 684, 685, 687
gyermekéhezés 25, 26, 32, 70, 71, 117, 227, 228, 249, 254, 293, 346, 422, 423, 426, 567, 715
 ~ **nem mennyiségi**, **hanem minőségi** (**morális**) **probléma** 25,
 ~ **mint probléma tagadása** 346, 715
gyermekkori szegénység 25, 26, 32, 33, 70, 71, 117, 227, 228, 249, 254, 293, 321, 331, 346, 422–426, 567, 623, 658
gyermekközpontú vs. tanterv központosított oktatás 716, 723
gyökértelen növekedés (rootless growth) 200, 325, 699 (lásd még → **ötféle káros gazdasági növekedési modell**)
győzelem bármi áron 612, 719, 720 (lásd még → **ellenségképzés**, **háborús hangulat gerjesztés**, **társadalmi közrossz**)
gyülekezés szabadsága (Freedom of Assembly) 414, 627, 674, 686, 708
gyűlölet 425, 607, 680, 723
gyűlöletes 108, 607
gyűlöletkeltés 189

H

Hadith 108 (lásd még → **arany szabály**, **reciprocitás elve**)
hajléktalanok 25, 55, 59, 117, 121, 223, 249, 361, 418, 583, 695, 696, 713
 ~ **dehumanizálása** 117, 189
 ~ **kriminalizálása** 715

hajléktalanság 32, 217, 218, 227, 228, 254, 293, 331, 361, 567
hallgatolagos belenyugvás (v. tudomásulvétel) 13, 120, 181, 452, 523, 551
Hamilton, Alexander 503
hamis
 ~ **biztonságérzet** 152
 ~ **felhatalmazottság érzés** 171, 236,
 ~ **illúziók** 375, 376, 384, 387, 389, 401
 ~ **mítoszok** 71–73
 ~ **sebezhetetlenség érzés** 33, 152
 ~ **sérthetetlenség érzés** 289, 646, 662, 704
 ~ **törésvonalak** 67, 190, 428, 643
Hanauer, Nick 133,
harag 130, 188, 292, 324, 425, 680, 685, 716, 717
harácsolás 370–372, 717
Hare, Robert 176, 236,
harmadik fél fizet probléma (third party payment problem) 310, 388 (lásd még → **erkölcsi kockázat**, **moral hazard**)
hasznok privatizációja – **terhek szocializációja** 225 (lásd még → **járadék-hajhászat**, **versenyképtelen költségek ráterítése a társadalomra**)
hasznossági (utility) funkció 113, 220, 309, 491, 511, 526, 563, 564, 566, 590, 591, 616, 676, 688
 ~ **maximálása** (v. **optimalizációja**) 139, 156, 178, 281, 616, 659, 688, 704
haszonelvű (utilitárius) igazságossági koncepciók 74, 76, 129, 167, 177, 178, 204, 205, 491, 509, 525, 526, 564, 566–570, 590, 591, 610, 616, 625, 634, 659, 676, 688, 721
haszonköltség áldozat (opportunity cost) 463
hatalmi arrogancia 42
hatalmi ágak
 ~ **elkülönítése** 262, 414, 674
 ~ **függetlensége** 262, 414, 713
 ~ **közi hatalommegosztás** 414, 522
hatalmi erőegyensúly 93, 94, 138, 293, 577, 597 (lásd még → **status quo**)
hatalom
 ~ **bitorlása** 469, 479, 551

- ~ **brókerkedés** 275,
 ~ **éhség** 131, 159, 446, 451, 569, 712
 ~ **gyakorlása 'a jog határain túl'**
 479 (lásd még → **zsarnokság**)
 ~ **koncentráció** 188, 291, 296, 298–300, 328, 488, 497, 629
 ~ **mal való visszaélés** 114, 126, 223, 280–282, 463, 469, 531, 712, 717
 ~ **megosztás** (fékek és ellensúlyok) 124, 146, 263, 265, 267, 280, 414, 478–481, 522, 613, 629, 674, 713
hatékony állam vs. erős állam 138, 265–267, 478, 482 (lásd még → **hatékony és az erő mítosza**)
hatékony (ált.) 41, 46, 118, 122, 136–138, 194, 208, 209, 221, 265, 266, 308, 311, 320, 321, 341, 348, 372, 378, 401, 478, 482
allokációs ~ (v. elosztási ~) 46, 113, 125, 136, 306–308, 320, 341, 372, 378, 401
 ~ **és az erő mítosza** 138, 264–267, 478, 782 (lásd még → **hatékony állam vs. erős állam**)
költség ~ 194, 204–209, 209, 244, 378, 401
makro-allokációs ~ 118, 122, 136–138, 200–204, 208, 217, 308, 311, 320, 321, 341, 348, 372, 378, 401,
minőség, mint mikroszintű működési ~ (egyik formája) 46, 217, 341, 348, 401,
technikai, működési hatékonyság ~ 41, 46, 122, 136, 217, 243, 244, 311, 378, 401
Havel, Vaclav 303,
haveri kapitalizmus 223, 230, 462, 717 (lásd még → **crony capitalism, 'nemzeti burzsoázia'**)
hálapénz 122, 252, 566
 ~ **fizetőképességtől függő hozzáférés és igénybevétel (vs. szükségletalapú igénybevétel)** 122, 252, 566
hátrányos helyzet 32–35, 54, 55, 89, 121, 122, 138, 160, 213, 228, 281, 289, 296, 375, 383, 401 (lásd még → **társadalmi hátrány**)
háttérigazságosság (background justice) 52, 53, 98, 109, 140, 173, 183, 188, 191, 235, 241–252, 258, 268, 270, 275, 285–293, 297, 299–301, 304–306, 320, 321, 327, 329–331, 339–345, 359, 362, 369, 398–404,
háttérintézmények (background institutions) 45–48, 53–58, 70, 95, 109, 146, 173, 188, 191, 195, 241–246, 248, 250, 268–270, 275, 288, 290–293, 301–305, 327, 331, 340, 344, 345, 348, 349, 357–360, 362, 363, 369, 374 (lásd → **elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű háttérintézmények**)
háttérkultúra (background culture) 95, 96, 242–245, 250, 288
háztartáson belüli erőszak 717
HBCs-kéziköny 541
Health Gap, The 60, 87, 349
Heckman, James 422
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 451
helyettesítő üzleti egészségbiztosítás 376, 384–403 (lásd még → **magán-célú üzleti egészségi kockázatkezelés vs. közcélú társadalmi kockázatkezelés**)
 ~ **vs. kiegészítő üzleti egészség-biztosítás** 175, 176, 376, 384–403
hendikep (handicap) 289, 330, 331 (lásd még → **társadalmi hátrány**)
 ~ **vs. disability** 289, 330, 331 (lásd → **társadalmi hátrány vs. fogyatékoság vs.**)
Henrik, VIII., király 468
Herndon, Thomas 212 (lásd még → **Excelgate, Reinhart–Rogoff-tétel és megoldése, austeritá dzsihadizmus és dzsihadisták**)
hét főbűn (hét halálos bűn) 123, 530 (lásd még → **kapzsiság és mohóság, 'jóra való restség'**)
hétköznapi, közönséges aljasságok (ordinary vices) 446
hiánycélok, hiány (deficit) csökkentés (költségvetési) 57, 197, 215–217, 223, 239, 563, 703 (lásd még → **austerity-programok, megszorító intézkedések**)
hiedelem (belief) 33, 136
Hillel Rabbi 108 (lásd még → **arany-szabály, reciprocitás elve**)

Himmelstein, David 333, 353, 385, 386, 390–395

hipokrita 277, 715 (lásd még
→ álszent, képmutató)

hipotetikus, nonhistorikus társadalmi folyamat szemléletű társadalmi szerződéselmélet 114, 294, 295, 303–305, 453, 454, 528, 531, 543

Hippói Szent Ágoston 482, 534

historikus, történelmi folyamatszemplétű társadalmi szerződéselméletek 294–297, 303–305, 454 (lásd még
→ nonhistorikus társadalmi

folyamatszemplétű ~)

hivatástudattal való visszaélés 101

hitehagyás (aposztázia) 549
(lásd még → eretnokség)

hiteles, hitelesség 122, 153, 164, 167, 168, 169, 173, 174, 184, 191, 198, 213, 248, 254, 257, 312, 314, 374, 515, 538

hiteltelen, hiteltelenség 185, 249, 257, 334, 579

Hitler, Adolf 212, 265

HMOs 355 (lásd még → **managed care**,
ellátásszervezés, betegútszervezés,
üzleti egészségbiztosítás, magáncélú
üzleti egészségi kockázatkezelés vs.
köz célú társadalmi kockázatkezelés)

Hobbes, Thomas 99, 125, 294,

Hochfeld, Wesley Newcomb 493

Hodgson, Geoffrey 218

homo economicus 112, 113, 123, 126, 139, 156, 281, 282, 307, 315, 318, 704 (lásd még → **racióális egoista**,
antiszociális, szociopata)

homo politicus 139

homogén betegsékcsoportok szerinti finanszírozás (HBCs) 541

horizontal equity 520–522 (lásd még
→ **equity**, **vertical equity**, **azonos hozzáférés**)

hosszmetszeti (longitudinális) folyamatok és nézőpont vs. keresztmetszeti képek 148–150, 468, 533, 574, 646, 660 (lásd még → **generációk közötti szolidaritás**, **ex-ante nézőpont vs. ex-post nézőpont**)

'How Common Sense Is Nonsense?' 339

'How Politics Makes Us Sick? Neoliberal Epidemics' 39 (lásd még
→ **Schrecker, Mirowski**)

hozzáférés, hozzáférhetőség

azonos (egyenlő) ~ 145, 150, 174, 386, 515, 566, 601, 647, 655, 670, 673, 722

azonos (egyenlő) esélyű ~ 120, 121, 510–516, 520, 635, 679

azonos szükségletűek azonos ~ 510–516, 642, 646, 650, 655, 665, 672, 673

Hugo, Victor 298

human development 53, 199–201, 325, 560, 583, 584, 675–678, 684, 699–701, 717, 725 (lásd még
→ **emberi fejlődés**, **capabilities**)
~ **approach** 53, 200, 201, 560, 584, 675, 676, 684 (lásd még
→ **capability megközelítés**)

Human Development Index (HDI) 53, 200, 560, 583, 676, 678, 699 (lásd még → **UNDP**)

Human Development Program 53, 199, 325, 676, 678 (lásd még → **UNDP**)

Human Development Report 199–201, 325, 560, 583, 584, 676 (lásd még → **UNDP**)

human dignity (lásd → **emberi méltóság**)

humanitárius okok 175, 234, 246, 335, 361, 630, 724

Humboldt, Wilhelm von 103, 104

Hume, David 120, 124, 126, 271

hypothecated tax (címkézett adó) 657, 658 (lásd még → **járulék**,
earmarked tax)

I

ideal of citizenship 544 (lásd még
→ **polgári ideál**)

identitás 161, 164–169, 254, 303

~**politika** 161

morális ~ 164–169

politikai vs. nem politikai ~ 164–169

ideologikus kijelentések, indokolások 126, 211, 217, 218, 322

igazmondás 419, 477, 543, 608 (lásd még
→ **polgári erények**, **polgári értékek**)

igazságos háború 611

igazságosságérzet képessége (capacity for a sense of justice) 114, 130–133, 155–159, 181, 187, 288, 329, 370, 405, 419–427, 546, 577, 578, 599, 600, 608, 612, 626, 627, 633, 634, 661, 680, 682, 716–719, 731, 732 (lásd még → **(két velünk született erkölcsi képesség, morális érzék)**)

igazságosság

allokációs (elosztási) ~ 485, 486, 563–570, 583, 634, 636

disztributív ~ 99, 106, 109, 110, 243, 305, 355, 363, 371–373, 456, 476, 485–490, 494, 497, 498, 541, 542, 556, 558–563, 569, 570, 616, 629, 636, 637, 721, 731

allokációs vs. disztributív ~ 286, 485, 486, 563, 569, 570, 636

procedurális (eljárási) ~ 29, 44, 48, 75, 257, 267, 270, 287, 305, 357, 440, 482, 531, 532, 538, 543, 554, 555, 611

tartalmi ~ 257, 267, 324, 440, 528, 532, 543, 554

tiszta procedurális ~ 287, 304, 305, 357, 362, 570, 637, 669, 732, 733 (pure procedural justice)

tiszta procedurális háttér ~ 299, 634, 637 (pure procedural background justice)

igazságosság – hatékonyság átváltási viszony (trade-off) 500–502, 691, 719 (lásd még → **equity–efficiency trade-off mítosza**)

igazságosság szintjei: globális, társadalmi, lokális 244 – 251, 445, 512, 723

igénybevételkor fizetésmentes (free at the point of use) 210, 515, 516, 589, 650

ignorance 347, 352, 726 (lásd még → **tudatlanság, Five Giant Evil, Beveridge**)

illiberális rezsimek 138, 265, 266, 690 (lásd még → **kicsinyes, korlátolt, szűklátókörű, szolgalelkű, szabad emberhez nem méltó**)

illusion of choice vs. freedom of choice (választás illúziója vs. választás szabadsága) 72, 383, 387, 389

IMF 211, 212, 379

impartiality (lásd → **pártatlanság, részrehajlás-nélküliség**)

imperfekt procedurális igazságosság (lásd → **procedurális igazságosság**)

imprisonment rate (bebörtönzési ráta) 31, 36, 332 (lásd még → **egyenlőtlen társadalmak nagyobb 'büntető hajlama' és magasabb bebörtönzési rátája, punitive tendencies**)

in kind benefits (lásd → **természetbeni juttatások**)

inadekvát állami beavatkozás 128, 130, 320, 322

inalienable rights & liberties (lásd → **elidegeníthetetlen jogok**)

incentive effects (lásd → **ösztönző hatások**)

incommensurability (összemérhetetlenség) 18, 22, 622, 677, 679, 689, 691, 700, 708, 719 (lásd még → **capabily és az elsődleges prioritású társadalmi javak összemérhetetlensége, összevonhatatlansága, redukálhatatlansága, át nem válthatósága és pluralitása**)

indefeasible rights & liberties (lásd → **elvitathatlan jogok, elidegeníthetetlen jogok**)

inequality (egyenlőtlenség) 88, 182, 225, 676

infantilizált és alattvalóvá tett polgárok 167, 168 (lásd még → **autoriter illiberális rezsimek**)

infláció 153, 154, 202, 227, 390, 514

informatikai, műszaki, természettudományos képzések aránytalan, eltúlzott erőltetése 681, 685, 716 (lásd még → **'Education for Democracy' vs. 'Education for Profit'**)

információ 182, 258, 296, 308–312, 315–319, 321, 324

~ **feldolgozás hibái** (information processing problem) 312, 315, 318, 319

~ **hiánya** 258, 296, 308, 312, 315–318, 321, 324

~ **minősége** 311, 312, 315, 318

~ **aszimmetria** 113, 114, 179, 296, 308, 309–312, 315, 318 (lásd

- még→ **erkölcsi kockázat, morál hazard, jó vs. rossz megkülönböztethetősége, harmadik fél fizet probléma)**
- informált**
 ~ és kompetens módon történő ítélet- és véleményalkotás 182, 202, 296
 ~ közmegegyezés 180, 181, 185, 202, 252, 261
 ~ részvétel a közpolitikai folyamatokban 117, 200, 264, 579, 739 (lásd még → **velünk született két erkölcsi képességünk informált és kompetens módon történő gyakorlása**)
 ~ tájékozott beleegyezés 182, 202
- information processing capacity** (lásd → **információfeldolgozás hibái**)
- 'Information, Risk, Uncertainty & the Role of the State'** (Barr) 128
- inkvizíció** 80, 83, 91, 92, 162, 435, 555
- instabilitás** 471, 472, 597
- integritás** (testi és lelki) 278, 496, 581, 677, 684, 687, 716
 ~hoz, személyes biztonsághoz való alapvető jog 102, 278, 295, 427, 472, 497, 580, 581, 627, 711
- International Covenant on Civil and Political Rights** (v. ICCPR) 505
- International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights** (vagy ICESR) 505
- interpretációs, ítélkezési szakasz** (judiciary stage) 95, 251, 262, 264, 276, 280, 548, 642 (lásd még→ **jogalkalmazási szakasz, alkotmányozó szakasz, törvényhozási szakasz**)
- intoleráns** 186
- intuíció, intuitivitás** 97, 99, 288
- 'invisible hand'** (láthatatlan kéz) 54, 119, 125–127, 307 (lásd még → **láthatató kéz, piaci kudarcok**)
- IQ & EQ** 136
- irányított betegellátás, betegútszervezés, ellátásszervezés (managed care)** 355, 382, 384
- írastudók árulása, Az** (Babits) 68
- irigység** (envy) 188, 189, 292, 680, 723
 ~versengő (competitive envy) 719, 720
- iskolarendszer** 121, 149, 170, 317, 349, 350, 421
- Isocrates** 109 (lásd még → **aranyszabály, reciprocitás elve**)
- Is-Ought Fallacy** (lásd még → **van-kell tévedés, No-Ought-from-Is Problem**)
- Isten** 71, 108, 113, 137, 234, 254, 323–326, 364, 443, 461, 468, 482, 504, 541, 598
 ~ akaratából uralkodó király 461
- isteni**
 ~ jog 135, 461
 ~ kiválasztottság 123
- istenkirály** (vagy istenkirályság) 170, 461 (lásd még → **fáraó**)
- ítéletalkotás és véleményalkotás korlátozottsága** (burdens of judgements) 163, 406, 423–428, 435, 438, 439, 441, 442, 445, 446, 455, 543, 547, 593, 643, 706, 734 (lásd még → **méltánylandó pluralizmus ténye, méltánylandó véleménykülönbség**)
- ítélkező (bírói) hatalom** 713 (lásd még → **jogalkalmazási, végrehajtási ítélkezési szakasz, judiciary stage, közönséges hatalom**)
- ítélőképesség** 155, 163, 257, 406, 431, 438, 439, 634, 635
- J**
- Jacobs, Didier** 222, 224, 233, 238, 239 (lásd még → **OXFAM**)
- Jakab, I., király** 552 (lásd még → **bitorlás, zsarnokság, Locke**)
- jakobinus diktatúra** 162
- javakra vonatkozó hatféle eszme** (a justice as fairness koncepcióban) 598–621
- János Pál, II., pápa** 71 (lásd még → **'Ne féljetek!'**, **félelem politikája, remény hatalma**)
- járadék** 195, 222–225, 229–235, 292, 377, 636 (lásd → **meg nem szolgáltat jövedelem**)
- járadékkihátság, járadékvadászat** (rent-seeking) 195, 222–239, 292, 377, 636 (lásd még → **haveri kapitalizmus, 'nemzeti burzsoázia'**)

- járulék** 37, 47, 58, 111, 143–145, 152–154, 170, 171, 175, 210, 214, 657, 658 (lásd még → **címkézett adó, earmarked tax, hypothecated tax**)
- járulékfedezeti nyugdíjbiztosítás** 154 (lásd még → **társadalmi nyugdíjbiztosítás, felosztó-kirovó nyugdíj-rendszer**)
- járulékfizető polgárok** 47, 58, 143–145, 152, 154, 170, 171, 210,
- játzsmaelmélet, játékelmélet** 315,
- Jefferson, Thomas** 261, 264,
- Jézus** 108, (lásd még → **aranyszabály, reciprocitás elve, Máté 7:12, Lukács 6:31 és 10:25–28, Márk 12:31 és 12:34**)
- jó mintjó mint**
 ~ **helyes és tisztességes vs. jó mint racionális** 105, 111–119, 281, 455, 599 (lásd még → **right & reasonable vs. good & rational**)
 ~ **tisztességes abszolút prioritása a jó mint racionális felett** 111, 114, 455, 599 (lásd még → **priority of the right over the good**)
- jó okok miatt**
 ~ **létrejövő összefogás** 191, 450, 595 (lásd még → **rossz okok miatt létrejövő összefogás**)
 ~ **i stabilitás** 79, 82, 125, 191, 430–432, 436, 442, 445, 450, 577, 595, 734 (lásd még → **rossz okok miatti stabilitás**)
- jó vs. rossz megkülönböztethetősége** 409 (lásd még → **információs aszimmetria, erkölcsi kockázat, moral hazard**)
- jóakarát** 49, 472
- 'Job Creator'** 218, 220, 223 (lásd még → **munkahelyteremtő, leszivárgási elmélet, Economics of the 1%**)
- jobless, futureless, rootless, ruthless, voiceless growth** 200, 699 (lásd még → **ötféle káros gazdasági növekedési modell**)
- jog előtti egyenlőség** 86, 94, 487, 489, 627, 711, 714
- jogalkalmazási, végrehajtási ítélkezési szakasz** (judiciary stage) 95, 262, 264, 509, 642 (lásd még → **alkotmányozó szakasz, törvénykezési szakasz**)
- jogalkotási, törvénykezési szakasz** (legislative stage) 259, 262–264, 267, 270, 275, 276, 280, 471, 528, 642 (lásd még → **alkotmányozó szakasz, jogalkalmazási, végrehajtási ítélkezési szakasz**)
- jogbitorló zsarnok** 469, 479, 482, 551, 552
- joggal való visszaélés vs. jogalkotással, törvényhozással való visszaélés** 280, 281, 717
- jogok, lehetőségek másoktól való megtagadása** 33, 54, 84, 91, 92, 100, 105, 128, 129, 135, 136, 145, 156, 162, 168, 186, 235, 320, 483, 509, 572, 708
- jogos követelések** (legitimate claims) 64, 84, 134, 164, 167, 168, 174, 275, 276, 288, 355–361, 363–370, 372, 509, 570, 573, 655, 662, 663, 698, 708
- jogos várományok** (legitimate expectations) 167, 168, 275, 276, 288, 355–360, 364–370, 372, 670–672, 702
- jogszabályalkotással való visszaélés** 280, 281, 717 (lásd még → **joggal való visszaélés vs. jogalkotással, törvényhozással való visszaélés**)
- jogszabályok hierarchiája** 416, 472
- jól elrendezett társadalom** (Well Ordered Society) 65, 98, 135, 166, 177–195, 202, 255, 287, 292, 327, 328, 340, 362, 405–411, 429, 430, 434, 448, 449, 463, 529, 570, 585, 586, 614, 615, 618, 636, 637, 659, 696–699, 724, 729–732, 735
 ~ **mint a legfontosabb közjó** 187–193, 615
- jólét „leszivárgása” vs. a gazdagság felszivárgása** 59, 67, 218–221, 238, 497, 505, 506 (lásd még → **leszivárgási elmélet, supply-side economics, Economics of the 1%**)
- jóléti állam** 65, 66, 128, 129, 177, 215, 302, 509, 526, 569
 ~ **állítólagos válsága** 66, 129, 215, 564, 569
 ~ **(köz)gazdaságtana** 128, 302, 526

jóléti kiadások csökkentése (forráskivonás, kiadáscsökkentés) 14, 38, 116, 184, 195, 209–215, 217, 220, 221, 238, 564, 565, 616, 702, 703, 723 (lásd → **austerity-programok, megszorító intézkedések, Economics of the 1%**)

jóra való restség mint mulasztásos bűn 341, 467, 530 (lásd még → **hét főbűn, nem cselekvés vs. cselekvés, nem döntés vs. döntés elmaradt közhaszon**)

jótegyenlőség 142, 172–176, 288, 335, 352, 361, 569, 630, 662, 714, 726

jövedelemadó (jövedelem arányos adók és járulékok) 214, 215, 517–520, 650

jövedelem átcsoportosítás a szegényektől a gazdagok felé 38, 214, 218–221, 518 (jövedelemtranszfer) (lásd még → **austerity-programok, megszorító intézkedések, Economics of the 1%, leszivárgási elmélet**)

jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek 15, 27, 30–32, 35–38, 56, 70, 87, 88, 110, 147, 293, 328, 344, 362, 373, 374, 486–495, 498, 505, 506, 511, 558–561, 585, 587, 679, 720

jövőtlen növekedés (futureless growth) 200, 325, 699 (lásd még → **ötféle káros gazdasági növekedési modell**)

justice as fairness 73, 94, 294, 680, 688

'Justice as Fairness: A Restatement' (Rawls) 50, 51, 73–75, 94, 294, 457, 460, 465, 493–495, 536, 639, 680, 688

K

Kahneman, Daniel 236, 318, 319

kalkulálhatatlan kockázat 152–154, 310–312, 316 (lásd még → **uncertainty**)

Kant, Immanuel 19, 65, 111, 255, 256

kanti-alapelv 111

kapzsiság és mohóság 54, 64, 119, 123–127, 188, 215, 223, 238, 265, 347, 446, 451, 492, 500, 680, 716

kasztrendszer, kaszt 122, 135, 136, 138, 160, 346, 347, 490, 607, 679, 686, 714, 715

katonai diktatúra 325, 376–379

Kay, John 226

'Kádár apánk' 73

káros gazdasági növekedési modellek 19, 194, 199–201, 325, 699 (lásd még → **ötféle káros gazdasági növekedési modell: jövőtlen, munkátlan, gyökértelen, könyörtelen, néma növekedés**)

kártékony és elhibázott oktatáspolitik 54, 681 (lásd még → **'Education for Democracy' vs. 'Education for Profit'**)

'keeping the options open' 318 (lásd még → **több idősíkra kiható döntések, döntések robusztussága, Rosenhead**)

kegyencek 265

kegyetlen(ség) 125, 136, 162, 272, 377, 435, 446, 554, 555

'kell érték' vs. 'van érték' 121, 122 (lásd még → **előíró, normatív vs. leíró mód, preskriptív vs. deskriptív mód, van-kell tévedés, Is-Ought Fallacy**)

Kelly, Erin 53, 561, 622, 626

Kennedy, John Fitzgerald (JFK) 138, 276

Kennedy, Robert Francis (Bobby Kennedy) 203

kereslet-kínálat 119, 216, 220 (lásd még → **Marshall-kereszt**)

keresőképtelenség 27, 28, 35, 55, 142, 170, 228, 290, 351

keresztmetszeti képek vs. hossz-metszeti folyamatok 148–150, 468, 533, 574, 646, 660

Keynes, John Maynard 126, 216, 219–222, 313, 314

kék szem/barna szem kísérlet 136

kényszerítő hatalom (állam) 160, 405, 418, 461, 465, 483, 484, 489, 538–540

kényszerszermunka 100, 101, 137 (lásd még → **társadalmilag koordinált tevékenységek vs. társadalmi együttműködés, kölcsönös elnyők**)

kényszerű kompromisszum 76, 79, 93, 193, 271, 277, 430, 437, 448, 577, 595–598, 608, 612, 734 (lásd még → **modus vivendi, rossz okok miatti stabilitás**)

képességek**születéskori (velünk született)**

természetes ~ 21, 114, 137, 290, 326–328, 334, 340, 343–348, 374, 573, 585, 586, 601, 632, 635 (lásd még → **természetes képességek és tehetség**)

születéskori (velünk született)

erkölcsi ~ 21, 115, 130, 131, 133, 155–159, 187, 290, 327, 328, 334, 340, 343, 345, 365, 370, 411, 419, 420, 545, 571, 573, 577–581, 587, 594, 599–601, 625–635, 661, 662, 668, 669, 732 (lásd még → **két morális képesség**)

képességei, tehetsége alapján reális

ambíciók és életterv 44, 51, 89, 155, 156, 158, 164, 168, 344, 373, 558, 560, 561, 570, 571, 577, 579, 580, 581, 584–587, 595, 601, 605, 614, 619, 620, 623–628, 635, 668, 674, 678, 679, 686, 693, 694, 700, 704, 705 (lásd még → **reális ambíciók, reális életterv**)

képmutatás, képmutató 237, 277, 346,

361, 608, 705, 715 (lásd még → **álszent, hipokrita**)

két morális képesség (v. két velünk született erkölcsi képesség) 21, 115, 130,

131, 133, 155–159, 187, 290, 327, 328, 334, 340, 343, 345, 365, 370, 411, 419, 420, 545, 571, 573, 577–581, 587, 594, 599–601, 625–635, 661, 662, 668, 669, 732 (lásd még → **születéskori erkölcsi képesség**)
~ **informált és kompetens módon történő gyakorlása, realizálása** 579, 739

~ **realizálásának két fundamentális esete** 627, 628, 739

kételykufárok 333–335 (merchants of doubts) (lásd még → **Oreskes, Naomi**)**kételyműhelyek** 333, 334**kiadáscsökkentés** (forráskivonás) 14, 38, 116, 182, 184, 195, 209–215, 217, 220, 221, 238, 564, 565, 616, 702, 703, 723 (lásd még → **austeritá-programok, megszorító intézkedések, Economics of the 1%**)

kicsinyes, korlátolt, szűklátókörű 265, 266, 412, 451, 723 (lásd még → **illiberális, szabad emberhez nem méltó**)

kiegészítő üzleti egészségbiztosítás 175, 176, 376,

~ **vs. helyettesítő üzleti egészségbiztosítás** 175, 176, 376, 384–403, 588, 589, 651, 656, 658 (lásd még → **magáncélú üzleti egészségi kockázatkezelés vs. közcélú társadalmi kockázatkezelés**)

kifosztottak 118, 190,

'Kígyók öltönyben' (Babiak & Hare, Snakes in Suits) 236

kikényszerített társadalmi egység 91, 125, 162, 187, 430, 555, 615, 734

kikényszerítés (jogoké, törvényeké, szerződéseké) 147, 267, 295, 461, 489, 523, 538, 565, 673, 704, 716, 718, 729, 731

kilátástalan

~ **helyzet** 25, 59, 71, 451, 492

~ **ság érzés** 71, 183, 190, 191, 254, 451, 492

kimazsolázási, lefőlözési technikák

('cream-skimming', 'cherry picking') 382 (lásd még → **magáncélú üzleti egészségi kockázatkezelés**)

kínálati oldali ideológiák, gazdaság-politikák (supply-side economics)

26, 56, 211, 216, 220, 506 (lásd még → **leszivárgási elmélet, Economics of the 1%**)

King, Martin Luther, Jr. 136, 215

király 80, 103, 125, 170, 196, 226, 277, 278, 361, 451, 461, 462, 468, 469, 482, 503, 551, 552

kirekesztés 54, 59, 136, 186, 188, 189, 347, 422, 715

kirekesztő magatartás 186, 187, 189, 347, 422, 715 (lásd még → **primitív szegény, undor, fertőzéstől való félelem**)

Kirman, Alan 226**kisebbrendűségi**

~ **komplexus kompenzációs kényszere** 681, 715

~ **érvényes túlkompenzáció** 54, 422, 478, 715

- kiszámíthatóság** 23, 27, 29, 43, 69, 147, 150, 151, 170, 248, 268–270, 365, 414, 415, 436, 437, 441–445, 449, 472–474, 535, 570, 609, 621, 654, 655, 680, 693, 694, 710
- kiszolgáltatók helyzete** 101, 116, 125, 191, 221, 260, 299, 351, 425, 503–505, 512, 513, 574, 629, 704, 707, 710, 713–715, 732
- Kitab al-Kafi** 108 (lásd még → **aranyszabály, reciprocitás elve, Mohammed, Hadith**)
- kiválasztottság** 54, 123, 135, 138, 160
isteni ~ 123, 135
- kiválasztottak** 135, 136, 138
- kivetítés** (negatív érzéseké) 54, 422, 715
- Klein, Stefan** 283,
- kockázati csoportok** 383, 384, 386, 652
- kockázati szelekciós módszerek** 381, 382, 386 (lásd még → **magáncélú üzleti kockázatkezelés vs. közcélú társadalmi kockázatkezelés**)
- kockázatkezelés** 175, 176, 316, 354, 355, 375–378, 380–384, 389, 391, 396, 398, 401–404, 508, 510, 517, 588, 589, 651, 656–658, 674
- közcélú társadalmi** ~ 175, 176, 354, 355, 375–378, 380–384, 396, 398, 401–404, 508, 510, 517, 588, 651, 656–658, 674
- magáncélú üzleti** ~ 175, 176, 355, 375–378, 380, 381, 384, 396, 398, 401–404, 588, 589, 651, 656, 658
- magáncélú vs. közcélú** ~ 175, 176, 355, 375–378, 381, 384, 396, 398, 401–404, 588, 589, 651, 656, 658
- kockázatkiegyenlítő alapok** 381, 382
- kockázatközösség** 378, 381, 648, 650, 658
- kockázatok szerint differenciált díj-szabás** (risk rating) 378, 380, 383, 389 (lásd még → **magáncélú üzleti kockázatkezelés vs. közcélú társadalmi kockázatkezelés**)
- kockázatok szétporlasztása** 153, 649, 650, 658
- kockázatvállalás** (hajlam) 39, 222, 223, 238, 312
- kollektív hatalom** 52, 76, 167, 267, 454, 460–466, 469, 483, 484, 521, 522, 538–540 (lásd még → **We the People, alkotmányozó, felhatalmazó hatalom, közönséges hatalom**)
- Komlos, John** 88, 242, 623
- kommunista**
~ **diktatúrák, rezsimek** 110, 162, 379, 555
~ **eszmék, ideológia** 60, 272, 273, 278, 490, 615, 616, 720
- kommunizmus** 272
- kompensálás** (hátrányoké) 478, 485, 486 (lásd még → **'luck-egalitarianizmus'**)
- komplexitás, konfliktus, információhiány, bizonytalanság** 315–319 (lásd még → **döntések racionalitásának korlátai, uncertainty, complexity, conflict, Rosenhead**)
- Konfucius** 107, 654 (lásd még → **aranyszabály, reciprocitás elve, Analect**)
- kontraszelekció** (adverse selection) 67, 266, 310–312, 386, 464, 636, 679
- kooperatív (együttműködési) erények, értékek** 132, 608–612, 615, 621, 719, 730, 733, 734, 736 (lásd még → **polgári erények, polgári értékek**)
- korai gyermekfejlesztés** 141, 235, 349, 421, 580, 623, 632, 674
- korlátolt, kicsinyes, szűklátókörű, szervilis** 265, 266, 412, 451, 723 (lásd még → **illiberális, szabad emberhez nem méltó**)
- korlátozott racionalitás** 315, 316, 318 (lásd még → **Simon, Herbert, döntések racionalitásának korlátai**)
- kormányzati kudarcok** (government failures) 306, 319, 320 (lásd még → **piaci kudarcok, market failures**)
- korruptió** 189, 319
- korumpálódik** 190
- korrupt** 82, 230
- kosárlabda** 290–292, 297
~ **bajnokságok fordított erősszerinti játékosborzadási szabálya** 290, 291 (lásd még → **háttérigazságtudás**)
- kozmodopolitizmus** 246–249, 255, (lásd még → **világkormány, globális despotizmus**)

- kórházi ápolási napidíj** 387, 673
(lásd még → **co-payment, vizitdíj**)
- kölcsönös előnyök elve** (mutual advantage) 86, 100–103, 109–111
(lásd még → **kölcsönösség, észszerű előny, rational advantage**)
- kölcsönös tisztelet** (mutual respect) 48, 50, 76, 80, 91–93, 130, 186, 187, 201, 411, 416, 419, 432, 433, 466, 467, 470, 540–543, 587, 607–610, 614, 615, 633, 687, 705, 706, 709, 715
- kölcsönösen előnyös megoldásokra való törekvés kötelezettsége** 86, 91, 100–103, 130, 131, 167, 169, 172, 340
- kölcsönösség** (mutuality) 48, 50, 75, 76, 80, 86, 91, 93, 100–102, 130, 131, 165, 167, 169, 172–176, 246, 288
- költség**
~ **áthárítás** (cost-shifting) 208,
~ **hasznosság** (cost-utility) 178, 194, 208, 209
~ **haszon** (cost-benefit) 57, 194, 204–208
~ **hatásosság** (cost-effectiveness) 194, 204–209
~ **hatékonyság** (cost-efficiency) 194, 208, 209
- költséges ellátások megtagadása** 394, 589 (lásd még → **magáncélú üzleti egészségbiztosítás, üzleti célú egészségi kockázatkezelés vs. közcélú társadalmi kockázatkezelés**)
- költséghaszon elemzésekkel való visszaélés** 204, 208, 209
- költségvetés** 10, 19–23, 38, 39, 55–58, 146, 147, 171, 178, 179, 188, 194–199, 208–211, 215–217, 221, 227, 239, 382, 386, 440, 506, 564, 657, 665–667, 673
~ **állítólagos teherviselőképessége, helyzete** 19, 21, 55, 58, 147, 171, 197–199, 231, 506, 564
~ **mint morális dokumentum** 10, 19, 22, 171, 178, 179, 198, 199, 666, 667 (lásd még → **'The Budget is a Profoundly Moral Document'**)
- költségvetési** 19–23, 38, 39, 55–58, 146, 171, 179, 194–199, 208–211, 215–217, 221, 227, 239
- ~ **deficit (hiány)** 20, 39, 57, 197, 209, 215–217, 223, 227, 239
(lásd még → **austerity**)
- ~ **egyensúly** (lásd még → **austerity**) 19–23, 38, 39, 57, 188, 195, 197–199, 208–211, 216, 217, 221, 239
- ~ **egyensúly erőltetése, mint önmegsemmisítő elmebaj** (Weeks) 216
- ~ **hiánycélok** 57, 227
~ **hiánycsökkentés** (lásd → **költségvetési egyensúly, austerity**)
- ~ **megszorítások** 56, 57, 70, 146, 189, 209–216, 220, 238, 309, 314
(lásd még → **austerity**)
- ~ **politikák** 58, 147, 171, 178, 194, 197–199, 211, 221, 239, 506, 657, 665–667 (lásd még → **fiskális politika**)
- ~ **prioritások** 58, 147, 171, 199, 506, 657, 665–667 (lásd még → **'költségvetés mint morális dokumentum'**)
- ~ **szempontok** 58, 146, 171, 199, 221, 506, 657, 665–667 (lásd még → **költségvetés állítólagos teherviselőképessége, austerity**)
- ~ **tervezés** 171, 178, 179, 194, 198, 199, 221, 239, 506, 657, 665–667
- könyörtelen növekedés** (ruthless growth) 200, 325, 699 (lásd még → **ötféle káros gazdasági növekedési modell**)
- könyörtelenség** 123, 125, 234, 236, 284, 699
- könyörület, könyörületesség** 117, 203, 329, 680, 715
- környezeti igazságosság** (environmental justice) 192, 505, 506 (lásd még → **social, economic & environmental justice**)
- kötelességtudattal való visszaélés** 101
- következtetés képessége** 155, 319, 427, 441
- közakarat** 262, 401
- közbizalom** (állam, politikai és az intézményrendszer iránt) 117, 118, 133, 180, 187–191, 269, 285, 292, 378 (lásd még → **társadalmi bizalom**)
- közbiztonság** 168, 378, 644, 645

- közcélok, közérdekek, közügyek** 21, 22, 56, 62–67, 69, 72, 75–78, 99, 116, 117, 124, 146, 166, 169–172, 181, 203, 222, 252, 253, 257, 267, 270, 280, 281, 289, 369, 377–383, 389, 390, 396–404, 462, 463, 470, 480, 482, 513, 522, 523, 530, 539–546, 550, 554, 588, 594, 603–606, 610–612, 656, 667, 717, 719, 720, 723
 ~ **vs. magáncélok, magánérdekek, magánügyek** 21, 63, 64, 67, 69, 99, 124, 146, 166, 169–171, 222, 252, 253, 280, 281, 289, 369, 377, 377–383, 389, 390, 396–404, 462, 463, 470, 513, 523, 530, 539–545, 588, 603–606, 656, 667, 717, 719, 720, 723
- közcélú társadalmi kockázatkezelés** 175, 176, 354, 355, 375–378, 380–384, 396, 398, 401–404, 508–510, 517, 588, 656–658, 674 (lásd még → **társadalombiztosítás**)
 ~ **t végző társadalmi egészség-biztosítás** 14, 15, 17, 21, 22, 27, 41, 42, 46, 47, 116, 129, 142, 145, 170, 175, 290, 311, 313, 322, 345, 351, 354, 375–386, 389–399, 401–404, 509, 510, 517, 588, 656, 674 (lásd még → **társadalmi egészség-biztosítás**)
 ~ **vs. magán célú üzleti egészségi kockázatkezelés** 175, 176, 355, 375–378, 381, 384, 386, 396, 398, 401–404, 588, 589, 651, 656, 658
- közepesen fejlett országok** 20, 31, 36, 196, 332, 413, 568, 681, 736 (lásd még → **fejlett országok, gazdag országok**)
- közerkölcsök** 513
- középosztály lecsúszása, elszegényítése, elszegényedése** 27, 40, 58, 66, 70, 111, 213, 214, 218–221, 229, 237, 238, 325, 385, 497, 518, 519, 567, 574, 629, 633, 688, 699, 703, 704, 724 (lásd még → **gazdagok gazdagítása, szegények elszegényítése, Economics of the 1%, leszivárgási elmélet, Austerity programok**)
- közérdekek** 21, 22, 69, 169–171, 198, 222, 253, 267, 289, 398, 462, 463, 466, 470, 480, 483, 530, 533, 538–545, 550, 554, 574, 656, 667, 719
 ~ **vs. magánérdekek** 21, 69, 169–171, 198, 222, 253, 289, 398, 399, 462–464, 470, 530, 656
 ~ **nek hazudott önérdék** 69, 198, 253, 289, 398, 399, 463–464, 470, 530, 544, 656, (lásd még → **munkaerőpiac állítólagos igényei, megszemélyesült gazdasági és munkaerőpiaci érdek, járadékajhászat, haveri kapitalizmus?, nemzeti burzsoázia?**)
- közérthetőség** 42, 44, 182, 453
- közfinanszírozás** 322
- közgazdasági**
 ~ **alkímia** 123
 ~ **alkimista** 126, 127
 ~ **matematikai modellek** 284, 309, 590, 591 (lásd még → **'Econocracy' belterjes körei**)
- közgondolkodás** 33, 50, 59, 408, 482, 529
- közjavak (public goods)** 612, 618, 644, 730 (lásd még → **public goods**)
- közjó** 44, 54, 56, 77, 99, 109, 115, 116, 123–127, 131, 137, 187, 222, 275, 276, 307, 366, 372, 377, 411, 416, 437, 463, 464, 470, 478, 481–483, 522–524, 530, 538, 539, 551–553, 611–613, 615, 674, 717 (lásd még → **public goods**)
- egyéni szinten realizálható** ~ 54, 109, 115, 123, 124, 125, 126, 127, 366, 377, 463, 464, 470, 481–483, 522–524, 530, 534, 538, 539, 551–553, 612
- társadalmi szinten realizálható** ~ 44, 56, 77, 99, 116, 123, 131, 137, 187, 222, 275, 276, 307, 366, 372, 377, 411, 416, 437, 470, 478, 481–483, 522–524, 530, 538, 539, 551–553, 612 – 615, 674, 717
- közkeletű 'mindenki tudja, hogy' típusú bölcsességek** 597
- közmunka** 17, 25, 33, 101, 150, 228, 512, 513, 533, 574, 581, 640, 674 (lásd még → **önálló értelmes munka lehetősége, capabilityk**)
 ~ **a polgárok egzisztenciális és szociális biztonságát megvédő**

- 17, 25, 33, 101, 150, 228, 512, 513
 533, 574, 581, 640, 674
 ~ **értelmes munkát tisztességes**
jövedelmet biztosító 17, 228, 512,
 513, 533, 581, 640, 674
 ~ **tisztességtelen és igazságtalan** 25,
 33, 101, 150, 513, 574
közönséges bűnözők vs. közönséges
fehérgalléros bűnözők vs. fehérgalléros
politikai bűnözők 463, 716,
 717 (lásd még → **politikai csaló**)
 ~ **társadalmi veszélyessége** (közti
 különbség) 463, 716, 717
közönséges hatalom (ordinary power)
 508, 512, 521–525, 538, 653–656
 ~ **vs. alkotmányozó, felhatalmazó**
hatalom (constituent power)
 522–526, 538, 653–656
közönséges hétköznapi aljasságok
 ordinary vices) 446
közönséges, műveletlen, ordenáré 265,
 266 (lásd még → **illiberális,**
kicsinyes, korlátolt, szűklátókörű,
szabad emberhez nem méltó)
közöny 54, 67, 71, 117, 150, 680, 719
közös és nyilvános
 ~ **kiindulási pontok** 95, 437, 478,
 524, 530, 595, 597, 598, 610
 ~ **morális viszonyítási rendszer** 65,
 67, 437, 441, 467, 523, 530, 531,
 535, 545, 554, 594, 597, 610, 727
 ~ **politikai szintű igazságossági**
koncepció 267, 430, 453, 467, 468,
 473, 474, 476, 523, 524, 530, 533,
 534, 538–540, 542, 544, 545, 554,
 594, 610, 615, 727, 733
közös terhek és közösen létrehozott
hasznok (társadalmi együttműködésé) 86, 102, 109, 110, 199, 239,
 285, 286, 288, 368, 495, 517, 563–
 569, 572, 575, 633, 663, 721, 732
 (lásd még → **disztributív**
igazságosság)
közösségi érzések 725
 ~ **hiánya** 422
közpolitikai és szakpolitikai
 ~ **diskurzus** 29, 41, 42, 49, 63–65,
 72, 76, 127, 181, 433, 470, 682
 ~ **döntések, intézkedések**
és programok 194, 204, 270, 301,
 410, 440, 446, 468, 532, 539, 591,
 592, 688, 694, 720, 727
 ~ **folyamatok** 64, 172, 173, 194, 204,
 253, 303, 327, 338, 580, 596, 609,
 613, 627
 ~ **gondolkodás** 49, 172, 303
 ~ **kérdések** 14, 18, 29, 41, 42, 63,
 254, 303, 410, 411, 418, 537, 593,
 610, 710
 ~ **kultúra** 78, 85, 94, 408, 431
 ~ **programok** 270, 410, 532, 592,
 694, 720 (lásd → ~**döntések,**
intézkedések és programok)
 ~ **szintek** 17, 41–43, 46, 62, 64, 88,
 121, 252, 253, 303, 428, 472, 727,
 728
 ~ **szintű szabályozás** 259
központi jelentőségű capabilityk (lásd →
tíz központi jelentőségű capability)
központi
 ~ **munkaerőpiaci tervezés** (Central
 Manpower Planning) 579
 ~ **munkaerőpiaci tervező** (Central
 Manpower Planner) 579, 635
közrossz 82, 524, 613, 622
közügyekben folytatott nyilvános köz-
célú érvelés 63, 65, 72, 75, 76, 78, 99,
 100, 116, 117, 172, 181, 203, 257,
 270, 405, 466–469, 473, 477, 524,
 528–555, 594, 610–612 (lásd még
 → **public reason**)
 ~ **vs. nem közügyekben folytatott,**
nem nyilvános és nem közcélú
érvelés 63, 64, 76, 77, 116, 117,
 172, 173, 181, 545–547, 554
 (lásd még → **non-public reason**
vs. public reason)
kreatív gondolkodás képessége 510
Kripke, Saul 586
kritikai gondolkodás 99, 149, 422, 687,
 716
kritikátlan
 ~ **átvétel** (reformoké, módszereké)
 204, 303 699
 ~ **piacosítás** 303, 699
kritikus tömeg 42, 45, 49, 59
krónikus
 ~ **nem fertőző betegségek** 30, 34
 208, 228, 378, 701
 ~ **stressz** 336

Krugman, Paul Robin 397, 398, 402
küszöbszint (threshold) 15, 16, 21, 76, 146, 170, 177, 187, 191, 268, 290, 293, 358, 360, 365–368, 413, 459, 498, 500, 568, 572, 583, 592, 621, 629, 638, 669, 671–674, 680, 683, 684, 702, 708, 709, 719–722, 732 (lásd még → **tisztességesen elegendő küszöbszint**)
kvalitatív (minőségi, morális) problémák vs. kvantitatív (mennyiségi) számítások 25 (lásd még → **gyermekéhezés, gyermekszegénység, hajléktalanság, szociális kalkulus**)

L

Laertius, Diogenes 108 (lásd még → **arany szabály, reciprocitás elve**)
laissez-fair 113, 126, 128, 300, 301, 305, 497, 505, 718
lakhatási
 ~ **körülmények** 19, 27, 30, 32, 511, 684, 727
 ~ **szegénység** 32, 511, 658
Lakoff, George 242
Lao Ce 107 (lásd még → **arany szabály, reciprocitás elve**)
Larmore, Charles 601
lator államok 482 (lásd még → **Magna Latrocinia, decent societies**)
Law of Peoples, The (Rawls) 75, 245–247
Láng István
láthatatlan kéz (invisible hand) 54, 119, 125–127, 307 (lásd még → **piaci kudarcok**)
 ~ **vs. látható kéz** (visible hand) 119, 126, 127
lealacsonyít (másokat) 189, 715
lealacsonyítja a társadalmat 266
lefölözési, kimazsolázási technikák 382 (lásd még → **'cream-skimming', 'cherry picking', magáncélú üzleti egészségi kockázatkezelés**)
legitim
 ~ **követelések** (legitimate claims) 64, 84, 134, 164, 167, 168, 174, 275, 276, 288, 355–361, 363–370, 372, 509, 570, 573, 655, 662, 663, 698, 708 (lásd még → **jogos követelések**)

~ **várományok** (legitimate expectations) 167, 168, 275, 276, 288, 355–360, 364–370, 372, 670–672, 702 (lásd még → **jogos várományok**)
legitimate
 ~ **claims** (lásd → **jogos követelések**)
 ~ **claims & expectations** (lásd → **jogos követelések**)
 ~ **expectations** (lásd → **jogos várományok**);
legkevésbé kedvező helyzetűek (társadalom legkevésbé kedvező helyzetben lévő tagjai) 369, 495, 498, 556, 557, 558, 571, 572, 582, 585, 586, 592, 669, 720 (lásd még → **szegények**)
lehetőségek és jogok másoktól való megtagadása 33, 54, 84, 91, 92, 100, 105, 128, 129, 135, 136, 145, 156, 162, 168, 186, 235, 320, 483, 509, 572, 708
leíró vs. előíró, normatív mód 85, 113, 122–124, 158, 183, 271 (lásd még → **deskriptív vs. preskriptív mód, 'van érték' vs. 'kell érték', van-kell tévedés, Is-Ought Fallacy**)
lelki egészség 28, 31, 34, 36, 269, 293 (lásd még → **mentális megbetegedések**)
lelki, testi és fizikai integritás 102, 203, 278, 295, 427, 472, 496, 497, 580, 581, 627, 677, 684, 687, 711, 715, 716
lelkiismereti szabadság (liberty of conscience) 79, 80, 91, 95, 96, 162, 186, 243, 324, 433, 434, 441, 442, 444, 446, 551, 596, 720
Lemon-principle 382, 385, 386
Leopold, Les 199
leszivárgási elmélet (trickle-down theory) 20, 26, 40, 58, 59, 67, 194, 209–221, 238, 497, 505 (lásd még → **supply-side economics, Economics of the 1%**)
Leviathan (Hobbes) 294,
Leviták könyve 19:18 108 (lásd még → **arany szabály, reciprocitás elve**)
lexikális prioritási rend 499, 500, 502, 506, 524, 533, 543, 559, 601, 603, 604, 606, 616, 642, 691, 721, 731

lényegi alkotmányos kérdések (constitutional essentials) 76, 95, 413–418, 430, 436, 450, 466, 474, 502, 507, 508, 510, 511, 521–525, 530–532, 539, 541, 542, 544, 558, 578, 604, 609, 611, 616, 659, 733

létezésünk legvalódibb alapjai ('the very framework of our existence', J. S. Mill) 476

létezéshez szükséges társadalmi minimum 27, 33, 35, 76, 129, 146, 175, 177, 202, 502, 511, 525–527, 692, 721, 731 (lásd (lásd még → **társadalmi létezéshez szükséges szociális minimum, principle of restricted utility, igazságosság elvei, lexikális prioritás**)

létminimum 25, 66, 143, 228

libertarianizmus, libertariánus 91, 272, 295, 297, 298, 301, 497, 717, 718

libertariánus minimális állam 127, 128, 147, 295–300, 306, 307 (lásd még → **limitált közösségi érzések, éjjeliőr állam**)

liberty of conscience (lásd → **lelkiismereti szabadság**)

liberty rights vs. claim rights 493, 494

Liliput, liliputiak 161

Lillback, Peter 260, 471

Lincoln, Abraham 126, 137, 262, 733

lineáris (egykulcos) adó 38, 213, 214, 518, 520 (lásd még → **regresszív adó**)

Liu, Eric 133,

local justice (lásd → **lokális igazságosság**)

Locke, John 99, 278, 294, 295, 304, 479, 503, 521, 552

lokális igazságosság 244–246, 250–253, 257, 359 (lásd még → **igazságosság szintjei: lokális, társadalmi, globális**)

London School of Economics 128, 154, 226, 302, 315, 316, 401

longitudinális folyamatok és nézőpont vs. keresztmetszeti képek 148–150, 468, 533, 574, 646, 660

lopakodó 41, 179, 198, 219, 280, 380, 382

~ **módon eldöntött morális és alkotmányos kérdések** 41, 179, 198, 280, 380, 382

~ **társadalomátszervezési kísérlet** 219, 380, 382

lopás 84, 227, 228, 278, 295, 300, 717 (lásd még → **magánügyek közhatalmi pozícióból történő előmozdítása**)

lojalitás

~ **ügyek iránti** ~ 549

Lukács 6:31 és 10:25–28 108 (lásd még → **arany szabály, reciprocitás elve**)

lump sum tax 518 (lásd → **adó, egyösszegű**)

Lundberg, Olle 133, 148, 274, 492, 682 (lásd még → **NEWS report**)

luxus

~ **fogyasztás** 22, 216, 519

~ **jelleget, nem közcélok és közérdekeket szolgáló állami beruházások** 225, 602, 736

M

Machiavelli, Niccolo di Bernardo dei 124, 125

Madison, James 261, 262, 503, 629, 630

magán-nyugdíjbiztosítás 153

magáncélok, magánérdekek, magánügyek 21, 54, 64, 67, 68, 111, 124, 146, 166, 170–172, 198, 222, 265, 281, 289, 324, 375, 396, 398, 399, 401–403, 462–464, 470, 530, 544, 588, 604–606, 656, 717, 719, 720, 723

~ **vs. közcélok, közérdekek, közügyek** 21, 54, 67, 124, 146, 166, 170–172, 198, 222, 281, 289, 324, 375, 396, 398, 399, 401–403, 462, 463, 470, 513, 523, 530, 539–545, 588, 603–606, 656, 667, 717, 719, 720, 723

magáncélú üzleti egészségi kockázatkezelés 175, 176, 355, 375–378, 380, 381, 384, 396, 398, 401–404, 588, 589, 651, 656, 658

~ **vs. közcélú társadalmi kockázatkezelés** 175, 176, 355, 375–378, 381, 384, 396, 398, 401–404, 588, 589, 651, 656, 658

magáncélú üzleti egészségbiztosítás 175, 176, 354, 355, 375–390, 393,

- 395–399, 401–404, 588, 589, 651, 656, 658
kiegészítő ~ 175, 176, 376
helyettesítő ~ 376, 384–403
 ~ vs. **társadalmi egészségbiztosítás** 175, 354, 355, 375–390, 393, 395–399, 403, 404, 508, 510, 517, 588, 651, 656–658, 674
magáncsőd 39, 175, 353, 384, 391–394, 588, 646, 647, 651
magánérdekek vs. közérdekek 21, 54, 67, 124, 146, 166, 170–172, 198, 222, 281, 289, 324, 375, 396, 398, 399, 401–403, 462–464, 470, 530, 656
magánügyek közhatalmi pozícióból történő előmozdítása 67, 146, 171, 222, 281, 462, 463, 470 530, 544, 656 (lásd még → **politika morális legitimációja**)
Magna Latrocinia 482 (lásd még → **lator államok, tisztességes társadalmak**)
magolás, magoltatás (rope learning) 716
Magyar Tudományos Akadémia 217
Magyarország 10, 20, 29, 32, 36, 39, 46, 48, 53, 58 – 60, 65, 66, 70, 77, 92, 94, 122, 146, 173, 191, 224, 238, 255, 302, 313, 322, 335, 379, 380, 382, 387, 564
Mahábharáta 107 (lásd még → **arany szabály, reciprocitás elve**)
Mahbub ul Haq 584, 676 (lásd még → **UNDP, Human Development Report**)
makrogazdasági
 ~ **modellek, képletek** 19, 58, 313–315, 319, 452, 590, 591, 676 (lásd még → **'Econocracy' belterjes körei**)
 ~ **mutatók** 19, 21, 38, 57, 58, 146, 178, 192, 194, 197, 202, 203, 208, 216, 268, 413, 500, 506, 560, 564, 567, 677, 678, 699, 702, 703 (lásd még → **GDP, GDP-alapú mutatók**)
managed care 355 (lásd még → **irányított betegellátás, betegútszervezés, ellátásszervezés, ellátásszervezés**)
manipulál, manipuláció 52, 71, 72, 82, 93, 190, 205, 222, 236, 309, 415, 416, 428, 436, 451, 468, 469, 477, 489, 531, 547, 619, 712
Margalit, Avishai 255 (lásd még → **decent societies, tisztességes társadalmak, lator államok**)
marginal social benefit & marginal social cost 659 (lásd még → **társadalmi határhaszon és társadalmi határköltség, költséghaszon elemzések**)
Maritain, Jacques 444
Market as God, The (Cox) 113, 323–326
market failures (lásd → **piaci kudarcok és hibák**)
Marmot, Michael 14, 15, 18, 31, 34–37, 56, 60, 87, 88, 148, 203, 221, 274, 293, 349, 350, 394, 422, 423, 492, 510–512, 638, 640, 647
Marshall-kereszt 119 (lásd még → **kereslet-kínálat**)
matematikai
 ~ **képességek, készségek** 36, 293, 332, 583, 591, 685, 701
 ~ **képletek, modellek** (gazdasági) 126, 205, 207, 284, 309, 313, 315, 319, 452, 590, 591, 676 (lásd még → **'Econocracy' belterjes körei**)
 ~ **összefüggések** 58, 229, 230, 284, 424
matematikai, műszaki, informatikai, természettudományos képzések aránytalan, eltúlzott erőltetése 681, 685, 716 (lásd még → **'Education for Democracy' vs. 'Education for Profit'**)
maximin-elv 492 (lásd még → **eltérési elv**)
Mándy Iván 361
Márk 12:31 és 12:34 108 (lásd még → **arany szabály, reciprocitás elve**)
mások
 ~ **eszközként való használata** 20, 22, 57, 137, 147, 164, 236, 482, 579, 678, 687, 689, 700, 702, 703
 ~ **feletti uralom vágya** 131, 132, 158, 188, 446, 715, 716 (lásd még → **dominanciavágy**)
 ~ **kiháználása** 105, 236, 370, 633, 724

- ~ megbélyegzése 715, (lásd még → stigma, stigmatizáció)
- ~on való átgázolás 236, 370, 482
- Máté 6:19–21** (lásd → költségvetés mint morális dokumentum, 'Budget is a Profoundly Moral Document')
- Máté 7:12** 105, 108 (lásd még → arany szabály, reciprocitás elve)
- means testing** (lásd → szociális rászorultság mérés, stigmatizáló szociális segélyezési rendszer)
- MEDICAID** 33, 392
- medical bankruptcy** 391–394 (lásd még → magáncsőd, családi csőd)
- medical debt** 391–394
- MEDICARE** 239, 385, 390–397, 399, 400,
- MEDICARE for All** 390–397, 399, 400
- meg nem valósult közjó növekedés miatt elmaradt közhaszon** 463 (lásd még → nem cselekvés vs. cselekvés, jóra való restség mint mulasztásos bűn)
- megalázás, megalázó** 27, 122, 266, 508, 513, 574, 582, 715
- megalázásmentesség társadalmi alapfeltételei** (non-humiliation) 686
- megalkuvó, megalkuvás** 13, 452
- megbánás képessége** 131, 680, 685, 716, 717 (lásd még → bűnbánat)
- megbántódás képessége** 130, 131
- megbetegedési kockázatok szerint differenciált díjszabás** 378, 380, 383, 389 (lásd még → üzleti egészségbiztosítás, magáncélú üzleti egészségi kockázatkezelés vs. közcélú társadalmi kockázatkezelés)
- megbocsátó képesség** 284
- megélhetési politikus bűnözők** 716, 717
- megfelelő méltósággal és életminőségben megélt élet** 354
- megfontolt vélemények és értékítéletek** (considered judgements) 425–427, 554 (lásd még → belső meggyőződés, considered convictions)
- megosztó** 79, 80, 189, 278, 355, 372, 561, 581, 593, 612
- megosztottság** 49, 71, 75, 79, 82, 92, 98, 118, 157, 184, 186, 189, 255, 269, 278, 279, 360, 372, 410, 415–417, 428, 436, 441, 466, 472–474, 524, 596, 597, 604, 609, 612, 690, 719, 733 (lásd → társadalmi megosztottság)
- megront, megrontás** (embereké, társadalomé) 347, 352, 629, 691, 726
- megszemélyesülő** (kvázi személylé átlényegülő)
- ~ gazdaság 325
- ~ gazdasági és munkaerőpiaci érdekek és igények 326
- ~ munkaerőpiac 326
- megszolgált jogosultságok** (earned entitlements) 355–359, 361, 363, 365–369, 372 (lásd még → jogos követelések és várományok, legitimate claims & expectations)
- megszorító intézkedések** 56, 57, 70, 146, 189, 209–216, 220, 238, 309, 314, 506, 702, 715 (lásd még → austerity-programok, austerity dzsihadizmus, gazdagok adócsökkentése, jóléti kiadások csökkentése, leszivárgási elmélet, Economics of the 1%, Reinhart–Rogoff-tétel és megoldése, Excelgate)
- megtagadás** (jogoké, lehetőségeké, tiszteleté, reciprocitásé) 33, 54, 84, 91, 92, 100, 105, 128, 129, 135, 136, 145, 156, 162, 168, 186, 235, 320, 483, 509, 572, 708
- megtakarítási intézkedések** (lásd → austerity-programok, megszorítások)
- Mendoza, Kerry-Anne** 21, 39, 66, 211, 218, 219, 221, 223, 238
- mentális**
- ~ fejlődés 242, 293,
- ~ megbetegedések 28, 31, 34, 36, 269, 293
- Merchants of Doubts** (kételykufárok) 333, 334 (lásd még → kételyműhelyek)
- merit** (lásd → morális érdem)
- merit based** (lásd → érdemalapú, meritokratikus)
- meritokratikus** 233, 234, 237, 329, 344, 346, 361, 592, 604
- 'mert én megérdemlem'** 233, 235

- mesterséges törésvonalak** 67, 118, 190, 428, 643 (lásd még → **hamis törésvonalak**)
- meta-capability** (tudás, egészség) 641, 687
- média**
- ~ **elbulvárosodása, elsekélyesedése** 149
 - ~ **felelőssége** 33, 334,
 - ~ **túlsúly** 149
- méltánylandó**
- ~ **pluralizmus ténye** (the fact of reasonable pluralism) 50, 74, 76, 80–83, 86, 91–94, 98, 157, 162, 163, 171, 184, 187, 272, 360, 363, 365, 371, 405, 407, 528, 542, 554, 555 (lásd még → **mérsékelt átfogó doktrínák pluralizmusának a ténye**)
 - ~ **véleménykülönbség ténye** (the fact of reasonable disagreement) 81, 91, 257 411, 438–445, 453 (lásd még → **reasonable disagreement**)
- méltóság** (human dignity) 21, 25, 27, 28, 33, 40, 58, 71, 136–138, 150, 156, 170, 175, 217, 228, 244, 289, 290, 336, 338, 354, 365, 368, 408, 414, 417, 418, 496, 503, 543, 567, 568, 574, 583, 598, 603, 616, 628, 629, 638–640, 647, 651, 655, 661–664, 674, 680, 682, 683, 686, 689, 690–692, 695, 706, 708, 709, 713–715, 718, 719, 729, 732, 735
- mélyszegénység** 32, 117, 122, 138, 227, 228, 289
- ~ **be kényszerít** 138
- mérsékelt átfogó doktrínák** 48, 51, 52, 74–76, 80–86, 90–98, 112, 115, 125, 138, 156–158, 162–164, 171, 173, 177, 178, 184–187, 190–193, 245, 253, 256, 259, 268–275, 298, 322, 325, 360, 363, 365, 371, 405–409, 412–414, 417, 429–437, 442–453, 460, 465, 470, 528–537, 549, 561, 577, 578, 581, 590–598, 600, 602, 605–609, 621, 627, 696, 730, 732, 734 (lásd még → **átfogó doktrínák**)
- ~ **átfedő konszenzusa** 51–53, 75–77, 79, 82, 83, 90, 93, 94, 98, 99, 125, 138, 157, 163, 177, 178, 184–186, 191, 193, 245, 253, 256, 259, 261, 268–271, 274, 275, 298, 299, 405, 407–409, 412–414, 429, 430, 434, 443–447, 450, 529, 531, 532, 542, 561, 581, 590, 592, 595, 597, 598, 696, 730, 732,
 - ~ **pluralizmusának a ténye** 50, 74, 76, 80–83, 86, 91–94, 98, 157, 162, 163, 171, 184, 187, 272, 360, 363, 365, 371, 405, 407, 528, 542, 554, 555
 - ~ **szélsőséges doktrínák hívei** 90, 91, 185–187, 324, 432, 436, 529, 535, 607, 608
 - ~ **vs. szélsőséges** 90, 98, 138, 156, 158, 185, 186, 271, 431–436, 446, 465, 529, 535, 606–608, 734 (lásd még → **reasonable vs. unreasonable**)
- mérsékelt szűkösség** (moderate scarcity) 129, 281
- mikroszint** 217, 296, 299
- Mill, John Stuart** 421
- Miller, John** 260
- 'minden gyermek tehetséges'** 349, 510, 517, 706
- mindenható** 209, 301, 323–325, 506
- ~ **mindentudó, mindenütt jelenlévő piac** 323, 324 (lásd még → **omni potens, piac mindenhatósága, piacisten, 'Market as God', piaci fundamentalizmus**)
- mindenki annyit ér**
- ~ **amennyije van'** 55, 230, 233, 235, 370, 371
 - ~ **amennyit el tudott érni magának'** (bárhogyan) 233, 235, 370, 371 (lásd még → **egoisták súlyos fogyatéksága, morális érzék, érzékenység, igazságosságérzetre való képesség hiánya**)
- mindentudó** 323, 324 (lásd még → **omniscient, piac mindenhatósága, piacisten, 'Market as God', piaci fundamentalizmus**)
- minimálbér** 227, 229, 230
- minimális (éjjeliőr) állam** 127, 128, 147, 295–300, 306, 307 (lásd még → **libertáriánus állam, limitált közösségi érzések**)
- ~ **hatalmas mérete** 147

minőség (mint a mikroszintű működési, technikai hatékonyság egyik formája) 46, 217

Mirowski, Philip 66, 215, 216, 219, 221, 226, 314, 377

'Mismeasuring Our Life: Why GDP Doesn't Add Up?' 196, 204
(lásd még → **'életünk félremérése'**, **Sarkozy-jelentés**)

Mo Tzu 107 (lásd még
→ **aranyszabály, reciprocitás elve**)

moderate scarcity (lásd → **mérsékelt szűkösség**)

modern kori

~ **kaszttrendszer** 122, 136, 138, 346, 347, 490, 679, 715

~ **jobbágy és cseléd világ** 122, 138, 607

modus vivendi 79, 93, 94, 193, 596, 597 (lásd még → **kényszerű kompromisszum, rossz okok miatti stabilitás**)

Mohammed 108 (lásd még → **aranyszabály, reciprocitás elve, Hadith, Kitab al-Kafi**)

mohóság 64, 119, 123, 124, 133, 188, 215, 223, 238, 347, 446, 451, 492, 500, 680, 716 (lásd → **kapzsóság és mohóság, a hét főbűn**)

Monbiot, George 237, 291

monopol helyzetű társadalmi egészség-biztosítás (monopsony) 14, 15, 17, 21, 22, 27, 41, 42, 46, 47, 116, 129, 142, 145, 170, 175, 290, 311, 313, 322, 345, 351, 354, 375–386, 389–399, 401–404,

~ **vs. üzleti egészségbiztosítás** 175, 354, 355, 375–386, 389–391, 395–399, 401–404,

monopsony 397

Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 263

moral

~ **desert** (lásd → **morális érdem**) 359–364

~ **deservingness** (lásd → **morális érdemesség**)

~ **development** (lásd → **morális fejlődés**)

~ **hazard** 179, 310, 312 (lásd
→ **erkölcsi kockázat**)

~ **sense** (lásd → **morális érzék**)

~ **sensitivity** (lásd → **morális érzékenység**)

~ **worthiness** (lásd → **morális értékesség**)

~ **wrong** (lásd → **morális rossz**)

morális

~ **érdem** (moral desert) 87, 135, 218, 224, 230, 233–235, 237, 243, 291, 292, 327, 329, 344, 355, 356, 360–366, 368, 370–374, 605, 637, 705, 706 (lásd még → **érdem alapú, meritokratikus**)

~ **érdemesség** (moral deservingness) 87, 156, 160, 164, 174, 243, 251, 329, 359–370, 605, 637, 705, 706

~ **érdemtelenesség** (undeservingness) 82, 91, 161, 171, 224, 230, 233, 362, 364, 564, 634

~ **értékesség** (moral worthiness) 166, 230, 363–365, 371, 372, 442, 534, 543, 581, 587, 593, 605, 609, 686, 705, 706, 711, 714, 717, 718

~ **érzék** (moral sense) 114, 115, 130, 131, 155, 156, 187, 284, 329, 370, 422, 424, 600, 633, 668, 688, 716, 717 (lásd még → **morális érzék**)

~ **érzékenység** (moral sensitivity) 131, 134, 284, 329, 370, 371, 420, 423, 424, 426, 680, 599, 716

(lásd még → **morális érzékenység**)

~ **és politikai jelentőségű érzelmek** 53, 54, 102, 284, 289, 329, 422, 675, 680–685, 706, 715, 716, 723

~ **és politikai legitimáció** 14, 16, 22, 44, 48, 66, 67, 75, 99, 101, 146, 161, 171, 179, 198, 240, 249, 328, 416, 440, 450, 454, 460, 464, 465, 468, 473–476, 481, 484, 522, 524, 529, 532–543, 550–553, 590–592, 612 (lásd még → **politika morális legitimációja**)

~ **fejlődés, tanulás** 420–424

~ **felhatalmazás** 64, 123, 137, 140, 170, 171, 267, 462, 479, 480, 522, 534, 538, 551, 653, 654

~ **felháborodás** 130, 134, 199, 285, 329, 371, 685, 717

~ **identitás** 164–169 (lásd még → **politikai vs. nem politikai identitások**)

- ~ **kockázat** (moral hazard) 179, 180, 223, 310, 312, (lásd még
→ **információs aszimmetria**,
harmadik fél fizet probléma, **jó vs. rossz megkülönböztethetősége**)
- ~ **problémák problémák vs. kvantitatív (menyiségi) számítások** 25 (lásd még → **gyermekéhezés**, **gyermekszegénység**, **hajléktalanság**, **szociális kalkulus**)
- ~ **rossz** (moral wrong) 482
- morálisan illegitim, tisztességtelen prioritások** 82, 116, 190, 442, 450, 481, 483, 512, 522, 654, 655
- motiváció** 47, 123, 124, 126, 131, 159, 173, 263, 308, 446, 515, 536, 548, 558, 579, 704, 705, 715
- mögöttes okok láncolata** 336, 487, 596 (lásd még → **reasons of reasons**, **okok okai**)
- megszemélyesült gazdasági és munkaerőpiaci érdek** 325, 326, 579, 703 (lásd még → **munkaerőpiac állítólagos igényei**)
- mulasztásos bűn** (jóra való restség) 464 (lásd még → **nem cselekvés vs. cselekvés**, **elmaradt közhaszonból eredő kár**)
- munkaerőpiac** 119, 303, 501, 635
~ **állítólagos igényei** 54, 137, 326, 579 (lásd még → **megszemélyesült gazdasági és munkaerőpiaci érdek**, **mások eszközként való használata**, **Education for Democracy vs. Education for Profit**)
- munkahelyek tömeges megszűnése** 353, 513 (lásd még → **nem önkéntes munkanélküliség**)
- munkahelyteremtő** (v. teremtes) 219, 220, (lásd még → **'Job Creator'**, **leszivárgási elmélet**, **Economics of the 1%**)
- munkanélküli biztosítás** 17, 19, 23, 27, 35, 38, 55, 70, 116, 140–144, 146, 149–151, 153, 154, 168, 170, 175, 191, 215–217, 228, 238, 240, 290, 299, 300, 313, 314, 320, 325, 329, 351–353, 498, 500, 508, 512, 533, 581, 589, 593, 632, 640, 665, 674, 726 (lásd → **társadalmi biztosítások**)
- munkanélküliség**
diplomás ~ 191, 217, 238, 299, 300, 320, 342, 351, 352
nem önkéntes ~ 19, 23, 27, 28, 55, 141, 144, 168, 170, 175, 191, 238, 299, 300, 320, 325, 339, 352, 353, 638, 727
önkéntes ~ 313, 314
tömeges ~ 17, 19, 23, 27, 140, 141, 144, 153, 154, 168, 170, 175, 191, 216, 238, 299, 300, 320, 351, 352, 514, 640, 709, 715
- munkavállalói szegénység** (főállású munkavégzés mellett) 25, 26, 32, 33, 101, 118, 122, 143, 172, 191, 227, 228, 336, 511, 573, 704 (lásd még → **szegénység**)
- ~**be kényszerítő alacsony bérek** 33, 101, 118, 122, 143, 172, 336, 511, 573, 704
- munkátlan növekedés** (jobless growth) 200, 325, 699 (lásd még → **ötféle káros gazdasági növekedési modell**)
- Mussolini, Benito** Amilcare Andrea 212,
- műszaki, informatikai, természettudományos képzések aránytalan, eltúlzott erőltetése** 681, 685, 716 (lásd még → **'Education for Democracy' vs. 'Education for Profit'**, **megszemélyesült gazdaság és munkaerőpiac**, **közérdeknek hazudott önérdék**)
- műhelymítoszok** 47 (lásd még → **kételyműhelyek**, **kételykufárok**)
- működésbiztonság** 151, 195, 217, 238
- működésfinanszírozás** (alkalmas vs. inadekvát) 15, 169, 238, 511, 565, 707
- műveletlen, ordenáré közönséges** 265, 266 (lásd még → **illiberális**, **kapzsi**, **kicsinyes**, **korlátolt**, **szűklátókorú**, **szervilis**, **szolgalelkű**)
- művészeti, bölcsészeti képzések** 681 (lásd még → **'Education for Democracy' vs. 'Education for Profit'**, **morális és politikai**

jelentőségű érzések, érzelmek, morális fejlődés és tanulás)
művi terheységmegszakítás (abortusz)
 278, 427, 456, 472
Myth of Meritocracy, The ('You Can't Justify Inequality That Begins in the Womb') 346

N

nagy bengáli éhínség 330, 331
Nagy Francia Forradalom 260, 261, 277
nagylelkűség 126, 284
nagyvagyonok 188, 195, 219, 220, 232–234, 237, 238, 291–293, 300, 328, 488, 497, 629
 ~ **képződése, koncentrációja** 188, 195, 219, 224, 232–234, 237, 239, 291–293, 296, 298–300, 328, 488, 497, 629 (lásd még → **gazdasági-politikai hatalom koncentrációja**)
 ~ **megadóztatása** 188, 241, 293, 300, 521, 541 (lásd még → **öröklési adó**)
 ~ **öröklése és öröklésének szabályozása** 188, 241, 292, 293, 296, 300, 521, 541
nagyzenekar 104, 617
National Health Service 322, 347, 380
 ~ **vs. National Food Service** 322
natural abilities & talents (lásd → **természetes képességek és tehetség**)
negatív érzések kivetítése másokra 54, 422, 681
negatív szabadságjogok és jogok 191, 192, 211, 485, 713 (lásd még → **elsőgenerációs szabadságjogok és jogok**)
nem cselekvés (politikai) 16–18, 63, 64, 117, 341, 462, 530, 533, 546, 666, 727 (lásd → **cselekvés vs. nem cselekvés, mulasztásos bűn**)
nem elfogadható
 ~ **javak vs. elfogadható javak** 600, 605–607, 620, 621, 664 (lásd még → **elfogadható javak komplett koncepciója**)
nem elsődleges prioritású javak 21, 22, 170, 413, 576, 601–606 (lásd még

→ **elsődleges prioritású társadalmi javak**)
nem közügyekben folytatott, nem nyilvános és nem közcélú érvelés 63, 64, 76, 77, 116, 117, 172, 173, 181, 545–547, 554 (lásd még → **non-public reason, public reason, közügyekben folytatott nyilvános és közcélú érvelés**)
nem politikai identitás vs. politikai identitás 165–169 (lásd még → **morális identitás**)
'nem termelő ágazatok' (oktatás, egészségügy) 213, 564 (lásd még → **Gerő Ernő, Rákosi-korszak**)
nemek közti egyenjogúság 84
'nemzeti burzsoázia' 497 (lásd még → **crony capitalism, haveri kapitalizmus,**)
neoliberális 26, 39, 66, 217, 219, 283, 314, 325, 377–379, 382, 690
 ~ **egészségügyi reform** 325, 377–379, 382
neoliberal epidemics 39, 217
'neoliberal thought collective' (Mirowski) 377
'Never Let a Serious Crisis Go to Waste' 219, 314 (lásd még → **Mirowski, neoliberális, Rahm Emanuel**)
NEWS report: The Nordic Experience Welfare States & Public Health 133, 681
négy szabadság beszéd (Four Freedoms Speech) 56, 73, 146, 303, 502–505 (lásd még → **Freedom from Fear, Freedom from Want, Freedom of Religion & Worship, Freedom of Speech**)
nélkülözés (want) (lásd → **szükség**) 56, 175, 347, 352, 504, 726
nélkülözéstől való mentesség (freedom from want) 56, 175, 504, 509, 510, 726
néma növekedés (voiceless growth) 200, 325, 699 (lásd még → **ötféle káros gazdasági növekedési modell**)
népegészségügy (public health) 14, 16, 18, 30, 43, 57, 59, 62–64, 330, 332, 333, 336, 337, 376, 378, 397, 647, 651, 657, 659, 671, 701

népfelség elve 100, 264, 280
'nincs alternatíva' 71–74, 190, 451, 730
 (lásd még → **félelem politikája**,
'there is no alternative', Thatcher)

Noczik, Robert 294–298 (lásd még
 → **libertarianizmus, libertariánus
 állam**)

**non-historikus társadalmi folyamat
 szemléletű társadalmi szerződésel-
 mélet** (Rawls) 114, 294–297, 303–
 305, 454, 569 (lásd még → **eredeti
 kiindulási állapot, tudatlanság
 fátyla, justice as fairness**)

non-public reason vs. public reason
 63, 64, 76, 77, 116, 117, 172, 173,
 181, 545–547, 554

'No-Ought-From-Is' problem (lásd
 → **van-kell tévedés**)

normatív

~ **állapot és végkövetkezmény
 mutatók** 30, 63

~ **előírások és követelmények** 121,
 123, 133

~ **előíró vs. leíró mód** 85, 113,
 122–124, 158, 183, 271 (lásd még
 → **preskriptív vs. deskriptív mód**)

~ **koncepció** 75, 628, 681

~ **szabályrendszer** 90, 110, 277, 279,
 550

**'Not for Profit: Why Democracy
 Needs the Humanities?'** 675, 681
 (lásd még → **'Education for
 Democracy' vs. 'Education for Profit'**)

nottinghami városbíró 361

Nussbaum, Martha Craven 19, 22, 48,
 51, 53, 54, 56, 60, 80, 87, 131, 136,
 141, 152, 200, 274, 289, 329, 334,
 337, 345, 350, 352, 358, 420–423,
 459, 510, 559–562, 614, 622–626,
 636, 675, 680–684, 692, 693, 696–
 698, 708, 715–717, 722

Nowak, Martin 284

Ny

nyereségvágy 133

nyilvános indokolás és igazolás (public
 justification) 99, 257, 405–407,
 410–420, 428, 448, 524, 528, 538,
 540, 541, 543, 554, 610–612

~ **kötelessége** (duty of public
 justification) 467, 469, 470, 477, 594

**nyilvánossági kritériumok,
 követelmények** (publicity criterion)
 182, 184, 185, 195, 196, 209, 210,
 213, 253, 304, 305, 324, 408, 528,
 536, 538, 610, 733

nyomor 55, 134, 172, 241, 266, 300

nyomorult 71, 119, 241, 266, 298–300

Nyomorultak (Victor Hugo) 298–300

nyomorúság 238, 266, 300

cifra ~ 238

O

Obama, Barack 235, 390, 399, 444

Obamacare 390, 393, 395, 399, 400

OECD 36, 293, 386

**'Of the People, By the People,
 For the People'** 262, 733 (lásd még
 → **Lincoln, Gettysburgi beszéd,
 We the People**)

okok okai 30, 336, 337 (lásd még

→ **egészségi állapotot eleve
 meghatározó társadalmi tényezők,
 reasons of reasons, mögöttes okok
 láncolata**)

oligarcha 512, 629

oligarchizálódás 629

omnipotens 323, 324, 635, 661

(lásd még → **mindenható**)

~ **központi munkaerőpiaci tervező**
 635 (lásd még → **Rákosi-korszak,
 Gerő Ernő, megszemélyesülő
 gazdasági és munkaerőpiaci
 érdek**)

~ **piac** 323, 324 (lásd még

→ **mindenható, piac
 mindenhatósága**)

omnipresent (piac) 323, 324, (lásd még

→ **mindenütt jelenlévő, piac
 mindenhatósága**)

omniscient (piac) 323, 324, (lásd még

→ **mindentudó, piac
 mindenhatósága**)

one size fits for all 106, 128

opportunista kompromisszumok 448

Orbán Viktor 139

O'Reilly Tim 219

Oreskes, Naomi 333, 334

ordenáré, műveletlen, közönséges

265, 266 (lásd még → **illiberalis, kicsinyes, korlátolt, szűklátókörű, szolgalelkű**)

ordinary power 522, 523, 538, 653–656 (lásd még → **közönséges hatalom**)

~ **vs. constituent power**

(alkotmányozó, felhatalmazó hatalom) 522, 523, 538, 654, 656

(lásd még → **We the People, polgárok kollektív hatalma**)

ordinary vices (lásd → **közönséges hétköznapi aljasságok**)

Origenész 108 (lásd még

→ **arany szabály, reciprocitás elve**)

original position 98, 114, 294, 454, 528, 575 (lásd → **eredeti kiindulási állapot, tudatlanság fátyla**)

Orosz Éva 14

Országos Egészségbiztosítási Pénztár (vagy OEP) 42, 313, 387, 399

orvosi és egészségügyi ellátás miatti magáncsőd és egzisztenciális katasztrófa (medical debt & medical bankruptcy) 353, 384, 391–394, 588, 646, 647, 651 (lásd még → **egészségügyi ellátással összefüggő eladósodottság és csőd, magáncélú üzleti egészségi kockázatkezelés vs. közcélú társadalmi kockázatkezelés**)

Orwell, George 281, 451

~ **1984.** (című műve) 451 (lásd még → **'újbeszél'**)

Osborn, George 211

Ószövetség 108, (lásd még

→ **arany szabály, reciprocitás elve**)

outcomes (lásd → **végkövetkezmény mutatók**)

out-of-pocket-payments (lásd

→ **saját zsebből fizetendő tételek, co-payments, co-insurance**)

OXFAM 237

overlapping consensus 51–53, 98 (lásd → **átfedő konszenzus**)

Ö

önálló kritikai gondolkodás 99, 149, 422, 687, 716 (lásd még

→ **'Education for Democracy' vs. 'Education for Profit'**)

önálló politikai modul 93, 734

(lásd még → **átfedő konszenzus**)

önbecsülés társadalmi alapjai 15, 17, 21, 26–33, 38, 101, 105, 137, 138, 141, 150, 156, 168–170, 173, 175, 187, 188, 191, 227–230, 268, 275, 289, 290, 354, 365, 476, 495, 498, 500, 508, 513, 533, 543, 567, 572, 574, 580, 583–587, 598, 619, 628, 634, 639, 640, 651, 655, 661, 663, 674, 682, 686, 714, 718, 727, 732

~ **nak a biztosítása, megőrzése,**

garantálása 15, 17, 27, 30, 101, 141, 168, 169, 173, 175, 187, 188, 227, 228, 268, 275, 289, 498, 500, 513, 533, 543, 567, 572, 574, 583, 586, 587, 598, 619, 634, 639, 640, 651, 655, 661, 663, 674, 682, 713, 732

~ **nak a megrendülése** 28, 30, 32, 33, 138, 150, 170, 173, 191, 228, 230, 290, 292, 503, 504, 567, 695, 714

önbecsülés, emberi méltóság

és a szegénymentes élet társadalmi alapfeltételei (lásd → **önbecsülés társadalmi alapjai**)

önbízalom 581, 587, 695

~ **hiánya** 695

~ **és a saját személyünk**

értékességébe vetett

meggyőződésünk és hitünk 587

öncélú 145, 166, 417, 481, 723

~ **átszervezések** 145

~ **hatalom, hatalomgyakorlás** 145, 166, 417, 481, 723

önérdekérvényesítés 73, 281, 370, 569 **gátlástalan** ~ 370, 569, (lásd még → **egoista**)

öngondoskodás 143, 152, 175, 176, 232 (lásd még → **üzleti egészségbiztosítás, magán nyugdíj, magáncélú üzleti kockázatkezelés vs. közcélú társadalmi kockázatkezelés**)

öngyilkosság 31, 34, 36, 332

önigazoló ideológia 160, 233, 282, 347 **tisztességtelen rezsim és haszonélvezőinek** ~ **ja** 282, 347

önkény, önkényes 48, 117, 131 135, 158, 165, 166, 168, 269, 417, 426, 427, 479, 480, 496, 503, 619, 660, 683, 710, 712

önkényes hatalomgyakorlás 84, 132, 161, 200, 267, 414, 437, 442, 460, 461, 462, 465, 466, 479–483, 503, 538, 539 522, 534, 539, 542, 550–554, 712

önkényuralom, diktatúra, zsarnokság 47, 52, 26, 125, 162, 165, 264, 265, 272, 273, 325, 376–379, 414, 437, 451, 479, 482, 552, 555, 711–713 (lásd még → **politikai kormányzás, civilitás kötelessége**)

önmagunk kiteljesítése (self-realization) 38, 54, 58, 198, 338, 380, 468

önrendelkezés joga 278, 427, 456, 685, 711

önrendelkezés képessége 38, 599, 626, 679 (lásd még → **saját javunk, céljaink és érdekeink saját magunk számára való meghatározásának a képessége**)

önuralom (self-command) 107, 132

önzés 119, 123, 133, 189, 198, 215, 235, 236, 314, 451, 492, 680 (lásd még → **egoisták speciális és súlyos fogyatékosága**)

öröklési adó 188, 241, 293, 300, 521, 541 (lásd még → **nagyvagyonok öröklése és öröklésének szabályozása**)

összefogás
 a jó okok miatt létrejövő ~ 191, 450
 a rossz okok miatt létrejövő ~ 82, 81, 450

őszinteség 69, 70, 120, 130, 217, 222, 277, 404, 438, 439, 442, 476, 477, 612

ösztönzők (incentives) 36, 126, 216, 220, 284, 356, 388, 390, 403, 564, 720

perverz ~ 312, 566

ösztönző hatások (incentive effects) 110, 282, 312, 328, 347, 372, 388

ötféle káros gazdasági növekedési modell: jövőtlen, munkátlan, gyökértelen, könyörtelen, néma növekedés 19, 194, 199–201, 325, 699

öt hatalmas gonosz: a szenny, a tudatlanság, a nélkülözés, a tétlenség és a betegség 347, 352, 726, (lásd még → **Five Giant Evil: squalor, ignorance, want, idleness, disease, Beveridge, Timmins**)

P

Paine, Thomas 19, 112, 172, 241, 266, 503, 630

parazitizmus 224, 233, 370, (lásd még → **egoista non-kooperatív stratégiai magatartása, egoisták speciálisan súlyos fogyatékosága**)

partially comprehensive vs. fully comprehensive doctrines 90, 94, 186, 299, 371, 431, 605–607 (lásd még → **részlegesen átfogó vs. teljeskörűen átfogó doktrínák**)

pályaválasztás, (v. ~i döntés) 316, 317, 501, 579

párhuzamos valóságok 410, 412

pártatlanság (impartiality) 296, 426, 428, 429, 455, 476, 480, 619, 634, 635

pártpolitikai szint feletti kérdések 269, 275

perfect
 ~ **competition** (lásd → **tökéletes piaci verseny**)
 ~ **information** (lásd → **tökéletes információ, informáltság**)
 ~ **rationality** (lásd → **tökéletes racionalitás**)

perfekcionista (nézetek, értékek) 160, 567, 592, 593, 602–604

perverz
 ~ **hatalmi vágy** 132,
 ~ **ösztönzők** (perverse incentives) 312, 566
 ~ **prioritások** (perverse priorities) 171

Pescatori, Andrea (IMF) 212 (lásd még → **Excelgate, Reinhart–Rogoff-tétel és megoldése**)

pénzisten 40 (lásd még → **piacisten, piacvallás**)

pénzközpontú politika vs. emberközpontú politika 19–22, 65, 66, 194,

- 198, 202, 666 (lásd még
→ **vulgármaterialista pénz-
központú bálványimádás**)
pénzsóvárság 119, 123, 124, 126, 127,
188, 198, 569 (lásd még → **kapzsi-
ság és móhóság, hét főbűn**)
**piac mindenhatósága, mindentudása
és mindenütt jelenlévősége** 126,
209, 322–324 (lásd még → **omnipo-
tens, omnipresent, omniscient,
'piacisten'**)
piac mint isten (market as god)
323–325
piac vs. állam 127, 218, 301, 306–308,
312, 320–323
piaci erőfölény 119, 282, 291, 300, 309
piaci fundamentalisták 113, 126, 323–
325
piaci fundamentalizmus 127, 218, 301,
306, 320, 322, 323
~ **vs. etatista fundamentalizmus**
127, 128, 301, 306, 320, 322
piaci kudarcok és hibák (market
failures) 302, 306–309, 311–315,
317, 319–325, 382
piaci verseny előfeltételei 306–309,
313–315, 319, 321 (lásd még
→ **tökéletes piaci verseny**)
piaci versenyképesség (üzleti) 55, 137,
182, 209
~ **vs. társadalmi versenyképesség**
55, 137, 182, 209, 210, 341, 342,
348, 736
piaci versenymechanizmusok 128, 306,
318
'piacisten' 113, 322–326 (lásd még →
**pénzisten, piacvallás, 'Market as
God'**)
piacra lépés
~ **korlátai** 309, 321
~ **költségei** 310
piacról való kivonulás költségei 310
piacvallás 126, 209, 301, 322–325
(lásd még → **pénzisten, 'piacisten'**)
Piaget, Jean 421, 424
Pickett, Kate 333 (lásd még
→ **Richard Wilkinson**)
Piketty, Thomas 292
Pinochet, Augusto José Ramon Ugarte
325, 376–382
piramis-ekvivalens 170
PISA-felmérés 36, 701
Pittacos 108 (lásd még → **aranysza-
bály, reciprocitás elve**)
Pizzigati, Sam 239
**Physicians for a National Health
Program (PNHP)** 391, 396
Pogge, Thomas 247, 561, 622
polgár vs. alattvaló 167, 168, 196, 418,
419
polgárháború 49, 77, 79, 80, 92, 125,
178, 255, 278, 279, 412, 443, 524
polgárháborús helyzet 49, 77, 79, 92,
219, 412, 524, 612,
szellemi ~ 49, 77, 412, 524, 612
polgári erények és értékek 473, 475,
477–479, 481, 483, 543, 544, 600,
609–613, 621, 622, 733 (lásd még
→ **kooperatív (együttműködési)
erények, értékek**)
polgári ideál és eszmény (ideal of
citizenship) 166, 473, 475, 477–479,
481, 544, 609–613, 621
polgárok kollektív hatalma 52, 76,
167, 267, 454, 460–466, 469, 483,
484, 521, 522, 538–540 (lásd még
→ **alkotmányozó, felhatalmazó
hatalom, közönséges hatalom**)
**polgárok mint szabad és egyenlő sze-
mélyek** 74–76, 82, 86, 98, 115, 132,
135–139, 155, 161–165, 167, 168,
172, 183, 187, 243, 244, 285, 340,
357, 373, 405, 408, 419, 448, 461,
466, 468, 483, 529, 558, 569, 578,
593, 594, 599, 601, 609, 610, 669, 731
polgárok vásárlóerejének
~ **lerombolása** 39, 216, 219, 220
(lásd még → **austerit programok,
megszorítások, megtakarítási
intézkedések**)
~ **megőrzése** 215, 216, 219, 221
(lásd még → **vásárlóerő, fizető-
képes kereslet**)
political economy (lásd
→ **politikai gazdaságtan**)
**Political Emotions: Why Love Matters
for Justice?** (Nussbaum) 53, 675,
684
Political Liberalism (Rawls) 50, 65, 74,
75, 91, 92, 680

- politika felségterülete** (the domain of the political) 52, 63, 76, 85, 86, 93–96, 106, 157, 160–164, 172, 177, 184, 186, 242, 245, 324, 372, 445, 447, 458, 460, 544, 590, 592, 597, 605, 606, 727, 734
- politika morális legitimációja** 14, 16, 22, 44, 48, 66, 67, 75, 99, 101, 146, 161, 171, 179, 198, 240, 249, 328, 416, 440, 450, 454, 460, 464, 465, 468, 473–476, 481, 484, 522, 524, 529, 532–543, 550–553, 590–592, 612
- politikai akaratérvényesítés** 475, 478–482, 552
- politikai család** 82, 469, 477, 712, 716–718
- politikai csaló** 463, 716
- politikai elit** 138, 274,
- politikai ellenfél vs. megsemmisítendő ellenség** 719, 720
- politikai értékek és erények** 50, 77, 85, 90, 158, 407, 411, 440, 441, 464, 473, 478, 479, 482, 507, 543, 544, 611, 69
- politikai és morális jelentőségű érzelmek, érzések** 289, 680–682, 697, 702, 715, 716, 719, 723, 724
- politikai folyamatokban való részvétel** 64, 94, 117, 166, 172, 173, 194, 200, 204, 419, 495, 553, 580, 618, 686, 690, 712
- politikai, gazdasági hatalom koncentrációja** 188, 291, 296, 298–300, 328, 488, 497, 629
- politikai gazdaságtan** (political economy) 49, 50, 56, 60, 178, 179, 180, 184, 194
- politikai hatalmi egyenlőtlenségek** 144, 478, 481, 539, 688, 723
- politikai identitás vs. nem politikai identitások** 165–168 (lásd még → **morális identitás**)
- politikai igazságossági koncepció edukációs szerepe** 733
- politikai kormányzás** 42, 411, 475, 478–482 (lásd még → **civilitás kötelessége, önkényuralom, diktatúra, zsarnokság**)
- politikai, közpolitikai kultúra** 74, 78, 79, 83, 85, 93–100, 135, 146, 163, 177, 267, 408, 431, 479, 542, 550, 613, 734,
- politikai megvalósíthatóság és fenn tarthatóság** 74, 98, 178, 185, 371, 374, 564, 605, 610, 615, 618, 631 (lásd még → **stabilitási feltételek és követelmények**)
- politikai, társadalmi párbeszéd** 72, 730
- politikai, társadalmi közösség** 160, 163, 435, 454, 554, 555, 615
- politikai termék** 70
- politikai sikkasztás vs. sikkasztás** 462, 463
- politikusság bűnözés és társadalmi veszélyessége** 463, 716, 717
- politikus bűnözők vs. közönséges főhősgalléros bűnözők vs. közönséges bűnözők társadalmi veszélyessége** 463, 716, 717
- populizmus** 212
- potyautas** (free rider) 111
- pozitív szabadságjogok** (újabb generációs szabadságjogok) 191–193, 504–506, 713 (lásd még → **negatív szabadságjogok**)
- practical reason** (gyakorlati ész) 685
- praktikus gondolkodású háttéremberek** 128, 146
- predatory lending** 223, 224 (lásd még → **ragadozó hitelezés, devizahitelezés**)
- preferencia** 112, 288, 319, 341, 563, 566, 579, 590, 592, 602, 625, 661, 688, 689, 704, 705 (személyes)
- preskriptív vs. deskriptív mód** 85, 113, 122–124, 158, 183, 271 (lásd még → **normatív, előíró vs. leíró mód, 'van-kell tévedés', Is-Ought Fallacy**)
- primary social goods** 571, 600 (lásd még → **elsődleges prioritású társadalmi javak**)
- primitív szégyen és kompenzálása, kivetítése** (primitive shame) 54, 420, 681, 715, 723 (lásd még → **fertőzőstől való félelem, undor, felsőbbrendűségi érzés, kirekesztés**)
- principle of restricted utility** 525, 526, 721 (lásd még → **társadalmi létezés-**

hez szükséges minimum, feltétel nélküli alapjövedelem)
procedurális (eljárási) igazságosság 29, 287, 299, 304, 305, 324, 357, 440, 476, 482, 531, 570, 637, 669, 733
procedurális érvényesség és érvénytelenség 270, 280,
procedurális háttérigazságosság 299, 305, 362, 570, 637, 669
profit 54, 66, 123, 126, 218, 219, 289, 312
 ~centrikus gazdaságpolitika 66, 219, 289, 312
 ~éhség 123
 ~érdekek kiszolgálása 66, 219, 289, 312
 ~maximálás 281, 282, 308
 ~orientált 54, 219, 289
progresszív adózási rendszer 35, 38, 188, 213, 214, 293, 514, 517–521, 718–722
propaganda 218, 220
protekcionista 225, 297
provincializmus 41, 410, 412
 (lásd még → **szűklátókörűség**)
proviso 496
pszichés tagadás (denial)
pszichopata, pszichopátia 236, 237
 (lásd még → **antiszociális, szociopata**)
public goods 612 (lásd → **közjavak**)
public goods 612 (lásd → **közjavak**)
public justification 257, 405–407, 410, 416, 473, 524, 528, 538, 543, 594, 610, 612 (lásd → **nyilvános indokolás**)
public policy 520 (lásd még → **szakpolitikai programok**)
public production 322
public reason (közügyekben folytatott közcélú nyilvános érvelés) 65, 75, 76, 99, 181, 257, 270, 406, 440, 467, 469, 473, 476, 524, 528, 529, 532, 538, 541, 543, 545–547, 550, 552, 554, 555, 594, 610, 612
 ~ **vs. non-public reason** (nem közügyekben folytatott, nem nyilvános és nem közcélú érvelés) 545–547, 554

publicity criterion (lásd még → **nyilvánossági kritériumok, követelmények**)
pure procedural background justice (lásd → **tiszta procedurális háttérigazságosság**)
pure procedural justice 257, 570 (lásd → **tiszta procedurális igazságosság**)

Q

Quadagno, Jill 398, 402
quality 311, 385 (lásd → **minőség**)
Quality of Life (lásd → **életminőség**)
QALY (vagy **Quality Adjusted Life Years**) 564, 566
Quiggin, John 39, 70, 221, 313, 314, 516

R

rabszolga 101, 137, 156, 158, 178, 277, 278, 443, 444, 522
rabszolgamunka 101, 137 (lásd még → **társadalmilag koordinált tevékenységek vs. társadalmi együttműködés, kölcsönös előnyök**)
rabszolgaság 158, 278, 443, 444, 497, 522, 607, 715
 ~ **előrlése** 278, 443, 444
rabszolgatartó 178, 277, 443
racionális döntések 113, 308, 315, 316, 318, 319, 455, 546, 580, 599
racionális döntéshozatal 308, 315–319
racionális egoista 102, 113, 123, 139, 281, 308, 315, 318, 704 (lásd még → **homo economicus, egoista**)
racionális önrendelkezés képessége (capacity for our own conception of the good) 114–116, 130–133, 155–159, 164, 165, 168, 422–425, 545, 562, 572, 573, 577–581, 587, 592, 594, 599, 619, 625–628, 633–635, 661, 662, 669, 679, 685, 731, 732 (lásd még → **saját javunk, céljaink és érdekeink saját magunk számára való meghatározásának a képessége, két velünk született erkölcsi képesség**)

- racionális preferencia** 112, 319, 590, 602, 668, 704, 705
- racionalitás korlátai** 308, 315–319
- ragadozó hitelezés** 223, 224
(lásd még → **predatory lending, devizahitelezés**)
- Rahm, Emanuel** 219 (lásd még → 'Never Let a Serious Crisis Go to Waste', neoliberalizmus)
- rational vs. reasonable** 105, 112, 114, 115, (lásd még → **jó helyes és tisztességes vs. jó mint racionalis**)
- rational advantage** 100, 101, 111
(lásd még → **észszerű előny**)
- Rawls, John** 13, 19–22, 28, 48, 50–53, 56, 60, 65, 73–79, 82, 83, 85, 87, 91–96, 111, 112, 115, 125, 141, 146, 152, 155, 157, 162, 177, 184, 158, 187, 188, 245–248, 253, 255, 256, 262, 263, 285–287, 290–292, 294–305, 328, 334, 340, 344, 358, 364, 412, 420, 424, 425, 432, 440, 452–460, 465, 483, 493–496, 501, 502, 535, 536, 537, 548, 559–562, 570, 584, 596–603, 610–631, 636, 639, 641, 665, 668, 675, 676, 680, 683, 685, 688, 691, 696–698, 708, 720–722, 729, 730, 735
- Reagan, Ronald** 218
- rászorulók demonizálása** 117
- realisztikus utópia** 77, 82, 83, 182, 183, 348, 696, 697
- realizált képességek és tehetség** 155, 343, 344, 349
- reasonable** 90, 98, 105, 112, 114, 115, 257, 438, 439, 643 (lásd még → **jó mint helyes**)
- ~ **comprehensive doctrines** 90, 98
(lásd még → **mérsékelt átfogó doktrínák**)
- ~ **disagreement** 257, 438, 439, 441, 643 (lásd még → **méltánylandó véleménykülönbség ténye**)
- ~ **pluralism** 81, 98, 446, 593 (lásd még → **méltánylandó pluralizmus ténye**)
- ~ **vs. rational** 105, 112, 114, 115
(lásd még → **jó helyes és tisztességes vs. jó mint racionalis**)
- ~ **vs. unreasonable** 90, 112, 114 (lásd még → **mérsékelt, szélsőséges**)
- reális ambíciók** 54, 89, 132, 179, 201, 235, 236, 242, 340–344, 348, 459, 490, 501, 524, 558–560, 584, 585, 587, 623, 624, 668, 674, 677–679, 700, 704, 705 (lásd még → **képességek és tehetség szerint reális ambíciók és életterv**)
- reális és racionalis életterv** 44, 51, 89, 155, 156, 158, 164, 168, 344, 373, 558, 560, 561, 570, 571, 577, 579, 580, 581, 584–587, 595, 601, 605, 614, 619, 620, 623–628, 635, 668, 674, 678, 679, 686, 693, 694, 700, 704, 705
- reális remény** 48, 82, 340, 450, 451, 595, 598, 602, 614, 697, 730, 734
- reálisan várható életpálya** 87, 328, 373, 582, 58 (lásd → **életpálya kilátások**)
- reciprocitás (viszonosság) elv** 48, 54, 75, 76, 80, 86, 90–93, 100, 101, 105, 106, 109, 135, 156, 167, 174 – 176, 186, 288, 373, 416, 423, 432, 433, 441, 454, 455, 476, 478, 492, 505, 540, 541, 543, 607, 608, 643, 705, 706, 731
- ~ **megtagadása** 54, 91, 100, 105, 135, 156, 186, 369, 433, 445, 478, 708
- reflektív equilibrium** 405–419, 428, 429, 443, 448–450, 537 (lásd még → **considered judgements, considered convictions, átfedő konszenzus**)
- reformáció** 92,
- reformdüh** 47
- reformok**
- ~ **egészségügyi** ~ 14, 29, 44, 45, 46, 376–379, 382, 395, 440, 639
- ~ **nyugdíj** ~ 303, 325, 377
- ~ **oktatási, felsőoktatási** ~ 146, 302, 440, 693, 694
- reformok morális legitimitása** 100, 101, 137, 142, 171, 172, 189, 325, 454, 460, 462, 465, 466, 468, 469, 483, 523, 530, 531, 533, 534, 611, 660
- regresszív adó(rendszer)** 224, 518–520

- Reinhardt, Uwe** 387
- Reinhart, Carmen** 210–213
- Reinhart–Rogoff-tétel és megdőlése**
210–213 (lásd még → **Excelgate, austerity dzsihadizmus és dzsihadisták**)
- relativizálás** 258, 408, 441, 442, 445, 523
- relatív szegénység** 32, 33, 191, 336, 511, 572, 573
~ **vs. abszolút szegénység** 32, 125, 191, 511
- relatív társadalmi hátrány** 34, 36, 187, 289, 330, 334, 335, 349, 581, 600, 614, 623, 624, 631, 632, 695, 696, 709
- remény** 26, 48, 82, 84, 114, 163, 216, 340, 415, 434, 451, 542, 543, 595, 597, 598, 602, 614, 697, 730, 734
a ~ remény hatalma (power of hope) 450, 451 (lásd még → **reális remény, félelem politikája**)
- reménytelenség érzés** 71, 72, 121, 190, 254, 340, 347, 450, 451, 697
(lásd még → **kilátástalanság érzés, félelem politikája**)
- rendszerváltás** 13, 25–27, 29, 45, 48, 49, 65–67, 69, 73, 191, 302, 303, 379, 450, 690, 727
- rendszerváltó 'elitek' kudarca és szégyene** 67
- rent** 224, 225 (lásd → **meg nem szolgáltat jövedelem, járadék**)
- rent-seeking** 224, 225 (lásd még → **járadékkiházaszat, haveri kapitalizmus**)
- republikanizmus** 299, 432
- reziduális (disztributív) igazságossági problémák** 76, 559, 585, 691, 721
- részlegesen átfogó vs. teljeskörűen átfogó doktrínák** 90, 94, 186, 299, 371, 431, 605–607
- részrehajlás mentesség, részrehajlásnélküliség**, (impartiality) 114, 426 (lásd még → **pártatlanság**)
- részvétel a politikai folyamatokban** 117, 166, 200, 419, 495, 553, 580, 618, 686, 690, 712
- részvétlenség** (a bajbajutottakkal szemben) 71, 680 (lásd még → **közöny, közömbösség**)
- right & reasonable vs. good & rational** 105, 111–119, 281, 455, 599
(lásd még → **jó mint helyes és tisztességes vs. jó mint racionális, reasonable vs. rational**)
- Robin, Corey** 72
- Robin Hood** 361
- Robinson Crusoe** 287
- robotizáció** 154
- robosztussági elemzés** 316–318
(lásd még → **'keeping the options open', több idősíku tervezés, uncertainty, Roseanhead**)
- Rogoff, Kenneth**, 210–213
- Romer, Paul** 314, 315
- Roosevelt, Franklin Delano** 56, 73, 119, 146, 175, 212, 232, 259, 266, 303, 502–505, 630, 692
- Rosenhead, Jonathan** 315–319 (lásd még → **döntések racionalitásának korlátai, információhiány, bizonytalanság, komplexitás, konfliktus, robusztussági elemzés**)
- rootless, jobless, futureless, ruthless, voiceless growth** 200, 699
(lásd még → **ötféle káros gazdasági növekedési modell**)
- rossz** (személy) 30, 37, 124, 126, 130, 131, 132, 156, 159, 161, 189, 249, 253, 263, 265, 335, 336, 377, 403, 409, 443, 447, 448, 482, 523, 524, 530, 613, 622, 626, 644, 667, 677, 701, 724
- rossz okok miatt létrejövő összefogás** 81 450
~ **vs. jó okok miatt létrejövő összefogás** 191, 450
- rossz okok miatti megegyezés** 191, 197, 232, 450, 596–598 (lásd még → **kényszerű kompromisszum**)
- rossz okok miatti stabilitás** 71, 72, 82, 125, 191, 436, 442, 450, 577, 595, 596, 734
~ **vs. jó okok miatti stabilitás** 82, 125, 436, 442, 450, 577, 595, 734

Rousseau, Jean Jacques 99, 421, 422, 503
rootless, jobless, futureless, rootless, voiceless growth 200, 699 (lásd még → ötféle káros gazdasági növekedési modell, UNDP)

S

saját javunk, céljaink és érdekeink saját magunk számára való meghatározásának a képessége (capacity for our own conception of the good) 114–116, 130–133, 155–159, 164, 165, 168, 422–425, 545, 562, 572, 573, 577–581, 587, 592, 594, 599, 619, 625–628, 633–635, 661, 662, 669, 679, 685, 731, 732 (lásd még → racionális önrendelkezés képessége)
saját munkavégzésünk feletti kontroll 342
saját személyünk értékességébe vetett hitünk (sense of one's own worth) 581, 587 (lásd még → értékességtudat)
saját zsebből fizetendő tételek (out of pocket payments) 387, 388, 393, 673
sajtószabadság 489, 523, 713
Sandel, Michael 79
Sanders, Bernie 22, 27, 37, 70–72, 105, 223, 240, 312, 384, 390, 391, 394–396, 399, 400, 506, 692
Sarkozy-jelentés 196, 204 (lásd még → Mismeasuring Our Life)
Sarkozy, Nicolas 196, 204
Shayast-na-Shayast 108 (lásd még → arany szabály, reciprocitás elve)
Schrecker, Ted 16, 18–21, 30, 39, 217, 338, 648
Schui, Florian 20, 21, 216, 217, 220
sebezhetőség, sebezhetetlenség 33, 152, 287
Second Bill of Rights 56, 175, 259 (lásd még → Four Freedoms Speech, Freedom from Fear, Freedom from Want, Freedom of Religion, Freedom of Speech, Roosevelt, Bill of Rights)
Want, Freedom of Religion, Freedom of Speech, Roosevelt, Bill of Rights)

'Second Treatise on Civil Government' (Locke) 521
securitization (értékpapírosítás) 223
segély, segélyezés 27, 33, 170–176, 228, 240, 352, 508, 511, 519, 520, 569, 583, 709, 726
segítségre szorulóknak demonizálása 117
self-realization (önmagunk kiteljesítése) (lásd → emberi fejlődés, emberi virágzás és kiteljesedés)
self-respect 581 (lásd még → önbecsülés társadalmi alapfeltételei, alapjai)
Sen, Amartya 19, 20, 22, 25, 28, 48, 50, 51, 53, 56, 58, 60, 80, 84, 87, 200, 273, 320, 330, 331, 337, 358, 459, 560, 581, 584, 622–624, 630, 676
Seneca, Lucius Anneus 109 (lásd még → arany szabály, reciprocitás elve)
Senge, Peter 316
Sextus a Pitagoreus 108 (lásd még → arany szabály, reciprocitás elve)
sérthetetlenség (személyi méltóság, jog) 13, 289, 452
sérthetetlenség hamis érzete 150, 289, 646, 662, 704
Shareholder Value Myth, The 176
shareholders' value maximization 176
Shklar, Judit 330
Sidgwick, Henry 564
Simon, Herbert 315 (lásd még → korlátozott racionáltság, bounded rationality)
single payer health care (monopsony) 391, 395, 397–399
skandináv országok 133, 148, 274, 293, 492, 572, 681, 691, 735 (lásd még → NEWS report: The Nordic Experience Welfare States & Public Health)
Skidelsky, Robert, Lord 216
Smith, Adam 54, 103, 105, 107, 119, 120, 125–127, 137, 231
social advantage (lásd → társadalmi előny, társadalmi hátrány, social disadvantage)
social bases of self-respect (lásd → önbecsülés társadalmi alapjai)
social calculus (lásd → szociális kalkulus, szerződéselméletek)

social determinants of health 30, 38, 43, 133, 681 (lásd még → **egészségi állapotot** eleve meghatározó társadalmi tényezők, okok okai, reasons of reasons)

social disadvantage 695 (lásd még → **társadalmi hátrány**)

social & economic inequalities 494, 495 (lásd még → **társadalmi, gazdasági egyenlőtlenségek**)

social & economic justice 714 (lásd még → **társadalmi-gazdasági igazságosság**)

~ **economic & environmental justice** (lásd → **társadalmi-gazdasági, környezeti igazságosság**)

social unions (lásd még → **társadalmi egyesülések**) 163, 360, 616–618, 625, 643

society as a social union of social unions 163, 616–618 (lásd még → **társadalom, mint a társadalmi egyesülések társadalmi szintű egyesülése**)

Sovereign (Hobbes) 125

spekulatív tevékenységekből származó tőkejövedelmek, adóztatása 38, 213, 214, 300

stabilitás

~ **feltételei** (kritériumai) 51–53, 69, 74–76, 79, 82, 83, 94, 125, 187, 259, 268, 269, 288, 363, 374, 414, 431, 432, 431, 441, 444, 447, 448, 472, 561, 577, 597, 615, 618, 631, 654, 681, 693, 721, 724, 733

~ **első feltétele: alkotmányos szintű védelem és garanciák** 733

~ **harmadik feltétele: polgári és kooperatív erények elterjedése** 733

jó okok miatti ~ 79, 82, 125, 191, 430–432, 436, 442, 445, 450, 577, 595, 734

~ **második feltétele: nyilvánosság, közérthetőség, átláthatóság, ellenőrizhetőség** 733

rossz okok miatti ~ 71, 72, 82, 125, 191, 436, 442, 450, 577, 595, 596, 734

stability

~ **for the right reasons** (lásd → **jó okok miatti stabilitás**)

~ **for the wrong reasons** (lásd → **rossz okok miatti stabilitás**)

starvation wage (lásd → **éhbér**)

state capture 289 (lásd még → **állam foglyul ejtése**)

status quo 66, 70–72, 82–84, 271, 282, 318, 344, 492, 493, 536, 596, 613, 662, 734 (lásd még → **hatalmi erőegyensúly**)

'Status Syndrome: How Your Place on the Social Gradient Directly Affects Your Health?' (Marmot) 31 (lásd még → **szociális gradiens**)

státusz-szindróma 31, 34, 37

Stiglitz, Joseph Eugene 20, 37, 57, 58, 195–198, 203, 210, 214, 215, 218, 219, 221, 223–225, 274, 307, 309, 310, 312, 313, 379, 506

stigma, stigmatizáció 33, 54, 228, 228, 511, 582, 583, 709

stigmatizáló szociális segélyezési rendszer 27, 33, 228, 511, 582, 583, 709

Stockholm-szindróma 84

Stout, Lynn 176, 189, 600, 614

strukturált problémák 318

strukturált problémák 318

Summa Contra Gentiles 482

Sunstein, Cass Robert 56, 147, 175, 192, 279, 318, 444, 504, 505, 630

supply-side economics 26, 56, 211, 216, 220, 506 (lásd még → **kínálati oldali ideológiák, leszivárgási elmélet, Economics of the 1%**)

súlyozás (relatív fontosság) 178, 196, 212, 213, 257, 258, 439, 456, 591

Sz

szabad akarat 93, 94, 164, 296, 298, 299, 436, 458, 549 (lásd még → **akarat**)

szabad emberhez méltó rezsim 69, 72, 83, 94, 135, 146, 158–160, 167, 168, 170, 177, 182–184, 186, 188–196, 200, 201, 261–266, 276, –280, 288–293, 299–302, 328, 350, 352, 360, 365, 371, 377, 384, 407–411, 414–418, 423, 432, 434–437, 446, 447, 451, 456, 457, 461, 464–476, 479, 483, 486, 505, 507–509, 523, 524,

- 536, 538, 549–553, 556–558,
565–568, 603, 604, 607–612, 614,
620, 622, 629, 644, 674, 680, 681,
690, 691, 698, 712, 713, 716, 717,
721, 723, 729, 730, 735 (lásd még
→ **illiberális, kicsinyes, korlátolt,
szűklátókörű, szolgalelkű**)
- szabad és biztonságos mozgáshoz,
helyváltoztatáshoz való jog**
711 (lásd még → **mozgás és
helyváltoztatás szabadság** **szabad
vallásgyakorlás** (Freedom of
Worship & Religion) 79–81, 86,
91–95, 162, 243, 278, 414, 432–435,
442, 445, 446, 489, 495, 504, 549,
551, 586, 596, 685, 686, 689, 705,
708, 710–714, 720 (lásd még
→ **vallásszabadság**)
- szabadon felhasználható jövedelem**
(disposable income) 644
- szabadság – egyenlőség – testvériség**
162, 273, 277
- szabályozatlan piac** 303, 306, 313
- szabályozatlan piacként funkcionáló
hálapénzfizető képességtől függő
ellátórendszer** 566
- szabályozott piac** 303, 305, 307
- szakbarbárképzés vs. értelmiségképzés**
(lásd → **Education for Democracy
vs. Education for Profit, központi
munkaerőpiaci tervezés**)
- szakmaiság, tudományosság illúziója,
látszata** 375, 376, 383, 384, 387,
389, 401, 408, 511, 591, 704
- szakpolitika**
- szakpolitikai és közpolitikai**
~ **döntések, intézkedések**
és **programok** 194, 204, 270, 301,
410, 440, 446, 468, 532, 539, 591,
592, 688, 694, 720, 727
~ **folyamatok** 64, 172, 173, 194, 204,
253, 303, 327, 338, 580, 596, 609,
613, 627
~ **kérdések** (problématerületek) 14,
18, 29, 41, 42, 63, 254, 303, 410,
411, 418, 537, 593, 610, 710
~ **kultúra** 78, 85, 94, 408, 431
~ **programok** 270, 410, 532, 592,
694, 720 (lásd → **döntések,
intézkedések és programok**)
- ~ **szintek** 17, 41–43, 46, 62, 64, 88,
121, 252, 253, 303, 428, 472, 727, 728
~ **-szintű szabályozás** 259
- szakszervezet** 237, 243, 546, 548
- szánalom** 117, 189, 284, 288, 329, 680,
715
- származás szerinti társadalmi
környezet** 339
- szegény családba született tehetséges
gyermek** 341, 342, 349, 623
- szegények** 30, 33, 38, 55, 58, 60, 200,
211, 214, 215, 220–222, 234, 238,
325, 362, 375, 385, 392, 491, 492,
518–520, 567, 673, 721 (lásd még
→ **legkevésbé kedvező helyzetű
csoport**)
- szegények elszegényítése gazdagok
gazdagítása** 27, 58, 66, 70, 99, 111,
518, 567, 699 (lásd még
→ **gazdagok gazdagodása,
középosztály lecsúszása**)
- szegénység** 25, 26, 32, 33, 48, 66, 71,
101, 117, 118, 122, 125, 127, 134,
138, 143, 172, 191, 199, 200, 217,
218, 227, 228, 231, 232, 241, 249,
266, 274, 289, 293, 331, 336, 346,
361, 362, 422–426, 489, 503, 511,
567, 572, 573, 623, 658, 704, 724
- abszolút** ~ 32, 125, 191, 511
- főállású munkavégzés melletti
munkavállalói** ~ 25, 26, 32, 33,
101, 118, 122, 143, 172, 191, 217,
218, 227, 228, 336, 511, 573, 704
- gyermekkori** ~ 25, 26, 33, 71, 117,
227, 228, 249, 293, 321, 331, 346,
422–426, 567, 623, 658
- lakhatási** ~ 32, 511, 658
- relatív** ~ 32, 33, 191, 336, 511, 572,
573
- szegénységbe kényszerít** 33, 101, 118,
122, 138, 143, 172
- gyermekkori** ~ 33
- mélyszegénységbe** ~ 138, 489
- munkavállalói szegénységbe** ~ 33,
101, 118, 122, 143, 172, 573
- szegregáció** 398
- szekta** 96, 161, 162, 165, 410, 412, 489,
608
- szellemi polgárháborús helyzet** 49, 77,
412, 524

‘szemeteskosár kultúrája’

(Ferenc pápa) 40

személy iránti vs. ügyek iránti alázat és lojalitás 167, 227, 287, 315, 369, 720**személyes biztonsághoz, testi, lelki integritáshoz való alapvető jog** 102, 278, 295, 427, 472, 496, 497, 580, 581, 627, 684, 687, 711, 715, 716**személyétől elidegeníthetetlen jogok**

19, 137, 244, 452 (lásd

→ **elidegeníthetetlen jog**)**személynek kijáró tisztelet másoktól való megtagadása** 91, 92, 105, 156, 168, 186, 419, 433, 445, 467, 470**személylé átlényegülő gazdaság és munkaerőpiac** 325, 326, 579, 703**Szent Ágoston, Hippói** 481, 482, 534**Szent Ferenc, Assisi** 166**Szent Pál** 166**Szent Tamás, Aquinói** 481, 482, 534**szenvedélybetegségek** (addikciós

betegségek) 30, 34, 36, 221, 293,

331, 332, 334, 336, 701

szerencse (luck) 26, 97, 118, 149–151,

152, 230, 234, 236, 296, 327–329,

339, 340, 343–345, 350–352, 355,

365, 374, 380, 399, 403, 449, 459,

485, 516, 649, 650, 707, 708 (lásd

még → **eshetőségek, véletlenek,****balszerencse**)**szerencsétlenség** (bad luck) 138, 202,

234, 330, 343–353, 392, 459, 586,

641 (lásd még → **balszerencse,****eshetőségek, véletlenek, szerencse,**)**szeretet** 131, 141, 162, 254, 422, 425,

598, 680, 706, 715, 719

~ **mint a társadalmi, politikai****stabilitást erősítő érzés** 680, 715,

719

képesség a ~re 422, 706, 715, 719**szerződések** 147, 217, 277, 278,

294–302, 307, 313, 496, 497, 718

~ **betartásának kikényszerítése**

(law enforcement) 147, 278,

294–302, 313, 718

~ **szabadsága** (freedom of contracts)

147, 278, 295, 300–302, 313, 496, 497

szégyen (shame) 27, 32, 54, 231, 239, 510,

511, 680, 681, 709, 715–719, 723, 732

szégyenletes 59, 209, 227, 231,**szégyenletes élet** 15, 21, 27, 30, 32, 33, 101, 150, 169, 175, 187, 191, 214,

227–231, 268, 301, 336, 337, 365,

367, 408, 414, 508, 510, 513, 533,

543, 567, 572–577, 580–583, 585,

589, 601, 616, 619, 625, 628, 629,

634, 638–640, 647, 651, 655,

661–664, 674, 680–683, 686, 691,

714, 718, 719, 732

~ **társadalmi alapjai** (lásd→ **önbecsülés társadalmi****alapfeltételei, alapjai**)~ **hez való alapvető jog és annak****megtagadása** 33, 101, 150, 230,

367, 408, 414, 508, 510, 543, 567,

572–577, 580–583, 585, 601, 616,

634, 638, 647, 661–664, 686, 691,

718, 719, 732 (lásd még → **ön-****becsülés társadalmi alapfeltételei****biztosításának a megtagadása**)**szégyentelen** 67, 704**szélsőséges** 54, 90, 91, 98, 123, 127,

137, 138, 156, 158, 185–187, 271,

322, 324, 428, 431–436, 446, 465,

529, 535, 587, 606–608, 620, 633,

643, 662, 734 (lásd még

→ **aszimmetrikus viszonyokra****való törekvés**)~ **doktrínák** 90, 91, 98, 137, 138,

185, 186, 271, 322, 431–436, 446,

465, 529, 535, 587, 606–608, 620,

633, 643, 662, 734

~ **egyenlőtlenségek** 48, 76, 127, 133(lásd még → **extrém****egyenlőtlenségek**)~ **hívek** (mérsékelt doktrínáké) 90,

91, 185–187, 324, 432–434, 436,

529, 535, 608

~ **nézetek, értékek, eszmék** 137, 138,

156, 158, 185, 186, 271, 322, 428,

431–436, 446, 465, 529, 535, 587,

606–608, 620, 633, 643, 662, 734

~ **vs. mérsékelt** 90, 98, 138, 156,

158, 185, 186, 271, 428, 431–436,

446, 465, 529, 535, 587, 606–608,

620, 633, 643, 662, 734 (lásd még

→ **unreasonable vs. reasonable**)**szimbolikus** 26, 55~ **családi értékek** 26

- ~ értékek 26
- ~ identitáspolitikai törésvonalak 26
- ~ nemzeti értékek 26, 55
- ~ politikák, identitáspolitikák 26
- ~ ügyek 55
- szimfonikus nagyzenekar** 617
- szimmetrikus viszonyok** 99, 114, 135, 156, 167, 432, 433, 454, 607
(lásd még → **mérsékelt, szélsőséges, aszimmetrikus viszonyok**)
- ~ **viszonyok kötelezettsége** 99, 114, 135, 156, 167, 432, 433, 454, 607
(lásd még → **reciprocitás elve, aszimmetrikus viszonyok tilalma**)
- szisztémás hatások, problémák** 140, 153, 216, 353, 514, 582, 640, 709
- szociális elitizmus** 347
- szociális ellátás** 23, 38, 70, 128, 215, 216, 240, 500, 728
- szociális érzékenység** 28, 134, 371, 377, 420
- szociális és egzisztenciális biztonság** 15, 27, 41 (lásd még → **egzisztenciális és szociális biztonság**)
- ~ **megőrzése, biztosítása, védelme, garانتálása** 15, 27, 41, 69, 101, 131, 145, 146, 151–153, 170, 215, 216, 220, 221, 228, 254, 260, 290, 384, 398, 402, 533, 557, 568, 588, 589, 616, 638–641, 647, 651, 655, 674, 690, 706–710, 712–714, 718
- ~ **megrendülése** 151, 152, 174, 175, 191, 210, 351–354, 391–394, 480, 503, 504, 512, 574, 575, 616, 629, 691, 695, 702, 703, 726, 727, 732
- szociális darwinizmus** 282, 334
- szociális gradiens** 31, 34, 37, 213, 317, 336, 337, 341, 512, 517, 558, 673, 679
- ~ **konkavitása** 35
- szociális gradiens szerinti**
- ~ **előfordulási gyakoriságok** (egészségkárosító magatartásoké, társadalmi problémáké) 31, 34, 37, 336, 337, 341, 512, 517, 558, 673, 679
- ~ **hozzáférési (hozzá nem férési) problémák** 213, 317, 336, 337, 341, 512, 517, 558, 673, 679
- ~ **megbetegedési, halálozási gyakoriságok** 31, 34, 336, 337, 341, 512, 517, 558, 673, 679
- ~ **megbetegítő hatás** 34, 336, 337, 341, 512, 517, 558, 673, 679
- szociális kalkulus** 268, 269, 500, 590
(lásd még → **social calculus**)
- ~ **tól való függőség** (alapvető jogoké, lehetőségeké, elsődleges társadalmi javaké) 192, 268, 413
- szociális minimum** 27, 33, 35, 76, 129, 146, 175, 177, 202, 502, 511, 525–527, 692, 721, 731 (lásd még → **feltétel nélküli alapjövdelem, principle of restricted utility**)
- szociális piacgazdaság** 303, 305
- szociális rászorultság mérés** (means testing) 33, 511, 570, 583, 634, 637, 672, 674, 708, 709
- szociális segélyezés** 27, 33, 172–176, 228, 240, 352, 508, 511, 519, 520, 569, 583, 709, 726 (lásd még → **segélyezés**)
- ~ **stigmatizáló** ~ 27, 33, 228, 511, 582, 583, 709
- szociális távolságok** 188, 292, 293
- szociopata** 127, 281, 422 (lásd még → **antiszociális, pszichopata, egoista**)
- szólásszabadság** (Freedom of Speech) 86, 414, 434, 451, 476, 494, 504, 523, 545, 686
- szolgalelkű, szolgai, szervilis** 265, 266
(lásd még → **illiberális, szabad emberhez nem méltó, kicsinyes, korlátolt, szűklátókörű, ordenáré, közönséges**)
- szolidaritás** 28, 47, 54, 134, 142, 148, 154, 173, 174, 189, 238, 378
- ~ **elv** 28, 47, 54, 134, 148, 154, 174, 189, 378
- ~ **érzés** 142, 173, 174, 189
- generációk közötti** ~ 47, 148, 154, 661
- ~ **társadalmi** ~ 28, 54, 134, 148, 154, 189, 238, 378
- szorongás** 28, 131, 478, 685, 701
- sztereotíp bölcsességek** 597
- sztereotípiák** 189, 597, 719
- szüfrasset-mozgalmak** 94

szükség (want) (lásd → **nélkülözés**)
347, 352, 504, 726
szükséglet alapú ellátás és hozzáférés
(egészségügyi) 514
születési előjog 80, 135, 138, 160, 167
születéskori két erkölcsi képesség 21,
115, 130, 131, 133, 155–159, 187,
290, 327, 328, 334, 340, 343, 345,
365, 370, 411, 419, 420, 545, 571,
573, 577–581, 587, 594, 599–601,
625–635, 661, 662, 668, 669, 732
(lásd még → **két morális képesség**)
születéskori természetes képességek és
tehetség 21, 114, 137, 290, 326–328,
334, 340, 343–348, 374, 573, 585,
586, 601, 632, 635 (lásd még → **ter-**
mészetes képességek és tehetség)
szűklátókörű, korlátolt, kicsinyes,
szolgalelkű 265, 266, 451 (lásd még
→ **illiberális, szabad emberhez nem**
méltó)
szűkmarkú, kicsinyes 265, 266, 451
(lásd még → **illiberális, szabad**
emberhez nem méltó)

T

Tagore, Rabindranath 421
Tamil Sangam 107 (lásd még
→ **aranyszabály, reciprocitás elve**)
tanterv központú vs.
gyermekközpontú oktatás 716, 723
tanulmányi eredmények 289, 341, 346,
347
Tao Te Ching 107 (lásd még
→ **aranyszabály, reciprocitás elve**)
tartalmi alkotmányellenesség 263, 264,
270, 280,
tartalmi igazságosság 257, 324, 440,
528, 532, 543, 554 (lásd még
→ **procedurális igazságosság**)
tartozás valakihez (v. **valahova**) 117,
686 (lásd még → **affiliation, tíz**
központi capability)
Tasini, Jonathan 390, 391, 394
tax-evasion (lásd → **adó elkerülés**)
társadalmi
~ **béke** 50–53, 80, 93, 94, 98, 125,
138, 139, 186–189, 274, 276–278,
430, 432, 434, 609, 734

~ **bizalom** 117, 118, 133, 180, 187–
191, 269, 285, 292, 378, 412, 430,
524, 581, 611, 615, 622, 645, 731,
734, 736
~ **biztonság** 45, 174, 210, 367
(lásd még → **egzisztenciális**
biztonság)
~ **biztonság alapintézményei**
(lásd → **társadalmi biztosítások,**
elsődleges társadalmi
igazságossági jelentőségi
háttérintézmények, elsődleges
prioritású társadalmi javak)
társadalmi biztosítások (baleset,
egészség, rokkantság, munka-
nélküliség, nyugdíj) 15, 27, 28, 35,
111, 146, 151, 152, 168, 170, 172,
175, 176, 179, 188, 191, 215, 216,
228, 238, 239, 269, 290, 301, 303,
345, 351, 352, 364, 367, 459, 498,
500, 508–510, 514–517, 525, 533,
565, 585, 587, 589, 593, 601–604,
632–635, 639–641, 644, 646, 648,
650, 657–670, 674, 706, 714, 722,
726–728, 732
társadalmi célok 65, 127, 176, 184,
187, 194–198, 375, 376, 380, 383,
384, 389, 396, 398, 402, 404, 574,
583
társadalmi egészségbiztosítás 14, 15,
17, 21, 22, 27, 41, 42, 46, 47, 116,
129, 142, 145, 170, 175, 176, 290,
311, 313, 316, 322, 345, 351, 354,
375–386, 389–399, 401–404, 508,
510, 517, 588, 651, 656–658, 674
(lásd még → **közcélú társadalmi**
kockázatkezelés vs. magáncélú
üzleti egészségi kockázatkezelés)
~ **felsőbbrendűsége** 33, 151, 378,
386, 401
~ **kultúrája** (vagy ~ **szakmai**
kultúrája) 378,
~ **i rendszer privatizációja** 311,
376–380, 382, 384
~ **vs. üzleti egészségbiztosítás** 175,
354, 355, 375–386, 389–391,
395–399, 401–404, 588, 589, 651,
656, 658
társadalmi egyesülések (social unions)
163, 360, 616–618, 625, 643

társadalmi egyesülések egyesülése

(social union of social unions) 163, 616–618

társadalmi egység 50, 81–83, 91, 93, 98, 125, 162, 163, 186, 187, 430, 555, 615, 734**társadalmi együttműködés** 19, 21, 44–46, 69, 74, 75, 78, 80–82, 85–89, 95, 97–120, 125, 127–130, 132–134, 138–145, 148–150, 155, 156, 159, 164, 167–169, 171–175, 177, 180, 183, 187, 188, 200, 235, 236, 239, 242, 243, 246, 254–256, 259, 263, 268, 271, 278, 281, 282, 285–288, 290, 292–296, 298, 304–306,~ **közös terhei** 86, 89, 95, 102, 109, 129, 188, 239, 285, 286, 288~ **közös terheinek és hasznainak a maguk közti megosztása** (lásd → **disztributív igazságosság**)~ **közösen létrehozott hasznai** 86, 89, 95, 102, 109, 129, 188, 239, 285, 286, 288,~ **vs. társadalmilag koordinált tevékenységek** 100–103 (lásd még → **kényszermunka, rabszolga-munka, kölcsönös előnyök**)**társadalmi előny** (social advantage) 497, 614, 624**társadalmi esélyteremtés és intézményei** 150, 151, 179, 238, 269, 341, 345, 459, 533, 574, 575, 580, 585, 587, 635, 646, 674, 713, 727, 732 (lásd még → **oktatás, felsőoktatás, tehetség kibontakoztatása**)**társadalmi-fejlődési folyamat** ~ 52, 67, 79, 261, 270, 279, 535, 609, 612, 613, 715, 717**társadalmi felemelkedés** 26, 27, 89, 341, 348–350, 490, 510, 557, 723, 732 ~ **megakadályozása** 348, 373**társadalmi folyamat szemléletű, hipotetikus, nonhistorikus társadalmi szerződéselmélet** (justice as fairness) 114, 294–297, 303–305, 454, 569 (lásd még → **historikus, történelmi folyamat-szemléletű társadalmi szerződéselméletek**)**társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek** 70, 87, 218, 453, 459, 483–485,490, 493 (lásd még → **social & economic inequalities**)**társadalmi-gazdasági igazságosság** 146, 191, 260, 414, 504, 506, 713, 714, 718 (lásd még → **social & economic justice**)**társadalmi-gazdasági, környezeti igazságosság** 192, 505, 506 (lásd még → **social, economic & environmental justice**)**társadalmi határhaszon** (marginal social benefit) 220, 720, 721**társadalmi hierarchia** 87, 89, 233, 336, 341, 347, 512, 517**társadalmi igazságosságra törekvő aspiráló társadalom** (aspiring society) 129, 271, 696–725, 732 (lásd még → **aspiráló társadalom**)**társadalmi jólét** 23, 38, 178, 194, 196, 198, 215, 236, 347, 352, 413, 492, 526, 566, 567, 590, 676, 677, 702, 726**társadalmi jövőkép** 27, 29, 45, 53, 69, 83, 271, 613, 696–698, 731–735,**társadalmi katasztrófák** 330, 331 (lásd még → **emberi és társadalmi katasztrófák**)**társadalmi károk** 38, 42, 49, 66, 120, 122, 172, 194, 210, 213–216, 273, 301, 320, 323, 325, 378, 403, 442, 564, 667, 716, 717**társadalmi kockázatkezelés** (köz célú) 175, 176, 354, 355, 375–378, 380–384, 396, 398, 401–404, 508, 510, 517, 588, 651, 656–658, 674~ **vs. üzleti célú egészségi kockázatkezelés** 175, 176, 355, 375–378, 381, 384, 396, 398, 401–404, 588, 589, 651, 656, 658**társadalmi kockázatközösség** 378, 381, 648, 650, 658**társadalmi konfliktus** 93, 157, 277, 410, 417, 441, 473, 590, 597, 612, 690, 733**társadalmilag koordinált tevékenységek vs. társadalmi együttműködés** 100–103 (lásd még → **kényszermunka, rabszolgamunka, kölcsönös előnyök**)

- társadalmi környezet** 28, 80, 339, 343, 345, 700
- társadalmi kötelezettségek terhei** (strains of commitments) 43, 47, 55, 57, 60, 79, 89, 96, 129, 145, 229, 356, 358, 570, 602, 606, 635, 689
- társadalmi létezéshez szükséges szociális minimum** 27, 33, 35, 76, 129, 146, 175, 177, 202, 502, 511, 525–527, 692, 721, 731 (lásd még → **feltétel nélküli alapjövedelem**, **principle of restricted utility**)
- társadalmi megosztottság** 49, 71, 75, 79, 82, 92, 98, 118, 157, 184, 186, 189, 255, 269, 278, 279, 360, 372, 410, 415–417, 428, 436, 441, 466, 472–474, 524, 596, 597, 604, 609, 612, 690, 719, 733
- társadalmi mobilitás** 89, 121, 317, 328, 329, 341, 346–350, 490, 510
- társadalmi munkamegosztás** 103, 137, 288, 304, 305, 355, 485, 616
- társadalmi nyugdíjbiztosítás** 17, 27, 116, 142, 152, 153, 170, 351, 513, 514, 533, 556, 557, 640, 726
- társadalmi ranglétra, hierarchia** 31, 34, 35, 87, 89, 284, 317, 332, 333, 336, 347, 511 (lásd még → **szociális gradiens**)
- társadalmi szerződés** (ált.) 27, 45–47, 53, 56, 60, 61, 69, 98–100, 116, 170, 171, 285, 294, 295, 298, 301, 303–305, 364, 398, 405, 429, 448, 454, 461–463, 489–491, 508, 509, 516, 517, 528–530, 534, 543, 569, 593, 601, 603, 604, 628, 653–655, 666, 727, 731
- társadalmi szerződésméletek**
historikus, történelmi folyamat szemléletű ~ 294–297, 303–305, 454
nonhistorikus társadalmi folyamat-szemléletű ~ 114, 294–297, 303–305, 454, 569
- társadalmi szintű morális kötelezettségek** 50, 75, 112, 129, 140, 142, 145, 169–174, 246, 288, 328, 329, 333, 335, 337, 345, 354, 365, 366, 389, 420, 467, 509, 515, 517, 569, 593, 601–604, 606, 620, 621, 638, 640, 643, 653, 655, 656, 662, 663, 665
- társadalmi szintű egészségi kockázatok** 28, 30, 57, 63, 337, 338, 354, 376, 381, 383, 394, 396, 398, 403, 404, 508–510, 517, 588, 589, 622, 648–652, 656–658, 674 (lásd még → **egészségi állapotot eleve meghatározó társadalmi tényezők, közcélú társadalmi kockázatkezelés**)
 ~ **vs. egyéni egészségi kockázatok** 311, 376, 381, 383, 396, 398, 403, 404, 508–510, 517, 588, 589, 622, 648–652, 656–658, 674 (lásd még → **magáncélú üzleti kockázatkezelés vs. közcélú társadalmi kockázatkezelés**)
- társadalmi szolidaritás** 28, 47, 54, 134, 142, 148, 154, 173, 174, 189, 238, 378, 519, 630, 660, 661, 680, 715, 719, 724, 725
- társadalmi tőke** 117 – 119, 133, 188, 189, 274, 378, 612–615, 621, 622, 734 (lásd még → **társadalmi bizalom**)
- társadalmi versenyképesség** 55, 182, 209, 341, 342, 348, 391 (lásd → **versenyképesség, társadalmi~**)
 ~ **vs. piaci, üzleti, vállalati, gazdasági versenyképesség** 55, 137, 182, 209, 210, 341, 342, 348
- társadalmi veszélyesség** 65, 84, 91, 125, 132, 204, 212, 217, 234, 328, 463, 681, 716, 717
- politikai bűnözők vs. közönséges fehérgalléros bűnözők vs. közönséges bűnözők ~e** 463, 716, 717
- társadalmilag veszélyes, káros és elhibázott oktatáspolitikák** 88 (lásd még → **'Education for Democracy' vs. 'Education for Profit'**)
- társadalom alapvető struktúrája** (basic structure) 75, 76, 85–87, 91, 93–98, 106, 109, 110, 116, 122, 134, 157, 163, 167–169, 172–176, 180, 183, 188, 241–250, 257, 258, 268–275, 281, 285, 286, 288–293, 299–305, 327, 334, 339–345, 357, 358, 362, 363, 369, 373, 374, 405–409, 414, 417, 423, 431, 436, 441, 447, 448, 453, 457, 459, 460, 464, 470, 473, 476, 487, 495, 497, 507–509,

- 521, 525, 529–533, 541, 543, 563, 564, 570, 582, 583, 587, 592, 608–611, 614, 618, 621, 627, 631, 634, 645, 663, 671, 672, 731, 732, 733 (lásd még → **elsődleges társadalmi igazságossági jelentőségű háttér-intézmények, háttérigazságosság**)
- társadalom 'büntető hajlama', a bebörtönzési ráta és az egyenlőtlenségek összefüggései** 31, 36, 332 (lásd még → **imprisonment rate, punitive tendencies**)
- társadalom előregeése** 153, 154
- társadalom és a benne élő emberek megrontása** (a tisztességtelen hatalom által) 629
- társadalom kettészakítása** 378
- társadalom lealacsonyítása** 266, 715
- társadalom mérnökösködés** 179
- társadalom, mint a társadalmi egyesülések társadalmi szintű egyesülése** 360, 615, 616, 618 (lásd még → **society as a social union of social unions**)
- társadalom politikai közössége** 159, 160, 435, 554, 615
- társadalomátszervezési kísérlet** 215, 219, 221, 377
- társulás, egyesülés szabadsága** (Freedom of Association) 81, 95, 96, 111, 162, 243, 252, 414, 472, 494, 578, 627, 674, 684, 686, 708
- technokrata, technokratikus** 213, 239, 253, 322, 325, 536, 566 (lásd még → **'Econocracy' belterjes körei**)
- technológiai fejlődés, változások** 154, 175, 233, 258, 269, 513
- tehetség**
 ~ **elpazarlása, eltékozlása** 348 (lásd még → **waste of talents**)
 ~ **kibontakoztatása** 28, 51, 105, 338, 342–345, 348–350, 366, 367, 421, 459, 508, 510, 515, 573, 578, 584, 623, 632, 633, 661, 668, 677–679, 694, 699, 700, 732
- tehetsége, képességei alapján reális ambíciók és életterv** 44, 51, 89, 155, 156, 158, 164, 168, 344, 373, 558, 560, 561, 570, 571, 577, 579, 580, 581, 584–587, 595, 601, 605, 614, 619, 620, 623–628, 635, 668, 674, 678, 679, 686, 693, 694, 700, 704, 705
- teljes egyenlőség** (mint alapéértelmezett kiindulási állapot) 110, 490, 559, 720 (lásd még → **eredeti kiindulási állapot**)
- teljes körű normál funkcionálóképesség** 21, 28, 44–47, 137, 140–142, 145, 151, 156, 175, 215, 268, 288, 290, 338, 345, 355–357, 365–370, 495, 498, 508, 509, 512, 556, 557, 568, 571–577, 583, 588, 589, 593, 594, 599, 601, 603, 606, 610, 628–633, 637–640, 647, 648, 651, 655, 656, 660–665, 668–672, 674, 682, 683, 709, 714, 731, 732,
- termelékenység** 118, 200
 egyéni vs. vállalati, iparági ~ 118
- termelőeszközök magántulajdona** 242, 272, 496, 497
- természet rendje szerint** 100, 135, 282
- természetbeni juttatások** (in kind benefits) 58, 178, 511, 644
- természetes képességek és tehetség** (natural abilities & talents) 21, 114, 137, 290, 326–328, 334, 340, 343–348, 374, 573, 585, 586, 601, 632, 635
- természeti állapot** (Hobbes) 241, 294
- természeti csapások és katasztrófák** 16, 36, 57, 189, 195, 203, 330, 331, 493
 ~ **vs. emberi és társadalmi katasztrófák** 16, 189, 330, 331
- természeti kincsek** 57, 61, 195, 201, 203, 206, 266, 325, 355, 699
- természeti környezet** 339
- természeti törvények** 36, 89, 123
- természettudományos törvények vs. közgazdasági törvények** 225, 226, 307, 438, 536
- természettudományos, informatikai, műszaki, képzések aránytalan, eltúlzott erőltetése** 681, 685, 716 (lásd még → **'Education for Democracy' vs. 'Education for Profit'**)
- testi, lelki és fizikai integritás** 102, 203, 278, 295, 427, 472, 496, 497, 580, 581, 627, 677, 684, 687, 711, 715, 716
- tények tisztelete** 481, 544 (lásd még → **polgári erények és értékek**)

- Thaler, Richard** 318
Thalész 108 (lásd még
→ **arany szabály, reciprocitás elve**)
Thatcher, Margaret 66, 71
The End of Laissez-Fair (Keynes) 126
The Idea of Public Reason (Rawls) 75
The Moral Economy: Why Good Incentives Are No Substitute for Good citizens? 123, 127
The Myth of Meritocracy 346 (lásd még → **'You Can't Justify Inequality That Begins in the Womb'**)
The NEWS report: Nordic Experience Welfare States & Public Health 133, 681
'the very framework of our existence' (Mill) 476 (lásd → **'létezésünk legvalódibb alapjai'**)
Theory of Justice (Rawls) 13, 50, 51, 73–76, 295, 452, 495, 680
Theory of Moral Sentiments 54, 125
'There is No Alternative' (TINA) 71 (lásd még → **nincs alternatíva; félelem politikája, Thatcher**)
Timmins, Nicholas 347
TINA 71 (lásd → **'There is No Alternative'**)
tinédzserkori terhesség 31, 36, 235, 242, 293, 332, 422, 701
Tirole, Jean 309, 310
Tirukkural 107 (lásd még
→ **arany szabály, reciprocitás elve**)
tiszta procedurális igazságosság (pure procedural justice) 29, 287, 299, 304, 305, 324, 357, 440, 476, 482, 531, 570, 637, 669, 733 (lásd még → **procedurális (eljárási) igazságosság**)
tiszta procedurális háttér igazságosság (pure procedural background justice) 305, 362, 570, 637, 669 (lásd még → **procedurális háttér igazságosság**)
tisztas társadalom (decent society, Margalit) 255, 256
tisztességes eljáráshoz való jog 496
tisztességesen elegendő 15, 16, 21, 76, 146, 170, 177, 187, 191, 268, 290, 293, 358, 360, 365–368, 413, 459, 498, 500, 568, 572, 583, 592, 621, 629, 638, 669, 671–674, 680, 683, 684, 702, 708, 709, 719–722, 732
tisztességesen egyenlő (társadalmi) esélyek és lehetőségek 13, 26, 28, 32, 33, 38, 73, 91, 96, 99, 109, 110, 135–138, 175, 186–188, 191, 192, 243, 264, 267, 269, 272, 273, 287–290, 293–305, 338, 341, 365–367, 414, 466, 486–490, 494, 497–502, 507–510, 524, 525, 544, 545, 558–561, 567, 570, 571, 575, 580, 585–587, 598, 599, 603, 610, 616, 625, 627, 632–637, 642, 645, 663, 665, 679, 688–695, 710–714, 722, 727, 731–733
tisztességre és racionalításra való képesség (lásd → **velünk született két erkölcsi képesség**)
tisztességtelen hatalom (vagy ~ rezsim) 117–119, 146, 180, 269, 411, 412, 415–418, 426, 442, 451, 462–464, 469, 475, 490, 523, 553, 613, 614, 708, 710, 716, 723
~ **mint a legdestruktívabb közrossz** 82, 189, 190, 442, 524, 613, 614, 622
~ **mint a legsúlyosabb egészségi, megbetegedési és halálozási kockázat** 17, 18, 30, 57, 59, 63, 337, 338, 622, 648
tisztességtelen politikus 16, 17, 67, 146, 338, 417, 523, 647, 648, 666, 716
tisztességtelen, szabad emberhez nem méltó közmunka 25, 33, 101, 150, 574
tíz központi jelentőségű capability (Nussbaum) ~ 53, 365, 560–563, 584, 675–685, 687–693, 695–698, 700–708, 713–716, 718, 719,
~ **összemérhetetlensége, összehasonlíthatatlansága, redukálhatatlansága, át nem válthatósága és pluralitása** 18, 22, 622, 677, 679, 689, 691, 700, 708, 719
~ **listája** 684–686
tolerancia (türelem) elve 74, 79, 80, 186
too big to bail (bankok) 39, 223, 310
too big to fail (bankok) 39, 223, 309, 310, 312
Too Big to Fail, Too Big to Exist Act (Bernie Sanders) 312

- Tornielli, Andrea** 20, 40, 48, 59, 194, 506
- továbbtanulás** 71, 121, 316–318, 326, 341, 342, 348, 501
- ~i, pályaválasztási döntés 316–318, 326, 341, 501, 579
- toxikus kötvények** 153, 224
- több idősíkra kiható döntések** 316–318 (lásd még → **robosztussági elemzés, keeping the options open, Rosenhead**)
- többkulcsos adó** 35, 38, 188, 213, 214, 293, 514, 517–521, 718–722
- többség tudatos elnyomorítása**
a kevesek haszna érdekében 218 (lásd még → **austerity-programok**)
- többség zsarnoksága** 47, 58, 263, 264, 414, 437, 711–713 (tyranny of the majority)
- tőkefedezeti alapok** 153, 154, 513, 514 (lásd még → **magán-nyugdíjbiztosítás**)
- tőkefedezeti nyugdíjrendszer** 153, 154, 513, 514 (lásd még → **magán-nyugdíjbiztosítás**)
- tőkejövödelmek, spekulatív tevékenységek adóztatása** 38, 213, 214, 300
- tökéletes**
~en szimmetrikus informáltság 113, 114, 309, 315, 318,
~információ (perfect information) 113, 114, 308, 311, 315, 318, 319
~racionalitás (perfect information) 315–319
~piaci verseny és előfeltételei (perfect competition) 113, 301, 306–309, 313–315, 318–321, 323, 324
- tömeges csőd** 216, 313, 353
- történelmi folyamatszempéletű társadalmi szerződés elméletek** 294–297, 303–305 (lásd még → **társadalmi folyamatszempéletű társadalmi szerződés elméletek, historikus ~, non-historikus ~**)
- történelmi tapasztalatok** 80, 83, 84, 91, 95, 97, 106, 107, 110, 114, 134, 136, 158, 159, 162, 185, 232, 254, 260, 261, 269, 272, 277, 295, 305, 354, 359, 363, 364, 384, 399, 408, 429, 434, 435, 442, 445, 453–457, 471, 483, 490, 552, 553, 555, 577, 578, 594, 613, 715
- törvényesség kikényszerítése** (law enforcement) 147, 295, 313, 461, 523, 538, 673, 718, 729, 731
- törvényhozási, jogalkotási szakasz** (legislative stage) 259, 262–264, 267, 270, 275, 276, 280, 471, 528, 642 (lásd még → **alkotmányozó szakasz, jogalkalmazási, ítélkezési szakasz**)
- Tőzsdecápák** (című film) 123
- 'trade-off' mítosza** 500–502, 691, 719 (lásd még → **átváltási viszony**)
- transzparencia** 48, 566, 590, 591 (lásd még → **átláthatóság, stabilitási kritériumok**)
- tranzakciók**
nem piaci ~ 57, 203, 298, 302–307
piaci ~ 102, 111, 202, 297
- tranzakciós költség(ek)** 313
- trickle-down** (economics, gazdaság-politika, elmélet) 20, 26, 40, 58, 59, 67, 194, 209–221, 238, 497, 505 (lásd még → **leszivárgási elmélet, supply side economics, Economics of the 1%**)
- Truman, Harry Spencer** 398, 399, 402
- tudatlanság** (ignorance) 347, 352, 401, 483, 726 (lásd még → **Five Giant Evil**)
- tudatlanság fátyla** (the veil of ignorance) 98, 114, 296, 405, 454, 455, 491, 528, 534, 575–577, 619, 620, 642 (lásd még → **eredeti kiindulási állapot**)
- tudásvágy** 350,
- tudományos evidenciák és tények** 10, 141, 196, 211, 309, 477, 481, 534, 544
- Turchin, Peter** 283, 284
- túlkompenzálási kényszer** 478
- túlzott egyenlőtlenségek** 14, 15, 20, 26, 27, 30–39, 43, 48, 56, 58, 59, 65, 66, 70, 78, 87, 96, 110, 117, 121, 127, 133, 147, 148, 182, 188, 189, 195, 199, 201, 210, 212, 218, 220–222, 224, 229, 232, 234, 236, 242, 282, 291–293, 297, 299, 300, 324, 327, 328, 333–335, 340, 341, 344, 345, 349, 362, 369, 372–374, 422, 436,

453, 457, 459, 460, 483–494, 498, 501, 505, 506, 511, 556, 558–561, 571, 585, 587, 594, 629, 630, 633, 648, 679, 688, 692, 702, 720
túlzott kockázatvállalás (risk taking) 39, 222, 223, 238, 312
Tversky, Amon 318
two moral powers (lásd → két velünk született erkölcsi képesség)
two-tiered system (egészségügyi rendszer kettészakítása szegény és gazdag ellátásra) 378
Two Treatises of Government (Locke) 294, 295
tyranny of the majority 712 (lásd még → többség zsarnoksága)
U, Ú
Udana-Varga 107 (lásd még → arany szabály, reciprocitás elve)
'újbeszél' nyelv 451, 524 (lásd még → Orwell, 1984)
Újszövetség 133 (lásd még → arany szabály, reciprocitás elve)
ultraszocialitás 283
uncertainty 128, 309, 311, 315–319, 385 (lásd még → információhiány, kalkulálhatatlan kockázat, Rosenhead)
uncertainty, complexity, conflict 315–319, (lásd még → döntések racionalitásának korlátai, információhiány, bizonytalanság, komplexitás, konfliktus, Rosenhead)
undor 54, 188, 422, 680, 715, 723
UNDP (United Nations Development Program) 19, 53, 58, 194, 198, 199, 200, 201, 202, 325, 676, 678
 ~ **Human Development Report** 199–201, 325, 560, 583, 584, 676
 ~ **Human Development Index** 53, 200, 560, 583, 676, 678, 699
uniformizálás 201
Universal Declaration of Human Rights 505
unreasonable 90, 98, 114 (lásd még → szélsőséges)
 ~ **vs. reasonable** (lásd → szélsőséges vs. mérsékelt)

urak és cselédek világa 122, 138, 607
uralkodási vágy 131, 132, 158, 188, 446, 715, 716 (lásd még → dominanciavágy)
uralkodó elit 67, 68, 70, 138, 192, 269, 276, 282, 580
 ~ **vs. a politikai folyamatokból kizárt, leszakadó tömeg** 117, 189, 200, 265, 266, 418, 419, 712,
 ~ **vs. kiszolgáltatott alattvalók** 167, 168, 418, 419
urizál, urizálás 64, 265, 715
USA 39, 148, 178, 195, 223, 259, 293, 333, 353–355, 376, 385, 386, 389, 391, 400, 401, 471, 588
 ~ **alkotmánya** 259, 260, 262, 268, 270, 277, 471
 ~ **egészségügye** 333, 353–355, 376, 384–404, 588
utilitarizmus (lásd → haszonelvű (utilitárius) igazságossági koncepciók)
utility function 76, 113, 156, 220, 526, 590, 591, 592, 676
utópia 83, 134, 295, 449, 555
realisztikus ~ 77, 82, 83, 182, 183, 696, 697
Ü
ügyek iránti vs. személy iránti alázat és lojalitás 167, 227, 287, 315, 369, 720
üldözéses prevenció 37
üzleti célú egészségi kockázatkezelés 175, 176, 355, 375–378, 380, 381, 384, 396, 398, 401–404, 588, 589, 651, 656, 658
 ~ **vs. társadalmi kockázatkezelés** 175, 176, 355, 375–378, 381, 384, 396, 398, 401–404, 588, 589, 651, 656, 658
üzleti egészségbiztosítás 175, 176, 311, 354, 355, 375–390, 393, 395–399, 401, 403, 404, 588, 589, 651, 656, 658
kiegészítő ~ 175, 176, 376,
helyettesítő ~ 376, 384–403
 ~ **vs. társadalmi egészségbiztosítás** 175, 354, 355, 375–390, 393,

395–399, 401, 403, 404, 588, 589,
651, 656, 658
üzleti, gazdasági versenyképesség 55,
137, 182, 209 (lásd még
→ **versenyképesség, üzleti** ~)
~ **vs. társadalmi versenyképesség**
55, 137, 182, 209, 210, 341, 342,
348
üzleti nyugdíjbiztosítások 17, 23, 27,
141, 152, 153 (lásd → **magán-
nyugdíjbiztosítás**)

V

vagyonadó (nagyvagyonoké) 188, 241,
293, 300, 521, 541 (lásd még
→ **adó, vagyon**~)
vallásháborúk 79, 92, 93, 535
vallásszabadság (Freedom of Religion
& Freedom of Worship) 79–81, 86,
91–95, 162, 243, 278, 414, 432–435,
442, 445, 446, 489, 495, 504, 549,
551, 586, 596, 685, 686, 689, 705,
708, 710–714, 720 (lásd még
→ **szabad vallásgyakorlás**)
valóságérzékelés 258, 412
~ **elvezetése** 412
'van érték' vs. 'kell érték' 121, 122,
(lásd még → **leíró mód vs. előíró,
normatív mód, preskriptív vs.
deskriptív mód, van-kell tévedés,
Is-Ought Fallacy**)
van-kell tévedés (Is-Ought Fallacy) 83,
120–123, 183, 271
Vatikán 71
vákuum (helyzet) 379
**választás szabadsága vs. választás illú-
ziója** (freedom of choice vs. illusion
of choice) 72, 383, 387, 389
várható életpálya kilátások
és lehetőségek 87, 373, 459, 460,
485, 487, 558, 582, 585, 586
(lásd még → **citizens' life prospects,
életpálya kilátások**)
**várható élettartam elkerülhető egyen-
lőtlenségei** 14, 31, 32–38, 69, 118,
121, 122, 152, 153, 221, 228, 293,
332, 333, 335, 337, 394, 583, 584, 701
vásárlóerő (polgároké) 39, 40, 215, 216,
219, 220

~ **lerombolása** 39, 216, 219, 220
(lásd még → **austerity programok,
megszorítások, megtakarítási
intézkedések**)
~ **megőrzése** 215, 216, 219, 221
(lásd még → **vásárlóerő,
fizetőképes kereslet**)
veil of ignorance, the 98, 114, 296, 454,
528, 575 (lásd még → **tudatlanság
fátyla, eredeti kiindulási állapot**)
**velünk született természetes
képességek és tehetség** 21, 114, 137,
290, 326–328, 334, 340, 343–348,
374, 573, 585, 586, 601, 632, 635
(lásd még → **természetes
képességek és tehetség**)
velünk született két erkölcsi képesség
21, 115, 130, 131, 133, 155–159, 187,
290, 327, 328, 334, 340, 343, 345,
365, 370, 411, 419, 420, 545, 571,
573, 577–581, 587, 594, 599–601,
625–635, 661, 662, 668, 669, 732
(lásd még → **két morális képesség**)
~ **informált és kompetens módon
történő gyakorlása, realizálása**
579, 739
~ **realizálásának két fundamentális
esete** 627, 628, 739
Venkatapuram, Sridhar 56, 338, 345,
354, 641, 687
Veress Dóra 84
versengő irigység (competitive envy)
719
versenyfeltételek torzítása 225, 282,
307, 319
versenyképesség 55, 137, 182, 209, 225,
341, 342, 348, 391, 692
piaci, üzleti, gazdasági ~ 55, 137,
182, 209, 692
társadalmi ~ 341, 342, 348, 391, 736
**versenyképtelen költségek ráterítése a
társadalomra** 225 (lásd még
→ **járadékhasználat, meg nem
szolgált jövedelem**)
vertical equity 520, 521
vertical in-equity 520, 521
veszélyeztetettség érzés (insecurity)
15, 131, 609
veszélyeztető helyzet 17, 54, 170, 175,
189, 238, 351, 360, 646, 672, 681

vezér 265
végkövetkezmények, végkövetkezmény mutatók (outcome measures) 29, 30, 63, 64, 67, 329, 349
véletlenek és eshetőségek (chances & contingencies) 327–330, 334, 340, 344, 345, 348–355, 374, 459, 485, 557, 641, 645 (lásd még → **szerencse, balszerencse**)
Világbank 136, 302, 303, 314, 379
 ~ **egészségügyi reformprogramjai** 379
világítótorony 266
világkormány 255, 256, (lásd még → **globális despotizmus, kozmopolitizmus**)
világnézet 81, 82, 86, 160, 173, 184, 395, 405, 407–409, 418, 427, 429–432, 434, 435, 446–450, 465, 475, 566, 597, 602, 619
Virchow, Ludwig Carl 217
 'visible hand' (látható kéz) (lásd → **látható kéz, láthatatlan kéz, 'invisible hand'**)
 ~ vs. 'invisible hand' (láthatatlan kéz) 219
viszonosság elve (reciprocitás) 48, 54, 75, 76, 80, 86, 90–93, 100, 101, 105, 106, 109, 135, 156, 167, 174–176, 186, 288, 373, 416, 423, 432, 433, 441, 454, 455, 476, 478, 492, 505, 540, 541, 543, 607, 608, 643, 705, 706, 731 (lásd még → **arany szabály, reciprocitás elve**)
visszaélés, visszaélések
 ~ **a bizalommal** 285
 ~ **az erőfölénnyel** 44, 114, 116, 119, 223, 282, 299, 531
 ~ **a hatalommal** 114, 126, 223, 280–282, 463, 469, 531, 712, 717
 ~ **a jogalkotással, törvényhozással** 280, 281, 717
 ~ **a joggal** 280, 281, 717
 ~ **más kiszolgáltatott helyzetével** 101, 116, 125, 126
vizitdíj 387, 673, (lásd → **co-payment, kórháziapidíj**)
voiceless, jobless, futureless, rootless, ruthless growth 200, 699
 (lásd még → **ötféle káros gazdasági növekedési modell**)

voter fraud, vote rigging & voter supression 712 (lásd még → **választási csalás, electoral fraud, gerrymandering**)
vulgármaterialista 194, 233
 ~ **pénzközpontú bálványimádás** 233
 (lásd még → **pénzközpontú politika vs. emberközpontú politika**)

W

Wall Street 223, 239, 310, 312
Wallace, Jay R. 420
Wallis, Jim 120
Walzer, Michael 77
want (nélkülözés, szükség, ínség) 56, 347, 352, 726 (lásd még → **nélkülözéstől való mentesség, Freedom from Want**)
Warren, Elisabeth 233, 234, 391
Washington, George 136, 260, 471, 503,
waste of talents (lásd → **tehetség elpazarlása, eltékozlása**)
Watts, Duncan 339
We the People 260, 262, 264, 267, 269, 274, 280, 419, 468, 469, 521–523, 525, 527, 538, 539, 643, 654, 732, 733 (lásd → **a nép, polgárok kollektív hatalma**)
Wealth of Nations, The (Adam Smith) 54, 231
Weber, Max 323
Weeks, John F. 20, 39, 58, 65, 210, 214–216, 219, 221–223, 238, 313, 314, 324, 506, (lásd még → **Economics of the 1%**)
welfare economics 311, 385, 520, 526, 659, 676 (lásd → **jóléti állam közgazdaságtana, Barr**)
Welfare State 39, 76, 128, 133, 154, 215, 218, 219, 302, 309, 568, 676, 681 (lásd → **jóléti állam, Barr, Timmins**)
Welfare State as Piggy Bank, The 128, 154, 309 (lásd még → **Barr, Nicholas**)
well-ordered society 98, 177, 600 (lásd még → **jól elrendezett társadalom**)
Whitehall Studies 336,

WHO Commission on Social Determinants of Health (CSDH) 15, 18, 30, 133, 293, 337, 354, 681
'Why Austerity Kills?' 39, 217,
'Why Working Class Child Still Get Working Class Jobs?' 346
Wilkinson, Richard 15, 18, 20, 30, 31, 36, 56, 58, 147, 148, 195–198, 221, 285, 293, 332–337, 347, 349, 394, 414, 492, 493, 567, 568, 638, 701
Wolff, Jonathan 187, 202, 289, 331, 340, 358, 582
Woolhandler, Steffie 385, 386, 390–395, 588

Y

'You Can't Justify Inequality That Begins in the Womb' 88
 (lásd még → **The Myth of Meritocracy**)

Z

Zakaria, Fareed 265–267, 478,
zártkörű, zárt ajtók mögötti 180
zombi 221
'Zombie Economics' 39, 70, 218, 313,
 (lásd még → **Quiggin, Mendoza, Weeks, Economics of the 1%, supply side economics, austerity-programok**)
Zoroaszter 107, 108 (lásd még
 → **arany szabály, reciprocitás elve**)

Zs

zsarnok 97, 469, 479, 482, 551, 552, 711–713 (lásd még → **bitorló**)
zsarnokság 263, 264, 414, 437, 479, 482, 552, 711–713 (lásd még
 → **bitorlás**)
zsarolás 72, 171, 425